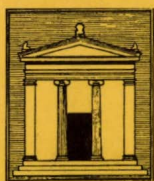
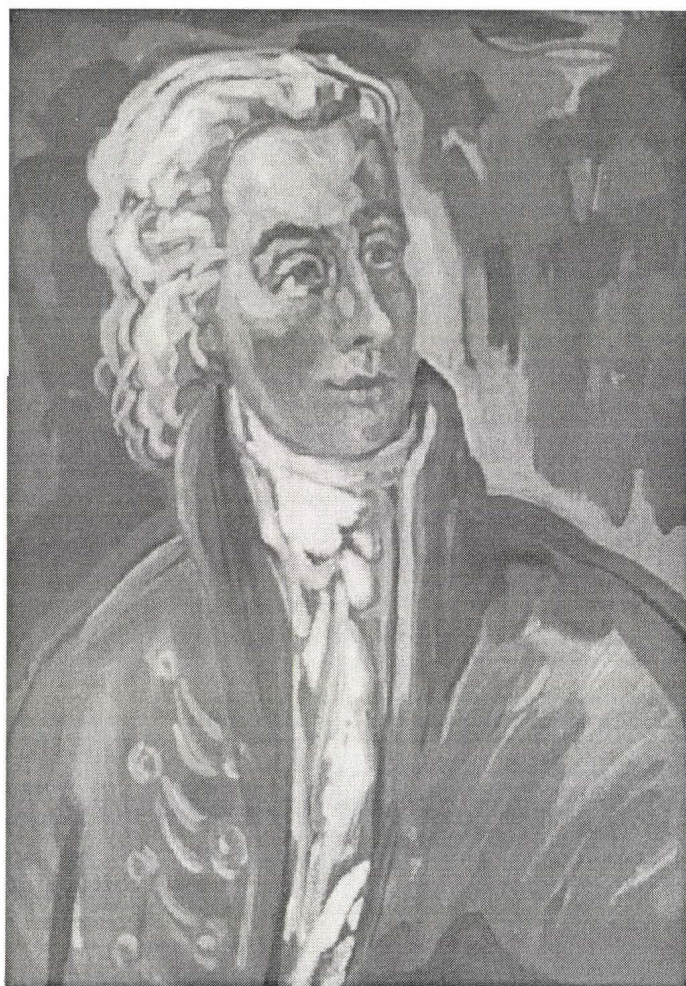

SZÉPHALOM

10.

A Kazinczy Ferenc Társaság
évkönyve

Kozma István: Kazinczy Ferenc portréja

SZÉPHALOM

10.

Ünnepi kötet
Kováts Dániel 70. születésnapjára

**A Kazinczy Ferenc Társaság évkönyve
1999**

Mike Odell

Szerkesztők:

BALASSA IVÁN–FEHÉR JÓZSEF–HÖGYE ISTVÁN–VIGA GYULA

Technikai szerkesztő:

FEKETÉNÉ BÍRÓ EDIT

A kötet megjelenését támogatták:

Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma,
Borsod-Abaúj-Zemplén Megye Önkormányzata Mecénás Alapja,
Művészeti és Szabadművelődési Alapítvány,
Pro Renovanda Cultura Hungariae Alapítvány
Karácsony Sándor Emlékére Szakalapítványa,
Herman Ottó Múzeum,
Sárospatak Város Önkormányzata,
Sátoraljaújhely Város Önkormányzata,
Sárospataki Népfőiskolai Egyesület

© Kazinczy Ferenc Társaság, Sátoraljaújhely

Felelős kiadó:

FEHÉR JÓZSEF

HU ISSN 0237–6237

Köszöntő

„Ha könyv és papiros nem volna a világon, szomorú volna életem” – ezt a Kazinczy-idézetet választotta egyik Széphalom évkönyvünk mottójául Kovács Dániel. Talán ez az idézet a legjellemzőbb a Kazinczy Társaság alapító elnökére, kiadványaink kitűnő szerkesztőjére. Mivel fejezhetnénk ki jobban tiszteletünket, megbecsülésünket, szeretetünket iránta, minthogy *mi* tesszük asztalára Széphalom évkönyvsorozatunk 10. kötetét, a baráti írások gyűjteményét, 70. születésnapjára? Arra az asztalra, amelyről Kazinczyhoz hasonlítható páratlan levelezésével behálózta az egész országot, és „kis karikát csinál a legjobb szívű emberekből, amelyben az ember elfelejti azt a nagy egyenetlenséget, amely e világban van”.

Könnyű dolguk volt a szerkesztőknek. Nem okozott gondot a kéziratok összegyűjtése. Szívből jövő felajánlásként érkeztek a dolgozatok a gondolat megfogalmazódásától kezdve. Fejtörést inkább az okozott, hogyan férhetnek bele ezek az írások *egy* kötetbe, hiszen terjedelmi korlátokat szabott a nyomda. Azonban nem hagytunk ki senkit, aki úgy érezte, jelen kell lennie a tisztelgők között.

Nehéz dolguk volt a szerkesztőknek. Hiszen olyan igényességgel szerkesztette Ő a Széphalom évkönyvek eddigi 9 kötetét több mint 3800 oldalon, ahogyan Kalász László költő írta Kazinczy Ferencről: „a munka csak akkor/ van jól/ – te mondd –/ mikor már jobban/ nem lehet.”

Nemes küzdelmet kellett vívniuk továbbá magával az Ünnepelettel is. Szelíd, baráti erőszakkal győztük meg, hogy ezt az ünneplést elfogadja, melynek fényéből remélhetőleg ránk is visszahullik néhány sugár. Utolsó – számomra legmeghatóbb – ellenérve az volt, hogy így „kiveszitek kezemből a munkát”.

Dani, Kovács Tanár Úr, Szerkesztő Úr, Kedves Barátunk, lapozd, olvasd olyan szeretettel, amilyen szeretettel írtuk és szerkesztettük.

Fehér József
a Kazinczy Társaság elnöke

Sátoraljaújhely, 1999. december hó

Készítsd...

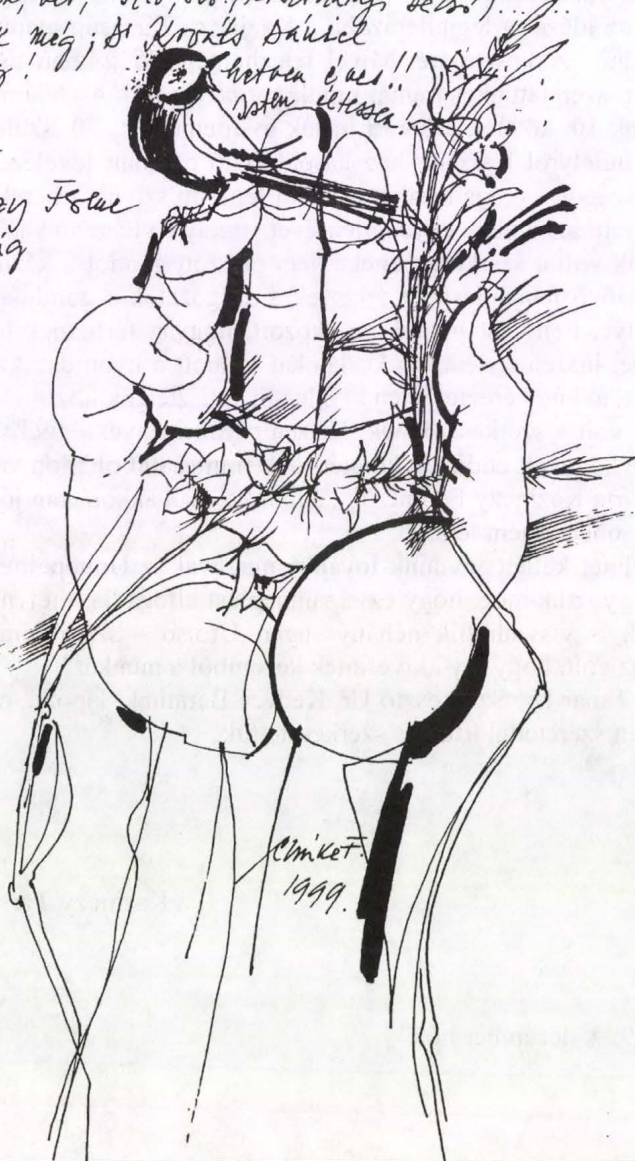
Egy új világ kezdődik minden nyelvi kísérletben, a szépség új birodalma, új érzelmi és érzelmi törekvésekkel. Ki lehet a tíz legszébb magyar szó?... - Lang, gyöngy, anya, ősz, szűz, kard, csók, vér, sziv, só. (Károlyi Zoltán)

Nekünk még; A Károlyi Zoltán

Orkány!

hátán édes!!
Jótenetessé!

A
Károlyi Zoltán
Társaság

BOJTOR ISTVÁN

Kováts Dániel életrajza

Kováts Dániel 1929. december 22-én született Abaújnádasdon. A község 1920 óta, kevés megszakítással, Szlovákiához tartozik, Kassához és a magyar határhoz közel. Kováts nagyapja honvéd őrnagy volt az 1848-as szabadságharcban. Édesapja, Kováts Albert Kassán végzett gazdasági akadémiát és testvérel a 200 holdas földbirtokon gazdálkodott. Édesanyja Lupkovics Sarolta. Három gyermek született a családban: Éva, Dániel és Livia, aki 20 éves korában szívműtét után elhunyt. Evangélikus vallásúak.

Dániel meleg családi fészekben nevelkedett és az otthon kapott benyomások egész életére kihatottak. Élvezte a „kastély” tágas szobáit, a parkosított udvart és a nagy mozgáslehetőséget. Sok előnnyel járt ez, de elzárta a valóságos élet mostoha realitásától.

Elemi iskoláit Nádasdon végezte, ahol a tanítónő csak szlovákul beszélt. A szülők otthon tanították a magyar nyelv szépségeire és az istentiszteleteken is magyar nyelvű prédikációkat hallgattak.¹

Az 1938-as határrevíziókor Nádasd is visszakerült az anyaországhoz. Miskolcra költöztek 1940-ben, ahol édesapja megyei gazdasági felügyelői állást kapott. Ettől kezdve végleg elszakadt a szülőföldtől.

Tízéves korában, anyagi megfontolások miatt, Kőszegre írták be a Hunyadi Mátyás katonai alreál iskolába. Az egyáltalán nem „katonás” természetű, kopaszra nyírt fiú idegenül érezte magát ebben a környezetben, de négy év alatt ellentmondás nélkül megtanulta a fegyelmet.²

A második világháború pokla 1944-ben perzselt Magyarországon. A „kastélyt” szétlőtték.³ Ősszel nem térhetett vissza sem Nádasdra, sem Kőszegre. Miskolcon a Lévy József református gimnáziumban folytatta középiskolai tanulmányait. Hadi-események miatt a Kossuth utcai templom mellett, egyszerű épületben folyt a tanítás.

Minden ember kapott Istentől valamilyen talentumot. Kováts Dániel nyelvi-irodalmi képességei már diákkorában kibontakoztak. Az irodalomba vetette magát, hogy minél többet merítsen belőle, azokat földolgozza és építő szándékkal időszórően továbbadja. Kiváló tanárai közül legnagyobb hatással voltak rá dr. Csorba

¹ Nádasdon 1999-ben olyan református lelkész szolgál a gyülekezetben, aki egy szót sem tud magyarul.

² Móricz Zsigmond mondta, hogy 10 éves koráig több benyomás érte, mint azután.

³ 1944 kora őszen Nádasdnál is hetekig tartott a front. A szétlőtt kastély maradványait, berendezését elhordták.

Zoltán magyar–angol szakos, Csatári Imre történelem szakos és Árokszállásy Zoltán biológus. Hetedik osztályos korában a Kazinczy Kör alelnökének, nyolcadikban elnökének választják.

1948-ban érettségizett jeles eredménnyel. Az iskolának ez volt az utolsó egyházi éve, mert 1948 őszén államosították.

Budapestén iratkozott be a Pázmány Péter tudományegyetem bölcsész karára, aminek nevét Eötvös József Tudomány Egyetemre (ELTE) változtatták. Magyar–angol nyelv- és irodalom szakos volt, aki intenzív irodalomtörténeti kutatásokkal foglalkozott. Bóka László professzor biztatására Móricz Zsigmond lett a témája, szakdolgozatot készített róla. Irodalmi, nyelvészeti tudományával és képességével szolgált a közösségnek diákéveitől mostanáig. Tanárai és olvasmányainak hatására a népi írók felé fordult. Földessy Gyula irányításával segített Ady Endre publicisztikai írásainak feltárásában. Németh László, Illyés Gyula, Veres Péter, Sinka István voltak a mesterei, akikkel személyes ismeretségbe is került. Újszászy Kálmánhoz volt a legközelebb. Megerősödött abban, hogy az értelmiség felelős a népért, az egész Magyarországért.

A „fordulat éve”, vagyis a kommunista diktatúra 1948-ban való beköszöntése után, három barátjával irodalmi folyóiratot merészelték szerkeszteni az egyetemen, azzal a céllal, hogy a népi-nemzeti tudatot és a keresztény erkölcsöt ápolják. A Petőfitől vett idézetet így szőtték tovább: „Fényesebb a láncnál a kard, de minden kardnál fényesebb az eszme.” Az újság címének ötletét Reményik Sándortól vették át: „Eszme”. Írógépen másolták és bizalmasan osztogatták. „Természetes”, hogy besúgták őket és az Államvédelmi Hatóság lecsapott rájuk.⁴ A koncepciók perek idején „híressé vált” Olti Vilmos bírósági tanácsa nyolchavi börtönre ítélte. Két társa, Bánszki István és Dankó Géza ennél többet kapott.⁵ A gyűjtőfogházból a Markó utcai börtönbe vitték, innen Dobogókőre büntetőtáborba, ahol a Belügyminisztérium üdülőjét építették. A szülői házból hozott erő, a katonai iskolában megtanult önfegyelem és a szerkesztőtársaival mindvégig meglévő egyetértés átsegítették a nehéz időken és testileg-lelkileg nem roppant össze.

A börtönből és büntetőtáborból való szabadulás után néhány hónapra édesanyjával és nővérével együtt Hortobágy Borsós tanyára deportálták Miskolcra, ahol másfél éven át kocsisként dolgozott.⁶

Végre 1954-ben a perecesi vájáratanuló iskolában elkezdhette pedagógus pályafutását. Engedélyezték, hogy egyetemi tanulmányait levelező tagozaton befejezze. A Bodrogházba „léptették elő”, ahol Zemplénagárdon taníthatott, általános iskolában. Igazgatója – mint ebben a korszakban minden más oktatási intézményben – párttag volt, de olyan jó szándékú, becsületes vezető, akivel jó munkatársi viszony-

⁴ Az ÁVH katonai jellegű szervezetet Rákosi Mátyás pártvezér idején szervezték.

⁵ Bánszki István a nyíregyházi tanítóképző főiskola docense és a Bessenyei Társaság elnöke lett. Dankó Géza Kecskeméten gimnáziumi igazgatóhelyettes volt. Mindketten a Kazinczy Ferenc Társaság tagjai.

⁶ Miskolcon a kitelepítést 1952. június 24-én éjjel hajtották végre. A hortobágyi büntetőtáborok voltak a legembertelenebbek, ahol gépszinbe, lóistállóba helyezték az elhurcoltakat. Nagy Imre 1953-ban oszlatta föl.

ban dolgozhatott együtt. A tehetséges falusi gyermekek nagyon hálásak voltak neki, tanulmányi versenyeken díjakat nyertek és az övé volt a legfegyvelmezettebb osztály.

Ez időben a pedagógusokat tsz szervezésére is kivezényelték, hogy a földművesek belépjenek a közös gazdálkodásba.⁷ „Kiszállásait” arra is fölhasználta, hogy népi hagyományokat gyűjtsön. Iskolai szakkörben a népi és nemzeti értékeket mutatta föl. Intenzíven foglalkozott Borsod-Abaúj-Zemplén megye irodalmi és helytörténeti hagyományaival, továbbá az anyanyelvi és modern idegen nyelvi oktatás kérdéseivel. Benne élt a szakma vérkeringésében. Egymás után jelentek meg a publikációi.

Schneider Julia tanítónőt 1956-ban helyezték ki Zemplénagárdra, akivel 1958-ban házasságot kötött. Együtt kerülhettek át Sátoraljaújhelybe, ahol felesége a Petőfi Sándor ének-zene tagozatos Általános Iskolában tanított 30 éven át, mialatt aló tagozatos szakfelügyelőnek, illetve szaktanácsadónak nevezték ki.

Gyermekeik: Dénes a Kelet-Magyarország napilap rovatvezetője. Livia matematika-földrajz pedagógiai szakértő és a József Attila Tudományegyetem Pedagógiai Intézetének oktatója Szegeden.⁸ Péter számítástechnikai cég ügyvezetője Szegeden.⁹

A politikai enyhülés hatására 1961-ben Sátoraljaújhelybe hívták a Kossuth Lajos Gimnáziumba magyar–angol szakos tanárnak, ahol két éven át igazgatóhelyettes is volt. Diákjai között itt is megszervezte a Kazinczy Kör. Tanártársai „liberálisként” kezelték, mert a tanári szigor helyett megértéssel foglalkozott diákjaival. Körébe vonta azokat, akik szívesen gyűjtötték a néprajzi és helytörténeti adatokat.

Sárospatakon a Comenius Tanítóképző Főiskolán 1974-ben foglalkozhatott a nyelvi és irodalmi tanszéket, ott dolgozott 1991 decemberében történt nyugdíjazásáig. Fő profilja speciális kollégiumban az angol nyelv oktatása. Miután ezt megszüntették, magyar nyelvészetet adott elő. Négy éven át a főiskola tanulmányi főigazgató-helyettese volt.

Ars poétikája, hogy a tanítás a barátság egy formája. Célja, hogy jó emberi közösséget teremtsünk egymással, mert egymásra utaltan, közösségben élünk. A nagyobb diákok bizalmasabban közelednek tanárjukhoz és fogékonyabbak a barátságára, mint a kezdők, mert otthonosabban érzik magukat a tanintézetben.

Kováts Dániel úgy látja, hogy jelenleg nincs Magyarországon meghatározó jellegű pedagógiai vonal, pedig Apáczai Csere Jánostól kezdve Comeniuson és Karácsony Sándoron át Németh Lászlóig megírták, hogy mit tegyünk. Sárospatakon Ködöböcz József, Szabó Zoltán, Újszászy Kálmán indítottak el határozott karak-

⁷ Először tszcs-nek, termelőszövetkezeti csoportnak mondták, a nép nyelvén pedig „Tovább Szolgáló Cselédnek”.

⁸ Elhunyt leánytestvérének neve is Livia.

⁹ Hét unokája közül öt Szegeden él.

terű Nép főiskolát. A Dunántúlon és másfelé az országban is volt ilyen kezdeményezés.

Kováts Dánielt nem bűvölték el az új szellemi irányzatok, amelyben a posztmodern irodalom és irodalomelmélet háttérbe szorította a magyar nyelvet és nemzeti értékeket. Eszmei felfogásában ugyanott tart, mint diákkorában: népi-nemzeti értékek, keresztyén erkölcs kutatása, felmutatása és plántálása.

A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem „Móricz Zsigmond első regényeinek kompozíciója” című disszertációját 1979-ben summa cum laude doktori fokozattal minősítette. Nevelt, gyűjtött, írt, publikált, szervezett. Nevét beleírták a legjobb magyar irodalmárok könyvébe,

1981–90 között a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Hazafias Népfront honismereti bizottságának elnöke volt. Megindította és szerkesztette a „Szülőföldünk” 16 kötetét. Tagja volt a Honismeret című folyóirat szerkesztőbizottságának, elnöke az Irodalomtörténeti Társaság miskolci tagozatának. Barátai ebben az időben sürgették a Kazinczy Ferenc Társaság megalakulását. Vállalta a feladatot és 1983-ban hozzáfogott a szervezéshez, megvalósításhoz.

Az alapszabály elkészítésekor olyan elnökre és elnökségre gondolt, akik nemzetközi híresek, vagy legalább országos tekintélyűek, mint például Újszászy Kálmán. Társai meggyőzték arról, hogy itt és most nem nagy nevek, hanem rugalmas, aktív személyekre van szükség. Az volt a cél, hogy sátoraljaújhelyi központból Borsod-Abaúj-Zemplén megyében, sőt országosan is szellemi mozgás induljon, elsősorban az értelmiségiek között. 1985-ben az alakuló közgyűlés elsőprős többséggel elnöknek választotta. Ezt a tisztséget is szolgálatnak tekintette. Szerény, közvetlen, vonzó egyénisége, messzire világító szakképzettsége nagy tekintélyt adott neki. Beleélte magát társai gondolkodásába és helyzetébe. Minden tárgyban és személyben látott valami értéket. Elfogadta a mások véleményét, és amikor nemet mondott, az indokolása cáfolhatatlan volt. Személyekről, gondolatokról, eseményekről rendkívül tárgyilagosan fogalmaz, javaslatait, kritikáit indulatok nélkül, természetes hangnemben adja elő.

Arra törekedett, hogy ne csak Sátoraljaújhelyben gyülekezzenek össze tudományos gyűlésekre, hanem a megye más városaiban, sőt a legkisebb falvaiban is.¹⁰

Politikai pártnak sohasem volt tagja. A népi-nemzeti és keresztyén eszmék mellett az európai kulturális értékekre, különösen az angolszász hagyományokra figyelt.

Gyermekeik ösztönzésére 1994-ben eladták Sátoraljaújhelyben a szép családi házat és a hőn szeretett Felvidékről Dél-Magyarországra, (Új)-Szegedre költöztek, két és fél szobás kertes családi házba.¹¹ A panelházak beszorítása helyett „zöldövezet” választottak.

¹⁰ A Kazinczy Ferenc Társaság szervezéséről és munkájáról az „Új Holnap” miskolci folyóiratban Kováts Dániel tollából jelent meg ismertetés, 1989 októberében.

¹¹ Dr. Kováts Dániel 6726 Szeged, Thököly utca 11. Tel. 62 / 401-430

Dolgozószobájának polcai könyvekkel teli. Legnagyobb számban Móricz Zsigmond, Németh László, Tamási Áron, Tompa Mihály, Sánta Ferenc és Szabó Magda művei vannak. Megjelent írásait kéziratgyűjtőben őrzi. Megjelent művei külön polcon elhelyezve. Íróasztalán számítógép. CD lemezjátszójáról Mozart, Beethoven, Haydn csodálatos muzsikája élénkíti munkakedvét, mert most is intenzíven dolgozik. Legkedvesebb feladata a Széphalom évkönyv és a Hírlevél szerkesztése. Kiterjedt levelezést folytat, a levelekre azonnal válaszol. Élénkíti a gondolatsere.

Amikor teheti, örömmel utazik Sátoraljaújhelyre, Sárospatakra, közös feladatok érdekében. Balassa Ivánhoz, Fehér Józsefhez, Hőgye Istvánhoz és barátaihoz. Ide vonzza a Kazinczy Ferenc Társaság, a Comenius Társaság, a Comenius Főiskola, ahol a Sárospataki Füzetek sorozatszerkesztésében vesz részt. Befejezés előtt áll Sátoraljaújhely, illetve Hegyköz helyneveinek földdolgozása. Tagja a várostörténeti szerkesztőségnek. Nagy feladatvállalásai közepette mégis úgy látja, hogy már csak kisebb munkákkal tehet valamit a jobbítás, a nevelés, a nemzet érdekében, mert mintha eljárt volna fölötte az idő. A tények rációlnak erre!

Szegeden Péter László és Ilia Mihály irodalomtörténészekkel sűrűn folytat eszmecsere. Balazovich László levéltár-igazgatóval, Juhász Antal néprajzos egyetemi tanárral gyakran találkozik. Hetenként látogat a Somogyi és Egyetemi könyvtárba. Budapesten a Honismeret folyóirat szerkesztőbizottságának és Anyanyelvápolók elnökségének, valamint az Irodalomtörténeti Társaságnak választmányi tagja.

Aktívan dolgozik, szerkesztő, közíró és előadó, akit a posztmodern irodalom és irodalomelmélet, a magyar nyelv iránti hivatalos közöny elriaszt attól, hogy modern áramlattal sodródjék. Szívesebben alkot az íróasztalnál, mint beszél a közélet némely fórumán. A múlt és jelen értékeinek hasznosítását tartja fontosnak úgy, hogy helyét kész átadni a fiatalabb nemzedéknek.

Szellemi kikapcsolódás számára, amikor piciny kertjükben a gyümölcsfákat, szőlőtökéket és a fűvet ápolja. Nagy felüdülés a gyermekeivel való találkozás és az unokákkal való játszás öröme.

Tudományos munkáját sok szép kitüntetéssel ismerték el. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Csűry Bálint emlékérmét adományozott neki (1981). Legkedvesebb a Péchy Blanka művésznő által alapított Kazinczy-díj (1984). Miután Sátoraljaújhelyben laktak 30 éven át, díszpolgárrá választották (1986). Andrásfalvy Bertalan miniszter személyesen adta át az Apáczai Csere János kitüntetést (1991). Az Irodalomtörténeti Társaság Toldi Ferenc emléklakettel tisztelte meg (1993). A Comenius Főiskola két évtizeden át volt tanárát a város Sárospatak díszpolgára címmel tüntette ki (1998).

Az a szokás, hogy íróasztalra, polcra vagy a szoba falára rakják a kitüntetést. A szerényebbek olyan diszkrétén helyezik el, hogy csak a beavatott szakértő veszi észre. Kováts Dániel otthonában hiába keressük ezeket. Helyettük az íróasztallal szemben lévő falon, feltűnő helyen a Kováts szülők, nagyszülők néznek vissza re-

ánk, Lupkovics Pál anyai nagyapával együtt. Mellettük a Felvidék térképe. Amint nézzük őket, szép, de viharos magyar múltból érkezünk a bonyolult mába, vérrel áztatott kicsi „szülőföldünkre”, ahol az a kötelességünk, hogy alkossunk és adjunk.¹²

A kitüntetett büszke lehet rá, hogy Sátoraljaújhely és Sárospatak díszpolgára lett, de sajnálja, hogy Abaújnádasd nem. Talán ennek örült volna a legjobban, mert enélkül a hazátlanságot érezheti. Ezért biztat bennünket a szülőföld tiszteletére.

Kováts Dániel nem hazátlan, mert személyisége, példamutatása, tanítása tovább él a családban, tanítványaiban, hallgatóiban, barátaiban, tudományos munkatársai-ban, akikkel együtt élt, együtt dolgozott, és mindazokban, akik sokat kaptunk tőle.

Fony, 1999. április 7.

¹² A nagyszülők síremlékét szlovákok összetörték.

HÖGYE ISTVÁN

**Kováts és rokon családok története,
leszármazási táblázatokkal**

Történelmi családjainkról összefoglalók, kiadványok, kötetek jelentek meg, de minden nemes, polgár család is őriz írásos, tárgyi emlékeket, feljegyzéseket, naplót, gazdasági számadásokat és szóbeli hagyományokat.

Ezekből az emlékekből összeállítható egy-egy család okmányokkal igazolható 200–300 éves múltja. Így a Kováts család története is hiteles levéltári forrásokból, családi iratokból, feljegyzésekből, naplókából, fényképekből, emlékekből összeállítható, megírható, erre vállalkozik e rövid írás.

A Szmít–Kováts család 1689-től napjainkig követheti történetét – amely már jelentős történelmi múlt –, valamint a családhoz közvetlenül kapcsolódó rokon családokét, mint a Probstner, Wieland, Lupkovics, Zsedényi, Szinyei Merse, Jeszenszky, Szontágh, Máriássy, Fekésházy stb.

A Kováts, másképpen Szmít család címeres nemeslevelet 1689-ben I. Lipót királytól kapott. A nemességet szerző ős Dániel volt. Címerrajzuk: pajzs kék udvarának alján hullámozó tengerből kiemelkedő, kétfarkú oroszlán, mellső jobb lábával három kalászt tart. A pajzs fölötti sisak koronájából tigris emelkedik ki, mellső jobb lábával a fénylő napot tartja. Takaró: jobbról arany-kék, balról ezüst-vörös.

A család a 18. századtól a szepesi németek között lakott és a Szmít név Schmidre változott. Egyik családtag 1839-ben a helytartó tanácsnál kérvényezte a Kováts családnév használatát, melyre február 6-án 1725. sz. engedélyt kapott a névhasználatra és ettől kezdve Sámuel és utódai a Kováts családnévet használták.

A családnak okmányokkal igazolt, első ismert őse Dániel volt, aki 1689-ben szerzett nemességet, címeres levéllel. Német Zsuzsannával kötött házasságából két gyermek született, Dániel és Zsuzsanna. Dániel fiai János és Gáspár voltak. Gáspár gyermekei Gáspár és Sámuel János (1736–1786) pénztárnok és Schwardtner Anna (1756–1833) fia, János Sámuel (1784–?) és Cornides Janka (1794–?), gyermekei között Viktor (Lőcse, 1818. márc. 28.–Lőcse, 1878. febr. 8.) a család neves tagja.

Iskoláit szülővárosában végezte, majd a császári hadseregben gárdatiszt lett, 10 évig Itáliában szolgált. A szabadságharc idején hazatért és részt vett különféle csatákban. A szabadságharc bukása után Kassán bebörtönözték, ahol fél évet töltött, majd Budára szállították. Mint kiváló rajzoló, festő, fogolytársairól egyenként ceruzarajzokat készített és minden rajz hátlapjára feltüntette a politikai elítélt nevét, rangját, hogy miért és mennyi időre zárták be. Amikor kilépett a börtön kapuján, családi hagyomány szerint találkozott Probstner Apollóniával (Lőcse, 1826. febr. 9. – Lőcse, 1885. aug. 11.), akit már korábban feleségül kért, de a fiatal leány még nem akart férjhez menni, hiszen sógorával, Wieland Andrással és két nővérével hosszabb utazást tettek Itáliában és Ausztriában. Erről az utazásról fennmaradt Wieland András naplója. A börtönből szabaduló Kováts Viktor kalapját szélvész elsodorta és az összetalálkozott fiatal pár együtt ment új kalapot venni. A romantikus találkozást házasság követte, 1851. jún. 26-án, Lőcsén kötöttek házasságot. A főtéren laktak a tágas Kováts-házban, ahol János Sámuel nagyapának korábban fűszerüzlete volt. Nyaralót építettek maguknak a közeli erdőbirtokukon, kétszobás, verandás villát, melyet Ronkónak neveztek, később Kováts-villa néven ismert lett. Később a Késmárki úti nagy kertés házba költöztek, de a nyarakat a villában töltötték. 10 évi házasság után születtek gyermekeik, Géza (1861. szept. 23. – Abaújnádasd, 1943. febr. 7.), Ilma (1864–1933) Zsedényi Gyula felesége, – Zsedényi apa udvari tanácsos, Szepes vm. országgyűlési követe, az evangélikus egyházmegye főfelügyelője. E családhoz kapcsolódott dr. Zsedényi Béla jogtörténész, egyetemi tanár, 1944-ben az id. nemzetgyűlés elnöke, neves történeti személyiség.

Kováts Viktor köztisztviselőként álló ember volt Lőcsén, az 1860-as években a város polgármestere. Tekintélyes vagyonnal gyarapította a családi birtokokat, amikor az 1870-es évek elején megvásárolta az abaújnádasdi kastélyt és a hozzá tartozó, 774 kh földet 91 000 Ft-ért, mely később Géza fiának és családjának lett otthona a csehszlovák államosításig.

Kováts Viktor nemcsak festészettel, de irodalommal is foglalkozott, a családi birtokában megmaradtak elbeszélései, színpadi művének kéziratai is. A leszármazottak örökölték festői és irodalmi tehetségét.

Kováts Viktorné Probstner Apollónia nagy műveltségű asszony volt, szerette a színházat, lőcsei házukban, egy üres teremben kis színpadot állított fel és színi előadásokat rendezett. Mindketten a lőcsei régi temetőben nyugszanak.

Kováts Géza Lőcsén született 1861. szept. 23-án, ahol édesapja polgármester volt. Rajzkészségét és a festészet szeretetét édesapjától örökölte, ezért a középiskola elvégzése után Münchenbe ment a híres festőiskolába tanulni. Hatással volt rá, segíthette volna nagynénjének, Probstner Zsófiának férje, a világhírű festőművész, Szinyei Merse Pál (1845–1920). A híres művész feleségéről készítette a Sárgaruhás nő és a Lilaruhás nő c. képeket, Rózsi lányuk szintén festő lett. Kováts Géza kapcsolatot tartott nagynénjével, aki elvált Szinyei Merse Páltól és másodszor férjhez ment br. Ghillányi Imréhez, második férje birtokán, a Sáros vármegyei Fritsen élt.

Kováts Viktor és neje, Probstner Appolónia

A II. világháború után, amikor minden birtokukat elvették, Imre fiánál, Hidas-németiben lakott, majd Budapesten élt – Szinyei művészetére tekintettel – a Színészek és Művészek Otthonában. 100. születésnapján riport készült vele, s illusztrációként a híres Szinyei-képet, a Lilaruhás nő c. festményt használták. Kováts Géza művészetéből két kép maradt, egy másolat, Krisztus-fej, Munkácsy: Krisztus Pilátus előtt c. képéről és egy lelőtt madár képe. Apja halála után gyámja, Mária nagynénje férjének, Teőke Károlynak parancsára haza kellett jönnie a festőiskolából, miután a családi tanács úgy határozott, hogy egy Kováts fiú nem lehet „piktor” és elküldte Nádasdra gazdálkodni. Évekig egyedül élt, a falusiak kihasználták hiszékeny jószívűségéért. 1896. jún. 2-án, Márkusfalván kötött házasságot br. Wieland Arankával (1876–1953). A család az abaújnádasdi kastélyban élt, itt születtek gyermekeik, Albert (1897–1975), Piroska (1898–1978), Klotild (1899–1944), Loránt (1901–1961), Tamás (1902–1941), András (1904–1905). A trianoni országcsönkítés után gazdasági és politikai nehézségekkel, de a család tovább élhetett a nádasdi kastélyban és birtokon. Idehozta az elsőszülött fiú, Albert feleségét, Lupkovics Saroltát (1899–1985), itt születtek gyermekeik, Éva (1927–), Dániel

(1929–), Livia (1931–1952). Kováts Géza 1943-ban halt meg, Abaújnádasdon nyugszik.

Kováts Géza és neje, farkasfalvi br. Wieland Aranka

Kováts Albert gazdasági felügyelő, agronómus. 1897. máj. 17-én Abaújnádasdon született. Gimnáziumi éveit a kassai premontrei, majd az iglói evangélikus főgimnáziumban végezte. 1915 augusztusától katoná, az orosz, majd a szerb harctéren szolgált, 1917-től hadnagy. 1918. nov. 16-án leszerelt és folytatta tanulmányait a kassai gazdasági akadémián, ahol 1920. aug. 19-én kapott oklevelet. Abaújnádasdi birtoka a Csehszlovák Köztársasághoz került és ő fiútestvéreivel segített apja gazdaságában. 1926. szept. 26-án feleségül vette Lupkovics Saroltát (1899–1985).

Házasságukból két leány és egy fiú született. 1938-ban, a Felvidék visszacsatolása után a család Miskolcra költözött, ahol Borsod vármegyei gazdasági felügyelő lett, 1941-ben Bács-Bodrog vármegyei gazdasági előadó. 1942 májusától Borsod vármegye gazdasági felügyelője lett ismét, 1949-ig. 1949-ben a Megyei Mezőgazdasági Igazgatóság munkatársa, majd növénytermelési osztályvezetője,

Kováts Albert és felesége, Lupkovics Sarolta

Határozat

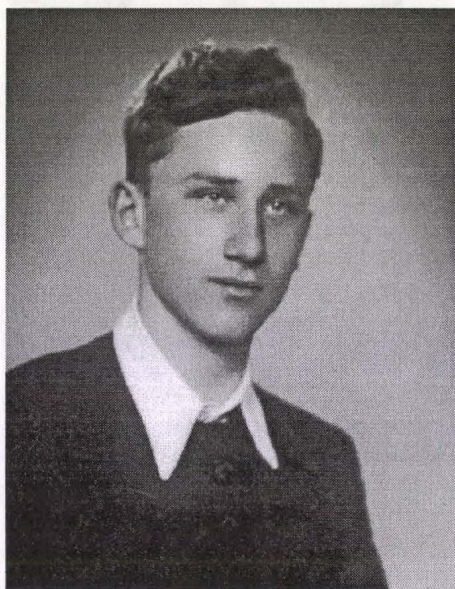
Kováts Albertné sz. Lupkovics Sarolta /Létsz. 1899, Engelman Lujza/
Hortobágy-borsósi lakos és vele egy
háztartásban élő Gyermek: Éva 26 éves,
Dániel 24 éves,
.....
.....
.....
kényszerlakóhelyhez kötöttségét megszüntetem.
Ertésem, hogy az összes állampolgárokra kötelező jogszabályok ügyelembevételé-
vel választhatják meg letelepedési helyüket.
... Hortobágy-Borsósi, 1953. szeptember.
Kiadmány hiteléül:

 Rendészeti osztály vezetője.

79165 - Vörösi Csillag Nyomda Budapest

1951 áprilisától agronómus a miskolci Talajjavító Vállalatnál, novembertől a Vilmányi Fajtakísérleti Állomás vezetője. 1952 nyarán a családot kitelepítették Hortobágy-Borsós tanyára, ahonnan 1953. szept. 4-én szabadult, az apa Vilmányban élt.

Az 1950-es évek közepétől agronómus volt gazdaságokban, 1958-tól nyugdíjazásáig a sátoraljaújhelyi Mezőgazdasági Technikum tangazdaságában. Nyugdíjazása után szaktanácsadóként működött a végardói tsz-ben. 1975. dec. 22-én Sátoraljaújhelyen halt meg és feleségével együtt az újhelyi temetőben nyugszanak.

Kováts Dániel érettségi tablóképe

Gyermekeik: Éva (1927–), Fekésházy Gézané pénzügyi szakember, Sárospatakon él nyugdíjban. Livia (1931–1952) és Dániel (1929–).

Dr. Kováts Dániel (Abaújnádasd, 1929. dec. 22. –) főiskolai tanár, író, szerkesztő. A miskolci Református Gimnáziumban érettségizett. Gimnazista korától verselő, írogató. Kazinczy Ferenchez hasonlóan már diákkorában Szélvész címmel ifjúsági és szépirodalmi folyóiratot írt és szerkesztett, melyben elsősorban saját írásai, versei, fordításai és családtagjainak művei jelentek meg. A budapesti egyetemen magyar–angol szakot végzett, majd doktorált. 1961-től a sátoraljaújhelyi Kossuth Lajos Gimnázium, 1974-től a sárospataki Comenius Tanítóképző Főiskola tanára. Több társadalmi, művészeti, irodalmi társaság, szervezet tagja, a Kazinczy Ferenc Társaság alapító elnöke. 1986-tól

szerkeszti a Kazinczy emléket ápoló Széphalom c. évkönyvet, a B.-A.-Z. Megyei Honismereti Tájékoztatót, a Szülőföldünket, a Zempléni, Sárospataki Füzetek sorozatokat és a Kazinczy Könyvtár kötetait. 1992-től nyugdíjas, családjával Szegezen él és alkot. Fontosabb művei: Kazinczy Abaújban és Zemplénben (Sáújhely, 1978), Schola Patakina (Sp. 1981), Széphalom Kazinczy Emlékcarnok (Bp. 1982, 1985, 1986), Móricz Zsigmond nyomában (Bp. 1979), Móricztól Móriczról (Bp. 1980), Tompa Mihály költői útja (Miklós Róberttel Miskolc, 1991), Móricz Zsigmond és Sárospatak (Miskolc, 1944), Újszászi Kálmán emlékkönyv (Bp–Sp. 1966), Sárospatak és Sátoraljaújhely környéke Pesty Frigyes helynévtárában (Sáújhely, 1998.), több útikalauzt, városismertetőt írt, nyelvészeti, néprajzi, irodalomtörténeti, művelődéstörténeti írásai jelentek meg szakfolyóiratokban.

Felesége, Schneider Julianna tanítónő, szakfelügyelő, évtizedeken át a sátoraljaújhelyi Petőfi Sándor Általános Iskola egyik vezető nevelője volt, aki részt vett a város kulturális, társadalmi életében. Házasságukból három gyermek született, Dénes (1959–), tanár, újságszerkesztő, író, felesége dr. Pók Judit (1961–), tanár, levéltáros, történész, szakíró, sok forrásközlemény, tanulmány és kötet szerzője. Gyermekeik Kinga (1984–), Viktor (1987–).

Kováts Livia (1961–) tanár, férje Kemecsei György (1958–) vállalkozó. Gyermekeik Balázs (1980–), Bálint (1985–), Bence (1986–).

Kováts Péter (1966–) programozó, felesége Körömi Csilla (1969–) hivatalnok. Gyermekeik Máté (1990–), Dániel (1996–).

Dénes és családja Nyíregyházán él, Livia családjával, Péter családtagjaival Szegeden él a szülők, nagyszülők közelségében.

A családtagok ápolják a rokoni kapcsolatokat, őrzik az ősök és rokon családok tárgyi és írásos emlékanyagát.

Dr. Kováts Miklós (1936–) a kassai magyar gimnázium tanára, irodalomtörténész, Kazinczy-kutató.

Fekesházyiné Kováts Éva gyermekei és unokái szintén ápolják a családi kapcsolatokat a rokon Probstner, Wieland és Lupkovics közeli és távoli unokatestvérekkel.

A rokon újlublói és jakublyáni Probstner család adatai: Kempen Béla: Magyar nemes családok VIII. 432. oldalán írt a családról, de más levéltári adatból, feljegyzésből is ismerjük, hogy nagy múltra tekint vissza. Probstner Ádám vájár volt, de a családi hagyomány szerint szerencsésen ezüstércre bukkant és meggazdagodott. Fia, András már Németországban bányászati főiskolát végzett és Altwalddorfból Lőcsére jött, a vidéken ezüst- és rézbányát bérelt és működtetett. Első feleségétől, Horváth Janka Máriától 15 gyermeke született, de csak 2 nőtt fel. Második feleségét, Fuchs Mária Karolinát (1799–1836) előbb fia, András akarta elvenni, de amíg fia külföldi úton volt, az 57 éves apa feleségül vette a 22 éves menyasszonyt. Ezért ifj. Probstner András (1795–1851) 1828-ban elvette volt szerelmének, majd mostohaanyjának húgát, Amáliát (1808–1860). Probstner András második házasságából született Apollónia Albertina (1826–1885), akit 1851-ben feleségül vett Kováts Viktor honvédszázados, későbbi löcsei polgármester. Házasságukból született Géza (1861–1943), aki a Kováts család továbbvivője. Probstner Adolf (1818–1861) és Jancsó Zsófia házasságából született Zsófia (1851–1952), kinek első férje a híres festőművész, Szinyei Merse Pál (1845–1920) volt, róla festette a Sárgaruhás nő és a Lilaruhás nő híres képeket. 1873 és 1887 között éltek házasságban, házasságukból született Félix és Rózsi, szintén neves festő. Második házassága br. Ghillányi Imrével történt, melyből öt gyermek született. Második férje birtokán, a Sáros vm-i Fritsen élt a család, majd a II. világháború után, amikor minden birtokukat elvették, kastélyukból is kitették őket, átköltözött Magyarországra és Imre fiának hidasnémeti birtokán élt. Utolsó éveit – tekintettel első férjének hírnevére – a Színészek és Művészek Otthonában, Budapesten élte. 100. születésnapján riport készült róla, illusztrációként a híres Lilaruhás nő képe szerepelt. Családi hagyomány volt a művészetekhez, főleg a festészethez vonzódás, hiszen Kováts Géza szintén festett és Probstner Andrásné Jancsó Zsófiát a neves festőművész, Czauczig, Madonna változatban megfestette és a löcsei minorita templomban helyezték el a képet. A Probstner család más ágon is kapcsolódott a Kováts családhoz, hiszen Probstner András unokája, Anna (1856–1933) férjhez ment br. Wieland Artúrhoz (1846–1921), házasságukból született Aranka (1876–1953), akit Kováts Géza vett feleségül, így utódaikban élt tovább a Probstner és Kováts, Wieland család.

br. Wieland Arturné Probstner Anna

Farkasfalvi br. Wieland család rövid történetéből: A család címeres levelét 1628-ban, II. Ferdinánd királytól kapta, – lásd a leszármazási táblázatnál. A nemesi összeírásokban Szepes vm-ben szerepeltek családtagok, Farkasfalván, Márkusfalván, Ábrahám faluban jelentős birtokkal rendelkezett a család. Több családtag katonaként szolgált a császári hadseregben, pl. János, aki II. József császár idején a török háborúban vett részt és mint a mezőhegyesi ezredparancsnok szerepel. György a napóleoni háborúban tüntette ki magát, Mária Terézia-rendet és báróságot kapott. Antal lovaskapitányként vett részt az 1848–49-es szabadságharcban. A család neves tagja volt br. Wieland Artúr és felesége, Probstner Anna, kiket farkasfalvi szép kastélyukban, az 1850-es évek során Jókai Mór szepesi utazásai idején többször felkeresett, melyről regényeiben szolt is, különösen a Lőcsei fehér asszony c. művében emlékezik a családdal töltött időszakra. Wieland Artúr 1914-től Szepes vm. főispánja

volt. Három fia, Aladár, András és Artúr öngyilkosok lettek, főbelőtték magukat.

A Lupkovics család történeti adatai: Lupkovics János részt vett a 7 éves háborúban, hősiiesen végigharcolta, majd Sáros vm-ben, Orlich helységben telepedett le és a sóbeváltó hivatal vezetője lett, 40 éven át ott működött. Fia, János (1722–1852) felnőttként belépett a 35. huszárezredbe, melyben apja is harcolt, 1800-ban hadnagy, 1813-ban kapitány. A napóleoni háborúban kitüntette magát, s 1820-ban szerepelt le, visszavonultan Iglón telepedett le. Harctéri érdemeiért 1826. júl. 14-én I. Ferenc királytól nemességet kapott. 1820-ban, nyugdíjas korában nősült meg, feleségül vette Schmitz Sámuel, a szepesi kerület jegyzőjének és Gerhardt Krisztinának (gazdag bányatulajdonos és nemes) leányát, Schmitz Krisztinát. A házasságból 3 leány és 2 fiú született: Tamás katonatiszt, felesége Szontágh Anna, József (1822–1890) gazdálkodó, híres lótenyésztő körtvélyesi birtokán. 1885-ben vette feleségül Mercz Pál ügyvéd és Bobest Erzsébet leányát, Ilonát (1838–), a házasság után Lőcsére költöztek és övék lett a szepesdaróci birtok is. Gyermekük közül József (1856–1933) a lőcsei törvényszék utolsó magyar elnöke, kúriai bíró. Irma Leippert Viktor főhadnagy felesége, Ausztriában éltek, Aladár (1859–1919) mű-

szaki főtanácsos, a Morva folyó szabályozásának vezetője, Regina (1861–1938) Dobos Miklós őrnagy, majd ezredes felesége, 1895-től Szakolcán laktak. Pál (1867–1937) a gr. Csáky uradalmak jószágigazgatója, István (1870–1940) tüzér-tiszt, az I. vh-t végigharcolta, mint nyugdíjas tábornok, Budapesten élt. Erzsébet (1875–1933) és Újfalussy Béla kúriai bíró Kassán, majd Szepesdarócon éltek nyugdíjban.

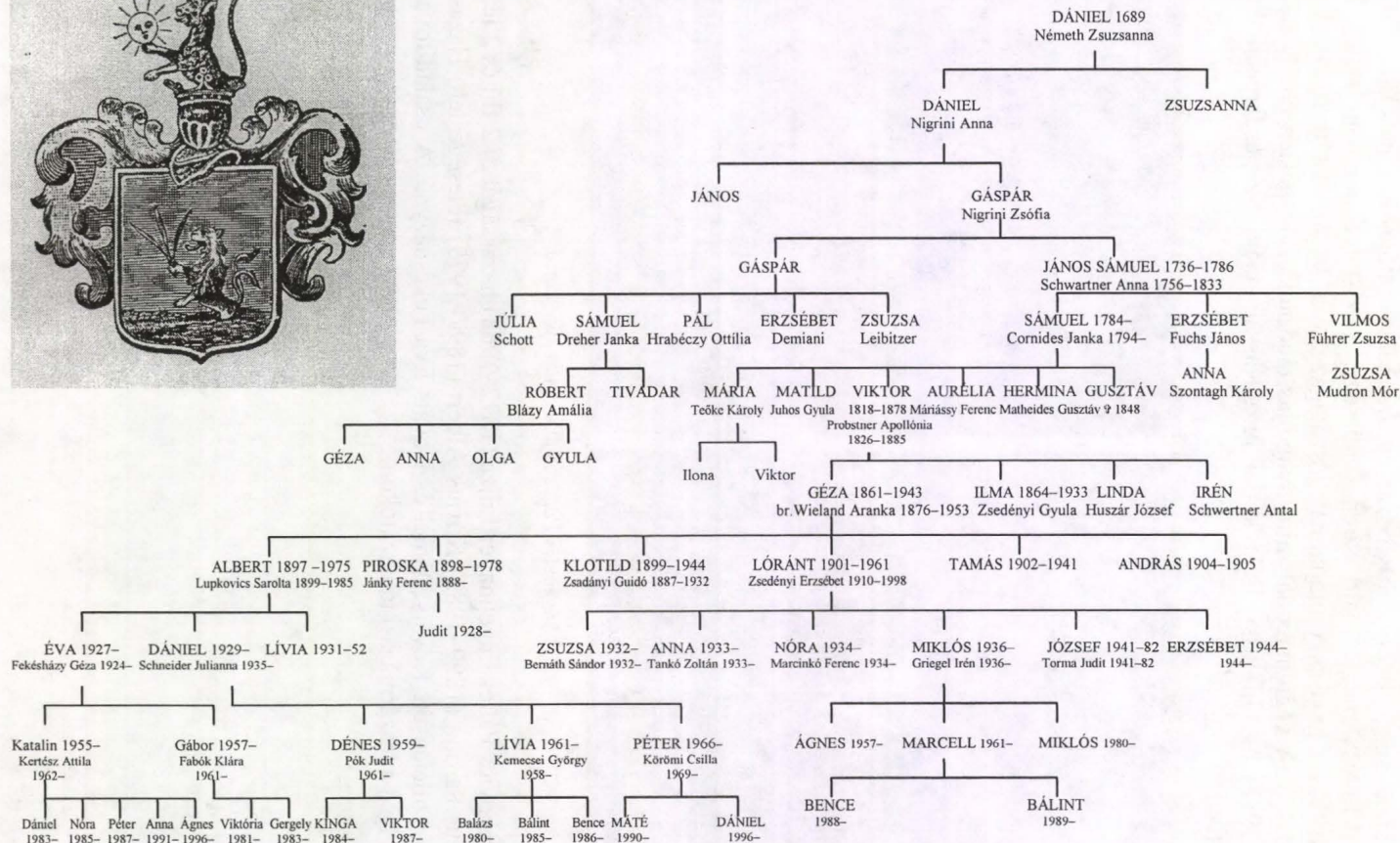

Lupkovics Pál és neje, Engelmayer Lujza

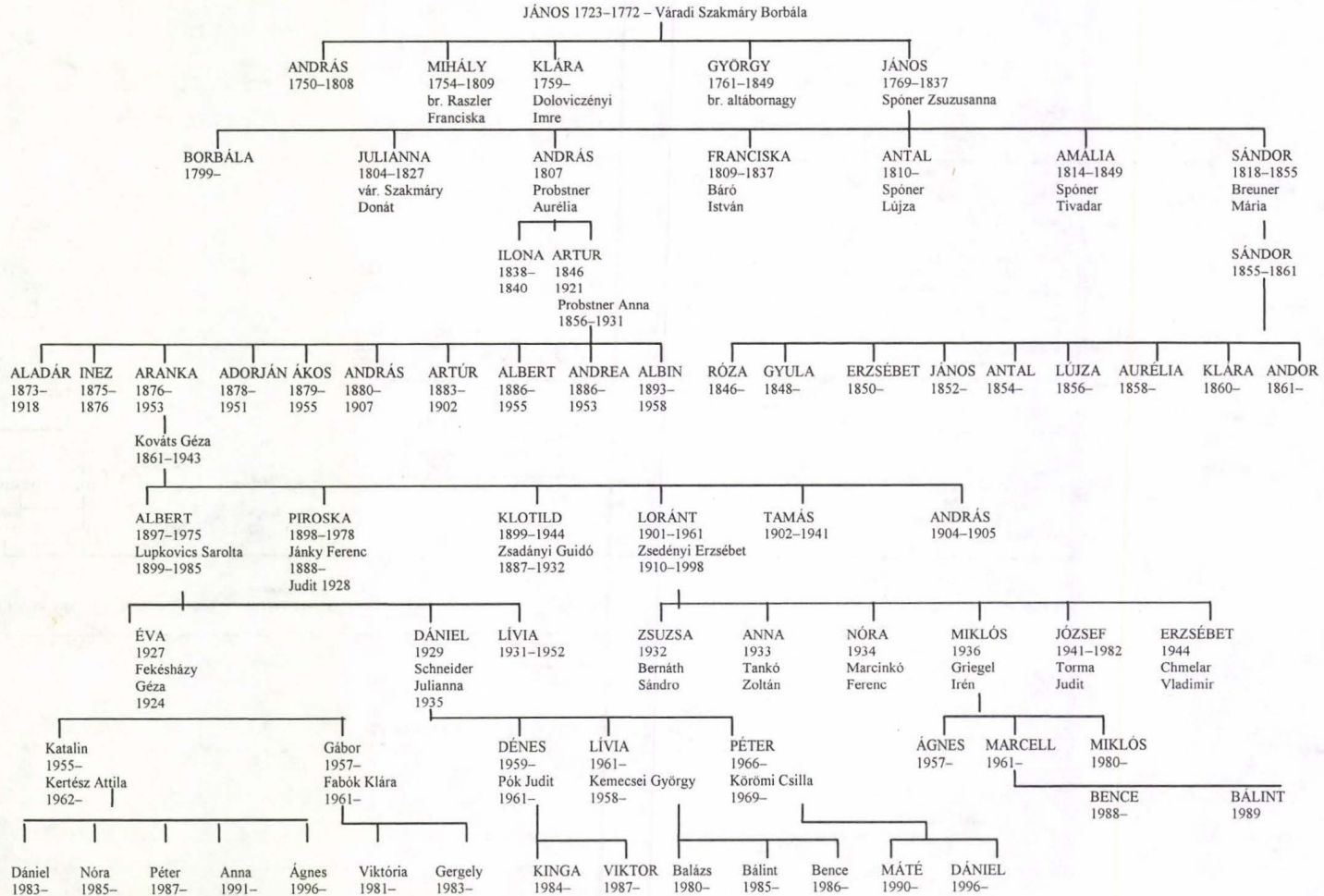
Lupkovics Pál és Engelmayer Lujza (1872–1963) házasságából 2 fiú és 2 leány született, Sarolta (1899–1985) Kováts Albert (1897–1975) felesége lett. Házasságukból született dr. Kováts Dániel és Kováts Éva Fekesházyé. A család további adatait lásd a leszármazási táblázatokon.

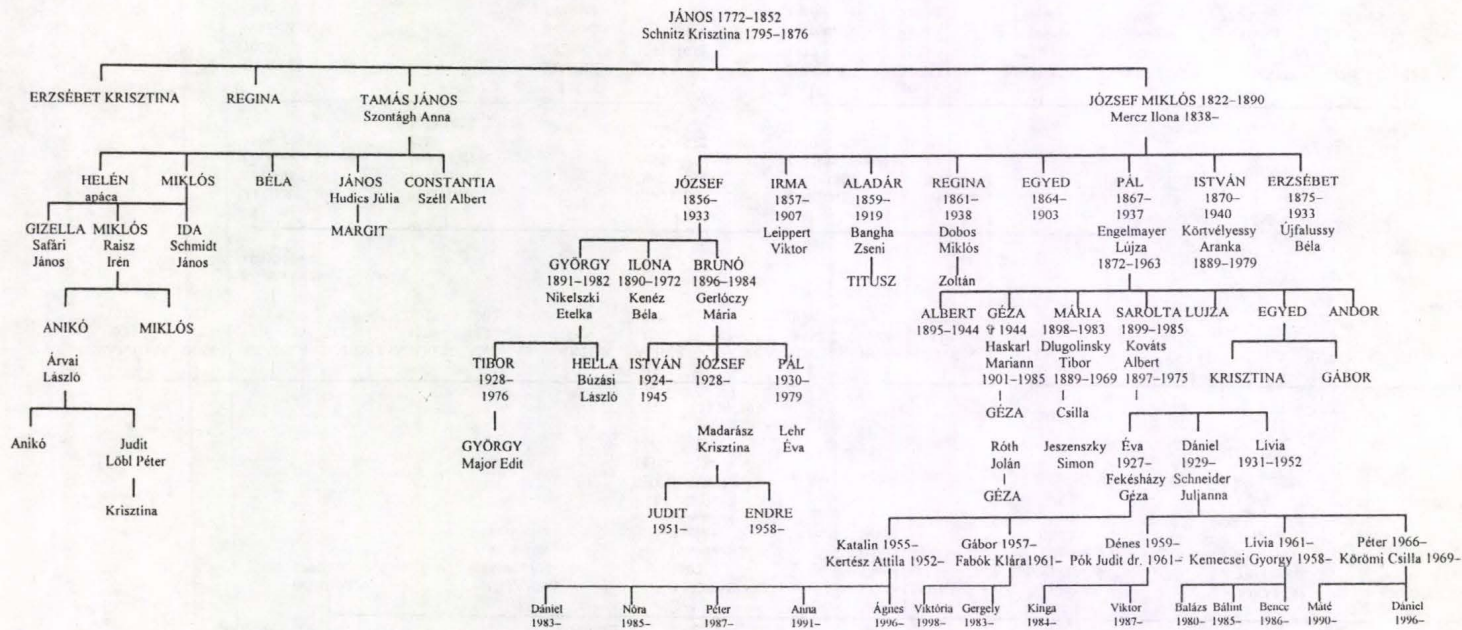
KOVÁTS (SZMIT) CSALÁD LESZÁRMAZÁSI TÁBLÁZATA

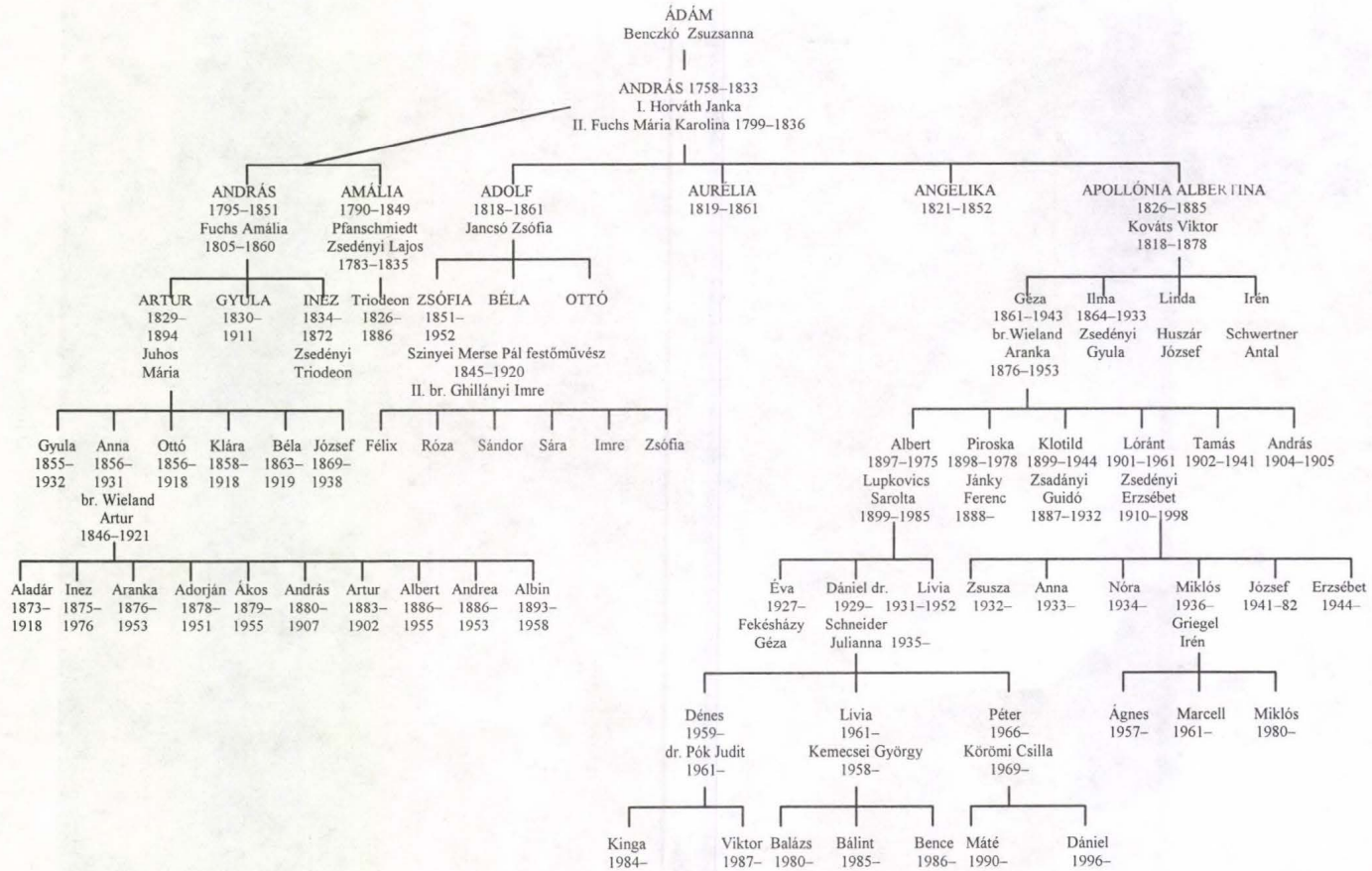
Farkasfalvi BÁRÓ WIELAND CSALÁD LESZÁRMAZÁSI TÁBLÁZATA

LUPKOVICS CSALÁD LESZÁRMAZÁSI TÁBLÁZATA

Újfalusi és jakublyáni PROBSTNER CSALÁD LESZÁRMAZÁSI TÁBLÁZATA

Pál Mihály: Dániel próféta

KATONA REZSŐNÉ

Kováts Dánielről, a kollégáról és középiskolai tanárról

Dr. Kováts Dániel 1961-től 1974-ig volt a sátoraljaújhelyi Kossuth Lajos Gimnázium magyar–angol szakos tanára, 1964 és 1974 között igazgatóhelyettese. Ez alatt az idő alatt voltam kollégája, munkatársa, több osztályban mindketten tanítottunk. Ez a 13 év jogosít fel arra, hogy megrajzoljam – mások segítségével – a középiskolai tanár és kolléga alakját.

Milyen sok tevékenységfajta fért bele ebbe a 13 évbe! Nemcsak a két szaktárgy igényes, lelkiismeretes tanítása, új módszertani eljárások kidolgozása és alkalmazása, megjelentek már a későbbi tudományos munkásság területei: a néprajz, a nyelvművelés, a Kazinczy-kultusz.

Ezekről a tényekről essék szó, főként magának Kováts Dánielnek visszaemlékezésére támaszkodva. (Jubileumi évkönyv, Kossuth Gimnázium 1989).

Az 1965-ben végzett D) osztályban volt osztályfőnök. Itt indította el, de a következő F) osztályban (1967–71) is folytatta a gimnázium néprajzi szakkörének gyűjtő tevékenységét. A Bodroghözben, a Hernád völgyében – a tanulók lakóhelyén – gyűjtötték a munkával és az ünnepekkel kapcsolatos szokásokat, mondókat, babonákat éppúgy, mint a tárgyi emlékeket. Ebből a szakkörből lett a gimnázium Kazinczy Köre, amely Krónika címen megjelent kiadványában adta közre a gyűjtések eredményét. 23 szám jelent meg a Krónikából, s a legjobb dolgozatok helyet kaptak az 1971-ben megjelent gyűjteményben: „Abaúj és Zemplén népeleltéből”. Ez a szakkör rendezte a 175 éves gimnázium jubileumi ünnepségén a „Kendermunkák a Bodroghözben” c. kiállítást, ez a kör volt a házigazdája az 1969-es III. országos honismereti diáktábornak, tagjai 25-ször nyertek érmet a Sárospataki Diáknapokon, köztük 12 aranyérmet.

Az 1960-as évek elejének pedagógiai jelszava volt az „5+1”, vagy másként a politechnikai oktatás: 5 napot az iskolában, 1 napot a műhelyben töltöttek a diákok. A technikai képzés az illető iskola székhelyének ipari adottságaihoz alkalmazkodott. Kováts Dániel egy sajátos, kevésbé technikai, de mindenképpen a helyi adottságokhoz alkalmazkodó kísérleti oktatást vezetett be: a népművelés „politechnikát”. Ebben szerepelt irodalmi színpadi műsorok összeállítása és bemutatása, alapfokú drámai helyzetgyakorlatok, könyvtári ismeretek; népi hímzések ismerete elméletben és gyakorlatban stb. Az oktatás színhelyeként a városi könyvtár éppúgy

szerepelt, mint a művelődési központ. Az imént említett F) osztályban működött ez a képzésforma.

A magyar szakos tanár tehetsége, érdeklődése, alkotókedve nemcsak a népművelési oktatás keretében mutatkozott meg. Az akkor bontakozó, győri kezdeményezésből kiinduló „Szép magyar beszéd” versenyre (közismertebb nevén a Kazinczy-versenyre) kezdettől fogva felkészítette tanítványait. Iskolánk az elsők között kapcsolódott be ebbe a nyelvművelő versenyformába: osztályversenyeken válogattuk ki az iskolai versenyen indulókat, ennek győztese képviselte iskolánkat a megyei versenyen. Kováts Dániel tanítványai közül Póth Rita jutott el Győrbe a megyei verseny győzteseként. Volt tanítványai ma is szívesen emlékeznek vissza a nyelvtanórák izgalmas helyesírási versenyekre.

Angol szakos tanárként a nyelvi laboratórium megteremtése fűződik a nevéhez. 1964-ben vetette föl az ötletét, ő hozta az első külföldi cikkeket, könyveket a laboratóriumi nyelvoktatás módszeréről, előnyeiről. A nyelvszakos kollégákat is megnyerte az ügynek. Elsősorban Paál László kolléga, megyei orosz szakfelügyelő volt legfőbb szövetségese. Ő így ír: „Meglátogattunk ilyen laborokat itthon és külföldön. Először magunkban alakítottuk ki a szakmai elképzelést. Ebben segítséget kaptunk Belkő Imrétől, a híradástechnikai politechnikai szakoktatójától: milyen típusú, milyen fokozatú labort építsünk, aztán felmértük, mire van lehetőségünk. Az anyagi fedezetet nagyjából az iskola biztosította, de segített a megyei tanács is. Ez akkor viszonylag jelentős – költséges – beruházás volt. Meg kellett győznünk a feletteseket a vállalkozás hasznosságáról. Ebben Daninak nagy szerepe volt: mint igazgatóhelyettes igyekezett minden lehetőséget megragadni, s a helyi vonalon is egyengetni a megvalósítás útját. A tv is hírt adott róla, amikor 1965-ben átadták. Valóban nagy dolog volt ez akkor: az országban másodikként a mi iskolánkban működött nyelvi labor. Ettől kezdve többször tartottunk bemutató órát, rendeztünk konferenciát a megye nyelvszakos tanárainak, sőt országos tanácskozást is. Egy új nyelvoktatási módszer elterjesztésében vállaltunk szerepet. Több cikkünk, beszámolóink jelent meg szakmai folyóiratokban, külön-külön és együtt írt cikkeket – Dani később részt vett a nyelvi laborban használható országos kiadású angol nyelvi anyagok készítésében. – Dani kitűnő angoltanár volt. 30–35 évvel ezelőtt csinálta az idegen nyelv oktatásában azt, amit most is vezérelvnek tartanak. Az említett újdonságokat a gyakorlatban is kipróbálta, s csak azután javasolta másnak. Rendszeresen látogattuk egymás óráit, és figyeltük elképzeléseink gyakorlati megvalósulását. Segítőkészségét számtalanszor tapasztaltam. Jó volt vele együtt dolgozni.”

A jó szervezőnek bizonyuló *igazgatóhelyettes* tevékenysége nemcsak a nyelvi labor létrehozásában, működésében mutatkozott meg, hanem például a 175 éves fennállásáról megemlékező iskola ünnepi rendezvényeinek megszervezésében. Mai szóval élve ő „menedzselte” a jubileumi évkönyv kiadását, ő szerkesztette, ő írta meg az intézmény történetét „Százhetvenöt év” címmel. – A Jubileumi év irodalmi színpadi Shakespeare-összeállítását, az Egri csillagok dramatizált változatának előadását is segítette. A néprajzi kiállításról már írtam. Jó szervezőkészsége, fáradha-

tatlannak tűnő munkabírása mellett a legjellemzőbb vezetői vonása talán az volt, hogy ő nem „utasított és ellenőrzött”, hanem jó szemmel kit-kit arra a feladatra választva ki, amire alkalmas, megnyerte az éppen aktuális ügynek. El tudta hitetni a kollégákkal, hogy jól fogják megoldani feladatukat. Munkatársként, nem pedig beosztottként bánt velük. – Igazgatóhelyettesként tudta egyengetni a ma már negyedszázados múlttal dicsekvő „Édes anyanyelvünk” verseny útját is. Erről ő maga ír „A nemzeti szeretet kapcsa” (Az Édes anyanyelvünk verseny 25 éve) című, 1997-ben megjelent ünnepi kiadványban: „... 1971-ben, Kazinczy Ferenc halála 140. évfordulóján érett cselekvéssé az a törekvés, hogy a hely szellemétől, a gazdag történelmi hagyományból fakadó kihívásra válaszolva, s egyúttal korunk következményeinek megfelelően az ifjúság számára a nemzeti kultúra, a nyelvi műveltség szolgálatában ösztönző, tette serkentő alkalmakat teremtsünk. Az első lépés a szép magyar beszéd területi versenyének megrendezése volt október 30-án. A következő évben, 1972. október 21-én az előző évi kezdeményezést folytatva került sor a díjazott irodalmi színpadi műsorok bemutatására, s az ehhez kapcsolódó szakmai konferenciára. Közben azonban kidolgoztuk a középiskolás anyanyelvi verseny formáját. Benkóczy György szakfelügyelő levelére kelt válaszütemben megpróbáltam körvonalazni az új versenyformára vonatkozó javaslatomat »...a széphalmi Kazinczy-kultusznak már volt egy szép hagyománya, amikor a Tudományos Akadémia pályadíjáért küzdöttek a sárospataki és újhelyi diákok. A feladat akkor emlékbeszéd készítése volt. Nem lehetne valahogy ezt a hagyományt tervezetünkbe beépíteni? Azt javaslom, legyen retorikai feladata is a versenynek...« A levélváltást követő sátoraljaújhelyi megbeszélés tovább csiszolta az előzetes elgondolásokat...”

A tanárkolléga és vezető arcképét azzal teszem teljessé, hogy idézem róla nyilatkozó kollégák véleményét. Nem véletlenül elsősorban nyelvszakosok megemlékezését használtam föl, ők ismerték legközelebről. Palásti Józsefné, aki a 60-as években kezdő tanár volt, épp arra figyelt föl, mennyire egyenrangú partnerként bánt velük, a többi kezdővel: Károly Máriával, Kozsarek Józseffel. Nemcsak szakmai fölényét nem érezte, hanem saját módszertani eljárásainak „titkaiba” is bevezette őket. Az audiovizuális módszer újdonságain belül nem követett pedagógiai divatokat, csak saját kipróbált, másokkal is megosztott értékrendjét. Ismét Paál Lászlót idézem: „Nemcsak kitűnő kolléga volt, de nagyszerű barát is. A munkamegbeszéléseken kívül számos kellemes estét is töltöttünk együtt. A hosszú évek alatt lelkes, lelkiismeretes, precíz, becsületes embert, igazi pedagógust ismertem meg benne, és most is örülök, hogy barátjának tekinthetem magam”. Dr. Zinner Tiborné mint egykori tanárjelöltje emlékszik vissza a Kováts Dániel mellett töltött tanítási gyakorlatra. Máig hálás „Dani bácsinak”, hogy tanárjelöltként is megvalósíthatta saját módszertani elképzelését, érvényesíthette saját mércéjét, használhatta az általa jónak tartott tankönyvet, vezető tanára nem erőltette rá saját módszerét.

„*Dani bácsinak*”, a tanárnak az erényei egy töről fakadnak Kováts Daninak, a kollégának erényeivel: ahogyan kartársait, úgy tanítványait is azon a területen fog-

lalkoztatta, ahol azok eredményesek lehettek. Amint írja is első osztályáról az 1989-es jubileumi évkönyvben: „a tanulók kis, összevont tanulócsoporthal dolgozó falusi iskolákból jöttek, szorgalmas, fegyelmezett, jóindulatú gyerekek. A Hernád-völgy, a Cserhát, a Hegyköz és a Bodroghöz falvaiból származó tanítványaim révén eljuthattunk a hagyományos népi kultúra forrásaihoz”. Őket tehát a néprajzi gyűjtés területén juttatta sikerélményhez. Olyan kislányra osztott versmondói feladatot, akiből senki ki nem nézte volna, hogy mer, tud verset mondani, s csodák csodájára tudott, mégpedig jól, mert a bizalom szárnyakat adott neki. Régi tanítványai, akiket szóra bírtam, részben azt emelték ki, hogy a gyengéket nem alázta meg, egyetlen teljesítményre sem mondta, hogy rossz, minden feleletben felfedezett valami értékelhetőt, s így visszaadta önbizalmukat. Türelmes volt, hangját talán egyszer sem emelte fel. „Úgy volt igényes, hogy éreztük, igaza van, így sohasem hagyott tüskét” – mondta Kerepesi Katalin. „Nagy háttértudása húzóerő volt a jók számára, differenciált módszere által elitképzést tudott megvalósítani” – állítja dr. Zinner Tibor. Ezt erősíti meg Kolcza Mária és dr. Németh Katalin is.

Távolságtartása, fegyelmezett visszafogottsága ellenére órái jó hangulatúak voltak. „Köszönésképpen sokszor 'idézte' egy-egy jól ismert angol ének dallamát, mikor belépett az osztályterembe. Észrevette és kedvesen szóvá tette egyikünk-másikunk új frizuráját vagy éppen borongós hangulatát. Nemcsak órát tartó tanár volt, hanem olyan személyiség, aki *társként* irányította az órát” – emlékszik vissza Györgyi Béláné Orehovszky Klára. Mennyire egybecseng ez a tény a kollégák által mondottakkal, s igazgatóhelyettesi vezetési stílusával!

„Nemcsak tudását adta át, hanem egész emberi magatartásával nevelt minket” – ezt is Györgyi Béláné írja, de szinte szóról szóra megegyezik azzal a véleménnyel, amit Hancsár Judit fogalmaz meg, akinek osztályfőnöke is volt Dani bácsi. Ebbe az osztályfőnöki emlékképbe a „komoly és mégis kedves”, a „türelmes és türelemre nevelő” (mert nem tűrte, hogy a gyengébb képességű vagy bármely tekintetben az átlagtól elütő gyereket a többi megbántsa) vonások mellett említést nyer a jó humor meg az egészséges életre nevelés: az osztálykirándulások nemcsak történelmi, földrajzi, irodalmi élményeket adtak, hanem alkalomadtán fizikai erőnlétet is kívántak, pl. a Vilyvitányból Kékedre tartó gyalogtúra.

„A tizenhárom év ezernyi emlékét lehetetlen történelmi rendben pár oldalon összefoglalni” – írja Kováts Dániel újhelyi tanárságáról. „Munkával teli, gyorsan múló évek voltak...”

Ezt akartam én is érzékeltetni ezzel a megemlékező, s egyben gratuláló írással. Elámul az ember, ha számba veszi, mire képes, hányféle területen produkál kiemelkedőt és hagy maradandó nyomot embertársaiban a szellemileg kreatív, erkölcsileg igényes személyiség. Öröm végigkísérni egy ilyen pályát, és azt remélem, a pályát megfutó (a hitet megtartó) Kováts Dánielnek, legfőképpen pedig gyermekeinek és később unokáinak is örömet jelent majd belenézni ebbe a pályatükörbe. Nemcsak azért, mert szép, nemcsak azért, mert értékes és gazdag, hanem mert teljes – és ez nem mindenkinek adatik meg. Amikor Kováts Dániel 1974-ben elfo-

gadta a Comenius Tanítóképző meghívását, szokott kiegyensúlyozottságát, fegyelmezettségét némileg mehtagadva, könnyes szemmel búcsúzott el a Kossuth Gimnázium tanári karától, ezekkel a szavakkal: „azért a barátság megmarad”.

Erre emlékezve köszöntöm most öt 70. születésnapja alkalmából a régi kollégák nevében. Isten éltesse sokáig!

Pál Mihály: II. Rákóczi Ferenc

KÖDÖBÖCZ JÓZSEF

**Kováts Dániel sárospataki tanítóképzős tanár
és a „pataki szellem”***„A pataki szellem”*

Történelme során, hosszú évszázadok alatt Sárospataknak sok kiváló pedagógusa, tudós tanára volt, akik nagy felelősséggel, hivatásszeretettel végezték munkájukat, eredményesen szolgálták a táj felemelkedését és ezzel együtt a magyar művelődést. Arra törekedtek, hogy megfeleljenek koruk kihívásának, s küldetésük teljesítésével neveljenek-oktassanak, segítsék a társadalom, a tudomány fejlődését. Különféle törekvéssel sokféle munkát végeztek, de közös vonásuk volt, hogy a pataki szellem munkásai, képviselői, megvalósítói voltak. Az iskola általában saját tanítványai közül nevelte s választotta tanárait, de azok közül is sokan lettek „kiváló pataki tanárok”, akik nem voltak az iskola diákjai: az emberség, a szolgálat szellemét hozták magukkal s Patak asszimiláló erejének hatására rövid idő alatt igazi patakivá, a pataki szellem munkásaivá váltak.

A pataki szellem részben a településen élő vagy a városhoz szorosabban kötődő emberek, részben a város életét befolyásoló események, továbbá az elért eredmények hatására alakult ki, s lett meghatározó nézet, felfogás, gondolkodás, szemléletmód. *Kialakulásában különösen fontos szerepet játszott a város politikai szolgálata és művelődési tevékenysége.* Patak példaadóan vett részt s nagy érdemeket szerzett a magyar függetlenségért, a nemzeti és vallásszabadságért vívott küzdelmekben. A legnagyobb hatással volt a pataki szellemiség alakulására, fejlődésére az iskola, különösen a 450 éves református kollégium tevékenysége, annak szellemi tartalma és oktatási-nevelési eljárása. A kollégium munkájának fontos meghatározója volt a református vallási felfogás. Barcza József szerint „a magyarországi reformáció a társadalmi és politikai felelősségtudat és felelősségvállalás jegyében indult gyors fejlődésnek, térhódításnak Mohács után. Reformátoraink úgy keresték a maguk számára – Luther szavaival – a „kegyelmes Istent”, hogy őt az ország számára is megtalálják”.¹ S a reformációnak ez a szellemisége, a nemzetért érzett felelősség a pataki iskola életében is érvényesült. E felfogás szerint az ember Isten teremtménye, Istennek bűnös, de Krisztus halála által megváltott gyermeke. Tehetségét az ember Istentől sáfárságra kapta s ezért a feladata: a kapott talentumok op-

¹ BARCZA JÓZSEF: A pataki szellem. Pataki füzetek. 3. 9.

timális kifejlesztése és gyümölcsöztetése. Az embernek a földön küldetése van: a közösségnek, a hazának, az embernek a szolgálata. Az embernek ezt a küldetését vállalnia kell és felelősséggel teljesítenie. S ez az önmagáért, a hazáért, nemzetért, egyházért, a környezetért érzett felelősség a pataki kollégium nevelőmunkájának fontos vonása.

A tanítás-nevelés szelleme, tartalma mellett jelentős hatással volt a patakiság alakulására az *iskolai munka szervezése* is. Az oktatásban-nevelésben a diákok is részt vettek, s közben megélték egymás segítségét és erősödött bennük a mások iránti felelősség. A magas fokú diákönkormányzat demokratikus szellemiségű volt: az iskolai törvény minden diák számára azonos feladatokat írt elő. Az előmenetel feltétele ebben a közösségben nem a származás volt, hanem a végzett munka, a tehetség. A társadalmi haladás szolgálatára nevelés eredményességét nagymértékben segítették a kollégiumban tevékenykedő ifjúsági egyesületek.

A pataki kollégium az *ember szeretetére, szolgálatára nevelte* tanítványait. Egyik szép megnyilvánulása ennek a tehetségmentés, melyről így ír Móricz Zsigmond: „Sárospatak legnagyobb érdekessége a diáksága. A pataki diák úgy elvált az ország összes diákanyaga közt, mint az olaj a víztől. Földolaj volt ez a diáktömeg. Földgáz: a mélység, a magyar altalaj kincse. Ezer fűró fűrta állandóan a falvak parasztrétegét, minden pap és tanító, aki Sárospatakról kiment az életbe, magával vitte a háromszázados hagyományt, hogy amint ő bekerült Patakra, a kollégiumba azon a réven, hogy a tanító vagy a pap már az elemiben ráfigyelt, mint legjobb diákra, azonképpen neki is kötelessége, hogy a szeme előtt felcseperedő gyermek-seregben megkeresse azt az egy-két gyerkőcöt, aki lumenül jött a világra s élete nagy büszkeségének tekintse, ha be tudja vinni, szülőket meggyőzve és minden ellenállást legyőzve a nebulót a kollégiumba, hogy abból is hozzá hasonló boldog ember legyen valahol a tanító vagy a papi státuszban.” Vallomása szerint másutt alig lehet találni ilyen nemes segítő ambíciót, esetleg a zenepedagógusoknál. Író-társai őt sem segítették a felemelkedésben. Majd így folytatja: „Itt Patakon kaptam azt a szellemet, mi az egyetlen lehetőség arra, hogy az üstvív egyenletesen melegedjen fel: hogy a helybeértek segítséget nyújtsanak a reménytelen rétegben fekvő buborékoknak. Nem kell ehhez sok, néha csak annyi, hogy egy nádszállal megpiszkálja valaki a mocsárüledéket s a buborék felszáll. Ezt a mocsárfenék bányászást tekintem én a sárospataki kollégium legnagyobb, legnemzetibb munkájának.”² A pataki szellemnek jellemző vonása a *hagyományok tisztelete*. Horváth Cyrill szerint „a pataki iskolának becses hagyományai vannak, melyekhez foghatókkal kevés iskola rendelkezik ebben az országban ... Ez az iskola a haladás iskolája volt és amikor naggyá lett, a haladás szelleme, a haladás hagyománya által lett naggyá.”³ Ezzel együtt fontos vonása a pataki szellemnek a nyitottság is. Patak

² MÓRICZ ZSIGMOND: Pataki diákok. Árad a Bodrog. Miskolc, 1998. 21–22.

³ HORVÁTH CYRILL: Hagymányok. Sárospataki Ifjúsági Közlöny. 1903. december 25. 40.

ugyanis nyitott volt a nemzeti lét kérdései, a társadalmi élet problémái, a fejlődést, a nép felemelkedését segítő eszmék iránt s sokat tett az előrehaladásért.

A pataki szellem fontos jellemzője az erős *asszimiláló képesség*. Ennek megfelelően aki belekóstol ebbe a „lenyűgöző légkörbe”, nem tud szabadulni annak hatása, vonzása alól. A Patakról kikerült diákok Pataktól távolabb élve baráti körökben ápolják ezt a szellemet, diák-testvéri összetartozást. Móricz Zsigmond szerint, „aki pataki diák volt, annak múltja más, mint az emberiség többi részéé. Annak valóban örökké tartó diákmúltja van, amelyből kigázolni nem is lehet.”⁴

A pataki szellemnek a fenti általános jellemzői mellett azonban vannak olyan vonásai is, amelyek *a pataki pedagógusokkal kapcsolatosak, a velük szembeni követelményekre* utalnak. A pataki tanároknak nemcsak az volt a feladatuk, hogy eredményesen neveljenek, tanítsanak, s kellően felkészítsék tanítványaikat az életre, hanem az is, hogy „*maguk körül kulturált környezetül szolgáljanak, kultúrárt teremtsenek és terjesszenek*”,⁵ és diákjaikat megfelelő vonzó példájukkal használni, segíteni akaró közösségi emberekké formálják. Árvay József, a pataki tanítóképző alapítója szerint a tanítóképzős nevelőnek a példaadásban még ennél is nagyobb a felelőssége. A tanítóképzős tanár ugyanis nemcsak általánosságban, emberiességi szempontból szolgál példaként tanítványainak, hanem szakmai (nevelési, tanítási, módszertani) szempontból is mintát ad jövődő munkájuk végzéséhez. A képzős tanárnak minden tantárgy tanításában különös figyelemmel kell lennie a képzés céljára, a tanítójelöltek jövődő hivatására. Szerinte „szükséges, hogy minden képezzei tanár az alapos tanításban, a gondolatok értelemre vitt vagy onnan lehozott kifejtésében, elemzésében, szabatos, tiszta, természetes és könnyű előadásban, ott-honos, mondhatni mester legyen. Ehhez múlthatatlanul megkívántatik a valódi humanitás mellett... a vele született talentum, alapos és kimerítő szakismeret, pedagógiai képzettség és gyakorlat s szigorú önfegyelmzés az eljárásban.”⁶ Ezzel együtt fontosnak tartja azt is, hogy minden tanár ügyeljen a beszédben a tisztaságra és szabatosságra, s következetes ellenőrzéssel e tekintetben is segítse tanítványai fejlődését.

Kováts Dániel pataki munkásságában ez a szellem érvényesült. Nem volt pataki diák, de egyrészt alkata, embersége, neveltsége, képzettsége, műveltsége révén, másrészt pedig pataki közösségi munkája és az itt érvényesülő szellemiség hatására ennek a szellemnek volt a képviselője. Meggyőző bizonyítéka ennek sokoldalú s eredményes pataki munkássága. Ennek igazolására elemezzük a következőkben tanítóképzős tanári felfogását, törekvéseit, munkásságát.

⁴ MÓRICZ ZSIGMOND: Három kis történet. Pataki diákok világa. Árad a Bodrog. Miskolc, 1998. 60.

⁵ WALDAPFEL JÁNOS: Sárospatak. Klny. a Közműveltség II. évfolyamából. Budapest. 1916. 128.

⁶ ÁRVAY JÓZSEF: Népiskola és képezde. Sárospataki Füzetek, 1857/58. 93–94.

Pataki pedagógiai életrajzának néhány adata

Kováts Dániel „Kiváló Tanár”-i kitüntetés birtokában 1974. augusztus 16-án kezdte meg intézeti tanári működését a pataki felsőfokú tanítóképző intézetben. A képzőbe kerülésének igénye az intézetben már ennél korábban is megfogalmazódott, de a hivatalos szervek csak ekkor tették lehetővé tanítóképzős tanári alkalmazását. Amikor 1976-ban az intézet főiskolai rangot kapott s Comenius Tanítóképző Főiskolaként folytatta a képzést, Kováts Dániel főiskolai docensként, majd 1985. július 1-jétől főiskolai tanárként dolgozott. 1979. június 16-án szerzett bölcsészettudományi doktori címet. 1983. július 1-jétől 1987. június 30-ig főigazgató-helyettesként szolgálta a tanítóképzés ügyét.

1991. december 22-én fejezte be tanítóképzős működését s nyugalomba vonult. A kapcsolat a tanítóképzővel azonban nem szakadt meg. Tapasztalataival, javaslataival azután is segíti a főiskola munkáját. Mintha nem is hazánk távolabbi táján, Szegeden lakna, folyamatosan végzi a Sárospataki Pedagógiai Füzetek szerkesztését, aktívan részt vesz a nagyobb rendezvényeken, az államvizsgákon. Bekapcsolódott a főiskola akkreditációjának előmunkálataiba is. Nem szakadt el, nem tud elszakadni Pataktól. A nyugdíjas években is megmaradt pataki képzős tanárnak!

Az ember

Kováts Dániel életének, magatartásának, munkásságának fontos jellemzője, meghatározó vonása tiszta embersége, a másik ember tisztelete, megbecsülése, szeretete. *Humanizmus*a közel viszi a másik emberhez. Minden embert embertársnak tekint. Szemében az ember értékét nem a rang, hanem az az emberi tartalom, amely az emberben él és tevékenységében megvalósul, az emberi mivolt, az ember tette adja. Ezért áll ki a hatalommal szemben is a gyengébb mellett.

Széles körű érdeklődésű, gondolkodó, megfontolt, rendkívül konstruktív, *alkotó ember*, aki a tudomány és technika fejlődésével tervszerűen lépést tart s korszerű elveket érvényesítve igyekszik az oktató-nevelő munkáját végezni. Tevékenységével nemcsak saját szaktárgya képzési feladatainak minél tökéletesebb megoldására törekszik, hanem a pataki tanítóképzés s általában a magyar tanítóképzés továbbfejlesztésére is. Nagy munkabírási, a közösség szolgálatát felelősséggel vállaló, használni, segíteni akaró, *küldetését lelkiismeretesen teljesítő ember*. Önmagával és másokkal szemben igényes. Azért, hogy munkája minél eredményesebb legyen, minden feladatára lelkiismeretesen felkészül. Rendkívül sok feladatot vállal és munkáját nagy hatékonysággal végzi.

Közéleti tevékenysége is igen jelentős. A főiskolán öt éven át a Pedagógusok Szakszervezete főiskolai bizottságának a titkára (1975–1979). Az intézményi oktatást-nevelést 3 éven át főigazgató-helyettesként, a főiskolai tudományos tevékenységet kutatási csoportvezetőként, főiskolai tudományos titkárként, a főiskolai tudományos bizottság tagjaként, titkáraként, elnökeként, a tudományos diákköri

tanács, a tanulmányi bizottság alelnökeként, a főiskola korszerűsítését ezen kívül a tantervfejlesztő bizottság tagjaként segíti, szervezi.

A főiskolán kívüli társadalmi tevékenysége is igen eredményes és sokrétű. Közművelődési felügyelő, a megyei földrajzi névgyűjtés szakmai vezetője, a Kazinczy Ferenc-versenyek megyei szervezője, a TIT Országos Irodalmi Választmányának, a Pedagógusok Szakszervezete Köznevelési Munkabizottságának, a Magyar Nyelvtudományi Társaságnak, a Magyar Irodalomtörténeti Társaságnak, a Magyar Pedagógiai Társaságnak, a Hazafias Népfront Megyei Honismereti Bizottságának, a Miskolci Akadémiai Bizottság Irodalomtudományi Munkabizottságának, a TIT sátoraljaújhelyi körzeti elnökségének tagja.

Minden vállalt feladatot felelősséggel, nagy gonddal, szorgalommal s eredménnyel old meg. Embersége, segítőkészsége, szerénysége, műveltsége következtében jó kapcsolatot tud teremteni tanártársaival és tanítványaival egyaránt. Köztisztelőnek örvend, akit munkatársai becsülnek, szeretnek, s akinek tanácsait szívesen fogadják.

Tevékenysége a főiskola munkájában, életében meghatározó jelentőségű. Szellemiségével, megnyerő emberi tulajdonságaival, szerénységével, a jobbra való törekvésével, szorgalmas munkájával szélesebb körben is elismerést, tekintélyt szerzett. A felettes minisztérium képviselőjének véleménye szerint Kováts Dániel megfontolt, sokoldalú, a fejlesztést szolgáló, szervező, vezető egyéniség.

Hatékony munkáját, jövőt szolgáló tevékenységét számos kitüntetéssel ismerték el. A TIT aranykoszorús jelvény (1977), a Szakszervezeti Munkáért ezüst fokozata (1978), a Kiváló Munkáért (1979), a Munka Érdemrend ezüst fokozata (1983), a Kazinczy-díj (1984) és az Apáczai Csere János-díj (1991), továbbá Sátoraljaújhely város (1986) és Sárospatak város (1998) díszpolgára.

A gyakorló pedagógus. – A tanár

Kováts Dániel alapos általános és szakmai képzettséggel, sokoldalú, gazdag élettapasztalattal, másfél évtizedes pedagógiai gyakorlat után került a pataki tanítóképzőbe. Olyan iskolából, az általános gimnáziumból jött, melyre a tanítóképző munkája, mint alapozó középiskolára épít, s olyan iskolából, az általános iskolából is hozta gyakorlati megfigyeléseit, tapasztalatait, melynek tanítva nevelő munkájára, tevékenységére a tanítóképző felkészít. Ennek megfelelően tökéletesen tisztában volt a képzőbe került tanulók képzettségével, a középfokú általános képzés értékeivel, esetleges problémáival, s ezzel együtt, ehhez kapcsolódóan a tanítóképzés lehetőségeivel, korlátaival, a hallgatók általános emberi továbbfejlődésének fontosabb teendőivel is. Ugyanakkor nemcsak azt ismerte, hogy a tanítójelöltek milyen műveltséggel, neveltséggel kerülnek a képzőbe, azaz jól ismerte a képzés tárgyát, akit tanítónak kell formálni, nevelni, hanem több éves általános iskolai gyakorlati pedagógiai tevékenysége során közvetlenül tapasztalta az általános pedagógussal, annak iskolai és iskolán kívüli munkájával kapcsolatos követelményeket, társadal-

mi igényeket is. Világosan látta tehát azt is, hogy milyen tanítókká kell képezni a jelölteket, s így jól, reálisan meg tudta fogalmazni a képzés céljának megvalósítása érdekében a feladatokat, a konkrét tennivalókat is. S a gyakorlati tapasztalatai nagymértékben növelték oktatásának-nevelésének eredményeit, hatékonyságát, tudatosították teendőit, erősítették tanítóképzős szemléletét, segítették képzős tanárrá fejlődését.

Tanítványaiért, a magyar közművelődésért, a főiskoláért nagy felelősséggel, szorgalommal munkálkodó tanár volt. Emberi alkata, jellemvonásai, nagy tudása, gazdag tapasztalata, hivatásszeretettel végzett munkája következtében Kováts Dániel az intézmény kiváló tanára lett. Arra törekedett, hogy eredményesen segítse a hallgatók életre nevelését, a majdani korszerű tanítói munka végzésére való felkészítését. Színes, vonzó hatású nevelő egyéniség, akinek tanári munkáját átgondolt tervezés és gondos szervezés, világos ismeretátadás és igényes számon kérés jellemzi. Különös képességgel rendelkezett ahhoz, hogy tantárgyait megszerettesse s a diákokra ösztönzően hasson.

Mint szaktanárnak elsősorban az a feladata, hogy a hallgatók magyar és angol nyelvi képzését munkálja. Tanítóképzős tevékenysége azonban ennél jóval szélesebb körű és hatású volt. Tanított szaktárgyait: az anyanyelvi tantárgy-pedagógia és az ehhez kapcsolódó tanítási gyakorlat munkájában részvétel, a beszédművelés, továbbá az angol nyelv. Arra törekszik, hogy szaktárgyának oktatását beépítse a tanítóképzésbe, hogy az új képzési rendszerben még az angol nyelvi szakkollégiumi tanítás is a képzés szerves része legyen: a hallgatókat kellően felkészítse az alsó tagozatos tanulók angol nyelvi alapfokú tanítására és a nyelvvizsgára. Fontos törekvése a nyelvi, elsősorban az anyanyelvi műveltség, a nyelvi ízlés, helyesírási készség fejlesztése, az anyanyelvi kultúra gazdagítása, a pedagógushoz illő és méltó igényesebb nyelvhasználatra felkészítés. Ugyanakkor gondol az idegen nyelv ismerete társadalmi hasznának, értékének tudatosítására is.

Tanítványait igyekezett felkészíteni a nyelvoktatás feladatainak eredményes megoldásaira, a korszerű tanítói munkára. Kellő helytállással, lelkiismeretes munkavégzéssel dolgozó, a nép felemelését segítő, a közművelés szolgálatát vállaló tanítókat akar nevelni a magyar társadalom számára. Sok feladatot, munkát vállal azért, hogy a pataki képzés minél eredményesebb, hatékonyabb legyen. Tanítványait azonban nem egyetlen szakmára, hanem az értelmiségi hivatásra akarja felkészíteni. Ennek érdekében a szakmai felkészítéssel együtt igyekszik kialakítani tanítványaiában az általános műveltség rendszeres gyarapításának igényét s felkészíteni őket a közművelődésben való szerepvállalásra is.

A megnövekedett feladatokra tekintettel időt, fáradságot nem kímélve nagy gondot fordít az oktatás módszereinek továbbfejlesztésére, a korszerű technikai eszközök felhasználásával a tanítás eredményességének fokozására. Sokat vállal az új anyanyelvi tantárgyi struktúra kialakításával kapcsolatos kísérletek végzéséből, a nyelvi-irodalmi kommunikációs nevelés alapelemeinek az anyanyelvi tantárgy-pedagógia oktatásába való bekapcsolódás kimunkálásából. Nagy érdemeket szer-

zett az idegen és anyanyelvi szaktanterem kialakításában, a tervezésben és a kivitelezés irányításában.

Igazi tanítóképzős tanár, aki képes tevékenységében az elmélet és gyakorlat magas szintű egységét megteremteni. Szemináriumú óráin sok segítséget ad a hallgatóknak a tanítói gyakorlati munkára való felkészüléshez. Bevezeti őket a modern technikai eszközöknek a tanítási órákon történő alkalmazásába, a programok, feladatlapok tervezésébe, készítésébe, értékelésébe, a tudásszint mérésébe. Tanítóképzős tanári érzékét, tevékenységét jelzi az a tudatos törekvés is, hogy a hallgatók az egyes tanítási egységek, tanórák helyét, funkcióját, szerepét ne elszigetelten, önmagukban szemléljék, hanem az anyanyelvi tárgyak oktatási rendszerébe beépítve, a szaktárgy oktatási folyamatában elhelyezve, a tantárgy tanítási feladatainak összefüggésében lássák, építve a pedagógiában, a tantárgy-pedagógiában tanultakra s kapcsolatban a gyakorlati képzéssel. Vallja, hogy az eredményes, jó tanítóképzés fontos feltétele a gyakorlóiskola tevékenysége, s ezért a gyakorlóiskolával szoros kapcsolatban, jó együttműködéssel igyekszik a képzés feladatait megoldani.

Küzd a hallgatói igénytelenség, közömbösség ellen. A hallgatók életre felkészítése érdekében, továbbá azért is, hogy a pataki tanítóképzés minél eredményesebb, hatékonyabb legyen, szaktárgyai oktatásán túl sok más feladat megoldását is segíti, vállalja. Honismereti szakkört vezet s elkészíti a honismereti speciálkollégium helyi tantervét és tematikáját. Alsó tagozatos angol tanítást is vállal s az angol nyelvi tanításhoz kiadott segédkönyvről ismertetőt publikál.⁷ Tanítványait bevonja a környezet nyelvi megnyilvánulásainak megfigyelésébe és elemzésébe. Környezetében terjeszti, erősíti a tiszta beszéd igényét. Jól működő beszédművelő kört szervez, melynek munkájára a központ is felfigyel s meg is jutalmazza. Szervezi az Édes Anyanyelvünk folyóirat főiskolai ankétját, melyen Lőrincze Lajos és Benczéd József is részt vett. Tanítványai közül többen nyertek Kazinczy-érmet a pedagógusjelöltek országos versenyén.

Patronáló tanárként arra törekedett, hogy a hallgatókban a tanulás igényét erősítse, fokozza bennük a szabadidő kulturált eltöltésének lehetőségeit, tudatosítsa azért, hogy elsősorban ennek formáit gyakorolják, érleljék szokássá.

Az ifjúság barátja. Tanítványait becsüli, tiszteli, szereti. Közvetlen, barátságos természete következtében könnyen tudott tanítványaival is jó kapcsolatot teremteni, tartani.

Tanítványai szerették. Érezték, hogy emberként, ember- és munkatársakként bánt velük. Tapasztalták jóindulatát, segítőkészségét. Felnéztek rá. Bámulták humanizmusát, munkabírást. A lelkiismeretes, tanítványait szerető, munkatársait megbecsülő, tanári hivatását teljesítő tudós tanár, a közösséget, a népet hűséggel szolgáló ember ideálját látták benne.

⁷ Tanári kézikönyv az angol nyelv tanításához az általános iskola 3–4. osztályában. Az Idegen Nyelvek Tanítása, 1975. 61–62.

A főigazgató-helyettes

Főigazgató-helyettesi működése során nagy tudatossággal igyekezett érvényesíteni a tanítóképzéssel, annak fejlesztésével kapcsolatos elgondolásait. *Törekedett a képzés tartalmi erősítésére s nevelő hatásának fokozására, a szakmai-nevelési feladatmegoldások előtérbe állítására.*

Nagy szerepe van a tanítóképzés korszerűsítésében, az új tantervi irányelvek kidolgozásában, az új tanterv bevezetésének előkészítésében és megvalósításának megszervezésében. Műveltsége, szakképzettsége révén elméleti alapossággal eredményesen segíti a képzés továbbfejlesztését. Szerinte a tanterv kialakításában fel kell használni a tantervelméleti kutatások és a tantervi kísérletek eredményeit, s más főiskolák tapasztalatait. Szükségesnek tartja, hogy a hallgatók életre nevelésében, képzésében kapjon szerepet a tehetséggondozásra és tehetségmentésre való felkészítés is. Igyekezett minél jobban megvalósítani azt a tanítóképzős elvet, szemléletet, hogy a szaktárgy oktatásában érvényesüljön a tanítóképzés érdeke, azaz az oktatás a tanítóképzés érdekeinek figyelembevételével s a többi szaktárgy érdekeivel összhangban valósuljon meg. Az oktatók fontos kötelességének tartja, hogy a szakmai felkészítéssel a tanítóvá fejlődést segítsék, munkálják.

Vallja, hogy a főiskola jövője az oktatói kar színvonalán múlik, ezért *foglalkozik mélyrehatóbban az oktatók képzettségének, oktató-nevelő munkájának fokozási lehetőségeivel, fejlesztésével.* Fontosnak tartja az oktatók jó kiválasztását, a megfelelő képzettség megkívánását, a tudatos káderfejlesztést, a fiatal oktatók nevelését, számukra megfelelő perspektíva nyújtását, az oktatókkal kapcsolatos követelmények következetes érvényesítését, az oktatók munkájának kellő irányítását, ellenőrzését, a követelmények teljesítésének következetes számonkérését és értékelését. Kíváncsú szerint, hogy az oktatók legyenek ott mindenütt, ahol a hallgatók nevelésére lehetőség van. Ezzel együtt szükségesnek tartja a tervszerű, folyamatos önképzést, a tudatos továbbképzést. Hangoztatja annak szükségességét, hogy az oktató folyamatosan figyelje önmagát, tevékenységét, az eredményeket és nehézségeket gondos elemzéssel fejlessze tovább a munkáját.

Mivel a képzéssel szemben nagymértékben megnövekedett a társadalom igénye s a hallgatók életre való kellő felkészítésére elegendő idő nem áll rendelkezésre, különösen nagy hangsúlyt helyez az oktatás-nevelés módszereinek fejlesztésére, a taneszközöknek, az oktatás tárgyi feltételeinek erősítésére, a nyelvi szakterem, a számítógéppark kiépítésére.

Az oktatás eredményességét megfelelő segédanyagok készítésével is igyekszik fokozni. A szakdolgozat eredményességének növelése céljából fontosnak tartja, hogy az oktatók változatos témákat jelöljenek ki. Írásban érdemi értékelést adjanak, az értékeléshez orientáló szempontokat készítsenek, s a hallgató számára a szakdolgozat készítéséhez módszertani útmutatót állítsanak össze.

A hallgatók jobb felkészítése érdekében, a társadalmi hatások érvényesítésére szükséges szerint a társadalmi kapcsolatok erősítése, a megfelelő külső területek-

kel való jó együttműködés. Különösen jó kapcsolatok kialakítására, megvalósítására törekszik az iskolákkal, a sárospataki tudományos gyűjteményekkel, a Rákóczi Múzeummal, a Herman Ottó Múzeummal, a megyei levéltárral, továbbá a különböző szakmai társaságokkal (Kazinczy Ferenc Társaság, Magyar Pedagógiai Társaság, Magyar Comenius Társaság stb.). Felelősséget érez Sárospatak múltbeli értékeinek, hagyományainak megőrzéséért, a képzés sárospataki sajátosságainak fenntartásáért, a korszerű körülményeknek megfelelő felújításáért. Ennek megfelelően a hasznosítható hagyományokra, értékekre építve szorgalmazza, szervezi a hajdani népfőiskolai munka újraindítását s a téli vizsgaidőszakok végén nép- és önismereti tanfolyamok indítását.

Az elméleti pedagógus

Gyakorlati, nevelési-oktatási-képzési tevékenységén túl Kováts Dániel *eredményes elméleti munkásságot, gazdag irodalmi tevékenységet folytat*. Adódik az egyrészt abból, hogy a különböző főiskolai bizottságok vezetőjeként, különösen pedig főigazgató-helyettesként különböző tanácskozások részére sokszor kellett terveket, elemzéseket, értékeléseket kidolgoznia, másrészt pedig abból, hogy használni, segíteni akart és ez a küldetésvállalás arra ösztönözte, hogy önmagát minél jobban kiművelje, képzettségét gyümölcsoztesse s gondolatait, következtetéseit másokkal megossza, a fejlődést szélesebb körben is szolgálja.

A fentiekkel együtt képzős tanári törekvései is arra ösztönzik, hogy elméleti munkásságával is segítse a képzés feladatmegoldásait, a fejlesztést. Vizsgálódásainak témái ezért általában olyanok, amelyek kapcsolatosak a tanítóképzéssel és az általános iskolai oktatással-neveléssel s elemzései, következtetései, javaslatai a továbbfejlődés lehetőségeire, feladataira, tennivalóira hívják fel a figyelmet.

Tanítóképzős tanársága idején, 18 év alatt számos tanulmányt készített, cikkeket írt és publikált. A tanítóképzéssel kapcsolatos nagyobb tanulmányaiban foglalkozik a képzés tartalmi és szervezeti fejlesztésének lehetőségeivel, feladataival, az oktatók célszerűbb kiválasztásának, nevelésének és értékelésének, a fejlesztőbb hatású oktatói követelményrendszer érvényesítésének, a hatékonyabb nevelés és munkaszervezés biztosításának tennivalóival, az oktatási eljárásoknak, különösen a nyelvi oktatás módszereinek és eszközeinek korszerűsítésével, a kutatómunka fejlesztésének és a tudományos közélet megteremtésének főiskolai fejlesztésével, megoldási problémáival.

Elméleti, tudományos munkája sokféle s jelentős. A képzés tartalmi fejlesztése érdekében fontosnak tartja az oktatókkal kapcsolatos követelményrendszer továbbfejlesztését, erősítését és következetes érvényesítését. Ezzel együtt szükséges az eredményes munka feltételeinek, a tudományos kutatói tevékenység háttérének, a tanszékeknek, a gyakorlóiskolának és a könyvtárnak a fejlesztése, a hatékony munkavégzés segítő oktatói szemlélet, közvélemény kialakítása és erősítése, megfelelő szakmai továbbképzési rendszer érvényesítése, a szakdolgozatok készítésével kap-

csolatos nevelő hatás erősítése. Szakirodalmi munkásságában jelentős helyet kap a magyar nyelv és igényes nyelvhasználat problémája. Az 1985-ben bevezetett új magyar nyelvi egységes jegyzeteknek is egyik társszerzője.

Kováts Dánielt elsősorban az intézmény jelene és jövője foglalkoztatja, de a tartalmi fejlesztés során felhasználta az intézmény múltjának értékeit, tapasztalatait is. Ezért is támogatja a főiskolai pedagógiai gyűjtemény erősítését, az egykori tanárok és tanítványok emlékének megőrkítését.

*A főiskolai tanítóképzés fejlesztésével kapcsolatos írásaiban kiemeltebbben foglalkozik az oktatókkal.*⁸ Érthető ez, mert bár az iskola tevékenységében fontos szerepe van a tanulók képességeinek és a tárgyi feltételeknek, az eredmény mégis elsősorban az oktatói kar hivatásszeretetén, felkészültségén és odaadó munkáján múlik. Vallja, hogy a tanítóképzős oktatás a pedagógus számára sajátos feladatot jelent: szaktudományát pedagógiai orientáltsággal műveli és közvetíti. S mivel erre intézményes felkészítés nincs, fontos az oktatók továbbképzése. A tanítóképzős oktatóvá levés nem céltudatos pályaválasztás eredménye, hanem a körülmények összejárásának. Kész oktató ritkábban kerül a főiskolára, a szükséges képzettség, tudományos minősítés megszerzése az oktatói gyakorlatba való betanulással párhuzamosan folyik. A nyelvi-irodalmi és természettudományi szakon a gimnáziumi tanárok közül könnyebb a pótlás. A pedagógiai tanszékre általában a főiskola volt hallgatói közül kerülnek oktatók, akik munka közben szerzik meg a szükséges képzettséget.

A képzős oktató szerepe sokrétű. Feladata: a nevelés, a személyiségfejlesztés, mely egyre nagyobb hangsúlyt kap, s melyre az oktatók nincsenek felkészülve. Ennek pótlása mellett fejlesztendő az oktatók szaktudományi felkészültsége is, s a tanszéken belül bizonyos specializációt ajánlatos kialakítani. Nehézség, hogy a tanítóképzőben a hallgatók nem kötődnek egyes tanszékekhez s az megnehezíti a hallgatói kezdeményezőkézség formálását. Nagy szerepet tulajdonít a képzésben az oktató személyes példamutatásának a szakmai felkészültség, a közösségi magatartás stb. tekintetében.

Az oktatásban-képzésben növekedni kell a hallgatók aktív tevékenységének. A vizsga, teljesítménymérés terjedjen ki az ismeretekre, a készségekre és a képességekre egyaránt. Ehhez megfelelő szemléletformálásra s gazdag metodikai kulturáltságra van szükség.

A személyiségformálás, a szakmai felkészítés mellett fontos a képzési feladat, a tanítási gyakorlat megalapozása is. Az elmélet és gyakorlat kölcsönhatásának érvényesítése, a szaktudományi eredmények gyakorlati alkalmazása az iskolai gyakorlatban valósul meg. Az oktatott szaktárgyat alkalmazott szaktudományként, a tanítóképzés szempontjaihoz igazodva kell kezelni, azaz a tanítóképzés szempontjait figyelembe véve tárgyalni. Érvényesítendő az oktató-kooperatív funkció, együtt-

⁸ Az oktatók kiválasztásának, felkészítésének és értékelésének lehetőségei egy tanítóképző főiskolán. A tanítóképzés kritikus pontjai. Budapest, 1985. 33–60.

működés az elmélet és gyakorlat között és a képzés szakterületei közt a gyakorlati képzéssel.

Az előrehaladás, a hatékonyabb képzés érdekében mindenekelőtt szükségesnek tartja az *intenzívebb tanszéki műhelymunkát*. A tanszékek egyetemi mintára épülnek. Ott szakképzés folyik szakos hallgatókkal, a képzőben pedig általános képzés s minden tanszék minden hallgatóval kapcsolatban van. A tanítóképzőben szerinte négy tanszék működtetése lenne a legkedvezőbb. 1. a neveléstudományi (filozófia, etika, pszichológia, logika, vezetéselmélet, közoktatás-politika, állampolgári és jogi ismeretek), 2. társadalomtudományi (anyanyelv, irodalom, idegen nyelv, művelődéstörténet, tudományos szocializmus, társadalomismeret, könyvtár), 3. természettudományi (matematika, természetismeret, technika, oktatástechnika, testnevelés), s 4. művészeti nevelési tanszék (ének-zene, zenetörténet, rajzolás-festés, művészettörténet, esztétika, bábjáték). A tanszékeknek szakmai segítséget kellene nyújtaniuk az oktatók egyéni fejlődéséhez.

A képzés fejlesztése érdekében *fontos szerinte a megfelelő követelményrendszer kidolgozása, alkalmazása s következetes érvényesítése*. Már a kiválasztásnál, a pályázatok elbírálásánál szolgáljon ez alapul, később pedig az értékelések, minősítések tudatosan épüljenek a munkaköri követelményekre és a valóságos teljesítményekre. Az oktatók rendszeresen kapjanak személyre szóló feladatokat s azok teljesítését elemezni, értékelni kell. Háromévenként készüljön kiegészítő értékelés, minősítés a követelményrendszer területei szerint s a középtávú értékeléshez kapcsolni kell valamilyen főiskolai elismerést.

A követelmények teljesítéséhez az oktatóknak intézményesen több segítséget kell adni, több lehetőséget biztosítani. Ki kell alakítani, erősíteni a tanszékek műhelymunka jellegét. A tanszékek adjanak az oktatóknak személyre szólóan megfelelő oktatási, kutatási, közéleti, nevelési, metodikai feladatokat s azok teljesítését következetesen kérjék is számon. A fiatal kezdő oktató dolgozhasson együtt a tapasztaltabb oktatóval. A tanszékek alakítsanak ki határozottabb profilokat s a lehetséges mértékig segítsék a specializálódást. Javasolja azt is, hogy a tanszékvezetők és oktatók rendszeresen végezzenek együtt óralátogatásokat, mert ezek helyzet-elemzésekre, tapasztalatcserékre, tanácsadásra szolgálnak alkalomul. S ezeken túl fontos lenne valamilyen továbbképzési rendszer kidolgozása is a Miskolci Akadémiai Bizottságra és az egyetemek segítségére építve.

Az oktatás hatékonyságának fokozására, a *technikai eszközök felhasználására* irányuló elméleti munkájának eredményeit a „Modern technikák és eszközök a nyelvoktatásban” címmel foglalta össze.⁹

Már a sátoraljaújhelyi gimnáziumi tanársága idején nagy gondot fordított az idegen nyelv, angol nyelv tanítás hatékonyságának fokozására, módszereinek és eszközeinek fejlesztésére. Nagy szerepe volt a Kossuth Lajos Gimnázium nyelvi laboratóriumának 1965-ben történő kialakításában. Ennek tízéves munkájáról, a

⁹ Modern technikák és eszközök a nyelvoktatásban. Sárospataki Pedagógiai Füzetek 6. 1982. 145–182.

közben szerzett tapasztalatokról már pataki oktatóként számolt be az Audio-vizuális Közleményekben 1975-ben.

Mivel egyrészt az idegen nyelvek tanítása iránt megnőtt a társadalmi igény, másrészt a tanítóképzés fejlesztésére irányuló törekvés miatt fontosnak tartotta annak vizsgálatát, elemzését, hogy milyen szerepük, lehetőségük van a modern technikáknak és eszközöknek a tanítóképzésben és milyen arányban lehet hasznos az alkalmazásuk. Vizsgálódása két területen történt: A tanítóképzős angol–orosz nyelvtanításban és az alsó tagozatos idegen nyelv oktatásában. A kutatás 1976-ban kezdődött s abba Kozsurek József orosz szaktanárt is bevonta. A nyelvi laboratórium kialakítását az Oktatási Minisztérium 1978-ban 400 000,- Ft összeggel támogatta s a laboratórium az 1979/80. tanévben készült el.

A nyelvi laboratórium problémájával külön is foglalkozott. Vallja, hogy a nyelvtanításban előtérbe került a beszédnyelv, a társadalom egyre erőteljesebben igényli a hallás utáni megértés és a szóbeli kifejezőkészség fejlesztését. Mivel pedig a heti óraszám megfelelő növelésére nincs lehetőség, az eredmény érdekében a módszer hatékonyságát kell fokozni, nyelvtanulást meggyorsító eljárásokat kell kimunkálni és alkalmazni. Ebben segítik a tanítást a modern technikai eszközök, melyeknek koncentrált alkalmazására a nyelvi laborban kerül sor.

A társadalmi igények minden tárgy tanításában sürgetik az új módszerek alkalmazását. Kováts Dániel ezért a modern technikáknak és eszközöknek nagy jelentőséget tulajdonít az anyanyelv tanításában is. Ennek megfelelően gondosan elemzi azt is, hogy mennyire s hogyan használhatók fel ezek az alsó tagozatban a nyelvi ismeretek, a fogalmazás, a stilisztikai ismeretek, a helyesírás tanításában s a tanítóképzőben a beszédművelés és az anyanyelvi tantárgy-pedagógia oktatásában.

A főiskolai oktatók fontos feladata a tudományos kutatómunka végzése is. Ezért megfelelő vizsgálódással elemzi az intézményben folyó tudományos munka helyzetét és feladatait.¹⁰ Vallja, hogy a kutatómunkának fontos szerepe van a tanítóképzésben: a nevelés, oktatás és képzés mellett a főiskolával szemben alapkövetelmény a szakma tudományos művelése is. Fontosnak tartja, hogy az oktatók kutatómunkája közvetve vagy közvetlenül segítse a képzést, az oktatók felkészültségét, legyen termékenyítő hatással a köznevelés és közművelés gyakorlatára és gyarapítsa a szaktudományok eredményeit.

Szerinte a főiskolán végzett kutatásnak nincs megfelelően ösztönző programja. A tudomány művelésével kapcsolatos követelmények nem érvényesülnek következetesen, továbbá az erkölcsi és anyagi elismerés során a tudományosság szempontjai nem hatnak kellő súllyal.

A főiskolán folyó kutatómunka célja többértű: Biztosítson lehetőséget arra, hogy a fiatal oktatók a kutatás módszerét a gyakorlatban megismerjék. – Kapjon teret az egyéni témákkal való foglalkozás lehetősége. – Segítse az oktatók folya-

¹⁰ A kutatómunka fejlesztésének, a tudományos közélet megteremtésének feladatai. Főiskolai tanácsulési előterjesztés, 1983. ápr. 20. Comenius Tanítóképző Főiskola irattára.

matos szakmai fejlődését s ezzel az oktatás színvonalának emelését, a tanítóképzés, az alsó tagozati nevelőmunka, a közművelődés korszerűsítését. – Gazdagítsa a szaktudományok eredményeit, a valóság megismerését.

A főiskolán folyó kutatómunkának gyarapítania kell az oktatók felkészültségét s a művelt szakterületen újabb eredményeket kell feltárnia a tudomány vagy a gyakorlat számára. S e kétirányú hatás segíti a főiskolai munka tartalmi színvonalának emelését. Ezért a kutatómunka szerinte a főiskolai tevékenység más elemeivel szerves egységben valósítható meg.

Fontosnak tartja a kutatási program elkészítését. Ezt a témák jelentőségének megfelelően különböző kutatási szintek szerint lehet végezni. Az intézményi szintű kutatások lehetővé teszik az erők integrálását, az önálló téma kutatására nem vállalkozók bekapcsolódását, az interdiszciplináris munkákat. A tanszéki kutatások keretében a szaktudományokkal kapcsolatos nevelés korszerűsítésével, tantárgy-pedagógiai, készség- és képességfejlesztési kérdésekkel stb. lehet foglalkozni. Egyéni kutatással olyan témák is kimunkálhatók, melyeket egyes oktatók saját érdeklődéseik, előtanulmányaik és képességeik alapján végeznek, de ezek integrálódhatnak a tanszéki vagy az intézményi szintű kutatásokba is.

Mint az oktatásnak és képzésnek, a tudományos kutatásnak is a tanszék a bázisa. Ezt kell alkalmassá tenni arra, hogy a kutatás integrálódjon az oktatói munka többi elemével. A tanszéken lehet helyesen megítélni elsősorban a témaválasztás indokoltságát, a munkához szükséges feltételeket és a kutatás eredményeit is. Fontosnak tartja az írásbeli tervezést és a kutatás intézményi támogatását, továbbá a kutató rendszeres beszámoltatását és a végzett munka értékelését.

A kutatómunka hasznosításának egyik fő eszköze a publikáció. Az intézményi kutatómunka legfőbb fóruma a főiskola kiadványsorozata, a Sárospataki Pedagógiai Füzetek. A publikáció másik formája a szakmai közösség előtti előadás. Megfelelő konferenciák, felolvasóülések szervezésével kell ennek lehetőségét biztosítani, de szakmai eredmények nyilvánossá tételére felhasználhatók a külső szervek rendezvényei is.

A kutatási eredmények jól hasznosíthatók az iskolai nevelés és oktatás gyakorlatában is. A bevezetéssel segíthető az iskolai tevékenység korszerűsítése, a pedagógusképzés és továbbképzés hatékonyságának fokozása, a közművelődés színesítése. A kutatás segíti az egyéni élettervek megvalósítását s ezzel hasznos az intézmény szempontjából is.

A főiskolai tudományos közélet fejlesztésére fontosnak tartja a főiskolai szintű fórum kialakítását, a tanszéki és intézményi szintű vitákat, az alkotói légkör biztosítását és az elmélyült munka megbecsülését.

Elméleti munkásságát ismertetve említenem kell egy – a nyugdíjas években keletkezett – írását is.¹¹ Amikor a főiskola 1996-ban az akkreditációra készülve

¹¹ Gondolatok a sárospataki Comenius Tanítóképző Főiskola helyzetéről és távlatairól. 1996. Comenius Tanítóképző Főiskola irattára.

helyzetelemzést és tervet dolgozott ki, az intézmény vezetőjének kérésére Kovács Dániel is megfogalmazta véleményét, és a főiskola rendelkezésére bocsátotta. Ebben kifejti, hogy a pataki tanítóképzésnek az adottságok és feltételek elemzésével az akkreditáció alkalmával újra kell fogalmaznia szerepét. Ennek megfelelően vizsgálja a pataki képzés örökségét, elemzi az adottságokat s vázolja a jövő lehetőségeit, feladatait.

Vallja, hogy a pataki nevelőképzést a társadalmi igények mellett a hagyomány élteti. A több mint négy és fél évszázad óta értelmiségi szerepre vállalkozó szakemberek képzése nagy erkölcsi-szellemi tökéletet jelent. Ennek az örökségnek két vonását emeli ki különösen: a pataki képzés meghatározta egy régió szellemi életét, továbbá gyakorlati irányultságú volt: az iskolai és iskolán kívüli hivatás gyakorlásához a gyakorlati élet által orientált felkészítést biztosított.

A mai adottságokat elemezve kiemel néhány fontosabb tendenciát: A pozitívumok közt említi a kifejlesztett, kiváló infrastruktúrát (kollégium, könyvtár, szaktermek), a főiskola személyi állományának alkalmasságát, a társadalmi környezet pataki képzés iránti érdeklődését, az önállóság sérelme nélküli nagyobb szervezeti keretbe való integrálódás lehetőségét, a kutatások terén elért eredményeket, az iskolák igen kedvező visszajelzéseit az itt végzettek gyakorlati munkájáról. Hiányosságként említi a megfelelően képzett, kvalifikált vezető oktató hiányát néhány (didaktika, pszichológia) szakon, továbbá, hogy tudományos minősítéssel kevés oktató rendelkezik, csökkenő a publikációk száma, a tanszéki struktúrák nem a tanítóképzés igényeihez igazodnak, hanem az egyetemi mintát követik, s az intézmény működtetésének gazdasági alapjai nem eléggé kiszámíthatóak és a távlati tervezéshez kellő támpontul nem szolgálhatnak.

A jövő feladatairól szólva megállapítja, hogy az intézménynek továbbra is van küldetése. Szüksége van rá a magyar felsőoktatásnak s Patak vonzáskörzetének egyaránt. Küldetése magas szinten való betöltéséhez belső erőfeszítésekre és külső támogatásra van szüksége. A főiskolának magasan kvalifikált, nevelőképzésben járatos oktatók alkalmazásával javítania kell az oktatói minősítési mutatót. Ösztönözní és támogatni a kutatást, segíteni a szakmai-tudományos továbbfejlődést. A tanszéki szervezetet a képzés sajátos intézményi igényéhez igazítva, bizonyos korszerű feladatok szem előtt tartásával át kell alakítani. A szolgáltatások kiterjesztéséhez megfelelő jogi és számviteli háttérrel kell biztosítani. Tudatosabban, konkrét megállapodásokkal kell alakítani a főiskola együttműködését a külső társintézményekkel (Miskolci Egyetem, egri Esterházy Tanárképző Főiskola, Sárospataki Református Kollégium Teológiai Akadémiája és Tudományos Gyűjteményei), a határon túli intézményekkel, továbbá a régióban működő tudományos és közművelődési szervezetekkel (Magyar Comenius Társaság, Kazinczy Ferenc Társaság, Magyar Pedagógiai Társaság, Népfőiskolai Egyesület, Pataki Diákok Baráti Köre). E feladatok megvalósításához igényelni kell a Művelődési és Köznevelési Minisztérium és a közalapítványok támogatását.

Végső következtetései: A belső erőforrások megerősítése és a szükséges támogatások elnyerése esetén a főiskola továbbra is felkészülten fogja szolgálni hivatását.

A fentebb ismertetett, érintett témákon túl sok más kérdéssel is foglalkozott. Tanítóképzős működése idején és az eddigi nyugdíjas években kidolgozott, publikált – a tanítóképzéssel, Sárospatakkal kapcsolatos – témái közül utalunk néhányra: A nyelvi stúdiumok rendszere a tanítóképző főiskolán, a honismeret, a helyismeret a tanítóképzésben, a népfőiskola, a sárospataki nyári kollégium, a Tanítók Nyári Akadémiája, Móricz Zsigmonddal és Kazinczy Ferencsel kapcsolatos írások, Tompa Mihály, Újszászy Kálmán stb. Tanulmányai, cikkei a következő szaklapokban, periodikákban, folyóiratokban, újságokban jelentek meg: Sárospataki Pedagógiai Füzetek, Széphalom, Bibliotheca Comeniana; Magyartanítás, Az Idegen Nyelvek Tanítása, Pedagógiai Szemle, Honismeret, Honismereti Híradó, Nyelvünk és Kultúránk, Édes Anyanyelvünk, Borsodi Művelődés, Borsodi Szemle, Szülőföldünk, Borsod-Abaúj-Zemplén, Napjaink, Újhelyi Körkép, Észak-Magyarország stb.

Kováts Dániel és Sárospatak

Kováts Dániel szereti Sárospatakat. Vallomása szerint Patak gazdag múltja erőforrásul szolgál a munkához, a jövő alakításához. Mint tanítóképzős tanár nemcsak a képzés ügyét, fejlesztését tartotta szívügyének s ezzel egyben közvetve támogatta a város fejlődését, növelte művelődési értékét és hatását, hanem *tevékenyen segítette a város művelődési értékeinek tudatosítását, fejlesztését, művelődési hatásának erősítését is. Aktív részese volt a városi társadalmi munkavégzésnek.* Szerinte „a nagy és nemes eszmék, amelyek innen az elmúlt századokban szétsugároztak, nemcsak Móricz Zsigmondot ragadták meg, hanem megérintenek mindenkit, aki Patakkal kapcsolatba kerül. Számomra is ez volt az elsődleges motívum: az ősi vár, amely, a Rákócziak időszakának jelképévé vált, valamint az ősi alma mater, amely a magyarság és a népiség erőssége lett.¹² A „Patakon ható eszmék ösztönzésére” kapcsolódott be a különböző közművelési kezdeményezésekbe. Fontos szerepet vállalt 10 éven át a külföldön élő magyar családok gyermekei számára Sárospatakon szerzett nyári tanfolyamok munkájában, ellátta annak pedagógiai vezetését s tankönyvet írt a résztvevők számára.¹³ Az országosan ismert és értékelt pataki népfőiskola újraindítására az ő kezdeményezése és munkája nélkül nem került volna sor. Alapítója s hosszú éveken át elnöke a közösségi összefogást kiválóan megvalósító és eredményes munkát végző Kazinczy Ferenc Társaságnak. Alapító tagja s szorgos munkása a pataki székhellyel működő Magyar Comenius Társaságnak.

Gyakorlati tevékenysége mellett elméleti munkásságával, írásaival is maradandó értékekkel gazdagította Sárospatakat. Először útikönyve jelent meg „Sárospa-

¹² „Nagy és nemes eszmék uralkodtak itt a lelkeken”... Sárospatak, 1998. augusztus 20. 9.

¹³ Kevés szóval magyarul. Magyar nyelvkönyv kezdőknek. Sárospatak. 1980. II. kiadás 1982.

tak. Turistakalauz. Miskolc. 1979” címmel, majd két év múlva a „Schola Patakina. Minikönyv, Miskolc. 1981.” című munkája. „Sárospatak határának helynevei” című könyvét (Balassa Iván társszerzővel) 1997-ben adták ki. Legújabb könyve: „Sárospatak és Sátorajlajújhely környéke Pesty Frigyes helynévtárában. Sátorajlajújhely, 1998.” címmel jelent meg.

Foglalkozott több híres pataki diák munkásságával is. Móricz Zsigmond volt a témája a bölcsészdoktori értekezésének („Móricz Zsigmond regényeinek kompozíciós problémái”). Könyvet adott ki „Móricz Zsigmond és Sárospatak. Miskolc. 1994.” címmel. A „Móricz Zsigmond: Árad a Bodrog. Írások a Felföldről. Miskolc, 1998.” címmel általa összeállított kötetben közli az írónak 13 pataki vonatkozású rövidebb írását is. Sok tanulmányban foglalkozott Kazinczy Ferencel. Miklós Róbert társszerzővel könyvet jelentetett meg „Tömpe Mihály költői útja. Miskolc. 1991.” címmel. Nagy részt vállalt az „Újszászy Kálmán emlékkönyv. Budapest–Sárospatak. 1996.” szerkesztésének, megjelentetésének munkájából s a Magyar Comenius Társaság könyvsorozata a Bibliotheca Comeniana utolsó három kötetének kiadási munkálataiból is.

Sárospatak város elismeri, értékeli Kováts Dánielnek a település értékei, hagyományai tudatosításáért és fejlesztéséért végzett sokoldalú, eredményes tevékenységét s háláját azzal juttatta kifejezésre, hogy 1998-ban, amikor a település városi rangja visszanyerésének 30. évfordulóját ünnepelte, elemezve, értékelve a közben megtett utat, érdemei elismeréséül az önkormányzat képviselő-testülete *Sárospatak város díszpolgárának* választotta. S Kováts Dániel méltó erre a megtiszteltetésre!

Örülök, hogy magam is tagja lehetek a díszpolgárok kis közösségének s ilyen minőségben is együtt munkálkodhatunk Kováts Dániellel: együtt szolgálhatjuk szeretett városunkat. Folytathatjuk azt a harmonikus, építő, gyümölcsöző együttműködésünket, amely az utóbbi három év alatt is négy Sárospatak-kal kapcsolatos, Patak értékeit növelő, művelődési hatását erősítő könyv megjelenését eredményezte.

A fentiekben leírtak kellően bizonyítják, hogy *Kováts Dániel munkásságában érvényesül a nagy pataki tanárookra jellemző pataki szellem*. Fontos vonása a humanum, az emberséges magatartás. Kováts Dániel tevékenysége szolgálat: küldetését akarja teljesíteni: az embert, a kisebb-nagyobb közösségeket szolgálni. Használni, segíteni akar. Tiszteli a múlt értékes hagyományait s arra építve kezdeményezésekkel és következetes szervezőtevékenységgel igyekszik munkálni a fejlődést, a jövőt. Pataki működése során nemcsak az iskolai nevelést-tanítást tartotta feladatának, hanem arra is törekedett, hogy „maga körül kulturált környezetül szolgáljon, kultúrát teremtsen és terjesszen”. Vállalt feladatait nagy felelősséggel teljesítette s emberségével, eredményes szolgálatával Sárospatak társadalmának értékes, hasznos, példaadó tagja lett.

A fentiek alapján indokoltan tartjuk Kováts Dánielt *„nagy pataki tudós tanárnak”*!

DEME LÁSZLÓ

„Mindenütt otthon”

Ötven éve már, hogy (akkoriban elég rövidre sikeredett) egyetemi oktatói pályafutásom során megismerkedtem egy igyekvő – de korántsem törekvő – fiatal emberrel. Egy volt a számos tanítvány közül; megvallom: nem sok emléket hagyott bennem. A történelem (pontosabban: az akkoriban indult visszamenőleges történelemírás) hamarosan elvette tőlem, vagy két évtizedre azt, amit a legjobban szerettem: a fiatalokkal való közvetlen foglalkozás lehetőségét.

Valami nyomot azért hagyhattam ebben az ifjában (is), mert jó huszonöt éve, amikor újra közelebbi kapcsolatba kerültünk, úgy üdvözölt, mint akinek közöm volt az elindulásához. S nem is akármilyen ügyben találkoztunk össze: ő Vass Lászlóval, Katona Rezsőnével, Homonnainé Jób Klárával együtt azon buzgólkodott, hogy az akkor már szép sikerrel folyó Kazinczy-versenyforma mellett – nem vetélkedve vele, hanem kiegészítve annak tevékenységi területét – egy újabb anyanyelvi versenymozgalom elindítását és kimunkálását szolgálja, Sátoraljaújhely város és annak Kossuth Lajos Gimnáziuma képviselőjeként.

Tudtam, emlékeztem, hogy nem újhelyi származék, s így számomra már az élmény volt, hogy milyen őszinte lokálpatriotizmussal küzdött a vállalt feladat megoldásáért. Hogy mennyire nem vetekedni akart – s akartak az újhelyiek – a Kazinczy-mozgalommal, az is igazolja: a gondos profilbeli elkülönülés mellett a szoros együttműködés ugyanúgy jellemezte ezt a kapcsolatot. Egymás bíráló bizottságaiban, de egymás versenyeinek tartalmi és szervezeti előkészítésében is, szinte az „osztatlan közös tulajdon” gondos gazdáiként vettek részt, győriek az újhelyiekkel, és viszont.

Megszokottá vált és természetesnek tűnt, hogy a szóbeli verseny indításakor mindig ő celebrálta a szervezeti és etikai eligazítást; hogy az első alkalomtól kezdve ő vezette, kényes pontossággal, a kimutatást a jutalmazott versenyzőkről, a díjazott felkészítő tanárokról; az iskolákról, a megyékről; de még a versenytémákról is. Mindezt azzal a szerény félmosollyal, mintha nem is sok köze volna hozzá, mintha mindez úgy magától menne.

Most, „A nemzeti szeretet kapcsa” című jubileumi kiadvány olvasgatása közben érezni annak jelentőségét: milyen fontos tett volt minden verseny utolsó estéjén (mondhatom így is: estélyén) alkalomról alkalomra asztaltól asztalig körülhordozni a mozgalom emlékkönyvét, és szelíd erőszakkal bejegyzéseket kérni az elfáradt ünneplőktől. Mert ezekből most, jó válogatás eredményeként, kirajzolódik a

mozgalom története, egyenes ívű fejlődése. S hogy milyen hasznos gondolat volt, a huszonnegyedik verseny záró éjszakáján megtervezni, aztán megszervezni majd meg is szerkeszteni és a huszonötödikre megjelentetni a mozgalom történetét és tanulságait feldolgozó közös kötetet.

Más terület, de korántsem független az előzőktől a helybeli kezdeményezésből országossá lett Kazinczy Társaság megalakítása, működésének és kiadói tevékenységének irányítása, gondozása. A régi, a származási gyökereit el nem szakító, de itt is újakat eresztő elnök ezt a tevékenységét is azzal a szerénységgel végezte, mintha érdeme csak annyi volna benne, hogy éppen arra járt, amikor a kezdeményezés történt, s hogy hagyja menni a dolgokat. Kazinczyn és a többi északkeleti írón át további mélységbe hatoltak gyökerei ebben a tájban.

Megvallom: megijedtünk kissé, amikor sorsa magasabbra emelte, a pataki tanítóképző főiskola tanárává. De hamar kitűnt: semmi ok az aggodalomra. A városnak is, a versenymozgalomnak is olyan aktív tagja maradt, mint korábban volt. Változatlanul celebrálta tovább a szóbeliek megnyitóit; zsűrizik, adminisztrál, szervez; mint egy a házigazdák közül; sok tekintetben éppen az, aki a folytonosságot-folyamatosságot képviseli. Új feladatai egy pillanatra sem vonták el a régiektől; csak az új gyökerek fűródtak még mélyebbre, váltak még erősebbé.

Mikor aztán Újhelyt elhagyva Szegedre költözött, már mi is olyan természetesnek vettük, mint ő maga, hogy „vette a kalapját, és – maradt”, azaz: tevékenységi területe nem helyeződött át, csak kiszélesedett. Mert már ott is ereszti az új gyökereket. De azért téli találkozókön, nyári táborokban éppúgy velünk van továbbra is, mint az őszi és a tavaszi versenyeken; és mindenütt, ahol többen vagy kevesebben összejövünk lendíteni valamit a közösen kezdett és gondozott mozgalmak valamelyikén. Most éppen a széphalmi anyanyelvi múzeum gondolatát támogatja és propagálja lelkesen ...

Néhány adatot még (a gyengébbek kedvéért)!

Kora: hetven év. (Hisszük is, nem is.)

Címe: változó. (De mindenütt otthon, ahol tenni kell.)

Neve: Kováts Dániel.

S aki e néhány sorral szívből köszönti: Deme László

KOLTAY GÁBOR

Rendhagyó levél, születésnapra*Kedves Barátom, Dániel!*

Őszintén szólva megtisztelő számomra, hogy jó ideje bizalmadba fogadtál, hogy barátomnak szólíthatlak.

Amikor huszonhárom évvel ezelőtt feleségemet, az egykori pataki diákot megismertem, egyik első, hosszabb utunk Sárospatakra, Újszászy Kálmánékhoz vezetett. Kimondva-kimondatlanul az Újszászy családnak is be kellett fogadnia a jövővényt, hiszen a Patakon töltött gimnáziumi évek alatt Zsuzsát ez a csodálatos család saját gyermekének tekintette.

Ekkor töltöttem először hosszabb időt a városban, ráadásul Újszászy Kálmánék házában. Maig felejtethetetlen számomra, ahogyan Kálmán bácsi bemutatta a város nevezetességeit, s ezek között is mindenekelőtt a kollégiumot és a könyvtárat, majd a sok beszélgetés akkor és az azt követő közel két évtizedben. Sárospataki ismereteim egyre bővültek a tőle kapott füzetek, kiadványok, könyvmatosok, kötetek át tanulmányozásával.

Beszélgetéseink során, olvasmányaim közben sokszor találkoztam a neveddel, mint aki az Újszászy Kálmánt körülölelő nagy családi és baráti kör tagja, s egyike a híres-nevezetes pataki szellemiség őrzőinek, ápolóinak és továbbadóinak.

Ekkor döbrentem rá, hogy valóban létezik ez a nagyon nehezen megfogalmazható szellemiség, amelyet indukál a hely szelleme, az öreg lépcsők, a vastag falak, a kopott kilincsek, a nyikorgó tölgyfaajtók, a képek, festmények, szobrok, a könyvek, kódexek, s mindenekelőtt persze azok a jelentős személyiségek, akik nemcsak ismereteket, hanem ezen túlmenően az embert örök időre magával ragadó élet-szemléletet is közvetítenek.

Ezen hatások együttese, amelyeket az igazán nagyformátumú professzorok, tanáremberek tudnak csak hatékonyan közvetíteni a világ rezdüléseire nyitott és még sokoldalúan formálható fiatal szívek felé, ezen emberek, személyiségek társasága olyan hangulatot, világot teremt a tudást szomjazók körül, amely örökre beszüremkedik az érzékszervekbe. Az ilyen emberek esetében sokkal többről van szó, mint ismeretközlésről, a reneszánsz személyiségektől becsületet, tartást, erkölcsöt lehet tanulni, évszázadok során kiérlelt értékrendet lehet elsajátítani.

Mindannyian tudjuk, hogy Újszászy Kálmán teológiatanár, filozófiaprofesszor, az iskola egykori rektora, a könyvtár és a gyűjtemények igazgatója, a Tiszán-inneni Református Egyházkerület főgondnoka ilyen személyiség volt. Ezek után termé-

szetes, ha ő valakinek a személyére vagy írására felhívta a figyelmet, azt az ember megjegyezte magának.

Kedves Dániel!

Te azok között a jeles személyiségek között voltál, akiről Kálmán bácsi mindig kitüntető figyelemmel, meleg szeretettel emlékezett meg, s akinek írásai közül éppen ezért nagyon sokat olvastam.

Közelebbi személyes ismeretségiinkre sajnos csak Újszászy Kálmán halála után került sor, amikor 1994-ben a másik nagy tudós patriótával, Balassa Ivánnal és Szentimrei Mihállyal közösen elkészítettük az Újszászy Kálmán emlékkönyvet, amely e kivételesen gazdag életút teljes körű feldolgozása. Ezt a könyvet az általam vezetett Szabad Tér Kiadó akkor már évek óta szeretne volna megjelentetni, de ehhez a Ti enciklopédikus mélységű, nagy műveltségű, értő és lelkes szerkesztői munkátok is kellett, amely nélkül az életúthoz méltó kötet sohasem válhatott volna közkinccsé.

Ekkoriban közről figyelhettem minden részletre kiterjedően aprólékos, precíz és pontos munkavégzésedet. Hatalmas mennyiségű anyagból kellett 30 ívnyit kiválogatni, a belső szerkesztéseket, húzásokat, összevonásokat elvégezni, Kálmán bácsi szinte teljes írásos életművét újraolvasni. S ahogy az ilyen munkák esetében történni szokott, újabb és újabb anyagok, cikkek, tanulmányok kerültek elő, amelyek folyamatosan gazdagították az összképet.

Szegedi lakásod és a budapesti kiadó között hónapokig tartott az intenzív kapcsolat, minden munkatársam számára érthető, részletező kísérő leveleidet élvezettel olvastam, mert magam is szeretem a legkisebb finomságra is érzékeny munkavégzést. De e mögött nemcsak egy akkurátusan precíz, minden részletre kiterjedő figyelő szerkesztőt véltem felfedezni, hanem egy rendkívül lelkiismeretes, érző szívű embert is, aki pontosan tudja, hogy a tartalmilag helyes és érdelemgazdag ábrándozáshoz, egy életmű sokoldalú feltárásához hiteles háttérre, visszakereshető, támadhatatlan tudományos megalapozottságra van szükség. Végül is közös erőfeszítéssel, de nagymértékben a Te áldozatos munkád eredményeként elkészült a könyv, amely a Kazinczy Társaság Széphalom Évkönyv-sorozata nyolcadik kötete is volt egyben.

A közösen végzett munka munkamódszerbeli megfigyeléseim túl számomra még valami fontos volt, s ez rendkívüli szerénységed, amely csak az igazán nagy kultúrájú emberek sajátja. Azt is merném mondani, hogy megejtő volt számomra az az alázat, amellyel a felvállalt feladattal kapcsolatban viseltettél. Erre csak az képes, aki mélyen átéli a vállalt ügyet, hisz az értelmes munkavégzés szépségében és fontosságában, s hajlandó magát háttérbe vonva a feladat minél sokoldalúbb, hatékonyabb, látványosabb megjelenítéséért fáradozni. Azt gondolom, nincs igazi irodalom és nincs igazi művészet ilyesfajta alázat nélkül.

Mély meggyőződés, hogy Neked már réges-rég a magyarság sorskérdéseit felvállaló országos napilap vagy folyóirat főszerkesztőjeként kellene a köz javára hasznosítani tudásodat, szerkesztői gyakorlatodat. Én magamban már régóta kineveztelek egy ilyen lap élére, s biztosan tudom, ha rendben mennének körülöttünk a dolgok, ez már réges-rég bekövetkezett volna.

De Te szerény ember vagy, teszed a dolgodat, mert pontosan tudod, hogy jeleket, nyomokat kell hagyni magunk után ahhoz, hogy az emberek majdan észlelve ezeket, találkozzanak azokkal a gondolatokkal, amelyeket fontosnak tartottunk rögzíteni az utókor számára.

Te és korosztályod aktív életének jelentős része erre a sokfajta gyötrelmet maga után hagyó 20. századra esik. Néhány boldog békeév után a világháború, majd Trianon hosszú időre megpecsételte népünk sorsát. Alkalmazkodni kellett az igazságtalan körülményekhez, majd egy újabb világégést követően kényszerűen meg kellett tanulnotok átmenteni az értékeket. Ti ebben máig világító példát mutattatok.

Némi megnyugvás lehetett Számotokra, hogy aktív tanúi lehettetek a XX. század végi rendszerváltozásnak, bár az egymást követő kormányok megbocsáthatatlan bűne, hogy igazából sohasem számolt Veletek, nem hívott, nem ajánlott méltó lehetőséget, amelyben nagyformátumú személyiségek még jobban kibontakozhat – a köz javára.

Mert Ti mindig is közösségben éltetek és közösségben gondolkodtatok, ennek a sokat szenvedett népnek a felemelését, boldogulását igyekeztetek elősegíteni. Azon munkálkodtatok, hogy a század szellemi zavarai után az emberek visszatáljanak gyökereikhez, s rádöbbenjenek azokra az értékekre, amelyekre alapozva egy új világot lehet felépíteni. Mert Ti pontosan tudátok, hogy egy jobb világot csak biztos szellemi alapokra lehet felépíteni, s helyrehozhatatlan bűn, hogy a maguktól eltelt, félművelt aktuális hatalmasságok a század végén erre kellőképpen sohasem építettek. Igaz, ezt jól felfogott érdekükből tették, mert akkor kiderülne, hogy a király meztelen.

De lehet, hogy ennek így kell lennie. A békés átmenet ára ez, a dolgoknak ki kell formálniuk magukat. Főleg akkor gondolok erre, ha Veled és a Hozzád hasonlókcal találkozom, akik látszólag legalábbis nagy belső fegyellemmel, önuralommal békéltek meg a helyzettel, s rendületlenül teszik a dolgokat, hogy minél több nyomot hagyjatok magatok után.

Emlékszel, Újszászy Kálmán mit mondott az öt ünneplőknek? A régi diákszövetséges ének tanításával válaszolt: „... nyugtot ne várj, amíg nem alkonyul, utadra esti árny míg nem borul, s a tűnő fényben nem hangzik feléd: szolgám elég, szolgám elég.”

Kedves Dániel!

Hálás vagyok, hogy közelről láthattam, ahogyan a világ jobbra fordításáért végzed munkádat, amit a sors Rád mért. Büszke vagyok, hogy együtt dolgozhattam Veled. Megtisztelő számomra, hogy jelenléteddel egy-egy film vagy színházi bemutatómnak rangot adtál, hogy elmondhatom másoknak, a barátod vagyok.

Köszöntelek születésnapodon, kérlek, vigyázz magadra, mert ahogy elnézem ezt a zavart világot magunk körül, még jó ideig nagy szükségünk lesz Rátok.

Szeretettel köszönt egy tiszteletbeli pataki diák: Koltai Gábor filmrendező

PETERCSÁK TIVADAR

A tanár és szakkörvezető Kováts Dániel

A legtöbb diák életében akad olyan tanáregyéniség, akire szívesen emlékezik vissza, s akinek meghatározó szerepe volt élete alakulásában. Számomra ilyen egyéniség, ilyen ember *dr. Kováts Dániel*.

1961-ben kezdtem a gimnáziumot, és osztályunk jórészt a hátrányos helyzetű hegyközi, bodroghközi falvakból verbuválódott. Kováts Tanár Úr is akkor kezdett magyart és angolt tanítani a gimnáziumban, s ő lett a mi osztályfőnökünk. Jól megtalálta a hangot osztályával, tiszteltük tudásáért, szerettük emberségéért, szerény, de mindig segítő szándékú magatartásáért. Órai nagy élményt jelentettek számomra, de életem alakulására mégis inkább az órán kívüli, néprajzi szakköri munkája hatott. Már korábbi munkahelyén, Zemplénagárdon is vezetett egy néprajzi szakkört és bizonyára természetes volt számára, hogy ezt a munkát Sátoraljaújhelyen is folytassa. Most már tudom, hogy ehhez az archaikus népi hagyományokat őrző hegyközi és bodroghközi táj kiváló terepet biztosított.

Osztályunkból is többen léptünk be szakkörébe. *Kiváló érzékkel ébresztette fel bennünk a szülőfalu és lakóhely múltja, népeletének szépségei iránti érdeklődést.* Mindig nagy izgalommal és kíváncsisággal vártam a szakköri foglalkozásokat, ahol nemcsak Tanár Úr, hanem néprajzkutatók (pl. Lajos Árpád és Bodgál Ferenc) is tartottak előadásokat. Később magunk készítettünk kisebb beszámolókat saját gyűjtéseinkből, a lakóhelyünkön vagy a közös szakköri kirándulásokon-kutatásúton gyűjtött anyagból. Máig emlékszem a közös mikóházi, nyíri és kovácsvágási gyűjtőutakra, melyeket Tanár Úr a tőle megszokott precizitással készített elő, és a gyűjtött anyagot számon is kérte tőlünk a következő foglalkozásokon. Ma is őrzöm azt a néprajzi szakköri füzetet, amelyben naplószerűen feljegyeztem az egyes foglalkozások témáit, a néprajzi gyűjtés módszereire vonatkozó javaslatait. Később, sárospataki muzeológusként szakkört vezetve jól hasznosíthattam ennek a füzetnek és az újhelyi közös munkának a tapasztalatait.

Apróbb és komolyabb feladatokkal mindig aktivizált bennünket és egyedülálló módon biztosította, hogy az általunk gyűjtött néprajzi anyag publicitást kapjon. *Otthon, szabadidejében saját maga gépelte a Krónika című szakköri kiadványt, amely néhány példányban a szakemberekhez, múzeumokhoz elkerülve felhívta a figyelmet munkánkra.* Ma ezek a kis cikkekcskék, adatközlések a tudományos kutatás forrásainak számítanak. Azt hiszem, akkor fel sem fogtuk, hogy ez a „folyóirat-készítés” milyen nagy áldozat volt részéről, mennyi időt vett el tőle és családjától.

Ezt mi akkor nem érzékeltük, csak azt a lelkesedést és örömet tapasztaltuk, ahogy egy-egy számot bemutatott nekünk. Életem első publikációját – szülőfalum, Filkeháza régi parasztházainak és bútorainak leírását – is Kováts Dániel ösztönzésére, segítségével készítettem. A Filkeháza népszokásait összegző könyvem alapját pedig egy szakköri pályamunka képezte.

Az, hogy élethivatásként választottam a néprajzi gyűjtő- és kutatómunkát, a muzeológiát, az újhelyi gimnázium néprajzi szakkörében gyökerezik. A debreceni egyetem történelem, néprajz és népművelés szakának elvégzése után néprajzos muzeológusként is folyamatos kapcsolatban maradtam dr. Kováts Dániellel, aki főiskolai tanárként is egyik legaktívabb tagja volt a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei honismereti mozgalomnak, szervezte a földrajzinév-gyűjtést és irányította a Kazinczy Ferenc Társaságot. *Számomra azonban a személyes barátság mellett Ő továbbra is megmaradt annak a Kováts Tanár Úrnak, akit emberi magatartása és szakmai tudása alapján példaképemnek tekintek.*

Örülök és köszönöm, hogy tanítványa lehettem! 70. születésnapján jó egészséget és további eredményes alkotó éveket kívánok!

UJVÁRY MÁRIA

Emlékek Kováts Dániel tanár úrról

Amikor egy volt sárospataki diák újra hallja a város nevét, biztos vagyok abban, hogy valamennyiünknek kedves élmények jutnak eszébe.

Nekem e név hallatán elsőként dr. Kováts Dániel bácsi jut eszembe, azután pedig azok az események, amelyek a főiskolai éveket oly széppé és felejthetlenné tették. Dani bácsi előadásait magyar nyelvből hallgattam. Ő volt az, aki honismereti szakkörvezető képzést indított, és ezzel megszerettette velem a honismeretet és néprajzot. A szakkörvezetői képzés végén dolgozatot kellett leadni. A különböző témák közül számomra „a hagyományos paraszti gazdálkodás” témakör volt a legszimpatikusabb. Abból a pár oldalas dolgozathoz, Dani bácsi javaslatára TDK dolgozat lett. A népfőiskolai képzéseket is Ő szervezte, itt is nagyon sokat tanultam tőle.

Ebben az évben 10. éve annak, hogy diplomát kaptam a tanítóképzőben. De az ott átéltek az eltelt évek ellenére frissen élnek az emlékezetemben.

Az alábbiakban két eseményt szeretnék felidézni, melyekért egész életemben hálás maradok.

Elsőéves hallgató voltam, amikor a főiskola folyosóján rám szólt egy tanárnő: „Ujváry kisasszony, nem akar verset mondani?” „De igen.” – hangzott a válasz. „Akkor a következő szünetben jöjjön be a magyar tanszékre.” Bementem. A három év alatt nagyon sokszor szavaltam különböző helyeken. A tanszékről mindig segített valaki a kapott vers helyes értelmezésében és hangsúlyozásában, így hamar megtanultam azokat.

Harmadéves voltam, amikor szólt az egyik csoporttársam, hogy Dani bácsi hivat. Bekopogtam hozzá az irodájába. Megkérdezte, ráérek-e akkor hétvégén, ugyanis a Repozitóriumban Erdélyi János születésének 175. évfordulójának a megünneplésére kerül sor, és van egy vers, melyet el kellene mondanom. Átadta – Erdélyi János: *Jó órában* című versét –, és közben mondtam, hogy nem utazom haza, megtanulom a szép költeményt. Közvetlenül a vers átadása után Dani bácsi átnyújtott nekem egy meghívót erre a rendezvényre. Belenéztem és átfutottam a programot. Megborzongtam, amikor olvastam a következőket: „Közreműködik: Ujváry Mária”. Ránéztem, és csak annyit tudtam mondani: „Köszönöm”.

Másik, számomra embert próbáló esemény egy mádi pincében történt, ahová népfőiskolásokkal mentünk el. A csoporttagok között volt egy domaházi fiatalasszony, aki domaházi népdalokat énekelt. Dani bácsi megszólalt egyszer: „Van kö-

zöttünk egy gömöri lány, hallgassunk most gömöri népdalt.” Ahogy mondani szokták, megállt bennem az ütő. Én énekeljek, amikor az énekórai feleléseim nem adtak valami önbizalmat, hiszen hiába énekeltem és szolmizáltam jól, amit az énektanár is elismert, de azt mondta, hogy az „véletlen, csak kettes”. Egy ilyen érdemjeggyel mögöttem, hogy merjek énekelni? De a másik gondolatom – ami erősebb volt az előzőnél –, hogy Gömört nem szabad cserbenhagynom, ha Dani bácsi mondja. Nagy ijedségemben népdal nem jutott eszembe, nemhogy gömöri, de addig törtem a fejemet, mígnem egy eszembe jutott. Minden bátorságomat összeszedtem és elénekeltem a Ritka búza sej haj mibe konkoly nincsen ... kezdetűt. A végén Dani bácsi csak annyit mondott, hogy: „Jó volt”. Ezzel a kijelentésével annyi önbizalmat csepegtetett belém, hogy nem ijedtem meg, ha egy napközis foglalkozáson váratlanul meg kellett tanítanom a gyerekeknek egy dalt.

Dani bácsi azok közé a tanárok közé tartozik, akik pusztá jelenlétükkel, személyiségükkel, kisugárzásukkal tudják nevelni a diákokat. Dani bácsiból árad a mások iránti jóindulat, a szeretet, a segítőkészség és mindezt nagy örömmel, nem áldozatként éli meg. Szerencsésnek érzem magamat, hogy én is tanítványa lehettem, és maradok amíg élek.

ILLÉS LÁSZLÓ

Hazanéző
(Trstené pri Hornáde)

*„A magyar nyelvet a világ egyik
csodájának tartom, pedig több
nyelven beszélek. Nyelvünk vilá-
gos és tiszta. Nekem ez a nyelv
a mindenem!”*

Örkény István

Bizony, negyedszázada volt már tavasszal, hogy találkoztunk a Füzér feletti hegyek mögött, Lászlótanyán. Másfél évtizede annak is, hogy a Magyar Nyelv Hete alkalmából először kértem fel Kováts Dánielt, az ünnephez kapcsolódva, beszéljen a kastélyban pihenőknek, nyelvünkről.

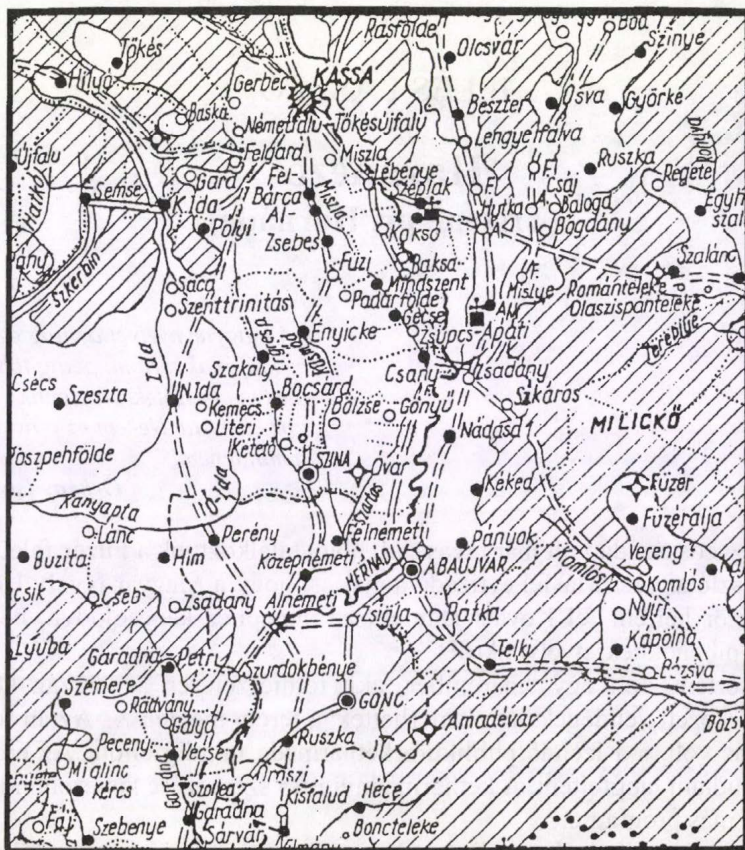
És csoda történt. Jött egy tanárember, akit természetesen az ország különböző pontjairól érkezett vendégek nem ismerhettek, a terem megtelt ... Aztán folytattuk, több előadás volt, s a leendő publikum kétharmada mindig eljött. Az érdeklődést máig nem tudtam megfejteni. A kétharmadnyi *rész* szervezése kevesebb időt vitt el, mint egyéb más programé.

Az anyanyelv tisztaságáról, a politikus Kossuth gyarapította szókincsünkről, aztán a debreceni költővel, Bényei Józseffel szólva: „Előre köszönök kalaplevéve, ha valaki visszaköszön érte” jelenségről, s természetesen Kazinczyról, a Hamlet *első* fordítójáról beszélt, aki 31 évesen – Istenem, miről van itt szó!? A nyelvújítás előtti nyelvállapotról, az irodalmi nyelv előtti tájnyelv, színházi gyakorlat nélküli dráma-átültetésről... A fiatal Kazinczy mégis remeket alkotott. Szövege a színészek számára a leggyönyörűsebb magyar nyelvvé nemesedik – roppant irodalmi teljesítmény, igazi sűrű dráma.

Amikor vége lett a tanóránkra tervezett találkozásnak, legújabb könyvét dedikálta Kováts Dániel, s beszélgetett...

Aztán a Pusztavacstól mért Északi ponthoz sétáltunk, s ha nem ült köd, felhő a völgyön, akkor láttuk a szülőfalut.

Azt mondta: ott születtem, látod, ott születtem. S ez a jelzés sok titkot rejtegetett, nem beszélt a faluról többet, csak nézte, megnézte a „trianoni vonal” mögött, aztán mindig másról esett szó.

Abaújnadasd volt ez, a Hernád folyó partján, Kassától dél–délkeletre. Ma valamivel több, mint ezer lélek lakja, s már őskori leletek is igazolják a hely létezését. Az Aba nembeliek birtokáról az első írásos emlék 1270-ből való, 65 évvel utána Druget Vilmos nádor kapta adományul, majd a Rozgonyi családé lett, tűzvész is pusztította 1756-ban.

1919-ig és 1938–44-ben Magyarországhoz tartozott, Abaúj-Torna vármegyében. Látnivalói közül gótikus temploma, reneszánsz kastélya érdemel említést.

Ezeket tudhatja meg a kíváncsi az 1995-ben megjelent Magyar Nagylexikonból. Bővebb a Györffy György-féle történeti földrajzkönyv 1965-ből...

Hiába jártam körbe kedvenc könyvtáramban ezt a települést, a legszebb mégis: „ott születtem, látod, ott születtem”. A szívbe zárt emléktáblát nem lehet elolvasni...
Isten éltesen Dani bácsi!

Kováts Dániel irodalmi munkássága (1955–1998)

Önálló kötetek:

- (Budai László társszerzővel): Programozott angol nyelvi gyakorlatok, I–III. kötet. TANÉRT. Bp. 1972–1975.
- Sátoraljaújhely, Városismertető képeskönyv. Sátoraljaújhely, 1975.
- (Seres Péterné társszerzővel): Földrajzi nevek a Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár kézíratos térképein I–IV. kötet. Miskolc, 1977–1979.
- Sárospatak. Turistakalauz. Miskolc, 1979.
- (Daragó Ferenc társszerzővel): Sátoraljaújhely. Útikalauz. Sátoraljaújhely, 1979.
- Kevés szóval magyarul. Magyar nyelvkönyv kezdőknek. Sárospatak, 1980. II. kiadás: 1982.
- Móricztól Móriczról. Antológia. (Szerkesztés, összeállítás.) Bp. 1980.
- Schola Patakina. [Minikönyv.] Miskolc, 1981.
- Széphalom. Kazinczy Emlécsarnok. Tájak-Korok-Múzeumok Kiskönyvtára 113. Bp. 1982. (Több kiadásban!)
- (Gönczy Ákos társszerzővel): Az általános iskola alsó tagozatát érintő témák a közoktatás fejlesztését szolgáló kutatásokban. = Közoktatási Kutatások 29. 1983.
- Sátoraljaújhely, a 725 éves város. Sátoraljaújhely, 1986.
- (Miklós Róbert társszerzővel): Tompa Mihály költői útja. Miskolc, 1991.
- Mondhatná szebben... Írások a beszéd- és magatartáskultúráról. Sárospatak, 1994.
- Móricz Zsigmond és Sárospatak. Miskolc, 1994.
- (Balassa Iván társszerzővel): Sárospatak határának helynevei, 1997.
- Móricz Zsigmond: Árad a Bodrog. Írások a Felföldről. (Válogatás, szerkesztés, jegyzetek, utószó). Miskolc, 1998.
- Sárospatak és Sátoraljaújhely környéke Pesty Frigyes helynévtárában. Sátoraljaújhely, 1998.

Periodikákban, gyűjteményes kötetekben:

1955:

- Egy bányaiipari tanulmányintézet könyvtárában. = A Könyvtáros. 5. évf. 8. sz. 380.
- Goncsarov klasszikus regénye: a Szakadék. [Könyvismertetés.] = Széphalom. 3. évf. 1. sz. 98–100.

1960:

- A gondolkodás és a beszéd munkaversenye. = Magyartanítás. 3. évf. 1. sz. 35–37.
- Irodalmi önképzőkör egy falusi iskolában. = Köznevelés. 16. évf. 14. sz. 435–436.

1961:

- Czine Mihály: Móricz Zsigmond útja a forradalmakig. [Könyvismertetés.] = Borsodi Szemle, 5. évf. 2. sz. 106–108.

1963:

- A szakkörök ügyében. = Köznevelés, 19. évf. 9. sz. 301.

1964:

- Százhetvenöt év... A sátoraljaújhelyi Kossuth Gimnázium története. = Évkönyv 1963–64. Sátoraljaújhely, 13–28.
- Sánta Ferenc: Hús óra. [Könyvismertetés.] = Napjaink, 3. évf. 9. sz. 4.

1965:

- Kossuth Lajos iskolája. = Köznevelés, 21. évf. 6. sz. 211.

1966:

- (Paál László társszerzővel): Nyelvi laboratórium a Kossuth Lajos Gimnáziumban. = Köznevelés, 22. évf. 7. sz. 261–262.

1967:

- Laboratóriumi munkaformák a középiskolai nyelvtanításban. = Az Idegen Nyelvek tanítása, 2. 33–40.
- (Paál László társszerzővel): A nyelvi laboratórium az idegen nyelvi beszédképesség fejlesztésének szolgálatában. = Acta Pedagogica Debrecina Tom. V. Debrecen, KLTE. 121–132.

1968:

- A televízió a gimnáziumi idegen nyelv oktatásban. = TV Szemle. 2. évf. 3. sz. 68–69.

1970:

- Gyűjtőmunka a sátoraljaújhelyi járásban. = Nyelvtudományi Értekezések, 70. Bp. Akadémiai Kiadó. 384–385.
- Irodalmi hagyományaink nyomában. Egy könyv margójára. = Észak-Magyarország, 26. évf. 19. sz. 4.

1971:

- Bevezető. = Abaúj és Zemplén népeletéből. Sátoraljaújhely, 7–16.
- A nevelési terv alkalmazásának néhány tanulsága a középiskolai gyakorlatban. = Vita a nevelési terv és tanterv alkalmazásának tapasztalatairól. Debrecen. 35–37.

1972:

- A sátoraljaújhelyi Kazinczy Kör tíz éve. = A Herman Ottó Múzeum Közleményei. 138–141.

1973:

- Kazinczy eleven emléke. = Honismereti Híradó, 1–2. sz. 23–27.

1974:

- Anyanyelvi verseny Sátoraljaújhelyen. = Magyartanítás, 17. évf. 3. sz. 35–36.
- Kalocsa és vidéke. [Könyvismertetés.] = Honismereti Híradó, 2. sz. 58–59.
- Programozott angol nyelvi hangszalagok a gimnáziumok számára. = Az Idegen Nyelvek Tanítása, 2. sz. 60–64.
- A sátoraljaújhelyi Kazinczy Kör életéből. = Honismereti Híradó, 5. sz. 24–26.
- Szülőföldünk. [Kiadvány ismertetése.] = Honismereti Híradó, 6. sz. 57.

1975:

- Egy nyelvi laboratórium tíz éve. = Audio-Vizuális Közlemények, 1. 20–23.
- Édes anyanyelvünk. Középiskolás diákok országos nyelvi versenye Sátoraljaújhelyen = Magyartanítás, 18. évf. 1. sz. 34–36.
- Tanári kézikönyv az angol nyelv tanításához az általános iskola 3–4. osztályában. [Könyvismertetés.] = Az Idegen Nyelvek Tanítása, 2. sz. 61–62.

1976:

- Balassa Iván: Lápok, falvak, emberek. [Könyvismertetés.] = Borsodi Szemle, 21. évf. 1. sz. 93–95.
- Koncentráció az angol nyelv tanításában. = A koncentráció lehetősége az idegen nyelvek tanításában. (Szakmai Módszertani Füzetek.) Miskolc, 22–30.
- „És zeng apáink drága nyelve.” Országos anyanyelvi verseny Sátoraljaújhelyen. = Magyartanítás, 19. évf. 1. sz. 47–48.

1977:

- Látomás-képen, költői szóban. = Gink–Keresztury: Tiszteletadás Bartóknak c. kiállítása katalógusában. Sátoraljaújhely, 2.
- Végh József dr. köszöntése. = Honismeret, 5. évf. 5. sz. 40.
- Vetélkedésből mozgalom. Gondolatok anyanyelvünk sátoraljaújhelyi versenyén. = Magyartanítás, 19. évf. 2. sz. 91–93.

1978:

- Ady költészete az általános iskolában. = Napjaink, 16. évf. 2. sz. 8.
- Amiről a zempléni levéltár tudósít. A nagy nyelvújító munkahelye. Egy emlékeztető szobor. „Zeng apáink drága nyelve.” = MERÉNYI JÓZSEF (szerk.): Szülőföldünk Észak-Magyarország. I. Bp., Tankönyvkiadó, 25–26., 127–129., 263–265., 307–309.
- Kazinczy hétköznapijai. = Kazinczy Abaújban és Zemplénben. Sátoraljaújhely, 7–41.
- Szépen szólni... Az ötödik sátoraljaújhelyi anyanyelvi versenyről. = Magyartanítás, 20. évf. 2. sz. 59–62.
- Őseink nyelvén – őseink földjén. [A Sárospataki nyári Kollégiumról.] = Borsodi Művelődés, 3. évf. 1. sz. 32–33.

1979:

- A földrajzi nevek tanúságtétele. = Borsodi Művelődés, 4. évf. 2. sz. 88–91. 3. sz. 90–92.
- A formátlanság formaművésze? Gondolatok Móricz első regényeinek kompozíciójáról. = Napjaink, 17. évf. 8. sz. 3–5.
- Ifjúságunk nyelvi kultúrája. = Napjaink, 17. évf. 12. sz. 32–33.
- Az igényes nyelvhasználatért. Az Édes anyanyelvünk verseny 1978. évi döntőjéről. = Magyartanítás, 21. évf. 3. sz. 141–143.
- Az iskola és a pedagógus Móricz Zsigmond műveiben. = Borsodi Művelődés. 4. évf. 3. sz. 83–86. ; 4. sz. 73–77.
- Móricz Zsigmond megyénkben. = Móricz Zsigmond nyomában. Miskolc, 5–47.
- Megbízható összegzés egyik tájegységünkéről. PETERCSÁK TIVADAR: Hegyköz. [Könyvismertetés.] = Napjaink, 17. évf. 3. sz. 141–143.

1980:

- Árvay József nyelvpedagógiai öröksége. = Borsodi Művelődés, 5. évf. 3. sz. 70–73.
- Konstruktív értékek a korai Móricz-regényekben. = Sárospataki Pedagógiai Füzetek, 4. 165–176.
- A művészi kifejezés módszerei Móricz első regényeiben. = Magyartanítás, 22. évf. 3. sz. 57–63.

1981:

- Kazinczy és az iskola. = Borsodi Művelődés, 6. évf. 2. sz. 44–47.
- Kazinczy igaza. = Napjaink, 20. évf. 8. sz. 29–31.
- Kazinczy Ferenc emlékéül. = Pedagógiai Szemle. 31. évf. 9. sz. 889–890.
- Kazinczy példája. = A mi Kazinczynk. Miskolc, 9–29.
- Móricz Zsigmond A fáklya című regényének megformálása. = Borsodi Szemle. 26. évf. 3. sz. 43–53.
- Móricz Zsigmond sárospataki diákévei. = Sárospataki Pedagógiai Füzetek, 5. 188–199.
- A tizedik országos néprajzi és nyelvjárási gyűjtőtálkozó után. = Honismeret, 9. évf. 5. sz. 51–53.

1982:

- A földművelődéstől a szórakozásig. (Néprajzi tanulmányok a Zempléni hegyvidékről.) [Könyvismertetés.] = Borsodi Művelődés. 7. évf. 3. sz. 88–89.
- Kazinczy ifjú követői. = Magyartanítás, 25. évf. 2. sz. 92–93.
- Kodály a magyar beszédkultúráért. = Borsodi Művelődés, 7. évf. 4. sz. 66–68.
- Modern technikák és eszközök a nyelvoktatásban. = Sárospataki Pedagógiai Füzetek 6. 145–182.
- Neveléstörténeti felolvasó ülés Sárospatakon. = Pedagógiai Szemle, 32. évf. 4. sz. 376–378.
- Szemere Miklós emlékezete. = Szülőföldünk, Borsod-Abaúj-Zemplén, 1. 20–24.

1983:

- A belterületi nevek kérdéséhez. = Név és társadalom. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai, 160. Bp., 169–171.
- Az írói névadás néhány sajátossága Móricz Zsigmond műveiben. = Névtani Értesítő, 3. 65–72.
- A közszoói elemek funkciója zempléni helynevekben. = A miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei 21. 10–19.
- A honismeret a pedagógusképzésben. = Szülőföldünk, Borsod-Abaúj-Zemplén 5. 15–16.
- Irodalmunk helyi hagyományainak feltárása. = Szülőföldünk, Borsod-Abaúj-Zemplén 5. 37–39.
- A nyelvi stúdiumok rendszere a tanítóképzésben. = Sárospataki Pedagógiai Füzetek 7. 147–162.
- A pedagógiai művelődés történeti forrásairól. = Pedagógiai Szemle, 33. évf. 2. sz. 219–222.
- A sátoraljaújhelyi járás helyneveinek köznévi alaprétege. = Szülőföldünk, Borsod-Abaúj-Zemplén, 6. 62–66.

1984:

- Gondolatok a régi diákhagyományok kutatásáról. = Ifjúság Hajdú-Biharban. A KISZ Hajdú-Bihar megyei Bizottságának Közleményei, 3. Debrecen, 57–60.
- Kazinczy a mai köztudatban. = Észak-Magyarország, 40. évf. 253. sz. 7.
- A Sárospataki Nyári Kollégium. = Nyelvünk és Kultúránk, 55. 12–14.

1985:

- Csorba Zoltán emlékezete. = Borsodi Művelődés, 10. évf. 4. sz. 43–46.
- Kazinczy Ferenc hatása Zemplén szellemi életében. = Sárospataki Pedagógiai Füzetek 9. 19–32.
- Közelebb Kazinczyhoz: Új könyvek Kazinczytól és Kazinczyról. = Borsodi Művelődés, 10. évf. 3. sz. 84–86.
- Az oktatók kiválasztásának, felkészítésének és értékelésének lehetőségei egy tanítóképző főiskolán. = A tanítóképzés kritikus pontjai. Bp. 33–60.

1986:

- Kommunikációs formák a tanító és a kisdíák között. = Borsodi Művelődés, 4. sz. 9–11.
- A Bodroghöz néprajzi sajátosságai. = Fejezetek a Bodroghöz néprajzából. Miskolc, 45–50.
- Tanítóképzés Sárospatakon. Gondolatok Ködöböcz József könyvéről. = Észak-Magyarország, nov. 22. 9.
- Egy bányatelep 80 éve. [Könyvismertetés.] = Borsodi Művelődés, 11. évf. 4. sz. 84–85.
- Az iskolaügy sátoraljaújhelyi múltjából. = Sátoraljaújhely 1261–1986. Sátoraljaújhely, 42–57.

- Emlékjelet Kazinczynak Alsóregmecen! = Szülőföldünk, Borsod-Abaúj-Zemplén, 10. sz. 75–77.
- Hazaszeretet – nemzeti tudat. = Szülőföldünk, Borsod-Abaúj-Zemplén, 8. sz. 87–89.
- Hibákkal és hiányokkal. Kalauz az irodalmi emlékhelyekhez. = Napjaink, 25. évf. 5. sz. 35–36.
- A hűség díja. [Nagy Gézáról.] = Észak-Magyarország, 42. évf. jún. 4. 4.
- Kazinczy és a Rákócziak. = Szülőföldünk, Borsod-Abaúj-Zemplén, 9. sz. 34–37.
- Népnyelvi táborok a Bodrogházban. = Honismeret, 14. évf. 3. sz. 52–54.
- Petercsák Tivadar: Népi szarvasmarhatartás a zempléni Hegyközben. [Könyvismertetés.] = Borsodi Szemle, 31. évf. 2. sz. 95–96.
- A sárospataki népfőiskola jövője. = A sárospataki népfőiskola (1936–1986). Bp. 131–136.
- Unokáink sem fogják hallani? = Édes Anyanyelvünk, 8. évf. 2. sz. 12.
- „Vádlának, s még a jók is...” Mai vélemény a „Hivatalba vezető beszéd”-ről. = Széphalom, 1. sz. 59–74.
- Mondhatná szebben... [Beszédművelő cikksorozat.] = Észak-Magyarország, 42. évf. 1986., 15., 33., 45., 57., 69., 79., 92., 109., 121., 133., 145., 157., 169., 181., 193., 204., 216., 228., 240., 252., 263., 275., 287., 299. sz.; 43. évf. 1987. 20., 32., 56., 68., 97., 138. sz.

1987:

- Beszámoló az alsó tagozatos szekció munkájáról. = Szemlélet-tananyag-módszer. Bp. OPI. 73–76.
- Cseh Gusztáv rézkarcai előtt. = Észak-Magyarország, 43. évf. 8. sz. 4.
- Tanítók Nyári Akadémiája Sárospatakon. = Nyelvünk és Kultúránk, 66. márc. 76–78.
- Tér és társadalom. Korreferátumok. = Janus II/I. tél, 47–50.
- Az irodalmi társaságok első országos találkozásáról. = Honismeret, 15. évf. 1. sz. 65.
- Jeligénk: Széphalom. = Észak-Magyarország, 43. évf. 108. sz. 8–9.
- A Kazinczy Ferenc Társaság és a népfrontmozgalom kapcsolata. = Népfront Híradó, 1. sz. 6–22. – Ugyanez: Népfrontmunka 1988. Bp. HNOT, 111–114. l.; továbbá: Széphalom, 2. 1988. 403–419.
- Kazinczy sem tévedhetetlen. = Köznevelés, 43. évf. 12. sz. 8.
- Régi históriák Ózd környékéről. [Könyvismertetés.] = Honismeret, 15. évf. 3. sz. 77–78.
- A sárospataki népfőiskola jövője. = Kultúra és Közösség, 3–4. sz. 34–43.
- Újraéledt a sárospataki népfőiskola. = Észak-Magyarország, 43. évf. 71. sz. 4.
- A szép gondolat tiszta magatartást közvetít. Beszélni nehéz? = Szépen magyarul – szépen emberül. Bp., Kossuth Kiadó, 15–17., 133–134.
- Az öregedő Tompa. = Szülőföldünk, Borsod-Abaúj-Zemplén, 11. sz. 53–56.

– Művelődéstörténet és falukutatás. = Honismeret, 15. évf. 6. sz. 51–52.

1988:

- Kazinczy a mai iskolában. = A Magyar Pedagógiai Társaság neveléstörténeti szakosztálya sárospataki és zalaegerszegi tanácskozásának anyagából, 1983–1987. Neveléstörténeti Füzetek 7. OPKM, Bp., 25–27.
- David Cornides: A tanítvány szonettje. [Versfordítás.] = Újhelyi Körkép. 1. évf. 2. sz. 6.
- Az Édes Anyanyelvünk Verseny. Az Országos Közművelődési Központ kiadása. Sátoraljaújhely, 3–4., 5–10., 55–80. és 81–110.
- Pilinszky János verseinek vonzásában. Kuklay Antal: A kráter peremén. [Könyvismertetés.] = Borsodi Művelődés, 13. évf. 4. sz. 78–79.
- Irodalmi levél Borisz Paszternak regényéről. = Észak-Magyarország. 44. évf. 108. sz. 9.
- Irodalmi levél Kazinczy Ferenc önéletírásáról. = Észak-Magyarország. 44. évf. 163. sz. 9.
- Irodalmi levél Sütő András lírai följegyzéseiről. = Észak-Magyarország. 44. évf. 235. sz. 7.
- Kazinczy és az első irodalmi folyóirat. = Újhelyi Körkép, 1. évf. 5. sz. 5.
- A Kazinczy Ferenc Társaság három éve. = Újhelyi Körkép. 1. évf. 1. sz. 6.
- Kazinczy Ferenc Társaság könyvei. = A Könyvhét Hírei. Borsod megye és Miskolc város könyvheti tájékoztatója. 5.
- Kísérletek és tanulságok. Zimonyi Zoltán könyve Miskolc irodalmi lapjairól. [Könyvismertetés.] = Borsodi Művelődés, 13. évf. 1. sz. 81–82.
- Péchy Blanka emlékezete. = Észak-Magyarország, 44. évf. 168. sz. 4.
- Péchy Blanka 1894–1988. = Újhelyi Körkép, 1. évf. 4. sz. 7.
- Sátoraljaújhely környékének negyven éve. = A család jelentősége az egyén és a közösség életében. Szöveggyűjtemény. Kiadja a Zempléni Családsegítő Hálózat. Sátoraljaújhely, 39–58.
- Szilágyi Ferenc: Deákok tüköre. [Könyvismertetés.] = Honismeret, 16. évf. 4. sz. melléklet 12.
- „Szólj! s ki vagy, elmondom...” = Újhelyi Körkép. 1. évf. 7. sz. 5.
- Táborverés Zsámbékon. = Szülőföldünk, Borsod-Abaúj-Zemplén, 12. 87–88.
- „Óh, értsd is a szót...!” Tizenöt éves az országos anyanyelvi verseny. = Újhelyi Körkép, 1. évf. 6. sz. 1–2.
- Kődöböcz József szakirodalmi munkássága. = Sárospataki Pedagógiai Füzetek 12. 239–247.
- A nyelvhasználati formák szerepe Móricz regényépítkezésében. = A magyar nyelv rétegződése. A magyar nyelvészek IV. nemzetközi kongresszusának előadásai. Bp. II. k. 621–628.
- Batsányi és Kazinczy mint szerkesztők. = Észak-Magyarország, 44. évf. 133. sz. 10.

- Kazinczy folyóiratainak abaúji és zempléni öröksége. = Borsodi Művelődés, 13. évf. 4. sz. 43–47.
- Kazinczy Erdélyben. = Szülőföldünk, Borsod-Abaúj-Zemplén, 13. 1988. 84–86.
- Mondhatná szebben... [Beszédművelő cikksorozat.] = Újhelyi Körkép. 1. évf. 8. sz. dec. 5.

1989:

- Mondhatná szebben... [Beszédművelő cikksorozat.] = Újhelyi Körkép, 2. évf. 1., 2., 3., 4., 5., 6., 7., 8., 9., 11., 12. sz. 5.
- Meddig tart Abaúj? = Szülőföldünk, Borsod-Abaúj-Zemplén, 14. 56–57.
- A sárospataki népőiskolai kezdeményezésről egy országos tanácskozás tükrében. = Borsodi Művelődés, 4. sz. 81–85.
- A hagyományörzés ózdi példája. = Borsodi Művelődés. 15. évf. 1. sz. márc. 86–87.
- Irodalmi levél Tompa Mihály költeményeiről. = Észak-Magyarország. 45. évf. 48. sz. febr. 25. 7.
- Irodalmi levél Cs. Szabó László hagyatékáról. = Észak-Magyarország, 45. évf. 256. sz. okt. 28. 8.
- Kazinczy életútja és tanúságtétele. = Újhelyi Körkép, 2. évf. 10. sz. okt. 1. és 3.
- Kétszáz esztendő...: A sátoraljaújhelyi gimnázium története. = A sátoraljaújhelyi Kossuth Lajos Gimnázium és Egészségügyi Szakközépiskola jubileumi évkönyve az intézet fennállásának 200. évében. Sátoraljaújhely, 8–18.
- Újhelyi tanárságom emlékezete. = A sátoraljaújhelyi Kossuth Lajos Gimnázium és Egészségügyi Szakközépiskola jubileumi évkönyve az intézet fennállásának 200. évében. Sátoraljaújhely, 84–86.

1990:

- A Kazinczy Ferenc Társaság útja. = Hírlánc, Miskolc. márc. 7–8.
- A mikóházi népi együttes tanulságos története. [Könyvismertetés.] = Észak-Magyarország, 45. évf. 16. sz. jan. 19. 4.
- Amiről a hegyaljai nevek regélnek. = Tokaj-Hegyaljai Kalendárium. 147–149.
- Kulturális egyesületek Tokaj-Hegyalján. = Tokaj-Hagyaljai Kalendárium, 181–184.
- Kérdések és kihívások: Bölcsészegyetem megyénkben? = Újhelyi Körkép, 3. évf. jan. 1. sz. 13.
- Kérdések és kihívások: Önálló Zemplént? = Újhelyi Körkép, 3. évf. 1990. febr. 2. sz. 13.
- Kérdések és kihívások: Mi lesz veled, Bodrogek? = Újhelyi Körkép, 3. évf. márc. 3. sz. 13.
- Kérdések és kihívások: Mire jó a népőiskola? = Újhelyi Körkép, 3. évf. ápr. 4. sz. 13.
- Kérdések és kihívások: Merre van Európa? = Újhelyi Körkép, 3. évf. máj. 5. sz. 13.

- Kérdések és kihívások: Szellemi műhelyek vidéken? = Újhelyi Körkép, 3. évf. jún. 6. sz. 13.
- Kérdések és kihívások: Tanulunk-e a történelemből? = Újhelyi Körkép, 3. évf. júl. 7. sz. 13.
- A könyv ünnepe elé. = A Könyvhét Hírei. Miskolc, 1.
- Irodalmi levél Fábry Zoltán igazáról. = Észak-Magyarország, 46. évf. 76. sz. márc. 31. 9.
- Irodalmi levél Kiss Gyula Comenius-drámájáról. = Észak-Magyarország, máj. 26. 9.
- Sárospatak kulturális küldetése. = Holnap, nov. 1. évf. 3. sz. 33–34.
- A Kazinczy Ferenc Társaság és az irodalom. = Új Kilátó, 3. sz. 11.
- Tanítványi főhajtás Újszászy Kálmán születésnapján. = Holnap, dec. 1. évf. 4. sz. 46.
- Az első Abaúji Szabadegyetem. = Hírlánc (Miskolc) aug.–szept.
- Kárpáti Béla könyve a miskolci irodalomról. = Holnap, 1. évf. 3. sz. nov. 23.
- (*Viga Gyula* társszerzővel:) Gondolatok a megyei honismereti mozgalomról. = Szülőföldünk, Borsod-Abaúj-Zemplén, 15. 42–44.
- Vályi Nagy Ferenc emlékére. = Észak-Magyarország, 46. évf. 301. sz. dec. 23. 12.
- Két szerkesztő: Batsányi és Kazinczy. = Széphalom, 3. 35–42.
- Tanmesétől az új tantervig – és tovább... = Dobogó – Humánia, Sárospatak, CTKF, dec. 2–3.
- Zempléni Árpád emlékezete. = Újhelyi Körkép, 3. évf. 12. sz. dec. 7.

1991:

- A putnoki polgári iskola története: Nagy Károly könyve. [Könyvismertetés.] = Szülőföldünk, 16–17. 157–158.
- A népfőiskola hivatása. = Holnap, febr. 2. évf. 2. sz. 39–40.
- Például: Hollandia. = Újhelyi Körkép, 4. évf. 4. sz. ápr. 16.
- Tér és idő. = Holnap, 2. évf. 5. sz. máj. 3.
- A Kazinczy-verseny 1991. évi országos döntőjéről. = Egyetemi Fonetikai Füzetek 4. Bp., ELTE, 53–56.
- A népfőiskola tanító-nevelő munkájának módszertani kérdései. A sárospataki népfőiskolai tanfolyamok szervezésének tapasztalatai. = Népfőiskola tegnap, ma, holnap. Bp. 118–123., 149–153.
- Irodalmi levél Csorba Zoltán borsodi irodalomtörténetéről. = Észak-Magyarország, 47. évf. 75. sz. márc. 30. 9.
- Itáliai pillanatok. = Újhelyi Körkép, júl. 4. évf. 7. sz. 17.
- Tompa Mihály virágregéi. = Új Horizont, 20. évf. 5–6. sz. 69–75.
- Tompa Mihály időszerűsége. = Tompa Mihály évforduló Keleméren. (Szerk. MILE LAJOS és IGNÁCZ ERZSÉBET.) Debrecen, 17–24.
- Helyismereti tevékenység a sárospataki tanítóképző főiskolán. = Szülőföldünk, 16–17. sz. okt. 90–92.

- Újabb megyei honismereti kiadványok. = Szülőföldünk, 16–17. 159.
- Tanítóképzés a változó világban. = Fókusz, nov. 20–22.
- Biblia Kazinczy Ferenc szavaival. [Könyvismertetés.] = Holnap, 2. évf. 10. sz. okt. 22.
- Irodalmi levél Ady Endre szülőföldjéről. = Észak-Magyarország, 47. évf. 293. sz. dec. 14. 9.
- Mutató a Szülőföldünk, Borsod-Abaúj-Zemplén 1–16. számaihoz. = Szülőföldünk, 16–17. 163–169.
- „Vigyázzatok ma jól, mikor beszéltek...” = Újhelyi Körkép, 4. évf. 11. sz. nov. 9.
- 1992:**
- Irodalmi levél Tamási Áron emlékééről. = Észak-Magyarország, 48. évf. 127. sz. máj. 30. 9.
- Irodalmi levél Comenius látható világáról. = Észak-Magyarország, 48. évf. 204. sz. aug. 29. 9.
- Jeles irodalmi évfordulók. = A Könyvhét Hírei, Miskolc, 3.
- In memoriam Z. Szabó László. = Újhelyi Körkép, 5. évf. 10. sz. okt. 5.
- A Kazinczy Ferenc Társaság új könyvei. = Kulturális Magazin, Miskolc, 10.
- Ködöböcz József könyve Sárospatak kulturális szerepéről. = Holnap, 3. évf. 12. sz. dec. 25.
- Móricz Zsigmond és a Biblia. = Széphalom, 4, 91–96.
- Móricz Zsigmond magvetéséről. = Észak-Magyarország, 48. évf. 157. sz. okt. 31. 9.
- Móricz Zsigmond útjai Sárospatakra. = Honismeret, 20. évf. 6. 20–24.
- Sárospatak élménye Móricz Zsigmond műveiben. = Holnap, 3. évf. 9. sz. szept. 4–6.
- Comenius sárospataki évei. = Keleti Napló (Kassa), 3. évf. 3. sz. 3.
- Nyelvében él? = Holnap, 3. évf. 6. sz. jún. 38.
- Nyelvünk történeti útjáról. Kosáry Domokos előadása az Abaúji Szabadegyetemen. = Honismeret, 20. évf. 4. sz. 101–102.
- Nagy Károly: A putnoki állami polgári fiú- és lányiskola története 1916–1948. [Könyvismertetés.] = Honismeret, 20. évf. 2. sz. 124–125.
- Négy könyv művelődésünk múltjáról. [Könyvismertetés.] = Fókusz, 3. évf. aug. 37–38.
- Debrecen dicsérete. Három jubileumi reprint kiadvány. [Könyvismertetés.] = Honismeret, 20. évf. 4. sz. 107–108.
- Regionalitás és szellemi kultúra. = Orpheus, 3. évf. 1. sz. 74–75.
- Újszászy Kálmán és a falukutatás. = Holnap, 3. évf. dec. 12. sz. 47–48.
- Anyanyelv és kultúra. Gondolatok a II. Abaúji Szabadegyetem előtt. = Észak-Magyarország, 48. évf. 56. sz. márc. 6. 4.
- Anyanyelvünk történeti útjáról az Abaúji Szabadegyetemen. = Szülőföldünk, 18. Miskolc, 130–132.

- Tompa Mihály költői üzenete. = Kapcsolatok, 1. évf. 1. sz. nov. 2–3.
- Tompa Mihály öröksége. = Múzeumi Kurír, 63. 7. köt. 3. sz. júl. 7–10.

1993:

- Móricz Zsigmond életútjának állomásai megyénkben. = Szülőföldünk 20. sz. Miskolc, jún. 113–115.
- Comenius Sárospatakon. = Széphalom 5. A Kazinczy Ferenc Társaság évkönyve, 203–218.
- Újszászy Kálmán sárospataki missziója. = Széphalom 5. A Kazinczy Ferenc Társaság évkönyve, 349–353.
- Irodalmunk helyi örökségének szolgálatában. = Észak-Magyarország, 49. évf. márc. 6.

1994:

- Honismeret és népfőiskola. = Szülőföldünk 21–22. sz. Miskolc, márc. 173–174.
- Az abaúji Kázmárk helyismereti tankönyve. = Szülőföldünk 21–22. sz. Miskolc, márc. 214–215.
- A művelődés évszázadai. = Megyekönyv. Borsod-Abaúj-Zemplén. Miskolc, 155–206.
- Zemplén vármegye fellépése Móricz Zsigmond ellen 1931-ben = Széphalom 6. A Kazinczy Ferenc Társaság évkönyve, 159–180.
- Dr. Benda Kálmán [Nekrológ.] = Széphalom 6. A Kazinczy Ferenc Társaság évkönyve, 385–386.
- Lőrincze Lajos emlékezete [Nekrológ.] = Széphalom 6. A Kazinczy Ferenc Társaság évkönyve, 387–388.
- Dr. Morvay Péter [Nekrológ.] = Széphalom 6. A Kazinczy Ferenc Társaság évkönyve, 389.

1995:

- Csorba Zoltánról. Irodalomtörténeti tanulmányainak új kiadása alkalmából. = Szülőföldünk 23–24. sz. Miskolc, jún. 26–29.
- A széphalmi Kazinczy-emlékhely kiépülésének történetéből. = Széphalom 7. A Kazinczy Ferenc Társaság évkönyve, 369–388.
- A Kazinczy Ferenc Társaság tíz esztendeje. = Széphalom 7. A Kazinczy Ferenc Társaság évkönyve, 441.

1996:

- Egy beszélgetés morzsái. Följegyzések Újszászy Kálmán emlékezéséről. = Újszászy Kálmán emlékkönyv. Budapest–Sárospatak, 79–84.
- Újszászy Kálmán feltárt írásbeli hagyatéka. = Újszászy Kálmán emlékkönyv. Budapest–Sárospatak, 98–101.
- Újszászy Kálmán és a magyar falunevelés problematikája. = Újszászy Kálmán emlékkönyv. Budapest–Sárospatak, 505–525.
- Szerkesztői utószó. = Újszászy Kálmán emlékkönyv. Budapest–Sárospatak, 621–623.

- Helynevek a kéziratos térképeken (1844–1909). = Bodroghalom múltjából. Összeállította: FEHÉR JÓZSEF. Bodroghalom, 51–52.

1997:

- A széphalmi Kazinczy-kultusz és a zempléni iskolák. = Széphalom 9. A Kazinczy Ferenc Társaság évkönyve, 71–88.
- Újszászy Kálmán a nemzeti önismeret szolgálatában. = Széphalom 9. A Kazinczy Ferenc Társaság évkönyve, 363–366.
- Balassa Iván 80 éves. = Széphalom 9. A Kazinczy Ferenc Társaság évkönyve, 425–428.
- A sátoraljaújhelyi nyelvhasználati verseny negyedszázada. = A nemzeti szeretet kapcsa – Az „Édes anyanyelvünk” verseny 25 éve. Sátoraljaújhely, 25–42.
- Egy vidéki értelmiségi a 20. században. (Újszászy Kálmán és a „pataki szellem”). = Európából–Európába. Tanulmányok a 80 esztendő Balassa Iván tiszteletére. 621–630.
- Árvay József ürügyén. (Könyvajánló szavak). = Comenius és a sárospataki iskola. Bibliotheca Comeniana VI. 249–250.
- A nyelvkérdés a pataki kollégiumban a XVIII. és XIX. század fordulóján. = Comenius és a sárospataki iskola. Bibliotheca Comeniana VI. 125–131.
- Újszászy Kálmán falunevelési koncepciója. = Comenius és a sárospataki iskola. Bibliotheca Comeniana VI. 161–166.
- „Édes anyanyelvünk verseny” – huszonötödször. = Helyi Krónika, IV. évf. 10. sz. 15.
- Dévaványa üzenete [Könyvismertetés.] = Honismeret, 25. évf. 3. sz. 114.
- Erdélyi Géza: Gömör vármegye klasszicista építésze. [Könyvismertetés.] = Honismeret, 25. évf. 5. sz. 90–91.
- Végh József emlékezete. [Nekrológ.] = Honismeret, 25. évf. 6. sz. 90–92.

1998:

- Comenius et Sárospatak. = Johannes Amos Comenius 1592–1992. Atti del Convegno Internazionale di Studi. Macerata. 23–34. [Angol nyelven.]
- Tanulmányok Külsővat történetéből. [Könyvismertetés.] = Honismeret, 26. évf. 1. sz. 99.
- „Nagy és nemes eszmék uralkodtak itt a lelkeken.” = Sárospatak (újság), ünnepi különszám, aug. 20. 9.
- Ködöböcz József életpéldája. = Sárospataki Pedagógiai Füzetek 17. 59–66.
- Újszászy Kálmán és a falunevelés sárospataki modellje. = A magyar felnőttoktatás története konferencia dokumentumai. Debrecen, 1997. október 6–8. Budapest, 104–107.
- A sárospataki népfőiskola újrakezdésének és szerepkeresésének éve. = Az újraszületés krónikája. Magyar Népfőiskolai Társaság, 12–16.
- Jászászi Évkönyv. [Könyvismertetés.] = Honismeret, 26. évf. 3. sz. 101–102.

- Szűcs Sándor: A ványai juhbehajtás és más históriák. [Könyvismertetés.] = Honismeret, 26. évf. 4. sz. 103–104.
- A Kazinczy Ferenc Társaságról. (Kulturális és tudományos műhelyek). = Új Holnap, 43. évf. szept. 70–78.
- A honismereti kiadványok szerepe az iskolában. = Honismeret, 26. évf. 6. sz. 3–6.
- Vajtai István: A költészet varázsa. [Könyvismertetés.] = Szegedi Műhely, 37. évf. 1–4. sz. 113–115.

Borsi Antal: Kazinczy

VÁCZY JÁNOS

Az izgató (2.)

III.¹

Kazinczy fölsimeri Döbrentei gyors készségét egy folyóirat megindítására. – Döbrentei 1809-i fáradozásai. – *Az Erdélyi Múzeum* előleges terve. – Cserey Farkas folyamodványa kir. engedélyért. – Akadályok. – A folyóirat sajtó alá készítése. – A megrendelők folytonos szaporodása. – Kazinczy az első füzetéről. – *Az Erdélyi Múzeum* általános nagy sikere. – Ez az első határozott célra szolgáló magyar folyóirat, – Ismertetése és bírálata. – Fontossága Kazinczyra. – Döbrentei leg többre tartja Kazinczy véleményét. – Kazinczy arra törekszik, hogy Döbrentei a folyóiratot meg ne szüntesse. – A *Tudományos Gyűjtemény* előzetes terve, szerkesztő bizottsága. – Kazinczy és a *Tudományos Gyűjtemény*.

Amint Erdély vezérszerepet visz a magyar játékszín fejlesztésében: az időszaki sajtó történetében is szép és fontos szerepe van. Ott indul meg a legsúlyosabb politikai és társadalmi körülmények közt az első életrevaló folyóirat a XIX. század második tizedében. Kazinczy a Kis János tervezte vállalat dugába dőltekor elkeseredve kiált fel: „Irtóztató, hogy Holnapos írásunk nem lesz.” De nem nyugszik. Az ifjú írókat egyre tüzezi: tegyenek kísérletet; ő teljes erejével segíti ügyekezetőket. Különösen Döbrenteit nem szűnik meg szóval és írásban buzdítani, hamar észrevévén, hogy benne sokkal több eleveenség, gyors készség s becsvágy van, mint a pesti írókban. Aztán Döbrentei külföldi tanulmányútjában alaposabban megismerte a német irodalmi s közállapotokat, mint Szemere s társai, s mélyebben érezte elmaradásunkat, és erős nemzeti érzésével meg tettvágyával türelmetlenebbül iparkodott szerepet vinni. 1807 őszén Erdélybe települvén mint az özvegy Gyulay Ferenc gróf és Kácsándy Zsuzsánna fiának, Lajosnak nevelője, a grófi ház révén úgy szólva Erdély minden számot tevő emberével alkalma nyílik megismerkedni. Irodalmi babérok után vágyva s észre véve, mily jóleső méltánnyal fogadják törekvéseit: csakhamar megfogamzik benne az a gondolat, hogy egy *Műzsák Almanachja* című zsebkönyvet adjon ki versekkel és kisebb szépprózai dolgozatokkal. A többi közt Barcsay Ábrahám hátrahagyott munkái töredékeit, Barcsay László Schiller-fordításait, Sombory Lászlónak a magyarok dicsőítéséről írt versét, Haller Gábor gr. és Szabó Sámuel fordításait s a maga irodalomtörténeti

¹ Közleményünk részlet VÁCZY JÁNOS: *Kazinczy Ferenc élete és kora* című munkájának kéziratban maradt második kötetéből. Ez a kézirat a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára kéziratrárában található RUI. 4r. 296/1–VI. jelzettel. A most itt közölt alfejezet a kézirat 193–211. oldalán található. A Kazinczy Ferenc Társaság *Széphalom* című évkönyvének köteteiben olvashatók e mű korábbi fejezetei: (2. kötet 7–32; 3. kötet 61–94; 4. kötet 141–159; 5. kötet 123–150; 6. kötet 19–47; 7. kötet 273–284; 9. kötet 19–38. o.). Az apróbb helyesírási korrekciókon (pl. *cz* helyett *c* írásán, a névmások írásának korszerűsítésén) kívül megtartottuk az eredeti írásmód jellemzőit. A Kazinczytól és kortársaitól átvett egykorú idézeteket betűhíven közöljük. A további lábjegyzetek Váczy Jánostól valók. (Kováts Dániel)

értekezéseit akarja e zsebkönyvben közleni. Azonban mivel a magyarországi hasonló törekvések semmi sikerrel sem járnak, s Kazinczy emiatt folyvást csak tőle várja a bátran kezdő lépést: Döbrentei a zsebkönyv tervével együtt 1808-9. egy folyóirat eszméjét is terjeszti Marosvásárhelyt és Kolozsvárot, mintegy puhatolódzva az irodalom iránt érdeklődő tehetős nemesség körében, mily pártfogásra számíthat. Egyelőre azonban nem sok biztatót hall, de Kazinczy szóbeli buzdítása, midőn Döbrentei őt 1809 augusztusában meglátogatja, új lelket önt belé, s Döbrentei mind a zsebkönyv, mind a folyóirat kiadását szükségesnek vallja s azon munkálkodni eltökélt szándéka. 1809 októberében hozzá is kezd a kéziratok gyűjtéséhez, kérve Kazinczyt, aki „a' Munka reális részére sokat tehet”, küldje el a folyóiratba Kisfaludy Sándor *Himfy Szerelmeiről* németül írt bírálatának magyar fordítását és sonettjeit. A széphalmi mester a legkészségesebben teljesíti ifjú barátja kérését, tüzelve őt a további ernyedetlen munkára. „Ne hagyja az Úr – írja Döbrenteinek – hiú álommá válni azt a' reményemet hogy kritikus írást fogunk olvashatni magyar nyelven. Menni fog az, csak jól kezdődjék. Jól fog pedig, ha derék munkás társakat választ az Úr.” S erősítgeti, hogy nem oly nehéz e munka, mint gondolja. Szerinte csak elő kell venni a bécsi irodalmi és művészeti évkönyveket s le kell fordítani a bennünket érdeklő bírálatokat, nem szolgailag, csak amennyiben ítéletünkkel egyeznek; aztán az irodalmi tudósításokat közleni, régebbieket s az újakat. „Menni fog az, – ismétli Kazinczy – csak kezdjük valaha, mert sokan óhajtják s érzik híjokat.”

Döbrentei Kazinczy lelkes szavainak hatása alatt végleg határoz, hogy kísérletet tesz egy folyóirattal. Minden erejét ennek szenteli s inkább lemond a zsebkönyv tervéről. Társulni kíván Szemerével, hogy a kétféle törekvés össze ne ütközzék. Már 1809 végén, midőn még tán nincs is tisztában sem az anyagi, sem a szellemi teendőkkel, az előleges tervezet kéziratát censura alá adja. Mivel ő maga nagyrészt Andrásfalván, majd Dédácson (a grófi család birtokain) tartózkodik, a folyóirat nyomdai javítását nem végezheti s e célra sikerül megnyernie Szilágyi Ferenc kolozsvári ref. lelkészt, jeles egyházi szónokot és tanárt.² De Szilágyi mindjárt az első lépésnél megakad. A kath. püspök, aki bár a vállalat pénzbeli alapjához 50 frttal járul, mint a könyvvizsgálat feje, nyíltan kijelenti, hogy nem hajlandó a tervezett dolgozatok kiadását megengedni. Emiatt Szilágyi is visszavonja ígéretét. Döbrenteinek tovább kell várnia, de lemondani többé nem szabad. Ha még ő sem boldogul: Kazinczy maga szerkeszt valami zsebkönyvfélét. A szorongatott nemzet nem lehet tovább segédeszközök nélkül. „Ne csavarogjunk, lássunk dolgunkhoz – biztatja Döbrenteit. – Az én tanácsom az volna, hogy az Úr készüljön úgy a' Periodikus írásnak, mintha az bizonyosan meg fogna jelenni.” Különösen szívére köti a kritika bátor alkalmazását. Ő „minden tekintetben” teljes erejével gyámolítja, nemcsak mivel Döbrentei jó barátja („azt fogná tenni, ha ellensége volna is”), hanem mivel a folyóiratra halaszthatatlan szüksége van a hazának. Ő is szeretné, ha Döbrentei Szemerét magához venné szerkesztőtársul, s Pesten nyomtatná a folyóiratot, hogy itt a „siető jelentéseket beszűrassák”. Azonban most már Döbrentei maga akarja vállalatát szerkeszteni s irodalmi tudósításokkal ellátni, ha tanítványával Kolozsvárra költözködhetik. De mielőtt a közönségnek nyilvános jelentést tett volna szándékáról, a pozsonyi német újság elhíreszteli a tervet.³ Cserey Farkas, akin Kazinczy hatása lépten-nyomon fölismerhető, s aki oly lelkes buzgalommal karolja fel Döbrentei tervét, nemcsak

² Kazinczy F. *Levelezése* X. köt. 156, 201, 569. l. – *Vasárnapi Újság* 1872. évf. 29. sz.

³ *Pressburger Zeitung* 1810. évf. 35. (máj. 4.) sz. „Vieles wird von Gabriel Döbrentei erwartet... es will in Verbindung mit mehreren Ungarischen Gelehrten eine Ung. Literaturzeitung herausgeben.”

arra ajánlkozik, hogy a jelentést kinyomatja, hanem arra is, hogy a vállalat számára a királyi engedélyt kieszközli.

Döbrentei az *Erdélyi Muzéum* előleges tervét Erdély 42 főurának 1810. július 20. kelt felszólításában küldi meg. A főurak neve ki van nyomtatva a felszólítás elején, természetesen mindegyik a maga címével s állása megjelölésével. Hozzájuk szól Döbrentei és nekik magyarázza a folyóirat fontosságát; hogy külföldön minden nagy városban olvashatunk ily folyóiratot, nálunk pedig, noha már itt is tettek néhány szép lépést, jelenleg egy sincs. Tehát „legyen különösen Erdélyé az érdem – írja Döbrentei –, hogy egy tudományos periodikus újságot hazafiúi indulatból elésegített; sokan jól érzik Erdély fiai között, milyen szép a' Hazza Köz Javát elésegíteni!” „Az *Erdélyi Museum* – folytatja – alkalmatosságot szolgáltatván annak megmutatására hazaszeretettel kérem Excellentiátokat, Nagyságtokat, ne hagyják füstbe menni igyekezetünket, mely meglelésen ez áldozat nélkül.” Nem akar sokat ígérni, inkább azt szeretné, ha vállalata igazolhatná komoly törekvését. Minden negyedévre 8–10 íves füzetet tervez 1811 elejétől kezdve. Két füzet kiadása 800 r. firtba kerül. Ennyit kér hát a főuraktól. A 3-dik füzetet már előre fizetés útján teheti közzé, az előleges segélyt, a 800 firtot pedig két pályakérdés jutalmazására kívánja fordítani. A munkatársak közt minden valamire való erdélyi író helyet foglal; de a magyarországiak közül csak Kazinczy és Kis János. Reméli azonban a szerkesztő, hogy később a többi nevezetesebb író is szívesen közreműködik.⁴

Már e híradás kinyomása is soká késik. Azonban még nehezebben sikerül Csereynek az a terve, hogy a királyi engedélyt is megszerzi. Ha az ő ellentétes adatainak hihetünk, mind az erdélyi gubernátor Bánffy György gr., mind az erdélyi püspök Mártonffy József ellene van Cserey törekvésének. A kormánytanácsban a püspök nyíltan felszólal ellene, a kormányzó meg titkos gátakat emel Döbrentei célja elé, úgyhogy a királyhoz 1810. dec. 5. intézett folyamodványnak csak 1812 novemberében lett eredménye. Hiába fogadja s áll jól Cserey e folyamodványban, hogy „ezen periodicus Írás az igaz szép ízlésnek a' Nemzeti character nemesebb tulajdonira való be foljhatásán és annak művelésin kívül egyebet nem fog magába foglalni”: a tervet sokáig gyanúsnek találják. Másfelől mivel a főuraktól 1810 végéig majd semmit sem sikerül összegyűjteni: maga Cserey is gondolkozóba esik.

Kazinczy szintén félti Döbrenteit, hogy ha meg tudja is indítani vállalatát, Erdély közönye miatt kénytelen lesz mielőbb megszüntetni. Kis János nemcsak az olvasók csekély számát tartja akadálnak, hanem a szerkesztő hiányát is. Mert akik alkalmasok lennének, alig tudnának időt szakítani „tsoportos foglalatosságaiktól”. Akik meg ráérnének, azoknak „nints a' magyar tudomány ugy szíveken, a' mint kellene.” Miért áldozza fel idejét, életét a magyar író? Hogy kinevesse a köznép? Ezt még csak eltűrné hazafiságból; de mikor élete alkonyán is azt kell éreznie, hogy „fáradozása az egészre nézve füstbe ment”, s törekvéseinek semmi eredménye: nagyon erős léleknek kell lennie, hogy önérzetében találjon jutalmat. „Kicsiny vígasztalás valóban – panaszoja a húszéves Kölchsey – midőn a' sorsot vesszük elő 's azt mondjuk, hogy ez nem eshetik másképp. Ott, hol nincs többé helye a' reménynek, nem jöhet fel egyéb a' kétségbeesésnél; 's úgy vagyunk, mint a' ki nagy fájaldalmában többé nem érez.” Ezért Kis János úgy vélekedik, hogy nincs más mód irodalmunk emelésén munkálni, mint hogy a magyar írók a német folyóiratokban igyekezzenek társaik műveit ismertetni, bírálni.

⁴ E felszólítást Szilágyi Sándor közli a *Figyelő* 1886. évf. XXI. köt. 313–326. l. ahonnan Ferenczy I. is lenyomatja id. m. 129–131. l.

Meggyőződven Kazinczy, mily hűséges követőre talált Cserey Farkasban, aki széphalmi barátjának a nemzeti műveltségre célzó eszméit egész lelkével iparkodik erdélyi földbe átültetni: őt is ép úgy tüzei a folyóirat megindítására, mint Döbrenteit. Keserves látvány – panaszkodik neki, hogy „kevés fejeket kivévén, a' Nemzet Masszája elébb nem megyen”. S neki is, mint annyi jó barátjának, fölveti a kérdést: „Mi által kellene tehát azt a' mi lethargiába süllyedett és *süllyesztett* Nemzetünket elektrizálni, mert az a' sok semmire való Román és theatrumi darab, mellyet azoknak Írójik, Fordítójik, a' nyelv grammaticájának 's a' könyvcsinálás mesterségének értése nélkül, mindég írnak és mindég egyformán rosszul, – az jobb időket nem hoz reánk.” Bárhogy forgassa is ezt a kérdést, foganatosabb eszközt nem láthat erre a folyóiratnál. Miért? Azért – magyarázza Kazinczy –, mert „sokan nem olvasnak valódi munkákat, de apróságokat még is csak vesznek kezeikbe; 's erről osztán szó esik, eggyik a' másikat vezeti, eggyik a' másik mécsénél, gyertyájánál, szövétnekénél gyertyát gyújt, míg végre annyi világ gyújtatik, hogy az is lát valamit, a' ki gyertya nélkül maradt.” E meggyőző szavak nem téveszthetik hatásukat a fogékony Csereyre, s új erővel folytatja ügykezetét. De közben sok szomorú tapasztalatot szerez, mindazáltal csüggedetlen segédje kíván lenni Döbrenteinek, jóllehet „minden segedelmét szent titok uttyán” nyújtja, hogy a Döbrenteitől „forrva, égve tett lépések” célhoz vezessenek. Mind a kormányzó titkos cselvetéseit, mind a püspök akadékoskodásait ellensúlyozza „hazafiúi forró lelke”, amely Kazinczy tüzét megkétszerezve iparkodik lángra kelteni. S mégis jó két év eltelik, amíg a készülétek biztos ösvényen indulhatnak, s Cserey a vállalat anyagi oldalát biztosíthatja, úgy hogy Döbrentei 1812 tavaszán már abban reménykedhetik, hogy az *Erdélyi Múzeum* ez évben csakugyan megindul. Az összegyűjtött pénzből új betűket kíván vásárolni a kolozsvári sajtó. Cserey Miklós is lángot kap unokaöccse tüzétől, s azt ígéri, hogy ő maga megtéríti az új betűk árát, s azon fárad, hogy a folyóirat fenntartására külön kis társaságot szervezzon.⁵

Amint Szemere arról értesül, hogy Döbrenteinek három évi tervezgetése végre a megvalósuláshoz közelít, a maga *Aurórája* számára gyűjtött minden kéziratot a legnagyobb készséggel átengedi Döbrenteinek, aki a vállalat első füzetét 1813 közepén sajtó alá, illetőleg a censor kezébe adhatja. Ekkor bocsátja ki második híradását is, amelyben már a „Hazai Literaturánkat gyarapítani kívánó néhány Méltóságok segítsége által” meginduló *Erdélyi Múzeum* megjelenéséről, tartalmáról s az előre fizetők gyűjtőiről szólhat. Ez újabb híradásban ismétli az első értesítésnek a folyóiratok fontosságáról írt szavait; összehasonlítja a külföldi irodalmat, a németet és angolt a mienkkel, s buzdítja nemzetét: ne hagyja kialudni „annak az energiának tüzét”, mely mind eddig fenntartotta. De e buzdító szózat csak Erdélyhez van intézve, mert a megnevezett s az előre fizetés gyűjtésére fölkért írók és tanárok mind erdélyiek, egyetlen egy sincs a Királyhágón inneni Magyarországból. E híradást a korabeli lapok is közlik, s e révén aztán mégis tudomást vesznek arról mind a két magyar hazában.⁶

Azonban a folyóirat még mindég késik. Valószínű, hogy a könyvvizsgáló tartóztatja hónapokig, mert Döbrentei csak 1813 novemberében tudósíthatja Kazinczyt, hogy hozzáfogtak a folyóirat szedéséhez. Az ötödik füzet nyomásakor szükségesnek látja Döbrentei,

⁵ Kölcsy levele Döbrenteikhez 1814. jan. 21-ről, *Minden Munkái* (Budapest, 1887) 35–36. l. – Szász Ferenc becses adalékai a folyóirat történetéhez: *Erdélyi Múzeum* 1915. évf. 86–87. l. – Kazinczy F. *Levelezése* VII. köt. 86. l.

⁶ *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1813. évf. 7. (júl. 24.) sz.

hogy ismét jelentést tegyen vállalatáról. Az a terve, hogy minden negyedévben 12 íves füzetet ad ki. Mikor az első füzet szedéséhez fogtak, csak mintegy harmadfél-száz megrendelő jelentkezett; de ez a szám folyvást szaporodott. Ha – mondja Döbrentei – 300 megrendelője lesz vállalatának: tovább folytathatja; ha pedig legalább 500 füzet elkél belőle, minden füzet jövedelméből 200 frtot áldoz irodalmunk szükségére. Így akarja „nemzeti díszre fordítani azon Summa pénznek mintegy interessét, melyet Erdélyben 4, Nemzeti előmenetelét Dáma, és 3 Hazafi a' Kiadónak jelentésére adtanak, hogy új betűket szerezhessen, 's ezen Időszaki folyó Írásnak azt fundusává tehesse.”⁷ Már 1814 elején 380 megrendelő jelentkezik, ami azt mutatja – mint a szerkesztő véli –, hogy a nemzet föl van serkenve. Immár csak az a kívánsága, hogy vállalatát íróink java támogassa, mert csak értékes munkát hajlandó kiadni, rosszat senkitől sem fogad el.

Képzeltethjük, mily kíváncsian várja Kazinczy azt a folyóiratot, amelynek megindításában oly tetemes része van, s mily mohó örömmel veszi kezébe, midőn az első füzetet a sátorlajújhelyi postán 1814. május 21. megkapja. Jól tudja Döbrentei: mennyit köszönhet vállalata Kazinczynak, s előre fölteszi magában, hogy a május elején megjelent első füzetet, amely Kolozsvárt elhagyja, Széphalomra igazítja. Nem is érdemelte meg azt senki jobban Kazinczynál, nemcsak mivel versei és bírálatai legjavát közli abban, hanem mivel a vállalat eszméjének ápolásában senki sem tüzelte Döbrenteit és Csereyt többször és buzgóbban, mint ő. Kazinczy úgy érzi, hogy ifjú barátja dicsőséggel lép nyomába; hogy izgató lelke teljes mértékben átöröklődik egy nálánál ifjabb íróra, aki megkettőzteti ügyekezését. És jóllehet a széphalmi mesterben bármily csekély új irodalmi jelenség reményt tud gerjeszteni haladásunk iránt: tulajdonkép az *Erdélyi Múzeum* megjelenésétől számítja nemzeti szellemünk igazi fejlődését, amivel egyszersmind e folyóirat legnagyobb érdemét is megmondtuk.

Kazinczy feleségével együtt sétál hazafelé Sátorlajújhelyből, alig várva, hogy a városból kiérjen, elővehesse és kivághassa a füzetet. A gyalogösvényen felesége után ballagván, annyira belemerül a füzet olvasásába, hogy lába valami gazban megbotlik, orrára bukik, s két ujjá kificamodik. De – úgy mond – ezt a fájdalmat és alkalmatlanságot kész volna még egyszer elszenvedni, ha még egy ily derék füzetet olvashatna. „Oh – kiált fel –, tagadja hát a' ki akarja, hogy *haladunk*. Mik ehhez képest előbbi próbáink e' részben!” Nemcsak a tartalommal, hanem a külső alakjával is nagyon meg van elégedve, mert „ez a' holnapos írás mind külső, mind belső érdemére nézve akárhová beillene.” Anyagi sikere meg akkor majdnem hihetetlen. Az első füzet 550 példányát egy hónap alatt elkapkodták, újra nyomatta Döbrentei Pesten Trattnernél. A harmadik füzetre már nyolcadfél-száz vevő jelentkezett.⁸ Író és közönség versenyzett egymással a folyóirat pártolásában. Pápay Sámuel egymaga elvállal 10 példányt, akár el tudja adni, akár nem. Kozma Gergely unitárius pap, aki szintén Kazinczytól kap lángot, 20 vevőt szerez. Kiss József alsófehérvármegyei főjegyző pedig 39 előre fizetőt gyűjt.⁹

⁷ U.o. 1814. évf. 4. (febr. 5.) sz. Döbrentei *Híradása* még 1813. dec. 25. kelt.

⁸ *Kazinczy F. Levelezése* VI. köt. 156, 424, 522. l.; VII. köt. 24, 43, 49, 63, 91, 121, 129, 140, 170, 185, 331, 395–96, 531, 616. l.; IX. köt. 319, 333. l.; X. köt. 84–85, 291, 308, 414, 416. l.; XI. köt. 54, 64, 136–37, 162, 182, 364, 381, 383, 432, 407. l. – Széchy K. id. tanulm. 376. l.

⁹ Ez alkalommal írja Döbrentei, hogy ha minden vármegyében találkoznék egy-egy lelkes ember, ki a gyűlések idején nem sajnálná a fáradságot, hogy az könyvekre vevőket gyűjtsön, biztosabban terjedne az irodalom. Valószínű, hogy innen vette Vítkovics főntebb érintett javaslatát.

Nemcsak Kazinczy fogadja e folyóiratot nagy örömmel. Benn a hazában s határainkon kívül is, ahova eljut, mindenfelé meglelégedéssel, lelki gyönyörűséggel olvassák. Szentmiklóssy „kényére olvadt szívvel” fogadja, Zsombory József pedig megvallja, hogy reménységét nemcsak betöltötte, hanem fölül is múlta; Dukai Takács Judit „kedves úti társának” nevezi az *Erdélyi Muzéumot* s magasztalja szerkesztőjét; Lutscai Mihály, a bécsi Pazmaneum növendéke, ki sem tudja szóval fejezni a folyóirat becsét, s csak arról tudósítja Döbrenteit, hogy valóságos elragadtatással szóltak felőle társai, s többen előfizetőivé lettek. De tán Cserey Farkas öröme a legőszintébb, a vallásos szív hálájával nyilatkozik: „Áldassék a Magyarok Nagy Istenének Neve – írja Döbrenteinek 1814. május 25. kelt levelében –, a’ ki ezen Nemzetünk közjávára intézett igyekezetnek kezdetét meg Engedte, és Nyujtsa Kegelmét annak folytathatására. Az Úr pedig fogadja el töllem úgy is mint Barátyátul, úgy is mint Hazafi társátul a legszivesebb háládatosságomat... hogy édes Nemzetem, és Hazám Díszére, közjávára a darabos utat ily leg jobb reménnyel biztató módon meg törni el kezdette és légyen abba meg győződve, hogy a leg szentebb tartozások tiszteletes kötelességének ismerem... mint az Úr törekedésének töllem kitelhetőkbe való elő segítségbe fel találni létemnek legfőbb kellemű örömét.” Pár nap múlva arról is tudósítja, hogy felesége is annyira hatása alatt áll a folyóirat keltette köztetszésnek, hogy önként s a legmelegebb honleányi érzéssel vállalkozik előfizetők gyűjtésére.¹⁰

Az *Erdélyi Muzéum* minden bizonnyal az első folyóirat nálunk, amely határozott célra törekszik, s a szerkesztés jól megállapított tervéhez mindvégig hű marad; az első, mely fajunk szellemi műveltségének színvonalát észrevehetőleg emelte, ismereteinek körét tágította, s a külföldi irodalmak fejlődésére is ráirányozta a magyar olvasók figyelmét. Komo-lyabb és mélyebb tartalmú előző társainál, s a magyarországi és erdélyi írók egyesítésével először gyökereztetni meg a két magyar haza összetartozásának eszméjét. Döbrentei minden valamire való magyar írótt vállallata köré csoportosít Kazinczytól kezdve a gyermekifjú Kelemen Lajosig. Nemcsak nagybecsű és magvető vállalat, s nemcsak az erdélyi tudományos művelődést éleszti, az írói kedvet fokozza, mint Széchy Károly mondja,¹¹ hanem az első magyar folyóirat, amely négyévi pályafutása alatt nemzetünk fogékonyságát mélyebben és tartósabban fölébresztette, mint addig minden más hasonló magyar vállalat. Döbrentei érdeme nemcsak abban van, hogy a legszigorúbb körülmények között sikerült ily elég gazdag változatosságú folyóiratot indítania és korához képest magas színvonalon megtartania, hanem abban is, hogy Kazinczy izgató működését nagyban fokozza e folyóirattal s Erdélyre nézve mintegy közvetíti. Maga Döbrentei mondja, mily örömet szerez neki a hozzá csatlakozó ifjak ügyekezete, s mily serényen iparkodnak ezek az ő nyomdokaiba lépni. „Ki ne lobbanjon ifjainknak ébredező haladásán örömmre – kérde –, ki ne fogadja azoknak nemessebbjeit a’ barátság vezető érzésével?” Bátorító szavai: „Legyünk fáradhatatlanok a’ tudományok terjesztésében, álljunk ellene hatalmasan a’ nemzetet megalacsonyító korcsosodásnak”, ifjú tanítványai szívében fogantattak meg legjobban.¹²

Az *Erdélyi Muzéum* az első magyar szemle. Igaz, hogy az akkori eszmék küzdelmének csak bár visszhangját is hiába keresnők benne, amit pedig már az *Orpheus* hasábjain észre-vehetünk; igaz, hogy a nemzet élet tágabb köréből, kivált a politikai és közgazdasági esz-

¹⁰ *Erdélyi Múzeum* 1915. évf. Szász F. id. tan. 90–91. l.

¹¹ Id. tan. 391. l.

¹² A folyóirat X. f. 1. l., a IV. f. előbeszéde.

mék nyilvánulásából semmi tájékoztatót nem ad, holott a bécsi folyóiratokban¹³ hazánkat illetőleg is szerezhethet értesítést, de más különben az ismereteknek elég széles útját bejárja, amelyhez régebbi folyóirataink pályája távolról sem fogható. Tartalmát az első füzet előbeszéde így állapítja meg: Hazai s külföldi nevezetes férfiak életrajza, amit Herder is szívére köt nemzetének; néprajzi cikk, utazások leírása, hazai történelmet s nyelvünk állapotát tárgyzó dolgozat, költemények s a költészet egyik-másik fajtát fejtegető cikk, az olasz, angol, német és francia irodalom ismertetése, erkölcsi elbeszélés, neveléstani dolgozat s magyar művek bírálata: minden füzetet *tudósító levelek* zárnak be, amelyek kiváló magyarokról s jelen foglalkozásukról adnak hírt. A füzet előtt egy-egy kitűnő hazafi arcképe látható, így gr. Bethlen Gergely kormányiszéki tanácsos, gr. Batthyány Ignác volt erdélyi püspök, id. Cserey Farkas, gr. Teleki József kormányiszéki tanácsos, Dessewffy József gr. arcképe. Az előfizetők neve lakhelyük községe szerint van közölve.

Az előleges terv értelmében Döbrentei a neveléstudományt és a kritikai vizsgáldást kívánja leginkább ápolni. Amazt, mert nálunk még meglehetősen parlag terület; emezt, mert nagyon fejleszti az ízlést. Csakugyan a bölcsleltudomány tágabb és szűkebb köre különös figyelemben részesül; de a kritikának leginkább csak Kazinczy, Zsombory József és maga a szerkesztő a képviselői. Az életrajz legszorgalmasabb írója Döbrentei; de mellette Kazinczy és Kresznerics is megszólalnak e műfajban. Kétség kívül nem a szerkesztő akaratán múlik, hogy némelyik füzetben hírül sincs megtartva a dolgozatok aránya. Ilyen hibába mostani szerkesztő is könnyen beleeshetik. Döbrentei már a második füzetben panaszkodik, hogy író társai nem eléggé támogatják; igaz, hogy ő csak jó munkát közöl; mert már az nem érdem, ha valaki magyarul ír; de a jó írók szorgalmasabban terjeszthetnék az ismereteket. Mások is meg-megszólal az írókat munkára, a közönséget pártolásra serkentve, mert amily magasra szökött a vevők száma a harmadik füzetig, épen oly érthetetlenül megcsappant a hatodik füzetrel. A következő füzetet már csak Rigyiczai Kovács József anyagi segítségével tudja kiadni Döbrentei, s ezért buzdítja nemzetét: ne hagyja elcsenevészni ez egyetlen magyar tudományos időszaki vállalatot: „Itt az idő. Szükséges bátor szót emelni a' két Hazában.” Azonban a kezdetben mutatkozó pártoló kedv nem tér vissza többé. Az előfizetők száma 177-re csökken, s így a szerkesztő nagyon rászorul egyesek, mint Dessewffy 400, Waldstein Manó gr. 200, Horvát István és Gedő József 100–100 ftt segítségére. Az egész vállalat mintegy 6000 fttba került, a betűket az unitáriusok kollégiuma vette meg, a betűk árát szintén fölemésztette a kiadás.¹⁴

Az *Erdélyi Múzeum* Kazinczyra nézve is kiválóan fontos. Nemcsak ő a legszorgalmasabb munkatárs, aki verset és prózát szép számmal közöl benne, hanem egyszersmind a bírálóknak legbátrabb s legtekintélyesebb képviselője, a finomabb ízlés leghathatósabb terjesztője. Fogsága után csak itt és ekkor nyílik alkalma, hogy magyar nyelvű bírálatait a közönség kezébe adhassa; hogy a nemzettel gyakrabban és tudományos ismeretei útján érintkezhessek s izgató munkájának sikereit láthassa. Epigrammjai, epistolái és sonettjei, Kisfaludy S. *Himfy Szerelméről* és Pápay Sámuel művéről, *A' Magyar Literatura Esmeretéről* írt bírálati s Kulcsárral való harca az elisiók tárgyában, a folyvást kiadni hasztalanul óhaj-

¹³ Legyen elég csak a Hormayr-féle *Archiv für Geographie, Historie, Staats- und Kriegskunst*ra hivatkoznunk. Vö. Kazinczy *F. Lev.* XIV. köt. 3234., XV. k. 3582. sz. levelével s ezek jegyzetével.

¹⁴ A folyóirat történetét az id. forrásokon kívül számosan feldolgozták; egyike az érdemesebb dolgozatoknak Bodor Aladár tanulmánya, Losonc, 1906; viszont a leggyarlóbbak közül való Murajda munkája a gyöngyösi kath. nagygymnasium 1897–8. évi értesítőjében. Sallay Géza dolgozata is figyelmet érdemel. Alább idézzük.

tott tübingai pályamű egy részének, a *Magyar Literatura Története*i című szakasza, *A verselés négy nemeiről* szóló értekezése s az ő és Dessewffy *Véleménye* a Győrnél elesett zempléni vitézek emlékének megörökítésére nézve itt jelennek meg először nagyobb közönség előtt. Itt olvasható tőle Herder híres értekezésének fordítása: *A' széptudományok befolyásáról a' felsőbb tudományokra*, valamint Haller Gábor gr. Barcsayról írt dicsőítő beszédének szép fordítása és Hormayr báróval váltott levelezése is. Tervezi a Virág költeményeiről s a Kis Horatius-fordításáról írt bírálati közlését is. Ígéretét, hogy a folyóiratot tőle telhetőleg gyámolítja, meg is tartotta, mert mélyen meg volt győződve Döbrentei izgatásainak fontosságáról. Mintha csak a saját lelkesítő szavai visszhangzottak volna a folyóirat hasábjain és a saját türelmetlen erélye rázta volna meg az érzéketlenség köszirtjeit. Nyíltan megmondja a szerkesztőnek, hogy ő tüzelte föl a sok derék erdélyi ifjút s öntött lelket az erdélyiekbe. Amint az első füzetet elolvassa, nincs kétsége, hogy ha a többi füzet is hasonló lesz, elmondhatja, hogy Döbrentei oly folyóiratot indított meg, amilyent remélni sem mertünk volna. Nem habozik bevallani, hogy előre tudta: mennyire tetszenek prózai művei, s mennyire nem tetszenek epigrammjai, mert ezek nagyon megelőzték a nemzet ízlését. De ő tudja és hirdeti, hogy „az Írónak nem utól ballagni illik, hanem vezetni a' Nemzetet”. Döbrenteit is arra kéri: „Ne gondoljunk a' nagy sereg hidegségével, nem gondoljunk magasztalásaival s becsüljük inkább magunkat mint hogy általa akarnánk megszabattatni érdemeinket.”

Szerette volna ugyan Kazinczy, ha Döbrentei nem szelídít az ő bírálatain, s lett volna bátorsága a szigorúbb ítélet kimondására, ha kivált Kölcsénynek a Csokonairól írt bírálatát közölte volna. Leginkább pedig azt óhajtotta Kazinczy, hogy Döbrentei határozottabban s minden félreértést kerülve álljon az újítók pártjára s ennek ne csak leveleiben, hanem a folyóiratban is világos jeleit adja. Döbrentei azonban helyesen hivatkozik szerkesztői állása követelményeire, visszautasítja a kétszínűség vádját, többre becsülve a jellemnek egy tiszta vonását ezer új szó miatti perből nyerhető tetszésért. Hisz – mondja – csak nem áldozhatja fel egy-két új szóért az egész vállalatot. Kazinczy maga is belátja, hogy őt ok nélkül szólta meg, s változatlan buzgalommal támogatja, mert Döbrentei „azzal örök nevet és a' mi a' névnel jobb, örök érdemet szerez”, és „a' mi azzal együtt jár, örök hírt is”. „Vele valóban kevélykedhetik Erdély.” Rumynak pedig azt írja, hogy nem tudja eléggé Istennek megköszönni, hogy addig éltette, míg megláthatja, mily jól futjuk szép pályánkat. Soha sem feledi: mily rendkívüli szolgáltatokat tett ifjú barátja nemzetünknek. Mikor útjaik később a húszas évek közepén szétválnak, s a mester és tanítvány engesztelhetetlen gyűlöletet rejteget egymás iránt szívében: Kazinczy Döbrenteinek az *Erdélyi Múzeum* által szerzett igazán nagy érdemeit mindig elismeri és méltányolja. Osztozik ez elismerésben nemcsak minden magyar író, hanem kivált Erdély minden művelt embere. Döbrenteit bizonyos hatalomnak nézik Erdélyben, akinek izgatása, lelkesítése a jó ügyet diadalra segíti. Maga a kormányzó is megkülönbözteti, Hunyad vármegye pedig táblabírájává kiáltja ki, ami a máshonnan oda költözött magyarra nézve nagyobb kitüntetés számba ment a rendesnél, Cserey Farkas pedig arany emlékéremmel lepi meg, mivelhogy annyi „becsületet, fényt, leírhatatlan sok hasznot szerzett Erdélynek.”

Jól esik Döbrenteinek e mindenfelől nyilatkozó elismerés, különösen a Kazinczyé. Mint hat évvel azelőtt Berzsenyi az egész nemzet tetszésével egyértékűnek találja Kazinczy ítéletét, Döbrentei is legbüszkébb mestere javallatára, mely minden fáradozásáért megjutalmazza, s minden aggodalmait elfeledteti. „Vágytam Néked tetszeni – írja mesterének 1814. június 3. – s most hogy helyben hagyod Intézetemet, megkoszorúzva látom magamat.

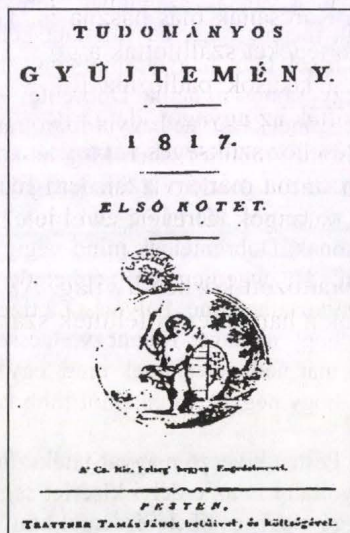
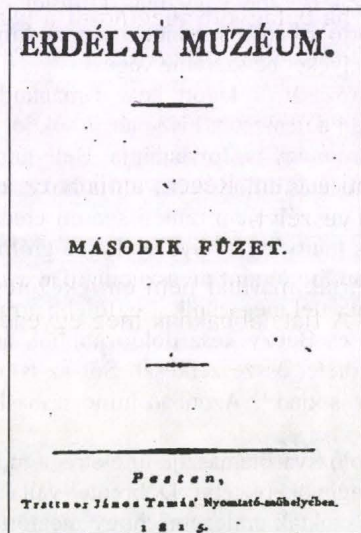
Ha Előtted, a' ki vélekedésedet szabadon kimondod, kedves az első füzet, nem hiszem már, hogy a' Magyar Mindentudományban (mellynek nem jó nevet választottak) is becsületesen ne lennének recenseálva, mely azt fogja tenni, hogy én fellángoltatott tűzzel fogok jó folytatásán igyekezni; az Olvasók pedig kedvet kapnak, 's elvégtére látni fogjuk egy magyar Időszaki Írásnak megmaradását." Íme Döbrentei az elért siker jó részét Kazinczynak tulajdonítja, ki tüzet gyújtott lelkében, s mintegy megszabta működésének helyes irányát. A mesterétől nyert buzdítást megkétszerezve adja tovább a hozzá csatlakozó ifjú íróknak s az egész közönségnek nemcsak vállalatát hirdető jelentéseiben, hanem magában a folyóiratban is számos helyen és alkalommal. „Érezetek buzgóságot Hazafiak! – írja az első füzet előbeszédében. – Készítsetek olyan munkákat, melyek az Idegenéinek erejével hatalmasan megvívjanak. De minek a' serkentés? És mindig a' serkentés idejében maradjunk?... magunktól kell az áldozó tüzet fenn tartani tudnunk, mely szentül égjen mint a' Vesztáké.” A lelkesítésnek e hangja majd minden füzetben megszólal, de a nemzet kezdi hidegen fogadni. Döbrentei ennél fogva már a negyedik füzet kiadásakor világosan megírja, hogy vállalatának évei meg vannak számlálva; tanítványával Bécsbe vagy más külföldi egyetemre szándékozik menni, s így ha vállalata kellő pártolásban részesülne is, nem folytathatná. Aztán neki is sok félbe hagyott munkája van, amelyeket be szeretne végezni.

Kazinczy sajnosan hallja Döbrentei elhatározását, s legott kész rimázkodó levele: mondjon le szándékáról, ne hagyja folyóirat nélkül a nemzetet, hisz már is sok jót tett, a jövőben pedig még több jót tehet. Még ha külföldre megy is, folytathatja. Bele fáradt? Elhízi, de nem szabad gondolni a fáradsággal. „Rettenetes dolog volna – írja hozzá ismételtelen –, ha ez a' te becses Journáloed elakadna.” S mikor már nem reméli semmi eredményét a maga szavainak, Döbrentének mind végig hálás tanítványát, Gyulay Lajos grófot kéri föl közbejáróul: „Ne engedje ezt a' véghetetlen becsű folyóiratot megszűnni.” De a szerkesztő szándéka változtathatatlan. Folyóirata a tizedik füzettel megszűnik. Legfőlebb arra hajlandó Döbrentei, hogy a maga, Kazinczy, Dessewffy és Buczy kész dolgozataiból, amelyek a vállalatban már nem jelenhettek meg, egy kis kötetet összeszerkeszt. Sőt az is megfordul elméjében, hogy négyök munkáiból több kötetet is kiad.¹⁵ Azonban minden másképp történik.

Mint a Pesten kivesző magyar játékszint a kolozsvári támasztja új életre, a tudományos jellegű folyóiratot is az erdélyi kísérlet segíti meggyökereztetni. Döbrentei vállalatának az is alig eléggé megbecsülhető érdeme, amit nem szoktak emlegetni, hogy megtörte a jeget, fölbátorította a magyar írókat, s először próbált némi komoly közönséget toborozni. Bizonyosnak mondhatjuk, hogy az *Erdélyi Múzeum* készíti elő a *Tudományos Gyűjteményt*, s önt bizalmat Trattner János Tamásba, hogy merjen havi folyóiratot kiadni. Így vet újabb hullámot a fölkellett buzgalom ott, ahol a nemzeti műveltség haladásán munkálók régóta várva-vártak: a fővárosban. 1816 őszén, midőn az *Erdélyi Múzeum* tartalmilag és anyagilag egyaránt biztos jövővel kecsegtet, ölt határozottabb alakot a pesti írók tervezgetése, hogy tudományos folyóiratot szerkesszenek. Trattner vállalkozik kiadására még pedig 7–8 íves havi füzetben. Tulajdonkép az egész tudományos mozgalomnak ő a látható feje nemcsak anyagilag, hanem bizonyos tekintetben szellemileg is, mert a szerkesztésben is döntő szavazatot követel. Ő állítja össze a szerkesztő bizottságot, amint akkor mondták: a tudós társaságot, amely aztán a saját kebeléből felekezetek szerint válogatja össze a szerkesztőket.

¹⁵ Kazinczy F. Lev. XII. köt. 287, 314. I. XIII. k. 47–8, 298, 305. I. XIV. k. 72, 100, 118, 171. I. XV. k. 141, 190, 330, 417, 422, 431, 471. I. XVI. k. 241–42, 316. I.

Jankowich Miklós, az áldozatra kész híres műgyűjtő mellett ott látjuk Horvát Istvánt, Schedius Lajost, Kulcsár Istvánt, Fejér Györgyöt, Vitkovics Mihályt, Szemere Pált és Pethe Ferencet, a *Magyar Gazda* kiadó-szerkesztőjét. A pesti triásznak nem kis része van az új folyóirat, a *Tudományos Gyűjtemény* megindításában. Már évekkel azelőtt tervezgetett ilyet, s Fejér György, amint Pestre települt, hajlandónak ígérkezett Szemerével társulni hasonló céllal. Neki már mint növendékpapnak alkalmi ódák és színművek írása s fordítása révén ismert neve volt íróink közt. Sokat és sokfélét dolgozott: egyházi szónoklatokat, teológiai, bölcseleti, anthropológiai, történelmi s gazdasági műveket írt vagy átdolgozott; hozzászólt a tudós társaság felállítása kérdéséhez, később pedig a történelmi adatok s oklevelek gyűjtésével s kiadásával szerzett érdemeket. Mint pesti egyetemi tanár összeköttetésben élt a fővárosi írókkal és tudósokkal, s a „kath. felekezet részéről” ő vállalkozott a folyóirat szerkesztésére. Az evangélikusok képviselésében Schedius, a reformátusokéban Pethe szegődött hozzá. Az igazi szerkesztő azonban Fejér György volt, bár a bizottság beleegyezése nélkül nem intézkedhetett.

Első magyar folyóirataink szerkesztését egész kis társaság intézi. Csak az *Orpheus* kivétel. Ellenben az *Erdélyi Muzéum* szerkesztésében Erdély majd minden ismert írója és tudósa részt vesz. Döbrentei éberrel ügyel, hogy a különféle vallásfelekezetek képviselői helyet foglaljanak a szerkesztő tanácsban, s érvényesítsék szavazatukat a kiadandó művek elfogadása vagy visszautasítása körül. Ez a tanács hetenként vagy havonként összeül Döbrentei lakásán, aki felolvassa a beérkezett dolgozatokat, amelyekre minden jelen volt megteszi észrevételét. Nemcsak az a haszon háromlik ebből, hogy az érdeklődést egész kis kör, annak minden egyes tagja igyekszik fenntartani, hanem a tudományos ismeretek úgy szólva mindegyik ágának van szakavatott képviselője, aki a szóban levő dolgozatot legalaposabban megvizsgálhatja. Ott látjuk Buzna Lázár és Koross Imre kegyesrendi, Lengyel István ref., Szilveszter György és Molnár Dávid unit. tanárt, illetőleg igazgatót, Buczy Emil, Döme Károly, Szabó János kath., Szilágyi Ferenc, Hegedűs Sámuel református, Szász Mózes unit. és Liedmann Márton evang. lelkészt. Tagjai a tanácsnak Fricsi Fekete Ferenc, a művelt,

gazdag tapasztalatú nyájas öreg, a Kir. Tábla egykori bírása, b. Naláczy József, a volt testőríró, Kenderessy Mihály kormányiszéki tanácsos, kívül Kazinczy levelezett is, és végre a legbuzgóbb valamennyi között: Cserey Farkas.¹⁶ Jóllehet azonban a szerkesztőség ügyeit egész tanács viszi: magának Döbrentének egyéni felfogása s ízlése mindenütt érvényesül, s ebben is példával jár a *Tudományos Gyűjtemény* szerkesztő bizottsága előtt. Csakhogy Fekér Györgynek és társainak mégis egészen más a helyzete. Döbrentei maga a kiadó és szerkesztő, míg a *Tud. Gyűjtemény* kiadója, Trattner első sorban anyagi érdekeire ügyelve, amennyire a szerkesztőségben szavát érvényesíti, az anyagi szempontra van tekintettel. Ő kér és kap engedélyt a királytól 1816 végén a vállalat kiadására; ő nála tanácskozik a bizottság, amelynek szavazatában döntőleg vesz részt.

A *Tud. Gyűjtemény* szerkesztő bizottságát „a magyar becsület megmentésére” az *Erdélyi Múzeum* példája állította egybe. Mint a *Tud. Gyűjtemény* elmondja, az 1808. országgyűlés VIII. t. cikke reményt adván egy tudós társaság alapítására, némelyek már javaslatot is készítettek ez iránt, s be is nyújtották a nádornak. Mások azonban kételkedtek az eszme megvalósíthatóságában, s nem átalították azt híresztelni, hogy erre nézve nincs is elég tudásunk. Ezt a rágalmat akarják a pesti tudósok megcáfolni, s ezért állnak össze egy folyóirat alapítására, mely lemossa a szégyenfoltot nemzetünk arcáról, hogy hazánk hiába gazdag természeti ajándékokban, hiába színhelye sok nevezetes eseménynek, s hiába vannak tudósai, akik az ismeretek minden ágában jeleskednek, nincs számukra oly közlemény, mely a nemzet és ország ismeretét közkincsé tenné. Halad a magyar műveltség, de erről nem vesz tudomást a nemzet zöme. Egymást érik az új találmányok, a tudományok óriási léptekkel közelítenek a tökéletesedés felé, s minderről a magyar majd semmit sem tudhat. Idegen folyóiraatra támaszkodjanak? Ámde nem szabad feledni, hogy minden nemzet a saját nyelvén művelődhetik, amit most a szerkesztő bizottságnak újra és újra kell hirdetnie, holott más félszázaddal ezelőtt Bessenyei hazafi tüzének egész fölgerjedésével hirdette. Ha most – mondja a bizottság – tudományos dolgainkat, régiségeinket, találmányainkat, intézeteinket, szóval haladásunk minden ágát magyar nyelven fejtegetjük, s „együgyű, tiszta, hathatós írással közöljük”, nemcsak terjesztjük nyelvünket, hanem méltóvá is tehetjük a külföldéhez való összehasonlításra, s kivesszük polgártársaink szájából a panaszt, melyet elmárádásunk miatt hangoztattak, és őket „Magyar Koronánkhoz a’ hívségnek, egyetértésnek, szeretetnek lánczával szorosabban bilincsezzük”. A közművelődésnek minden ágát figyelembe veszi. „Valamit a’ Magyar tudós ész szül, a’ szép elme költ, az eleven képzelés fest, a’ munkásság alkot, ’s a’ t. mind ezeket, hogy minnen magunk egybe szedjük, érdemeikre méltassuk; a’ nemzeti dicsőség és köz jó int, kötelez bennünket.” Megnyílik a tér a küzdésre, a vetélkedésre. Senki se késlekedjék lefizetni, amivel hazájának tartozik.¹⁷

Kikből állt a szerkesztő bizottság, arról egyetlen szóval sem szól a tervezet. Ki felelős a szerkesztésért, egy árva jel sem mutatja. Ellenben Trattner érdemeit annál jobban kiemeli az idézett előszó. S valóban minél mélyebben hatolunk e kor ismeretébe, annál jobban méltányoljuk a kiadó nem közönséges érdemét, s megbocsátjuk a szerkesztésre gyakorolt önkénykedését. Nemcsak a kiadásra vállalkozik a saját költségén, hanem arra is, hogy „a’ munka társakat érdemlett jutalommal élesztí.”¹⁸ S mikor az első évfolyam 1817-ben 800

¹⁶ *Erd. Muz.* X. f. előszava. Vö. Széchy K. id. tan. 382–87. l.

¹⁷ Az 1817. évf. I. f. előszava, az 1819. évf. I. f. előszava.

¹⁸ Döbrentei még csak 6 példányt ad t. díjúl az íróknak, Trattner már a nagyobb értekezésekért pénzbeli jutalmat is ígér, a szerkesztőnek pedig rendes fizetést, előbb 600, majd 800 forintot.

előfizetőt szerzett, a kiadó már a novemberi füzetben kinyilatkoztatja, hogy a folyóiratot terjedelmesebbé teszi, s 9–10 íves füzeteket bocsát ki. A második év végén hazafias örömmel látja kiadó és közönség tudósaink igyekezetét a műveltség terjesztésében, a felekezetek közti kíméletes hangban, a régóta pusztító gyűlölség abbahagyásában, mert – úgy mond a kiadó – e polgári erkölcsöknek tenyésző magvait hintegeti a *Tudományos Gyűjtemény*, melynek fennállását biztosítja a szerkesztőhöz a múlt évben beküldött 400 dolgozat.

Nem tartozik tárgyunkhoz a nagyfontosságú folyóirat egész történetének előadása. Megindulása mint Kazinczy izgató tevékenységének egyik legmesszebbre ható hullámgyűrűje, mint az *Erdélyi Múzeum* példájának követése s az általános nemzeti műveltségnek első igazán nagy tényezője, nemcsak a kor, hanem Kazinczy működése szempontjából is kiválóan nevezetes. Az a hír, hogy a pesti tudósok a mondott célra összeállottak, még inkább maga a vállalat nagy reményeket gerjeszt. Végre – mondták – ott is egyesül az igyekezet, ahonnan „legméltóbb jussal” várta a nemzet az ország szívében fekvő „s tudományi tekintetben is legfőbb városunkban.” Nem a szerkesztők, hanem Trattner szólítja fel az írókat a közreműködésre, biztosítván őket, hogy „minden Írónak Munkája maga eredeti épségében (még az Orthographiára nézve is) fog kiadatni.” Elgondolhatjuk: mily erős villamos érintéssel hat Kazinczyra ez egész mozgalom, s mily mohó vággyal várja az első füzetet. Törhetetlen köteletségének ismeri a vállalat szellemi emelését s nemcsak kész dolgozataival (*Erdélyi Levelek* részletei), hanem az e célra írt életrajzi, történelmi s kritikai munkáival is gyakran fölkeresi hasábjait. Mind a kiadó, mind a szerkesztőség értéke szerint méltányolja az ő közreműködését, s a szerkesztőségben beállott változás okait egyik is, másik is siet vele tudatni s dolgozatainak becsét kiemelni, hogy további segítségét biztosítsa. Kazinczy azért is örömet rész vesz a közös munkában, mivel az író „a’ szerént szól és ír itt a’ mint magának tetszik, ’s így a’ Stylistikai ’s Orthographiai, Grammaticai ’s Lexikalis *libertas conscientiae* tiszteltetik, ha hibáz is.” Maga mondja, hogy amennyire csak teheti, segíti Trattner, s kéri barátait, álljanak mellé a magyar műveltség istápolására. A jutalomról lemond, és sem nem reméli, sem nem kívánja. Úgy véli: nem a hazafi, hanem csak az ügyes számítás adta jutalmazás gondolatát Trattnernek; de mert e gondolat bizonyosan jó következményeket szül, nem az üzletember számítása, hanem a legtisztább hazafiság hatásának tekinti.¹⁹ Szinte utolsó lehetéig dolgozik e folyóiratba. Itt vívja a leghevesebb nyelvújító harcot, s itt bocsátja közre értékes történelmi dolgozatai egy részét. Eleinte az *Erdélyi Múzeumot* jóval különbnek tartja, de azért mindjárt kezdetben fölismeri a *Tudományos Gyűjtemény* hivatottságát is. Egész pályájának egyik legmaradandóbb érdeme, hogy a magyar írók közfelfogásává gyökereztetni az időszakai sajtó állandó támogatását. Nemcsak tudományos kérdésről szereti véleményét elmondani lapban vagy folyóiratban, hanem készséggel vállalkozik az újdondász szerepére is egy-egy nevezetes vármegyei gyűlés, valami előkelő vendég látogatása vagy az időjárásnak valami rendkívülisége alkalmával. Ha meg-esik is, hogy duzzogva fogadja is a vállalat egyik-másik cikkét, mint az ő küzdelmeinek elensúlyozóját, esze ágában sincs, hogy huzamosan félrehúzódjék a közös munkától. Jól tudják ezt ifjú barátai, és nem igen mulasztják el, hogy nevéhez és tekintélyéhez ne folyamodjanak, ha valamely újabb szépirodalmi vagy ismeretterjesztő vállalatot terveznek. Még midőn irodalmi állapotaink kedvezőbb fordulatot vesznek is: az új törekvések az ő izgató munkájából merítenek erőt és bátorságot.

¹⁹ Kazinczy F. *Lev.* XIV. köt. 317, 351, 399. I. XV. k. 68, 216–17, 348, 351, 356, 368, 394, 406, 421–22, 493.

KAZINCZY FERENC A. G.

Kazinczy Bálint és utódai

1.

A *Széphalom* évkönyv 9. kötetében Busa Margit érdekes dokumentumokat közölt Kazinczy Thália családjáról.¹ Áttekintést adott Thália leszármazottairól is, ami azért is nagyon tanulságos, mert azon az ágon máig tovább él Kazinczy Ferenc családja. Talán még jelentősebb Kazinczy Bálint utódainak számbavétele, hiszen ők a híressé lett nevet is továbbörökítik. Az alábbiakban – az évkönyv szerkesztőjének kérésére – a Kazinczy Bálintról és utódairól rendelkezésemre álló adatokat teszem közzé. Megjegyzem, hogy nagyapám és az ő ősei életéről nem sokat tudok, elsősorban Kazinczy Béla könyvére² támaszkodhatom velük kapcsolatban.³ Édesapám életét, működését és elgondolásait jól ismerem, az ő munkásságával tehát részletesebben foglalkozom.

2.

Kazinczy Bálint Széphalmon született 1818. június 13-án. Kazinczy Ferenc június 15-én Gyulay Karolinának írja: „Június 13dikán az az tegnapelőtt reggeli 9 óra előtt a' mi Sophienk nekem egy fekete hajú fekete szemű nagy fiút szüle, ki felől azt mondják, hogy egészen az én arcomat viseli. Most keresztelék meg Czecezíl, Bálint Ferencz névre, 's ő Nagysádat fogja keresztanyja gyanánt tisztelni, keresztatyja gyanánt a' mi Döbrenteinket. ... Sophie ezzel a' vékony testtel fris, és a' természetnek e' crisisén most is igen szerencsésen 's könnyen esett-által.”⁴ Az egyik forrás szerint a keresztelés Felsőregmecen történt,⁵ de ez aligha valószínű; viszont ott jegyezték be a református egyház anyakönyvébe.

Az író később is tudósítja barátait gyermekei, köztük Bálint felől. 1819. január 29-én arról számol be a keresztanyának, hogy Bálintnak már van egy foga, s a fiú „egészen a' Zseni physionomiáját kapta”.⁶ A keresztapának pedig megírja, hogy Bálint, „a' négy esztendő és öt napos gyermek maga jár rám, hogy tanítsam a be-

¹ Széphalom 9. A Kazinczy Ferenc Társaság évkönyve 1997. 53–66.

² KAZINCZY BÉLA: A kazinczi és alsó-regmeczi Kazinczy családnak II-ik korszakáról... Debrecen, 1910.

³ Ezúton is megköszönöm dr. Kováts Dánielnek, hogy adataimat Kazinczy levelezéséből és néhány más forrásból kiegészítette.

⁴ KazLev XVI., 80–81.

⁵ KAZINCZY i. m. 107. E könyv egyik adata szerint Alsóregmecen született 1818. június 15-én. I. m. 154.

⁶ Kazlev XVI. 290. Zseni: Kazinczy Eugénia.

tűk ismételére.”⁷ Guzmics Izidort 1826. augusztus 11-én Újhelyből arról tájékoztatja: „Épen most veszem a’ hírt, hogy Bálint fiam, egy nyolcz esztendő gyermek, halálosan beteg. Sietek haza. Midőn testvérei nevemet említék, fejét a’ hang felé emelte. Nagyon kedves gyermekem, ’s ő kapta-el leginkább physiognomiámat.”⁸ Húgának, Klárának is rendszeresen ír a gyerekekről. 1827. január 5-én azt veti papírra: „Bálint és Lajos sok jó jelelt adják hogy fejek lesznek, Bálint pedig hogy szeretni is fog tanulni. Hogy most 13 nap otthon valék, olykor magától veve elő könyvet, ’s olvasgatott. ... A’ két fiút magam leczkézgetem. Az anyjok hamar rájok ún.”⁹ Azután – bátyjait követve – Bálint is a sárospataki kollégiumba került, 1829-ben neve már szerepel a schola beírási könyvében. Jogi képzettségét is ott szerezte.¹⁰

Miután prókatori diplomáját Heves vármegye közgyűlésén kihirdették, 1841-ben táblabíróvá választották.¹¹ 1842-ben, Török Zsófia halála után egy peres ügy kapcsán testvérei nevében szegénységi bizonyítványt kért és kapott a megyétől.¹² 1848 nyarán a gálszécsi kerület esküdtjévé választották; ránk maradt ezt megköszönő rövid levele.¹³ Később szolgabíró lett Gálszécsen. Közéleti szereplésének érdekes adata, hogy a Kazinczy Gábor, Andrássy Gyula és mások által létrehozott szabadelvű „Szegénylegény társulat”-hoz csatlakozott, s az 1847-es választások kortesharcaiban meg is sebesült. 1848-ban az első között állt be a magyar honvédség soraiba;¹⁴ „okt. 10-ig őrmester volt a 9. zászlóaljban, akkor alhadnagynak neveztetett ki a 20-dikhoz, 1849. jan. 16. pedig főhadnagy lett ugyanazon zászlóaljnál, és végig küzdötte a szabadságharcot. Azután sok viszontagságon ment keresztül.”¹⁵ Vannak nyomai annak, hogy Bálint az irodalommal is foglalkozott; naplójegyzeteinek a szabadságharc fehértemplomi ütközetéről szóló részét Vachott Imre 1861-ben közzétette a Honvédek Könyvében.¹⁶

1851. június 23-án¹⁷ vette feleségül Homoky *Matildot* (Terebes 1828. márc. 19. – Sátoraljaújhely, 1891. nov. 7.)¹⁸, házasságukból három fiú született: Ferenc, Lajos és Gábor.

⁷ 1822. június 18. KazLev XVIII. 95.

⁸ KazLev XX. 82.

⁹ KazLev XX. 177.

¹⁰ KAZINCZY i. m. 153., 107.

¹¹ KAZINCZY i. m. 107.

¹² HÖGYE ISTVÁN: Kazinczy Ferenc és családjára vonatkozó iratok, dokumentumok Zemplén vármegye levéltárában. Sátoraljaújhely, 1990. 107.

¹³ HÖGYE i. m. 1990. 111.

¹⁴ KAZINCZY i. m. 107–108.

¹⁵ SZINNYEI JÓZSEF: Magyar írók élete és munkái. V. kötet, Bp., 1897. 1260. hasáb.

¹⁶ BOROVSKY SAMU (szerk.): Zemplén vármegye és Sátoraljaújhely város. Bp., év nélkül [1905]. 531.

¹⁷ A Nagyazaron kötött házasság időpontját a rendelkezésemre álló római katolikus egyházi anyakönyvi kivonatból ismerem. HÖGYE ISTVÁN: Neves újhelyiek c. életrajzi lexikonában (Sátoraljaújhely, 1986. 40.) 1852. szerepel a házasságkötés éveként, ugyanis SZINNYEI (i. m. 1260) azt közölte: „1852 körül [Bálint] nőt vett Homoky Matildot”. A házassági anyakönyvi kivonatot illusztrációként közöljük.

III. kötet.
2. lap.

HÁZASSÁGI KIVONAT

18. évi törvény 1851. évi módosításával

egyház anyakönyvéből

Polgári szám	Az egyházi szám	A HÁZASSÁG				A tanúk neve s állása	Kihirdetés/ vagy az az okmányok száma	Házasság egyházi száma	Észrevétel
		vesztés- és bevezetés, egy utóbbi - és állás	utóbbi- és helyes, készen	idő	hely				
11.	1851 Június 23.	J. Kazinczy Bálint Hr. J. Homoky Matild Teréz v. l.	Csere szabó nagy. hr.	1851. június 23. K. J.	J. Balogh János J. Kazinczy Bálint Hr.	-	Duplánszky János Kazinczy Bálint	-	

Ez a házassági kivonat teljes hiteles, vagyis az 1851. évi törvény 1851. évi módosításával

Kazinczy Ferenc

1859 áprilisából arra van adatunk, hogy Erdélyi János Széphalmon találkozott Kazinczy Bálintnéval, Újhelyben pedig annak ügyvédjével. Tájékozódásából kiderült, hogy a birtokot „Kazinczy Antonin¹⁹ váltotta magához, kifizetvén az adósság egy részét, ki már ott is lakik Széphalmon és persze küzdve bajjal és asszonnyal, kit Bálint tett semmivé három gyerekével együtt. – Bővebb értesítésül fog itt szolgálni egy ide mellékelt irat, mely szerint Bálint átadta mindenét nejének.” Erdélyi felhívta az Akadémia figyelmét arra: „Képes F. ügyvéd végeredményben engem ezzel bocsátott el és biztosított is, hogy 2400 pfttal a birtok Bálintné részire megmenethető.”²⁰ Széphalmon 1859. december 30-án rendezték meg az író 100. születésnapjára emlékező ünnepséget, amelyen Kazinczy Ferencnek csak egy leánya, Ifigénia (Becske Lajosné) és egy fia, Antonin jelent meg. Ott volt Kazinczy Bálintné is a Kazinczy családhoz tartozók közül. A többiek azért nem jelenhettek meg, „mert a hazafias tüntetés számba ment emlékünnepet nagy titokban készítettek elő és arról, hogy Széphalmon mi van készülöben, Kazinczy Ifigéniát is csak az előttevalónap (1859. dec. 29-én) értesítette a rendezőség.”²¹

¹⁸ A születési anyakönyvi kivonat szerint Homoky Matild Teréz Anna Terebesen Homoky Károly r.k. ügyvéd és Kirchenknapp Teréz házasságából született. Halálának időpontját és helyét nagyapám saját kezű feljegyzéséből ismerem.

¹⁹ Kazinczy Antal (Antonius, 1813–1885) „közhivatalt nem viselt, mint magányos ember nőtlen életet élt”, Göncruszkán halt meg, ott nyugszik (KAZINCZY i. m. 107).

²⁰ ERDÉLYI JÁNOS Levelezése II. Bp. 1962. 226–227. Vö.: KOVÁTS DÁNIEL: Zempléni Kazinczy-ünnepek 1859-ben. A Herman Ottó Múzeum jubileumi évkönyve. Miskolc, 1999.

²¹ Adalékok Zemplén vármegye történetéből, 1898. 318.

Kazinczy Bálint családja volt a legnehezebb helyzetben az író gyermekei közül. Szinnyei szerint Kazinczy Bálint, „jóllehet értelmes ember volt, később hivatal nélkül maradt. 1869-ben három fia (Ferenc 16, Lajos 14 és Gábor 12 éves) a nyomorral küzdött; a m. tudom. akadémia, hogy fiait neveltethesse, az országos Kazinczy-alapból 800 forint évi segélyben részesítette; a fiúk eleitől fogva a sárospataki ev. ref. főiskolában jeles tehetséggel és jó sikerrel tanultak anyjuk felügyelete alatt, ki ugyanott tanulók tartásából pótolta gyermekeinek költségeit”.²² Ekkorra a széphalmi birtok az Akadémia tulajdonába került;²³ Bálint pedig feleségétől és gyermekeitől külön élt Homonnán,²⁴ ahol állami tisztviselőként dolgozott. Ott halt meg 1873. június 27-én, ott is temették el.²⁵

3.

Az író leszármazottainak második nemzedékében Kazinczy Bálint fiai – ha nehezé körülmények között is – sikerrel végezték el tanulmányaikat Sárospatakon. A Magyar Tudományos Akadémia, amíg nagykorúságukat el nem érték, támogatást biztosított nekik; apjuk halálakor az özvegy kérésére 100 forint gyorssegélyt utalványozott, de elhárította Kazinczy Bálintnének a birtokkal kapcsolatos visszatérítési igényeit.²⁶

Kazinczy Ferenc, a legidősebb 1852. május 24-én született az akkor Szabolcs megyéhez tartozó Csegén; 1862 és 1874 között volt a pataki ref. főiskola diákja, jogi tanulmányokat is végzett ott. Pénzügyi tisztviselőként kezdte pályáját, „onnan nyugdíjba menvén, Zemplén megye tisztségébe lépett és hivatalát ott folytatja máig is.”²⁷ 1914. február 3-án mint díjnok nyugdíjaztatását kérte a zempléni alispántól.²⁸

²² SZINNYEI i. m. 1260–1261. hasáb.

²³ Az 1859-es Kazinczy-centenárium alkalmával megindult gyűjtés csak Kazinczy gyermekeinek és unokáinak segélyezése céljából történt; a birtok a Kazinczy gyermekeinek a kezében volt, de igen sok adóssággal terhelve. Mivel attól féltek, hogy a birtok a sírral együtt idegen kezekbe kerül, az Akadémia elhatározta a megvételt, és az idegen követelések kifizetését. Vö.: HEGEDŰS ZOLTÁN: Kazinczy-ünnepély Sátorajáuhelyen 1859-ben és a Kazinczy-alap története 1870-ig. Irodalomtörténeti Közlemények, 1930. 43–51.

²⁴ KAZINCZY i. m. 108. – Gyakran tűnődtem azon, hogy miért nem tudok többet Bálintról, miért nem mesélt róla apám. Lehet, hogy ő sem hallott róla többet saját apjától, aki mindezt átélte.

²⁵ Arról meg vagyok győződve, hogy Kazinczy Bálint 1873. jún. 27-én halt meg; ezt Lajos nagyapám saját kézírásával írta be Kazinczy Béla könyvébe; gondolom, tudta, hogy apja mikor hunyt el. Vö.: KAZINCZY i. m. 108., 157. Itt (nyilvánvaló sajtóhibával) 1783 szerepel a halálozás éveként. E könyv II. tábláján viszont 1873 a halál éve. A halál időpontjára és helyére vonatkozóan egymástól eltérő adatokkal találkozunk. Szinnyei közlése szerint 1883 februárjában hunyt el (i. m. 1261. hasáb), Hőgye István 1885. január 24-ére teszi halála időpontját, halálának helyeként pedig Széphalom szerepel itt (i. m. 1986. 40.). Ezt az adatot vette át KOVÁTS DÁNIEL (Széphalom. Kazinczy-emlékcsarnok. Bp., 1992. 12.); a tévedést az okozhatta, hogy a széphalmi családi sírkertben található egy *Bálint* felíratú sírkő az 1885-ös évszámmal. Most már tudjuk azonban, hogy ez Becske Bálint fiának sírköve (Vö.: KOVÁTS DÁNIEL: A széphalmi Kazinczy-kultusz és a zempléni iskolák. Széphalom 9. 1997. 76). A Kazinczy családnak Hőgye István által összeállított leszármazási táblázatában – helyesen – 1873. VI. 27.-e a halál dátuma. (HŐGYE i. m. 1990. VII.)

²⁶ Vö.: *A Magyar Tudományos Akadémia Értesítője*, 1867: 34; 1873: 33–34, 53–54; 1883: 102.

²⁷ KAZINCZY i. m. 120. A szerző a család tagjairól és történetéről Ferencről közvetlen felvilágosításokat kapott. Hőgye István leszármazási táblázatában 1854 a születés éve (I. m. 1990. VII.)

²⁸ HŐGYE i. m. 1990. 133.

Családot nem alapított, Sátoraljaújhelyen a Kazinczy utca 38. sz. alatt lakott. Ott hunyt el 1914. november 26-án „estéli” 6 órakor 63 éves korában.²⁹

Kazinczy Árpád Emil Lajos – Bálint középső fia – 1856. január 2-án Nyíregyházán született. Ő is sárospataki diák volt az elemi osztályoktól jogi tanulmányainak befejezéséig 1863 és 1874 között. Az igazságügy szolgálatába állt, „előbb a makói, 1883. deczembertől csongrádi kir. aljárásbíró”.³⁰ Amikor fia született 1889-ben, Szegeden volt másodfokú állami bíró, az 1900-as évek elejétől Kecskeméten szolgált mint törvényszéki bíró kir. táblabírói rangban. Kecskemét közelében volt nyaralója 2,5 holdas szőlőskerttel, a szabad idejét legszívesebben ott öltötte. Amikor 1914-ben nyugdíjba ment, Budapestre költözött. Ott hunyt el 1929. április 6-án. *Baghy Mária* Annát vette feleségül 1887-ben,³¹ aki 1865. szeptember 5-én Csongrádon született, s 1941. április 4-én Budapesten halt meg. Később nagyszüleim hamvait exhumáltattam, hogy a széphalmi családi temetőkertben helyezték örök nyugalomra őket. Az újratemetésen nem lehettem jelen, és egy félreértés miatt sajnos hibás születési éveket véstek a sírköbe. (Lajos 1856-ban született, Mária 1865-ben, de a síremléken 1867, illetve 1876 van bevésve.) Egyetlen gyermekük volt: *Gábor* Lajos.

Kazinczy Gábor, Bálint legkisebb fia 1857. március 24-én Széphalmon született. Fivéreivel hasonlóan ő is Patakon végezte iskoláit a jogi akadémia befejezéséig. Ugyancsak az igazságügyben vállalt szolgálatot. Bíróként működött Kaposváron, később Debrecenbe helyezték át, ahol a járásbíróság vezetője lett, 1910-ben vonult nyugalomba. A református egyházban tanácsbírói, presbiteri feladatokat vállalt. Felesége Váradi Szabó Anna 1873. december 6-án született Debrecenben, s ott is halt meg 1953-ban.³² Házuk a Széchenyi u. 17. sz. alatt épségben maradt, homlokzatán látható egy címerpajzs KG betűkkel. Gyermekük nem volt. Kazinczy Gábor igen sokat tett elődeinek tiszteletéért, emlékük megörökítéséért. Kétezer forintos alapítványt tett az Érsemlyénben felállított Kazinczy-szobor gondozására,

²⁹ Sátoraljaújhely anyakönyvi kerületének halotti anyakönyve 519/1914. sorszám. HÖGYE i. m. 1990. 134.

³⁰ SZINNYEI i. m. 1299. hasáb.

³¹ KAZINCZY i. m. 121.

³² Anna néni apámnak Debrecenből 1953. június 15-én küldött (talán utolsó) leveléből kitűnik, hogy akkor már nagyon rosszul volt, feltehető, hogy még abban az évben elhunyt. Idézek a levélből: „...gratulálok az Erzsébet menyasszonyságához, szívemből kívánok neki minden jót, olyan boldogságot, mint az én házasságom volt, mert azt hiszem, nálam boldogabb és megelégedettebb asszony nem volt a világon! Gábor olyan gyöngéd és jó volt hozzám, életünket az 50 év alatt egyetlen disputa, nézeteltérés nem zavarta. Ferinek is azt kívánom, hogy választása hozza meg neki a legnagyobb boldogságot.” „...áprilisban egy nagy szívrohamon mentem kérésztől, mely oly heves volt, hogy azt hittem, nem érem meg a reggelt... Irtóztató egy ilyen órákig tartó fuldoklás; és orvost nem lehetett kapni. ...Ezekhez a rettenetes kínos fuldoklásokhoz járul még hozzá a teljes pénztelenség. Nyomorom már oly nagy, hogy nem tudom, jövő hónapban miből fogom kifizetni a kifőzésből hozatott kosztot, miből fogom megvenni a kenyeret... Nyugdíjamat 16 hónap előtt elvették, azóta a zongora s egyéb holmim eladásából életem, de most már elfogyott mindenem, nincs mit eladni... Öreg szakácsném, aki 22 évig volt nálam, októberben hazament, azóta minden munkát én végzek. Mindent megpróbáltam, hogy valami foglalkozást szerezzek, de korom miatt semmi sem sikerül.” Apámnak Anna nénihez írt, s másolatban hagyatékában megmaradt 1953. szeptember 17-én kelt leveléből kitűnik, hogy pénzbeli támogatást küldött neki. A levelezés ezután, valószínűleg Anna néni halála miatt, megszakadt.

1910-ben pedig Kazinczy Lajos vértanúnak saját költségén állított szobrot a széphalmi kertben.³³ 1931. szeptember 30-án Sárospatakon a Református Főiskola 400 éves jubileumi díszközgyűlésén ünnepi beszédet mondott, s részt vett Kazinczy Ferenc és Lajos szobrának avatásán az Iskolakertben. Az október 2-án Széphalmon rendezett országos Kazinczy-emlékünnepen ő helyezte el a család koszorúját.³⁴ Debrecenben hunyt el 1943. július 26-án. Július 29-én a széphalmi sírkertben temették el.

A három testvér közül Ferenc és Gábor után nem maradt gyermek, így Lajos ágán él tovább a Kazinczy család.

4.

Kazinczy Gábor Lajos 1889. január 19-én Szegeden született Kazinczy Lajos és Baghy Mária gyermekeként. Előbb a szegedi piarista gimnáziumban tanult, majd Kecskeméten a református kollégiumban fejezte be tanulmányait, ott érettségizett. Az érettségi vizsga után műszaki vonalon tanult tovább. Ismeretei bővítése céljából a szünidőket külföldi utazásokra fordította.³⁵ 1911-ben szerezte meg mérnöki oklevelét Budapesten. Néhány hónapig az Országos Vízépítési Igazgatóságnál működött Nagybecskerekén, majd Budapest főváros szolgálatába lépett, s 1931-ben megszerezte a műszaki doktori oklevelet. 1932-ben kinevezték a városépítési ügyosztály helyettes vezetőjének, 1935-ben elnyerte a műszaki főtanácsos címet, 1939-ben lett műegyetemi magántanár. 1943 novemberében a fővárosnál azzal vádolták meg, hogy egy zsidó cég pártfogolása révén szabályellenesen működött, és lelépésre kényszerítették. Ezután 1944 végéig tovább tanított a műegyetemen, és egy saját találmánya szerint csavart vasat gyártó üzemet vezetett.

1944 decemberében a műszaki és orvostudományi egyetemek két utolsó évfolyamát tanáraikkal együtt kitelepítették Németországba, ahonnan kb. 80 építész-mérnök-hallgatót és tanáraikat 1945 áprilisában Dániába küldtek tovább. Kazinczy Gábor a háború befejezése után ott maradt, és egyévi menekülttáborban való tartózkodás után a koppenhágai műszaki egyetemen kapott egyszerű kisegítői munkát. 1947 júliusában Stockholmban, a Kooperatíva Förbundet tervező irodájánál egy képességének megfelelő állást kapott mint statikus mérnök, és akkor odaköltözött. 1959-ben vonult nyugalomba.

1927-ben feleségül vette Fleissner *Mária* Eugenia Gabriella Karolina bárónőt, aki Brünmben született 1897. szeptember 2-án. Bécsi illetőségű édesapja ugyanis osztrák katonatiszt volt, és épp Morvaországban szolgált akkor. Két gyermekük született, még Budapesten: Erzsébet (1927) és Ferenc (1929).

³³ KAZINCZY i. m. 121–122.

³⁴ HÖGYE i. m. 1990. 144. E mű leszármazási táblázatában 1859. szerepel a születés éveként (VII).

³⁵ KAZINCZY i. m. 128. Itt – tévesen – 1888 a születés éve.

Kazinczy Gábor (1943 körül)

Kazinczy Gábor kiemelkedő tagja volt a magyar mérnöki karnak, tudományos tevékenysége nemzetközi elismerést nyert. Ezt legjobban a Magyar Tudományos Akadémia Műszaki Tudományok Osztályának Közleményeiben megjelent nekrológ foglalja össze.³⁶ Ott található 84 tudományos vagy műszaki publikációjának listája is. Utolsó cikke 1959-ben jelent meg, mikor már betöltötte 70. évét, a *Die Bautechnik* c. német folyóiratban. Munkásságát Mihailich–Haviár: *A vasbetonépítés kezdete és első létesítményei Magyarországon* c. kötet egy fejezete is méltatja.³⁷ Mindkettő szakemberek részére íródott.

Széles körű műszaki tevékenységének legfontosabb területe a vasbeton- és vas-szerkezetek biztonsága volt. 1914-ben elsőként javasolt a *Betonszemle* c. folyóiratban egy teljesen új számítási módszert, melyet most törőteher-számításnak nevez-

³⁶ 34. kötet, 3. sz. Bp., 1964. 337–341.

³⁷ Akadémiai Kiadó, Bp., 1966. 297–299.

nek. Ez alapkőve lett egy azóta hatalmasan kifejlődött tudományágnak, a töréselméletnek. Lényegét 1928-ban közölte egy bécsi kongresszuson, majd a teljesen kiépített elméletét 1930-ban egy Liège-ben tartott kongresszuson ismertette. Kezdeményező szerepét külföldön is elismerik. Magántanári előadásainak témaköre „A tartószerkezetek biztonsága” volt. A vasbetonszabályzatok elkészítésében végzett munkásságáért elnyerte a Magyar Mérnök- és Építészegyesület ezüstérmét.

Műszaki munkássága mellett tevékenyen vett részt az egyesületi életben. Említette, hogy 1942-ben 33 műszaki, sport- és társadalmi egyesületnek volt tagja. Közülük legjelentősebb a Magyar Mérnökök és Építészek Nemzeti Szövetségében játszott szerepe volt. Előbb három évig választmányi tagja volt, utána öt évig alelnöke és végül elnöke. Az egyesület hazafias, kommunistaellenes jellegű volt, ami kitűnik egy ott tartott beszédéből. Ennek különlenyomatát az Országos Széchényi Könyvtár őrzi. Ebben az egyesületben vállalt vezető szerepe volt a fő oka annak, hogy a háború után nem mert Magyarországra visszatérni. Választmányi tagja volt a Magyar Mérnök- és Építészegyesületnek, alelnöke a Magyar Anyagvizsgálók Egyesületének. Elnöke vagy választmányi tagja több egyesületnek a turizmus, a síelés és a motorsport terén, de ezekről nem áll rendelkezésemre közelebbi adat. Itt meg kell említeni, hogy fiatal korában jó sportoló volt, de csak mint evezős versenyzett. 1913-ban Bécsben az osztrák–magyar bajnokságban második díjat nyert a nyolcas, melyet ő kormányzott. 25 más evezősversenyben vett részt, és 12 első díjat nyert. Legnagyobb szenvedélye azonban a sziklamászás volt: minden évben mászott az Alpokban vagy a Tátrában, míg 1926-ban a Tátrában lezuhant, és ennek következtében egyik lábát térde alatt amputálni kellett.

Svédországban 1957 elején alapított egy Magyar Mérnök- és Építészegyesületet, melynek elnöke volt haláláig. Egyik alapító tagja volt a Magyar Mérnökök és Építészek Világszövetségének, mely 1958 áprilisában jött létre az USA-ban, s haláláig egyike volt a két alelnöknek. A Világszövetség ma is működik, de székhelye most Budapesten van.

Kazinczy Gábor 1964. május 23-án halt meg Motalában, felesége pedig 1997. július 30-án hunyt el ugyancsak Svédországban, Täby városában. A Kazinczy családi sírban nyugszanak a stockholmi Norra Kyrkogården katolikus részében. Édesanyám katolikus volt, és az ő kívánságának tett apám ezáltal eleget.

5.

Kazinczy Gábor leánya, nővérem, *Kazinczy Erzsébet* Mária Budapesten született 1927. november 6-án. Férje: Hatt-Olsen *Thomas* (Koppenhágában született 1926. december 14-én, és a dániai Ballerupban halt meg 1960. október 6-án.), házasságukból két gyermek született. Hatt-Olsen *Monika* Mária 1956. december 27-én Koppenhágában született; nem ment férjhez. Hatt-Olsen *Jan* Henrik ugyancsak Koppenhágában született 1959. november 9-én. Nőtlen.

Kazinczy Ferenc és felesége, Jansson Monica (1997)

Én Kazinczy Gábor fia vagyok, 1929. január 11-én Budapesten születtem, és a *Kazinczy Ferenc* Andor Gábor nevet kaptam. Feleségem: Jansson *Monica* Alexandra, aki Stockholmban született 1933. november 6-án. Gyermekeink: Susanne (1955) és Péter (1959). Magamról a következőket írhatom tájékoztatásul.

Budapesten a Verbőczy Gimnáziumba jártam, de VI. gimnazista koromban elhagytam Magyarországot. Szüleimmel együtt a háború vége felé Dániába kerülünk, s 1946 elején elkezdtem dánul tanulni. Ezzel gyorsan haladtam, és 1947-ben mint magántanuló lettem az érettségi vizsgát. Közvetlenül utána szüleimmel Stockholmba költöztünk, és a svéd Fémkutató Intézetben kaptam munkát mint gyakornok. Ott működtem 1956-ig tanulmányaim mellett. 1953-ban lettem okleveles kohómérnök anyagtudományi szakon, és 1956-ban lettem a „kis” doktorátust (tekn. lic.) metallográfia tárgykörből.

Pályámat mint kutatómérnök a Sandvik acélgyárban kezdtem, utána másfél évet az Amerikai Egyesült Államokban töltöttem a Massachusetts Institute of Technology-nál. Svédországba visszatérve 1959 és 1964 között egy kutató alosztályt vezettem az Oxelösund acélgyárban. 1964-től 1970-ig a Motala Verkstad nehézipari vállalatnál voltam a minőségi és kutató osztály vezetője mint főmérnök. E

cégnél többek közt egy új kutatólaboratóriumot építettem fel. Kutatói pályámnak ez volt a végpontja. Az 1953 és 1971 közötti időszakban 37 tudományos cikket közöltem főleg svéd, angol és amerikai szaklapokban. Tudományos tevékenységem az acél ridegségi, fáradási és öregedési jelenségei körül mozgott. Legsikeresebb tudományos munkám a hidrogén által okozott ridegség elmélet (A Theory of Hydrogen Embrittlement), mely 1954-ben jelent meg egy angol szaklapban. Gyakorlati szempontból a legjelentősebb munkám a nióbbal és titánnal mikroötvöztött acélok gyártási menetének kifejlesztése volt 1959–62-ben. Ennek segítségével az 1960-as évek első felében Oxelösund volt a világ legnagyobb termelője ennek az acéltípusnak, mely azonban manapság már általánosan előfordul.

Az 1970-től 1975-ig terjedő években ügyvezető igazgatója voltam a Tekniska Röntgencentralen nevű cégnek, amely roncsolásmentes anyagvizsgálattal foglalkozik. Ebben az időszakban alkalmazottainak száma 250-ről 450-re nőtt. A gyors fejlődés az atomerőművek kiépítésével volt kapcsolatban. 1975-ben az iparügyi minisztérium megbízásából elkezdtem egy műszaki biztonsági felügyelet kiépítését. Az AB Statens Anläggningsprovning 1977 elején kezdte működését valamivel több mint 500 alkalmazottal, közülük 400 volt mérnök. Az alkalmazottak száma az idők folyamán kb. 700-ra nőtt. Mint ügyvezető igazgató vezettem a vállalatot nyugdíjazásomig, 1992-ig. (A vállalat neve ma SAQ Kontroll AB.) Ezután visszatértem tanulni a műszaki egyetemre, és 1996-ban megszereztem a „nagy” doktori oklevelemet a műszaki környezetvédelem és munkavédelem tárgykörben. Doktori értekezésem a svéd iparfelügyelet 1890 és 1950 közötti időszakának működésével kapcsolatos kérdéseket tárgyalja. Tagja voltam a Svéd Mérnöktudományi Akadémia ipari tanácsának, a svéd munkáltatók egyik egyesülete felügyelő-bizottságának, elnöke egy svéd bank kerületi felügyelő-bizottságának, elnöke a svéd atomerő-felügyelet kutatóbizottságának, elnöke vagy tagja több más műszaki bizottságának. Nemzetközi téren a műszaki ellenőrző szervezetek európai szövetsége (Confédération Européenne d’Organismes de Contrôle, CEOC) intézőbizottságának voltam elnöke tíz éven át, és az utolsó években a felügyelő-bizottság alelnöke.

6.

Gyermekeimről, unokáimról írok le végül néhány tájékoztató adatot.

Leányom, *Kazinczy Susanne* 1955. október 22-én született Stockholmban. A Stockholm mellett fekvő danderydi gimnáziumban érettségizett 1975-ben. A stockholmi egyetemet mint okleveles közgazdász végezte el 1985-ben. Már egyetemista korában egy gyógyíthatatlan idegbetegség sújtotta, ennek következtében képzettségének megfelelő munkát nem képes vállalni. Nem ment férjhez, magyarul nem tud.

Fiam, *Kazinczy Péter* 1959. december 15-én Oxelösundban, Svédországban született. 1978-ban ugyanabban a gimnáziumban érettségizett, ahol a nővére. Tagja volt annak a háromfőnyi csapatnak, amely megnyerte az iskolások országos versenyt fizikából. Gépészmérnöki oklevelét a stockholmi műszaki egyetemen szerezte

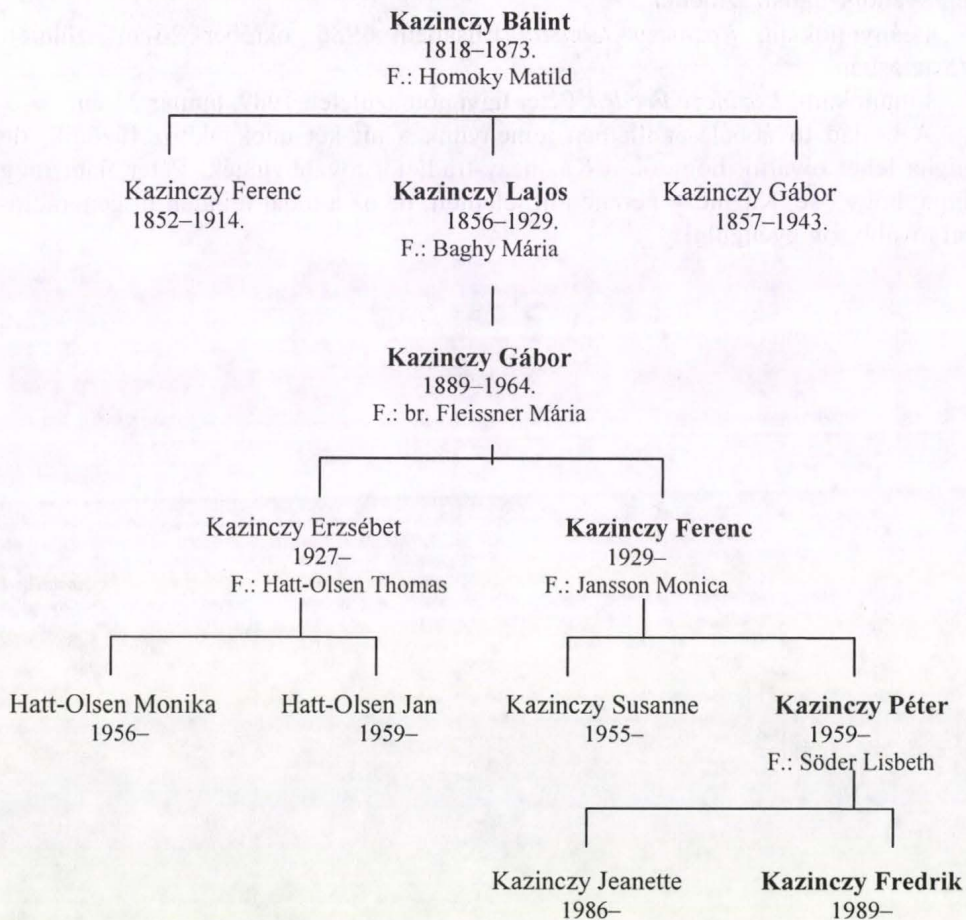
1983-ban. Első munkahelye a VBB tervező vállalat volt, ahol a számítógépes tervezésnél (Computer Aided Design) volt tanácsadó. 1985-ben az IBM-hez került. Jelenleg ennél a cégnél vezet egy kereskedelmi osztályt. Magyarul ő sem tud, teljesen beilleszkedett a svéd társadalomba. Felesége Söder *Lisbeth* Ulla, aki a svédországi Boda községben született 1956. március 7-én. Két gyermekük van, mindketten Svédországban születtek.

Leányunokám, *Kazinczy Jeanette* Elisabeth 1986. október 26-án született Västeråsban.

Fiúunokám, *Kazinczy Fredrik* Péter ugyanott született 1989. január 22-én.

A család továbbélését illetően reményünk a mi két unokánkhoz fűződik, de aligha lehet elvárni, hogy ők a Kazinczy-tradíciót továbbvinnék. Péter fiam még tudja, hogy őse, Kazinczy Ferenc mit jelentett, de ez a tudat minden új generációval tovább fog gyengülni.

**Kazinczy Ferenc és gr. Török Zsófia
hetedik gyermekének, Kazinczy Bálintnak leszármazottai:**

ÁGOSTON ISTVÁN GYÖRGY

Gróf Török Lajos emlékezete

Gróf Török Lajos (1748–1810) születésének 250. évfordulója táján több ok indokolja a megemlékezést. A kötelező tiszteletadáson túl a kiváló jellem és annak sokoldalúsága. Az, hogy – a maihoz hasonlóan – egy ellentmondásos korban élve igyekezett érvényre juttatni azt, ami nemcsak egyszerű cselekvésre ösztönzött, hanem magasabb szellemi világ felé adott impulzusokat. Továbbá a magyarság sok százados idegen hatalom alá vetettségéből a felszabadulás és függetlenség Európában kialakult formájára irányította a figyelmet. Valamint a nevelés területén új utat kívánt mutatni, és nem utolsósorban az emberi életet és egészséget abban az időben fenyegető nagy járványra, a kolerára kereste és kutatta a gyógyszert.

Ezek mind olyan motivációi kiváló egyéniségének, melyekre érdemes és szükséges tanulságképpen odafigyelni. Ezt a sokoldalúságot fogalmazta meg Kazinczy Ferenc hozzá, róla írt versében:¹

*Hatalmas Mesterének egy szava
Miként hozá ki a puszta Semmiből
Ezt a temérdek Mindent, s önmagát
Az érthetetlen, a megfoghatatlan
Nagy Mestert fejtik leczkéid nekem.*

A korról

Az 1700-as években Angliában és a kontinensen a gazdasági, a társadalmi, a politikai, a szellemi életben mélyreható változások érlelődtek. Új teóriák születtek, amelyek a fennálló feudális abszolutisztikus rendszereket, a termelést és az osztályviszonyokat éppen úgy gyökeresen át akarták formálni, mint az emberek gondolkodását. Egy új, harmadik rendnek nevezett társadalmi osztály kialakulása, a polgárság állt általában a nyugtalanság mögött, s alkotta annak erejét. Az angol, majd a francia felvilágosodás eszméi liberalizmust, toleranciát, szabad gondolkodást, a természet és a társadalom rendjének racionális megismerését, szabadságot, egyenlőséget és testvériséget hirdettek. Ez utóbbi hármas jelszó a francia forradalom óta a polgári mozgalmak jelszava lett.

Az új eszmék hatalmas visszhangra találtak Európa középső és keleti felén, s a gazdasági és társadalmi modernizálódás igénye ezen a területen még nemzeti am-

¹ Kazinczy Ferenc összes költeményei. Sajtó alá rendezte GERGYE LÁSZLÓ. Bp. 1998. 153–154.

bíciókkal is párosult. Ezzel a Béccsel való kapcsolat, vagy a cári birodalomhoz való kötődés lazítását vagy megszüntetését, a nemzeti nyelv és kultúra megeremtését, felvirágoztatását célozták. Mindazok, akik e célkitűzések megvalósítására törekedtek testvéreknek érezték és tekintették magukat, függetlenül attól, melyik állam területén éltek. Ezen túlmenően azért is fáradoztak, hogy nézeteiket szabadon kifejtthessék, és azok szellemében cselekedhessenek.²

Hazánkban ezeknek az eszméknek a kibontakozását Mária Terézia negyvenéves uralkodása késleltette, de II. József uralma és a francia forradalom már felszabadította a felvilágosodás erőit, s a francia szellemiség még a főúri kastélyokba is beáramlott.³ II. József politikája az autonóm magyar államiság ellen közvetett módon a magyar államiság fokozottabb megbecsülésére ösztönzött, de ugyanakkor gyanakvást, ellenzéki magatartást váltott ki. A terveivel szemben fellángoló viszszahatás elősegítette az egyesítési törekvéseket. Reformjai utat mutattak a széttépett társadalom erőinek az összefogására. A megyei ellenállás vezetése II. József ellen megszerezte az erkölcsi túlsúlyt is a felnövekvő megyei műveltebb osztály számára, s elősegítette a protestánsok előrenyomulását a politikai élet terén. A művelt, küzdelemhez szokott s emellett nagyrészt gyökeresen magyar protestáns elem 1790-ben a közélet homlokterébe került, s fontos állását megtartotta a 19. század magyar fejlődésében is.⁴ A különböző összetételű és többféle irányból jövő, de mégis egy közös cél felé haladó törekvéseknek az összefogását egy Nyugat-Európából beáramló szellemi irányzat, a *szabadkőművesség* kísérelte meg.

A szabadkőművesség eredete

A szabadkőművesség a középkori kőművesek és kőfaragók templomépítő céheivel függ össze. Vannak, akik még korábbra vezetik vissza gyökereit. A kőfaragók céheivel való kapcsolat az oka annak, hogy elnevezése és szimbólumai a kőművességből erednek. Angliában már a 14. század óta voltak a kőműveseknek ilyen zárt, s bizonyos tekintetben titkos társaságaik (*Company of Masons*, néha *Free Masons*), melyeknek már kialakultak szoros szabályai, felvételi szertartásai, sajátos ismertető jelei. A 17. században gazdagokat is felvettek társaságukba, akik hivatásuk szerint nem voltak kőművesek. Gyülekezetüket *lodge*-nak, páholynak nevezték. A 18–19. század folyamán már a politika, a közélet, az irodalom, a művészetek, a tudományok kimagasló egyéniségei közül is sokan lettek tagjai a páholynak. Mozart, Lincoln, VI. György angol király, Beethoven, Liszt, Haydn, Balzac, Brecht és még sokan mások páholytagok voltak. Irányelveikben azt vallják, hogy minden ember testvér, és egy családban kell egyesíteni a nemzeti, faji, nyelvi és vallási különbségek szerint széttagolt emberiséget. Feladatát pedig abban látja,

² L. NAGY ZSUZSA: Szabadkőművesség a XX. században. Bp., 1977. 7.

³ HÓMAN BÁLINT és SZEKFÜ GYULA: Magyar történet. Bp., 1936. 11.

⁴ MISKOLCZY GYULA: A modern államszervezés kora. Magyar Művelődéstörténet V. Bp., év nélkül. 8.

hogy egyrészt törekszik az egyén erkölcsi tökéletesedésére, másrészt a játékonyságot és emberszeretetet gyakorolja, a tudást, a felvilágosodást terjeszti.

Hazánkban az egységes szellem kialakításának a munkáját a 18. században a szabadkőművesség művelte. A mágások, a főpapok mellett elsősorban a művelt köznemesség táplálta a páholyokat. Ezek a magyar érzésű köznemeselek adták meg a hazai szabadkőművességnek a nyugatitól különböző nemzeti jellegét, terjesztette és a megyei közéletben meggyökerezettette a függetlenség eszméjét. Az 1890-ben összeült országgyűlés előre kidolgozott szerves programjának a szabadkőművesek szereztek érvényt a megyék követi utasításaiban.⁵ Viszont az is igaz, hogy az országgyűlés programjának előterjesztéseit és elfogadását a szabadkőműves szellemű, nemzeti érzésű főúri követek és más személyiségek segítették elő. Sokan ezek közül – Bécsben tanulva, ott tartózkodva – már tagjai voltak az osztrák csoportnak.⁶ Már ott találkoztak a páholyok gondolatvilágával, és hazatérve sem adták fel meggyőződésüket.

Hazánkban Brassóban 1750-ben, Nagyszombatban 1767-ben alakult páholy.⁷ Pozsonyban a *Titoktartás*, Eperjesen 1796 óta az *Erényes utazó*, Selmecebányán az *Erényes emberbarát*, Besztercebányán a *Megkoronázott erény*, Pozsonyban az új páholy *Biztonság* néven, Pesten és Budán a *Nagylelkűség* páholy működött.⁸

Török Lajos gróf és a szabadkőművesség

Az első eperjesi páholy megalapítása az egyik grófi családban házitanítóskodó Bernhardt Izsák nevéhez fűződik, aki 1776-ban megszerzi a varsói nagypáholy engedélyező pátensét, és filiálét alapít. Hamarosan egy másik házitanár, aki a báró Potturnayaknál volt alkalmazásban és Svájcól származott, egy Hanzeli nevű férfi veszi kezébe a csoport irányítását. Ő egyébként később a kassai akadémia tanára, majd prorektora lett. A páholy tevékenységét átteszi a Potturnayak giráltyú kastélyába, ahol a Dessewffyék, Szirmayak, Pulszkyak kúriája is állt. Ezt a páholyt látogatták a nevezett birtokosok, s egyéb vendégek, így Török Lajos gróf is. Olyasvalami kezdődött Eperjesen, Girálton, Selmecebányán, Besztercebányán, valamint Kassán és később Miskolcon, ami a polgárral színezett nemesi szemléletet újabb figyelemre méltó vonással gazdagította. Ezek voltak azok, akik a következő évtizedekben a kor nagy kérdéseiben bátran a magyar fejlődés magyarítására, a feudális korlátok tudatos vagy öntudatlan lebontására vállalkoztak.⁹

A felvidéki páholyok terjedésének iránya dél felé mozdult el, és miskolci központtal egy erőteljes és tevékeny közösség jött létre. A terjedés magyarázatai azok a személyi adottságok voltak, amelyek ezen a vidéken és a környéken élő erőfor-

⁵ U. o. 10.

⁶ BALASSA JÓZSEF: A szabadkőművesség története. Bp., 1990. 43.

⁷ HÓMAN-SZEGFÜ i. m. 29.

⁸ U. o.

⁹ H. BALÁZS ÉVA: Berzeviczy Gergely a reformpolitikus (1763–95). Bp., 1967. 19.

rásként léteztek. Kazinczy írja: „A tiszai két kerületben nem vala megye, mely annyi jó fejet bírt egyszerre...”, majd felsorolja a kiválóságokat: Ragályi József viceispán, Fáy Barnabás főnótárius, Szathmáry-Király József szabolcsi viceispán, Melczer László későbbi septemvir, Radvánszky Ferenc egykori katona, Óváry László. E választottak csoportjában Vay volt a legelső. „Világot teremtenek Miskolcon, mely az egész tájra, mely az egész honra kilövellé sugárit”. Ezeknek egyike volt gróf Török Lajos, „fia Józsefnek, a szepesi kamara előlölőjének, előbb referendáriusnak, kit a többtől külön akarék megnevezni, mert ... a kis csoportnak lelke volt...”¹⁰ Amikor Kazinczy arról beszél, hogy „világot teremtenek”, akkor kétségtelenül a szabadkőművességre, annak felvilágosító hatására gondol, majd mikor arról szól, hogy Török Lajos ennek „lelke volt” a csoport éltető erejét és működtetőjét ismeri fel a grófban.

Török Lajos 1748. október 7-én született Ónodon. Születési helyét sem a lexikonok, sem az életrajzírok nem jelölték eddig. Veje, Kazinczy Ferenc 1810. június 25-én Kázmérban kelt levelében kétségtelen pontossággal írja, hogy Ónodon született.¹¹ Atyja Török József, anyja Pfeffershoven Katalin.¹² Török József és felesége 1769. március 29-én eladják 68 ezer forintért Pásztó városi és egyéb birtokukat, eladják a sávolyi dominium negyedrészt is, hogy megvehessék az ónodi nagy dominium hasznának felét.¹³ Tulajdonképpen így került a Török család Ónodba, ahol a református egyház patrónusi szerepét is betöltik, amit az itteni egyház jegyzőkönyvi feljegyzései bizonyítanak. Ezek szerint az 1769. november 12-én tartott konsistoriális gyűlésen tárgyalás közben „a Nagyságos Urfi és szendrei Török József úr befordulván a Paróchiára és megértvén a felvett instantiát ezen Votumot tette: Én megadom az én Conventionatusimnak a béreket, ők is adják hát meg a Papok béreiket igazán...”¹⁴ Sőt amikor a Rákóczi-rokonság révén Aspremont Gobert honfiúsítva lett (egyébként az ő leszármazottai közt is volt szabadkőműves) és a Török család átadta részükre az ónodi várbirtokot, akkor is biztosították a lekipásztor javadalmát az alábbi dokumentum szerint: „Méltóságos Grófok Szendrei Török József és Lajos úr Urbárium szerint kiadatott szántóföldeit, mind a három nyomásban az Ónodi Prédikátornak akkor is megerősítették rendelőst tevő szavaikkal, midőn az Ónodi Dominiumot Méltóságos Gróf Aspremont Földesurunknak által adták, Perjési Ferenc, azidőbeli Prédikátor kérésére és közbenjárására.”¹⁵

Gróf Török Lajosnak még három testvére volt: Anna, József és Eszter. Őmaga gyermekkorának egy részét Bécsben nagy társaságokban töltötte. Eleinte a katonai pálya csillogása lebegett fel előtte, de később erről lemondott, és állami hivatalt

¹⁰ KAZINCZY FERENC: Pályám emlékezete. Abafi Lajos kiadása, Bp., 1879. 65.

¹¹ *Kazinczy Ferenc levelezése*. Közzéteszi VÁCZY JÁNOS. [Továbbiakban: *KazLev.*] VII. k. Bp., 1896. 539. Továbbá: SZENDREI JÁNOS: Miskolc város története II. Miskolc, 1904. 659.

¹² NAGY IVÁN: Magyarország családai XI. Bp., 1865. 304–305.

¹³ *KazLev.*, XXII. Bp., 1927. 362.

¹⁴ „Régi Protocollum”, Pag. 11. Ónodi Református Egyház. Ónod.

¹⁵ U. o. Pag. 127.

vállalt. II. József rendszere alatt 1785-től 1795-ig a kassai tanulmányi kerület igazgatója volt. 1776. augusztus 25-én feleségül vette gróf Roggendorff Alojziát, akitől József, Zsófia (Sophie) és Mária gyermekei születtek. Sophie 1804. november 11-én ment férjhez az író, nyelvújító Kazinczy Ferenchez.¹⁶

Gróf Török Lajos a bécsi páholy fődirektorának, Heinzelinek és helyettesének, Glósznak a felhívására 1780-ban lépett be a szabadkőművesek közé. Ónodra, Miskolc közelébe kerülve maga köré gyűjtötte barátait, akik közül kivált Vay Miklós, a 27 éves hadnagy, matematikus, Kail János miskolci gyógyszerész, a jeles kémikus, Orczy József cs. és kir. kamarás. Ezek még ugyanazon évben három más tagot szereztek, nevezetesen Ragályi Istvánt, gr. Török Józsefet és Vay Józsefet, aki 28 éves kora ellenére mint kiváló jogász és történész volt ismert. Ekkor kérte Török Lajos gróf Bécsből az engedélyt egy páholy alapítására. Ezt hamarosan megkapták, megalkotották a miskolci páholyt. A tagok külön neveket vettek fel. Így Török Lajos neve Rutil Vendogra, Vay Miklóse Vociny Vasul, Kail Jánosé Enias Kalion, Orczy Józsefé Zophorces Borcas, Vay Józsefé Hoyas Vivus de Japea lett. A később belépő Kazinczy Ferenc az Orpheus nevet viselte. Mindegyik tagnak külön címere is volt. Az alakuló ülésre 1781. május 8-án került sor.¹⁷ A tagok az összejöveteleken négyszög alakban ültek, ezért a páholyok jele a négyszög □ volt.¹⁸

Az alakuló ülésről jegyzőkönyv készült, mely tartalmazza a tagok neveit, a főmester, Török Lajos megválasztását, felavatását és a szervezet további munkáját. Miután már korábbi páholyok tagjai voltak, bírták a salamoni fokot. A páholy első felügyelője Vay József lett, aki 1785-ben ülnöke volt a tiszáninneri kerületi táblának, sok más tisztségnek a viselője, többek között a Tiszáninneri Református Superintendencia főgondnoka. A második felügyelő kiscsoltói Ragályi István tudományos férfi, borsodi koronaőr. A titkár Óváry László lett.¹⁹

A miskolci páholy eszmeisége

Az 1781. május 8-án Miskolcon alakult páholy az *Erényes világpolgárok* (Zum Tugendhatten Kosmopoliten) nevet vette fel. Az elnevezés a páholy lényegére vonatkozik. Arra utal, hogy az öntökéletesítésen kívül a felvilágosodás gondolataival és továbbfejlesztésével foglalkoztak. Ezt a páholyt tekintette elődjének az 1913-tól 1920-ig úgyszintén Miskolcon tevékenykedő *Előre* nevezetű szabadkőműves páholy.²⁰ Amint ők vallották: az „erény”, melyről neveztetik a páholy, a léleknek ereje, melynél fogva az erkölcsi törvényeknek engedelmeskedik. Olyan értékes tulajdonság, mely az embert magatartásában, viselkedésében irányítja, és ezáltal meg tud felelni rendeltetésének. Jellemzője: a bölcsesség, a bátorság, a mérséklet, az

¹⁶ NAGY i. m. u. o.

¹⁷ SZENDREI i. m. 657.

¹⁸ BENDA KÁLMÁN: A Magyar jakobinus mozgalom iratai. Bp., 1952. 359.

¹⁹ BERÉNYI ZSUZSANNA ÁGNES: Szabadkőművesi páholyneveink 1991-ig. Bp., 1992. 21., 22.

²⁰ U. o.

igazságosság. A mai társadalomnak is ilyen tulajdonságokkal rendelkező emberekre lenne szüksége.

Az *Erényes világpolgárok* páholyának szellemiségére első főmesterének, Török Lajosnak erényes jelleme nyomta rá a bélyegét. Ő rendelkezett mindazokkal a tulajdonságokkal, amelyről a páholyt elnevezték. Legjobb ismerője, Kazinczy Ferenc – akinek barátja, főnöke, jótevője, vezére, tanítója, apósa volt – így ír róla: „Tálylán láttam ötet legelőbb, tavaly [1783] november 2-d. a szüretelő uraságok sokasága közt, és soha nekem az a nap azóta fel nem virradt, hogy azt meg ne innepeljem”. Kazinczy számára olyan volt Török Lajos, mint a „legnemesebb lelkű” halandó. Erényei közt említi: „A szív jósága, melegsége gyanúsnak tetszik másoknál, mert módjok eltanúlt, vagy nincs megnemesítve a szebb nevelés által: Török Lajosnál, ki Bécsben nagy társaságokban töltötte gyermeki éveit, még az eltanúlt mód sem látszék eltanúlnak; minden cselekedetében, minden mozdulatában, minden szavában, pillanatában festette magát a szív, s jelenléte mágusi erővel parancsola csendes tisztelést, valahol megfordult...”²¹ Cserey Farkasnak így írt apósáról: „Az Ipam valóban nagy ember... A legszebb tónusú férfi, s merő *rend*, csaknem kicsinységesig. De a természet mindennek kiszabta az ösvényt, amellyen haladnia kell: Török Lajos nem a gyűlésekben s diétákon paradírozni született. Őtet, mint Bácót [az újkori gondolkodás egyik vezéralakja] a filozófia árnyékában kell meglesni. Miveltebb szív, szebb lélek nincs még botlásaiban is, mint az övé.”²² Még bizonyára számtalan kitűnő erényét fel lehetne említeni a páholy főmesterének, mint például szülőtisztelet, házastársi, gyermeki és hazaszeretet, az egyház szeretete, az elesettek felemelése, a betegek gyógyítása iránti készség, valamint az emberi méltóság tisztelete. Ezekből ma több kellene, mint ami van, de főleg nem csupán elvárása, hanem mások iránti gyakorlása.

Nemcsak a főmester karaktere hordozta a páholy jellegét, hanem erre mutatott annak pecsétje is, amely ismert 1781-ből. A pecsét Mózeset ábrázolja az égő csipkebokor előtt térdepelve, előtte saruja és pásztorbotja fekszik, a háttérben dombos táj. E képet szőlőlevelekből és -fürtökből font koszorú veszi körül, melyen belül ez a mondat olvasható: „SOLVE CALCEAMENTA TUA QUIA TERRA, QUAM CALCAS, SANCTA EST”. EXOD. 3. V. 5.” („Oldd le saruidat, mert amely földön állasz, szent”).²³

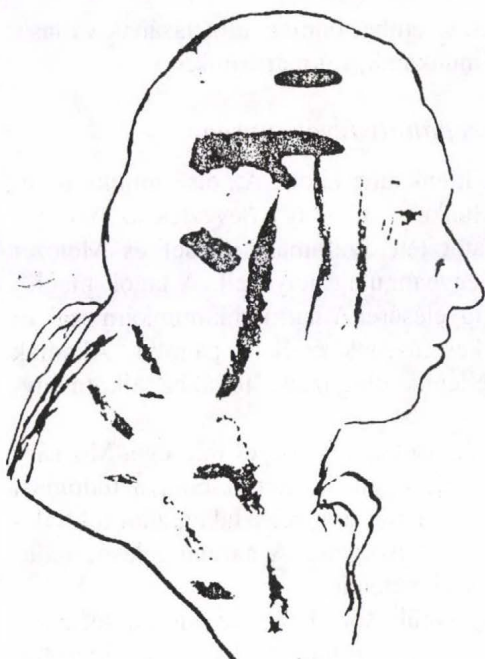
A kassai szabadkőműves páholy az *Égő csipkebokor*hoz nevet viselte a 18. században. Pecsétje is az égő csipkebokor volt, amely megegyezett a miskolciéval. A szimbólum azt fejezi ki, hogy mindkettő az isteni kijelentés örökösének tartotta magát, s egyben azt nyilatkoztatták használatukkal, hogy bibliai alapon állnak.²⁴

²¹ KAZINCZY FERENC: Pályám emlékezete. In: Versek, műfordítások, széppróza, tanulmányok. (Magyar Remekírók) Szerk. SZAUDER MÁRIA. Bp., 1979. 265–266.

²² Levél Cserey Farkasnak, 1805. május 23. In: Árnyékrajzolatok. Rexa Dezső kötetének felhasználásával szerkesztette: Z. SZABÓ LÁSZLÓ. Győr, 1981. 28.

²³ SZENDREI i. m. 674.

²⁴ BERÉNYI i. m. 23.

Gr. Török Lajos árnyékrajzolata
(Kazinczy Ferenc rajza)

A miskolci szabadkőműves páholy
pecsétje 1781-ből

Ezt a tényt támasztja alá a Török családnak a már említett ónodi református egyház iránt megnyilvánuló patrónusi tevékenysége. Így nem érthetünk egyet a szabadkőművesség eszmerendszerét egyértelműen kárhóztató, azt elutasító felfogással, amelyet Bartha Tamás cisztercita tanár képviselt 1873-ban megjelent művében. Szerinte „a szabadkőművesség vallásellenes és államellenes társulat, s oly intézmény, mely ellensége az egyednek, a családnak, államnak, társadalomnak, szóval minden pozitív vallásnak.”²⁵ A mozgalom megítélésében talán legelfogadhatóbb álláspont az lehet, amely a közösség azon veszélyére figyelmeztet, amikor tagjai számára valláspótlékot jelent a szabadkőművesség összejövetele, rítusa, természete, felfogása. Mikor áhítattal vesznek részt szertartásain, fokozódik a kiválasztottság, s mindez sok olyan emberben jön létre, akiknek nincs személyes hitbeli meggyőződésük, s kívül vannak a történelmi egyházak közösségén.²⁶

Ma sajnos ennél sokkal több és ettől eltérő valláspótlékhoz menekül a ténylegesen vallás nélküli ember és társadalom. Különféle keleti vagy nyugati mágiákhoz, az álhumanista pótcselekvésekhez. Sőt a legmarkánsabb példa erre a volt Szovjet-unióban a kommunizmus által létrehozott istentelenség vallása, melynek egyenes

²⁵ BARTHA TAMÁS: Szabadkőművesség. Eger, 1873. 10.

²⁶ RAVASZ LÁSZLÓ: Legyen világosság. Bp., 1938. 7.

folytatása a nihilizmus, a new age szemlélet, az ember önmegvalósításának vallása. Ezeknek vannak papjaik, kultuszuk, nevelőmunkájuk, sőt mártírjaik.

A miskolci szabadkőműves páholy tevékenysége

A megalakult miskolci páholy azonnal munkához látott. Az első munka tulajdonképpen az alakulás volt, a második „Munka” – mert így nevezték az összejöveteleiket – alkalmával a főmester ajánlatot tett Szathmáry József és Melczer László profánok felvételére, melyet a kör egyhangúlag helyeselt. A tagok megbízást kaptak a keresők felkutatására és megfigyelésére. A harmadik munkára csak öt hónap múlva került sor. Ezalatt súlyos keserőségek érték a páholyt. Akadtak ugyanis ellenségei a közösségnek, akik ellenük dolgoztak, továbbá alkotmánykönyvük is profán kezekbe került.

Az történt ugyanis, hogy az egyik tisztségviselő, Vay József felesége, Mocsáry Erzsé gyűlölte a szabadkőművességet, és férje egyik levelét felbontva tudomást szerzett annak tevékenységéről. Majd tovább kutatót ura íróasztalán, ahol több dokumentumot talált, és a családfőt feljelentéssel fenyegette. A harcias feleség indultainak múltán a páholy tovább folytatta összejöveteleit.

A negyedik munkára csak októberben került sor. Ezen az ülésen létszámgyarapodás történt, de közben két vendéget is üdvözölhettek: br. Orczy Józsefet, Békés megye főispáni helytartóját és Ócsay Balogh Péter nógrádi alispánt. Az új tagok mind kiváló férfiak voltak. Szathmáry Király József Szabolcs megye első alispánja, gr. Aspremont János, aki a Ludovikát tízezer, a Nemzeti Múzeumot 24 ezer forinttal támogatta, Bernáth László Zemplén megyei főjegyző, kellemesi Melczer László Borsod megyei aljegyző és Radvánszky Ferenc ezredeskaptány. Felmerült ezen az ülésen az osztrák monarchiában elszórtan létező páholyok együttműködésének és szövetségének a szükségszerűsége. Az ilyen irányú tárgyalások folytatására felhatalmazást adtak Török Lajos főmesternek, és a szükséges utazási költségekre a tagság a pénzt összeadta.

Az ötödik, hatodik és hetedik munka jegyzőkönyvei a további tagfelvételt tartalmazzák, míg a nyolcadik a megbízott követ által keresett egyesülés ünnepélyes elfogadását rögzíti. A kilencedik munkaülésen a törvény szerinti nagyjérdemű főmester testvér, gr. Török Lajos alkotmányszerűen benyújtotta lemondását. Az új főmester választásánál beszédett szavazatok alapján azonban ismét a régi tisztségviselőket választották meg. A lemondó főmester ékes szónoklatában arra ösztönözte a tagokat, hogy támogassák a célok megvalósításában. Így szólt: „egyesült igyekezettel tündöklő és kiváló nevünknek, az 'erényes világpolgárok' nevének eleget tehessünk, hogy az erényt szeretni s művelni, a bűnt pedig kérlelhetetlen gyűlölettel üldözni képesekké váljunk...”

1785 végén szomorú esemény zavarta meg a páholy munkáit. II. József kibocsátotta a szabadkőművességet korlátozó rendeletét, mely szerint csak oly városokban egysziszálhat páholy, amelyekben főbb kormányhivatal áll fenn. Ilyen Miskol-

con nem volt, így a páholynek meg kellett szűnni. A testvérek meghajoltak a parancs előtt; az ellenség éles szeme miatt is tartózkodtak a szertartásos munkától. Ez azonban nem zárta ki, hogy egyik vagy másik helyen találkozzanak. 1788-ban elhatározták, hogy a páholy felszerelési tárgyait két részre osztják, ahol folytatják a munkát. A felszerelések nagy része Ragályi István alsószuha kastélyába vitetett.²⁷ A relikviák további sorsáról különféle közlések láttak napvilágot.

A miskolci páholy tagjai hiába várták a megszüntetés után a legalizáló rendelkezést, erre egyelőre nem került sor, az viszont, amit a társadalmi, tudományos és művelődési téren a megújulás érdekében végeztek, nem múlt el nyomtalanul, sőt tovább folytatódott.

Török Lajos küzdelmei a magyar függetlenségért

A szabadkőművesség a vidékeken, a tájakon, sőt az országhatárokon túl is tudta egyesíteni tagjait céljai szolgálatában. Hazánkban azonban egy erős nemzeti öntudat hatott a mozgalomra, és vált annak motorjává. A nemzeti érzés új politikai formákban akart élni, s kevésnek tartotta azt a keretet, amit az Ausztriával való törvényességi kapcsolat biztosított. Egyébként is II. József, illetve a Habsburgok és a magyar nemesség közti szerződést megszegte, s így új megállapodásra, a király hatalmát megszorító új alkotmányra lenne szükség.²⁸ Új nemzeti eszmény jelent meg, azaz felelevenedett a régi vágy, mely a Rákóczi-felkelésre való emlékezésben, az ónodi szellem fellángolásában élt tovább a keblekben. A Habsburgoktól való elszakadás gondolata foglalkoztatta a hazafiakat és a nemességet egyaránt. Az angol és a magyar alkotmány rokonságát több tanulmány bizonyította abban az időben. De különös előszeretettel vetették egybe Magyarország és Ausztria közjogi viszonyát az Anglia és Hannover közötti viszonyal. Ezzel a magyar önállósági igényeket támasztották alá, hiszen Angliát csak a dinasztia származása fűzte Hannoverhez attól kezdve, mióta I. György Nagy-Britannia trónjára lépett (1714). Ez időtől perszónálunióban élt Angliával 1837-ig. Az angol királyok helytartó által kormányozták Hannovert.²⁹

Az angol és a magyar kormányzási formának összehasonlító és korlátozó vázlatát gr. Török Lajos dolgozta ki a *Conspectus regimini formae regnorum Angliae et Hungariae* című,³⁰ és a *Dissertatio statistica de potestate exequente regis Angliae* című³¹ műveiben.³² Török Lajosnak ez a két irata teljes nevének közlése nélkül jelent meg, és sokáig Barics Bélának tulajdonították e műveket – aki jogász és egye-

²⁷ SZENDREI i. m. 657–670.

²⁸ KOSÁRY DOMOKOS: Magyarország története. Bp., 1943. 169.

²⁹ BENDA i. m. 104.

³⁰ Hely nélkül, 1790.

³¹ Hely nélkül, 1790.

³² Magyarul kiadatott Kassán az Orpheus 1790. évi I. kötetében. Magyar címe: Anglia és Magyarország igazgatások formájának előadása.

temi tanár volt Pesten – ok nélkül. Tudniillik az Orpheusban olvasható munka aláírója: „Hazafi Társunk, Gróf ..r.. ..j..”, amely jelzés és pontozás Török Lajos rangjának és betűi számának felel meg. A röpirat nyilván azzal a céllal közöltetett, hogy eligazításul szolgáljon a nemesi rendi mozgalomnak.³³

A szerző kilenc pontban teszi szóvá és elemzi a hasonlóságokat és különbözőségeket.

Az elsőben felemlíti, hogy Anglia királyának egyik hatalma az, hogy az országban minden hivalt és méltóságot maga osztogat. Ez a hatalom nálunk is magáé a királyé, mert Werbőczy Törvénykönyve I. részének 3. címében, a 6. §-ban van megírva, hogy az ország mind a nemesítésnek és a birtokadományozásnak a jogát az uralkodó fejedelemnek átadta. Mindazáltal vannak némely hivatalok, amelyeket az „Ország ezen által adatott hatalomból kifogott”. Ilyen először a Nádor Ispáni méltóság, amely szerint a király és a rendek közt oda-vissza kell, hogy igazságot szolgáltatasson. Választásukra az 1608. 3. két-két jelöltet ír elő a király, a római katolikusok és a protestánsok részéről. A másik „kifogott” tisztség a két koronaőr tiszte, akiket a rendek jelölnek és választanak meg, a harmadikat a vármegyei rendek választják meg.

A második pont arról szól, hogy az angliai parlament III. Eduard óta törvényt szabó hatalommal bír, azt hajdan a magyar nemzet maga is bírta, de idővel ezt a Szent Koronára, következképpen a törvényesen uralkodó királyra vitte át. Hogy szabad kénye-kedvére semmi olyan rendelést ne tehesen, amely az isteni és a természeti törvénnyel, illetve a magyar nemzet régi szabadságával ellentétes, ezért „a Népet gyűjtse egybe, s tudakozza meg, ha nekik ez s ez tetszik-e vagy nem?”

A harmadik pontban az angol és a magyar parlament összehasonlításánál arról ír a szerző, hogy ott „az egész Nemzet követjeiből” áll a testület, s hatalom három részre osztott: a királyra, a felsőházra és az alsóházra. A felsőházban az ország nagyjai foglalnak helyet, az alsóban a tartományok, a városok és az universitások követjei. Ugyanezt lehet mondani a magyarországi országgyűlésről is, de a Diaeta az Angliai Parlamentumtól tetszetősen különbözik abban, hogy a Magyar Országai Paraszt Népnak az Ország Gyűlésen Követjei nincsenek, és az Ország Rendjei közt nem is számláltatik...”

A negyedik rész a parlament összehívásának szükségességét értékeli. Angliában háromévenként mindenképpen össze kell hívni a parlamentet. Magyarországon Géza idejében annyiszor hívták egybe, ahányszor szükség volt rá, de később már rendszertelenek voltak a gyűlések.

Az ötödik pont a háború indításának tényével foglalkozik. Szükségesnek tartaná oly módról gondoskodni, amely a királyt megtartóztatná „az ország veszedelembé való ejtésétől”. A nemességnek javasolná a svájci példát, ahol a nemesség esztendőnként egynéhány hetet fegyverforgatásban tölt.

A hatodik rész a pénzverés jogával foglalkozik, és figyelmeztet az inflációellenes tevékenységre, az értékmegőrzésre.

A hetedik fejezet megállapítja, hogy az „Angliai lakosok szabadsága javaiknak birtokokban, személyeiknek bátorságos léteiben és a helyhez nem köttettségben áll”. A magyar szabadságjogoknál a fejezetben a Werbőczy törvényeit hozza elő, a végén kiemelve az „ellenzés” jogát, de még nem szól a jobbágyok szabad költözési jogáról.

A nyolcadik pont szerint Anglia királyai kötelezik magukat az ország törvényeinek a megtartására, s ez megkívánatik Magyarországon is.

A kilencedik befejező része az angliai miniszterek törvény megtartásáról ír. Nálunk a Fejedelem is meg van kötve a törvények által.³⁴

Török Lajosnak ezek a megjelent írásai a nemzeti felbuzdulás 1788–89-es szakaszában a Habsburg-ellenes tevékenység egyik igen fontos megnyilvánulása

³³ Orpheus, I. Kassa, 1790. 327.

³⁴ U. o. 327–342.

volt.³⁵ A gróf azonban a törvényes átalakulás híve volt, és ezen a területen más irányban sem maradt tétlen. Az országgyűlés tanulmányi bizottságában az oktatás területén fejtett ki jelentős erőfeszítéseket. Ez a bizottság Ürményi József elnöklétével tervet dolgozott ki, amelynek szerkesztő tagjai Török Lajos és társai voltak. Céljuk a nemzeti köznevelés volt, s bár nem jutottak el teljes mértékben a nemzeti jelleg érvényesítésére, azt felismerték, hogy a felvilágosodás állama nem képes rendi szervezetben működni. Vay, Prónay és Török azt a javaslatot tették, hogy vezessenek be az iskolákba interkonfesszionális hittankönyvet, mely minden keresztyén vallás dogmáit tartalmazná, és külön fejezet foglalkozna a keresztyén toleranciával.³⁶ Társadalmi problémák is szerepeltek Török Lajos programjában. Skerlecz Miklós főispán, országgyűlési követ 1790 őszén kelt irata, mely Török Lajos ösztönzésére készült, tartalmazza azt a régen is sok vitát kiváltó javaslatot: miért ne lehetne a magyar alkotmány némely kedvezését kiterjeszteni a szabad polgárookra is, miért ne lehetne a parasztoknak is lassanként utat nyitni a szabadsághoz? Egy 1790 áprilisában megjelent irat pedig arról szól, hogy itt a történelmi pillanat a Habsburg-uralom megszüntetésére.³⁷ De már korábban is napirendre került a Habsburg-ház trónfosztása, amikor Beck Pál elküldetett a poroszokkal való tárgyalás végett II. József detronizálásának megbeszélésére.³⁸

A felvilágosulást hirdető magyar mozgalom ellensúlyozására II. Lipót és I. Ferenc rendőrruralomhoz és besúgórendszerhez folyamodott. Megfizetett írók támadtak a „művelt” nemzettel szemben álló „műveletlen” magyar nemesség ellen. Titkos besúgók rendszere működött és ez erkölcsi veszélyt hozott a közvéleményre.³⁹ A szabadkőműves páholyok vezetői, tagjai és a felvilágosodás eszmevilágának képviselői megfigyelés alatt álltak. Ellenük intrikákat kreáltak. Kazinczyt össze akarták haragítani későbbi apósával, Török Lajossal. „Midőn most 1789. novemb. Bécsbe készülék... – írja Kazinczy –, ezeknek a lelketlen, de nagyravágyó semmiknek egyike elkezdé suttogni a városban, hogy engem oda gonosz szándék vonsz, és midőn azt mások is suttogák, őutána, hűségéből hírt vive a grófnak, hogy a városban ezt suttogják. Nem tartám magamhoz méltónak, hogy szót tegyek róla... Az idő megmutatá: én csaltam-e meg magamat öbennem, vagy ők bennem magokat.”⁴⁰

A bajkeverők személyesen is felkeresték az író: „midőn egy nem-jó ember belépe hozzám, tekervényeivel hálójába akara keríteni. Szerencséjére az emberi ségnek a rosszak eszetlenek is egyszersmind. Tűzbe jövék, s kikergettem magamtól.” Kazinczy az ármánykodásról kénytelen volt Török Lajost is tájékoztatni:

³⁵ H. BALÁZS i. m. 134.

³⁶ U. o. 167.

³⁷ U. o. 152.

³⁸ HÓMAN–SZEKFÜ i. m. 72.

³⁹ KOSÁRY i. m. 170., 175.

⁴⁰ Pályám emlékezete. I. h. 319–320.

„elbeszélém, mely gyalázatos emberek ólálkodnak utána és utánam. A beszéd még nem ére véget midőn kopogának, s a két vendég belépe: egyike kisdéd, húsos, bar-na, kopaszodó; másika magas, orras...” [Martinovics] volt.⁴¹

A Habsburgok által felállított besúgórendszer jól működött, a Martinovics-féle összeesküvés lelepleződött. A jakobinus per résztvevőinek személye ismertté vált, de nemcsak a ténylegesen benne lévők szenvedtek, hanem másokat is belekevert a főszervező. Följelentés készült a Szirmay családról, a Rádayakról, Török Lajosról és általában a zempléni birtokosokról. Saurau Francz gróf, a polizeihoffstelle vezetője beadványt készített I. Ferenc királyhoz, amelyben beszámol a magyarországi elégedetlenség mozgalmáról, s közli a Zemplén megyei veszélyes személyek névsorát. Ezek között szerepel gr. Török Lajos tankerületi főigazgató neve is.⁴² A Habsburgok magyarellenes tevékenysége és elnyomása tovább erősödött. Sokan kerültek börtönbe. Maga Kazinczy is szenvedő részese lett a kiteljesedő késői abszolutizmus kegyetlenkedéseinek.

Gr. Török Lajosnak sikerült elkerülni a letartóztatást, a közéletben eddig végzett munkáiból visszavonult felvidéki birtokára. Ellene is vizsgálatot indítottak, s az ügy sokáig húzódott, míg végül 1795 végén nyugdíjazták. Életének további szakaszáról az egyik lap azt írta: „gróf Török Lajos úr mióta hivatalából kilépett, idejét a gazdaság gondja és a 'chémia' foglalták le, melyben sikerrel dolgozott. Tanúja az az egynéhánybeli találmány, nevezetesen antimonialis tincturája, mely a maga tekintetét mostanáig is kisebbedés nélkül tartja fenn”.⁴³ Veje, Kazinczy Ferenc egyik barátjának így ír erről: „Ipam ismeretes a maga kémiai produktumairól. Ő abnormis sapiens, Horátnak szava szerint, az az nem az oskolák szerint gondolkodik... azt tudom, hogy Ipam sem nem scharlatán, sem nem impostor. Többet mondok: látam sok betegét, akin segít: látom, hogy egy orvos ki a házának nem barátja, megvallja, hogy a Gróf haszonnal teszi curáját: aber das ist nicht nach der Methode!! Láttam dr. Janisch levelét Berlinből, melyben Ipamnak írja, hogy dissertatioja a berlini orvosok előtt figyelmet támasztott, s jelen valék 1790-ben, midőn dr. Szombathy József úr Pesten hosszasán consultálta Ipammal a dolgot és az Ipamat in medicim buzdította, hogy elmélkedjék s főzze ki azt az ideát, melyet az Ipam akkor forralt.”⁴⁴ Török Lajos halála után is az érdeklődés előterében állt országosan a kolera elleni orvosság. Kazinczy írja Majthényi Lászlónak 1805 márciusában: „Az ipammal nem holt el a tinctura készítése: azt az ipam az én kezeimben is meghagyta tulajdon kezével írva: de azt senki egyéb nem készíti, mint a napam. Méltóztassék a méltóságos úr ez eránt kassai kereskedő Rumi József úrnak írni. Nála az mindég lesz.”⁴⁵

⁴¹ U.o. 323–324.

⁴² BENDA i. m. 1068

⁴³ Hazai és Külföldi Tudósítások. 1810. Kisasszony hava.

⁴⁴ KazLev, XXII. Bp., 1927. 315.

⁴⁵ KAZINCZY FERENC: Levelek. Magyar Remekírók, szerk. SZAUDER MÁRIA. II. 438.

A medicina a járványterhes világban sikert aratott. Ennek dokumentumait Garzó Gyula gyomai református lelkész adta ki jóval Török Lajos halála után, 1873-ban Kecskeméten: „Néh. Gróf Török Lajos cholera ellen alkalmazott rusztincturája s ezen üldözött gyógyszer fényes sikerének okiratai. A szenvedő emberiség érdekében közrebocsátja...”⁴⁶ A cím arról árulkodik, hogy a gyógyszer használatát nem ismerték el, üldözött volt, mint a kitalálója is. Kazinczy 1809. október 17-én kelt levelében írja Váczy Jánosnak: „szegény Ipam régolta betegeskedik és félek, hogy ez el fogja oltani életét, elgyengült ember és már 62-dik esztendejébe lépett be október 7dikén”.⁴⁷ Az író más barátjának is elpanaszolta bánatát, apósa egészségi állapotának a megromlását. Vay Józsefnek is megírta, aki Zsolcáról 1810. április 22-én kelt válaszában osztozik barátja bánatában, így: „Jó Barátom Gróf Török Lajos úr betegeskedését szivemből fájlalom. Fájlalom a rajta történt méltatlanságokon megilletődését is. Bizony ha a teste ereje meg volna: nevetné haszontalan berzenkedéseket. Mert soha ő a vele élők háládatosságára, s igazság szeretetére sokat nem calculált...”⁴⁸ Néhány hónap múlva gr. Török Lajos eltávozott az élők sorából. Kazinczy Cserey Farkasnak írja Kázmérből 1810. június 25-én: „Az Ipamat éppen most fogjuk mindjárt koporsóba tenni, már vonják neki a harangot. Megbocsátassz tehát ha ezen leveletem igen röviden írom...” Majd lejjebb így folytatódik a levél: „Ipamat éppen most tevének sírba. Juniusnak 23dikán hala meg. Született Ónodon 1748. október 7dikén. Ámbár a test egy kevéské szagos, mégis hozzá mentem, s jobb kezére hármass csókomat felnyomtam. Az a csókolt kéz nekem sokat adott. Én csókoltam meg azt utolszor.”⁴⁹ „Tisztább characterű s nemesebb embert ritkán vesztett el a világ: de túlélte magát” – írja néhány nap múlva Kazinczy. De fennmaradt Török Lajos feleségének megnyilvánulása is a szomorú alkalomból, így: „Tetszett a Mindenhatónak, ki az emberek életét a maga szabados bölcs végzései szerint nyújtja vagy rövidíti én kedves férjemet Szendrei Gróf Török Lajos Urat tíz hónapi sínlése után a folyó holnapnak huszonharmadikán életének 62dik, s házassági életünknek 34dik esztendejében, minekutána a Római Anyaszentegyháznak rendelése s szertartása szerint a Szentségekkel példás buzgósággal s szent áhítatossággal élván kimuláshoz elkészült volna magához szólítani, s engemet egyes szentül szeretett férjtől, József, Sophie s Mária gyermekeinket a magzati hűségnek teljes mértékben tisztelt atyjaktól megfosztani. Lélektelen tetemeit tegnap tettük földbe itt Nagy-Kázmért, lakásának s halálának helyén... megszomorodott szívű szolgáló Gróf Roggendorf Alojzia”.⁵⁰

A már fentebb említett újság tudósítása szerint gr. Török Lajosban özvegye egy jó férjet, három gyermeke egy jó atyát, alatta valói egy szolid urat és sok szegény,

⁴⁶ SZINNYEI JÓZSEF: Magyar írók III. Bp., 1894. 1022.

⁴⁷ KazLev. VII. 18.

⁴⁸ U. o. 386.

⁴⁹ U. o. 539.

⁵⁰ U. o. 543.

akiket gyönyörködve segített, egy nemeslelkű jóltevőt siratnak s sokáig áldásban fogják tartani emlékezetét.⁵¹

Összefoglalás

A szabadkőműves páholyok a 18 században erős intézményekké nőttek ki magukat. A felvilágosodás eszméinek igen fontos bázisaivá lettek. Az a szellemi ébredés, amely a század utolsó éveiben az egész országot a megújulás felé vezette egyre erősödött. Egymás után jutottak érvényre a nagy eszmék, és születtek kiváló gondolkodók, s ezek mind csatlakoztak a mozgalomhoz.

A Török Lajos által alapított miskolci *Erényes világpolgárok* páholya is a város, a környék szellemi életének katalizátora lett. Megalakulása új lendületet adott a szunnyadó állapotból felébredt régióknak, s Észak-Magyarországon több lelkes munkása volt, mint bárhol az országban. Az irodalom területéről pedig az ország leglelkesebb és legerőteljesebb munkásának, nyelvújítójának támogatását és pártfogását élvezhette, Kazinczy Ferencét.

Úgy látszik azonban, hogy mindaz, ami elkezdődött, és a megvalósulás felé haladt a századforduló előtt túl sok volt némely körök számára. Az ausztriai ház nem nézte jó szemmel az ébredést. Működésbe hozta a régi jól bevált taktikát – amit ma is alkalmaz a politika – minél erősebb a magyar egységi törekvése, annál inkább szükséges a divide et impera (oszd meg és uralkodj) elve.

A szabadkőműves mozgalom, mely nemzeti kiválóságaink gyűjtőtáborra volt, később gyanús intézménnyé lett, mert annak nevezte ki a Habsburg-ház uralkodója, másrészt azért, mert hatalmukba kerítették a hiszékenyebb tagokat, és a széthúzás, majd felbomlás volt tapasztalható. Hazánkban az a nemzeti eszmeiség, amelyet a hazai páholyok kidolgoztak, szinte egyedülálló módon nem érvényesülhetett. Az a politikai diktatúra pedig, amely hatalomra került az új osztrák uralkodó trónra lépésével, végképp megpecsételte a mozgalom sorsát a századfordulóra. Élharcosán is beteljesedett Kazinczy prófécijának jövődömlése, amit gr. Török Lajoshoz című versének utolsó két soraiban írt:⁵²

*Bomlott sápadt arcza
Mély kínokat hagyott sejdíteni.
Eltűnt az élet' vidámsága tőle,
S korán sír nyelte el a boldogtalant.*

Közel egy fél évszázadot kellett várni, míg végre ismét elemi erővel tört fel a nemzetből a megújulás és függetlenség vágya, mely szunnyadó lelki állapotából felriasztotta és cselekvésre indította. Ez a kor vezette ki az országot a politikai és társadalmi elmaradottságból, s a rendi kormányzat helyébe korszerű parlamentarizmust, a régi Magyarországból új Magyarországot formált.

⁵¹ Hazai és Külföldi Tudósítások, 1810. Kisasszony hava.

⁵² Kazinczy Ferenc összes költeményei. Idézett kiadás, 256.

PRAZNOVSZKY MIHÁLY

Egy nógrádi táblabíró reformjavaslatai (Kazinczy Ferenc és Mocsáry Antal kapcsolata)

Kazinczy Ferenc 1831 júniusában Nógrád megyébe utazott. Rövid idő alatt hosszú utat tett meg. Acsa–Magyarnándor–Balassagyarmat–Nagykürtös–Pöstyén–Ludányhalászi–Ság-Lapujtő–Losoncz–Videfalva–Podrecsány–Gács–Fábiánfalva – ezek voltak útjának állomásai. Ismerősöket, barátokat keresett fel, egy-egy nevezetesség megtekintésére is futotta idejéből.

Június 18-án a mai Karancslapujtőre érve (kis falu Salgótarján mellett) ezt jegyezte fel: „Kevés idő múlva azután Lapujtőn valánk, vagy mivel a rossz hangzású neveket kerülni illeik, mint a rossz ómenüeket, Bocsáron inkább, mert a két hely egygyé forradott, s Bocsár a Mocsáry háznak praedicatumot ada, – Mocsáry Antal úrnál. Ez a lelkes, szíve a Nógrádnak leírása által tiszteletes ember, kedves veje volt helytartói tanácsos Darvas Ferencnek, kedves sógora consil. Puky Ferencnek.”¹

A kis nógrádi falu különösebben nem nyerte meg Kazinczy tetszését. „E hely a Karancs lábainál egy szomorú völgyben fekszik. Mi kisebb táj lakosai ide nehezen szokhatnánk.” – írja az amúgy ma is szép, regényes tájról, a Karancs magas csúcsának tövében meghúzódó faluról. De rossz benyomását feledteti vele, hogy mennyi nagyszerű emberrel találkozott itt. Átlovagolt a közeli Karancsberényből gróf Berényi Miklós, megismerkedett Szabó Istvánnal, aki Karancskesziben a görög klasszikusokat fordítja s régi ismerőseit is megölelhette: Kapy Józsefnét, ifjúkori barátját és Baranyi Mihályt, „ifjú nem szerencsés éveinek” sorstársát.

Innen, Bocsárlapujtőről írt pár soros levélben hívta meg a szomszédos községben plébános Szabó Istvánt a személyes megismerkedésre.² Kíváncsi rá, mert egyrészt „az én tisztelt barátom, Tek. Mocsáry Antal úr olly sok szépet beszél nekem Tisztelt Úr, az Úr felől”, másrészt olvasta a két évvel korábban megjelent hexameterekben írt versét, amelyet Szabó István Mocsáry Antal felgyógyulásának örömére írt, s a Hasznos Mulatságokban jelent meg.³ Szabó István nemhogy átjött, de jó poétaként rögtön hozott magával is az új epi-

¹ Kazinczy Ferenc utazásai 1773–1831. Bp.–Miskolc. 1995. Vál., szerk., jegyzeteket írta BUSA MARGIT. Széphalom Könyvműhely–Felsőmagyarország Kiadó, 365.

² Kazinczy Ferenc levelezése 21. k. Bp. 1911. S.a.r. Váczy János, MTA kiad. Kazinczy-Szabó Istvánnak, 1831. jún. 18. 576–577.

³ SZABÓ ISTVÁN: Tekintetes Bocsári Mocsáry Antal T. B. úr, N. s. Nógrád Vgye leírója, súlyos és hosszas betegeskedéséből fellábadozván, illy jeles öröm könnyeket kitsafart Versekkel tiszteltetett meg., Hasznos Mulatságok, 1829. I. félév. IV. 73–74. A sok-sok jó kívánságot tartalmazó vers egy sora igazolja, Nógrádban is a monográfiát tartották a legtöbbre: „hazád a / Fényes híru Megyét szavaidból ösmeri jobban.”

grammaiból, amelyeket felolvasott Kazinczynak, várva véleményét. Másnap pedig sietett műfordításaiból is küldeni néhányat, kérve a bírálatokat.⁴

A másik közeli nógrádi faluban, Etesen lakott Baranyay Mihály, Kazinczy ifjúkori társa. Nagyon beteg már, s külön levélben kéri, látogassa meg őt Kazinczy, hogy végre, annyi évtized után megölelhessék egymást; „... Holnapi napon egy barátságos Dél-ebédre magokat ide meg alázni méltóztatnának ...”, (A meghívás a jeles társaság egészének szolt.)⁵

Aki miatt viszont elsősorban Lapujtőre utazott, az Mocsáry Antal volt, ahogyan ő minősítette, „Nógrádban igen tisztelt ember”. Ezt a tiszteletet nemcsak egyéni tulajdonságai, hanem „Nógrádnak leírása által” érdemelte ki a tudós táblabíró.

Mocsáry Antal, a történetíró és költő

Amikor Mocsáry Antal 1832. május 24-én elhunyt, a Jelenkor névtelen nekrológírója szemléletesen foglalta össze éltének és irodalmi tevékenységének lényegét: „A tudományok végiglen kedvesek voltak nála, mint mellyekben a Jóság s Emberség hatalmas eszközeit látta: de lelkének fő szépsége maga a Jóság és Emberség volt, amit hozzá méltó úri magzatnak is ritka szerencsével általadott. Szolgált előbb Nógrádot, mint főszolgabíró: de szolgált utóbb ezen Vármegyének leírásával is, melly munka néki maradandó tiszteletet szerze. A poesisban, noha ez uton nem látszott koszorút kérni, míg magát könnyebben érezte, nagy örömet talált. Dolgozásait mély érzés szülte: s rimes levelei azon számos barátságot mutatják, mellyben több nagyokkal állott ...”,⁶

A tudós táblabíró életét két évtizeddel ezelőtt Leblancné Kelemen Mária⁷ levéltáros igyekezett feltárni, de az adatok esetlegessége miatt közel sem tudott kerülni a teljességhez. Ma sem bővebbek az ismereteink, hiszen Mocsáry javarészt visszavonultan élt, birtokain gazdálkodott, csak a megyei közéletben vállalt szerepet. Megjelent művei alapján az irodalomtörténet sem foglalkozott vele, egyedül a helyi, a nógrádi történetírás tartja nyilván, mint az országismertető történetírás egyik jeles helyi képviselőjét a XIX. század elejéről. S használja alapvető forrásként mindmáig monográfiáját a múltba néző ifjúság.

A család tagjait erősen vonzotta a katonai pálya. Ez az egyik meghatározó jövőkép, amelyet generációkon át a család ifjai elé felvázolnak. Már apja, Mocsáry Balázs (1723–1772) cs. kir. kapitány volt az osztrák seregben. Peták Franciskával (1735–1895) kötött házasságából (1749) született négy fiúgyermek közül kettő is a kardbojtot választotta. Péter ezredes lett, Lajos kapitány. Károly és Antal a gazdálkodásra adta a fejét. Mocsáry Antal gyermekei közül is ketten a hadseregben találták meg jövőjüket.

Mocsáry Antal 1757. szeptember 18-án született a Hont megyei Bozókön (anyja szülei éltek itt), s 1832. május 24-én halt meg Lapujtőn. A szép tisztes kor meghatározó eseményei a házasságkötés 1788-ban Darvas Móriával (1769–1803); kilenc gyermek születése; megyei hivatalok betöltése, hiszen 1790-től volt megyei aljegyző, a szécsényi járás

⁴ Kazinczy Ferenc levelezése 23. k. Bp. 1960. S.a.r. BERLÁSZ JENŐ, BUSA MARGIT, CS. GÁRDONYI KLÁRA, FÜLÖP GÉZA, Akad. Kiadó. Szabó István – Kazinczynak, 1831. jún. 19. 406.

⁵ Kazinczy Ferenc levelezése 21. k. Baranyay Mihály – Kazinczynak, 1831. jún. 18. 577–578.

⁶ Jelenkor, 1832. 46. sz. jún. 9. 362.

⁷ LEBLANCNÉ KELEMEN MÁRIA: Bocsári Mocsáry Antal, Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve, 1977. 305–324.

főszolgabírája, 1800-ban megyei főbiztos, azaz a hadi ügyek intézője, majd táblabíró Heves és Nógrád vármegyében.

Felesége halála után már csak birtokain gazdálkodott. Ezek Lapujtőn, Kiskotrocson, Nagyalubán, Felső-Palojtán, Endrefalván s neje után Pomázon voltak. Átlagos köznemesi vagyon lehetett, amely tisztességes megélhetést, gyermekei neveltetéséhez biztos háttérrel jelentett.

S maradt még az utolsó szenvedély, az írogatás. Udvarházi költő, minősíti őt a kor kutatója, utalva ezzel is arra, hogy e korban Nógrádban sem ritkaság a verselgető földesúr, aki elsősorban önmagának ír, s közvetlen élményeiből meríti témáit.⁸ Mocsáryval is ez a helyzet. Versei az intim események rögzítői: barátai házasságkötése, halála, esetleg érdekes események, mint a napfogyatkozás, árvíz, tűzvész leírása, kedvenc kanárimadarának elpusztulása stb. Egyik versében le is írja: „bár poéta nem vagyok/ mert tisztellek, s mást ne keress/bennem.”

Ez a szerénység vagy inkább félelem a megmérettetéstől végigkíséri irodalmi pályáját, amely egyébként a maga módján nem is volt erőtlen s főleg nem is jelentéktelen.

Első művét 1800-ból ismerjük, Pesten jelent meg Fűskuti Landerer Mihály nyomdájában. Címe: *„Az emberi sors meg-gondolásából származott elmélkedései és fohászkodásai, egy magát igazán meg-esmért szívnek.”* Hosszas betegség után fogalmazta meg elmélkedéseit a hogyan kell élni problémáról s ezeket különböző személyekkel mondatja el, így elmélkedik a keresztény életéről gyermek, ifjú, leány, házas ember, férjezett asszony, pap, katona, gazdag, szegény stb.

Verssel 1803-ban jelentkezett, a Magyar Kurirban adta ki a felesége halálára írt búcsúztatóját, amelyből a soha ki nem ölhető fájdalom bánata csendül meg:

Megyek őutána örömmel – s nem félve,

Mert tudom, fellelem személyét szemlélve.

A két esztendő múlva, ugyancsak Pesten, Fűskutinál megjelent másik mű előszavából szintén kiolvashatjuk, Mocsáry valóban nem tudta feldolgozni felesége váratlan halálát, s a teljes visszavonulásban vigasztalódik csak meg. „Én pediglen, a ki már csak, a tsendes magánosságomban keresem a lehető meg-nyugtatómat ...”. Ez a műve Seneca után írt verses pásztorjáték. Kedvelt szerzője volt Seneca, ahogyan írta „Olvastam én a tsendes-óráimban azon el-felejtethetlen Senecának örökké fenn maradó érdemes írásait ...”. A cím pedig pontosan elárulja a tartalmat: *„A tisztelt barátság, vagy-is Aurelius és Martzia érzékeny történetei, de csak érzékenyekért!”*

1813-ban keletkezett első terjedelmes, konkrét verse, amely eseményein ő maga is jelen volt lányával, sőt életveszélyben forogtak a Vág nagy áradásánál. Címe: *„A Vág vízének áradása Nemes Nyitra vármegyében a Pöstényi Fördőben mely is kezdődött 26. Aug. 1813. s innen következett sokaknak Veszedelme. Ezen szomorú Rajzolat egy pontig igaz történet versekbe foglaltatott.”*

Hasonló krónikás versezetei, prózái mind elkallódtak. Ismerjük legalábbis címről báró Révay János selmeci bányagrófi beiktatása alkalmából írott versét (1819), az alsószkálnoki könyvtár emlékére mondott s kiadott beszédét (1819), Laurentzy János evangélikus pap felletti gyászbeszédét (1820) stb.

⁸ KERÉNYI FERENC: Az „udvarházi klasszicizmus”-tól a romantikáig, Balassagyarmati Honismereti Híradó, 1982. 19–38.

Sokkal fontosabbnak tartotta viszont azon műveit, amelyek a tudománnyal foglalkoztak. Egyik kéziratosa versében, amelyet egy plébánosnak címzett, fogalmazza meg, hogy számára a legnagyobb öröm a tudomány művelése, az olvasás:

„Találom azt, amit a világ nem adhat,
A többi mulatság miattam maradhat.”⁹

Így aztán 1820-tól volt igazán elemében. Ekkor kezdte meg nagy munkája anyaggyűjtését. 1820-ban a Nógrád megyei közgyűlési jegyzőkönyv őrzi kérvényét, amelyben engedélyt kér a megyei levéltárban kutatásaihoz, illetve támogató levelet a megyei nagy családi levéltárakba való bejutáshoz: „minden magányos földesuraságoknak és megyebeli lakosoknak a kezek közt lévő e célra szolgálható ritkaságoknak, régiségeknek vagy irományoknak vele leendő közléséről” írja kérvényében.¹⁰ A szükséges támogatásokat meg is kapta s 1826-ban megjelent a négykötetes munka, pontos címén: „*Nemes Nógrád Vármegyének Historiái, Geographiai és Statistikai Esmertetése. Rézre Metszett Rajzolatokkal Négy kötetben. Pesten. 1826. petrőzai Trattner Mátyás betűjével.*”

Mocsáry szép, ízes magyar nyelven fogalmazott. Ahogyan bizonyára Kazinczynak is tetszően írta: „aki nyelvtét szereti, szereti a Nemzetét, szereti az hazáját, nem költi az eféle Magyar az itt való szorgalom által honni uodalmaiból gyűjtött kintseit az idegen külföldön, nem is mosatja fehér ruháját Párizsban.”¹¹

A testes négy kötetben Mocsáry áttekintést ad a megyei földrajzi, történeti, gazdasági helyzetről. Hatalmas forrásanyag segítségével járasonként bemutatja az egyes településeket. Külön kötetben tárgyalja meg várainak történetét. Jelentős részt szán a megye nevezetességeire, a jelentősebb magángyűjteményekre, természeti ritkaságok bemutatására stb.

A monográfia fontosságát R. Várkonyi Ágnes az alábbiakban állapította meg. „Ez a mű a feudalizmus utolsó pillanatában készült látélet, a vármegye természeti, népességi, gazdasági és történeti viszonyait egybefoglaló tájékoztatás, a kor sajátos tudománya, a hon- és államismereti tudomány szabályai szerint, tehát pontos és részletes leírásokra törekszik, mert az akkori gyakorlati politika számára is tájékoztatásokkal kívánt szolgálni.”¹²

Nagy lélegzetű forráskiadványok születnek ekkor, ezekre alapozó tudományos igényű és szintű feldolgozások készülnek, amelyek ugyan nemesi-rendi szemléletűek – ez Mocsáry művén következetesen végighúzódik –, de helyenként már a változó, a polgárosodó társadalom igényeinek figyelembevételével íródnak. Ugyanígy változik az olvasóközönség összetétele is: a nemesi olvasók mellett a számban is növekvő polgári értelmiség adja az olvasótábor jelentős részét.¹³

Mocsáry két dologtól tartott igazán. A már említett kritikai visszhangtól és könyve elavulásának lehetőségétől. Előbbiről, azaz bírálókról és általában az irodalmi vitákról ez a véleménye: „Nem pedig a most módiba jött Recensenseknek sértegetésekre, akik akármi tárgyra nézve akarjanak is engemet ezen igaz hazafiui munkámban, recenseálni, szabadságokban áll; de részemről az effélékre soha nem fogok felelni, mert semmiféle háborúnak,

⁹ LEBLANCNÉ KELEMEN MÁRIA: i. m.

¹⁰ Uo.

¹¹ Mocsáry: *Nemes Nógrád Vármegyének ...* (a továbbiakban: Monográfia) I. k. 59.

¹² R. VÁRKONYI ÁGNES ajánlása a Monográfia hasonmás kiadásához, Szécsény, 1982. 4.

¹³ Erről bővebben lásd PRAZNOVSZKY MIHÁLY bevezetőjét a Monográfia hasonmás kiadásához.

annyival inkább penna háborúnak nem vagyok barátja. Ha valakinek nem fog tetszeni előadásom, vesse el, s ne olvassa azt –, de ne martzangoljon, mert azt meg nem érdemlem.”¹⁴

Hasonló módon keveredik az író ember önérzete és aggodalma a kötet más helyén, amikor ezt kérdezi: „Hát valjon mit reményhetnek az én írásaim?” Bizonyára a megjelenés után az újdonságoknak kijáró kíváncsiságból lesznek olvasók, később az illusztrációk miatt majd előveszik, s aztán bekerülnek a könyvtárakba. A nemzet történetét pedig mindig újraírják „s azontúl írásaim elmaradnak, moly rágítsál rajtok, és lassankint magammal együtt örökre elfognak felejteni.”¹⁵

Ezért is jelentett nagy örömet számára Kazinczy látogatása lapujtói magányában. A Mester jelenléte személyének és életművének szólt, abból is az egyetlen időtálló, a moly „rágítsálását” kiálló művének, Nógrád megyei leírásának. Kettejük kapcsolatának és élete lezárásának nagy pillanata volt a lapujtói találkozás.

Mocsáry kortársai között

Vitkovics Mihály 1810. október 6-án kelt levelében írja Kazinczynak, hogy Pomázon megismerkedett Mocsáry Antallal, „a ki tégedet, barátom, jól ösmér, és különös tiszteletben tart literátori sok érdemeidért.” Mocsáry és Vitkovics között hamar barátság szövődött, kiderült, hogy Mocsáry maga is költő („ő egy igen buzgó, még pedig cadentiás költő”) de végső soron „egyedül, a maga időtöltéséért, és nem másért, dúdolgat.”¹⁶

Vitkovics barátságuk során többször is költői levéllel tisztelte meg barátját, így versben örökítette meg pomázi találkozásukat, névnap köszöntőt írt, sőt egy epigrammát is szerzett nógrádi barátja tiszteletére. Vitkovics halála után annak egyes kézíratait – talán a hozzá írt verseket – Mocsáry elküldte Kazinczynak, a hagyaték gondozójának.¹⁷

Egyes források szerint Fáy András is barátságába fogadta Mocsáryt. Bár ennek verses nyomát nem találtuk, de alkalmuk lehetett a találkozásra, hiszen Fáy igen erős szálakkal kötődött Nógrádhoz. Így ezt írta 1808. május 4-én Kazinczynak: „Én most Pesten prókátorokodom; meddig, azt nem tudom. A juristitális napokat Nógrád vármegyében, Jobbágyiban töltöm, amelyet lakásomnak rendelt ki uramatyám.” Sőt, apja parancsát teljesítve, keresztül-kasul beutazta a nógrádi kúriákat is, hogy a család rangjához méltó feleséget találjon a nemes kisasszonyok között – így mindenképpen volt alkalmuk a verselgető nógrádi földbirtokossal találkozni.¹⁸ Annál több és pontos adataink vannak Kazinczy és Mocsáry kapcsolatára, amelynek forrása Kazinczy levelezése. Az intenzívebb levélváltás közöttük csak a 1820-as évek végén alakult ki s a korábbi évek szórvány adatai alapján nem tudjuk pontosan eldönteni barátságuk kezdetét.

¹⁴ Monográfia, 4. k. 237–280.

¹⁵ Monográfia, 3. k. 260.

¹⁶ Vitkovics Mihály válogatott levelei. Kiadja Szvorényi József, Bp. 1879. AIGNER LAJOS, 130.

¹⁷ Vitkovics Mihály költeményei. Kiadja Szvorényi József, Bp. 1879. AIGNER LAJOS: Mocsáry Antalhoz 89–90, Mocsáry Antalhoz 118–120, Az epigramma így szól (143):
Mocsáry Antalhoz

Pénzre nem ásitok, boldogság nincs az érczben:

A jó sziveknek tetszeni fő örömem.

Fese ezen két vers, mért érzek: szívem örömjét

Add meg, – s lelkem ezért tégedet áldani fog.”

¹⁸ BADICS FERENC: Fáy András életrajza. Bp. 1891. MTA, 61.

Így egyelőre kétkedéssel olvassuk azt az értelmezést, hogy Mocsáry ott lett volna Kazinczy esküvőjén. Kazinczy 1804. november 11-én vezette oltár elé Török Sophie-t és Szentgyörgyi Józsefnek írt levelében a nem túl népes lakodalom közönsége között említi Mocsáryt is. „10. szolgabíró Mocsáry és Szirmai Antal, a Praese fíja.”¹⁹ Elméletileg ez a Mocsáry lehetne a nógrádi szolgabíró, hiszen addigra már megjelentek művei, lehet, hogy éppen akkor járt azon a vidéken – de ez az adat még pontosításra szorul.

Hogy kapcsolatban, s pedig komoly kapcsolatban álltak, azt egy 1806-os levele igazolhatja, amelyet 1806. szeptember 25-én írt Cserey Farkasnak a Csokonai-síremlék ügyében s amelyben Mocsáry Antalt is említi, mint a tervek egyik szakértőjét, segítőjét.²⁰ Így tehát Vitkovics Mihály 1810-es megjegyzése, hogy Mocsáry „jól ösmeri” Kazinczyt, lehet, hogy nemcsak az irodalmi, hanem a személyes ismeretségre is utal.²¹

Ezt látszanak igazolni a további levelek is, vagy azok utalásai. 1829 októberében például Mocsáry gyermekei hogyléte felől érdeklődik. „Hogy vannak kedves gyermekeid, kiket szerencsém van ismerni Pesti szállásodról, és Péczelről az egyikét?”²² Egy Széphalomról kelt 1830 februári levelében már szó esik betegségről, gyógymódokról, műfordításokról, kortársakról – tehát elég bizalmas és elég mély levélváltás, ami persze egyáltalán nem idegen Kazinczytól.²³

Ugyanígy nem kell túlzott jelentőséget tulajdonítanunk Kazinczy 1830 szeptemberi levele címzésének, amikor Mocsáryt így szólítja meg: „érzésben és Gondolkodásban velem rokon tiszteletes Atyafi!” Gyakori minősítések ezek Kazinczynál, még ha a címzettnek kiváltképp jól is estek ezek a szavak.²⁴ S talán ebben a levélben mintha Mocsáry megyetörténetére utalna, hiszen 1830-ból nem ismerünk megjelent Mocsáry-művet. „Mihelyt haza megyek, megolvasom kijegyzett soraidat, s annak kimutatását szívesen köszönöm. Te azzal a Munkával Olvasóidnak kincset adál, magadnak felejthetetlen dicsőséget szerzel.” (De vajon miért ilyen későn jutna a négy évvel korábban megjelent műhöz s melyek lehettek azok a sorok, gondolatok, amelyeket Mocsáry kiemelten ajánlott Kazinczy figyelmébe?)

Mocsárynak csak egyetlen levelét őrzi a Kazinczy-gyűjtemény. Ez 1831. április 5-én kelt Bocsa-ron.²⁵ Egy történetet mesél el s közben talál arra lehetőséget, hogy számunkra is fontos családtörténeti adalékot ismertessen barátjával. Hatvan évvel korábban édesapja, Mocsáry Balázs Orsova környékén szolgált, mint commendáns s akkor ő is itt élt mint 14 éves gyermek. Megemlíti két testvérét is; az olasz hadszíntéren elesett Lajost, aki kapitány volt és másik bátyját, aki obesterként 1827-ben „tsendes halállal mult ki e világból.”

¹⁹ Kazinczy Ferenc levelezése, 3. k. Bp. 1892. MTA kiad. S.a.r. VÁCZY JÁNOS 299–300. Kazinczy – Szentgyörgyi Józsefnek. 1804. nov. 16. és 18.

²⁰ Kazinczy Ferenc levelezése, 4. k. Bp. 1893. MTA kiad. S.a.r. Váczy János, Kazinczy – Cserey Farkasnak, 1806. szept. 25. 328.

²¹ Kazinczy hagyatékában találtak egy Mocsáry-verset 1810-ből, amelyet Forgács Antalné Grassalkovics Ottilia halálára írt és jelentetett meg. Mocsáry nevét Kazinczy írta rá a nyomtatványra, igazolva, hogy nevét gyakran elhagyó vagy a szövegben elrejtő Mocsárytól érkezett a küldemény: GERGYE LÁSZLÓ: Kazinczy Ferenc kéziratos hagyatéka, Bp. 1993. MTA (MTA könyvtára kézirattárának katalógusa) 32.

²² Kazinczy Ferenc levelezése, 20. k. Bp. 1910. S.a.r. VÁCZY JÁNOS MTA kiad. Kazinczy Rummy Károly Györgynek, 1828. ápr. 12. 483–484; U. a. 21. k. Bp. 1911.: Kazinczy Mocsáry Antalnak 1829. okt. 22. 129–130.

²³ Kazinczy Ferenc levelezése 21. k. Kazinczy – Mocsáry Antalnak, 1830. febr. 12. 211–212.

²⁴ Uo. Kazinczy – Mocsáry Antalnak 1830. szept. 30. 380–382.

²⁵ Uo. Mocsáry Antal – Kazinczynak, 1831. ápr. 5. 519–521.

Hogy ezek az évek voltak kapcsolatuk legintenzívebb időszakai, igazolja egy dedikáció is. 1831 májusában Kazinczy frissen megjelent művének egyik példányát „Kazinczy útja Pannonhalmára” az alábbi dedikációval küldte el barátjának: „Kazinczy Ferenc T. Mocsáry Antal úrhoz. Tisztelt Barátom! Pannonhalmára, Esztergomba, Vácra tett utamat megírni, s sajtó alá ereszteni sok tekintetek indítottak. Vedd kedvesen egy nyomtatványát. Nem nagy dolog; négy napomba került megírása, de a jónak sok magvát hintettem el benne, s Te lelked azokra könnyen rá ismer ... Ajánlom magamat nagy becsű barátságodba. Péczel. május 18. d. 1831.”²⁶

És ezután következett egy hónap múlva, június 18-án a bocsárlapujtői látogatás. Kazinczy június 19-én már Losoncon volt, onnan írta köszönő sorait Mocsárynak, aki egyik emberét, mint útikalauzt adta segítségül Kazinczyék mellé, hogy az ismeretlen vidéken elvezesse őket Losoncra. „Hidd édes barátom, hogy nálad töltött napokra mindig örömmel fogok vissza emlékezni. Melly jó lelkek egy fedél alatt.”²⁷ S bár csak véletlen, de mégis szép és megrázó pillanat volt Mocsáry számára az a tény, hogy Kazinczy utolsó levelét neki írta. A Széphalmon 1831. augusztus 20-án kelt levélben érzékletes képet fest a kolerajárványról, a parasztlázongásokról, a szörnyűségekről. Ennek a levélnek a margójára írta leányja az alábbi kiegészítést. „Mélly bánattal kell jelentenem a szegény Atyám halálát, melly Augusztus 23-dikán nekünk nagy szomorúságunkra történt, a rettenetes Cholera betegségbe eset 21dikén, s harmadnap mulva elhagyott benünket örökre az áldott, pecsételetlenül találtuk ezt a levelet, ez volt az utolsó, melyet írt életébe. A legmélyebb tisztelettel maradok alázatos szolgálója Kazinczy Eugénia.”²⁸

A modern reformer

Elképzelhető, hogy Kazinczy figyelmét a négy kötet azon része ragadta meg, amelyben Mocsáry 23 pontban rögzítette elképzeléseit a nemzet megújításának lehetőségeiről. Elsősorban megyei példákat választott, de egyértelmű volt, hogy ezek a témák a nemzet egészére vonatkoznak, általában és általánosságban egyaránt használhatók.

Hét területet alakíthatunk ki elképzeléseiből, amelyeket nemcsak ezek a pontok tartalmaznak, hanem a monográfia más oldalain is fellelhetünk. Sőt, szinte a kötetek egészen végigvonul megjegyzéseinek azon sora, amelyekben egy-egy adott leíráshoz kötődően a tanulságok, tapasztalatok levonására utal s az ezekből kibontható továbblépésre, feladatra is.

Ez a hét terület: közélet, viselkedés, nevelés-oktatás, műveltség, gazdaság, környezetvédelem, egészségügy. Sok bennük a személyes tapasztalaton alapuló vélekedés, még több a helyi, nógrádi példákban lesűrhető tanulság, s ugyancsak látnunk kell olvasmányélményeinek ilyen jellegű hatását is.

A közélet számára elsőrendű kérdése a hivatalt vállalók és betöltők magatartása. Úgy véli, bár nagyon csekély a közszolgálatot betöltők javadalmazása („a fizetés a régi időkhöz vagyon szabva”), mégis nagy a vetélkedés a hivatalokért. Pedig abból csak vesztesége lehet a németnek. Ennek a magyarázatát nem keresi, de sokkal fontosabbnak tartja, hogy a hivatali magatartás azonos szinten legyen a betöltött hivatal mértékével. „Szenved, törekedik,

²⁶ BAKOS JÓZSEF: Kazinczy Ferenc ismeretlen ajánló sorai „Kazinczy útja Pannonhalmára”. c. könyvének Mocsáry Antalhoz küldött példányára, Egri Tanárképző Főiskola évkönyve, 1961. 7. 641–644.

²⁷ Kazinczy Ferenc levelezése 21. k. Kazinczy – Mocsáry Antalnak, 1831. jún. 19. 379.

²⁸ Uo. Kazinczy – Mocsáry Antalnak, 1831. aug. 20. 650. 653.

fárad és költ a hivatalban lévő Magyar” – de kívánatos lenne ha mérsékelné magát fényűzésben. A túlköltekezés, a rangkórság csak azzal járhat, hogy a vagyon csökken, jön az adósság, gyakorlatilag családok és így a nemzet egyensúlya is felbomolhat. „A külső fényűzés nem mindenek előtt ad díszet a hivatalnak, az csak a gyengék szemeit szokta meghomályosítani”. Ne ebben merüljön ki tehát a hivatali vállalkozó tevékenysége, hanem az esküvel szentesített szolgálatban, legyen az a nemzet bármely szintjén is.²⁹

Két társadalmi réteget említ még, akiknek magatartása a jövő szempontjából is meghatározó lehet. A zsidók legfontosabb problémáját abban látja, hogy képtelenek a gazdaságban állandóan részt venni, csak a házalásból, a bizonytalan keresetből élnek s így nemcsak egzisztenciálisan, de morálisan is károsan hatnak a környezetükre. Ez lenne a feladat: „Miért nem lehetne ezeket is a gazdaságbeli munkára szorítani?”.

Hasonló gondjai vannak a cigánysággal. Helyzetük, életmódjuk, a munkához való viszonyuk semmit sem változott századok óta, „Muzsika, kovácsolás, vagy lovakkal való tsere a férjfiak foglalatossága.”, az asszonyok pedig házról házra járnak, kéregetnek. Hogyan lehetne őket mezőgazdasági munkára szorítani, kérdezi Mocsáry Antal, hiszen ekkor jelentősen hozzájárulhatnának a közterhek viseléséhez.³⁰

Az *öltözködés* sem egyszerűen divat kérdése Mocsáry számára. Mondhatnánk, azt a szólást fűzi tovább, hogy nem a ruha teszi az embert. Lévéen, hogy aki drága, díszes öltözetben jár, mert úgy érzi, a nagy hivatalához az illik, eltéveszti a célt. Ha szerényebben öltözik, akkor is megkapja azt a társadalmi elismerést, tiszteletet, amelyet hivatala és munkája után megérdemel. Ha viszont az alsóbb hivatalban lévő díszesen öltözködik, akkor csak ki-nevetik s nem tisztelik, hiszen a látszat és a valóság jól felismerhető ellentmondásába keveredett.

Hasonlóan vélekedik a hölgyek öltözködéséről is. Amely szerinte „nagyon költséges, fényes és sok szükségtelen van benne”. Nemhogy drága, divatos kelméket használnak, elvetve a régi magyar nők értékes ruhaanyagait, hanem azokat úgy teszik magukra, hogy „jobban kitéssék az, ami azokkal takartatik”. Ebből a fényűzésből nem következhet más, mint „ön szeretet, puhaság és másoknak eltsábitásokra valló törekedés.”

Ráadásul a divat esztelen követésének egészségügyi ártalmai is vannak, amelyek végső soron a társadalmat károsítják meg. Így a „halhéjjas ruházatokba” értsd fűzőbe szorított asszony teste a hosszas, természetellenes viselet miatt tönkremegy, erőtlen gyermeket hoz a világra s maga is hamarabb öregszik, gyengül el, képtelen lévéen betölteni feleség és gazdasszonyi szerepét.

„Szép a magyar köntös!” – szól rá a kortárs hölgyekre Mocsáry Antal, hogy aztán a végső konklúziót is megszólaltathassa. „Csak azon asszonyi öltözet mondathatik szépnek, melly a természeti állással megegyez, és a férjfiaknak tetszik.”³¹

A *nevelés-oktatás* területéről hozott példák alapvetően nógrádiak. Első kifogása, hogy a megyében nincsenek főiskolák. Kivéve a reformátusokat, akiknek Losoncon „nevezetes iskolája vagyon”, amelyben jól felkészült tanítók nevelik az ifjúságot, de itt is nagyobb figyelmet kell fordítani az idegen nyelvek tanítására. Ugyanakkor a katolikusoknak és az evangélikusoknak más megyékbe kell vinni magasabb iskolákba gyermekeiket.

²⁹ Monográfia 4. k. 238–239.

³⁰ Uo. 259–260.

³¹ Uo. 240–241.

A katolikus gyermekek csak „falusi erőtelen” iskolákba járhatnak, ahol az imádkozáson kívül alig tanulnak valamit, s azt is hamar elfelejtik, mert nem gyakorolják. Az evangélikus ifjak Osgyánba vagy még messzebb Selmecre vagy Késmárcra, Besztercebányára járnak iskolába. Ez mindenképpen a szülők terheit növeli meg, s a megyében most tervezett magasabb iskola ezen sokat változtatna. Úgy véli, az iskola léte alapvetően befolyásolja a nemzet életét: „... egy jó iskola felállítása sok jót szül, mert ezáltal az ifjúság szerentsés neveltetése, a tudományokban való előlépése, a maga jobb alkalmaztatása fog eszközöltetni.”

De gondokat lát a tanítók körül is. Kevés az alaposan felkészült, a korszerű oktatási rendet ismerő és alkalmazni tudó pedagógus. Nem elég, ha a tanító érti a tudományokat, de életével, magatartásával is példaértékűen álljon tanítványai előtt. „A jó oktatás is, példás-élet nélkül, kész veszedelme az ártatlan ifjúságnak.”

Az erkölcsi nevelés hiánya vagy fogyatékosága társadalmi probléma meghatározója is lehet, vélekedik Mocsáry. Számtalan példát lát maga körül az ifjúságban. Mert igaz ugyan, hogy vannak a megyében tehetséges fiatalok, akik a tanulás, a könyvek segítségével „nagy férjfiak lehetnek”, de még többen vannak, akik szüleik vagyonát, vagy örökségüket elherdálva alkalmatlanok a közhivatalokra. Az ilyen ifjak „erköltstelenek, s mindég arról gondolkoznak, kiket kellessék tsábító hálójokba keverni”. Egész életük nem áll másból, mint az alvásból, könnyelműségből és őseik nehéz munkával megszerzett javaiknak a vesztegetéséből. Mocsáry szerint ezeknek az ifjaknak a birtokát zár alá kell venni, csak némi költőpénzt biztosítani nekik, a birtok jövedelmét pedig félre kell tenni utódaik majdani előrehaladására. Sőt, odáig megy javaslatában, hogy már a pályaválasztásnál – főleg ha a szülők nem élnek – a megyének legyen joga beleszólni abba, hogy az ifjú milyen pályát választ egyáltalán: válasszon a köz hasznát szolgáló hivatalt, ezzel is megakadályozva a későbbi céltalan életet.

Mocsáry vélekedése szerint azonban a bajok a szülőknél kezdődhetnek s ebben a megye is bátrabban léphetne. Hiszen vannak olyan családok, ahol a házaspárok maguk is rendezetlen viszonyok közepette élnek: „egymás között izetlenségben, egyenetlenségben vagy éppen külön is élnek.” Őket minden erővel rá kell kényszeríteni a helyes, békés életmódra s ha ez nem sikerül, úgy a gyermekeik neveltetéséről a megyének kell döntenie. Szükség esetén a birtokot zár alá lehet vonni, a gyermekekhez gyámot kell kirendelni. Mert bár lehet, hogy ez a családok életét sértené, de az általánosabb, a társadalmi haszon ennél fontosabb. Hiszen „hasznosabb s alkalmasabb polgárok is neveltetnek ezen módok és eféle eszközölések által az illy gyermekekből.”³²

A *műveltség, művelődés* egyéb színtereiről illetve azok hiányáról írva Mocsáry Antal elsősorban azt hiányolja, hogy Nógrád megyében nincs szabad királyi város. E város intézményrendszere nagyobb lehetőséget biztosítana a „pallérozódásra (cultura)” s ehhez Mocsáry szerint két feltétel kell. Elsőként a könyvtárakat említi. Nincs a megyében „közön-séges Könyv-tár”, amely az érdeklődőket kiszolgálná. A megyében egyébként van számos magánkönyvtár, nem egy egészen kiemelkedő gyűjteménnyel, amelyeket ő maga is használt munkája megírásánál. Ilyen gróf Forgács József könyvtára Szécsényben, Kubinyi Andrásé Videfárván, s „vannak több jeles Könyv-tárok is, válogatott ritka könyvekkel meggazdagítva, mint Szentiványi Márk, Balogh Lajos, Madács Imre uraknál”.

³² Uo. 241–247. és 2. k. 8–9.

Egyetlen közkönyvtárnak tekinthető bibliotéka van, s ez a losonci református líceumé, amelyből olykor lehet kölcsönözni könyveket is, de ezt a könyvtárat is fejleszteni, gazdagítani kellene.

Mocsáry szerint egyébként is nem mindegy, hogy milyen könyveket vásárol, gyűjt a polgár. Határozottan elítéli a céltalan irodalmat: „Románok, Utazások, Vig és Szomoru Játékok, ön gyilkosságok példái”. Ezek lehetnek ugyan mulatságosak, de semmi haszonnal nem járnak, sőt csak idővesztéssel járnak, amely idő alatt egyébként sok hasznos dolgot lehetett volna megvalósítani. Végső figyelmeztetés: „a ki tsupán tsak a mulatságot keresi az olvasásban, és nem a tudományt, – az nagyon eltéveszti az igaz tizélt!”³³

Másodjára a „könyvnyomtató műhely” meglétét hiányolja, pedig egy nyomda a tudományok elterjesztésében meghatározó szereppel bír.

Harmadjára a magyar nyelv kérdését, pontosabban a nyelvújítás problémáját fogalmazza meg. Óvatosan, állást nem foglalva fogja össze gondolatait. Szemmel láthatóan nem akar vitába keveredni egyik táborral sem. Alapvetőnek tartja, „hogya a mit irunk, ugy adjuk elő, hogya azt az olvasó jól megértse”. Éppen ezért a nyelvújításban az a lényeg, hogya olyan szavakat alkossanak, amelyek gyorsan átmennek a közbeszédbe, mindenki megérti azokat. Pusztán csak az újítás kedvéért nem lehet s nem szabad a nyelvet megváltoztatni. S főleg nem kell kivetni minden idegen szót (latin és német kifejezéseket), amelyek már a magyar nyelv meghonosodott részévé váltak. Egyébként pedig nagyon is szükség lenne egy új magyar szótárra, amely mindenkinek segít az új vagy megváltoztatott szavak értelmezésében. Kicsit visszariadva javaslataitól, egy mentegető mondattal bújik ki az esetleges vita alól: „mindazonáltal ehez nem kötvén magamat, a tanúlt Magyar hazafiakra bizom ezen tárgyat.”

A gazdasági kérdések közül Mocsáry Antal a „Fabrikák” hiányát emeli ki Nógrádban. Egyes egyedül Gácson van nagyobb ipari vállalkozás, ez a híres posztómanufaktúra s Podrecsányban készítenek nagyobb számban cseréppipákat, de azokat sem gazdasági szervezetben. Pedig Magyarországon is meg van a lehetőség ipari üzemek alapítására. Vagy a jelentősebb földbirtokokon lehetne ezeket létrehozni, vagy több kisebb birtokos állhatna össze gyáralapítási szándékkal. Hiszen ha Angliában „a nagy születésű és elterjedett birtokú Lordok is” alapítanak ilyen gyárakat, akkor miért ne lehetne ezeket Magyarországon is létrehozni?

Másodjára nem kevésbé lényeges visszasságot említ, a céhbeli privilégiumok árszabályozó vagy árfelhajtó hatását. Úgy véli, a céhek monopóliuma nagy kárral jár az adófizetők-re nézve „mert azon árron kéntelenitetik ruhát venni a maga gyermekei s tselédjei számára, mellyet a tzéh mester elhatározott.”

Mocsáry szerint mindenképpen a szabad árképzés a megfelelő, mindenfajta céhbeli monopólium kizárásával. Ez utóbbi egyébként oda vezet – írja tovább javaslatait –, hogya a meggazdagodott céhmester felhagya a szakmájával és tőkéjével spekulánssá lesz, aki olcsón vásárol késztermékeket s azt nagy haszonnal adja tovább. Mocsáry szerint az ilyen „hasokat és torkokat hizlaló heréket” szigorú rendszabályokkal kellene kordában tartani, mivel a spekulációból származó hasznuk után nem is adóznak, így megkárosítják a nemzetet.

Mocsáry Antal más helyütt újabb pontokba szedve foglalkozott hazánk gazdaságával és kereskedelmével. Általában úgy látta, hogya Magyarország kereskedelme igen passzív mérleget mutat. A nagy értékű termékeinkért: búza, marha, gypjű, keveset fizetnek a külföldi piacon, amíg a behozott árukért, főleg luxuscikkéért nagyon nagy árat adunk. Itt érhető

³³ 4. k. Uo. 4. k. 247–250, 2. k. 5–7.

leginkább tetten nemesi szemlélete hiszen úgy véli, ettől a passzív eredményt mutató kereskedelemtől a legnagyobb hátrányt a nemesi rend szenved el s egyedül „csak a városi Polgár épül s gazdagodik”.

Több pontból álló javaslatot tesz a nógrádi mezei gazdaság javítására, amelyek mögött személyes tapasztalatainak évtizedes együttesét is kell látnunk. Szót emel a helyes, modern, kímélő földművelés mellett, mondván „kevés jól művelt szántó-föld többet terem sok sován földnél!” A borászatnál a jól kiválasztott egyedek telepítését szorgalmazza. Ugyanez érvényes a gyümölcsstermesztésre, ahol a folyamatos gyümölcsfagondozást látja a lényegesnek.

Javasolja régen már termesztett, de akkorra már nem népszerű termények újratermesztését. Ilyenek a zöldségfélék, a dohány, a burgonya stb. A len és kender termesztését a házi szükségleten felül ipari felhasználási mértékben is meg kellene próbálni. Az állattenyésztésben a juhászatnak adja az elsőséget, de ott is a gypjű minőségének javításában látja a jövő útját. Fontosnak tartja a lovak nemesítését stb. Végezetül az iparúzők számának növelését javasolja, kiváltképpen hogy minél többen legyenek a falvakban, ahol a földesúr segítségével telepedhetnének le s folytathatnák szakmájukat.³⁴

Környezetvédelem címszó alatt foglaltuk össze azon javaslatait, amelyeknek kiváltója az ugyancsak évtizedes tapasztalat, a természettel együtt élő ember bölcsessége és aggodalma volt. Ezek között szerepel a megyebeli országutak javításának szükségessége, új utak építése, folyamatos karbantartása, mondván, hogy „a jó és biztos utak minden előmenetelnek és főképpen a kereskedésnek elősegíllésére legalkalmasabb eszközök”.

Ugyanígy említi a folyóvizek regulációját, azaz a folyószabályozást. Ennek következtében a nagy károkat okozó áradások elkerülhetők lennének és nem okoznának kárt a mezőgazdasági termelésben. Ugyanígy szabályozni kellene a hegyekről lezúduló vízfolyásokat. Bizonyára a hegyi patakokra gondol, amelyek nagyobb esőzések után elöntik a szántóföldeket, eliszaposítják azokat, sőt a hajdan termőfölddel borított hegyoldalakat terméketlenné, pusztává teszik. Gátak építését javasolja ilyen helyeken, de ez minden birtokos kötelessége kell, hogy legyen.

Végezetül a hidak fontosságát emeli ki. Elsősorban kőhidak építését szorgalmazza, mert azok az időjárás és a teherhordó szekerek próbáját is kiállják, de természetesen folyamatos karbantartás mellett, míg az épített fahidak, bármilyen erősnek látszanak, hamar tönkremennek, s pótlásuk többszörös költséggel jár.

Ezért nem is lepődhetünk meg, hogy Mocsáry könyve más helyein gyakran ír azokról, akik a természet valamilyen érdekességeit, különlegességeit gyűjtik, vigyázzák. Külön kiemeli azon osztályos társait, akik birtokukon jól tervezett és szépen kezelt kerteket alakítottak ki. Ilyen mindenekelőtt gróf Forgách József szécsényi kastélyának kertje, amely nemcsak szép, de hasznos is „közönségnek gyönyörködtetésére szolgál, hanem egyszersmind sok szegény napszámos embernek alkalmatosságot nyújt mindennapi élelmek keresésére ...” De megemlíti még több nógrádi nemes család hasznos és szép kertjét: Szentiványi Ferenc, György Pál, Madách Imre, Kubinyi András, Mocsáry Károly, Jankovich Antal stb.

Felhívja a figyelmet a táj gyógyászati célokat is szolgáló növényeire, a kőbányákból s egyéb helyekről előkerült kővületekre, ásványokra stb. mondván „Betsüld, kérlek jó maradék! a tisztelendő régiségnek maradványit!”³⁵

³⁴ Uo. 4. k. 250–253, 2. k. 24–31.

³⁵ Uo. 4. k. 253–257, 2. k. 10–15, 21.

Az *egészségügy* területéről Mocsáry javaslatai között két vonatkozást emel ki. Az első, hogy a megyében nincs elég szülész nő. Azaz összesen kettő van, de őket elsősorban a nemesi családok kötik le, s a falvakban a tudatlanság és a babona szedi az áldozatait az újszülöttek és az anyák között.

Mindenképpen indokolt lenne minden járásban legalább egy bábaasszony alkalmazása. „Egy jól kitanult és példás életű asszony” akit a vármegye fizet, de a mezővárosoknak is legyen egy okleveles, azaz tanult szülész nője. Ezek a bábaasszonyok aztán rendszeresen tanítanak a falvakban élő és segítkező asszonyokat, hogyan kell a szülésnél segíteni s főleg „miképen kelljen orvosolniuk minden haszontalan babonaságoknak és visszaéléseknek félre tételével”. De mindez csak akkor válik eredményessé, ha ezeket az asszonyokat a községek anyagiilag is megbecsülik.

Itt említi még a koldusok ügyét, akik ide-oda csavarogva a megyében „főképpen az országos vásárokon, jaj szóval, unalmas énekléssel, sőt hegedűvel is terhelik az előtők elmenőket.” A koldulás s főleg a csavargás meggátolásához az szükséges, hogy minden falu maga gondoskodjon a szegényeiről, ne engedje őket vándorlásra.

Idé kell sorolnunk monográfiájának azon fejezetét is, amelyben a megyében található gyógyvizekről, „ferdőhelyekről” ír, de figyelmesen megjegyezve ezeknek „chemikai megvizsgálását az Oryosi Kar szorgalmára bizzuk”. Felsorolásából az is kiderül, hogy a megye rendkívül gazdag volt gyógyvizekben s a lakosok vagy ivókúráként vagy fürdőkúráként használták is azokat, még ha nem is éltek teljesen a lehetőségekkel. A kálnói, garábi, füleki, a hugyagi, az ebecki, zsélyi stb. savanyúvizeket s azok hatását írja le.³⁶

Mocsáry Antal megyei leíró monográfiája, egy köznemes reformgondolataival kiegészítve 1826-ban jelent meg. Egy évvel vagyunk az után a bizonyos reform országgyűlés után. Mocsáry Antal 1832-ben halt meg, amikor a maga gondolatainak és igazának megvalósításáért megindul a küzdelem Nógrád megyében és a hazában is. S nem élhette meg, hogy reformgondolatai miként teljesednek ki egy új nemzedék tetterős akaratában és végrehajtásában, miként épülnek be Nógrád megye fejlődésébe, változásaiba, de azzal a tudattal halhatott meg, hogy kortársai elismerték jobbító szándékait s Kazinczy Ferenc kezefogásával erősítette meg benne a bizodalmat: sem könyvén, sem javaslatain nem fog a „moly rágitsálni.”

³⁶ 4. k. 257–259., 2. k. 21–24.

LAKI-LUKÁCS LÁSZLÓ

**Epizódok a Kazinczy és a Ragályi családok
történetéből.****Kazinczy Ferenc borsodi kapcsolatai**

Ebben a körben Kazinczy Ferencről, a magyar nyelvújítás vezérének életéről szólni nagyon nehéz.¹ Őt – aki a magyar belterjességgel szembeszállva, a történelmi pillanathoz igazodva, eszmét, eszményt, elvet meg nem tagadva, előretekintve, küzdve szervezte az Európához igazodó magyar életet – Önök nagyon jól ismerik. Mennyire kellene ma is egy ilyen vezető egyéniség!

Ma itt, hogy mégis szólok róla és hogy éppen Önöknek – hiszen jövetelüknek is ez az egyik mozgatórugója – az az, hogy mi, a valamikori Borsod vármegye Bódva menti részén élők, mi is magunkénak érezzük egy kicsit a Mestert, büszkék vagyunk edelény-borsodi és balajti kapcsolataira.

Regénybe illő életútjának meghatározó az az ellentmondása, amely a kedvezőtlen külső körülmények – a rabság, a testvérháborúk, a bénító szegénység –, valamint a példásan dús és sokakat ösztönző belső gazdagság között feszült. Kazinczy Ferenc itteni kötődéseire mindkét ellenpóluson van példa, erre építem fel mondandómat is.

Nézve a XVIII. és XIX. századi nemesi genealógiákat, de egy-egy parasztcsalád leszármazását is, mindenhol számos gyermek van egy-egy családban. Egyre aprózódnak a birtokok, a vagyonhoz, a megélhetéshez való ragaszkodás sokszor kényszerít egymáshoz embereket. Nagy a belterjesség a házasságoknál, a köznemességnél itt a Felvidéken is.

Esküvőn jár „*édes Kis-Hazánkban*”² először Kazinczy Ferenc is. Kazinczy József (1772–1855), Ferenc öccse, életének egyik megszomorítója Balajtról nőül. Az én naplóm³ című írásában így örökíti meg az eseményeket:

1801. Szept. 8. „Józsi lányánézőbe indul Balajtra Péter onkellel. Rhédey Gedeonné által ott már tudták, hogy érkezni fog. Magdolna és Erzsébet kisasszonyok voltak még a háznál, s Józsi Magdolnához várattatott, Magdolnához ment. Azonban meglátván Erzsit, Pé-

¹ Elhangzott a Kazinczy Ferenc Társaság 1997. szeptember 26-án Edelényben rendezett őszi kibővített elnökségi ülésén.

² *Ragályi Tamás* (1789–1849) nevezi így egyik levelében Borsod vármegyét.

³ KAZINCZY FERENC: Az én naplóm = K. F.: Az én életem. Bp. Magvető, 1987.

ternek jelenti, hogy neki nem kell Magdolna, hanem Erzs. Ismerni kell Pétert, hogy az az ilyes elakadásokban magán segíteni nem tud. Inti Józsit ne bohóskodjék, de ez el nem áll Erzsitől. Másnap tehát Péter és Józsi előállanak, s Péter kinyögi a konziliáriusnak... Ez elakad, s ezt feleli: – Mancsi lányom nem oly rút mindég, mint amilyennek most látszik; most beteges. Erre nem volt felelet, s semmit sem végezve, Péter és Józsi eljőnek.”⁴

1802. április 21. „Józsi gyűrűt vált Balajton Magdolnával.”⁵

1802. augusztus 16. „Indulunk Balajtra. A vőfély Kazinczy István és Én.”⁶

1802. augusztus 17-én „délelőtt beérünk. Tizenkét óra tájban a háznál megesküsznek. Jelen vala Bernáth Zsuzsanna, konziliárius Bernáth Józsefnek leánya, testvére Bónis Ferencnének, az ifjabb Ragályi Józsefnek felesége. Szepesi László és Lászlóné, a ház leánya és a legidősebb leánya, Rhédey Gedeonné, ekkor már özvegy, s Ragályi Gedeon úr, ki délután megyen.”⁷

A Sárospataki Református Kollégium Nagykönyvtárának kéziratára megőrzött egy művecskét⁸, mely abban a korban szokásos volt, de nekünk most mégis érdekes lehet, a címe:

A tüzes és lántzos
avagy
tűz tisztaságú és lántz erősségű hív és igaz szeretet gyenge
lépes veszzelye, vagy szíjjai, melyet
Tekintetes Nemes és Nemzetes Kis Csoltói Ragályi Mária
Kis Asszonynak um. kedves Hitves Társával
Tekintetes Nemes Nemzetes és Vitézlő Kazintzi Kazintzi
József Úrral lett Házassági öszve köttetéseknék alkalmazatos
ságával tartozó kötelessége szerint, tiszteletének jeléül
előadott a Balajti Oskola porba heverő Mulyák Serege
különösen pedig örökös hív kötelességéből annak méltat
lan tanítója Báti Koncz Mózes abba az Esztendőbe
melybe
Kazinczi József Úr hív Hitvestársával
Az az Kis Csoltói Ragályi Máriával
igen nagy de kívánt fogság rab szíjjával
öszve köttetett s így bír sajáttyával

⁴ Uo. 208. p. Magdolnát ír Kazinczy, ugyanis József öccse menyasszonya keresztnéve Mária Magdolna. A későbbiekben már csak Máriaként említik, ez a hivatalos. Született Balajton 1778-ban. Péter onkel = Kazinczy Péter, Ferencék nagybátyja, akinek felesége szintén Ragályi leány, Terézia, a nagy Ragályi család valamely ágából. Rhédey Gedeonné sz. Ragályi Klára, a legidősebb Ragályi lány. Ragályi Erzsébet később Fáy József felesége lett. A konziliárius id. Ragályi József (1733–1804), az édesapa. Borsod vármegye alispánja hosszú időn keresztül.

⁵ Uo. 230. p.

⁶ Uo. 140. Kazinczy István Kazinczy Ferenc nagybátyjának, Kazinczy Andrásnak fia. Nekik unokatestvériük.

⁷ Uo. 240. p. Ragályi József (?–1817), Ragályi Mária testvére, ki Kazinczyval sűrűn levelezett az 1800-as évek elején, neki a felesége Bernáth Zsuzsanna. Szepesi Lászlóné sz. Ragályi Kata. Ragályi Gedeon, R. József konziliárius testvére, a menyasszony nagybátyja.

⁸ Kézirat. „Ragályi Mária (Kiscsoltói) és Kazinczy József házassági beköttetések tiszteletére írott versek Báti Koncz Mózesétől” Kt. 1239.

Hogy az Asszonyám-mal szövetkezett, azt felbujtó Józsi és Józsiné⁹ hogyan keserítik meg Kazinczy Ferenc, majd felesége életét, arról szóljon itt néhány napló- és levélrészlet.

„Józsi Asszonyámat szörnyű tűzbe hozá, hogy én Bárczay Ferencnek azt írtam, hogy kevélyen fogok lenézni a testvéreimre, mert én mágnás leányt vettem. A gyalázatos! Hazudott. Csak az olyan ember fejében támadhat az efféle gondolat, aki Asszonyám vallása szerint azt mondotta, midőn elvette Ragályi Máriát: – Az én oldalom mellett, bizony nem hált volna, de az csiklandoztatott, hogy konziliárius s ordinárius viceispánnak a leánya.”¹⁰

„Én Ragályi Máriának a Ragályi Máriaságát soha nem keveslettem, sőt vele mindenkor dicsekedtem Ragályi Józsefnek a leánya lévén. Én Ordinarius Vice Ispán és Consiliárius Urat nem ismerek olyat, akinek a leányát elvehettem volna, kivált Kálvinistát, amit oly necessarium requisitumnak tart Józsi – és ha igazat kell mondani, nem ok nélkül tartja – más házak is vannak ahol két fiú jó nemes házból házasodik, egy pedig Mágnást vesz és mégis kompetencia s rendes! Nem Sophie kevély, nem ő hánnya, hogy ő mágnás: de Ragályi Mária mondja, hogy az ő Atyja nem volt ugyan Gróf, de derekabb ember volt, mint Török Lajos! és mégis mi vagyunk a vétkesek. Azt az egyet tudom, hogy Sophie szégyelve abból csinálni vétket, hogy őtet annyira rútnak tartják, hogy meg nem tudják fogni, mint szeretheti a férje... Édes Ferim, hogy az ember magát megsértve érzi még akkor is, mikor másnak a sértés eszébe sem jut – De hagyjuk ezeket Feri és ne vessük, habár bosszankodva is. Az emberséges embert mindig az a tántoríthatatlan hit vígasztalja, hogy utoljára is az vesz, aki rútát csinál.”¹¹

József testvérét így jellemzi Kazinczy Ferenc naplójában: „Az ő romlott lelkét, az ő pimasz karakterét az ő feje pusztaságát sok cselekedetből lehet ugyan ismerni...”¹²

Úgy gondolom, számunkra is elegendő e néhány dokumentum.

* * *

Sokkal emberibb, példaértékűbb Kazinczy Ferencnek a Ragályi család egy másik tagjával, Mária öccsével, Ragályi Tamással való kapcsolata. Ez a másik pólus.

Ragályi Tamás 1785. december 28-án született Balajton. Jogot végzett. 1806-ben Pesten adta ki alig ismert és ritka folyóiratát ilyen címmel „Segítő. Hónapos Írás a Szépnek előmozdítására”. Később megyei tisztviselő Borsod vármegyében, e megye követe az 1825–1827-i országgyűlésen és az 1830-in is, ahol mint jeles szónok vált híressé. 1836-tól a királyi tábla ülnöke, később alnádor, 1841-ben septemvir. 1849. január 14-én halt meg Parasznyán, a borsodi templomból temették a balajti családi sírboltba. Életéről, munkásságáról az Edelényi Városi Könyvtár

⁹ „Asszonyám”, „Józsi és Józsiné”. Kazinczy Ferenc nevezi így naplójában édesanyját, illetve József testvérét és annak feleségét, Ragályi Máriát.

¹⁰ KAZINCZY FERENC: *Diárium* = K. F.: *Az én életem* Bp.: Magvető, 1987. 352–353. p. Bárczay Ferenc (1766–1836), Abaúj megyei földbirtokos. Kazinczy gyermekkori jóbarátja, az 1800-as évek elején bizalmas levelezője.

¹¹ Részlet K. F. leveléből Bárczay Ferencnek Érsemlyénből 1805. március 30-án. = Kazinczy Ferenc levelezése. 23. köt. Bp.: Akad. K., 1960. 90. p.

¹² KAZINCZY FERENC: „Második fogságom” = K. F.: *Az én életem*. Bp.: Magvető, 1987. 392. p.

Edelényi Füzetek című sorozatában 1995-ben kis kötetet jelentetett meg, Nyilas Ilona bölcsészdoktori értekezését, kiegészítésekkel ellátva.¹³

Ragályi Tamás ahhoz a fiatalabb írónemzedékhez tartozott, mint Bártfay, Bajza, Szemere, Vitkovics, Horváth stb., kiknek tehetségét, újat akarását felismerte Kazinczy és szorosabb kapcsolatot keresett velük.

A sors iróniája, hogy Kazinczy Ferenc József öccse balajti esküvőjén ismeri meg és már ekkor felfigyel Ragályi Tamásra. Naplójában ezt így örökíti meg: „*Tamás még gyermek. Gyönyörű tűz és józan értelem sugárzik ki e gyermekből. Az atyja a konziliárius, Bonapartének nem tudom, mely cselekedetét gáncsolta. Tamás megszólalt: – Végig kell várni, meglátjuk mi lesz belőle: a nagy ember nem tehet kis tettet. Ez vala az én hitem is.*”¹⁴

Tamás a sárospataki iskolaévek után Pesten filozófiát, majd jogot tanul. Nagyon vonzódik az irodalomhoz, barátaival ekkor indítja a Segítőt. Révayval és Virág Benedekkel van kapcsolata. 1805-ben rendszeresen leveleznek Kazinczy Ferencel. Hat Ragályi-levél ismeretes ez évből, egy 1806-ból és 1811-ből három. Kazinczy Ferenc több levele máig lappanghat. Nagyon szoros a kapcsolat közöttük, mind szellemi, mind emberi síkon összhangban vannak. Tamás rajong Kazinczyért. Többször találkoznak családi összejöveteleken, keresi fel otthonában. A Segítő kudarca után levelezésük akadozó. 1811-ben újul fel a barátság Ragályi Tamás házasságkötése után. Felesége Ragályi Magdolna, aki Ragályi István borsodi viceispán lánya.

Kazinczy Ferenc végig figyelemmel kíséri Ragályi Tamás pályafutását. Hol barátai számolnak be leveleikben róla, hol ő szól barátainak írott leveleiben Ragályi ténykedéséről. Főként Szemere Pál, a leghívebb Kazinczy-tanítvány, Vay Ábrahám, Dessewffy József, Dessewffy Aurél, Szemere Albert, Cserey Miklós leveleiben olvashatunk Ragályi Tamásról. Először Ragályi Tamás leveleiből hallgassunk meg részleteket.

*Pest, 1805. március 30. „Írni, írni akarnék én, de csak nem el rémülök bele, ha meg-gondolom, milyen messze vagyok még tőlle, mikor még csak azt sem határoztam meg ma-gamban, hogy Politicum-é, Philosophicum-é, vagy Historicum legyen a tárgyam: mindenik csak az embert tökéletesíti, de az egyik jobban, mint a másik, s örömet az választanám, amelly által a legnagyobb a tökéletesedés, de merészségem ennek meghatározására reá nem mehet, pedig örömet úgy óhajtánám tenni a választást, hogy meg ne bánnyam idő-vel.”*¹⁵

*1805. április. 17. „Az Orthográphiát betűről betűre, szóról szóra, eleitől fogva végig leírva küldöm; legyen Uram Bátyám ezután is, ha valamire szüksége lesz, szinte ilyen bi-zalommal irántam: nékem mindig nagy szerentse lesz, ha annak megfelelhettek.”*¹⁶

¹³ RAGÁLYI TAMÁS: Borsodnak hírneves kötete / Nyilas Ilona; összeáll. és szerk. LAKI-LUKÁCS LÁSZLÓ. – Edelény, Városi Könyvtár, 1995. 67. p. – (Edelényi füzetek 13.). Nyilas Ilona kiléte máig ismeretlen.

¹⁴ KAZINCZY FERENC: Az én naplóm = K. F. Az én életem. – Bp.: Magvető, 1987. 240. p.

¹⁵ Kazinczy Ferenc levelezése. 3. köt. 740. Levél. Részlet. 300. p. Ragályi Tamás – Kazinczynak. Ez az első ismert levele, naplójában Kazinczy is említést tesz róla.

¹⁶ Uo. 747. Levél 317. p.

Kazinczy a kiadott mű előszavában így köszöni meg a segítséget: „*Originálját (a Krakói Ábc-nek) látni nem volt alkalmatosságom. Párját egy szeretetre méltó ifjú barátomnak köszönhetem Kis-Csoltói Ragályi Tamás Úrnak, a tavaly meghalálozott Borsod Várm. Elsőbb Vice-Ispán és Kir. Consiliárius Ragályi József Úr fiának, kinek nevét – gyönyörködve hirdetem azt előre – literatúrai dolgozások fogják nemesíteni.*”¹⁷

Ragályi 1805. augusztus 2-án írt levelében így reagál a dicséretre: „... s az Orth. Cracoviensisbe rólam ki mondott vélekedés, s abban reám halmozott ditsőségből eredett édes elragadtatásba megesküdtem a természet előtt, minden igyekezetemet annak megérdemlésére fordítani, azon édes reményt táplálván az utolsóira nézve, hogy Kazinczy fog segíteni, – Kazinczy a halhatatlan hazafi, halhatatlan Író – s ő mely édes öröm az én tisztelt Barátom Kazinczym.”¹⁸

Alacska, 1805. október 23. „Édes Uram Bátyám, Barátom, Komám! Életem legboldogabb órái közé tartoznak azok, melyeket véltem az Uram Bátyám levelei éreztetnek. Éreztem, mi holdog az, aki barátja lehet Kazinczynak; éreztem legközelebb ma, azon levélnek olvasása által, mellyel engemet édes Uram Bátyám Komájává szentel. – Soha nem fogom én elfelejteni: hogy az, aki Aug. 8dikán fejtődzött ki egészben a nem lételből – s lett gyönyörűségek azoknak, akiktől származott – gyermeke annak, aki engem szeretett – s ne történjen meg! hogy szüksége legyen azon adósságra mellyel Atyjának tartozom, s amelyet, mihelyt úgy történne, lefizetni igyekezni legszorosabb kötelességem lesz. Képzeltetetlen gyönyörűség tetszik ki az Uram Bátyám megbecsülhetetlen levelének minden soraiból. Tartson az zavarodás nélkül!!!”¹⁹

Kazinczy 1807. április 20-án Szemere Pálhoz írott leveléből: „Köszöntöm elnémult – és bizonyosan elnémított nagybecsű barátomat Ragályi Tamás urat is. Mondja neki Uram Öcsém, hogy minden tilalom vagy talán félre-értés mellett is, minden hallgatása mellett is, szíves és tántoríthatatlan barátja vagyok, s nem fogom soha felejteni, hogy ő egy nagy ember fia. Ha némasága parancsolatból ered, eltűröm; ha félre-értésből, magamhoz-bízva várom azt az órát, melly szemeit felnyitja.”²⁰

Vay Ábrahámhoz írott levelében 1807 novemberében Kazinczy így ajánlja Ragályi Tamást:

„Tegnap Ragályi Tamás nálam vala. Igen gyönyörű készületű ember. Sokat vártam tőle mindég, s nem csalt meg reménységem. Előhozta azt a bibés punctumot, amellyért valóban pirulhat; én legalább fognék, ha mással úgy bántam volna. Nem mentem magam, úgymond: s úgy vitte a szót, hogy én azt hiszem, hogy nekem annyi levelemre azért nem felelt, mert nem volt neki szabad felelni. Én félre csaptam a dolgot, szántam ötlet, s nem vádolom,... Meglehet, hogy azért nem írt, mert el volt tiltva. Ha így bosszankodom, hogy testvére a néniének, aki köztünk ezt a nekem igen kedvetlen hasonlást csinálta. – Uram Öcsémet igen szoros barátjának tartja. Ezt összeegyeztetni, hol-mivel nem tudtam. Egyébiránt sok dolgokból tapasztalom, hogy ez az igen ritka tulajdonságú Ifjú valóságos fia a megholt

¹⁷ Uo. A jegyzetekben. 547. p.

¹⁸ Uo. 795. Levél. Ragályi Tamás – Kazinczynak. 401. p.

¹⁹ Uo. 843. Levél. Ragályi Tamás – Kazinczynak. 481. p. R. T. szüretelni volt alacsikai birtokán. Kazinczyék első leánykájának volt keresztapja, aki egyéves korában, 1806-ban halt meg.

²⁰ Kazinczy Ferenc levelezése. 4. köt. Kazinczy – Szemere Pálnak. 482. p. Szemere Pál (1785–1861), Pest megyei földbirtokos, péceli lakos. A Kazinczy-korszak és a reformkor neves írója. Jeles esztétikus és nyelvújító volt.

Consiliáriusnak, valóságos testvére Józsefnek a bátyjának; azt mutatja csak physiognómiája, mozdulása, beszéde, gondolatjainak logikai folyamata s még szemeinek forgása is, melyeknél, hogy ezt is mondjam – az Országban sincs szebb egy pár szem. – Csupa tűz és elevenség. Édes Uram Őcsém ezt a textust ha szemben leszünk, végig fogjuk nyomozgatni; készüljön el reá Uram Őcsém!"²¹

Szemere Pál 1810-ben egyik levelében írja:

*„Ragályi Tamásnak nemrégén vettem levelét. Tudósít, hogy Segítőjét folytatni nem tudja.”*²²

Több levélben esik szó 1811-ben is a Segítő megjelenéséről, sárospataki nyomtatásáról. Nem tud róla a sajtótörténet, végül nem jelenhetett meg.

Kazinczy 1811-ben, felújult levelezésük egyik darabjában írja:

„Vegye Uram Őcsém is aesthetikai tárgyú Epigrammáimat. Ha valakinek, Uram Őcsémnek óhajtják leginkább megnyerni javallását. Uram Őcsémnél nem szükség beszélnem, mi indított ezeknek írására, mert ismeri Literatúránk szükségét, melynek Napszámosai a nyelvet tanulni nem akarják – mert azt úgy tudják, a dajkájoktól tanulván, mint Révai tudhatta – sem az aesthetikát nem – mert verset írni nem kell egyéb mint versificátiói Fertigkeit; a sok mennykő Poocs és Mátyás, i kiket az én Pataki Ludhattyum magasztal, így írja őket.

*... Én sem szégyenlem, sem nem bánom tüzetem. Nekem bajt csinálhat; mert valamint én bántatok mást, úgy bántat engem is más. Ám bántson! Aki tiszta szívvel óhajtja a jót, nem gondol azzal, ha őtet bántják is, csak a jó nyerjen általa. A vastag bántást megvetem, az igazságot tisztelni fogom, egy bizonyos neműt visszálni fogok. Az fog győzni, aki Istennel fog a munkához és –phlegmájából ki nem jő.”*²³

Egy érdekes kép Ragályi Tamásról Szemere Pál 1811 júniusi levelében:

„Tehát Ragályi Széphalmon is csak Ragályi volt. Valóban ő igen különös ember. De különössége családi különösség: nincs Ragályi akiben az a különös valami, az a különös magától mást elidegenítő, eltoló valami fel nem találtathatnék, ami Tamásunkban vagyon. – A múlt télen Pesten mulatott egy ideig, én még akkor Vitkoviccsal laktam, s Ragályi benünket meglátogatott. ... Ragályi levelezést kért és ajánlott, s barátságot mind a hármunkkal, s öszvecsókolva egymást elváltunk. Este a Redoutban mind a négyen megjelentünk. Láttuk Ragályit Márjásival fel s alá sétálni, köszöntöttük s billentett fejével s egynéhányszor ment el mellettünk anélkül, hogy az egész bál alatt hozzánk szólnani méltóztatott volna. Felvilágosítottam társaimat a Ragályi ragályisága felől, s ezek nem ütköztek meg az új barátban. Kevés időre azután, hogy Ragályi elment Pestről, én és Vitkovics teljesítettük ígéretünket, s írtunk hozzá, s Vitkovics Segítőjébe munkákat küldött, mivel Ragályi azt mondotta volt, hogy tavasz elején Segítőjét S. Patakon minden bizonnyal fogja nyomtatattatni. Ragályi

²¹ Kazinczy Ferenc levelezése. 23. köt. 5729. levél. Kazinczy – Vay Ábrahámnak. 135. p.

²² Kazinczy Ferenc levelezése. 7. köt. 1750. levél. Szemere Pál – Kazinczynak. 459. p.

²³ Kazinczy Ferenc levelezése. 8. köt. 5516. [1951/a.] levél. Kazinczy – Ragályi Tamásnak p. 273–274. Csenkeszfai Poóts András (Edelény, 1740–47 körül – Ungvár, 1815) Az edelényi református lelkész szerencsétlen pap fia. Igen sok verset írt, de konzervatív stílusban. Kazinczy ezért támadta. Versei viszont provinciális népieskedéstüknél fogva népszerűek voltak a nagyközönségnél. Weöres Sándor fedezi fel az utókornak (1982), majd Kovács Sándor Iván irodalomtörténész helyezi méltó helyére az irodalomban (1995) 1997-ben az Edelényi Városi Könyvtár falán emléktáblát helyeztek el tiszteletére. *Mátyási József* (1768–1849), népies-rokokó stílusú költő, akit szemléletének provincializmusa, verselésének régiessége miatt Kazinczy gyakran kigúnyol. Verselése népszerű volt, még Csokonainak is tetszett.

mind ez ideig nem felel. Én az üres levélre restellek válaszolni: ezt mondá egykor nékem, midőn kérdezém, hogy több leveleimre miért nem küld választ."²⁴

Egy boldog Ragályi-levél Miskolcra 1811 augusztusában Kazinczy Ferencnek:

„Magdi, a Húgom Jegyesem. Ez az egynéhány szó egész boldogságomat magában foglalja. Csupán az idő tehet engem boldogabbá mint vagyok, s illőnek vélem, hogy ezen boldogságommal Uram Bátyám, aki erántam mindig érzékeny, forró indulattal volt, annak tudása által osztozzék, vagy inkább mivel hogy ez véghetetlen, s oszthatatlan, és tehát azon örüljön, mivel emellett is én meg nem szünök Uram Bátyám iránt a legforróbb tisztelettel lenni s maradni."²⁵

Kazinczy válasza:

„A kisasszonynak belső érdemeit nem ismerem, és így arról nem szólhatok; de azt mondhatom, hogy tíz esztendő múlva is igen elevenen emlékezem, mely gyönyörű két nagy szem pillanta reám, midőn Kassán megláttam. Engemet az is vonzhatott volna felé, hogy szerencsés voltam volna megnyerni jobbját, hogy kevélykedném, ha a feleségem atyja szöllana úgy, mint az Uram Öcsém Ipa szóllott az én jelenlétemben 1808iki Diaetán. Uram Öcsém tehát egy szép és gazdag asszony férje lesz, s reményelem egy oly asszonyé, akit nem egyedül a szépség miatt lehet s kell becsülni. Ha ilyen házasságokat látok, sajnálom, hogy ifjú legény nem lehetek, s újra meg újra nem házasodhatom."²⁶

Ragályi Tamás és Ragályi Magdolna 1811. október 20-án kötöttek házasságot Balajton.

„...Uram Öcsém már éli azon boldogságokat, melyeket szem nem látott, fül nem hallott-nak mondanék, ha emberiek nem volnának."²⁷ – írja neki Kazinczy Ferenc. A házasság jól sikerült, szerető, okos, nagyravágyó, jól gazdálkodó asszony volt a feleség, szép levelei tanúsítják.

Egy 1821-es Szemere-levéiben olvashatjuk:

„Ragályi Tamás e télen Pesten volt. Melly változás! Szinte Mássá van ifjodva: nyájas, vidám, szövetkező. Döbrenteivel összeismertettem, s megszerették egymást."²⁸

1825-ben Borsod vármegye Vay Ábrahám első alispánt és Ragályi Tamást választotta követté, akiket Kazinczy a „tántoríthatatlanok” közé sorolt.

Ragályi Tamás életrajzában új momentum a rokon Vay Ábrahám követtársával való összezördülése. Kazinczy Ferenc 1826-ban így számol be az esetről:

„Én rettegek, hogy a szörnyen elkeseredett Nemesség bosszúra ne fakadjon. A Borsodi Követ Ragályi ellen már fenekednek. Bár elaludna tüzők míg az lejjő a Diaetáról.

Borsodnak Követei voltak: Vay Ábrahám Cs. K. Kamarás és Első V. Ispán, – és Ragályi Tamás, a testvér öcsém feleségének öccse, nekem szívesen becsült nagy tudományú barátom. Vay fia Józsefnek, kit ismertél, s a Kazinczy Péter atyai-bátyám veje.

Midőn Ragályi az Instructiója ellen szólla, Vay egész modestiával hallgatott, s várta hogy 4 más Követ szóljon. Akkor fölkelt, s provocálá magát Instructiójára, mellynél fogva

²⁴ Uo. 2011. levél. Szemere Pál – Kazinczynak. 541–542. p.

²⁵ Kazinczy Ferenc levelezése. 9. köt. 2051. levél. Ragályi Tamás – Kazinczynak. 46. p.

²⁶ Uo. 5523. [2054/a] levél. Kazinczy–Ragályi Tamásnak. 284. p.

²⁷ KAZINCZY FERENC: Levelek. Vál., szövegmond. és jegyz. SZAUDER MÁRIA. Bp.: Szépirod. K. 1979. 99. levél Ragályi Tamásnak 335. p. Széphalom, 1811. november 25. Ragályi Magdolna levelei a Sárospataki Református Kollégium Levéltára. dr. Steinprinz Elemér gyűjteményében találhatók.

²⁸ Kazinczy Ferenc levelezése. 17. köt. 3958. levél. Szemere Pál – Kazinczynak. 410. p. Döbrentei Gábor (1785–1851) jeles irodalom- és folyóiratszerző, az MTA első titkára. Pályájának elindítását Kazinczynak köszönhette.

ő rá nem állhat a Nemesség fizetésére s az 1741. 8-hoz tartózkodott. Ezt Ragályi nehezen vette, s megszakada köztök a húr. Vay elhagyá a Diaetát s végképen.

Idehaza volt midőn Követője megválasztaték. Az is jó fej; Palóczy László Fő Nótárius, ki könyv nélkül tudja Filangiérit, mint törvényeinket, melyekhez még szorosabban ragaszkodik, mint Filangiérihez. Szép a Democrátiai Idea; de nincs eszénél, aki Democratiát akar itt behozni, holott a Democrátiai principiumok csak arra valók, hogy törvényeinken csak igazítsunk, nemhogy a sarkalatosakat is felforgassuk.”²⁹

Gróf Dessewffy Aurél így vélekedik az esetről Kazinczyhoz 1826 augusztusában írott levelében:

„Azért, hogy nincs mindig egy értelemben egy követ a Collégájával – kár odahagyni a diétát – ez sok követ közt megyesik. Annál kevésbé kell ezt tenni, ha a követárs először botlik – ha botlik – s ha az előtt jól viselte magát. Ragályi olyan ember, akire a lelkét rábízhajta akárki – akinek semmi mellyék czélja a világon nincs – aki ha medius terminust proponal – ami egyébiránt felette riukán esik, mert ő zur aussersten Linken tartozik – ezt csak akkor teszi, mikor látja, hogy jobb valamit megtartani, vagy megnyerni, mint semmit. ... Az azonban kicsinyes bosszú, hogy Vay Palóczyt tette első követté... Ragályi ezen fel nem indul – hiszen Nagy Pál is második követ – s Palóczy csak úgy lesz valóban első követ, ha szintolly derékul viseli magát, mint Ragályi szokta. – Hiba óhajtani, hogy Ragályi otthagyja a diétát – ne kevesítsük a Jók számát, úgy is kevesen vannak. Ragályi az lesz ezután is, én hitemet merném rá tenni, aki volt...”³⁰

Még egy diétai tudósítás 1827-ből Kazinczy tollából Ragályi Tamásról:

„Ragályi Tamás Nemes Sopron [?] vármegyének nagylelkű követe oly ékesen szöla Magyar Hűség felől, hogy ahoz valamit hozzátenni én ugyan képes nem vagyok.”³¹

Befejezésül hadd idézzek Toldi Ferenc tanulmányából, melyet Szemere Pálról írva Kazinczy Ferencet és Ragályi Tamást is említi és hű képet ad kora irodalmi állapotairól:

„Költészetünk megváltójának, Kazinczy Ferencnek tizenkét apostolai közül a mester legkedvesebb legrokonabb tanítványához, a nyelv új testamentoma leghívebb letéteséhez értünk, az egyhez, ki a dicső körből még él: Szemere Pálhoz. Mert Csokonai és Farkas Károly éltök virágában haltak el, mielőtt ez iskola irányában jelentőségre vergődhettek, Ragályi korán cserélte fel a pályát egy mással, mely korszorú helyett neki gyümölcsöket ígért; Berzsenyi és Ungvárnémeti Tóth a nyelv avatását vették Kazinczy Ferenctől, de szellemök szinte kirekesztőleg a klasszikai régiséghez vonzotta; Helmezytől a kecs volt megtagadva; Döbrenteitől az érzés, Kis János kezdet óta az eklekticizmus embere; Vitkovics utóbb a népiesé; Kölcsei és Szentmihályssy egészen és mindvégig teljes kifejezése ez iskolának: de ők rég elhagytak már bennünket.”³²

²⁹ Kazinczy Ferenc levelezése. 20. köt. 4671. levél. Kazinczy – Cserey Miklósnak. 88-89. p. Vay Ábrahám gróf (Alsószolca, 1789–Berkesz, 1855) 1830-ban Bereg vármegye helyettes főispánja, majd Máramaros vármegye főispánja 1844-ig. Palóczy László (Miskolc, 1783–Budapest, 1861) neves Borsod vármegyei politikus. Gaetano Filangiéri (1732–1788) zseniális nápolyi jogtudós. Híres művét a törvényhozásról számos európai nyelvre lefordították.

³⁰ Uo. 4674. levél. Gr. Dessewffy Aurél – Kazinczynak. 93-94. p. Dessewffy Aurél gróf (Nagyimihály 1808 – Pest 1842) konzervatív államférfi és publicista.

³¹ Uo. 4729. levél. Kazinczy – Cserey Miklósnak. 186. p. Cserey Miklós (?–1844) erdélyi kormányzó tanácsos. Kazinczyval rengeteg levelet váltott. Neki számol be Kazinczy minden közéleti–magánéleti dolgáról.

³² TOLDY FERENC: Szemere Pál = T. F.: Irodalmi arcképek. Bp.: Szépirod. K., 1985. 129. p.

FEHÉR ERZSÉBET

Kazinczy két tanulmánya Sárospatak múltjáról

1818-ban a korabeli, országszerte széles körben ismert és tekintélyes tudományos-társadalmi közlöny, a Tudományos Gyűjtemény V. kötetében két tanulmány foglalkozik Sárospatak múltjával: az egyik a vár és a város történetét mutatja be (3–10. oldal); a másik a sárospataki kollégium múltját és jelenét ismerteti (11–29. oldal).

A tanulmányok keletkezése

A közvélemény, de még a szűkebb szakma sem tud ezekről a tanulmányokról, pedig az egyik, *a legelső nyomtatott tanulmány Sárospatak múltjáról*, a másik pedig – Szombathy János 1809-ben megjelent rövid ismertetője után – az első sárospataki kollégiumtörténeti tanulmány.

De az sem mellékes tény, hogy mind a város, mind a kollégium múltjáról nem kisebb ember, mint *Kazinczy Ferenc* írta ezeket az első tanulmányokat.

E két tanulmány ismeretlenségének fő oka, hogy a szerző *nem jelölte saját nevével* e munkáit, mint a többi, a Tudományos Gyűjteményben és másutt megjelent írásait. Itt ezt a szignót használta mindkét tanulmány végén: – *G. H. I.* – Ezek feloldása a kortársaknak is problémát okozott.

1818. május 27-én adta Kazinczy kezébe Széphalmon a postás a Tudományos Gyűjtemény V. kötetét, benne a két tanulmánnyal. 1818. május 31-én már ezt válaszolta *Horváth Ádámnak*, aki érdeklődött e tanulmányok szerzője után: „A Patak leírása az én munkám. – *G. H. I.* – betűk és a két vonás által jegyzém ott magamat, mert az F. K. betűk közt az Ábéczében ez a három betű áll. Ez a nagy titok egész kulcsa.”

Ugyanezt írta meg 1818. június 23-án *Rumy Károly Györgynek* is. *Ungvárnémeti Tóth László* Pestről 1818. szeptember 23-án kelt levelében érdeklődött: „Te írtad-e a Patak Históriaját, melly a Tudományos Gyűjteményben áll? Itt sokan mondják; de én nem hiszem.” Kazinczy azután nyilván felvilágosította.

A két tanulmány keletkezésére jól rávilágít *Mokry Benjamin* pápai tanár, egykori pataki diák Kazinczynak Pestről 1818. december 14-én írott levele. Ebben közli Kazinczyval, hogy még 1818. április 20-án megérkezett Kazinczy Széphalomról küldött küldeménye: a két pataki tanulmány azzal a kéréssel, hogy nézze át. Ezt azonban „csak egynehány hetekkel ezelőtt volt szerentsém látni – írta Mokry. Nem tudja ennek okát, miért nem adták át neki akkor. Ezért mentegetőzik:

„De ha idejében még láthattam volna is, én sokkal kisebb vagyok, hogy egy veteránus első magyar literátornak s munkáinak revisora lehessenek.”

Érdekes Mokry levelének folytatása is: Kazinczy tanulmányai szövegének át-nézésében „tiszteletes tudós Szombathi Professzor Úr legtöbbet tehetett volna, aki nagy tudós szorgalmatossággal mind Patak Városának, mind pedig a Collegiumnak históriáját bőven és pontosan kidolgozta, amelly munkája Mstumban (= manuscriptumban, kéziratban) a Collegium Bibliothekájában feltaláltatik.”

Tudjuk, hogy *Kazinczy konzultált Szombathi Jánossal*, aki – mint tanulmányában is olvasható – 1783-tól a kollégium történelemtanára volt, s ott tanított az 1818 körüli években is. Az is kétségtelen, hogy Kazinczy használta az említett kéziratok történelmi munkáit: a professzor-névsorokat minden bizonnyal onnan vette, de saját megjegyzéseivel kiegészítette azokat.

Érthetetlen azonban, hogy Szombathi 1809-ben Sárospatakon megjelent füzetét – „A Sáros-Pataki Reform. Collegiumnak rövid históriája” – nem ismerte se Mokry, se Kazinczy, se a később említendő Beregszászi Nagy Pál, de még a Kazinczy leveleit 1906-ban közreadó Váczy János sem. Pedig nyilván volt belőle példány a sárospataki kollégiumi könyvtárban.

* * *

Nem tudjuk, *milyen külső vagy belső késztetésből* fogott hozzá Kazinczy e két tanulmányának megírásához.

1817. december 15-én Kis Jánosnak ezt írta: dolgozik a „Patak Város Históriaja” tanulmányán. 1818. március 1-jén ugyancsak Kis Jánossal közölte: „a múlt hetekben Pataknak és a Collegiumának históriai és statisztikai ismeretét dolgoztam ki a Tudományos Gyűjtemény számára. Talán felveszik. Úgy hiszem, hogy Y. nem bír annyi írást, hogy ne örvendjen ennek is.” (Y. = Fejér György, a lap szerkesztője.)

1818. május 18-án ezt közli vele a szerkesztő: nem mulasztotta el Sárospatakról szóló „tudós leírását” közölni a lapban, de Kazinczy „Kétízbeli igazításai” már a kinyomtatás után érkeztek.

S 1818. május 27-én Kazinczy széphalmi dolgozószobájának asztalán ott volt a Tudományos Gyűjtemény V. kötete, kinyomtatott tanulmányaival.

A vár és a város múltjáról

Az első tanulmány címe: „*Sáros-Patak hajdan Szabad-Királyi, sokszor Királynéi, most Mező-Városnak Történetei*”. Nem tagadja meg magát a szerző, mint író: hangulatos bevezetésben mutatja be a tájat, *ahogyan ő látta 1818-ban*.

Sárospatak – Tokajjal és Újhellyel együtt „a boráról híres Hegyaljának leg-szebb helye. Túl a Bodrogon, melly csaknem félannyi szélességű mint a Tisza, kelet felé Kis-Patak fekszik, sokkal alantabb mint Patak maga; s a Várost és ezt a kisdéd falut egy fahíd tartja közösülésben. Nyugot felé szép szántó-földek, mosolygó

szőlők s erdős hegyek gyönyörködtetik a szemet; szép szántó-földek nyúlnak el Újhely felé is, s erre még bővebben mint nyugot és dél felé; reggelnek (= kelet felé) pedig pusztá kaszálók minden helység nélkül, de sok órányira. A kinézés csak erre szabad: éjszak, nyugot és dél felé az Újhelyi, Hotykai és Pataki s Tokaji szép hegyeket látja. Ege tiszta és egészséges. Az országút a Városon megyen keresztül. A Város déli végében áll a régi kerített Város és a legutóbb Rákóczyak, most Breckenheim Vára; a Reform. Collegium az éjszaki végen áll; a Reform. Templom pedig közepében a Városnak. Pataknak lakosai gazdagok, de látni épületeiken, hogy az itt tanuló ifjúság közöttük sok pénzt hágy. Patak felett Ardó, Patak alatt Petrahó faluk igen közel fekszenek, s elrejtve egy völgyben nyugoti éjszak felé Trauczonfalva és Hotyka helységekcskék.”

* * *

Sárospatak történetét Kazinczy az Anonymus krónikájában említett honfoglalás kori magyar vitéz, *Rettel* és *Rettel-pataka* történetével kezdi.

Anonymuson és Thuróczy Jánoson kívül több, a 18–19. század fordulóján élő magyar történetíró munkáját használta. A következőket említi: *Pray György* (*Historia regum Hungariae*), *Szirmay Antal* (*Notitia topographica, politica Comitatus Zempliniensis*), *Wagner Károly* (*Analecta Sceapusii; Diplomatarium Comitatus Sarosiensis*), csak a szerző nevével jelzi *Katona István* és *Kaprinai István* műveit. De jól érzékelhető, hogy Kazinczy a helyi íratlan hagyományokból is merített.

Jelen ismertetésünkben csak *néhány részlet* emelhető ki Kazinczy e történelmi összefoglalójából.

1207. évben „II. András királynak hitvесе lakott itten (= Sárospatakon), mert az ő leányok, *Szent Erzsébet* Sáros-Patakon született.” Ezt Temesvári Pelbárt ferences barát „*Biga salutis*” című prédikációgyűjteményének 108. beszédéből vett idézettel bizonyítja: „Elyzabeth, Andree regis hugarie filia, dum nata fuisset in oppido Sorospatach, t in deliciis nutrita, omnia puerilia comtempnit. (Hagenau 1497.).”

Számos itt keletkezett királyi oklevelet említve hozta szóba a domonkos szerzeteseknek a Szent Vince dombon levő kolostorban tartott 1254-i gyűlését. E domb neve „ma megrontva *Szemicze*”, s a hely 1818-ban is jól ismert: „dél nyugot felé félóránnyira van a Várostól, túl a Petrahóra lesiető patakon; a hely ma szőlővel van beültetve.”

S Kazinczy nem kis büszkeséggel írta, Thuróczyra hivatkozva: „1330. Patak olly tekintetben (= tekintélyes) vala már, hogy az egész megye vagy legalább annak alsóbb fele *Patak Vármegyének* nevezett.”

1391-ben már állt a klarissza apácák kolostora a „*Széldomb nevű halmocskán*”. Ez „Pataknak éjszaki végében Ardó felé, az úgynevezett *Bába-gödre* és a *Bodrog* között volt.” A „Városnak ez a szaka most *Héczének* neveztetik; a Klastrom

fundamentom-köveit még ma is ki lehet ismerni.” – (Az utóbbi évtizedek ásatai más eredményt hoztak, mint amit Kazinczy itt leírt.)

Zsigmond király 1429-ben Sárospatakot szabad királyi várossá tette; az oklevél másolata „megvan a Város Archivumában”. (Ma az Országos Levéltárban őrzik.)

S honnan vette nevét a *Királyhegy*? Kazinczy – Kaprinai István történétíróra hivatkozva – ezt így magyarázta: 1440-ben a cseh husziták elfoglalták a pataki várat „s Patakot és az egész tájt sanyargatják.” S 1458-ban Mátyás király seregének vezére, Rozgonyi Sebestyén „az azolta Királyhegynek nevét viselő hegy alatt” táborozott. Tehát ez a magaslat nevét *Mátyás királyról* kapta. A csehekkel vívott győztes csata „Pünkösöd első napján, *Ardó* és a *Botkő* nevű domb mellett” zajlott le.

A mohácsi csata utáni új pataki főurat, *Perényi Pétert* így jellemezte Kazinczy: „Ez az állhatatlan lelkéről eléggé ismért ember biztossá akará tenni magát az új birtokban, s azt mind János, mind Ferdinánd királyainktól adatá meg magának.” A várost igen széles és mély árokkal és kőfalakkal erősítette meg. E munkálatok 1541. április 16-án fejeződtek be. „Még ma is olvastatik e felülírás (= felirat) a régi Városnak azon kapuján, mely a Bodrog felé vezet: MDXXXXI. ÁPRILIS XVI. A czímer elmálott kövén a kapu felett már csak két szárnyat ismerhetni ki.” (Az eredeti, lepusztult állagú kőtáblát ma a sárospataki II. Rákóczi Ferenc Múzeum kőtárában őrzik.)

Részletesen ismerteti Kazinczy a fénykort: a *Rákóczy–Lorántffy-korszakot*. „Eddig a vár két egyenes léneából (= épületszárnyból) állott, melynek szegletéből az úgynevezett *Veres Torony* méne ki a Bodrog felé. Ez egy temérdek nagyságú és magasságú épület s régóta fedél nélkül áll s vakolatlanul. Tetején egykor négy vártaházat lehetett látni, de amellyek közül ma már csak három áll. 1643-ban „Lorántffy Susanna Rákóczy Györgyné” új épületet emelt a meglevő két épületszárny összekötésére. Ennek emléktáblája: „SUSANNA LÓRÁNTFFI D. D. PRINC. TRANS. T. R. HUNG. DNA. 1663.”

Lorántffy Zsuzsannát halála után „ezüst koporsóban s királyi öltözetben” temették a Vártemplom kriptájába. Ez a templom „a régi királyi Város éjszaki kerítésén és árka falán emelkedik.” A 16. század közepétől – rövid ideig – ez volt Patakon a reformátusok temploma.

1721-től „*Herczeg Trautsohn János Leopold Donát Udvari Fő-Mester*” vagyis főudvarmester a Vár és város új birtokosa, (ezért VI. Károly királynak 200.000 forintot fizetett). 1724-től fia az úr. „Ez Pataknak határán két falut ültete s megtöltötte svábokkal: *Károlyfalvát és Trautsohnfalvát*.” Ez előbbi a Habsburg-uralkodó nevét máig őrzi; a másik változata: Tróconfalva, vagyis Hercegkút.)

1808. július 5-én iktatták be az új birtokost: „*Breczenheim Károly August Herczeget*”, aki a pataki és regéci uradalmakat az uralkodótól cserébe kapta, „Lindau várát a Constanzi kis tenger mellett s egyéb hercegi jószágait az uralkodó háznak csereképpen általeresztvén.” Kazinczy meglelégedéssel írta róla: az új tulajdonos a királyi adománylevélbe családi előnévként a *Regéczi* praedikátumot íratta,

„hogy magyarrátételét ez is bizonyítsa. Mindkét nevű gyermekei megtanultak magyarul, s két leányai Gr. Almásy Lajos és Gr. Somogyi Urakhoz adattak.”

De a herceg - bár 1808-ban azt már birtokba vette - 1818-ban még nem költözött be a pataki várba, „mert a Lorántffy Susánna által épített sor nem készült el úgy, hogy új urát elfogadhassa.”

Kazinczy – éppen az átépítések miatt – szükségesnek látta az utókor számára feljegyezni azt, hogy a vár főkapujához vezető, a várárok fölötti hidat is átformálták. „A később időkre nézve szükség lesz feljegyeznünk, hogy a várba bevívó kőhíd most nem kevés ölnyivel lejjebb van”, a régít elbontották, „amellynek oldalfalába Bezerédi Imre fejetlen veres márvány szobra vala becsinálva, ki itt 1708. Decemb. 18.d. hóhér pallos által vesze el, minthogy a Rákóczyak fellázadt felekezetébe magát csatoltatni semmi okoknál fogva nem engedte.”

Elkeseredés szól Kazinczy hangjából, amikor az egykori - várfalakkal, árkokkal övezett - középkori város szomorú 1818-beli állapotáról ír: „A régi kerített város most elrongyolott házakból áll, és ha valami dísze Pataknak még van, azt a hajdani külvárosban kell keresni. Elnézvén a kerítés (= várfal) és bástyák romjaikat, melyek I. Leopoldnak és I. Józsefnek parancsolatjaikra hanyattatának szélllyel, a bús szemlélő elmondhatja: „Nunc seges est, ubi Troja fiut.” (Pusztá föld van most ott, ahol Trója volt.)”

A kollégium múltjáról

Kazinczy másik tanulmányának címe: „A Sáros-Pataki Református Collegiumnak historiai s statistikai isméréte.”

A protestantizmus kezdeteivel indítja tanulmányát a szerző: Husz Jánossal, majd Luther Mártonnal. Részletesen szól *Sátoraljaiújhely reformációjáról*. Itt az új hitre tért földesúr, Drágffy Gáspár és az új hit papja, Dévai Bíró Mátyás „a Catholicusoknak templomát, iskoláját, prochiáját magáévá tette.” Ezáltal „az egész hazában Újhely vala az első hely, hol a Luther tudománya... nyilvános gyakorlásával dicskedhetnék.”

Eljutott az új tan Patakra is, ahol *Perényi Péter* „fundamentomból építe új templomot” az új hit követőinek, s „a Franciskánusok klastromát ezeknek iskolával általadta.” (Ma már tudjuk, hogy az új hit követőinek új templomot – a Vártemplomot – nem Perényi Péter építette, az már évszázadok óta állt a katolikusok templomaként; az egyik kiürült pataki kolostorban pedig a korábbi katolikus városi plébánia iskola folytatta tovább – ugyancsak már hosszú múltra visszatekintendő – életét, protestáns vezetés alatt).

Szombati János ezt írta 1809-i ismertetésében: *Perényi Gábor* „1550-ben ezt az Oskolát kollégiumi méltóságra emelte.” Ugyanezt a formulát – amelyet még a legújabb kollégiumtörténeti művekben is viszlontláthatunk – Kazinczy is átvette: „Perényi Gábor hívta meg 1549-ben Kopácsi Istvánt, „hogy az iskolát emelné fel

Collégiumi méltóságra.” (Marton János sárospataki tanár 1931-ben kiadott munkájából tudjuk, hogy Perényi Gábor ekkor 15 éves volt.)

Majd Kazinczy tovább sorjázza a kollégium életének eseményeit; különösen kiemelve és részletezve a *Lorántffy Zsuzsanna és Rákóczi György* erdélyi fejedelem ideje alatt az ő bőkezűségükből az iskola sokszínű gazdagodását. Ők „az iskola virágzását annyira vitték – írja Kazinczy –, hogy ezen időben egy protestáns iskola vala a hazában, melly ehhez hasonlíttatni érdemlett volna.” Megemlíti, hogy az özvegy fejedelemasszony 1650-ben „Comenius Ámos Jánost, hogy a tanítási rendet jobb lábra állítsa, ide szólítá a külföldről.”

Majd részletesen bemutatja a szerző a kollégium 1660 utáni kényszerű, viszontagságos vándorlását. 1704-ben tértek vissza Patakra. Attól kezdve zavartalanul folyik az intézmény élete. Lényegében ezzel zárta Szombathi is a maga 1809-i nyomtatott történeti ismerkedését.

* * *

Kazinczy e tanulmányának kiemelkedő része a „statisticai” fejezet. Ebből azt tudjuk meg: *hogyan látta 1818-ban a sárospataki kollégiumot a széphalmi író.* Mint egy mai riportban, olyan hűségesen, pontosan, őszintén, megbízhatóan, hitelesen tudósít a jeles intézmény életének egy adott pillanatáról.

Mintha saját szemünkkel látnánk, amit Kazinczy 1818 februárjában látott, rátekintve a kollégiumi épületekre.

„A Pataki Collegium két utca között foglal el egy hosszas négyszeget,” tehát a mai Rákóczi és Kossuth Lajos utca közötti téglalapalakú telken található. Ennek nyugati szélén már emelkedik az új épület, amelynek alapkövét 1806. szeptember 23-án tették le. Földszintje és két emelete már áll; s ekkor, 1818-ban a tetőzetét ácsolják. (Közben ugyanis megakadt az építkezés; s később is lesznek bonyodalmak; a mai pompás épület csak az 1820-as évek végén válik beköltözhetővé).

Mi látható ezen kívül a Kollégium telkén 1818 februárjában?

„Tizenegy épület, mellyektől elirtózik a szem. S nemcsak a Ruszkai Dobó Ferencz által 1576 táján épített Fazekas-sor, s a Trója, a Huta, a Katona s Czigánysor ilyen, de ilyen az 1758-ban épült Paradicsom-, s az 1768-ban épült Berna-s az 1789. épült Beleznai-sor is. A később idők nem fogják hihetni, hogy ezek az utolsók a XVIII. század alkotmányai.” Kemény, s talán túlságosan is szigorú kritika ez; nyilván nem vették szívesen a kollégium akkori előljárói.

A tizenegy épületben „vagyon három auditorium, kilenc tanítószoba (= kis tanterem)”, azután „egy palota és két kisebb szoba a Bibliothecának, egy Museum Physicum (= fizikai szertár) az e tudományt tanító professor számára, midőn az examen tartatik.”

S itt laknak a nagy diákok: ugyanis „a többi szobákat a tógátusok lakják, olykor egyben (inasaikon kívül, melly mindenikének külön vagyon a szegényebb

sorsú fiatal gyermekek közül) *heten is*. S ez annál kevésbé tetszhetik elhihetőnek, mivel a szobának egy ablaka van és nem több.”

Ugyanezen a telken van a kollégium „*csapszéke és mészárszéke*” is.

* * *

Az 1817/18-i tanévben a *nagydiákokat* hét professzor tanította: Szombathi János, Rozgonyi József, Kövy Sándor, Nyíri István, Lácza József, Szathmári Paksi Dániel és Kézy Mózes. Ők különféle teológiai, filozófiai és jogtudományi tantárgyakat, azután egyetemes történelmet, római irodalmat, zsidó és görög nyelvet, fizikát, gazdaságtant, matematikát, éneklést tanítottak.

A *négy középszintű osztályban* Vályi Nagy Ferenc, Imre István, Somosi János és Bak István „*humanitatis professorok*” oktatták a latin poétikát, retorikát és a logikát.

Az *alsó tagozat* öt osztályból állt (felsőbb és alsóbb syntaxisták, grammatisták, conjugisták, abecisták); tanulóikkal a nagydiákok közül kikerülő *preceptorok* foglalkoztak.

Pontosan feljegyezte Kazinczy: *mennyi jövedelme volt* ekkor, 1817/18-ban a kollégium oktatóinak.

A nagydiákok professzorai egy évre 610 forintot kapnak (a dogmatikát tanító tanár 767 forintot); mindegyiküknek jár ezen kívül 38 krajcár, 2 köből rozs, 5 köből búza, 5 hordó bor, 2 szekér széna. Ingyen kapják a lakást a városban, a kollégium tulajdonában lévő házakban.

A humanitás-tanárok évi fizetése 400 forint; azután 50 forint szálláspénz, 10 köből rozs, 2 köből búza, 2 hordó bor. Vályi Nagy Ferenc 450 forintot kap, és lakást a városban lévő kollégiumi házban.

A *preceptorok* járandósága évenként 30 forint a kollégiumtól, de ők tanulóiktól is kérhetnek „*didactrum*”-ot azaz tandíjat.

Működött a kollégiumban hat *praeses* is, akiket a legrátermettebb tógátus = nagydiákok közül választanak az előljárók. Ők a professzorok által tanított tananyagot gyakorolják az egyes diákcsoportokban a következő ismeretkörökben: görög nyelv; zsidó nyelv; német nyelv; egyben gazdaságtan és technológia; természetrajz és pedagógia; rajz; többszólamú éneklés. Ez utóbbi praesese évi 60 forintot, a görög nyelv 62 forintot kap; a többiek egyenként 25 forintot kapnak; mindegyik praeseknek jár 3 köből rozs is.

A *könyvtáros* szintén nagydiák-tógátus, díja 16 forint 40 krajcár („de rozs nem” – tette hozzá Kazinczy).

A kollégium vezetője a *rektor*, őt minden évben a júniusi vizsgák alkalmával választja ki a nagydiákok professzorai közül a „*patronátus*”, vagyis az egyházkezelés vezetője. A rektor mellett áll a szenátus, ez a helyi professzorokból, valamint 12 tógátus-nagydiákból tevődik össze.

A kollégium gazdasági ügyeinek intézője a *senior*; a kollégium „első instantiájú bírāja”, tehát fegyelmi ügyeinek felelőse a *contrascriba*. Őket minden évben január 25-én a tógátus-nagydiákok választják, saját tagjaik köréből.

* * *

Pontos statisztikai adatokkal is szolgál Kazinczy a *diákok létszámára* vonatkozóan, osztályokra lebontva. Az összesítő sarokszámok a következők: itt tanul 363 tógás nagydiák, 116 nem-tógás nagydiák (köztük 67 joghallgató); a középszintű négy osztályba 372 tanuló, az alsó-kezdő öt osztályba pedig 569 tanuló jár. A sárospataki kollégium tanulóinak-növendékeinek összlétszáma tehát 1818 februárjában 1420.

Megtudjuk Kazinczy e „helyszíni riportjából”, hogy a „tógátusok csak templomba s leckékre (=iskolai tanítási órákra) veszik fel magokra fekete talárisukat, palást (=köpeny) nélkül. Külömben mentében vagy dolmányban járhatnak.” Patak városán kívüli öltözetük olyan lehet, „amint öltözni kedvük s tehetségük (=lehetőségük) van.”

A tógátusok az említett kollégiumi épületekben *ingyen* szállást kapnak, valamint egy-egy évre 3 forint gyertyapénzt, 1-2 véka rozsot (attól függően, hogy a kollégiumnak mennyi gyűlt össze az önkéntes adományokból).

Hogyan kosztoltak a tógátusok? „Kiki maga főzet a városban fogadott szakács-nék által, s ebédjeiket, vacsorájokat inasaik hordják fel szobáikba.” Reggeliről tehát nincs szó. És „kiki maga fűteti szobáját.”

A tógátus-nagydiákok „karácsonykor, húsvétkor és pünkösdkor széllyel-küldetnek az ecclesiákba (= vidéki gyülekezetekbe), hogy ott a predikátort segéljék s magukat a predikálásban gyakorolják. Ez megszaggatja ugyan tanulósaikat, de erszényeiken könnyít, s velük az embereket s a hazának vidékeit ismérteti.” Kazinczy szerint a tanítás ilyen szünetekkel való meg-megszakítása ugyan zavarja a folyamatos tanulást, „s így alkalmatlan s egy tekintetben káros, de más tekintetben hasznos is.”

A végzett tógátusok egy része előbb falusi tanító lesz, hogy utána papi tisztségre jusson, másik része „*egyenesen prédikátori hivatalra lép*”, némelyek „a pesti s a külföldi Universitásokat látogatják.”

Minden évben június közepén „*nagy examen*”-t tartanak, ekkor „Patak tele van uraságokkal”, akik maguk is részt vesznek, mint hallgatók ezen a nagy vizsgán. Ki-sebb vizsga – cenzúra – január végén és július elején van.

* * *

Többször tartanak szünetet a kollégiumi oktatásban, ekkor a növendékek hazamennek: *aratáskor*, július közepétől szeptember 1-jéig; *szüretkor* 25 napon át; a három „*sátoros ünnepekben*” (= karácsonykor, húsvétkor, pünkösdkor) külön-külön 14–14 napig; ez összesen „*mindössze 113 nap*” szünet. Ezt is hozzátette,

kissé neheztelve, Kazinczy ehhez a számhoz: „Sok veszteség, de a körülállások nem engedik külömben.”

Csak a kezdő – alsó-osztályok tanulói fizetnek *tandíjat*: a szegény tanuló 3, „a jobb sorsú” 6, „a tehetősebb szülők” gyermeke pedig 9 forintot fizet egy tanévre.

A kollégium *könyvtára* mintegy 10 000 kötetből áll. Úgy tudja Kazinczy: „hogya magyar régibb könyveket szép számban bír a bibliotéca, azt Prof. Szombathi Úrnak lehet leginkább köszönni, mert ez az érdemes férfi az, aki az Ünnepekre kijáró tógátusokat arra buzdította, hogy a prédikátoroknál s iskola-mestereknél a régibb magyar könyveket – pénzen vagy ajándékban – a Collégiumnak szerezzék meg.”

A kollégiumi könyvtárból „a könyvek kiadatnak a tanulóknak, de senkinek nem falukra”, tehát szünetekre nem vihetnek haza könyvtári könyvet.

Vasárnapokon a város 1781-ben felszentelt református templomában vesz részt istentiszteleten *az egész ifjúság*; „a hétnek egyéb napjain a nagyobb auditoriumban tartatnak könyörgések.”

Elismerően említette Kazinczy: „Az iskolának és a tanulóknak szegénysége mellett is álmélnodni lehet, melly előmenetelt téssen ez az iskola, különösen még a nyelvekben is.” Például görög nyelvben Mokry Benjámin, Somosy János, a latin nyelvben Kézy Mózes; élő nyelvekben Szemere György, Bak István. „A rajzolásban Szent-Györgyi tógátus, ki most Bécsben készül, hogy ezt a mesterséget annál sikeresebben taníthassa” – nyilván hazatérése után a pataki kollégiumban. „Egyedül a Muzsika, Tánc, Lovaglás az, amire a Felsőségnek gondjai ki nem terjedtek.”

Ezzel zárul *Kazinczy helyzetjelentése a sárospataki kollégium 1818 februári állapotáról*. Sok vonatkozásban kétségtelenül szubjektív, egyéni látásmódú és szigorú ítéletű, egészében mégis fontos, jelentős és érdekes összkép a nagy hírű s általa is nagyra becsült és magasra értékelt intézmény egyetlen tanítási esztendejéről.

Vita Beregszászi Nagy Pállal

Kazinczy e két történelmi tanulmánya *utóéletére* egyetlen adatunk van.

A 19. század elején zajló nagy magyar nyelvújítási küzdelmek egyik tábora, a neológusoknak vezéralakja maga a széphalmi írófejedelem volt; a másik fél – az ortológusok – egyik mellékszereplője pedig *Beregszászi Nagy Pál*. Ő korábban sárospataki diák volt, majd 1798-tól a sárospataki kollégiumban tanított, mint a teológia és a keleti nyelvek tanára. 1803-ban lemondott tanszékéről és magánnevelősködött. 1814 és 1822 között – Szinnyi szerint – beregi szülőföldjén, Nagymuzsalyban „művelte kis szőlőjét.” Közben azonban számos nyelvészeti tanulmányt is megjelentetett.

Ezek egyikét Kazinczy alaposan megkritizálta a Tudományos Gyűjteményben, amelyre Beregszászi terjedelmes „anticriticával” válaszolt. Ezt azonban a Tudományos Gyűjtemény szerkesztője nem vállalta közlésre. Erre Beregszászi ezt az írás-

művet még terjedelmesebbre bővítve önálló kötetben jelentette meg, de hozzátette a Kazinczy két Sárospatak-történeti tanulmányához fűzött bíráló megjegyzéseit is.

A kisalakú könyv címe: „*A Tudományos Gyűjteményből kihagyott két darab értekezés.*” 1820-as évszámmal jelent meg, e furcsa helymegjelöléssel: „*Nyomtatott Nem-Pesten*” (az Országos Széchenyi Könyvtár katalógusa szerint a sárospataki kollégium nyomdájában).

A kötet nagy részét elfoglalja a „Penna-háború nemzeti nyelvünk dolgában” című tanulmány. (1–112. old.) Rövid írás a második, a 113–120. oldalakon: „*A pataki Collegiumról tett tudósítás megvizsgálása nem-neologusz által 1818. esztendőben.*”

Beregszászi kritikája háromirányú. Egyrészt kiigazít több, hibás évszám-adatot; másrészt kifogásolja néhány szó használatát azzal a megokolással, hogy ezeket a Hegyalján nem ismerik, nem használják. Végül a legindulatosabb megfogalmazásokat az váltotta ki belőle, hogy a szerző „nem a mi felekezetünkön való”. Az köztudott, hogy Kazinczyt reformátusnak keresztelték; de az is kétségtelen, hogy szűkebb egyházi körökben úgy ismerték őt, mint aki nem az ortodox kálvinista egyházi felfogást követi, hanem egy hitbelileg laza tartalmú felvilágosult, deista világnézet meggyőződéses híve; ugyanakkor jó kapcsolatot tart fenn katolikus egyházi személyiségekkel.

* * *

Beregszászi Nagy Pál így vezeti be kritikáját: „*A Tudományos Gyűjtemény 1818-dik esztendőbeli ötödik kötetjének eleit igen későn olvashatván meg, mint olyan, aki magam is valaha Patakon tanultam, bosszonkodtam, s vádoltam a pataki tanító urakat, ugyan eddig miért nem írták le s miért nem tették közönséggé a Pataki régi s nevezetes Collegiumnak mostani állapotját.*”

Ha ezt nem tselekedték, szenyvedjék békével, hogy más idegen – s amint az írásnak s gondolkodásának módja mutatja – más felekezetű tudósításának hibás és vad magyarsággal írott tudósítását olvashatja, és Patakról s a pataki magyarságról aszerint ítél a magyar közönség.

Tegyük magunknak kötelességül azon idegen s Patakkal éppen nem eszméretes írónak mind magyarságbeli, mind tudósításbeli hibáit kijegyezni.”

A szóhasználatot illetően többek között a következőket „jegyezte ki” a szigorú kritikus. „Nem tudják a Hegyalján, mi a magányos; tudják, mi a *magános*”; ugyan ezért helytelen a *példány* (helyesen: példa); *külváros* (külső város); *korona őr* (korona őrző); ilyen szó nincs: *alapkő*, stb.

Bírálja azután Kazinczy közlését a kollégiumi alsó osztályok tanítóiról, a német nyelv oktatójáról. „Átaljában nem igaz, hogy az Oskola gondviselése a Rectoré volna, tsak a helybeli gondviselés az övé. A fő gondviselők a fő Curatorok.” További helyesbítések: „A deákok nem tsak a templomban és a leckéken, hanem az

ünnepeken s a professorok látogatásakor is tartoznak hosszú ruhát viselni.” „A pataki könyves házban több van 10.000 könyvnél; van 18.000 kötött könyv is.”

Mint szó volt róla: Kazinczy sajnálja a kollégium növendékeinek nyújtott *sok tanítási szünnapot*. Beregszászi élesen kikel e vélekedés ellen:

„Igaz az, hogy 113–116 napot esztendeig elveszteni teszen valamit. De azt kérdem: 365 egész nap van egy közönséges esztendőben, ennyi időre fogadjuk a szolgát, de a 365 nap ugyanannyi éjszakából állván, s ezt elaludván a szolgál, felét elaludja az esztendőnek; be nagy veszteség! De próbálja tsak valaki a szolgától elvonni az álmot, majd meglátja mi lesz a szolgálóból s a szolgálatból.

Semmi sem kívánhat igazabb jusson pihenést mint a tanulás.

A pataki tanuló vasárnap is leckét jár s neki egy héten csak két óra pihenése van szerdán és szombaton délután, három órától négyig. Ha pedig a hosszabb pihenések idejét a heti pihenések idejéhez toldjuk, s ezt a Catholica Oskolák egész esztendőbeli pihenések napjainak summájával összehasonlítjuk: a Catholica Oskolák pihenése bizonyosan többre fog menni a pataki Oskola pihenésénél. De nem tsuda, hogy ez a nem vallásukon lévő tudósító ezt nem tudhatta.”

Sajátos korabeli erkölcsi felfogást tükröz Beregszászi következő két kifogása.

Kazinczy azt írta, hogy Sárospatakon a jelenlegi földesúr – 1808 óta – „Herceg Brezenheim Károly August,” aki a bajor választófejedelem „természeti fija” (vagyis házasságon kívül született gyermeke). Beregszászi megrója Kazinczyt: „A Földes Úrról igazán vigyázatlanul írt a tudósító.”

Azt is megemlítette Kazinczy, hogy annak idején, a 16. század közepén a pataki ferences házfőnök, *Kopácsi István* „volt az első, aki a szerzetesi ruhát levetette, s Bánóczi Istvánnak özvegyét magához esketteté.” Beregszászi kioktatja a széphalmi szerzőt: „Hogy Kopácsi a Bánóczi özvegyét elvette, igen keveset tartozik a Patak leírására. Hiszen hányan házasodnak Patakon, ki győzné azt leírni; s a házassághoz van jussa mindenkinek. De ez alatt gúnyolódás fekszik.”

Védelmébe vette Beregszászi az egykori pataki tanárt, az 1713–1734 között itt tanító *Csécsi Jánost* is. Róla ezt írta Kazinczy: „Nehéz természete s cynicus (= rendetlen, ápolatlan) durvasága miatt kitették a Professorságból.” Beregszászi csodálkozik, hogy „az olly nagy érdemű embert”, mint Csécsi, „holta után méltatlanul nem átalotta martzongani. Én is hallottam azt, hogy az ő ideje nem kívánván annyi sok piperét, mint a mai idő, nem volt ő városi s piaci nyalka Kavallér, de azért nem volt mindjárt cynicus, hogy nem volt ciniflo (= hajfodorító fodrász). A mai érdeemes tanítóknak sem csinál hivataluknak folytatásához nagy kedvet az ilyen martzongó tudósítás, midőn meggondolják, hogy az ő hűségese fáradozásainak holtek után egynehány esztendővel ilyen szép jutalmok lesz.”

De a legnagyobb dühhel a kortárs, Vályi Nagy Ferenc értékelését utasítja vissza Beregszászi Nagy Pál. Róla – többek között – ezt írta Kazinczy: 1798-tól kezdve tanít a pataki kollégiumban teológiát, görög és zsidó nyelvet. (Öt éven keresztül tehát Vályi Nagy és Beregszászi tanártársak voltak.) Kazinczy így folytatta: ő volt „Homér Iliásának fordítója” magyarra. „A metrica magyar verselést, ez kedvelteté

meg Patakkal, nem gondolván vele, hogy igyekezetei megvettettek, gátoltattak. Az ő érdeme az is, hogy a görög nyelv studiumát inkább kedveltette meg, mint minden más professorok tehették.”

(„Metrica magyar verselés”; időmértékes – hexameteres, pentameteres stb. – sorok alkalmazása magyar nyelvű költeményekben. Alább: „lantos” költészet: lírai – vagyis nem epikus – költészet.)

Beregszászi szerint maga Vályi Nagy Ferenc sem fogadná el, amit róla Kazinczy a görög nyelv tanításáról írt, hiszen az igazság az, hogy *Szent-Györgyi István* „gerjeszté fel Patakon az ifjúságban a görög nyelv szeretetét”. Beregszászi *el-szánt ellenzője volt annak, hogy magyar költők időmértékes verseket írjanak*; szerinte az ilyen „lantos költészet” merénylet a magyar nyelv ellen. Ezért írja: „Semmit sem akarván levonni a megdicsért Úr (= Vályi Nagy) lantos verseiről”, de azért alaposan, részletesen megkritizálja azokban az időmértékes verselést, károsnak tartva elterjedését a magyar irodalomban.

S Beregszászi szerint Pál kritikájának *záró bekezdése*:

„Ezen jegyzéseket az író csak azért tette: 1. Hogy a Pataki Collegium leírásába betsúszott hibák jobbjátssanak meg. 2. Hogy adja tudtára az igaz magyar közönségnek, hogy a Pataki Collegium leírásában s abban a leírásban előforduló új-módi szókban, amint értésemre esett, se Pataknak, se a Hegyallyának semmi része nincs, s az író (= Beregszászi) – esmérven a Hegyallyának egészséges ízlését – a Hegyallya nevében az ilyen szerentsétlen újítások s bitangszók ellen forma szerént protestál s ellent mond.” – zárul Beregszászi Nagy Pál recenziója.

Apró érdekesség: A Tudományos Gyűjteménynek a sárospataki kollégiumi könyvtárban levő, ma is kézbe vehető példányában a Kazinczy-tanulmányok margójára annak idején gondosan odajegyezték Beregszászi Nagy Pál korrekcióit.)

S a legutolsó hírek e Kazinczy–Beregszászi vitáról:

1821. február 1. Kazinczy levele Nyomárkai Józsefnek: „Dr. Beregszászi Úr e napokban nyomtattatta ellenem Patakon egy mocskos írást. Vagy nem értette szavamát, vagy érteni nem akarta, s úgy bánt, a hogy kedve tartja. Még vallásomról sem felejtkezett el, s azt mondja félig nyilván, hogy sokaknak a Keresztyén Vallás úgy botráncok és bolondság, mint a Zsidóknak és Pogányoknak volt. Csak Rómát (= kell említenem) nekik, s sorba fognak bennünket égettetni ezek a mi Theológusaink.”

1821. február 4. Kazinczy levele Dessewffy Józsefnek. „Hát még a Patak leírására tett jegyzésekben miket mond! Azonban valljuk meg, hogy tökély nem jutott embernek: B. is hibázott, én is hibáztam; B. is tanulhat tőlem, én is B-től.” A tanulmányt „Prof. Szombathy revideálta, minekelőtte kiadtam. Én Beregszászinak felelni semmit sem fogok. Nem egymásnak valók vagyunk.”

* * *

180 éve, hogy Kazinczy e két értékes tanulmánya az ismeretlenség, a feledés homályában rejtőzik. Öröm számomra, hogy ezeket – éppen Kováts Dániel 70. születésnapja alkalmából – a Sárospatak múltja iránt érdeklődő szakemberek elé tárhatom.

Jegyzetek

Kazinczy e két tanulmánya megtalálható a Tudományos Gyűjtemény 1818. évi V. kötetében, 3–29. oldal.

Szombathi János említett nyomtatott füzeté: „A Sáros-Pataki Reform. Kollégiumnak a rövid históriája. Sárospatak 1809.” Második kiadása 1845-ben jelent meg. Ettől különbözik a következő, Szombathi kézíratai alapján halála után készült kiadvány: „Monumenta protestantium Hungariae ecclesiastica. Pars prima. Historia scholae seu collegii ref. Sárospatakiensis. Delineata a Johanne Szombathi. Inchoata Sárospatakini diebus Julii anno 1788 t postea continuata.” A kötet Sárospatakon 1860-ban jelent meg nyomtatásban.

Kazinczy levelének idézeteit a „Kazinczy Ferenc levelezése című sorozat 16. kötetéből” vettük. (Közzéteszi Váczy János Bp. 1906.)

Az 1821. február 1-jén kelt levél forrásai: „Kazinczy Ferenc levelezése. 23. kötet, második pótkötet.” Bp. 1960.

Az új kollégiumi épület 1810–1820-as évekbeli építkezéseiről: HÖRCSIK RICHÁRD: A Kollégium épületeinek története. A sárospataki Református Kollégium című kötetben. Bp. 1981. 269–270. A nagykönyvtár terme 1827–1834 között készült. Ugyanebben a kötetben Szűcs Jenő tanulmánya rávilágít az iskola Perényiek előtti történetére (A középkori iskolázás Sárospatakon. 7–16. old.); Marton János idézett könyve: A sárospataki református főiskola története. Sárospatak, 1931.

Beregszászi Nagy Pál életéről: SZÍNNYEI JÓZSEF: Magyar írók élete és munkái. Bp. 1891. 923–925. Műveiről: A magyar irodalomtörténet bibliográfiája. 1772–1849. Bp. 1975.

Zsadányi Zsolt: Emlékezés Nemes Lampérth Józsefre

DÁNIELISZ ENDRE

Egy Kazinczy-levél Arany János hagyatékában

Köztudott, hogy Arany, a magyar epika fölülmúlhatatlan mestere, ritkán mozdult ki otthonából. Csak akkor, amikor hivatala, szalontai jegyzői mivolta kötelezte erre, vagy amikor – életútja végén – egészségét orvoslandó Karlsbadban üdült. Már ezért is kivételes jelentőségűnek tekinthetjük azt az utazást, amelynek során a Felvidéket, Gömör-Borsod-Zemplén tájait járta be.

Jó barátja, Tompa Mihály már rég kapacitálta erre, amit az 1855-ös év május 6-án írott levelében megismétel.¹ Invitálását más is megerősíti. Július 26-án Lasztócról Szemere Miklós személyes ismerkedést sürget, az idősebb jogán tegező formában: „Édes barátom, kihez én első levelemet is szokott modoromban írom, az bizonyos lehet bizalmamról, szeretetemről.” Majd így zárja: „Édes Jancsim! – tudósíts kérlek, mielőbb jöhettek-é? s ha jöttök, ne halasszátok sokára.”²

Bár sógora s a honmaradt rokonság erősen hívja Szalontára, a költő az évek óta halogatott felvidéki nyaralás mellett dönt. Családostól keresi föl Tompa Mihályt és övéit; 1855. augusztus 20-a és szeptember 19-e között egy teljes hónapot tölt a kedves barát családi körében. Ezt a nem kevés időt a tüsténkedő házigazda arra is fölhasználja, hogy nehézkesen mozduló harcostársának bemutassa a táj szépségeit, s az itt lakó jeles embereket.

Nagykőrösre való visszatérte után Arany terjedelmes levélben számol be a látottakról, tapasztaltakról. A magam szavai helyett ebből idézem azokat a sorokat, amelyek szorosan kapcsolódnak a később elmondandókhoz. „...neki vágtunk, s a családot otthon hagyván, ketten Miskával fölmentünk Zemplénybe, Szemere Miklóshoz, kinek ő e látogatást régóta ígéri, Lasztócra. ...Ő igen jó ember, hogy mint poétának van néhány excellens verse, azt te tudod.... Férfi szobái telvék mindenféle ritkaság és curiosummal: sisak, páncél, régi fegyverek, természeti ritkaságok, mammut fogak és csontok, kulcsos feltekerő puskák, zerge szarvak stb. egy kis múzeummá alakítják azokat. Kastélyszerű lakás, angol kert etcet. Visszajövet, útba ejtettük Bányácskát, azaz Széphalmot, a Kazinczy Széphalmát, hol újonnan elavult, soha teljesen ki nem épült, s már rozzant – félig füstös szalmával félig mohos zsindeellyel fődött, különben úri szabású házában épen zsidó zsinagógát találtunk, de azért bementünk; három szobája volt csak kész, egy akkora ebédlő, mint Balogh Péteré, abból nyílt a K. dolgozója, s aztán könyvtára, kicsiny szobák. A kertben,

¹ Arany János összes művei, XVI. Bp. 1982. 538–539.

² I. m. 595–596.

melynek akárczait maga ültetgette, áll szürke gránit síremléke, – sírján a zsidó pulykái legelnek. Az elhagyatottság szomorú képe az egész Széphalom; fájdalmas érzettel távoztunk onnét.”³

Ezek szerint szekerük rúdját – többek között – Lasztócra is irányították, eleget téve a kor íróinak személyes barátságát kereső földbirtokos, Szemere Miklós kérésének. A tollforgatással próbálkozó mezei poéta fiatalabb korában kapcsolatot teremtetett Kazinczyval. Most oly igen meghatódott Arany János nála „mulatásától”, hogy lelkesültségében egy féltve őrzött manuscriptummal, a nagy nyelvújítónak hozzá írott levelével ajándékozta meg.

A két megsárgult lapból álló dokumentum szövege a következő:

(külső oldal)

Tekintetes
Szemere Miklós Úrnak
Lasztóczon

(belső oldal)

Édes Uram Öcsém,

Uram Öcsém bírja a 'Göthe' utolsó kiadását. *Ipigheniáját* s *Faustját* szeretném az én kiadásomban összehasonlítani ezen legújabbal, 's kérem kedves Uram Öcsémet, hogy a' két darabot nekem kevés napokra átküldeni méltóztassék. – Az én kedves Toldym írja Berlinből, Göthénél is fél órát tölte 's igen kedvesen fogadtatott. Bár azt is írta volna hogy mi vala be-szédek tárgya.

Maradok becses barátságába ajánlva

Kedves Uram Öcsémnek

januárus 9^d. 1830.

alázatos szolgája
Kazinczy Ferencz

Ha Uram Öcsém a' két könyvet pecsét alatt Fő Nótárius J. Dókus Úrnál letéteti, bizo-nyosan veszem.⁴

E Kazinczy-levélnek az irodalomtörténet számára kettős a jelentősége: 1. beszédes dokumentuma a honi Goethe-kultusznak; 2. a klasszikus német irodalom nagy öregje – halála előtt két évvel – fogadta a magyar literatúra helyzetéről hírt vivő Toldi Ferencet.

A kézirat későbbi sorsáról szükséges elmondanom a következőket: Arany János tanársága idején Nagykőrösön őrizte, majd Pestre történt átköltözésekor magával vitte. Halála után fia, László az örököse, aki – a szalontai Arany-emlékbizottság kérésére – a költő bútorait, használati tárgyainak, könyvtárának, levelezésének egy kisebb hányadát a létesítendő emlékmúzeumnak ajánlja föl.

³ I. m. 629.

⁴ A dokumentum korábban a nagyszalontai Arany János Emlékmúzeum levéltárában a III. 20. szám alatt szerepelt. A nyolcvanas évek elején – más, magyar művelődéstörténeti dokumentumokkal együtt a nagyváradi Állami Levéltár megbízottai magukkal vitték a „biztonságos őrzés” indokával.

A hálás utókor ezeket a Csonkatorony-Arany Múzeumban őrizte 1944 szeptemberéig. A harcok ekkor érték el Nagyszalontát. A zűrzavaros napokban ismeretlen személyek feltörték a vaskapu zárját; a költő ágyneműjét, ruháját, szőnyegeit magukkal vitték, a könyveket, okiratokat szétszórták.

1956 májusában e sorok íróját bízták meg az Arany Emlékmúzeum rendbetételével. A kéziratok biztonságba helyezését követően, időt szakítottam ezek egyenkénti megvizsgálására. Így fedeztem föl az előzőekben ismertetett levelet. Kolozsvári professzoromtól, a Kazinczy-kutató Jancsó Elemértől megtudtam, hogy ez mindaddig ismeretlen volt. Nem szerepel sem a Váczy János szerkesztette 21 kötetben, sem az 1927-ben kiadott 22-ikben. Az ő segítségével juttattam el Kolozsvárra, ahol a Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények 1958-as számában – e mostani előzetes magyarázat nélkül – meg is jelent.

Akkor mi indokolja itteni közzétételét? Szerintem több tényező: – az említett folyóirat kevesekhez jutott el, mert csak 500 példányban jelent meg, és csupán belföldön terjesztették; – a kézirat későbbi sorsáról csak most nyílik alkalmam szót ejteni.

Végezetül: annak ismerete sem lehet közömbös számunkra, hogy Arany János e levelet több mint negyedszázadon át híven őrizte, hasonlóan fia, sőt a nagyszalontai múzeum is, amíg tehetette. Isteni szerencse, hogy sikerült betűhíven lemásolnom azelőtt, hogy eltűnt volna a román Állami Levéltár süllyesztőjében.

27011 - 27012

Csomós Zoltán: 1848/49 emlékére

PORKOLÁB TIBOR

„A hálás utókor”

Az emlékelállítás mint rituális (ön)legitimáció

Vándor megállj! Hó! bámuld e követ,
 Mellyel magunknak szerzünk hírnevet;
 Itt tornyosúl a megkövesült dagály:
 Mind nagy szavak! bim! bam! Vándor megállj.

(Arany János Emlékre)

„A mi nagyjaink emléke, ünnepei a közösségnek, az összetartozásnak olyan hevét, erejét, elevenességét szítják föl lelkünkben, melynek, legalább ilyen mértékben, alig találjuk egyebütt mását” – állapítja meg *Arany János nagykörsi szobra előtt* elmondott beszédében (1910) Beöthy Zsolt.¹ Ez az önreflexív megnyilatkozás nyilván arra a csaknem évszázados tapasztalatra utal, amely szerint a demonstratív közösségi szertartássá formált irodalmi ünnepek különösen alkalmasak a kollektív (nemzeti) azonosságtudat megalapozására, illetve megerősítésére. A reprezentatív események (évfordulós megemlékezések, szoboravatások) vizsgálata arra enged következtetni, hogy az irodalmi kultuszképződés folyamatait kísérő ceremoniális aktusok csak részben tekinthetők a „nagy embereket” mindenkor megillető köztiszteltet látványos megnyilvánulásainak. A kollektív emlékezetben való *megőrzés* igénye többnyire *önaffirmációs* gesztusokkal párosul, a nemzeti hála tanúsításának szokványos rituáléja a közösségi (ön)reprezentációnak és (ön)legitimációnak rendelődik alá. A panteonizáció retorikája sem csupán a konzerváció (egyébként didaktikus célzatú) ideológiáját közvetíti rendkívüli hatékonysággal, hanem arra is képes, hogy a közmegegyezés alapján tisztelt, halhatatlannak elismert, azaz a glorifikációs procedura konszenzus-igényének megfeleltethető írók kultuszát a közösségi identifikáció szogálatába állítsa. Az irodalom „szentjeinek” (virtuális) temploma így egyfelől az *intézményesült nemzeti emlékezet*, másfelől az *önmagát ünneplő nemzet* hiperbolikus ornamentikával megformált monumentumaként jelenhet meg.² Társadalmi funkcióját keresve az irodalmi kultusz tehát nem más, mint *önkultusz*: azaz „valóban az identitás megerősítésére szolgáló eszköz”, „a közösség integrációját fenntartó-legitimáló intézmény”.³ Az íróünnepek ilyen irányú

¹ BEÖTHY ZSOLT: Romemlékek. Tanulmányok, beszédek, cikkek, II, Bp., 1923, 141–142.

² Erről részletesebben: PORKOLÁB TIBOR: A hódolat retorikája (A Magyar Irodalom Pantheonja), It, 1998/1–2.

³ LAKNER LAJOS: Az irodalmi kultusz mint társadalmi jelenség, Új Holnap, 1998. nov., 54–55.

transzformációjának, ideologikus deformációjának hangsúlyozása persze implicite sem épülhet arra a feltételezésre, miszerint az írók kultikus tiszteletének intézményesült formái tisztán irodalmi eredettel bírnának, mely formákra aztán úgymond önkényesen rátelepülnének a kultuszközösség (ön)legitimációs igénye által mozgósított politikai-ideológiai struktúrák.⁴ Nagyön valószínű, hogy az irodalmi kultuszképződés folyamatát (beleértve ebbe a *kezdet* nehezen megragadható mozzanatát is) alapvetően meghatározza, *preformálja* ezeknek az „irodalomidegenként” elgondolt elemeknek a domináns jelenléte. Máshogy fogalmazva: az irodalmi kultuszok többnyire *nem-irodalmi* diszkurzusokként vesznek részt a kultúráképzés és -forgalmazás egyetemes rendszerében.

Mindezt persze már a hazai irodalmi emlékünnepségek archetípusának tekinthető *Kazinczy-centenárium* (1859) szónokai is pontosan tudják: „a nemzet [...] nagy embereiben és irodalmában magamagát becsüli meg” – formulázza meg a laudációs toposzá váló tételt Toldy Ferenc.⁵ E tétel variatív újramondásaként értelmezhető Toldynak az a megállapítása, amely – a székesfehérvári Vörösmarty-szobor leleplezése alkalmából – minden emlékjelállítás mint genealogikus identifikációs aktus elsődleges, ám többnyire rejtve maradó motivációjára mutat rá: „Vörösmarty szobra a ti fennkölt hazafiságtok emléke is”.⁶ Az öndicsőítés retorikájának ezt a közhelyét variálja például – a budapesti Arany-szobor avatása, illetve a Petőfi-centenárium alkalmából – Szász Károly és Herczeg Ferenc is: „a hálás magyar nemzet is Deáknak mausoleumot, ismét neki s Széchenyinek és Eötvösnek, Kisfaludy Károlynak és Csokonaynak, Vörösmartynak és Petőfinek szobrokat emelt [...]: megtisztelni s a jövő nemzedék előtt is tiszteltté tenni nagyjait, s megtisztelve bennök önmagát is, hogy ily nagyokat, ily jelesek szülhetett!”,⁷ „midőn egy nép a maga nagy költőjét ünnepli, akkor tulajdonképpen önmagát ünnepli. Mert a költő [...] mint egy egész faj lelki világának képviselője áll az utókor előtt. Költészete arany tükörré lesz, amelyben a nemzet saját eszményített arcát csodálja”.⁸ (A glorifikáló gesztusok öncélú átfordításának szokványos jelenségére egyébként éppen az a Jókai hívja fel a figyelmet, aki egy szakralizált Petőfi-kép kitartó propagátoraként saját kultuszát is sikeresen megalapozza: „az utódok emlékbeszéde a halhatatlan felett olyan, mint a napfogyatkozás. A sötét test bizonyít-

⁴ Ehhez persze először – CLIFFORD GEERTZ: apologetikus célzatú ideológia-felfogásához csatlakozva – szakítani kell az ideológiának „a társadalomtudományokban ma uralkodó”, „teljes egészében evulatív (azaz pejoratív) jellegű” koncepciójával. Az ideológia mint kulturális rendszer, ford. FEJÉR BALÁZS = C. G.: Az értelmezés hatalma, Bp., 1994, 25.

⁵ TOLDY FERENC: Beszéd az Akadémiához Kazinczy Ferencz megdicsőítése tárgyában = T. F. Irodalmi beszédei, II, Bp., 1888, 175.

⁶ TOLDY FERENC: Vörösmarty emlékszobra leleplezésénél = TOLDY i. m., 216.

⁷ SZÁSZ KÁROLY: Az Arany-szobor leleplezésén tartott beszéd, Akadémiai Értesítő, IV. kötet (1893), 6. füzet, 339–340.

⁸ HERCZEG FERENC: A százéves Petőfi = H. F. Művei, X, Bp., 1943, 103.

ja, hogy egészen be tudja takarni a fénylőt.”⁹) A Kazinczy-ünnep öndefinitív és programatikus közösségi aktusként, sőt politikai demonstrációként való értelmezésének lehetőségére a centenáriumi megemlékezések többi szónoka is utal: „nemcsak Kazinczy érdemeinek, de egy nagy nemzeti ügy eddig kivítt diadalának megünneplésére gyűltünk össze”; „egy nagy férfiú születésének százados évfordulóján a magyar irodalom és nemzeti önérzet újjászületésének emlékét ünnepeljük”.¹⁰ Arany János pedig az akadémiai díszünnepségnek inkább szem-, mint fültanújaként állapítja meg: „A lelkesedés inkább politikai, mint irodalmi volt. A szónokokat a teremben sem hallotta mindenki, de azért, ha vivátra került a sor, hangzott az, le a lépcsőig.”¹¹ A centenáriumi eseményeket összegző emlékkönyvek és a későbbi értékelések, visszatekintések már egyértelműen a centenáriumi ünnepségek *politikai* jelentőségét hangsúlyozzák: „Hogy Kazinczy Ferencnek, mint irodalmunk újjáteremtőjének s nemzetiségünk bajnokának, évszázados emlékűnnepet szentelt a hálás haza: tiszteletre méltó hódolatát fejezte ki ezzel általában a szellemiség érdekei iránt; de, hogy e szép alkalmat önlétezésének oly hatalmas és mindent átható nyilatkozásával s eredményeiben oly nagyszerűvé varázsolta: ez által történeti jelentékenységet adott a különben muló értékű eseménynek”;¹² „Kazinczy születésének évszázados ünnepe [...] mint a nemzeti érzés és akarat első szabadabb nyilatkozata [...] mintegy visszakövetelte az eltiport nemzetiséget és alkotmányt, s alapján megingatta Bach németesítő rendszerét”;¹³ „ezek az irodalmi Kazinczy-ünnepék rázták fel a kényuralom végén új bizodalomra és küzdelemre nemzetünket s közéletünk új, derűsebb korszakának megnyitói voltak”.¹⁴ Mivel az évfordulós (centenáriumi) retorikát¹⁵ egy nemzeti önkompensációs időszak beszédmódja hatja át (és erősíti fel), nem meglepő, hogy a Kazinczy nevéhez kötött országos ünnepségsorozat – felmutatva a nemzeti erények megtestesüléseként ünnepelt írók megillető szertartásrend meghatározó elemeit (emlékűnnepség, szoborállítás, panteonizáció)

⁹ JÓKAI MÓR: Petőfi = J. M.: Írói arcképek, Bp., é. n. (*J. M. Munkái*, 29), 152. A Petőfi–Jókai-diptychon megképzéséhez lásd például *A látható Isten* című JÓKAI-szöveget: „A márciusi napokban Petőfivel együtt én voltam az, aki a népszabadságot kikiáltottam a szabad ég alatt.” = J. M.: Életemből, I, Bp., é. n. (*J. M. Munkái*, 95), 7.

¹⁰ BÁRÓ EÖTVÖS JÓZSEF: Kazinczy Ferencz = B. E. J.: Emlék- és ünnepi beszédek (Beszédek, I), Bp., é. n., 76.; GYULAI PÁL: Kazinczy Ferenc = GY. P.: Emlékbeszédek, I, Bp., 1902, 5. ERDÉLYI JÁNOS viszont szomorúan írja 1859. november 24-én Szemere Miklósnak, hogy Patakon „nem lesz semmi egyéb oratoriumi ünnepecskénél”, ugyanis professzortársai „a nemzeti ünnepet szépirodalmivá” kívánják devalválni (Erdélyi János levelezése, II, szerk. T. ERDÉLYI ILONA, Bp., 1962, 244.).

¹¹ A Tompa Mihálynak 1859. november 10-én keltezett levél így folytatódik: „Benyomásom az ünnepélyről körülbelül az, mit Kazinczy Gábor így formulázott: 'a magyar most is született kortes, mint 48 előtt!'” = A. J. levelezése író-barátaival, I, kiad. RÁTH MÓR, Bp., 1888, 475.

¹² Kazinczy-emlény, [szerk. LÉVAY JÓZSEF], Miskolcz, 1860, 12.

¹³ GYULAI PÁL: Toldy Ferencz = GY. P., i. m., I, 106.

¹⁴ BEÖTHY ZSOLT: *Zrínyi szava* = B. Zs., i. m., II, 292.

¹⁵ Ahogy Kulcsár Szabó Zoltán írja: „a különböző évfordulók, centenáriumok, millenniumok természetes velejárója az adott közösség identifikációs 'önmegerősítése', 'önmegújítása' [...] a századvégek és egyéb formális korszakhatárok éppen egy ilyen identitásképző önreflexiós pillanatként anticipálódnak” (A „korszak” retorikája, A korszak- és századforduló mint értelmezési stratégia = K. Sz. Z.: Az olvasás lehetőségei, Bp., 1997, 35.).

– lényegében mind az ünneplő közönség, mind az utókor, mind pedig az irodalomtörténet-írás számára a nemzetként megjelenő kultuszközösség önünneplésének látványos alkalmaként formálódik meg.¹⁶

Az intézményesült írótisztelet szertartásos formáinak *nyíltan* politikai célzatú aktualizációja elsősorban azokra a történelmi periódusokra jellemző, amelyek a közösségi önkifejezést és érdekérvényesítést jórészt csak a politikai intézményrendszeren kívül teszik lehetővé. A (kultusz)közösség ekkor oppozicionális szerkezetben, tehát a fennálló rezsimmal szemben, a közösségi erkölcs letéteményesének tekintett irodalom hiperbolizációjával és szakralizációjával teremtheti meg és mutathatja föl önazonosságát. Az irodalmi szövegtermelés csak a nemzet oltáránál végzett áldozatként legitimálódhat, a befogadás pedig az áhítatos azonosulás és apologetikus önfelmutatás aktusaként jelenhet meg. E kétpólusú struktúra a meglehetősen heterogén, különböző érdekek által tagolt társadalmat valamiféle mítikus egységgé, szakrális célok által vezérelt nemzeti kollektívummá formálja át. És bár így az írók iránti közösségi tisztelet kinyilvánításának reprezentatív alkalmi rendszert aktuálpolitikai horizontba helyeződnek, mégis nagyfokú leegyszerűsítés lenne valamiféle *kisajátításról* beszélni: az irodalmi kultusz események ugyanis többnyire csak olyan politikai erőterben jöhetnek létre, amelyben az ünneplő közönség (a „fáklyavivő” tömeg) újra átélheti a nemzeti történelem alakításának illúzióját, azaz kísérletet tehet a tragikusként elgondolt közösségi sors önkompenzációs jellegű korrekciójára. Innen nézve nem elsősorban a nemzeti (azaz a társadalmi érdekelentéteket egy identifikációs képletben feloldó) ideológia fordítja a maga hasznára az írók (esetleges) népszerűségét, hanem inkább az irodalom változó társadalmi státusza, látványos felértékelődése biztosíthat rendkívüli tekintélyt és elismerést írók, illetve szövegek számára. (Egyébként már a „költői műként” sokat bírált és meglehetősen kevésbé olvasott *Zalán* diadalmas fogadtatása¹⁷ is hasonló tényezők-

¹⁶ „Az akadémiai ünnepség s nyomában az országos ünnepségsorozat mássá vált, mint amiből kifejlődött”, „a nemzeti érzés kinyilvánításától egy évtizede eltiltott közösségnek az 1850-es évek végén [...] szüksége volt önmaga e közvetett megünneplésére” (DAVIDHÁZI PÉTER: „Iszonyodnám enmagam előtt” Egy írói Oidipusz-komplexum drámája = *Kegyelet és irodalom*, szerk. KALLA ZSUZSA, Bp., 1997 [A Petőfi Irodalmi Múzeum Könyvei, 7], 205–206.); „a Kazinczy emléket ünneplő százak, ezek elsősorban nem valamely ezoterikus irodalmi kultusz részvevőiként kívánják önmagukat egy közösség tagjaiként szemlélni, hanem sokkal inkább egy másik, tiltott közösséghez, a nemzethez való tartozásukat akarják kinyilvánítani” (FÁBRI ANNA: Sohase volt ily compact egyetértés. A Kazinczy-ünnep – 1859 = *Kegyelet és irodalom*, 183.); „a Kazinczy ünnep [...] számunkra elsősorban egy nagy tehetségű, de nagyon sok ok miatt erősen frusztrált kulturális és politikai elit rendkívül nagyszabású és impozáns önaffirmációs aktusának mutatja magát”, „az egész Kazinczy-alak mintha arra lenne ez ünnepség díszletei között kitalálva, hogy az ünneplők bebizonyíthassák önnön derekasságukat (azaz hazafiságukat, hűségüket) a nemzet, a nyelv és az irodalom iránt” (MARGÓCSY ISTVÁN: Magyarok Mózese. Az 1859-es Kazinczy-ünnepélyek nyelvhasználatához, 2000, 1997/11.).

¹⁷ Ahogy KAZINCZY írja Guzmics Izidornak: „Zalánnal literaturánk és korunk kevélykedhetik” (KazLev, XX, 223–224.); vagy ahogy ARANY LÁSZLÓ fogalmaz: „Zalán futása a közönségre is inkább a nemzeti érzelmek lyrai kifejezése, a régi dicső alakok emlékezetbe hozása, a nemzeti nagyság dicsőítése, mint eposzi tartalma által tette azon rendkívüli hatást. Talán nem is olvasták annyian, a hányan magasztalták” (A magyar politikai költészetéről = A. L. Összegyűjtött művei, II [Tanulmányok, I], Bp., 1901, 285.). Az eposz – rendkívül tanulságos – fogadtatástörténetéről egyébként lásd EÖTVÖS KÁROLY Vörösmarty előfizetői című írását (= E. K.: Nagyokról és kicsinyekről [E. K. Munkái, XIX], Bp., é. n.) és a Vörösmarty-kritikai kiadás vonatkozó kötetének (VÖRÖSMARTY MIHÁLY

kel magyarázható: „a lelkes ifjú” által „illy hamar” elkészített és „illy hamar” ki-eresztett, „hibás szerkezetű” hősköltemény¹⁸ *kultuszműként* való ünneplését nyilván az a politikai szituáció teszi lehetővé, amelyet az 1825. évi országgyűlés „alkotmányvédő” gesztusai jelképeznek, és amelynek meghatározó tendenciáját Eötvös József abban véli felismerni, hogy „soha talán az irodalom emelése a hazafiság legfontosabb sőt egyedüli feladatának ily mértékben nem tekintetett”.¹⁹ Vörösmarty műve tehát éppen a megfelelő időben, „egy politikai nagy pillanatban”²⁰ kerül a nemzeti eposzra várakozó nyilvánosság²¹ elé. Mivel pedig az irodalmi és politikai közélet elvárásait reprezentáló recepciós beállítódás számára a *Zalán* „nemcsak költői mű, hanem egy, a nemzet ébredésével összefüggő politikai tett is volt”,²² a magasztalt szerző alkalmassá válik arra, hogy a *nemzeti bárd* tekintélyes szerepét betöltse.)

Az 1920-as és 1930-as évek kultuszeseményei is azt példázzák, hogy a kudarc-ként megélt történelmi fordulatokat követő krízishelyzetek azonnal előhívják azokat a legitimációs technikákat, amelyek segítségével a nemzetként megjelenő közösség megerősítheti sérült identitását. A Trianon-trauma hatására rendkívül gyorsan megtörténik például az ún. kultúrfölény-koncepció hagyományosan *defenzív*, azaz a fennálló állapotok igazolását és hatékony védelmét szolgáló ideológiájának²³ látványos aktualizálása, a revizionizmus és az irredentizmus céljainak megfelelő *offenzív* átformálása. Ez az irodalomnak elsősorban aktuálpolitikai funkciót tulajdonító, militáns idea határozza meg például a kultikus évfordulók, így az 1923. évi *Hymnus*- és Petőfi-centenáriumok ünnepi retorikáját („Petőfivel, Petőfiben legyen eggyé az egész Szent István-i nagy Magyarország [...] fohászkodjék, úgy, ahogy ő, Petőfi imádkoznék: Mi atyánk, ki vagy örökbíró a nemzetek felett, jöjjön el a Te országod a mi országunkra, mint mindennapi kenyerünket, add meg nekünk ezeréves egész hazánkat és ne vígy kísértésbe, hogy valaha is belenyugodjunk ama ha-

Összes Művei, 4 [Nagyobb epikai művek, I], szerk. HORVÁTH KÁROLY, MARTINKÓ ANDRÁS, Bp., 1963.) részletes jegyzetanyagát.

¹⁸ KazLev, XX, 223–224; TOLDY FERENC: A magyar nemzeti irodalom története. A legrégibb időkől a jelen korig, Bp., 1987, 245.

¹⁹ Szalay László = EÖTVÖS JÓZSEF, i. m., 179.

²⁰ GYULAI PÁL: Vörösmarty életrajza, Bp., 1923, 76.

²¹ Közismert, hogy a század első évtizedeiben írók sokasága próbálkozik a várva várt nemzeti eposz megírásával. Szerzők és szövegek recepciós folyamatait, kanonizációs esélyeit, az irodalmi kultuszképződés lehetőségeit vizsgálva talán érdemes felvetni a kérdést: miként teremti és formálja meg az irodalom mint a kultúra működtetésének egyik kitüntetett rendszere azokat a befogadói igényeket, amely igények kielégítésére lényegében csak maga képes? E szempont fontosságára BÍRÓ FERENC hívta fel a figyelmemet.

²² TOLDY FERENC, A magyar nemzeti irodalom története. A legrégibb időkől a jelen korig, Bp., 1987, 244.

²³ Például: „Ha minden nemzet minden körülmény között veszteségül érzi egy kiváló írónak kidöltét, mennyivel súlyosabban érezheti azt egy számra kisebb nemzet oly időszakban, mikor megalapított politikai uralmát és fenségét szellemi munkásságával kell megszilárdítania. [...] culturánk monumentális épületét tető alá kell hoznunk, hogy messzi ragyogva hirdesse és igazolja politikai vezérszereplésünk jogosságát. [...] Ennélfogva minden művészeti termék, mely szellemünk diadala, egyúttal politikai szolgálatot is teljesít. S e tekintetben a cultura nagyobb igazolás a politikai hatalomnál” (BERCZIK ÁRPÁD: Csiky Gergely, Budapesti Szemle, 73. kötet [1893], 321.).

tárok elrablásába, amelyeket Te szent szolgádnak, Szent István királyunknak egykor országul adtál”²⁴); a délvidéki nemzeti kegyhely, a szegedi Dóm tér árkádjai alatt kialakított Magyar Pantheon demonstratív koncepcióját;²⁵ a ’20-as és ’30-as évek emlékjelállítási-konjunkturáját;²⁶ és (például) a „felsőmagyarországi főváros”, Kassa szerepének betöltésére vállalkozó „Nagy-Miskolc” ambiciózus kulturális törekvéseit.²⁷

Ugyanakkor a kultikus ceremóniák és emlékjelállítások gyakran éppen a történelmi *kiengesztelés és megbékélés* ideológiáját hivatottak közvetíteni. A látványos újratemetések például nem csupán kegyeleti és rehabilitációs aktusokként érdemelhetnek figyelmet, hanem a kultuszközösség – rituális térben és időben megképződő – mitikus egységét is szimbolizálhatják, illetve az újratemető és emlékjelállító rezsim (ön)legitimációs igényeit is kielégíthetik. Az alulról kezdeményezett, megyei szinten szerveződő, de a bécsi udvar által sem ellenzett 1906. évi Rákóczi-ünnepségek (és ezek ceremoniális csúcspontja: a hazatérő hamvak rituális végigvonatoztatása az országon, majd látványos fogadása és lovasbandériumos-ágyútalpas-márványszarkofágos újratemetése az egykori „kuruc főváros”, Kassa

²⁴ PEKÁR GYULA Ünneprnyitó beszéde a Petőfi Társaság 1922. évi nagygyűlésén hangzott el (= Jöjjön el a te országod. Petőfi Sándor politikai utóéletének dokumentumaiból, szerk. MARGÓCSY ISTVÁN, Bp., 1988, 132–133.). DÁVIDHÁZI PÉTER így kommentálja a Pekár-féle Petőfi-imát: „a magyar igények szakralizálását s a politikai szféra szentesítését hajtja végre egy költő közvetítésével” (A Hymnus paraklétoszi szerephagyománya = D. P.: *Per passivam resistentiam. Változatok hatalom és írás témájára*, Bp., 1998, 119.) Az 1920-as évek irodalmi centenáriumainak politikai szerepére egyébként már NÉGYESY LÁSZLÓ felhívja a figyelmet: „így idézzük mi is boldogtalanságunk és elhagyatottságunk napjaiban, egymást követő százéves ünnepeinken a mi szellemi őseinket, hogy jöjjenek vigasztalásunkra, segítségünkre” (Jókai költői és nemzeti értéke, Akadémiai Értesítő, XXXVI. kötet [1925], 426–429. füzet, 126.).

²⁵ Erről lásd: TÓTH ATTILA: Az emlékművek mint a nemzettudat és a hatalom propagandaeszközei. Emlékmű-körkép Szegeden 1876–1944-ig, Irodalom és művészettörténeti tanulmányok, 1, Szeged, 1997 (Móra Ferenc Múzeum).

²⁶ Feltűnő, hogy a Trianon utáni években milyen sok kultikus műtárgyat avattak például Borsodban és az ún. csonka-vármegyékben: a Zemplén megyei Tállyán 1922-ben Lavotta János, Zempléni Árpád és Bernáth Béla közös obeliszkjét leplezték le (a korabeli sajtó szerint ez volt „a megcsonkított ország első általános érvényű szobor-avatása”); a gömöri Aggteleken (a barlang bejáratánál, pár méterre a trianoni határtól) centenáriumi Petőfi-emléktáblát helyeztek el; Rudabányán („csonka Magyarország egyetlen vasérctelepén”) 1925-ben Gvadányi-szobrot állítottak. Erről részletesebben: PORKOLÁB TIBOR: Irodalmi emlékhelyek Abaújban, Borsodban, Gömörben és Zemplénben, Miskolc, 1997.

²⁷ A „végvárrá lett” város 1921. június 5-én „a magyar kultúrfölényt fennen lobogtató”, nagyszabású ünnepséget rendezett: az Avas-tetőn platánfákat ültettek Miskolc szellemi nagyságai, többek között Lévay József, Gvadányi József, Tárkányi Béla, Vadnai Károly, Herman Ottó és Déryné Széppataki Róza emlékére. Az erőteljesen propagált, hivatalos jellegű „kultúrűnnepély” látványos alkalmat kínált az új nemzeti program meghirdetésére: „ősi hegy, Te honfoglaló dicső emlékektől szent Avas-tető, sóhajtvá köszöntlek, – zarándokok, az emlékezés zarándokai, mi messze földről, a szent koronát őrző budai testvérhegyről jövünk ide hozzád, csonkaságunk végormához; jövünk de nem keseregni, ellenkezőleg: a főt felvetni, itt Miskolcra a magyar erőt, az ezredéves magyar kultúrfölényt ünnepelni. Jövünk emlékezni és kertészkedni: a magyar halhatatlanság életfáit elültetni s közben a kapu nyíle felett a csonka határon tulra a jövőbe tekinteni” (PEKÁR GYULA ünnepi beszéde, Reggeli hírlap, 1921. jún. 7.). Ugyancsak Miskolc szellemi tradícióinak tudatosítását (és ezel a nemzeti kompenzációs stratégia megerősítését) szolgálta az a kampány, amelynek során utcanévmagyarázó táblákat helyeztek el a város különböző pontjain. (1929-ben márványtáblával jelölték meg a Dayka Gáborról, Csengey Gusztávról, Lévay Józsefről, Tompa Mihályról, Jókai Mórról, Tárkányi Béláról, Vadnai Károlyról, Szemere Bertalanról és Dérynéről elnevezett utcákat.)

székesegyházában) nyilvánvalóan uralkodó(család) és népe *de facto* kibékülését is jelképezte.²⁸ Mindezt *de jure* persze az 1867. évi kiegyezés alapozta meg. Szemere Bertalan demonstratív miskolci újratemetése (1871), majd sírobeliszkjének és egészalakos ércszobrának ünnepélyes leleplezése (1906) sem csupán a politikus-államférfi borsodi származásának és közismert megyei tevékenységének hódoló (kegyeleti) gesztus. A kossuthi politikával olykor szembe forduló, sőt a Kossuth-apológiákra éles Kossuth-kritikával válaszoló (ezért politikai legitimitásától lényegében megfosztott) Szemere – emlékjelek állításában is kifejezésre jutó – intenzív borsodi kultusza egyfelől a nemzeti história Kossuth-centrikus értelmezésének lehetséges alternatívájára hívja fel a figyelmet, másfelől pedig félreérthetetlenül jelenti be azt az igényt, hogy a nemzet ünnepelt patriótáinak dicső sarnokában – Kossuth *mellett* – Szemerének is helyet kell kapnia.²⁹ Ugyancsak a nemzeti történelem harmonizációs korrekciójára törekvő (azaz a testvéri közösségét megbontó konfliktusokat, érdekellentéteket a méltatás retorikájában feloldó) szemléletmód érhető tetten az olyan típusú megnyilatkozásokban, amelyek azért érvelnek szenvedélyesen (és eredményesen) például egy reprezentatív miskolci Széchenyi-szobor felállításáért, mert úgymond hasonló minőségű Kossuth-szobra már régóta van a városnak. A nemzeti történelem *homogenizáló* értelmezésének népszerű koncepciója Dunaújvárosban olyan szoborműben tárgyasul, amely – szándékai szerint radikálisan szakítva a Széchenyit Kossuthtal szembeállító hagyományos történelemfelfogással – a két hazafit *együtt* formázza meg, természetesen a nemzeti egységet jelképező, stilizált Kossuth-címerrel a háttérben. A Szigetvár határában található Magyar–Török Barátság Parkban pedig II. Szulejmán és Zrínyi Miklós egymás mellé helyezett monumentális bronzportréi hirdetik – meglehetősen harsányan – a történelmi megbékélés magasztos gondolatát.³⁰

Az emlékjelekben tárgyasuló kollektív emlékezet legitimációs tényezőként való felhasználását példázzák az 1950-es évek agitatív köztéri kompozíciói, majd az ún. Kádár-korszak (többnyire kerekébb évfordulókra időzített) szobor- és emléktábla-állítási kampányai is. A „haladó hagyományként” tételezett Rákóczi- és Petőfi-tradíció ideologikus átértelmezését pontosan jelzi az ország szinte minden településén megjelenő, uniformizált és sablonszöveggel ellátott műtárgyak tömege.³¹ Az irodalmi kegyhelyek kialakításával (illetve megőrzésével, sőt eltüntetésével) kapcsolatba hozható politikai üzenetek variációi szinte kimeríthetetlenek. Két

²⁸ A nemzeti egység helyreállításának szimbolizációja: „A vasutasok erre a napra részlegesen felfüggesztették a sztrájkot [...] a környező városok és falvak népe sorfalat állt a sínek mentén. [...] A hivatalos beszédek Rákóczi nevével kezdték, s az uralkodót dicsőítve adták meg a méltó befejezést” (R. VÁRKONYI ÁGNES: Kultusz és katarzis, Ligei, 1997/1, 6–7.).

²⁹ Erről lásd: BISTEI ATTILA: Szemere Bertalan utóélete Borsodban a dualizmus korában = Szemere Bertalan és kora, I. szerk. RUSZOLY JÓZSEF, Miskolc, 1991 (Borsod-Abaúj-Zempléni Történeti Évkönyv, 7).

³⁰ E két utóbbi szobormű szándékolt üzenetéről lásd: N. KÓSA JUDIT: Békitő szobor Dunaújvárosban március 15-re, Népszabadság, 1998. febr. 11.; UNGÁR TAMÁS: Páratlan szoborpáros Szigetváron, Népszabadság, 1997. okt. 11.

³¹ Erről részletesebben: PORKOLÁB: Irodalmi emlékhelyek..., 93–106.

jellegzetes példa: Az ultimatív internacionalista néptestvériségről a hangsúlyt egyre inkább a (szomszédos) népek demonstratív barátságára helyező rendszerpropaganda – szigorúan paritásos alapon – emlékjeleket állít államhatáron innen és túl bizonyos (könnyebben kisajátítható) irodalmi tradícióknak. Így kaphat 1963-ban Kassán emléktáblát Batsányi János – *cserébe* Pavel Orszagh Hviezdoslav miskolci emléktáblájáért. A kassai Groschmidt-házban 1998-ban létesített Márai-emlékszoba – legalábbis elsődleges funkciója szerint – az író relikviáit és szellemi hagyatékát hivatott az áhítatos látogatók, az irodalmi zárandokok számára bemutatni. Ugyanakkor az a körülmény, hogy az emlékszobát „a Kassán élő nemzetiségiek klubjával” egy épületben és egyszerre nyitották meg, arra figyelmeztet: a történeti múltját egyre inkább vállaló, polgári tradícióihoz visszatérő kelet-szlovákiai nagyváros Márai (erre valóban tökéletesen alkalmas) alakjának és életművének hivatalos tiszteletével kívánja – az ortodoxnak és nacionalistának tételezett nyugat-szlovákiai Pozsonnyal rivalizálva – szellemi nyitottságát, demokratikus és liberális elkötelezettségét, hagyományos toleranciáját demonstrálni.

Az emlékjelek állításának meg-megújuló igénye azonban csak részben magyarázható a látens (néha viszont meglehetősen drasztikusan érvényesített) politikai érdekekkel. Az emléktáblákat, emlékszobákat, emlékoszlopokat, síremlékeket gründoló mozgalmak hátterében ugyanis többnyire a helyi társadalom (kis)közösségeinek önazonosságát megalapozó kulturális tradíciók, az ún. *helyi hagyományok* keresése és felmutatása áll. „A helyi hagyományokban az emberi közösségeknek egy olyan sajátos élettapasztalata rögződik – állapítja meg Edvard Sz. Markarjan –, amely történelmi sorsuk és sajátos életfeltételeik egyedi konfigurációját tükrözi”, így elsődleges funkciójuk nem más, mint a közösségek („mint a saját megismételhetetlen fiziognómiával rendelkező, sajátos rendszerek”) stabilitásának fenntartása.³² Ezt a lokális szellemi öntudat megerősítését célzó hagyományteremtést (például a regionális irodalmi múlt kijelölésére, körülhatárolására és védelmére irányuló lelkesedést) szokás – némi eufemizmusmal – hagyományápolásnak nevezni. A hagyomány ugyanis „nem képes önállóan újratermelődni vagy újra keletkezni”³³: létrejötte és módosulása közösségi konstrukciós műveletek függvénye. Nagyon leegyszerűsítve: akkor van helyi irodalom, ha vannak a helyi irodalmi múlt „ápolására”, azaz a lokális irodalmi kánon megalkotására alkalmas (szak)emberek.

Petőfi például mintha mindenhol járt volna. Ez a *lábnyom-kultusz* nyilván arra vezethető vissza, hogy a költő *ittjárta*³⁴ egyfajta szellemi kompenzáció, sőt gyakran a periféria legitímációja, azaz a belépés talán egyetlen lehetősége a nemzeti kultúra oszlopcsarnokába. A *Petőfi-járta helyek* meghitt viszonyban állnak a hagyomány-

³² EDVARD SZ. MARKARJAN: A kulturális hagyományok elméleti kulcskérdései = *Hagyomány és hagyományalkotás*, szerk. HOFER TAMÁS, NIEDERMÜLLER PÉTER, Bp., 1987, 80–81.

³³ EDWARD STRILS: A hagyomány = *Hagyomány és hagyományalkotás...*, 34.

³⁴ Lásd az „ITT JÁRT PETŐFI SÁNDOR...”-típusú emléktáblák tucatjait.

nyal, pozitív jövőképpel bírnak, a magyar települések nagy közösségének öntudatos, büszke, sőt – önképük szerint legalábbis – kiváltságos tagjai közé tartoznak. A Petőfi-járta helyek – az (irodalmi) tradíció közösségformáló erejét példázva – számon tartják egymást, és kötelességüknek érzik, hogy emlékjelek állításával demonstrálják a költőhöz való tartozásukat. A *Petőfi-nem-járta helyek*, illetve azok a települések, amelyeknek közösségi emlékezete nem tart számon ilyen topografikusan is igazolható, jelentősnek mondható írókapcsolatot,³⁵ arra kényszerülnek, hogy kulturális legitimitásukat helyi (vagy helyinek vélt) *kismesterek* emlékének fenntartásával próbálják megalapozni. Telekes Béla felsőtelekesi, Hegyaljai Kiss Géza mádi, Werner Gyula ónodi, Szederkényi Anna mezőnyárádi emléktáblája nem csupán azt jelzi, hogy minden település úgymond igényt tart a maga írójára, hanem azt is, hogy a kismesterekhez való kötődés kinyilvánítása (tehát egy periferikusnak látszó irodalmi hagyomány működtetése) is alkalmas lehet a kollektív identitás megerősítésére. A nagy kollektív (nemzeti) hagyományból való – többnyire csekély mértékű – részesedés élménye egyébként sem bizonyul mindig elégségesnek a hatékony (kis)közösségi identifikációhoz. A reprezentatív nemzeti tradíció lokális emlékei mellett többnyire szükség van a speciálisan helyi hagyomány felmutatására is. A miskolci literátus közvélemény (már a múlt század második harmadától) „a legtipikusabb borsodi költőként” aposztrofált Lévay Józsefben ismeri fel az önlegitimációjához talán leghatékonyabban felhasználható irodalmi tradíciót. Lévay azért válhat a helyi irodalmi kánon központi figurájává, mert életműve egyszerre alkalmas a *genius loci* megszólaltatására, a kedélyesen konzervatív, romantikusan antimodernista mentalitás, az idillteremtő horatiusi életelvek (többé-kevésbé) színvonalas képviselőtére, valamint az egyetemes értéktudat és a regionális nézőpont szokványos ellentétének feloldására, hiszen a borsodi poétát nem csupán a „tájhaza” reprezentatív lírikusaként, hanem az ún. nép-nemzeti irodalom egyik ismert lírikusaként (úgymond „a *Mikes* költőjeként”), Arany János, Tompa Mihály és Gyulai Pál barátjaként és szellemi örököseként is tiszteli az irodalmi közvélemény.³⁶ A regionális kulturális törekvések szimbólumává emelt, hivatalossá tett Lévay-kultusz³⁷ különleges státuszát jelzi, hogy míg az ünnepezt költőnek emléktáblákat, szobrot emel, múzeumi emlékszobát rendez be, sőt (még életében) díszes köztéri márványpadot állít a miskolci polgárság, addig például az évekig a vá-

³⁵ Néhány közismert abaji, borsodi, gömöri és zempléni példa reprezentatív írók topografikusan is igazolható helyi kapcsolataira: Méra / *Dayka*; Sály, Tiszatarján / *Eötvös*; Igrici, Kelemér, Hanva / *Tompa*; Gesztely / *Csokonai*; Rudabánya / *Gvadányi*; Nemesradnót / *Pósa*; Stósz / *Fábry*; Alsóregmec, Széphalom / *Kazinczy*; Szepsi, Telkibánya / *Szépsi Csombor*.

³⁶ Erről részletesebben lásd: PORKOLÁB TIBOR: A hagyományteremtés kísérlete (Csorba Zoltán több mint fél évszázados borsodi irodalomtörténetéről), A Herman Ottó Múzeum Évkönyve, XXXIII–XXXIV (1996).

³⁷ „Írányukat és programjukat megszabja és kifejezi a név – olvashatjuk a Lévay Egyesület (a város reprezentatív irodalmi és közművelődési egyesülete) induló lapjának *Előszavában* –, amellyel Egyesületünk magát ékesítette: Lévay József. A név irodalmunknak nem legnagyobb alakjai közül való, de nekünk drága emlék és azonkívül irányt is mutat, programot jelent és megszentelt hagyományok szimbóluma. E hagyományok szem előtt tartása és a hozzájuk való hűség lesz a vezetőcsillagunk” (Miskolci Szemle, 1927/1, 2.).

rosban diákoskodó és tanító Kaffka Margit szerény emléktábláját csak a Nyugat íróinak szellemi és anyagi támogatásával leplezhetik le 1930-ban az egykori miskolci Fröhlich-ház homlokzatán. A borsodi születésű és ugyancsak Miskolcon tanuló Kiss József páratlanul gazdag emlékmúzeuma is szinte észrevétlenül nyílik meg 1937-ben és pusztul el a világháború éveiben a Miskolci Izraelita Polgári Leányiskola és Tanítóképző Intézet épületében.

Miskolcon tehát olyan költőt sikerül felleltetni a borsodi irodalom szimbolikus vezéralakjaként, aki nemcsak regionális jelentőséggel bír, hanem (legalábbis egykor) a nemzeti irodalom kanonizált tekintélyének számított. Az egyetemes magyar irodalomba integrálható helyi hagyomány megtalálásának és felmutatásának nehéz feladatára vállalkoznak a vármegyén belüli rivalizálást a kultúra oldaláról is meg támogatni igyekvő Losonc és Nyíregyháza szellemi notabilitásai is. Kármán József losonci kultuszának látványos és emlékjelek állításában is kifejeződő századvégi fellobbanása jórészt azzal magyarázható, hogy a városnak – a megyeszékhely státuszáért Balassagyarmattal vívott harcában – szüksége van a kulturális legitimációra is. A losonci születésű Kármán személyében a helyi értelmiség a város kulturális tradíciójának szimbólumát fedezi fel, s így nem véletlen, hogy a helyi „millenniumi ünnepség tartalmi mozzanatává a nemzeti klasszikussá átstilizált Kármán méltatása válik”.³⁸ Míg azonban Losoncon a lokális irodalmi múlt egy (szinte teljesen) elfelejtett mozzanatának felmérésére, hagyományként való újjáélesztésére és politikai szempontú aktualizációjára tesznek kísérletet, addig Nyíregyházán a *semmiből* való tradícióteremtéssel próbálkoznak, hiszen a dinamikusan fejlődő, a megyei hegemonia megszerzésére törekvő város nem rendelkezik az (ön)legitimációs igényeknek megfelelő, azaz hagyományként működtethető és aktualizálható irodalmi örökséggel. A helyi értelmiség számára így nem marad más lehetőség, mint egy filológiai-lag ugyan kétségesnek tűnő, ám földrajzilag közeli és jelentős autoritással bíró hagyomány átvétele: „A lokálpatrióta buzgalom érthető módon lelkesítő eszményképet keresett magának. E keresés közben, a megye és a város múltjában kutatva, előbb-utóbb rá kellett bukkanniuk Bessenyeire. Arra ugyan nincs adatunk, hogy a testőríró Nyíregyházán megfordult volna, ha csak átutazóban nem, mégis rendkívül szerencsés választásnak mondhatjuk, hogy a gyorsan városiasodó, hagyományait kereső Nyíregyháza éppen Bessenyeit fedezte fel a maga számára.”³⁹ Már a hagyománykonstruálás folyamatát kísérő rituális események (például Kallós Ede vitatott Bessenyei-szobrának leleplezése 1899-ben, valamint az 1920-as évek – egyébként kevésbé sikeres – ereklgyűjtési kampánya) arra utalnak, hogy a Bessenyei-kultusz alkalmas lehet a város kulturális identitásának megalapozására. A

³⁸ SZILÁGYI MÁRTON: Kármán József és a millennium. Az 1896. évi Kármán emlékűnnepség Losoncon = Kegelet és irodalom, szerk. KALLA ZSUZSA, Bp., 1997, 219. (Ugyanerről lásd: SZILÁGYI MÁRTON: Kármán József és Pajor Gáspár Urániája, Debrecen, 1998, 104–118.)

³⁹ KATONA BÉLA: Bessenyei György és Nyíregyháza (1747–1997), Nyíregyháza, 1997, 8.

kisajátító hagyományteremtés – heroikus mozzanatok sem nélkülöző⁴⁰ – procedúrájának jelképes lezárására azonban csak később, 1940 májusában kerülhet sor. A nyíregyházi Bessenyei Kör ugyanis (hivatalos támogatás és engedélyek birtokában) ekkor szerzi meg és helyezi el a Morgó temető díszsírhelyén a legfőbb relikviát: a bakonszegi sírból exhumált Bessenyei-hamvakat.⁴¹ Így az újratemetési ceremónia (mint a helyhez kötés szakrális aktusa) a megtalált tradíció hitelesítésének és diadalmas felmutatásának ünnepévé magasztosul.

Ugyancsak a *rivalizáló hagyományteremtés* jellegzetes változatai ismerhetők fel a Károlyi (Vizsolyi) Biblia örökségén osztozkodó Gönc és Vizsoly, illetve a kistérségi vezető szerepért küzdő Sátoraljaújhely és Sárospatak identifikációs stratégiáiban is. A sajátnak tekintett biblia-hagyomány méltó (a másiknál méltóbb) ápolására mindkét abaúji település emlékjelek állításának demonstratív gesztusával hívja fel a figyelmet: Vizsolyban a református műemléktemplom környezetében alakítanak ki látványos emlékhelyet – a biblianyomtatók emléktáblájával (1993) és a templomkertben elhelyezett szoborparkkal, amelyet Lavotta Géza Károlyi Gáspár-szobrával nyitnak meg 1997-ben; Göncön a régi Károlyi-szobor (Mátray Lajos György, 1890) mellett jelennek meg az újabb emlékjelek: a református templom homlokzatán Szenci Molnár Albert és Károlyi emléktábláit (1974; 1991), az általános iskola és a római katolikus plébánia falán ugyancsak „a biblia-fordító gönczi prédikátor” emléktábláit (1990; 1991) leplezik le, 1999-ben pedig megnyitják a Károlyi Gáspár Múzeumot és Bibliagyűjteményt. A két szomszédos zempléni város versengését nem valamiféle közös hagyomány birtoklása és megosztása körüli presztízsharc, hanem inkább az egymás mellett élő katolikus és protestáns (református) tradíciók történelmi rivalizálása alapozza meg. Így alakul ki az egykor első-sorban politikai és közigazgatási funkciókkal bíró és a Kossuth-emlékekre hivatkozó (bár jó hírű iskolát is működtető) *katolikus* Újhely, valamint a Rákóczi és Comenius nevével jelképezett függetlenségi és kollégiumi hagyományokra büszke *protestáns* Patak lokális dualizmusa. E hiperbolikus toposzokkal megtámogatott kétpólusú konstrukció persze a tekintélyes *megyeszékhely* (a „fényes Újhely”) és a híres *iskolaváros* (a „Bodrog-parti Athén”) szembenállására helyezi a hangsúlyt – háttérbe szorítva a kulturális munkamegosztásnak azt a példaszzerű képletét, amely szükségszerűen alakult ki e két város uralta (szellemi) régióban.

⁴⁰ Ahogy JÁNOSI ZOLTÁN írja: „egyetlen magyar városnak sem kellett úgy megküzdenie a maga szellemi hőseért, mint Nyíregyházának Bessenyei Györgyért” (Szellem és koporsósözög, Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle, 1998/1, 102.).

⁴¹ A Bessenyei Kör egyébként a sir veszélyeztetettségére (azaz a Berettyó áradásaira) és a „közfeledékenységre” (azaz a hagyománnyal való rossz sáfarkodás érvére) hivatkozva kap engedélyt az exhumálásra és a nyíregyházi újratemetésre. (Erről lásd: MARGÓCSY JÓZSEF: Bessenyei szellemi hagyatéka és Nyíregyháza = A szétszórt rendszer. Tanulmányok Bessenyei György életművéről, szerk. CSORBA SÁNDOR, MARGÓCSY KLÁRA, Nyíregyháza, 1998, 107.) Az „elperelt” hamvak története ezzel azonban mégsem ér véget. Közismert ugyanis az a hiedelem, miszerint – a bakonszegiek ravaszsága következtében – nem is Bessenyei hamvait, hanem egy kondás földi maradványait szállították át Nyíregyházára. (Erről lásd: KATONA BÉLA: Bessenyei György és Nyíregyháza (1747–1997), Nyíregyháza, 1997, 29.)

A helyi irodalmi hagyomány(ok)hoz való viszony (és ezzel összefüggésben az adott tradíció legitimációs és identitásképző potenciája) persze meglehetősen változó lehet: a képzeletbeli skála végpontjait egyfelől a hagyomány diadalmas felmutatása és intenzív működtetése, másfelől kényszerű vállalása, esetleg nyílt elutasítása jelöli ki. (Megjegyzendő azonban, hogy az adott közösség öndefiníciós stratégiáját mindkét véglet alapvetően befolyásolja.) A hagyomány *harmonikus* működését példázza a Jókai-hagyomány tardonai recepciója, amely az író szabadságharc utáni bujdosásának romantikus rekvizitumokkal megkonstruált hazafias regényét⁴² teljes sikerrel fordítja át – természetesen magának az írónak a segítségével – a (kis)közösség látványos (ön)ünneplésébe.⁴³ Az üldözött hazafinak menedéket adó s őt el nem áruló falu az erkölcsi heroizmus lokális példájává magasztosul: a Jókai-kultuszt lelkesen ápoló tardonaiak identitását alapvetően meghatározza a „Gyertek Tardonára emberséget tanulni!” imperatívusz büszkesége. Erre az önaffirmatív hagyománytudatra a tardonai Jókai-emlékek nagy száma is felhívja a figyelmet: a faluban három Jókai-emléktábla található, az egykori református iskolában pedig Jókai-emlékszobát rendeztek be. A Móricz-örökség prűgyi recepciója viszont éppen a *konfliktusos* hagyománykezelés példája lehet. A Móricz-hagyományhoz való ellentmondásos viszony jórészt a negatív közösségi emlékezettel magyarázható (a Móricz-család nem tud igazán beilleszkedni a falu – jórészt rokoni – közösségébe⁴⁴), de hozzájárulnak ehhez a prűgyi éveket a „feledhetetlen szenvedések” időszakaként bemutó író visszaemlékezései is. (Az *Életem regénye* rendkívül nyomasztó és kegyetlen Prűgy-látomásáról, a tragikus gyermekkori élménynek eme mitizált, hatásosan retorizált és így persze íróilag a legteljesebben kiaknázható feldolgozásáról⁴⁵ szólva maga Móricz is elismeri később, hogy „eltúlozta” és „a kezdő fantázia tükrében eltorzította” a benyomásokat.) Mindezek ismeretében gesztus értékű megnyilvánulásnak tekinthető, hogy a prűgyiek 1957-ben emléktáblát helyeznek az ún. Móricz-ház homlokzatára, hogy a házat 1971-ben – emlékház céljára – felújítják, hogy 1960-ban utcát, 1967-ben iskolát neveznek el az íróról, hogy rendszeresen megemlékezéseket tartanak, vetélkedőket és kiállításokat rendeznek a

⁴² Erről részletesebben lásd: PORKOLÁB TIBOR: A bujdosó Jókai. Kísérlet egy kultikus történet (re)konstrukciójára, A Herman Ottó Múzeum Évkönyve, XXXII (1994).

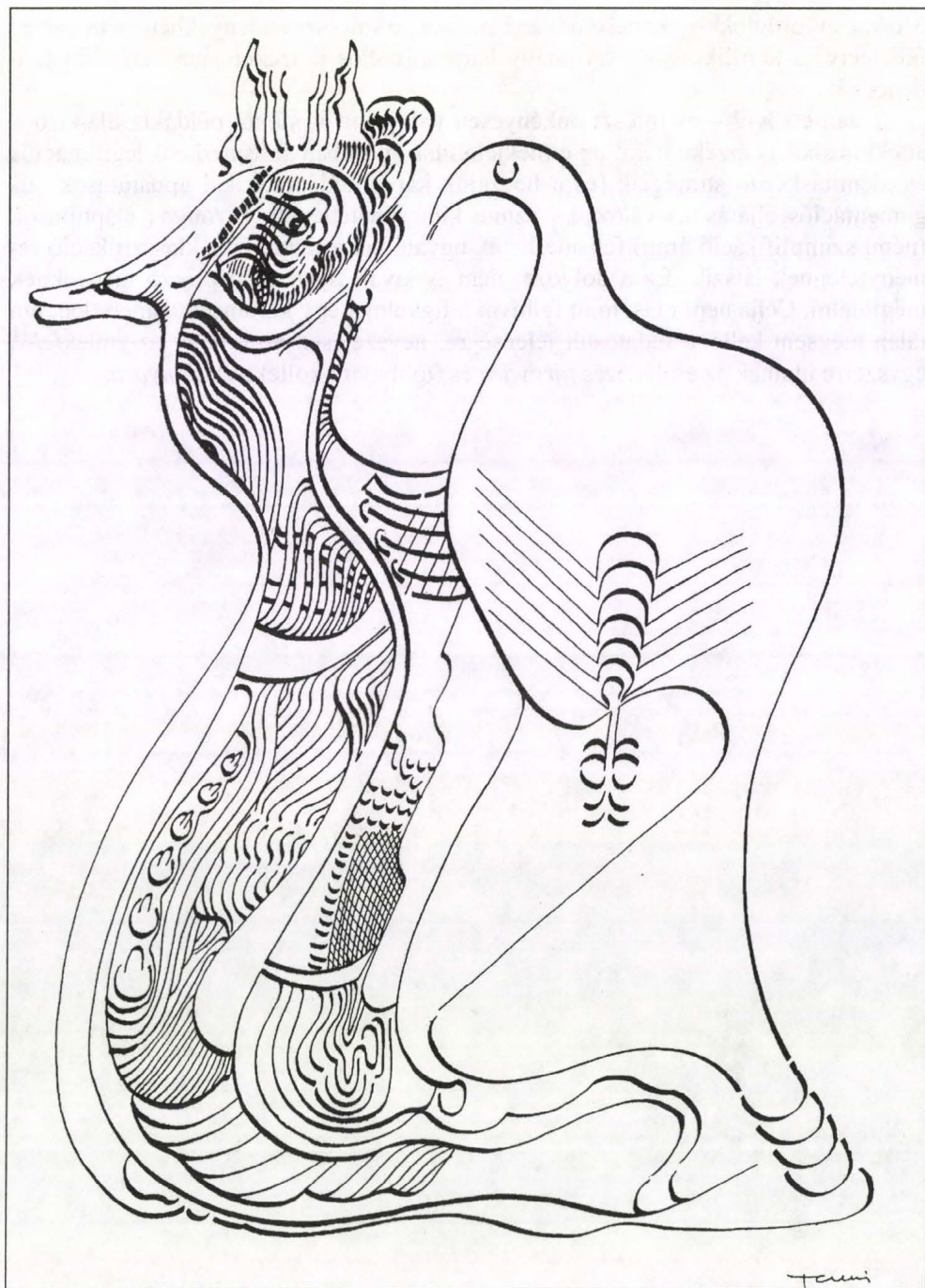
⁴³ „Én Tardonán bujdokoltam. Áldottak legyenek azok a szép bükkfák, amik bennünket elrejtegettek, de még áldottabb legyen a nép, mely titkunkat megőrizte, a veszélyt elhárította rólunk, házat vendégszeretettel nyitá meg előttünk, akkor midőn a vendéglátás tilalmas volt, s szeretetével enyhíté lesújtó bánatunkat” (Jókai miskolci beszéde 1883-ban); „Egy nyáron, egy ősszel, egy télen bujdostam én ezekben az erdőkben, üldöztötte a hatalomnak. [...] Álnév alatt rejtegettek. Tudta mindenki, hogy bujdosó vagyok; senki sem árult el. A falut Tardonának hívták” (lábjegyzet *A barátfalvi lévitához*).

⁴⁴ Nem véletlen, hogy Móricz Bálint a családi gazdaságot elpusztító rejtélyes tüzeset (feltételezések szerint öngyújtás) után szinte elmenekült a faluból. Erről lásd: TASSONYI ANDRÁS: A Móricz család Prűgyön, A Herman Ottó Múzeum Közleményei, XVII (1980).

⁴⁵ „Ha a falu ellen keserű színt, fekete szót ejtettem, az mindig a tügyiek parasztaból vetett lobbót [...] Itt jót nem kaptam, csak bajt, bánatot, bosszúságot és fájdalmat, mindig s mindig csak fájdalmat” (*Pthrygy. Jegyzetek egy készülő önéletrajzhoz*); „mintha csak azért lettem volna íróvá, hogy megmutassam azokat a sebeket, amelyeket hetéves koromtól tízéves korig Pthrygyon át kellett élnem” (*Életem regénye*).

Móricz-évfordulókhoz kapcsolódva. Ezekben a kultuszeseeményekben nem nehéz felismerni a konfliktusos hagyomány harmonizációs korrekciójának erősödő tendenciáját.

Talán e rövid – és jórészt önkényesen válogatott irodalmi példákra alapozó – áttekintésből is érzékelhető: az emlékjelállítás rítusában felismerhető legitimációs és identitásképző stratégiák (és a hozzájuk kapcsolódó retorikai apparátusok, argumentációs eljárások) változatai szinte kimeríthetetlenek. Bizonyos alaptípusok (némi szimplifikáció árán) felismerhetők ugyan, ám a rendszeres klasszifikáció reménytelennek látszik. Ez a dolgozat nem is kíván ilyen rendszerező igényeknek megfelelni. Célja nem más, mint felhívni a figyelmet egy korántsem ismeretlen, ám talán mégsem kellően tudatosult jelenségre: nevezetesen arra, hogy az emlékjelek egyszerre utalnak az emlékezés *tárgyára* és (többnyire kollektív) *alanyára*.

Teller István rajza

SZ. KÜRTI KATALIN

Kazinczy és a debreceni művészeti élet

Meliusz Juhász Péter püspök 1562-es debreceni hitvallása kimondta, hogy a tízparancsolat „nem tiltja az e világi életnek ékességére formált képeknek, kupáknak csinálását és az ötvösöknek munkáit, cifráit, históriáknak írását.”¹ A szobrokat, a „faragott képeket” ugyan eltávolították az oltárok körül, de a freskókat csak később, a XVIII. században meszelték le az ellenreformáció templom-visszafoglaló intézkedéseire védekezésül. Középkori templomaink fehér falai alól sorra kerülnek elő a gótikus freskók, s ez már magában bizonyítja, hogy a reformáció nem végzett pusztító munkát. Így volt ez Debrecenben is, csak hogy itt a természeti csapások és a történelem viharai jóvátehetetlen rombolást végeztek. 1564-ben leégett a Szent András templom, a kollégium és a mögötte lévő földesúri kastély. 1626–1640 között két református erdélyi fejedelem tette lehetővé, hogy megújuljon a Szent András templom: Bethlen Gábor és I. Rákóczi György. Fél évszázad múlva, 1708-ban Rabutin német (és katolikus) katonái fosztogatták a várost.² Az Ó-kollégium emeletes négyszögű épület volt, amelyet szabálytalannak, ódonnak, roskatagnak nevezett 1793-ban Robert Townson angol utazó, s szegényházaikhoz hasonlította. Csodálkozását fejezte ki, hogy találkozott Hollandiában és Angliában tanult professzorokkal, tudósokkal.³ Ekkor – a felvilágosodás korában – különösen élénk volt Debrecen szellemi élete s ebben a kollégiumban volt legnagyobb szerepe. Domokos Lajos főbíró – egyben a kollégium főgondnoka – minden erejét latba vetette az alma mater felemelkedéséért. Megszerezte a Kazay-gyűjteményt, francia nyelvű könyveket vásároltatott, támogatta Csokonai Vitéz Mihályt, a Debreceni Grammatica egyik szerzője volt. A Debreceni Kör, amelyet a Hadházon élő Földi János irányított, tömörítette a város legjobb erőit: Fazekas Mihály költőt, a kollégium pénztárosát, Szentgyörgyi Józsefet, Debrecen tudós, tankönyvíró orvosát, Csokonait, Kiss Imre salétrom inspektort és Nagy Gábor ügyvédet. 1807-ben jelent meg Fazekas-Diószegi Magyar Füvészkönyve s megindult a botanikus kert tervezése. A kollégium nagy tekintélyű főgondnokot kapott Domokos után Péchy Imre személyében, aki bihari alispán és a hétszemélyes tábla tagja, országgyűlési követ volt. Már 1801-ben felvetette a konzisztóriumban az új kollégium építése tervét. A

¹ MAKKAI LÁSZLÓ: Debrecen mezőváros művelődéstörténete = Debrecen története 1693-ig. (szerk.: SZENDREY ISTVÁN.) 493–604. Idézet az 520. lapról.

² SZÜCS ISTVÁN: Debrecen sz. kisváros története (Debrecen, 1871), 714.

³ Közli BALOGH ISTVÁN: Debrecen (Bp. 1958), 30.

megvalósítást felgyorsította az 1802. június 11-én keletkezett tűzvész, amely során leégett a tetőzet. A kárt 26 412 forintra becsülte az egyházi jegyzőkönyv.⁴

Az építkezés szemtanúja volt a Debrecenbe gyakran belátogató Kazinczy Ferenc, aki 1807-ben egy Diószeginek írt levelében felemlítette „*azt az irtóztató két épületet, mely ott most épül*”. Szerinte a nagytemplom és kollégium tervezését Bécsben kellett volna készíttetni, dehát, mint írta: „*Nehezen 's rosszul megyen ott a dolog, a' hol a tudományos tárgyakat olly fejek igazgatják, mint azok 'a fők, a' mellyeknek a' Debreczeni Tek. Tanácsban és a Consistóriumban szavok vagyon, hol a' jó csak azért is talál ellenzést, mert azt egy bizonyos fél akarja, – s olly fők, a' mellyek szégyellik megvallani hogy azt, a' mit nem tanultak, nem tudják.*”⁵

Az épületek 1810-re már eléggé mutatták végleges formájukat. Ekkor, ittjárta után módosította vélekedését és örömmel emlékezett meg „a nagyon megszépült Város”-ról. Kiss Imrének írta 1810 októberében: „*Méltóztassék az Úr tiszteletemet jelteni Tiszt. Diószegi Úrnál: és megmondani, hogy midőn most a' Város háza előtt a' nagy Templom felé elindultam, s azt a gyönyörű Janicus oszloprendet s a már emelkedni kezdő frontot megláttam, szinte elszégyenlettem magamat egykori ítéletem miatt. De közelebbre jutván a Templomhoz s meglátván, hogy azok az igen szép oszlopok bé tapasztattak a falba, és a Tiszt. Földvári Úr lakásánál azt látván, hogy a kapu mellett egy felől ilyen bétapasztott gömbelyeg oszlop, más felől lapos lezének állanak, kéntelen valék visszarogyni előbbeni állításomba. Bár csak már e két keskeny oldalon hagytak volna egyformákat! A párkány (Gesims) sem itt, sem kivált a Kollégium épületjén nincs az épület magasságához s nagyságához arányozva: és ez nagy kár. Voltam a Kollégiumbeli épületben is. Melly grádics az ahhoz a nagysághoz! és a rajta fel s le járó ifjúság számához képest! Kívülről szép, pompás és még is modestus épület. Ez xymoronnak tetszenék, de nem az. Oda volna a modestia, ha a középben emelkednék egy nagy fronton. – Bár csak többé Debreczeni s Váradi kőművesekkel ne tétetnének rajzolatokat.*”⁶

Tudvalévő, hogy Péchy Mihály terveit – takarékoság, pénzhiány miatt – erősen megváltoztatták, erre célzott Kazinczy, aki jó kapcsolatban volt Péchy Imrével, s ennek révén Péchy Mihály érdekeit védte a „debreceni és váradi kőművesekkel” szemben.

Később, 1813 februárjában ezt írta Fazekas István prédikátornak: „*A Templom frontja dicső és igen nagy béhatást teszen (...) Az a nagy alkotmány a körülte minden felé elterjedt nyomorult viskók közt, a Nil partjain álló pyramiszokra emlékeztet. Debrecenben nincs semmi nagy és szép, mint az az egygy Templom és a' tá-*

⁴ G. SZABÓ BOTOND: A kollégium épületének története = A debreceni Református Kollégium története (Bp. 1988), 351–391.

⁵ Kazinczy Ferenc Levelezése. Kiadta VÁCZY JÁNOS. I–XXI. kötet (Bp. 1890–1911), a továbbiakban: KL. Idézet a 1186. számú levélből, V. 206.

⁶ KL. 1844. sz. VIII. 111.

gas ucza. Szép a Cath. Templom is, de el van rejtve azon a szűk piacocskán. Hát az a szép frontú Collégium épület! Vének volt ennek elébe tenni a Templomot.”⁷

Más szempontból, de ugyancsak kritizálta az új templomot barátja, Horváth Ádám, a kollégium egykori diákja is, aki ezt írta 1817-ben: „bár úgy maradt volna a Debreczeni nagy templom fala is: akarmi más drága munkával pótolták volna a hibát a' kik az új építésben dicsőséget keresnek: előttem a' régiség és nemzet ellen való bűn mind egy...”⁸

Tudjuk, hogy milyen nehezen, nagy áldozatok árán épült fel a hatalmas templom, amely a magyar klasszicizmus egyik legfontosabb alkotása. Az is tudvalévő, hogy Péchy eredetileg kupolával tervezte a Nagytemplomot, amire már nem volt pénz. Mai szemmel így látjuk szépnek, eredetinek s igazán debreceninek, alföldinek a nagytemplomot. Kazinczy ízlésének más felelt volna meg, s ezzel az ízléssel nem mindig érthetünk egyet. Azzal sem, hogy az egyszerű megoldásban a „tömény” kálvinizmus művészetellenességét látta. Keserűen írta 1816-ban Kis Jánosnak, hogy aki Kálvin tanítványa, annak „szeme nem lát festést, füle nem hall muzsikát. Ez a Vallás ellensége a' szépnek, s melly nyomorult pótolékot ad érte?”

Ugyanezt tükrözi egy Kölcseynek írt levele 1813-tól, amelyben dicsérte a görög vallást s felemlítette a különbségeket: „Nem annak kell tulajdonítani az elsőséget, a' ki poltolékul Muzsikát, festést, Architektúrát ad az felett a' melly poltolékul semmit nem ad?”⁹

A nagyon megszépült várost mégiscsak szerette, érdekeit féltette, amikor baj történt. Az újabb 1811-es tűzvész mélyen megrendítette, hiszen „Debreczennek veszedelme a pogányt is szánakozásra indítja.” Tudott Fazekas Mihály káráról s aggodva érdeklődött Fazekas Istvántól és Kölcseytől: nem égett-e meg Szentgyörgyi háza s „A' Templomot és Collégiumot megmentette-e a' közsindely?”¹⁰

Szerencsére, e nagy tűz megkímélte az új épületeket, de „hozzájárult” ahhoz, hogy az előtte álló kis házak eltűnjenek. Kazinczy megnyugvással látta 1824-ben, hogy „el vagynak seperve azon viskók, amellyekben hajdan Prof. Varjas és Kocsi Urak szállásolának. Ha majd a város Erdőmestere Szabó Úr felneveli a maga Platanuszait, Bignonijáit, s Jegenyéjit, s Canádi Nyárjait, Debreczennek ez a hely lesz sétálója.”¹¹

Tudvalévő, hogy az írófejedelem már 1807-ben, a debreceni botanikus kert tervezése idején felvetette a debreceni emlékkert ügyét („Ha tágas Piacz adatik botanicus kertnek, azt idővel a Debreczeni nagy emberek Cenotaphiumaikkal lehet

⁷ KL. 2371. sz. X. 225–26.

⁸ KL. 3418. sz. XV. 157.

⁹ KL. 3147. sz. XIV. 22. és 2525. 72.

¹⁰ KL. 2002. sz. VIII. 504. és 1996. sz. VIII. 484.

¹¹ KAZINCZY FERENC: Töredék egy Utazó leveléből = Kedveskedő, 1824. III. 73–78. Idézet a 75. lapról. Továbbiakban: Kedveskedő, i. m.

felékesíteni. Péld. ok. Csokonainak is ott állíthatnák egy pompásabb alkotmány”),¹² ami csak jóval később, 1836-ra és 1861-re valósult meg.

Rézmetező diákok, rajzoló mesterlegények

Az új Református Kollégium homlokzatára Franck Lőrinc pesti kőfaragó görög bölcsféléket ábrázoló fejszobrai, ún. Minerva fejei kerültek 1816-ban, az ablakok szemöldökpárkányaira emblemikus domborművek, amelyek a kollégiumban folyó matematika-, földrajzoktatásra és a rézmetzésre, rajzolásra utaltak.

Debrecenben a XVIII. század utolsó harmadában élénkült meg a rézmetező tevékenység. A rézmetező diákok köréből indult el Karacs Ferenc, itt dolgozott Kabai Mihály, Pethe Ferenc, Pethes Dávid, Pap József, Eröss Gábor és János. Felügyelő tanáruk Budai Ézsaiás volt. Jelentős, országos érdeklődésre is számot tartó munkák 1800 körül kerültek ki műhelyükből. Az 1800-ban megjelent „Oskolai Új Atlas az alsó classisok számára” című könyv kivívta Görög Demeter, Széchenyi Ferenc, Bánffy György, Kazinczy Ferenc elismerését. Ezt követte 1804-ben az „Oskolai Magyar Új Atlas” és 1803-ban Szentgyörgyi József: A legnevezetesebb természeti dolgok esméreti című könyve, amelyhez Eröss Gábor készített illusztrációkat. A rézmetzők tevékenysége a földrajzi és természettudományi ismeretek képszerű megjelenítésével az iskolai oktatást segítette, de később a művészeteket is szolgálta.¹³ Eröss Gábor illusztrálta Csokonai versköteteit (1800, 1803), Beregszászi Péter¹⁴ és Lumnitzer János György Sárváry Pál tankönyveit (1804, 1807).

A rézmetzők köre széthullt 1807 körül. Két rézmetző tartott ki Debrecenben: Pap József és Eröss Gábor. *Eröss Gábor* (1779–1815) tevékenységét, sorsát egy Kazinczyhoz intézett leveléből ismerjük meg, amelyet 1811 májusában, a nagy tűzvész után írt. Megtudjuk, hogy Péchy Imre pártfogását élvezte, aki zsoltárkiadással kecsegtette, magával vitte útjaira rajzolni. Kapcsolatba került Görög Demeterrel, akinek mappáihoz mutató táblát másolt 1810-ben, Bécsben. Ekkor már sem ő, sem legfőbb munkatársa, Pap József nem tudott a rézmetzésből megélni, Pap számtartónak ment Dessewffy birtokára, ő pedig kancellistának szegődött Kis Imre salétrom inspektor – Kazinczy barátja – mellé. Így kerülhetett kapcsolatba Kazinczyval. Mint leírta, az 1811-es tűzvészkor nagy kár érte: 7 mázsa betűje, 2 mázsa reze, 2 sajtója égett el Fazekas Mihály házában.

Felajánlotta munkáját Kazinczynak, de sikertelenül. Mint Kis Imrének megírta a kényes ízlésű író: Eröss „*betűji nem állanak egymás mellett. A' cursivok s a németek kimondhatatlanul rútak. Sok Magyar Művészt ismerek, a' ki félig, vagy addig*

¹² KL. 1142. sz. V. 86.

¹³ A rézmetzők működése alaposan feldolgozott. L. BALOGH FERENC: A debreceni Református Kollégium története adattári rendszerben (Debrecen, 1904), ECSEDI ISTVÁN: A rézmetzés művészete a debreceni Református Kollégiumban (Debrecen, 1931), TÓTH BÉLA: A debreceni rézmetző diákok (Bp., 1976) című könyveit.

¹⁴ Beregszászi Péter életrajza ismeretlen. Egyes források Beregszászi Pál testvérének tartják. Az MTA Művészettörténeti Kutatócsoportnál egy Beregszászi Péternek vannak adatai, aki a kolozsvári nyomda betűkészítője volt 1768-tól. Van utalás egy másikra, aki 1777-ben született, a fia lehet.

sem teszi meg az utat, s magát valaminek véli, holott non homines, non di. etc. etc. Ilyen Vandza ilyen Nagy Sámuel és Kis Sámuel. Erős Úrnak nem kellett volna magát eggyenél több tárgyra adni."¹⁵

Mint Tóth Béla könyvéből megtudjuk: Pap és Eröss 1812-ben egyezséget kötött, elosztották maradék felszerelésüket. A betűk ugyan Erössnél maradtak, de nem sok hasznát vette.¹⁶ Három év múlva, 1815-ben meghalt. Az ő működésével zárult a debreceni rézmetsző diákok társaságának működése.

Ha értékelni kívánjuk tevékenységüket, Lyka Károly sorai kíváncsiak ide, e korra vonatkozóan: „*Debrecen az egyetlen alföldi város, amelynek a képzőművészeti terén hagyományai vannak.*” Valóban: e műhelyben gyakorlati tevékenység folyt, de művésznevelő jellege is lett. A metszők és nyomdászok mellett olyan rajzoló is dolgozott itt, akik később művészek lettek. S hogy azzá lettek, abban éppoly szerepe volt Péchy Imre kuratornak, mint Budai Ézsaiásnak, vagy a rézmetszők köréből kinőtt *Sárváry Pálnak* (1765–1846). Sárváry 1795-ben tért vissza Göttingenből, ahol architektúrát is tanult. 1798-tól rábízták a rajzoktatást és a tankönyvírást. 1804-ben kiadta „*A rajzolás mesterségének kezdete*” I. darabját, amelyet Lumnitzer György János és Beregszászi Péter, 1807-ben a II. darabját (értsd: kötetét), amelyet Beregszászi illusztrált. A köteteket nagy érdeklődés kísérte: Schwartner Márton statisztikus, professzor például ezt írta 1808. június 17-én: „...ennek utána *Debrecen nem a magyar Árkádiában felkeres-sük már, hanem úgy, mint amelyet a magyar Áthenássá tenni igyekezik*”.¹⁷

Kazinczy is figyelemmel kísérte Sárváry működését, megszerezte könyveit. Szorgalmazta, hogy a debreceni kollégiumi könyvtár szerezz be a szakirodalmat, s maga is ajánlott olvasásra, kölcsönzésre könyveket. 1806. június 25-én ezt írta Sárvárynak: „*Winkelmannak Geschichte der Kunst nevezetű munkája meg van a könyveim között és vele szívesen szolgálok... kezdő nem lehet el nála nélkül kivált oly helyt, mint Debrecen, ahol nincs senki, aki megmagyarázhassa, mi a Torso, mi a Heldunkel, etc., etc.*”.¹⁸ Sárváry érdeme volt, hogy a jó rajzolókat kiemelte és taníttatta, Mikolai József, Kármán János és Kiss Sámuel 1801-ben dicséretet és jutalmat kapott a tanári kartól.¹⁹ Az idősebb Kiss Sámuel 1803 tavaszán Nagyszébenbe küldték, ahol az építészeti ismeretekbe Péchy Mihály mérnökkari őrnagy, a festésbe, rajzolásba Neuhauser Ferenc, a Normál Főiskola rajztanára vezette be, Gyakorlati célja is volt ottlétének: Péchy Mihály Debrecenbe szánt terveinek rajzát másolta. 1805-ben követte őt Kármán János barátja, akivel egy évig dolgoztak

¹⁵ KL. 2004. sz. VIII. 512–520. L. még az 1604 és 1746. sz. leveleket! Idézet: KL. 2031. sz. VIII. 610.

¹⁶ TÓTH I. m. 40–46.

¹⁷ Sárváry tankönyvéről, a kollégium gyűjteményeiről alapvető munka BALOGH ISTVÁN: A debreceni Református Kollégium gyűjteményeinek keletkezése című tanulmánya = ZÁDOR-SZABOLCSI: Művészet és felvilágosodás (Bp. 1978). Ennek 590. lapján idézi e sorokat, amelyek eredetije a Déri Múzeum Történeti Adattárában található. I. 19/1927. sz. alatt. Rövidítése: SPL. Ez a LXX. sz. levél. Továbbiakban: Balogh, 1978.

¹⁸ Közli BALOGH I. m. 1978. 590–91.

¹⁹ BALOGH FERENC I. m. 107.

együtt. 1806-ban Kisst Bécsbe küldték, ahol két évig volt Hubert Maurer tanítványa alakrajzból, egy év és kilenc hónapig pedig a Franz Zauner vezette festőakadémiára járt, ahol Edler Lampi és Franz Caussig voltak a professzorai. Bécsben ismerkedett meg Balkay Pál egri festővel, Báróczi Sándor testőr íróval és Kazinczy Ferencel, aki később többször meglátogatta a debreceni „rajzoskolá”-ban. Mert hisz Kiss Sámuel képzését praktikus okokból kezdeményezte a kollégium és Sárváry Pál. Az 1792. évi református kollégiumbeli tanterv szorgalmazta a zene- és rajzoktatást, a helytartó tanács 1795. évi rendelete pedig az iparoslegények rajzoktatását. A kollégium vezetőségének nagy gondja volt az, hogy tanárt szerezzenek a mesterlegények oktatására.²⁰ Sárváry professzor már 1804-ben kiadott tankönyvének bevezetőjében így utalt a rajzoktatás szükségességére: *„Tagadhatatlan dolog, hogy számos kézi mesterségnek, minéműek a Kőművesség, Átsság, Asztalos-ság, Lakatosság, Ötvösség, Fazekasság, sőt, hogy többet ne említsek, még a szép Varrás is, a rajzolás mesterségének tudása nélkül kevésbé mehetnék”*.²¹

Így tehát Sárváry neveltje, a Bécsből hazatért Kiss Sámuel lett a városi „rajzoskola” és a kollégium tanára 1812-től 1819-ben bekövetkezett haláláig. Ez a „rajzoskola” a mesterlegények tanítására alakult, de tömörítette a rajzolni vágyó református és piarista diákokat is. Kazinczy Ferenc, akit bátran nevezhetünk a művészeti élet „szürke eminenciásá”-nak, 1814-ben meglátogatta Kiss Sámuel. Ezt írta: *„látni akartam, mint terjeszti Debreczenben a Szép érzését. Panaszodik, hogy nincs dolga; Professzor, fizetik, de hogy van e haszna az ő ottlétének, arra gondja senkinek nincs.”*²² Egyetlen elismerést kapott Kiss, amit még a Tudományos Gyűjtemény is említett: a Debrecenbe látogató Ferdinánd tetszését fejezte ki a rajzoló munkája, az ott látható gazdag szemléltető anyag láttán.²³ Tíz év múlva, amikor már Beregszászi vezette az iskolát, ismét megjelent Kazinczy, és így látta: *„Debreczennek ezen iskolára nagy szüksége van, s bár minden tehetsz szülék gyermekeik járnának fel itt, hogy, ha valaha építetni fognak, tudják, mit nem szabad tenniük”*.²⁴ Kazinczy ítélete erős volt (és magában foglalta Péchy Mihály sérelmeit is), hiszen már Kiss Sámuel tanítványai is készítettek remekrajzokat. Beregszászi 37 éves pedagógiai tevékenysége különösen eredményesnek mondható, mert, habár voltak az órákra nem járó, vagy rajzaikat mással készíttető mesterlegények is Debrecenben, a hozzá járó iparosok jó része (különösen az asztalosok)

²⁰ A rajzoktatásról és Kiss Sámuelről alapvető forrás BALOGH ISTVÁN: Adatok Debrecen képzőművészetéhez a 19. század elején című tanulmánya = Művészettörténeti Értesítő, 1955. IV. 55–56. és SZ. KÜRTI KATALIN: Kiss Sámuel, a debreceni „rajzoskola” első professzora (Debrecen., 1995) kismonográfiája.

²¹ SÁRVÁRY PÁL: A rajzolás mesterségének kezdete, I. darab (Debrecen, 1804), 2.

²² Kazinczy Kiss Jánosnak 1814. február 26-án, KL. 2604. sz. XI. 244.

²³ Tudományos Gyűjtemény, 1817. VI. 56.

²⁴ Kedveskedőben megjelent cikk. 75.

kitűnően rajzolt.²⁵ Ezt nemcsak rajzaik, de épület- és bútorterveik is reprezentálják. A rajziskolába járók művelését szolgálták Beregszászi építészeti szakkönyvei, amelyeket ábrákkal illusztrált. Már elődje, Kiss Sámuel is írt egy „köznép számára való architektúrát”, amely kéziratban maradt fenn, majd elkallódott.²⁶ Beregszászi első könyve, *Az építés tudománya ...* még 1819 tavaszán, Kiss halála előtt megjelent. Ezt is méltányolva fogadta el a városi tanács Beregszászi pályázatát a rajziskola vezetésére. 1822-ben írta tanítványai számára „*A rajzolás tudományának kezdete*”, 1823-ban „*A szabadkézzel való rajzolás tudományának kezdete*” című munkáját, majd a 40-es, 50-es években több könyvét.

Balogh István, aki összefoglalta a rajtiskola két nagy korszakát, így vélekedett annak tevékenységéről, jelentőségéről: „*a XIX. század első felének képzőművészeti életében jelentős szerepet nem vitt, de építészeti és iparművészeti vonatkozásban ízlésformáló hatása túlnőtt Debrecen határain*”.²⁷

A kollégiumi arcképcsarnok kialakulása

1740-ben Kraudy György debreceni gyógyszerész a kollégiumnak ajándékozta II. Rákóczi Ferenc olajfestésű arcképét, amelyet a könyvtár leltározott. 1744-ben újabb festmény: Zeüger vándorfestő Maróthi György professzort ábrázoló képmása került a könyvtárba, majd Hatvani Istváné. Ezt a reprezentatív barokk portrét *Weiss János* nagyszebeni festő készítette. Később is több vándorfestő és nagyszebeni, nagyváradai mester járt a kollégiumba portretírozni. Az arcmasok másik csoportja nem itt, hanem Bécsben, Pesten vagy Pozsonyban készült, a diéták idején. A kollégium vezetősége egyre tudatosabban gyűjtötte az egykori adományozók, erdélyi fejedelmek és egyházi nagyságok portréit.²⁸ Ugyanakkor megadta a császárnak, ami a császáré: így készült el II. József, Mária Terézia, I. Ferenc, majd később V. Ferdinánd arcképe a hivatali reprezentálás céljára.

Hazánkban Kazinczy Ferenc hirdette meg a történelmi, művelődéstörténeti arcképcsarnok létrehozásának programját. Személyes példával járt elől: 1817-ig 23 ízben festette le magát! Már 1802-ben megpendítette az eszmét egy Csokonainak írt levelében, amelyben közli: „*Semjénből lett indulásom napján... az Anyám házánál egy Festőt hagyték, a' ki egy aranyért fest egy képet, és jól talál; s arra kérttem, hogy általa mind magokat, mind az Urat festesse le. Némelly ember annyira szégyenli megvallani, hogy hiú, hogy magát nem festeti, ha reá módja van is. S*

²⁵ BALOGH ISTVÁN: Beregszászi Pál és a debreceni „rajziskola”, 1819–1856 = Művészettörténeti Értesítő, 1960. IX. 43–50. A továbbiakban: BALOGH, 1960. Az alapos tanulmány egyetlen tévedése: Beregszászi nem 1856-ban, hanem 1865. augusztus 4-én halt meg. L. a Vasárnapi Újság nekrológját, 1865. (491.) és a Hortobágy megemlékezését 1865. aug. 6. (127.)

²⁶ Kiss ezt a tankönyvet jelenítette meg 1812-beli Őnarcképén. Kiállítva: a Református Kollégium múzeumában.

²⁷ BALOGH 1960. 49.

²⁸ A képtár történetére vonatkozóan I. BALOGH 1978. i. m. és TAKÁCS BÉLA: Kollégium múzeumai című tanulmányát = A debreceni Református Kollégium története (Bp. 1988), 499–533.

egyszer elkapja a halál s a megmaradtak kesergik, hogy elveszett barátjoknak ezt az emlékeztető árnyékát nem bírják. Én, mint Franklin, eléggé egyenes vagyok megvallani, hogy hiúság bennem sok van: és hogy érte hálát adok az örök Rendeléseknek, mert az sok szép örömeim kútfeje.”²⁹

Kazinczy felszólítására így válaszolt Csokonai 1802 karácsonyán, Bagamérből: „A’ mi a’ Festőt illeti: a’ Tekintetes Úrnak rólam való gondoskodása meghaladja érdememet, akár a’ személyest, akár a’ közönséget illető. Részemről a hiúságot magam vadászni nem kívánom, de ha hiúsággal a’ mások’ hiúságának kedveskedhetem, miért volnék makats és durczás? Én ugyan Rousseau embere vagyok: de az Öreg Urban is nem volt-é sok efféle, a’ mi néki mégis illett, sőt Characterének umbrázatja volt, vagy inkább fényezetje? Már a’ Bécsi Magyar Institutum a’ múltt Tavasszal, hogy Pesten valék, megkért, hogy adjam által nekik, és ők a’ derék Czetterrel ingyen kimenteszetik. Ráállottam kívánságokra, gondoltam, hadd bábozzanak vele. Van a’ barátságna, van a’ Tudósi characternek, van a’ Nemzetiségnek bábja; mi több? a’ Vallás holmi báb nélkül hideg és sikertelen. – Ők énnékem, mivel, a’ mint említém, akkor Pesten napoltam, egy Budai Rátz iffat javallottak, a’ ki ½ Souveraindorért fest és szerentsésen talál; Csúri barátom, a’ ki a’ Vátzi Siketnémák Perceptora, ezzel festettette le azonegy Papírosra ad virum T. Domokos Lajos és T. Sinai Miklós Urakat – szemközbe!

Bétsi Barátaim arra kértek, hogy ha több festéssel mehetnék fel maga, Czetter jobban dolgozhatna a’ Rézre. Tavasszal különben is fel kell mennem. Vásárláskor erről is tanácskozhatunk.”³⁰ Itt arról a levélről van szó, amelyben Márton József felszólította a költőt, festette le magát egy rác ifjúval, aki a rác városban lakik. „Színekkel kell festetni, ’s olly kis formában, a’ mint fog metsződni.” A levélből kiderül, hogy Csokonai hajlott a képmás elkészíttetésére. Valószínű tehát, hogy nemcsak Eröss János bagaméri lelkész rajzolta le (ennek alapján készült Friedrich John rézmetszete), hanem az említett Theodorovits Arsza is.

Szó esik Csokonai, de Márton József levelében is Sinai és Domokos arcmasáról.³¹ Mindkét levélből úgy tűnik, mintha ez egy kettős portré lenne. Domokos Lajosnak otthon is voltak portréi önmagáról, apjáról, Mártonról és fiáról, Lőrincről. Más nagy debreceni családokról is készült a XVIII. században arckép, így a Baranyiakról, Doboziakról.

Döntő változás Kazinczy Ferenc, majd Fáy János hatására történt a XIX. század elején. Fáy János 1816-ban került Debrecenbe, amikor szenátorrá választották. Addig Emődön élt, s 1816-ban ott, Egerben hagyta képeit, egy részüket hozta csak el. Fáy olyan népszerű lett, mint apja volt, s őt is polgármesterré választották 1822-

²⁹ KL. 552. sz. II. 526.

³⁰ KL. 560. sz. II. 539.

³¹ Csokonai Emlékek. Összeállította és a jegyzeteket írta: VARGHA BALÁZS (Bp., 1960), 104. Ő azonosította a festőt Theodorovics Arszával.

ben.³² Ekkor így mutatta be őt a Magyar Kurir cikke: „tudományos ízlését válogatott könyv-, kép- és pénzgyűjteménye eléggé dicséri”.³³ Ezt a gyűjteményt a kollégium tanárai és festői, Szentgyörgyi és leányai rendszeresen látogatták,³⁴ de ismerte Simonffy Sámuel, majd Rakovszky Dániel főbíró is, mert maguk is készítették portrét magukról, családjukról Fáy és Kazinczy segítségével.

Kazinczy már a tízes években vásárolt Fáy számára eredeti műveket Bécsben, ill. vállalt másoltatásokat.³⁵ 1824 tavaszán meglátogatta az ekkor már polgármester Fáy és ezt írta a Kedveskedőben: „Engem itt a város consulának, tekint. Fái Fáy János Úrnak, nekem kedves rokonoknak – és régi kedves barátomnak –, tek. Nagy Gábor prókátor úrnak, kincseik foglalanak el, és sok napokig... (Fáy) olajfestései házában s a piaristáknál, egy kereskedőnél, és miket Egerben hagyott, mivel el nem férnek szobáiban, húszezret érnek: s most a könyvvásárlás szép dühe szállotta meg (...) Itt Gaudenzio Ferrarinak egy igen szép nativitása, melyet egy szenvedő Idvezítője s Judithja, a kettő négyezren; és sok egyéb, melyet a hely mind megnevezni nem enged, de a melyről nem sokára bővebben fogok szólani.”³⁶

Kazinczy katalogizálni akarta a gyűjteményt, de erre nem volt ideje. Neki köszönhető azonban, hogy Balkay Pál egri festő 1819-ben cikket írt a Tudományos Gyűjteménybe, „A Képirásról, annak gyakorlásáról és betséről.” Fáy gyűjteményéből Lazarini: Cato halála, Domenichino: Szenvető félfigura, Krisztian Brand: Télis zánkózókkal, Kupeczky: Ébredő fiatal ember című műveit emelte ki.³⁷

Kazinczy 1804–1806 között Ér-Semlyénben, birtokán élt, Debrecenben volt orvosa, ügyvédje, papja. Nagy Gábor ügyvéd jelentős könyv- és képgyűjteménnyel rendelkezett, amely az 1811. évi tűzvészkor elpusztult.³⁸ Szengyörgyi József, Debrecen tudós és műértő, irodalomszerető orvosa 1804-ben gyógyította ki Kazinczyt tüdőlázból, s ettől kezdve a háziorvosa lett.³⁹ Az írófejedelem azért is becsülte, mert ízlése választékos volt. Sokat adott Szentgyörgyi véleményére, ezt bizonyítja például egy 1806-ban, Kis Jánosnak írt levele: „Képedet Szent Györgyi és az ő ér-

³² ZOLTAI LAJOS: Fái Fáy János a könyv- és műgyűjtő debreceni polgármester, 1773–1833. = Déri Múzeum Évkönyve, 1935 (Debrecen, 1936), 129–143.

³³ Magyar Kurir, 1822. okt. 22. 33. sz. Közli ZOLTAI i. m. 129.

³⁴ Kazinczy írja Szentgyörgyinek 1819. november 4-én: adja át üzenetét Fáynak, „ha a kisasszonyok ismét elmennek nézni gyönyörű képeit” = KL. 3791. sz. XVI. 524.

³⁵ Kazinczy a Hazai Tudósítások 1806. évi számában (262.) emlékezett meg Fáy gyűjteményéről, majd Dessewffynek, Kászonyi Dánielnek, Gyulay Karolinának is leírta, hogy 1812-ben Fáy rábízta 40 000 váltóforintot érő numizmatikai gyűjteményét: értékesítse Bécsben és vegyen rajta képeket. KL. 3203, 3744. 4088, 4092. sz.

³⁶ Kedveskedő, i. m. 76–77.

³⁷ B. P. szignóval megjelölt tanulmányt I. Tudományos Gyűjtemény 1819. A II. 58–74. Fáyról: 70–71. A gyűjteményről megemlékezik Szűcs várostörténete is, 983.

³⁸ Nagy Gábor levele Kazinczynak 1816. december 31-én = KL. 3351. sz.

³⁹ Szentgyörgyi 1802-ben kereste meg hódoló levéllel Kazinczyt, 1803-ban ismerkedtek meg a váradi fürdőben. Halálukig barátok voltak, ezt még a Mondolat vita sem zavarta meg, pedig a Mondolatnak az ősfogalmazványa Szentgyörgyi műve volt. Majdnem mindegyik kötetben található levél Szentgyörgyitől, 1845-ben külön is kiadták levélváltásukat. A levelek témája: orvosi levelek, magánéletre vonatkozó sorok, irodalom, művészet, esztétikai kérdések.

demes hitvese nem találták jónak... csak azt látom, hogy nem Művész festette, hanem Mesterember, s arról könnyű tenni. Művésszel másoltatom le."⁴⁰ Kazinczy Bécsben, Pesten és Debrecenben is másoltatott, hogy teljessé tegye közéleti, művelődéstörténeti galériáját. 1814-ben rézbe akarta metszteni Bessenyei György arcképét és ezt írta Szentgyörgyinek: „*Ha a kép Rakovszky Úr kezében vagyon, kérni fogom Professor Kiss Sámuel Urat, hogy azt számomra pasztellben copizálja.*”⁴¹

Kiss Sámuel mellett Kármán Jánost⁴² is foglalkoztatta Kazinczy és Szentgyörgyi. 1818–19-ben készültek a Szentgyörgyi család tagjainak arcmásai. Szentgyörgyi József Zsuzsanna lányát Vonza Böszörményi László, Erzsébetet Péczely József vette feleségül. Zsuzsanna arcképének készülését ellenőrizte, ezt írta 1819-ben orvos barátjának: „*Szeretném tudni, Kármán mint végezte e képeket és hogy az ottlétemben még vakon álló szemek a Susi kisasszonyéban csillámlanak-e?*” Szentgyörgyi mindkét vejét és apóstársát is rávette a képek gyűjtésére és szerezetére. Együtt jártak a Fáy-gyűjteménybe, s amikor Ferenczy Csokonai-szobra Debrecenbe került, átmenetileg Vonza Böszörményi Pál főbíró otthonában volt megtekinthető.

Legfogékonyabbnak Péczely József (1789–1849) bizonyult. 1811-ben, mezőtúri rektorként kereste fel levéllel Kazinczyt. 1815-től a kollégium tanára és könyvtárosa lett, akit könyvei között ábrázolt egy ismeretlen festő. 1821-ben nősült, s Szentgyörgyiékkel együtt látogatta Fáy János gyűjteményét. 1828-ban egy festményt kért kölcsön Fáytól, amit Kazinczy segítségével másoltatott.⁴³ 1831-ben készült róla volt tanítványa, Kiss Bálint portréja.

Kazinczynak gondja volt arra, hogy közvetítsen a festők és megrendelők között. Így ajánlotta be Péchy Imrének a dán származású *Jakob Stundert* (1759–1811), aki Álmosdon festette le a főgondnokot, majd a kollégiumba jött s a könyvtár számára is készített egy reprezentatív Péchy-arcmást⁴⁴ Tőle származott Kazinczy, Pálóczi Horváth Ádám és esetleg Budai Ézsaiás arcképe. Ez utóbbi eltűnt, de még Kiss Bálint láthatta és lemásoltatta.

Kiss Bálint Debrecenbe kerülésekor, 1819-ben már egész sor festmény állt az új kollégium könyvtárában és dísztermében, a galérián. az erdélyi fejedelmek arcképei közül biztosan megvolt Apafi Mihály, Bocskai István portréja, a királyok közül I. József és I. Ferencé.⁴⁵

⁴⁰ KL. 784. sz. III. 376.

⁴¹ KL. 2634. sz. XI. 316.

⁴² *Kármán János* (nem József!) kb. 1786–1830 között élt. L. bővebben SZ. KÜRTI KATALIN Kiss Sámuel monográfiáját!

⁴³ KL. 4906. sz.

⁴⁴ Kazinczy Szentgyörgyi érdeklődésére leírja Stunder életét, kapcsolatukat, s hivatkozik az Álmosdon festett Péchy-képre és „*caricaturók*”-re KL. 2091. sz. IX. 136–140.

⁴⁵ Balogh István vetette össze a leltárkönyveket a meglévő anyaggal. Több festmény hiányzik jelenleg, vagy leltározatlan. L. BALOGH 1978.

„*A Csokonai íve felett függ dr. Szombathy József Úrnak, a Pest feledhetetlen orvosának, a' mint a festékelés után hiszem, Donát által híven igen és szépen festett portréja*” – írta Kazinczy 1824-ben.⁴⁶ Ezt követte 1830 után több arcmás, amelyet a kollégium neveltjei, Kiss Bálint és Dosnyai Károly festettek megrendelésre és ajándékként.

Csokonai márványszobra a kollégiumban

Mint már az előző fejezetben jeleztük: Csokonairól készülhetett festmény is, de csak Eröss János bagaméri lelkész rajza volt ismert a kortársak előtt. Így ezt vette alapul *Friedrich John* (1769–1843), amikor elkészítette pontozó modorú metszetét. A mű nemcsak a Márton József-féle kiadásban, hanem önálló laponként is megjelent 1816-ban. Ferenczy István fiatal kőfaragó legény esetleg már Bécsben ismerhette a művet, de biztosan annak alapján fogott a munkához Rómában, Thorvaldsen műtermében 1818. augusztus 3-án. 1818. november 11-én ezt írta testvérének: „...3. augusztai a kezemnél lévő kúperstücek után a Csokonai mellyképihez kezdettem agyagból, annakutánna márványból dolgozni: a természeti nagyságba. A dolmánya hetedik gombig nyakravaló nélkül; az inge-galléra, a dolmányára kifeküdvén, a feje egy borostyánnal ékesítve. Bár mindennap látogatóink vannak, de mégis egy sem mulatja el, hogy ne tudakozva kiléte felől s nevét jegyzésbe ne tenné.”⁴⁷ 1821-re elkészült a szobor, amelyről a Tudományos Gyűjtemény és a Magyar Kurir is tudósított. 1822-ben József nádor révén hazakerült a *Pásztorlányka* és a *Csokonai-szobor*, amelyet a budai vár alsó szálájában állítottak ki. Több lelkes cikk és óda köszöntötte a szobrokat és József nádort. Kazinczy az elsők között jelentkezett. Lelkesen köszöntötte a fiatal szobrászt és a szobor eszmeiségét: „*A' ki Csokonait ismerte, azt a' kövön fel nem leli, mert rézbe vésett képe melly után az Úr dolgozott, hozzá ugyan nem hasonlít. De a' Plastica' Műveiben nem a hasonlítás, hanem a nemesítés kívántatik.*” – írta 1823. január 17-én.⁴⁸ Ezek után Ferenczy levelet írt a debreceni kollégium elöljáróihoz. Így szól augusztus 17-én kelt levele: „*első zsenyéje ezen Cs. mejjképe, mellyett több tanulásim mellett időtöltésből faragtam: alkalmatosabb helyét találni nem tudtam, mint azon Oskola több Gyűjteményei közzé tenni, a' hol ő született, tanult 's megholt...*” aláírása: „a Magyar Haza szolgája: Ferenczy István m. pr. Képfaragó”.⁴⁹ A gesztust Sárvány professzor, Szeél Farkas és Vécsey József diákok ódái, Lósy Imre, Kovács Sámuel verse köszöntötte. Kovács utalt a szobor közvetítőire is:

⁴⁶ Kedveskedő. i. m. 75.

⁴⁷ Ferenczy István leveleit WALLENTINY DEZSŐ közölte (Rimaszombat, 1912). A könnyebb hozzáférhetőség kedvéért ajánljuk a Csokonai emlékek című kötetet (Bp. 1960). E levél közölve ott, a 343. lapon.

⁴⁸ N. N. cikkét, az ódákat és Kazinczy 4150. sz. levelét közli a Csokonai emlékek, 344–358.

⁴⁹ Csokonai emlékek 345–46.

„Nádora honnunknak, magyarinknak ritka szerelme
Vévén Rómából, Péchynek általadá,
Hogy haza szállítaná e művésze ajánlta”

Ugyanezt írja Sárvány Pál, aki a debreceni professzorok nevében köszönte meg Ferenczy nemes ajándékát 1823. április 20-án.⁵⁰

Mint írta: „A' Csokonai mejjképe, a' te kezednek remek műve és nemes érzésű szívednek nálunk örökre megmaradó oszlopa, leveleddel együtt a múlt Hónap végével hozzánk megérkezett. Addig Fő Curatorunk, Vice-Palatinus Méltóságos P. Újf. Péchy Imre Úr Őnagysága gondviselése alatt volt Pesten, a' hol annak mind Oszlop alját, mind a' Mejj képet béborító üveges Piramisát, Ő Nagysága elkészítette. Mai napon állítódott bé Oskolánk Könyvesházába kitetsző helyre. Milyen örömmel fogadta nem Debreczen Városa azon ajándékozót, megmutatta azzal, hogy azt Pestről maga gondoskodott elhozatni és hogy annak fő bírója Tek. Böszörményi Pál Úr legelébb is házához vitetvén a Nemesebb Polgárok toldultak annak látására.” A Péchy és Vónza Böszörményi Pál segítségével Debrecenbe került szobrot egy év múlva, 1824 májusában látta Kazinczy Ferenc, s elhelyezéséről keserű sorokat írt barátainak és a Kedveskedő című lapba. Szerinte szokatlan és botránkoztató módon áll a márvány büszt: „két ablak közzé állították, úgy hogy ezeknek egyike jobb, a' másik bal oldalról veti reá az árnyékot és világosságot... az alabástrom büsztre olly üveg tokot borítának, mint némelly helytt az órák felibe látunk téve... gyengén és kémélve mondám Prof. Sárvárinak hogy mily hely kell a büsztnak, és vessék-el azt a tokot, mert büszt sehol sem áll úgy, 's a' munka szépsége és nagysága az ollyat tiltja. De úgy vettem észre, hogy tanácsom nem lele javulást” – írta gr. Dessewffy Józsefnek.⁵¹ Magáról a szoborról áradozott: „Nem Csokonai; s az nem is szükség, s Ferenczy Csokonait soha nem látta. A plastica nem a hasonlóságot tette céljává, hanem a szépítést, s ez valóban szép fej. Ez vala a szükség. Eljen, eljen Ferenczy!

A fej természeti nagyságú, s nem le néz, mint az oly büsztök, melyeket magasan akarnak polczra állítani, hanem inkább fel, mint a melynek elrendeltetése az, hogy asztalon álljon. Az arcz gyönyörű, bájos; az orr nemes; a száj szépmetszésű; a szemcsillag gyengén van kijegyezve; s nem egészen vakon hagyottak. A hajfürtöknek szép a játéka. A borostyánág nem horizontális állásban keríti meg a főt, hanem felmegyen a füls mellett, s a homlok közepén ér együvé, mint az imperátorok fejéin látjuk. De óhajtottam volna, hogy a felöltött mente s dolmány maradt legyen el, a hogy a kravát egészen elmaradt; mert a nyak itt egészen meztelen. Meg nem foghatnám, mi indítá a mi Ferenczynket ennek a poetai s ennek a modern ízlésnek egyesítésére. Végre elhítem magamat, hogy a bajusz cselekedte. Szegény Csokonai! ha te ezt tudod vala, nem növetted volna meg utolsó esztendeidben! Ferenczy

⁵⁰ Csokonai emlékek 355, 346–47.

⁵¹ KL. 4365. sz. XIX. 145.

tudta, hogy bajuszt szakáll nélkül ott csak a Mirmillók hordanának, s a mente s dolmány által akarná, úgy hiszem, motiválni, hogy büszköt azzal a szőrrel adá. – A mente felett kisdéd részét látni a palástnak, mint a John rezén.

Elbájolva állék sok ideig a szépen gondolt, s igen szépen dolgozott fő szemléletében, s óhajtottam volna hazánknak azt az ifjú lelkes művészt szívemre szorítani. Mit fog ő adni ezután!”⁵²

Kazinczy lelkes sorai egy ponton tartalmaznak kritikát: az öltözetet illetően. Úgy érzi, a bajusz miatt kényszerűségből került mente és dolmány a modellre, pedig ez tudatos törekvése volt Ferenczynek, aki ezt írta: „készítettem Csokonai mellyképét fehér márványból, a kedves magyar köntösbe. Míg rajta dolgoztam, minden látogatónak szemit magára vonta...”⁵³

Kazinczy törekvései egyik megtestesítőjét üdvözölte a fiatal szobrászban, aki nemzeti arcképcsarnok megalkotására törekedett. Azért is rajongott érte, mert szobrain a klasszicista ideált, saját ízlését fedezte fel.

1825. január 4-én ezt írta a szobrásznak: „A' Plasztika a' természeti fej helyett újat, mást, egy szebbet, egy varázst ad. Így adád te a' Csokonaiét.”⁵⁴ Össze-csengnek ezek a sorok egy korábbi, Szentgyörgyinek írt véleményével: „A' ki maga nincs a' Mesterség mellett, azt kívánja, hogy a' Mester úgy fessen, a' hogy a' sokaságnak szeme lát, a' kik pedig bé vannak avatva, azt kívánják, hogy a kép szép is legyen, ne csak igaz”.⁵⁵

Amikor meglátogatta Kiss Sámuel, akit még Bécsből ismert, bosszankodott a debreceniek ízlésén s együtt örült Kissel, akinek bécsi rajzai „antik szobrok (statuák) után” készültek. Döbrentének írta: „Beszéllénk a' Természet és Ideál felől, s' szeretem hogy Kis egy értelemben van velem e' pontban”.⁵⁶

Ezek az 1814-ben írt sorok a Csokonai-síremlékterv kudarca után, az Árkádia-pör és a Mondolat vita tüzeiben íródtak. Ne csodáljuk, hogy a kényes ízlésű elegáns írófejedelem megbotránkozott azon, hogy „Debreczen nem tudja mit akar a márványon az Árkádia”⁵⁷, s reménykedve írta Szentgyörgyinek a fiatal Kölcseyről: „lefaragódik az az alföldiség róla is”.⁵⁸

⁵² Kedveskedő, i. m. 73–74.

⁵³ Az 1819. január 23-i levelet közli a Csokonai emlékek, 343.

⁵⁴ KL. 4442. sz. XIX. 276.

⁵⁵ KL. 748. sz. III. 376.

⁵⁶ KL. 2610. sz. XI. 261

⁵⁷ KL. 996. sz. IV. 319.

⁵⁸ KL. 1642. sz. VII. 207.

Ilyen példák után ezt írta: „ezek a debreczeniek üldözik az ideált s a természet kell”.⁵⁹ Fel sem tételezte, hogy Debrecenben egy másfajta, a valósághoz jobban kötődő, „földközeli” szemlélet maradandó értéket teremthetne.

1988-ban, a kollégium 450. éves jubileuma tiszteletére kiállítást rendezett a Déri Múzeum „A Református Kollégium, a képzőművészetek bölcsője” címmel. Ezen a tárlaton több olyan metszet, rajz, festmény szerepelt, amelyet még Kazinczy is láthatott.⁶⁰

⁵⁹ KL. 2607. sz. XI. 250. (Sipos Pálnak.)

⁶⁰ A katalógust közli SZ. KÜRTI KATALIN, a kiállítás rendezője, A Református Kollégium és a képzőművészetek 1790–1848 c. tanulmányában = Déri Múzeum 1988. évkönyve (Debrecen, 1990)

BARS ERNŐ

Kazinczy Ferenc és a zene

Kazinczy Ferenc alakjához a róla szóló írások, tanulmányok főként az irodalom felől közelítenek. Ez természetes is, hiszen ő kora magyar irodalmának és a nyelvújítás mozgalmának vezéralakja volt. Ám kevesebb szó esik egyéniségének sokoldalúságáról. Erről már az is tanúskodik, hogy élete folyamán több területen tevékenykedett. Folytatott joggyakorlatot Kassán, Eperjesen, Pesten. Vármegyei aljegyzője volt Abaúj megyének, felügyelője a kassai tankerület elemi iskoláinak, s gazdálkodott. A művészetek felé is egész életén át vonzotta a szíve. Nemcsak szerette, hanem azoknak több ágát maga is művelte. Még idős korában, 67 évesen is gyarapítani szeretné sokoldalú ismereteit. 1826. március 31-én kelt levelében Gr. Dessewffy József barátjától nemcsak azért kér segítséget a „titoknokság” megszerzéséhez, hogy nehezzé vált anyagi helyzetén változtasson. Még ennél is fontosabbnak tartja, hogy ez az állás lehetőséget adna neki a maga továbbképzésére e sokféle területen. Mert ha ezt az állást elnyerhetné, akkor „minden esztendőben meglátnám Bécset – írja, mégpedig kétszer –, hogy eszméreteim a festésben, fafaragásban, muzsikában, architektúrában, s a polytechnikum dolgai körül gyarapodjanak... És mely szépen végződnék az élet, mely harmincnégy esztendő oltá oly szerencsétlenül folyt el... Leveled megérkezése oltá, melyet öt nap előtt vettem, ez minden álmódózásom; ez az óhajtaása feleségemnek is.”

A zenével, a művészetekkel való kapcsolat teszi az embert „teljes emberré”. Kodály Zoltán szavaival élve: nem lehet „teljes ember, akinek nincs érzéke a művészetekhez. Csonka ember az, és üres az élete, bármily gazdag külsőleg.”¹ Sajnos ma már egyre inkább kiszorult iskolánkban a zene és a rajz. „Mert a nyelvek, a biológia, a társadalomtudományok, s a természettudomány mellett nem marad rá idő. Pedig, írja Kodály: „Van-e hatalmasabb segítő eszköz „homályos, zavaros képzetekből határozott tiszta fogalmakig” eljutni, amit már Pestalozzi s népnevelés főcéljának tartott? A zene hallani, a rajz látni tanít. Hasznukat, hiányukat minden tárgy megérzi. Nyelvet, helyesírást könnyebben tanul a „vájtt fülű”. Élő nyelvünk eldurvult, mert nincs kiművelt hallásuk. Életünk látható formáiban sok a rút, mert látásuk kiművelése fogyatékos. Közismert a jó hallásúak érzéke a matematikához. Még a testnevelésre is hasznosabb a fegyelmezett ének, mint a kézenállás... Volt (és van) a műveltségnek egy sajátos magyar típusa: meglehetősen irodalmi és tudományos tájékozottság mellett a művészi érzék egyetlen szikrája nélkül. A botfűléssel, mint afféle kedves fogyatékossgal még dicsekedni is szokott.”

¹ KODÁLY ZOLTÁN: Hozzászólás a középiskolai énekképzés kérdéséhez. In: Visszatekintés I. Bp. 1964. 268.

E szomorú „magyar műveltségi típus” mellett szerencsére kivételek is akadnak, talán nem is jelentéktelen számban. Ilyen kivétel volt Kazinczy Ferenc, s nemkülönben az a Kazinczy Társaság alapító elnöke, a zenét értően szerető dr. Kováts Dániel, akit 70. születésnapján ezzel az írással köszöntök, s szeretném kifejezni vele jókívánságaimat.

Kazinczy Ferenc a zene szeretetét a szülői házból hozta magával, ahol rendszeresen énekeltek. Sőt már a nagyapja, dédapja is zsoltárekléssel tért minden este nyugovóra – írja a Pályám emlékezete c. munkájában.

„Atyám a legreligiózusabb ember vala, a kit képzeltetni; meleg tisztelettel vonzattatott mind a felé, a mi szent, a mi jó, a mi nagy... idylli életet éle házi körében, mint igen lelkes, jó és ritka szépségű hitvesének hű férje, gyermekeinek szerető atyja... Reggel velünk, este mindig cselédjeivel, ha felekezetéhez tartoztak, együtt végzé el imádságát, estve zsoltárt is énekelve hozzá, mint atyja, s nagyatyja.”²

Lám, a gyermekkorára emlékező Kazinczy szerint is akkor válik teljessé, „idyllivé” egy család élete, ha a tagjait összekötő szeretetet naponta erősíti a közös imádság és éneklés.

Tanítatásában is fontos szerepet kapott a zene. Erre emlékszik „Az én életem” című írásában. Amint írja, az érsemlyéni évek után nagy fordulat következik be neveltetésében akkor, amikor 9 esztendőskorában Kézsmárkra költöznek. „Végre 1768-ban Kézsmárkra vitetnek fel, – írja –, s szüléink velünk jöttek.”³ Itt öccsével együtt egy melléjük nevelőül fogadott diák nemcsak német nyelvre, közismereti tárgyakra, hanem zenére is tanította őket. „A diáknak meg vala parancsolva, hogy bennünket hegedülésre taníttasson. Mivelhogy kezünk kisebb volt, hogysem a négy húrt átalérhette volna (akkor még nem igen készítettek gyerekek számára feles, negyedes hegedűket, legfeljebb kivételes esetben, mint pl. a gyermek Mozart számára, ezért különösen Magyarországon ilyen hegedűhöz hozzá sem lehetett jutni. B. E.), tanulás nélkül múlt el sok holnapunk. Az apám tehát azt parancsolta, hogy flautát tanultasson velünk. Abba belékapánk; de mely instrument a flauta!”

Kazinczy édesapja már úgy látta, hogy teljes emberré akkor válhat valaki, ha zenét is tanul. Nem véletlen, hogy ezt Kazinczy is így érezte. S hogy zenetanulását milyen fontosnak tartotta, kitűnik Pályám emlékezete c. munkájából is. Itt is megemlíti, mint neveltetésének fontos részét.⁴

Fuvolatanulása hamarosan meghozza sikerét. Mikor Kézsmárk után átmenniük Regmecre, atyjuk büszkélkedik fiainak fuvolatudományával. „Triumffal léptünk Regmecre, s atyánk öröme szertelen volt. Végig kellett mennünk estve a falun, s flautáznunk. Az atyánk bennünk élt egyedül. Az első vasárnap Kézsmárkra men-

² KAZINCZY FERENC: Pályám emlékezete. Magyar remekírók VII. Szerk. Váczy János 1903. 187–188. (továbbiakban: P. e.)

³ KAZINCZY FERENC: Az én életem. Magvető Bp. 51.

⁴ P. e. 188.

tünk által zöld mentében, veres nadrágban, s a flautával...(Regmecen) Estve végig kellett flautáznunk a falut... S mások úgy jövének hozzánk, bennünket nézni, mint valamely remekeket.”⁵

Fuvolásuknak ez a sikere nemcsak az apának, de fiainak is örömet jelentett. Ám a sikernél is nagyobb eredményt hozott a gyermekkorban elsajátított hangszerjáték: Kazinczy Ferenc életre szólóan megszerette magát a muzsikát is. Erről vall ugyancsak a Pályám emlékezete c. munkájában. Kézsmárkon „igen nagy templomjáró valék, mert ott képeket leltem és muzsikát”.⁶ Példája is bizonyítja, hogy a zene szeretetéhez, a zeneirodalom remekeinek megértéséhez, élvezéséhez az aktív muzsikáláson keresztül vezet a legegyszerűbb út.

A kézsmárki esztendő után a pataki iskolában tanul öccsével együtt 1769–1779-ig. „Patakra 1769 szeptember 11-dikén viteténk be... A klasszisokat (osztályokat) akkor minden esztendőben más meg más deákok tanították, kik a júliusi exámenkor választattak meg, s mi mindketten az Olasz Péter, később kazinci (Sajókazinc) prédikátor keze alá estünk a grammatikába.” Ebben az oktatásban azonban nem sok öröme tellett a Kazinczy gyerekeknek. Ugyanis „Házitanítónk három órakor reggel felvert, könyvhöz ültete, s míg ő a meleg ágyban hétig aludt, mi az asztalra fekteténk fejeinket, s szunnyadánk”.⁷

„... És mégis Patak minden fogyatkozása mellett mely fiakat nevele már akkor is! Mert a tanulás inkább függ a tanuló szorgalmától, mint a tanítótól, mert Pataknak húszezer kötetnyi bibliothékája van, s a könyvek a tanulók szobájába is kiadattak, mert az igyekvő gyertyát gyújt a másik gyertyájánál.”⁸

Kazinczy pataki évei alatt ugyancsak szaporán gyűjtotta a gyertyáját a másik gyertyájánál, s itt alapozódott meg hatalmas irodalmi tudása. Érdekes, hogy pataki éveire emlékezve a zenéről nem tesz említést. Fuvolája vele lehetett, mert ennek gyakorlásáról még a pataki évei után is beszél. Feltűnő, hogy nem említi a pataki kórust, pedig az már abban az időben művelte a „harmóniás éneket”. Éppen ezek alatt az évek alatt születik meg a pataki iskolában a magyar karének. Erről csak jóval később, idős korában tesz említést Döbrentei Gábornak 1816. április 19-én kelt levelében. A levél kelezése előtti vasárnapon, virágvasárnap a sátoraljaújhelyi református templomban ő mondja az új lelkészt beiktató beszédet, s ezen az ünnepségen énekel „harmóniásan” a pataki kórus.

„Nekem az elmúlt Vasárnap, mely Virág Vasárnapja volt, egy igen nevezetes napom vala. Az Ujhelyi Templomban a legfényesebb Auditorium előtt mondek egy Installációs Beszédet... A Karban Pataki Deákok éneklették az úgy nevezett Harmóniát.”

⁵ Az én életem 58.

⁶ P. c. 1822.

⁷ Az én életem 59.

⁸ P. c. 198.

Pataki diákévei alatt 1777-ben egy húsvéti vakáció alatt Bécsbe is eljut, hogy Bessenyei Györgyöt és Vay Miklóst személyesen felkeresse. Ám közben él a színház nyújtotta lehetőségekkel is. Ott azonban - nagyhét lévén – színdarabok helyett hangversenyeket hallgat, de ezek igen mély hatást gyakorolnak reá. „Kevés napokkal lévén elébb Bécsben húsvétnál, a teáteren csak muzsikai akadémiákat láttam, s elragadtatásom felől hallgatók, mert az nem lel szót.”⁹

Pataki tanulmányainak befejezése után, a joggyakorlat évei alatt még a zenetanulást is tovább folytatja. 1781. január 11-től „törvénykezési praxisra” megy Eperjesre. De a törvényt is jobban vonzódik a művészetekhez, s ezekben képezi magát.

„Tanultam én éjjel-nappal, de sohasem törvényt, hanem egyebet... táncot, flautavert (fuvola); eljártam Hellner és Neustädter prédikátorhoz, kik közül az elsőbb Kézsmárkon iskolai tanítóm vala a grammatikában (ő kezdte annak idején fuvolára is tanítani). A festésben is vevék leckét Krámertől; de ez abbahagyá, megvallván, hogy nem tud rajzolni, olajjal pedig dolga ritkán vala.”¹⁰ Hogy életének ebben a korszakában is mennyire fontos része volt lelkivilágának a zene, arról vall a Pályám emlékezete c. munkájában is. A tél elmúltával kirándul az Eperjest körülvevő szép vidékre, s „a kerékpárgörgetés alatt – írja –, lelkem mindég muzsikai fantáziákban hullámozott.”¹¹

Ha valami zenei eseményben van része, arról mindig megemlékezik írásaiban. Ilyen zenei élményt nyújtó alkalom pl. gróf Pálffy Károlynak Zemplén megye főispáni székébe történő beiktatása 1779. július 4-én, melyen este mulatságot rendeznek, s azon gróf Sztáray Mihály, „és váradi kanonok gróf Forgács Pál, elhíresedett mesterek a violonon hallaták magokat”.¹² Lám, már a 18. század második felében is akadtak főuraink között a hegedűnek „elhíresedett” mesterei, s ez még a kanonoki hivattal sem állott ellentétben.

De a legnagyobb zenei élményben 1786-ban volt része, mikor Bécsben a zenetörténet egyik nagy óriását, Mozartot hallhatta fortepianoja mellől zenekarát vezényelni. Valószínűleg ekkor vehette át megbízó levelét II. Józseftől a kassai tantestület elemi iskoláinak felügyeletére. De ekkor sem mulasztotta el, hogy meg ne hallgasson egy ilyen rendkívüli zenei eseményt. A Pályám emlékezetében ezeket írja róla:

„Storazzi, a szép énekesné, szememet, fületem, lelkemet elbájolta. Mozart az orchestert igazgatá, fortepianoját vervén. De az oly annyira nem testi örömek felől, mint a miket a muzsika ád, nem szabad szólani. Hol az a szó, mely azt fesse?”¹³

⁹ Az én életem 77.

¹⁰ U. o. 113.

¹¹ U. o. 109.

¹² P. e. 210.

¹³ U. o. 247.

Storazzi: Nancy Storace, a híres olasz származású, de angol születésű koloratúr énekesnő több Mozart-operában lépett fel. Többek között Mozart Figaró házassága c. operájának ő volt az első Susannája. Kazinczy később is emlegeti Mozartot. A Tövises és virágok kötetben Az avatatlan c. epigrammája is arról vall, hogy jól ismerte pl. Mozart Varázsfuvola címet viselő operáját, melyet akkor – a fuvola szó még nem lévén megalkotva – bájsípnak neveztek.

Ámbár lelkemet Isis és Osiris

Elysjumba kapá...

írja e költeményében. S Sarastro áriája, meg a Pamina-Papageno duett szerepel Énekek címet viselő nótalistáján.¹⁴ Mozart művei később fontos szerepet kapnak Iphigenia leánya zongoraleckéin is.

1790-ben „József (II.) leküldé a koronát, jegygyűrűt a király és nemzet között Budára, s akkor lobbanának örömré... Bandériumok kelének össze minden vármegyében, s egyik jött örzeni a nemzet kincsét vagy inkább csak tisztelkedni körülé, másika ment, elvégezvén már a szolgálattételt.”¹⁵

Kazinczy, mint Abaúj vármegyének a korona őrzésére kiküldött tagja abban a szobában, melyben „szent érzések között” teszi ezt a szolgálatot, 1790. június 22-én levelet ír Prónayhoz, Csanád vármegye főispánjához, királyi belső titkos tanácsoshoz és beszámol az akkori közhangulatról, a zenei benyomásokról sem feledkezve meg.

„Édes álom-e, vagy valóság, amit látok Budának utcáin... a tárogató síp keserves emlékeztető hangja... Imé férfaink s asszonyaink elhányták a kölcsönzött öltözetet; elállottak a káros idegen szokásoktól; most már... gyönyörködve beszélnek azon a nyelven, amelyen Etele és Etelka beszélt... Az elmúlt szomorú emlékeztető idők tanítottak meg bennünket arra, hogy nyelvünk megtartása, s elterjesztése nélkül hazánkban is mindig idegenek leszünk és a nemzet nem különös nemzet, hanem csak kolónia lesz.” S erre a felismerésre, magyarságtudatuk felébresztésére a Buda utcáin zengő tárogató síp is segíti az embereket.

A zene Kazinczy számára fogsága nehéz idején is erőforrást jelent. Budai raboskodása alatt, ahol halálra ítélik, csak a királyi kegyelem változtatja halálos ítéletét bizonytalan ideig tartó várfogságra, énekel, táncolgat, mert nem akarja, hogy a lelke elcsüggedjen. Fogságom naplója c. munkájában 1795. május 30-i keltezéssel ezeket írja, miután egy rác legény fegyőr egy papirost nyújt a kezébe: „Szulyovszky írja (a papirosra) s tintával. Követ, hogy elárult engem, s magát; azt hitte, kiszabadul érte. Hallja, hogy én víg vagyok, táncolgatok, énekelek. Bizonyosan jó híreim vannak. Ő éjjel-nappal sír. Kér, küldjem által neki a direktor által Bécsből vett levelet.

Nekem nem vala tintám. Hogy papirosom legyen, csokoládét vettem, s egy gombostűm maradván ruhámban, azzal írogatám a papirosra verseimet, amiket ott

¹⁴ MAJOR ERVIN: Fejezetek a magyar zene történetéből. Bp. 1967. 35.

¹⁵ P. e. 291.

csináltam. Feleltem tehát Szulyovszkynak, hogy nekem semmi híreim nincsenek. Azért vagyok víg, mert nem akarom, hogy lelkem elcsüggedjen. ha veszni kell, vesszünk szépen. Virum fortem pati et gaudere cum dignitate decet (Bátor férfi méltósággal szenved és örül).

E szövegen végzem el a két óráig írt cédulát. A tüvel úgy csináltam lyukakat a papirosra.”¹⁶

1795. szeptember 26-án viszik el Budáról Brünnebe. Útközben szept. 29. Győr, hálás Ötvevény. Győrről „felkeresén – írja –, akkor rektor professor, most sopronyi superintendens (evangélikus püspök) Kis János urat, kit ez nap láttam először, noha vele több esztendő óta levelezém... Ötvevényben társaim vígan énekelgetének.”¹⁷

„1795. október 1-én Pozsonyban szállunk meg” – írja Kazinczy. Itt a szomszéd-ban megszálló Abafi Ferencet felkeresi, aki „pfantasiáját önté violinjába, midőn belépék. – Barátom, mit csinálsz itt? – kérdé elijedve, s letévén kezéből violinját; úgy hitte, elszöktem.”¹⁸

„Kufstein. 1800. május utolsó napjaiban egy reggel dobverést és táborig muzsikát hallának füleim. Letekinték, s egy távoli insurrectiói csoportoska ballaga a város kapuja felé zászlójával... Fél óra múlva egy másik csoport és még délig öt vagy hat. Délben kérdem Grimmelt, mit akar ez a masírozás, mert hallgatni bizonytalan-ságot mutatott vala.

– Most lesz esztendőnként tartani szokott mustrájuk... Másnap, s a harmadikon, negyediken ugyanez történt. Marsokat eltanulta fülem.”¹⁹

1800. július 17–18-án, útból Kufsteinből Magyarország felé Beneschauban szállnak meg. Itt a következő, zenéhez kapcsolódó esetről tesz említést Kazinczy. „Lenézek az ablakomból, megláték egy valakit, aki úgy néz ki, mintha velünk szólni akarna.

– Uram, az úr nem muzikális? – kérdé tőlem.

– Nem vagyok, de halok a muzsikáért.

– Az én nevem Rotter, kirurgusa vagyok az uradalomnak, s muzikális; hozzá hozzám az Úr társait.

Menénk, s Rotter excellenter veré a fortepiánót.”²⁰

Innen továbbhaladva a magyar föld felé, végre „meglátánk Dévény romjait és a Pozsony tornyait... levont süvegekkel, felsikoltva üdvözlénk a hon szent vidékét. A hajó kikötött, s kiszökellénk a hajóból. Megcsókolám jobbom ujját, s csókomat úgy nyomtam az anyaföldre, Patria, te teneo. Elsötétedék, s Szulyovszky bejárta az utcákat. Elszaggatott szívvel jött vissza közénk; – egy ablakban valamely ismeretlen

¹⁶ KAZINCZY FERENC: Fogságom naplója, Magyar Helikon, Bp. 1976. 38.

¹⁷ U. o. 54.

¹⁸ U. o. 55.

¹⁹ U. o. 101–102.

²⁰ U. o. 121.

azt a darabot játsza violinjén, melyet gyermekeinek muzsikamesterük, Kosovics Rákócson, Zemplényben az ő eljövételére költött.”²¹

Erről a kompozícióról később Kazinczy 1810. március 28-án keltezett, Zabolai Kis Sámuelnek írott levelében is megemlékezik.

„Kedves dolog lesz talán tudni az úrnak, hogy a Földiekkal játszó muzsikája Zemplény megyében készült. Kosovics (helyesen írva: Kossovits) József udvari muzsikusa volt 1794-ben Szulyovszky Menyhértnek a barátja. Midőn az dec. 14-dikén Rákócson a maga házánál elfogatott, s velem Budára vitetett, Kosovics a Szulyovszky szerencsétlenségére készítette azt a muzsikai kompozíciót.”

Hogy 1800-ban Pozsonyban hogyan játszhatták, s hogyan ismert rá hallás után Szulyovszky Menyhért erre a darabra, mely az ő letartóztatásának megrázó élménye nyomán született, felvet néhány megválaszolatlan kérdést bennünk. Az bizonyos, hogy a darab hamarosan népszerűvé vált. Még nyomtatásban meg sem jelent, amikor már cigányzenekarok – nyilván hallás után elsajátítva – széltében-hosszában játszották. Így pl. a nagyváradi cigányok, akik a város közelében lévő Félix-bánya gyógyfürdőjében a fogságban szerzett betegségre gyógyulást kereső Kazinczy és Szulyovszky előtt is elmuzikálták, még hozzá az ugyancsak ott lévő Csokonai kérésére. Így ír erről Kazinczy Az én életem c. munkájában (234. o.): „Kijövének a cigány muzsikuskok Váradról, Csokonai ezekkel vonatta el Szulyovszkynak Kossovicsnak azt a muzsikai kompozícióját, melyben az, ki a Szulyovszky elfogatásakor Szulyovszky házánál, Rákócson, kisasszonyait muzsikára tanította, Szulyovszkynak elfogattatását kesergette. Ezen muzsikai kompozícióra írta Cs. a Földiekkal játszó stb. éneket.”

Kossovits szerzeménye először hangszeres darabként jelent meg Bécsben 1803-ban XIII. Danses Hongroises címmel, majd rövidesen Csokonai Földiekkal játszó égi tünemény kezdetű versével is. A költő először nem is A Reményhez című versét írta erre a dallamra, hanem egy politikai tartalmú költeményt, mely így kezdődött:

Ó szegény országunk, ó szegény hazánk,
Elmúlt szabadságunk, nyakunkon, nyakunkon a hám...

Ilyen verset azonban abban az időben veszedelmes dolog volt közzétenni, még hozzá énekelve is terjeszteni, ezért a saját szerelmi csalódása mögé rejtve írja meg Kossovits zenéjére a haza sorsán érzett fájdalmát A Reményhez c. versében. Talán cigányzenekarok közvetítésével jutott el Pozsonyba, s tanulhatta meg tőlük az a hegedűs, kitől 1800-ban a Kufsteinből Munkácsra tartó Szulyovszky egy ablakból hallotta.

Lehetséges, de ki tudja? Még az is kérdés, hogyan ismerhette Szulyovszky akkor ezt a darabot, mikor szerzője azt az ő letartóztatása után írta? Szinte lehetetlennek kell tartanunk, hogy Kossovits szerzeményét a börtönben valaki eljátszotta volna neki, vagy akár a kottáját is eljuttatja hozzá.

²¹ P. e. 333–334.

Az is igaz, hogy Kazinczy jóval később, 1828-ban írja meg Pályám emlékezete c. munkájában Szulyovszky pozsonyi találkozását Kossovits darabjával, tehát csaknem három évtized elmúltával. Előfordulhat némi eltérés, tévedés az időpontokra való visszaemlékezésében. Mégis el kell fogadnunk azt, amit Kazinczy Ferenc erről az eseményről írt le az utókor számára.

Fogsága utolsó idejét Munkácson tölti, s innen szabadul 1801-ben. Fogságom naplója c. munkájában ír egy ugyancsak Munkácson raboskodó, Ruzicska György nevű „cseh híres muzsikusról”, aki úgyszintén, mint ő, a „cathechismus” miatt volt elítélve. Azt is leírja, hogy a 7. számú szobában volt elzárva. Mikor ő a megfigyelő nyíláson a folyosóra kiszökött, s megállt az ajtaja előtt, hallja, hogy éppen egy lengyel táncot komponál. Mert „Ruzicska kompozitor vala... Nem lévén violinje, fortepianoja, énekléssel komponálta a táncot; el-elakadt, s igazítá, ami hibásan volt. Macskajáték.” – jegyezte meg Kazinczy. A munkácsi börtönben raboskodó Ruzitska György személye körül is vetődnek fel kérdések. Valóban volt egy Ruzitska György nevű zeneszerző, „klavirmester”, aki a bécsi udvari muzsikusként, Ruzitska Vencelnek volt a fia. 1810-ben került Erdélybe. Itt először báró Bánffy Jánosnál volt zenetanító, majd 1819-ben Kolozsvárra költözött. Erkel Ferencsel is megismerkedett. Igazgatója lett az Új Muzsikai Társaságnak. Az ő irányelvei szerint szervezték át a Musicai Conservatoriumot, melynek azután haláláig, 1869-ig igazgatója, tanára volt. Arról azonban sehol sem találunk említést, hogy miként Kazinczy, ő is várfogságra lett volna ítélve. Sőt az is kizárja, hogy az ő személye lett volna a 7. cella lakója Kazinczy munkácsi fogsága idején, hogy akkor mindössze 11 éves volt (1789-ben született). Rajta kívül még két Ruzitskát tart számon a magyarországi zenetörténet. Ruzitska Józsefet, aki 1775 körül született, s az 1820-as években Nagyváradon, Debrecenben és Kolozsváron működött. Ő írta a Béla futása c. operát. Azután Ruzitska Ignácot, (1777–1833). Nevéhez fűződik az első nagy verbunkos zene gyűjteményének, a Veszprém-megyei Nóták-nak összeállítása, kiadása. De e két muzsikusként már keresztnéve miatt sem azonosítható a Kazinczy által említett Ruzitska Györggyel. Esetleg Ruzitska Ignác Bécsben élő testvérében sejthetjük a Kazinczy által említett „kompozitort”, aki Bécsben „felügyel” a Magyar Nóták Veszprém vármegyéből nyomtatására, s ő végzi annak korrektúráját is.²² Keresztnévét sajnos, nem említik. Így további kutatás feladata marad a Kazinczy által említett Ruzicska (így) György személyének azonosítása.

Fogságából való szabadulása után főként leveleiből tűnik ki Kazinczy Ferencnek a zenéhez való ragaszkodása, zeneszeretete. Ha kapcsolatba kerül vele, azt általában írásban is rögzíti, fontosnak tartja megemlíteni.

1805-ben a francia megszállás idején Bécsben tartózkodik, s erről az eseményekről id. br. Wesselényi Miklóst így tudósítja: 1805. nov. 28-án kelt levelében: „Sietve, 28. novbr. 1805. A franciák novemb 12-dikén reggel Bécsbe csengő muzsika alatt béjtek... 13 d. novbr. a franciák 48 ezren csengő muzsikával a legna-

²² RAKOS MIKLÓS: Veszprém-Vármegyei Nóták. Tanulmány a reprint kiadványhoz Bp. 1994. 8.

gyobb parádében végig defiliroztak Bécsnek utcáin, s a muszkák után mentek Morvába. nov. 15. d. 4000 ember Pozsonyból csengő muzsikával végigment a Holics körül fekvő muszkákat megtámadni.”

Kis Jánosnak Széphalom, ápr. 29. d. 1807-ben keltezett levelében beszámol a bányácskai orosz pap vendéglátásáról, ahová családotól meghívatott.

„A Butykó kitett megáért; három hitbeli muzsikus érkezett Ujhelyből, s azok elkezdtek vonni a hegedűt s vonni a klarinétet.”

Az is érdekes, hogy a violin helyett ekkor használja először a hegedű elnevezést. Leveleiben olykor zenéből vett kifejezéseket, hasonlatokat is alkalmaz. Pl. Kis Jánosnak Kázmér, 1 a Jan. 1805. keltezésű levelében ezt írja: „Superintendensed tiszteletére írt ódád orgonahangzattal hangzik. Benne van a poézisnek minden szépsége.”

Mikor Szentgyörgyi Józsefnek Újfalú, 1804. szept. 10-én kelt levelében beszámol arról, hogy hogyan közölte édesanyjával házasságát, ennek körülményeit, hatását is zenei hasonlattal szemlélteti. Ezen a találkozáson négyszer fakadt ki az anyja ellene. „Nekem rugtata mondom, az anyám, és győztem hallgatni a leckét, intést, szitkot... Soká tartott a lárma.” Ezután történt a bejelentés: „... én megházasodtam, elvettem Török Sophie-t, s ajánlom ötet is, magamat is asszonyámnak gráciájába, ímhol a gyűrű!... Hiszen én mindég szerettem Sophie-t! ezt az egyet tudta a szegény szerencsétlen anya mondani örömében. Mint mikor a fortepiano muzsika egész fracas-ját (forté-ját) harsogja, s egyszerre esik a DIS (piano) lassú szelíd hangjába; így esett anyám ebbe a

hiszen én Sophie-t etc. etc-ba.”

Rendkívül fontosnak tartotta a zenét gyermekei nevelésénél. Erről már az első gyermekének, Iphigeniának eltervezett nevelése kapcsán így nyilatkozik Cserey Farkasnak Kázmér, 29 ápr. 1806-ban kelt levelében:

„Ebben a gyermekben példáját szeretném adni, hogy miként kell nevelni egy lány gyermeket... Első dolog, amit tanulni fog, a magyar nyelv lesz, második a francia. A németet tanulni nem fogja, mert az tanulás nélkül is reá ragad... Azután a muzsika és a festés lesz a stúdiuma.”

A muzsika mindig szerepel gyermekei neveléséről kifejtett nézeteiben. Hiszen az ő lelkivilágában is mindenkor igen-igen fontos szerepet töltött be. Zabolai Kis Sámuelnek írott, Széphalom, márc. 28. 1810. keltezésű levelében meg is indokolja, hogy miért fontos zenét tudni.

„Az úr engem az erdélyi újságoknak tisztelőjévé teszen. Örömmel hallom, hogy ők a muzsikát és a magyar poézist kedvelik. Mely bölcs volt a görögök nevelése, kiknél muzsikát tudni s honért érezni oly szükség volt, mint nálunk tudni a deák gram (latin grammatika) törvényeit.”

Ez a gondolat csendül ki Misoxenia című epigrammájából is.
 Jó nem kell, ha az emberiség, s nem nemzeted adja.
 Nékem az emberiség, s Pest, Buda tája hazám.

48. Élénken. $\text{♩} = 132$

Misoxenia. (Idegen-gyűlölet)
 Kazinczy Ferencől. Elt. 1759-1831. Kodály Zoltán

Jó nem kell, ha az em-be-ri-ség, s nem nem-ze-ted ad-ja:
 Jó nem kell, ha az em-be-ri-ség, s nem nem-ze-ted ad-ja:
 Né-kem az em-be-ri-ség, s Pest, Bu-da tá-ja ha-zám.
 Né-kem az em-be-ri-ség, s Pest, Bu-da tá-ja ha-zám.

Kodály Zoltán is ezt a versét választja ki azért, hogy arra kétszólamú kórust komponáljon. Be is veszi Bicinia Hungarica c. művébe. (I. 48. sz.)

Gr. Gyulai Karolinának – kitől gyermekei mellé nevelőnőt kér – Széphalom, január 18. 1815. keltezéssel írott levelében is kifejti nevelési elveit.

„Én sem leányaimat, sem fiaimat nem adom iskolába; magam nevelem őket szem előtt.” Bár jól látja a házi nevelés hátrányait; s a köznevelés hasznát, azért, amint írja: „azon gondolatra jutottam, ha lehetne-e házamnál iskola? Felkapták a gondolatot s mind tőlem, mind Sophietól sokat várnak, s így négy idegen leány van itt, s úgy látszik, hogy nemsokára több lesz. A muzsikát attól, aki a tudományokban nevel, nem lehet sok tanítványnak várni, mert ennek arra nem marad ideje. Így tehát mindjárt farsang után lesz egy muzsikusom is. Fortepianóm olyan van, amelyet kívánni lehet; öt eszt. olta játszottak rajta, s öt mutatis. Lesz férfi nevelőm is a magyar nyelv miatt.”

Úgy látszik, nem ment el ez a Gyulai Karolina által pártfogolt és tőle kért nevelőnő Kazinczyékhoz, mert rövidesen, még annak az évnek április hó 10-én feleségével és leányával Bécsbe megy, hogy ott franciául tisztán beszélő nevelőnőt válasszon és vigyen haza. Mert elsősorban franciás nevelést szeretne adni gyermekeinek. Erről vallott nézeteit már előzőleg kifejti gr. Dessewffy Józsefnek írott, 1814. nov. 26-án kelt levelében.

„Gyermekeimet ki nem adom a háztól, s francia nevelést akarok nekik adni, nem ragyogót, de franciást. Azt kívánnám, hogy (a nevelőnőnek) tiszta akcentje legyen, s legalább muzsikát, ha lehet, festést is tudjon. Fejeket férfi nevelő fogja munkába venni gyermekeimnek; ahhoz asszony ritkán tud.”

1815 áprilisában először úgy gondolják, hogy pár nap alatt sikerül ilyen nevelőnőt találni, s vihetik haza. De bizony nem három napot, hanem csaknem két hónapot töltenek el Bécsben, s június elsején kerülnek haza. Útjuk azonban sikerrel jár, s az idő sem telik el haszontalanul, mert Kazinczy kedvére gyarapíthatja ismer-

reteit a szívéhez közelálló művészeti ágakban. Erről így számol be Cserey Miklós-nak Bécsből, máj. 5dik 1815. keltezésű levelében:

„Én Bécsben nem élek egyébnek, mint a festésnek, muzsikának, architektúrának, téaternek és kerteknek.”

Házi iskolája számára legnehezebb muzsikust szereznie. Hiszen az akkori Magyarországán nincs intézményes zeneoktatás. Hol van még akkor az alsó és középfokú zenei képzés és a zeneakadémia? Kiépítésük a század utolsó negyedére maradt, s akkor is felülről lefelé. 1816-ban így Kazinczy is sokfelé próbálkozik, hogy zenemestert szerezzen. Szeretné megnyerni pl. Holéczy Mihályt, aki különben evangélikus lelkész, egyben jó muzsikus és egyik első magyar életrajzírója Mozartnak. „De az úr egyszersmind fortepianót is ver, németül igen jól beszél és ír, s nekem ilyenre volna szükségem” – írja neki Kazinczy. S hiába ajánl neki minden tőle telhetőt, végül nem megy el Széphalomra, mert úgy látszik, jövedelmezőbb állása van.

Panaszkodik Kazinczy Terhes Sámuelnek is 1816. márc. 20-án kelt levelében egy másik – őt szintén cserbenhagyó – muzsikusról. „A kassai muzsikus megcsalt, beküldtem jókor az előpénzt s más szél érte, nem hagyja el a várost. A sógoraszszony (felesége nagynénje) tehát azt engagírozza, a kitől ő maga tanult, pedig ő prima vista játszik és ezt a tudományát attól az öreg embertől vette. Hogy ismét meg ne csalattassam, kétfelé tettem lépésemet. Így vagy egyik, vagy másik csak eljő... Tánczlecze csaknem minden este tartatik; most manuetet tanulunk s én magam is járok velek. Ez lévén a legszükségesebb és legnehezebb; minthogy ez ad igazi állást a testnek, arra pedig mind a négy gyermeknek igen nagy szüksége van, azon leszünk, hogy ezt ápriliséig jól járassák.”

Április 15-én még mindig nincs zenemestere a gyermekeinek. Ugyancsak Terhes Sámuelnek írja ekkor keltezett levelében: „Gouvernante (nevelőnő) lesz májusban, de a muzsikus elakaszt. Minthogy én azt hiszem, hogy muzsika nélkül nagy híjja van a nevelésnek (így a görögöknél), muzsikus bizonyosan lesz, s minél hamarabb lehet lesz. Isten a bizonyosságom, hogy mindent elkövettem... Ha itt lesz a muzsikus, akkor rajta leszek, hogy amit eddig elmúlattak, kipótoltassék, s ki lesz pótolva.”

Leveleiből az olvasható ki, hogy csak 1817. januárjától kap zeneoktatót is gyermekei mellé. Nevelésükről, melyből most már a zene sem hiányzik, így számol be Szentgyörgyi Józsefnek 1818. március 19-én kelt levelében:

„Én gyermekeimnek élek... A játékos tanítást és is gyűlölöm; de lehet holmit játékoság nélkül is könnyen tanítani és megszerettetni. Én magam tanítom holmire legidősb lányomat, s könyv segedelme nélkül, s próbáld, tudakozd, miként mene az Azovi tengerből Petersburgba mindég vízen; s elmondja a tengereket, elmondván mely tengerben mi esik jobbra, mi balra; s mint viszen az út Bécsből Párizsba, Londonba etc.

A speciális dolgokkal nem terhelem, elég ha móddal hazáját ismeri. Tavaly januáriusban kezdé tanulni a klavírt, s már mozarti ouvertüröket ver és énekel, s ki

van kiáltva az egész tájékon, mely muzsikai talentumot kapott. Van egy bravur-ária (Maria Stuart), azt veri s énekli egyszerre, s a feleségem ángya elfakada sírva, midőn ezt és a Trubadurt hallá, mert ő maga muzikális lévén, tudja, hogy az 3 esztendei tanulás után is elég volna. Mestere egy szakxoniai születésű ember, aki ezidén januárban elvette azt a leányt, aki velem Erdélyben járt, és így bizonyos vagyok, hogy nálam marad, mert házas embert senki sem tart örömet, s városba költözni neki bajos volna. Van egy tiszteletre méltó Hofmeisterem is, aki 28 esztendeig volt lut. préd. Turóc vármegyének első oppidumában, azután b. Révainál bibliotekár és szekretárius. Ez jó és tiszta fej, pedánt és a legtisztább lelkű halandó.” Eközben sajnos, nagyon megromlott az anyagi helyzete. Felesége örökségeért folytatott pereskedése elvitte saját vagyónát is. 1821. június 14-én kelt levelében ezt írja gróf Dessewffy Józsefnek:

„...Én képzelhetetlenül szegényen élek, asztalom kevésbe kerül, rosszul öltözködöm, nem megyek emberek közé, semmi könyvet nem veszek, még a posta örömetől is csaknem egészen megfosztám magamat. És mégis adósságot csinállok, s az a legirtózatossabb, hogy gyermekeimet nem nevelhetem.”

Ezért egyezik bele abba, hogy a kiváló zenei képességű leánya, Zseni (Iphigenia) Dessewffykéhez menjen el, akiknél már volt Kassán, és nagyon összebarátkozott Virginie lányával. Ezt írja 1823. január 1-jén gr. Gyulay Karolinának:

„Zseni...szeptember olta Virginienél van patvarián. A két gyermek szerette egymást, míg Kassán volt, s gróf Desewffy megszólíta, hogy adjam Szentmihályra Zsenit, hogy lyányának ott társasága legyen, s ezt tevé hozzá; ha nekem tetszik, tovább is, hogy Kassára is bevihessem. Mivelhogy a gróf klaviermestert is tart, s Virginie vagy magyarul beszél, vagy franciául, kaptam az ajánlason, s ámbár a dolog esztendőnél továbbra halada, végre szeptemberben Zsenit levivém Szentmihályra.”

Azonban nemcsak az anyagi helyzete súlyosbodik, hanem támadások is érik vele egyet nem értő írótól, olykor általa tisztelt, szeretett barátoktól. Éppen azért nagyon tud örülni, ha a magyar irodalomnak szép, értékes hajtásairól szerezhet tudomást, vagy újra helyreállhat egy megromlott, elhidegült barátsága. Igen nagy örömet okozott neki Kisfaludy Károly 1822-es Auroájának kézbevétele, Kisfaludy Sándor Nemzeti Énekével. 1822 február 13-án Pápay Sámuelnek, majd 16-án Kisfaludy Károlynak így ír erről az eseményről:

„Pápay Sámuelnek Széphalom, Február 13d. 1822.

Még tartott bosszankodásom, midőn Aurórárt vevém. Az elcsendesíté véretem. édes barátom, amikor illy virágokra látom fakadozni Literaturánkat akkor az illy döllyfös teremtések tehetik velem, amit akarnak. – Dobozy gyönyörű, a Nemzeti Éneknek pedig óhajtanám azt, hogy azt a Magyar úgy énekellye minden reggel és estve, mint az Angol a maga God save the Kingjét. Éljen, éljen éljen Himfy, s öleljen meg engem Győzedelmi dalomért, melly Aurórában hátul áll.”

Magyar nemzeti ének.

(1822)

Szövege Kisfaludy Sándortól.

Zenéje Schreiber Karolytól.

Aurora.

Lassan.

A nem-zet-nek tes-te a nép, fe-je an-nak a ki-rály,
A jó ki-rály é-des aty-ja, hív né pé-nek, tör-vény-nyel,
A hív ma-gyar jó ki-rál-lyát, tisz-te-li es sze-re-ti

a nem-zet-test e-rős és ép, Vi-rág-szü-mölcs korban áll. Míg azt ő-si
skegyelmekkel i-gaz-gat-ja, Nem vál-to-zó önkény-nél. A nem-zet-test
meg-jár-ni a vi-lág-pá-lyát A né-pet ő ve-ze-ti A ma-gyar hív

tör-vén-nyinek e-rős lel-ke él-te-ti I-dő-s vi-lág vé-sze-i-nek
bol-dog-sá-gát hordozván nagy szí-vé-ben Önnön ör-zí szabad-sá-gát
kí-rál-lyá-ért kész ki-ke-l-ni vé-ré-vel; Kész al-doz-ni ha-zá-ja-ért

Dű-he meg-nem-dönt-he-ti. Tartsd meg is-ten fej-delmünknek nem zetünknek
Törvény s fe-gy-ver ke-zé-ben. Ald meg is-ten a nép aty-ját, a-gozat-ját
Er-té-ké-vel él-té-vel. Tá-p-lálj is-ten el-mé-ink-ben szí-ve-ink-ben

tör-vényünknek há-rom á-gú kö-te-lét egy-tes-té vált lé-te-lét.
és magzat-ját, ím így ki-ált minden hív ki-ra-llyát sze-re-tő szív.
mi-ve-inkben meg-eg-ye-ző ér-tel-met ősz-ve hangzó ér-zel-met.

Hamarabb

Tíz szá-za-dot ki-élt s ál-lott Ár-pád né-pe s tör-vé-nye,

S böl-dog volt bár vér-be száll-lott más nemze-tek nap-fé-nye Kormányá-ban

s tör-vé-nyi-ben él-vén halván so-ha mást, Nem kíván, mint a ré-gi-ben

Lassabban

Böl-dog ö-rök ma-ra-dást. Tartsd meg is-ten nem ze-tünket Ki-ra-lyunkat

tör-vé-nyünket böl-dog e-gyes-sé-gé-ben e-re-jé-ben fényé-ben

Nemzeti Ének

/ A Füredi Magyar Játékszínnek Hasznára. 1831./

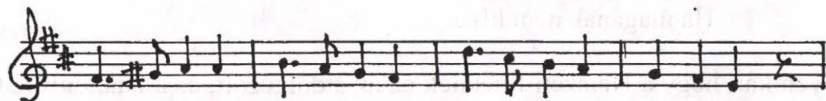
Kisfaludy Sándor

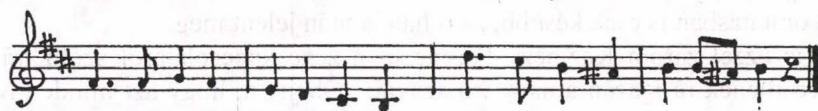
Ad-ja Is-ten! Hogy a Ma-gyar Ha-zá-ját és Nem-ze -tét,

Nyelvét, s ősi tu-laj-do -nát sze-resse, mint é - le - tét.

A ma-gyar csak addig él-het, míg a nyelve és szí-ve

Ma-gyar marad, vé-ge né-ki ha ma- gá -nak nem hí - ve.

„16. d 1822. Kazinczy – Kisfaludy Károlynak

Nagy és szép ragyogású barátom.

Nem képzelheted Te, melly örvendezéssel vevém én Aurórádat. Gyönyörű azt látni, hogy a Nemzeti erő mint fejtíki magát, s örvendek, hogy a Nemzet ezt a szép ajándékot Neked köszönheti. Haladj szerencsésen úton, és győzzd-meg továbbá is a gátlásokat. A bátyád Dobozya valóban igen szép, a Nemzeti éneknek pedig óhajtom, hogy azt minden Magyar tanulja-el, s reggeli és estveli könyörgése mellett mondja el teljes szívből, teljes lélekből és minden erejéből... Most pedig, egyik nagy kevésége az én életemnek, jer s halld tőlem azt az örömdetes hírt, hogy Sándor bátyád erántam meg van engesztelve. Hagyd tudnom ezt azokkal, akik engem szeretnek, hogy osztozhassak örömemben.”

Kisfaludy Sándornak ezt a Nemzeti Énekét „Magyar Nemzeti Ének” címmel, Schreiber Károly zenéjével Bartalus István is közli Magyar Orpheus című gyűjteményében (Pest, 1869. 102–103. o.). Szövege, mely oly nagyon fellelkesítette Kazinczy Ferencet, ma már nem minden részében időszerű. „A nemzetnek teste a nép, feje annak a király... a hív magyar jó királyát tiszteli és szereti... A magyar hív királyáért kész kikelni vérével, Kész áldozni hazájáért értékevel, éltevel stb.”

Ellenben Kisfaludy Sándor amikor Balatonfüreden létrehozta a magyar nyelv egyik fellelegvárának szánt első magyar közsínházat, s azt 1831-ben fel is avatják, megnyitják, erre az alkalomra átírja a Nemzeti Éneket, s azt a költő saját dallamával, az ő megnyitó beszéde után el is éneklik. Ennek 2. versszaka nem csupán ma is időszerű, hanem minden idők magyarja számára is tartalmaz életbevágóan fontos üzenetet.

Adja Isten! hogy a magyar
Hazáját és Nemzetét,
Nyelvét, s ősi tulajdonát
Szeresse, mint életét.
A magyar csak addig élhet,
Míg a nyelve és szíve
Magyar marad: Vége néki,
Ha magának nem híve.

Milyen kár, hogy a Nemzeti Éneknek ez az átdolgozott, és a balatonfüredi első magyar közsínház felavatásán, 1831. július 3-án bemutatott változata már nem juthatott el Kazinczy Ferenchez, aki pár héttel a bemutató után, augusztus 22-én meghalt. Nyomatásban is csak később, az ő halála után jelent meg.

Mégis ezzel zárom Kazinczy Ferenc és a zene kapcsolatáról szóló írásomat, mert erre illenek rá igazán a nagy író szavai: „Óhajtom, hogy azt minden Magyar tanulja el, s reggeli és estvéli könyörgése mellett mondja el teljes szívből, teljes lélekből és minden erejéből.”

S hozzátenném: tartsa is meg, hogy megmaradhasson.

DOMBÓVÁRI JÁNOS

Hódolat Kazinczy Ferenc szellemének*Mosonyi Mihály főhajtása*

A magyar irodalmi élet 1859-ben Kazinczy Ferenc születésének századik évfordulójára emlékezik. „Oly irányú és szellemű nemzeti tüntetések színhelyeivé váltak azután ez ünnepélyek mindenfelé – írja Ábrányi Kornél –, hogy még csak akadályokat sem gördíthetett elébök a még akkor teljesen le nem fegyverzett zsarnoki hatalom.” A nyelvújító-írók tisztelők között van *Mosonyi Mihály*, aki megírja *Hódolat Kazinczy Ferenc szellemének* című zongoraművét.

Michael G. Brand–Mosonyi Mihály

A magyar zenei romantika igazi korszakát két nemzedék, az ún. *virtuóz-triász* (Bihari, Csermák, Lavotta), valamint az *összefoglaló vezérek triászának* (Erkel, Liszt, Mosonyi) működésével is meghatározhatjuk.

A Moson megyei Boldogasszonyfalván (Frauenkirchen) született Mosonyi annak ellenére, hogy a klasszikus német mesterek neveltje, 1842-es Pestre költözése óta azon fáradozik, hogy a magyar zenét felvirágoztassa. Ebben nagymértékben segítette őt Liszt Ferenchez és Erkel Ferenchez fűződő mély barátsága. A magyarsághoz más kapcsolatok is vonzották: rokonszenvezett Széchenyivel, irodalmi tájékozódását – Kazinczyn kívül – Vörösmarty, Arany, Szigligeti szabta meg azután, hogy német érdeklődési körétől elfordult.

Azok az építkezési, formaalakítási törekvések, melyek a korai verbunkos zenében jelentkeztek először, Mosonyival érkeztek el fejlődésük tetőpontjára: a verbunkos nyelve, legkifinomultabb szimfonikus fogalmazásában az ő hősi-melankólikus lírája jegyében hódítja meg a nagy hangszeres formákat. A verbunkos kultúrájának győzelme tulajdonképpen most vált teljessé. Operaszínpad, szimfonikus, kamarazene- és zongorairódalom egyaránt az új nemzeti nyelvet beszéli, sőt abból épült fel.

Hódolat

A nemzetőrséget is megjárt Mosonyi ún. magyar korszaka az Esztergomi mise bemutatásával kezdődik, amelyről így vall visszaemlékezésében: „*Én Lisztet akkor*

tanultam közelebből ismerni, midőn 1856-ban Pestre jött esztergomi miséje előadásához a próbákat vezetendő.

Őszintén bevallom, hogy akkor ez a mű rám nézve az a fénysugár volt, mely *S a u l t P á l l á* változtató.”

E bibliai hasonlat nemcsak azt sugallja, hogy Mosonyi előtt megnyílt Liszt műveinek világa, hanem értelmezését adja „Saul-Brand” későbbi pálfordulásának: „Mosonyivá”, magyar zeneszerzővé válásának.

Ehhez segíti hozzá a bevezetőben már említett országos centenáriumi Kazinczy-ünnepély, amely a legalkalmasabb pillanat arra, hogy a nemzeti zeneművészet megoldatlan kérdésein vívódó muzsikusként a közönség elé lépjen. Mosonyi úgy érzi, megtalálta, amit keresett, s tudja, ha most kísérleteinek első eredményével a nyelvújító-előd emlékének hódol: hangjára felfigyel a nagyközönség. S ennek nyomán születik a *Hódolat Kazinczy Ferenc szellemének* című zongoradarabja, melynek díszes címlapján először áll: „szerzé Mosonyi Mihály”.

A *Hódolat* rapszódiaszerű, lassú és friss szakaszból szőtt poéma. Dallamvilága verbunkos-fogantatású: ihletője, mintaképe a század magyar tánczene-stílusa. Míg azonban Liszt a híres magyar rapszódiaokban többnyire más szerzők népszerű melódiáit öltöztette új, csillogó köntösbe, addig itt valamennyi téma Mosonyi eredeti invenciójáról vall. A forma is tervszerűbb, magasabb rendű, mint a füzérszerű magyar rapszódiaé. Különösen a lassú rész formálása figyelemre méltó: három visszatérő témára épülő szabadabb konstrukció, dalformának és egyszerűbb szonáta-szerkezetnek sajátos ötvözete. Hangulatát tekintve egyetlen széles ív, melynek szimmetrikus felezőpontja egyben a lassú rész nagy hatású érzelmi csúcsa. A friss rész egyszerűbb szerkezetű: háromtagú visszatérő forma, „szabályos” arányokkal.

Vajon milyen *tartalmi* momentum fűzi ezt a zeneművet Kazinczy Ferenc alakjához?

Költői program aligha, annál inkább az *újító szándék*. Hiszen Mosonyi, amikor a verbunkos-melodikát és a rapszódia-formát nyugat-európai zeneszerzői technikával társítja, voltaképpen *új zenei nyelv* kialakítását kísérli meg.

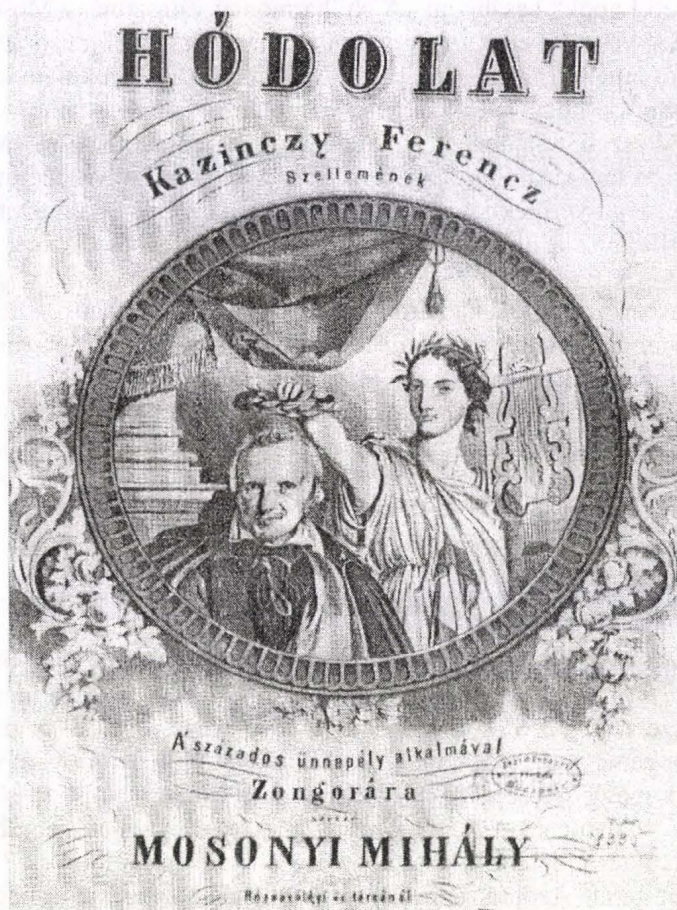
Ami ebben a nyelvújításban az elemző szemébe tűnhet: hogy Mosonyi korábbi, nagyobb lélegzetű német-romantikus műveinek természetesebb, oldott formálását most a népdal, a népies műdal és a hangszeres magyar tánczene zárt formáinak, a *periódusnak*, ill. a *dalformának* uralma váltja fel.

Hódolat zenekari változata

Mosonyi szimfonikus műveinek sorában tekintélyes helyet foglal a *Hódolat* zenekari változata.

Gyanítható, hogy töretlen újító szándéka vezette az éppen csak befejezett zongoradarab szimfonikus változatának elkészítéséhez is. A *Hódolat* partitúráján 1860. szeptember 20-ai keltezés szerepel. Noha a zongoramű szerkezetén Mosonyi nem változtatott, a darab hangszerelésével zenetörténetet írt: ugyanis a *Hódolat* az első

szimfonikus mű, melyben a *cimbalom* is szerepet kap. E „nemzeti hangszer” számára írta Mosonyi a lassú szakasz kádenciáit, a friss részben pedig dallamvivő és színező instrumentumként alkalmazta a cimbalmot.

A „Hódolat” Liszt Ferenc hagyatékából
való példányának címlapja

Mosonyi a zeneszerzés legkisebb részletkérdéseiben is a teljes magyarságra törekedett. Partitúrájában a hangszerek magyar nevükön szerepelnek: a fagottot *búgósípnak* hívta, másutt *medencének* a cintányért. De talán ő terjesztette el a brácsa máig élő magyar nevéként a *mélyhegedűt*.

Természetesen nem érte be a nevek magyarításával. Sajátságos magyar műfajra, jellegzetes hangszínekre, különleges nemzeti hangszerekre vágyott, s arra, hogy mindezt megismertesse, valamint megszerettesse a hazai és külföldi nagyközönséggel.

Mosonyi Mihálynak – amint azt a későbbiekben is láthatjuk majd – egy-egy művének bemutatásához jóval több szerencsére lett volna szüksége.

Alig három héttel a Hódolat meghangszerelése után érdekes hír látott napvilágot a „Zenészet Lapok” hasábjain: „A philharmoniai választmány Mosonyinak három jeles művét vette fel e tél folytán tartandó hangversenyei műsorába. – Három körülmény szól amellett, hogy ama három műben közönségünk nem kis élvezetet fog találni. Első az: hogy jeles szerzőnk és dolgozótársunk a hangszerelésben, a hangszerek költészeti tulajdonaik ismeretében egészen otthon van. Második az: hogy ama három mű kizárólag magyar stílusban van szerkesztve. Harmadik pedig: hogy a három szép gyermek keresztatyja, jeles karnagyunk Erkel, azon lesz, hogy három keresztfia, hozzá illően, csak jó nevelés után jelenhessék meg a közönség előtt.”

A tudósításban szereplő ama három mű egyike – a *Gyászhangok Széchenyi István halálára* című alkotás, az *Ünnepi zene* mellett – a *Hódolat Kazinczy Ferenc szellemének* című zenekari darab.

Miközben december 16-án, valamint január 6-án az Erkel vezényelte filharmonikusok előadásában először szólal meg a *Gyászhangok*, ill. az *Ünnepi zene*, addig a *Hódolat* bemutatásáról *mostanig nincs tudomásunk*.

A Tisztulás ünnepe az Ungnál 886-ik esztendőben

Mosonyi 1860-ban már „magyar zenészeti tekintélynek” számít, akinek személyével, munkásságával egyre többet foglalkozik a honi sajtó. Mindjárt az újev első napjaiban hosszabb cikk lát napvilágot a „Budapesti Szemlé”-ben *Mosonyi Mihály és újabb művei* címmel. Írója, Bartalus István eképpen méltatta a „fiatal” magyar zenészerző ténykedését: „Mosonyi Mihály már régen él azon eszmének, hogy a magyar zenét nemesíteni kellene, s csak időre és alkalomra várt, mikor az elhintett magvak meggyökereszenek. – Nemrég jelent meg egy műve »Hódolat Kazinczy Ferenc szellemének«. E mű a pesti zenészek figyelmét magára vonta. Kíváncsian tudakolá mindenki, kilehet a gyakorlott tollú fiatal művész? Azonban a mű elárulta mesterét. Azóta szépnél szebb szerzeményei jelentek meg és vannak készülőkben.”

E születő művek közt egy félig-meddig bizonyára már elkészült alkotásról is hírt ad Bartalus: „Nem sokára (a Tinódi-ünnepen) fogunk tőle hallani egy magyar stílusban írott symphoniát, melyben (mint a Beethoven utolsó és legnagyobb teremtményében) a zene és ének párosítva lesz. Mosonyi e nagy művéhez a Kazinczy »tisztulási ünnepét« vette szövegül.”

A TISZTULÁS INNEPE AZ UNGNÁL. 886. ESZT.

A NÉP.

Érettünk küzd, értünk csatáz

A harcz' nagy Istene
Segéli az elnyomottakat,
S elnyomja az elnyomót!

A JÓSOK.

Bízzál te benne, hű sereg,

Rád néki gondja van.
Segéli az elnyomottakat,
S elnyomja az elnyomót!

EGGYÜTT.

Segéli az elnyomottakat

A harcz' nagy Istene.
Ránk gondja volt, ránk gondja lesz,
S elnyomja az elnyomót!

AZ OLTÁR' SZŰZE

Az agg erdőben aludtam el
Egy lombos tölgynek alatta.
Zaj támada az agg tölgy' lombjai közt,
S elverte szememről álmomat.
Idegen raj ülte meg a magas
Tölgy' gallyait, egy tömött gerezd.
S a régi lakók kirohantak
Elűzni szelíd vendégeiket.
Dühösen folyt a küzdők között
A vércsata, hulltak seregeik.
De most szeretetté vála tusájok,
S a két raj egy rajjá leve.

A FŐ-PAP

Tisztuljatok meg! Vár az Ung,
 Újabb hazátok' szép folyamja.
 Nem nyér segélyt a szennyezett,
 Nem, a ki más' tulajdonát,
 Hölgvét, cselédit, barmait,
 Orúl vagy nyílt arcczal rabolja.
 Nem, a ki csal; nem, a ki jobbját
 Felének avagy ellenének
 Mosolygva nyújtja, s másfelől
 Mérges nyilat fúr oldalába.
 Nem, a ki jámbor szenvedőnek
 Enyhíteni rest gyötrelmeit.
 A szenvedő Isten' sajátja,
 S az érte mindég bosszút áll,
 Bosszút a bántón. Tisztuljatok!
 Tisztuljatok, megszennyezettek,
 Tisztuljatok meg! Vár az Ung.

FEGYVERNEK

Ártatlan' vére Balambert,
 S a nagyerejű Csaratont, Ödönt,
 És téged, dicső Etelyénk, soha nem fertőzte meg.
 A hős nem fenevad; védi szabadjait,
 S másnak szabadját tiszteli.
 Ötöly így fut, elhagyott hazánk'
 Bérczeinek kevély nagy fija,
 Szelíden s áldást hozva medreiben.
 De ha szirtek gátlják a szabad' menését,
 Kicsap a mederből, s ront s pusztít haragja.
 Árpád, a pálcza tiéd, tied a kard és az ércz paizs;
 Szabad nép adta, s önkényt, azt kezédbe,
 Magáért és nem magadért.
 Viseld, fija s atyja néki, és a szép örökbe,
 Etelyénk hagyá mireánk, te légy vezérünk.

MIND.

Érettünk küzd, értünk csatáz
 A harcz' nagy Istene,
 Segéli az elnyomottakat,
 S elnyomja az elnyomót!

Kazinczynak e hatvansorososa a hazafias versek tematikai vonulatához tartozik. Alapgondolata antik eredetű: a római államhoz hasonlóan a magyarság fő feladata e hazában az elnyomó és az elnyomott közötti igazságtétel. Maga Kazinczy egy 1822-es kiadástervezetben (Cik Ver. 81–82. f.) az alábbi kommentárt fűzte a költeményhez: „Motiválva van a’ Magyarok’ jövetele: Etelyénk, a’ mi Etelyénk! hagyá reánk. – Az Oltár’ szüze elmondja, mint akarának itt megtelepedni a’ Magyarok. – A’ Fő-Jós Predikációja a’ Nemzettől elhárítani igyekszik a’ tolvajkodás’ szennyét. (Akkor minden Nemzet lopott.) – Etely így fut... az az, az Ázsiai Etely folyam.”

Mosonyi új műve, az *első magyar kantáta* azonban nem szólalt meg a január 20-ára tervezett Tinódi-ünnepen. Nem szólalhatott meg, mivel a hangverseny „magasb rendelet folytán nyugalmasabb idők bekövetkeztéig elhalasztatott”.

A mű eredeti kézírata később elveszett, teljes bizonyossággal ma sem tudjuk, hogy komponálását mikor fejezte be Mosonyi. Miután megírásának eszméje még 1859-ben, a Kazinczy évben fogant, s ha 1860. január 20-án már elő akarták adni: az év első napjaiban feltétlenül készen kellett állania. Azt szintén Bartalusnak a műről írott részletes elemzéséből tudjuk, hogy Mosonyi „ének és zenekarra szerzett” alkotásának „vezérkönyve 112 lapból áll, ide értve a 34 lap terjedelmű nyitányt”.

Kazinczy költeménye, mely 1823-ban jelent meg a Kisfaludy Károly szerkesztette Auróra almanachban, mind témáját, mind formáját tekintve eszményi kantátaszövegnek bizonyult. A költeményt, néhány verssor elhagyásával, egy későbbi kiadás némiképp eltérő szövege alapján zenésítette meg Mosonyi. A vers számos „szereplőt” vonultat fel: *sereget (népet)*, *jós-kart*, *az oltár szüzét*, *fő jóst (főpapot)* és *fegyvernököket*. Mindez alkalmat teremtett a zeneszerző számára vegyes- és férfikórus, szoprán-, basszus- és tenorszóló szerepeltetésére, változtatására, szembeállítására. Még a költemény kezdetét ismétlő zárószakasz is valósággal zenei fogantatású befejezés: mint győzelmesen megvívott harc után, tér vissza a nyitógondolat, az *alapeszme*, a *főtéma*, immár beteljesülést hirdetve, büszkén és diadalmasan.

De a költemény alapeszméje önmagában is megragadhatta Mosonyit, a magyar zeneköltőt s az embert egyaránt. Honfoglalás, erkölcsi megtisztulás – és mindez egy újonnan született költői nyelven megszólaltatva: Mosonyi bizvást láthatta Kazinczy művében tulajdon élete munkájának jelképét. S a vers nyomán született kantáta, *A Tisztulás ünnepe az Ungnál 886-ik esztendőben*, a magyarrá lett zeneköltőnek szent lelkesedéstől fűtött hitvallásává lett: romantikus-mámoros eggyévalás az újonnan megtalált közösséggel.

Íme, a kantáta *zenekari bevezetésének* programja. Maga az introdukciónak jelentős vívmánya Mosonyi nemzeti törekvéseinek: *első magyar zenekari műve*.

Az egyre bontakozó magyar zenekari irodalomban a *Tisztulás* zenekari bevezetése annyiban mutat túl a már megszületett Erkel két operanyitányán (*Bátori Mária*, *Hunyadi László*) és Liszt *Hungaria* című szimfonikus költeményén, hogy Mosonyi témáinak nyelve színmagyar, és intonációja-hangulatvilága egységes. Itt

sikerült témáit motivikus szövémódra is alkalmassá hajlítani, miután rátalált a szimfonikus nyelv kialakításához olyannyira szükséges magyaros zenei kötőszövekre.

„A terjedelmes zenekari bevezetés formailag egytémájú, romantikus szonáta, melynek kidolgozási részét *trio*, új dallamokat felvonultató középrész helyettesíti” – olvashatjuk *Bónis Ferenc* kitűnő műelemzésében. Mivel máig az egyetlen Mosonyi-kutató, aki a legátfogóbb elemzését adta a *Tisztulásnak*, a továbbiakban is elsősorban rá hagyatkozunk.

„A zenekari tételt a programban is említett háromszoros fanfár nyitja – ebből bontakozik ki az indulószerű, archaizáló verbunkos-főtema (E-dúrban, Mosonyi kedvelt ’lovagi’ hangnemében).

A szélesen mintázott főtémából szövődő első tétel-részt a *Rákóczi-induló* hirtelen felbukkanó kezdődallama zárja le. A mai olvasót bizonyára meglepi a különös ötlet: mit kereshet a Rákóczi-dallam a honfoglalás korát idéző kantátában? Ám a romantikus múlt század magyar muzsikusa és közönsége számára természetesnek tűnt, hogy a szabadság, a függetlenség, a nemzeti öntudat zenei jelképe csakis a *Rákóczi-induló* meg a *Szózat* lehet. Ezért térnek vissza ezek a dallamok oly sokszor Mosonyi, Erkel és Liszt szimfonikus és színpadi műveiben.

A felemelő-heroikus introdukciónak középrésze a kantáta két áriájának hangulatát és melodikáját vetíti előre. S az előjáték nem zárul le a ’lovagi’ téma visszatérésével: hatalmas lendülettel torkollik a kantáta első kórustételébe”.

Ezúttal Mosonyi szavait idézzük: „E megragadó zenészeti képnek mindinkább nagyobb arányban feltáruló körvonalai alatt egyszerre felemelkedtek helyeikből az addig ülve maradt alakok, s hatalmas hangjaikkal új életet öntöttek az egészbe s a terem oszlopzatai szinte reszkette hangoztatták vissza eme szavakat:

*Érettünk küzd, értünk csatáz
A harc nagy Istene.*

Erre minden szív sebesebben kezdett dobogni s minden földi salaktól megtisztulva leírhatatlan lelkesedéssel találkozott egyik szem a másikkal, mintha mondanák: »mindnyájan egyek vagyunk, mindnyájan egy szent érzeménytől lelkesülünk«. – Ezen nagyszerű kardal alatt néhány férfialak állt az előtérbe s jóslói arckifejezéssel éneklék:

*Bízzál te benne hű sereg
Rád néki gondja van.*

Majdan ismét belevegyültek az előbbi kardal szavai s az egész zenekar hozzájárultával mindenfelől harcias kifejezéssel hangzott:

Segéli az elnyomottakat

Az egész jelenet hasonlított egy zenészeti s dalviharhoz, mely képes lett volna a holt anyagba is új életet önteni s felkorbácsolni a leglehangoltabb kedélyeket is.”

A *nyitókórus* szereplői – mint a programból is kitűnik – *a nép* (vegyeskar személyesíti) s *a jósok* (külön férfikar). A tétel dallamkészlete a *Magyar gyermekvilágban* kikísérletezett melódiatípusok közül való: a nép „magyar moll”-ban felhangzó témáját amott dallamként is, basszusként is papírra vetette már Mosonyi – a jósok kara a *Szózat* egyik feszülő motívumából bomlik ki. Az egyes tételrészeket elválasztó zenekari ritornellt pedig (mely már az introdukcióban feltűnt és a szoprán szólóban szintén megjelenik majd) a 11. Gyermeckarab egyik témájaként fogalmazta Mosonyi első ízben.

Kazinczy metrikus lüktetésű sorait Mosonyi verbunkos-képletekké, magyaros ritmusalakzatokká oldotta. Vajon tudott-e már magyarul a kantáta komponálásakor? Erre nehéz egyértelmű választ adnunk. Annyi bizonyos, hogy Mosonyi valamennyi ránk maradt cikk- és levélfogalmazványa német nyelvű. Ugyanakkor megdöbbentő ellenérv, hogy két operát, három kantátát, számos kórusművet és dalt írt magyar szövegre. Az igazság feltehetően a két véglet közt rejlik: ha nyelvi gondolkodásában meg is maradt németnek, legalább értenie kellett a magyart, már 1860 táján. Prozódiai hibát kétségkívül vétett, itt is, másutt is (ilyesmi Erkelrel úgyszintén megesett), de korának közönsége e tekintetben nem volt nagyigényű és szigorú.

Hogy tudta, mit ír: számos finom részletmegoldás tanúsítja. Mint romantikus zeneszerző, ő is kedvelte az „idézőjeles” beszédmódot. A nyitó-karban, például, amint a nép kimondja a védő-bizakodó ígét – „S elnyomja az elnyomót!” – a zenekarban megszólal a *Rákóczi-induló* sokatmondó dallama. Ekkor is, meg amikor felhangzik a biztató jóslat („Bízzál te benne, hű sereg”) a *Szózatból* szőtt motívikával: a zeneszerző maga is bizvást számíthatott az új közönség gyors megértésére. S joggal írhatta: „Erre minden szív sebesebben kezdett dobogni...”

„Mint a természeti orkánt, úgy ezt is hirtelen beállott nyugalom követé – idézzük tovább Mosonyi szavait – ...s titokszerűen zengő hárfahangok mellett megjelent az o l t á r s z ü z e mint egy túlvilági fehér liliomszál, s mi neki delejes álmában megjelent, arról kezdett énekelni...”

Elmondá őseink hős tetteit, harci dicsőségét, s az új hon foglalásának történetét.”

Az oltár szüzének éneke Mosonyi *első magyar áriája*. Szabadon formált, háromrészes visszatérő-szerkezet, az első s a harmadik részben Erkel nőalakjaira emlékeztető dallamossággal. Tematikus kapcsolat fűzi a nyitókarhoz: a zenekari ritornell újbóli megjelenése. Középrészének témája újabb *Szózat*-variáns – ezt a dallamot Mosonyi finom motívikus társítással visszaidézi majd a zárótételben. De ami itt még „delejes álom”, tétova jóslat csupán: ott már valóságos diadalérzéssé teljesedik. Mosonyi e téma-modellt is a gyermeckarabok komponálásakor kövöcsolta ki.

„Majd eme szeráfhangok után... hosszú főpapi ruhába öltözködött tisztas alak lépett az előtérre, s fennhangon így szólt:”

*Tisztúljatok meg! Vár az Ung
Újabb hazátok szép folyama.”*

Ez a „magyar Sarastro-ária” érdekes formát ölt. Kezdetén és végén méltóság-teljes főpapi szózat keretezi. De a közbenső rész, mely az új hazára találás előtti megtisztulási szertartás erkölcsi feltételeit sorakoztatja fel, Liszt és Wagner szövés módjára emlékeztet: egyre emelkedettebb hangon ismétli mondandóját, hogy a tetőfokon új gondolatnak adjon helyet. Az ária dallamvilágát magyar moll-fordulatok színezik, ritmusát magyaros hangsúly-eltolások teszik sajátossá.

A most következő fegyvernök énekének, e tenor-ariosónak kezdőszakasza ismét E-dúrban áll, Mosonyi „lovagi” hangnemében. Hangja stilizált, „archaizáló”: a verbunkos általánosabb melodikai és ritmikai fordulatait hangsúlyozza, a záradékokban tüntető bokázó-figurákkal.

Formája kötetlen, csapongó, fantáziaszerű – szólórészei összekötő, egységbe foglaló zenekari szakaszok szövetébe ágyazódnak. Az arioso végül lezáratlan marad s a kantáta befejező számába torkollik:

„...s midőn a hős e szavakat mondá:

*Árpád! A pálca tied,
Tied a kard és az ércpaizs,
Szabad nép adta
S önkényt azt kezdedbe
Magáért és nem magadért*

Ekkor ismét előléptek a jósok s ismételték a hős végszavait, míg a karok hatalmasan ezt hangoztaták:

Te légy vezérünk!

A harcias zengésű rézhangszerek mintha az egész nép visszhangjává változtak volna, egyesülve a többiekkel kiválólag támogaták a kitörő kart. Minden egy cél felé látszott törekedni, s úgy tetszett nekem, mintha az egész gyülekezet kettőzött erőlködéssel kívánva részt venni a zárszavak hangoztatásában, eget verő harsogással, diadalittasan ismételte volna e szavakat:

*Értünk küzd, értünk csatáz
A harc nagy Istene.*

A befejezés tenor-recitativóval kezdődik (ez is előtanulmány már a tervezett magyar operához) és tenorszólóval folytatódik.” A zeneszerző, amikor e helyütt felidézi a szopránária dallamát, arra utal, hogy az oltár szűzének jóslata, íme, valósággá érett... Ezt a melódiát megismétlik a jósok – a teljes kar pompás, polifon szövésű felkiáltásokkal fokozza a feszültséget a forrpontig, melyből hirtelen pattan ki a nyitókar rekapitulációja. Dallamai közt új erővel, a honfoglalás diadalérzésével zeng a *Szózat*-motívum, s a „harc nagy Istenének” hatalmát jelképezve, a *Rákóczi-induló* egyik melódiája.

Azonban nemcsak a műveknek van meg a maguk sorsa, hanem a bemutatóknak is. A zeneköltő haláláig ugyanis hat ízben készültek a kantáta bemutatására, ám egyik próbálkozás sem érett előadássá. Első alkalommal – említettük már – a Zenede 1860 januárjára tervezett Tinódi-ünnepélyén hangzott volna fel. Másodjára a filharmonikusok tűzték műsorukra, megfelelő vegyeskar híján ekkor sem szólalhatott meg. A harmadik kudarc történetét Ábrányi Kornéltól idézzük: „Egy pár év múlva a pesti zenedének több ügybuzgó tagja állván a philharmoniai hangversenyek élire, hogy egy pár nagy zene s énekkari hangversenyt rendezzenek: azok szintén tervezték e mű előadását. De Mosonyi meghasonlásban élván úgy a zenede mind a phil. társulattal: hallani sem akart a terv megvalósításáról.” Negyedik alkalommal a fennállásának negyedszázados jubileumát ünneplő Zenede kívánta előadni. Azonban az ünnepség fénypontja, Liszt *Szent Erzsébet-oratóriumának* ősbemutatója, oly sok próbát igényelt, hogy Mosonyi – aki nagybőgőn játszott a premieren – a Liszt-mű sikere érdekében önzetlenül lemondott a *Tisztulás* előadásáról. Az ötödik kísérletre 1866-ban került sor. A Zenészeti Lapok híradása szerint ekkor a Budai Dalárda foglalkozott a kantáta előadásának gondolatával. „Mosonyi ismét csak kitérőleg válaszolt – emlékezik Ábrányi – húzta, halasztotta a dolgot, fő kifogásul hozván fel a nevezett műegyletnek még nem elég erős és önálló zenekarát.” 1868 elején Mosonyi a Pesti Zenekedvelők Egyesületének karnagya lett, azonban csak ideiglenesen fogadta el ezt a tisztséget. Egykorú újságközlés szerint a Zenekedvelők huzamosabb ideig készültek a mű bemutatására. De néhány hónap után Mosonyi lemondott karnagyi tisztéről s ezzel a *Tisztulás* megszólaltatásának ügye – a szerző életében most már végérvényesen – lekerült a napirendről.

Első ízben a budapesti rádióban került előadásra, 1931-ben, a nyilvános bemutató pedig 1953-ban zajlott csak le.

Nincs még egy komponistája a magyar zenetörténetnek, aki oly maradandó emléket állított volna Kazinczy Ferencnek, mint Mosonyi Mihály. Láthattuk a művek eddigi hányatott sorsát, amelytől nemcsak a szerzőnek támadt szomorúsága, de a széles közönség is mindmáig szegényebb Mosonyi háromszoros főhajtásának zenei élményével.

A késői utódok számára azonban még mindig adott a lehetősége annak, hogy pótolják 140 év mulasztását. A közelgő magyar millennium is segít abban, hogy a Zempléni Szimfonikus Zenekar vállalkozzon nemcsak a művek megszólaltatására, hanem azok hanghordozón (CD, kazetta) történő rögzítésére is – így tisztelve az anyanyelv és a zenei anyanyelv újítóinak: Kazinczy Ferenc és Mosonyi Mihály emléke előtt.

Irodalom

BÓNIS FERENC

Mosonyi Mihály (Zeneműkiadó 1960)

ID. ÁBRÁNYI KORNÉL

Mosonyi Mihály élet és jellemrajza, Pest 1872.

LEGÁNY DEZSŐ

A magyar zene krónikája (Zeneműkiadó 1962)

SZABOLCSI BENCE

A XIX. század magyar romantikus zenéje, Budapest 1951.

SZABOLCSI BENCE

A magyar zenetörténet kézikönyve (Zeneműkiadó 1955)

ZENÉSZETI LAPOK

1860–1872 (Mosonyi legtöbb írása itt olvasható).

KAZINCZY FERENC Összes Költeményei (Balassi Kiadó 1998)

KISS ENDRE JÓZSEF

Kazinczy Ferenc a könyvtárban

A Kazinczy-életmű időszerűségét a vele foglalkozó, évről évre megjelenő feldolgozások igazolják, s nemkülönben azok a művelődéstörténeti párhuzamok, amelyek korát és korunkat mérik össze. A könyvtárral kapcsolatos tevékenységére szorítkozva kell megjegyeznünk, hogy éppen az ő kora az, amelyben a könyvtárak száma ugrásszerűen megnő, megszületnek az országos jelentőségű nemzeti gyűjtemények, s az addig uralkodó egyházi és főúri könyvtártípusok jelentős változásnak indulnak, hogy azután a reformkorban a polgári könyvtártípus valamennyi válfaja kialakulhasson Magyarországon. Innen¹ datálhatjuk a magyar bibliográfia kezdetét és annak a közművelődési koncepciónak az elterjedését, melyet a haladó nemesi értelmiség tűzött zászlájára és a közjót azzal kívánta előmozdítani, hogy kultúrát követelt mind a földesúrnak, mind a köznépnek. Kazinczy Orpheusának bevezetőjében így ad ennek hangot; „Hazafiak csak könyveinket vegyétek, megmutatjuk majd, mire mehetünk!”² Ez az elképzelés a felvilágosodás eszmeköréből táplálkozik. Kazinczynál: „... mintha Voltaire lépten-nyomon egy Rousseaut fedezne fel magában büszke ujjongással”³ – fogalmazza Horváth János. S ez nem csoda, hiszen az anyai nagypapa, Bossanyi Ferenc – akinél Kazinczy gyermekkorra nagy részét tölti – az erlangeni német és a lipcsei latin újságokat lapozgatja és felvilágosult művek olvasásában leli gyönyörűségét.⁴ A felvilágosodás kifejezést németül és franciául sokan használják már, de ebben az értelemben magyarul Kazinczy írja le 1776-ban a ’világosság’ szót elsőként.⁵

Ugyanezen időszak a nemzeti irodalmi élet kibontakozásának, az irodalomkritikának, a magyar nyelvű sajtó indulásának, s az esztétikai gondolkodásnak a kezdete. A radikális reformnemesség és a felvilágosodás hívei azonban – különösen a Martinovics-féle mozgalom elfojtását követően – nem élhetnek a művelődés közéleti fórumaival, kultúrpolitikai lehetőségeivel. Nézeteik viszont nem változnak, céljaikat nem adják fel, nevezetesen azt, hogy a társadalom minél szélesebb rétegeiben művelt közönséget neveljenek, s így mentsenek meg egy nemzetet az emberiségnek.

¹ ZWITTINGER DAVID: Specimen Hungariae... 1711.

² Orpheus előszava. 1790.

³ HORVÁTH JÁNOS: Kazinczy emlékezete. Bp. 1931. 13.

⁴ Magyar sajtó története I. Bp. 1979. 218.

⁵ Európai kitekintés = A magyar kritika évszázadai. Bp. 1981. 251 és kk.

S ha a nemzeti ellenzéknek nem álltak rendelkezésére a legkézenfekvőbb eszközök, akkor elvontabbak után néztek. Ezt találták meg a nyelvművelésben, melyhez mélységes elkötelezettséggel kötődtek alkalmi tudósai. Kazinczy vallomásával: „... ha bennünket valaha egy idegen győző járma alá hajtana is, ha nem barbarus, védelembe vegye, fenntartsa, virágzásra juttassa; s mi ezt a nyelvet szeretni tartoznánk, ha ily szép és a maga nemében egyetlen nem volna is, mert a mienk”.⁶ Ebben a misszióban természetsszerűleg nagy hangsúlyt kapnak az olvasási szokások, az írásművészet, s a világirodalmi értékek interpretálása. A fordítás megannyi ablaknyitás azon nemzeti irodalmakra, melyek szabadon építkezhetnek és példaképpül szolgálhatnak; legyenek bár görög és latin klasszikusok, vagy a kortárs irodalom franciául és németül. Az interpretálást minden nyelvművelő erkölcsi kötelességének tekinti, mert fordítani ekkor még annyit jelent, mint „magyarrá tenni” a világirodalom legfontosabbnak tartott gondolati, esztétikai értékeit. A széphalmi mester negyedszáz fordítással mutatott ebben példát, s a fordítás filozófiájáról így szólt: „...Nekünk nem hasonlítani kell másokhoz, hanem különböznünk másoktól; nyelvünket nem idegen példák szerint alakolni, hanem annak saját erejét kifejteni. Nekünk nem görögökké, rómaiakká, nem franciákká, olaszokká, angolokká, németekké kell válnunk. Nekünk magyaroknak kell maradnunk.”⁷ A nyelvújítók megindítóan szép eszménye a „világosság nyelvének” a megteremtése, vagyis annak a nyelvi világnak a megépítése, amely szabad és a nemzetre szabott, s aminek az az ígérete, hogy ugyanezt az élet minden más területén érvényesítheti. A „világosság nyelve” pedig nem más, mint a megfelelőnek tartott „könyveknek a nyelve”. Horváth Jánost idézve: „A nyelv – megindulván a nemzetben a kultúra – új ágra szakad és az élet nyelvén kívül most egy más is támad; a könyvek nyelve.”⁸

Mindezekről azért kellett szólnunk, hogy megérthessük; milyen volt a könyv valódi jelentősége Kazinczy kortársainak idejében. Az emberi szellem alkotásának rögzített és terjeszthető formája egész élete során Kazinczy érdeklődésének a homlokterében maradt. Az ifjúkori indíttatásokat adó olvasmányélményére így emlékezik: „Egy új bibliothekárius látván, hogy szeretek könyvet venni s ismerni, hírt ada, hogy kezéhez két nyomtatvány küldetett... Még ma is bírom e könyvet, mert rajta van ifjú esztendeim örömeinek emlékezete... ő vala örök olvasmányom ezentúl, s már akkor feltevém, hogy az ő koszorúja után fogok törekedni minden erőmmel, ami lesz.”⁹

Pataki diákkorából idézi: „A bibliothekárius Szathmáry barátsága s az a nevelletlenségem, hogy ahol könyvet találtam, végigforgattam az egész rakást, engem a könyvek ismeretében derekasan meggazdagíta; s azt olyankor sem mulatám el soha, midőn Regmecről a vakációban Semjénbe lemenénk, oly helyeken szállánk

⁶ HORVÁTH. i. m. 32.

⁷ KAZINCZY FERENC: Pályám emlékezete. Bp. 1960. 260.

⁸ HORVÁTH. i. m. 27.

⁹ KÓKAI GYÖRGY: Kazinczy Ferenc és a korabeli magyar könyvtárak = A Könyvtáros, 1959. 894–895.

meg, ahol vala prédikátor. Mihelyt megszállánk, én azonnal mentem a paphoz, végighányám könyveit, s tőlök a római és görög klasszikusokat – amelyekre a papnak úgyszincs azután szüksége – megvásárlottam. Ha a pap látta a külföldet, elbeszéltettem véle, hol járt, mit látott, kit hallgata, s némelyikétől ajándékba kaptam az ismeretesebb nevű tudósok autographonját...”¹⁰

Talán a legmegkapóbb vallomása az érsemlyéni gyermek találkozása a könyvvel: „Makody nevű prédikátorunkhoz hordatám el magamat, s fő gyönyörűségemet abban lelém, hogy a vén pap könyveit összedúlhattam. Kivált a basileai kiadásokat szerettem, igen fehér papirosáért, s szép metszésű betűiért. Midőn visszaemlékezem e szenvedelmemre, nem tudom elhítenni magammal, hogy ezek megmagyarázhatatlanul embriokkent nem fekszenek lelkemben. Az idő nem fogyasztotta őket, sőt naponként neveli.”¹¹

A „könyvek nyelve” azonban nem művelhető könyvkultúra nélkül, s azok számára kik egzisztenciálisan tiltakoznak az ellen, hogy országukat beolvasszák egy nemzetközi birodalomba, a leghatékonyabb fegyver a könyv és arzenáljaik, a könyvtárak.

Ebben az időben változnak meg a hagyományos modellt hordozó, egyházi és főúri könyvtárak. A vidéki kúriák igényesebbjeinek megszokottá válik a könyvtárterem. Itt – különösen kezdetben – nemcsak könyvek, hanem kéziratok, okmányok, múzeumi tárgyak és festmények is gyűlnek. A mértékadó hazai gyűjtemények, mint amilyen Széchenyi Ferencé, Teleki Józsefé, Teleki Sámuelé, Eszterházy Károlyé, Batthyány Ignácé, Bethlen Katáé – magukon viselik az új típusú magánkönyvtár jegyeit. Ilyen vonás az, hogy a korábban szinte kizárólag idegen nyelvű gyűjteményekben megjelennek – egyre nagyobb számban – a magyar nyelvűek. Jelentős gyűjtemények kerülnek köztulajdonba azon az úton, hogy városnak, iskolának adományozzák őket. A híresebb magánkönyvtárak megjelentetik nyomtatott katalógusaikat. Az enciklopédikus, mindent gyűjtő, őrző, múzeumi jellegű könyvtárakban egyre nagyobb hangsúllyal jelenik meg a hozzáférhetőség igénye és követeli a nagyobb nyilvánosságot.

Ha tudósok, irodalmárok könyvtárait tekintünk – mint amilyen Bod Péteré, Batsányi Jánosé, Cornides Danielé, Simai Miklóse, Kisfaludy Sándoré, Péczely Józsefé – vagy magáé Kazinczyé – azt figyelhetjük meg, hogy az állományuk kisebb az előbbieknél, s bár jellemzi őket a tartalmi sokféleség, enciklopédikus jellegüket elvesztik, s célszerűen válogatott, specializált gyűjteményekké alakulnak.

A Kazinczy köréhez tartozó, több mint 30 „fegyvertársánál”, szellemi rokonánál kimutatható, hogy valamennyi hasonló jellegű könyvtárral rendelkezik. Kazinczy saját írásai, könyvei általában megtalálhatóak a vidéki reformnemesség könyvtáraiban és a XVIII. század végén induló olvasókabinetek és az első kölcsönkönyvtárak polcain. Műveinek ez a viszonylagos elterjedtsége szerepet kaphatott

¹⁰ Pályám emlékezete. i. m. 22.

¹¹ Uo. 11.

abban, hogy széphalmi levelezésével „egyszemélyes közművelődési intézménnyé” válhatott.

Az alakuló olvasókörök, később kaszinók meghatározó jelentőségűek az olvasási szokások alakulásában s a társadalmi problémák tisztázásában. A bécsi titkosrendőrség nem véletlenül készít jegyzékeket könyvgyűjteményeikről és jelentéseket az itt elhangzó beszélgetésekről – különös tekintettel a francia forradalom vagy a radikális német irodalom olvasmányaira. Itt találkoznak a hasonló gondolkodású magyarok, s ezért keresi fel Kazinczy ezeket a köröket, bármerre is jár az országban. Ilyen közösségből – a sátoraljaújhelyi Zempléni Kaszinóból – melynek Kazinczy is tagja volt – indult útjára pl. Kossuth Lajos politikai pályája.

A szerveződő tudós társaságok a később alakuló Nemzeti Múzeum és Tudományos Akadémia intézményeinek az előzményei, az irodalmi társaságok pedig a Nemzeti Színház és a Nemzeti Könyvtár, s a hozzájuk kapcsolódó intézmények, egyesületek hálózatát előlegezik meg. Nincs könnyű dolga a nyelvművelőknek a Kárpát-medencében. Kazinczy nem idealizálja a korabeli állapotokat: „Készületlen minden, lexiconunk szűk, szegény; Grammaticánk habzó, hiányos; s a mi mindenél bajosabb, mi magunk, Írók és Olvasók készületlenek vagyunk, s egészen készületlenek. Nincsenek nyomtatóink, nincsenek könyvtárosaink, könyveinket csak az Írók olvassák; bennünket gátol minden, semmi sem segít. De ez így volt máshol is, s a dolog máshol is azért méne, s csak azért méne, mert gondatlanok, mint mi, máshol is valának. Rajta tehát, merjünk! Mert az idők bennünket inteni látszanak, hogy halálos álmokorságunkból riadjunk fel!”¹²

Az olvasás ebben a korban az elterjedt minta szerint elsősorban a latin, görög, eredeti szövegeket, az idegen nyelvű könyvek olvasását jelenti. A magyar nyelvű könyvek aránya gyorsan növekszik, de az olvasási szokások nem követik azonnal a változásokat. „Finnyás úrficskáink s Asszonykáink – úgymond – szégyenlenek magyar könyvet olvasni!” – teszi szavá a széphalmi mester.¹³

Amikor a nagyobb nyilvánosságot kéri számon, a „betű kincsestára” nem maradhat elrejtve a világ elől. Kazinczy az egri Líceum könyvtára kapcsán mondja: „Ezen becses kincs ne a molyoknak és férgeknek szolgáljon eledelül, hanem a jóra törekedő hazafiak elméjét derítse”.¹⁴

A könyvtári nyilvánosság kérdése azért került előtérbe, mert a magyar művelődéstörténet ezen szakaszában rendhagyó utat jár. Ahogy a társadalmi fejlődésünk eltér a nyugatitól és nem a polgárság, hanem a reformnemesség a haladás letéteményese, úgy a könyvtárak esetében is nálunk nem a közkönyvtárak játsszák a döntő szerepet, mint másutt, hanem a magánkönyvtárak. Még a XIX. század második fe-

¹² VÁCZY J. = : Kazinczy levelezése III. 47. 301. p. 625.

¹³ Uo. Lev. II. 446 p. 622.

¹⁴ KÓKAI. i. m. uo.

lében is 1004 közkönyvtárról tudunk 3 298 236 kötettel, s ennél alig kevesebb a magánkönyvtárak állománya: 964 gyűjtemény 2 282 601 kötettel.¹⁵

A köztulajdonba adott gyűjtemények szaporodásával sor kerül a nyilvánosság intézményes szabályozására, ez viszont nem jelenti azt, mintha azelőtt nem is létezett volna nyilvánosság. Az egyházi könyvtárak szükség szerint nyitottak voltak felekezetük tagjai előtt, de esetenként mások előtt is. A kollégiumi könyvtárak minden kutató előtt hozzáférhetővé tették anyagaikat. Kazinczy pl. tanulmányainak befejeztével sok esetben kölcsönöz a pataki kollégium könyvtárából és sok esetben ad kölcsön könyvet a kollégiumnak. Ráday Gedeon – aki Kazinczynak is eszményképe – nincs egyedül azzal a magatartásával, mely szerint a főúri könyvtárat nemcsak, hogy megnyitja tudós barátai előtt, hanem különféle eszközökkel ösztönzi is az érdeklődőket gyűjteményének használatára. Összegzőképpen helyet adhatunk annak a vélekedésnek, hogy a könyvtári nyilvánosság a szükség szerint működött az intézményes szabályozás előtt, s ha társadalmi igényeket nem is elégített ki, mégis a legtöbb gyűjtemény és magánkönyvtár anyagát hozzáférhetővé tette az elkötelezett kutatók számára.

Az olvasási kultúra formálódásában nagy szerep jutott a magyar nyelvű lapok indításának s a korábbiak újrafelfedezésének. Ilyenek voltak pl.: Az Aurora, az Erdélyi Múzeum, az Élet és Literatura, a Felsőmagyarországi Minerva, a Hazai Tudósítások, a kassai Magyar Múzeum, a Kritikai Lapok, az Orpheus, a Pozsonyi Magyar Hírmondó, a Tudományos Gyűjtemény és társai. Amelyeket itt említettünk, azok mindegyikében jelent meg Kazinczy írása.

Könyvtári élményeivel szinte minden könyvében találkozunk. Aprólékos kutatómunkával sem bizonyos, hogy föl lehetne tární azt, hogy összesen hány könyvtárat látogatott meg a két magyar hazában és külföldön? Szerencsésebb a helyzet azokkal a könyvtárakkal, amelyeket használt. Az 1770-es években a pataki kollégiumban tanulva használta pl. a kollégiumi könyvtárat. Ez akkor a Paradicsom-soron volt megtalálható, valamint a Beleznay-sor keleti termében. Kazinczy innen „hordta ki a poétákat” a Katona-sor földszintjén lévő, Bodrog felé néző szobájába, hogy azokat gyertyafénynél is silabizálja.

Az általa 20 000 kötetesnek tudott, akkor valójában csak feleakkora könyvállomány a rendelkezésére áll ugyan, de őt folyamatosan foglalkoztatja a könyvek megszerzésének mikéntje: „...Miként lehetne a könyvet megszerezni? Ezt akarnám tudni, s Patakon senki nem volt, aki megmondja. Akkor ott még nem voltak könyvtárosi katalógusok, tudós újságok, s könyveket csak kótyavetyében vevénk, s azok Hollandiából és Helvétiből hordott tudós lomok voltak egyedül.”¹⁶

A jeles diákok közül kettesével választott könyvtárnokoknak – Kazinczy idejében Tasnádi Székely Józsefnek és Szathmáry Paksy Mózesnek – meg kellett elégedniük azzal, hogy elvégzik a raktári rendezést, betűrendes lajstromot készítenek

¹⁵ FÜLÖP GÉZA: Könyvkultúra a reformkorban című kéziratában 1885. évi statisztikai adatként hivatkozik rá.

¹⁶ Pályám emlékezete. i. m. 1956. 28.

az állományról, s a könyvtárhasználat rendjét 10 pontban szabályozzák. A kiadók és könyvkereskedők ajánlatainak, a nemzetközi könyvvilág aktualitásainak a közvetítését nem tudták vállalni. Viszont alapot hoztak létre könyvvásárlásra, és tudós lelkipásztorok gyűjteményeit ily módon folyamatosan meg tudták szerezni a könyvtárnak.

Erre a sorsra jut később Kazinczynak a másfél ezer kötetes könyvtára és met-szetgyűjteménye, amit Vay József főgondnok közbenjárására vásárolnak meg és 1807-ben szállítanak a kollégiumba.¹⁷

Kazinczy könyvtári élményeiből nem maradt ki Buda és Pest, Pannonhalma és Eger, Nagyenyed, Kassa, Gyulafehérvár és Nagyszeben. Kassán – aminek akkor „...nem vala könyváros boltja, de egy könyvkötőnél találtatának néha ócska darabok, s megpillantám nála Gessnert és Gleim és Jacobi francia ízlésű levelezéseit” – meghatározó olvasmányélmények vártak.¹⁸ Ugyanitt a Ráday Gedeonnál tett látogatására így emlékezik: „...Rádayt földszint találtam dolgozószobájában. Innen nyílt az ajtó bibliothekájába, mely a keleti és déli szögben állott, négy veres márvány oszlop tartván boltozatját. Ehhez még két szomszéd szobát kell elfoglalni a kapu felé. Poétái egy negyedik szobában állottak dolgozója mellett az udvarra, a magyar könyvek hitvese szobájában. Ami e hat szobában nem fért, Pesten találtaték és Ludányban.”¹⁹

A Teleki Téka megsejmlélése előtt felkészült a tudnivalókból; levelezett Teleki Sámuellel, érdeklődött a gyűjtemény eredete, története felől. Marosvásárhelyre érve megállapítja, hogy: „... a bibliothekát fél nap végigtekinteni nem lehet”.²⁰ Leírja az épületet kívül-belül, s a képtárat, az ásványgyűjteményt, a könyvek elhelyezésének módját. Szól a grófné szerzeményezte magyar könyvekről, az általa észrevett ritkaságokról, a könyvtár fenntartásának mikéntjéről, a könyvtáros alkalmazásáról – s teszi mindezt megfelelő hozzáértéssel. „A Cancelláriusra – írja – őseiről semmi könyvek nem maradtak. Maga fogott e temérdek kincs gyűjtéséhez ezelőtt 57 esztendő előtt... S vásárlásaiban az a kívánság vezeté, hogy oly könyveket szerez-hessen a hazának, melyek a magok nemében vagy legjobbak, vagy ritkaságok miatt is becsesek és amellyeket nagy árok miatt magányos Bibliothekákban hijában fog-nánk keresni. Catalogusainak három Kötetei már kijöttek, s nem sokára a negyedik is sajtó alá megyen.”²¹ Elmenetelekor még egyszer kinyitítja a könyvtárat, hogy utolsó pillantást vethessen rá és így sóhajthasson: „...s eljövék, szerencsésnek nevezvén az órát, melly elmosá rólam azt a szenny, hogy nemzetemnek e kincsét mind eddig nem láttam.”²²

¹⁷ HARSÁNYI ISTVÁN: Adatok Kazinczy Ferenc könyvtárának katalógusából. Magyar Könyvszemle. 1939. 187–190.

¹⁸ Pályám emlékezete. i. m. 53.

¹⁹ Uo. 47.

²⁰ KAZINCZY FERENC: Erdélyi levelek I–II. Kolozsvár. 1944. 359.

²¹ Tudományos Gyűjtemény. 1817. 3–8.

²² Uo. 8.

Bizonyos az, hogy amit Kazinczy a sátoraljaújhelyi Levéltár anyagával kapcsolatban fogalmazott meg, azt érvényesnek tekintette minden számon tartott, nevezetes gyűjteményre: „Ezek az írások nem egyedül a megyéé, nem egyedül a Haza, hanem az egész Emberiség kincsei – s későbbi idők Kovachichai, s Horváth Istvánjai innen szednek majd fényt régibb történeteink homályainak felvilágosításához.”²³

Kazinczy korában csupán kezd kialakulni a mai értelemben vett könyvtár, a célszerűen válogatott, rendezett, feltárt és használatra előkészített gyűjtemény. Ő maga azonban – bátran mondhatjuk – megelőzte saját korát, s tevékenységével a jövőndő könyvtárat építette, s ez ifjúkorától kitöltötte életét: Brünmben szert tett lipcei vásári katalógusokra és abból rendelt; sok könyvet adott ajándékba és sokat kapott; csere útján is folyamatosan gyarapította gyűjteményeit. Sohasem maradt könyvtár nélkül. Amikor a pataki kollégium megvásárolta könyvtára nagy részét, jelentős gyűjteménye maradt. Ezt gyarapítva eladta egy főúri könyvtárnak, de ezután is maradtak könyvei. Kiterjedt levelezést folytatott könyvüggekben, s még a halála után is érkeztek hozzá ilyen tárgyú levelek.

Ismeretes volt kapcsolata hazai és külföldi antikváriusokkal; szívesen segített másoknak a könyvszerzésben, vagy hívta fel figyelmüket egy-egy keresett darabra. Igazi gyűjtő volt: 1–1 láda könyvet 5–600 Ft összegben forgalmazott, amíg tehetett. A gyűjteményeiről katalógust készített. Könyveit possesori bejegyzésekkel látta el. Van, ahol az egyik bejegyzésével más, hasonló tárgyú műre hívja fel a figyelmet. A kezébe kerülő és tulajdonában lévő könyvek bibliográfiai adatait kiegészíti, a hibákat kijavítja. Folyamatosan kölcsönöz, ajánlásaiban szakszerűen ír le könyveket. A levéltárban pecsétgyűjteményt, kéziratokat csoportosít, lajstromoz, katalogizálja metszet- és képgyűjteményét. Egyszóval a gyűjteményi munka minden területén hivatott szakemberként tevékenykedő Kazinczyval ismerkedhetünk meg a könyvtárban.²⁴

Nem mehetünk el szó nélkül a széphalmi mester hallatlan munkabírása mellett, s amellett sem, hogy a hivatásától sem a fogság, sem a nyelvművelés vitái, sem a nehezedő családi körülményei nem tudták eltántorítani. Anélkül, hogy eltúloznánk a jelentőségét, pusztán utalunk arra a tényre, hogy őt az a magyar patriarchális világ, a bihari és szabolcsi urak partiumi szellemi öröksége formálta, mely – sok más mellett – Károlyi Gáspárt és Pázmány Pétert, Bocskait és Wesselényit, Kölcseyt és Kazinczyt, Adyt és Kaffkát tudott ajándékozni a magyar művelődéstörténetnek.

²³ KÓKAY i. m. 895.

²⁴ GULYÁS JÓZSEF: Kazinczy, mint gyűjtő = Debreceni Szemle 1932. 7. sz. 7.

Teller István grafikája

FRIED ISTVÁN

Kosztolányi Dezső és Márai Sándor Kazinczy-portréja

I.

Kazinczy Ferenc egyike azoknak a magyar íróknak, akik jelképes, mondhatni: archetipikus alakká lettek, általa, benne szimbolizálódott a magyar irodalom *sorsa*, a magyar író *helyzete*, író és közönsége viszonya. Egyszóval: a Kölcsey Ferentől származó meghatározás a „borzasztólag szép” – írói – pályájáról, e pálya emlékezetéről terminológiai jelentőségüvé emelkedett. Ami egyben azt eredményezte, hogy egy/az írói magatartás mintegy a művek helyére lépett, az életmű valóban összetett szóként funkcionált, amely a fontossági sorrendet akként jelezte, hogy a művet az élet meghatározottságának függvényében szemlélte. Már Petőfi Sándor verse és úti levele kijelölte a Kazinczy-portré fölrajzolásának azt a lehetőségét, amelyre Kosztolányi Dezső és Márai Sándor reagálni látszik. Olyan értelemben, hogy a Petőfinél fölvázolt Kazinczy-értelmezés egyes mozzanatait (az írói küldetéstudat irodalmi sorssá stilizálódása, a helytállás erkölcsének korszerű gondolkodássá emelkedése, ezen keresztül a *nemzeti* irodalomnak mindenekelőtt *irodalom-má* válása, ám ennek mitologizálódása) mind Kosztolányinál, mind Márainál fölerősödnek, még inkább átesztétizálódnak; illetőleg Kazinczy a zseniesztéta romantikus képzelgéseitől mentesen a stílusával, azaz írásmódjával érzékletes magatartásában magasodik kora fölé, mint irodalomalapító, egy korszak meghatározó egyénisége, akihez képest igyekszik majd a róla portrét festő meghatározni saját helyzetét. Hiszen a „tárgyi” hitelesség mellett Kosztolányi is, Márai is „önkano-nizációra” törekszik, amit ebben az esetben úgy is érthetünk, hogy egyfelől saját írói-irodalmi törekvéseit látja rá egy dokumentumok alapján rekonstruálandó magyar irodalmi múltra, másfelől viszont annak a többletnak hangsúlyozásával is szolgál, amely a XX. századi szerző értelmezési stratégiájában meghatározó szerephez jut.

Kazinczy Ferenc személye és pályájának emlékezete kiváltképpen alkalmasnak bizonyulhat akár novellába rejtett, akár pusztán „novellisztikus”, akár szorosabb értelemben vett irodalomtörténeti/elméleti téziseknek, irodalmi folyamat-látomásnak megjelenítésére. Egyrészt azért, mivel a „literátor” (Babits Mihály színművének címe) már életében efféle viták tárgya volt, halála után pedig a

kazinczyánusnak nevezett irodalomtörténet módosította ugyan a literátor önkanonizációs stratégiáját, alapvetően azonban annak mentén folytatta helyének beillesztését az irodalmi folyamatba, s ebben a munkában az életrajzi mozzanatok számottévőknek mondhatók, másrészt mert – ha sokáig lappangva is – létezett egy antikazinczyánus hagyomány, a XIX. század végére fölerősödött a nyelvészeti „ortológia”, az 1930-as évekre pedig Németh László vázolt föl anti-kazinczyánus irodalmi programot. Ekképpen a különféle kanonizációs viták keresztútjába került szerző ürügyén, hol alaposan dokumentálva, hol „esszéisztikusan” vagy szépirodalmi megszólalással újítás és hagyomány, irodalmi nyelvteremtés és pusztán őrzés, közéleti szerepvállalás és irodalomba vonulás mindegyre felébredő disputák ellentétpárjává egyszerűsödhetett (bonyolódhatott), méghozzá a Kazinczy-pálya emlékezeteként, amely egyben az önnön pályáját építő költők fejtegetéseiben, elbeszéléseiben gondolódhatott tovább. Hiszen bármennyire törekszik is a Kazinczyt értelmező költő/író a tárgyi/adatbeli hűségre, a maga elkötelezettsége, „esztétikája” szerint értelmez, és ez az értelmezés, ha új Kazinczy-portréban válik is eredményessé, legalább olyan mértékben tanúskodik az író/költő irodalomtörténeti vagy egyszerűen csak írói elképzeléséről. Tudniillik az a tény, hogy Kosztolányi is, Márai is Kazinczyt a Kazinczy-kor központi figurájának látta, határozott állásfoglalás (esetünkben nem annyira a Kazinczy-életmű korszerűsége, mint inkább) a múlt-elsajátítás egy lehetősége mellett. S éppen a jelenbe ölelt múlt megjelenésében mutatkozik hasonlóság Kosztolányi emlékező esszéi és Márai novellája között. S talán nem hat túlzásnak, ha úgy értelmezem Kosztolányi és Márai vállalt „hermeneutikai feladat”-át, mint rekonstrukciót és integrációt (Gadamer).

II. Kosztolányi Dezső két írása Kazinczy Ferencről

Az első cikknek az *Új Idők* adott helyet, ürügyként a széphalmi mester halálának századik évfordulója nevezhető meg. A megjelenés időpontja: 1931. augusztus 16. Emlékező-emlékeztető, ünnepi tanulmány a Kosztolányié, amely a levelekből nyerhető adatokra épít. A második írás függetlenedik az elsőtől, a Kazinczy-ünneptől, inkább számvetés egy irodalomtörténeti legendával, az élete és utolsó alkotó periódusába lépő Kosztolányi irodalmi „számadás”-ának sorába tartozik, élet és mű viszonyáról, irodalmi és életrendben kialakítható tökéletesség egymástól látszólag elváló, valójában szorosan összetartozó, egymást értelmező lényegéről. 1935-ben látott napvilágot, november 3-án a *Pesti Hírlap*ban. S bár alkalmosság adott okot az első megjelenésére, ennek következtében a hatásra törekvő retoricitás jellemzője az előadásnak, a Kölcseyt idéző és egy művész-attitűd biográfiai-pszichológiai háttérét, ösztönzőjét emeli ki a másik, olyan értelemben mégis egybecseng a rövidebb első a hosszabb második írással, hogy egyfelől a személyes érdekelttség bukik ki a rendkívüli módon strukturált cikkekből, másfelől a személyesség a tárgyban, az irodalomban általában érdekelt író vonásait nem fedi föl, az igen sűrű szó szerinti idézetekkel kor és stílus kap alakot, az értelmezés pedig a

tárgyszerűség maszkjában határoz meg irodalomtörténeti nézőpontot. Az elmondottakból kitetszhet Kosztolányi írásainak összetettsége és rétegzettsége, a múlt átjátszása a jelenbe, illetőleg a jelenkori viták emlékeztetése a múlt harcaira. Mert az ünnepi sorokban részint az fogalmazódik meg: „*Mindenki, aki magyarul ír, adós neki*”, részint ekképpen ismétlődik meg a múlt: „Akik ma a *Mondolat* vádjait szajkózzák, azok is csak azokkal a szavakkal tudják őt szapulni, melyeket jórészt ő teremtetett vagy ő nyesegetett meg.” (A nyelv művelő Kosztolányi mondata ez, de a nyelverteremtő is, aki nem olyan értelemben nyelvújító, mint például Ady volt, inkább az antik retorikából továbbgondolt „aptum” képviselője.)

Az első írás egy Kazinczy-arcképből indul ki, mintha régebbi frenológiai vizsgálat eredményét közölné. Az elemzés végén ott az a „kulcsszó”, amelyre aztán ráépülhet irodalomszemlélet, múlt-elsajátítás, a múlt jelenbe kivetülése, illetőleg különféle horizontok összeolvadása: „ez az ember egész testi megjelenésével is ezt hirdeti: lélek”. Az előadás nem a spirituálisba fordul, jöllehet a szerkezeti egység lezárásaként elgondolt fogalomba beleértendő a spiritualitásnak irodalmi-átesztétizált formája is, amelynek konkretizációja az irodalmi gyakorlat egyetemes-sé, hagyománnyá szerveződését eredményezi. Az irodalmi „anyag”: a Kazinczy-levelezésnek 1931-ig megjelentetett huszonegy kötete, s ez elég személyesnek és elég általánosíthatónak tetszik. Hiszen a levél műfajként mindenekelőtt Kazinczy nevéhez fűződik, ugyanakkor az (új) érzékenység eszközeként szolgál. Innen indul el szemléjére Kosztolányi, amely szemle egyébként kinyitja a maga műhelyét is. Kazinczy első érdeméül a tinta készítésére szóló utasítást jelöli meg. Kazinczy tintája változik Kosztolányi tintájává, munkaeszközzé és irodalmi tárggyá: aligha feledhető a *Tinta* című 1916-os Kosztolányi-karcolatkötet (Vö. még: Tintaleves papírgaluskával, 1927.). Minthogy e tanítás a levélen, az irodalmi műfajon keresztül történik, a pedagógiai vonásokat elhalványítják a szó legszorosabb értelemben vett irodalmi attribútumok: Kazinczy tevékenysége az irodalom által méltatható, így jelentősége akképpen irodalmi, hogy minden (élet) jelenség az irodalomhoz képest határoztatik meg. Ennek nem egyszerűen az a következménye, hogy az irodalom az élet fölé nő, s így ezoterikussá válik. Sokkal inkább az, ami a „hatástörténeti tudat” révén artikulálódik, Gadamerrel összhangban emelve ki „egyrészt a történelem által előidézett és a történelem által meghatározott tudatot, másrészt pedig magának ennek az előidézettségnek és meghatározottságnak tudatát”. Amikor Kosztolányi Kazinczy „tanítását” elemeire bontja, és ezeket az elemeket legfeljebb sorrendiségével „rangsorol”-ja, akkor a történetiségnek a jelenben és a jelen által működtetett „tevékenységi formái”-t szemlézi, részint a múltelsajátítás módozatain töprengve, részint egy közvetve meghirdetett esztétikai értékfelfogásnak hangot adva. Kazinczy ugyanis – Kosztolányi interpretációjában – a tinta készítésén kívül „majdnem mindenre” megtanította az utódait, az „előkelőség”-re, „az irodalmi mértékre”, „az irodalmi ízlésre”, „az irodalmi lelkiismeretre”. „Művészeti elveit jobbra ma is mindenki vállalhatja”. „Ezenkívül megtanította a bárdolatlan elméket a lángelmék tiszteletére”. Innen egy lépés: a nyelvújításhoz érünk, amely valójában irodalom-

újítás. A Kazinczy felújította, alkotta, divatba hozta szavak sorakoznak egymás után, előbb abécé-rendben, a legkülönfélébb tárgykörből véve, mintegy jelezve a beszélt/írt nyelvbe emelt szavak idő- és térbeliségét, „aggastyán”-tól „verseny”-ig terjedő távját, majd kultikus gesztussal fordítva az egyetemességbe, a szakralitásba Kazinczy „tettét”: „Hála szellemének”. Evvel csak részben záródik le a kör, hiszen visszaüt a „lélek” kulcsszó-voltára, amely a testi megjelenésből sugárzik, és elő-reütal a nyelviségre, hiszen – s ezzel zárul az első írás – „e két előbbi szó – *a hála is, a szellem is* az ő alkotása.”

A második írásban még inkább az előtérbe kerül Kosztolányi Dezső „nyelv-esztétikája”. Míg a feltűnően sok idézet a borzasztólag szép pálya minőségét, az oxymoron jellegadását részletezi, addig az irodalmi cselekedet a nyelvújítási munkálkodásban a stílusújítás lehetőségét tárja föl, mivel Kazinczy (Kosztolányi szerint) „világosan, éretten és élesen látta a költői teremtés és a nyelv lélektanát. Úgy-szólván mindent tudott, amit mi most tudunk, amiről ma Paul Valéry és André Gide ír. Tudta, hogy a nyelv rejtélyesen élő szerv. Tudta, hogy a nyelvtannál több az ízlés.” Kosztolányi humboldtiánus nyelvfelfogásába integrálja Kazinczynak már saját korában sokat vitatott nyelvfelfogását, és még az olykor merevnek tudott, az iskolás klasszicizmusból eredeztetett nyelvszemléletet, az ízlés racionalitásának alárendelt műépítést is képes a nyelvi megelőzöttség szempontja szerint fölértékelni. Éppen ezért számára az ún. eredetiség versus fordítás-eszme nem egymást kizáró gondolatiság/irodalmi rendszer dichotómiájában jelenik meg, hanem a fordítás az eredetivé válás eszköze, az önmagunk konstituálásának a más révén történő *lét-re*-hozása. Ezt akár úgy is értelmezhetjük, hogy külön-külön vizsgáljuk az össze-vont szó tagjait, és akkor a nyelvteremtő vonások tetszenek ki, amelyek a mindenkori korszerűségnek példái. Egyszerre gerjeszti és oltja ki a feszültséget, tudatosítja a „magyarság”-ot és az „idegen nyelvek” jelenlétét, a „zamat és varázs” (magyarság) meg a „fűszer” (idegen nyelvek és szellemek) találkozásából származó nyelvi lehetőségeket. A fordítás révén megvalósuló újszerűségnek oly módon hangsúlyozódik nyelvi jelentősége, hogy a nemzeti létezés nem önelvűségében, hanem viszonyrendszerében nyilatkozik meg. A nemzeti és nem-én (idegen nyelvek és szellemek integrálódása) a nemzet/népegyéniségben/személyiségben fejeződik ki. „Öneki a fordítás nem is holmi vesszőparipa. Az idegen nyelvekben és szellemekben mindig anyanyelvét és népe szellemét szemlélte. Arcunkat se látjuk, csak idegen tárgyban.” Az egyes szám harmadik személyű elbeszélés átváltódása a többes szám első személyűre, az irodalom/stílustörténeti nézőpont összeolvadása a személyiség-lélektanival Kosztolányi nyelvfelfogásának szemérmes kinyilatkoztatása. Ez a múlt és jelen között vibráló/oszcilláló előadás teszi aztán lehetővé, hogy az *Abécé*-kötetben összegyűjtött fordítói, szerzői, részint elméleti dolgozatok főbb megállapításait ráláthassuk/egybeláthassuk a Kazinczy-írás gondolatmenetével. A külföldi költőket adaptáló Kazinczy „hazagondol”-ása a Kosztolányié, persze, Kazinczyé is meg Kosztolányi Kazinczyjéé. S ami ezután következik, szinte ismétlődése a fordítói esztétikáját védelmező „Nyugat”-os mesterének: „Az idegen nyelv

pompás kísérleti anyag a fordítónak. Ujjgyakorlatokat végezhet munkája közben. Minthogy pedig maga a tárgy nem köti, teljesen művész maradhat, a kifejezés művésze, s kísérletezhet a szavakkal, mint a tudós, aki az üvegbúra alatt mesterséges vihart, mennydörgést és villámlást idéz elő.” A terjedelmesebb Kazinczy-idézet részint egy funkcionális nyelvhasználat igaza mellett voksol („Az ír jól, aki úgy ír, ahogy a hely kívánja – apte qui dicit”), más kérdés, hogy ez nem pusztán a genera dicendi merevebb stílusfelfogásaként minősíthető, részint, hiszen sok minden egyebet is tartalmaz a citátum, például a „sokszínűség” dicséretét, ám hasonlóan a sajátjának és az idegennek gondolt találkoztatásához, Kazinczy „hit”-ével talán egybevágólag: „az a sokfélék másolgatása fogná majd csinálni, sokkal inkább, mint a sokfélének csak olvasgatása, hogy a sokból nekem terem egy új, egy önmagamé, egy énnékem saját, s nemcsak a szólásban, hanem a teremtésekben is, és ha magamnak nem, bizonyosan később pályatársaimnak.” S ezzel Kosztolányi Kazinczy mellé lép, követőjeként, azaz olvasó-értelmezőjeként, (kései) pályatársaként.

A továbbiakban elkanyarodni látszik Kosztolányi az elméleti fejtegetésektől. Kazinczy személyiségrajzát ezúttal is pszichológiai megfontolásokból vezeti le, Kretschmer „cikloid”-típusába sorolva be az író. Mindezt odáig vezeti, hogy ki-mondhassa: „Élete irodalom, s irodalma élet.” Majd: „Összetévesztette az életet az irodalommal, s az irodalmat az étellel”. Némi (ön)ironikus távolságtartással rakja föl a végső ecsetvonásokat a Kazinczy-portréra, távolabbra hátrál, hogy az életmű egészére rálásson, de közelebbre is lép, mivel személyes érdekelttségét aligha tudja/akarja eltitkolni. Az írás zárásául írótipológiát vázol föl, melyhez távolról hasonló fordítói „tipológia” az *Abécé*-kötetben olvasható. Kis és nagy írókról beszél, kicsinyekről, „akik nagyot alkottak”, Kazinczy „nagy, maradandó alkotások nélkül is óriási”. Nem a paradoxon kedvéért poentíroz Kosztolányi, a kicsiny, de „tenger-szem” mélységű íróról novellát szerzett; Kazinczynak „nincs remekműve”. „Élete a remekmű”, amely mindenek ellenére: irodalom. A rozsdás szonettek, a tompult élő epigrammák, a történelmi értékű próza: minden, ami Kazinczy körül megsemmisült, „áthasonult léletté, bennünk él, lüktet tovább”. Így lesz végül Kazinczyból Kosztolányi (és Márai Sándor) Kazinczyja.

III. Kazinczy Ferenc „feladat”-a (Márai Sándor novellája)

Az 1930-as – 1940-es évek egymást követő Márai-regényei az Idő ellen, az Időért vívják „szabadságharcukat”. Az összerjedelemhez képest mind az elbeszélő idő, mind pedig az elbeszélő ideje rövidnek mondható: hosszabb fölvezetés után egyetlen éjszaka a kibeszélés, a lelki történet, a határhelyzet szétol(dó)dása, a küszöb-szituáción átlépés eseménytelenségét adja, hogy mégis, mindezek ellenére Históriavá kerekedjék; a *Válás Budán* éppen úgy egy figyelembe nem vett lehetőségről szól, egy esély elmulasztásáról, mint a maga módján a *Vendégjáték*

Bolzanóban vagy *Az igazi* – párhuzamosan futó – két monológja, *A sziget* az értelmiségi, a szavak révén kibontakozó lét reménytelenségét panaszolja föl, a *Szindbád hazamegy* egyetlen napja meg a korforduló, az új világkorszakba térés keserűségével teljes. Ám az egyetlen éjszaka, egyetlen nap időszámítása nem a toronyóra járásához igazodik, nem a kronológia szabályosságát mondhatja a magáénak, az egymásra toluló és egymást világítóan igaz *most*-oknak, a múlttá csak az Idők beteljesedésekor válni tudó *jellemek* összessége az Idő, amely valójában az Idő több lehetséges módja.

A *Mágia* című, első ízben 1941-ben kiadott novelláskötet számos elbeszélése a regények időfeldolgozásával szemben látszólag az életrajziségnak ad teret, nem egy novella a főhős teljes útját mutatja meg, nem határhelyzetről, hanem a határhelyzet meg nem értésének egész életre kiható következményeiről szól. A novellák egy része – paradox módon – jóval inkább kiterjeszti az elbeszélte események időhatárait, mint a regények. Igaz, az állandóvá táguló „most” jegyében, nem pedig „most”-ok egymásmellettségét, konfrontálódási lehetőségeit demonstrálva.

Ami azonban a novellák biográfiai idejét az említett regények nem-biográfiai, inkább „mitológiai”- „kozmológiai” idejéhez közelíti, az az említett idő-kiterjesztés, az egyetlen, sorsdöntő „most” állandósuló érvényessége a látszólag szabályosan előrehaladó időben. Az egymásutániség, amely a novellák többségének szerkezetét építi, ezért párosítható a regények egymásmellettségét sugalló időfel fogásával, mivel itt is, ott is a *küszöbszituáció* az, amelyben a szereplőknek dönteniök kell(ene), azaz állást (kellene) foglalniok az Idő elfogadásával szemben. Az elfogadás a továbblépés a hétköznapiakba, az élet egyszerűségének tudomásulvétele, a „csoda” elmaradása, beletörődés a konvenciókba. Az elutasítás az Idő megállításának kísérlete (mint ahogy *A gyertyák csonkig égnek* öreg tábornoka teszi), a végső hazamenetel előtt még egyszer megismétlése a *szertartásnak* (amely testi-kulinális jellegű, de szellemi is, mert az áldozáshoz és az Íráshoz fűződik: ezt példázza a *Szindbád hazamegy*), a maszk és a szerep tudatosítása-tudatosulása (akár a *Vendéjáték Bolzanóban* karneváli idejében), amelyhez a karnevál átmene tisége szervesen hozzátartozik, ugyanakkor a visszatérés, a változatlan ismétlődés lehetetlensége is.

A *Mágia* egyik legfontosabb elbeszélésének a börtönéből a családi börtönbe tartó Kazinczy Ferenc a főszereplője; a novella címe (*A feladat*) azonnal Kazinczyre irányítja a figyelmet, mindvégig az ő feladatáról van szó. Ugyanakkor a feladat szó értelmezésén fordul meg a történet, amely így valójában egymástól eltérő diszkurzusok összecsapása. Ha a várkapitány és általában a börtönök tiszt ségviselői az uralkodó szolgálatában, a foglyok életének megnehezítésében lelik „feladatukat”, Kazinczy Ferenc testvére, a katonatiszt László szintén a hatalom diszkurzusának embere, bátyja „feladatát” a fogva tartás költségeinek megtérítésében nevezi meg. A három részből álló novella a szabadulás, az utazás, majd az ott-hontalansággá váló otthon téridejében játszódik, s azt beszéli el, miként lehetetlenül el a XIX. század első éveiben (de vajon csak akkor?) a hatalom diszkurzusát

tagadó beszédmod. Mind az irodavezető, mind a várkapitány minősíti a magyarokat általában, Kazinczy Ferencet pedig különösen: „mindegyiknek van valamilyen fortélyja. (...) Ez mindig csak írni akart; írni és olvasni. Örökké tintát kért, tollat és papírt. S ha nem adtunk, a vérével írt.”

(Zárójelben jegyzem meg, hogy ugyanez a gondolat megfordítva tér vissza Kazinczynek utazása alatt lezajló belső monológjában, mint ahogy Kazinczy töprengéseire mind az első, mind a harmadik részben a más beszédmodú ellenfelek válaszolnak.)

Bár a novella terjedelméhez képest „hosszabb” időt ölel át, mint a regények, ugyanolyan szűkre szabott az a világ, amelyben minden lényeges lejátszódik, és ez éppen a motívumok, a kifejezések, az utalások ismétlése révén világosodhat meg. Ugyanis az egyetlen szenvedély, egyetlen kérdés, egyetlen maszk (játék) köré csoportosított „most”-ok egyidejűsége a különféle szituációk egymásra vonatkoztathatóságát, változatjellegét dokumentálja: az individualitást behálózó körmönfontóságát és az individuum küzdelmét saját idejéért, saját teréért. A *feladat* Kazinczyjáról előbb megrovólag halljuk az írás-olvasás „szenvedélyt”, hogy aztán saját feladatát a hatalom diszkurzusa ellenében fogalmazza meg: „Meg kell tanítani egy néma világot a könnyű, a sima, az örök magyar beszédre, gondolta”. Majd alább: „Meg kell tanítani őket magyarul írni, hogy egy napon a veszély és a kétség órájában, nagy erővel és igaz szóval tudjanak szólni a maguk igazáról a világhoz.”

A *feladat* három része ugyan a kronológia szabályosságával következik egymás után, a középső rész visszaemlékezés-szerű és jövőbe tekintő belső monológja tagadni látszik a biográfiai időt: az író Kazinczyt írásáért, például a jakobinus káté lemásolásáért, tartóztatták le, a börtönben gyanús volt írása-olvasása. Az ellenfél magatartását értelmezve döbben rá a Regmecre, családjához utazó: az írás és a beszéd erő, fegyver, olykor „hatalom”, nem utolsósorban eszköze a világgal való kapcsolattartásnak. Abban a pillanatban, ahogy Kazinczy Ferenc ezt nem csupán fölismerte, hanem a maga számára ki is mondta, az idő elveszíti jelentőségét, jöllehet akkor figyelmeztetik rá megint, amikor a feladat fogalmat másképpen értelmező, a hatalom diszkurzusához idomulva használó László fogságára emlékezteti.

A Munkáctól Regmecig tartó úton döbben rá az elbeszélés Kazinczy Ference arra, hogy számára a nyelv az egyetlen „valóság”, az írás az egyetlen lehetőség az igazi haza megteremtésére, mert – véli – a szóval, az írással-olvasással megragadható, megnevezhető a táj, a világ lényege; a Kazinczy által elgondolt nyelvteremtés így léteremtés, míg a hatalom diszkurzusának emberei a létrontáson fáradoznak. Amit Kazinczy végigélt, 2387 napi fogság, hét esztendő küzdelme az írásért és olvasásért, a fenyegető hét számmisztikába zártsága, ekképpen lesz a hetes szám (Hamvas Béla magyarázatát kölcsön kérve) a „paradicsomból való kiűzetés száma is, az aranykorból való kizuhanásé, a történet száma, az apokalipszisé. (...) A Jelenések könyvén a hetes szám uralkodik.” A börtönbe vettetés-zártság számát felejtí utazásán Kazinczy Ferenc, ezt juttatja eszébe családja; és öccsével való vitája során érzi ismét úgy, hogy visszatér a számmal megnevezhető Idő, a börtön éveinek ár-

nyai borulnak rá. Pedig az utazás során kilép ebből a fajta időből: „ez a hét eszten-dő nem illet semmiféle kalendáriumba: nem tudta volna megmondani, rövid sza-kasza volt-e az életnek, vagy talán már el is múlt az élet.” Az életidőn, a *most*-okon került kívül Kazinczy a börtönben, ezért szeretné visszahódítani, vagy legalább megtudni: „most kezdődik az élet. vagy már véget ért?” A novella középső részé-ben, az utazás során (hogy ez pontosan mennyi ideig tartott, arra nézve nincsen közvetlen információ az elbeszélésben) mintha megtörne a biográfiai idő hatalma, amelynek irányítása nem a személyiségtől függ, hiszen az egymásutániség kikezd-hetetlen törvényszerűsége az úr, a szabályosság a jellemző, az ellenőrizhetőség, a lemérhetőség és a meghatározott aspektusból való megítélhetőség. Csakhogy az aspektusok nem változtathatók tetszés szerint; az irodavezető és a várparancsnok éppen úgy, mint Kazinczy Ferenc családja egy szisztémát szolgál, egy szisztémát fogad el, maguk is részei ennek a szisztémának. Így módjuk van beszéd-írás meg-ítélésére, egy globális koncepció jegyében. Kazinczy Ferenc a 2387 napos, hétesz-tendős börtönfogság alatt is a maga aspektusát és a maga értékrendszerét szerette volna érvényesíteni, „vérével írva” más minőségű és jellegű magatartásmintával, írás- és beszédmóddal szegült a hatalom diszkurzusa ellen. Börtönének hét eszten-deje nem az ő kalendárioma szerint folyt le, hiszen az az írni- és olvasnivalók sze-rint tagozódott. „Írt nappal és éjjel, mint egy háborodott” – jellemzik a börtönéből kilépő Kazinczyt. Életformája az ő szemükben egy háborodotté, az éjjelre és nap-palra osztódó nap Kazinczy szemében az írás és a nem-írás szerint értékelődik át; kronológia és szubjektív időfelfogás ellentétéről legalább úgy szó van, mint az íráshoz való jog megszerzéséről, vagy az írástól való eltiltásról. Még egy mozza-natra figyelmeztetnék. Az a tény, hogy Kazinczy a „vérével írt” (s ez visszatér még az elbeszélésben), a véráldozat motívumának jelentőségét hangsúlyozza. Annál is inkább, mert Kazinczy tettei közül ez hagyományozódott olyképpen, hogy jelké-pessé lett Kosztolányinál is, mintegy a magyar írói sors szinonimájává, írtam ko-rábban: föltehetőleg Márai Sándor elbeszélésében is értelmezhető ilyképpen. Ez azonban az írást a szakralitás irányába mozdítja el, s mint az elbeszélésben meg-szólaltatott Kazinczy több ízben is kivallja: a teremtés aktusa felé. Tudniillik nyelvteremtésről van szó, olyan nyelv kiformálásáról, amelynek segítségével meg-telhet a táj „eleven magyar beszéddel”, „melyen minden időben, könnyen és erő-sen, tisztán és érzéken ki tudják majd fejezni a táj és az idevaló élet tartalmát”. Fogalmazhatnók úgy is: a novella Kazinczyja fölértékeli a hatalmi beszéd ellen szegülő írás-olvasás-értés magatartását. De talán helyesebb lenne azt írni, miszerint *A feladat* című elbeszélés olyan írószemélyiségről szól, aki rádöbben, hogy a Ha-talom a biográfiai időbe, az esendőségbe zárta be, és onnan csak az írás, a szuverén személyiség teremtő aktusa révén léphet ki. A hétesztendős fogság a kivetettség idejét jelenti számára, az igazi szabadulás a feladatra ráismerés, a nyelvi (mű)alkotásba átlépés igyekezete. A világ útjai azonban börtöntől börtönig, honta-lanságtól otthontalanságig vezetnek, az egyetlen (igazi) haza: az anyanyelv. S bár térben Munkáctól Regmecig ível a novellahős útja, időben is mindössze néhány

napot vesz igénybe az utazás, valójában az emlékezés, majd a gondolatba való visszatérés szinte a rádöbbenés pillanatává koncentrálja a történeteket. Ami *valójában* megtörténik: a hatalom diszkurzusa világában történik. Ami *lényeges* történik: az író belső monológjában, a vérrel írás gesztusában, a nyelverteretés tervezésében alakul. Kazinczy, az író kénytelen tudomásul venni a „valóságot”. Ebben a „valóságban” élő ellenfelei háborodottként kezelik a „valóság” ellen szegülőt. Aki az irodalom, a nyelv(teremtés), az áldozat és áldozás értelmessége „valóságának” tudatában mond nemet a hét esztendőre, a biográfiai időre, a beszéd- és írás-nélküliségre.

Végig Kazinczy Ferencről, pontosabban Márai Sándor elbeszélésének Kazinczy Ferencéről szóltam. De talán nem túlságosan nagy merészség azt állítani, hogy jó néhány ponton azt a Márait is láthattuk, aki a foszló-bomló, „civilizált” Európával szemben a szóban, a szótárban rögzített kultúrát, a hatalom diszkurszát tagadó irodalmat érezte fegyverének. Akárcsak *A kassai polgárok* János mestere vésőjét.

IV. FÜGGELÉK

A négy évszak (Bp., 1938.) lírai jellegű karcolatainak egyikében Márai megidézi Kazinczy Ferencet (61–62). Megtudjuk, hogy „gyöngéden szeret”-i, talán, mert „Kassán kezdte pályáját”, esetleg fogsága miatt, netán azért, mivel „hitt Berzsenyiben”. „Felvidéki ember volt. Svádája volt.” Emígy a rövid jellemzés. Ebből a svádából nőtt ki a tünemény, „melyet ma e néven ismernünk: Magyar irodalom”. Túlbecsülné írónk Kazinczyt? Folytatná *A feladat* című novelláját e vallomásértékű kijelentéssel? Mintha Kazinczy epigrammáinak szerkezetére játszana rá. Minden a csattanó szolgálatában áll, mindenekelőtt a személyesség, pontosabban a személyes érdekelttség, melyet érvek emelnek ki a parcialitásból, hogy aztán annál meggyőzőbben hangozzék a tézis: Kazinczy irodalomteremtő, stílus- és magatartás-felfogásából született meg a magyar irodalom. Ez az a fordulat, amelynek révén Márai a magáévá élheti az általa meglátott Kazinczy pályamemlékezetét, akinél az írás az élet fölé magasodik, valójában az élet úgy telik meg írással, hogy immár egybejárásodik külső és belső történet. Nem kivonulás az életből, hanem az írásba vonulás hangsúlyozódik. Azt már csak nagyon óvatosan kérdezem: ismerte-e Márai Kazinczy Ferencnek *Fábchich* című 1810-es epigrammáját, amelynek csattanóját Kazinczy ugyanolyan gondosan készíti elő, mint író-utódja, és amelyben a „sváda” jelentős szerephez jut: „nem egyenlő bájt / Ád mindennek Sváda”. 1958-ban a *Magyar Nyelv* című folyóiratban aztán Gáldi László értekezett arról: a „Sváda” milyen jelentésben szerepel Kazinczynál. Egy rövidzárlatos estén Márai gyertyafényben volt kénytelen folytatni munkáját. E rendkívüli eseményt az *Ég és Föld* című (1942) kötetben örökítette meg, visszagondolván arra: a múlt század magyar költői is gyertyafény mellett dolgoztak. A megidézett magyar írók névsora emígy hangzik: Kazinczy, Vörösmarty, Petőfi és Arany.

Zinke Ferenc rajza

SZENTIMREY-VÉN DÉNES
közzétételében:

Kazinczy Ferenc: Anekdotonok

Bevezetés

Kazinczy Ferenc írásai közül sokat találhatunk levéltárakban, melyek nyomtatásban mind a mai napig nem láttak napvilágot. Ilyen írások az anekdoták, anekdotás gyűjtemények is, melyekről már György Lajosnak is volt tudomása 1935-ben megjelent, *A magyar anekdota története és egyetemes kapcsolatai* című könyvében. Műfajttörténeti munkájában Kazinczy gyűjteményei közül többek közt az *Anekdotonokat* jelöli meg forrásként. Ennek ellenére sem ezek, sem a többi kéziratot gyűjtemények sem jelentek meg a legutóbbi időkig. Mostanában két közlemény látott napvilágot Miskolcon: a *Nevetni való*¹, valamint a *Történetek*² címűek. A megkezdett munka folytatása e mostani közlés.

A *Stúdiumok I.* elnevezésű kéziratkötegben,³ a 127a–128b lapokon olvasható a *Nemes büszkeség*, amit 1787. márc. 1-jén jegyzett le Kazinczy. Ez a novella méretű anekdota már két kiadást megért,⁴ de egyik sem kritikailag hű közzététel. Rexa Dezső a margójegyzet szövegét is szerepelteti, amit nem Kazinczy, hanem egy könyvtáros írt ceruzával a szöveg mellé. Az *Anekdotonok*-ról pedig az a véleménye: nemcsak nyomdafestéket, de a tintát sem érdemli meg. Szilágyi Ferenc átirata sokkal jobb a Rexaénál, de előfordulnak benne pontatlanságok, ez szövegtagolásán is kimutatható, ám ami a legnagyobb baj, hogy a *Nemes büszkeség* az önéletrajzi közegben elveszíti önállóságát, anekdotikus jellegét.

Az *Anekdotonok* a 131a–137b lapokon sorakoznak. A 43 anekdotát három kéz jegyezte le: Aszalay Szabó János az 1–14-ig, Kazinczy Miklós a 15–39-ig számozottakat, Kazinczy Ferenc pedig az utolsó négyet, a 40–43 számút.

Az első két kéz 1781–1795 között munkálkodhatott, ám az még kérdéses, mikor toldotta meg a gyűjteményt Kazinczy a saját történeteivel. Nem kérdés viszont, hogy ő volt az, aki felkérte barátját és öccsét, jegyezzenek fel neki néhány mulatságos történetet. A gyűjteményt – még mielőtt elkészült volna – megtervezték. Aszalay a pataki diákvilág anekdotáit úgy eleveníti fel, hogy a tanár–diák kapcsó-

¹ SZENTIMREY-VÉN DÉNES: *Nevetni való*. Kiadatlan Kazinczy-anekdoták, I. = Új Holnap, 1998. szept., 66–69.

² SZENTIMREY-VÉN DÉNES: *Történetek*. Kiadatlan Kazinczy-anekdoták, II. = Új Holnap, 1998. nov., 32–45.

³ MTAK K. Magy. Ir. RUI 2° 2/I.

⁴ REXA DEZSŐ: *Pesti Hírlap Vasárnapja*, 1928. aug. 5. 12.; illetve KAZINCZY FERENC: *Az én életem*, szerk. SZILÁGYI FERENC. Bp., 1987. 143–145.

latot helyezi a középpontba, Kazinczy Miklós a 15–29. történetben már Bárczay Samut teszi meg főhőssé, majd a 30–39.-ben Csizi Jánost, a pataki prédikátort. A szerkesztés ténye mellett szól az is, hogy Kazinczy a „megrendelt” anyagot keretbe foglalta saját anekdotáival. Így kerülhetett a gyűjtemény élére a *Nemes büszkeség*, amely csak műfajilag illeszkedik az *Anekdotonok*-hoz, annak nem igazán szerves része.

Az *Anekdotonok* közül három történetnek bukkantam változataira. Az 1. anekdota *Az én életem*,⁵ a 6. a *Pályám emlékezete*,⁶ a 42. pedig az említett *Történetek* című gyűjteményben található.

Kazinczy anekdotáival leveleiben, jegyzeteiben, autobiográfiájában s szinte minden írásában találkozhatunk. A Kazinczy-anekdoták megérdemelnék az önálló kötetet, hogy a széphalmi mesternek megismerhessük mosolygós arcát is. Egy ilyen kötet összeállítását tervbe is vettem.

A Széphalom évkönyv olvasóinak a szöveget könnyen olvashatóvá kívántam tenni, ezért a mai helyesírást és írásjelezést alkalmaztam, a szöveget tagoltam, a központosítást egységesítettem, a régies szavakat, kifejezéseket azonban változatlanul hagytam. A jegyzeteket igyekeztem a minimálisra csökkenteni, csupán az idegen, vagy régies szavak jelentését adtam meg, illetve azokat a jegyzeteket tartottam meg, melyek az anekdoták megértéséhez szükségesek.

A betűhű kritikai szöveget a Miskolci Egyetem szövegkiadói szemináriumán Kovács Sándor Iván segítségével készítettem el, ami majd szakdolgozatom függelékében fog helyet kapni a többi Kazinczy-anekdota kritikai átírásával együtt. A szöveg számítógéplemezen hozzáférhető.

Végezetül hadd mondjak köszönetet Gyulai Évának a latin szavak és szövegek fordításáért.

Nemes büszkeség

Kazinczy András és Soós Pál, két jószületésű ifjak, Zámory Gábor Zemplén vármegyei főnótárnál⁷ voltak patvarián⁸. Soós félénk volt természet szerint, s mintsemhogy valakivel kikössön, mindent elszenyvedett, Kazinczy ellenben bátor, elmés, s ha valaki a gyengéjére ért, az élességig büszke.

Egykor mind a ketten kísérték principálisokat⁹ mostani generális gróf Almásihoz, aki akkor mint a lovasregement főstrázsamestere¹⁰ Sókúton¹¹ feküdt. Azalatt míg odaértek, a principális tanításokat adott a két ifjúnak, hogy a szobába

⁵ Id. kiadás, 71–72.

⁶ Bp., 1993, 21.

⁷ főjegyzőnél

⁸ joggyakorlaton

⁹ elöljárójukat

¹⁰ őrnagya

¹¹ Zemplén megyei helység

békésérjék, az ajtó mellett megálljanak, s ott várják parancsolatját, egyébbaránt pedig mind eránta, mind a gróf s a grófné eránt egész tisztelettel viseljék magokat.

Szót fogadott a két ifjú, s míg a gróf a principálisokkal hosszas tanácskozásba merült, ők egymás mellett csendesen talpaltak¹² közel az ajtóhoz.

Már bėjött az ebéd ideje, s a cselédek asztalt kezdetek teríteni. A két ifjú nyughatatlanul várta a leülést, de mint nem szompolyodott el¹³ Soós, midőn őt tányér helyett csak hármát látott az asztalon.

– Andris – így szóla Kazinczyhoz –, hát mi hol eszünk?

– Hol eszel te – felele ez szokott csendességgel –, azt nem tudom, én az urakkal eszem.

– Hogyhogy? Hát nem látod-é hány személyre terítenek? – kérdé ismét.

– Én éhen nem maradok – felele –, néked csak magadra legyen gondod.

Vette észre Zámbery is, hogy csak három tányér van az asztalra téve, s meg akarván előzni minden történhető illetlenséget, még ebéd előtt félrevonta deákjait, s meghagyta hogy az ebéd alatt mindketten háta megett szolgáljanak. Kazinczy nem szólott semmit, Soós pedig erre nézett.

Csakhamar találnak, hordják az ételt, a grófné kijön hálósobájából, imádkoznak, leülnek. Soós a principálisa háta megé áll, Kazinczy pedig a bontóasztalhoz¹⁴ megy, elővesz egy tányért, kanalat, villát, kést, s a gróf mellett helyet foglal, s még elébb egész bátorsággal imádkozik.

Jól látta ezt mindenik az asztal mellett, de egyik se mert szólni.

A gróf maga osztotta a levest. Az első tányért a grófnénak, a másodikat vendégnek, a harmadikat magának vette. Kazinczy éhen nézte a mások evését, de megháborodás nélkül ült mégis.

A leves után a tehénhús tétetett fel, az akkori asztalfogás szerint, a leves pedig le. Ekkor Kazinczy hozzányúl az osztó kanálhoz, kiszed belőle egy részt, megeszi, tiszta tányért kér, az előtte lévő tehénhúshoz nyúl s kivész egy szeletet. Így bánt a több étellel is, mindenikből maga vett magának, s nem várta a gazdakínálást.

Tudta ugyan ő jól, mi forgott a megszégyenült gazda s gazdasszony s a boszszankodó principális elméjébe, de ő egészen el vala készülve, bátran evett, s csak az asztal vége felé kezdé hevülni, s csak utoljára futotta el az izzadság.

– Már megvan – monda, elővette előbbeni bátorságát, bátran ette meg a pecsenyét, s a patvaristák etikettje szerint a sült után felkölt az asztaltól, elhordta tányérát, imádkozott, s megköszönte az ebédet.

– Öcsémuram kicsoda? – kérdé gróf Almásy. – Megmondá nevét? Üljön le, öcsémuram.

– Már eleget ettem gráciájából nagyságodnak.

– Adjatok széket – parancsolá a gróf.

¹² (rég.) várakoztak

¹³ (rég.) szontyolodott el

¹⁴ tálalóhoz

Kazinczy vonogatta magát.

– Parancsolja meg az úr – monda a gróf a principálisnak –, hogy üljön le!

Félve ült le Kazinczy, s későn bánta meg fiatal tűzből származott bátorságát.

– Öcsémuram megtanított – monda a gróf –, mint kellessék jószületesű ifjakat nézni –, s különös kedvezéssel tetézte meg tányérát a gyümölcsöskosarakból.

Nem ígér-e ez a nemes büszkeség, ez a szeretetreméltó tűz annyi bátorságot, annyi szerencsétetést, mint a rómaiakban tisztelünk? Neveltetésünknek köszönjük, hogy árnyékai se vagyunk a Cocleseknek.¹⁵ Méltán, igenis méltán szenyvedjük a nyűgöt, s mert álom az előttünk, hogy egyenlőknek szült a Természet.

ANEKDOTONOK

Bohóskodás, de ki szégyenli,
hogy néha bohóskodott?

1.

Szilágyi Márton sárospataki fizika és matematikus professzort élessége miatt nemigen szerették a tanítványi, az ő leckéje alatt is mindég egyebet írtak és tanultak.

Egykor veszi észre Szilágyi, hogy az utolsó székbe egy deák ír, de nem az algebrát, amit ő tanított, hanem valamit egyebet az előtte lévő papirosból. Nagy flegmával félbe szakasztja a tanítást, s parancsolja, hogy az írást néki nyújtsa fel.

– Videant mei auditures num ego hoc dictaverim¹⁶ – monda, s elkezdte a Jézus Krisztus feltámadása felől egy prédikációt olvasni, s abból állott a satisfactio,¹⁷ hogy vagy fél paginát¹⁸ elolvasott.

2.

Szentgyörgyi István filozófia prof. egy szombaton tavasszal disputatiót¹⁹ tart. Igen hátul egy deák fellopja a fejére a süvegét, s vígan néz körül, hogy őt senki se látja. Le-leveszi, meg felteszi. Vége a disputationak, s a IV. órát elüti. Felkelünk mindjában, s a prof. mégse jön le a katedrából. Ül és néz.

– Quis tu es ibi?²⁰ – tudakozza.

A deák lesütötte a fejét. Akik előtte ültek, mind jelentik magokat. A profnak más kellett. Sokára felütötte a fejét a gyanús is. Ki kellett jönni az auditorium²¹ közepére, s ott rakta meg érte.

¹⁵ Kr. e. VI. században élt római hős.

¹⁶ Nézzék hallgatóim, vajon én ezt diktáltam.

¹⁷ elégtétel

¹⁸ lapot

¹⁹ vitát

²⁰ Ki vagy te ott?

²¹ előadóterem

3.

Egynehány opponens²² mind azon kezdte az objectiót,²³ hogy *vilia mea argumenta proferam*.²⁴

Elunta utóljára Szentgyörgyi a *vilia argumentákat*²⁵ s megszólította az egyiket:
– Bár csak öcsém ne mind Vilyből²⁶ hordanátok az argumentumokat.

4.

Egykor bejön a logikába, s kezébe veszi a katalógust. Bakk vot az utolsó.
– *Dux gregis ipse caper*²⁷ – monda Szentgyörgyi Virgiliusból.

5.

Egy deák felmegy az esztendei censurára.²⁸ Régen haragudt rá Szentesy, s oly kérdéseket vetett elibe, hogy a deák teljességgel nem tudott felelni. Bosszonkodva karmolta a homlokát.

– Nízzik kollégaauraimék, ű még harágszik, hogy nem tud.

– *Clarissime Domine! Ista contumelia me non erigit, sed frangit!*²⁹ – monda a deák.

– *Ergo fractus pereas!*³⁰

6.

A publicusok³¹ nagy kártyázásnak adták magokat. Szemere Albert és Halász Szentesyhez mennek.

– *Frater Halász! Audio te in lusu chartarum pictarum tantum fuisse progressum, ut jam ipsum Szémere anrecellas.*³²

7.

A publicusokat egy, Ivánnénál tartott tánc miatt a professzorok provokálták.³³ Egyenként egy sem akart felmenni. Ezen engedetlenségért eltiltódtak az oskolától, míg a patronátus³⁴ deputatíot³⁵ nem rendel. Tudakoztatván ez által, miért nem

²² bíráló

²³ ellenvetést

²⁴ Nagyon gyenge érvekkel hozakodom elő.

²⁵ a gyenge érveket

²⁶ Zemplén megyei község, ma Vilyvitány (szójáték a helységnév és a *vilia* latin szóval).

²⁷ „Ez a bak a nyáj vezére.” Az eredeti szöveg: „*vir gregis ipse caper*” (Vergilius VII. ecloga, 7. sor).

²⁸ vizsgára

²⁹ Igen kedves uram, ezzel a gyalázkodással engem nem serkent, hanem megtör.

³⁰ Megtörésvén el fogsz veszni!

³¹ Kazinczy jegyzete az anekdota szövegváltozatában (lásd erről a *Bevezetés*-t): „talárisba nem öltözött hallgatók”.

³² Halász bátyám! Hallom, hogy a kártyában akkora előrehaladást tettél, hogy már Szemerét is túlszárnyalod.

³³ maguk elé rendelték

³⁴ tanári kar

³⁵ küldöttséget

mentek fel a provokációkor, azt felelték, hogy Szilágyitól tudták, hogy meg akarják verni.

– S hát ha meg akartak volna is – kérdé Szilágyi Márjásy Boldizsárt –, mit csináltak volna akkor?

– *Consilium cepissemus in arena.*³⁶

8.

Az alatt, míg a templom épült, az isteni tiszteletet a pataki nép a csűrben³⁷ tartotta. *Communis*³⁸ lévén, mind el volt foglalva a hely, mikor Gombai béjött. Szentgyörgyi intett neki, hogy üljön mellé.

Ott ül Gombai, hát egyszer jön Szilágyi. Gombai kilép Szilágyinak helyet adni akarván, de egyszersmind azt is remélvén, hogy őtet is beereszti. Szilágyi az egyik lábát a székből kihagyja, s úgy imádkozik.

Gombai állva várja az imádság végét. Szilágyi leül, s a térdét kiteszi a székből, annak jeléül, hogy Gombai ott ülést nem kap. Gombai haragosan és szégyenletében kimegy a templomból.

Csakhamar azután Szilágyi azt izeni Gombainak és Óvárinak, hogy ha tovább is nádpálcával járnak, azt a farokra rakatja.

Gombai reá tüzeli Óvárit, hogy menjen Szilágyihoz pálcásan, s ha belékap, verje meg, maga a templomi casus³⁹ miatt már megesküdt, hogy soha a házához nem megyen.

Óvári félt maga menni, Gombai tehát elment vele, de csak a grádicsig, oly szándékkal, hogy ha Óvári felülről kiált, segítségére szalad.

Felmegy Óvári maga, s Szilágyi ki akarja tekerni kezéből a botot, addig birkóznak rajta, hogy Óvári általvetvén azt a Szilágyi fején, jól megszorítgatta vele a háta gerencét. Továbbá pedig az ajtóig rántogatván, a hátát keményen az ajtófélféhez dörgölte.

Nem volt szükség eszerint, hogy Gombai feljöjjön, s Óvári csak akkor eresztette el Szilágyit, mikor megígérte hogy miatta semmi bántódása nem lesz.

9.

Zoltán Pali Láczaíné körül vesztegetvén el az idejét, el nem készült a censurára. A censura előtt való nap a Terhes kertjébe⁴⁰ lefekszik hasra (Gombai a szomszéd sövény mellől nézte nevetve), s úgy tanulta Hollmant.⁴¹

Egyszer térdre egyenesedik, s összetévéen kezét így kiált fel:

³⁶ Akkor elébe álltunk volna a küzdőtérén.

³⁷ Egy egyszerű fatemplomot használtak, ezt nevezték csűrnek.

³⁸ úrvacsora

³⁹ úgy

⁴⁰ Terhes Sámuel kertjében játszódik a történet.

⁴¹ Német filozófus a XVII–XVIII. század fordulóján, Wittenbergben is tanított.

– Úristen csak most az egyszer! b...m a lelke jussa miatt most mindjárt csúffá leszek.

10.

Szilágyi egyszer nagyon káromkodott publice⁴² a leckén, hogy a publicusok közül egy sem jelent meg.

Kazinczy Ferenc, Zoltán Pál és Palóci Hotváth Ádám Petrikócról⁴³ hozzá mennek capacitálni,⁴⁴ hogy az olyan kihallgatás előtt esett pirongatás, igazságtalanul eshetik.

Horváthnak mozdulásai igen rendesek voltak. Szilágyi azt gondolta, hogy őtet Horváth azzal bosszantani akarja, s felemelte reá a kezét, hogy pofonüsse. Horváth mozdulatlanul maradt az egész testével, s csak fejét fordította nevetve a két pajtása felé. Ezen nagy kacagás tamadt, Szilágyi pedig még nagyobb tűzbe jött. Horváthot kiűzték a szobából.

Már azt gondoltuk, hogy Horváth az utcán van, midőn nyílik az ajtó, s egy „Prima et ultima visitatio domine clarissime”⁴⁵ hangzott bé.

– Ehe! – monda neki Szilágyi, de már akkor Horváth megint a grádicson volt.

11.

Nádaskai és Hézei két barát Kis Katit szerették. Pápainénál egy tánc volt. Ott volt mind a menyecske, mind több publicusokkal együtt Márjássy Boldizsár és az öccse, Zsigmond.

Hézei és Nádaskai keservesen néztek, hogy tanítványaik boldogabbak voltak az elmúlt éjszaka, mint ők, s Hézei gorombául szólott a két ifjúhoz. Ezek a derékaly alól görcsös botot kaptak elő, s Nádaskait mint praeceptorokat⁴⁶ megkímélték, de Hézeit jól elverték. Még Hézei volt az, aki kérte őket, hogy a dolgot a professzorokhoz ne vigyék.

12.

Rigó László preconak⁴⁷ következett az auditoriumban, fél icce borért azt fogadja, hogy az elolvasandó Biblia versei közzé belé szúrja ezt: „És ezért neveztetik az ördög ördögnek.”

Megkapta az icce bort, de kevésbe múlt, hogy ki nem csapták.

13.

Szendrei Balogh Sami valamely sokakkal másokkal elkövetett excessusért⁴⁸ arra büntettetett hogy deprecáljon.⁴⁹

⁴² nyilvánosan

⁴³ Petrikovce, Zemplén vármegyei falu, most Szlovákiához tartozik.

⁴⁴ meggyőzni

⁴⁵ „Első és utolsó látogatás, igen tisztelt uram!”

⁴⁶ segédtanítókat

⁴⁷ felolvasónak

Ő talán a negyedik volt, s míg a többi deprecált, ő az alatt a székek vagy másoknak a lábaik közt vontta meg magát.

Rákövetkezvén a sor, előbújt, s e volt a habarva elmondott deprecatiója:

– Eadem navi navigari viri humanissimi, et qvaeso ut mihi ignosiere velitis.⁵⁰

14.

Kazinczy Ferenc respodensnek⁵¹ tétetik 1779-ben a teológiából. Mások egy egész paginányi imádságot bocsátnak elibe a tézisek elolvasásának.

Ő így imádkozott:

– Omne bonum donum descendit desuper: descendat inde auxilium tuum hoc etiam hora. Amen.⁵²

S azt mondták a deákok, hogy igen publicus⁵³ imádság.

15.

Bárcay Sámuel egykor besetétedvén az estve, parancsolni akarta az inasának, hogy gyűjtsen gyertyát.

– Domine Diós – így szóla nagy seriositással⁵⁴ –, se napvilág, se holdvilág, tehát gyűjtsen gyertyát.

16.

Bárcay Sámuel kártyázván s veszteségben lévén Keneseyt csalárdsággal kezdte magában vádolni, de bátoratlan lévén magában fojtogatta gyanakodásait. Elunván sokára a vesztest, megszólítja:

– Uram, uram, Kenesey uram! űm, űm... pénzben áll a dolog.

17.

Szemere Albert Bárcay Sámuellel lakott. Samu egy estve kinn áll a kapunál, s valamit akart mondani Szemerének, kivel nemcsak az, hogy régóta együtt lakott, hanem azon felül sokáig együtt tanult már annak előtte is, melankóliájában elfelejté a nevét.

Megkopogtatja az ablak üvegét és bekiált:

– Békési !

Szemere tanult, s nem vette észbe, mit akart.

– Békési !

Szemere tudakozza, kit hív, s akkor megvallotta, hogy elfelejtette nevét és ötet hívja. Ez az elnevezés onnan jött, mert Szemere bekecset hordott.

⁴⁸ kihágásért

⁴⁹ nyilvánosan bűnbánatot gyakoroljon

⁵⁰ Mivel ugyanabban a hajóban evezünk, igen tisztelt férfiak, kérem, hogy sziveskedjenek megbocsájtani.

⁵¹ felelőnek

⁵² Minden jó adomány föntről jön, jöjjön onnan a te segítséged ebben az órában. Amen!

⁵³ közönséges

⁵⁴ komolysággal

18.

Bárcay Sámuelnek barátai egykor alkalmatlanságára voltak, mert vacsorára nyulat süttetett. Sokat tanakodott magában, miképpen mutassa ki nekik az utat, hogy azok rossz néven ne vegyék, és rajta keserves satisfactiót ne vegyenek. Ujja körmeit rágván egykor megszólal:

– Ha úgy tetszik – itt elakad –, hány óra?

A hang elárulta igyekezetét, és a legkeserűbb vexát⁵⁵ szennyvedte el.

19.

Patakon tűz támad. Az ifiúság odaszalad. Sokan dolgoztak, de a nagyobb rész bámúlt.

Szolgabíró Horváth Újhelyből történet szerint⁵⁶ Patakon volt, s a hajdújára ráparancsolt, hogy mindent vágjon, aki nem oltja a tüzet. A szegény hajdú rávág egy deákra. Azonnal nekimegy rudakkal az egész sokaság, s ha a szolgabíró hozzájuk nem szaladt volna, szerencsétlenül lett volna végi a dolognak. Kérte az ifiúságot, hogy azt a hajdúnak ne vegyék rossz néven. Ő azt megtévedésből cselekedte.

Bárcay Sámuel okosan akart szólani; akkorában tanulta a Hejneccius⁵⁷ Logica-jában az ideákról való részt, de Ideis claris et distinctis adequatis.⁵⁸

– Domine Perillustris Iudlium, iste Hajdo poterat habere *ideam distinctam penulae et lenae*,⁵⁹ azaz, láthatta, ki a paraszt, ki a deák.

20.

Bárcay Sámuelnek szava járásai ezek voltak: *éh kérem drága nagy ju uram!* s akkor meg fogta annak, akihez szólt az állkapcája alján a bőrt, s csipve felrántotta az ég felé.

Tortura capillorum,⁶⁰ mely az volt, hogy véletlenül a barátai zopfokat,⁶¹ melyek az akkori mód szerint idegen hajjal voltak megvastagítva hírtelen a nyakszirtjához ütötte, s nevetve egyet ugrott.

21.

Bárcay Samu egykor igen vígan, s nevetve jött haza. Zoltán Pali nála volt. Béugrik a házba, s így szól:

– Zoltán, úgyé én most bolond vagyok?

Zoltán nevetés nélkül felelte:

– Biz a te, Samu!

⁵⁵ meghurcolást

⁵⁶ (rég.) véletlenül

⁵⁷ Heinecci(us), Gottfrid Johann, 1680–1741, műve: Heineccii Elementa philosophiae rationalis et moralis..., Debrecen, 1761, lásd: Régi magyarországi nyomtatványok I., 1568–1784, Miskolc, 1990, Nr 289.

⁵⁸ a tiszta ideák elkülönítéséről

⁵⁹ tekintetes szolgabíró uram, ez a hajdú képes volt a kerítő és a köpeny ideáját

⁶⁰ hajtépés

⁶¹ hajfonatait

22.

Bárcay Samu a cigányokat egy garasért jobbágnak fogadta. Contractust⁶² íratott velek, és azt az archivumában⁶³ tartogatta. Az ilyen acqvisitiokban⁶⁴ sokat keresett.

23.

Tolcsván valami bálba táncba kerekedett Bárcay Sámuel, az aki elől táncolta a lengyelt, elvált párjától, s a férfiak különszakadva keringettek az asszonyok körül. Samu észre nem vévén, mi dolog, soká őgylgett a táncosok közt, s látván hogy a többi táncol, sohase tudta, mit csináljon.

24.

Egykor ismét Tolcsvára akartak menni, már készen volt a szánka, ülni akart minden, de Bárcay Samu nem lelte a kalapját, a sok hányásba-vetésbe meglátja a praeceptora deák szabású kalapját az asztalon, de látta, hogy az nem az övé, de kinyájában hozzá állott, körül nézi, kívől-belől megszagolja s így szól:

– B...m a lelkét, be deák bűz.

25.

Egyszer szerelmes volt *Samu* a Soós Ferenc kisasszonyába, a konyhán főző gazdasszonyának sokat beszélt róla.

– Tán szereti az úrfi? – kérde ez, s Samu elszégyenülve veregette meg a gazdasszonya vállát, s ezt felelte:

– Csak úgy, csak úgy, gazdasszony!

26.

Professzor Szilágyi de structura corporis humani⁶⁵ tanított.

Samu a katedra mellett lévő első székre elaludt, a professor a musculusokat⁶⁶ magyarázta illy formán:

– Musculi acceperunt nomen a muribus, quod formam murium habeant, sunt musculi qui caput, truncum et caudam habent, at sunt qui caput et caudam non habent. Hic rectius domientibus assimilari deberent.⁶⁷

Márjás Boldizsár Samunak éppen a hátamegett ült, s így kiáltott fel:

– Ne aludj, mert azt mondja professor uram, hogy se füled, se farkod.

⁶² szerződést

⁶³ irattárában

⁶⁴ szerzéseiben

⁶⁵ az emberi test felépítéséről

⁶⁶ izmokat

⁶⁷ Az izmok az egerekről kapták a nevüket, mivel egér formájuk van, vannak, amelyeknek van feje, törzse és farka, s vannak, amiknek nincs se fejük, se farkuk, ezeket inkább az alvó egerekhez kellene hasonlítani.

27.

Kelcz Antallal executióra⁶⁸ jövén Bárcay Samu Regmecre, Rollynál meglát egy törpe lányt, Milec prókátor valamit kezd beszélni, s czverglínek⁶⁹ nevezi.

Megszólal Samu:

– Jó volna beléoltani.

28.

Kelcz azt tudakozza Samutól, ha eszik é valami ételt?

– Majd béveszem –, felele.

29.

Látván a pesti iuratusok⁷⁰ a Bárcay Samu élheteretlenségét, elvitték a partesek-re.⁷¹

– Azt veszem észre, hogy itt több kurva van, mint Patakon –, monda Samu.

Csakhamar kezdi ötöt attakirozni⁷² egy kurva:

– Kurvanyád – monda –, nem azért jöttem én ide!

30.

Csizi János sárospataki prédikátor Nagypénteken a reggeli prédikáció után kihirdeti:

– A kántor jelenti, hogy 12 órakor a passiót el fogja énekelni, aki tehát a hívek közül jelen lenni akar, nyitva találja az Úr házának ajtaját. *Én ugyan el nem mondanám egy lóért.*

31.

Egy kispataki⁷³ ember elaludt a templomban. Csizi megszólal:

– Halllod-e, kispataki ember, pedzi már!

Így nevezik a halászok, mikor a horogra hal akad.

32.

Nem volt ritka dolog ezt hallani a Csizi prédikációiban:

– A pénz olvasva jó! Az asszony verve jó !

33.

Egyik leányának keresztelésére Csizi prof. Szentgyörgyi uramat hívja. Előbb mindazáltal maga egy oratiót⁷⁴ tart, hogy ő ezt *Deborának* nevezi, mert ez a zsidó szó *méhet* téssen.

⁶⁸ végrehajtásra

⁶⁹ törpécskének

⁷⁰ joghallgatók

⁷¹ Kapcsolt részek (a XVII. századtól a Magyarországhoz csatolt területeket nevezték így, többek között Erdélyt, és még pár várost, illetve vármegyét).

⁷² zaklatni

⁷³ Kispatak, Sárospataknak a Bodrogon túli része; főként halászok lakták.

– Az én feleségem – így szóla –, felgyógyulván tavaly, a méhesbe ment magát szellőztetni. Ott nemzettem ötöt.

34.

Egy időben mintegy 1778.-ban, a pataki ifiúság és az asszonyok a pápista templomba kezdtek járni.

Igy szóla egykor Csizi prédikációjában minekutánna a tanulókat rútul lemocskolta:

– Ti is, bestia lustos⁷⁵ pataki asszonyok, alig kondítyják meg a várbéli harangoakat, s már kapum alatt, mint a ménes nyerítve mentek el. De bezzeg vonhatják ezt a mi szegény csonkánkat⁷⁶, nem látnak titeket az Úr házában.

35.

Szathmáry Mihály teológia prof. Mihálynak, Sámuelnek, Simonnak és Mózesnek atyja, hosszas erőtlensége után meghalván, ezt hagyta textusul:⁷⁷ „Megpróbált Uram engemet, mint az ötvös az aranyat.” Ézsaiás. 48.10.

Nagy temetés volt a kollégiumban.

– Keresztyén hallgatóim – monda Csizi –, sokféle a kemence: van házfűtő kemence, kenyérsütő kemence, üvegcsináló kemence, fazekas kemence, e s ez kemence. E mind kemence, de nem ilyen kemencébe próbálta meg az Isten a mi Szathmáry Mihályunkat, hanem a nyomorúság kemencéjébe.

Ugyanekkor azt is beszélte el, hogy a szegény Szathmáry Mihály egykor könyörgése által tartott meg egy veszedelemből lévő hajót.

– Nagy szélvész volt etc. etc. etc. Midőn ilyen veszedelemből forogának, felkiált a mi szentünk: *Uram Isten tarts meg, mert amit tudtunk, mind elmondtuk*. És e volt az a csodatévő könyörgés.

36.

Egyszer a henyélés ellen papolván, úgy citálta Ovenust:

– Qvaeritur Aegistus curnam sit factus adulter? In promptu causa est.⁷⁸ – itt nem jutott eszébe a hemistikus.⁷⁹

– In promptu causa est – – In promptu causa est *otiosus fuit*⁸⁰ ahelyett *desidiosus erat*.⁸¹

⁷⁴ szónoklatot

⁷⁵ (rég.) mocskolódó, szemtelen

⁷⁶ A sárospataki református templom harangjáról van szó, amit két évig nem tudtak lecserélni, a harangnak több hibája is volt: megrepedt és hiába húzták, nem szólt, mert nem volt nyelve.

⁷⁷ (lat.) A halotti beszéd alapját képező bibliai idézet.

⁷⁸ Megkérdezik Aegisztoszt, hogy miért lett házasságtörő? Nyilvánvaló oka van.

⁷⁹ a vesszor második fele

⁸⁰ Nyilvánvaló oka van... Nyilvánvaló oka van, mert rest.

⁸¹ ... hiszen rest

37.

Egy vasárnap, ebéd után Babarékhöz ment Petrahora Csizi.

– Hozass bort, igyunk, küldd a mestert papolni – e vala a békőszöntés.

Babarék elibe adja, hogy annak rossz következményei lennének, ha a nép megtudná, hogy ők az együttívás miatt mulatták el a templomot.

– Nohát harangoztass bé, mond el, s igyunk aztán.

Babarék kérte Csizit, hogy papoljon helyette.

– Bolond – monda –, most is az elől szöktem meg hazulról.

– Nohát menjünk.

Bémennek a templomba, s Babaréék Csizit béülteti a székbe, hogy alkalmatlan költözködés nélkül⁸² mehessen fel a katedrába.

A mester elkezd az utolsó strófáját a zsoltároknak, akkor Babaréék előrántja a keszkenőjét, s mintha az orra vére jönne, kimegy a templomból. Csizi kénytelen volt prédikálni.

38.

Meghal valaki Patakon, s Babaréket és Csizit actornak⁸³ kérik a felek. A temetés előtt való nap Babaréék bójón Patakra, s megszáll Csizinél. Isznak.

Babarék észbe veszi, hogy a Csizi prédikációja az asztalon hever. Azalatt míg az ital közben Csizi kiment egynehányszor, Babaréék hirtelen átalolvassa a prédikációt, megjegyzi a textust, exordiumot⁸⁴, partitiot⁸⁵, etc etc.

Másnap elkezdődik a temetés. Babaréék volt az első actor. Elmondja az imádságát. Elolvassa a textust, Csizi megjegyzi. Vádolja magát, hogy meg nem kérdezte, miről fog papolni, s már paralellus locust⁸⁶ keres. Azonban Babaréék az exordiumot is úgy csinálta, mint ő, a partitiot is, mint ő, az applicatiot⁸⁷ is, mint ő, – mert elolvasta a munkát.

Csizi elijedve extemporisált,⁸⁸ s csakugyan mondott olyat, mint egyébkor.

39.

Újesztendő, pap marasztás.

Csizi tartott tőle, hogy meg nem marasztják, azért a péricáció után kihirdeti a perselyt, s másodszor pedig jelenti, *hogy a pataki pap megmarad, és így a hívek sohase fáraszák magokat a marasztással.*

⁸² költözködés nélkül

⁸³ közreműködőnek

⁸⁴ (lat.) a szónoklat bevezető része

⁸⁵ (lat.) részeket, felosztást ti. a prédikációét

⁸⁶ párhuzamos helyet

⁸⁷ kifejtést

⁸⁸ rögtönzött

40.

Szemere Albert igen fiatal korában megjelen Patakon, s udvarlására megyen a főcurátor Vay István úrnak. A köszönés után ezt mondja gondolatlanul:

– Én ma a tekintetes úrról álmodtam.

Vay nem megbántva ambícióból,⁸⁹ hanem inkább élességből, és hogy a fiatal embert a bátor aborírozástól⁹⁰ elszoktassa, ezt feleli:

– Pedig én nem vagyok makk. – tudnillik a magyar példabeszédre célozott: *Éh disznó makkal álmodik.*

Szemere megértette a célozást, s felel:

– Az az állat, amelyet a tekintetes úr gondol, nem csak makkal él – tudnillik *tökkel* is.

Vay kopasz volt, s elhallgatott.

41.

Szemere Albert más esztendőben ismét megjelen a pataki examenen, s a konferenciába,⁹¹ melly igen korán reggel szokott tartatni, juliusnak első napjaiban, és így a legforróbb melegben, francia kékbársony magyar ruhába öltözve lép be.

Bárczay Ferenc megbántva érzette azálltal magát, hogy Szemere bársony ruhában jelent meg, s ezt kérdi tőle:

– Hol maradt a Kammerherr schlüssel⁹²? – mintha ezt mondotta volna: bársony ruhához camirariusi⁹³ kulcs illik, s az nem egy ilyen tekintet nélkül való⁹⁴ ember hátára való.

Egy nagy gyülekezetbe osztán Bárczay perszifliroztá⁹⁵ Szemerét, s azt mondta, hogy az zsipvásáron vett ruha, és hogy pápista emberé volt.

Kérdik: honnan tudhatja azt? Felel a néki tulajdon pajkos⁹⁶ hanggal:

– Édes asszonyom néném, bizony az volt! bizony az!

– De honnan gondolod azt, Feri?

– A térdeplés miatt mind le volt kopva a térdén a bársony.

Ezen nagy kacagás támadott. De Ferit nem hagyta el a pajkosság. Azt vetette hozzá, hogy a strázsamesteri zops,⁹⁷ az az a *vastag* ledörgölte a nerczet⁹⁸ a mente gallérán.

⁸⁹ hiúságból

⁹⁰ hízelkedéstől

⁹¹ vizsgahelyre

⁹² (ném.) a kamarási kulcs, az előkelőség jelvénye udvari szolgálatért

⁹³ (lat.) kamarási

⁹⁴ szemtelen

⁹⁵ kigúnyolta

⁹⁶ (rég.) rágalmozó

⁹⁷ copf

⁹⁸ (rég.) szörmét

42.

Az ifjabb Pósa egyszer Bárczára megyen, a Feri atyjához, egy ártatlan, de arisztokratikus bűzü öreghez.

– Hallja kend, úgy hallom a kend bátyja (István) megvette a nyíri portiot?⁹⁹

– Meg, tekintetes úr!

– B...m a lelke helyén, kentek miatt már úr sem lehet az ember!

43.

Bárczay Feri és Patay Sámuel közt valamely határbeli controversia¹⁰⁰ volt.

Pósa Gábor Patay mellé szított.

Feri összeakad Pósával, s ezt mondja neki:

– Az urak respectálják a nemesi juszt, mert én kénytelen leszek etc. etc. a magam védelmebe...

– Ebattát, nekem a nemesség többbe van mint az úrnak.

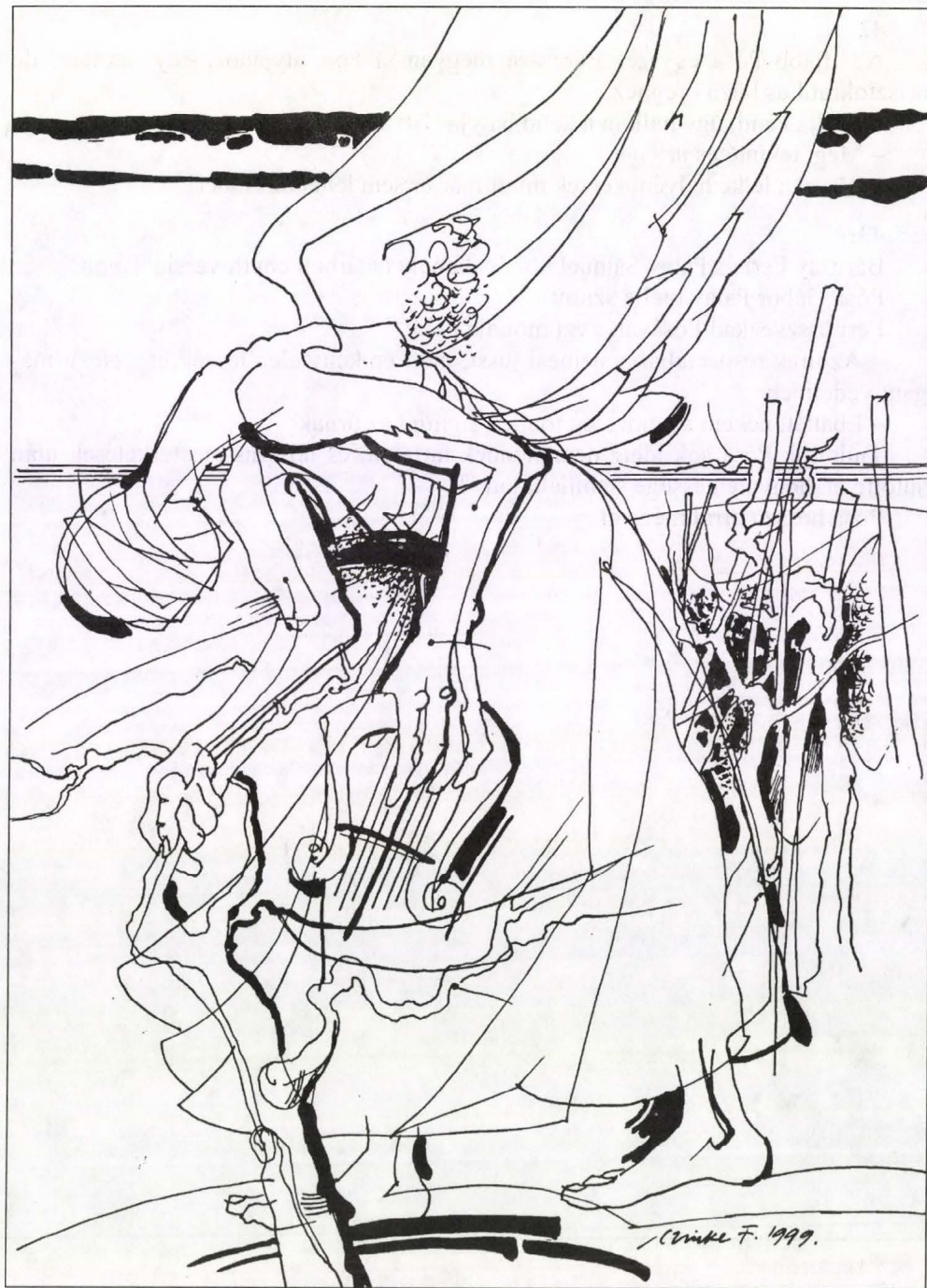
Tudnillik Pósa sok ideig nemtelennek tartatott, és hosszas mesterkélések után süttötte el, hogy nemessége stabiliáltatott.¹⁰¹

Pósa hosszú orral méne el.

⁹⁹ birtokrész

¹⁰⁰ összetűzés

¹⁰¹ megállapított

Czinke Ferenc: Az idő...

ISÉPY DEZSŐ

Néhány széphalmi Kazinczy-ereklye sorsa

1944 decemberében a háborús események elérték Sátoraljaújhely és Széphalom környékét is. A mai köztudat szerint a „második világháború vihara aránylag pusztítás nélkül vonult át Széphalom, a Kazinczy mauzóleum fölött”.¹ Az épületet valóban nem érte látványos kártevés, azonban a benne őrzött Kazinczy-ereklyék egy részét a háború ereje mégis Németországba sodorta. Az ereklyék háborús vándorútjának történetéből olyan példamutató emberi magatartásokat ismerhetünk meg, amelyeket érdemes az utókor tudomására hozni és emlékezetül megőrizni.²

1944. december 2-a után történt. Egy, a Sátoraljaújhely környéki harcokban részt vevő honvédsapathoz tartozó, katonasorban lévő magyartanár, tartalékos főhadnagy, meglátta a széphalmi Kazinczy-emléksarnokból a sáros udvarra kidobált múzeumi tárgyakat. A harci események közepette a bizonytalan jövővel kapcsolatos érzéseit magában legyőzve felismerte a kidobált múzeumi tárgyak ereklyeértékét. Hogy legalább egy részüket megmentse, sebtében összeszedett néhány darabot közülük és magával vitte.

A továbbiak során Németországban életveszélyes sebesüléssel egy magyar hadikórházba került. Itt az életben maradás bizonytalanságának tudatában a kórház tábori lelkészének, *Lukács István* szalézi szerzetesnek adta át a nála lévő Kazinczy-ereklyéket. Megkérte őt, hogy őrizze meg, és a háború után juttassa azokat haza.³

Lukács Istvánt később a Neu-Ulm-i büntetőtáborba internálták, elszállítása előtt azonban sikerült a Neuburg am Donau nevű bajor város katolikus gimnáziuma gondnokának, *Thusnelda Dormnak* átadni az ereklyéket tartalmazó csomagot. Ő őrizte meg az ereklyéket, míg végre eljuttathatta azokat 1974-ben Magyarországra. Lukács István az esztergomi ferences gimnázium magyartanára volt. Tőle kerültek a háborús pusztításból megmentett ereklyék a Petőfi Irodalmi Múzeumba.⁴

Melyek voltak ezek az ereklyék? Úgy mutathatjuk be őket a legpontosabban, ha a Kazinczy-emléksarnok 1909. évi leltárjegyzékét vesszük alapul.⁵

¹ DANKÓ IMRE: Széphalom. Sárospatak, 1956. 8.

² Röviden beszámoltam erről „Széphalom, 1944 december” című írásomban a Kazinczy Ferenc Társaság 28. Hírlevel c. kiadványában 1999 márciusában (2. o.).

³ Vö.: LUKÁCS ISTVÁN: Jegyzetek egy Klapka-levélről. = Vigília, 1975. 4. sz.

⁴ Sikerült megtalálnom azt a személyt, aki őrzője Lukács István hagyatékának. Az összes irat áttekintése azonban több hónapos munkát igényel. Felderítendő még a másik nyom is, amely Bajorországba vezet, ahol az iskola gondnoka 30 évig őrizte az ereklyéket.

⁵ BECSKEHÁZI BECSKE BÁLINT: A széphalmi Kazinczy-mauzóleum ereklyéinek jegyzéke. Bp., 1909.

Alábbi felsorolásunk bal oldalán az ott szereplő tételszámot adjuk. A szöveg Becske Bálint fogalmazása, közlésében követjük az eredeti írásmódot. A jobb oldalon a Petőfi Irodalmi Múzeum leltári száma.

8. sz.	„Die Pfalmen” című Mendelssohn Mózes által fordított könyv, mely Kazinczy Ferencz tulajdona volt és vele volt budai fogságában, mint azt a könyv kezdő lapjának belső oldalán látható jegyzete Kazinczy Ferencznek igazolja. Ezen könyv egyik meglévő borítékán Kazinczynak több jegyzetei, s legifjabb gyermeke Lajosnak, az aradi vértanúnak, gyakorlatlan kézzel valló gyermekkori névírása látható. A könyv hátulsó borítékának belső oldalán szintén látható Kazinczy Ferencznek 8 sort tevő és már alig olvasható feljegyzése. – B.	4064/3
12. sz.	Eredeti kéziratban egy „Kis Magyar Grammatika”, melyet 1829-ben akkor 9 éves Lajos fiának, ki legifjabb és legkedveltebb gyermeke volt, részére írt szerető édes anyja gróf Török Sophie. – B.	4064/6
13. sz.	Eredeti kézírásban egy rövid Deák Grammatika, melyet Kazinczy Ferenczné írt ugyancsak Lajos fia részére. – B.	4064/5
17. sz.	Kazinczy Ferencz anyjának, Bossányi Zsuzsannának halotti értesítője együtt rövid életleírása és jellemzése Kazinczy Ferencz által szerkesztve. E művecske 14 nyomtatott oldalra terjed s Kazinczy Ferencznek egynéhány sajátkezű kiigazítása látható rajta. – B.	4064/4
19. sz.	Kazinczy Ferencz által használt 1814-ik évi naptár, benne Kazinczynak több rendbeli sajátkezű jegyzete. – B.	4064/1
21. sz.	Kazinczy Ferencz ideális pecsétnyomója, a melyet 1818 óta használt. E sárgarézről készült pecsétnyomó címer pajzsán egy a Kazinczy-család címerének sisakdíszében is látható, két lábon álló és bal kezében három nyilat, jobb kezében pedig almát tartó oroszlán van. A sisak és a sisakdísz helyett pedig egy kilenczágú korona, az egészet alulról felfelé körítve egy sárkánykígyó félig öleli. Nyelére pedig e szavak vannak vésve. „Simon fecit 1818.” – B.	R 83.12.1
22. sz.	Kazinczy Ferencz fiának, Lajosnak, az aradi vértanúnak pecsétnyomója. E pecsétnyomó aczélből készült s elefánt csont a fogantyúja. A nyomó lapján a Kazinczy-család címere a címerpajzson egy fiait vérrel tápláló madár és a sisakon mint dísz egy két lábon álló s bal kezében három nyilat, jobb kezében almát tartó oroszlán. E pecsétnyomót Kazinczy Lajos nagybátyám 1848 július havának elején, a mikor Mészáros Lázár magyar hadügyminiszter által honvédkapitánynak kineveztetett és szüleimnél időzött és onnan egyenesen Buda-Pestre sietett, hogy új állását elfoglalja, több ingóságával együtt megőrzés végett anyámnál Anna Iphigeniánál hagyta; de fájdalom, azokat többé kezébe nem vehette, mivel abban Haynau által Aradon történt gyászos kivégeztetése 1849 október 25-én megakadályozta. – B.	R 83.12.2
28. sz.	Kazinczy Ferencz kufsteini tömlöczéből a kilátást ábrázoló rajz, a melyet ő ottan készített egy ócska térkép hátulsó oldalára. Rajta Kazinczynak később reávezetett e következő sajátkezű jegyzete: „A kufsteini vár második numerusa alatt levő tömlöczöm kinézése az úgynevezett Kaiserberg felé, mely a várhoz mintegy fertály órányira emelkedett a rajta úszkáló felhőkig. Rajzoltam ott 1799-ben s nem lévén tintám s plajbászom, cseresznyelé vagy málnaeczetel festettem a rajzolat. – K.	4064/9

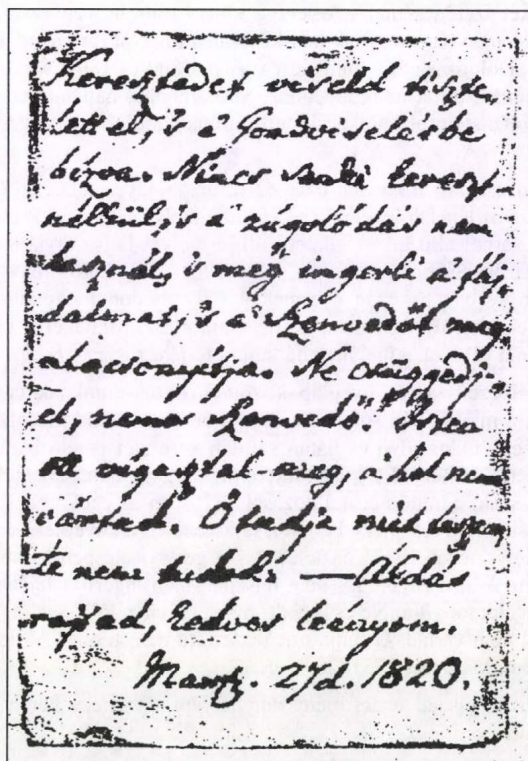
29. sz. Üvegborítékba tett juharfalevél, melyet Kazinczy mint kufsteini fogságát jelző emléket onnan hozott magával, sajátkezűleg reáveztetett e felíráttal: „Kufstein 1799.” Lásd az Abafy által kiadott „Pályám emlékezete” 182. lapján. – K. R 83.13
30. sz. 16-odréti ívalakú piros bőrbe kötött könyv, a mely Kazinczy Ferencznek a munkácsi várban írt fordításait tartalmazza. A következő művek foglaltatnak benne: Emilia Galotti szomorú játék, Minna von Barnhelm, avagy a „katonaszerencse” vigjáték, Ossiannak egy éneke Karrik-Thura és a szívkepző regékből „A két szerencsétlen”. Az egész könyv tinta helyett vasroszdával van írva. Első lapján Kazinczynak már későbbben tintával ráveztetett a következő felírata: „Dolgozásaim a munkácsi várban 1800 és 1801. Minthogy az országlás rabjainak tintát nem engednek, vasdarabokat hánytam eczetbe; a papirost pedig Kufsteintől Munkácsig tartó utunk alatt lopva szereztem. Kazinczy Ferencz.” – K. 4064/2
31. sz. Kazinczy Lajosnak, az akkor hat éves és tiz napos gyermeknek 1826 okt. 30-án anyjához írt legelső levele, ki akkor az újhelyi hegyeken szüretelt. A levél egy hat sorból álló kis versikéből áll, a melyet Lajos atyja Kazinczy Ferencz írónnal írt elsőbbsen a papírra, a mit aztán a kis Laló tintával kifestett. (Abban a korban a kezdő gyermekeket ily módon tanították írni. A negyvenes évek elején még engem is úgy tanítottak.) Mellékelve van ezen levélhez a mama válasza, a melynek hátlapján férjéhez is ír. – B. 4064/7
32. sz. Feketén szegélyezett kettős üveglap között Krisztus-urunknak egy gyermekded képe, a mint vállán súlyos keresztjét emelve, szelíd mosollyal tekintve vissza egy utána jövő és hátán szintén keresztet emelő báránkyára. Ezen kis képet Kazinczy Ferencz mint emléktárgyat adta akkor 12 éves Eugenia leányának, a midőn első áldozását 1820-ban az egek urának bemutatta. A kép hátlapjára Kazinczy Ferencz sajátkezűleg a következő emléksorokat írta: „Keresztedet viseld tisztelettel s a gondviselésben bízva. Nincs senki kereszt nélkül, a zúgolódás nem használ, még ingerli a fájdalmat s a szenvedőt megalacsonyítja. Ne csüggedt, nemes szenvedő! Isten ott vigasztal meg, a hol nem vártad. Ő tudja mit teszen, te nem tudod. Áldás rajtad, kedves leányom. Márczius 27. 1820.” – K. V 4789
34. sz. Tájképet ábrázoló kisdud vízfestmény nagyanyám, Kazinczy Ferencné műve. Az én tulajdonom. – B. M 83.185.1

A Becske Bálint jegyzékében nem szereplő 1891. június 4-i keltezésű Klapka-levél Kazinczy Lajossal kapcsolatos adatokat tartalmaz. Nyilvántartási száma a Petőfi Irodalmi Múzeumban: 4064/10.

Eredeti méretében mutatjuk be a felsorolt ereklyék közül a 32. számút. A református Kazinczy Ferenc annak idején személyesen vitte el 12 éves római katolikus Eugénia nevű leányát Sátoraljaújhelyen az első áldozásra. Alkalmi emlékként adta neki ezt a saját kezű írásával ellátott kis képet. Hátlapjának szövege az eredeti írásmód szerint:

*„Keresztedet viseld tiszte-
lettel, 's a' Gondviselésbe
bízva. Nincs senki kereszt
nélkül, 's a' zúgolódás nem
használ, 's még ingerli a' fáj-*

dalmat, 's a Szenvedőt meg-
 alacsonyítja. Ne csüggedj-
 el, nemes Szenvedő! Isten
 ott vigasztal-meg, a' hol nem
 vártad. Ő tudja mit teszen,
 te nem tudod. — Áldás
 rajtad, kedves leányom.
 Martz. 27d. 1820."

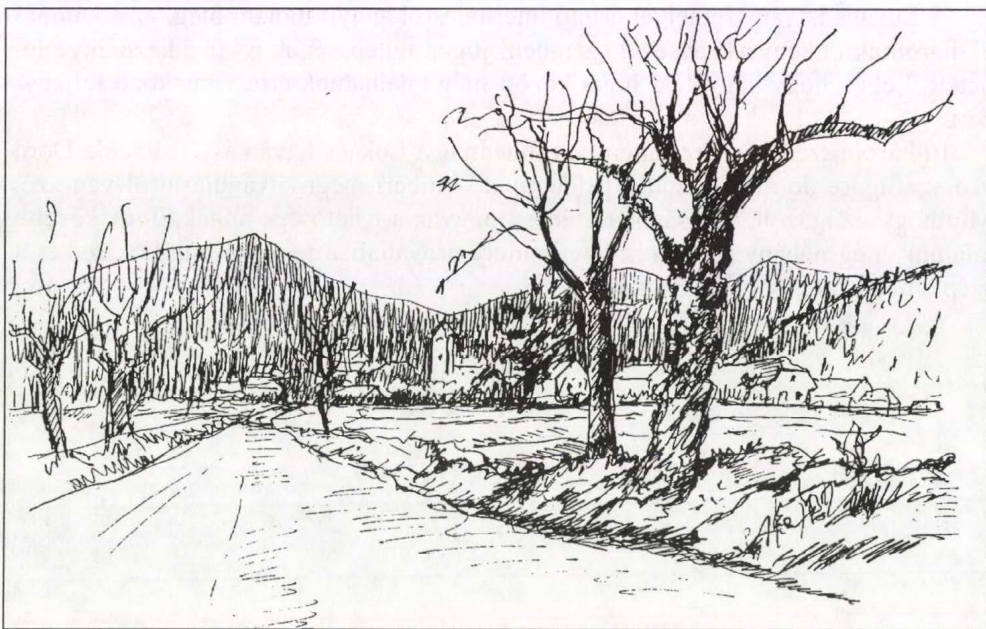
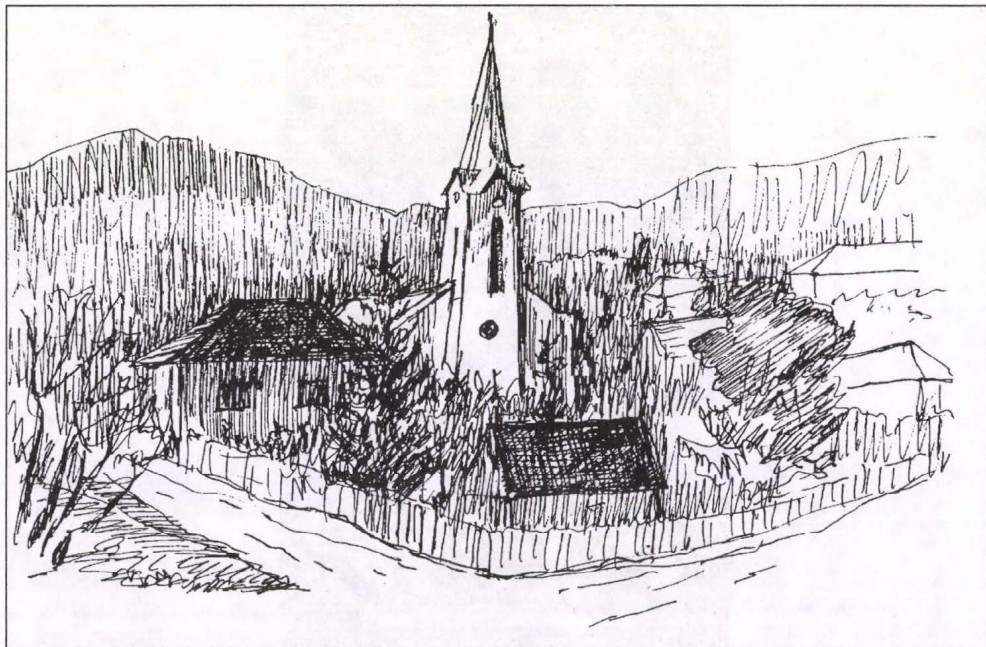

Levéltári kutatás alapján megállapítottam azt, hogy a Sátoraljaújhely környéki harcokban 1944-ben a 19. gyalogezred honvédei vettek részt. Az ereklyéket megmentő honvédtiszt valószínűleg a 19. gyalogezred valamelyik alakulatához tartozott. Sajnos többet nem tudtam megállapítani. Fél évszázad eltelte után ma már a pontos részletek megismerése lehetetlennek tűnik. Mégis igazolja a történet az összefüggő tényadatok sora.

A Lukács István személyét érintő internálásról annyit tudtam meg, az a katonai előjáróinak önkényeskedésével szembeni jogos fellépésének a következménye lehetett. Lehet, hogy hagyatéki iratai között még találhatunk erre vonatkozó feljegyzést.

Itt három személy – az ismeretlen főhadnagy, Lukács István és Tushnelda Dorn – összefüggő, de mégis önálló példamutató emberi megnyilvánulásairól van szó. Minthogy ez igazolt, valóságos történet, megvan a lehetősége annak, hogy később találunk még néhány olyan részletet, amely árnyaltabbá teszi számunkra ezeket a szép emberi megnyilvánulásokat.

Lavotha Géza: Fonyi rajzok

BUSA MARGIT

Kazinczy Ferenc kéziratainak bibliográfiájáról**– Munka közben –**

Kazinczy Ferenc kéziratok hagyatékának történetét tanulmányokból jól ismerjük, mégis, csak röviden említünk itt néhány kiegészítő adatot. Lássuk, mit tett Guzmics Izidor a kéziratok hagyaték elhelyezéséért. – Csak a prózai írások sorsáról szólunk, a saját művekről, a fordításokról és olyan autográf másolatokról, amelyeket Kazinczy lemásolni érdemesnek tartott. Nem szólunk a levelezés történetéről, ez külön egység, megvan az irodalma, most meg sem említjük.

Kazinczy Ferenc özvegyének, Török Sophie-nak legfőbb célja volt a kéziratok hagyaték biztonságos elhelyezése. Legelőször Guzmics Izidor tanácsát kérte. A Kazinczy-család bensőséges jó barátja volt a pannonhalmi bencés szerzetes Guzmics Izidor, mint Kazinczyék becérték, a „benedektinus”. Kazinczy, már a barátságuk első évében, 1822-ben kérte, legyen gondja az elárvult családjára. „Légy Te feleségemnek ...fijaimnak...leányaimnak barátjok...”¹ 1824-ben megismételte kérését: „Kedves Barátom, engedd meg nekem azt az örömet, vigasztalást, enyhületet, hogy Téged még utolsó leheletemmel barátodnak, s holtom után emlékeztetem nőm és gyermekeim barátjának hihesselek.”² Természetes, hogy a bánatos özvegy, férje kívánságának is eleget téve legelőször Guzmics segítségét kérte a hagyaték elhelyezéséhez. Guzmics a megbízatást örömmel vállalta. 1831. szeptember 5-én, a halál utáni első napokban jelezte, hogy Kazinczy életrajzát is akarja megírni, éspedig a kéziratok hagyaték adataival. „Ha tehát Nagyságod bízik hozzám, ezen kedves munkát nekem engedi, méltóztassék engem Kazinczy iratai [kéziratai] közlése által olly állapotba helyeztetni.”³ Ez volt a szándék. Terve nem valósult meg, a hagyatékából semmit sem adott ki. Pannonhalmi szerzetesi életéből Bakonybélbe apáttá nevezték ki 1832-ben,⁴ itt a munkálatai elvonták a kéziratok ügyétől. – Vajon hová lett Guzmicsnak a Kazinczy-kéziratok kiadására elrendezett összeállítás? Nem tudjuk.

Guzmics Izidor megnyugtatta Kazinczynét, hogy Dessewffy Józseffel tárgyal a kéziratok sorsáról. „Dr. Dessewffynek erántam kedvező véleményéről soha nem kételkedtem... De neki a dologról mind eddig nem írtam, mert holléte előttem bi-

¹ 1832. november. 11. = KazLev 18. köt. 192.

² 1824. augusztus. 2. = KazLev 19. köt. 179.

³ 1831. szeptember. 5. = BUSA MARGIT: Kazinczy Ferencné Török Sophie levelezése. Győr. 1986. 30.

⁴ Uo. = BUSA 45.

zonytalan. Nem is szükséges már hozzá írnom... jövő martziusban fogok vele találkozni. Kérdezősködtem Pesten elhunyt barátunk kéziratai felől senki nem tudott valamit mondani... úgy hiszem az árulásban [eladásban] semmi sincs, legalább senki sem tud róla Pesten.”⁵ Látjuk, hogy Guzmics is kérte Dessewffy Józsefet, írjon folyamodványt a nádornak az elárvult család anyagi támogatásáért, a kéziratok elhelyezése, illetve megvásárlása ügyében. „Esedezem... Főhercegségénél a nemzeti dísz óhaját egész lángjával, vessen résztvevő szempillantatot Kazinczy árváinak állapotjára és hajlítsa szív-lelkes leheletével a magyar Akadémia természetesen hazafiúi buzgalmát... segedelemre...”⁶ A kéziratok az Akadémia Könyvtárába kerültek, írta Kazinczyné Guzmicsnak, „Schédel azt írta nekem, hogy gr. Teleki őt, Helmezyt s úgy sejtem Bajzát választotta, hogy átvegyék Kazinczy iratait, ha azokat a Tudós Társaság megvenné. Mivel Ön, mélyen tisztelt atyám bizonyára Pesten lesz, kérem, ügyeljen arra, hogy ne olyan emberek vegyék át az iratokat, akik arra méltatlanok.”⁷

Ez volt Guzmics Izidor segítségével Kazinczy kézíratainak az Akadémiai Könyvtár állományában elhelyezése. A kéziratok kiadásának történetével, további sorsával nem foglalkozunk, mert csak ismételnénk a már könyvtári terjedelmű nyomtatásban kiadott tudományos feldolgozások adatait. Kazinczynak az életében, saját maga által kiadott kézíratainak és halála után megjelent műveinek, ezekre vonatkozó irodalmát a Kazinczy Ferenc Bibliográfia (KazBibl) tartalmazza. Összeállítottam a köteteket: I. kötet 1775–1980-ig, II. kötet 1980–1990-ig, 1991–1996-ig a Kazinczy Ferenc Társaság Széphalom c. évkönyvében jelentek meg.⁸

* * *

Kazinczy Ferenc kézíratainak bibliográfiai összeállításával foglalkozva, meglepő „élményem”, hogy a nyomtatásban megjelent irodalmi tanulmányok, cikkek szerzői néha szinte csak „véletlenül”, szinte csak „mellékesen”, csak lapalji jegyzetben hivatkoznak Kazinczy-kéziratokra, sokkal inkább annak a nyomtatásban már kiadott adatait használták fel. – Ha pedig említik a kéziratot, nem tüntetik fel a kézírattári lelőhelyét. Mentség, hogy nem minden nyomtatásban megjelent kéziratot szövegnek maradt ránk autográf szövege. – Kivételes eset, mikor csak egy-egy kézirat ismertetését közlik.

⁵ 1831. december. 24. = uo. 39.

⁶ 1832. február. 24. = uo. 76–80.

⁷ 1832. augusztus. 19. = uo. 44. Itt említve Schédel [Toldy Ferenc], Helmezy Mihály, Teleki József.

⁸ Kazinczy Ferenc bibliográfia. Összeállította BUSA MARGIT. (KazBibl) I. kötet Miskolc, 1981. 337. – 2. kötet Sátorajújhely, 1994. 120. – Széphalom Évkönyv 5. kötet 1991–1992. év 193–200. – uo. 6. kötet 1993. év 3–10. – 9. kötet 1994–1996. év 101–116. L. még, BUSA MARGIT: Kazinczy Ferenc munkáinak kiadástörténete. Születésének 200. évfordulója alkalmából. = Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve. 1959. Megj. 1961. 321–343.

Kutatómunka a Kazinczy-kéziratok bibliográfiájának feldolgozása. Jelentős segítség Váczy János nyilvántartása az Akadémiai Értesítő 1913. évi kötetében (50–62.) az eredeti kéziratok, az 1914. évi kötetben (5–17.) fordítások kéziratainak felsorolását találjuk meg, könyvtári lelőhely és raktári jelzet adataival. Ezenkívül az Akadémiai Könyvtár állományán kívül Kazinczy-kézirat van Budapesten az Országos Széchényi Könyvtárban, a Ráday Gyűjteményben, az Egyetemi Könyvtárban, a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtárban, a Petőfi Irodalmi Múzeumban, több nem budapesti könyvtárban, pl. a Debreceni Református Kollégium Könyvtárában, a Sárospataki Református Kollégium Nagykönyvtárában és más gyűjteményekben is. Hála legyen a Kazinczy Ferenc Társaság elnökének, vezetőségének, mert körlevéllel kéri fel – kérem fel az intézmények igazgatóságát, küldjenek nyilvántartást az állományukban őrzött kéziratokról. Nem publikálatlan kéziratokat keresünk, célunk csak nyilvántartása az óriási kéziratok hagyatékának.

Hálás köszönet a szíves segítségükért.

Elgondolkodtató, hogy a szétszóródott, a tudomány minden ágáról, a hivatalos és közéleti, a vármegyei és egyházi élet minden területéről beszámoló Kazinczy-kéziratok nyilvántartását hogyan rendezzük technikailag olyan áttekinthetően, hogy munkánk a kutatás számára jól használható legyen. Kazinczy ugyanis valamennyi kéziratát többször átdolgozta, újraírta, javította, töredékekben hagyta, és az ilyen azonos tárgyú kézírata más-más évben íródott. Ez a helyzet kizárja az évek szerinti elrendezést. Talán egyetlen megoldásunk, hogy a szerzők és azonos tartalmú kéziratváltozatok nyilvántartása egyszerre egyazon helyen, együtt legyen felsorolva.

A kéziratok több esetben nem egyetlen címmel vannak nyilvántartva, néha ki kell emelnünk a különböző szerzőkkel és témákkal egyazon kötetbe foglalt másféle kéziratok közül. A könyvtárak megnevezésén kívül feltüntetjük a könyvtárak nyomtatásban kiadott katalógusaik oldalszámát, a kutató megtalálhatja, hogy kéziratunkat honnan emeltük ki.

Végül a nyomtatásban megjelent Kazinczy-irodalom bibliográfiának (KazBibl) az adataihoz feltüntetjük a témájukhoz tartozó Kazinczy-kéziratokat.

Reméljük, így teljes képet adhatunk Kazinczy Ferenc munkásságáról.

Égerházi László: A kossuthfalui és udvardi Kossuth család címere

KOVÁCS SÁNDOR IVÁN

A széphalmi nyelvmúzeum és a miskolci Kazinczy Egyetem

Abaúj, Borsod és Zemplén irodalmi lelkiismeretének: Kovács Dánielnek ajánlom születésnapjára

Sokadmagammal együtt levelet kaptam Szamosvölgyi Pétertől, Sátoraljaújhely polgármesterétől. Arra kér: erősítsem azok táborát nyilatkozatommal, akik elkötelezték magukat a széphalmi Magyar Nyelvtörténeti Múzeum létesítése mellett. Elküldte tájékoztatásul Pásztor Emil ny. főiskolai tanár és Fehér József, a Kazinczy Társaság elnöke részletes indítványát is, amely a sátoraljaújhelyi Széphalom Évkönyv VI. kötetében jelent meg.

Tisztelt Polgármester Úr! Hadd válaszoljak kérésére a nyomtatott nyilvánosság útján. Közügyről van szó.

Értelmes ember – az is, aki nem magyar anyanyelvű – csak támogatja Pásztor tanár úr tervét és Sátoraljaújhely eltökélt szándékát, hogy létrehozzák ezt a Magyar Nyelvtörténeti Múzeumot. Legfeljebb az elnevezéshez jegyezném meg előjáróban: nem lenne-e többek számára érthetőbb és kevésbé megkötő névadás Magyar Nyelvtörténeti Múzeum helyett A Magyar Nyelv Múzeuma? (A *múzeum* már eleve történeti képzetet kelt. A Petőfi Irodalmi Múzeum is – míg Petőfi nevét viselhette – *irodalomtörténeti* múzeum volt, s az marad, az lesz, amikor A Magyar Irodalom Háza helyett a Petőfi nevet visszakaphatja.)

De hogy a Pásztor Emil kezdeményezte indítványban szereplő javaslatokhoz, elsősorban a jelzésszerűen felsorolt írónevekhez is hozzáfűzzek valamit, mindjárt előrebocsátom: azok közül semmiképpen sem hagynám ki Rimay Jánost és Zrínyi Miklóst. Rimay a magyar késő reneszánsz legsúlyosabb nyilatkozatát hagyta ránk anyanyelvünkről és Balassi Bálint költői nyelvéről. A Zrínyieké nyelvi ügyekben különösen kulcsnév, mert írótestvérpár viselte „a magyar romlásának századában”: Miklós és Péter. Ők pedig abszolút kétnyelvű magyar–horvát hazafiak, magyar és horvát írók voltak, s két anyanyelvet osztottak meg íróként egymás között. A *Szigeti veszedelem* szerzője ezért nevezte magát Magyarország írójának, a szirénát *költő* jelentésben értve: *Adriai tengernek szirénája gróf Zrínyi Miklós*; Péter, aki horvátra fordította bátyja verseskönyvét, ugyanígy tett, csak horvátul, s Horvátországra alkalmazta az Adria-szimbolikát: *Adrianskoga mora sirena groff Zrinski*

Petar. A Zrínyiek példájával azt akarom hozzátenni A Magyar Nyelv (vagy Nyelvtörténet) Múzeuma koncepciójához: ebben a magyar nyelv-múzeumban helyet kell kapnia a magyarországi többnyelvűség néhány jól kiválasztott dokumentumának, s természetesen a velünk élt és élő nemzetiségek nyelvi, nyelvtörténeti emlékeinek is. Gondolok olyan tények érzékeltetésére, mint pl. a Bethlen Gábor támogatta erdélyi román bibliakiadás, vagy az író Bethlen Miklós kétezer szavas román szójegyzéke. A horvát és a román mellett (magyar nyelvtudós kutatóikat is beleértve) nyilvánvalóan a német s a szerb írásbeliség (Vitkovics Mihály!) és nyelvi-nyelvtörténeti öntudatosodás emlékeiről sem feledkezhetünk el. Görög és zsidó vonatkozásokról nem is szólok, hiszen Miskolc és Újhely táján ezek jól ismertek.

Ha külön tárló vagy falrész juthat a fentieknek, Borsod-Abaúj-Zemplén ismeretes anyanyelvteremtő és nyelvapoló erőfeszítéseit (Károli Gáspártól s Kazinczytól a „szépkiejtés”-versenyekig) hasonlóképpen külön hangsúlyokkal kell kiemelni. Túltekintve a határokon is, Kassáig, Stószig (lásd példaként Porkoláb Tibor irodalmi emlékhelyekről összeállított könyvét), hiszen Kelet-Európa és a világ széttagolt s szétszórt magyarsága nem politikai, hanem nyelvi nemzet.

A Magyar Nyelv Múzeumában következésképpen nemcsak a határokon inneni, de a felföldi, erdélyi, délvidéki magyar nyelvészeti és nyelvművelő sajtótermékeknek is ott kell lenniök, nem feledkezve el az Aranka Györgyök mai utódainak munkáiról sem.

A múzeumalapítást felkaroló intézmények és társaságok pedig egészüljenek ki a Magyar Történelmi Társulattal, a Magyar Néprajzi Társasággal, a Magyar Irodalomtörténeti Társasággal. Ezek a nagy múltú, jóval Trianon előtti alapítású testületek csak segíthetnének a minél szakszerűbb véghezvitelben.

Ami Széphalom kiválasztását és Kazinczy Ferenc történelmi szerepvállalásának középpontba helyezését illeti, azzal is messzemenően egyetérthet a tervezet minden felelős helyeslője. Egyetérthet, mert kétségbevonhatatlan, hogy a legértelmesebb és legtartalmasabb írókultuszt ma Magyarországon Borsod-Abaúj-Zemplén megyében, Sátoraljaújhelyben üzik: a Kováts Dániel leghozzáértőbb szerkesztésében megjelenő, jubileumi tizedik évfolyamához érkezett Széphalom Évkönyv nem kultikus tömjénezéssel, hanem szakpublikációkkal ápolja, s teszi elevenné Kazinczy emlékét. 1859-ben a századik születési évfordulón Miskolc is sokat tett Kazinczyért: az urbanizálódó város nyitott neki egy róla elnevezett utcát, ama házak mentén, ahol a *Himnusz* költője, Kölcsey emelgette csizmáját a sárban, amikor 1830-ban Miskolcon időzött.

Százötven év múltán ma már akkreditált Bölcsészettudományi Karral működő egyeteme is van Miskolcnak és Borsod-Abaúj-Zemplén megyének.

Csak nevet nem visel a miskolci universitás.

A Magyar Nyelv Múzeumának megnyitása Széphalomban a Kazinczy-kultusz tetőpontja lesz az ezredfordulón. Ez a kultusz-kiteljesedés volna rá a legjobb cselekvő alkalom, hogy Miskolc egyeteme megtisztelje magát a széphalmi mester nevével: *Miskolci Kazinczy Ferenc Tudományegyetem*.

A költő Janus Pannonius (Pécs) és József Attila (Szeged), az államférfi Kossuth (Debrecen), az alapító érdemeivel együtt méltánytalanul félretolt író-főpappolitikus Pázmány (Budapest) egyetemnévadói hagyományát követve (és becsülve a Pázmány helyébe léptetett Eötvös Loránd tudománytörténeti jelentőségét is) nem egy újabb költő vagy természettudós nevét kellene keresgelnünk a magyar pantheonban a miskolci egyetemhomlokzatra.

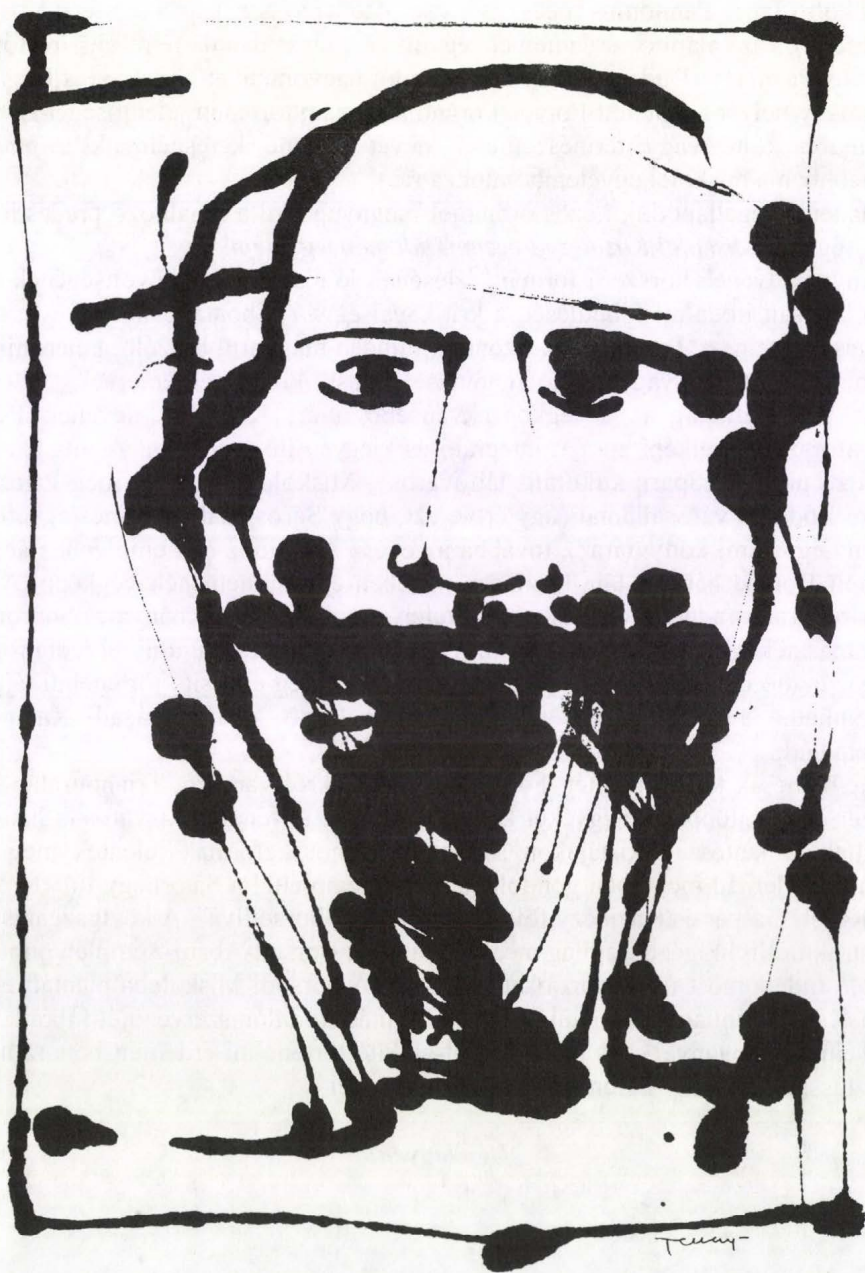
Hanem megállapodni, közös örömmel megnyugodni a kínálkozó predestinatív lehetőségben: *Miskolci Kazinczy Ferenc Tudományegyetem!*

Anyanyelvének korszerű formáit, ízlésének jó alapozását, műveltségének nem kizárólagosan irodalmi többletét, a kritikával *együtt* kibontakozható művészetek felfogását Kazinczy Ferencnek köszönheti minden magyarul beszélő. Felér mindez akármelyik egyetemi vagy főiskolai névviselő klasszikusunk érdemeivel.

És topográfiailag is a legkonzekvensőbb, mert Kazinczy nevének Felső-Magyarországon jelképi aurája, integráló és kiegyenlítő ereje van. A vitathatatlan földrajzi, politikai, ipari, kulturális tájfőváros – Miskolc és Újhely, meg Patak kis büszke irodalmi városállamai (úgy értve ezt, hogy Sárospataknak nincs egyeteme, de van „egyetemi könyvtára”), továbbá az egész Abaújhoz és Zemplénhez ácsolt-illesztett Borsod hármastája Kazinczy nevében egyesülhetnének végképp. A nehézipari parancsra teremtett miskolci hirtelen-egyetem (Selmezbánya és Sopron tudati támasztékával) megállta helyét az Avas alatt; meg tudott újulni, el tudta fogadni a gazdagító bölcsészarculat új színeit is. Most végleg egyesítő történelmi tájpatinát kaphatna a selmezbányai alapításhoz közel eső XVIII. századi Kazinczy-emblémával.

De nemcsak tájtudati a tét. Fontosabb gondunkról van szó. Trianon után nem egyszer efféle „többses” megyéket kellett kreálni; a történelmi kisvárosok háttérbe szorultak, a kettészelt kistájakon sajátos önazonosságformák jelentek meg. Az „abaúji” a Hernád mentében gondolkodott, a „zempléni” a Sátorhegy túlfelére nézett; Károli Gáspár és Kazinczy földjei nem lettek „borsodivá”. A közigazgatásilag, infrastrukturálisan, gazdaságilag megbonthatatlan Borsod-Abaúj-Zemplén önmagáról való tudata most új dimenziókat kaphatna. A borsodi Miskolcra plántált egyetem a Károli Bibliát adó Abaúj és a Nyelvújítás irodalomszervezőjét kibontakoztató Zemplén anyanyelv- és nemzettudat-alakító történelmi érdemeit honorálhatná a gesztussal: Kazinczy Ferenc nevének felvételével.

Úgy legyen!

Teller István rajza

KISS FARKAS GÁBOR

Kazinczy Zrínyi-jegyzeteiről

A XIX. század első évtizedeiben egyre erősebb igény támadt egy új Zrínyi-kiadásra, főleg az eruditus közönség irányából. Az első, és mindaddig egyetlen, Cosmerovius Máté-féle 1651-es bécsi *Syrena*-kiadásból már csak elvétve lehetett példányt találni (például Kazinczy könyvtárusnál akart magának beszerezni egyet még 1786-ban, de az ár még Ráday grófnak is túl magas volt, s inkább megajándékozta két saját példánya közül az egyikkel),¹ és Forgách Simon 1705-ben II. Rákóczi Ferencnek ajánlva kiadott *Áfiuma* is ritkaságnak számíthatott, amit bizonyít az *Áfium* kéziratot másolatainak nagy száma. A közönségigény mellett persze egy másik szempont is közrejátszhatott az eposz újrakiadásában: Európa nemzetei közül egyre több dicsekedhetett újonnan felfedezett eposzokkal, melyeket a publikálók irodalmuk történetének élére állíthattak: Milton *Elveszett paradicsomát* félszázados feledés után a XVIII. század első évtizedében Joseph Addison, a *The Spectator* híres kritika helyezte Vergilius és Homérosz fölé egy hosszú tanulmányorozatban, majd következett Macpherson álfelfedezése, az *Osszián* (1762–65). Fingal királynak és fiának holdvilágos történetei hatalmas lelkesedést váltottak ki az érzékeny lelkű közönségből (gondoljunk csak az ifjú Wertherre): magyarra épp Kazinczy fordította le teljes egészében (Fingal király nevét óvatosan Fjon-ghalra változtatva), Zrínyi-kiadásával szinte egy időben (1815), úgy hogy ő maga sose fogadta el Macpherson hamisításának tényét. A német népkönyvek után a tudomány is felfedezte magának a germán hősvilágot; a *Nibelung-ének* 1782-ben jelent meg először teljes egészében.

Nagy dicsőség várt tehát arra, aki a feledés homályából újra napvilágra hozza Zrinyit. A sok kudarcba fulladt Zrínyi-kiadástervezet² után a XIX. század második évtizedében két komoly vállalkozó jelentkezett erre a feladatra: Kazinczy Ferenc, a széphalmi vezér és Döbrentei Gábor, a még fiatal nevelő, az Erdélyi Múzeum újsütetű szerkesztője. Trattner, a pesti nyomdász először Döbrenteivel, a fiatal, Németországban tanult irodalmárral állapodott meg a kiadásról, még 1814-ben, ám 1815. januárjában mégis azt írta Kazinczynak, akit már régóta foglalkoztatott a kiadás gondolata, hogy nem bízik abban, hogy Döbrentei valaha is elkészülne ezzel a nagy munkával. Ezzel párhuzamosan, talán Trattnerrel is tárgyalva, Döbrentei maga is megírta Kazinczynak, hogy lemondott a kiadás gondolatáról. Azonban már 1815. évi levélváltásukban is két eltérő koncepciójú kiadást vázolnak fel: Döbrentei Tasso epikus költészetéről írt értekezésével, Addison Milton-értekezésével, Charles Batteux

¹ KazLev XII (1902), 444. (Rumy Károly Györgynek, 1815. márc. 14., vö. KazLev I [1890], 151.) L. még a Tatay Jánosnak írott levélben: „A régi nyomtatás elfogyott, 's Zrínyi mind mint hazafi, mind mint író érdemes ezen tiszteletre.” (KazLev XII [1902], 385.)

² Ezekről és általában Zrínyi XVIII. századi utóéletéről I. CLAUSER Mihály, *A Zrínyiasz sorsa (1651–1859)*, Bp., 1934, 26–31.

esztétikájának epikára vonatkozó részeivel, és Hugo Blair eposzösszehasonlításaival,³ egy Zrínyi-életrajzzal és egy önálló esztétikai tanulmánnyal együtt szándékozta a Zrínyi-eposzt kiadni. Törekvése, bármennyire túlzó is, érthető, hiszen Ariosto és az eposz-romanzo vita óta szokás volt az újonnan felfeztetett eposzokat egy bevezető értekezésben elhelyezni a Parnasszuson – talán Döbrentei is *A megszabadított Jeruzsálem és Az elveszett Paradicsom* elé függesztve olvasta Tasso és Addison értekezését.

Kazinczy azonban a hiányzó nagy magyar eposz felfedezésének tervét másképp látta. Így ír Döbrenteinnek: „Barátom, a’ Zrínyiász igen lelkes munka, de *egy télen készült*. A’ Bevezetőben elmondván mi teszi az Epicumot tökéletessé, felségessé, széppé, – mond meg tenn-magad – mint jött volna ki *egy télen készült* lelkes, de másolva tett mív! [...] Ha Tasso, Milton, Virgil és Homér mellett mutatod ki a’ Publicumnak, szégyenszéket fogsz vele kiállatni.”⁴ Döbrentei logikus ellenérve („Te is ismered a theoriákat, ’s mégsem veszt előttem a’ Munka”)⁵ nem változtatta meg Kazinczy kiadástervének koncepcióját. Ezt jól tükrözik az alább közölt Zrínyi-jegyzetek, melyek között találunk részleteket korábbi adagyűjtéseiből (mint Sárközy István levelének másolata 1810-ből), de nagyrészt az *Syrena*-kötet nyomtatott kiadásáról és kéziratáról 1815-16-ban készített jegyzeteket tartalmaznak. A jegyzetek ma a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattárának Kazinczy-hagyatékában találhatók. Mivel a Kazinczy-kéziratok katalógusa⁶ csak néhány darabot vesz fel ebből a kolligátumból, vagy ahogy a gerincen olvasható, *Kazinczy-anthológiából*, érdemes ismertetni alaposan a minket érdeklő részek tartalmát. A ma K 603-as jelzetű (korábban *Vegyes 4° 31.*) kötet számos fordítást, másolatot tartalmaz a Zrínyi-kiadáshoz készített jegyzeteken kívül. A Zrínyi-jegyzetek a 6a-55b lapokon találhatók a következő rendben: 6a-9a A’ Zríniász,⁷ 9b-11b üres, 12a-21a Jegyzetek a’ Zrínyi Manuscriptumából, 21b-23b üres, 24a-26b Margináliáim a’ Zrínyi Mshoz, 27a-27b üres, 28a-29b Magyarság virágai. A’ Zríniászból. Pest, 1816, 31a-31b és 33a-33b másolat Jacobus Tollius *Epistolae itinerariae*-jából,⁸ közé toldva 32a-32b: jegyzet a Tollius kötetében idézett lónévről, 34a-35b üres, 36a-37b Zrínyi Miklós Hadi-Tudománya, 38a-39b üres, 40a-41b *Excutienda pro Zrínyi*, 42a-43a N. J. (Nyomárcay József) levele Kazinczyhoz 1815. márc. 17-én,⁹ 43b üres, 44a-49a Forgách Simon *Áfium*-kiadása bevezetőjének másolata, 50a-51a másolat: a Zrínyi Miklós címszó egy ismeretlen latin nyelvű lexikonból,¹⁰ 51b egy párhuzamos hely Gyöngyösitől,

³ Róluk és előzményeiről I. KAPPLER, Arno, *Der literarische Vergleich. Beiträge zu einer Vorgeschichte der Komparatistik*, Frankfurt, 1976.

⁴ KazLev XII (1902), 383. (1815. febr. 9.)

⁵ KazLev XII (1902), 408. (1815. febr. 21.)

⁶ GERGYE László, *Kazinczy Ferenc kéziratok hagyatéka*, Bp., 1993, 26.

⁷ A *Szigeti veszedelemre* vonatkozó tartalmi jegyzeteket már korábban kiadták: DEMÉNY Anna Orsolya, *Kazinczy kéziratok Zrínyi-jegyzeteinek első hányada: „A’ Zríniász”*, Lásd *Zrínyi-dolgozatok*, szerk. KOVÁCS Sándor Iván, Bp. 1988, 221–239, a lírai versekről írottakat pedig Hausner Gábor: *Prodromus: Tanulmányok Tarnai Andor tiszteletére*, szerk. KOVÁCS Sándor Iván, Bp., 1985, 34–36.

⁸ TOLLIVS, Jacobus, *Epistolae itinerariae*, ed. HENNINIUS, Amstelodami, 1700. Kiadva újabban: SZAMOTA István, *Régi utazások Magyarországon és a Balkán-félszigeten*, Budapest, 1891, 285–286.

⁹ Az N. J. szignóval ellátott levél minden bizonnyal Nyomárcay József sátoraljaújhelyi ügyvédnek, a báró Sennyey-ház direktorának tulajdonítható, akivel Kazinczy rendszeres levelezésben állt, minthogy N. J. monogramú barátai közül egyedül neki kellett ilyen aláíratossági formulákat használnia Kazinczyval szemben. A levél nem szerepel a Kazinczy-levelezés összkiadásában.

¹⁰ A szövegben szereplő 1790-es dátum miatt Horányi vagy Rotarides nem jöhet szóba, Wallaszky Pál *Conspexus*-ának 1808-as második kiadásával pedig nem egyezik.

52a Zrínyi Miklós emlékműve Csáktornya mellett (rajz és szöveg), 52b Sárközy István levele Kazinczyhoz (1810. szept. 10.),¹¹ 53a-54b üres, 55a-55b [Kazinczy Ferenc:] Zrínyi Miklós, Sziget' hőse.¹²

Mint látható, a jegyzetek nagyrészt a tartalmi kivonatokból állnak (Kazinczy talán az énekek elé összefoglalókat tervezett írni, ahogy ezt Tassonál vagy Miltonnál olvashatta), ezeket csak néha szakítják meg a nyelvileg érdekes helyek kiemelései (pl. IV, 13-ból **Eztet 13 viszi gyalog Legény**, vagy az I, 55, 1-2 és a II, 24 darabos sorai). Jellegzetes, hogy Kazinczy mind margináliáiban, mind egyéb jegyzeteiben összesen négyszer idéz klasszikust Zrínyi szövegének párhuzamával (ötször Vergiliust¹³ és egyszer-egyszer Horatiust s Ovidiust). Figyelmét inkább a nyelvi kommentárookra, s annál is inkább a nyelvi különlegességek kijegyzetelésére fordítja, sőt külön alfejezetet szentel az „a' névelő elhagyása miatt hibás vagy szokatlan szerkezeteknek” (constructiones vitiosae propter a' elisum vel insolentes), az inverziós szerkesztéseket pedig majdnem mindenütt szó szerint kiírja. Felmerül az olvasóban a kérdés, hogy – míg pl. a Zrínyi-életrajzzal kapcsolatban aránytalanul kevés adat található a jegyzetek közt¹⁴ – miért kötötték le Kazinczy figyelmét ezek a nyelvi jelenségek.

A válasz Kazinczy korabeli helyzetéből adódik: a *Mondolatra* (1813) adott kemény *Felelet* (1815) után Kazinczy folyamatosan gyűjtötte az érveket a nyelvújítás lehetőségessége, sőt a magyarban való szükségessége mellett, és egyik fő támasza ebben az irodalmi régiség volt: „én azt hiszem, hogy minden jobb íróink Neologusok voltak, 's illyen Zrínyi, Pázmány, Káldy, Gyöngyösi, Szabó Dávid, Révai, Verseghy, Kisfaludy, [...] Virág, Kis, Dayka, Berzsenyi”¹⁵ – írja a debreceniek oldalán álló Horváth Endrének 1816. június 28-án, tehát épp a Zrínyi-kiadás megjelenése táján. Az egyik legjelentősebb támadási felületet a *Tövisek és virágok* szerzőjével szemben épp szokatlan inverziói szolgáltatták, és Kölcsy, aki akkor még teljes mértékben támogatta Kazinczy törekvéseit, szintén foglalkoztatta az inverziós szórend kérdése. 1815. július 5-i levelében azt írja neológustársának, Kazinczy-nak, hogy a magyar nyelv, ahogy a német is önálló törzsökű, nem egy régi nyelv torzulása, mint a neolatinok, szabadon invertálódhatnak hát, ahogy a szintén ősnyelv latin, „sőt a magyar sokkal inkább, mert ahol a német négy inverziót tehet, ott tehetünk mi negyvenet”.¹⁶ Így nem csoda, hogy Kazinczy ilyen figyelemmel jegyzetelte ki Zrínyi inverzióit. Kölcsy is hasonló filológuskodásra buzdítja: „Ha Uram Öcsém a Görög és Római classicusokban lát példát a Neologismusokra, írogassa ki. Nem elég az ilyet in generalitate mondani. Meg

¹¹ A levél nem szerepel a Kazinczy-levelezés összkiadásában.

¹² Ez utóbbi a Hébe 1825-ös évfolyamában (3–22. l.) megjelent „Zrínyi Miklós Szigetvárott” című emlékezés töredékes kézírata. Újabb kiadva: KAZINCZY Ferenc, *Magyar Pantheon. Életrajzok és életrajzi jegyzetek*, kiad. ABAFI Lajos, Bp., é. n., 134–145, az itt található töredék: 134–136. (Kazinczy Ferenc összes munkái V. kötet, Nemzeti Könyvtár, XXXVI. kötet)

¹³ Érdekes, hogy a csekély számú imitációval kapcsolatos jegyzet közül a *Szigeti veszedelem* XII, 24–52-hez az *Aeneis* Dido-epizódja jut Kazinczy eszébe (kínálkozik itt az érzelmi utalás SZAUDER József tanulmányára: *Veteris vestigia flammae*, In uő, *Az este és Az álom*, Bp., 1970, amelyik ugyanúgy a Dido-történetből meríti címét és témáját Kazinczy érzelmi iskolájának értelmezéséhez.)

¹⁴ Elképzelhető, hogy az 55. lapon lévő, szigeti Zrínyiről szóló emlékezés egy Zrínyi-életrajz kezdete lett volna, ám ahogy az a jóval később, 1825-ben megjelent teljes változatból látható, a költő Zrínyivel csak érintőlegesen foglalkozik, és az esszéisztikus tanulmány is inkább történelmi moralizálás csak, adataiban egyetlen forrása jól láthatóan Istvánffy magyar története.

¹⁵ KazLev XIV (1904), 223.

¹⁶ KazLev XIII (1903), 20. Idézi CSETRI Lajos, *Egység vagy különbözőség?: Nyelv- és irodalomszemlélet a magyar irodalmi nyelvújítás korában*, Bp., 1990, 74.

kell nevezni a helyet, a szót.”¹⁷ Zrínyi váratlan szavait, újításait aztán rögtön csatarendbe állította Kazinczy; egy levelében Helmecky Mihályt kéri, hogy a már publikálás alatt álló Osszian-fordításában, ahol lehet, rejtse el azokat; talán abban a reményben, hogy a már előre várt kritika meg találja feddni.¹⁸ Az épp dúló vita hevében nem sok ideje maradt Kazinczynak arra, hogy Zrínyi biográfiáját is elkészítse a kiadás elé, vagy egy önálló esztétikai értékelést írjon. Úgy látszik, ehhez is gyűjtött anyagot, a jegyzetek néhány része legalábbis erről tanúskodik (a másolatok Tollius holland filológus és utazó Zrínyi- és Csáktornyaléírásából, a Zrínyi-cikk egy lexikonból, vagy a csáktornyai emlékmű szövegének másolata), azonban ez vajmi kevés ahhoz a fáradsághoz képest, amit gr. Dessewffy Józsefnek ígért: „[Trattner két munkát adott], első az, hogy Zrínyinek verseit adjam ki, 's ez nem kevés dolgot ad, kivált a' Biographiájával.”¹⁹

A kiadás végül mindenféle bevezető, előszó és jegyzetek nélkül jelent meg 1816 nyarának végén. Döbrentei, amint kézhez kapta a kiadást Erdélyben, csalódottan reagált: „az én, 's a mi Patakynk által kicsinált planum szerint a' mi kiadásunk jobb lett volna; a' Zrínyiek életírása Patakytól, a' Hősi versezettől, 's a' Zrínyász érdeme felől való szó, tőlem. Ide lett volna még füzve az; mennyire ment nálunk a' poezis [e] neme? Az az, semmire, valóban majd semmire, de a' kritikák hasznosak lettek volna.”²⁰ Erre Kazinczy meglehetősen gyorsan reagált, jöllehet nem túl meggyőzően: „Trattner be nem várta Értekezésemet. Azt most adom ki máshol. Nem az én hibám, hogy Tr[attnr] ennek kiadásával sietett 's be nem várta a' mit hozzátenni akartam.”²¹ Kérdés, ha valóban létezett ez a tanulmány, (mely nem lehet azonos a szigeti Zrínyiről írt emlékezéssel) ez esetben Kazinczy nem reagált volna-e a tipográfus önkényességére élesebben, hiszen már amiatt is háborgott Trattner ellen Helmeckynek, hogy a kiadásból Kazinczy neve mellől a pesti nyomdász „kiszakasztotta” címét (Zemplén-megyei táblabíró).²² Az állítólagos be nem fejezett Zrínyi-tanulmány később se jelent meg sehol; s nem is jelenhetett, mert most publikálandó Zrínyi-jegyzetei alapján ítélve ez az írás más formát öltött. Talán anyagának érleléséből született az *Ortológus és neológus nálunk és más nemzeteknél*, mely a Tudományos Gyűjtemény 1819-es évfolyamában jelent meg, és ugyanígy visszatér benne Kazinczy a régiség íróinak nyelvújítása által alátámasztott neologizmus-érvhez, amit már Horváth Endréhez írott leveléből idéztünk: Batori László, Erdősi (Sylvester), Komjáti, Halabori Bertalan, Pápai Pál, Illyés, Telegdi, Pázmány és Káldy említése után itt is megidézi Zrínyit, az egyik legnagyobb nyelvújítót: „Zrínyi megjelené, tanítványa a rómaiaknak s olaszoknak, mint egy nagytűzű csillag, de ködök fogák el egünkét, s a szép csillag eltűnt, egész nagy fényével. Mely úton erede futásának a minden új nyelvek legszebbike! s hová jutott volna el, ha ez úton futhatott volna!”²³

¹⁷ KazLev XIII (1903), 57. (1815. aug. 6.)

¹⁸ „Osszianomnak még nyomtatatlan ívein élj, kérlek e' szókkal valahol velek élni lehet, de arra vigyázzván hogy ismeretlen szó ne álljon ismeretlen mellett”, majd felsorol tizenöt szót, melyek a most közölt jegyzetekből származnak („száguuld”, „bömböl a tenger”): „Ezek mind Zrínyi szavai.” (KazLev XIII [1903], 197–198, 1815. szept. 29.)

¹⁹ KazLev XII (1902), 447. (1815. márc. 8.)

²⁰ KazLev XIV (1904), 411. (1816. nov. 17.)

²¹ KazLev XIV (1904), 454. (1816. nov. 30.)

²² KazLev XIV (1904), 198. (Helmecky Mihályhoz, 1816. május 16.)

²³ KAZINCZY Ferenc, *Válogatott művei*, II, kiad. SZAUDER Józsefné és SZAUDER József, Bp., 1960, 197.

*

A közlésről: elhagytuk a gyakran idézett, máshol már megjelent Tollius-leírást és Forgách Simon *Áfium*-kiadásának előszavát, melyet Kazinczy egyébként is újraközöl saját Zrínyi-kiadásában. A < > zárójelek Kazinczy által törölt, de még olvasható szövegeket jelölnek, a [] zárójelek pedig értelmi kiegészítéseket vagy rövidítésfeloldásokat. A latin és nehezen értelmezhető szövegrészletek fordítását a lábjegyzetek tartalmazzák. Kazinczy lapjelölései természetesen a *Syrena*-kötet 1651-es kiadására vonatkoznak.

Utószó a kiadáshoz

A Kiss Farkas Gábor *Bevezetőjének* 7. jegyzetében említett szerkesztő itt adja tudtul, hogy a Kazinczy-jegyzetek és a Kazinczy-féle Zrínyi-kiadás vizsgálatát már az 1979-től működő Zrínyi-szeminárium feladatai közé sorolta. Így született meg Orlovsky Géza Kortárs-beli cikke, Hausner Gábor Somogy-beli tanulmánya, majd a Demény Anna Orsolya-féle jegyzetkiadás. A szeminárium első generációja kezdte el Kazinczy mindmáig kiadatlan Tasso-fordítástörredékének sajtó alá rendezését is, amelyen később Iván Henrietta és Tóth Anna Sára is dolgozott. Kazinczy Zrínyi-jegyzeteinek és Zrínyi-kiadásának feltáró munkálatait a miskolci textológusokkal folytattuk tovább; ennek eredménye a mostani Békési–Sváb szövegkiadás, illetve Békési Gábor kiadástörténeti tanulmánya, a *Csokonai megvalósult tervezete: Kazinczy 1817. évi Zrínyi-kiadása*, Iris, 1999/1-2., sajtó alatt. A Kazinczy-jegyzetek azonban nem kerülhettek volna sajtó alá, ha nem sikerül az ellenőrzésbe bevonunk a lektori teendők elvégzésénél jóval többet nyújtó Kiss Farkas Gábor egykori kiváló hallgatónk, immár tanszéki kollégánk energiáit. Ő újból összevetette a Kazinczy-jegyzetek kéziratával a Békési–Sváb olvasatot és számos javító, magyarázó jegyzettel, feloldással, párhuzammal emelte meg a kiadás szintjét, bevezető tanulmánya pedig európai kontextusba állította Kazinczy és Döbrentei Zrínyi és az eposz iránti érdeklődését; sikerült megnyugtatóbban magyaráznia Kazinczy Zrínyi-tanulmányának elmaradtát is, összefüggésbe hozva ezt nyelvi érdeklődésével és nyelvújítási koncepciójával. Az új évezredben majd neki kellene vállára vennie a Zrínyi-szeminárium és kutatócsoport munkáinak továbbvitelét, hogy a folytonosság és a más műhelyekkel való kapcsolatok ne szakadjanak meg. Kitüntetett szerepe lehet e közös munkálkodásban továbbra is a *Széphalom*-évkönyvnek és a Miskolci Egyetem XVIII–XIX. századi tanszékének, ahol a szervezett felső-magyarországi Kazinczy-kutatásnak nem csak elkezdődniök, de összpontosulniuk volna célszerű.

Kovács Sándor Iván

BÉKÉSI GÁBOR–SVÁB ANTAL

Kazinczy Zrínyi-jegyzetei

[6a]

A' ZRINIÁSZ.

ELSŐ <KÖNYV> ÉNEK.

Isten lenéz a' földre, 's látja hogy a' Magyar elfajult. (11) Michael Archangyal szóllítja. Elbeszéli / mi sok jót teve a' Magyararal. 's ők (18.) háladatlanok. Pokolba küldi tehát hogy az Archangyal (20) eggy / Fúriát küldjen Solymánba, 's ez gerjessze a' Császárt haragra a' Magy[ar] ellen. Isten bosszút ígér magának míg / a' M[agyar] megtér. Akkor jaj haragja vesszejének (24.) Mich[ael] könyörög (25), nem használ, 's (28) megyen, míg- / Alectot megtalálja, általadja a parancsot (30,31.) Alecto megy Constantinapolyba, 's a' Szélim képét veszi fel. / 'S megjelen Szulimánnak álmában. Fiam, hagyd abba egyéb ellenségedet, kelj a' M[agyar] ellen, ők közelébb (41) / vannak, őket segíteni senki nem fogja. Mahomet melletted lesz. 'S Alecto egy kígyót az alvó Szolymán ágyába / ereszte (44). Alecto megy, Solymán Fegyvert! kiált, készül. A' Vezérek felgyűlnék körüle 's ő (52) beszédet / tart hozzájuk. Elbeszéli álmát (60) felolvassa a' Budai Vezér Arslán levelét (62): Carolus V. gyűlésekről / gyűlésekre hordoztatja magát, Maxim[ilian] Magyarok közt gond nélkül lakik, eszik, iszik. A' Magy[ar] irigy egymásra, / nem ismer disciplinat (63–). A' Vezérek javallják a' hadat. Nem sokára Asiából jön a' sok nép, sok Tatár a' Meo- / tis tavától, Chán Praecopitától. Ezeknek Delimán a' Vezérek (69) a' Chám fija 25,000 tegzessel. Delimán Gala- / tában meglátta Cumillát, Szulimán leányát, 's megszerette. Haza ment több seregért. Azalatt Rusztánhoz ment a' / leány, 's Delimán bús. (76) a' Tatárok után 5 roppant szerecsen sereg jó Drinápolyba. X 6000=30,000. Ezek / KazulBasra jártak Szulimánnal, ezek verték ált[al] dzsidával Lajost Mohácsnál. Amirassen a' Vezérek 's lova ennek / Karabul. A' többi Vezér Olindus, Hamviván, Demirhám, és a' bátyja Alderán álomlátó és a' Mahomet / írásainak magyarázója (81–84) – (85 Mameluk jó 20,000 Kayer Bég alatt. – (88 Cirkas 52,000 / Aygas Basa alatt. – (90. Zagatárok Schyth[a] Tatár.) 20,000. – (100.) itt Atapalik is. Melly sereg (102)!

MASODIK ÉNEK

Arslán Budai Bég Palotát megszállani akarja, 's fenekedik Túri Györgyre

10,000 rrel megy (5). Túri 200 fejjel kirent a' / várból. Kurt Aga bort ivott, felocsódik, Tót Balázs elüti a' fejét. Arslán fenyeget, hogy Túrít elevenen megnyúzat- / ja a' Kúrt Aga temetésén. Agyúztatja a' More bástyáját, míg leromol. (20).; a' bástya alá megy, szidja Túrít, hogy / esti denevér (22), lovát lelövi egy ágyú golyóbis. Luftis Aga hírt hoz hogy keresztény tábor jön 's Arslán szalad (29). / Szulimán Jún. 10. megindul. Lovának képe. 32–35.) Maga a Császár 36–38.) – 41 Aliportu hídcsináló, / (43) 63 Óra pénzt oszt szellyel. –

(44 a' Cs[ászá]r dicsérete, a' fiát Musztafát megölette a' Roxa szerelméért.) / 52. Belgradba ér. Petrafot Gyula ostromára kuldi. Ez neki növeje volt, 's 25,000 kopiának parancsolt. / Gyulát 32,000 szállja meg. (55 Kerechenyi László vedte. Fel adta. fogságban hal meg. 59. Szolimán jött. / 60. Szigeten Zrini vala. (64 Zr[ini] egy hajnalban könyörög. –78. a' Feszület 3szor hajlik le hozzá. / Megjövend[ö]li halálát, és hogy György fija el fogja terjeszteni az ő nevét.

[6b] HARMADIK ÉNEK.

Szulimán Egernek akara menni, de haragja Szigetre fordult (2). Musztafa Bosznyák Fő Vezér a' Szulimán Császár / táborába érkezik, 's ez ötet annak jutalmául hogy Krupa várába bement, Arslán helyébe tette, 's meghagyta hogy ölné / meg Arslánt. Arslán észre vette a' szándékot 's ellodult Budáról. A' Császár Bosznyát Mehmetnek adá. Mehmet Siklósnál meg / száll, (9). – a' 18dik Stropháig Szkender Bég kérése hogy Mehmet ne maradjon a' mezőn, hanem vonja be a' várba magát mert Zrini / rá talál ütni. – (20) Mehmet nem enged, nem hiszi a' veszélyt lehetségesnek, noha Zrini[ne]k hírért már hallá Stambulban, 's Szken- / dert magánál tartóztatja, hogy az éjet kávézás alatt fecsegték-el. – (28.) Egy hárfás jő, 's mulatja őket. – 40.,–

40. Zr[ini] 800 lovassal 1000 gyaloggal dél után 2 órakor indul, de az éjjel oda nem ért. Mikor virrad, akkor esik Zr[ini] a' táborra. / (58) Mehmet maga megyen elibe, 's egy csoportat üz. Rézmán, a' fija hátra marad 500al, 's mivel Zr[ini] az ő atyát a' tábortól / elmentsette, Rézmán ezeknek nekik esik, Frank Andr[ás]t, Csillag Györgyöt, Solymosít, Sárkány Györgyöt, Jurchichot levágja. De / (67) Farkasich Péter négy törököt, mind ketten sokakat ezen kívül. Zr[ini] oda nyargal. Hát ennyi keresztyént egy Török gyermek / megfutamatat mezőben? (72.)–(74) Zr[ini] és Rézmán verekednek. Rézmán dárdát lök Zr[inine]k, az a Zr[ini] paisát áttallikasztja. / Zr[ini] karddal vágja a' R[ézmán] vállát. R[ézmán] is kardot ránt. Mehmet szalad fia segédjére 77, de (80) fiját halva látja. (82.) Mehmet és Zr[ini] / küzdenek, 's a' Mehmet jobbja (83) elesik, 's (85.) feje is. (86) a' Pécsi Olaj Bék meg akarja torlani. (92) Markó Szilát letaszítja, Tót Ben- / cét, egy gyalog Vajdát, Cserei Pálnak vállát megsérti. Cs[erei] ledől a' lóról, könyörög, Nem használ. 99. elmetszi torkát. Farkasich 101 is öldös. / 103 Rahmát nevű Oriás gyalog jó mint egy torony. F[arkasich] 107. reá lő. R[ézmán] neki botjával megüti fejét, 's F[arkasich]ra dől, 's meghal. 109 Ibraim Olaj / Bég jön, 's megadja magát Zrininek. Ejszaka.

IV. ÉNEK.

Hogy v[er]sszak] 6. szerencse változó. – 6., Zríni is most szerencsés, holnap vitéz fejét meglátjuk karófán. / 12., Reggeledik. 13., Szóll a trombita, kiki rendbe áll. 14., Zríni is. Sisakján szép strutz toll vér haragos szellőt / 15., Buzdítja seregét. Temessük-el társainkat. 18., Cserei Pál 's negyven vitezek testeik felvetetnek. 19., Farkasich még élt. / 21., kétszáz lovas elől megyen. 23., kétszáz gyalog követi. 24., 6 lovas 6 aga' fejét hozza kopián. után léptet gyalog. / Rézmán fegyverét és Kihaja 's Mehmet Basáét hozzák. 25., Három párduczboros hadnagy hozza ezek[ne]k fejeiket / <Olaj Bék> Pécsi Bék Olai lóhaton. 26., 's 13. Török zászló. Eztet 13 viszi gyalog Legény. Dondár. / 27., 20 teve hozza a Basa sátorát 40 oszvér és 62 bial. mind nyereség a' siklosi pusztán. 28., Szigetvárhoz érnek / 3szor kiáltják az Isten nevet. 29., Zrini leszáll a' lóról 's templ[om]ba megyen. 30., puskáropog 's bástyákon ágyú. / 31., a' mint kijő, meglátja egy szőnyegen a' holt testeket. Bú-

csúzik ezektől. Azután a' várba megyen; / György fíjat elibe viszik 36., Ennek leczke. 37., Asztalhoz mind. Olai Bég is. 38., Isznak. Némelly a' Horvát / Davorit nagy torkkal kezd, némelly hajdutánczot fegyverrel kezd. 40., Dicsekesznek. 41., Olaj Bék bús. / 42., Zr[in]i vígasztalja. 45–48., Ibrahim litrumot ígér. 49., Nem kell az arany. s[tb] de eresztessd-el Rado- / ván Vajdámat. 51., Ibr[ahim] megcsókolja a' Zr[in]i kezét, a' rabok kezesek lesznek. – 53., a' hír a törökök vesztét hirdeti. / 56., Iszlán így szólla a' Császárnak: Tajeleri Mehmet elvesze, Olaj Bék rab. s[tb] 62., Császár tanácsot tart. / 63., Hagyjuk oda Egret, es-sünk Zr[in]inek. 66, Szokolovich adjon ezer juhot Kadileszchernek. 67., Ez azt magá[na]k / hozza. 67. Sasok szállnak a' juhokra. 69., Jön egy nagy sas, elkergeti a' többi. 71 Mikor a többi el- / szállt, ő kevélyen sétál a' dög közt, de sem[m]it nem illet, 's elrepül. 72. Kadilescher elijed. Nem jó jel. / 73. Mond Szokolovich[na]k: Ne menjünk Szigetnek. 75. < a' sas> a' Ch[ászárna]k sem jó jel. 76. Mikor Egerre ha- / maliát hántunk, mind[en] jel jó volt. 77. Szulimán neveti. 79. Más értelmet ad. 80. Holnap / indulunk. 81,82, Két ló a' táborban elszabadúl, szalad, tapos. 84. Ha most itt volna Zr[in]i s[tb] 85. Isz- / kender Talismán cs. a' Zr[in]i nevét hallja, úgy hiszi itt van, 86 Kialt, minden fut. Nagy a' pusztulás. / 89, 90. Murtazán és Aigas vágják egymást. Murtazánt Aigas buzgányolja. 95. Szulimán / nem fél Zr[in]itől; ő messze van. Meg áll egy kis tűznél. 97. Aigas hozta Murtazánt hogy meg / nézze a' tűznél. 99. Aigas Murtazánra megvetve néz. 102. 3000 török elvesze. 102. Aigas- / nak puska szaggatt testét fejét. 103. Elcsendesednek.

[7a] V. ÉNEK.

Szulimán is Zrini is gondban vannak. 4. Szóll hadnagyaihoz. 19. Babocháról lelőtték ágyú- / ból a' Zrini lovát, másszor fejéből tollát. 35., vége a' buzdításnak. 37. Zúgás. Szép kép és vers. / 39. Farkasich Péter kardot ránt, esküszik. 42., Farkasichnak 232 embere vala, pánczérban, karvassal, / sisakkal. 43. Novakovich Iván jó 50 karddal. 44. Novákovich itt Novák, Debeliák[na]k nem- / zetekből való. 45., Dandó 100 embere. Orsich István is 100 emb[errel]. 46. Orsich szép és erős. / 47. Szechödi Mathe nagy tarka kechéuel befödözve magát 100 legény. 48. Alapi Gáspár / 54 szablyával. 49. Radován Andrián kiváltva Zrini ált[al] az Olai Bég sarczán. 51. Stipán Go- / lemi 52. Bota Peter Patatich Peterrel: Papratovich Farkas mindenike 100 legénnyel. / 53, Kobach Miklós 200 leg[énnyel] mert Cserei Pál társa elveszett. 54 Balás Deak Győri Mátyás, / Medvei Benedek, Bika András. Geréczi Berta. 56. Juranich Lőrincz Zászló tartó vala, de most / Vajdává tevék, mert sok vitézséget mutata. 52 embert vezet. Ostrony²⁴ Péter 100. 58. Radivoj / 100 legényt. Bajoni Iván is ennyit s' Guszich Andras is. 59. Deli Vid is. 64. Zr[in]i ágyút vonat a' / bástyákra s[tb]. 69. Levelet ír a' M[agyar] orsz[ág] Király[ána]k. – 75. György fiát megöleli str[opha] 76. tart a' szó a' 85. / Stropháig. 86. Zr[in]i Gy[örgy] felel. 's ismét neki str[opha] 91–96.

VI. ÉNEK.

Szulimán Harshántól követeket küld Zrinihez. 2, Halul Béket, Demirhámot, 8. Zr[in]i a' piaczon hall- / gatja ki. 9., Halul szépen szoll, Demirhám goromba. ad v[ersum] 37. tart a' Halul beszéde, a' Zrinie ad v[ersum] 47. / 51. Demirhám hadat mond nekik. 52. Szulimán előhívatja Szokolovich Mehmetet és Oszmánt, Asiá- / nak Begler Bégje, Ali

²⁴ sic, Zrínyinél Orostoni.

Kurtog fő ágyús mestere, 's 2000 Jancsár. Nézzenek táborhelyet Sziget körül. / 57. Begler Bég 10,000 emb[er]t, Ali Kurtog 2000 Janicsárt. 58., Zr[ini] katonákat küld ki, ezek elfognak egy / törököt. 60. Basa egy malomnál megszálla az Almás vize mellett. túl a vizen Ali Kurt. 61. Törökök / füre ereszték lovaikat túl és innen a vizen. Köztők és Sziget közt egy halom; tehát ezek Zr[ini]t m[eg] látják. / Egy Dervis jelt ad. Ezt Dandó levágja. Zavar. Verekedés. Zrini levágja Ramadát, Juszupot, Kara- / mán Nuht, Assagurt, Torlákot, Dedót, a' nagytestű Halult, Murtuzánoglit (=Murtuzánfi) – / Jahiát. 70. Deli Vid is sokat. 72. Radovántól Kara Illán, a' Novák keze nagy sebetől Tarluk oda / és Gisdarics. 73. a' Janichárok nem jöhetnek ált[al] a' vizen. De 76 csak ugyan jönnek magasan feltartván / puskájukat, hogy meg ne ázzanak. 77. Zr[ini] elikbe megy. Megöli <Ali> Kurt[ot] Agát, Tojgont, 's az éj / miatt seregével vissza Szigetbe. 83. Deli Vid ált[al] a vizen. A' Szerecsen Hamviván elibe megy, Vidre lövi dár- / dáját, elhibítja. Szalad. Vid utána. Ellene lövi dardáját, ált[al] szaggatja pajzsát, betöri öve nagy kövét, 's ált[al] / ment derekáig, eldől, a' Vid dárdája a foldbe szegzi. Reá hág. Levonja fegyverét, arannyal varrott / ingét. 94. <Kamber> Hamviván a' Menethám Siriai Király fija <fija> volt. Kamber és sok török Videt körülfogja. / Kurt Aga megsebesítette ió törrel a' Vid fejét. Ibraim a' Vid paizsán eltöré kardját. Ali Kurt Videt / oldalba üti, Kamber a' Vid sisakjához csap, Deli dárdát vet reá. Kamber elugrik, azonban a dárda / leteríti Zizim Agát. Kurt Agát Vid levágja egy csapással, a' másikkal Kambert. Vid az Almás- / nak. Vissza akar, de látja hogy várja Zrini. Együtt bé Szigetbe. 3000 lovas török veszett 500 Janicsár

[7b] VII. ÉNEK.

2. Szulimán megérzi hogy Oszmán meg van verve 's hogy Hamviván és Murtuzánogli elestek. / 3. Demirhám kesereg, a' Menethám Siriai kir. barátja 's 11. maga akar menni bosszut állani, 's kéri / a' Cs[ászár]t, hogy jöjjön seregestül. 13. A' Cs[ászár] Sziget alá ér. 14. Szigetből kinéz Zr[ini] 17. Tábor száll. 18. Cs[ászár] megnézi / a' várat, 3szor Allahü. 21. Zr[ini] ágyúval köszön nekik. Chontos Pál kisüt egy farkas ágyút. a' golyó sokat / megöli. 23. Janchár Aga fejét eltépi, és 39 törököt. 26. a' másik lövés az Aggás Basa lovát, és a' Péchi / Dezdór mellét 's még 23 embert. 27. a' 3dik lövést nem várják-be. 28. Farkasich Péter a' várbán hal / dokol. Panaszai. Veszedelmei. 37. Meghal. Kesergés. Eltemetik. 49.–50. Török megszáll. 53. Zr[ini] vitézei- / hez szoll. 56. Ali Kurt sánczat ásat. Rusztán, Chászár veje 5000 Jancsárt hoz. 57. Stipán Golemi / reá üt a' számtalan **asapra**. 59. Rechap Janchár Aga Stipán ellen jó. Stipán neki kétfelé / hasítja fejét. 'S Abazt Benovirt, 's Musztafát megöli. 62. Rusztán Bék 5000 Janchar- / ral oda szalad. Zríni 400 szablyával. 65. Radivoj levágja Pervisz Oda Basát. 66. Juranich / Lőrincz Achomat Barjaktart levágja. Zríni más 15 embert. 67. Arszlán, Rusztán occse / Zrínire löké dardáját. Az eltörik a' pajzson. Kétszer vág Zr[ini]hez. Ez ketté szelé mellét. 71. Szan- / zák Benavir Zrhez szúrja törét. Zr[ini] elugrik 's levágja Benavirt. Deli Vid 77 Kairadin Kariakát, / Huszaint, Alt, Cefert, Musztafát oli. 78 Jósá Pal Bichirt, Penezich Abrahám Nuhot és Derielt. / 79. Tamburás Istok Tojgant, Dandó Iván Ibrahimot. Juranich meglövé a' Bajraktart. 's / Tamburásnak adta viselni. Demirhám neki megy, levágja Tamburást, 's leszáll lováról a' / zászlóért. Deli Vid is meglátja. 86. a' Deli Vid paizsán eltörik dárdája. Vid levágja ötet 's lovát / de Demirhám felemelke[di]k 's két csapással össze rontja a' Vid paizsát, Vid a' kard lapjával / megsérti a török homlokát. 96. Harcolnak. A' Benavir serege 's az arszláné fut, fut Rusztan is, / Zr[ini] üzi. 98. De okosan üzi, mert a' Tatár hám fija Delimán érkezik. 100

Vid és Demirhám / sem[m]ire sem megy. Setét. 102. Demirhám napot rendel a' küzdésre Vidnek. Elvalnak.

NB. 105 v[ersus] 1. et 106. v[ersus] 3.²⁵

VIII. ÉNEK.

A' Hajnal képe és elmelkedése. 11. Szulimán aggódik. 20. Tanács. 21. Szulimán nem ül le. Eggy / sátorból hallja. Szokolovics Mehmet szoll. Nyomorult és hosszú tanácskozás. Kivált a' Petrafé. / Delimán duellumra ajánlja magát. Szulimán nem áll reá.

IX. ÉNEK.

5. Ali Kurt sánczot ás. Lövi Szigetet. 6. Deli Vid sarkalja Zr[in]it hogy üssön ki. 7. Ez felel Vidnek. 11. Vid vinni / akarja a' levelet a' Cs[ászár]nak. Radivoj és Juranich két Vajda Zr[in]ihez megy, ajánlja magát az útra. Indúlnak / 39. Deli Vid kikíséri. Az eggyik[ne]k oroszlánbört, a másik[na]k arannyal varrt veres atlasz inget ad, mások / sisakokat. 47. Radivoj elcsapja a' Perviz fejét. Azután Rezmánt öli meg. Begzadét, Kaitászt és Reche- / pet. 51. Már 2 táboron mentek keresztül. 52. Kadileszkerhez érnek. Juranich elcsapja fejét, Radivoj az / ő inasát vágja le. Elhagyják a' sátorokat, 's Idriznek kezébe esik Juranich. Radivoj segédjére jön. / Szabaszot melly<é>be lövi 's társái ennek. Már 8 tatár van leterítve. Idriz Juranichot le akarja vágni. / R[adivoj] oda ugrik, magát ajánlja társáért. Juranich elesik. Radivoj Idrizt levágja, 's maga is elesik. Deli

[8a] Vid a' Zr[in]i szobája előtt eggy ablakban szunnyadozik. Felriad, hírt visz Zrnek, hogy a' 2 Vajda elesett. / Vid beszélí álomlátását. – Temetése Rézmánnak és Kadileskernek.

X. ÉNEK.

Készül az ostrom. Külső és belső város már a Töröké volt. Zr[in]i minden erejét a várba szorította. / 11., Demirhám 6000 Janchárral és Szpahoglánnal 2 ledült bástyán áll. Delimán 8000rel megy a kapura. / Aigás Basával 8000. –13., Zrini a' piacon áll. Radován Andrián a' Henyei bástyáin, Bot Péter a' / kaput őrzötte. Novakovich és Deli Vid száz karddal azt a helyet őrzi, a' hol Aigás lajtorját készít. 16., a' Török / előmol. 17. Vizárokja térdig ér az Törökök[ne]k, mert a' vizet lebocsátottak, gátot hánytak. 18., Demirhám / megy elől. Cürasszal (Kurazellyal) 19., Nem gondol vele hogy hullanak társai. 20., Bízattja tár- / sait, 's oda ér hol Radován áll. Póki<nak> Gergelynek oldalát ált[al] veri. Ez ledől meghal. 200 török hull el testén. Neveik. / Achmedán és Radován vívnek, amaz elesik. 29. Demirhám legtöbbet maga cselekszik. Nevek. 32. Szla- / menovich a' holtak közt fekszik, noha eleven. térdében tört-el lába. 33. Ferhát Aga közelít hozzá, megkapja ennek / ruháját, dárdáját mellyébe taszítja, 's halva magához rántja a' Törököt. 34. Demirhámhoz csap, az elcsapja / fejét. Radován oda érkezik. Vívnek. Nincs hely karddal dolgozni. Birkoznak. Demirhám dárdáját a' Rado- / ván mellyébe veré. 44. Ez lerántja Demirhámot, 's marja. 46. Demirhám felkél. Minden fut elotte. / 47. De Dando Fer[encz] jön. a' dült bástyán 2000 Török bement. 50. Másfelől Delimán ér a' kapuhoz. / Bot Péter elébe áll. Delimán 12t le-

²⁵ A két sor érdekessége talán a tárgy és alanyi ragozás keverése lehetett: „Képes beszédek szerelném”, „Soha én előtte fal közé nem bujnám”.

vág előtte, Bot is le négyet, 's Sas Fábián Nuh Mohacsent.– / 54. Embruláh Nezer Chelebinek fija (gyönyörű festés) . Erre 57. Badankovich; kiviszi a seregből, / mint a' sas a' hattúót. Ő vékony torokkal segédet kiált. Delimán megyen. Badankovich megnyitja / kardjával gégejét. Delimán Badankovichot ált[al] veri dárdájával. 63. Bot Péter viassza-lad a' várba. / 64. Delimán a kapuhoz érkezik. 66. Kapu felett fátoronyka volt. Ali Kurt azt ágyúból lelőtte. 20 közzül / kettő maradt életben, Szvilojevich Antal és Klizurich Mikula. Klizurich keresi a veszélyt, Szviloje- / vich vissza akar mászni, Delimán lábánál fogva le-rántja, 's ketté vágja torkát. 74. Badankovich / és Hervoich megnyitják a' kis kaput hogy egyneh[ány] török bejöhessen, 's vágassak. 76. Sok Török jön, / Hervoich vállával teszi be a' kaput. 77 Oda zárta Delimánt. 78 Badankovich neki, 's belé üti / a' dárdát. Ez el-szökik előre, 's a dárda Daustot öli. Erre Delimán megöli kardjával Badanko- / vichot, azután Hervoichot is. 82. Delimán maga marada. 85. Alapi Gáspárral Stipán neki. / 86. Delimán bátran ki a' várból. A' hid felvont vonva. Ált[al] úszá a' vizet. 90. Aigas lajtorját / viszen Vidra. Chontos Pál szurkos koszorúval áll ellent. Vissza tolja őket. 93. Demirhám / pusztít. Dandó megretten. 94. Zrini maga utána. 97. Nevek. <9> 100. Szalad a' Török, 's / Demirhámot a szorosság kiviszi.- Zrini vissza diadallal.

XI. ÉNEK.

3., Delimán szégyelli hogy kifuta Szigetből. 8., Rusztán elébe akad, 's pirítja, emlé-keztetvén / miket fogadott a' Divánban. 12., Kardra kelnek; Delimán levágja Rusztánt. 13., Lárma. / 14., Jön a' Császár. 15., Kaszum Kapigi Basa ingerli a' Cs[ászár] tüzet. 20., Demirhám menti <magát.> / barátját Delimánt. 22., A' Cs[ászár] nem mozdul. 24., Demirhám megy Delimánhoz, 's inti,

[8b] menjen. 25., Delimán mosolyog, nem fél. 29., Aigas és Halul érkeznek. enyhítik. kériik tavozzon / ök azon lesznek hogy visszahívatassék. 36. Delimán a' Dumán nevű lován indul csak másod- / magával. 37. Demirhám emlékezik hogy Deli Vidnak megígérkezett. 40, Sahmánt küldi köve- / tül Vidhoz, hogy jöjjön. 43., Sahmán elér Szigetre. int. beeresztik. 47. Vid megy Zr[ini]hez. Zr[ini] eresztí. / 49., Vid megyen vasban. Sahman viszi az izenetet. 52., <Demirh> 50 tulkot vágat szegényeknek / sok pénzt a' Derviseknek. 55., Zr[ini] vigyáz hogy a' Török ne csaljon. 56. kikíséri Vidot a' kapun, / kétszáz szablyát ad mellé. Demirhám 1000 gyumliával 1000 spahival 120 szerezcsennel. 59., A' Cs[ászár] egy / dombról alá néz. 64. Vid dárdát lök. 65. pánczérát megszaggatá. Demirh[ám] kitepte a' dárdát a' pánczerből / 's Vidra hajtá a' magáét 's etalálta, de kár nélkül. 66., kardra. 70., Vid sisakját 's homlokát megtöré. / 72., Vid a' török pajzsát, oldalát, sisakját betöri. 75., Amirassen kardra tüzei embereit. 79, neki / rugtat Vidnak, megtaszítja. 80., Vid fél, de nem ijedt meg. 81., Karabult megkapja, Amarissent le / vágja. 82., Demirhám csudálja mi történt. 84., Pirul, tartóztatja őket. 85., Vid Karabulra. A' két / sereg összeveveredik. 86,87, nevek. 88. Zrini segédre. 89., Futnak a' törökök. 90., Vid a' zavarban egy / Gyumlia fejéből kikapja a' kápát 's megy vele. 92., Zrini kiált. 95., Vérontást indít. 96., Nevek. / 98, Olim Bék és Zr[ini] vívnak. 99. 100., Zr[ini] levágja ötöt és még hatat.

XII. ÉNEK.

1., Delimán bujdosik. 2., Cupido megjelen. 3., Tanácskozik magával mint gyengítse. el Cumilláért, a' Cs[ászár] leá- / nyáért. Meglővi nyilával. –20., Szerelmes panasz. 21. A' Praecopita lóra ugrik, de Cupido vele / megyen, 's Landor fejérvárig kíséri 's meglővi

Cumillát is. 24 Fátí, édes anyám, mint Didó a' testvérével / Ez vígasztalja. 40., Cumilla ír Demirhámna. 46., felel. 52., Speluncam Dido.²⁶ – a' török táborban / nagy zendüles. Oda vannak vezéreik. – 63., Deriel panasza lázad a' Cs[ászár] ellen, 's azt kívánja hogy hozat- / tassék vissza Delimán. Ő választatik követnek. 69., Cs[ászár] megérti ezt. Maga küld érte. Neki ígéri Cu- / millát 's vétke feledését. 79., Cumilla tartóztatja. Delimán nem hajol. 104., Mindketten mennek. – / Egy forrásnál megszállnak. Cumilla iszik a' sárkány vé- rével mocskos szomakból 's meghal. Delimán / 48 óráig kereng az erdőben. Akkor mé- reggel megy a' keresztyén ellen.

XIII. ÉNEK.

Deli Vid kár nélk[ül] marad a' török táborban. 5., De eljő az ő órája is. 6., Deli Vid felesége török leány vala. / Vid hatalom[m]al hozá el egy várból. Haiszennek hitták, most Barbalának. 10., Törökké öltözik, lóra ül. 12, Elöl / talál egy Szerecsent. 13., Vidné kérdi hova? 14., Hírt a' Cs[ászár]nak, hogy Vid egy táborban alszik. 17., Az assz[ony] leüti a' törököt / 18., le ötet is egy török. 19., hazud, hogy Kairoban lakik; bályját [me]g ölte egy szerecsen. 20., Vid a' lármára Kara- / bulra ugrik 's megyen. 23., Ez az én szolgám, ugymond. 24., Egy Kadi bizonyoságot kíván. 25, Vid kardhoz lát. / 27., Felkapja feleségét 's viszi. 30., Be Szigetbe. 36., Szulimán divánt tart. 40., Al Bék szóll. Menjünk haza. / –57., Delimán czáfol. – 69., Demirhám búsul, engedelmet kér újra vívni Viddel. A' Cs[ászár] nem. 73., Demirh[ám] / felteszi magában hogy megy. 74., Cs[ászár] divánt ismét, de csak 6 ember. 80., Alikurtot halva hozzák. / Chontos Pál ágyúja leszakasztá fejét. 82., 300 török elesik, az ágyúkat beszegzik. 85., A' Cs[ászár] haza akar / menni. 86., Egy galamb Kani- sára repül. Egy ráró előtt a' Cs[ászár] sátorába bú. Szárnya alatt papiros. / 89., Tolmács. 96., Levél. Eleresztik a galambot. A' ráró elkapja.

[9a] XIV. ÉNEK.

1–13. Gyönyörű kicsapás barátjaira. 13. Alderán a' Cs[ászár]hoz jő. Babonás. 21. 12 keresz[tény] ifjat megöl / 23., Circulus Magicus. Maga közepébe – 73, Minden Fúria Szi- getnek megyen. 74., Zr[ini] 500 magával / a' belvárba szorult. 75., Tűz mindenütt. Zr[ini] nem remeg. Bátorítja embereit. 'S 3 Fő Vajdát a' vár piaczára / állít. 79., Verekednek. 84., Delimannak sisakjan carbunculus. Dúl. Demirhám Deli Videt kiáltja 94. Vid / kimegyen a' várból Zr[ini] engedelme nélkül, 's sír Zr[ini] miatt. 101. Egy rét. Vid imádkozik. Terebintus völgyben. / mind ketten elesnek.

XV. ÉNEK.

Zr[ini] haranguirozza²⁷ a' népet. Ezek reá állanak hogy vég veszélyt próbáljanak. El- hányják a' vas fegyvert. / 12., Zr[ini] megégeti kincseit. 13., Ki választja legszebb mentéjét, dolmányát. Két aranypereczel jelt csinál / karján. Kochaktollat sisakjára, 100 aranyat egyik 's másik zsebjébe. 17., Kardot. 18., Isten a' maga kegye' / székeb[ben] ül vala a' nagy örökségben. Szerencse Természet Dicsőség Kegyelem előtte. A' / dicső(ült) Lelkek

²⁶ utalás az *Aen.* 4, 124-re: „Akkor Didó majd és Trója királya, e kettő / Egy barlangba kerül.” (Lakatos I. ford.)

²⁷ fr. haranguer, beszédet intéz.

's a' Zsido Poeta. 23. Jeh[ova] int, hogy szűnjön a' musika, jöjjön elő az egész udvar. 31, Gabrt / kiküldi, elverni az <ellense> ördögöket 's hozzátok ide a' Sziget vitézeit ha elestek. 35. Iris és a' Via / Lactea.²⁸ 36, Gönczöl szekere. Sas. 37., Hercules istrázsát áll, 's bánja hogy nem mehet. 40, Gabr[iel] / szoll Zrininek. 54., Zr[ini] hajnalkor 500 emberrel kimegy a' várból, a' piacon megáll. 58., Láng miatt / ott sem maradhat. 62., Zr[ini] az ellenségre csap. Pusztit. Murtuzán is. 71. De Novák Iván levágja. / Ez és Orsich István pusztítnak. 77., Delimán elijed Zr[ini]től. 85. Dárdát lök Zrinire. Kardot. 88. Zr[ini] ket- / tévágja sisakját 's oldalát megnyitja, 's 89. ketté vágja a fejet és 300 pogányt. Futnak a Tör[ökök] Zr[ini] üzi. / Közel jut a' Cs[ásár]hoz. 97., Szulimán lóra. Zr[ini] tízet levág az ő segítségéből. 99., Zr[ini] a' Cs[ásár]t derékban ketté / szakasztá. 106., Zr[ini] keresztül lövi a' Jancsár puská. 107. Gabr[iel] tízedmagával a' Bán lelkét felemeli

[12a] Jegyzetek a' Zrínyi Manuscriptumából.

[Az olvasónak]

L. 3. hasoMlítom. / aval. / tuttam. / L. 4. szegény az magyar nyelv. / Zríni, nem Zrínyi. De csak Zrinyinek. a' Zrinioból ny lesz. Rakoczine így írta / nevét Helena Zriny. / cronikából / másképpen / magános való dolgok. contra oppositum τω országos dolog / do-lognak história-folyása. / nem egyenetlen a' szerelem vitézséggel. non pugnantia. / GroFF ZríNi.

[A' Zrinyiász vagy az ostromlott Sziget. Első ének]

L. 8. mast=most / örökkén / Nem járnak az úton kit fia rendelte. / {Csak az, eresztené százára az zablát. / Csak az, engedné meg tölthetne [me]g torkát / }Csak az a' kívánsága. / L. 9. Jóságos chelekedet / Gyönyörködnek külömb külömb vallásoknak. / EgyiptUS. ita etiam pag. 21. et 242.²⁹ / EgyiptOM VI.2.4. / VIII.15,3. / L. 10. egyet nehéz káromlás / elhádták urokat participialis szollás=elhagyott urokat / L. 11.az ü panaszikra / ismég / Te vagy (az), / L. 12.belinch=bilincs / késik pro kés / L. 13. néysz. Károl az 5dik Római Császár. / Egyesség = egyy / NB. volna, van = volna / késsél / Campsont megveré Szélim v[ersus] 37 lin[ea] 4. / Kazulokra. v[ide] pag[ina] mihi 20 lin[ea] 9.³⁰ / L. 14. Izmael Tamma / ravasság / ne fély hogy segéche senki Magyarokat / nem segíti senki meg szomszéd házokat / És az melly kigyót mérges kezében hozot, azt a' Szulimánnak ágyábaN bo-csátott.

[12b] L. 15. mindgyárt / miát / <bátorságra ki engemet indíts> / keresztény / Kaurt sok halombaN. / Valaki Bégséget és Timárt tartana 49.4. / Chauzok str[opha] 50,3 / Deván. 51.2. / L.16. Kiknek eszek után sok bírt népet nézek. 52.2 / kereszténnek / Még [1] is [2], de [4] nem [5] sokan [6], kik [7] ellenünk [8] jární [9], / Vannak [3], és [11] mernek [10] is [13] fogokat [12] mutatni [14] / harach. 54.2. / L.17 Kiért esőben van fényes koronájok = esőformán. / hód = hold / győzödelem / levelet hozom előtökbeN / Olvasd hangal (hango-san) Deák, az az IróDeák, Cancellarius, Secretarius. / végyük elménkbeN. / keresztyén / Caroly? Carolus [Q]V[in]tus Rom[anus] Imp[erator] / L. 18 Nincs sohul kész hada, nem is gondolkodik, Mint bolond, hogy valaha talán kelletik lesz reá szükség / Ám Maximilian Magyarok közt lakik gondviseletlenül / penig. / egyik az masikat gyűlölík. vitiose, quia non

²⁸ Via Lactea: Tejút

²⁹ „Így a 21. és 241. oldalon is.”

³⁰ „Lásd a nekem 20. oldalon, 9. sor.”

verba, sed sensum, construit.³¹ / hadtudó. / képpen / elszánt akarni. / Sok had érkezék, kik / Chán Praecopita? / közül / L. 19. könyü, Lunft. tartalék a' mi tartóztat. / Cumillát, az szépet. / tekintet / vévé / törodvén szép leányt miként nyerhetné meg. elismerem a' / Véletlenül szegény de csalatkozott meg.

[13a] L.20. roppant seregek / Királ hic primum.³² / Karabul. / Kapitán / 21. De vala 3dik kegyetlen Demirhám. / Demirhám az erős mellynél = kinél, v[agy] mellyiknél. / valamelyre = valamerre. / És noha külömb nemzetekből allottak = különbféle vel külömb külömb. / 22 Ezek de lehetnek 52 ezerek. / Mert Zinchiek, Géták, Barstok vannak velek. / heában. / pattyolatok hic loco 2_o per errorem, nam ubique patyolat.³³ / Mindenütt villámnak = villámlanak. / 23 Nám = Lám / Tamburlán Tamerlán **Musulmán** itt kúzas. / véve nehezen meg / keresztény. 99. 100. II. 21. 2. II. 29. 2. / 24. folyhó = felhő. Jaj [1.], hova [6] ez [2.] a' [3] nagy [4] folyhó [5] fog [7] omlani [8]. / Mely nagy haragját Istennek fogja látni, az ki ezt magára jünni fogja látni 101. 3. 4. / Leczke Debreczennek / a' **hogy** szeretőjének. / Még meg nem számlaltuk (az) azziai népet.

Liber II.

pag[ina] 25. késedeLEMSÉG. / 26 oroszlanY. Igy Túri cselekszik Töröktől bántódott n. d. Füz hom balid: str[opha] Vadászt halomban már NB. / hoc non potest relinqui sine / explicatione.³⁴ / halomra marja a' vadászokat. / 27 merészség v. 9. I. 3. II. 2. / vonya. / húzomost ivék / De mindennek gondgya van nagyobb magáról. / szágulda. / 28 Hogy Túrit megnyúzatya mindgyárt merevén. / azomban. / 18. 2. arra (arról) felelvén / örvendite. / áfi-um = opium. / foldhöz hasonlíta solo aequavit.³⁵ / maszlag. / szágulda. in 3_a perf[ecta] praes[ente]³⁶ Judic. / 29 külömböz. / el valiK akarTva / bástyát vésetni. NB. / szántalan = számtalan kár. / Részegítő eszközt most hozza ÷ magához se végén.

[13b] 30. str[opha]; 29. NB. 2. Képiró falra szebbet nem írhatna. / egyaránt / Elefantot hasoMlítja. Kör'mmel, száraz innal szarvast [me]g haladja. / 31 euet mókus. / Ül vala merevén nagy Chászár nyeregben. / **patyolat**, uno t.³⁷ / **hazdia** (arany) 37. 1 vallyon nem hasta (Latinos.) e? / taraczk pattantyú. 40. 3. / Kemény misziri kard fűg. le oldaláról / szántalan. fiait str[opha] 28 v[ersus] 4. / 32 Sok szekszénás lovak. 42, 1 / Hat elefánt is jön, ki-ben sok emberek. az az kin / mér földel / széllal = szellyel. / De talán nélkül is || = e' nélkül[ül] is. / Hadbeli szorgosság nagy szorult ü benne. / kereszttyén. / 34. Beglerbég? / Nenje fija neven. | / keresztén. / 35 kereszttyén III. 8. 4. III. 12. 1. / 36. Uram, költs. fel, kérlek, én [2] mikor [1] szunnyadok [3] | Nem e én tetüled csináltattam / földből? / 37. vásik foga. / 38 mellyet aranyossan atyadhoz viszed fel. / örökkén. / 39 Martyromság / 40 el ki dönche. || ember(i) okosságból, ergo Synizesis.³⁸ || már megparancsolt(a) / 41. lovász pro lovas | vonyatá | hon pro hol | / vesztég / 42 Katona vagy hajdu. Vagy azt tudod e, légy (vagy) békeséges helyen | ha hova ÷ valahová. / kerítésbaN táborodat vigyed. III. 23. 2.

³¹ „hibásan, mivel nem a szavak, hanem értelem szerint szerkeszt.”

³² „itt először”

³³ „pattyolat, itt másodszor tévesen, ugyanis mindenütt patyolat.”

³⁴ „ezt nem lehet magyarázat nélkül hagyni”

³⁵ „földdel tette egyenlővé”

³⁶ „harmadik személyű befejezett múlt időben”

³⁷ „egy t-vel”

³⁸ „tehát synizesis”

Még nagy Sztambulban is jött híre fülemben / 43 Külemben / **keressz, szerepsz** / Eggy Török hogy megöl 4 keresztént harcban. / keresztény III. 19. / Szkender Alboda? (Arnót.)³⁹ / Lá = látni || Lágý fölyhök. / esső.

[14a] 43 fekszem dicséretlen. / 44 éczaka. | agg szót kovácsoljunk = mesét beszélünk. / aranyos bőr zoftát földre leterítven (sopha.) / Két szép bársony <zofr> vánkost a' zofra mellé tén. / Szerechen téstával sátort meg füstölven str[opha] 28, 2, 3, 4. / finchan, findzsa. / 45. lépék = lépe. / Szép gyongyházass **tassán** kezében tündöklék. / patyolat uno t.⁴⁰ / Víz lassú zugással = lassu víz zugással, szél lengedezéssel. 33, 4. / egyesemet. Einzige.⁴¹ / 46. turunchal, –citrom[m]jal, turunchal, narancsal. / hozsz. 39. 3. / pór, = paraszt. / 47 tinektek. / 48 méröld. hic secundo. / 49 késék 54. 3. késik 55. 3. / fegyveres pánczérban. / **szágodjunk.** és mingyárt **szágulda.** / maga kiobbana. dondár / 52 Ráday verse. III.72. 3. & 4. Tehát ennyi keresztényt egy török gyermek / Megfutamat mezőben? / 52 kozelyebb / merészség / 54 Mehmet rosszúl **torlod** meg fiad veszését = bosszúlod. 84. 3. / Ez lesz megtorlása ő vitéz <fi> vérenek serege futása 87. 3, 4. / 56. nem szükös tárházam. / 57 álgút 102. 3. / lész pro lészesz. / 59 Vagyok Zríni; ne szegyenld meg adásodat. 113, 4. / Oceanum tengerben mert be usztata. / Bassa taborabaN magaét szálláta.

[14b] 60. lá = lám. / allhatatlanságot (.) Látjuk szerencsének ('s) sokféle játékát Str[opha] 5. / 61 árron loco sec[un]do⁴² / str[opha] 10 De talán Historiákból / nonne⁴³ ánkbol? / 62. látattal = scénával. || hangAs. / Sok **haragszava** dob tombolva robbana. / szübüil / az gyalog vitezek' modjára áll rendben. / 63 karvas. Gamipf. neme. Nem volt **egyknékis** (talán egyiknek is) kópíája az harczon. / 64 keche török ruha. Van keche minden s[tb], tudniillik minden rabon IV. str[opha] 23. Ita apud Gyön- / gyösi Kemeny III. K[önyv] 3. Raszp. 508. / NB Eztet 13 viszi gyalog legény **dondár**. 26, 3, / 65 tiktek titeket. 29. v[ersus] 2. szentház = templom ÷ sz. egyház v[agy] vers[us] 30, 1. **dicsősít**. 32, 4. / mind örökkén dévanszönyeg. / ez testem unalmast = ez unalmas testemet, / 66 be lépék secundo.⁴⁴ / veritékezned. / NB. Dicsérvén [1] viselte [5] hogy [2] jól [4] magát [3] harcban [6], / Nemely Horvát Dávorit nagy torkal kezdé. / 67 mássá nem teheted Isten akaratját. = meg nem változtathatod. / 68 Eztet szabadéch-meg (d) / Hogy a' nyomtatás nem a' Zrínyi Msból történt, látni / abból **1.**, hogy némely sora megigazíthatatlanul 13 syllaba. / **2.**, hogy III. 27 nem négy hanem 3 sor. Zrínyi könnyen igazított / volna ezen. **3.**, a' VIII. Enek 71. str[opha] / **4.**, Lássd III. 94. 4. viselek reim⁴⁵ a' / vagyokra. hordozok lehetett volna. / **5.**, IV. 85. 3. / Lagyichd meg bánatod. vagyon stat pro⁴⁶ létét. / Szolga et Ur apud Zrini⁴⁷ parancsoló Tiszt, és függő Tiszt vagy katona. **6.**, 146. 3. **7.**, XI. 84. / kiki gondolatját / mindent félre / tévé = minden gond[ját].

III. 38. A' gondatlan és tudatlan leíró hibája. tartyA. kapábA. / harczaN. ajándékozváN. Könnyű az igazítás. / De 42. ismét a' Poeta gondatlanságát mutatja. / Módot szabadulásodban magánál hagyott. / 45 győzettettek. / 68 Annak szabadulását én szüvem

³⁹ „albán”

⁴⁰ „egy t-vel”

⁴¹ „egyetlenemet”

⁴² „másodsor”

⁴³ „nemde?”

⁴⁴ „másodsor”

⁴⁵ ném. rím

⁴⁶ „áll a ... helyett”

⁴⁷ „Szolga és úr Zrínyinél”

kíván(ja). / hamaréb / 69 Bassának derekas veszését. / jób. / kételenséggel. / 70 máshun (máshon, másutt, máshol) Jajdesít (íért fogsz) fogod fizetni. / 71 Kadilescher főPap, Ersek. hasomlít ördögöt = ghöz 72 fölyhő. / saskesellő / **hamaliát** Str[opha] 76. 1. / 73 Éhtelen. meggugolván = leülván ad stropham 81 sátor vox in 4 lineis / continuis securrit. Expunxi loco 1q / et posui táborban.⁴⁸ NB. / És nem igen sokára lén éjjél tájban. mint regGEL, estVE. / Az egész tábort felfutnak gyorsasággal. Tipornak.

[15a] 76 zurzavar loco secundo. loco primo stat szurzuvar III. 45. 4. quod ergo corrigendum, quia manifeste / typothetae vitium est.⁴⁹ / 77 Török három ezer elveszté életét. / 78 ha az nagy ég le és = esik. | szorgos föle <78.> V. 1. 3. / 79 Nem véletlen dolgot szerenche ránk készít. / oroszlaN. száNtalan. / remeNség-sereg sokaság. / 81 Mostis Babocsai Rinya török vértül meleg, és fejrlik mező sok holt testül. / aczélyos / 82 tiktek loco se[cun]do.⁵⁰ / Szégyenség. / peniglen. / magUNK tisztességéért. / 84 Mint mikor az főlshél Késmarkbúl ki szakad Fejem fenn álltáig. 34. 1. / Ama sűrű fenyős erdő közbeN akad, / Támaszt **zugást nagyot**, nem reked 's nem lankad / Hajol előtte lagy, és kemény ág szakad. Excellenter.⁵¹ / 85 Mihánt 176. 43. 3. / Haragos tigrisnek vagyon bőr az hátán. bőr[] / 86. nagy tarka kechevel. / 87 nálánál / Mathiással / 88 Selyem pánczer üng / nyuszt bőr kapa. / nagy **mamuz** az lábán kemény földet szántya. / kemény fringia kard oldalát tamasztja. / agyúkat bátyakra rendel felhúzatni Debreczen. / 89 elegendő sót. / főchkendő tűz ótót. / Istrása. / 90. Vége szerencsének de vagyon Istennél. / Mint fovenynek mondgyák mert számát pogányynak. / Az gyermek atya' szavát igen fülelé.

[15b] 92 kergetni akarsz el. vide str[opha]⁵² 91. 4. annyira tüzedet illik oltanom el / 95 gondatlanul kalapált vers. str[opha] 3. / Tarch-meg magadat V. 95. 3. / 96 Minden igazságát veti csak / szablyából mint Achilles. / 97 képes kívánság. anurszuban LndigniNs. észak(i) tenger / 98. Thamma, Kazul Bas nagy Ura. VI. 18. 1. / Francúzok. 19. 3. / **vonsz**. VI. 22. / 99 Stropha 26. vix intellig[itur]⁵³ / 101 sibolygás = zsibongás. / 103 választ in nomin[ativo] non accus[ativo] sicut araszt.⁵⁴ / 105 válik, bújik, rettenik. | Törökök sine a'⁵⁵. str[opha] 61. 1. / 106. késik. gyülekezik. szélledik. / élös / <Hamalin Zríni ált[al] elesik Murtuzanogli Murtuzán fia. VI 69. / 107 söppedik [?] Bizony török Csasz[árna]k vadtok árulók. 74, 2 / 108 Hamar kű esik ott, hol az ég zörrenik. / Demeczki kard Damascen[is] Ali / Oszmán, az hamar, lovát által usztatá, / 109 Igyenetlen. / Földre, meg tompítván, esék, maga vasát. / Ennehány. / **hazádbeli futás** = melly a' te nemze- / ted[ne]k tulajdona. / Kinek soha mását nem látá ég magas. / 110 v. 92. excell. / 111. Szégyen vallottak. / tombolni tripudiare.⁵⁶ / 112 merén dardáját nagy kezében tartya. **vék** = **vők** et **vevék**. / 113 kegyelmetlen / Nálánál / 116 Hohár / kit tart ég magas. mint p. 109. és széles e' világ. / 117 Padisahom = Császárom. // sötétítte Ronch = rontsd feketítette. / a' föld robob.

⁴⁸ „a 81. strófához: a sátor szó négy soron át folyamatosan félresiklik. Az első helyen töröltem és táborban-t tettem a helyére.”

⁴⁹ „zurzavar másodsor. Az első helyen szurzavar áll: III, 45, 4, amit tehát ki kell javítani, mivel nyilván a nyomdász hibája.”

⁵⁰ „másodsor”

⁵¹ „Kitűnő!”

⁵² „lásd a 91. strófában”

⁵³ „alig érthető”

⁵⁴ „választ alanyesetben, nem tárgyesetben, mint az 'araszt’”

⁵⁵ „a' nélkül”

⁵⁶ „örjögve táncolni”

[16a] 118 Senkitől ő nem fél erejében bátor. / robog ismét. / farkas-ágyú. / pattantyú = ágyú. / patyolat. / 119 köszönet = köszöntés / 120 Rácz Milák? / 121 hertelen. iterum.⁵⁷ / hea = hja. / 122 ábrázatra. / 123 Erős [1] ember [2] ölő [3] van [5] dárda [4] kezében. / 124 fáradoz. / asapra? Vajda et hadnagy synonyma. Vide hic VII. 57 et 59.⁵⁸ / 125 patyolat. / Mihent. / 126 okádik. / 127 hohárod / hertelen. / 128. Lin 4. talán **Gefert** nem Céfert. / Barjaktár = Zászlóartó. / barjakta = zaszlo. 81. 3 / 129 cühödöl vala az ló alól / 130 karátyolsz = csevegsz. / 131 szabjája lapját. / magok nyomon = nyomokra. / 132 képes beszédek szeretném. Talán beszédedet. / bujnám, bujnék helyett, a' rím miatt. / 134 hebanum chid van fényes kezében. Ebenus csida. hebanum chid / csöppenik. Második (második) / 136 Cároly Császár? Uluduveidar? <II. 4. inverte enim> óhajtv. sóh / 138 övedz. / Kajmekán? / ebben helyben. 23 mi mód(on) / ebben Kaur rontó hadba. / első ül vala primus.

[16b] 139 minden forgott hadban = minden hadban forgott. / Zríni, mellynek (mellyik[ne]k) széles híre. / 140 tanachtalan dolgunkat / res inconsultae.⁵⁹ / 142 vesztég. ita et 143. 144. / tahát = tehát. pag. 154. et 228 XIII. 34. 4. / 143 acelios. ita et superius.⁶⁰ / asap. iterum.⁶¹ / 144 sator kerevetén? / 145 Szangyák. feljebb szanzák / 147 **ebben sánczban**. / 148 bujik rettenik. halálos baj dull VIII 85. 2. VIII 92. 4. / 149. Ifjú Tatárnak, Chászár, vitéz szívén igen gyönyörködik VIII. 89. 1. / mostanság. / a' melly szorgalmatos viselsz rám gondokat, / 150 Szulimán de láttya Delimán haragját. [5] tanáctalánul kezdtem. / 152 Fárathatlanul. / burít = borít. / hamaráb. / mint első primus / az melly szorgalmatos viselsz / rám gondokat VIII. 94. 3. / 153. Talán. erre dologra. / szóllton szóll. / 154 az melly = mellyik. / 155 vitéztelenség. / 156 elegendő. 156. 32. et 33 / 157 Gyáfer / emlékezet = emlékeztető portéka. 39. 3. / 158 kuasz = kuvasz / 159 borral elegyve okádja sok vérét / szerte széllal. / Kadilesker. vide supra. ubique ita⁶² 160. / 160. zofra = sophia. v. szőnyeg. **vé** = **vevé** / 161 Kimszi talán Kém. / 162. puzdra. / 163 purpureus ceu flos quem vomeres⁶³ stroph[a] 73 / 164 választúl. / Miért hagyod **sírnya** (sírnia, sicut **innya** = innia) te kemény szívedet / VIII. 81. 3.

[17a] 165 séllye szekben. sella. / Héj, melly különb vala attól Radivojtúl. Quantum distabat ab illo Hectore.⁶⁴ / 167. máshol. / balsamummal. / 169 Xdik Enek Str[oph]a 1. lin[ea] 1. Deest⁶⁵ A' vándorlója. / hadi állapot Status milit[aris]. / 170 Sok Janchár 's Gyumlia. = lovas és gyalog talán. / sívó frendens. / 171 Szpahoglán. / Cirkas, Arnart, Karamán, / Singir Zagatar Szerechen Kénán. / az melly volt le romlot, az az a' melly lero-molva volt. / száMtalán, eddig száNtalán. 177. / hirtelen, eddig **hertelen**. / 172 ráró toll fejében. / Demirhám[na]k mellyén van **kuracely** kúrasz. az aczél másutt Zrininek **aczély**. / közép mellyén medium pectus.⁶⁶ / bömből magában. / 173. Muszurmant. másutt Müszürmányt. Muszurmán XI, 26. XII. 59. 3. XIII. 39 / 174 káros (kárttevő) puska. /

⁵⁷ „másodjára”

⁵⁸ „Ld. itt a VII. 57. és 59.-et”

⁵⁹ „meggondolatlan dolog.”

⁶⁰ „így fentebb is”

⁶¹ „másodjára”

⁶² „Ld. fentebb. Mindenhol így.”

⁶³ Verg. *Aen.* 9, 435: „Mint amikor megsért ekevas rőt színű virágot”

⁶⁴ Verg. *Aen.* 2, 273: „Ő, mily szörnyű volt! Mily más mint az a Hectór!”

⁶⁵ „hiányzik”

⁶⁶ „melle közepén”

str[opha] 34. lin 4. és nagy szerénsséggel / statt serénységgel / 35 Fejét elválasztja testétől legottan. / 175 Legelső Demirhám csap ehhez szabjával. **primus.** / keserven = keservesen. / válnék = valnA. / birkodni = birkoZni. / mint legjobban tudhat = minél jobban. / 176 szaggattya heában (bikk fának) heát gyökeréig. / Láttad e ledülni régennevelt tölgyfát / Kit erős kötéssel borostyán lehúzhát? / Mert vagyon kezében nagy halál. / 178 Ő kobzot, o miszkált, ő chingyát toda. / Embrulah szép képe X. 54 / mint nagy sas-kesellű szép hattyu madarat hóna alatt viszi. Latina structura. / 180 Egésségben toronyból leestek = épsgben. / Reméntelenöl = remény nélkül.

[17b] Mert nem sokat beereszteni gondolnak. Wir meinen nicht Viele hinein zu lassen.⁶⁷ / 182 Megy szíves Tatárra = herzig, hochherzig.⁶⁸ Szíves oroszán 183. / Azimi kard. / fegyver-dérékban / 183 Tiporja. / fegyvér ár. = özön. / 184 igen mesterséggel elisum est nagy⁶⁹ / labdákkal. / 185 hirtelen / 186 **Kovályog**, Mind szível kívánja mellette az harczot. Seregek megbontó Istenét / dicsérnek. / 187. Még ályos = aljas / Szégyenli ki futot hogy Sziget várábúl. / 190 panasztunk reá. / Országló embernek ανθρωποι αρκοντες⁷⁰ / **néhutt** néhol | engem tanácslasz. / 192. Tatárnak beszédét = Tatárhoz. / Tragédia és így préda quae utraque simul⁷¹ XII. 82 / Préda simplici e⁷² XII. 59. 4. / 193 És neki ilyen mód kezdé beszéllését XI. 60 str[opha] lap 197. 212. XII. 51. 4. / **hitlevél.** / 194 **békélvén** neki fejet hajtott [?]. / halálos baj [?] Tod. / 195 Várjon de kevés szókban. auf ein paar Wörter.⁷³ míg kevés szót mondhat ki / lábához **békélvén** Most **Vö** 194. / keselyő. / 196 késéri. / mint nevelt méreggel = mér[e]g nevelt. / ezer Gyumlia jün, ezer Szpahi evel. / 197. MéltáNNis. NB. megint ilyen mód[on] / 198 jól forgatja kardot. / Elisio. / **té** = **tevé** 200 chiddal = dzsidával. / Azt mondanám hogy ő **fél**, de nem hogy **megjiedt.** / (Deli Vid Karabult megkapja fűkszáran, 's Amirassent megöli) / 201 egyeledett / fegyver derek. / 202 Számlalhatatlan / 203 kápa (turbán) / merevényen tartja kezéb[en] nagy kardját. / Oszvecsap de egyenetlenül. ungleich⁷⁴

[18a] 204 tűnék / megbirnya, sicut jam prius **sírnya** ad pag[inam] 164⁷⁵ / deliáb = delibb / nálánál. / 205 puzdrabúl **kitölté** sok nyilat / timporalva volt a' nyil sok óhajással. **temperalva.** / , nota hic etiam, ut jam prius óhajt[ás] **pro soh[aj]** / 206 óhajt[ás] pro soh [aj]. ita etiam XII. 54. 3. / talántan / 207 vezeti oda hon nagy tűzben taszítani veli. / Lander Fejér varban / Szarvas gém. / 208 ugyan = bizony / Melly kegyes Vend[ég] a' melly / Ruszt[án] társa voltam = hogy a' R. / 209. modesta alázatos ált[al] van kiteve. / chinált szók verba magica. / 31. 3, 4 Neked nem nagy a' király, neked nem Urad a' Chaszar, / tusakodnak ellene a' világon némellyek, / keserűben keservesen. / dictamus. / 210 tisztességét hátra vetette. pudorem.⁷⁶ / könyvével = könyezve / **érch.** / 211 birkodni / meg győzetet győzte győzodelmeseket. az az a' ki [meg]győzte a' győzött. / 212 Vaj, **ki** szörnyű czéznát Párkák

⁶⁷ „Nem akarunk sokat beengedni”, németes szerkesztés.

⁶⁸ „bátor, fennkölt”

⁶⁹ „kiesett a nagy”

⁷⁰ „vezető emberek”

⁷¹ „mindkettő egyszerre”

⁷² „egyszerű e-vel”

⁷³ „egy pár szóra”

⁷⁴ „egyenlőtlenül”

⁷⁵ „megbirnya, mint már korábban is sirnya a 164. oldalhoz”

⁷⁶ „tisztességet”

fonnak néktek – **melly** / **mód[on]** ismét. / Speluncam Dido dux et Trojanus⁷⁷ s[tb]. S Hallgass tovább, Músám. / 213 Mettzen osztán várral, mettzen Chászársággal, / 214 **predául** hic non **praed**⁷⁸ / **körösztýén** / 215 **tahát**. et hic.⁷⁹

[18b] Császár, az **melly** = a' mellyik, az az a' ki. / Sziget vagy on csak esőben = eső félben. / Neked ez pálmának tartatik az ága. – / Zrínit, **melly** Kaur közt leg nagyobb Leventa = a' ki. / Rusztán halálát is bátran felejtí-el = készen, kész elfel[ejteni] / 217 Mert ő nyavalyáját Chászárnak kíváná = kívánta a' Ch[ászár]nak azt a bajt **melly** / nyomta. / siréna. / 218 **borostýán** (kurus) pro hedera sumptum,⁸⁰ str[opha] 51 et 85 / 218 ne szomjuhozál ex szomjuh. szomjuzáál ex szomjú. / 219 tavozthatja. / 220 kételenül / **Nem fájdalom**, **hon** (pro hol, et hon quidem optime⁸¹) test szenved tőrészel / XII. 99. / Miért hát <énnékem> nagyobbbat énnékem / **keresz kint** = nagyobb kint. / 221. Szerencse de azt is el viszi előlem. / elegendő. / Szám⁸² talan sírától még mind jobban (NEM) száraz vagy áraz. / Szomakját szabjárul leveszi, 's kíván innya abbúl. / Szomak et szomj, szomju, conveniunt et in idea et in voce.⁸² / vége légyen id est hogy, vel lészen.⁸³ / 222 láthat. iterum.⁸⁴ str[opha] 109. 1. / szájamban. / mutat kegyetlenséget önnön magában. **ra**. ellen. / 223 Ne is félje romlását. = tól. / 224 Körösztýég meg áldá de most Borbálával. / **pánczér** ubique et non L.⁸⁵ Pánczerát **fegyverét** magára felveszi. / ergo fegyver [?]. / 225 Örömezt száguldana, nyargalna. XIII. 12. / Kérdezi micsodás viszen hirt hirtelen = **melly** hirt viszen illy sietve. / 226 **evét** cum accentu.⁸⁶ / 227 Karabul futása **melly** szépen festve! XIII. 28, 29. / 228 És hogy rá ragadgyon hírem én tétemmel. [?]

[19a] 229. Kinek kinek rendi (szerint) leulteté őket / **ohajtás** **melly** mégyen száján, = és így sohajt[a] 38 et 39 str[opha] / Fölyhő szaporító ő bánatos szíve. / 230 oroszlány / Szeligyult / hadgyan. / Az bolondságok közt ninnen job rövidnél. / 231 Nem ragad (ér) eb-ugatás az derült égre. / 232 Nem úgy két Badankovich esmértek engem. | esmert | Badankovichék / látokra = látotokra / 234 magános baj-vivásra való hely. / 235 helynek mustrája = a' mustra helye. / 236 a' mi víz ki nem folyhata Szigetből, **gyapjuval** betölteni. / haza⁸⁷menéseket. / Gyújtó likakbanis vertek vas ékeket. / 237 Sziget hogy meg nem marad véli szégyenére. / léphetik. / röppenék. 30 pers[ona]⁸⁷ / sebes sűgását = szárnyát. / eszekben vevék megfejték. / egy kis (darab) papirosot. / 238 Gondoljuk végezni ott **kin** életünket. / Károlyluk tűz miát (által) vesztetni eltűnket. / 239 Szűvet vett magában. fasste Muth.⁸⁸ / 240 tramontanaia. / calamitája. Un des noms, donnés á la pierre d'aimant et á la boussole.⁸⁹ / 241 hiszem = hiszen. / Szelendek. Szelindek. / vitézséges / 242 érch = megint értsd. **Mellic** Bottyánit? / 243 tündért = a' Magus Alderánt. / 244 billyegeket.

⁷⁷ Aen. 4, 124: „Akkor Didó majd s Trója királya” (Lakatos I. ford.)

⁷⁸ „itt nem praeda”

⁷⁹ „itt is”

⁸⁰ „hedera [lat. borostýán] gyanánt mondja”

⁸¹ „hol helyett és a hon bizony igen szép”

⁸² „gondolatban és hangalakban is összeillenek”

⁸³ „vége légyen, azaz hogy [vége légyen] vagy lészen”

⁸⁴ „másodjára”

⁸⁵ „mindenütt [R-rel] és nem L-lel”

⁸⁶ „evét ékezetel”

⁸⁷ „harmadik személyben”

⁸⁸ „felbátorodott”

⁸⁹ „a mágneskő és az iránytű egyik neve”

[19b] 245 kinzók lelkek / nyitnya = sirnya, innya, birnya. | leirnya XIV. 41, 2: | vide pag[ina] 164 et 204 / Szörnyűséges halál. / 248 egynihány / Harmada ott hagyá kedves életünket, / Megszállottuk őket, két fa keresztüldült, (keresztüldült fa) meggyőz mi- / bennünket. / Föl fakat fegyverrel, fel és vitézséggel / pokollelkek. Höllengeister.⁹⁰ 249 **Hazret Ali**, hozzd ki nagy **zöld fikárt**. / patyolat. / szög ló. / 252 villámik / rettenik. / 253 Ki magából ereszti. Ki ereszti mag[ából] / falkával = halmonként. / 254. Excell[ens] versus 84. / 257 tekinch(d) meg most égből te szolgadat! / **abden ago** áll a' Bécsi kiadásban. / 261 Egész ez vilagnak = ez egész vil[ágnak] / az egész vitézek = mind / villámnak = olnak. / hangos zöndülés Laut.⁹¹ / 262 nehézséget = impedimenta.⁹² / mind közte azok[na]k. / kochak toll / hohárának. / 263 örökség aeternitas. / 265 ronch meg őket. / örökkén / 266 ellenz ellenségnek. / 267 nyavalyában zabált ellenseged **kik** / Vidámich-meg. (d) / 268 eztet.

[20a] 270 vezteg = veszteg, mint elébb. / lángos harap ha nádban ütközöt. / Zászló ally van már / Tinódinál is II. I. / 271 evel. / 274 evel. / 275 óhajítás ismét soh[aj] 276 Szelendek. / 277 De Török számtalan körül vék sereget. / de számt[alan] törökök vették körül a' sereget.

ELEGYES VERSEK.

281. Szarvas gém, gim, G[] fáradtságát mulatá, bánattyát mulatná. / 282. Thule Islandia | Zr[ini]nek Tules Islandia. Thule Norv[égia] és Svecia. / Mast = most / Az dült fáról non = fa felől, sed a' dült fán ülve / olvadhatlan | esső | / 283 Helka per errorem typogr[aphi]⁹³ magamat állatom = alig állhatok. / Mongibel Aetna. / 284 aczél. Sine y. / Excell[ens] str[o]pha 17. / 285 fülemile. / Gyűrűrül. Corvus. Győz. / gilicze. / aggnak 26 [27]. 2. / 286 De mi vagyon fenébb iszonyú medvénel. Latinism[us]. Sed quid est atrocius et[c]⁹⁴ / Balénak, Czethalak, görbe delphinek. / Sirének. / 287 tűzhányó lovak. Noha érdemetlen éli Proserpinát. <287.> Nagy Késmárk = Tátra. / Késmárki hegy. / et pag[ina] 319. / 288 Szelédéthetném. / szert nem tehetém. / nyár = nyárfa. / 289 kegyetlenül = kedel. / 290 vad kerechent megszelidíthetni. kézre süvölti a' solymot.

[20b] 295 Ottan hadakoznál szeleknek urára. / 296. v[ersus] 13. Szép képek. / 298. Mert nem gondolsz (vele) erzed hogy én szívem lanakad / Nem gondolsz, testemtől. / Lelkem elvállik / (a') Kemény forgó szelet heában kergetem, / Jól tudós vagyok már én állapótomban / v[ersus] 28. mint 296. v[ersus] 13. / akartva. / 299 süveg karimába. [A süveg tollrajza.] / bölöm-bika. / babuta. / 305 óchász / 306 csipás eb. / Mint Daphne második, / 311. nálánál 4szer. / 319 kobzom–romlott **miszkálom**. / Dráva, szívemnek orvosságom. / O fá-tum kegyetlen. Mint feljebb Mint Daphne második. / **kéménletlen** = kíméletlen. / 320 Hon = hol. / Hon, anthropophagusok, véres torokkal / vagytok? / 321 **bánik**. / kegyelmesség ki nem tud(ja) mi legyen. / 323 válik. / 325 keserve(se)n (s)ohajtok / környezetben = kerengésben. / 326 Mennyi sok (s)ohaj van / fejemett ágoztam laurusban.

[21a] 327 Esztelenítette keménységgel a' menykú szelleti. 14. 2. / 328. Körömseli körmével. 21. 2. / 329 fenyődben = hajodban, arboczoddal. / 332 roszszul ergo radix rossz.

⁹⁰ „pokolbéli kísértetek”

⁹¹ „nagy hang”

⁹² „nehézfegyverzet”

⁹³ „Helka sajtóhiba folytán”

⁹⁴ „De mi vadabb stb.”

non roszt.⁹⁵ / 333 kibocháttam = tottam. / 334 örökkössé tett bennünk'. hat usn ewig gemacht.⁹⁶ / 335 rothandó. / 336 Bajt vittál. / Azért hogy poklokban láttad merültünk volt.

Constructiones vitiosae propter elisum articulum a' vel insolentes⁹⁷

Dedicálom ezt az munkámat Magy. Nemességnek pag[ina] 2. / pag[ina] 3. írnom Szigeti veszedelmet. / írta Aeneidost. / I. 7. 4. Nem járnak az úton kit fíja rendelTe. / 12. 3 (a') szép keresztyén hitet labok alá nyomták. / pag 19. Förodvén (a') szép leányt miként nyerhetné meg. / 31 Sok földet befedte. / <32 H>

a' hol kétféleképen / frunk szót, ott én szo- / rosan az orig[inalis] mellett / tartózkodtam Xtyén és / Xtény. – / a' hol hibásan tudat- / lantságból, gondatlanság- / ból írt, Syren pro Siren, / ott a' hibát elmellőztem / Ban és ba contra re- / gulas adhibita. 1, 30, 4. 1, 35. pag[ina] 13. / forsitan errore scribentis.⁹⁸ / Inversiones / Szultan Szulimánnak szálljad / meg az szívét

[24a]

Margináliám a' Zrínyi MShoz.

F.K.

Első Ének. Strophá 69. 1. Hámnak. Cham. / Második 18. 4. tisztességén. tisztességére. / 21. 1. áfium. opium. / 52. 2. Fejervárban. Belgrad. / 69 3 tenger adjunct[ivum]. / { 71 3 75 1 } ---- Bibl[ia] / 80 2. ---- Bibl[ia] / Harmad. Ének. 86. 4. ---- Ibraim 93. 100. / Negyedik Ének. 10 1. ---- historiánkbul / 37 4. --- (Uresen maradt a' sor) --- / 52. ---- Fáma' képe. / Ötödik Ének 79. Ide való Virgilből. Disce puer virtutem ex me ve- / rumq[ue] laborem, fortunam ex aliis.⁹⁹ / Hatodik. 80 3 Mint Mind / Hetedik. 81 3. barjakta zászló. / IX. Ének. ---- 32 4. impressum fuit **elendegoül** errore / manus.¹⁰⁰ v: de v. 3, 32. / 73. 2 Purpureus ceu flos Virgilii.¹⁰¹ / 81. 3 sirnya forma innya. / 88. 1. Quantum distabat ab illo Hectore.¹⁰² / 91. 3. óhajtas = sohajtás. / X. – 2. – Et constans in levitate sua. Ovid[ius]¹⁰³ / 18 3 Kuracély cürassz. / 20 3 nyitott nyilott fal.

[24b] 22. 4. Poki Puki fide diplom[atica]¹⁰⁴ / 37 3 keserven = keservesen. / 48 2 oreget = oregebbet. / 56 2 Szép Bibil madár. Bolbole Ha[fiz] / 67 4 mint = mind / XI. Ének 1 1 Még ályos = aljas. / 21 1 Országgló emb[ere]k = ανθρωποι αρκωντες / 29 4 Tatárnak Tatarhoz / 40 3 mód<on> = módon. / 50 4. közel ahhoz Igy 197 str[opha] 60 / a' patakhhoz. NB. / 51 4. fogad Sz alinak fogadást teszen. / 58. 1 mint [1] nevelt [2.] méreggel [3]. = 1. 3. 2. / 60. 2. mod = módon. / 70 1. té = tevé. / 72. élet–élet | éledt. / XII. Ének. --- - 24 2. ugyan = bizony / 3 mely = a' melly. / 25 2 apostroph[us] / 27. 1. emansit¹⁰⁵ hogy a' /

⁹⁵ „rosszszul, tehát a tő a rossz, nem a roszt.”

⁹⁶ „örökkévalóvá tett minket”

⁹⁷ „Elhagyott a' névelő miatt hibás vagy szokatlan szerkesztések”

⁹⁸ „ban és ba szabályellenesen alkalmazva 1, 30, 4. 1, 35. pag. 13. Talán a másoló hibájából”

⁹⁹ Verg. Aen. 12, 435–436: „Légy a valódi vitézségben követőm s az erényben, Ám a szerencsét másoktól lesd el fiú.” (Lakatos I. ford.)

¹⁰⁰ „elendegoül-t nyomtattak tévesen”

¹⁰¹ Verg. Aen. 9, 435: „Mint amidőn megsért ekevas rőt szirmu virágot”

¹⁰² Verg. Aen. 2, 273: „Ó, mily szörnyű volt! Mily más mint az a Hektor!”

¹⁰³ Ov. Tristia 5, 8, 18: Et tantum constans in levitate sua. „[A szerencsének] csak a változandósága állandó.”

¹⁰⁴ „oklevél szerint Puki”

¹⁰⁵ „kimaradt”

-- 2 --- Pedig / 29 2 alazatos = modesta. / 30 3 Csinált szók. / 39 2 tisztességét hátra vet[ette] / modesta / pudor.¹⁰⁶ / 39 3 apost[rophe] Chaszár attyát. / 40 2 ismerem megvallom.

[25a] 42 2. ellenségül birkodnak | [-]képen [-]koznak. / 45 1 inásától = által. / 46 3 meggyőztetett a' ki győze győz[edelmeseke] / 49. 1 NB. / -- 3 ki = melly. / 51. 1 borostyán hedera. str[opha] 85. / -- 4 Ennyi módon / 54 1 Csak pro egyebet. / -- 3 ohaj[tás] = soh[aj] / 59 2. emesztettek. / 63. 2 Chaszar apost[rophe] / 74. 4. mely = ki | Leventa. / 75, 3, bátran = készen. / 87 3 Szomjuzzál. / 97 1 kételenül késztelenül / 105 2 Száraz-talán **áraz**. / 109 1 **látat**. / 4 magában = magára. / XIII. Ének. 1. 4. romlását = tól. / 13 4 kérdi: micso-dás viszen hirt hirtelen. / 20 4. Szépasszony mast lágyíta mindent szépsége / 37 2 Kinek kinek (mint van) rendi, leült[eté] / 42 3 Szabadon (való) szóllásert. / 71. 2. helyre = helyett. / 72 4 helynek mustrája = mustra helye. / 75 1 **eggyik**.

[25b] XIV Ének. 63 3 vessző, hibásan **veszőnek** van irva / büntetés vesszőben. / 80 1. fegyv[er] fegyverrel NB. / 81. 4 vitéz virágszál Leülstr d. Manuipsa. st. / 95. 3 apost[rophe] / XV. 18.4 öröksegen aeternitas. / 27 2 örökséggel pour jamais.¹⁰⁷

Vadász. 25. 2 Gyűrűről fenyőre. || Györ. / 29. 1. De mi vagyon fenébb iszonyú med-vénél latinism[us] / 32. 4. harács. / 33 1. Sirenes. Szíren. / 54. 2. Lycaont. Ha nem Farkast e? / 61. 3. Berkba. Nem Borbála e? / 66 2 heüz hiúz / Violahoz. 1. 4. Salam[andra] az jégnél hidegebb. / 6. 3. Gör[ög] Hadn[agy] Circenel. / 28. 3. fűr. Szeder. eper. / 11. Könyv. a' Vadász és Viola. 6 sor. Dolga **ha** NB végbe mégyen / sor: Mert nekem csak bút hosz = hozsz. / Echo. Jaj szállot rút nádra (Talán Nádasdi.) / Arianna. 6. 3. óhajt = sohajt 13 4. hitetlen jelét pro | / 'v[agy] [-]sége'

A' M[anu]S[crip]t[um]ot Elküldtem Szemere ál[tal] Trattnerh[ez].

2 Febr. 1816.

[26a]

Zríniász. VI. Ének.

1. Harshán? / nyugasztalá. / 2. Halul Bék. A' Kajeri Gondviselő fija. / Orchanus. / AegyiptOM. / 3. mintha kevert mézben || Volna -- / chendesZebben. / 4. Demirhám. / Minden igazságot veti chak szablyabUL. / 5 teremThetne. / boszu / 6 köveTség / 7 lövésnpire. / 10 hitin (én) / 15 világnak [1] bírja [3] nagy határát [2] / 16. holdunkat. a' török czímert. / 18. Thamma. Kazul Bas nagy Ura. / 20 többől = többé. / 22 vonSZ, / a' Diaeresiseket mindenütt fel kell rakni, mert Zríni néhol / felrakta, 's jele hogy a' hol elmaradt, gondatlanság miatt / maradt el. / az ('s)-eket Zríni így írja (s-). Mindenütt így.

[26b] 30 jó akarat, gonosz akarat. bene male vol[o]¹⁰⁸ / 32 országos hadak. / 35 rendiből. / minnyáian. / 37. Sibolygas Zsibongás, / 45 Az ki van Istennel = a' kivel Ist[en] van. / 48 választ pro válasz, uti akarsz et arasz. 50 választtyát / pag[ina] mihi 113. versu 110. Vida et Vid = Vitus. / Ha nem jó Mársal (MárSSal): hogy volna jó / lásd, biztosb?

¹⁰⁶ „szerény tisztesség”

¹⁰⁷ „örökre”

¹⁰⁸ „jót, rosszat akarok”

[28a]

*Magyarság Virágai. A' Zríniászból
Pest, 1816.*

L. 9. hívom irgalmadat.–az az, segédre. Quem vocet divum populus ruentis e[tc].¹⁰⁹ / L. 10 nevésért. / egy szemfordulásból világot megnéze.–Elisus articulus a' és Enallage. / Látá a' Magyarnak állhatatlanságát, / Megvetvén az Istent, hogy imádná bálványt, / Csak az (kell, hogy) eresztené szájára az zablát, / Csak az, engedné meg, tölthetné meg torkát. / Jószágos cselekedetnek–SZ mint a' régiéknél ez a' szó. / L. 11. Szép keresztvén hitet lábok alá nyomták–sine a' 113, 99. / Gyönyörködnek külömb külömb vallásokNAK. Enallage / Magad te tekincs meg körösztvén világot. / Egyiptusból. így L. 23. Aegyptusban. Aegyptom L. 97. -- / L. 12. Az ki, mint por szél előtt, el nem kerengett. / Nem é viperákat keblemben neveltem? / De im[m]ár ideje velek ismertetnem, En vagyok ama nagy bosszuáló Ist[en]. sine hogy / Válassz egyet a' Fúriakban. / elhagyták Urokat–elhagyott. mint szerettem ember / L. 15. népsz. / nem hagyja romlani–hogy romoljon. / L. 16. Ne félj hogy segítse senki Magyarokat. Anatolushon. / hentergeni. / L. 19 esőben (dülőben) van fényes koronájok. / L. 22. Széltől fogantatott egy híres kanczában. / L. 24 Ezek de lehetnek 52 ezrek. / kalangyák. / L. 26. Jaj, hova ez a' nagy folyhó fog szállani, / A' ki ezt magára jöni fogja látni. / L. 27. késedelemség / L. 28. Így Túri cselekszik Töröktől bántódott, Túri, der von dem / Türk[en] ge[schadet].¹¹⁰

[28b] L. 29. De mindennek gondja van nagyobb magáról. / L. 30. mindent örvendíti. / L. 31. akarTva. / L. 33. elefánTOT hasonlítja. --hoz hasonlít. L. 73. Hasonlít ördögöt / feketeiségével. / L. 90. Kevés hasomlitanom ezt oroszlányHOZ / merevén üle a' nyeregben. / L. 34 Sok szeKszénás lovak / mér föld–mér föld. L. 50. / L. 35. Hadbeli szorgosság nagy szorult ő benne. / Nagy hadbeli szorgosság. / szerelméjért / Kissebb haddal Sándor bírá meg világot. / NB. L. 36. Gyulát hitre megadván. / L. 38. Nem e én tetőled csináltattam földből? Melly szép hiba! / L. 39. máshon = másutt. mint máshol. L. 72. / L. 40. Mellyet aranyosan atyámhoz viszed-fel. Enallage. / L. 42. Ur Isten, embernek (az ember') elméje mint fordúl! / Nincs állandó tanách ember(i) okosságból. / NB el ki döntse–két praepositio.¹¹¹ / L. 43. emberség. = vitézség, férjfiság. / L. 44. Vagy azt tudod e, légy (vagy) békeséges helyen, / hostád. / Katona vagy hajdu. Lovas v[agy] gyalog. / NB L. 45. keressz. / táboron helyét nem váltja. / L. 46. Sztambulban. / Meleg kávé mellett agg szót kovácsoljunk. / L. 47. Ura hagyásából az házba belépÉK. 68. 88. / L. 48. turunchal = naranccsal. / Szép szerelmem = lyánykám. / hozsz. / L. 49. Szívet adni, animum addere. / L. 51. felrözzent. / dondár. / kirobbana mint lobbana, kirohana.

[29a] L. 53. Halók' jajgatása, élők' serénysege Nagy porral kevereg együtt magas égbe. / a' Raday által kedvelt hemistichium: -- L. 54. Tehát ennyi keresztényt egy török gyermek / Megfutamtat mezőben? / L. 56 Rosszul torlod meg fiad veszését = bosszulod. / testvér fija = testi fija carnalis. / L. 57. Una salus victis nullam sperare salutem.¹¹² / Hogy [1.] sem [2] szemén [6] élni [4.] <minden> szégyennel [3.] mindennek [5.], in oculis

¹⁰⁹ „Kit hívjon az istenek közül a nép”

¹¹⁰ „Túri, akit a török megbántott”

¹¹¹ „két igekötő”

¹¹² Verg. Aen. 2, 354: „Egy a reménye a vesztesnek: ha reményre nem áhít.” (Lakatos I. ford.)

omnium.¹¹³ / L. 61. Szorgos istrázsásit / Azt bízom negyedik rész historiámra. / L. 62. Örül az Szerentse ember esésében. / L. 64. Sok külömb(öző) látattal. / Sok haragszavú dob tombolva robbana. / L. 66. Van kecsé mindenén.—Mi ez a' kecsé? L. 88. nagy tarka kecsével. / L. 68. Verítékezned; / viselte hogy iól magát harczban. / L. 69. Lányich. meg bánatod. L. 74. Hajcs-meg, Uram, hajcs-meg szómra te füledet. / L. 70. Annak szabadulását én szívem kíván. / L. 72. megszólította volt táborát. / L. 74. Fogunk futni előtte mint hollók sasNAK. / L. 75 gúgolván a' guNYolván helyett. / L. 76. Zr[ini] nem gondolt a' Caesurával. Ha [1.] most [2.] Bán [5] Zríni [3.] Mi | klós [4.] jelen [6] lehetne [7.]. / L. 79. Török három ezer elveszté életét. / L. 81. Vagyon reménysége számtalan sok hadán. / Esztelen kiveti illyből reménységét. / Goliátot meggyalázá egy gyermekkel. / L. 82. Vágtunk le öbennék kétszer két ezeret. / L. 86. Késmárkból = [-]i hegyekből. / L. 90. nagy mamuz a' lábán kemény földet szántja. / L. 91. Szorgoskodnak. passim. Szorgos 92. / L. 92. Hogy provideáltam Sziget szükségéNEK. / SzaváT fülelé. / L. 92. Disce puer virtutem ex me, fortunam ex aliis.¹¹⁴ / L. 94. Nem így fíja sasnak, én igen sas leszek, Hanem elfajzott, vesztetni való kölök. / L. 97. Minden igazságát veti csak szablyából. Horac. Jura neget sibi nata e[tc].¹¹⁵ / L. 98 Minden nem gondolna látni vitézeket. / L. 99. Szent neked tőlünk Enallage, általunk képes kívánságot.

[29b] L. 100 többől = többé. / L. 103. sibolygás = zsbongás. / L. 107. (a') Vár és (a') Török között egy kis halom vala. / L. 108. hamelia. balukbás Jahia. / L. 110. Oszmán, a' hamar, lovát általusztatá. / L. 111. De gyorsan utána fut Vida kegyetlen. / substant[ivum] adiect[ivum]¹¹⁶ Nem látta ég magas. így L. 118. / L. 115. Nálánál. -- / L. 116. ebben (a') harczban. / L. 118. Hohár.

[30a]

Orthographiai Jegyzések.

Zríni ehhez nem igen [8] értett, 's akkor még nem is lehetett / hozzá érteni. Szint olly gondatlan minden <egyeb> más / akkori Író. Legjobban teszi tehát a Kiadó ha ezeket a gon- / datlan csinálmányú Verseket gondatlan Orthographiá- / val adja ki. Az Interpunctiót is csak ott kell megvál- / toztatni a' hol az értelem a' változtatást parancsolja. / De illy helyeken szabadon kell. A' hol világos hogy vagy ő vagy / a' Betűrakó vétett, és a' hiba / nem festi a' color antiquust,¹¹⁷ / ott is szabad elállani.

Változtatott betűk. (Az értelem miatt)

VI. 80. 3. L. 108. minD (t) ha csak nád közöt úgy tetczik ő járn. / betűket szorossan megtartottam. / Interpunctiót és accentust változt[attam] / de csak ott a' hol a' gondatlan- / ság / vagy hiba rakta nem jól; a' hol / kétségeskedés gyaníth[ató] megtartott[am] / keresz-

¹¹³ „mindenki tekintetében”

¹¹⁴ Verg. *Aen.* 12, 435–436: „Légy a valódi vitézségben követőm s az erényben, Ám a szerencsét másoktól lesd el fiú.” (Lakatos I. ford.)

¹¹⁵ Hor. *Ars Poetica* 125: „[Achilles] jogra nem ad, mindent fegyverrel vív ki magának” (Muraközi Gyula ford.)

¹¹⁶ „hátravetett jelző”

¹¹⁷ „régies színezetet”

tény, Xtyén, Xtén. / Praeda mert így is, és csak így tragédia / balvánt nem nyit mert Zr[ini] így. / Gyöngyösi Osmanographia. Bayle Diction[arium]. / Bolbole des Hafiz.

[31b] [Megjegyzés Jacobus Tollius Zrínyiről írt levelének (31a-31b; 33a-33b) szövegéhez:]

* a Jegyzést lásd az ide ragasztott levelen.

[32a] Zrínyinek ezen kedves lováról a' Tollius' leveleinek / Kiadója **Henninius** lap 251. ezt írja „Hic, ad in- / star Bucephali, solum dominum sessorem admisit, alium / vero neminem. **Jonas** a domino nomen ei erat. Nar / rant haec omnes, qui hujus herois gesta posteris tradide- / runt.”¹¹⁸ – Talán **János**, vagy **Jankó**, **Jan-** / **csi**, mert nem lehet hinni, hogy Zrínyi egy Proféta / eránt illy tiszteletlenséget követett volna el. A' Vendég / kérddette, mit tesz a' Jankó vagy Jancsi, 's a' Jánosból / könnyen csinálhatott Jónást.

Jac. Tollii Epistolae Itinerariae. Amstel. 1700. / 4 rétbén. Lap 237-246.

[33b] Ugyan ez a' Tollius, megértvén Zrínyinek szerencsétlen halálát, / ezt jegyzéfel, itt lap 250. – Linguarum quidem complurium ita / callens fuit, ut qui illum ignorantes loquentem audirent, sive / ille sensus suos Hungarica, Croatia, Sclavonica lingua expri- / meret, quae [posteriores] dialecto potissimum variant, sive Ger- / manica, Latina, Italica, Turcica proloqueretur, quoniam ipsi / vernacula forent ambigerent.¹¹⁹

[36a] Zrínyi Miklós Hadi-Tudománya.

A' nyomtatásban soha meg nem jelent Munkát bírja Tolcsvai / Bónis Sámuel Úr Nagyaluban Szabolcs V[árme]gyében. Leíratta ma- / gának Gróf Dezsőffy József. Én tőle vettem olvasni, s' általadtam / a' Pataki B[ibli]othecának, mely azt maga számára leíratta.

Áll a' Munka ezekből 1, Megyeri Zsigmond Levele. Czifra, eltelve / az öröm' hízeldésével. – 2, Zrínyi válasza, Csáktornya 1658 / Febr. 7.d. – 3, Ismét a' Megyerié. A' megszóllítás: Tekintetes Gróf Bán. / „Seprejjével folyó életmet szolgálatjára való kívánságával ajánlom / hűséggel N[agyság]odnak fogytáig”. Ez nincs datálva, 's az aláírás: Steph. Vit- / nyédi. De ez nyilván botlás. Zrínyi Megyerit így nevezi : Edes Apám / Uram! Talán nagy kora miatt. De meglehet hogy Megyei Pap volt. / – 4, Az Olvasónak Lap 3. – 5, Dedicatio. L.6. – 6, Az olvasó- / nak L.8. – 7, Első Discursus. L.10; 8, Második L. 14 9, Harmadik L.20; / 10, Negyedik L.27. 11, Ötödik. L.32. 12, Aphorismi supra Taciti / Annal[es] L.38. 13, ad L[ibrum] II. L.57. 14, ad L[ibrum]III. L.71. 15, Lib[er] IV. L.76. / 16, L[iber]VI. L.94. 17, L[iber] XI. L.98 18, ad Lib[rum] XII. L.101. 19, ad Lib[rum] XIII. / L.106. 20, ad L[ibrum] XIV. L.106. 21, ad Histor[ias] Tacit[i] L.I. L.114. 22, ad / Lib[rum] II. L. 116. 23, ad L[ibrum] III. L.125. 24, ad L[ibrum] V. L.129. 25, ad Vitam / Agricolae. L.130. 26, Hogy egy hadviselő ember a' jó szerencse nélk[ül] / semmi, és mi csoda légyen a' jó szerencse. L.134. 27, Harmadik része a' / Könyvnek L.145. 28, Mátyás Király Életéről való Elmélked[ések] L.176 29, Tábori Kis Trakta L.218

A' Munka in 4° van írva, elég sűrűn, 's áll 241 lapból.

¹¹⁸ „Ez [a ló], nagyságára mint Nagy Sándor lova, Bukephalos, csak urát engedte hátára, senki mást. Ura a Jónás nevet adta neki. Ezt mindazok mesélik, akik e hős tetteit az utókornak megörökítették.”

¹¹⁹ „Több nyelvben oly jártos volt, hogy akik őt ismeretlenül beszélni hallották, amint gondolatait kifejezte akár magyar, horvát vagy szlovén nyelven – melyek nyelvjárásokban igencsak gazdagak, akár németül, latinul, olaszul, törökül, nem tudták eldönteni, hogy melyik az anyanyelve.”

[36b]

Megyeri Zsigmond Zrínyihez, a' Poetához.

Draspurgról 1657. Novemb. 8d[ika]

Tekintetes Gróf Bán, N[agy]s[á]god szolgálai maradni kívánok. / Ríhatnék belé – e' szón kezdi levelet. / A' mi meglankadt Megyerink **ébregetésere**. / Politicus Munka magyar nyelven **sem van**, sem **lettnek lenni** / alig hihetem.

Maga Zrínyi ezen Munkájában.

De szerencsétlen én. Sed o me infelicem.¹²⁰ / panaszkodhatnám a' szerencsére. / dicsős magyarok. / te ítéleted rajta / Július Császár felől soha senki olly szorgalmatosan nem volt jelen. / (praesens) minden cselekedetiben mint ő. / szorgalmatosságból meg ne fogyatkozzak. / Mesterségnek nem szabhatni ugy regulákat mint más dolgoknak. / A' jó szerencse nem akad kezekbe a' félelem miatt. / lassú tanács (jó értelemben) / Példa lehet Andras vagy Endre Királyunk; az Henrich Császár Magy. / Országból kiéheztette, azután fegyverrel is elrontá, és a' német / ellenségnek kárán nevet ada **Vértessnek**. / mint az árvi- zet el kell folyni ereszténi. / mindeneknél e' világon jobban – hoc ordine.¹²¹ / vitéz vagy vitézetlen. / bizony dolog. adjektiv[um]. / Nem csak csinálnak az Iróknak kívánságot az ő dicséreteket írnia, / de sőt nevelnek benne ékesen-szóllást. / Meghaltak Mátyás királyok, 's újak nincsenek, kik inditanának / nyelveket, holott annak a' dicsős királynak halála után, ha let- / tek volna Mi sem siratnánk annyi veszedelmünket, ép volna országunk, 's Buda kö- / zepe volna, ha nem egész keresztyénségnek, legalább bizony Magy[ar] Orsz[ág]nak / így mond a' lelkes ember olyat is a' mit nem mond.

[37a] Világ 's Országok bontakozásának gyógyítója. / a' király előtt tudományt tett Ciley Grófnak hamissága felől. / Hunyadi Lászlónak vére Istennél nem ereszt feledékeny- séget. / Cópia, Originalis – már Zrínyinél. / PelopidA, LeonidA, olaszosan. / Mátyásnak választását előbb vígadták-meg, hogy sem lett. / elaluvá oltalmát. / nehéz az öreg embernek darabos (asper) elméjeket szenvedni az ifjaknak. / Erdély és Moldva felütik magokat. / Emiatt az országok megzördülni szoktak. / Elmentté tette volt magát Simulavit se abissse.¹²² / Serénységek megtompúl. / a' törököket vesztére vágák. / Non bene dissimiles inter se foedera jungunt,¹²³ / Német és magyar fő / Soha nem lehet egy fő, / Szüntelenebb isteni szolgálat. / Friedrich Császár elbabonázá magáról a' felyhőt. (a' sok imádsággal) / Senki méltán életének rövidségéről nem panaszkodhatik.

Most, mikor nem csak Római Császárság 's Magyar Királyság vagyon / egybe kap- csolva, de Csehország, de sok más Praerogativa, remélhetünk e / mi jobb időket, nem tudom: de bizony apparentiája semmi nincsen. Vagyon / ugyan remédiuma, de nehéz; az em- bereknek átkodása miatt. Ha a' mi / Urunknak alatta való Magyar Nemzethez való dissidentitáját nem nevel- / nék, sőt kigyomlálnak a' rossz Tanácsosok, kik között mind Né- met, 's mind / Magyar vagyon, de rossz, ha el nem hitetnék vele, hogy nem bír a' Ma- / gyarral, hanem mikor nyomorúlt; ha viszont nemzetünket annyi kétség- / be haján fogva nem húznák, és ha ugyan akarátja ellen is a' régi jó álla- / potra feligyekeznének emelni; kész volna a' dolog.

¹²⁰ „De ó, én szerencsétlen”¹²¹ „e sorrendben”¹²² „úgy tett, mintha elment volna”¹²³ „Az egymástól különbözők nem kötnek jó szövetséget.”

[37b]

*Zrínyi józan gondolkozása a' Vallásbeli
gyűlölség eránt.*

Ezen nyomtatatlan munkájában.

Cseh Király is országára támada (Mátyáséra). Had ennekutána. Ösztö- / nozék erre a' Királyt a' Római Pápa és Római Császár. Religio volt a' prae- / textus. Nem tudom miképen kell dicsérnünk azt az expeditiót; igazsága- / ról nem, annyival inkább nem szükségéről. A' mostani világ (hogy ne / nevezek egy fejedelmet is) mikor színt akar adni a maga hadakozása- / nak, religiót obtendál. De hunn vagy az egész Keresztyének regula- / ié- / ban, vagy Christus Urunk tanításában, hogy fegyverrel kell eretne- / ket, törököt az mi hitünkre hozunk? Sohol bizonyára én azt fel nem / találok. De találok azt, hogy békessé- / gesen-tűréssel szenvedéssel szen- / vedjünk mindent. A' mi hitünk más vért nem akar ontani, hanem / a' maga fiaiért az Isten' dicsőségére. Ha sok száz embereknek exhor- / tatióját az török, az eretnység ellen látjuk; ha sok száz Predikatziókat, / kiket azok ellen való gyűjtásunkra csináltak; ha Isten felől Rapak- / nak¹²⁴ Keresztes-hadak támasztását, kik között a' mi Szent Kapisztránu- / sunkat ne ítéljük azokból, hogy a' Mohomet vagy Calvinus János / vagy Luther Marton hiti megbántására és semmivé való tételére cse- / lekedtek: ezeket sem, hogy erőszakkal más tévelygőket a' mi hitünkre / hozzunk. Külömb professiója van a catholica hitenek; az ő geniumja / idegen a' hábosúságtól. Szent Péternek nem vala szabad a' maga ol- / talmáért is kardoskodni. Vagynak más okok is méltók, kik kény- / szerítenek a Török ellen, Religión kívül is, fegyvert fognunk, és mások ellen / is, kik reánk tusakodnak, akár azok a' mi hitünkön legyenek, akár ne. De csak / csupán a' religio titulus alatt rá menni valamelly szomszédunkra vagy keresztyén / fejedelemre, nem hiszem hogy sem Isten előtt volna kedves ez az ok, sem emberek / előtt elegendő.

[40a]

*Excutienda pro Zríni.*¹²⁵

Mely nagy fölyhőt kerenget Carol elődben. pag[ina] 13. / Igy megverém Campsont romlának {Sirusok. Mamalukok} p[agina] 13. / Bolondság tenéked Kazulokra jární 13. / Izmael ennekem sok bosszút ne szörze. 14 / Hát teneked Tamma mennyi bosszút teve. 14 vide infra / pag[ina] hic 3.¹²⁶ / Valaki Bégséget és Tímárt tartana 15. / 18. Chan Praecopitától a' Meótisi tótúl. / 20. Ezek Kazul Basra jártak Szulimánnal. / Vitézek mindegyik. pro vitéz mindegyik / nisi forte¹²⁷ vitéz mind | egyig / Amirassen Szerecsennek lova / a' fekete Karabul. Széltől fogant[atott]. / pag[ina] 21. Tommembeitől vitézséget tanultak. / p. 23. Nam Scytha Tamburlán megverte Musulmant. / 37 Szép arany hazdia függ alá válláról II. 37. 1. / ruha, mert ez áll utána. / az dolmánya is szintén olyan kaftánból. misziri-kard Muszur. / szultán Musa / Hosa (pap lehet.) IX. 101.1. / 44

¹²⁴ Kazinczynál így, a Bónis-kódexben „Isten félő hadaknak”

¹²⁵ „Zrínyivel kapcsolatos teendők”

¹²⁶ „lásd alább itt a harmadik oldalon”

¹²⁷ „hacsak nem”

Szkender alboda (Albaniai, Arnót) / **zofra** (aranyos bőr) / Szerecsen téstával sátor megfüstolv[én]

[40b] 45 gyöngyház **tassán** (talán lant) kezében / tündökl[ik]. / **turunch** = narancs. / Nem kérkedik világgal pag[ina] 46. III. 40. 3. / Van **keche** mindenén pag[ina] 46. IV. 23. 3. / Horvát Dávorit nagy torokkal kezdé. / hajdútáncz fegyveresen tánczoltatott. / Egerre hamaliát hánytunk. IV. 76. 1. / {Ulamát, Ulmánt meg verénk. / Gyáfeszt a' maga fiát elveszté.} 81. / {Vitez Amadi erős Visegradot / Megadá török[ne]k nagy szomjuság miatt. / Losonczy Tömös várat.} 83 / Meg nem adá Budát a' Király fiának 83 / Zápolya. / Szechődi Máthé **nagy tarka kechével** befő- / dözve magát. V. 47. 1, 2. pag[ina] mihi 86. / p[agina] 88. v. 62. Nagy **mamuz** az lábán ke- / mény földet szántya. / fringia kard ibidem et VI.¹²⁸ str[opha] 67, 4. / **nyusztbőr kápa** (kalpag) 88. 61. 2. / **hamalia** (babona) str[opha] 69. Cant[us] VI. / **balukba**. VI. 69. / Demeczki kard VI. 80. / Vid és Vida egy pag[ina] 109.

[41a]

O boldog bölcs Thamma Kazul Bas nagy

Ura /

VI. 18. 1. Mostan nagy Persiát béke- /

ségben bírja. /

asap 124. VII. 57, 3. talán Sapieres. / és 143. VIII. 57. 4. / **barjakta**. zászló VII. 81. 3. / Uluduveidár VIII. 15, 2. / **Türkises kard** IX. 35. 2. / arannyal varratt veres atlasz ing. 41. 1. / Sok Janchár s' Gyumlia X. 7. 3. p[agina] 170 / Szpahoglán és Jancsár X. 11. 2. / **Embruláh** X. 54 aranyos fegyver | Szkofium[m]al varrott / kápa (kalpag) | cifrált jancsár puska. | Bagdadikard. / **miskal, chingia** X. 55. 4. / **szerecsen tők** musicalis szer. ott. / azimi kard. X. 80. 3. 182. / Dur. X. 100. 3. talán állj-meg! / **Gyumlia és Szpahi** XI. 58; 3. / feljebb X. 7. 3. / Hagyd ki nagy zöld **fikárt** te mély koporsódból / XIV. 56. 2.. / zöldfikaromat XIV. 66 / **Praecopita**. / Bosztanchi Szpahoglan. X 95.

[42a]

Tekintetes Táblabíró Ur!

Küldöm a' Tek[in]t[etes] Szombathy Professzor jegyzékeit: de / azok kevesek; mert úgy monda, most csak eny- / nyi van. A' hosszú diligentia megfárasztota: innét / nem igen vólt kedve: – Én azokat küldöm / készemből.

1, Magyar Krónika: Az erre teendő jegyzé / kekről azt mondá Szombathy Professzor Ur, hogy, / aratási Vacatio kell arra: idő közben nem ér- / het rá, hogy mindent Critica felvehessen. Így / most semmi sem lesz belőle.

2, Ne bánts a' Magyarat. Ez a' Coll[égium] B[iblio]t[hé]kájé / A' Forgács Simon editióját ki nem vehet- / tem, propter certum quia:¹²⁹ de kiírtam a' / Forgács Praefatióját, a' melly nincs a' Maros- / Vásárhelyi Kiadásban: pontosan van leírva: így / azért csak annyi, mintha emez menne.

3, Budai Ferencz Lexiconja 3dk Darabját:

[42b] ebben sok van a' Zriniekről sub Litera Zri-/ ni. Ez nem utolsó Könyv. / A' Professzor Szombathy Úr' beszédeiből ezeket / is méltó megtartani.

¹²⁸ „ugyanott és VI. ének”

¹²⁹ „bizonyos oko miatt”

a) A' Poéta Zrinyinek volt egy M[anu]s[criptu]ma / Nagy Faluban Tek[intetes] Bónis László Urnál, mely / ben statisticára és Disciplina Militarisra tar- / tozó dolgok voltak. Ezt leíratta a Professzor Ur / és olvasta, 's abból írta ki a' „Nem írák pennával, / fekete tentával stb: de a' Copiát elkérte / néhai Tiszt. Szöke Ferencz Úr, 's oda vezett.

b) A' Páriz-Pápai Rudus redivivuma / Magyarúl volt, 's bővebb vala, mint a' Deák. / Ez meg van Fő Tiszt. Superintendens Éry Urnál, / ebben van az, hogy Zrínyi a Prótestánsoknak / Pártfogójuk volt a' Diétann. A' Partfogása / ennyibenn állott: Midőn a' Protestánsok ellen / kemény dolgokat akarának végezni, Zrínyi fel- / állott 's így szólt: „Ne bántsuk őket: mikor az / én Légrádi Calvinista Katonáim ütközetre / mennek, meghatja lel-
kemet az ő szép és buzgó

[43a] éneklések 's ezek elszánt bátorsággal men- / nek az ellenségre” ezen szavaival a' vak buz- / góságot lecsendesítette stb.

Professzor Szombathy Úr nehéztel és bosszankodik / Horvát István Urra, hogy Schwartner Urral, / ki annyira használ a' Magyar Statisticának, s az / által a' Nemzeti Literatúrának, olly megvetve / ír.

Az én csekély véleményem szerint is csak en- / nyi okából, hogy: Nagy Lajos és Mátyás királyok / idejékben magyarul beszéltek 's írtak is némely dol- / gokat: de hogy a' Magyar Litteratura csak valahogy / is elkezdődött volna, reá ugyan belőle [?] / nem csinálhattunk. Ki hinné azt el, pag[ina] 19. hogy / a' Magyar nyelvből fordította volna le Hedvig / a' Bibliát Lengyel nyelvre. Hogy, pag[ina] 33, Hu- / nyadi János magyarul tartott beszédet, 's úgy es- / küdt: ebből csak annyi következik, hogy Magya- / rúl beszélt; mert Deakúl se tudott. – Magyar az / alkatom többet nem írhatok. Magamat ajánlom / 's Vagyok S[áros?] Tardon Mart[i]i 17dikén 1815. / A.T.A. Urnak alázatos szolgája N[yomárkay] J[ós'ef] m[anu] p[ro]pria / (igen igen sietve írák)

[44a-49a] [Forgách Simon kiadása előszavának másolata]

[50a]

De Nicolao Zrini

1., Fuit nepos Nicolai Zrini illius, qui a[nn]o / 1566 arcem Szigethianam contra Soly- / mannum tam fortiter defendit. Vitam Avi / sui et res gestas, ad Szigethinum descrip- / sit versibus Hungaricis, qui prodire sub titulo / **Adriai Tengernek Sirénája**, Gróf Zri- / ni Miklós - Béts 1651 4o.

Hi quidem versus non si phalerati, et scrupulose artificiosi; at plerumq[ue] Empatici – Valde / iis delectabat[ur] Illustris[sim]us quondam vir Gedeon / Ráday; atq[ue] i[n]te[r] caetera versu illo quo auda / ciam juvenis cujusd[am] Turcici describit, qui / milites Zrinianos in fugam conjecit, quod / ita Exprimi: Tehát ennyi Keresztyént eggy / Török Gyermekek megfutamtat mezőbenn –

2., Fuit tolerantiae religiosae Amicus, et persecutio- / nis hostis. Hinc a[nn]o 1662o in Publ[ici] Regni Co / mitiis pro libertate religionis Protestanti- / um egregie peroravit. Vid[e] Fr[anciscus] Paris Pápay / Rudus redivivum Hung[arice] in Manuscripto

3., Scripsit opus Hungaricum de Ra[ti]o[n]e militiae / Hungaricae sub titulo Ne bántsá a Ma-

[50b] gyart. Exstat opus in Manuscripto. Sed pars / ejus Hungarica e[ti]am prodiit opera Simonis For / gács 1705. 12o et recentius M[aros] Vásárhely / 1790. 8o Paret ex hoc opere, fuisse eum e[ti]am / in Historiis Antiquis apprimè versat[us], ut et / in Statistica Regnorum Europaeorum.

4., De fama et celebritate nominis sui sequent[em] in modum ipsemet scribit Hungaricae:

Nem irom pennával, Fekete tintával

De szabjám élivel ellenség vérivel.

Az én örök hiremet.

Idem Heros iam jactura sepulctri empathice pla / ne semet ipsum solatur sequentibus

Be fed ez a kék ég ha nem lesz koporsó

Órák tisztességes csak legyen utolsó

Akár farkas, akár emésszen meg holló

Mindenütt felül ég, a föld lészen alsó.

Facilis jactura Sepulctri Virg.

Ex his patet eum inter Poetas e[ti]am Hungari / cos merito locum sibi vindicare.

5., Laudes ejus vide eam apud Jacobum Tollium / Epistola 6. pag[ina] 239 Seqq itinerarii / Obs. Csáktornya Szala Vármegyében erőss vár vég / Légrád is Szala Vmegyében levő Város. Ré- /

[51a] gentenn hires erősség volt, a Zríniek bir / tokához tartozott.

NB., Eum a[nn]o 1664 in venatione e[ss]e mortuum e[ti]am / monument[um] a[nn]o 1775 in quadam Sylva, non / procul Csák-tornya detectum Testatur.

[Fordítás: Zrínyi Miklósról.

1. Annak a Zrínyi Miklósnak az unokkja volt, aki oly bátran védte a szigeti várat Szulimán ellen. Nagypjának életét és Szigetnél viselt dolgait magyar versekben írta meg, amelyek az *Adriai tengernek Syrenaja* cím alatt jelentek meg, Gróf Zrínyi Miklós - Béts 1651 40. Bizony ezek a versek nincsenek úgy felvértetve és aggályosan kimunkálva, hanem leginkább érzelmetliek. Nagyon kedvelte ezeket a híres néhai Ráday Gedeon úr, és egyebek között azt a verset, melyben egy török ifjú merészségét írja le, aki a keresztény vitézeket, megfutamtotta, amit így mond el: Tehát ennyi Keresztyént egygy Török Gyermekek megfutamtat mezőbenn.

2. A vallási tolerancia híve volt, és az üldözés ellensége. Ekképp ragyogóan szónokolt az 1662. évben a diétán a protestánsok vallásszabadságáért. Ld. Pápay Páriz Ferenc *Rudus redivivum*-át magyarul kéziratban.

3. Írt egy magyar nyelvű művet a magyar katonáskodás módjáról *Ne bánts d a magyart* címmel. A mű kéziratban található meg. De a magyar része megjelent Forgách Simon révén 1705-ben, 120 és újabban Marosvásárhelyen, 1790-ben, 80. Ebből a műből kitűnik, hogy igen járatos volt az ókori történelemben is, ahogy az európai országok államtudományában is.

4. Nevének hírérl és fényességérl a következőképpen írt saját maga magyar nyelven:

Nem irom pennával, Fekete tintával

De szabjám élivel ellenség vérivel.

Az én örök hiremet.

Ugyanez a hős érzelmesen már a sír áldozatával vigasztalja saját magát a következő versekben:

Be fed ez a kék ég ha nem lesz koporsó

Órák tisztességes csak legyen utolsó

Akár farkas, akár emésszen meg holló

Mindenütt felül ég, a föld lészen alsó.

A sír könnyű vesztesége - Vergilius.

Ebből látszik, hogy a magyar költők közt is méltán követel magának helyet.

5. Dicséretét lásd Jacobus Tollius *Itinerarium*ának 6. levelében, 239. oldal és következők. Obs. Csáktornya Szala Vármegyében erőss vár vég / Légrád is Szala V[ár]megyében levő Város. Ré- /

[51a] gentenn hires erősség volt, a Zríniek bir / tokához tartozott.

NB. Arról, hogy 1664-ben vadászon halt meg, egy 1775-ben megtalált, Csáktornyától nem messzi erdőben levő emlékmű is tanúskodik.]

Mich: Tserey Hist[oria] Transylvaniae Hunga / rorum M.K.

[51b] Veres skarlát kechét függesztett vállára. Gyöngyösi.

[52b]

Zrínyi Miklósnak Sírköve Csáktor- / nyától nem mes- / szére, dél felé, a' / Drávához / még köze- / lebbre, a' / Krusane- / czi erdő- / ben egy / nagy tölgy / alatt. / Lásd a' / rajzolat há- / tulsó olda- / lát. Ez a' Krusa- / necz talán / Krusócz is. / Krusóczot Span- / gár pag[ina] 72. em- / lít

(Sírfelirat)

1664

18. Novemb. / Epitaphium / Comitis Nicolai / a ZRINIO / Hic cadit invict[us] / quondam i[n]ter- / fectus ab Apro. / Zrini praeda su- / is hostibus apta / magis. / Qui tot mille fe- / ros ferre supe- / raverat hostes / Victor ab imma- / ni vincitur ip- / se fera. / Ille quidem fini / vit Opus vitaeque / Labores. / At Patriae infelix / incipit esse Labor / ille quidem nos- / stros mirabitur / Aethere casus / Flebit at illius / Nostra ruina ne- / cem / Sors bona nil / aliud me diis / Servavit inermis / eripuit fato sors / mala nil aliud. / Quam sit in huma- / nis sors impia / proxima rebus / Mortis in hoc / speculo quisque / videre potest.

[Fordítás: November 18. Gróf Zrínyi Miklós epitáfiuma. Itt nyugszik az egykor győzhetetlen Zrínyi, akit vadkan ölt meg, de alkalmasabb zsákmány lett volna ellenségeinek. Aki annyi ezer vad ellenségen kerekedett felül győztesként, most őt magát győzi le egy hatalmas vad. Ez vetett véget munkájának és élete gyötrelmeinek. De most hazájának szenvedése kezd gyötrelmes lenni. Ő pedig az égből figyelni bukásunkat. Rombadőlésünk megsiratja majd az ő halálát. A jó szerencse, semmi más, vigyázott csak rám fegyvertelenül, s csak a balszerencse, semmi más, ragadott el a végzet által. Hogy mily kegyetlen az emberi dolgokban a sors, e halál képeben bárki láthatja.]

[52b] Somogy, V[árme]gyei Gener[alis] Perceptor **Sárközy István** / hozzám. 1810. Sept., 10d.¹³⁰

Kedves Atyámfia Édes Barátom. Régen tartozom válasszal / és még sem mutatod haragodat, az Isten áldjon meg! Ez / az Esztendő nékem ha éppen nem az is mint Koczebue nevezi: / Dasz merkwürdigste meines Lebens¹³¹ – de egy a' leg neve / zetesebbek között; melybe a' leg terhesebb munkák, a' sok / és nagy utazások 's némely nagy változások <> nállom egymást / váltják fel - azért multa bennem el- nézned egy kis el-késést. / Az első nem akarom magyarázni. Az utazások mikor csak / hátra maradást egyéb dolgaimba nem tesznek Elementumim.¹³² / A' mult holnapba Marburgba, és onnét Grätzbe lévén sok / szép tapasztalásokat tettem és tettem véllem volt idősb fiam / -mal. Ki most Juratus a' Curianál. – A' többi közt Csáktor- / nyától nem messze dél felé, a' Drávához még közelebb

¹³⁰ Kazinczy válaszelevelét ld. KazLev VIII (1898), 125–127 (1810. okt. 14.): „én ezt el fogom beszélni a Zrínyi Miklós poétai munkájának elébe teendő Praefatióban.”

¹³¹ „életem legnevezetesebbike”

¹³² „egészségem”

a' Kru- / sanetzi erdőbe egy nagy Tölgyfa alatt / melynek vastagsága és ro- / vátkos Kérge egynéhány száz esztendőnek viszontagságai meg / győzésével és által szenvedésével dőlfösködik – a' leg / setétebb sűrű erdőbe lévő kisded tisztaságnak: is dél felől / valo szélén, látogattam meg néha B[oldog] emlékeztetű Zrinyi Miklós- / nak Epitaphiumát vagy inkább sirkövét, mely oly formába mint / tul láthatni és a' menyire szem mértékem engedte oly proportioba / most is épen fent áll, és nagy Csenedséggel buzdittya az / embert mély gondolkozások közt / Hazánk viselt dolgainak / 's Nagy[j]ai Fatuminak siratására. – mert el hiszem Te / is tudod hogy a' vadkan nem négy lábu volt, hanem maga / választotta magának inter duo mala.¹³³ A' kő circiter fél láb / hijján két öl magasságu a' földtől, a Kereszt tetejéig, és másfél / láb széles négy szegű. A' betük nem ilyenek hanem nagyok / és egy sorba éppen en[n]yi van, 's oly figurakkal pótolodnak a' / versek mint túl lathatni. Nem ugy van tehát mint / Lehotzki Stematographiajába 's egybeült is olvashatni. Mert ez / szentül van copialva. / Küldöm Csokonyai maga keze írásába egy mocskos fordítást is. / A deákba a' mit eszébe nem jutván ki hagyott, magam bele ír- / tam hogy a' fordítást meg lehessen iratni. – Bár szeginy jobbra / fordította volna tehetségét! Még Somditsét nem kaptam a mi / van nálom is bé kötve van Epigramai közül. – de litámia / lesznek. 10. Sept 1810 / Az elhuzottaknak utolyáról rövid nap. – Hoc instantia –

[55a]

ZRINYI MIKLÓS, SZIGET' HŐSE.

A' kinek lelkét eltöltötte a' kötelesség' szava, vagy valamelly szent érzés, vala- / melly nagy gondolat, az ebben él egyedül, ennek áldozza erejét, nyugalmát, örömeit, 's / kész veszni érte, ha kell. Így pecsétlek-meg hiteket vérekkal a' Szentek: így hala meg a' / népért Athénben egy jó király; így ivék mérget Themistoclesz hogy hazájának az ötlet / üldözőnek, kénytelen ne árthasson; így veté jobbját, melly a' döfést elhibázá, hideg / nyugalomban tűzre Múcius; így vesze az asszonyi rény' örök díszé Lucretia; így a' / férjfiúi rény örök kevélysége Cato, lelkét a' borzasztó halálra Plátónak írásai ál- / tal gyulasztván; így lépe nagyúl a' hohépadra Angliának tiszteletes Cancellariu- / sa Morus Tamás, készebb veszni mint tenni a' mit nem szabad; így temetteté magát / a' jég alá Leopold Braunschweigi Herczeg; így kapá-ki a' lángba borult 's már szakado- / zó gerendák alól a' szüléji által is csak siratott kisdedet egy francia Püspök, / és kikapá azt, szeretetre méltó hőse, szerencsére nem martirja, a' szelídebb em- / beriségnek.

Az a' hideg Sophista, mellyet Észnek szeretne nevezni, és Okosságnak, a' / galádság, hijába igyekszik elhítenni magát és másokat, hogy árvíz ellen úsz- / ni nem nagylelkűség, hanem kábaság és elmétlen gög; hogy első tisztünk ma- / gunk eránt van, nem mások eránt, hogy haza és honszeretet csak cifra szó és / üres hangzat; hogy az ember világ' polgára, nem ez vagy amaz földé, hogy bol- / dog létet tömött jászol ad, nem ez vagy amaz érzés és képzelet, hogy a' kik életkel / keveset gondolnak, nem ismerik annak becsét 's csak lármás halált keresnek. A' / természet a' gyalázatos Sophista' tévelygéseit ellen egy sugallót ada keblünkbe, / melly többet ér mint az a' csélcsep minden fényvesztésével. Ám nézzük, ki neme- / sebb, Décius e, ki magát áldozatul nyújtja a' földalattiaknak csak hogy a' / hon és az azt védő sereg sértetlenül maradjanak, vagy az a' Turpílius, / ki nem pirúla életben maradni, holott minden társait leszabdalá a hitetlen- / ség? az e, ki készebb mindent szenvedni,

¹³³ „két baj közt”

túrni, mint tisztétől eltántorodni, / vagy a' ki nem gondol Istenével, hitével, fejedelmével, polgártársaival, 's eg- / gyiket és másikat feláldozza, mihelytt érte adnak valamit? 'S érzeni fog / jut hogy az a' galád ész nem ész, de a' kötelesség kötelesség.

Rény és vétek arányban állanak, és ha amott nagy vala 's világos vala / mind az mind ez: itt egyike és másika kicsiny és fényetlen; ha ott a dicső / tett és az erőszak vala sűrű, itt az apró szép tettek, az apró titkos gonoszságok / azok. Mi nem ölünk, nem rablunk mint a' Homér istenei 's istenforma / emberei; mi a' helyett csalunk, lopunk, hazudunk, eláruljuk a' barátságot, / a' vért, a' hazát, de titokban, és azt kívánván, hogy mások ne tudják a' mit / csinálunk; 's midőn a' Homér emberei, azok a' Nagyok, magokat magasztal- / ni nem pirulnak, mert érzik hogy Nagyok; 's ha kiket gyűlöltek, kijelenték / hogy őket gyűlölünk, mert érzék hogy ők jók, azok rosszak: mi, azok a' szerén- / nyek! nem magasztaljuk magunkat, mert az nevétséges, de imádtatjuk / és imádjuk; 's görbedezünk azok előtt a' kiket útálunk, mert nálunk nincs

[55b] semmi vadabb, mint az effélékkel érdemek szerint bánni, 's azoknak mutat- / nunk magunkat, a' kik vagyunk. De hatott légyen ránk a' pula kor minden fonák- / gaival, 's merültünk légyen bár mi mélyen; az ember mindég az, a' mi mindég volt, / 's az marad mindég és mindenhol; 's mint a' hamvai alatt lappangó tűz vet lán- / got, legalább fényes szikrát, mihelytt az ég' **leble** hozzá fér: úgy szűl az elfa- / jult kor is tetteket, melyek a' Phociónok' és Scípiók' hazájokban is ragyogtak / volna, 's ilyen a' mellyet itt beszélni fogunk.

<Byszantium eldölt, 's Európa reszketve látá, hogy a' török hata- / lom, melly két szá-
zad előtt még csak négyszáz háznépből álla a' Tangár vize / mellett, 's most a' Níltól a'
Dneszterig, a' Tigrisztől a' Drávaig mindent el- / boríta 's ott egy rettenetes colossá alkotá
magát,>

Reszketve hallá Európa, hogy Byzantium, kevély lakhelye a' Görög Császár- / ságnak, eldölt, 's az utolsó Comnénus gyalázatos rabságban vészett-el. Az a' hata- / lom, melly két-
száz eszt. előtt csak négyszáz háznépből álla még a' Tangár vize mel- / lett, lelkes fejedel-
mek által vezérelve 's a' történetek' kedvezései alatt, <egy> rette- / netes colosszá alkotá
magát, 's a' Níltől a' Dneszterig, a' Tigrisztől a' Drávaig / terjede ki; hasonlatos a' sárká-
nyok' mérges foltjához, melly Africának termé- / keny mezejit, valamire útját veszi, kopár
pusztává változtatja. Későn láták / Fejedelmeink, hogy a' veszedelmes vendégnek, kit a'
Keleti Császárok segédül / hívtanak- <vala> által Bithyniából, egyet értve kellett volna
ellenére kéltni, / és hogy az, erőre kapván immár, az Atlánti tengerig fogja vihetni dülá- /
sait. A' mi Lajosunk, <a' Magy> kinél hatalmasbb és nagyobb erejű Fejedel- / münk nem
vala, kész vala gátat vetni bérohanásaiknak, de nem tetszék / másoknak, hogy e' segéd'
jutalmául, a' melly magyar tartományokat visszafoglaland, / ismét <a' Magyar> Koro-
nánkhoz csatolhassa, mert félénk, hogy a' Schisma' köve- / tői ez által még idegenebbé
tétetnek az <általunk annyira óhajtott> eg- / gyesüléstől. Zsigmond Nikápolynál 1396.
megküzdé hitünknek ezen / ellenségeivel, de Bajzáth győze, 's Zsigmond egy ladikon
mentette-meg / életét. Megvíva vélek Varnánál 1444. a' derék ifju Ulászló is, 's elve- / sze.
Hunyadi huszonkét szer verte-meg őket, de szerencséje elhagyá a' Rigó' / mezején (Bolgár-
országban, Kaszán mellett 1448. Oct. 18.), 's ötet hazájának csak bátor / lelke 's erős karja
tartá-meg. Fija Mátyás a' Husz' / tanításainak elfojtására pazarlá erejét, 's a' keresztyén
Fejedelmek nem a' ve- / szedelmes köz ellenséggel, hanem egymás közt harcolgatának.
Szerencsénk / vala, hogy a' Konstantinápoly' megvevője <'s világ > II. Muhamed, 's vi-
téz uno- / kája Szélim, Persiával, Rhódusszal és Egyiptusban valának elfoglalva; / olly ki-
rály <nak > alatt mint II. Ulászló, melly könyű (nicht könnyű) volt egészen/ elborítatnunk.

Szélímnék székére fija ült-fel, Második Szolimán, eggy tudományokban / nevelt 's tudományok által nemesített de vad természetű ifjú, lángola atyá- / jinak örököket még szélesebbre kiterjesztteni 's megerősíteni thrónjokat. Két- / séges, ha erejét Egyiptusz felé fordítsa e, vagy hazánkat válassza. < Más > tettei / néző- piaczává, végre < oda határozá magát, hogy > eltökélé velünk békét, legalább fegyvernyug [...]

PETRŐCZI ÉVA

„Magyar kiadást nem említ...” – Angolok a magyar puritánokról

Sárospatakon és környékén, ahol évszázadok óta különös figyelmet szenteltek a magyar–angol kapcsolatok alakulásának, nyilván ma is sokan osztoznak abban a szomorúsággal vegyes felháborodásban, amelyet Esze Tamás nevezetes *Praxis Pietatis* tanulmányának alábbi sorai keltettek bennem: „Az a véleményünk, hogy a *Praxis Pietatis* nagyobb hatást gyakorolt Magyarországon, mint bárhol másutt a világon, Angliát kivéve. Ezért különös, hogy a Cambridge Bibliography, amely a *Praxis Pietatis* különböző nyelvű fordításait számon tartja, magyar kiadást nem említ, pedig a British Museum könyvtárában megvan a Medgyesi-fordítás második kiadása.”¹ Harminc év telt el azóta, hogy Esze Tamás ezeket a sorokat leírta, ám az angol nyelvű szakirodalomban tallózgatva ma is sokkal gyakrabban érik a magyar olvasót ilyen, azaz történelmünkéről, irodalmunkról való teljes nem-tudást tükröző élmények, mint ellenkező előjelűek. Mindmáig ritkaságszámba mennek az olyan angol kutatók, mint a fiatalon elhunyt zenetörténész, Bartók-monográfus Colin Mason vagy a történész Robert Evans és tanítványa, Graeme Murdock.²

Nem akarok azonban igazságtalan lenni: a közöny és elzárkózás, a megrögzött elszigetelődés elszomorító példái mellett néhány olyan műről is szót ejtek a továbbiakban, amelyeknek szerzői meglepő otthonossággal mozogtak a kontinens és közelebről Kelet-Európa, sőt, hazánk történelmében. Egyikőjük, John Stephen Flynn valósággal Daniel Defoe: *The Thru Born Englishman (A tősgyökeres angol)* című verses pamfletjének modorában ír: „Defoe érvelésének lényege az, hogy az angol etnikailag kevert nemzet, a »tisztá fajú« angol pusztá fikció.”³ Flynn argumentációjának központi gondolata olyannyira megegyezik a Defoe-vers érvelésével, hogy érdemes szó szerint idéznünk, mint két nagy szellem, két önbezárástól mentes angol gondolatmenetének ritka találkozását: „...és ebbe a nagyon kevert fajú népbe folydogált bele csöndesen és majdnem észrevétlenül, számtalan folyócska, számos európai és keleti forrásból. A rátarti angol vagy brit ennél fogva korántsem egyívá-

¹ ESZE TAMÁS: A magyar *Praxis Pietatis*, in: Könyv és Könyvtár, III., Tankönyvkiadó, Bp., 1967, 46.

² FODOR ANDRÁS: Kettős rekvium, Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1972, 36–37. – FODOR ANDRÁS: A kollégium. Napló 1947–1950. Magvető, Bp. 1991. – GRAEME MURDOCK: International Calvinism and the Reformed Churches of Hungary and Transylvania 1613–1658, Oxford, Brasenose College, 1996.

³ SZENCZI MIKLÓS–SZOBOTKA TIBOR–KATONA ANNA: Az angol irodalom története, Gondolat, Bp., 1972, 258.

sú, nem valamiféle angol földből sarjadt friss és tiszta teremtmény, aki semmivel nem tartozik az emberiség nem-angol felének...hanem... igenis elkötelezett adósa mind a Kelet, mind a Nyugat népeinek.”⁴

Elképzeltető természetesen, hogy Flynn szokatlan gesztusa és érvelése ír származásának köszönhető, éppúgy, mint Defoe-é a flamand ősöknek.⁵ Szemléletét tekintve ugyancsak elszigetelődés-, elszigetesedés-ellenesnek, már-már „angoltalanul” széles látókörűnek tűnik F. S. Marvin már címében is rokonszenves, mindmáig alapműnek számító munkája, az *Anglia és a világ*. A tizenhetedik századot elemző fejezet szerzője elismeri ugyan, hogy e korszak angol egyházi életét az a presbiterianizmus, továbbá az a puritanizmus is színezte, amelynek kialakulásához a kontinens –elsősorban természetesen Genf és Skócia – is hozzájárult, sőt azt is, hogy Európából nagy és jeles dolgokat kaptunk, ám rögtön hozzáteszi: „de mindezek Angliában eredendően nemzeti jelleggel telítődnek..., s nekünk is bőven volt mit adnunk.”⁶

A brit elfogultságnak kijáró csendes rosszállást azonban csak a fejezet végkövetkeztetése változtatja a magyar olvasóban igazi felháborodássá, különösen, ha tekintetbe veszi azt a tanítványi, tudósi, hittestvéri hűséget és ragaszkodást, amellyel a puritanizmus érintette magyar és erdélyi prédikátor-írók az Angliakultuszt táplálták és terjesztették szűkebb és tágabb környezetükben. Próbáljunk azonban igazságosak lenni: ekkor, 1925-ben *Fest Sándoron* kívül nemigen akadt magyar kutató, aki angol nyelvű előadásokkal-publikációkkal, a nemzetközi tudományos életben való folyamatos jelenlétével oldhatta volna a szigetországiak régiókkal és országunkkal kapcsolatos információszegénységét és részben ennek köszönhető közönyét. Az alábbi állítások azonban mindeme mentő körülmények mérlegelése ellenére sem fogadhatók el: „A puritán mozgalom alapvetően és kizárólag angol maradt, noha eredete Genfbe nyúlik vissza, s úgy a francia hugenották, mint Németország morvái, továbbá számos más vidék lakói között találhatunk hasonló meggyőződésű embereket... A puritanizmus Anglia jelentős hozzájárulása volt Európa fejlődéséhez, egy másik és megkérdőjelezhetetlen érték, amit a szabadság ügyéért, úgy a gondolat, mint a cselekedet szabadságának ügyéért hoztunk létre.”⁷ „...in many other quarters something of the same kind” – ember legyen a talpán, aki eme inkább bizonytalanító, mintsem pontosító jelzők tengerében épp Magyarországra és Erdélyre lel rá...

Horton Davies egyháztörténész három évvel későbbi könyve egészen más szemléletet tükröz. Annak a ritka pillanatnak lehetünk itt tanúi, amikor egy angol

⁴ JOHN STEPHEN FLYNN: *The Influence of Puritanism on the Political and Religious Thought of the English*, John Murray, Dublin, 1920, I.

⁵ GEORGE SAMPSON: *The Concise Cambridge History of English Literature*, Cambridge University Press, 1972. 378.

⁶ A. J. GRANT: *The Seventeenth Century*, in: F. S. MARVIN (ed.): *England and the World*, London. OUP, Humphrey Mitford, 1925, 95–99.

⁷ A. J. GRANT i. m. 103.

szerző a kontinens hatását, jelentőségét hangsúlyozza a puritanizmus kibontakozásában és megszilárdulásában: *A puritánok istenimádása és a kontinens református egyházai* című fejezetben egy névtelen apologetikagyűjteményből idéz; e dokumentum felsorolja Európa mindazon református egyházait, amelyekben a hívek az úrasztala előtt állva, s nem térdepelve vették magukhoz a szent jegyeket: „Mindazt, ami az igaz reformátusok közt nincs szokásban... mi is elvetjük... a hithű református egyházaknál nincsen szokásban a térdepelés az úrvacsora vételekor: ennek bizonyosságául elegendő Franciaország, Flandria, Magyarország (az eredeti szövegben a latin Hungariae és nem of Hungary vagy Hungary's szerepel!) Lengyelország, Bern, Zürich, Szavoja és Skócia egyházait tekintenünk...”⁸

Magyarország, majd a későbbiekben Erdély még két alkalommal felbukkan Davies könyvében; mindkétszer ugyancsak a kontinens egyházainak az angol puritanizmusra ható, azt megerősítő tényezőjeként. Az első alkalommal, a betegeknek kiszolgáltatott házi úrvacsora kérdésében Magyarország egyenesen a felsorolás élére került – valószínűleg azért, mert egy jeles korabeli magyarbarát teológus, Durel *A tengerentúli református egyházak kormányzása és istentiszteleti rendje* című művéből (1662) vette az adatokat, s – ritka kivételként – ez a tizenhetedik századi szerző egyházi életünk minden mozzanatát jól ismerte: „A betegeknek kiszolgáltatták az úrvacsorát Magyarország, Erdély, Lengyelország, Litvánia és Hessen egyházaiban.”⁹ Az ezt követő magyar vonatkozású idézet nem a kontinens hatását erősíti meg, itt egy olyan momentum kerül említésre, amelyben az angolok teljesen eltérő szokásjogot követtek. A forrás ismét Durel könyve: Tőle (Dureltől) tudjuk meg azt is, hogy Magyarország és Erdély lelkészei hosszú mentét és palástot hordanak, otthonukból kilépve: „Mindazonáltal – írja Horton Davies – az angol puritánok makacsul elutasítottak bármiféle papi öltözetet.”¹⁰

Alan Simpson amerikai kutató puritanizmus-könyve elsősorban kortársi szerzők – az ötvenes években publikálók – közleményeinek kompilációja. Hogy a kelet-európai események, történeti és spirituális történések milyen távol állnak tőle, arra egy különösen ügyetlen választása az indirekt bizonyíték. Közelebbről, az a részlet, amelyben L. J. Tinterud: *A puritanizmus eredete* (1951) című művének – amelyről egyébként semmiféle könyvészeti adatot nem közöl – egy kivételesen balul sikerült és félrevezetően szűkítő meghatározását tökéletesnek fogadja el. A kérdéses kifejezés: „Calvinismus = Rhineland protestantism.” A kálvinizmus = a Rajna-vidék protestantizmusa.”¹¹

Zárójelben jegyzem meg: még ez a balkezes definíció is valóságos bravúr az egyébként kiváló és szellemes művelődéstörténész, Bamber Gascoigne 22 évvel későbbi teljesítményéhez képest, aki *A keresztények* című rendhagyó egyháztör-

⁸ HORTON DAVIES: *The Worship of the English Puritans*, Dacre Press, Westminster, 1948. 35–36.

⁹ HORTON DAVIES i. m. 44.

¹⁰ HORTON DAVIES i. m. 47.

¹¹ ALAN SIMPSON: *Puritanism in Old and New England*, The University of Chicago Press, 1955, 3.

ténetében a puritanizmus kérdését sommásan elintézi a zarándok atyákkal, s egyetlen szót sem ejt arról, hogy e mozgalomnak bármi köze lenne a kontinenshez.¹²

Mivelhogy Angliába látogató magyarjaink elsődleges célja a diákoskodás, az ismeretszerzés, a tudatos vagy ösztönös minta- és modellkeresés volt, úgy vélem, nem érdektelen legalább egy momentumot felidézni az *Oxford és Cambridge a változás útján (1558–1642)* című iskolatörténeti munkából. Ebben a könyvben fontos szerepet kapott ugyan a magyarokat is befogadó Emmanuel College, sőt a magyar peregrinusok egyik fő-fő mentorának számító, pátriárka-kort megért William Whitakerről, aki egy ideig az Emmanuel College házfőnöke is volt, a szerző azonban sem az ő magyarjairól, sem más, a kontinensről érkezett tanuló ifjakról nem tesz említést. Ennek ellenére nem kelt bennünk semmiféle hiányérzetet, mert amit az oktatás módszeréről-stílusáról, illetve a puritánok jellegzetes gesztusairól, tetteiről elmond, az megvilágítja egyben a magyar puritánok egy-egy cselekedetét, megnyilatkozását is. Olvashatunk például arról, hogy – ellentétben a rigorózusabb német és svájci oktatási módszerekkel – a hallgatóknak nem kellett kötelezően részt venniük az órákon, mi több a magiszteri fokozatot megszerezni készülők is elsősorban „a társaiktól és a kollégiumi kápolnák házfőnökeiktől fölszedett teológiai közhelyekből éltek”.¹³ Kimondatlanul, konkrétumok nélkül is még közvetlenebb magyar vonatkozása van annak a részletnek, amely Tolnai Daliék 1638. február 9-én Londonban keletkezett, illetve aláírt „Formula singularitatis”-ának keletkezési körülményeit világítja meg.¹⁴ E részletből ugyanis egyértelműen kiderül, hogy Tolnaiék ligaalapítása, kiáltványfogalmazása korántsem volt egyedi és egyéni kezdeményezés, inkább egyfajta „puritán rítusnak”, mindennapos gyakorlatnak számított: „A puritánok számos alkalommal írtak alá petíciókat, vagy azért, hogy separatizmusukért elítélt társaik számára a civil és egyházi hatóságoktól kegyelmet kérjenek, vagy pedig azért, hogy az egyházi törvények durva, erőszakos alkalmazása ellen tiltakozzanak.”¹⁵ A számos párhuzam közül ezúttal egyet szeretnék kiemelni: Curtis könyvéből és a *Formula* szövegéből is egyértelműen kitűnik: a puritánok fokozott felelősséget éreztek egymás lelki üdvössége iránt, illetve azért, hogy ne csupán önmagukat, de hittestvéreiket is mindenkor megvédelmezzék a külvilág és az egyházi hatalmasságok támadásaival és gyakori retorzióival szemben.

Tekintettel arra, hogy a fennmaradt diáknévsorok tanúsága szerint még 1660 után is számos magyar peregrinus megfordult Angliában, reménykedve vettem

¹² BAMBER GASCOIGNE: A keresztények, Kossuth Kiadó, Budapest, 1993, fordította PETRÓCZI ÉVA és SZABÓ ISTVÁN, 206–211.

¹³ MARK H. CURTIS: *Oxford and Cambridge in Transition (1558–1642)*, Oxford, At the Clarendon Press, 1959, 185.

¹⁴ Bővebben lásd erről: ZOVÁNYI JENŐ: *Puritánus mozgalmak a magyar református egyházban*, Budapest, Magyar Protestáns Irodalmi Társaság, 1911. 20–36.

¹⁵ MARK H. CURTIS i. m. 190.

kézbe C. E. Whiting e korszakot elemző, részletkérdésekre is kitérő munkáját. Ám az ígéretes *Külföldi protestánsok Angliában* című fejezet teljes csalódást okozott. Olvashatunk ebben hugenotta menekültekről, Norwich város holland és francia gyülekezetéről, arról a királyi pátensről, amely biztosította az Angliába menekült litván protestánsok vallásszabadságát, s ráadásként még az Angliába menekült, Gerhard Martens lelkész vezette hamburgi lutheránus gyülekezetéről is. A szerző e meglehetősen tarkabarka felsorolás végén nagy pátosszal így ír: „Az angol nemzetet régtől fogva megrázták a külföldi protestánsok szenvedéseivel kapcsolatos történetek.” Nem tovább, mint a németekig terjedő figyelmének, illetve meglehetősen szeszélyes adatközlésének egyik oka az lehetett, hogy elsősorban az Állami Levéltár No. 964-es jelzetű kötetére, azon belül is az 1618–1688 között Angliában tartózkodó „protestánsok és idegen nemzetiségűek” címszavú listára támaszkodott. Ezekkel a brit jegyzékekkel pedig – készüljenek bár a British Museumban vagy bármely más központi intézményekben – úgy tűnik, nincs szerencsénk nekünk, magyaroknak; ezekből úgyszólván mindig és végzetesen „kifejlődünk”.¹⁶

Vázlatos áttekintésemben kivételes helyre kerül Keith L. Sprunger munkája, amely fő feladatának az angol–holland puritán kapcsolatok felderítését tekintette ugyan, ám számos, témánk szempontjából igen fontos információt is közöl. Elsősorban azért, mert az főként William Ames (Amesius) munkásságát, az ő hollandiai működését elemző könyvben a magyarok is főszerephez jutnak. Nem is lehet ez másként, hisz éppen itt, „a szabálytalankodó prédikátorok kikötőjében”¹⁷ ismerkedtek meg vándordíák hazánkfiak a puritán eszmékkel: „Mindenünnen érkeztek diákok. Bár legtöbbjük frízöldi volt (mivelhogy Franeker egyetemi város volt már akkor is a Frízföld fővárosa), illetve más holland tartományokból származó, sokan jöttek Európa minden részéből. Az 1620-as években számos magyar, lengyel és cseh találta meg az utat Franekerbe.”¹⁸ Amesius és magyar tanítványai között olyan szoros volt a kapcsolat, hogy a jeles teológus egyik korabeli kiadója, a csak névbetűivel jelzett S. O. is kiemelt helyen említi őket az egyik Amesius-kötet előszavában: „...minekutána számosan érkeztek hozzá Magyarországról (itt ismét a Hungaria és nem a Hungary szó szerepel, mint a legtöbb tizenhetedik századi dokumentumban, talán a magyar diákok angolok számára oly szokatlan deákossága miatt is!), Lengyelországból, Porosországból és Hollandia más vidékeiről... és semmi másért nem időztek itt, mint az iránta érzett szeretetből.”¹⁹ Az igazi meglepetés azonban még csak ezután következik. Amesius híres *Medulla Theologiae* című ramista kompendiumának elterjedésével kapcsolatban Sprunger egy 1942-es – mint a korábbiakban már láthattuk, épp a negyvenes évek jelentették a magyar–an-

¹⁶ C. E. WHITING: *Studies in English Puritanism from the Restoration to the Revolution, 1660–1688*, Frank Coss and Co. Ltd., 1968, 346–351.

¹⁷ KEITH L. SPRUNGER: *The Learned Doctor William Ames, deutch Backgrounds of English and American Puritanism*, University of Illinois Press, Urbana, Chicago, London, 1968, 28.

¹⁸ KEITH L. SPRUNGER i. m. 75.

¹⁹ KEITH L. SPRUNGER i. m. 80.

gol puritán kapcsolatok vizsgálatának első igazi virágkorát – magyarországi közleményt, Hazagh Mihály *Amesius és a magyar puritanizmus* című tanulmányát használta forrásul, amely az Angol Filológiai Tanulmányok IV. kötetében jelent meg. Ez pedig vagy szerzőnk kevésbé valószínű magyar nyelvismeretét feltételezi, vagy azt, hogy Hazagh cikkének volt egy általam ismeretlen angol nyelvű változata is: „A távoli Erdélyből érkező utasok jelentették, hogy Amesius tanítják iskoláikban. MAGYARORSZÁGON (így, csupa nagybetűvel!) művei lobbantották lángra a keleti (kelet-európai) puritanizmus szikráját, amint erről a 17. századi magyar teológiai művek is tanúskodnak.”²⁰ Amesius értékelése – természetesen – meg is kívánja a magyar történelem és egyháztörténet legalább valamelyes ismeretét, hiszen a Franekerben tanuló magyar – zömében erdélyi – peregrinusokkal való kapcsolata mélységében és hatásában legfeljebb Melanchton wittenbergi működéséhez hasonlítható.²¹

Végül – bármilyen szívesen tenném is – nem hagyhatom ki e vázlatos felsorolásból az Angliában élő Czigány Lóránt professzor *The Oxford History of Hungarian Literature-jét*. E közel ötszáz oldalas kötetben mindössze néhány mondat jut a puritanizmus, a magyar puritán szerzők témájának, az is hézagos, tévedésekkel teli: „Erdélyben a puritanizmus vert gyökeret. A puritanizmus fellépése legfőképpen azoknak a kapcsolatoknak köszönhető, amelyeket Erdély a mozgalom eredeti szülőföldjével, továbbá Hollandiával tartott fenn. S bármilyen jótékonyan hathatott is ez Erdély szellemi fejlődésére, a szépirodalmat, különösen a pompázatos barokk költészetet, csírájában fojtotta meg. Ez – t. i. a puritanizmus – lehetett a felelős a költészet nyilvánvaló mellőzéséért is az országrészben. A próza az, különösen az értekező próza és az önéletrajzok, amelyek uralkodó műfajok a 17. század második felében és a 18. század során.”²² Ez minden. A továbbiakban Czigány még megemlíti Tolnai Dali János, Apáczai és Tótfalusi Kis Miklós nevét. Medgyesi Pálra egy fél mondat sem jut. Az a kultúránk iránt érdeklődő angol, aki fokozott bizalommal veszi kézbe egy Magyarországról elszármazott irodalomtörténész munkáját, ezek után nem tájékozottabb, hanem halmozottan félretájékoztatót lesz. Kezdve azon, hogy a puritanizmus – ha marginális, nem az egész országra kiterjedő jelenség volt is – nem korlátozódott csupán Erdélyre. Legalább Debrecen és Sárospatak említést érdemelt volna. Ami pedig a puritán művek „irodalom befagyasztó” (Puritanism frowned upon belles lettres) hatását illeti, ez így még egy laikus, egy nem-irodalmár szájából is gyöngécské közhely. Ha pedig már a prózának – úgy-ahogy, s itt is pontatlanul, hisz épp az angol forrásokból származó számtalan életvezetési könyvet mellőzi végzetesen – mégiscsak juttat valamicske jelentőség-szerepet, akkor legalább egy mondat erejéig jellemeznie is kellene azt, különös tekintettel a magyar irodalmi nyelv kialakulásában, megszilárdulásában betöltött

²⁰ KEITH L. SPRUNGER i. m. 259.

²¹ SZABÓ ANDRÁS: Magyarok Wittenbergben, in Régi és új peregrináció, Budapest–Szeged, 1993, 626–638.

²² CZIGÁNY LÓRÁNT: *The Oxford History of Hungarian Literature*, Clarendon Press, Oxford, 1984, 62.

szerepére. A Czigány-féle irodalomtörténet egyébként a puritán kérdéskör felületes tárgyalásától függetlenül sem igazán alkalmas a magyar irodalom szigetországi bemutatására, elsősorban a szerző szakmai aránytévesztései miatt: számos minornál is minorabb külföldre szakadt magyar szerzőt tárgyal indokolatlan terjedelemben, jobb ügyhöz méltó buzgalommal, miközben a régi magyar irodalom kézikönyvének nyilvánvaló mostohagyereke. Igaz, az *Oxford History* nem szakkönyv, hanem művelt laikusoknak szánt vezérlő kalauz, amelyben egy-egy részlet-kérdésnek mindössze 1–2 oldalnyi terjedelem juthat. De épp ezért fokozott a szerzői felelősség, ezért nagyobb a visszaélés veszélye, mint ott, ahol a tévedéseknek és a telitalálatoknak egyaránt jut hely.

Bevallom, volt valamelyes illúzióm azzal kapcsolatban, hogy legalább az abszolút puritán fellegvárnak számító Sárospatakról valamivel pontosabbak az angol tudósok ismeretei. Sajnos, csalódnom kellett. A. P. R. Howatt könyve, amelynek témája az angol nyelvoktatás világtörténete, egyébként az aprólékossáig alapos munka, tud minden 18. századi cári udvari nyelvmesterről, csak éppen Patakkal kapcsolatban terjeszt hamis adatokat. Ezt írja ugyanis: „Ő (Comenius) megbízást kapott arra, hogy panszofista iskolát alapítson(!) Északkelet-Magyarország Sáros Patak (így!) nevű kisvárosában”.²³ A tévedés nyilván abból adódhat, hogy Howatt soha nem ellenőrzött angol szakirodalmi anyagot használt. Igaz ugyan, hogy az *Orbis sensualium pictus* Hoole fordításában 1659-ben angolul is megjelent, s gyorsan a leghatékonyabb angol nyelvoktatási segédeszközök sorába emelkedett, s így szerzője ugyancsak elhíresült a szigetországban. Mindez azonban korántsem indokolja 1650–1654 közötti sárospataki működése és az 1547 körüli iskolaalapítási dátum egybemosását. Ezek után már korántsem meglepő, hogy Howatt-nak nincs tudomása Komáromi Csipkés György 1664-es angol nyelvtanáról, az *Anglicum Spicilegium*ról.

Örömmel mondanám ezek után, hogy a minden eddiginél tökéletesebb nyelvtudás birtokában – főleg Oxfordban – peregrináló legifjabb magyar bölcsészgenerációtól várható-remélhető legalábbis fokozatos „helyiérték-változás” a régi magyar kultúrát, közelebből a magyar–angol puritán kapcsolatokat illetően. Személyes tapasztalataim azonban azt mutatják, hogy e sok szempontból kiváló és nemzedékemhez, a negyven és ötven év közöttiekhez (hogy az idősebbekről ne is beszéljünk) képest kiváltságos helyzetű, mert szabadon vándordíákoskodó generáció legtöbb képviselője (tisztelet a debreceni Koltay Klárának, s néhány, a régebbi korok kultúrájának elkötelezett társának) vajmi kevés érdeklődést mutat e témák iránt. Így tehát pillanatnyilag legfeljebb a Graeme Murdockhoz hasonlóan megszállott angol kutatókra számíthatunk, optimális esetben talán még egy-egy nálánál kevésbé egyházi „vonzások és választások” keretei közt mozgó irodalomtörténészre is.

²³ A. P. R. HOWATT: *A History of English Language Teaching*, Oxford University Press, 1985, 45.

Pál Mihály: Hősök emlékműve

KOVÁCS FERENCNÉ

Dayka Gábor és 18. századi irodalmunk

Dr. Kovács Dánielt több mint 25 éve ismerem. Ez alatt az idő alatt nem változott, mert a romantikus jelleme nemigen szoktak megváltozni. Ő pedig romantikus jellem, csak jó tulajdonságai vannak: talpig becsületes, szavahihető és megbízható. Szelíd, ugyanakkor erős akarattal végigviszi, amit elhatározott. A vállalásait pontosan, alaposan, időre teljesíti. Végtelenül szorgalmas, a közjóért dolgozik, különösen a mi szűkebb pátriánkért. Kiváló apa és férj. Születésnapjára azt kívánom, hogy legyen erős és egészséges, maradjon olyan, amilyen most, és amilyen volt – a mi örömünkre is.

Fogadja tőlem ezt az írást, amely a IV. Abaúji Szabadegyetemen hangzott el, és az Ő inspirációjára készült.

A 18. század második fele, a felvilágosodás kora irodalmunk nagy korszakai közé tartozik. Ekkor indult el az a szellemi folyamat, amely a magyar kultúrát a haladottabb nyugati kultúrákhoz közelítette.

Hatalmas célokat jelöltek ki maguknak az egyre nagyobb számban jelentkező alkotók, és hatalmas elszántság is munkált bennük. A fejlődés a polgárosodás jegyében indult, a legfőbb törekvést a magyar nyelvi öntudat táplálta. Önállósult a szépirodalom, megjelent a kritika, nyelvi és prozódiai kísérletek folytak, elkezdődött az irodalmi és a tudományos élet megszervezése. A korszak legfőbb stílusirányzatai: a klasszicizmus, szentimentalizmus. Ezek stílusjegyei megjelennek a különböző művekben, elsősorban a legfőbb műnemben, a lírában.

A korszaknak voltak nagy egyéniségei: a programadó Bessenyei, az irodalmi élet, a nyelvújítás szervezője, vezetője: Kazinczy, Csokonai, aki megteremtette a korszak eszmei és stíluszintézisét, Berzsenyi, akinek a költészete a klasszicizmustól a romantikához hajol. De voltak a korszaknak olyan tehetséges szereplői is, akikről kevesebb szó esik. Ilyen volt Ányos Pál (1756–1784), Kármán József (1769–1795) és ilyen volt Dayka Gábor is. Ők hárman voltak a magyar szentimentalizmus legjelesebb képviselői, szomorú egybeesés, hogy mindhárman igen fiatalon, 27, 28 éves korukban haltak meg.

Az érzelvű korban a szentimentalizmus képviselői a szív jogait hangsúlyozták, az érzelmeket, az egyén lelkivilágát ábrázolták. Művészetüket a természet- és magánykultusz jellemezte, erényük a lélek- és természetábrázolás volt. Műveikben ott kísért a halál, ahogy Bíró Ferenc összegezte: „mindhármuk művében az élet korlá-

tozott értékű volta nyilvánult meg”. Ányos azért kesereg, mert gyorsan múlik el az élet, és túl hamar jő a halál. (Jellegzetes verse az Egy boldogtalannak panaszai a halavány holdnál.) Kármán regényében, a Fanni hagyományaiban a hösnő azért sorvad el, mert szerelmese nem lehet az övé. Dayka pedig azért fohászkodik, hogy múljon el mihamarabb az élet, s szabadítsa meg szenvedéseitől a halál. (A rettenetes Éj-szaka, A titkos bú, Az új esztendőnek első napjára.)

Dayka Gábort nekünk különösen kellene ismernünk, mert a miénk, és mert Kazinczyval nagyon szoros volt a kapcsolata. Amint ez az alsó (mindszenti) r. k. plébánia anyakönyvében olvasható, Miskolcon született 1769. március 21-én Ujhelyi Dayka István szabómester és Andrási Mária gyermekeként. 2 éves, amikor édesapja meghalt, édesanyja főzőasszonyként kereste a kenyerét. Iskoláit a miskolci minoritáknál kezdte, 13 éves, amikor édesanyja elviszi Egerbe, ahol ingyen tanítják. Pap akart lenni, ezért először bölcseletet kellett végeznie. Mivel ez Egerben nem volt, Kassára ment, ahol nagy ambícióval tanult, azonban súlyosan megbetegedett, ezért évet is veszített. 1787-ben iratkozik fel a kispapok lajstromára, majd a pesti szemináriumba megy. A felvilágosult környezetben igen jól érzi magát. (Itt látogatta meg Kazinczy, aki már az első találkozás után elragadtatással ír a fiatal Daykáról.) A pesti nevelőházat feloszlatták, ezért Dayka kénytelen volt visszatérni Egerbe, ahol Szajcz Leóval került összeütközésbe. Nem volt hajlandó nézeteit megváltoztatni, ezért kilépett a papi szemináriumból. Édesanyja ekkorra már meghalt, barátainál vendégeskedett Szikszón, Lőcsén, Mérán. Majd Lőcsén vállalt tanári állást, itt meg is nősült. Felesége Reich Zsuzsanna, a városi jegyző leánya, nem tudott magyarul. Két gyermekük csecsemőkorában meghalt, bizonyára örökletes tüdőbajban, 1795-ben Ungváron a II. humanista osztály vezetését bízták rá, azonban betegsége miatt le kellett mondania tanári állásáról. 1796. október 20-án halt meg Ungváron, ott is van eltemetve.

Dayka nevét nem említhetjük a Kazinczyé nélkül, Dayka ugyanis Kazinczynak köszönheti ismertségét. Kazinczy őt kora legnagyobb magyar költőjének tartotta, Csokonai elé helyezte. 4 évig voltak szoros kapcsolatban 1790 és 94 között. Dayka valószínűleg meg Kazinczy klasszicista elveit, a fentebb stíl követelményeit, a correctio alapelvét. „...gyönyörködve látom, mint hánya tűzre, ’s rakásokban mind azt, a’ miben magának nem tetszhetik. Némely dolgozása nyolc-kilencz ízben van leírva táskájában, eltekintve mindenike új meg új igazításaival.” – írja a széphalmi pártfogó. Ez a „correctió” szenvedély a magyarázata annak is, miért javított bele Kazinczy Dayka szövegébe, amikor verseit kiadáshoz készítette elő. Ugyanis Kazinczy adta ki az első Dayka-kötetet. A kézirat kalandos úton jutott el a Mesterhez. Amikorra ugyanis Kazinczy kiszabadult a börtönből, Dayka már halott volt. Úgy gondolták, hogy versei is elvesztek.

Dayka azonban közeledni érezvén halálát, lemásolta, mintegy kiadáshoz előkészítette az általa legjobbnak vélt műveit. Verstani elveit is kifejtette hozzájuk. E kézirat Virág Benedekhez került, aki szívesen küldte el Kazinczynak. Kazinczy vörös kordoványba köttette, ez lett az ún. „Vörös kötet”. Kazinczy, Dayka többi mű-

vét is össze akarta gyűjteni, ezért levelet írt mindazoknak, akik ismerhették Daykát. Kérte, küldjék el neki a birtokukban lévő Dayka-írásokat. Meglepően sok anyagot tudott így összegyűjteni, ezeket a „sárga” kötet tartalmazza.

Kazinczy 1813-ban kiadta Dayka verseit, életrajzát, hozzájuk csatolta saját Poetai berek című művét is.

A szent correctió nevében címekeket, verssorokat, versszakokat változtatott meg, tehát nem az eredeti Daykát adta ki. Az 1993-as kiadásig valamennyi kiadás (összesen 3) ezt a változtatott formát vette át.

Kazinczy Csokonaival és Kölcseyvel is megismertette Dayka verseit, mindketten észrevették tehetségét, de nem hallgatták el kritikai megjegyzéseiket sem.

Dayka közéleti verseiben hiányzik az eredetiség, azonban igen szépek fordításai: Penelopé Ulysseshez, Phyllis Demophoonhoz. Ezekben az elhagyott szerelmes panasza szólal meg. A Heloïs Abelárdhoz a klastromból és az Abelárd Heloïshoz című franciából fordított műveket a bécsi cenzor nem engedte kinyomtatni túlságosan is felvilágosult, világias szemlélete miatt, mivel Dayka a szerelem szabadságát hirdette.

Csokonainak legjobban A rettenetes Éj-szaka című vers tetszett: „fellel hangon dalol s rázkódtat ereje” – írta róla. Ezt a verset tartják a magyar szentimentalizmus legszebb példájának. Az új esztendőnek első napjára című költeményben ugyancsak halálvágya szólal meg. A Bútsú-vételben Kazinczy iránti szeretete, megbecsülése jut kifejezésre. „Lelkemnek jobb fele” – szólítja meg Kazinczyt.

Dayka összesen körülbelül 50 verset írt, mégis költészete jelentős állomása irodalmunknak: ő a magyar szentimentalista líra legjelentősebb képviselője, de a rím-időmértékes verselés meghonosításában is jelentős érdeme van.

Dayka Csokonaival, Ányos Pállal, Kármánnal irodalmunkban az érzelmi átalakulást segítették, s hatásuk egész Petőfiig ér.

Megérdemelné Dayka és Kazinczy is, hogy a *Sárga kötet* anyagát kiadjuk. Remélhetőleg nem csak kedv, hanem idő is lesz hozzá.

Pál Mihály: Prófeta

POCSAINÉ EPERJESI ESZTER

185 éve született Erdélyi János

„Erdélyi európai magyar elme volt,
minden nagy emberi eszmeáramlat
értője és bajvivója”

Ady Endre

Erdélyi János költő, népdalgyűjtő, filozófus, a magyar esztétikai és kritikai irodalom egyik legkiválóbb képviselője. Esztétikai nézeteinek kialakulása a magyar nép legnagyobb forradalmi fellendülésének korszakára esik, az 1848–49-es szabadságharc előkészítésének idejére. Egyike volt azoknak a plebejus sorból származó magyar értelmiségieknek, akiket éppen ezt a forradalmi fellendülés vetett a felszínre, mint nem sokkal később Petőfit, Vajdát, Aranyt és másokat.

Erdélyi János életének 54 esztendeje a magyar történelemnek legizgalmasabb időszaka. Ebben az időben keresi az ősmagyarok rokonságát *Kőrösi Csoma Sándor* és 1821-ben eljut a Turán Alföld legnagyobb városába, Bokharába. *Jerney János* Oroszország déli részét és az Azovi-tenger vidékét utazza be, *Reguly Antal* a Balti- és Jeges-tenger, s az Ural vidékein élő ugor népeket keresi fel. Írók, költők, politikusok sorakoznak fel „nemzeti jelleg és irodalom” jelszavak hangoztatása mellett. A XIX. század első felének irodalma a magyar irodalomtörténet egyik legjelentékenyebb korszaka. Előtérbe kerül a népköltészet tanulmányozása. Erdélyi János mintegy életének vezérfonalaként vallja, hogy „nemzetének lehető kitudása volt a cél, melyért a népi dolgokat útjába ejtette.”¹ Itt találkozunk gondolatban Petőfivel, aki a „Toldi” megjelenésekor így ír Arany Jánosnak: „Ha a nép uralkodni fog a költészetben, közel áll ahhoz, hogy a politikában is uralkodjék, s ez a század feladata, ezt kivívni.”²

Kölcsey Ferenc teóriái is Erdélyi János elméleti munkásságában folytatódnak. Hisz Kölcsey 1826-ban a *Nemzeti hagyományok* című tanulmányában ezt írja: „Úgy vélem, hogy a való nemzeti poesis eredeti szikráját a köznépi dalokban kell nyomozni; szükség tehát, hogy pórdalainkra ily céllal vessünk tekintetet.”

Amilyen sokoldalú és gazdag Erdélyi János alkotó munkássága, olyan egyszerű, harmonikus, de próbákkal teli életének folyása. 1814. április 1-jén született Kiskaposton, Ung megyében. (Ma Nagykapos városa, a Felvidéken Szlovákiában.)

¹ ERDÉLYI JÁNOS: Magyar közmondások könyve. Pest. 1851. 460.

² Arany János összes munkái. Franklin Kiadó 1900. 14. kötet 51.

Kis-Kapos csak filia, a lelkeszség és a templom Nagykaposon van, itt is keresztelik meg és iskolába is ide kell járnia.

Édesapja Erdélyi Mihály, egyszerű földműves, élénk észjárású, józan ítélőképességű, önérzetes férfi, aki földjének megmunkálása mellett nem rest időt szakítani szelleme művelésére. Könyvtára van, megtanulja a latin nyelv elemeit, hogy fia első ismereteit tőle kaphassa. A költészet iránt is fogékony, mindennapi olvasmányait, a Biblia történeteit önszántából versekbe foglalja. Édesanyja a Mocsárról származó, puritán kálvinista, víg kedélyű, „jó dalos” Kovács Zsuzsanna.

Erdélyi János első tanítója Kiss István, aki a reformátusoknál akkor szokásos „három éves rektóriára” jött ki a Sárospataki Főiskolából.³ Hamar felismerte Erdélyi éles esztét és kiváló tehetségét. Foglalkozni kezdett vele, így első „examenje” olyan jól sikerült, hogy többen felfigyeltek rá. A kaposi iskolában egy évet tanította még Fejes Sámuel, kinek figyelmét Kiss István már előre felhívta tehetséges tanítványára. Végül a szülőket meggyőzve, Erdélyi Sárospatakra kerül 10 éves korában 1824. augusztus 31-én.

„A kis Erdélyiben ekkor már erősen mutatkozott a későbbi író, s az az irány, amelyben e pályán haladni fog. A dal, a mese iránti előszeretete meglepő. Egy-egy lakodalom, vagy falusi mulatság alkalmával órákig elhallgatja a daloló legényeket... Mesét hallgatni a hosszú téli estéken, el-eljár a fonóházakba s a fosztókba.”⁴

Patakon a népköltészet élő hagyomány, hozzátartozik a diákélethez. Erdélyi kiváló szorgalma és éles esze csakhamar feltűnik pataki tanárainak is. A vele egy „kamarában” lakó nagyobb diákok pedig csakhamar megszerették az értelmes és szolgálatkész mendikánst. Így, ha nem is fényes jólétben, de eltelnék napjai anélkül, hogy szegénysége miatt kénytelen volna az annyira megszeretett pataki iskolát otthagyni. Itt tanult *Szemere Bertalan* és *Kazinczy Gábor* is, Erdélyire ennek a két ifjúnak az ismeretsége és barátsága nagy hatással volt. Irodalmi tervezgetéseire, idegen nyelvek tanulására ösztönzést kapott tőlük, és nemcsak írói pályáján támogatták, hanem mindig őszinte barátsággal és elismeréssel buzdították. Később az Athenaeum köré csoportosult írói társaságnak Erdélyi Kazinczy Gábor ajánlatára lett tagja, aki egyik leghűségesebb barátja, és akitől fájó, összetört szívvel vesz végső búcsút 1864. május 2-án Bánfalván.

Szemere Bertalan pedig annak a Sárospataki „Ifjú-Egyesület”-nek alapítója, melynek összejövételén 1833. február 6-án olvassa fel Erdélyi János *Dezse* című hősrégijét, és elnyeri vele az egyesület díját.

A pataki diákéletet kétszer is meg kellett szakítania Erdélyinek. 1830-ban szülei nagyon elszegényedtek, még csekély támogatást sem tudtak küldeni számára. Így az 1830–31. iskolai évben nevelőnek megy Kecskemétre, Szabolcsba, Rápásky János földbirtokos három gyermeke mellé. A kemecsei egy év után továbbtanul Patakon. 1831 őszén beveszik a Kántusba, itt tenorista.

³ MINAI LAJOS: Erdélyi János Bp. 1914. 10.

⁴ SCHÖNER MAGDA: Erdélyi János élete és művei. Bp. 1931. 7.

1832. november 29-én meghal édesapja, ez nagy feladat elé állítja Erdélyit. Tudja, hogy édesanyjának vigasztalója és segítője kell, hogy legyen. Azonban nincs otthon maradása, az otthoni ügyek elrendezése után visszatér Patakra. Csak egy évet tud maradni, újra nevelőnek kell mennie. A tanév kezdetén elvállalja Cselejen Kolossy József fiainak nevelését. Kitűnő környezetbe jut. A Kolossyháznál előkelő családok fordulnak meg. Hatalmas könyvtára van a családnak, lehetősége nyílik arra, hogy nyelvismereteit gyarapítsa. Itt alapozza meg német és francia nyelvtudását. A cseleji egy év után visszatér Patakra, 1835-ben befejezi főiskolai tanulmányait, és elvállalja Máriássy Zsigmond gömöri alispán Béla fiának nevelését Berzéten és Pesten. Még ebben az évben elküldi néhány versét Bajza Józsefnek, aki az Athenaeum szerkesztője.

Berzéten sűrűn megfordulnak a szervezkedő magyar ellenzéknek és a reformkor küzdelmeinek vezető emberei. Erdélyi János a berzétei környezetben lesz öntudatos, itt formálódik egy gazdag és tartalmas élet. Lázasan tervez és írogat. Kiadott költeményeinek egyötödét itt írja. Petőfi az Útirajzokban így ír: „Rozsnyó mellett van Berzéte, hol Erdélyi János oly sok szép dalt írt”.

Minden szépirodalmi és divatlapba, zsebkönyvbe dolgozik. Ír verseket és tudományos értekezéseket. Máriássyékkel gyakran és néha hosszabb időt Pesten tölt. Vörösmarty, Bajza nagyon megszerették, ismerte Toldyt, Garayt, barátai lettek a két Vachott testvér: Sándor és Imre, akiknek nővérét, Vachott Kornéliát 1841-ben feleségül is vette. Itt élt a hűséges barát, Kazinczy Gábor. Gyakori vendég volt Fáy András író, ügyvéd, az első hazai takarékpénztár megalapítójának házában, akit Erdélyi mindig „öreg barátjának” nevezett. Közben megjelenik első kritikája Bezerédy Gergely verseiről, és elkészül „Két királyné” című drámája. 1839. november 23-án költői munkássága elismeréseképpen tagjává választja a Magyar Tudós Társaság.

Erdélyi János kétszer, 1840-ben és 1844-ben tett nagyobb külföldi utat. Bejárta Olaszországot, Franciaországot és más tájakat is. A külföldön szerzett eszmék, tapasztalatok és tanulságok itthon gyorsan jelentkeznek a tudományos és irodalmi művekben. Eszményekben és emberekben így alakul a korszak lelke, s jut el a 48-as időkig, a drámai sorsdöntő fordulathoz. Ám Erdélyi életében az 1840-es évek tele vannak megpróbáltatásokkal. 1841. március 24-én köt házasságot Vachott Kornéliával, felcsillan előtte a boldogság időszaka és még ebben a hónapban esküszik fel ügyvédnek. Ezután szomorú események köszöntenek be életébe. 1841 őszén elveszti édesanyját és 1842. március 15-én feleségét, aki halála előtt pár nappal adott életet kislányának, Kornélia Zsuzsannának. Később kislányát is elveszti. A szomorúság, az élet viszontagságai megtörik, de egyre nagyobb munkaerővel, fáradhatatlanul dolgozik. Szerkeszti a Regélő Pesti Divatlapot. Kész tervvel áll elő a népköltészet gyűjtéséről és kiadásáról. 1842. november 30-án tartja székfoglaló beszédét a Kisfaludy Társaságban „Népköltészetről” címmel. „Ifjú lelkesedésének egész hevével hirdeti, hogy a népköltészet megbecsülhetetlen értékeket rejt magában, s a művelt költészet megújódása egyedül ezen örök és változatlan értékeknek

magába olvasztásától várható, ezért a mai költő hivatása: tanulni a népet, az éle-
tet.”⁵

A Kisfaludy Társaság 1843. évi decemberi ülésén a *Magyar Népköltészetről* értekezik újra, és számot ad eddigi kutatásai eredményeiről. Az értekezés töredékekben megjelenik a Regélő Pesti Divatlap hasábjain. 1844. január első napjaiban megjelenik 271 verse „Erdélyi János költeményei” címmel, amely munkájával akadémiai dicséretet nyer.

A népköltészet átfogó, minden nemzetre fontos kihatásának tudatossá tételéhez, általános fogalmának tiszta felismeréséhez fontosak voltak külföldi útjai. Mindezek az élményeket, dolgokat Erdélyi Úti levelek alakjában írja meg és küldi haza. Megjelennek a Regélő Pesti Divatlap hasábjain, melynek szerkesztését sógorának, Vachott Sándornak adja át külföldi útja előtt. Erdélyi János számára mindennél fontosabb megismertetni a magyar népet a nemzettel, s közelebb vinni az irodalmat, különösen a költészetet a nemzet szelleméhez.

Hazatérése után 1845 szeptemberében bízza meg a Kisfaludy Társaság az időközben beérkezett népdalgyűjtemények rendezésével, válogatásával, szerkesztésével és kiadásával.

Az 1846-os év nagyon jelentős Erdélyi János életében. Nyomdába kerül és kiadják a *Népdalok és Mondák* I. kötetét. 1847-ben a második és 1848-ban megjelenik a harmadik kötet is. Ez a mű a magyar folklorisztika első műfaji szaktudománya. Még 1846-ban a Kisfaludy Társaság Erdélyit jelöli a meginduló Magyar Szépirodalmi Szemle, a társaság kritikai folyóiratának szerkesztőjéül. Ez a folyóirat 1847. december 31-én meg is szűnik.

Miután ennek híre megy, Lónyai Gábor, a pataki kollégium gondnoka meghívja Sárospatakra a politika és statisztika tanárának. Ekkor még nem fogadja el a felkínált sárospataki katedrát.

1848. április 6-án nemzetőrnek áll, káplári rangot visel. Még ez év júniusában elvállalja a Nemzeti Színház igazgatását, de már a történelmi események sodrásába kerül. Hamarosan lemond igazgatói állásáról, s a szelíd költő, az elmélyedő tudós, aki a gyakorlati politikával sohasem foglalkozott, a Respublika című politikai napilap szerkesztője lesz. Igaz, csak 13 napig, mert június 4-én a kormánnyal együtt elhagyja Pest-Budát. Lakásán keresik forradalmi versei és a Respublika szerkesztése miatt. Házkutatás után lakását lepecsételik. A szabadságharc lefegyverzése után a bécsi kamarilla ellene is kiadja az elfogatási parancsot. Zemplénben bujdosik, Cselejen talál menedéket Cseleji Jánosnénál. Volt Sárospatakon, Pomázon, és 1850 szeptemberében visszamegy Pestre. 1851 áprilisában megjelenik a *Magyar Közmondások Könyve*. Augusztusban a Pesti Naplóban felhívást tesz közzé: „Gyűjtsük a hazai népszokásokat”. Hadbíróság elé állítják, majd felmentik, de a gyűjtést nem folytathatja. Erdélyi érzi, hogy nagyon nehezen halad az irodalom ügye. Közben megélhetési gondjai is vannak, és egyelőre kilátástalan, hogy írói munkájából meg

⁵ Etnographia 1927. 2. sz. 111.

tudjon élni. Nagy örömmel és megnyugvással fogadja a Sárospataki Főiskola meghívását a filozófiai tanszékre. 1851. november 19-én iktatják be professzornak Szeremlei Gábor helyébe, aki bécsi egyetemi tanárnak ment.

Erdélyi nem pihenni jön Sárospatakra, hanem messzeható irodalmi terveket forgat a fejében. Azzal, hogy Patakra jön, nem akar lemondani megkezdett széles körű irodalmi munkásságáról. Folytatni akarja azt, innen Patakról s ezzel Patakot a 300 év dicső hagyományaitól megszentelt hazánk egyik irodalmi középpontjává akarja emelni.

Erdélyi János nyugalmat és otthont remél egykori „anyaiskolájától”, ahol folytathatja munkáját, és talán még családalapításra is gondol. Kilencévi özvegység után Pesten megismeri és megszereti a csallóközi birtokoslányt, Csorba Ilonát. Az anya nem örül a leánykérésnek, sokallja a távolságot Komárom és Patak között, a vőlegény éveinek számát, szegénységét és kicsinyli hivatalát. Ilona azonban legyőzi anyja ellenállását és 1853-ban Erdélyi Jánosné lesz. Az esküvőt a csallóközi Felsőgelléren tartják.

Erdélyi hitt abban, hogy a magyar szellemi élet, amelyet a szabadságharc bukása után a Tompa által megénekelte csüggedtség és némaság jellemzett, mozgásba hozható.

A pataki főiskolán előadásainak fő tárgyai: a szellem bölcsészete, aesthetika és neveléstan. A főiskola Értesítőjében, melyet maga Erdélyi az 1856–57. iskolai év végén adott ki először, ez olvasható: „Erdélyi János a bölcsészet és neveléstan tanára, tanít 12 órát.”

49 éves volt, mikor 1863-ban, Patakon maradása kedvéért, nekiadták az akkor létesített, s később a főkönyvtárnoki állással összekötött irodalomtörténeti tanszéket. Mögötte volt már a nyomda korszerűsítése, a Népiskolai Tankönyvsorozat, az évtized legigényesebb tudományos folyóiratának, a Sárospataki Füzeteknek megindítása, a „tanítóképezde” felállítása, a jogakadémia újraszervezése, és a Bach-korszak talán egyetlen országos méretű, demonstratív, a főiskola fennállásának háromszázadik évfordulója alkalmából rendezett ünnepségnek megszervezése. Mögötte az a tudományos munkásság, amelynek elismerése az akadémiai rendes tagság volt.

A pataki főiskola könyvtárának kiviteli naplói máig őrzik azoknak a könyveknek címét, amelyeket mint jogtant hallgató diák a könyvtárból kölcsönzött. Naplójegyzeteiből tudjuk, hogy külföldi útja során is mindig megtekintette a könyvtárakat.

Erdélyi Patakon hű barátságba kerül az akkor már koros Somossy Jánossal, aki akadémiai tanár, főkönyvtáros. Erdélyi a könyvtár életének mozzanataira kiterjedő programját főkönyvtárosnak való megválasztása után az egyházkerület elnöksége elé terjeszti: Könyvtárnoki Jelentés. Hivatalos Tudósítás a Sárospataki Református Főiskola Könyvtára felől.

Bármilyen fogott is, gyökeres átrendeződés született munkásságából. Aki ma a pataki nagykönyvtár dísztermében megáll, az érezheti, hogy Pollack Mihálynak

ez az egyszerűségében is tiszteletet ébresztő remekműve csak úgy teljes értékű és befejezett, hogy a könyvek benne Erdélyi szellemének megfelelően átgondolt, szilárd s egyszer s mindenkorra zárt rendben fekszenek.⁶ A Hegelen iskolázott magyar szellemek olyan alkotása a sárospataki nagykönyvtár százharminc évvel ezelőtti könyvanyagának „rendbe szedése”, amely méltó mind a könyvtár múltjához, mind Erdélyi Jánosnak és korának egyéb sárospataki létesítményeihez.

Pataki évei alatt irodalmi munkássága is gyümölcsöző. 1855-ben megjelenik a *Magyar Népmesék* képes kiadása. Még ez év őszén a Pesti Napló közli *Egy századnegyed a magyar szépirodalomból* című tanulmányát, 1856-ban pedig *A hazai bölcsészet jelene* című írását. 1857-ben megjelenik a *Válogatott magyar népdalok* képes kiadása, 1861-ben a Szépirodalmi Figyelőben *Esztétikai tanulmányok* című írása, 1863-ban pedig a *Kisebb prózák* két kötetét olvashatják korának igényes szellemi műveltségű emberei.

1865-ben készül az Egyetemes irodalomtörténet megírására, 1867-ben pedig kiadásra kerül a *Pályák és pálmák* című tanulmánya a Budapesti Szemlében. Fáradhatatlanul dolgozik, közben több alkalommal súlyosan megbetegszik. Küzd és harcol az irodalom ügyéért, de 1867. év végére belefárad a pataki életbe. Látja, hogy mégsem tudja teljesen megvalósítani elképzeléseit. Lemond állásáról azzal az elhatározással, hogy eladja pataki házát, és családjával Pestre költözik. Tele van bizakodással, még csak 54 éves. A sors azonban másképp rendelkezik: 1868. január 23-ának hajnalán egy szívroham végez vele. Halálát Arany János jelenti be az Akadémián: „A hírlapok meghozzák a döbbenő tudósítást, a család jelentése is megérkezett: Erdélyi János nincs többé!... a kérlelhetetlen halál, a még csak 54 éves férfit e hó 23-án oly váratlanul kivágta sorainkból. Legyen áldott emlékezte!”

Patakon Emődy Dániel tanártársa búcsúztatja ezekkel a szavakkal: „...aki nemzetének oly gazdag szellemi örökséget hagyott hátra, mint Ő: annak édes övéi nem lehetnek elhagyottak a magyar földön”.⁷

⁶ Könyvtáros 1964. 14. évf. 146.

⁷ Sárospataki Füzetek 1869. 41.

Bibliográfia

Néprajzi Lexikon I. kötet Bp. 1977.

KÓSA LÁSZLÓ

A magyar néprajz tudománytörténete Bp. 1988.

A múlt magyar tudósai: T. ERDÉLYI ILONA: Erdélyi János Bp. 1981.

MINAY LAJOS

Erdélyi János Bp. 1914.

SCHÖNER MAGDA

Erdélyi János élete és művei. Bp. 1931.

Erdélyi János válogatott művei. Szépirodalmi Könyvkiadó Bp. 1986.

ERDÉLYI JÁNOS

Magyar közmondások könyve. Pest 1851.

Erdélyi János levelezése 1–2 kötet. 1960–62.

ERDÉLYI JÁNOS

Úti levelek, naplók. Bp. 1985.

ERDÉLYI JÁNOS

Aesthetikai előtanulmányok Bp. 1888.

Protestáns Képes Naptár. 1869.

Etnográfia 1927. 2. sz.

Képes Kálvin Kalendárium 1968. 79–80.

Könyvtáros 1964. 14. évf. 143–146.

Theologiai Szemle 1969. 229–231.

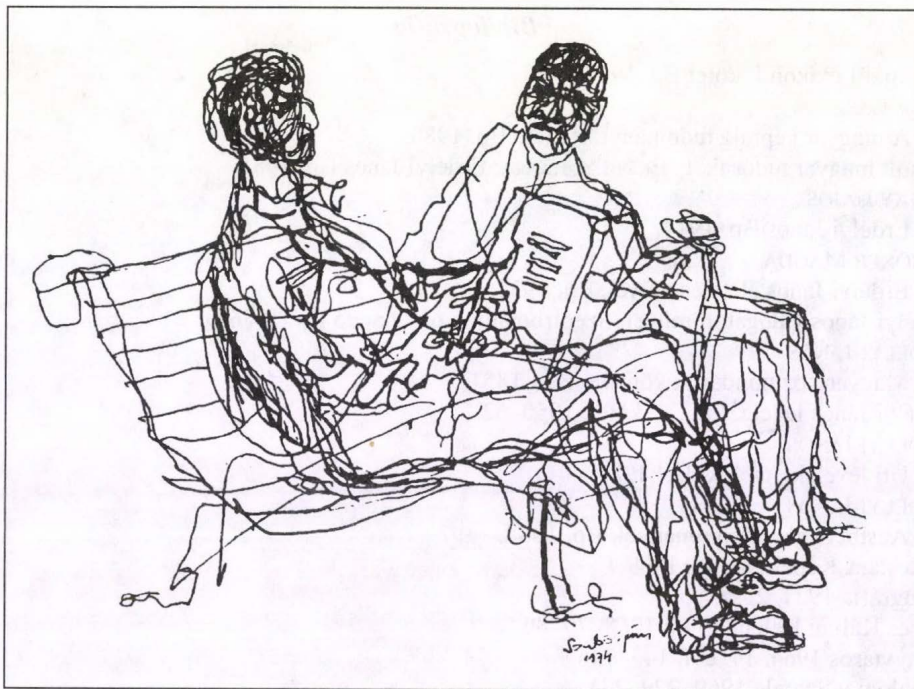
Sárospataki Református Lapok 1913. 220–222.

Sárospataki Lapok 1894. 849–853; 879–881.

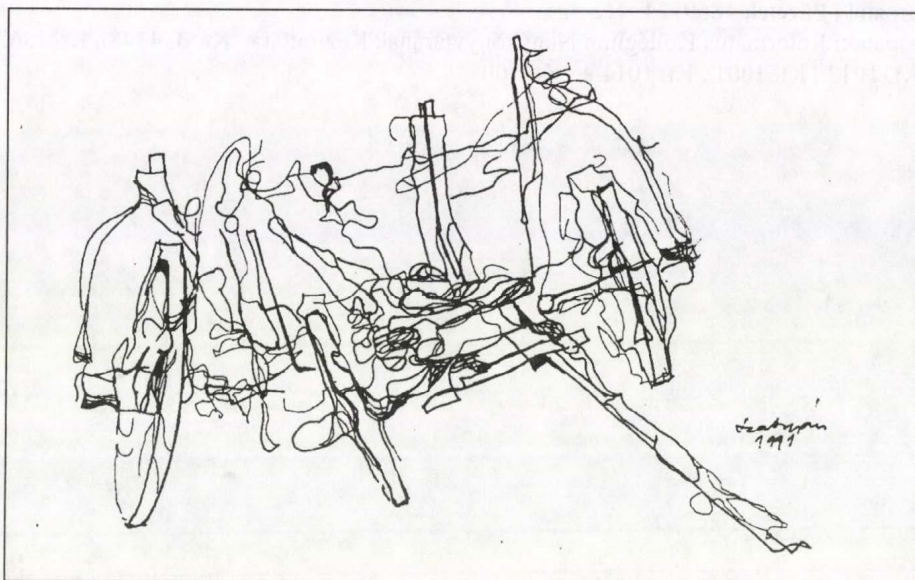
Sárospataki Füzetek 1869. 24–41.

Sárospataki Református Kollégium Nagykönyvtárának Kézirattára: Kt. d. 4348., Kt. 1563.,

Kt. 1012., Kt. 1001., Kt. 1011/a., Kt. 1007.

B. Szabó János: Beszélgetők

B. Szabó János: Öreg szekér

PÁSZTOR EMIL

Mikszáth Kálmán

Különös házasság című regényének forrásai és a történelmi valóság

Aki olvasta Mikszáth *Különös házasság* című, 1900-ban írt regényét, jól emlékszik a cselekménynek ezekre a Hegyalját megidéző mondataira: „...az úgynevezett zöldcsütörtökön két sárospataki diák állított be az olaszröszkei kocsmába körülbelül most nyolcvanöt éve. Vakációra mentek a szomszéd megyébe, Bornócra, és közvetlen ebéd után érkeztek az említett olaszröszkei kocsmába per pedes apostolorum.”

A latin kifejezést magyarra fordítva: az apostolok lován, azaz gyalog érkezett Olaszröszkére a két sárospataki jogász: *gróf Buttler János* és *Bernáth Zsigmond*. A valóságban nem létezett sem *Bornóc*, sem *Olaszröszke* nevű falu, ezek a regényíró fantáziájának szülöttei. Az utóbbi névalkotáshoz két valóságos falu: *Olaszliszka* és *Bodrogolaszi* neve szolgálhatott alapul. A *Bornóc* nevet pedig az Ung vármegyei *Tarnóc* falu nevéből alkotta Mikszáth.

Ez a regény egy csakugyan különös, kierőszakolt házasságról és ennek a következményeiről szól. Olaszröszke földesura, *báró Dőry István* szolgabíró a falujába vetődött két nagy diákot meghívta a kastélyába, s minthogy a leánya, *Mariska* előzőleg teherbe esett a falunak hozzájuk bejáratos plébánosától, az apa kieszelte, hogy a két pataki diák egyikével, a dúsgazdag gróf Buttler Jánossal összeházasítja a leányt. A fiatal grófot, akit Bornócon már várt a menyasszonya, a kedves *Horváth Piroska*, Dőry báró az olaszröszkei kastélyában fogságba vetette, s a plébános közreműködésével Buttlerhez erőszakosan hozzáadta Mariskát, megtetézve ezt a gonosz cselekedetet azzal, hogy aznap este a kimerültségtől elbóbiskoló fiatalembert egy furfangos emelőgéppel fölvitette leányának a hálószobájába. Buttler a kastélyból való kiszabadulása után sok éven át pereskedik, de nem tudja elérni, hogy ezt a különös, gyűlölt házasságát érvénytelenítse az egyház, és eredeti menyasszonyát, a rá hűségesen várakozó Horváth Piroskát vehesse feleségül.

Honnan merítette az író ennek a különös történetnek az ötletét, a vázát? Maga *Mikszáth* azt állítja, hogy valóban megtörtént eseményekből szötte a regényt. Könyve első fejezetének első bekezdésében így nyilatkozik erről:

„Egy még nem is nagyon megsárgult krónika után írom ezeket a dolgokat, úgy, amint következnek. Annyira biztosak és hívek az események egyes főadatai, hogy a neveket se tartom szükségesnek megváltoztatni, és semmi cirádát, semmi írói arabeszket nem teszek hozzá. Az, aki a naplójában följegyezte e történetkét, sohase szokott hazudni másoknak se. Hát még saját magának minek hazudott volna? Igaz hát minden sor. Miért rontsam el én nem igazra?”

Mikszáth nem árulja el, hogy neki is volt-e a kezében ez a nem is nagyon megsárgult krónika, ez a napló. Gyaníthatjuk, hogy csak hallott róla, sőt hogy nem is valamilyen írásos naplóra kell gondolnunk, hanem csak valakinek, valakiknek a naplószerűnek mondott, élőszóbeli emlékezésére.

Amikor a regény első megjelenése után egy újságíró érdeklődött a történet forrásáról, Mikszáth így válaszolt neki: „A fődolgoz mind a valósághoz híven vannak leírva. A legfontosabb, az esküvői jelenet szinte fotográfia. Bizonyította Bernáth Zsiga, aki ott volt. Komponáltam Pirocska alakját, de kellett lenni egy »Pirocskának« a valóságban is.”¹

Az itt említett Bernáth Zsiga azonos *Bernáth Zsigmond* (1790–1882) reformkori országgyűlési képviselővel, a későbbi, 1867. évi országgyűlés korelnökével. A regény szerint ő volt gróf Buttler Jánosnak az Olaszröszkére érkező diáktársa. *Mikszáth Kálmán* (1847–1910) ennél a Bernáth Zsigmondnál ötvenhét évvel fiatalabb volt, így majdnem bizonyos, hogy az író nem tőle, hanem a fiától, *Bernáth Dezsőtől* (1841–1907) hallotta Buttler gróf különös házasságának a történetét. Amikor a regény először még csak a Pesti Napló hasábjain jelent meg (folytatásokban), és sokan érdeklődtek a történet hitelessége felől, ez a Bernáth Dezső, hogy Mikszáthot is igazolja, a Vasárnapi Újságnak 1901. évi 6. és következő számaiban közzétette *A gróf Butler János története* című emlékezését. (Buttler nevét ő csak egy *t*-vel írta!) Ő is sietett megerősíteni:

„A költő regényének főalakjait az életből, a valóságból vette. (...) A regény cselekménye sem mese, és ha nem is egészen úgy, mint ahogy azt a költő elénk állította, – de mégis valóban megtörtént dolog az, hogy gróf *Butler János*, a dúsgazdag fiatal mágnes önhibáján kívül, szándéka és akarata ellenére kényszerített egy oly házasságra, amelynek láncait haláláig sem bírta magáról lerázni.” Bernáth Dezső megjegyzi: „A szereplők már mind rég porladoznak, nem bánt-hat már senkit, ha történetüket most elmondom, – elmondom pedig úgy, amint azt a szereplőktől elbeszélni hallottam és amint egy csomó régi levélben írva találtam.”

A mai olvasónak feltűnik, hogy Bernáth Dezső történeti adataiban milyen óriási tévedések, elírások vannak. Gróf Buttler János életének magyar, latin és német nyelvű okiraton alapuló hiteles rajza ugyanis rendelkezésünkre áll egy olyan, kevéssé ismert könyvben, amelyet Mikszáth még nem olvashatott. Ezt a *Gróf Buttler János házassága* című könyvet dr. *Dőry Ferenc* írta, s 1931-ben jelent meg Pécsen, valószínűleg kis példányszámban.

Nos, Bernáth Dezső szerint Buttler János gróf apja az 1800. év tavaszán halt meg, amikor János gróf „még csak 11 éves”. Eszerint történetünk hőse, a Mikszáth-regény főszereplője 1789-ben született volna. A valóság pedig az, hogy gróf Buttler János 1773. február 25-én született. Édesanyja nem báró *Barkóczy Lujza* volt, ahogy Bernáth Dezső – valakivel összetévesztve – állítja, hanem az 1776-ban már meghalt *gróf Butlár Erzsébet*. Az apa halála sem az 1800. évben történt, hanem nyolc évvel korábban: 1792. június 24-én.

Azt is olvassuk Bernáth Dezső emlékezésében, hogy az ő atyja, Bernáth Zsigmond csaknem egyidős volt a fiatal Buttler gróffal, és együtt jártak iskolába. Ez az adat sem állja meg a helyét, hiszen *Bernáth Zsigmond* 1790 októberében született, s így Buttlernél több mint 17 évvel fiatalabb volt. Nehéz elképzelni őket iskolatársaknak. *Mikszáth Kálmán* nem volt történész, nem ellenőrizte a két Bernáthtól – az apától és fiától – származó adatokat, s jóhiszeműen tiszta valósággént fogadta el az egész mesészerű történetet, amelynek szerinte igaz minden sora.

¹ Pesti Napló, 1904. nov. 8.

Térjünk vissza a két sárospataki jogászhoz, akik Patakon a regény szerint a híres Kövy Sándor jogtudós (1763–1829) tanítványai voltak, s akikről Bernáth Dezső így ír: „Az 1809-ik évben mindketten végeztek már tanulmányaikat, (...) s az 1810-ik év őszén, mint kész férfiak, nemes ambícióval, tettvágygal s az élet örömeivel telve indultak haza a hegyaljai víg szüretre.” A történet szempontjából lényegtelen, hogy itt nem a húsvét előtti zöldcsütörtökről vagy nagycsütörtökről van szó, mint a regényben, hanem az évszámokkal van megint baj. Buttler ugyanis 1809–10-ben semmiképp nem lehetett végzős diák, hiszen a valóságban már 1792. augusztus 20-a óta házas ember.

No, de hallgassuk tovább Bernáth Dezső meséjét, amelynek Mikszáth Kálmán is hitelt adott. A két fiatalember megérkezett Bodrogolasziba, ahol a korcsmaállásban egy urasági huszár fogadta őket, jelentvén nekik, hogy az ifjú urakat szívesen várja kastélyába a méltóságos gróf, aki már értesült a jövetelükről. Talán Lónyay gróf? De nem a Lónyay-kastélyba vezette őket a huszár. Bernáth Dezső szerint: „...van Bodrog-Olasziban még egy másik kastély is. Ódon, öreg épület, távol a világ forgalmától, lakatlanul és elhagyatva áll a Bodrog partján, s mintha rég elmúlt dolgokra gondolna, némán bámul a víz folyásába; de száz évvel ezelőtt víg élet folyt ám abban a most elhagyott kastélyban”. A XIX. század kezdetén – mondja Bernáth Dezső – tíz vármegyében híres volt ez a Dőry-kastély és híres akkori gazdája is.

„Ebben a kastélyban akkor jobaházi gróf Dőry János lakott családjával, mely (...) csak német származású, már időskés, de még mindég szép nejből és 25 éves, kissé kinőtt leányából állott. Heves, erőszakos természetű, sem a közügyekkel, se vagyoni viszonyaival nem törődő víg cimbora és híres vadász volt az öreg, 55 év körüli gróf Dőry. (...) A grófnék azonban nagyon ájtatos hölgyek voltak: szorgalmasan látogatták a templomot, s idejük nagy részét az udvari káplán társaságában töltötték, ami aztán sok mendemondára adott okot, s a hölgyeket is elszigetelte a szomszéd földbirtokosoktól.”

Vessük össze ismét ezt a képet a valósággal! Bodrogolasziban a Lónyay-kastélyon kívül nem volt Dőry-kastély. Ilyenről sem a *Révai nagy lexikona* 1911-ben megjelent III. kötete nem tud, sem a *Magyarország vármegyéi és városai* sorozat Zemplén vármegyei vas-kos kötete. *Gróf Dőry Gábor* – akit Bernáth Dezső János-ként említ – valójában nem Bodrogolasziban, hanem a történelmi Zemplén vármegye legdélibb falujában, *Girincsen* lakott, ott volt kastélya. Felesége – *báró Eötvös Katalin* – nem volt „német származású”. Leányuk a Buttlerrel való megismerkedésük idején nem 25, hanem csak 18 éves. Nem Buttler volt „nálánál jóval fiatalabb”, hanem ő született Buttlernél fél évvel később.

Bernáth Dezső leírja, hogy amikor Buttler és Bernáth Zsiga ismét Bodrogolaszi felé utazott,

„...a falu közepén gróf Dőrynek két hajdúja várt reájuk, akik minden vonakodásuk dacára is beteretlék fogatukat a grófi udvarba. Menekülésről aznap szó sem lehetett. (...) Végre ráállt a háziúr, hogy hát ő Bernáthot a saját fogatán elküldi Tarcalra; de kijelentette, hogy Butlert nem eresztí...”

Hogy mi történt a továbbiakban, Bernáth Dezső így adja elő:

„Butler János gróf Olasziban maradt, rengeteg szívesen látták. És bár a háziakon kívül csak Butler és az udvari pap volt jelen, nagy volt mégis a trakta; az ebéd összefolyt a vacsorával, melynek végén egyszerre felállt Dőry, és a legkomolyabban s leghatározottabban követelte, hogy leányát János gróf azonnal vegye nőül. A fiatal gróf vonakodott, ekkor Dőry bortól és dühtől villogó szemmel kapott vadászfegyvere után, és lövésre készen követelte Butlertől, hogy a készen álló udvari papnak mondja utána az esküt. Megtörtént. Butler János elmondá az esküt:

»Holtomiglan, holtodiglan.« És valóban holtáig viselte ennek nyűgét. Hiábavaló volt minden tiltakozása, minden erőlködése és utánajárása. Sohasem bírt elválni a gyűlölt asszonytól.

Döry az eskü elhangzása után karon fogta erőszakkal szerzett vejét, s maga előtt küldve leányát, bevezette őket a bástyaszobába, s aztán kívülről rájok zárta az ajtót. *Butler* kábultan nézett körül; az asztalon ezüst tartóban két viaszgyertya, az ágy megvetve, az ablak nyitva, hogy a nyári est levegője a szobába hatolhasson. Ekkor rémülve látja, hogy hitestársa, levetve felső ruháit, tárt karokkal és torz mosollyal közeledik feléje. Mit tegyen?

Ekkor tekintete a nyitott ablakra esett. Hirtelen határozott: egy ugrással átvette magát az ablakon. Oly szerencsésen ugrott, hogy egy kis karficamodáson kívül más baja nem történt; a kertből a rozoga sövényen át könnyű volt tovább menekülnie.

Az akkor még nem nagykorú *Buttler* gróf és gyámatyja, *Fáy Ferenc* rögtön megindították a válópört, legalábbis Bernáth Dezső krónikája szerint. Érdekes, hogy ebben a krónikában nem szerepel az a furfangos emelőszerkezet, amely az erőszakos esküvő estéjén *Buttler* báró Döry Mariska hálósobájába juttatta; erről csak Mikszáth regénye szól. Mikszáth viszont nem említi, hogy az esküvő idején a Döry-leánynak az édesanyja is a kastélyban volt.

Telt-múlt az idő. *Buttler* – olvassuk a Bernáth-féle krónikában – az Ungvár melletti *bozosi birtokán és kastélyában* rendezett be magának háztartást, egészen közel barátjának, Bernáth Zsigmondnak tarnóci lakóhelyéhez. Egy este nagy társaság volt összegyűlve Bozosen, s a konyhában épp tálalni készültek a vacsorát, mikor kocsirobogás hallatszott.

„...mindenki azt hitte, hogy még valami elkésett vendég érkezik. Egyszerre csak jön a háziúr huszárra, s jelenti a grófnak, hogy a méltóságos grófné érkezett meg.” Gróf *Buttler* Jánosnének mondta magát az éppen megérkezett dáma, „aki azonban nem is jött egyedül, hanem hozott magával egy bábát is; mert hát nagyon az utolsó időben van a méltóságos asszony, – úgyhogy egyenesen be kellett vezetni a legközelebbi vendégszobába”. A sok vendég hamar eltávozott, sőt maga a házigazda is, mivel az az asszony s a születendő gyermek nem az övé. „Üres lett a kastély, melyben a cselédeken kívül csakis a grófné maradt...”

Ez reggelre – éppen hat hónappal a bodrogolaszi nász után – egy egészséges leánygyermeknek adott életet, Bernáth Dezső emlékirata szerint. *Buttler* gróf néhány napig Bernáthéknál Tarnócon időzött, s aztán Heves megyei birtokára, *Erdőtelekre* utazott, onnan szorgalmazva akarata ellenére létrejött házasságának a felbontását.

„Harminchat esztendeig folyt azután ez a válópör – jegyzi meg Bernáth Dezső –, és *Butler* János gróf halálával ért csak véget. Pedig *Butler* ezalatt mindent elkövetett, minden követ megmozgatott; fejedelmi ajándékokkal halmozta el báró *Fischer* és később *Pyrker* egri érsekeket, de mindez nem használt semmit.” 1825-ben – a krónika szerint – *Buttler* Rómába is elutazott, „hogy ott a házasság felbontásának akadályait bőkezűségével hárítsa el”, de ott sem járt sikerrel. Sok csalódása után 1837-ben áttért a református vallásra, „s ezen alkalomból ajándékozta meg a sárospataki kollégiumot azon tetemes összeggel, mellyel aztán a pénzhiány miatt évek óta épülőfélben volt iskolai főépület befejezése lehetővé vált”. A Bernáth-féle krónika szerint gróf *Buttler* János az Ung vármegyei Dobóruszánkán halt meg, az 1847. év tavaszán. „Hült tetemei a palágyi református templom kriptájában helyeztetek örök nyugalomra. Életének nyüge és megkeserítője, gróf *Döry* Jozefina csak három évvel később, 1850-ben halt meg Grácban.”

Bernáth Dezsőnek ezek az utóbbi adatai is tévesek, pontatlanok. A fennmaradt okiratok szerint ugyanis *Buttler* 1845. május 3-án hunyt el, és 6-án volt a temetése. Felesége, gróf *Döry Katalin* nem három, hanem hét esztendővel élte őt túl, s 1852. november 8-án fejezte be zaklatott életét, nem az ausztriai Grácban, hanem magyar földön, Pesten.

Elképzelhető, hogy Bernáth Zsigmond és Bernáth Dezső *gróf Buttlér János* házasságának történetébe a fiatal gróf édesapja, *gróf Buttlér Gábor* második házasságának némely motívumát is beleszötte, amelyeket valamikor régen talán János gróf említett Bernáth Zsigmondnak. Döry Ferenc írja könyvében, hogy miután János gróf édesanyja 1776 szeptemberében meghalt,

„...atyja újra, éspedig ezúttal rangján alul házasodott, nőül véve 1779. dec. 12-én a bár nem, de alacsony sorból származó Nagy Borbálát, egy sátoraljaújhelyi csizmadiamester elvált feleségét, aki a már öregedni kezdő özvegy férjet szerelmével behálózta, és végre is – miután a református vallásról a katolikus hitre áttért, s első házasságát az egri püspöki szentszék érvénytelenítette – rávette, hogy vele megesküdjön. Az esküvő püspöki engedély alapján kihirdetés nélkül, az erdőtelki kastélyban, csupán két gazdasági cseléd jelenlétében ment végbe. Az öreg gróf titkolta a házasságot; Nagy Borbálát nem tekintette és nem nevezte feleségének az esküvő után sem, s nem is tűrte, hogy grófnénak szólítsák. Ilyen körülmények között nem lehet csodálni, hogy a fiatal János gróf nélkülözze a gondos szülői nevelést.”²

Bernáth Dezső talán ebből a történetből származtatta, hogy *a fiatal gróf házasságkötése* is különös körülmények közt, nem templomban, hanem egy kastélyban ment végbe, és hogy a férj a feleségét az esküvő után sem tekintette a feleségének.

Mikszáth regényének tényanyaga nagyjából a Bernáth-féle krónikában leírtaknak felel meg. Kétségtelen, hogy Bernáth Dezső életrajzában is elbeszélte ezt az anekdotikus történetet az írónak, hiszen a századforduló táján képviselőtársak voltak a magyar országgyűlésben. Bernáth Dezső sok mindent hallhatott Buttlér grófról az édesapjától, Bernáth Zsigmondtól, akinek meg valamikor régen Buttlér panaszkodhatott el, talán többször is, házasságának a tragikus voltát, ám bizonyára önigazoló tendenciával. Valószínű, hogy Bernáth Zsigmond, aki harminchét évvel élte túl Buttlert, öregkorában már nagyon mesészerűvé színezte át Buttlér életének történetét, anélkül, hogy hazudni akart volna. Ha minden csakugyan úgy történt volna a valóságban, ahogy a két Bernáth – az apa a fiának, a fiú Mikszáthnak – elbeszélte, Mikszáth regénye nem sértené lényegesen a történelmi hűséget. Csakhogy a valóság lényegesen más volt, mint ami Bernáthék anekdotikus meséjében és Mikszáthnak ezen alapuló regényében tárul elénk!

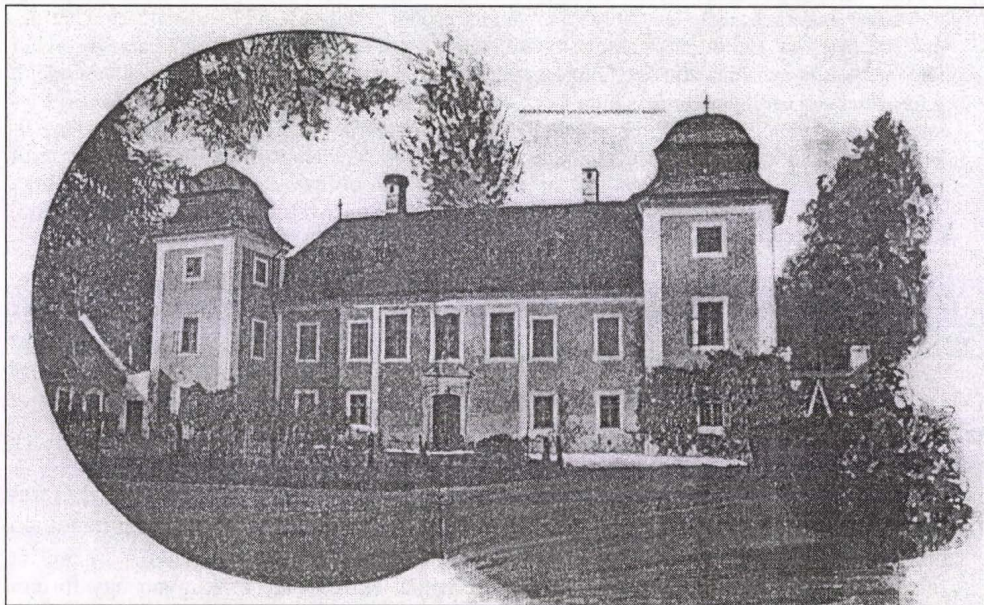
Lássuk tehát a történelmi tényeket!

A történet főszereplője a valóságban és a regényben egyformán *gróf Buttlér János*. Felesége *gróf Döry Katalin*, aki csak a regényben lett *báró Döry Mária*. Ennek apja a valóságban *gróf Döry Gábor*. Mikszáthnál némileg megváltoztatott névvel *báró Döry István*.

Kezdjük most a „különös házasság” *valódi történetét* Buttlér tizennyolc éves korától! A fiatal gróf 1791-ben a Borsod megyei Sályban, báró Eötvös Ignác házánál ismerkedett meg gróf Döry Gábor legidősebb leányával, Katalinnal. Beleszeretett a szép fiatal lányba. Az 1792. évi farsangon, amikor Eötvösék a telet a leánnyal Egerben töltötték, a fiatalember csaknem mindennapos vendégük volt, és kijelentette, hogy Katalint feleségül akarja venni. A farsang utolsó vasárnapján Kassán a Döry szülöktől meg is kérte a lányuk kezét. Az 1792. évi koronázó országgyűlés alkalmával Döryék is, János gróf is leutaztak Pestre. 1792. május 31-én itt történt meg az eljegyzés, mely a grófi családok szokása szerint írásbeli szerződés megkötésével is járt. Ezt a szerződést utóbb a teljes szövegével bevezették Heves vármegye jegyzőkönyvébe, s a Heves Megyei Levéltárban, ahol a régi protocollumokat ör-

² DÖRY FERENC: Gróf Buttlér János házassága. Pécs, 1931. 9.

zik, magam is olvashattam. A szerződésben a vőlegény többek között így nyilatkozik: „...én alább írt Erdőteleki gróf Buttler János, Isten Ő szent Felsége vezérlése mellett szabad akaratombul és egyenes szívbéli indulatomtul viseltetvén, s eljegyezvén magamnak... örökös hitves társamnak... méltóságos gróf Döry Katalin kisasszonyt...”

Girincs – A Döry-féle kastély

Miután *Buttler* édesapja az eljegyzés utáni hónapban meghalt, ő óriási vagyont örökölt: hatalmas földbirtokokat az ország több részében a Hegyaljától Torontál vármegyéig. *Buttler* gróf 1792. augusztus 6-án *Girincsrre* érkezett, a Döryek családi kastélyába. (*Girincs* község arrafelé van, ahol a Sajó a Tiszába ömlik: az egykori Zemplén megye legdélibb részén.) Menyasszonyával és annak szüleivel elhatározták, hogy az esküvőt ott hamarosan megtartják. A fiatal *Buttler* gróf ezzel annyira sietett, hogy a három egymás utáni vasárnapon való templomi kihirdetésüket sem akarta megvárni, hanem kéréssel fordult *gróf Esterházy Károly* egri püspökhöz, hogy adjon felmentést ez alól. Ámde a püspök, aki ismerte a fiatal gróf könnyelmű természetét, ezt nem akarta megadni, sőt *Buttler*nek – akinek apja, anyja már nem élt – *Fáy Bertalan* Heves vármegyei másodalispán is azt tanácsolta, hogy várjon még a házassággal.

A fiatal gróf négy nappal az esküvő előtt igen önérzetesen válaszolt levelében *Fáy Bertalannak* (akit *Mikszáth* a regényben *Fáy István* néven szerepeltet): „...oly eltökélt szándékom *gróf Döry Katalint* elvenni, hogy attul se tanács, se erő, sem adomány, se gazdagság, se szépség el nem vonhat. Consiliarius uram, ez nem hirtelen dolog, majdnem esztendeje, hogy fontolom, s lelkem üdvösségére convenientiámra találok; ha tehát szegény atyám el nem tudott tüle húzni, sőt halálos óráján helybe látszatott hagyni, nincs az az ember, aki ezt meggátolhassa.” A püspöknek is mint Heves vármegye főispánjának ezt írta

Buttler Girincsről: „...innen addig egy lépést se távozok, míg egy vagy más módon az anyaszentegyház törvénye szerint jegyesemmel össze nem fogok szövetkeznetni.”

Ilyen előzmények után ment végbe a Döry családtól valószínűleg nem késleltetett esküvőjük Girincsen, 1792. augusztus 20-án, *nem a Döry-kastélyban, hanem a plébánia-templomban*, a Szent István-napi nagymise után, az egész falu népének jelenlétében.

Egy ideig zavartalan boldogságban élt a fiatal házaspár Buttler gróf erdőteleki kastélyában. Már gyermeket is vártak, de ez az esküvő utáni évben Girincsen halva született. E bánatuk mellett egyre inkább feldúlta a család békéjét a kölcsönös féltékenységek. „Okot erre először – *Döry Ferenc* családtörténeti kutatásai szerint – a férj szolgáltatott, aki laza erkölcsi felfogásával a maga személyére nézve nem sokat törődött a házastársi hűséggel, s szemet vetett a grófné Nagy Zsuzsánna nevű komornájára. A grófné ezt csakhamar észrevéve, felindulásában [a komornát] felpofozta, de ezzel egyúttal ellenségévé is tette a leányt, aki csak az alkalmat leste, hogy magát úrnőjén megbosszulja.”³

Amikor aztán a *grófné* – egy komoly betegsége miatt – gyógyfürdőre ment, majd további üdülés végett egy ideig még a felvidéki Eperjesen lakó nagynénjénél maradt, onnan hazatértekor a férje ellenségesen fogadta, mert a rosszindulatú besúgók közben az asszony hűtlenségének a híreivel gyözködtek Butttert. A grófné, akit férje az állítólagos hűtlensége miatt lelövélssel is fenyegetett, felhasználta férjének Pestre utazását, s Erdőtelekről a legszükségesebb holmijaival Egerbe távozott. (Buttlernek itt is volt nagy háza.) Később ki akart békülni a férjével, de az nem akarta visszafogadni, s eltartásáról sem akart gondoskodni. Az asszony hazament a szüleihez Girincsre, s beadta férje ellen az egri püspöki szentszéknél a keresetlevelet, azt kérve: kötelezze az egyházi bíróság Butttert vele a tisztességes házasság visszaállítására, házaseletük békéjének a megbontóit pedig távolítsák el férje közeléből.

A *szentszék* kötelezte a grófot, hogy feleségével a házassági életközösséget állítsa helyre, s addig is fizessen neki tartásdíjat. Buttler csak évek múlva hajlott a kibékülésre, s akkor két és fél évig ismét együtt éltek. A gróf azonban továbbra is a léha erkölcsű férj maradt, nem becsülte meg, sőt gyűlölte a feleségét, s állandóan zsarnokoskodott felette. Alá akart íratni vele egy maga fogalmazta szöveget, amelyben többek között ez állt: „...egészben férjemnek akaratajához fogom magam alkalmaztatni; megösmérem, hogy férjem soha egy rossz szóval sem illetett”.

A grófné nem alázkodott meg, hanem perindítás végett ügyükkel a csanádi püspöki szentszékhez fordult. Férje is hozzájárult, hogy ez a fórum mint választott bíróság döntsön közöttük. (Buttler akkori lakóhelye Torontál megyében, a párdányi birtokán volt.) 1803 decemberében volt a tárgyalás. *Az ítélet őket ágy- és asztaltól elválasztotta*, és Butttert a felesége részére méltányos tartásdíj fizetésére kötelezte.

Most már végleges lett a házasfelek elválása, de a házasság felbontását egyik részről sem kérték. A gróf csak utóbb gondolt erre, amikor 1809 áprilisában arról írt levelében az anyósának: az a körülmény, hogy felesége nem képes élő gyermeket a világra hozni, ok lehetne a házasság felbontására. De további lépéseket akkor még nem tett ennek érdekében. (Ha megromlott egy házasság, az egyház megengedhette a házasfelek különélését, de a szabályosan megkötött házasságot nem bonthatta fel, s újabb házassághoz nem járulhatott hozzá. A polgári házasság intézményét csak sok-sok év múlva, 1894-ben vezette be a magyar országgyűlés.)

³ DÖRY i. m. 20.

1817-ben a tartásdíj mértéke és fizetése ügyében újult ki a gróf és felesége közt a pereskedés. A későbbi években aztán Buttlert egyre jobban bántotta az a gondolat, hogy *nincsenek gyermekei, nem lesz fiú örököse*, s ezért is szabadulni akart szerencsétlen házassága bilincseitől. A házassági kötelék megtámadása azonban hosszú különélésük ellenére sem kecsegtetett sikerrel, mert Buttler addigi több évtizedes pereskedésük folyamán sohasem vonta kétségbe házasságának érvényes voltát. Ravasz ügyvédje most azt tanácsolta, hogy akár tanúk megvesztegetésével is a házasság erőszakos létrejöttét kellene valahogyan bizonyítaniuk. Számos tanúra való hivatkozással nyújtotta be Buttler gróf keresetlevelét *Sávoly Sámuel* ügyvéd az egri érseki szentszékhöz 1827 áprilisában, a házassági kötelék megsemmisítését kérve.

Dőry Ferenc említett könyve szerint bizonyosnak látszik, hogy a „különös házasság” meséje mint végső forrásra Buttlernak a *köteléki perben benyújtott keresetlevelére és ennek állításaira* vezethető vissza: „Minthogy e per annak idején kétségkívül nagy port vert fel, sokan tudomást szerezhetek arról, mire alapította Buttler a házasság felbontására irányuló keresetét, s ennek bizonyára sokan hitelt is adtak. Ezek közé tartozhatott Bernáth Zsigmond is; s akik azután tőle hallották a házasság és a per történetét, az ő tekintélyére, sőt talán, félreértés folytán, az ő tanúságtételére hivatkozva, mint való dolgot adták azt tovább.”⁴

Az, hogy Buttler az állítólag rákényszerített házasságot mindjárt az esküvő után meg nem támadta, most, harmincöt évvel később a legkevésbé sem mutatott kényszerítésre. Ennek ellenére az egyházi bíróság 1827-től kezdve éveken át mind a két házasselet és nagyszámú tanúikat is lelkiismeretesen meghallgatta. Ennek a köteléki pernek a teljes jegyzőkönyve az Egri Főegyházmegyei Levéltárban 575 nagy ívoldalra terjed.

Egy egri helytörténész, *Sugár István*, 1971-ben ezt az egész peranyagot átböngészte, s aztán másfél hónapon át ismertette az egri megjelenésű Népújság című napilapban. Ő a levéltári peranyag alapján a következő szavakkal nyilvánított véleményt a regényről: „A Mikszáth-regényből egyetlen szó sem igaz.” Sugár István nagyon sarkított ítéletével szemben én inkább úgy fogalmaznék, hogy Mikszáth ezt a peranyagot egyáltalán nem ismerve írta meg a *Különös házasság* című regényt.

A már meghalt öreg Dőry grófot mindenki hirtelen haragú embernek ismerte, de most a tanúként meghallgatott egykori cselédeknek és jobbágyainak egy része is úgy vallott, hogy ő indulatosága mellett is inkább jó ember volt. *Kazinczy Ferenc* úgy nyilatkozott a perben, hogy Dőry ugyan erőszakos természetű volt, de indulatos volta mellett sem ragadtatta magát soha kegyetlenkedésre, s inkább meggondolatlanságból cselekedett.

Lácza János, az öreg Dőry grófnak az esküvő idején volt szakácsa elmondta vallomásaiban, nem látott-hallott olyasmit, hogy Buttlert akarata ellenére kényszerítették volna „contess Katicát” feleségül venni, sőt emlékezett rá, hogy Buttler, amikor az esküvő előtt kétszer-háromszor Girincsen járt, kézen fogva sétált a kastély kertjében a grófkisasszonnyal. Lácza szerint a fiatal grófot Girincsen senki sem korlátozta szabadságában.

Az egri érseki szentszék 1831. június 30-án hirdetett ítéletet. Vizsgálatának tárgya egyedül az volt, hogy Buttler valóban kényszer hatása alatt kötötte-e meg a házasságot. A szentszék arra a megállapításra jutott, hogy a gróf tanúinak szavahihetősége nagyon kétséges. Buttler részéről a tanúk némelyikét ajándékokkal meg is vesztegették, s így a vallomásuk értéktelen. Volt olyan tanú, aki a vallomástétele óta a halálos ágyán beismerte, hogy hamisan vallott. A két házasság tanúit meghallgatva és az alperes bizonyítékait megvizsgál-

⁴ DÖRY i. m. 124.

va azt állapította meg a szentszék, hogy Buttler a grófkisasszonyt az eljegyzés előtt is többször meglátogatta, báró Eötvös Ignác útján feleségül kérte, s ami mély szerelemre vall, apja akaratával szembeszállva el is jegyezte; visszalépésének szándékát sohasem nyilvánította, sőt Erdőtelekről szerelmes hangú levélben közölte jegyesével, hogy bécsi útjáról visszatérve fölkeresi.

A szentszék ítélete szerint *nem igaz*, hogy Buttler az esküvőig a girincsi kastélyban le volt tartóztatva, és fenyegetéssel kényszerítették volna a házasság megkötésére. Mivel a kapu nyitva volt, akár meg is szökhett volna. Bizonyítottak látták a szentszék, hogy Buttler kényszerítés nélkül ment a templomba az esküvőjükre. Buttler gróf az esküvő után sem tiltakozott az állítólagos erőszak ellen. Házasságuk első éveiben is boldogan és megelégedetten éltek együtt. Mindezek alapján a szentszék házasságukat, amelyet a felek *önként és szabadon* kötöttek meg, már a kezdetétől fogva érvényesnek és törvényesnek jelentette ki.

A pereskedés fellebbezés folytán az esztergomi prímási szentszéknél folytatódott, amely az elsőfokú bíróság ítéletét teljesen jóváhagyta. Buttler most már Rómába, az apostoli székhez fellebbezett, de a prímási szentszék jobbnak látta az ügyet nem terjeszteni oda, annyira kétségtelennek ítélte a házasság érvényességét.

Az emlegetett kényszerítést világosan cáfolja Buttlernek az a levele is, amelyet 1792. augusztus 26-án, tehát az esküvőjük után hat nappal küldött Erdőtelekről nővérének, *Laczkovicsnének*, örömmel tudatva vele az esküvő megtörténtét: „Hozzád való szeretetem – írta neki – készítet engem arra, hogy tudósítsalak házasságlépésemnek megtevéseiről, melyet is ez folyó holnapnak 20-ik napján tettem Gróf Döry Katalinnal, ki is magát szíves barátságodban ajánlja.” (E levelet megőrizte az Országos Levéltár.)

Buttler gróf holta napjáig sem békült meg a feleségével, de kénytelen-kelletlen fizette neki az évi ötezer pengő forint tartásdíjat.

* * *

Mikszáth Kálmánnak ez a műve – a *Különös házasság* – mint *regény* nagyon érdekes és izgalmas olvasmány, de mint *történelmi regény* sok vitának lehet a tárgya, mivel rokonszenves tragikus hőst formált Buttler gróf alakjából, aki pedig a valóságban nagyrészt saját hibáinak lett az áldozata. Itt kell megjegyeznünk azt is, hogy az evangélikus Mikszáth ebben a regényében – sajnos – nagyon érezhető elfogultsággal ír a római katolikus egyházi vezetőkről, a püspökökről, kanonokokról, sőt a katolikus alsópapáságról is, melyet a regényben csak *Szucsinka* plébános negatív figurája képvisel.

Mikszáthnak ebben a regényében főképp *A kedves Pyrker érsek* című fejezetet érzem nagyon elfogultnak és történelmietlennek. Az író szinte jellemtelen embernek ábrázolja ezt a nagy műveltségű és a közjóért rengeteget áldozó egri főpapot, akit *Kazinczy Ferenc* is nagyon becsült és értékelt. *Pyrker János László* (1772–1847) egri érsek létesítette hazánkban az első magyar nyelvű tanítóképző intézetet, s ő alapozta meg a nemzetnek felajánlott híres képgyűjteményével a Budapesten később létesült Szépművészeti Múzeum régi képtárát. Nagy kár, hogy Mikszáthot ebben a regényében erősen befolyásolta a Bernáth-féle krónikában is érezhető egyházpolitikai elfogultság. Ezért tudták felhasználni ezt a regényt 1945 után számos alkalommal egyházellenes propagandára.

Úgy hiszem, tartoztunk az igazságnak és az egyébként igazságszerető nagy palóc emlékének azzal, hogy a *Különös házasság* című regénynek nem csak az anekdotikus alapanyagát, hanem a való életből származó tényanyagát is vizsgálóra vettük. Ezek a családtörténeti valós adatok Mikszáth Kálmánnak a századfordulón még nem álltak úgy a rendelkezésére, mint nekünk ma, egy évszázaddal később.⁵

⁵ Már e munkám megírása után került a kezembe *Hőgye Istvánnak*, a sátoraljaújhelyi levéltár igazgatójának *A Buttler-család levéltára és Buttler János „különös házasságának” dokumentumai* című dolgozata, melyet HÖGYE ISTVÁN a Borsod-Abaúj-Zemplén Levéltári Évkönyve VI. kötetében közölt, 1990-ben. Megállapításai egybevágnak az én ismereteimmel, de további, főként Zemplén megyei dokumentumokra is felhívják a figyelmet. E dokumentumok megvizsgálása és feldolgozása sem lehet érdektelen feladat a kutatók számára. – Ugyancsak utólag olvastam el azt a nagyon részletes jegyzetanyagot, amelyet *Bisztray Gyula* közölt 1961-ben a *Különös házasság* kritikai kiadásában (Mikszáth Kálmán összes művei. 13–14. kötet. Sajtó alá rendezte BISZTRAY GYULA. Akadémiai Kiadó). Ebben a jegyzetanyagban az akkori idők irodalompolitikai szemlélete tükröződik. E szerint „*A Különös házasság* a magyar irodalom legnagyobb antiklerikális regénye, de egyúttal egyik legnagyobb antifeudális regénye is”.

KOVÁTS MIKLÓS

Márai Sándor diákévei

Egy évtizeddel Márai Sándor halála és az őt hazájából elüldöző rendszer összeomlása után elmondhatjuk, hogy az író lassan elfoglalja az őt régóta megillető helyet az iskolai oktatásban, a könyvkiadásban, az olvasottsági listákon egyaránt.

Ízlelgetjük Márai életművének eddig hozzáférhetetlen alkotásait. Ismerkedünk a róla szóló monográfiákkal, tanulmányokkal, szócikkekkel – és bosszankodunk. Minduntalan ellentmondásokba, tévedésekbe, hibákba, hiányosságokba ütközünk. Egy középiskolástól megköveteljük, hogy egy XVIII. században élt író életrajzi adatait pontosan idézze, de Márai esetében néha még egy tudományos monográfia adataiban is kételkednünk kell. Ehhez a bizonytalansághoz részben maga az író is hozzájárult, hisz életművének jelentős részét átszövik az életrajzi elemek, de műveiben a valóság és a fikció sokszor szétválaszthatatlanul fonódik össze. Több esetben szinte minden alapot nélkülöző legendák keltek szárnyra, utat találva még a komoly, megalapozott monográfiákba is.

Így van ez Márai kassai éveinek, iskolai pályafutásának adataival is. Érdeemes életének éppen ezt a szakaszát közelebbről áttekinteni, műveinek világát, elsősorban az Egy polgár vallomásai c. regényének idevágó részleteit tényekkel szembe-
síteni.

Még az 1991-ben Kassán, a Mészáros utcában leleplezett emléktábla is növelte a zavart. „E házban töltötte ifjúkorát” – olvashatjuk, de Kassán természetesen minden Márait olvasó, tisztelő – és idősebb – ember tudja, hogy a szülői ház, gyermekkorának színtere nem itt, hanem a Fő utca déli végén volt, a mai Dargó Áruház helyén, és a család csak közvetlenül az első világháború előtt költözött a Mészáros utcába. „Az új ház pompás, nagyúri” – olvashatjuk az Egy polgár vallomásaiban –, „talán nincs is abban a pillanatban párja a városban; de én már csak napokra, rövid, udvariassági látogatásokra járok le ide. Ha *otthon*szagot akarok érezni, elmegyek a régi bérházba, – apám megtartotta ott irodahelyiségeit, – megállok az első emeleten, a „betlehem” korlátjának dülök s nézem a nagy udvart, a diófát a szomszéd kertben; Weinrébéknél, a második emeleten, még mindig zongoráznak a nyitott ablakok mögött.”¹ Az új házban „még rövid időre, napokra sem éreztem jól magam”² – írja Márai. Furkó Zoltán 1990-ben megjelent munkájában³ is a Mészáros

¹ MÁRAI SÁNDOR: Egy polgár vallomásai, I. kiad. Pantheon, Bp. 305. o.

² Uo. 306.

³ FURKÓ ZOLTÁN: Márai Sándor üzenete, Püski K. 26.

utcai ház fényképe szerepel szülői házként. Így aztán a Kassán Márai emlékeit kereső idegent ugyancsak félrevezetjük.

Eltérések adódnak már az író családi nevével kapcsolatban is. A hivatalos iratok többségében, az 1926-os Magyar Irodalmi Lexikonban, Furkó és Szegedy-Maszák Mihály monográfiájában egyaránt az elfogadott Grossschmid névalak szerepel, de például Rónay László nagyon értékes munkájában még egy „t” is odakerül a név végére, s ennek hatására több kiadványban is ez a névváltozat szerepel. Az író édesapja ilyen néven került be a hatkötetes Szlovák Bibliográfiái Szótárba is.

Még nagyobb a bizonytalanság Márai iskolai tanulmányaival kapcsolatban. Az elemi iskola éveivel nincs gond: a négy osztályt magánúton végezte. „Ma sem tudom – írja Márai –, miért nem írtak elemiben nyilvános iskolába, s miért oktatott négy éven át magánórákon Emma néni? Állítólag egészségemet féltették...”⁴ A műben szereplő Emma néni a valóságban Höpfler Emma tanítónő volt.

A gimnáziumi évekkel kapcsolatban már nagyon sok egymásnak ellentmondó adattal találkozhatunk. Furkó Zoltán – az író unokaöccsének közlésére hivatkozva – arról ír, hogy az író a kassai állami főreál-gimnáziumban kezdte iskolai pályafutását, s a kassai, majd a gödöllői premontrei főgimnáziumban folytatta tanulmányait.⁵ (Könyvében még azt a legendát is megemlíti, hogy az ifjú Márai a Mészáros utcai emeleti lakásból égő papírpilvákot eregetett az utca másik oldalán lévő iskola osztálytermébe, ahol a rettegett tanár éppen osztálytársait feleltette).⁶ Szegedy-Maszák monográfiája átveszi Furkó adatait és tévedéseit, még a Gödöllőre való utalást is, pedig az közismert, hogy a pompás gödöllői iskolaépület 1924 szeptemberére készült el, akkor nyílt meg a Trianonban elvesztett kassai, rozsnyói és nagyváradi premontrei gimnáziumok pótlására. Rónay óvatosabban fogalmaz, de adatai nem pontosak: „Kassán kezdte tanulmányait... 1916 októberében került át Eperjesre, a kollégiumba.”⁷

Szerencsére az iskolai értesítőkből pontosan nyomon követhető az ifjú Márai Sándor iskolai pályafutása.

1909 szeptemberében írták be a jászóvári Premontrei Kanonokok Kassai Főgimnáziumának I. A. osztályába. Két első osztályt nyitottak abban az iskolai évben is, az A. osztályba 45 tanuló járt (a B. osztályba 47). A gimnáziumba természetesen nemcsak római katolikus tanulókat vettek fel, Márai osztálytársai között volt 5 protestáns, 5 zsidó és 1 görög katolikus is. Az osztályban külön csoportot alkotott a Balassa Zsuzsanna (az írónál Lorántffy Zsuzsanna) által 1647-ben alapított konviktus nyolc egyenruhás lakója, „elszegényedett, keresztény, nemesi, úri családok

⁴ MÁRAI i. m. 196.

⁵ FURKÓ i. m. 91.

⁶ Uo. 97–98.

⁷ SZEGEDY-MASZÁK MIHÁLY: Márai Sándor, Akadémiai K. 1991, 8.; RÓNAY SÁNDOR: Márai Sándor, Magvető k. 1990, 11–12.

gyermekei,” például Wengerszky Imre gróf. Többségük (hat tanuló) tandíjmentességet élvezett, „ingyen kaptak lakást, ellátást, tankönyveket, még ruhát is, s ezenfelül bizonyos előjogokat élveztek az iskolában. Mi többiek – írja Márai –, akik tandíjat fizettünk, s nem élveztünk semmiféle előjogot, kissé lenéztük, de különösképpen mégis respektáltuk őket.”⁸

Márai Sándor az osztály legjobb tanulói közé tartozott; négy osztálytársa volt színjeles, neki testgyakorlatból és énekből volt kettese.

A gimnázium második B osztályát 35 tanuló kezdte el – a lemorzsolódás mindvégig nagyon jelentős: az első osztály 45 tanulójaiból nyolc év múltán, vagyis 1917 tavaszán a kassai iskolában 10 tanuló érettségizett le! Márai továbbra is a legjobbak között van, bizonyítványában mindössze egy kettessel van több – szépírásból.

A harmadikban már egy – igaz, ugyancsak nagy létszámú – osztályba szervezték a megcsappant diáksereget. Szinte minden tanulónak jelentősen (majd egy egész jeggyel) leromlott a tanulmányi eredménye, Márai bizonyítványában megjelent az első hármas, a többi felerészben egyes és kettes. „Szüleim *instruktort* fogadtak mellém – olvassuk az Egy polgár vallomásainak első két kiadásában –, egy tenyeres-talpas, testi szagú, nehézkes észjárású sváb parasztfiút, bizonyos Stumpf nevűt... Stumpf együgyű volt és szorgalmas; gyűlöltem, mert én meg okos voltam és fertőzött, lusta és korlátlan... Stumpfot az osztályfőnök ajánlotta szüleimnek, mint *jeles magaviseletű, szegény sorsú, értelmes és vallásos ifjút*. Ez az ifjú aztán hozzánk költözött a családba, s két évig közös szobában laktam, aludtam vele.”⁹

Ezeket a mondatokat azonban a regény későbbi kiadásáiban már hiába kereshetünk...

Az instruktor azonban nem váltotta be a család reményeit, a tanítvány eredményei a negyedik osztályban sem voltak jobbak az előzőnél, de a harmadik és a negyedik osztályban ezekkel az eredményekkel is az osztály jobb tanulói közé tartozott. Ebben az évben történt az az esemény, amiről részletesen olvashatunk a már sokszor idézett műben („Tizennégy éves voltam akkor, s egy reggel megszöktem otthonról”).¹⁰ Hogy pontosan mi is történt, azt ma már nagyon nehéz rekonstruálni, a gimnázium anyagai között nincs semmi nyoma, hiszen az eset a gimnázium negyedik osztályának befejezése után, 1913 nyarán történt. Az író több ízben is visszatér ennek az esetnek az elemzésére. „Kétéves voltam – írja Márai –, mikor újszülött leánytestvéremet kiejtette pólyából a dajka; a gyermek fejére esett és szerencsére meghalt. A tragédia után, egészen húgom születéséig, négy éven át anyám betegesen kényeztetett... Akkor húgom foglalta el rangomat és helyemet... egyszerre magamra maradtam,... a család, ez a meleg fészek, valahogy kifordult alólam, s én nem tudtam többé oda visszatérni.”¹¹

⁸ MÁRAI i. m. 234.

⁹ Uo. 222–223.

¹⁰ Uo. 246.

¹¹ Uo. 197–200.

„A családi tanács elhatározta internálásomat; intézetbe adtak Pestre”¹² – olvashatjuk az Egy polgár vallomásaiban: a Budapesti II. ker. Érseki Katolikus Főgimnázium V. osztályos tanulója, s az iskolához tartozó Rákóczi Kollégium fiúnevelő-intézet lakója lett. Nem lehetett könnyű az otthoni környezet után az egyenruhás, rideg internátusi életet és az erősek, az erőszakosabbak nyílt terrorját megszokni. „Akárhogy vizsgáltam, fegyházba kerültem”¹³ – írja erről később. Tanulmányi eredményei itt még rosszabbak az előzőeknél, görög és német nyelvből, mennyiségtanból hármast kapott.

A gimnázium évkönyvéből azonban két érdekes dolgot is megtudhatunk. Az iskola Toldy Ferenc Önképzőkörének március 15-e alkalmából „az egész ifjúság jelenlétében” rendezett díszgyűlésén a műsorban a Himnusz és a vezető tanár megnyitója után: „A nap történetét írta és felolvasta Grosschmied (sic!) S. V. o. t.”¹⁴ A másik érdekességgel a „Tanulmányi kirándulások, cserkészet” c. fejezetben találkozzunk: az iskola „nagyobb szabású” kirándulásáról olvashatunk, melyen 40 tanuló és 3 tanár vett részt Trencsén, Rózsahegy, Magas-Tátra, Késmárk, Kassa útvonalon. „Kellemes és el nem felejthető zárópontja volt a tanulmányi kirándulásnak a Kassán töltött idő... Nem hagyhatjuk szó és hálánk őszinte kifejezése nélkül azt, hogy az egész kiránduló-csapat dr. Grosschmid Géza kassai ügyvéd, vármegyei t. b. ügyész úrnak és kedves családjának igazán magyaros vendégszeretetét élvezte. Hálával emlékezünk meg dr. Stuhlmann Patrik premontrei tanár úrról is, aki a valódi tudós alapos szakismeretével kalauzolt Kassa város értékes műemlékei között.”¹⁵

Többek között ez az esemény is arra utal, hogy a család a következő iskolai évben is Pesten akarta taníttatni a fiatalembert, aki a nyári szünetre hazahozta Kassára az intézeti díszegyenruhát is. De közbeszólt a történelem, kitört az első világháború.

1914 nyári és őszi hónapjaiban Kassa nehéz időszakot élt át. Az orosz hadsereg áttört a Kárpátokon, elfoglalta Szvidnyik, Bártfa vidékét; augusztus végén, szeptember elején intézményeket, katonatiszti, tisztviselői családokat evakuáltak Kassáról. Ebben a helyzetben a Grosschmid család úgy dönt, hogy Sándor inkább maradjon otthon és térjen vissza régi iskolájába, a premontreiekhez. De Kassán az iskolaépületeket a hadsereg foglalta le, a premontrei főgimnázium épületében bevonuló katonákat, majd sebesülteket szállásoltak el. Szeptember 15-én azonban mégis birtokba vehették a diákok az iskolát, de tíz nap múlva kolerajárvány veszélye miatt az összes kassai iskolát bezárták. November 3-án meg lehetett nyitni az iskolát, de 28-án újból kényszerszünetet rendeltek el. Karácsony után indult újból a

¹² Uo. 264.

¹³ Uo. 285.

¹⁴ A Budapesti II. ker. Érseki Kath. Főgimnázium és a vele kapcsolatos Rákóczi Kollégium fiúnevelő-intézet Értesítője az 1913–14. iskolai évről 49.

¹⁵ Uo. 61.

tanítás, s tartott május 15-ig. Ez a zűrzavaros év az egyébként is összezavarodott világban rendkívüli módon hathatott az érzékeny, a családdal, a világgal perbenharagban álló fiatalemberre. A hosszú kényszerszünetek alatt heteket töltött bécsi rokonainál, s Kassán pedig kialakult az a baráti köre, melyről a *Zendülők* c. regényében ír. Ekkor már a 43-as létszámú osztály leggyengébb tanulói közé tartozott, különösen matematikából állt gyengén. Matematikatanára ebben az évben is az a Hegedűs Anzelm, aki 1919 után (már Karol Murgaš néven) az állami szlovák gimnázium megszervezője és igazgatója lett. De a gimnázium Bajza Önképzőkörének jelentése beszámol arról is, hogy a felolvasások között szerepelt Grosschmid Sándor VI. o. t. „Móni, a rikkancs” c. művével.¹⁶

A gimnázium VII. osztályában feloldhatatlanná szélesedett az iskolával való konfliktusa. A gimnázium évkönyve az iskolából kimaradt tanulók között tartja számon, a félévi jegyei azonban szerepelnek az iskola Névkönyvében: Latin nyelvből, történelemből, természetből négyes, a többi tantárgyból hármás, egyedül egészségtanból kapott kettest. De a mennyiségtan hármasa mellé is odaírták: „A mennyiségtanból igen gyenge”. Magaviseletből kettest kapott (két további osztálytársával együtt), legjobb barátját, Schwarz (Mihályi) Ödönt hármassal büntették, de ő maradt a kassai intézetben. Márai elhagyta az iskolát: „Szüleinek kívánságára az intézetből kimaradt. Bizonyítványa kiadatott” – olvashatjuk a Névkönyvben.¹⁷

A VII. osztály második félévét az eperjesi Királyi Katholikus Főgimnázium magántanulójaként fejezte be, gyenge eredménnyel (de magyar nyelvből és görög-pótló irodalomból kitűnőt kapott.)

A VIII. osztályt ugyanebben az eperjesi gimnáziumban (és nem a kollégiumban) végezte, „érettségire kiadtak szüleim koszt-kvártélyra a szomszéd városba, egy kántortanító házához” – olvashatjuk – „az esztendő petroleumfény mellett tanultam és huszonegyeztem át”.¹⁸ Az utolsó gimnáziumi évben közepes eredményt ért el, magaviseletből – egy osztálytársával együtt – kettest kapott. A háború harmadik évében az osztály 30 tanulójaiból csak nyolcan érettségiztek a rendes, május végi időszakban, a többiek már márciusban és áprilisban letették a vizsgát – hogy minél előbb kiviessék őket a frontra. A szóbeli vizsgán hárman jelesen, hárman jól és ketten (Grosschmid Sándor és Groszman Mór) egyszerűen feleltek meg.

Összefoglalva tehát megállapíthatjuk, hogy nyolc gimnáziumi évéből Márai öt és fél évet a kassai premontreieknél, egy évet a budapesti II. ker. Érseki Katholikus Főgimnáziumban, másfél évet (ebből fél évet magántanulóként) az eperjesi Királyi Katholikus Főgimnáziumban töltött.

¹⁶ A Jászóvári Premontrei Kanonokok Kassai Főgimnáziumának Értesítője az 1914–1915. iskolai évről.

¹⁷ A premontrei főgimnázium anyaga. Štátný oblastný archív Košice.

¹⁸ MÁRAI i. m. 9.

Márai kassai éveivel kapcsolatban nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a nagyon fontos körülményt, hogy az Egy polgár vallomásai c. mű első, második és az összes többi kiadásának szövegei között nagyon lényeges eltérés van!

A harmadik kiadásban olvashatjuk:

„Jegyzet.

Egy polgár vallomásai-nak e harmadik, átdolgozott kiadása a végleges szöveget rögzíti.

E regényes életrajz szereplői költött alakok; csak e könyv oldalain van illetőségük és személyiségük, a valóságban nem élnek és nem is éltek soha.

M. S.”¹⁹

Ez az „átdolgozás” a valóságban a szöveg nagyon lényeges megcsonkítását jelentette, s erre bírósági ítélet(ek), illetve további perek elkerülése kényszerítette az író.

A Zemplén c. lap 1935. július 7-i számában olvashatjuk: „Stumpf György szentszéki tanácsos sérelmére elkövetett rágalmazás miatt ötszáz pengőre és ezeröt-száz pengő kártérítésre ítélték Márai Sándor hírlapírót.”²⁰ A cikk szerint enyhítő körülménynek számították be a vádlott büntetlen előéletét, súlyosbító körülménynek azt, hogy a regény nagy körben, kilencezer példányban kelt el. Az ítélet ellen Stumpf ügyvédje a fogházbüntetés mellőzése miatt jelentett be fellebbezést. A per további kimenetele előttünk nem ismert, a következmények annál inkább.

Ezzel kapcsolatban feltétlenül említést érdemel, hogy Márait már évekkel korábban is foglalkoztatta egy ilyen mű megírásának gondolata és pontosan felmérte ennek buktatóit: „...hosszú ideje izgat a vállalkozás – írja Párizsi naplójában az Újság 1927. május 1-jei számában –, hogy a magam zurnaliszta eszközeivel könyvet írjak a szülővárosomról, gyermekkoromról, első élményeimről, s a vállalkozás során megkeressem a hibákat, ahol gyermekkoromban az életem elromlott vagy eligazodott – ha egyáltalán történt ilyen hiba... Ami a végleges, őszinte feldolgozástól mindig visszatartott, az valami nagyon naiv finnyasság, feszengés, kényelmetlenség, hogy gyermekkorom figurái ma is élő emberek, akik, ha ma keveset is tudtak róluk, mondhatatlanul kedvesek nekem, s akik talán, olvasva könyvem, nem szívesen vennék, hogy felismerhető portrét festettem róluk.”²¹ A buktatókat azonban hét év elmúltával sem tudta elkerülni!

Az „átdolgozásokat” négy fő részre oszthatjuk: az „instruktor”-ral, Stumpf Györggyel kapcsolatosakra, a családi vonatkozásúakra, a premontrei gimnáziummal kapcsolatos anyagra és a kisebb jelentőségűekre.

¹⁹ MÁRAI: Egy polgár vallomásai III. kiadás, Révai Bp. 5.

²⁰ Zemplén, 1935. VII. 7. 2.

²¹ Újság 1921. V. 1. Idézi RÓNAI i. m. 157–158.

A Stumpf Györggyel kapcsolatos 6 oldalnyi szöveg, a II. fejezet 8. része teljes egészében kimaradt. A regényben a rokonok, diáktársak, tanárok, a város ismert személyiségei többnyire nem szerepeltek saját nevükön, csupán esetenként keresztnévükön, így például Olivér (Eöttevényi Nagy Olivér), Endre bátyám (Gerlóczy Endre), Tihamér (Sipeki Balázs Tihamér).

Az „instruktort” – ahogy azt az előzőekben idéztük –, Stumpf Györgyöt azonban az író nevén nevezte, sőt olyan kegyetlenül sértő, bántó módon írt róla, mint senki másról. A miértre nem tudjuk a választ, csupán sejtjük, hogy már magát az „instruktort” felfogadását is mélységes sértésként, megaláztatásként élte meg az író, s ezt az érzést az instruktor személyisége, jelleme még tovább fokozta.

Kimaradtak a regényből a családra túlságosan dehonesztálónak érzett részletek.

Így például az I. fejezet 4. részének befejező, 2 oldalnyi anyaga; ebben „Endre bátyám” felesége megszökésének és a férj összeomlásának történetét már hiába keresnénk a későbbi kiadásokban; – „akkor tudtam meg először, hogy a férfiak és nők kapcsolata nem valami maradéktalanul derűs, kíváncsú idill, csukló sírása a fülemben maradt, s ma is hallom néhanapján” – fejeződik be a kimaradt rész.²²

Teljes egészében kimaradt a II. fejezet 3. részének 7 oldalnyi szövege: „Életvidám és rendetlen nagyapám halála után a család krajcár nélkül maradt – így kezdődik a rész. – Anyám gyermek volt még. Két mostohanővére férjhez ment már, az egyik helybeli jómódú hivatalnokhoz, a másik Bécsbe egy festőművészhez. A helybeli nővér fogadta magához anyámat, ez a nő *nevelte*. Kegyetlen és szenvedélyes nő volt: a családban féltek tőle, mint a szoknyát öltött sátántól, gyűlölték... Korbáccsal járt-kelt odahaza, mindenkit vert, anyámat, gyermekeit, néha férjét is... *Irma kissé ideges!* – mondták róla a családban.”²³

A 4. rész (az újabb kiadásokban 3.) végéről egy oldal kimaradt – mégpedig nagyon jellemző rész!²⁴

A leglényegesebb változások a premontrei gimnázium tanáraival, elsősorban két kiemelkedő tanáregyeniségével kapcsolatosak. A tanárok nincsenek megnevezve, de a kassai olvasók többsége tudta, hogy kikről van szó.

A III. fejezet 1. részét az író teljesen átdolgozta. „Ez a kongregáció a Szent Szűz nevét viseli – olvashatjuk az eredeti szöveget –, s hízásra hajlamos, halk beszédű, hátrafésült hajú, nagyon finom, nőies kezű, középkorú pap vezeti, akit a fiúk „fóká”-nak csúfolnak... Miért, miért nem, harmadiktól meggyűlölöm ezt a csendes, tekintélytartó, látszólag jóindulatú és apai szelídségű embert... Nincs bizonyítékom, senkivel nem beszélhetek erről, igazában okom sincs erre a gyűlöletre, de tudom, kétségbeesett csalódással érzem, hogy Fóka nem őszinte, Fóka valahogy megcsal bennünket, akik hiszünk benne, Fóka kegyessége, jósága és atyaisága ko-

²² MÁRAI i. m. I. kiadás 29.

²³ Uo. 104–105.

²⁴ Uo. 116–117.

média.”²⁵ S az új kiadásokban már nincs Fóka, „meggyűlölöm” helyett „kerülni kezdem” áll, s a végső keserű megállapítás teljes egészében kimaradt. A továbbiakban is szelídített a szöveg: „...átcsap indokolatlan, sötét izzású gyűlöletbe” helyett „...indokolatlan, sötét izzású ellenérzésbe”²⁶ áll. Dr. Kovács Lajos volt a Fóka, az akkor 30-as éveiben járó tudós professzor, aki aztán Gödöllőn fejezte be tanári pályáját.²⁷

Még kegyetlenebb (s még inkább kikozmetikázottabb) a másik jellemzés a III. fejezet 9. (ill. 8.) részében. „Zavartan válogatok tanárim dús arcképcsarnokában – olvashatjuk ezt még az új kiadásokban is. – Volt egy közöttük, családom barátja, legkisebb gyermekkoromtól ismert és figyelt, ő hintette reám a keresztvizet, látott csecsemőnek, serdülő fiúnak, s később lázadó ifjúnak... húsz esztendőn át minden második este megjelent a családi körben”²⁸ Csupán a 18 sornyi dicséret maradt az eredeti, 66 soros, keserű csalódást megfogalmazó szövegből: „Soha nem nyújtotta ki utánam a kezét, amikor bajban voltam – olvashatjuk az első kiadásban – ... Életemben egyszer lett volna alkalma kiállni érettem, ha másképp nem, hát *keresztényi* hősiességgel – de akkor is ötölt-hatolt, megijedt, tanári, papi presztízsét féltette, sorsomra hagyott. Szomorú és csalódott emlékem maradt erről az emberről, gyermekkorom nagy barátjáról; soha nem kerestem fel később, kerültem társaságát.”²⁹

Ez a tanár dr. Stuhlmann Patrik, aki 1897-től volt tanára a kassai gimnáziumnak, 1924–1934 között a gödöllői gimnázium igazgatója, ezután a budapesti Norbertinum régense. Osztályfőnöke és magyartanára volt Mécs Lászlónak. Tudományos munkái közül itt hadd említsük egy kis malíciával az Újabb lélektani módszerek és törekvések és Az ifjúság lélektana címűeket.³⁰

Érdekes és eléggé érthetetlen a IV. fejezet 4. részének harmadát érintő húzás. Ebben a részben a következőket olvashatjuk: „Valakit mégis odahaza hagytam: gyermekkorom egyik gyöngéd és rokonszenves alakját, a barátot, talán egyetlen barátomat, akire szert tettem életemben... s mindenesetre az egyetlen ember volt, aki – halála órájáig – hűséges maradt hozzám. Fiatalon halt meg, alig múlt harmincéves.”³¹ De az a rész, amelyben Márai arról ír, hogy: „Ez a fiú zsidó volt, ő volt az első ember, aki bevezetett a zsidók közé”,³² és az ezután következő háromoldalas érdekes elmélkedés a zsidókérdésről már nem került be az új kiadásokba.

²⁵ Uo. 177–178.

²⁶ Uo. 179. o. III. kiadás 179.

²⁷ A Gödöllői Öregdiákok Emlékkönyve, Bp. 1988. 89.

²⁸ MÁRAI i. m. I. kiadás 288.

²⁹ Uo. 230.

³⁰ A Gödöllői... 97.

³¹ MÁRAI i. m. I. kiadás 265–266.

³² Uo. 266.

Kisebb jelentőségű változtatások is akadtak szép számban. A III. fejezet 6. részben a „banda” játékaiból a legkegyetlenebb, az erotikus töltetű „király és rab-szolga” nevű játék leírása kimaradt – 3 oldal!³³

Szülőházának zsidó lakói például az 1. kiadásban saját nevükön (a Jónap család), ill. könnyen azonosítható álnéven szerepeltek (Weinréb – Weiser Oszkár). A 2. kiadásban név nélkül szerepelnek ezek a családok.³⁴

„A ház mestert Dókus úrnak hívták...” – később elmarad a megnevezés.³⁵

Az I. fejezet 10. részében „Tóth úr” helyett T. úr, Kinsky helyett K. úr szerepel.³⁶

A 11. részben „Fleischer úr, a helybeli vasgyáros...” helyett „a vasgyáros” szerepel és elmarad autójának néhány pejoratív jelzője...³⁷

Az Olivérként szereplő osztálytársa (Eöttevényi Nagy Olivér) az újabb kiadásokban Elemérré változott.

Összefoglalásképpen megállapíthatjuk, hogy az átdolgozás a mű szerkezetét is megbontotta. Mert a regény szerkezete – mint általában a Márai-regényeké – rendkívül kiegyensúlyozott volt. Mind a két kötet 4–4 fejezetből és egyenként 12 részből állt. Egyedül az első kötet rendkívül drámai befejező (4.) fejezete volt rövidebb egy résszel és néhány oldallal. Az átdolgozás következtében ez az egyensúly teljesen felborult, az első kötet II. és III. fejezetéből 1–1 rész teljesen kimaradt és első sorban ezek a fejezetek lényegesen le is rövidültek.

Az átdolgozás még súlyosabb következményekkel is járt, hiszen ez a regény többek között egy érzékeny, neurotikus ifjú fejlődésképe a háború előtt és alatt fokozatosan talaját veszítő kisvárosi polgárság társadalmi közegében. S a kihúzások megbontották ennek a fejlődésképnek az ívét, kiiktatták az ifjút a meghasonlás, a lázadás felé taszító leglényegesebb mozzanatokat, a felnőttekben, a tanároknál való csalódást. S ebből a szempontból lényegtelen, hogy a gyűlöletet kiváltó csalódás mennyire volt megalapozott. Az ifjú ezt így élte meg, s így – és csakis így – érthető a lázadás ténye és hőfoka.

És hogy milyen volt a kassai premontrei gimnázium a század elején? A regényben sok elismerést is találhatunk: „A tanárok között ritkán akadt hivatásos nevelő; de az iskola szelleme jó volt. Ebben a *katolikus* iskolában a szerzetes tanárok szabadságra és igazságérzetre neveltek. Felekezeti kérdésekben türelmesek voltak és nagylelkűek. Egyetlen esetre sem emlékszem, amikor zsidóztak volna; egyszerűen nem ismerték a zsidókérdést. Azt sem hallottam soha, hogy a reformátusokra, ez *eretnek pogányok*-ra acsarkodnak; más, világi jellegű, de *katolikus* cégérű kö-

³³ Uo. 213–216.

³⁴ Uo. 14–18., 211–213.

³⁵ Uo. 73–74.

³⁶ Uo. 75.

³⁷ Uo. 90.

zépiskolákban később nem egyszer észrevettem ilyen ellentéteket. Az iskola szel-
leme liberális volt, a szónak Deák- és Eötvös-féle értelmezésében.”

Két emberöltő telt el a regény megjelenésétől. Akkor tényleg elég nagy fel-
bolydulást okozott a városban a regény néhány kíméletlen őszinteséggel megfo-
galmazott és könnyen beazonosítható jellemképe, a néven nevezett volt osztálytárs
– ma is megmagyarázhatatlanul kegyetlen – dehonesztáló jellemzése. De ma mégis
úgy érezzük – anélkül, hogy belebonyolódnánk a kérdés jogi dzsungelébe – ideje
volna visszatérni az eredeti szöveghez. Hiszen ma egy pécsi, sőt egy kassai olvasó
számára – sajnos – már az is az újdonság erejével hat, hogy Kassán és Eperjesen
volt valaha egy premontrei, illetve egy királyi katolikus főgimnázium, ahol Márai
Sándort magyar nyelven oktatták.

KOMÁROMY SÁNDOR

Szalai Borbála

(Fejezet a 20. századi kárpátaljai magyar gyermeklírából)¹

Kötetek:

- Dongó Dani danája. – Bp., Ungvár, 1969.
- Hinta-palinta. – Ungvár, 1973.
- Giling-galang csengettyű. – Ungvár, 1980.
- Örökdő csillagok. – Bp., Ungvár, 1983.
- Csipkebokor, csipkeág. – Ungvár, 1989.

A határainkon túli magyar nyelvű gyermekirodalom elidegeníthetetlen része a magyar gyermekirodalomnak. Sajnos, az egyes területek gyermekirodalmáról – a kisebb közlemények mellett – nincs átfogó, a gyermeklíra és a gyermekepika részleteit, az életművek elemzését és értékelését bemutató irodalomtörténeti feldolgozás.²

A gyermekirodalmakról meglévő ismereteinket természetesen módon az adott ország magyar nyelvű irodalmához kapcsoljuk, ezzel is jelezve azt a szemléletet, hogy a gyermekirodalom nem vonható ki az adott magyar irodalom általános létformájából, mozgásteréből. Miután hiányról van szó, a jövőben a tudományos igényű feldolgozás indokolt, hiszen csak így kaphatunk teljes és hiteles képet gyermekirodalmi értékeinkről, az európai irodalmakkal való gondolati és területi kapcsolatainkról.

A gyermeklíra és epika számos alkotója³ a határainkon túl olyan értéket teremt, amely nélkül az egyetemes magyar gyermekirodalom szegényebb és színtelenebb lenne. Romániá-

¹ Jelen tanulmány a szerzőnek a *Költők és művek a XX. század magyar gyermeklírájából* címmel, 1998-ban az Eötvös J. Kiadónál (Bp.) megjelent könyve alapján készül, amelyet dr. KOVÁTS DÁNIEL lektorált. Ezúton is megköszönve az értékes lektori munkát, azt kívánom a jeles születésnap alkalmából Kováts tanár úrnak, hogy jó egészséggel, még hosszú-hosszú éveken át kísérje megtisztelő figyelmével a hazai és határainkon túli magyar gyermek- és ifjúsági irodalom fejlődését, értékeit. A témához kapcsolódóan lásd még: KESZELI FERENC: *Fejezet a szlovákiai magyar gyermeklírából*. KOMÁROMY SÁNDOR: *Sátoraljaújhely*, 1997. 331–339.

² Jelzi a helyzetet – egyebek mellett – az a körülmény is, hogy 1988-ban, amikor az *Alföld* című folyóirat egy teljes számot szentel a magyar gyermek- és ifjúsági irodalom bemutatására. Az erdélyi és csehszlovákiai gyermekirodalom önálló tanulmányban történő tárgyalása mellett nem találunk elemzést a kárpátaljai gyermekirodalomról. Hasonló a helyzet a vajdasági irodalom esetében is. Vö. *Alföld*, XXXIX. évf. 1988. december.

³ A gazdag és figyelemre méltó gyermekirodalom néhány kortárs képviselője és köteteik: – romániai: – Kutyatej. PALOCSAY ZSIGMOND. 1969; Borzokata. PALOCSAY ZSIGMOND. 1983; Mikor Csíkbán járt a török. FERENCZES ISTVÁN. 1986; Harmatjáték. LÁSZLÓFFY ALADÁR. 1980; Pimpimpóré. SZILÁGYI DOMOKOS. 1976; Hóka foka fioka. BALLA ZSÓFIA. 1985; Tréfás-pipás-kupakos. PÁSKÁNDI GÉZA, Móra, Bp. 1979. – szlovákiai: Csikótánc. GÁL SÁNDOR; Tikiriki-takarak. SIMKÓ TIBOR; Hókuszpókusz. KESZELI FERENC. 1987; Dióhintó. KULCSÁR FERENC. 1981. – vajdasági: Rokokokó. TOLNAI OTTÓ. 1987; Bájoló. JUNG KÁROLY. 1974. – kárpát-ukrajnai: Hinta-palinta. SZALAI BORBÁLA, 1973; Csipkebokor, csipkeág. SZALAI BORBÁLA. 1986; Tapsi-titok. BALLA LÁSZLÓ. 1973; Bogárbál. KECSKÉS BÉLA, Galéria Kiadó, Ungvár–Munkács, 1994; Mosolykérő. FÜZESI

ban Kányádi Sándor, Páskándi Géza, Palocsay Zsigmond, Szilágyi Domokos, Lászlóffy Aladár, Kárpát-Ukrajnában Szalai Borbála, Osvát Erzsébet, Berniczky Éva, Füzesi Magda, Weinrauch Katalin, Kecskés Béla, a Vajdaságban Tolnai Ottó, Jung Károly, Szlovákiában Gál Sándor, Simkó Tibor, Keszeli Ferenc, Tóth Elemér, Dénes György, Kulcsár Ferenc és mások munkássága jelzi az élő és munkálkodó irodalmat, hogy csupán néhány alkotót emeljünk ki a gazdag és sokszínű anyagból.

A kárpát-ukrajnai magyar nyelvű irodalom⁴ a határainkon túli magyar irodalmak között – a közismert 20. századi események következményeként⁵ – a legfiatalabb és a legkisebb irodalom. A magyar irodalmi élet is később, az ötvenes évek elején ébredszik, elsősorban a Kárpáti Igaz Szó, a Kárpáti Kalendárium és Balla László irodalomszervezői és alkotói munkássága nyomán.

A hatvanas évek közepén erőteljesebb fejlődés figyelhető meg, amelyekben 1963-tól jelentős szerep jutott az Ungvári Egyetem magyar tanszékének. A kárpátaljai magyar gyermekirodalomról nincs összefoglaló áttekintés, értékelés. A hazai olvasók kevésbé ismerik az e területen született kevés, de értékes gyermekirodalmat, amelyet elsősorban Szalai Borbála, Balla László, Berniczky Éva, Füzesi Magda, Weinrauch Katalin, Kecskés Béla és részben Osvát Erzsébet munkássága képvisel.

Szalai Borbála⁶ a 20. századi magyar nyelvű kárpát-ukrajnai gyermeklírát egyik kiemelkedő képviselője. Köteteit a határainkon túli magyar nyelvű gyermekköltészetünk jelentős teljesítményeként értékelhetjük, hiszen ezer szállal kötődik a magyar költészet értékes hagyományaihoz tartalomban és formában, alkotói szemléletben egyaránt. Versei kedves, jó ritmusú, szellemes képalkotású, a játékosságot sem nélkülöző szövegek. Elsősorban a költészettel először találkozó óvodás és kisiskolás korosztály számára ajánlhatjuk költeményeit, de élményt adó olvasmányt jelenthet a gyermeklírát kortalanul szerető, a könnyed, muzsikáló, a nyelvi játékot és humort kedvelő olvasó számára is.

MAGDA, Kárpátaljai Magyar Könyvek II. Tárogató Lap- és Könyvszerkesztőség, Ungvár, 1995; Égen járó Kismánó. BERNICZKY ÉVA, Pánsíp Szerkesztősége, Ungvár, 1996; Pöttyös Labdi útra kel, Versek és mesék óvodásoknak, kisiskolásoknak. WEINRAUCH KATALIN, Intermix Kiadó, Ungvár–Budapest, 1997; Csillagszületés, versek és mesés történetek kisgyermekeknek. WEINRAUCH KATALIN, Magánkiadás, 1996; Tündérlesen, versek, mesék gyermeknek. WEINRAUCH KATALIN, Magánkiadás, Bp. 1997.

⁴ A kárpátaljai magyar irodalom. GÖRÖMBEI ANDRÁS. In: Kisebbségi magyar irodalmak (1945–1990). Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 1997. 311–313. Első kiadás: 1993. Nemzeti Tankönyvkiadó. Lásd még: A magyar irodalom Kárpátalján. PÁL GYÖRGY. 1990. 244.

⁵ A magyar kisebbség létszáma 163 ezer fő, amely a Kárpátok legnyugatibb területén él. A szovjet hatalom idején a terület többi őslakójával (ukránokkal, ruszinokkal, románokkal és szlovákokkal) együtt szenvedő részesek voltak a nyelvi oroszosításban is kifejeződő szovjet homogenizáló törekvéseknek. Lásd bővebben: Többség, kisebbség és kisebbségi politika a II. világháború után, In: Nemzet, nemzetiség és állam Kelet-Közép- és Délkelet-Európában a 19. és a 20. században. ROMSICS IGNÁC, Napvilág Kiadó, Bp. 1998. 285–296, 357–359.

⁶ Kárpát-Ukrajnában élő magyar íróő Ungváron született 1926-ban. Tanári diplomáját az Ungvári Állami Egyetemen kapta. 1950 óta az ungvári Tankönyvkiadó magyar szerkesztőségében dolgozik. 1954-től jelennek meg írásai. Több önálló, gyermekeknek szóló, magyar nyelven írt verseskötetét adták ki. Foglalkozik műfordítással is. Számos orosz és ukrán klasszikus és mai író művét ültette át magyarra. Munkái orosz, ukrán és moldován nyelvre fordításban is megjelennek.

Örködő csillagok: Gyermekversek, mesék, találós kérdések. SZALAI BORBÁLA; MEDVECKY LUTÁK EDIT rajzaival. Bp. Móra; Uzsgorod: Kárpáti Kiadó, 1983.

A következőkben bemutatandó két kötet az Őrködő csillagok és a Csipkebokor, csipkeág⁷ című, a költő gyermekverseinek legjavát jelenti, ugyanakkor utalunk néhány vonatkozásban egy korábbi, 1980-ban megjelent kötetére is, a Giling-galang csengettyűre,⁸ amely mintegy félszáz verset tartalmaz és bizonyos tartalmi-tematikai, továbbá formai téren előzménye és forrása a későbbi verseknek.

tűzpiros szirmot bont
a pipacs virága,
s katicabogárkán
piros a kabátka.
Szép piros csizmát hord
a gólyamadár is,
s vadrózsa nyakában

SÁRGA

Ha virít a pitypang –
sárga a virága.
A barack, a körte:
bársonyosan sárga.
Sárga a kis méhek
összegyűjtött méze,
s éppilyen a kikelt
kislibák pihéje.
Az érett búzának
sárgul a kalásza –
aransárga napfény
csordogál le rája

piros a kaláris.
hófehéren...
Nagyapa haja is
ezüstfehér –
fehéren csillog már
rajta a dér.

KÉK

Kék a nyíló
len virága,
szitakötő
fényes szárnya,
búzavirág
cakkos szirma –
s csészében is
kék a minta.
Kék a szilva,
kék a kökény,
kishúgomon
kék a kötény,
S tán a kék ég
festékcseppje
csöppent a kék
nefelejcsre...

A színeket leíró versek nyelvi kifejező eszközeire kell – mások mellett – figyelni. A tárgy és színe, a minősítés valóságos jelentéskapcsolatokra épül, könnyen érthető, világos, remek szószervezetek sorozata. Mind a négy vers szófajteni, jelentéstani, mondattani elemzési csemege, ugyanakkor remek szövegértelmezési feladat és interpretációs gyakorlat.

⁷ Csipkebokor, csipkeág: Válogatott gyermekversek. Illusztrálta MEDVECZKYNÉ LUTÁK EDIT. Uzsgorod, Kárpáti Kiadó, 1986. (A gyűjteményes kötet a 60 éves költőnő kisiskolásoknak írt legszebb verseit tartalmazza – A szerző)

⁸ Giling-galang csengettyű Gyermekversek. Illusztrálta MEDVECZKYNÉ LUTÁK EDIT. Uzsgorod, Kárpáti Könyvkiadó, 1980.

Az Örökdő csillagok című évszakeíró verseiből még két szöveget villantunk fel első sorban poétikai, képi, formai szempontból. Az egyik a Bánatos a csipkebokor, a másik a Fehér lesz minden! című.

Szalai Borbála pontos és gondos verselő: verssorainak szótagszámai, rímeinek természetessége, nyelvhasználatának árnyaltsága, funkcionális központosítása példa lehet a tanító számára az elemi verstani-statisztikai ismeretek tanításakor:

Fürgén tesz-vesz
erdőn, réten,
fellegeket
űz az égen,
felszárítgat
ösvényt, utat,
rügyek között
matat, kutat...
S ha majd elül
a bokorban –
a föld szíve
tavaszt dobban...

A vers dinamizmusát az igék biztosítják, a mintegy húszsornyi versszöveg tizennégy igét tartalmaz: a szellő természetének, minőségének (szökken, surran, felszárítgat, matat, kutat, stb.) plasztikus kifejezése ezáltal különleges költői képeket eredményez. A versindítás alliterációs (szellő szökken) megoldása és az időmértékes alakzat erősíti a tavaszi hangulatot.

Sajátos a vers központosása is. Az írásjelek különösen fontosak lehetnek a vers megszólaltatásakor, ugyancsak fel kell figyelni a verssorok és gondolatsorok helyenkénti aszimmetriájára, a finom áthajlásokra. A szöveget szakszerűen megszólaltató óvodapedagógus és tanító nem feledkezhet meg a vers, a szöveg hangsúlyviszonyairól, a szünetek és ritmus pontos visszaadásáról sem. Ez a kedves, örömteli szöveg, felszabadult és könnyed előadásmódot igényel.

Egyébként Szellő szökken... címmel a Giling-galang csengettyűben is találunk egy verset: a tavaszi téma, a természetleírás viszont teljesen más szövegkörnyezetben jelenik meg.

A tavaszi hangulatot idéző versek utáni ciklusban különleges tematikai élményben lehet részünk. A színekről, pontosabban négy színről: a pirosról, a fehérről, a sárgáról, a kék-ről olvashatunk színompás, rendkívül kifejező sorokat:

SZÍNEK

PIROS

Piros az alma,
piros a meggy,
Pettyes ruhámon
piros a petty.

FEHÉR

Fehér a dér, fehér a hó.
Fehér a tej, a lágy cipó.
Fejünk fölött a magas égen
báránfelhő áll

A korábbi 1983-ban megjelent *Örködő csillagok* heterogén műfajú kötet. A gyermekverseken túl mondókákat, kiszámolókat és találós kérdéseket is tartalmaz. A műfaji eltérések nem csökkentik a kötet esztétikai értékeit, inkább növelik: színessé, változatossá, s ezáltal gazdagabbá teszik a szövegeket. Az óvodásoknak és kisiskolásoknak szóló kötet tematikailag hét ciklusra osztható, amelyből négy az évszakokról és a hozzájuk kapcsolódó ünnepekről szól. Egy külön csoport játékosan csinál kedvet az iskolába lépő kisgyerekeknek.

Szalai Borbála költészetének egyik gyakori témája a természetleírás, amely önmagában is kötődik a magyar költészeti hagyományokhoz, annak is realista vonulatához. A költőnő a legtermészetesebb módon ír az évszakok változásáról, annak versképei – hangulati-nyelvi hitelessége esetenként páratlanul megkapó:

INDUL A NAP JÓKOR REGGEL

Felkel a nap
jókor reggel,
útnak indul
fényes kedvvel.
Fölfelé hág
a kék égen –
s félúthoz ér
éppen délben.
Mégsem áll meg,
nem ebédel,

komótosan
továbblépdel...
Lassacskán megy,
mendegél,
pont estére
célba ér:
megéri az
ég szélét,
s el is oltja
aranyfényét

A megszemélyesítés – egyebek mellett – Szalai Borbála egyik kedvelt és gyakori költői kifejező eszköze. A versekben a természet minden részlete szinte megelevenedik, életre kel, mozog, cselekszik. Figyeljük meg a következő vers képi tartalmát, formai kifejező eszközeit:

SZELLŐ SZÖKKEN...

Szellő szökken,
szellő surran –
egyszer itt jár,
máskor ott van...
Szorgoskodik,
sűrög-forog –
jön a tavasz:
sok a dolog!

BÁNATOS A CSIPKEBOKOR

Bánatos a
csipkebokor,
csipkeág...
Nem visel már
virágdíszes
rokolyát.
Cifra, fodros
gúnyája, hej,
oda ám!
Csak egy gyöngysor
pirosodik
a nyakán...

Hamarosan
jönnek a nagy
hidegek,
még a piros
kaláris is
leperereg...
Kopár lesz a
csipkebokor,
csipkeág –
tó tükrében
meg se nézi
már magát...

A versszöveg sorai pontosan és szabályosan kimérték: a 4-4-3 osztású sorok a vers folyamatos ritmusát kitűnően biztosítják. Rímek: csipkeág – rokolyát; oda ám! – a nyakán...; hidegek – leperereg...; csipkeág – már magát. A rímek megalkotásakor (ez a költői mesterség „szakmai” része) – egyebek mellett – kerülni kell az azonos ragok rímeltetését, mert ez monotonitást, szürkeséget eredményezhet. Szalai Borbála mindezt a szavak találó megválasztásával elkerüli. Természetesen a rangrímek jelenlétének is lehet funkciója, sőt ez adhatja például a formai, nyelvi játék forrását is. Kitűnő példákat találhatunk erre Tamkó Sirtó Károly vagy Keszeli Ferenc groteszk verseiben.

FEHÉR LESZ MINDEN!

Hópihe
libben,
hópihe
lebben:
táncolva
szállong
egyre sűrűbben...

Fehér lesz
minden
fehér lesz
menten!...
Nézd, már az
ösvény
eltűnt a kertben...

Pompás miniatűr téli kép! A természet harmóniájának, a nyugalomnak, a békés téli tájnak, a hősesnek, a táj csendjének csodálatos képi megjelenítése. A libben – lebben alakváltozat kifejező erejét tovább fokozza a „táncolva szállong” szó szerkezet. A leírás totalitását, egyetemességét a rendkívül tömör, érzelmi töltésű (jelzi a ! jel) kijelentés: Fehér lesz minden, fehér lesz menten!... az ismétlés teszi még nyomatékosabbá. A vers zárása tényszerű, rácsodálkozó; az írásjel (...) a folyamatosságot sejteti.

Az Örökös csillagok című kötet didaktikus ciklusa: a Betűország megnyitotta kapuját..., amely az iskolába lépő ezernyi kisdíák számára íródott. A ciklust finom tanító-nevelő szándék jellemzi. Nem a direkt okítás a költő célja, inkább a tanulás öröme, a tudás értékeit hangsúlyozza. Jellemző példája a költő szemléletének a Betűország kincsei című vers:⁹

⁹ A Betűország megnevezés Móra Ferenc tankönyvsaládjának címére emlékeztet. Egyébként Móra tankönyvei nemcsak a gyermeklára szöveganyaga szempontjából értékesek és használhatók ma is, hanem egyéb tantárgy-

Sok újdonsült
 kisdiáknak
 kitárult egy új világ:
 szeptemberben
 Betűország
 megnyitotta kapuját.
 Csodálatos
 ez az ország,
 gazdagsága rengeteg:
 mert itt bizony
 minden betű
 drága kincset rejteget.
 S aki egyszer
 megismeri
 mind a betűk titkait:
 magáénak
 tekintheti
 Betűország kincseit.

Szalai Borbála mint a kötet más ciklusaiban, itt is a játék felől közelíti meg a témát, szinte észrevétlenül tanít minden erőltettség és mesterkéeltség nélkül:

A KIS- ÉS NAGYBETŰK TRÉFÁJA

Úgy hívnak, hogy
Asztalos,
 mégsem vagyok
asztalos,
 mert a szakmám:
lakatos.
Lakatos Pál
asztalos,
 az apja meg
 kalapos,

egyikük sem
lakatos.
 Dudás – gulyás,
 Gulyás – juhász,
 Juhász – molnár,
 Molnár – kádár,
 Kádár – szakács,
 Szakács – takács,
 az öreg Ács
 pedig kovács.

pedagógiai vonatkozások miatt is (pl. a dőlt betűs írástanítási eljárás és mások. Lásd bővebben: – Betűország első virágos kertje: Ábécés könyv a népiskolák I. osztálya számára. – Betűország második virágos kertje: Olvasókönyv az elemi iskolák második osztálya számára. – Betűország harmadik virágos kertje: Olvasókönyv a népiskolák III. osztálya számára. – Betűország negyedik virágos kertje: Olvasókönyv az elemi iskolák negyedik osztálya számára. – Betűország ötödik és hatodik virágos kertje: Olvasókönyv az elemi iskolák ötödik és hatodik osztálya számára. Megjegyezzük, hogy az olvasókönyvek az 1925-ik évi elemi iskolai tantervek alapján készültek.

A családnév és foglalkozás-megnevezés szinkronja a nyelvi játék forrása. Kitűnő jelentéstani és egyben helyesírási feladatsor, sőt a leleményes tanító további szópárok megnevezésére és értelmezésére serkentheti tanítványait. Íme a költészet eszközeivel végzett nyelvi, nyelvtani ismerettudósítás; többet ér minden elméletieskedő szabálymagyarázatnál!

Hasonló a Helyesírás versben című tanköltemény is:

Tudjátok-e,
Icu, Samu,
mely szó végén
rövid az *u*?
E szavakat
versbe szedtem,
el is mondom
néktek menten.

* * *

Szürke az ég
mint a *hamu*,
fészkén ül már
gólya, *daru*.
Hazafelé
baktat *Pityu*,
húzza vállát
két nagy *batyu*.
Az egyikben
fura *áru*:
bábszínházhoz
sok-sok *bábu*.

A másikkban:
drót, szeg, *gyalu*
épp ezekre
vár most *apu*.
Nincsen messze
már a *falu*,
látszik a sok
rácsos *kapu*.
A kapuban
ott áll *anyu*,
azt lesi, hogy
jön-e *Pityu*...
Szürke az ég,
mint a *hamu*.
elszendertül
gólya, *daru*...
S ha bezárul
minden *zsalu* –
elalszik az
egész *falu*...

A tanítás, a finom didaktikai szándék Szalai Borbála korábbi köteteiben is megtalálható. Utalunk ismét a Giling-galang csengettyű címűre, ahol az ábécé a vers témája, szellemes és játékos módon sorolja fel a magyar betűrendet. A vers nyelvi anyaga is kiváló, mert gyakori, jól ismert magyar utóneveket használ fel az ábécé szemléltetésére. A tanító indukciós szöveggként is bemutatathatja nyelvtani és helyesírási ismeretek tanításakor, tudatosításakor, de a tanévzáró ünnepély egyik elsőosztályos verse is lehet:

Ábécé

Megtanultam
az ábécét!
Minden betűt ismerek!
Figyeljétek,
ábécében
hogy fűjom a neveket!
Anna, Árpád,
Bori, Cili,
Csilla, Dóra, Emőke,
Éva, Flóra,

Géza, Gyurka,
 Helén, Irén, Jenőke.
 Kati, Laci,
 Misi, Nóri,
 Ottó, Ödön, Palika,
 utánuk jön
 Rozi, Sári,
 Szilvi, Tomi, Ulrika.
 No de várj csak!
 Hol maradt el
 Vili, Zoli s a kis Zsolt?
 Az ábécé
 végén jönnek:
 ők zárják a betűsort.

Az Őrködő csillagok című kötet ugyancsak értékes része a mondókák, találós kérdések ciklus. E helyen Szalai Borbála a magyar népi gyermekversek hagyományához kapcsolódik. A 20. századi magyar gyermeklírát egyik felbecsülhetetlen értéke: kötődés a magyar folklórhoz, a magyar népi irodalmi hagyományokhoz. Ez Szalai Borbálánál is így van! Néhány jellemző szövegrészlet:

MONDÓKÁK

Spenótot főz
 a szakács,
 buktát süt a
 kukta –
 ha megeszed
 a spenótot,
 tied lesz a
 bukta.
 * * *

A fazékban
 rotyog a víz:
 krumpli fő,
 ugrál rajta
 a zománcos
 kék fedő.
 Míg a krumpli
 a tűzhelyen
 rotyogott –
 a nagy fazék

sokszor emelt
 kalapot.

* * *

Ablak alatt
 almafa,
 rajta maradt
 hat alma.
 Rajta maradt
 hat alma –
 a nap azt csak
 aszalta.
 Aszalgatta,
 aszalta,
 aszalt ma a
 hat alma.
 Aszalt alma
 hat maradt:
 maga aszalta a nap!

KISZÁMOLÓ

Pál, Pál
kalapál.
Találd ki, hogy
mit csinál!
Ráfot? Lőcsöt?

Galambdúcot?
Hunyó
leszel,
ha nem tudod!

TALÁLÓS KÉRDÉSEK

Ha süt a nap –
veled megyek,
a küszöbig
elkísérlek...
Át ne lépd a
küszöböt –
mert én nyomban
eltűnök! Mi az?

(Árnyék)

* * *

Lábam nincs, hát
nem is járok.
Amíg nővök,
fejen állok.
Nem is nő más,
csak a fejem...
Tudod-e, hogy
mi a nevem? No mi?

(Hagyma)

* * *

Akárhová
vigyen utunk,
mindenüvé
együtt futunk.
Egyformán gyors
a futásunk –
mégis egymás
mögött járunk. Mi az?
(A kerékpár kerekei)

* * *

Gyönyörködtet,
megcsodálom.
Hogy láthassam,
alig várom.
Nytott szemmel
mégsem látom.
Tudod, miért?

Mert ez:...! No mi?

(Álom)

* * *

Tizenketten
útra kelnek,
s amint mennek
mendégélnek,
egy-egy mindig
lemarad.
Az út végén
a legvénebb
már csak egymaga
halad.
Mi az?

(Az év tizenkét hónapja)

* * *

Van egy madár,
jól ismered.
Nem fűtyül az
víg éneket.
De ha mégis
szól a hangja:
egyre csak a
nevét mondja.
Milyen madár?

(Kakukk)

Az 1980-as Giling-galang csengettyű kötetben is számos mondókát, kiszámolt és találás kérdést olvashatunk, amelyek mindegyike kétversszakos szöveg, szellemes és gondolkodtató feladványokkal.

Szalai Borbála másik kötete a Csipkebokor, csipkeág című, 1986-ban jelent meg gyűjteményes kötetként és a 60 éves költőnő kisiskolásoknak írt legszebb verseit tartalmazza. Az Örkdő csillagoknál terjedelmesebb és tematikailag is gazdagabb kötet, noha a költő több korábbi – helyenként módosításokkal csiszolt – versét is tartalmazza. A Csipkebokor, csipkeág című gyűjteményes kötet hét önálló verscsoportot, ciklust tartalmaz, amelyek önmagukban is tematikailag önálló egységek:

- S megmozdult egy picinyke rügy bölcsőjében
- Álmomban a titokzatos csillagok közt jártam...
- Hull a harmat hűs harmatja...
- Nem mese ez!
- Az ős aranyló falevélből terített elénk szőnyeget
- Puha pihe paplan alatt álmodik a mag
- Meddig érhet a világ?...

A kötet ciklusait vizsgálva azt állapíthatjuk meg, hogy tematikailag általában meghatározó a természettel, a természeti jelenségekkel, tájjal és annak élőlényeivel (madarakkal, állatokkal stb.) kapcsolatos versek.

Szalai Borbála e kötet vonatkozásában is kötődik a magyar lírai hagyományokhoz, különösen a tájleírás terén. Tematikailag sok újdonságot, mást és eltérőt nem hoz ez a kötet a korábbiakhoz képest. Inkább azt mondhatjuk, hogy a téma kifejtése gazdagabb, színesebb, tágabb, a valóságból mélyebben merítő. A formai kifejezőeszközökről, ritmusról, rímelési formációkról, strófaszerkezetekről, nyelvhasználatról hasonló megállapításokkal élhetünk.

Szalai Borbála az a költőtípus, akinek alkotói módszerére az is jellemző – mások mellett –, hogy korábban írt verseit újból előveszi, átdolgozza, csiszolja, változtat és módosít rajtuk, s ezzel érettebbet, szebbet, maradandóbbat alkot.¹⁰

Érdeemes megfigyelni a két kötet azonos című versét, amelyeket mindkét helyen a kötet első verseként találhatunk meg:

Az Örkdő csillagok című kötetben (1983)

BÚSUL A TÉL...

No, öreg tél,
csomagolj és
indulj szépen!
Melengető
nap ragyog már
fönn az égen.
Március is
félúton jár:
nem maradhatsz!
Át kell adnod
helyedet az
új tavasznak!...

¹⁰ Lásd bővebben: Író-olvasó találkozó a sárospataki Comenius Tanítóképző Főiskolán, 1996. április 16-án, Videofelvétel, (a videofelvétel a szerző tulajdona – K. S.)

Búsul a tél –
ereszekről
hull a könnye,
úgy pereg, mint
kalárisnak
fényes gyöngye...
El is tűnik
a gyöngyfűzér
észrevétlen –
s megmozdul egy
picinyke rügy
bölcsőjében.

A Csipkebokor, csipkeág című kötetben (1986)

No, öreg tél,
csomagolj és indulj szépen!
Lásd, a nap is
melegebben süt az égen.
Március már
félúton jár, nem maradhatsz,
át kell adnod
helyedet az új tavasznak.
Búsul a tél,
bánatában könnyet hullat,
cseppjeiből
ereszekre gyöngysort aggat...
Eltűnnek a
jégcsapok is észrevétlen –
s megmozdul egy
picinyke rügy bölcsőjében.

Mielőtt a szöveg-összehasonlítás részleteit, az azonos és az eltérő elemeket megvizsgálánk, érdemes elidőzni a két kötetindító vers ciklusbeli funkciójáról.

Mindkét kötet versanyaga tematikailag rendezett, mintegy mottóként jelennek meg a ciklusok elején vagy a versekből vett idézetek, vagy tömör, a ciklus tartalmát kifejező gondolatok.

Az 1983-as kötet első ciklusának címe: „A Föld szíve tavaszt dobban...”, amely önmagában is szép és kifejező költői kép, ugyanakkor egyben a „Szellő szökken”... című kétstrófás vers záró sora. Ez talán jelentéktelennek tűnhet a felületes olvasó számára, mégis fontosnak tartjuk, ugyanis – többek között – ez is kifejezi Szalai Borbála rendkívül tudatos kötetalkotó szándékát. Ezt erősíti meg az 1986-os kötet másik (Búsul a tél) szövegváltozata is, hogy ti. itt is tudatos költői szándékkal állunk szemben. Mi mással – mint tudatossággal – magyarázhatnánk ugyanis azt, hogy ebből a versből vette a költő a ciklusbevezető gondolatát is: „... s megmozdult egy picinyke rügy bölcsőjében”, amely itt is a költemény zárásaként jelenik meg.

Nos, az iménti fejtegetéssel előlegeznénk a későbbi értékítéletünket, hogy az 1986-os kötet érettebb, letisztultabb, minden szempontból kidolgozottabb elődjénél, az 1983-as kö-

tetnél. Természetesen tudnunk kell azt is, hogy a „Csipkebokor, csipkeág” című kötet ugyan válogatás, de az átvételek szándéka, az átdolgozások költői megoldásai, a verstani, képi, nyelvi változtatások is ezt az értékelést erősítik.

Kitűnő példa állításunk igazolására a már idézett két versszöveg. Figyeljük meg a következő részleteket! Azonnal feltűnik egy külső formai elem: a sorok eltérő szótagszáma, s ebből következően a strófaszerkezet jelentősen megváltozott formációja; így a korábbi 24 sorból mindössze 16 sor lett, s ezzel változott a központosítás is. Ezek a formai változások – íme a példa a funkcionalitás szemléltetésére – a tartalom teljesebb kifejezését eredményezik. Míg a korábbi versben folyamatos és következetes $4 + 4 + 4 + 4 \dots$ szótagszámú sorokat találunk, addig a későbbi átdolgozott változatban a $4 + 8 + 4 + 8 + 4 + 8 \dots$ szótagszámú sorokat követhetjük. A szaggatottabb, talán darabosabb egymásutániságot az ütemek összehasonlásával ($4 + 4 + 4 - 4$ ($4/4$)) nyugodtabb, harmonikusabb, lágyan hullámzó és összetartozóbb hangulatú szöveg váltja fel.

Egyébként többször utalunk korábbi fejezeteink elemzésében arra, hogy a $4/4$ ütemű sorfajta az ún. ősi nyolcas az egyik legismertebb és leggyakoribb sorfajta, ritka az a magyar költő, aki ne használta volna. Az ősi nyolcas a magyar népdalok egyik legelterjedtebb sorfajtája, erős „népi íz” tapad hozzá, ezen túl éppen régisége miatt a 20. századi magyar költők (Ady Endre, Juhász Gyula és mások) szívesen használják fel archaikus hangulatok felidézésére.¹¹

Az ímént idézett két vers folyamatosan kiteljesedő megszemélyesítés, amely a tél és a nap párhuzamára épül. Éppen a változtatásokkal lett meghittebb, részletesebb, s egyben realisztikusabb a leírás. Személyesebb lett a vers képi világa azáltal is, hogy helyenként változott a kommunikációs helyzet is: pl. Lásd a nap is süt az égen és mások. Árnyaltabbak lettek a vers közepén lévő (Búsul a tél...) képrészletek, újszerű a „jégcsapok is észrevétlen...” kiegészítés, amely szépen készíti elő a vers zárását. A tömör és igen kifejező verszárlat egyben a ciklus tartalmát is előlegező gondolat.

Ritkán esik szó elemzéseinkben a versszövegek helyesírásáról,¹² a központosításáról. E vonatkozásban is indokolt változások vannak a korábbi szöveghez képest. Figyelmet érdemel – a sortördelés változása nyomán – a felkiáltó jelek, a kettőspont, a három pont, a gondolatjel módosulása.

Egyébként a központosítás (az írásjelek használata) nem öncélú a költészetben, funkcióval bír, a szöveg értelmezését segíti, azaz általánosságban azt mondhatjuk, hírértéke van. A szépírói helyesírás is befolyásolja a versszöveg stilisztikai hatását.¹³ Ezeket összefoglalóan nyelven kívüli (extralingvális) eszközöknek nevezzük.

¹¹ Lásd bővebben: SZERDAHELYI: i. m. 90–92. Gyakorlati verstan és verstani gyakorlatok. FERENCZ GYÖZÖ, Nemzeti Tank. K. Bp. 1995. 16–22. Rendszeres magyar verstan. HORVÁTH JÁNOS, Akad. K. Bp. 1969. 18–45. Az ősi nyolcas és családja. HEGEDŰS GÉZA, In: A költői mesterség, Trezor K., Bp. 1992. 72–76.

¹² Költői nyelv, költői nyelvtan. HEGEDŰS GÉZA, i. m. 54–59. p.

¹³ A stiluselemzés elméletére, formáira és módszereire vonatkozóan lásd bővebben: A magyar stilsztika vázlat. FÁBIÁN PÁL, SZATHMÁRI ISTVÁN, TERESTYÉNI FERENC. Bp. Tankönyvkiadó, 1994; Stilsztika. GÁSPÁRI LÁSZLÓ. Bp. Tankönyvkiadó, 1992; Stilsztika. SZIKSZAINÉ NAGY IRMA. Bp. Trezor Kiadó, 1994; Stilsztika a gyakorlatban, Szemantikai alakzatok I. VIRÁGNÉ HORVÁTH ERZSÉBET. Békéscsaba, 1996; Szóképek, képek és az irodalmi művek nyelvi elemzésének néhány kérdése: Irodalmi és nyelvi közlemények. 23. 1967; Stilsztikai ábécé. R. MOLNÁR EMMA, VASS LÁSZLÓ. Szeged, 1984; A költői kép: Esszék, tanulmányok. NEMES NAGY ÁGNES. Bp. Magvető, 1982; Stílus és műfaj a beszédműben. SZATHMÁRI ISTVÁN. In: A nemzeti szeretet kapcsa: Az „Édes anyanyelvünk” verseny 25 éve (szerk.) KOVÁTS DÁNIEL. Sátoraljaújhely, 1997. 59–67; Szempontok és adalékok a

Nem ritka – a többletjelentés kifejezésére – a kis- és nagybetűs írásmódnak a köznyelvi helyesírástól való eltérése. Gyakran élnek költőink a felkiáltójellel, amely a határozott felszólítás és az erős érzelmek, indulatok jele. A kettőspont szokásosan a kiemelés szolgálatát látja, míg a kérdőjel az értelmi, érzelmi alapú hanglejtés látható megjelenítése. A pontosvessző a többszörösen összetett mondat tagolásának, értelmezésének nagyon fontos eszköze. A három pont is gyakori a költészetben, az érzelmek intenzitásának és folyamatosságának jelzése. Használatos még a kötőjel, a gondolatjel, a zárójel, de az sem ritka főként a modern lírában, hogy a költők elhagyják a központosítást (interpunkciót).

Szalai Borbála Csipkebokor, csipkeág című kötetéből tanórai vagy önálló műelemzésre ajánljuk a következő szép verseket: Édesanya benéz engem, Későre jár..., Göncölszekér, Kitaláltam! De jó volna, de jó lenne! Katicabogárka, Nincs a hegynek csizmája..., A hóember sétatotja, A zsiráf, Mi a legfeketebb? Dongó Dani Danája, Nyelvbuktató (eszperente mese), A szekér meg a targonca, Mondókák.

Irodalom

Új magyar irodalmi lexikon: 3. köt., (P–Zs) (főszerk.) PÉTER LÁSZLÓ. Bp. Akad. K., 1994. 1887.

Kárpát-Ukrajna hullámhosszán. SÁNDOR LÁSZLÓ. In: Élet és Irodalom, 1984. 3. sz. 8.

Kárpát-ukrajnai tallózó. M. TAKÁTS LAJOS. In: Napjaink, 1984. 11. sz. p. 34–35.

Ki kicsoda a mai magyar gyermekirodalomban? Életrajzi kislexikon kortársírókról, költőkről. (szerk.) FOGARASSY MIKLÓS. Bp. OSZK–KMK, 1988. 150–151.

BARANYAI KATALIN

Ahol járok, ahol megyek (Czigány Lóránt életrajzi kötete alapján)

Ajánlom e tanulmányfélét szeretettel és *tisztelettel Kováts Dánielnek*. Dani Bácsinak, aki munkatársam és atyai segítőm volt Sárospatakon, s akivel összeköt a szülőföld, az anyanyelv és az irodalom szeretete mindenek előtt, de sohasem adódott alkalom rá, hogy olyasmiről is beszélhessek vele, ami már az egyéni sorsvonalak mögött húzódik.

Gondolatok szülőföldről, magyarságtudatról, emigránslétről és a nemzeti géniuszról

Nincs tudomásom róla, hogy közvetlenül törvénybe lenne iktatva a „beszéld el fiadnak!” ősi és belső parancsa, az emlékezés joga. Különösen, ahogy képzelem: nem csupán az egyén, hanem egy közösség lelki jóllétének az egyik feltételeként.

Jobb is talán. Végtelen sorokban vonulhatnának jelen századunk büntudattól sápadt nemzedékei, nem is beszélve a főbűnösökről, akik így vagy úgy beléjük fojtották a szót, vagy leszoktatták őket az emlékezésről. A magyar irodalomnak szerencsére régről van gyakorlata a folytonosságok fenntartásában: az erdélyi külön történelem, a politikai szereptisztázás, a közösségi és egyéni nekifeszülések (vélt) kudarcai, a hazára külhomból visszatekintés emberi léthelyzetei mind létrehozták igazságot szolgáló és arányokat is átíró, vagy kiemelő műveiket. Önigazolásuk és önismeretük különböző változataival vertek bójákat egyéni és közösségi emlékezés határpontjainál, hagyománytisztelő időkben.

A huszadik századra azonban a kizökkent időt kellett helyrebillenteni minden egyéni sorsmagyarázatban – talán ezért gyűrte olykor maga alá az emlékezőt a politika, a történelem. Akár a történetek idejében, akár az emlékezés pillanatában.

Czigány Lóránt, magyar író életrajzi kötetét olvasván gondolkodom mindenről. A szerző jó hatvanas a könyv írásakor, Londonban él, meg Budapesten, a nyugati magyar irodalom ismert alakja, irodalomtörténész. – Mit keres máris az emlékezésirodalomban? – 56-ban, egyetemista menekültként ő is súlyos magyarországi tanulóéveket vitt magával, no de miért nem a megőrizni és leporolni érdemes múlt (intézményes) archívumában helyezte el az emlékeit? És miféle szándék ragasztatta kötetének a címlapjára a Sátoraljaújhegyi „Kegyes-rendi Főreálgymnasium” Krúdy korabeli fotóját, méghozzá egy önfeledt kaján kisangyallal a hegyében? A biográ-

fiai adatok szerint az alant csoportosuló diákok még a szerző édesapjánál is öregebbek, ő maga pedig 1948 és 52 között már csak a jogutód gimnáziumba járhatott. Hogy-hogy Czigány Lóránt oxfordi diplomával, amerikai professzori múlttal e ki-mondhatatlan nevű zempléni határváros alma materének képével ébreszti Kisfaludy Károly szállóige-sorát a szülőföldről?

Elfelejtette volna, hogy az utóbbi félszázad alatt szerte e hazában bizonyos kisebbségi érzéssel mertek családi-táji kötődéseikről vallani az emberek?

Az olvasó tanúskodhat: Czigány Lóránt éppen e történelmi tudatzavar jelenségeivel szembesít minket, amikor életének első húsz esztendejéről: családjáról és a három élményadó-felnevelő városról: Gyöngyösről, Sátoraljaújhegyről és Szegedről emlékezik a világ legtermészetesebb hangján, a szeretetén.

Ha az ő felfogásában akarjuk értelmezni a személyes múlt legelső rétegeit, a szülőföld fogalmához kell visszakanyarodnunk. Czigány, aki az angliai emigrációkban atyai barátjának mondhatta a Szerelmes földrajz szerzőjét, Szabó Zoltán franciás patriotizmusa jegyében gondolkodik: „Első élményünk hazánkról nem történelmi, nem politikai, nem múltból átszóló, nem jövő felé mutató, nincs köze határhoz, hatalomhoz, államhoz, államformához, különösképpen nincs köze világnézethez, vagy politikai párthoz, nincs köze nacionalizmushoz sem. Mindezek későbbi dolgok... éppen ezért nagyszerű, mert ilyen emléktelen, tervtelen, indulattalan. Nincs köze hozzá se érdeknek, se érdemnek, csak szeretetnek.” – Ez a szemlélet hatalmas szellemi energiát szabadít fel abban, aki képes egyre több és több (kulturális, történelmi, szociális) tartalommal és tapasztalattal megtölteni élete során a tájhazának ezen indító élményét. Ahogyan Szabó Zoltánnak (és nemzedékének) a trianoni trauma, úgy Czigány Lórántnak az ifjúkori hazavesztés elviseléséhez ad szilárd alapot e sok rétegű hazatudat. Nyugodtan ráépíthette a (ma már Londonban és Budapesten egyformán otthonos) magyarságát arra a gyökérrendszerre, amely egy mátraalji mezővárosban (Gyöngyös), egy csonka-zempléni határvárosban (Sátoraljaújhegy) eredt, és egy Tisza-parti egyetemváros hagyományain erősödött.

A sors szempontjából (s ez kétezer éves keresztényi tapasztalat) nincs kis hely, eldugott város. Czigány Lóránt nemzedéki élménye is az volt, hogy mindenütt rátalált a történelem: szüleivel a háború elől menekülő kisfiúként, gimnáziumi tanórán és az egyetemi menzán. „A te hangyányi életed / Az én hangyányi életem / Együtt: történelem” – így kalauzolja beljebb az olvasót a szerző Horváth Elemér, a New York-i költő-barát szavaival.

Amit írt, életrajz tehát, egyszerre egyéni és történelmi érdekeltségű, de minden részlete érvényes a maga saját írói dimenziójában is. Mégpedig úgy, hogy egyszerre szóljon nemzedéktársaknak (ittthon és külhonban), hazai fiataloknak és az olvasónak általában. Czigány Lóránt filológusi jelenléte a könyvben ezért nem fölösleges: ma már lábjegyzet kell az ötven éve történetekhez a családi elbeszélésektől elszokott nemzedékeknek. Szerzőnk persze előnyben lenne a mégoly becsületesen mesélő belhoni emlékezőkhöz képest is. Mivel nem félemlítették meg, vagy soha-

sem kényszerült a kettős gondolkodás, kettős beszéd erkölcszavaraiba, amit ő hozzáfűz valamihez a könyvben, az valóban a magyarázat, és nem áthallás, vagy magyarázkodás. Tárgyszerű tehát Czigány Lóránt, és – természetesen – elfogult, de nem egyoldalú.

Ez a szerencsés világlátás az 56-os emigráció sajátos helyzetéből ered: itthon élt, az ötvenes években is, érti a kor minden hangulatát, de nem volt részese annak a korszakos bűnnek, amely ellen maga is fegyvert fogott a forradalom idején. Nem érzi magát áldozatnak, de hősnek sem, mert Nyugaton pallérozódott gondolkodással már végképp idegenkedik az efféle pózoktól.

Azt hiszem, az európai és a magyar emigráció legjobb hagyományait folytatja: képes megőrizni a természetes arányérzékét, és ugyanazon mércével mér Sátoraljaújhelyben vagy Berkeleyben. Provincializmustól és gögtől egyaránt felszabadít ugyanis e nézőpont: a világban máshol is otthonos ember mondja el, mennyire fontos és elindító volt mindaz, ami húszéves koráig itthon történt vele. Semminek sem kell/szabad tehát másképpen történnie a felidézésekor, mint annak idején.

Miért gondolom, hogy keveseknek adatik meg az önmagával szembenezés hasonló békéje ma ebben a hazában?

Czigány Lóránt szájából valóban nem felületes, vagy merev életelvként, hanem megtapasztalt és megtartott életigazságnak hangzik, hogy a túlélés parancsa megelőz minden másét, még az intellektusét is. De látható, hogy e túlélésként emlegetett magatartás eleve magával hordozza az erkölcs és az intellektus határerőit, ezért a fogalom kitágul, s nekünk már a folyamatosság és *értékfolytonosság* egy lehetséges példáját jelenti.

Számomra már a könyv címe jelszó, vagy találós kérdésként értelmezendő. (Persze, beléphetünk anélkül is az olvasmányba, de a praktikus előrehaladás ez esetben nem elegendő.) Kisfaludy sortöredéke azokban indít el emóciókat, akik vagy 45 előtt, vagy az akkor képzett tanárok (felmenők) szájából hallották benne a szülőföld énekét. Soha később nem csatolta vissza a magyar reformkor és romantika sokrétű hazafiságához a hazaszeretetet tankönyvi irodalompolitika itthon – tudjuk, milyen okokból. Aki tehát érti az utalást, az elfogad és ért egy bizonyos *nemzeti kódot*, minden további direkt megnyilvánulás nélkül. Ha már nem ismeri, de utánanyomoz, legalább cselekvő részese, legrosszabb esetben pedig kíváncsi olvasója lehet egy lehetséges magyar identitás és intellektus keletkezéstörténetének.

Amikor a két háború közötti „kultúrnacionalizmus” egy-egy finom példája, a Cs. Szabó Lászlóé és a Szabó Zoltáné jut eszembe később is olvasás közben, nem kizárólag a közös emigrációs sziget-létbe akarom visszakapcsolni Czigány Lóránt. Hogy valóban mozdíthatatlan, állandó, biztonságos és maradandó a költők Magyarországa – ezt a babitsi értékszemlélet és a reform (népi) értelmiség már a Czigány Lóránténál korábbi nemzedékeknek megtanította egyszer. A nyugati szigetmagyarság számára azonban magától értetődően megmaradt közösségi aranyalapnak ez a szellemi Magyarország még akkor is, ha a kint formálódott alkotói (költői-írói) ízlés valakit a teljes modernizmusba vitt. A szándékos rejtjelezés a

címbe tehát nem távol tartani, hanem inkább beljebb csalogatni akarja az ifjabb olvasókat a könyv világába. Olyan szellemi-érzelmi vonzáskörökbe, amelyek a szerzőn és életén túlmutatnak. De ott áll az első fejezet élén egy másik, ugyancsak mottószerűen ékes félsor. Ismerd meg tenmagad! – Az antik művelődés csapás-irányt jelző, amúgy közismert szállóigéje. Ez a fonetikus idézett görög intelem és a később felhasznált di(e)ákos szójáték, a „miles comam uram” pontosan kiszámított helyet foglalnak el a könyvben. Két szinte közhelyszerű kifejezés telik meg jelentéssel és fogja össze globálisan a műveltség és a morál jegyében a látszólag gyanútlanul előrehaladó élettörténetet.

Hősünk (a könyv tagolása szerint a gyermek, a kamasz és az ifjú Cz. L.) az egyetemes európai és a klasszikus magyar műveltség folyamatosan(!) érvényes koordinátái között természetesen mozog – emblematikusan kifejezi ezt a fenti két idézet. Az egyetemi katonáskodásról szóló fejezet latin címében azonban Czigány már világosan az *egyén* lehetséges magatartásának a felelősségére utal, létezésének és helyzetének akár groteszk keretei között is.

Ha az időbeli előretalálásokból elképzeljük az önéletírás következő kötetét, vagy segítségül hívjuk Czigány Lóránt emigráns íróársainak tapasztalatait, elsősorban a Cs. Szabó Lászlót, látható: ezek a szellemi és erkölcsi kondíciók odakint, a nyugati őrhelyeken is érvényesek voltak, és minden más mellett, ma is azok. Őshonosoknak és bevándoroltaknak egyaránt. Létezik még spiritualizálódva egy bizonyos (szellemi-erkölcsi) Európa? – Vitathatatlan, hogy Czigány Lóránt és 56-os diáktársai többek között azért tudták figyelemre méltóan megállni a helyüket a befogadó nyugat-európai, amerikai egyetemeken, mert vitték itthonról azt a szellemi és értékbázist, amelynek megmutatkozásakor az említett Cs. Szabó László éppen elégedettsége jelül fogadta az angliaiakat atyai barátságába. Ennek eredményét láthatjuk abban, hogy először tudott kulturális és irodalmi fórumokat és szerveződések fenntartani és tartósan működtetni, sőt részben visszakapcsolni a hazai művelődésbe egy magyar emigrációs generáció. Nemcsak kitermelte, hanem meg is tartotta a saját értelmiségét és irodalmát. Jelen könyvének az egyik perspektivikus jelenetében Berkeley egyetemén a lengyel-litván Czeslaw Milos és a szerző meghökkennek, amikor a szovjet szocreál iránt érzett naiv amerikai vonzalmat észlelik. Cinkos kacsintásuk azt véli az olvasó emlékezetébe, hogy hagyomány, mégpedig megbecsült saját hagyomány nélkül nem lehetséges közös gondolkodás a még oly közeli népek fiai között sem. Ennek igazságát – úgy látszik – az emigráns léthelyzet magától érvényessé teszi. Mintha a hazai jelenléttől megfosztott generáció odakint nemcsak kiváló egyetemeken végzett volna, hanem a polgári öntudat és szabadság iskoláiban is. Az ahol járok, ahol megyek hazai olvasója egyszer-egyszer ízelítőt kap ebből a tudatosodási folyamatból.

Czigány Lóránt a háború idején eszmélt, s húszévesen már a világba kivetett, érett ember. Korosztályával együtt korán kezdett a saját fejével gondolkodni és azok közül való, akik makacsul (következetesen?) ragaszkodtak a gondolkodás szabadságához azután is. Mivel éppen ez utóbbira maradt kevés lehetőség – a nyil-

vánosság világában – azok számára, akik itthon maradtak, azt hiszem, ezen a ponton nem szabad felületes összehasonlításokba bonyolódni. Érdemes lehet azonban Czigány Lóránt könyvének egy sajátos aspektusáról, a humorról külön szólni. Ez a magánszférában megbújva amúgy itthon is jellemezte az egyes politikai korszakot, de mindvégig és elsősorban szelepként szolgált az egyén számára. Czigány Lóránt közismerten gunyoros, nevetető hajlamának már-már szemléletformáló ereje van. Nem a karaktereket szellemesen vagy kíméletlenül leleplező pontos és gyors írói rajzokra gondolok csak a kötetből. A kamasz hős minden sztoriban tud és mer nevetni a felnőttek kelepcéhegyzetén. Akkor is, amikor a minden normát túllihegő DISZ-titkár megleckéztetése miatt keverik bajba (magukon kívül) pl. a gimn. igazgatót, meg akkor is, amikor – éppen a kicsapatás idején – barátjának „reakciós” édesapját tréfálják meg Szabad Európa álhírekkel. Czigány Lóránt azonban minden életkorban mer nevetni azon, ami komoly (is), és lát komoly értelmet, ha van, a nevetségesben –, inkább ez lepi (és örvendezteti) meg a gyanútlan olvasót ebben a könyvben. Egy-egy frappáns jelenete – édesapja korosztályának katonaéletéből, vagy a sátorlajújhelyi lokális történelem tudatzavarairól – éppen a történeti miliőt képes felszíkraztatni néhány sorban. Akik hiteles forrásból nem ismernék, azok is megértik, nem véletlen, hogy éppen e méltatlan helyzetbe jutott zempléni kisváros család- és sorstörténetei szolgálnak a legtöbb regényszerű életanyaggal. Czigány nem beszél túl e történelmi szituációt, inkább az egyéni-családi lefokozottság tragikomikus kisvárosi rajzait készíti el, megtartva a korabeli látásmód frissességét.

Hogy miért tulajdonítok egyetemes jelentőséget Czigány Lóránt könyvében a humornak? Az élet normális arányainak a megőrzése a nevetés valamilyen beavatkozásával – talán nem jellemez-ellenpontoz-e már önmagában is egy kort ez a magatartás? Az egyéni sors úgyis megy tovább, és legfeljebb nincs kedvünk nevetni, de a nevetés, az nem elvehető joga az embernek. Belső szabadságát és ember voltát feltételezi.

Számomra Czigány Lóránt magatartása 1956 ifjú közszereplőjeként a kötet szegedi, harmadik fejezetében pl. azért is hiteles, mert nem, mondjuk, a Petőfi-kör nevezetes gyűlésének a revelációként ható felismeréseiből, hanem élete megelőző mozzanataiból, szervesen következik. A saját szemlélethez való jogot fenntartó bölcsészfiú szabadságharca minden normális rendszerben természetes volna. Akkor és ott nem az.

Sejtésemet igazolja egy jellegzetes és árulkodó motívum a könyvből, hogy ti. mennyire érzékeny a korabeli politika egy-egy helyi őrszeme Czigány Lóránt – kamaszkora óta benne bujkáló – szatirikus vénájának még a rezdülésére is.

Az a gyanúval elegyes (éber) figyelem, amelyet karikírozó készségével rendre magára vont, leleplezi az összeszorított szájú népboldogítókat (a korszak hatalmi pszichózisát), és még csak termeli az ellenanyagot a korabeli egyetemistában. Hiszen Czigány Lóránt az „olvasó nép” makacsul kérdeztető fia az intellektuális gyarapodás mohó igényével érkezett Szegedre. Megelőző korok értékrendjében fogant vágyai horizontok tágulásával, új világok megnyílásával kecsegtették, de csalódnia

kellett. A társadalom szférájában később torzulásoknak nevezett jelenségeket nem dimenzió és perspektíva-bukfencsel vagy stílusparódiákban korrigálhatja-e leggyorsabban? A filológia „kicsiny” tényeihez ragaszkodó irodalomtörténész orosz-lánkörmének villanásai voltak ezek a csupán „nagy összefüggések” függvényében gondolkodni képes (bátor?) ideológia korában.

Czigány Lóránt személyes kortörténetéből végül pontosan követhető, miként fordul ezen militáns ideológia ellen saját szellemisége, sőt gyakorta a forradalmak érvényes logikája szerint. A könyv (az események időrendje és természete szerint) az 1956-os fegyveres ellenállás csúcspontjához tart és annak bukásával ér véget. Czigány a hiteles tanú belső élményét: az antimilitáns, de józan eszű húszéves filosz felismeréseit veszi alapul későbbi visszaemlékezéseihez és helytörténeti oknyomozásához.

1956-ban visszaütött a hidegháborús katonai nevelés erőltetése: szinte kínálkozott a raktárak valóságos fegyverkészlete a harcra kiképzett ifjak honvédő, szellemi-lelki szabadságharcához. Czigány Lóránt nem teremt mítoszt utólag sem. Ugyanakkor érezteti: 56 sorsokat vág el, indít más útra, vezet tragédiába, vagy rejt homályba: mindenképpen kitágítja a magánidő dimenzióit. („Az október 16-i gyűlés egy héttel a forradalom kitörése előtt zajlott le. Miket beszélek, dehogy egy héttel, egy évszázaddal korábban! De már akkor, 16-án ijedt táncot roptak Szege-den a tatár agyvelők.”)

Bátorság és gyávaóság sohasem egyszerű eseteit egyenként helyezi arra a mérlegre, amelyet még háborúverte gyerekkorából cipelt magával – így minden tett, amelyet felidéz, emberarcú maradhat.

Ki mennyire félt, kinek mennyi volt a félni-féltenivalója 51 és 56 között, vagy 56 őszen a szegedi bölcsészkaron? – nem a számonkérés hajthatatlanságával veszi lajstromba mai fejjel sem, hanem az egyetemista szigorú szemével. Önmagához következetes és hű volt-e valaki, vagy sem – ez számít a legnagyobb nevek esetében is, szakmai és emberi értelemben egyaránt. Példa rá rektor Baróti Dezső, akinek megnyerő európeársága sem feledtette a kérdező egyetemistában a csalódást, ha „nem kívánatos” gondolatokat gyomlálgatott „óvatosan”, és csak majd a maga idején derül ki róla, hogy szolgálati autóján személyesen menti az utcáról hallgatóit a legforróbb napokban.

Végigkísérve 56 előtti éveit és 56-ot, Czigány Lóránttal minden rossz érzés nélkül átsétálhatunk kinti életébe és munkáinak a világába. És ezt nem az emlékeit rendező író következő kötetre tekintető akarátának köszönhetjük, hanem a folytonosságtudat szükségszerűen értékörző voltának. A múlt idővel gondolatilag is korrekt viszonyban álló szerző nem fátyolon át nézi a múltat, tehát nem szépít és nosztalgiaázik, s bár mosolyogva és tanárosan kiigazítja ifjúkori naivságait, de nem érvényteleníti. A kort sem. Magatartása tehát a valósághoz viszonyulásnak olyan szemléletén nyugszik, amely képes az ő itthon leélt húsz évét, írói-irodalmári énjét és az olvasót közös kontinuumba kapcsolni. Talán jobb, ha egyenesen azt mondom:

a hazától távol (emigrációban) leélt felnőtt énje, gondolkodása nem/sem választja el az olvasótól, mert magát az itthon zajló változásokat tekinti viszonyítási alapnak.

De hiszen, milyen szerencsés volt Czigány Lóránt! – vélhetnénk. Egyrészt sohasem szakadt el a honi valóságtól (hazajárt az anyanyelvi konferenciákra), másrészt megláthatta a rendszerváltozást, sőt politikai szerepet is vállalhatott egy időben. Van ebben némi igazság, de hát éppen erre szeretném felhívni a figyelmet! Czigány Lóránt ezúttal is – mint akár az említett két, hazához visszakapcsoló szerep vállalásában –, nemzedékének, a szűkebb angliai és a számosabb nyugati 56-os emigrációnak a sajátos véleményét, végső soron saját világ- és hazaszemléletét fejezi ki. Nem írja át a történelmet, az egyénit sem, de nem is fél tőle, sőt még tágasabb dimenziókba meri helyezni. Leszámolt az illúziókkal, és senkinek sem keresi a kegyeit, tudja, hogy csak magára számíthat. Gondolkodása polgári, sőt talán bizonyos részben világpolgári, de anélkül, hogy magyarságát elveszítette volna.

Arról, hogy Európában, Amerikában szétszórva s onnan haza-hazajárva miként segíti, pezsdi Magyarországot e nemzedéki „emigráns” elit, most nem beszélnek. Inkább az érdekelt, miféle tartalma van annak a kötődésnek, amelyik 25–30 évnyi vákuumát képes kiszorítani, sőt hasznára fordítja, ami vele történt. Ez közelről érinti a könyvet is, amelyről beszéltem.

Új típusú hazafiság ez, tágas magyarság- és világtudat. Intő példa itthoniak számára is, akik újra méricskélgni kezdik európaiság és magyarság belső arányait, ahelyett, hogy a szabad ember fesztelenségével vennék birtokba történelmi sorsként megőrzött magyar létezésformáinkat.

Erről jut eszembe, talán a kis szárnyas puttó ott a Főreálgymnasium tetején nem is egészen tréfadolog. A nemzeti géniusz volna ő, még a XIX. század elejéről, csak letette jobb kezéből a tudás fáklyáját, a balból a kis címet, és nézi-nézi, valahol a távolban, ki pillantja meg őt, ki ismeri fel.

Égerházi László: Gyalakuti festett mennyezetkazetta

SZATHMÁRI ISTVÁN

Szenczi Molnár Albert és az abaúji, zempléni régió

1. Sokat töprengtem, miről írjak Kováts Dániel emlékkönyvébe, az ünnepelthez méltó módon. Két dolgot mérlegeltem. Egyfelől, hogy Kováts Dániel – a szó teljes értelmében tudós tanár, a magyar kultúra fenntartások nélküli segítője, a mindig jó kedélyű hűséges barát – mindenekelőtt szülőföldjének, az abaúji és zempléni régiónak a szerelmese. Itt nevelkedett, itt tanárkodott közép- és felsőfokon, itt vesz részt a szintén e vidékhez kötődő és példamutatóan működő Kazinczy Társaság irányításában, munkájában, végül pedig tudományos kutatásának tárgya is legnagyobb részén Kassa, Sárospatak, Sátoraljaújhely, Abaúj és Zemplén a maga kiemelkedő egyéniségeivel, múltjával és jelenével... Másfelől viszont úgy adódott, hogy sokat foglalkoztam Szenczi Molnár Alberttel, szótáraival, nyelvtanával, zsoltároskönyvével, bibliakiadásával, egyáltalán azzal, hogy mit tett a magyar irodalmi nyelv kialakulásáért. És – bár művelődéstörténetünknek ez a páratlan alakja az akkori Magyarországnak éppen az ellenkező, nyugati végében született, életének nagy részét külföldön, főként Németországban töltötte, majd Erdélyben halt meg –, mint „örök utazó”, mint mindent megismerni és mindig tanulni akaró ember ezen a területen is többször megfordult, sőt – ahogy meglátjuk – az itt kapott indíttatás is hozzájárult nem éppen kismértékben ahhoz, hogy szótárakat szerkesszen, hogy idegen nyelvekből fordítson, hogy tudományosan is foglalkozzon anyanyelvünkkel. A város-, falu- és folyónevek felsorolásával pedig valójában a történeti névtannak szolgáltat nélkülözhetetlen XVI. század végi és XVII. századi adatokat...

Így jutottam arra a gondolatra, hogy a címben megjelölt téma kidolgozásával kívánjak hosszú, nyugodt életet és az eddigiekhez hasonló eredményességű munkálkodást az immár szintén „hetvenkedő” Kováts Dánielnek.

2. Mire, milyen forrásokra támaszkodtam jelen dolgozatom megírásában? Elsősorban Szenczi Molnárnak a naplójára. Pontos címen ΕΦΗΜΕΡΙΔ, diárium vel adversaria mea. Mindennapi dolgoknak följegyző könyvecskéje vagy könyvecske, melybe az ember egyet-mást följegyez, kit osztán könyvekbe rendel. (Kiadta – bőséges jegyzetekkel – Dézsi Lajos: Szenczi Molnár Albert naplója, levelezése és irományai címen 1898-ban: magyarra fordította Szabó András: Szenczi Molnár Albert válogatott művei. Tolnai Gábor irányításával sajtó alá rendezte Vásárhelyi Ju-

dit. Magvető K. 1976. 467–551; a továbbiakban ez utóbbi, többször idézett munkára így hivatkozom: Válogatott művek).

Szabó András így jellemzi találóan Szenczi Molnár naplóját. „Gyermekkorától 1617-ig követhetjük nyomon Naplója alapján életútját, hol alaposabban, hol csak nagy vonalakban: legrégibb emlékeinek részletes leírásától a puszta városnevek felsorolásáig mindenféle bejegyzés előfordul benne. A nyelve nagyrészt latin, de nem klasszikus veretű próza, hiszen ezek többnyire csak önmagának szánt futólagos följegyzések. Itt-ott áttér a magyar nyelvre, főleg, amikor hazalátogat Magyarországra... Annak ellenére, hogy nem irodalmi alkotás, megvan a maga jelentősége a Naplónak: a XVII. század eleji magyar művelődés egyik legnagyobb alakjának életébe és – korlátozottabb mértékben – személyiségébe enged betekintést. Hosszú külföldi utazások, viszontagságok és sikerek, alkotó munkájáról tudósító szűkszavú mondatok – mindez együtt és még sok minden más, színes képet nyújt a hazáért dolgozó tudós, költő és teológus hányatott életéről.” (Válogatott művek 469.)

Felhasználtam továbbá Szenczi Molnárnak a művei elején mindig megtalálható ajánlólevelei, előljáróbeszédei, utószói közül azokat, amelyek kiválasztott régiókkal kapcsolatosak. A *Dictionarium Latino–Ungaricum* (1604) előszavában például azt írja le, hogy Kassán Petrus Dasypodius latin–német és német–latin szótárát meglátva ébredt fel benne a vágy hasonló segédeszköz megszerkesztésére. Vagy a *Dictionarium Ungarico–Latinum*-nak (1604) a magyarországi és erdélyi ifjúság számára írt előszavában elmondja családja eredetét; beszél többek között gyermekkoráról, győri, majd gönci tartózkodásáról, kitérve arra is, hogy Károli Gáspár bibliafordító környezetében milyen ösztönzést kapott a magyar nyelvvel való foglalkozásra. És még sorolhatnám sokáig, idevéve a fennmaradt – neki szóló – leveleket is (1. a Dézsi Lajos-féle, már említett kiadványt).

Még egy megjegyzés: azért használtam a címben a „régio” szót, mert nem szorítokozom – nem is szorítkozhatom – a két jelzett megye szűkebb területére, hanem túllépek valamelyest a határain Borsod, Gömör, Bereg, Ugocsa, Szatmár, Szabolcs és Hajdú irányában.

3. Szenczi Molnár Albertnak az abaúji és zempléni régióval kapcsolatát a következő bontásban vizsgálom: A) Közvetlen látogatása a régióban; – B) Mit mutatnak a régióból számára küldött levelek?; – C) A régióbeli városok, községek emlegetése a naplóban.

A) Közvetlen látogatásai. – Szenczi Molnár Albert naplója szerint hat ízben járt Abaújban és Zemplénben (nem számítva a Kassára költözésüket 1624-ben).

a) Először 1586. november végén – tehát 12 éves korában – érkezett Göncre, hogy részint az ottani iskolában, részint Károli Gáspár és a többi bibliafordító környezetében eltöltson több mint másfél évet. Göncre úgy jut el, hogy 1586 nyarán tíz diáktársával elindult – áruszállító szekerekre kapaszkodva és gyalog – Felső-Magyarország városainak a megtekintésére.

Később – mint általában tette – kétszer is megemlékezett a Göncön eltöltött időről: a *Dictionarium Ungarico–Latinum* (1604) latin nyelvű előszavában és a Károli-bibliának az általa „megjobbított” 1608-as kiadása ajánlólevelében. Az előzőben büszkén utal családjának a székely származására „amelyben a régi nyelv romlatlanul megmaradt”, majd előadja, hogy hol volt alkalma ezt a nyelvet tovább művelni. A szenci iskola után 1586 elejétől Győrben a tudós lelkész, Sibolti Demeter magyar írásait olvasta és prédikációit figyelte szorgalmasan. Göncön viszont „Károli Gáspár úrnál” nemegyszer hallott bizonyos szavak eredetéről tudós beszélgetéseket (például a „köszvény” szóval kapcsolatban Sztárai Mihály, Skaricza Máté és Károli véleményét). (Az előszó magyar fordítását l. Válogatott művek 190–196.) – Gönci tartózkodásáról és magáról Károliról még részletesebben szól az 1608-as bibliakiadásban: „... az időben lábánál forganék az böcsületes embernek, Károli Gáspárnak..., az ki fő igazgatója volt az kinyomtatásnak, és engem gyakorta az visoli nyomtatóhelyben kiküldött az őtőle írott levelecskékkal... egy-néhányszor hallottam, hogy fohászkodván így szólott (ti. Károli): Csak az Isten addig éltesse, míg ez Bibliát kibocsáthassam, kész leszek meghalni és az Krisztushoz költözni. És kívánságát megnyervén az istenes vén ember két esztendővel azután leköltözött az szentek lelkeinek főpásztorához...” (Válogatott művek 225–226).

b) Szenczi Molnár második látogatása valójában az elsőnek a folytatása, hosszabb megszakítással. 1588 nyarán ugyanis Göncről Debrecenbe megy továbbtanulni. Ezzel kapcsolatban jegyezte meg magyar–latin szótára előszavában: „Debrecenben már 15 éves koromban magyar verseket szereztem. A magyar könyveket... oly mohón olvastam, hogy tanítóim kénytelenek voltak erőszakkal a kezemből kicsavarni, hogy a latint el ne hanyagoljam.” (Válogatott művek 193.) 1589 őszén meg ellátogat Nagyszőlősrre, Salánkra, majd Szatmárba. Aztán 1590 januárjában hagyja el Debrecen, és ismét Göncre utazik, majd február 19-én már Kassán van, s ott is marad egy jó fél évig, közben magántanítói állást vállalva. November 1-jén indul aztán – hosszú időre – Németországba.

Erre a második látogatására szintén utalt később Szenczi Molnár a latin–magyar szótár előszavában. Kassán kerül kezébe ugyanis – mint már jeleztem – *Dasypodius* két szótára, és ekkor így sóhajtott fel: „... mi, magyarok... meg vagyunk fosztva ettől a kincstől. Ennek a képe maradt meg bennem, ezután is ezt őrizgetem.” (Válogatott művek 170.) (Csak zárójelben utalok rá, hogy a szótár II. Rudolf császárhoz szóló ajánlásában beszél az 1588-i szikszói veszedelemről is, azaz a törökkel vívott ütközetéről, megrajzolva a szörnyű pusztítást és felsorolva az elesett főbb vitézek nevét.)

c) A harmadik látogatása rövidebb volt. 1599. október 28-án ezt írja naplójában: „9 évi külföldi vándorlás után hazámba indultam...”. Szencet és Nagyszombatot elhagyva Késmárk és Eperjes felől ért Kassára 1600. január 9-én. Az ezt követő hónapban Kassán kívül magfordult Szepsiben (kétszer is), Sárospatakon, Sátoraljaújhelyen, Telkibányán, Göncön, Abaújszántón, Tállyán, Bodrogheresztúron

és Vizsolyban. Február 9-én indult vissza Szencre, majd Németországba. Csak elcsodálkozhatunk azon, hogy Szenczi Molnár Albertnak szinte minden helységben volt ismerőse, tisztelője (elsősorban lelkészek, tanítók, értelmiségiek, illetőleg főurak), akik mindig szívesen fogadták. Egyébként általában egyházi és iskolai ügyeket intézett, és támogatókat keresett.

d) Még rövidebb ideig tartott negyedik látogatása. 1612 augusztusának közepétől négy hónapon át – talán a honvágytól (is) hajtva – ismét bejárja szülőföldje környékét, továbbá a Csallóközt, a Nyugat-Dunántúlt – ezúttal tehát a vizsgált régió kimaradt. 1613. március 26-án azonban ismét útra kelt Magyarország felé, de most már családotul. Több mint egy évig – Batthyány Ferenc jóvoltából – Rohoncon lesz lelkész, majd 1614 júliusától nem egészen négy hónapig Komáromban tölt be hasonló hivatalt. Közben 1613. október 1-től november közepe tájáig ismét nagy kelet-magyarországi utazásra vállalkozik.

Léván, Rimaszombaton át Sárospatakra megy (pontosabban: mennek), innen pedig Hajdúnánásra és Böszörménybe, de „tatártúl féltükben visszafutamodnak” Tokajon át Patakra. Aztán Gönc és Kassa következik. Majd néhány nap múlva Eperjes felé távozik a család vizsgált régióinkból. Szenczi Molnár utazásának a célja egyébként az előzőhöz hasonló lehetett. Hogy mennyire kedvelték mindenütt, mi sem igazolja jobban, mint az, hogy több vendéglátója katonát ad melléjük kísérről, hogy az esetleges ellenséges támadásoktól megvédje őket.

e) Szenczi Molnár ötödik és hatodik látogatása erdélyi utazásával, pontosabban a Bethlen Gábornál való tisztelgésével függ össze. 1614. december közepe táján indult el – családját Somorjában hagyva – Léva, Drégelypalánk, Szécsény, majd Rimaszombat, Tornallya irányába. Ezután következett Szendrő, Fáj, Abaújszántó, Olaszliszka, és az év utolsó napján már ezt jegyzi fel naplójában: „Patak, a scholában hálтам.” 1615 januárjában aztán bejárta a Bodroghoz (Bodrogszerdahely, Nagykövesd, Királyhelmec stb.), majd Kisvárdá, Nagykároly, Szatmár, Nagyvárad érintésével eljut Kolozsvárra. Torda, Szászsebes, Nagyszeben után – február 5-én – Fogaras várában fogadja Bethlen Gábor. Bár jelen témánktól messze esik, mégis ideiktatom az 1617-ben kiadott Postilla Scultetica ajánlólevelének egy fontos részét: „... az erdélyi fejedelemtől, Bethlen Gábornál is tisztességes hivatalom, fizetésem lött volna, hogyha török és tatár hírekkel elremítött gyenge német házamnépét oda bévihettem volna. Hasonlatosképpen az nagyságos Battyáni Ferenc uramnál is megvolt volna szükséges táplálásom, hogyha az ottvaló állapathoz tudtam volna magamat alkalmaztatni.” (Válogatott művek 299.) – Visszatérésekor ismét érintette Abaújt és Zemplént. Útvonala ekkor a következő volt: Gyulafehérvár, Nagyenyed, Kolozsvár, Gyalu, Körösfő, Nagyvárad, Debrecen, Böszörmény, Nánás és utána a régióink: Tokaj, Vizsoly, Kassa, majd Eperjes felé a Vág völgyén át Nagyszombat és Szenc. Április végén indult aztán a család Sziléziába.

Megismétlem: bámulatos, hogy valamennyi helységben egyszerre vendégként és jó ismerősként fogadták őket (ebédre, vacsorára hívták a családot stb.). Az említett Postilla Scultetica ajánlólevelében fel is sorolja Szenczi Molnár „a nemes és

becsületes főembereket”, akik „jótéteményekkel is bizonyították hozzá kegyelmes és szeretetből való jóakarataikat.”

Felsorolja aztán a hasonlóan viselkedő városokat és azokat a lelkészeket is, akik „a prédikátori rendben forgolódtak szeretettel állapotának jobbításában”, és megemlíti azoknak a nevét is, akiknek „szép, hasznos magyar könyveik és nyomtatott prédikációik” vannak. (L. Válogatott művek 299–300.)

Mi történt aztán Szenczi Molnáréknak a Kassára, majd Kolozsvárra költözéséig? Az 1624. március 3-án kelt, latin nyelvű levélben ezt írja Szenczi Molnár Ludovicus Camerariusnak, a cseh király hollandiai kancellárjának: „... Január 23. napján levelet hoztak Magyarországról, s ebben a felséges Gábor fejedelem visszahív hazámba, ígervén, hogy kegyelmesen gondoskodik majd felőlem, és semmi egyéb hivatalt nem ró rám, csak könyvek fordításán és kibocsátásán fáradozzam: ehhez íródeákokat is ad mellém.” (Válogatott művek 624.) 1624 augusztusának elején el is indult a család Amszterdamból hajón Danzig felé Magyarországra, közelebbről Kassára. A napló jegyzete szerint (393–394) Szenczi Molnárék kassai tartózkodására vonatkozólag gyér adatok maradtak fent. Minden bizonnyal még 1624 folyamán megérkeztek Kassára, mert december 31-én innen hívják Szenczi Molnárt a bekecsi református templom felavatási ünnepségére, és ott van az új év első napján is. Egyébként 1625. február 4-én Kassáról tudósítja Leodius Quaestort, hágai barátját: „Felséges urunk... neheztelt rám egy kissé, hogy családommal nem mentem be Erdélybe, de lelkemben megsejtettem a gyulafehérvári szállás alkalmatlanságát: ezért meghallgatván erősítő okaimat, lakhelyemet és jövedelmemet egyelőre Kassához kötöttem, ahol végre elhelyezhetem kis könyvestékámat.” (Válogatott művek 631.) Hogy mégsem vált be a kassai tartózkodás, azt Bethlen Gábornak Kassa előljáróságához 1626. július 5-én írt levele tanúsítja: „Mivel Molnár Albert hívünknek az hűségtek városában állapotjához illendő csendes szállása nincsen, és az mostanival nem is lehet contentus (elégedett), akarván kegyelmesen arról provideálni (gondoskodni), hűségteket kegyelmesen intjük, az német parókiában, holott ott sok és tágas házak legyenek, rendeljen alkalmas szállást neki.” (Válogatott művek 636.) – Kassáról aztán Kolozsvárra költözik a család, de ennek az időpontja ismeretlen. Mindenesetre Szenczi Molnár 1630. január 20-án már Kolozsvárról keltezi Darholtz Kristóf Sáros megyei földbirtokos patrónusának szóló ajánlólevelét *Discursus de summo bono* című fordítása (Lőcse, 1630, 1. Válogatott művek 434–440) elején. Hogy azonban itt sem ment valami jól a család sora (pártfogója, Bethlen Gábor is meghalt 1629-ben), arra utal ennek az ajánlólevelnek a következő része: „...hálaadó szívemet akarnám Kegyelmedhez jelenteni mindenkor velünk tett jótéteményiért, és hogy az elmúlt esztendőben szűkölködő állapotomat megszáván oly segedelmét és annyi költségét nyújtotta táplálásunkra... mely Kegyelmed kedves ajándékával itt való adósságimból is kimenekedtem, és még mostan is azzal élek enyimekkel...” (Válogatott művek 439.)

Hasonlót sejtet Opitz Márton német költőnek (ő is tanított a gyulafehérvári főiskolán) Schoedel Márton pozsonyi születésű tudóshoz 1630. május 24-én írt leve-

le: „...Kolozsvárt tartózkodik Molnár Albert, ez az igen művelt férfiú: Magyarországnak nagyobb hálával tartozik neki, mint bárki másnak, aki köztetek a széptudományokra adta a fejét. Ha földijeid meghányják-vetik, hány egyházközséget, hány iskolát segített nagy munkáival, a korábban eléggé ingadozó szerencsáját szilárdabb talajra telepítik...” (Válogatott művek 637). Végül pedig azt sem tudjuk pontosan, mikor halt meg Szenczi Molnár Albert. Bizonyos következtetések alapján (1. Napló 397–398), valószínűleg 1634 elején távozott az élők sorából.

B) Mit mutatnak a régiókból küldött levelek? – A naplóval együtt kiadott és Szenczi Molnárnak szóló levelek közül 13 származik a régióból, a következő megoszlásban: Tarcáról 4 (a CXVIII., CXIX., CXLVII., és a CLXXIX. számú), Szepsiből 3 (a XXVII., XL. és a CCXVI. számú), Kassáról 2 (a CCXXXVII. és a CCXCVI. számú), Sárospatakról 2 (a XI. és a XIV. számú), Szerencsről 1 (a CXC. számú) és Késmárkról 1 (a XII. számú: ezt az utóbbit azért vettem ide, mert sárospataki ügyekről szól).

A levelek írói nagyrészt lelkészek, rektorok, tanítók. Miről szólnak ezek a jobbra latinul, kisebb részben magyarul szóló írások? A levélírók legtöbbször buzdítják Szenczi Molnárt közösségi érdekű műveinek a megírására: többen sürgetik a hazatérését, vagy éppen meghívják egy-egy lelkészi, rektori állás betöltésére: ugyancsak többen értesítik arról, hogy anyagiakkal fogják támogatni: mások szórtart, zsoltároskönyvet, grammatikát, bibliát kérnek tőle, vagy ha már megkapták valamelyiket, akkor megköszönik: gyakran beszámolnak aztán saját családjuk, helységük vagy az ország állapotáról, valamint a Szencen vagy éppen a Szenczi Molnár Albert családjában történekről: szó esik továbbá ezekben könyvek küldéséről, cseréjéről, esetleg könyvnyomtatók ajánlásáról: egyesek kifejtik bizonyos tudományos nézetüket: stb. Egy levelet – példaként is – részletesebben ismertetek. Miskolci Pásztor István tarcali református rektor 1607. július 20-án kelt, magyar nyelvű levelében (1. Napló 212) először is „parasztul kötött exemplárt kér a Psalteriomból, ha majd elkészül: aztán arról számol be, hogy „a Bártfán elkezdett biblia nyomtatását” félbehagyatták, ezért Szenczi Molnárt biztatja: „Isten segítségéből kezdj hozzá társ, megsegil Isten ez szent cselekedetedben”: az országos politikával kapcsolatban meg ezt jegyzi meg: „Mostan az magyari urak az posoni gyűlésbe mennek, adja Isten, hogy mindent jól végezzenek...”. Aztán jelenti, hogy „Szencben talán csak 10 ház sem maradt meg, mind földig égett volt, de már igen megépültek...”. Végül elköszön.

Természetesen arra nem vállalkozhattam, hogy az ajánlólevelekből, az előljáróbeszédekből és a naplóból, valamint a többi levélből is összegyűjtssem a régiónkra vonatkozó megjegyzéseket, jóllehet ilyenek szintén vannak, nem is kis számban.

C) A régióbeli helységek nevének említése a naplóban. – Ezúttal csupán ábécérendben felsorolom a naplóban Szenczi Molnár Albert által megemlített azon helységneveket, amelyek Abaúj-Torna s Zemplén megyében találhatók, és amelyek a szomszédos megyékből a régióba vonhatók. Megjegyzem, hogy a mai névváltoza-

tokat szerepeltetem, de zárójelben közlöm a Szenczi Molnár Alberttől használt – és az előbbiektől eltérő – magyar nyelvű formákat.

Abaújkér (Kér), Abaúj-Torna vármegye (Aba Uj vármegye, Abaujvár és Torna vármegyék), Abaújszántó (Szántó), Alsó- és Felsővadász (Vadász), Bekecs, Bodrogkeresztúr (Keresztur), Bodrogszerdahely (Szerdahely), Erdőbénye (Bénye), Fáj (Fáy), Gönc, Hejce (Hejce), Kassa, Királyhelme (Helme), Kisvárd (Kisvárd), Méra (Mera), Mezőzombor (Zombor), Nagyecsed (Ecsed), Nagygéres (Géres), Nagykároly (Károly), Nagykövesd (Kövesd) Nagyszőlős (Szőlős), Nagytárkány (Tárkán is), Olaszliszka (Liszka), Piskolt (Piskót), Rakamaz (Rakomasz), Rimaszombat (Rima-Szombat), Salánk, Sárospatak (Patak, Sáros Patak), Sátoraljaújhely (Ulyhel és Ujhel), Szatmárnémeti (Szatmár és Szakmár), Szendrő (Szendör), Szepsi, Szerencs, Szikszó, Szőlőske, Tarcal (Tarczal), Tállya, Telkibánya, Tokaj (Tokai is), Tomor, Tornalja (Tornallya), Vizsoly (latin Visolinum, Visoly), Zemplén (latin Zemlenii), Zemplén vármegye (Zemlin vármegye). Hogy e nevek és a többiek, amelyek a naplóban, a levelekben stb. találhatók mennyire hasznosak a névtörténet számára, arról már a miskolci névtani kongresszuson szóltam (MNYTK. 209. sz. 530–535).

4. Mielőtt megkísérelném összefoglalni az abúji és zempléni régiókat a Szenczi Molnár Albert és életművére gyakorolt hatását, utalni kívánok e régiókat a viszonylag fejlettebb gazdasági és társadalmi viszonyaira. Benda Kálmán „A késő reneszánsz korának gazdasági, társadalmi és politikai összetevői Magyarországon” című gondos és hasznos tanulmányában (Szenczi Molnár Albert és a magyar késő reneszánsz. Összeállította Csanda Sándor és Keserű Bálint. Szeged, 1978. 91–106) többek között megállapítja, hogy a XVI. és XVII. század fordulójára körül a felvidéki megyékben mindenütt 10 alatt maradt a népsűrűség, csak Abaújban és Zemplénben emelkedett 12 fölé, és az ezzel együtt járó magasabb életszínvonal és művelődési lehetőség szintén itt volt tapasztalható. Aztán: miközben a csak agrártelepülések az 1600-as évektől fokozatosan elszegényednek, szemünk előtt nőnek meg gazdaságilag és kulturálisan is a hegyaljai mezővárosok, Gönc, Vizsoly, Tállya, Liszka, Patak és társaik. Így érthető például, hogy ez a régió olyan nem elhanyagolható mértékben tudta támogatni anyagilag is Szenczi Molnár Albertet és másokat.

De haladjunk sorjában. Mint utaltam rá, már a 13–14 éves ifjú Szenczi Molnár Albertet a nyelvvél, anyanyelvével való foglalkozás felé viszi a Göncön, Károli körében eltöltött idő. Ezt írja magyar–latin szótára előszavában: „Ezek (ti. a tudós fordítóknak már említett etimológiai vitái) hallatára tüzetesebben kezdtem magamban gondolkodni bármely szó eredetéről és a magyar kifejezések választékosságáról.” (Válogatott művek 193.)

Aztán két év múlva, 1590-ben kassai magántanítószkodásakor kapja az ösztönzést magyar szótárak készítésére (1. latin–magyar szótárának előszavát, magyar fordításban: Válogatott művek 166–175). A fordítással szintén kassai kérésre pró-

bálozik meg. 1600. évi látogatásakor ugyanis Békési János lelkész kért tőle magyar könyvet, s a Psalteriom ajánlólevele szerint a kérést így teljesítette: „...mihelt följutottam Haidelbergában, menten magyarul fordítottam az Daniel Tossanus doktor Vigasztalókönyvét ...” (Válogatott művek 55.).

A legnagyobb hatással azonban a régió népe volt Szenczi Molnár Albertra. Ismeretes, hogy az anyanyelvet sokféle módon művelő, terjesztő reformációnak, – mondhatnánk – a „fészke” éppen ez a tájék volt. Ráadásul irodalmi nyelvünk alapja szintén ennek a régiónak a nyelvjárása lett. Csodálkozhatunk-e hát azon, hogy Szenczi Molnár Albert műveiben elsősorban itteni hatásra elhagyja (ö-ző) anyanyelvjárásának a legfeltűnőbb jelenségeit (részletesebben l. Szathmári István: Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk. Bp., 1968. Akadémiai K. 167–231, különösen 209–219 és 219–228). Ezért írhattam így körül Szenczi Molnár nyelvi hatását tanulmányomban: „Károli örökét folytatva – sőt talán nem túlzunk, ha azt mondjuk: továbbfejlesztve – a korábbi nyomtatványok (í-ző) nyelvjárása helyett az é-ző, illetve az ő-zővel szemben az e-ző beszédmodot választotta, és egy táji szélsőségektől mentes, ugyanakkor több nyelvjárás jelenségeit magába foglaló, kiegyenlítettebb, normalizálódni és egységesülni kezdő nyelvhasználati típust teremtett.” (I. h. 231.)

Ezenkívül – mint a Szenczi Molnárnak innen küldött levelekkel kapcsolatban utaltam rá –, a régióbeliek, szinte a szülőföldiekhez hasonlóan, figyelemmel kísérték pályáját, mindig buzdították művei megírására, támogatták anyagiakkal, és állandóan hazavárták. De Szenczi Molnár Albert is állandóan tartotta velük a kapcsolatot, meglátogatta őket, és hacsak tehetette – pl. Erdélybe tartva is – a régió felé vette útját.

5. Összefoglalásként megállapíthatjuk még egyszer: ahhoz, hogy Szenczi Molnár Albert szótáraival, költői szépségű zsoltáraival, a megjobbított Károli-bibliával nyelvünk rendszerezését, a nyelvi műveltség emelését és hosszabb távon irodalmi nyelvünk kialakulását szolgálhatta – ahhoz minden bizonnyal az abaúji és zempléni régió is hozzájárult.

NYIRKOS ISTVÁN

Voltak-e a magyarban neutrális magánhangzók

A magyar nyelvtankönyvek, akár iskolai, akár tudományos céllal készültek, felhívták a figyelmet arra, hogy ősi, egyszerű szavainkban és azok magyar nyelvi fejleményeiben egy szónak a hangszerkezetén belül általában vagy csupa magas, vagy csupa mély magánhangzó fordul elő (pl. *kéz* – *keze-s*, *keze-t*, *keze-k*; *vér* – *vére-s*, *vere-s*; *ad* – *ado-gat*, *ado-m*; *ház* – *háza-s*, *háta-t*, *háza-k* stb.). Ezt a jelenséget általában a **magánhangzó-harmónia** vagy a **hangrend törvényének** nevezik.

Érdekes azonban, hogy a magas és mély hangrendű szavakon kívül **vegyes hangrendűséggel** is találkozunk finnugor eredetű szavainkban. Bizonyára elég ilyen szavakra hivatkoznunk, mint *nyíl* – de: *nyila-s*, *nyila-t*, *nyilat-k*; *nyír* 'nyír(fa)' – de egyes származékokban: pl. 1833: *Nyírja*, Nyr. 54: 128: *akácpanyirjas*; *nyír* 'mocsár, vizenyős rét' – s minden bizonynyal idetartozik *nyiro-k*, *nyir-k-os* szavunk is (1. még TESz. **nyír 2.** és **nyír 3.**, illetve **nyirkos**, **nyirok** alatti fejtegetést); *ín* '(lábszár) ín; az izmot a csonthoz erősítő... szalagszerű képződmény' stb. – *ina-s*, *ina-k*, *ina-m*; *iszik* (< *i-sz-ik*) stb., azaz a tőhöz mély kötőhanggal (véghangzóval) társulnak a végződészek.

Úgy tűnik tehát, hogy mégsem kivétel nélküli a **hangrend törvénye**, azaz kivételes hangtörvénnyel van dolgunk, mivel ez a szabályszerűség, nevezetesen a hangrend törvénye nem jut érvényre minden esetben, mert hiszen a mély és magas hangrendű szavak mellett vegyes hangrendűeket is találunk. A magyar nyelv bűvárai a jelenség okát abban látták, hogy hangváltozás történt, s a fenti szavak eredetibb (alap)alakjában vagy valamilyen mély magánhangzó (*u*, *o*, *a*) vált *i*-vé (1. Melich: Szily-Eml. 35), vagy egy mély hang, az úgynevezett veláris *i* magánhangzó vált elülső (palatális) magánhangzóvá, azaz *i*-vé (1. Bárczi: Magyar hangtörténet. Bp., 1958. 2. kiadás 28; MNYT.: i. h.). Később pedig bizonyos hangtani helyzetben a rövid *i* hang megnyúlt, azaz hosszú *í* lett belőle. Úgy gondolom, hogy az ősi vegyes hangrendű szótövekben található, tulajdonképpen máig megőrződött vegyes hangrendűség mindkét módon előállhatott, azaz a magyar nyelv fejlődése során *u/o/a* (? mély hangú) *i* > (palatális) *i* változás is történhetett, az uráli hosszú *ú*-val hangzó *júke* szóból ugyanis a magyarban pusztán *i*-tőalak fejlődött (1. pl. *i*-hat; hasonló fejlődést olykor finnugor és nem finnugor eredetű szavainkban is találunk: feltételezett ugor *jome* ~ *jame* > magyar jó > (a középfok -bb jelével ellátva) *jonkább* > *inkább*; *juhász* > *ihász*; *juhar* > *ihar*; (szlovák R. *jaremba* >) magyar *jaromba* > *iromba* stb.). Bárczi szerint a palatális *i* hang közvetlen előzménye

azonban a finnugor eredetű szavainkban mindenképpen a mély hangú *i* lehetett (MNYT. 144).

Van azonban a magyar nyelvnek olyan más törvényszerűsége is, amely miatt meg kellene fontolnunk a fenti tétel igazságát, mindenkori érvényességét. Erkki Itkonen finn tudós a finnugor alapnyelvben nem tesz fel mély *i* hangot, s így a egyes hangrendűséget sem a mély *i* hang palatálissá (elülső magánhangzóvá) válásával magyarázza, hanem felteszi, hogy a finnugor alapnyelvben két, a magánhangzó-illeszkedés szempontjából neutrális magánhangzó volt: az *i* és a zárt (középső nyelvállású) *ë*, amelyek előfordulhatnak mély magánhangzóval együtt is egy (tő)szó hangszerkezetén belül. Ez nagyon is figyelemre méltó vélemény, ugyanis a magyar nyelv(történet) oldaláról nézve olyan jelenségeket említhetünk, amelyek a két magánhangzónak az illeszkedés szempontjából neutrális volta mellett szólnak. Ezek pedig a következők. Köztudomású, hogy a magyar végződések lehetnek egy-, két- és háromalakúak (*-ni*, *-ig*, *-ít*, *-é*; *-ban/-ben*, *-ra/-re*; *-szor/-szer/-ször*, *-hoz/-hez/-höz* stb.). Feltűnő azonban, hogy az egyalakú végzések között (kivéve a *-kor* ragot) csak olyanokat találunk, amelyekben más magánhangzó nem fordulhat elő, csak az *i* vagy az eredetileg zárt magánhangzóként élő *ë*, illetőleg ezek hosszú párja (*í*, *é*: *ház-ig*, *fal-ig*; *hal-ni*, *fal-ni*; *tan-ít*, *lap-ít*; *apám-é*, *ház-é*; *ház-ként*, *tanár-ként*; *akadály-képpen*, *megtorlás-képpen*; *ház-ért*, *ruhá-ért* stb.). Úgy gondolom tehát, hogy ez az érdekes jelenség valamiképpen összefüggésben állhat a két (illetve a hosszú változatot is tekintve négy: *i*, *ë*, *í*, *é*) hang egykori neutrális jellegével.

Hadd említsünk meg egy másik magyar nyelvi jelenséget is. Ismeretes ugyanis, hogy például német jövevényszavaink közül azokat, amelyekben szó végén úgynevezett szonáns (szótagalkotó) mássalhangzó volt (*l*, *n*), érdekes módon általában *l+i*, *n+i* szóvéggel vettük át a mély hangrendű szavakban is (pl. *bumli*, *cakli*, *cucli*, *dakszli*, *fásli*, *kalocsli* ~ *kalocsni*, *kapszli*, *kapucli* ~ *kapucni*, *krumpli*, *kugli*, *kurbli*, *karmonádli*, *masli* ~ *masni*, *nudli*, *pakli* stb., illetve *fakszni*, *kamásli* ~ *kamásni*, *glokni*, *kapucni*, *kaszni*, *gurtni*, *kalucsni*, *lokni*, *pacni*, *platni*, *spulni*, *sufni* stb.).

A szóvégi *-i* hang keletkezésének okát a szakirodalom a német szóvég: *-el* és a magyar *-li* megfelelésben kereste (Melich: MNY. XL, 384, XII, 316 stb.). A későbbi kutatások azonban (Deme: MNY. XI, 275; Horváth Mária: Német elemek a 17. század magyar nyelvében. Bp., 1978. 30, 73 stb.) egyértelműen tisztázták, hogy a *-li*, *-ni* végű német jövevényszavaink nem a német *-el*, *-en* egyenes folytatásai, hanem amint azt Mollay Károly véglegesen tisztázta (MNY. XXXIX, 234, LIV, 146, NytudÉrt. 40. sz. 249. stb.), a magyar *-li* nem a német *-el*, hanem a szonáns (azaz szótagalkotó) *-l* megfelelője, s hasonlóképpen a német szonáns *n*-nek a *-ni* felel meg a magyarban.

Hozzátehetjük azonban a fentiekhez, hogy az *-i* végű véghangzó létrejöttét nem csak az *l* szonáns jellege indukálta, hanem a magyar szóalakrendszerben szokatlan abszolút szóvégi mássalhangzó-torlódások elkerülésének, illetve megszüntetésének

szándéka is. S hogy miért éppen az *-i* került a szó végére, az nem magyarázható csupán az *l* fonetikai természetével, mivel az *i* az *-l*-től eltérő képzésű szonans *-n* után is ugyanúgy fellép. Ennek pedig ebben az esetben – nézetem szerint – **fonológiai-rendszertani** oka van. Az *i* ugyanis a hangrendi illeszkedés szempontjából neutrális hangnak tekinthető, amely egyformán járulhat mély és magas hangrendű szavainkhoz. A beszélő tehát kézenfekvőnek és „kényelmesnek” találta az *i* használatát mind a mély, mind a magas hangrendű szavakban.

Az iméntiekre emlékeztető jelenséget a finnből is említhetünk. A finn nyelv ugyanis a jövevényszavak vagy idegen szavak mássalhangzós vagy mássalhangzótorlódást mutató szóvéghez leggyakrabban (noha nem kizárólag) egy inetimologikus (szervetlen) *-i* hangot tesz hozzá: pl. svéd *stund* > finn *tunt-i* 'óra', sv. *offizier* > fi. *upseer-i* '(katona)tiszt', sv. *tyran, tiran* > fi. *tyrann-i* 'tirannus', sv. *stol, stool* > fi. *tuoli* 'szék'; az orosz jövevényszavakban is megfelelést találunk: or. *arbúz* 'Arbuse, Wassermelone' > fi. *arbuus-i* 'görögdinnye', or. *atamán* > fi. *atamaan-i*, or. *kolchóz* > fi. *kolhoos-i* stb. A magyarral való párhuzamosság nem csupán abban van, hogy a szó végére egy magánhangzó kerül, hanem abban, hogy a magánhangzó keletkezését a finn nyelvtudomány is mind az orosz, mind a svéd adatokban rendszerkénszerrel magyarázza. Az egykori ősi, uráli (finnugor) tövégi magánhangzókat a finn nyelv a nominativusi formákban is következetesen megőrizte, ezért találunk a mai finn alakokban tövégi magánhangzót: *käsi* ~ magyar *kéz*, *veri* ~ m. *vér*, *silmä* ~ m. *szem*, *kala* ~ m. *hal* stb., tehát a finnbe átkerülő jövevény- vagy idegen szavak szintén egy szóvégi szervetlen, inetimologikus hang felvételével kerülnek be a tövégi magánhangzót tartalmazó finn alakok közé, hogy eleget tegyenek a magánhangzóra végződés szóalak-rendszertani követelményének.

A magyar nyelvvel való párhuzamosságot mutatja az is, hogy a finnben is és ahogy a német jövevényszavakban láttuk, a magyarban is általában egy *-i* hang kerül a szóvégre. A finn tudomány az orosz jövevényszavakban található *-i* elemet azzal magyarázza, hogy a kérdéses orosz alakban a szó végén lágy (jésített) mássalhangzó volt, mely nem egy mély (veláris), hanem egy palatális magánhangzó (az *-i*) létrejöttét indukálta, segítette palatális/jésített jellegénél fogva. Ha viszont az orosz jövevényszóban nem lágy (jésített) mássalhangzó volt a szó végén, akkor nem *i*, hanem valamilyen más magánhangzó (*-a*, *-o*) jelent meg a finn szavak végén (Jalo Kalima: *Slaavilaisperäinen sanastomme* [= Szláv eredetű szókészletünk]. SKSToim. 243. Helsinki, 1952. 75–76).

A fenti magyarázat nem támogatható maradéktalanul, mivel Angela Plöger (Die Russischen Lehnwörter der finnischen Schriftsprache. Hamburg, 1973. 288) kimutatta, hogy egyrészt az orosz 33 kemény mássalhangzóra végződő jövevényszóban a finn megfelelés 33 esetben *i*, a lágyító jelre végződő orosz szavak esetében viszont csupán 37 alkalommal találunk szóvégi *i* hangot, tehát szinte fele-fele arányban osztoznak a szóvégi megfelelés tekintetében. Nyilvánvalóan már itt meginog az a nézet, hogy az orosz lágy mássalhangzós szóvég különösebben ked-

vezne a finn inetimologikus (szervetlen) szóvéghangzó, az *-i* létrejöttének. Nem is beszélve arról, hogy a szóvégi *i*-nek hasonlóan jelentős szerepe van a svéd jövevényszavakban, ahol pedig szó sem lehet valamiféle lágy szóvégek (szóvégi magánhangzók) hatásának, mivel ott az oroszhoz hasonló szóvégrendszer nem található.

Az *i* finn nyelvbeli létrejöttének tehát végeredményben sem a svéd, sem az orosz jövevényszavakban nem a szóvégi hangok természete, hanem az *i*-nek az illeszkedés szempontjából neutrális jellege határozta meg a keletkezését. Ezért járulhatott hozzá egyformán mind a mély, mind a magas hangrendű szavak végéhez.

Összefoglalva tehát azt mondhatjuk, hogy az ősi uráli (finnugor, ugor) eredetű magyar vegyes hangrendű szavak meglétének az az oka, hogy már igen régen, minden bizonnyal az 5–6000 évvel ezelőtti uráli (finnugor vagy mintegy 3000 évvel ezelőtti ugor) alapnyelvben meg kellett lennie az illeszkedés szempontjából minden bizonnyal **neutrális két magánhangzónak**, az *i*-nek és az *-ë*-nek, másképp nehéz lenne elképzelnünk, hogy miért is kerül az *i* és az *ë* oly gyakran bizonyos mély hangrendű szavak végére szervetlen magánhangzóként, másrészt hogy az egyalakú végződésekben miért találunk csupán *i*-t és (*ë* >) *-ë* magánhangzót.

Ünnepeltünk maga is bizonyára sokszor került szembe hasonló nyelvtani-nyelvtudományi kérdésekkel, hiszen kiváló anyanyelvi tanárként mind a középiskolában, mind a főiskolán sohasem csak a már ismert és tisztázott kérdések érdekelték, hanem a nyelv élete, a nyelv működése a maga szépségében, bonyolultságában és csodálatos rendszerszerűségében. Örülhetünk annak, hogy tevőlegesen is hozzájárult a nyelvi adatok gazdagításához, a gyűjtések kiterjesztéséhez és színvonalas feldolgozásához. Nagyszerű tudós-tanár volt és maradt egy személyben, kemény, de szép feladatokat vállalva belső elkötelezettséggel, önként, valamennyiünk nagy örömére.

Irodalom

BÁRCZI GÉZA

Magyar hangtörténet. Bp., 1958. Második kiadás. 28.

HORVÁTH MÁRIA

Német elemek a 17. század magyar nyelvében. Bp., 1978. 30, 73.

ITKONEN, ERKKI

Suomalais–ugrilaisen kielen- ja historian tutkimuksen alalta. SKS. Tietolipas 20. Helsinki, 1961. 64–65.

KALIMA, JALO

Slaavilaisperäinen sanastomme. Helsinki, 1952. SKSToim. 243. sz. 75–76.

MELICH

Szily-Eml. = In: Emlék Szily Kálmánnak, a Magyar Nyelvtudományi Társaság elnökének nyolczvanadik születésnapja alkalmából. Írták a Magyar Nyelv dolgozótársai. Bp., 1918. 35.

MIZSER LAJOS

Nyirkos. In: MNy. XCIV (1998) 483–484.

MNy. = Magyar Nyelv c. folyóirat (1904)

MNyT = BÁRCZI GÉZA–BENKŐ LORÁND–BERRÁR JOLÁN: A magyar nyelv története. Bp., 1967. 144.

NYIRKOS ISTVÁN

Jövevényszavaink inetimologikus véghangzóiról. In: Bárczi Géza Emlékkönyv. Bp., 1994. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 200. sz. 132–138.

Nyr. = Magyar Nyelvőr c. folyóirat (1872)

NytudÉrt. = Nyelvtudományi Értekezések c. kiadványsorozat

PLÖGER, ANGELA

Die russischen Lehnwörter der finnischen Schriftsprache. Hamburg, 1973. 28.

HALÁSZ PÉTER

A moldvai csángómagyar falvak helyneveinek néhány településtörténeti tanulsága

„...meggyőződése, hogy a helynévgyűjtő munka
 nagyon sok fáradsággal és törődéssel jár ugyan,
 de ugyanakkor végeredményben nemcsak a tudományra,
 hanem magára a gyűjtőre nézve is fölőtte sok,
 megbecsülhetetlen tanulsággal is.”
 (Szabó T. Attila, 1937.)

Több mint tizenöt esztendeje, amikor a Gyimes-völgye néhány patakának helyneveit gyűjtöttem,¹ feltűnt, hogy azokhoz az alföldi, dunántúli településekhez képest, amelyeknek helynévanyagát megismerhettem, milyen nagy arányban fordulnak elő itt *személynévhez kötődő, konkrét birtokosra utaló* nevek. Ismerve Gyimes benépesülésének történetét, arra gondoltam, hogy talán a későn, a XVIII. század végén, XIX. század elején történt helyfoglalás következménye a birtokosokra utaló helynevek feltűnően nagy száma. Hiszen az *Antalandrás Miklóska malma, Antalok nyárolója, Ádám kertye, Bakcsik mezeje, Balássorka, Bálindhiggya, Bírók vőggye, Blága esztenája, Borosok ódala, Csapó váluja, Elekelemérnél, Gazdabélájé, Jánókúttya, Jávárdi száda, Kicsikárúj kaszálója, Mónusszer, Nálkubélánit való borjúkert, Pálestány pataka, Szűcsök feje, Tankóandrás főggye* stb. típusú szerkezetek, valamint a szájhagyományban élő helynévmagyarázatok azt sejtették, hogy ezeket a helyeket első foglalóikról nevezik, amelyre az eltelt, mindössze 5-6 nemzedéknyi idő viszonylagos rövideje miatt még jobban emlékeznek. Ha pedig ez így van – fűztem tovább a gondolatot –, akkor a személynevekhez kötődő helynevek arányának vizsgálata talán valamelyes eligazítást nyújthat ateikintetben, hogy a vizsgált település régebbi, vagy újabb kori keletkezésű-e? Olyan esetekben természetesen, amikor hiteles oklevelekkel dokumentálható a község, vagy a falu régisége, célszerűtlen lenne még csak fel is vetni ilyen durva és megbízhatatlan módszert, bár jól tudjuk, hogy az oly sokat idézett „első említés” csak ahhoz nyújt támpontot, hogy az illető hely akkor *már megvolt*. Ezért gondoltam, hogy a moldvai csángó falvak esetében, ahol a kárpát-medencei állapotokhoz képest jóval bizonytalanabb a települések keletkezésének ideje, talán nyújthat némi időbeli eligazítást a sze-

¹ Sajnos nagy részüket még az 1980-as évek második felében elkobozták ismerősömtől, aki úgy gondolta, hogy hozzám képest biztonságosabban át tudja hozni a határon a – naiv módon – cédulákra írt anyagot.

mélynévhez kötődő helynevek aránya. Különösen ha arra gondolunk, hogy számos moldvai település esetén az „első említés”-ről nem tudjuk, hogy az a katolikus, vagyis magyar lakosságra vonatkozik-e. A magyar helyneveket pedig nyilvánvalóan csángómagyarok adták a határrészeknek.

Úgy gondolom, hogy legalábbis érdemes eljátszani ezzel a gondolattal, s mivel jól ismerem és tisztetem dr. Kováts Dániel helynévgyűjtő és -kutató munkásságát, talán nem veszi rossz néven, ha ezzel a korántsem kiérlelt eszmefuttatással tisztelgek születésének 70. évfordulóján.

I. A különféle helynévtípusok, még inkább a helységnév-típusok kormeghatározó szerepe nem ismeretlen a nyelvészettel és a településtörténettel foglalkozók körében. Az ezzel kapcsolatos bőséges szakirodalom áttekintését mellőzve csupán Szabó T. Attila két írására utalok. Az elsőben – Kertész Manóval és Moór Elemérrel vitatkozva – megállapítja, nem látja igazolhatónak, hogy „a pusztá alanyesetben álló személynévi névadás csak a XIII. század közepéig volt eleven helynévadási mód (...) a különböző földrajzi tényezőket jelölő tulajdonnevek, azaz a hely-, illetőleg határnevek száz meg száza keletkezett ilyen módon a XVI–XVIII. században is”.² Másik írásában a kolozsvári nyelvész-tudós a *személynevekből képzett helynevek típusaival* foglalkozik, s ezek keletkezésének körülményeire utalva a következőket fogalmazza meg: „Egészen érthető ugyanis az, hogy ha valaki birtokába vesz és hosszabb-rövidebb ideig birtokában tart egy földterületet, illetve vele bármilyen vonatkozásban kapcsolatba kerül, mondom, természetes, hogy ezt közvetlen környezeté az ő nevéből nevezze el és örökítse aztán e nevet nemzedékről nemzedékre”.³

Ez a megállapítás rendkívül fontos témánk szempontjából, mert a gondolatot folytatva megkockáztathatjuk a föltevést, hogy ezeket az „elsődleges” névadási gyakorlatból származó, személynévből keletkezett helyneveket az idő folyamatosan rostálta, koptatta, alakította, s az ott élő lakosság az eredeti tulajdonosokra emlékeztető nevek közül idővel egyre többet a terület más jellegzetességére (művelési ág, hasznosítási mód, természeti vagy társadalmi esemény stb.) utalóra cserélt.

Tanulságos volt számomra annak a néhány településnek a helynévanyaga, amelynek kiadványa kezem ügyében volt, s kiszámíthattam a személynévi eredetűek arányát. Mindenekelőtt az „ötletet” adó Gyimes-völgye, annak is *Sötétpataka* nevezetű része, amelyre vonatkozóan a legteljesebb gyűjtéssel rendelkezem. Ez a „patak” a XIX. század elején keletkezhetett, s itt a személynévből származó helynevek aránya 34%. Sajnos a helynévgyűjtemények túlnyomó részében közvetlenül nem különíthetők el egyértelműen a bel- és a külterületi helynevek, de néhány ilyen azért találtam. Ezek közül pár település esetében, amelyek „első említése” a XIII–XIV. századból való – tehát keletkezésük ennél korábbra tehető –, s a lakosságuk

² SZABÓ T. ATTILA: A magyar helynévadás történetéhez. MNy. 1940. 127–129.

³ SZABÓ T. ATTILA: A személynevek helyneveinkben. Magyar Néprajz 1938. 81–123.

többé-kevésbé folytonosnak tekinthető, a külterületi helynevekben a személynévből keletkezettek aránya 7–20%. Az ilyen települések sorába tartozik: *Csap*⁴ (Ung. vm.) – 8%, *Olcsva*⁵ (Szatmár vm.) – 7%, *Salomvár*⁶ (Zala vm.) – 16%, *Torockó*⁷ (Torda-Aranyos vm.) – 20%, *Torockószentgyörgy*⁸ (Torda-Aranyos vm.) – 15%, *Vitka*⁹ (Szatmár vm.) – 13%. Ezzel szemben néhány olyan településen, ahol a török időköt követően, tehát a XVIII. században települt újjá a lakosság (a Mezőség és a Garam-mente néhány települése), 18–26%-os volt a személynévekből keletkezett helynevek aránya.¹⁰ Végül a kiterjedt, s a XIX. század második felében kialakult tanyavilággal rendelkező két település határában 32% (Dabas¹¹), illetve 56% (Szentés¹²) személynévből keletkezett helynevet.

II. A fentiek végiggondolása és bizonyos településtörténeti lehetőségek megsejtése után hozzáálltam, hogy ebből a szempontból feldolgozzam annak az általam vizsgált tizenhárom moldvai csángómagyar településnek a helynévanyagát, amelynek felgyűjtését többé-kevésbé teljesnek lehet tekinteni. Noha valamennyi településről rendelkezésemre állnak a belterületi helynevek is, tekintettel arra, hogy ezek túlnyomó része nyilvánvalóan nem a hely megülésekor, rendszerint nem is abban az időben keletkezett, hanem egy-egy utca esetleg e században történt kiépülésekor, kutak, malmok, kocsmák, iskolák létrejöttekor, keresztek állítása alkalmával; ezért elsősorban az ilyen jellegű nevekből kevesebbet tartalmazó, témánk szempontjából fontosabbnak ítéltető *külterületi helynevekre* koncentráltam.

A szóban forgó moldvai helységekben a következő, személynévi eredetű külterületi helynevekre találtam.

1. Bogdánfalva: Bulájé (erdő), Buláj kútya¹³, Buláj kútyánál (szántó), Buzdugán heje (szántó), Dobos (szántó), Dobos csorgója, Kozán Józi kútya, Marján kútya, Páljói kútya, Puskás patak.

2. Diószén: Balázs hegye, Balázsne pataka, Benedek János kútya, Benke hegye, Benke kútya(sarka), Benke kútya, Bíróantal gödre¹⁴, Bodó Gergelyné gödre,

⁴ HORVÁTH KATALIN: *Csap helynevei*. Magyar Névtani Dolgozatok (MND) 97. Kiadja az ELTE Magyar Nyelvészeti Tanszékcsoport Névutató Munkaközössége (MNYTcsNM) Bp. 1991.

⁵ BALOGH LÁSZLÓ: *Olcsva helynevei*. MND 64. ELTE MNYTcsNM, Bp. 1987.

⁶ HENCZI SÁNDOR: *Salomvár helynevei*. MND 33. ELTE MNYTcsNM. Bp. 1983.

⁷ JANITSEK JENŐ: *Torockó és Torockószentgyörgy hely- és családnevei* MND 106. ELTE MNYTcsNM. Bp. 1992.

⁸ BALOGH LÁSZLÓ: *Vitka helynevei*. MND 69. ELTE MNYTcsNM. Bp. 1987

⁹ HINTS MIKLÓS: *Közép-Mezőség hét településének helynevei* MND. 110. ELTE MNYTcsNM. Bp. 1992.

¹⁰ JANKUS GYULA: *Az érsekújvári járás keleti részének helynevei*. MND 79. ELTE MNYTcsNM., Bp. 1988.

¹¹ CSÁSZI ILDIKÓ: *Dabas helynevei*. MND 104. ELTE MNYTcsNM. Bp. 1992.

¹² ZSÍROS KATALIN: *Szentés földrajzi nevei*. Tanulmányok Csongrád megye történetéből XVI. Szentés, 1990.

¹³ A moldvai magyar nyelvjárásban a *kút* szó nem föltétlenül épített víznyerőhelyet jelent. Különösen a külterületeken lévő *kútnak* nevezett helynevek rendszerint kövel, esetleg fával körülvett, többé-kevésbé rendszeresen gondozott forrásokra vonatkoznak.

¹⁴ *Gödör, gödre* a moldvai magyar nyelvjárásban mély, lapos, suvadásos, vízmosta helyet jelent.

Borgyosmiháj csorgója, Buláj darabja, Fodorkúttya, Gyurgye mósije(birtoka), Kozsokár tója, Laciistánjózsi kúttya, Pálpéter erdeje, Preszekár kúttya, Rébényé (szántó), Szabóné kúttya, Szilvik erdeje, Vaszili kúttya.

3. Forrófalva: Baloskője (szántó), Bankóé (erdő), Demse kúttya, Gásparé (szántó), Görögé (szántó, szőlő), Kotyorjános heje, Lászlóé (szántó), Patakiaké (kaszáló).

4. Frumósza:¹⁵ Balázselekgyőr (György) kúttya, Balogferencjózsimiháj kúttya, Baloggyőr kúttya, Balogok kúttya, Baristán gödre, Bába pataka, Bácsjózsi gödre, Bácsu János csorgója, Bírógyőr kúttya, Boristán gödre, Botyezáté (kaszáló), Burmákjózsi kúttya, Ciperek pataka, Deákjános heje (kaszáló), Deákjános pataka, Grigorvási csusnyevája (csorgója), Gyorgyice tellája (tanyája), Isteluk kúttya, Józsijózsi kúttya, Kaus kúttya, Kocsorbé pataka, Kordapéteristány kúttya, Koszferencistány kúttya, Koszgyőr kúttya, Kovrik pojánája (mezeje), Krecuj kúttya, Lukács Istány tellája, Marján sorka (kaszáló), Mihájsorka (legelő), Próbáné pataka, Sánta Antal kúttya, Timofti pataka, Tyiperek pataka, Vlégycika pataka, Zecsejános pataka

5. Klézse:¹⁶ Bankójé (erdő), Berszánok (álló), Bezsán (szántó), Butnár pallagja, Buzdugán heje, Deákkúttya, Fodor kaszálója, Gábor kertye, Hamzik gödre, Hamzik kúttya, Handi kúttya, Hanzi pataka, Lászlójé (szántó), Lázárpéter csereszyéje, Legedi kupája (gödre), Legedi kúttya, Palágyi (szántó), Pisták (szántó és szőlő), Pisták ódala, Todra (szántó), Zemre (szántó, szőlő).

6. Külsőrekecsin:¹⁷ Anrégyörgy kúttya, Bankójé (erdő), Bankóré (legelő), Barbóc gödre, Bálint (földbánya), Benkeillésé (szántó), Bodóé (szántó és erdő), Borosgödör, Borzsmárton keresztje, Bulájoké (szántó), Bulájok kalibája (kunyhója), Csurár János csorgója, Csurármiháj keresztje, Demsefácse (szántó), Gozsán Rózsa keresztje, Kádárok kertje, Kotyorhej, Kotyorpéter burdjája (házacskája), Lohán kúttya, Mesterkemiháj bécse (pincéje), Örekkotyor kalibája, Pálok (erdő), Pálok erdeje, Rókáké (szántó, szőlő), Szabóandrisé (erdő), Tinica csorgója, Tomica csorgója, Tomica tója, Vöröske mezeje, Zehere kúttya.

7. Lábnyik:¹⁸ Ádámistájózsi kúttya, Bozsor csorgója, Csorba gödre, Fórógödre, Gice Lúpszku mósiája, Giligor (domb: szántó, legelő, szőlő), Giligor ódala, Kodráti kúttya, Kozsokárkúttya. Szabó ódala (szántó), Szakáli gödre, Teftelug erdeje,

8. Lészpéd:¹⁹ Bakáncs pataka, Bokáncs fája, Ijonica erdeje, Jakab Istány kúttya, Mutuj hegye, Néma pataka, Németistány pataka, Pesztrova pataka, Primár

¹⁵ A település lakosságának egy része román nemzetiségű, ez tükröződik a helynevekben is.

¹⁶ HALÁSZ PÉTER: Klézse helynevei, MND 58. ELTE MNyTcsNM. Bp. 1986.

¹⁷ HALÁSZ PÉTER: Külsőrekecsin helynevei. MND. 139. ELTE MNyTcsNM. Bp. 1994.

¹⁸ HALÁSZ PÉTER: Lábnyik helynevei. MND 130. ELTE MNyTcsNM. Bp. 1994.

¹⁹ HALÁSZ PÉTER: Lészpéd helynevei MND. 26. ELTE MNyTcsNM. Bp. 1983.

csorgója, Rátyér kútya, Rókus okla, Sándor patakja, Tilimák része (szántó), Tiriboj (erdő).

9. Lujzi Kalugar: Bédimán hegye, Butak gödre, Farcági keresztye, Farcági kútya, Ignác pojánája, Pálkeresztye, Pálok (kaszáló), Popeszku (erdő), Pop heje (szántó), Sinkai hegyek, Sinka pataka, Szabók (kaszáló), Szaniszló hegye, Szaniszló teteje

10. Magyarfalu²⁰: Bandimiháj kútya, Bálind bokrossa, Birójózszi kútya, Bogdáni Istánné kútya, Bogdánmihájné kútya, Bodó kapuja (falukapu), Buzsor kútya, Ciklósne kútya, Csibi kútya, Csibi ugara, Dávid kútya, Demókné ódala, Dzsurdzsika kútya, Ferimiháj kútya, Furujás Istánné kútya, Furujás hegye, Gecé gödre, Gergé ugara, Grinbergné erdeje, Gusajános ódala, Gyzsán kútya, Gyorgyika kútya, Gyurkapéteristán kútya, *Kádár cilhája (bokrossa), Kádár kútya, Kicsipityi bokrossa, Kotijok szöllejek, Kozsányok darabjik, Kozsokári Istán kútya, Lacigyőr csorgója, Ládási Istán szöllejek, Mokán kútya, Petrics kútya, Pinkuj vágassa, Róka kútya, Róka útya, Sipos bokrossa, Tálász kútya, Turbuk János kútya, Zeszpatárgyőr kútya, Zömre csorgója, Zömre kútya, Zsórátok bokrossa.*

11. Onyest²¹: Antalka (szántó), Antalka göbeje (gödre), Burdács göbeje, Csau-szé budéja (bodonkútya), Ferimihájka kutacskája, Gyimpész budé, Ikrek forrása, Neznáj csorgója, Neznáj göbeje, Parasztyiva (szántó föld), Pándeli göbeje, Pándeli heje, Pojana nukukuj.

12. Pusztina²²: Ambrusok (gyümölcsös, szőlő), András kereturája (birtoka), Bálínkútya, Bálingödre, Becekútya, Becepataka, Becetellája, Becék heje, Burlákkereturája, Burlák tellája, Csángóanti tellája, Csángójózszié (szántó), Csángójózszi kútya, Csángójózszi tellája, Danijózszi tellája, Dávid hegye, Elekjánoskagyörgy tellája, Fábiján (szántó, szőlő), Fülöpanti kútya, Ilíkútya, Jancsi tellája, Lacierdeje, Lackópéter kútya, Páljózszi erdeje, Pusztinka szölőse, Rózsa kereturája, Szánduj vöggye, Tamásjűzsika kútya, Tamásgyörgy tellája, Tímár tellája, Zaglaica (bokros hely).

13. Szabófalva²³: Balázi kapu (falukapu), Balázok helje (szántó), Balázoki ut, Sászárjánosznál (szántó).

III. A tizenhárom moldvai csángó település külterületi helynévanyagának személynévi eredetű hányada igen eltérő. Természetesen ezt sokféle körülmény befolyásolja, így a kül- és belterületi helynevek aránya (ami a település határának méretétől is függ), a táj földrajzi tagoltságától, a művelési ágak arányától, s ezek között nyilvánvalóan csak egyik tényező a település régisége, az egykori birtokosra utaló helynevek „újszerűségére” utaló tényező.

²⁰ HALÁSZ PÉTER: Magyarfalu helynevei. MND. 19. ELTE MNyTcsNM. Bp. 1981.

²¹ HALÁSZ PÉTER: Onyest helynevei. MND. 32. ELTE MNyTcsNM. Bp. 1983.

²² HALÁSZ PÉTER: Pusztina helynevei. MND. 68. ELTE MNyTcsNM. Bp. 1997.

²³ HALÁSZ PÉTER: Szabófalva helynevei. MND. 143. ELTE MNyTcsNM. Bp. 1997.

Ezt az egyetlen körülményt kiemelve állítottam össze az 1. táblázatot, feltüntetve benne a 13 település feltételezett keletkezésének, illetve „első említésének” idejét, valamint a külterületi helynevek közül a személynévből keletkezettek arányát. A táblázatból kirajzolódó helyzet legalábbis elgondolkodtató: 6% és 32% között alakul a személynévből alkotott külterületi helynevek aránya.

1. táblázat

A települések neve	„Első írásos említése” (század)	Összes helynév db	Külterületi helynevek		
magyarul – románul			összes db	Ebből személynévi eredetű db	%
1. Bogdánfalu (Valea Seacă)	XV. vége	278	199	20	10
2. Diószén (Gioseni)	XVIII. 2. fele	160	133	20	15
3. Forófalva (Faraoani)	XV. közepe	178	152	18	12
4. Frumósza (Frumoasa)	XVII. v. XVIII.	148	119	35	29
5. Klézse (Cleja)	XVIII. vége	200	146	21	14
6. Külsőrekecsin (Fundu - Răcăciuni)	XIX. eleje	227	167	30	18
7. Lábnyik (Vladnik)	XVIII. 2. fele	139	101	14	14
8. Lészped (Lespezi)	XVII. v. XVIII.	108	81	14	17
9. Lujzi Kalugar (Luizi Călugăra)	XIII. v. XVIII. vége ²⁴	201	184	32	17
10. Magyarfalu (Găiceana - Arini)	XVI. v. XVIII.	165	134	43	32
11. Onyest (Onesti)	XV. eleje	142	132	13	10
12. Pusztina (Pustiana)	XVIII. vége	186	126	31	25
13. Szabófalva (Săbăoani)	XIII – XIV.	103	62	4	6

²⁴ Lujzi Kalugar jellegzetes példája a bizonytalan keletkezési idejű településeknek. Katolikus lakosságáról 1691-ből való az első adat, ugyanakkor a hely első említése 1409-ből való. Hogy a helyzet bizonytalanabb legyen, a XV. század elején *Ungureni*-nek nevezték a falut, s birtokosa Giurgiu Ungureanu. Lujzi Kalugar a XVII. század során többször is elpusztult, majd újratelepült.

2. táblázat

A települések legvalószínűbb első említésének ideje	Település neve	A külterületi helynevek közül személynévi eredetű	
		század	%
1. XVIII. század	Átlag		22
	Frumósza	(XVII–XVIII)	29
	Lábnyik	(XVIII.)	14
	Lészped	(XVII–XVIII.)	17
	Pusztina	(XVIII.)	25
2. XV. század	Átlag		10
	Bogdánfalva	(XV.)	10
	Forrófalva	(XV.)	12
	Onyest	(XV.)	10
	Szabófalva	(XVI.)	6
3. XVI–XIX. század (bizonytalan)	Átlag		19
	Diószén	(XVIII. 2.)	15
	Klézse	(XVIII. 2.)	14
	Külsőrekecsin	(XIX.)	18
	Lujzi Kalugar	(XIII. v. XVII. 2.)	17
	Magyarfalu	(XVI. v. XVIII.)	32

Ha már most különválasztjuk (2. táblázat) azokat a falvakat, amelyekről tudjuk, vagy legalábbis sejtjük, hogy a XVIII. század végén, az erdélyi határország erősza-
kos szervezése idején Moldvába menekült székelyek alapították, azt látjuk, hogy
ezeknél az arány 17–29% között mozog, súlyozott átlaga 22%. Különítsük el egy
másik csoportba azokat a településeket, amelyekről úgy tudjuk, hogy a XV. szá-
zadban, vagy még annál is korábban keletkeztek, ezeknél a külterületen a szemé-
lynévi eredetű helynevek aránya 6% és 12% között alakul, súlyozott átlaga 10%. Vé-
gezetül maradnak azok a települések, amelyekről föltételezzük, hogy valamikor a
XVI. és XIX. század között keletkeztek, illetve bizonytalanok vagyunk, hogy me-
lyik „első említés” vonatkozhat a magyar lakosságra. Ezeknél az arány 14% és
32% között alakul, súlyozott átlaga pedig 19%.

Ez így rendben is volna, a föltételezett tendencia szépen érvényesül, egy kis
könnyelműséggel, akár grafikonon is ábrázolhatnánk a vélt összefüggéseket. Eny-
nyire azonban mégsem vagyok magabiztos. Ehelyett inkább eltűnődöm néhány je-
lenségen.

Mindenekelőtt azon, hogy célszerű volna kiegészítő gyűjtést végezni néhány
csángó településen, hogy kiderüljön: nincsenek-e még ismeretlenségben lappangó
helynevek. De már így is megfontolandó néhány körülmény. A 2. táblázatot szem-
lélve a következő gondolatok merülnek fel.

Az első csoportba tartozó települések közül Lábnyik – és talán Lészped – talán
mégsem a XVIII. század végén, a madéfalvi veszedelmet követően keletkezett. A

személynévi eredetű helynevek viszonylag csekély hányada talán azt jelzi, hogy már korábban is volt magyar népessége, akik a határőrség szervezése elől menekülők előtt nevet adtak a falu határa részeinek. Egyébként Lészped esetében vannak is bizonytalan adatok arra vonatkozóan, hogy a falut már a XVII. században említik a források – de nem egyértelmű, hogy az az adat erre a településre vonatkozik-e. Talán igen?!

A második csoportba tartozók, – hogy úgy mondjam – rendben vannak: a külterületi helynevekben a személynévi eredetűek csekély aránya – föltételezésem szerint e falvak régiségét igazolja. Sajnálatos, hogy a többi Román környéki csángó településen már jórészt kiveszett a magyar nyelv használata, pedig sok közülük ugyanolyan korú, mint Szabófalva.

A legizgalmasabb a harmadik csoport, ahol az „első említést” illetően a legnagyobb a bizonytalanság, s ahol az itt vázolt módszer – ha igaz – a legtöbb segítséget nyújthatná. Megkockáztatom: érdemes volna vizsgáldni atekintetben, hogy Diószénről és Klézséről nem találhatók-e a jelenleg ismerteknél korábbi feljegyzések. Lujzi Kalugar – módszerünk szerint – aligha lehet XIII. századi, a XVII. századi említése azonban már alighanem magyarokra vonatkozik, ám az is lehet, hogy a korábbi magyar népessége elmenekült, de visszatért. Végül Magyarfaluvál kapcsolatosan erősödhetnek a kételyeink a XVIII. századnál régebbi eredetet illetően, bár a falu szájhagyománya úgy tudja, hogy ők régebben ott laknak, mint a lányikiak.

Végezetül ismételten és nyomatékosan hangsúlyozom, hogy az itt vázolt módszer semmi esetre sem tekinthető bizonyítottnak, föltételezés csupán, noha talán nem teljesen légből kapott. Hiszen ugyancsak Szabó T. Attilától tudjuk, hogy „egyes vidékeken a pusztá alanyesetben lévő személynévi helynevek például igen gyakoriak, másutt pedig mintha ez a típus teljesen hiányoznék”.²⁵ De talán egy tájegységen belül érvényesül valami egységes irányzat, ami lehetővé teszi, hogy legalábbis megkíséreljük bővíteni a moldvai magyar települések helytörténeti kutatásakor alkalmazható módszerek egyébként igencsak szűkös körét.

²⁵ SZABÓ T. ATTILA: A személynevek helyneveinkben. Magyar Néprajz 1938. 123.

HAJDÚ MIHÁLY

Sárospatak környéki tanyanevek

Amikor KOVÁTS DÁNIEL és BALASSA IVÁN megjelentette Sárospatak határának helynevei című könyvét (Sárospatak, 1997.), mindenkinek föltűnhetett számos új érdekessége a külterületi helynevek vonatkozásában. Az egyik a puszták személynévvel jelölt sok földrajzi név (erdő, szántó, szőlő stb.), aminek alapján alighanem át kell majd gondolnunk azt a névtörténeti kormeghatározást, amely az ilyen elnevezések határát a XIV. századdal lezárta. A másik a helynevek gyakori kicsinyítő képzős megjelenése. A harmadik pedig a tanyanevekkel kapcsolatos: egyrészt eltér a vidéken a „tanya” szó jelentése a köznyelvitől, másrészt pedig egészen mások a névtípusok az eddig ismertettekhez képest. Az alábbiakban azért ezzel foglalkozom, mert ez a legkevésbé földolgozott tartománya a magyar helynévkutatásnak, jóllehet az utóbbi időben szép számú tanulmány is taglalta a kérdést.

Először talán a „tanya” és „tanyanév” meghatározásával kellene kezdenünk. Mindaddig azonban, ameddig az ÚMTsz. e címszavakat tartalmazó kötete meg nem jelenik, addig nem mondhatunk semmi biztosat e fogalmak meghatározásáról (véglegesen viszont még akkor sem). A köznyelvi szótárak (ÉrtSz., EKSz.) szócikkei nem lehet elfogadnunk, s eddig is minden e kérdéssel tudományos szinten foglalkozó a saját külön meghatározását használta, aszerint dolgozta föl, csoportosította adatait. Már BÁRCZI GÉZA (1958: 145) „klasszikus” meghatározásában is külön említést kap az „egyes épületek” és „tanyák” fogalma. A valóságban viszont ezek szétválasztása nem oly egyszerű. Néha egyetlen épületet alkot csak a lakás, a vele egy fedél alatt levő istálló és ól, s ez gazdasági egység, kisebb földterület is tartozik hozzá. Máskor, különösen az 1960-as, 70-es években egy régi paraszttanya központjává vált egy állami vagy termelőszövetkezeti gazdaságnak, több lakás, istálló, egyéb gazdasági épület (sokszor malom, takarmánykeverő stb.) is épült a területén, de (még hivatalos használatban is) megőrizte az eredeti gazda nevét (*K. Horváth-tanya, Ravasz-tanya, Répási-tanya* stb. – Orosháza környékén). HEGEDŰS ATTILA (1980, 1982) minden külterületen álló építmény nevét a tanyanevekhez sorolja, bármi legyen annak utótagja (alapleme). A Névtani Értesítőben (1980) megjelent tanulmányában a *-ház, -csőszház, -őrház, -lak, -villa, -kastély, -iskola, -major, -puszta, -kunyhó, -kocsmák, -csárda, -bolt, -malom, -szállás, -állomás, -szőlő, -pince, -otthon, -gyár* stb. utótagok is a *-tanya, -tanyája, -tanyasor* stb. elemekkel együtt kerültek bemutatásra. Elkülöníti az építménynevektől (lakóházak, villák, erdészházak, malmok, csárdák, kocsmák, istállók, pajták stb.) a tanyaneve-

ket kiváló rendszerezésében HOFFMANN ISTVÁN (1993: 37), jöllehet az erdészházak, kovácsműhelyek, vasúti őrházak, de még nagyon sokszor a malmok is ugyanolyan gazdasági egységek voltak istállóval, ólakkal, körülötte kerttel, legtöbbször kisebb-nagyobb szántófölddel is, mint a paraszttanyák. Jól érezte ezt, és ki is fejtette (1993: 40) a szerző részletesen, aminek a lényege az „átmenetiség”, de nem annyira a helységnevekkel és háznevekkel való rokonítása (ami kétségtelenül igaz) teremti ezt a köztes szerepet, hanem a „parasztagazdaságok” tanyái és a „nagygazdaságok” meg iparosok, vadőrök, gátőrök, „bakterok”, (régén) tanítók stb. lakásaikkal összetartozó kigazdaságai, „tanyái” viszonylatában találkozunk átmenettel, amit aligha lehet kiküszöbölni bármilyen jó meghatározással, mint ahogyan erre törekedett sokoldalú munkájában KÁLNÁSI ÁRPÁD (1996: 158. jegyz.): „Tanyánévnek tekintem a külterületen lakóházból és gazdasági épületből álló (kis) gazdasági települések elnevezéseit. Idesorolom a majorok, téesztelepek adatait is. A nem gazdasági jellegű épületek (csárdák, őrházak stb.) neveit a létesítményneveknél tárgyalom.” Tömörségre törekvő, ezért nagyon jelentős definíciójában az ugyan zárójelek között álló „(kis)” és a „majorok, téesztelepek” fogalmai között érzek elentétet feszülni.

Bármilyen fölosztás és meghatározás alapján indulunk is el, az anyag összegyűjtése, kiemelése, a benne rejlő struktúra alapján való földolgozása az elsődleges fontossági szempont, s mindaddig nem is várhatunk kivételek nélküli szempontrendszert, ameddig a magyar nyelvterület valamennyi tanyaneve össze nem gyűlik, s azt tájanként, vidékenként nem dolgozzák föl, hogy a végleges szintézis elkészüljön. Ennek az érdekében kezdtem magam is valaha a Hódmezővásárhely melletti Vásárhelyi-pusztá (HAJDÚ 1973a, 1973b, 1975) tanyaneveinek rendszerezését, s ezért jelentősek PELLE BÉLÁNÉ (1980) hevesi járási, HEGEDŰS ATTILA (1980, 1982) Bács-Kiskun megyei és KÁLNÁSI ÁRPÁD (1996) szatmári tanyanév-vizsgálatai. Most pedig a fönt említett BALASSA IVÁN-KOVÁTS DÁNIEL (1997) könyv alapján Sárospatak és környéke tanyaneveit igyekszem földolgozni, szem előtt tartva egy későbbi szintézis követelményét, a lehetőleg egységes szempontok szerinti megközelítést, de kiemelve azokat a különbségeket, amelyek az eddigi ismereteink alapján eltérőnek mutatják e vidéken a „tanya” fogalmát, ennek következtében a tanyanevek rendszerét is.

Sárospatak környékén 175 „tanya jellegű” külterületi nevet jegyeztek föl, s ezek közül 139 esetben legalább egy följegyzési adatban szerepelt a *-tanya* utótag (alapelem). A többi (36) utótag megoszlása a következő. Leggyakoribb (8 előfordulással) közöttük a máshol sem ritka *-malom* ~ *-malma*. Itt azonban az a különös, hogy népnyelvi adatként közülük csak egyet találtak meg a gyűjtők: *Ispótyálmalom* [!], amelyet 1835-ben *Ispitály malom*, korábban (1679, 1685), majd még a XX. században is (1928) hivatalos névként *Szegények malma* névvel jegyezték föl, de 1882-ben *Kórház-malom* névvel találkozunk, melynek jövedelme az *Ispitájt* illette. A többi malomnév csak történeti adatokban került följegyzésre, mint az *Ardói-malom* már a XVI. században ezzel a névformával [?], de 1632-ben *arday*

malom alakban; 1625: *por törö malom*; 1758: *Új malom*; 1795: *Molendium Halastó*; 1853: *Malom* (katonai fölmérés térképén), alakított név: *Hotykai-malom*; 1866: *Alsó-malom*, *Felső malom*. Meglepő a régi malmok ismeretlensége, pedig valószínűsíthető, hogy még több vízimalomnak is kellett lenni, hiszen elég nagy számú *malomárok* található a helynevekben, s egyszer *Szélmalom-domb* is előfordul, de szélmalomokra, illetőleg a neveikre nem emlékeznek az emberek.

Érdekes és ötszöri előfordulásával gyakran tekinthető a *-borháza* utótag, amelynek mindegyike 1860-ból való, s egy kivétellel (*Leleszi konvent borháza*) mindegyik a tulajdonos teljes nevét tartalmazza előtagjában: *Nádaskai Mihály borháza*, *Nemes János borháza*, *Sebetzky András borháza*, *Vessely Ferenc borháza*. A korabeli polgármester iratai között őrizte meg a Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményeinek Levéltára, ahol megtalálható Sárospatak városának levéltára is. Egyszer némi módosítással följújtották ezt a feledésbe menő szót, de akkor sem vette át a helyi népnyelv: 1980: *Hercegkúti-bortanya*, amelynek azonban a *Gomboshegyi-csárda* az ismert névformája a környéken. A *-csárda* utótagra nincs is több adat. Ugyancsak egy adattal szerepel a *-pince* utótag, s ez sem népnyelvi: 1786: *kőporos pinczénk*. Népnyelvi használata csak *Kúporos*, éppen úgy, mint a szőlőhegy is, amelyen a pince található. Egy esetben fordult elő utótag nélküli csárdanév: 1835: *Kutya kaparónál*, amely még 1860-ban „országúti kocsmá” magyarázatot kapott, s népi neve ma is ugyanez, de 1866-ban már „határrész”, 1980-ban pedig „szántó” művelési ággal szerepelt.

Meglepő az is, hogy a két *-kastély* utótagú nevet népi névhasználatban nem találjuk meg: 1979: *Herszényi-kastély*, 1980: *Teleki-kastély*; és a négy *-major* közül is csak egy, a *Tsz-major* [!] él a népnyelvben, az *Ibrányi-féle major* 1666. évi följegyzése nem betűhív, a *Kis-hegy-major* 1882. évi katonai térképen nyilván mesterséges az adat, csupán az 1926-ból és 1940-ből adatolt *Riri-major* (1983-ban: *Pirimajor*) fogadható el, ha bizonytalanul is, hiszen nem tudjuk, hogy elírás vagy névváltozás következett be. Hadd következzenek itt a *-ház*, *-háza* utótag, amelyek közül egy sem népi név, még a *Gulyásház* sem, amelynek 1980. évi adata mellett azt találjuk, hogy „tanya” az Alsó-határ délnyugati sarkán. A *-háza* csak történeti adatban fordult elő: 1833: *Pótsháza*, 1835: *Póts házi kaszáló*, hasonlóképp a *-lak* (1898: *Erdőőr-lak*, 1901: *Erdő őri lak*) utótaghoz. Ezekkel szemben viszont a *-kunyhó* (1898, 1901: *Gábor-kunyhó*) népnyelvi előfordulása is. A *-szállás*, *-szállása* utótagú nevek oly régiek, hogy ma már csak földterületeket, erdőket, szántókat jelölnek: 1390: *Kyralzalasa*, 1864: *Papszállás*.

Összesen öt *-őrház* utótaggal találkozunk, de három csak hivatalos névben fordul elő. A népi nevek egyikben sem egyeznek meg a hivatalosakkal. Egyikben redukció található: 1975: *Koholya alatti őrház*, N: *Kohojai őrház*. A másikat egykori ott lakó bakteréről nevezték el: 1975: *Gyémánt-féle őrház*, de ezt a népnyelv csak *Gyémánt* formában használja Végardón. Ez az egyik legszebb példája annak, hogy most is születnek pusztá személynévből helynevek. Alakulásuk mikéntjéről lehetne vitatkozni (lekopás, névelemelhagyás, ellipszis, redukció, tapadásos denotátum-

átvitel, netán jelentésátvitel stb.), az eredmény viszont kétségtelen: pusztá személynév áll „külterületi lakott hely” megnevezésére, s ez nem is túl régen keletkezett. Ha ez az egyetlen példa lenne erre a névanyagban, talán tévedésnek is fölfoghatnánk, de a továbbiakban számos hasonló esettel is találkozunk majd a vidék helynevei között.

A *Köveshegyi szanatórium* 1980-as térképi és földrajzi tárban való előfordulása ellenére sem kapott népi nevet, s ugyanezt kell megállapítanunk az azonos [?] öt cselédház három elnevezéséről: 1950 előtt: *Hosszú-sor*: „épület Gytarlón... az 1950-es években lebontották”, 1972: *Huszas-sor*: „épület neve, cselédlakás Gytarlón”, 1994: *Hatkéményű*: „sík, szántó; a korábbi uradalmi major hatkéményű cselédlakásáról kapta nevét” (nyilván NAGY GÉZA 1994-ben megjelent helynévgyűjteményében népi névként szerepelt).

A fönti nevek közül „igazi” tanyánévnek nagyon keveset lehet tekinteni, de érdemes egybevetni HEGEDŰS ATTILA (1980) Bács-Kiskun megyei hasonló vizsgálataival annak ellenére, hogy az több mint négyszázezer, ez pedig csak 20–25 ezer hektárnyi területre terjedt ki. Az arányok és arányszámok alapján hasonlóságokat és eltéréseket mutathatunk ki. Bács-Kiskunban ezer hektárra 28, Sárospatak környékén pedig 7 megnevezett külterületi gazdasági egység jut. Bács-Kiskunban a nevek 5%-a nem *-tanya* alapelemű, Sárospatak környékén viszont 20% az ilyen nevek aránya. Azonban ha csupán a népi neveket vizsgáljuk, akkor hasonló ez az arány a Bács-Kiskun megyeiéhez: 3%. Míg az Alföldön nagyobb arányú a *-ház*, *-háza*; *-iskola*; *-major*; *-lak*, *-lakás* utótag, addig Sárospatakon aránylag több a *-malom*, *őrház* és a régiségben a *-borház*. Mindezért azonban még nem lett volna érdemes ezt az összehasonlítást elvégezni, hiszen az eddigi névadatok „tanyanévisége” is vitatható. Az igazi érdekességet a „tanyanévszerű” névadatok jelentik, s a következőkben nézzük meg ezeket!

A *-tanyája* utótag csak egy névben fordult elő, akkor is írásos adatban: 1980: *Kerülő tanyája*, de ez is vitatható, mert magyarázatában ez áll: „tanyacsoport”, s korábbi adatai nem tartalmazznak minden kétséget kizáróan utótagot: 1953: *Kerülő*: tanya (katonai térképi följegyzés), 1980: *Kerülő (tanya)* (turistatérképen). A név magyarázata: „A kerülő ’mező-, erdőőr, csősz’ az Alsó-határban teljesített szolgálatot.” Van egy másik névcikk is, amelynek címneve: *Református főiskola tanyája*, de adatai (1944, 1983: *Református főiskolatanya*) nem a *-tanyája* utótagot tartalmazzák.

A *-tanya* utótag gyakoribb, de nagy különbség van a hivatalos névhasználat (írásbeli nevek) és a népi névhasználat (szóbeli nevek) között. 74 az olyan írásbeli tanyanevek száma, amelyek mellett nincs föltüntetve népi név, kilenc pedig amikor ugyan van népi név, de nem tartalmazza a *-tanya* utótagot (az írásbeli természetesen igen). Ezek a nevek nem egyes, magában álló tanyára vonatkoznak, hanem külterületi lakott helyek vagy külterületi településrészek. 1925: *Györgytarló-tanya* 332 lakossal, 1784: *Györtalló* vizes terület, mai népi neve: *Györgytarló*; 1925: *Halászhomok tanya* 361 lakossal, 1881: *Halász homok*, 1913-ban épült egy kastély,

köre 40-50 lakás, iskola stb., népi neve ma is *Halászhomok*; 1925: *Várhomok tanya* 335 lakossal, 1877: *Várhomok*, N: ~; 1970: *Rózsástanya*, 165 lakossal, 1882: *Rózsás*, N: ~. 1979: *Kisbálványostanya* (1966-ban 113 lakossal), N: *Kisbálványos*. Ha megvizsgáljuk azokat a neveket is, amelyeknek egyáltalában nincs népi megfelelőjük, azt tapasztaljuk, hogy többségük a XIX–XX. század mesterséges neve, amelyeknek csak első elemük élt korábban. 1868: *Homok-tanya* (1280: *Homoky* elpusztult falu); 1868: *Kis-Lápló-tanya*, *Nagy-Lápló-tanya* (1784: *Ngylapló-tó*, középkorban: *Kethlapló*); 1944: *Eperjestanya* (1784: *Eperjes*, vízállás); 1944: *Delej-tanya* (1785: *Delej tó*, 1795: *Delej ere*, de 1239: *Dedel*, víznév); 1980: *Tán-tanya* (1771: *Tanka pataka*). Különösen sok az olyan név, amelyek katonai tízezres vagy huszonötzörös térképeken találhatók: 1953: *Bibérc-tanya*, *Bihi-tanya*, *Halásztanya*, *Kengyel-tanya*, *Litányi-tanya*, *Tenke-tanya*; 1969: *Barna-tanya*, *Bartus-tanya*, *Boós-tanya*, *Dobronyi-tanya*, *Hasaj-tanya*, *Márton-tanya* stb. Vannak természetesen olyan tanyanevek is, amelyek nem katonai térképről valók, s nincs megfelelő népi nevük: 1932: *Besztercey-tanya*, *Hódi-tanya*, 1949: *Matics-tanya* 1980: *Bodnár-tanya*, *Boros-tanya*, *Csató-tanya*, *Dévánszki-tanya* stb. A mesterségesnek tekinthető tanyanevek nagyobb része alakult családnev + tanya összetétellel (44; 59%-a az összes -tanya utótagú névnek), míg kisebbik hányada (23, 31%) korábban meglevő, történeti helynévből ered. Míg négy nevet (10%) más típusú előtaggal (méret, régiség, tulajdonos) jött létre: 1932: *Kis-tanya*, *Nagy-tanya*, 1980: *Egyház-tanya*, 1994: *Ótanya* (valamennyi uradalmi major vagy más nagygazdaság volt). Mindebből megállapíthatjuk, hogy a mesterségesen alkotott nevek tekintélyes része hagyományos, régi helyneveken alapult, s nem kizárólag a birtokos családok neveit használták föl a névalkotók.

Sokkal fontosabb a spontán alakult, népi nevek hasonló vizsgálata. Csupán 52 olyan népi nevet sikerült találni, amelyben megvan a -tanya névelem. Ezek közül 22 épüle csoport, külterületi lakott hely neve, s ezek esetében is számolnunk kell a hivatalos névadás befolyásolásával. Majdnem fele (10) e neveknek történeti helynevek fölhasználásával alakult. *Baksatanya*: *Baksa*, 1926-ban 139 lakosa volt, 1784. évi az első előfordulása: *Baksa*, halászhely. Kétségtelenül személynévi eredetű ez a XVIII. századi adat, de tanyanévvé korábbi helynévből lett. *Bálványos-tanya* szintén lakott hely, 1925-ban 10–12 házában 31 lakos élt, de 1970-re megsaporodott a lakosok száma: 59. Szintén halászhelyként jegyezték föl 1784-ben: *Dorkótanya* 1926: 56 lakos, majd a Dózsa Termelőszövetkezet központja lett, s 1970-ben 690 lakosa volt. 1866: *Dorkó* szántóföld és tavashely. *Füzdőtanya*, 1967-ben 84 lakosa volt, 1660: *Fördös* nevű hegyet említene. Van néhány olyan népi tanyanév is, amelynek az írott megfelelője nem tartalmazza a -tanya utótagot. *Füzesértanya*, 1926: *Füzesér*, vasúti megállóhely, 1967: *Füzesér* 22 lakos, 1326: *Fyuzesher*. Csupán hat van közöttük családnev + tanya összetételű: *Bogyay-tanya*, 1928: „Bogyay Elemér fajbaromfi-telepe” 1880 körül létesült. *Barta-tanya*, 1944: *Barthatanya* (Helységnévtár: külterületi lakott hely). *Kassai-tanya*, 1980: *Kassai*: tanyacsoport. Két keresztnévi eredetű előtaggal is találkozunk: *Máriatanya*

Windischgraetz herceg egyik tanyaközpontja volt 1925-ben 104 lakossal, itt lakott a tisztartó és a tanító is. *Vilmatanya*, első adata az 1953. évi katonai térképről való, volt kisvasúti megállója is. Valószínűleg a szokásos családtagokról történt uradalomelnevezés alapján keletkezett a név. Három azoknak a tanyanévi lakott helyeknek a száma, amelyeknek előtagja nem tulajdonnévi eredetű. *Bús-tanya*: állítólag zsidó munkaszolgálatosok adták e nevet a korábbi *Kengyel-tanyának*, *Hatház-tanya* és *Újtanya*. Az állami gazdaság területén két tanya egyesítéséből összetett tanyanév lett volt tulajdonosai családnévéből: *Hódi-Vas-tanya*.

Azoknak az objektumoknak a száma, amelyek valószínűleg egycsaládos gazdasági egységek, s népi nevük van: 31. A legmeglepőbb az, hogy közülük tíz történeti helynévből alakult, bár az korábban esetleg lehetett személynévi eredetű is. *Ágóctanya*. 1268: *Agolch*, 1329: *Ágouch* elpusztult Árpád-kori település; 1679: *Agoczi Praedium*, 1696: *Ágócz*, 1705: *Agocz praedium*, 1847: *Ágócz puszta*. *Cirkálótanya*, 1777: *Czirkáló Névű Promontóliumon* [!], 1867: *Czirkáló*: kert, szántóföld, szőlőkert. *Makra-tanya* 1262: *montem Macra*. *Mukricatanya*, 1835: *Mokriczában*. *Nyárjastanya*, 1720: *Nyárjas*, 1835: *Nyárjas homok*. *Pajzos-tanya*, 1835: *Pajzos-homok*. *Patkótanya*, 1835: *Patkó legelő* (alakjáról). *Törökértanya*, 1239: *Thevreker*: víznév. *Vertin-tanya*, 1784: *Vertin tó*: pataki vízállás, halászhely. Ez utolsó két név talán a *tanya* régi 'halászhely' jelentését őrzi. A személynév + *tanya* összetételű nevek száma 20, s ez a teljes vizsgált névanyagnak csupán 12%-a, amit össze sem lehet hasonlítani az alföldi hasonló nevekkal: Bács-Kiskun megyében 84%. Amíg itt ez némileg megoszlik a névfajták (családnév, ragadványnév, keresztnév és ezek kombinációi), addig Sárospatak környékén minden ide tartozó előtag családnév (ez lehet keresztnévből eredő családnév is). *Demeter-tanya*, 1785-ben följegyezték Joannes Demeter nevét, tehát a családnév ősi a városban. *Fekete-tanya*, első családnévi adata a városban 1606-ból. *Galgócsitanya*, 1580: *Galgoczi Mattias*. *Kósa-tanya*, 1620–22: *Kosa peter*. *Márki-tanya*, 1735: *Márki Ferencz*. *Rikk-tanya*, 1858: *Rick Jakab*. *Vastanya*, 1632: *Vas Pál* stb.

Összefoglalva azt állapíthatjuk meg, hogy Sárospatak környékén jóval kevesebb a tanya és tanyanév, mint az Alföldön. A Patak környéki neveknek nagy része nem azt az objektumot fedi, amit a köznyelvben a „tanya” szó jelent, tehát nem csak egy-két családos, magányos épület vagy épületcsoport lehet, hanem sokszor külterületi lakott hely, több tucat vagy több száz lelkes, de nem önálló közigazgatású település. E jelentésváltozás oka elképzelhetően a hivatalos névadásban keresendő, az adminisztráció által megállapított nevekben találkozunk velük először. 1925-nél korábbi *-tanya* utótagú névadattal csak öt esetben találkoztam: 1390: *Kwztwnya* poss. (falunév, melyben a *-tanya* elem még 'halászhely' jelentésből válhatott falunévvé), 1833: *Füzesi tanya*, 1868: *Kis- és Nagy László tanya*; *Homok tanya*, 1882: *Bogyay tanya*. A Pesty-féle 1864. évi gyűjteményben egyetlenegy tanyanév sem fordult elő. (Mivel KOVÁTS DÁNIEL ezt is közzétette 1998-ban, könynyű volt az ellenőrzése ennek is.) A népi névanyagban *-tanya* utótag nélkül éltek a nevek, ezt mutatja az 1953. évi katonai térkép számtalan adata, amely szerint

a „tanya” nem a név elemeként, hanem az egyelemű név értelmezőjeként jelenik meg: 1953: *Kassai*: tanya, *Kóka*: tanya, *Orosz*: tanya, *Pós*: tanya, *Simon*: tanya, *Ulimájer*: tanya stb. Nagyon kevés a családnév + *tanya* összetétel, s nagyon sok a volt helynév + *tanya* névszerkezet, de az egyelemű névhasználat (-*tanya* utótag nélkül) is gyakori a népnyelvben. Végül is érdemes volt egybevetni az alföldi tanyaneveket a Sárospatak környékiekkel, mert jelentős eltéréseket lehetett találni.

Irodalom

BALASSA IVÁN–KOVÁTS DÁNIEL

Sárospatak határának helynevei. Sárospatak, 1997. A Sárospataki Rákóczi Múzeum Füzetei. 33. sz. 287 lap, térképek, fotók

BOGNÁR ANDRÁS

A tanyanevekről. In: Névtudományi tanácskozás Kalocsán. 1978. július 27. Szerk. Bognár András. Bp., 1982. 87–9. Magyar Névtani Dolgozatok. 25. sz.

BOGNÁR ANDRÁS

A tanyanevekről. Névtani Értesítő. 8. sz. Bp., 1983. 29–32.

HAJDÚ MIHÁLY

A Vásárhelyi-pusztta földrajzi nevei. In: Nyelvtudományi vándorgyűlés. Hódmezővásárhely, 1972. október 20–21. Szerk. Szathmári István. Bp., 1973. 27–36. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai. 133. sz.

HAJDÚ MIHÁLY

Az alföldi tanyák névtípusai. In: Adalékok a magyar nyelv életrajzához. Szerk. Abaffy Erzsébet, Nagy Ferenc és Zelliger Erzsébet. ELTE kiadás. Bp., 1973. Nyelvtudományi Dolgozatok. 14. sz.

HAJDÚ MIHÁLY

A Vásárhelyi-pusztta helynevei. In: Nagy Gyula: Parasztlelet a Vásárhelyi-pusztán. Békéscsaba, 1975. 71–118. Békés Megyei Múzeumok Közleményei. 4. sz.

HEGEDŰS ATTILA

Tanyanévvizsgálat Bács-Kiskun megyében. Névtani Értesítő. 3. sz. Bp., 1980. 14–22.

HEGEDŰS ATTILA

A tanyanevekről. Magyar Nyelv. LXXVIII [1982], 457–9.

HOFFMANN ISTVÁN

Helynevek nyelvi elemzése. Debrecen, 1993. 163 lap. A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai. 61. sz.

KÁLNÁSI ÁRPÁD

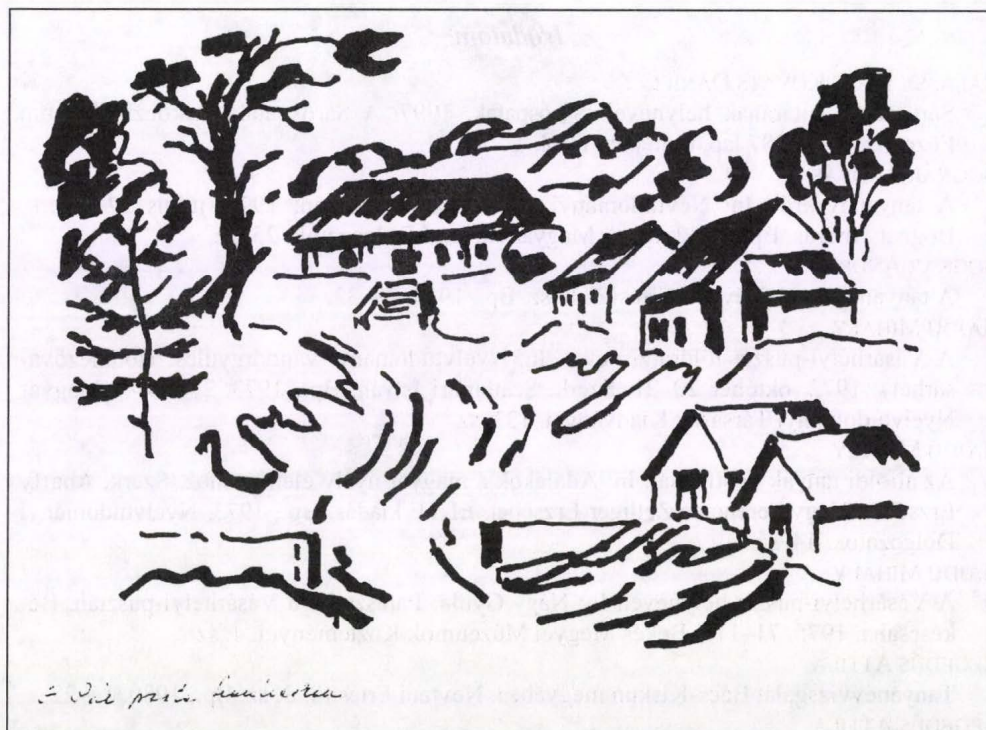
Szatmári helynévtípusok és történeti rétegződésük. Debrecen, 1996. 274 lap. A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai. 67. sz.

KOVÁTS DÁNIEL

Sárospatak és Sátoraljaújhely környéke Pesty Frigyes helynévtárában. Kiadja a Kazinczy Ferenc Múzeum. Sátoraljaújhely, 1998. A Sátoraljaújhelyi Kazinczy Ferenc Múzeum Füzetei. 3. sz.

PELLE BÉLÁNÉ

Tanyanevek a Hevesi járás földrajzi neveiben. Magyar Nyelvjárások. XXIII [1980], 97–117.

É. Kovács László: A Pál-porta Szanticskán

UJVÁRY ZOLTÁN

Ibykos darvai Bornemiszánál és Pázmánynál

Széles körben ismeretes a néphagyományban az Ibykos görög költőről elnevezett monda, amely *Ibykos* (*Ibikus*, *Ibükosz*) *darvai* (i. e. VI. sz. néven ismert az irodalomban. A monda szerint a költőt vándorútja során útonállók megtámadták és megölték. A gyilkosságot az ott repülő darvak látták és a tetteseket elárulták.

Az eseményről a legkorábbi forrás Szidóniosz Antipatrosz (i. e. II. sz.) epigrammája:

Ibükosz, téged rablók öltek meg, amikor a szigetről jöven az elhagyott tengerparton jártál. Éppen akkor vonult feletted egy darucsapat, s te nem hiába jajdúltál hozzájuk, hogy legyenek neked, a kínhalál szenvedőnek tanúid. A bosszúálló Erinüsz kiáltásodat Sziszüphosz földjén meghallotta, s megbüntette a gyilkosokat.

A történetet Bornemisza a következőképpen mondja el:

*Egy vton iarot őlnec volt ket latroc, es könyörög volt
hogy ne bantanac mert amà Madarakis ki kialtanac (mu-
tatot az fan madarakat) Időre egyic, vduarbirowa leuen egy
nemesnec, madarakat hoznac elő sűtue, es mosolyodic, es
addig kérdezic hogy meg beszelli az ember mint könyör-
get, es mit mondot, hogy az madarakis ki kialtyac: Ez
nemes embernec kedig volt szolgália regen az à kit meg
őltene volt. es regen tudakozot, ki miente, azert meg fo-
gattya es meg őleti.*

*Ez feleket soc ezert halhatz minden földeken, czac fi-
gyelmezz rea. Ezeket mondam az gyolkosokrol.*

Az ókori monda Bornemiszánál nemesi környezetbe ágyazva az esemény hitelességét sugallja. Erre utal Bornemisza megjegyzése, amely szerint hasonló esetekről más területeken is lehet hallani.

Bornemisza után négyszáz évvel Földesen (Bihar m.) a történetet így mesélte el Gál Lajosné, 90 éves paraszttasszony:

Nagyon régen történt, még az apámtól hallottam, hogy egy zsidó árust betyárok támadtak meg a hortobágyi úton. Az odaadta minden pénzét, könyörgött, hogy hagyják meg az életét. De hiába kérlelte őket. Azok féltek, hogy beárulja őket, ha életben hagyják. Az egyikük fokosával leütötte. Akkor szálltak arra a darvak. A haldokló ember csak annyit mondott: azok lesznek a tanúim. Így is történt. Nagy híre ment az esetnek. Egyszer jó idő múlva a gyilkos elszólta magát a pásztoroknak, amikor mulatoztak. Darvak szálltak felettük, amikor felkiáltott: ott vannak a zsidó tanúi. A pásztorok gyanút fogtak, szóltak a pandúroknak, akik elfogták a gyilkos betyárt.

Hasonló történet a hajdúsági, bihari falvakban széles körben ismeretes volt. *É. Kiss Sándor*, aki részletesebben foglalkozott a mondakörrel, saját gyűjtése nyomán is több példát közöl. Ezekből bemutatunk egy változatot:

Valamikor csipkés tótok járták az országot. A tót asszonyok, leányok híres csipkekészítők voltak. Munkájukat a családfő elhozta az alföldi vásárokra, s módosabb uraságoknak, városi embereknek eladta. Egy ilyen csipkés tót – Bíbig volt a neve – a csipke árával hazafelé tartott, s megpihent a hadházi határban lévő Dugó csárdában. *(Épülete ma is megvan, a Hadházhoz tartozó Bocskai-kert iskolája.)* Két zsvány is ott iszogatózott. Amikor Bíbig továbbindult, ezek követték, s egy elhagyott helyen megtámadták. Bíbig a pénzét odaadta, csak életéért könyörgött.

Ha életben maradsz, eljár a szád, dögölj meg! és kegyetlenül agyonverték.

Éppen akkor egy csapat daru repült felettük, s Bíbig hozzájuk fordult: Darvak, ti legyetek a tanúim!

Nagy híre lett Bíbig embertelen meggyilkolásának és kirablásának, a bűnösöknek azonban nem tudtak nyomára jutni.

Jó pár esztendő eltelt, amikor a két ember újra megjelent a Dugóban. Beszélgettek, iddogáltak, majd félrevaló dolgukra kimentek. Éppen akkor is egy csapat daru húzott el krúgatva felettük. Megszólat egyikük: A Bíbig tanúi!

Ezt meghallotta az éppen kint lévő csaplár, s azonnal eszébe jutott Bíbig meggyilkolása, meg az, hogy őt is menyit zaklatták emiatt, és gyorsan jelentette az esetet a hadházi komiszárosnak. A két embert elfogták, törvény elé állították. Ott bevallották, ők gyilkolták meg és rabolták ki Bíbiget. Akasztófára kerültek.

A monda párhuzamaira nem csak a néphagyományban, hanem a műirodalomban is bőséges példát találunk. A legfontosabb irodalmi feldolgozás Friedrich Johann Christoph Schiller: *Die Kraniche des Ibykus* című balladája. A nemzetközi mesekatalógus AaTh 960. számon tartja nyilván. A népmondai variánsokban a gyilkos tanúja, elárulója még a holdfény, napfény, forgótővis (szamártővis), a tethelyen való nevetés stb. Több irodalmi forrásban az a fa szerepel tanúként, amely alatt az áldozatot megölték.

A monda népszerűségét mutatja, hogy az Ibykos-történet a 16. századtól kezdve több forrásban felbukkan. A prédikációk példájaként szerepelt. Ezek közül idézünk egy 17. század elejéről származó változatot:

Másszor ismét egy embert mind vádolta az lelkiismeret, aki atyját, anyját megölte volt s ijedtében elszökött volt, más országra ment. Megszállván egy vendégfogadóban, mikor enni ült volna, gyakorta kifutott, mert egy kis madár igen fecske volt, az mint a madárnak szokása. De az ő szíve mind azt vádolta, hogy ez madár mind az ő bűnét beszéli, hajigálja volt. Gyanakodván hozzá, megfogják; megvallja aztán; úgy ölték ötet is meg.

Az Ibykos-monda variánsa előfordul Pázmány Péter négy kiadást megért *Római Anyaszentegyház Szokásából minden vasárnapokra és egyéb Innepnapokra rendelt Evangeliumokrul Predikაციok...* című munkájában is (először 1636-ban). Összehasonlítául tanulságos idéznünk:

De hallatlan dolgot olvastam *Putárchus*-ban, melyet méltó, hogy it rövid szóval elő-hozzunk. Azt írja azért; hogy egy *Bessus*-nevű kegyetlen fiú, oly titkon ölte vala meg Attyát, hogy senki ebben semmit észébe nem vehetett. Nem akará Isten, hogy eltitkoltatnék a nagy éktelenség: azért a madárkák, mellyek látták a gyilkosságot, mindenütt körüllé röpülvén, úgy tetczett néki, mintha mind az kiáltották volna: ah te Vér-áruló: ah te Atya-öldöklő. És szüntelen úgy háborgatták, mint-ha ő-benne tellyesednék-bé a mi Isten a Sidókról monda; devorabunt eos aves, morsu amerissimo; hogy a madarak szaggattyák őket, keserves mardosásokkal. Végre, egyszer a gyilkos ember, ki-szedvén fészkekből a madár-fiacskákat, szaggatni és vagdalni kezdé őket: és mikor kérdenék, miért cselekszi azt? kimondatá Isten velle az igasságot. Azért, ugy-mond, mert mindenkor az kiáltják reám: ah te Vér-áruló: ah te Atya-öldöklő. Ezen elálmélkodván társai, a Bíráknak megbeszéllek. Meg-fogák a gyilkost: és maga meg-vallá vétkét, mellyért szörnyű halállal öleték.

A példákban kitűnik, hogy a szüzse lényegében azonos. Egy (esetleg két) személy gyilkosság áldozata lesz. Az elbeszélőtől függ, milyen környezetbe helyezi és hogyan variálja a személyt. A népi és nem népi mondák összehasonlítása azt mutatja, hogy a változatok között eltérések a gyilkost eláruló motívumban figyelhetők meg. A bűnös a nem emberi tanú révén lelepleződik és megbűnhődik. Minden bizonnyal a történet erkölcsi tanulsága szolgált gyakori példabeszédként az egyházi személyeknek. A mese világába vivő történet a prédikátorok – és kiadványok – révén könnyen utat talált a néphagyományba és a görög költőről szóló monda folklorizálódva úgy őrződött meg generációkon át, mint sajátos magyar eredetű történet.

Jegyzetek, források

PÁZMÁNY PÉTER: Összes munkái, VI. Budapest, 1903. 276.; A példát Pázmány más helyen is említi. *A gyilkosságról és haragról* fejezetben olvassuk: „Plutarchus azt írja, hogy mikor Bessus megölte volna atyját, a fecskék kiáltottak reá, és kinyilatkoztatták gonoszságát. Mikor Ibykust a latrok megölték volna, a darvak ostromolván a gyilkosokat, megvallozták magokkal, hogy a darvak állanak bosszút az Ibycus haláláért, melyért meg is öletének.” L.: Pázmány Péter művei (szerk.: TARNÓC MÁRTON). Budapest, 1993. 893–894.; BEKE ÖDÖN: Ibikus darvai a magyar néphagyományban. *Ethn.*, LVIII. 1947. 124–125.; Uő.: Újabb adatok Ibikus darvainak a magyar néphagyományban való szerepéről. *Uo.*: 274–275.; DÖMÖTÖR SÁNDOR: Ibikus darvai és a három jó tanács. *Ethn.*, LVIII. 1947. 164–165.; SCHEIBER SÁNDOR: Az Ibykus darvai-féle típus magyar nyelvű feldolgozásaihoz. *Ethn.*, LXII. 1951. 432.; Uő.: *Folklór és tárgytörténet*, II. Bp., 1974. Több fejezetben; FFC Nr. 116.; KOVÁCS ÁGNES: Magyar Népmesekatalógus, 4. 247–248.; BERZE NAGY JÁNOS: Magyar népmesetípusok, II. Pécs, 1957. 435–436.; KATONA IMRE: Csongrádi szólásmagyarázatok és történetek. *Magyar Nyelvőr*, LXXIV. 1950. 367–368.; DÉZSI LAJOS: „Tanusagra való Pelda besedek.” *Ethn.*, XXXVII. 1926. 195–196.; PÉTER LÁSZLÓ: Párhuzamok az „Ördögi kísértetek” néhány motívumához. *Irodalomtörténeti Közlemények*, LX. 1956. 152.; Scheiber úgy véli, hogy Bornemisza a mondát olvashatta Erasmusnál, vagy Burkhard Waldis *Esopus* című fabulagyűjteményében. Ez a következő: Gazdag zsidó más országba költözendő a királytól kísértőt kér a határig. A király pohárnokát jelöli ki. Erdőbe érve a pohárnok megöli a zsidót, aki a fenyőrigóra mutat s halála tanújául szólítja. A király születésnapján a pohárnok fenyőrigókat talál fel, s közben szívből kacagni kezd. A király kivallatja okát s halálra ítéli a gyilkost. SCHEIBER SÁNDOR: *Filológiai Közlemények*, II. 1956. 289.; É. KISS SÁNDOR: Ibükosz darvai a magyar folklórban. In: *Bajomi Krónika* (szerk.: DANKÓ IMRE). Biharnagybajom, 1973. 180–190.; VÉGH JÓZSEF: *Sárréti népmesék és népi elbeszélések*. Debrecen, 1944. 137–139.; SZÜCS SÁNDOR: *Pusztai szabadok*. Budapest, 1957. 80–81.; Több változatot közöl az 1960-as évek gyűjtéséből SZABÓ LAJOS: *Taktaszadai mondák*. Budapest, 1975. 334–335.

BALASSA IVÁN

Cifra Gyuri, a Bodroglköz tudós kocsisa

1956–1961 között, mint a sárospataki Rákóczi Múzeum igazgatója sokat jártam a Bodroglköz homoktalajú, máshol meg ragacsos, csizmamarasztaló útjait. Egy-egy utam előtt felkerestem ÚJSZÁSZI KÁLMÁNT, a zemplén-abaúji táj legjobb ismerőjét, aki azt tanácsolta, hogy Zemplénagárdon, az ország sarkában látogassam meg KOVÁTS DÁNIELT, aki az 1956. évi forradalom utóhatásaként, feleségével együtt ott tanítószkodott. Egyszerű kis kétosztatú parasztházban találtam rájuk, de már első gyermekükkel hárman alkották a kis családot. DANI nemcsak maga gyűjtötte a néphagyományokat, hanem szakkörének gyermekeivel is szorgalmasan megörökítette azokat. A legjobbkat legépelte és bekötve eltette jobb időkre. Több mint negyven éve azóta is állandó a kapcsolatunk, mely közös szerkesztésig, közös könyvírásig is eljutott. A Vele történt találkozást életem egyik nagy nyereségének tartom. Most 70. születésnapjára egy bodroglközi történeti-néprajzi kérdést vetek papírra, melynek gyűjtése valamikor első találkozásunk idején kezdődött el.

* * *

A Bodroglköz rendkívül gazdag mesevilága, hitvilága tette lehetővé, hogy a hiedelemmondák is nagyszámmal éljenek egészen a legutóbbi időig. Maga az elnevezés viszonylag újabb keletű és általánossá csak néhány évtizede vált. „1963-ban megjelent az Új Magyar Népköltési Gyűjteményben Balassa Iván Karcasai mondák című kötete is s itt már polgárjogot nyert a hiedelemmonda kifejezés is” (DÖMÖTÖR Tekla 1981:11). Ennek ellenére valami végleges és megnyugtató meghatározást erre a prózai népköltészeti műfajra napjainkig sem sikerült kialakítani. Azt mondhatjuk, hogy olyan testet öltött, megvalósult hiedelem, melyet a legtöbb esetben, akárcsak a történeti mondákat, személyhez kötnek. Ez a kötődés időről időre vándorol és egy-egy személyhez sokszor egész sorozat kapcsolódik. Tapasztalatom szerint előadói nem azonosak a legjobb mesélőkkel és kölcsönösen lenézik egymás műfaját. A sokszori előadás után a hiedelemmonda formája kicsiszolódik és egymásik évszázadokon, sőt évezredekken keresztül hagyományozódik; ma is újraéledtek az ókortól kezdve ismert hiedelemmondák.

A *tudós kocsi*s a hiedelemmondák egyik legelterjedtebb és legismertebb hőse. Tetteiről szóló mondák ugyan előfordulnak a magyar nyelvterület nyugati részén is, de az igazi hazája a Tiszántúl és ott is elsősorban annak északi sarka (FERENCZI Imre 1957, passim; BIHARI Anna 1980:87–90). Ez csak általános-

ságban mondható el, mert a gyűjtések egyenetlenségéből ez a megállapítás némi-képpen módosulhat. A tudós kocsis tettei közül a *Hiedelemmonda katalógus* a következőket sorolja fel: Levegőben hajtja a kocsit, szekeret; átkel a vízen, de nem lesz vizes a kereke; meg tudja kötni az embereket, lovakat úgy, hogy csak ő engedheti el; lovai mindig ápoltak, tiszták, pedig maga ezért nem tesz semmit; két olyan cselekményt említene meg, mely a bodroglőzi mondák között előfordul: *A kocsis hosszú ideig döglött lóval jár, de azt mindig hazahajtja és ütéssel megeleveníti*: a gazdája megrémül a cselekedeteitől, elküldi, de vissza kell fogadnia, mert a lovak megdöglenek és csak a tudós kocsis tudja életre kelteni. Ez utóbbinak két, illetve több változatát sikerült lejegyezni, mégis két csomópont körül sűrűsödik előfordulásuk: Szatmárban a Tisza–Szamos táján és a Bodroglőzben.

A szatmári kocsis neve KÖCSÖN Péter, de egyesek Mihálynak nevezték és feltehetően a múlt század közepén élt és 1890 körül halt meg. Alakjára és a hozzá fűződő hiedelemmondákra először LUBY Margit (1942:79) figyelt fel és a különös hangzású névvel kapcsolatban PAIS Dezsőhöz, a magyar nyelvtudomány kiemelkedő tudósához fordult, aki, ha késve is, de a Magyar Nyelv folyóirat hasábjain 1961-ben válaszolt a kérdésre (515). Megállapította, hogy a különböző török nyelvekben (pl. altáji, teleut, tarancsi, újgur, karakirgiz), *köč* ige jelentése „nomadizálni, átköltözni, elvonulni” jelentéssel él. Ez valamilyen kapcsolatban lehet a *Kocs* ~ *Kócs* településnévvel, de kimutatott a szónak a krimi tatárban olyan jelentését, mely a kocsi, szekér tárgykörébe tartozik. Ezzel korántsem akarom azt állítani, hogy KÖCSÖN tudománya évszázadokon át egy családban öröklődött, ez annál is inkább valószínűtlen, mert FERENCZI Imre (1957:73) még a következő tudós kocsisokat említi meg Szatmárból: BIHARI, IMRE Józsi, PISLA, SVÁB György, NAGY István és mások. Lássuk ezek után a LUBY Margit által lejegyzett történetet:

„Matolcson Szászi Gusztávné a maga személyében ismerte Köcsönt. Elmondja, Kende Kanut is felmondott egyszer Köcsönnek. Beállt az új kocsis. A két lú meg volt döglőve. Akkor elmentek Köcsönt feltudni, hogy mit csinált a két lúval. Azt felelte, hogy már hónapok óta így járt velek. A gerendába vót valahová elrejtve a pálcá. Azt elévette Köcsön. Ráragott vele a két lúra, mind a kettő felállott. Be is foghatta őket Köcsön, de másnak csak döglött lovak voltak. Vagyis más nem tudott velek menni. Mikor meg Perényi bárónál szógált, a ház előtt fordult ki a hámbúl a lú. Hiába borzadt meg tüle a báró, kénytelen vót megtartani, mert a lovak másnak a keze alatt nem mentek, leromlottak. Mikor mégis elment, minden lova utána döglött. Felboncolták a lovakat, akkor látták, hogy azok nem igazi lovak, hanem szalmával kitömött bábok, mégis vitték a hintót, amíg Köcsön parancsolta. Szóval – fejezte be, tudjuk már akkor, hogy kit szógált.” (LÁSZLÓ Gyula 1945:4)

A bodroglőzi nagy kocsis egyéniség neve CIFRA Gyuri, akinek neve mindig kicsinyített alakban került elő. A CZIFRA családnév ezen a tájon nemigen található. Legkorábban – tudomásom szerint – Kispatakon jegyezték fel. 1691: „Kis Patakon lakozó Toth Sándor es Felesége Toth Katha, vettek... *Czifra* /: alias Toth:/

megh maradot Eözvegyetűl Tírpák Annatul... egy darab szőlőt” (ROMÁN János 1964:147). Ez a családnév máshol sem sokkal régebbi. A XVII. század második feléből KÁZMÉR Miklós (1993:202) csak három adattal rendelkezik: 1657: *Cziffra*: (Gömör m); 1661: *Czifra Bálint* (Fogaras); 1678–1820: *Czifra* (Kiskunhalas); a további adatok 1702–1715 közötti időből származnak és a földrajzilag így szóródnak: Muraköz, Máramaros m., Sopron m., Ugocsa m., Abaúj m., Bihar m., Komárom m., Szabolcs m., Ung m., Zemplén m. Azt lehet mondani, hogy nagyobb számmal a magyar nyelvterület északkeleti részében jegyezték fel. Napjainkban nem tartozik a legritkább családnévek közé. *Cifra–Czifra–Cziffra* formában az 1998. évi Budapesti Telefonkönyvben csaknem megközelíti a százat.

A *cifra* szavunk csak a XVI. század legelején tűnt fel és a latinból vettük át, oda mint a matematikai műnyelv szava az arabból került. Jelentései közül meg lehet említeni: „díszes, cikornyás”, de sok más jelentése mellett a „különös” is előfordul (TESz.; EWUng.). Erdélyben adatai csak a XVII. századtól mutathatók ki, köznévként. Családnévként a XVIII. században találkozunk vele (SzT. 1:1169). A *cifra* szó kapcsolódott a nagy állattartáshoz: *cifra gulya*, *cifra ménes*, az utóbbi örözüjét a Hortobágyon *cifra csikós*nak mondták. Felvetődik annak a lehetősége, hogy lehetett egy *cifrakocsis*, aki a legszebb lovakkal csak az uraságot fuvarozta és azonos jelentésű a *parádés-kocsissal* „hintóba lovakat gondozó kocsis, nem ígás kocsis” (SzHszt). Ezt támasztja alá az is, hogy az eddig lejegyzett hiedelemmondák kocsis hősei mind valamelyik uraságot szolgálták. A kérdés további vizsgálatot érdemel (HERMAN Ottó 1914:151, 305).

Mindenesetre az átnézett bodrogekői anyakönyvekben ilyen nevet nem találtam és azt sem tudták pontosan megállapítani, hogy mikor született, illetve hagyta itt ezt az árnyékvilágot. Egyesek az állították, hogy valahonnan északról került a Bodrogekőbe, mert haláláig érződött valami idegenes kiejtés beszédjében. Mások úgy tudták, hogy a környékre való cselédember leszármazottja. Születni a XIX. század második negyedében születhetett, többen esküdtek rá, hogy az 1880-as években halt meg, de olyan emberrel is beszéltem, aki még látta az első világháború előtt. Először, mint a karádi pap kocsisát emlegetik, de ott mindenféle munkát kellett végezni, ezért csakhamar a Sennyey bárókhhoz szegődött (Pácin, Perbenyik); sokszor megfordult Szerdahelyen, Szőlőskén, de különösen Sátoraljaújhelyen, ahova a bárót és családját kellett befuvarozni. Családjáról nem szólnak az elbeszélések, eltűnéséről kétféle módot meséltek el. Az egyik szerint hirtelen eltűnt, mások szerint az újhelyi klostrom mellé húzódott és imádkozással töltötte napjait. A mi Cifra Gyurink számos elődje az emlékezés áthatolhatatlan ködén már elvesztette nevét s amikor ő felbukkant, felruházták mindazokkal a tulajdonságokkal, amit elődei viseltek.

Kovács Jánosné (sz. 1872) mondta el az alábbi mondát 1959 áprilisában, társaságban. Elsősorban olyan kiváló mesélő volt, aki hiedelemmondákat is szívesen adott elő.

„Volt egy híres kocsis ember a bárónál, aki nagyon sok ördögséget tudott. Egyszer nagyon megszorult pénz dolgában, fogta és eladta a báró mind a négy lovát, amit a

kezére bíztak. Elővett négy szalmazsákot, jól megtömte szalmával, éppen úgy ki-formálta, mintha ló lett volna és amikor szükség volt rá, mindjárt élő ló vált belőle. Befogott a kocsiba, úgy járt vele mindenfele, mintha igazi ló lett volna.

Egyszer a báró valamiért megharagudott rá. Elhajította. Elhordozkodott a kocsis. Másnap reggel megyen az úr az istállóba, hát nincs ott ló, csak négy szalmazsák. Belerug, hát csak zörög benne a szalma.

– Hová lettek az én lovaim?

A báró mindjárt szalasztott a pandurokért. Azok meg rögtön a kocsis után vetették magukat. Mikor megtalálták megfenyegették, hogy mindjárt felakasztják, ha meg nem mondja mi lett a lovakkal.

– Micsoda lovakkal? Hát ott van a ló az istállóban.

– Nincsen ott! Ott csak négy szalmazsák van.

– Ha én odamegyek, akkor ló lesz a szalmazsákából. Akkor majd én vetetem a fejét a báró úrnak. Ha kell kocsis, akkor lesz ló is. Még hogy engem felakasztat.

A báró szorult helyzetbe került, mert nagyon szerette volna a négy szép lovat visszaszerezni.

– Hát akkor gyere vissza!

– Már én nem megyek vissza, az óljába se lépek a báró úrnak. Maradok itt, ahol vagyok.

De a báró feleségével addig járt a nyakára, hogy valahogy megvették az eszét, elcsalták Gyuri bácsit. Megy be az ólba, megérinti a lovakat, egyikbe is belerug, a másikba is belerug. Megrázkódik a szalmazsák. Felállt és már lónak változott.

– Na itt a ló báró úr! Hol a szalmazsák báró úr?

A bárót erre a hideg mindjárt kirázta. Azt se tudta, hogy menjen fel a kastélyba. Még orvost is hívtak, az is próbált vele mindent. Tanakodtak a feleségével. Mit csináljanak? Megölessék a kocsist vagy magtartsák. A felesége azon a véleményen volt:

– Az ördögöt úgyse lehet megölni. Ez pedig ördög. Mivelünk még megetheti, hogy valaminek átváltoztat. Inkább még többet fizess neki, próbáld véglegesen visszaszalogatni. A báró elküldött érte, hogy jöjjön vissza. De Gyuri bácsi csak akkor mutatkozott hajlandónak visszahordozkodni, ha az eddigi fizetésének kétszeresét kapja. A báró annyira meg volt ijedve, hogy még erre is ráállott:

– Menjetek, fogjatok be! Hajtsatok el és mindenképpen hozzátok vissza! Akkor elment a szekeres érte. Visszavitték. Milyen vigasság volt az udvarban. Nem volt többet semmi baj a jószágban, se a termésben. Annyi mindene lett a bárónak, hogy nem is győzte számon tartani. Csodálkozott is rajta, de tudta, hogy ez nem rendes úton van.

A kocsisok már maguk is figyelték Cifra Gyurit. Este, mikor az istállóban lefeküdtek, úgy tettek mintha mind elaludt volna, pedig a pokróc alól leskelődtek. Egyszer csak látják, hogy előveszi az ülésszákot, megnyergeli, rápattan és kivágat az ajtón. Reggel fele, mikor kelni kellett, akkor már ismét a helyén látták.

Másnap este újra megfigyelték, hogy teszi rá a nyeret a szalma ülésszákra. Sokan azt is látni vélték, hogy olyan paripa vált belőle, amelyik Cifra Gyurit a magas égbe felrepítette. Éjfél után jött csak vissza. Hol járt? Merre járt? Nem merte senki sem megkérdezni tőle. Mikor lenyergelte a lovat az megint csak olyan szalmazsák lett, mint este volt”.

(BALASSA Iván gyűjtése)

Ennek egy formáját id. BENKŐ József (sz. 1892) mondta el 1960-ban, de hozzákapcsolta 'A megpatkolt boszorkány' egy változatát, amit mint ide nem tartozót elhagyok.

„Gróf Zsenneyi Bélánál volt egy kocsis. Kérem az olyan ember volt, hogy a szalmazsákot, az ülészsákját este felnyergelte, ő azon reggelig majdnem lovagolt, éjfélig lovagolt. Ahová akart, oda ment rajta. De értett hozzá.

Eztet figyelték a többi kocsisok, hogy mi lesz ebből, hogy nyeret teszen a szalmazsákra. S azt mondják olyan egy paripa volt belőle, vitte fenn a levegőben. És elment, éjfélig odajárt, hogy hovajárt, azt senki sem tudta. Mikor visszagyött, a nyeret levette, szalmazsák maradt vissza. De ő nem mondott senkinek semmit se. De ezt a többi kocsisok figyelembe tartották” (BALASSA Iván 1963:351)

A megdőglött lovak életre keltésével kapcsolatban OBRZUT József (sz. 1905) mondott el társaságban egy mondát. Elmondása szerint lengyel származású és apja Krakóban született. Eredeti foglalkozása kerékgyártó és különböző bodrogekői uradalmakban dolgozott, majd beköltözött Karcsára. Ezt a mondát Tiszakarád közelében Csermelyi-pusztán hallotta (részlet): A tiszakarádi pap kocsisa, János, azt ígérte gazdájának, hogy Sátoraljaújhelyből tíz perc alatt hazaérnek: (kb. 30 km)

„Mikor kimennek mán a városból, azt mondja a kocsisnak:

– János igen feltámadt a szél!

– Fel – aszondja – alszél.

Egyszer figyelmes a pap, hogy lenéz oszt látja, hogy a fák így maradoznak el ni, alatta.

– Élő Isten – aszondja – valahol mi a levegőben repülünk!

Megáll az udvaron, gyönnék mán ki a vendégek is. Megnézi a pap az órát, pontosan nyolc óra. Azt mondja a pap:

– No János, mostantul fogva mán elmehet, nem kell nekem.

– Ő meg ragasztotta le a lovat. Akkor az egyik ló kidőlt. Meg van dögölve. Nézik a vendégek is, hogy mi van evvel a lóval? Azt mondja a kocsis:

– Mit nézik? Hát egy hónapja, hogy így járok vele dögölve.

Megiszonyodnak a vendégek, de a pap is. Egyszer nagy reccsenés, ropogás van, hát az istállóban az eleje kidőlt. Csak a levegőben áll a tető, féloldalon végig. Azt mondja a legöregebb vendég a papnak:

– Fiam vond vissza a szavadat, mert né csak ilyen nagy kár van!

Nézik elmennek oda, hát ki van dőlve az istálló fala. Azt mondja a pap Jánosnak:

– János, hát meggondoltam, maradjon maga tovább nálam.

Akkor odament, a lovat oldalba rugta, a ló felugrott, vezette be. Hát nézi, hogy már vezetni bé az istállóba, nincs fal. Nézik, hát az istálló is egybe van már. Rendben van az is.

No még oszt behívták Jánost, már részesüljön egy kis vacsorából. Hát ott kezdték faggatni, hogy mi ennek az oka, hogy a ló meg volt dögölve, már meg él, a fal is ki volt dőlve, már meg áll? Hát azt felelte:

– Nekem felmondani nem lehet, csak ha én felmondok, oszt elmegyek!

(BALASSA Iván 1963: 438–439).

CIFRA Gyurihoz vagy a vele azonosítható bodrogi kocsisokhoz szinte valamennyi hitbéli elem kapcsolódik, amit a tudós kocsis hiedelemmonda körében ismerünk. A „tudományt” természetfeletti úton, többnyire éjféltkor a keresztúton szerezte meg, máskor hosszú alvás után lett annak birtokosa, segítő szellemek a lovakat, az istállót rendben tartják; lovait mások nem tudják elindítani, ugyanakkor ő megköti a gyengébb tudománnyal rendelkező kocsis lovait. A tudós áccsal történt összeütközésben mindig ő a nyertes (1. ezeket részletesebben FERENCZI Imre 1957. passim; PÓCS Éva 1990:607–609). KÖCSÖN Péter és CIFRA Gyuri történetei között vannak olyan elemek, melyeket eddig másoknál nem találtam meg és ezek valamilyen módon a megdöglött ló életre keltésével állanak kapcsolatban. Ezeket így lehet pontokba szedni:

1. A kocsiba befogott és megdöglött lovat hazahajtotta.
2. A megdöglött lovat életre keltette: a) ráütött; b) pálcával ráhúzott; c) belerúgott, d) ostorral vágott rá.
3. A szalmával kitömött zsákot élő lóvá változtatta, befogta a kocsiba és hajtott vele.
4. A szalmával kitömött ülészsákot, melyet éjszaka az istállóban hálólhelyén fejaltnak használt, megnyergelte és repült azon a magas égbe. A hintót is hajtotta a levegőben.
5. Ha gazdája felmondott neki és elküldte, akkor a lovak megdöglöttek, az istálló összeomlott. Ha visszahívták, minden helyreállt.

A tudós kocsis hiedelemmondákban jelentkező alakjára viszonylag későn figyelt fel a tudomány és FERENCZI Imrét (1957) kivéve, akkor se törekedett arra, hogy a teljes anyagot összegyűjtse és annak alapján vonjon le következtetéseket. Így az általam közreadott és gyűjtött, adattárakban elhelyezett változatokat nem vették vizsgálóra, pedig mutatók segítségével ez könnyen megtörténhetett volna (BALASSA Iván 1963. passim), nem is beszélve róla, hogy ezek a bodrogi lejegyzések már a legújabb módszerrel történtek (magnetofon).

A legújabb állásfoglalás ebben a kérdésben a következő: „A lovakat életre keltő és a levegőben száguldó kocsis alakját Róheim Géza, Diószegi Vilmos ősvallási, samanisztikus hiedelemnek minősítették. László Gyula (1945) a lovak életre keltésének motívumát a sámánavatás szimbolikus mozzanataival – ’feldarabolás’ és ’új életre keltés’ – hozta kapcsolatba, oly módon, hogy a honfoglaló magyarság lovas temetkezésének egy sajátosságát tartotta összekötő láncszemek e feltételezett ősvallási képzett és a kocsismondák említett motívuma között: a láb és a fej, valamint a kitömött lóbőr eltemetését (amely kvázi ’feltámad’ a túlvilágon, a lovasa szolgáltatára). E feltételezéshez azonban hiányoznak a kellő bizonyítékok” (PÓCS Éva 1990–608).

Hallgassunk meg egy másik szakértőt is erről a kérdésről: „László Gyula az ördögös kocsisokhoz fűződő hiedelmeket megkísérelte összekapcsolni a honfoglalás kori magyarság lovas temetkezésével. A pogány magyarok egy csoportja a temetéskor leölt lónak csak a fejét és lábát tette a sírba, bőrét pedig kitömték. Az ördön-

gös kocsisok által hajtott lovakról is néha azt az információt kapjuk, hogy szalmával kitömött döglött lovak. Sajnos,... ezt a hiedelmet nem tárgyalják régebbi forrásaink, Ipolyi sem említi, és eddig pontos külföldi párhuzamaira sem sikerült találnom” (DÖMÖTÖR Tekla 1981:122). Bizonyos pontatlanságok találhatók a fenti szövegben; az pedig, hogy pontos megfelelések nem találhatók azzal magyarázhatók, hogy keleten, mint vallási szertartások jelentkeztek, ugyanakkor a mi feljegyzéseink hiedelemmonda formájában örökítettek meg hasonló jelenségeket.

Végül hallgassuk meg a táltos-sámán kérdés legjelesebb magyar kutatóját, DIÓSZEGI Vilmost, mit mondott a tudós kocsisról: „Alakja feltehetően a pogány magyar hitvilágig nyúlik vissza: a szellemeknek áldozott lóval, esetleg a sámán hátasállatát jelképező dobbal hozható kapcsolatba” (DIÓSZEGI Vilmos–NAGY Ilona 1982:359).

Nézzük meg azt is, hogy vajon a nyelvtudomány lehetségesnek tartja-e, hogy szavak és hozzájuk kapcsolt tartalom egy évezrednél is hosszabb ideig megmaradjon a magyar nyelvben. PAIS Dezső, a magyar nyelvtudomány nagy egyénisége egy egész könyvet szentelt a kérdésnek „A magyar ősvallás nyelvi emlékeiről” címen és a kérdésre határozott igennel válaszolt. Véleményének kialakításakor a néprajz eredményeit is felhasználta ROHEIM Gézától DIÓSZEGI Vilmosig. A tudós kocsis hiedelemmondáiban személye mellett a ló játssza a kiemelkedő szerepet. Maga a *ló, fék, ostor, nyereg, kengyel* szavunk ugorkori örökség – állapítja meg LIGETI Lajos (1986:238–239), a magyar őtörök kapcsolatok nyelvi emlékeinek legalaposabb ismerője. Bevezetőjében megállapítja: „Jövevényszavaink a török hatás sokrétűségéről árulkodnak, az új életmód számos területéről részletesen tájékoztatnak bennünket, egy ponton a leglényegesebben, a lovas életmód tekintetében azonban jóformán némák. Ez a némaság a lóra, lószerszámokra, fegyverekre vonatkozó terminológiát érinti” (Uo. 237.).

O. NAGY Gábor (1976: 436–445) gyűjteményében a lóval kapcsolatos szólások és közmondások száma meghaladja a kétszázat, míg az ökör alig éri el a hatvanat, legfeljebb a kutyához kapcsolódókkal nem tud versenyezni (kb. 250). Ezek között számos olyan akad, amelyiket érdemes lenne közelebbről megnézni; így azokat, melyek a *fehér ló*hoz kapcsolódnak. Olyanok is akadnak, melyek a fenti tudós kocsis hiedelemmondáihoz fűződnek. Ezeket most csak éppen megemlítem azzal, hogy részleteiben kidolgozva be lehet majd iktatni a bizonyítékok közé, vagy mint alkalmatlant el lehet vetni.

A *lóbőr* szólásainkban az alvás mélységét, sok esetben a horkolást, mint természetellenes jelenséget fejezi ki. *Húzza a lóbőrt* (Kiskunfélegyháza, Heves m., Makó); *Húzza a lóbőrt a fagyon* (Baja, Kiskunhalas); *Húzza a lóbőrt e fagyon* (Vas m.) (ÚMTsz). *Húzza a lóbőrt* (a fagyon) (tréfás, népi, O. NAGY Gábor 1976:444). Megjegyzem, hogy a fenti példák mellett az ökörbőr hasonló összefüggésben csak egyszer jelenik meg, kétségtelen, hogy a szólás elsősorban a lóhoz, a lóbőrhöz kapcsolódik.

Hasonlóképpen érdemes lenne egyszer közelebbről megvizsgálni a lóvá tesz kifejezést, melynek kétféle jelentése is ismert. Teszik lóvá „a csikót befogják” (Mezőkövesd ÚMTsz); *Louva tesz* becsap, rászed” (Szlavsz). Ez a kifejezés elsősorban a boszorkányokkal kapcsolatban fordul elő, mint arról NAGY Ferenc: *Hitnek elei*. Eger 1767. katekizmusából kiderül, melynek egy pontját TOLNAI Vilmos (1909:419) idézi: „Mitsoda a’ Boszorkányság? Ördöggel nyilván vagy alattomban való szerződés; melly által szokatlan dolgok és tselekedetek vitetnek végbe. Úgy mint: Hirtelen messze foeldre menni; semmibüel vendégeskedni; *embert lóvá teni...*”. A samanizmus, melynek töredékeit a táltos hitben lehet felfedezni KLANICZAY Gábor (1983.; 1986) megállapítása szerint és egyet lehet érteni összefoglaló következtetésével is: „a samanizmus számos alkotóeleme – ahelyett, hogy eltűnne – az új meghatározó rendszer, a boszorkány kategória szerint nyer új, módosult értelmet” (1983:128). Itt az a különbség, hogy a tudós kocsis a szalmabábot, párnát változtatja lóvá, míg a boszorkány valamelyik kocsislegénnyel teszi ugyanezt és hajtja egész éjjel. Ebben van az is, hogy a tudós kocsist (pásztort, táltost) általában jóindulatúnak vélik, míg a boszorkány többnyire inkább ártó tulajdonságokkal rendelkezik. A két hiedelemmonda összefüggését az előadók is érezték, amikor számomra összekapcsolva adták elő (BALASSA Iván 1963:351–352).

Ahogy megfigyeltem: a ló alakra kitömött zsák és a kocsi párná minden alkalommal szalmát tartalmazott, ami annak a tükröződése, hogy a koporsóba a halott feje alá is legtöbbször szalmát vagy forgácsot tesznek, mert csak így nyer befogadást a mennyországba. Attól azonban tartózkodni kellett, hogy akármilyen toll kerüljön a koporsóba, akár derékaljnak, akár a halott feje alá párnának. Ha nem szalmát, akkor használtak nádat vagy mohát is. APOR Péter azt is leírja, hogy a koporsóba a halott alá hamut tesznek. Azokon a területeken, ahol a tudós kocsissal kapcsolatos mondákban a szalmával kitömött lóbabú vagy a megnyergelt szekérpárná előfordul, ott a koporsóba is általában szalma kerül.

Az Érdy-kódexben (1526–1527) Szent Mihálynak a halottakkal kapcsolatos teendőivel kapcsolatban ezeket írja a megfogalmazó: „Az yokat vyzy istennek eleyben ...”. Minden bizonnyal ezért nevezték el azt a négy lábú, sokszor díszesen faragott, többnyire sötét színű eszközt, mellyel a halottat koporsójával együtt a sírhoz kivitték: *Szent Mihály lovának*, négy fogóját négy férfi emelte a vállára. Ez az eszköz a temetői kápolnában állott és sok esetben ravatalul is szolgált. Abban az időben, amíg a temetők a templom körül helyezkedtek el, minden bizonnyal nagyobb lehetett az elterjedtsége. A temetőkülig szekérrel vitték a koporsót és ott tették a Szent Mihály lovára, amit később két rúddal helyettesítettek.

Az ugyancsak a XVI. század első negyedében keletkezett Székelyudvarhelyi kódexben már magát a szerszámot is megemlíti: „Mikoron négy embernek miatta vitetik a te testöd Szent Mihály lovába.” 1560 körül a Gyöngyösi szótártöredékben ezt olvashatjuk: „Bacculum feretrum in quo mortui deferentur Zent Mihaly loua, avagy halottac nioszoliaia.” Szikszai Fabricius Balázs 1590-ben kiadott, de már húsz évvel korábban Sárospatakon elkészült Nomenclaturája ezt mondja :

„Capulus, quod inter reliqua significat: Koporso auagy szent Mihaly loua (Glosszarium). COMENIUS feltehetően a magyar vonatkozásban ismerhette meg ezt az elnevezést: „... a halott a Szent Mihály lovára feltétetvén a sírásóktól kivite-
tik.”

A fogalom olyan általánossá vált, hogy költőink is használták. Így többek kö-
zött CSOKONAI VITÉZ Mihály: *Szerelemdal a csikóbőrös kulacshoz* című versé-
ben ezt olvashatjuk:

*De jaj engem ide-tova
Elvisz a Szent Mihály lova.*

PETŐFI költeményeiben is találkozunk ezzel a kifejezéssel, és az áhított harci
paripákkal hasonlítja össze az *Újonnan visszajött a régi baj* című költeményében.

*Megérem-e ezt én? vagy mielőtt
Rivalgó zaj közt harci paripára
Pattanhatnék föl: tán szép csendesen
Ráfektetnek majd
Szent Mihály lovára.*

A nyelvjárásokban is a Szent Mihály lova valóságos lóként szerepel, mely rúg,
ha kell vágat, terhet hordoz és a halott lelkét viszi fel az égbe. Még IPOLYI Ar-
nold említi ezeket a tulajdonságokat: *Elvitte* vagy *elrabolta* vagy *megrúgta* vagy
levetette a Szent Mihály lova. Máshol: Föl van kantározva Szent Mihály lova.
Szótárainkban ez a fogalom CALEPINUS-tól (1585) elkezdve SZENCZI MOL-
NÁR Alberten át PÁPAI PÁRIZ Ferenc szótáraiban is mindenütt megtalálható.

Mindezek alapján felmerülhet az a feltevés, hogy a Szent Mihály lova esetleg a
honfoglalás kori lovas temetkezés emlékét őrzi olyan formában, mely belesimult a
kereszténységbe. E kérdéssel kapcsolatban a sok érdekes és megszívlelendő adatot
felsorakoztató HORPÁCSI Illés a Magyar Nyelv című folyóiratban így összegzi
fejtegetésének eredményeit: „Szent Mihály szerepét, a halál utáni út hiedelmét és a
magyar lovas temetkezés tanúságát és tanulságát – *Szent Mihály lovával* kapcsola-
tos szólásokban és hiedelmekben pogány és keresztény képzetek összefonódását
figyelhetjük meg, olyat, mint például az európai és magyar ráolvasások egy részé-
ben.”

Való igaz, hogy a nyelv, a szókészlet etimológiai vallatásán túl nagyon sok
minden rejtezik a szólásokban, a közmondásokban, gyermekversekben, archaikus
imádságokban, amit különösen a hitvilág kutatásában jól lehet értékesíteni, melyre
éppen PAIS Dezső – fentebb már említett – nagyszerű könyve a bizonyíték. Ha
ezen a téren már történt is egy és más, de munka még bőven akad a jövő kutatás
számára is és éppen erre kívánom a figyelmet felhívni (TOLNAI Vilmos
1909:418–420; LÁSZLÓ Gyula 1945; BALASSA Iván 1963:351, 438;
PROHÁSZKA János 1966:306–310; HORPÁCSI Illés 1972:286–294, bő további
irodalommal; BALASSA Iván 1989:36–38), mint ahogyan azt LÁSZLÓ Gyula
(1945:29) több mint öt évtizeddel ezelőtt megtette: „... saját népünket sem ismer-

jük eléggé, egy-egy komoly adatgyűjtés sejteti csupán, hogy szokásainkban s nyelvünkben, milyen ősi emlékezések lappanganak. Hogy csak egyet említsek éppen tárgyalt kérdésünkkel kapcsolatban, a magyar nép szólásmondásai a bőrről olyan dokumentumokat őriznek, amelyek... tanúskodnak egykori életszemléletükről: 'ép bőrrel szabadul', 'rossz bőrben van', 'csak csontja s bőre legyen', félős, hogy 'bőrét veti', 'kakasüllőre viszi bőrét', 'rúdra kerül bőre', 'minden ember a maga bőrét viszi a vásárra', 'nem fér a bőrében'." Azóta már kétségtelenül javult a helyzet és O. NAGY Gábor (1976:104–105) 40 szólást és közmondást gyűjtött össze a bőrről kapcsolatban, a lejegyzett szokások, hiedelmek, mondák is többszörösére nőttek, de azért még bőven akad tennivaló ezen a területen.

A régészeti feltárások megindulása óta, vagyis a XIX. század második felétől általánosan ismert tény, hogy a honfoglalás kori sírokban részleges lovas temetkezést lehetett sok esetben megfigyelni. Ide helyezték a ló megnyúzatlan koponyáját, a négy lábát, de egyéb csontok is előfordultak. Ez alkalommal a bőrről kapcsolatban próbálok néhány adatot felhozni, elsősorban a Bodrogszökből, mely a honfoglalás kori sírokban rendkívül gazdag (pl. Kenézlő, Zemplén, Sárospatak-Baksahalom, de mindenekelőtt Karos, melynek nagy hozzáértéssel kiásott és megfigyelt anyagát egy ahhoz méltó könyvben adták ki: RÉVÉSZ László 1996), de ez nem jelenti azt, hogy CIFRA Gyuri életre keltett ló alakú szalmazsákjai valamilyen módon közvetlen kapcsolatban lennének a temetkezés honfoglalás kori módjával, ezt ugyan nem lehet kizárni, de a végleges eredmény kimondásához az eddigieknél sokkal több támogató anyagra van szükségünk.

LÁSZLÓ Gyula már a Kolozsvár–Zápolya utcai ásatásoknál az egyik sírról feltételezte, hogy a ló bőre a sírba került (1944:465 kk; 1945:6–10), mert a szárazság (kengyel, zabola, nyereg) elhelyezkedését csak így lehet megmagyarázni.

A karosi temetőben 40 jelképes lovas sírt ástak ki, melyben a halottak csontvázai kelet–nyugati irányban feküdtek, míg a lókoponyák orrlyukkal nyugat felé néztek. Érdemes megjegyezni, hogy ezek közül döntő többségük férfiak, míg a nők száma tíz volt. A sírokban összesen 38 lóbőrt, illetve annak nyomát sikerült megtalálnia. Az elhelyezésben nem nyilvánult meg valami egységes elv, vagy ha igen, akkor ez olyan, amit ma még nem ismerünk. Három sírban a lóbőrt annak teljes hosszában kiterítették, ugyanennyiben annak csak kétharmadát foglalta el. Egy női és egy férfisírban a comb mellett a bal oldalon helyezkedett el a sír alsó felében. Mászor a bőrt összehajtogatták és az alsó harmadban kapott helyet, de arra van példa, hogy annak a legvégén a halott lába alatt találták meg három esetben. „A csont maradványok topográfiai helyzete alapján valószínűsíthető, hogy a karosi temetőben a sírok teljes hosszában, vagy harmadában elhelyezett lóbőröket nem tömték ki” (VÖRÖS István 1996:471–472). Érdemes még megjegyezni, hogy a lóbőröket 8 sírban a csontváz bal, 9-ben pedig a jobb oldalon helyezték el. A lovak farkát a temetési szertartás során minden esetben levágták, és a farkcsigolyát benne hagyták a bőrben.

Az újabb ásatások során máshol is találtak lóbőrt honfoglalás kori sírban. Így Fonyódon (Somogy m.) az összehajtogatott bőr a csontváz lábánál helyezkedett el (KÖLTŐ László 1996:189).

LÁSZLÓ Gyula a tőlünk keletre eső területekről hatalmas mennyiségű régészeti és néprajzi összehasonlításra alkalmas adatot sorol fel az ókortól a XIX. század végéig. Újabban KEREZSI Ágnes (1982:35–40) állapította meg, hogy a mordvinok, cseremiszek, továbbá a csuvasok között a XVIII. századig szokásban volt, hogy a temetés napján egy lovat áldoztak a halott tiszteletére. A húsát a toron megégették, bőrét pedig a sírjelre tűzték. Mindezt azért cselekedték, mert a halottnak a hosszú útra lóra volt szüksége. Arra különösen vigyáztak, hogy a csontok épen maradjanak és a lenyúzott bőr ne sérüljön meg, mert a lovat csak akkor lehetett feltámasztani. Érdeemes azt is megemlíteni, hogy a lovas temetkezés egyes szláv törzsek, mint például a polovecek, amikor beszivárogtak a finnugor népek által lakott területekre (Vlagyimiri, Jaroszlávi, Permi kormányzóság), átvették – állapította meg ANACSIN D. N. nagy tudományú orosz régész 1890-ben – ezt a szokást és a XIX. század második felében is gyakorolták Dél-Oroszországban.

E temetkezési mód több mint két évezredes adatainak vizsgálata során LÁSZLÓ Gyula erre a megállapításra jutott: „Mindebből nyilvánvaló, hogy az a honfoglalás kori szokás, amelyiket egy példa bemutatásával megismertünk, nem elszigetelt jelenség, hanem a szkítáktól napjainkig, Magyarországtól Kínáig óriási idő- és térbeli távolságokat áthidaló, egykor általános szokás volt. Sok esetben a koponya és a lábak bennhagyásával megnyúzott áldozati állat bőrét nem tömték ki, hanem úgy tették csak a sírba, vagy akasztották az áldozófára. Honfoglalás kori sírjaikban is sok helyen megtaláljuk e szokást” (1945:13–14).

A lócsontokat gondosan összegyűjtötték, hogy a megelevenítéskor valamennyi együtt legyen, mert csak úgy válhat ismét élővé. A samán-táltos egyik természetfeletti erejének tartották, hogy megtorlásképpen valakiből kiszedte a csontokat, de azt vissza tudta adni. CIFRA Gyuri is rendelkezett ezzel a képességgel, amint azt KOVÁCS Albert (sz. 1880), a Beckseden lakó mindig cselédember mondott el 1960-ban társaságban:

Vót két bornyú, választott bornyú, mert ott állt a marhája is a titkár úrnak, ahol a parádés lú. Hát mondta Gyuri bácsinak:

– Annyi zabot adjon annak a két bornyúnak, amellyit meg bír enni, csak jó legyen.

Oszt sose adta a zabot a borjúnak, mindig csak a lova elibe öntötte. Oszt a két borjú olyan rossz vót, alig birt járni. Mondja neki:

– Te Gyuri! Hát miért olyan rossz a két borjú, miért nem adol neki zabot?

– Tekintes titkár úr, nem eszi az a zabot. Nem akari az enni!

Édesanyám meg ott járt a gyerekekkel, pesztunka vót, hát látta, hogy lehozi a zabot a kastélypadlásról, oszt a lú elibe önti, nem a bornyúnak. Hát vacsorakor ott beszél a titkár úr a feleségével, hogy:

– Nem tudom mit csinál az a Gyuri evvel a két bornyúval, híjába mondom neki, étesse, amennyi zabot meg bír enni, hát olyan rossz a, hogy már megdöglik.

Hát édesanyám elszólta magát:

– Á, tekintetes titkár úr, ma is lehozott egy finak zabot, hát a lú elibe önti, nem ad a bornyúnak.

Másnap mondja neki a titkár úr:

– Te Gyuri! Hát te tegnap is a zabot nem a bornyúnak adtad, a lúnak.

– Á, tekintetes úr, nem adom a lónak, a borjúnak adom, ha nem eszi.

– Ne beszélj, mondta a pesztunka, hogy a lú elibe öntötted!

– Na jól van tekintetes úr, ha nem adom a bornyúnak, jól van.

Úgy esett össze a pesztunka, mint akibe csont nincs. Nem tudott megmozdulni. Lepedőben vitték be a gyerektől. Mint akiben csont nincs, olyan vót, össze vót esve.

Bemegyén este Gyuri bácsi:

– Na Marcsa mi bajod van? Mondtad már a titkár úrnak, hogy a zabot a lú eszi meg, nem a bornyú?

– Nem mondom én, hagyjon nekem békét, nem beszélek magával.

Így volt ez akkor héten, hogy édesanyámat csak forgatták, már a pesztunkát lepedőben, mert nem tudott megmozdulni. Szombat este meg bált csináltak a fiúk, ott ahol a zsidótemplom van Pácinban.

Mikor akar kimenni Gyuri bácsi az ólba, azt mondja neki:

– Marcsa – odasug a fülébe – szeretnél szombat este a bálba táncolni?

– Jaj, hagyjon nekem békét, ne a bált emlegesse!

– Na megállj, ha többet nem mondol meg, hogy a zabot a lúnak adom, szombat este a bálba fogol táncolni!

Oszt nem tudott meg se mozdulni magával, mert ki vót rázva a csont. Szombat este kérem leugrott az ágyról, nem vót semmi baja. Elment a bálba. Az estétől reggelig meg nem állt. Valamennyi fiú vót a faluban az adta kézzel kézre, a titkár úr pesztunkája nem állt meg. A cigánynak nem szabad vót elhagyni, egész éjszaka húzat. De ott az a titkár úr pesztunkája estétől reggelig táncolt. Hogy bírta az a gyerek? Na. Oszt ezt Gyuri bácsi csinálta neki. Hát ez való igaz vót, hát édesanyámmal történt, ott vót nála.”

(BALASSA Iván 1963:328–330).

A csont kivevése, majd újra életre keltése az ugor népeknél is előfordul, akár hiedelemmonda alakban is. Nyomai a különböző török népeknél is megtalálhatók és a legtöbb esetben a sámánhoz kötődik. A csontok megelevenítésének végbemene-
netelét már az egyiptomiak is hirdették, de megtaláljuk a Bibliában EZÉKIEL könyvében (37:1–14), akit az Úr egy olyan völgybe vitt el, melyet csontok borítottak és azt mondta, hogy a prófétálással keltse azokat életre. Ez megtörtént: „Én látám, és íme inak valának rajtok, és hús nevededett, és felül bőr borította be őket; de lélek nem vala bennök.” Az Úr rendelkezésére prófétált a léleknek is: „És beléjök méne a lélek s megéledének, és állanak lábaikra....” Ez volt Izrael feltámasztása. További részletes kutatás lesz szükséges ahhoz, hogy a sok forrásban előforduló, az emberi és állati csontból történő újraélesztés kapcsolatait valamivel is tisztábban lássuk (LÁSZLÓ Gyula 1945:17–28).

Felhívom még a figyelmet arra, hogy amikor a kocsist elküldik, az istálló is összeomlik, a tető szinte a levegőben áll. Ez KÖCSÖNhöz és CIFRA Gyurihoz kapcsolódó két hiedelemmondában is megtalálható. Ehhez a Kiskükölli megyei

Magyarózdról származó sirató két sorát lehet kapcsolni, mellyel egy anya a kisfiát siratta:

*Kidőlt a háznak a fala
Annak is a jobb oldala...*

Ez minden valószínűség szerint a halál ki nem mondott nevére vonatkozik, majd a lovak életre keltésével együtt az épület is helyreáll (LÁSZLÓ Gyula 1945:25).

* * *

A hiedelmek az utóbbi évszázadokban csaknem teljesen elkoptak, de nagyon sok megmaradt belőlük a hiedelemmondákban, melyek kicsiszolt formája valóságos védőburkot vont köréje. Ezzel azt nagymértékben közelítette a meséhez, attól mégis megkülönbözteti, hogy igyekeznek helyhez és a legtöbb esetben időhöz is kötni. Az egyes elemeket pedig az elmondók már ismert elemekhez kötötték, mint amilyen KÖCSÖN Péter, CIFRA Gyuri, akihez valósággal ragadtak az olyan elemek, melyeket talán a sámánok koráig vissza lehet vezetni. A meséről mindenki tudja, hogy az meg nem történt cselekményt elevenít meg, érdekesen, színesen. Másképpen állt a helyzet a hiedelemmondákkal. Ezek eljutottak a hiszem – nem hiszem határára. KOVÁCS Jánosné (1872) az egyik monda előadását így fejezte be: „Hát azir magok is, akik fogik hallani, áldja meg a jó Isten, higyjék el, hogy ez igazán igaz volt, amit elmondtam.” KOVÁCS Albert (1880) sokszor panaszkodott a hallgatóságra: „Ezelőtt sok minden történt ilyek. De hát mámma nem hiszik el. Ne is mondja az ember, mert csak kinevetik, hogy ilyen vén bolond, olyan vén bolond”. LÉNÁRT László (1919) szerint a hiedelemmondákat a XX. század ötvenes éveiben meghallgatták, de sokan nem hitték el a tartalmát: „Ezek a dógok így megtörténtek. Most mán nem hisznek benne, de a régi öregek azt mondják, hogy így vót. Én elhiszem eztet, de nekem nem hiszik el.” Ha ehhez még hozzávesszük, hogy a rádió, de különösen a televízió az összejövetelel alkalmakat szinte teljesen megszüntette, akkor a további feljegyzés lehetősége egyre jobban szűkül.

A hiedelemmonda az a műfaj, mely még hozhat újat az egykori világgép megismeréséhez, mint ahogy ezt a CIFRA Gyurihoz kapcsolódó számos monda bizonyítja.

Irodalom, rövidítések

BALASSA IVÁN

1963 Karcsai mondák. ÚMNGY. XI. Szerk.: ORTUTAY GYULA. Bp.

BALASSA IVÁN

1975 Lápok, falvak, emberek. Bp.

BALASSA IVÁN

1989 A magyar falvak temetői. Bp.

BIHARI ANNA

1980 Magyar hiedelemmonda katalógus. Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához 6.
Szerk.: HOPPÁL MIHÁLY. Bp.

DIÓSZEGI VILMOS

1958 A samánhit emlékei a magyar népi műveltségben. Bp.

DIÓSZEGI VILMOS

1967. A pogány magyarok hitvilága. Bp.

DIÓSZEGI VILMOS–NAGY ILONA

1982 Tudós kocsis. NL. 5:359.

DÖMÖTÖR TEKLA

1981 A magyar nép hiedelemvilága. Bp.

Ethn.: Ethnográfia (folyóirat)

EWUng.: Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen. 1–6. Főszerk. BENKŐ LORÁND.
Bp. 1992–1993.

FERENCZI IMRE

1957 Az ördögös kocsis alakjának néhány kérdése. Ethn. 68:56–86.

Glosszárium: BERRÁR JOLÁN–KÁROLY SÁNDOR: Régi magyar glosszárium. Bp. 1984.

HERMAN OTTÓ

1914 A magyar pásztorok nyelvkinccse. Bp.

HOPPÁL MIHÁLY–NOVÁK LÁSZLÓ (szerk.)

1982 Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához 10. Halottkultusz. Bp.

HORPÁCSI ILLÉS

1972 Milyen ló a Szent Mihályé? Mny. LXVIII. 286–294.

IPOLYI ARNOLD

1929 Magyar mythologia ². Bp.

JUNG KÁROLY

1990 Hiedelemmondák és hiedelmek. Adatok Gombos népi hiedelemvilágához.
Újvidék

KÁZMÉR MIKLÓS

1993 Régi magyar családnevek szótára. Bp.

KEREZSI ÁGNES

1982 Lókultusz az észak-eurázsiai finnugor népek és oroszok halotti szertartásaiban.
In: HOPPÁL MIHÁLY–NOVÁK LÁSZLÓ 1982. Bp.

KLANICZAY GÁBOR

1983 Benandante–kresnik–zduhač–táltos. Samanizmus és boszorkányhit érintkezési
pontjai Közép-Európában. Ethn. 94:116–134.

KLANICZAY GÁBOR

- 1986 Boszorkányhit, boszorkányvád, boszorkányüldözés a XVI–XVIII. században. Ethn. 97:257–295.

KÖLTŐ LÁSZLÓ

- 1996 Az első honfoglalók a Balaton déli partján. In: WOLF MÁRIA–RÉVÉSZ LÁSZLÓ 1996. 187–196.

LÁSZLÓ GYULA

- 1944 A honfoglaló magyar nép élete. Bp.

LÁSZLÓ GYULA

- 1945 Ősvallásunk nyomai egy szamosháti kocsistörténetben. Kolozsvár

LIGETI LAJOS

- 1986 A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban. Bp.

LUBY MARGIT

- 1936 Bábaelte babona. Bp.

LUBY MARGIT

- 1942 Fogó legelőkön. Bp.

Mny.: Magyar nyelv (folyóirat)

Nyr.: Magyar Nyelvőr (folyóirat)

NL.: Néprajzi Lexikon 1–5. Főszerk.: ORTUTAY GYULA. 1–5. Bp. 1977–1982.

O. NAGY GÁBOR

- 1976 Magyar szólások és közmondások². Bp.

PAIS DEZSŐ

- 1961 Luby Margitnak (régén készült felelet egy régi kérdésre). Mny. LVII, 515.

PAIS DEZSŐ

- 1975 A magyar ősvallás nyelvi emlékeiből. Bp.

PÓCS ÉVA

- 1990 Néphit. In: Magyar néprajz VII, 527–690. Főszerk.: DÖMÖTÖR TEKLA. Bp.

PROHÁSZKA JÁNOS

- 1966 Szent Mihály meg a ló. Nyr. XC. 306–310.

RÓHEIM GÉZA

- 1925 Magyar néphit és népszokások. Bp.

RÉVÉSZ LÁSZLÓ

- 1996 A karosi honfoglalás kori temetők. Miskolc

ROMÁN JÁNOS

- 1964 A sárospataki szőlőművelés XVI–XVII. századi forrásai. A sárospataki Rákóczi Múzeum forráskiadványai 1. Szerk.: FILEP ANTAL. Sárospatak

SzhSzt.: Csüry Bálint: Szamosháti szótár. 1–2. Bp. 1935–1936.

SzlavSz.: Panavin Olga: Szlavóniai (kórogyi) szótár. Újvidék 1–3. 1967–1978.

SzT.: Szabó T. Attila: Erdélyi magyar szótörténeti tár. I–IX. Bukarest–Budapest, 1975–1997.

TESz.: A magyar nyelv történeti–etimológiai szótára. 1–3. Főszerk.: BENKŐ LORÁNT. Bp. 1967–1976.

TOLNAI VILMOS

- 1909 Lóvá tesz; megnyergel. Mny. V. 418–420.

ÚMNGy.: Új Magyar Népköltési Gyűjtemény (sorozat).

VÖRÖS ISTVÁN

1996 A karosi honfoglalás kori temető állatcsont maradványai. In: WOLF MÁRIA, RÉVÉSZ LÁSZLÓ 1996: 461–493.

WOLF MÁRIA, RÉVÉSZ LÁSZLÓ (szerk.)

1996 A magyar honfoglalás korának régészeti emlékei. Miskolc

DANKÓ IMRE

Luka – Bodroghalom

Sok régészt, történészt és még több etnográfust foglalkoztatott a Bodroghalom világa, népélete.¹ A Bodroghalom földrajzilag nagyon is jól körülhatárolható terület: a Bodroghalom sajátos *nagytáj*; mely önmaga is több *kistájra* tagolódik.² Az itt használt nagy- és kistáj kifejezések ugyan nem mindenben azonosak a földrajztudományban meghatározott nagytáj>kistáj fogalmakkal, de a Bodroghalom nagyon is jól körülhatárolt volta ellenére a bodroghalmi kistájak közötti lényeges földrajzi különbségek mégiscsak indokolják, hogy az egységesnek, homogénnek látszó Bodroghalmot részeire, kistájakra bontsuk. Maga a Bodroghalom eléggé kutatott, ellenben kevésbé kutatottak a bodroghalmi kistájak, akárcsak az egyes bodroghalmi települések is. Míg például Karcsa, Cigánd, Pácin, Karád, Vajdácská jól kutatottak, addig a Bodroghalom és települései, a Hosszúláp és környéke alig hívták fel magukra kutatóink figyelmét.³ A jól ismert települések mellett van egy sereg alig ismert falu is. Ezek közé tartozik az egykori Luka, a mai Bodroghalom is.⁴ Pedig Lukát éppen földrajzi helyzete, elszigeteltsége következtében hagyományosabbnak maradt kultúrája, több, de különösen

¹ BAKOS JÓZSEF: Bodroghalom, Hegyalja és Hegyköz táj- és néprajzi irodalma. I. rész. A Sárospataki Református Gimnázium Néprajzi Csoportjának Kiadványai 1. Sárospatak, 1947.; JANÓ ÁKOS: A Bodroghalom néprajzi irodalma. A Sárospataki Rákóczi Múzeum Füzetei 27. Sárospatak, 1986. – Lásd benne: JANÓ ÁKOS: Bevezetés című tudomány- és kutatástörténeti tanulmányát, 6–24. és azt követően a bibliográfiát. – Meg kell jegyeznünk, hogy ez a Janó Ákos-féle Bodroghalmi bibliográfia némi változtatással megjelent a Viga Gyula által szerkesztett Fejezetek a Bodroghalom néprajzából. (Az 1986. szeptember 22-én Sárospatakon rendezett tájkonferencia anyaga.) A Miskolci Herman Ottó Múzeum Néprajzi Kiadványai XIX., Néprajzi Vidékek Borsod-Abaúj-Zemplén Megyében, V. Miskolc, 1986. 73–99. című kiadványban is.

² KÓSA LÁSZLÓ–FILEP ANTAL: A magyar nép táji-történeti tagolódása. Néprajzi Tanulmányok. Bp. 1975. Bodroghalom 72., Bodroghalom: 72–73.; MAROSI SÁNDOR–SOMOGYI SÁNDOR (szerk.): Magyarország kistájainak katasztere. I–II. Bp. 1990. Bodroghalom 1. 6. 13. I. 161–165. – Legújabbban SISKÁ JÓZSEF: A Bodroghalom népi textilművészete. A Sárospataki Rákóczi Múzeum Füzetei 26. Sárospatak, 1986. című munkájának a Bodroghalom földrajzi adottságait, viszonyait, településtörténetét ismertetve a következő kistáji felosztást mutatta be: 1. Bodroghalom; 2. Tiszamellék; 3. Ticsmellék; 4. Bodroghalmi (idesorolja Bodroghalmot); 5. Karcsamellék; 6. Hosszúrét. 4–5.

³ ÉBNER SÁNDOR: A Bodroghalom lápi községeinek településföldrajzi vázlata. Föld és Ember, V. 1925. 65–102. ECSEDI ISTVÁN: A Bodroghalom rejtelmei. Poros országutakon. Debrecen, 1925. 5–19. Sajnos, nem lehet tudni, hogy melyik bodroghalmi községről, illetve a „régí vizes világot” idéző határáról van szó. Ecse di István színes rajza népszerűségére jellemző, hogy Janó Ákos függelékként azzal közli újra a Bodroghalom néprajzi irodalma című munkája végén, hogy az „nemcsak hasznos és tanulságos, hanem egyben irodalmi értékű is, amely élményszerűen kelti életre a lecsapolás előtti Bodroghalom lápi világát, s a néprajzi kutatások eddigi eredményeit felsorakoztató munkánk méltó illusztrációját adja.”

⁴ SZIRMAY ANTAL: Notitia topographica, politica incltyti comitatus Zempleniensis. Fordította: MATOLAY ETELE. Adalékok Zemplén vármegye történetéhez, 1903. 136–139. (Karos, Luka, Vajdácská, Szög, Borsi, Szőlöske, Céke, Kisfalud, Nagytárkány, Kistárkány, Ágcsernyő, Bottyán.); FÉNYES ELEK: Magyarország geographiai szótára. III. Pest, 1851. 50.; VENDE ALADÁR: Luka. BOROVSZKY SAMU (szerk.): Zemplén vármegye és Sátoraljaújhely r. t. város. Magyarország Vármegyéi és Városai. Bp. é. n. (1905.) 78–79.; KÁNTOR MIHÁLY: A Bodroghalom. LADÁNYI MIKSA (szerk., főmunkatársak: GULYÁS JÓZSEF és KÁNTOR MIHÁLY): Sárospatak és vidéke. Bp. 1933. 158–200., GULYÁS JÓZSEF: Bodroghalom. Uo. 208–209 és 273–274.

három széles körben ismert helyi mondája (A lukai pap, Var János, Kölesben a bika) alkalmassá tehetné volna, hogy elsősorban néprajzi, történeti és társadalom-néprajzi szempontból jellegzetes bodrogi településnek gondolva, a jobban kutatott bodrogi települések közé tartozzék.⁵

Így gondoltam ezt 1954-ben is, amikor Sárospatakra kerültem és legfontosabb feladatomnak tartottam a tájékozódást mind Sárospatakon, mind pedig környékén az Alsóhatár révén a Bodrogi közben is.⁶ Tájékozódásomnak voltak gyakorlati célkitűzései is. Sorra járva az éppen akkor megszűnő sárospataki járás falvait, adatokat gyűjtöttem egy nagy, a későbbiek során kidolgozandó tanulmányhoz: a Bodrog és a bodrogi köz kisvizei halászata című munkámhoz. Ez a nagy tájékozódást-gyűjtési ismereteket igénylő tárgykör csak földrajzi (vízrajzi, településföldrajzi stb.) bejárással, helyszíni gyűjtéssel vállalható fel. A földrajzi tájékozottság pedig elképzelhetetlen történeti, jobban mondva helytörténeti tájékozódás nélkül. Tájékozódásomnak, a falvak sorra járásának, a gyűjtésnek kézenfekvőbb célja is volt. Sárospataknak és a járás minden községének – akkori ismereteim alapján – kidolgoztam történeti (helytörténeti) vázlatát. Ezeket a rövid összeállításokat kiindulópontokként használtam fel egy nagyszabású előadássorozat előadásaihoz. 1954–55-ben sorra jártam a falvakat és ott, helyben előadásokat tartottam a kérdéses község történetéről. Az előadássorozat hihetetlenül nagy érdeklődést váltott ki. Az előadásokon magam is sokat tanultam, hiszen ismereteimet, szempontjaimat az előadásokon igen nagy számban megjelent helybeliek, mint legilletékesebbek, a legjobb „adatközlők” szerencsésen kiegészítették; módosították, finomították és felhívták figyelmemet számos lényeges, de kellő hangsúlyt nem kapott tényezőre, szempontra.⁷ Amikor az előadássorozatnak vége lett, az akkori megyei művelődési szervezetek kérésére, majd kifejezett akaratára, egy szerény füzeté állítottam össze ezeket az előadásvázlatokat, amit azután a megyei tanács ki is adott.⁸ Hangsúlyozni kívánom, hogy nem tudományos munkát írtam, hiszen azokat az előadásokat, illetve vázlatokat gyűjtöttem- és dolgoztam össze egy kis népművelési-, honismereti-, közművelődési ki-

⁵ DANKÓ IMRE: Bodroghalom története. Ismerjük meg szülőföldünket! (A sárospataki járás története.) Miskolc, 1955. 26–27.; VALTER ILONA: Régészeti adatok a Bodrogi köz honfoglalás kori településtörténetéhez. „Sajátosan egyéni jellege volt a Bodrogi köz középső részének, Vajdácska, Bodroghalom, Karcza környékének. Dűsan termő növényzet miatt legeltetésre nagyon alkalmas terület volt. Emberi letelepedésre ezen a vidéken az apró, egymástól elszigetelt homokdombok adtak lehetőséget.” A miskolci Herman Ottó Múzeum Évkönyve, IV. Miskolc., 1964. 131–141.; FEHÉR JÓZSEF: Bodroghalom múltjából. Sátorajáújhely, 1996.; NAGY GÉZA: Bodrogi köz történetek. Pácin, 1989. Bodrogi köz Füzetek I. Bodroghalom (Luka) 17.

⁶ KOVÁTS DÁNIEL (szerk.): Sárospatak és Sátorajáújhely környéke Pesty Frigyes helynévtárában. A Sátorajáújhelyi Kazinczy Ferenc Múzeum Füzetek III. Sátorajáújhely, 1998. Bodroghalom. Helynevek Luka községe részéről, Zemplén v. Megyéből. 23–25. „gyanítani lehet, hogy tót bevándorlók alapított „Luka” tót nyelven rétet jelent”.; NAGY GÉZA: A magyarországi Bodrogi köz földrajzi nevei. Bodrogi köz Füzetek, 6–8. Pácin, 1994. BALASSA IVÁN–KOVÁTS DÁNIEL: Sárospatak határának helynevei. A Sárospataki Rákóczi Múzeum Füzetek 33. Sárospatak, 1997. 163., 275–276.

⁷ GÁBOR ISTVÁN: A Bodrog-melléki falvak tudósa. Magyar Nemzet, XVIII. 1955. február 15. 4.

⁸ DANKÓ IMRE: Ismerjük meg szülőföldünket! (A sárospataki járás története). Kiadja a Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Tanács V. B. Népművelési Osztálya. Miskolc, 1955. 64 p. – Idézet a Bevezetésből: „A sárospataki Rákóczi Múzeum 1954/55 telén a Megyei Tanács V. B. Népművelési Osztálya, a Járási Tanács Népművelési Csoportja támogatásával a sárospataki járás majdnem minden helységében helytörténeti előadást tartott. A helytörténeti előadások iránt megnyilvánult nagyfokú érdeklődés arra indította a Megyei Tanács V. B. Népművelési Osztályát, hogy az előadássorozat anyagát kiadassa. Az olvasó a következő lapokon az előadássorozat lerövidített alakját találja. Mind az előadássorozat, mind ezen kiadvány szigorúan népművelési, ismeretterjesztő és nem tudományos célokat szolgál”. I. p.

advánnyá, amelyekről már az előzőekben szó esett. Ennek ellenére – megítélésem szerint – ez a kiadvány, a honismereti-helytörténeti kiadványok közt igen előkelő helyet foglalt el; mert az elsők közé tartozott. Nem hallgathatom el azonban azt sem, hogy a megyei sajtó, illetve annak egy tiszteletben megőregetett munkatársa a füzetkét meglehetősen „lerántotta”, mert nem találta meg benne az akkori ideológiai követelményeknek megfelelő hangot, tárgyalási módot és tartalmi kívánságokat. Ledorongoló ismertetése azután hosszú időre kivonta a forgalomból ezt a kis összeállítást. De napjainkban – minthogy nem mindenki felejtette el és selejtezte ki könyvei közül – újra életre kelt. Mert éppen a fellendülőben lévő honismereti és helytörténeti munkálatok során derült ki, hogy az egykori sárospataki járás községei történetére vonatkozóan – minden hibáját, hiányosságát is tekintetbe véve – ez a könyvecske mond legtöbbet. Köztük az egykori Luka, a mai Bodroghalom történetéről is.⁹

Természetesen nem ismeretlenül, tájékozatlanul jártam be a Bodroγκőzt, a Bodroγκöz településeit. Már gimnazista koromban, de azután egyetemi hallgató koromban igyekeztem mindent megtudni hazánk földrajzáról, tájáról, településeiről. Majd pedig, amikor tudatosan vállaltam a kutatói pályát, az etnográfusét, a muzeológusét, különösképpen elmélyültem az etnogeográfiai tájékozódásban. A Bodroγκőzről első ismereteimet (1954-ig) – időrendben felsorolva a munkákat – *Magda Pál* leírásából (1819) szereztem. Magda főleg vízrajzi adatokkal határolta körül a Bodroγκőzt: „...a’ Ronyva vizét ’s más apróbb patakokat felvevén a Bodrog megy Tokajig, hol a’ Tiszába szakad. Ezen két folyó formálja a Ticeze vizével Bodrog köz szigetét...”¹⁰ *Ballagi Károly* és *Király Pál* éppenséggel nem a Bodroγκöz kedvezőtlen vízrajzi viszonyairól adott hírt, hanem „...a Bodroγκöz gabonane-műekben gazdag. Erdősége és rétsége sok van, melyeken jelentékeny baromtenyésztést űznek. Vasútjai Újhelyen felül ágaznak el. A Bodroγκöz útjai gyarlóak... A Bodroγκöz ingoványos mocsarai sok csíkot szolgáltatnak”¹¹ *Ballagi-Király* egyébként nem említette Lukát.

Nagy érdeklődéssel olvastam azután *Hunfalvy János* nagy földrajzi összefoglalását és benne a Bodroγκőzről írottakat is. Érdekesen a Bodroγκőzt a munkácsi síksághoz tartozónak mondta: „A munkácsi síkság gyönyörű nagy kerthez hasonlít; nagyon szépek az ungvári lapály, Bodroγκöz és Taktaköz is, noha csak itt-ott posványosak”¹² Tájunkat egyenesen „dús Bodroγκöz”-nek mondta.¹³ Később megemlítette, hogy Kenézlő és Zalkod községek Szabolcs megyéhez tartoznak.¹⁴ És szólt arról is, hogy „A Bodroγκözön Kövesd, Király-Helmecz és Lelesz mellett vannak trachit-trachittufa magaslatok” is.¹⁵ Összegezve a lakosairól leginkább tudandó dolgokat, azt írta, hogy „Zemplén lakosai leginkább földműveléssel, baromtenyésztéssel és bortermeléssel foglalkoznak, a hegyes vidéken felette szegények, a Bodroγκöz az árvíztől sokat szenvedett”¹⁶

⁹ DANKÓ IMRE: Bodroghalom. DANKÓ IMRE: Ismerjük meg szülőföldünket! i. m. 26–27.

¹⁰ MAGDA PÁL: Magyar országnak és a’ határőrző katonaság vidékének leg újabb statistikai és geographiai leírása. Pesten, 1819. 410.

¹¹ BALLAGI KÁROLY és KIRÁLY PÁL: A magyar birodalom leírása, különös tekintettel az 1876. XXXIII. törvénycikkre. Bp., 1877. 97–98.

¹² HUNFALVY JÁNOS: A magyar birodalom földrajza különös tekintettel a néprajzi viszonyokra. Bp. 1886. 46.

¹³ Uo. 47.

¹⁴ Uo. 192.

¹⁵ Uo. 586.

¹⁶ Uo. 609.

A Bodroglak életébe a folyamszabályozás és ármentesítés döntő változást hozott. A „lecsapolás”, ahogy általában nevezték ezt a nagy művet, nemcsak a tájat változtatta meg, hanem a bodroglak életmódját is. Erről a nagy munkáról és hatásairól a Mailáth-féle monográfiából tájékozódhatunk.¹⁷ A későbbi leírások, ismertetések már erről a „lecsapolt” Bodroglakról szólnak; úgy azonban, hogy ha csak bevezetesként is, de ki többet, ki kevesebbet foglalkozott a „vízes Bodroglak”-zel is. Közülük elsőnek Geöcze Sarolta színes, néprajzi szempontokat is követő leírásait, ismertetéseit említhetem.¹⁸ A lecsapolás, utána a szárazzá vált föld, a földművelés nagyművé fejlődése jelentős társadalmi kérdéseket is vetett föl. A Bodroglak egyike volt hazánk azon területeinek, ahonnan legtöbbször vándoroltak ki. Legényei Bodnár Péter ezzel a kérdéssel foglalkozó munkáját (1903) korán megismertem.¹⁹ Azt, hogy a Bodroglak meghatározó erejű földrajzi tényezője továbbra is a víz volt, illetve maradt, legszebben igazolják azok a nagyobbára földrajzi tanulmányok, amelyek századunk első harmadában készültek és hangsúlyosan a Bodroglak vízrajzával foglalkoztak. Közülük, mint legismertebb és legtöbbet idézett munkát, Trenkó György tanulmányát említem (1909).²⁰ A „vízi világ” körülményei között különösen nagy figyelem fordult a Bodroglak települési viszonyai felé. Ezen a téren Ébner (később: Gönyei) Sándor soha el nem múló érdemeit szerzett. Gondos, terepbejárás, személyes helyszíni tájékozódás alapján nagy tanulmánya – A Bodroglak lápi községeinek településföldrajzi vázlata – nagy hatással volt minden későbbi bodroglaki kutatásra. Lukával is bőven foglalkozott: „Szigettelepülés. Lukát a Nagytó és a Paptó lánya annyira körülfogta, hogy még száraz időben is csak egy irányban lehetett kijárni a faluból. Mikor pedig az árvíz elöntötte, csolnakon mentek Berecki felé. A vizeket a lápok úgy benőtték, hogy bizonyos kijárt utakon, például a Pusztá lapon és Csígéren át csolnakon mentek Óteleknek. A Telekér őrzí még ma is a csolnakút nyomát. Erre volt a lápi kijáró Varjánoson át, Vajdácska felé”.²¹ Ébner említett tanulmányán kívül nagyon jól ismertem Kántor Mihály: A Bodroglak című terjedelmes, összefoglaló jellegű tanulmányát, ami a Ladányi Miksa által szerkesztett Sáros-patak és vidéke című (Magyar Városok Monográfiája) kötetben jelent meg.²² A Bodroglak előzetes ismeretében nagy szerepet játszott Kiséry László komplex földrajzi jellegű tanulmánya a csonka-magyarországi Bodroglakról, 1935-ben. Kiséry tanulmánya tömören, a Bodroglak természeti állapotának bemutatásával kezdődik és egy rövid történelmi vázlattal folytatódik. A harmadik fejezet a településekről szól; a negyedik pedig a táj gazdasági kihasználásáról ad képet. Ezen gazdaságföldrajzi áttekintés után, ötödik fejezetként, a népesség számáról és anyagi helyzetéről ír. A hatodik fejezet a népélettel, a népkultúrával és társadalomrajzzal foglalkozik, mintegy bevezetve az utolsó, a hetedik fejezetet: a közigazgatás, vallási és társadalmi állapotok rajzát.²³

¹⁷ MAILÁTH JÁNOS gr.: A Bodroglaki Tiszaszabályozó Társulat monográfiája. 1846–1896. Bp. 1896. 155.

¹⁸ GEÖCZE SAROLTA: A Bodroglak a szabályozás előtt és után. MAILÁTH JÓZSEF (szerk.): A Bodroglaki Tiszaszabályozó Társulat Monográfiája. 1846–1896. Bp. 1896. 113–124.; A Bodroglak. Vasárnapi Ujság, XLVII. 1900. 473.; A Bodroglak. Magyar Gazdák Szemléje, VI. 1901.

¹⁹ (LEGÉNYEI) BODNÁR PÉTER: A Bodroglak a kivándorlás szempontjából. Bp. 1903.

²⁰ TRENKÓ GYÖRGY: A Bodroglak vízrajzához. Bp. 1909.

²¹ ÉBNER SÁNDOR: A Bodroglak lápi községeinek településföldrajzi vázlata. Föld és Ember, V. 1925. 1–2. sz. 65–102.

²² KÁNTOR MIHÁLY: A Bodroglak. i. m. 1933. 158–200.

²³ KISÉRY LÁSZLÓ: A csonkamagyarországi Bodroglak. A Debreceni Tisza István Tudományos Társaság Honismeret Bizottságának Kiadványai IX. kötet, 32. füzet. Debrecen, 1935.

Bodroγκözről szóló előzetes ismereteimet kétségkívül *Kiséry László* tanulmánya alapozta meg. Hiszen – legalábbis akkor, 1940–1950 táján – úgy láttam, hogy ez volt a Bodroγκözre, mint földrajzi tájra s mint társadalomra vonatkozó legjobb emberföldrajzi összefoglalás. Jobb, rövidege ellenére is teljesebb volt az 1938-ban megjelent *A magyarság néprajza* első kötetének Tájékoztató című fejezetében, Népműveltségünk alkotórészeiről, néprajzi csoportjainkról szóló rész.²⁴ Ami a Bodroγκöz földrajzi, közelebbről településföldrajzi összegzését jelenti, *Bulla Béla* és *Mendöl Tibor* nagy, hazánk földrajzát a Kárpát-medence keretei között, annak szerves részeként bemutató könyvét emelem ki. A két nagy nevű geográfus a Bodroγκözt (és a Szamosháta) a kistalvak hazájának mondta, átmenetnek a Nyírség és az Északkeleti-Felvidék lábainál lévő közepes nagyságú talvak területe között.²⁵

Természetesen nemcsak a Bodroγκöz egésze felől igyekeztem tájékozódni. Külön figyelmet fordítottam a Bodroγκöz településeire, köztük Lukára is. Már csak azért is, mert Lukát korábbi ismereteim alapján az egyik legjellegzetesebb bodroγκözi településnek gondoltam. Luka földrajzi, településföldrajzi, történeti, néprajzi viszonyait az általam megismert adatok időrendjében ismertetem.

Lukáról, legkorábbról, bizonyos baráti kapcsolatok révén az Esztergomi Főegyházmegeyi Könyvtárban lévő *Bél Mátyás*-féle kéziratból (Zempleniensis Comitatus Description, 1740 tája) tájékozódtam, még egyetemi hallgató koromban. A kézirat Bodroγκözzel foglalkozó részét akkor még nem fordították le. Erre csak 1977-ben került sor, amikor is Püspöki Nagy Péter: *Bél Mátyás a Bodroγκözről* című kiváló dolgozatában közzé tette a kézirat Bodroγκözre vonatkozó részének maga készítette fordítását is.²⁶ Eszerint Luka a Bodrogtól távolabb esik déli irányban, Vajdáciska és Alsó Berecki magasságában, sík területen, a Bodroγκözben. Elvitathatatlan, hogy szlávok alapították, mert a luka szláv szó és rétet jelent. Kis falucska ez, rossz, a földművelésre alkalmatlan, vizektől, mocsaraktól körülvett talajon települt. Ezért azután földműveléssel kevesen foglalkoznak. *Bél Mátyás* leírásában két olyan mozzanat is van, amivel a későbbiekben behatóbban kívánok foglalkozni. Az egyik az, hogy *Bél Mátyás* a Luka falunevet szláv eredetűnek mondja és feltételezéséből mindjárt arra is következtet, hogy Lukát szlávok telepítették. A másik mozzanat pedig az, hogy a későbbiekben eldöndendő, hogy a lukai határ, illetőleg az egész Bodroγκöz dús növényzetű, nagy erdőkkel rendelkező, földművelésre alkalmas terület-e vagy sem?

Lukáról a *Korabinsky*-féle lexikonban, 1786-ban, azt olvashatjuk, hogy Luka Zemplén megyei község. Sárospataktól másfél mérföldre esik, lakosai református magyarok.²⁷ *Szirmay Antal* sem mond róla sokkal többet, 1798-ban. Lukát Vajdáciska és Karos társaságában jellegzetes bodroγκözi falunak mondta.²⁸ Az első magyar települési lexikonból, a *Vályi*

²⁴ CZAKÓ ELEMÉR (szerk.): *A magyarság néprajza*. I. kötet: *A magyarság tárgyi néprajza*. Tájékoztató. Bp. é. n. (1938). 13–26.

²⁵ BULLA BÉLA és MENDÖL TIBOR: *A Kárpát-medence földrajza*. Bp. 1947. 260.

²⁶ BÉL MÁTYÁS: *Zempleniensis Comitatus Descriptio*. Kézirat az Esztergomi Főegyházmegeyi Könyvtárban. Batthyány Gyűjtemény, X. Cat. No. 83–84. – PÜSPÖKI NAGY PÉTER: *Bél Mátyás a Bodroγκözről*. Irodalmi Szemle, XX. 1977. 10. sz. 904–920.

²⁷ „Luka, im Zempl. Kom. 1 ½ M. von Scharos-Patak. Ro. hat ungr. Einwohner. (azaz Reformierten.) Johann MATTHIAS KORABINSKY: *Geographisch-historisches und Produkten Lexikon von Ungarn*. Pressburg, 1786. 390.

²⁸ SZIRMAY ANTAL: *Notitia topographica, politica, incluti Comitatus Zempleniensis. Cassoviae, 1798.* – MATOLAY ETELE fordításából. – Adalékok Zemplén-Vármegye történetéhez, 1903. 136–139. – idétem Luka említését.

András-féle országleírásból a Lukáról szóló egész szócikket közlöm: „Luka. magyar falu Zemplén vármegyében. Földesurai B. Vécsey, és több Uraságok, lakosai református, fekszik Tavak között, úgy hogy A-, Berezki száraz mezőről ½ óráig menő gátakon kell a' vizet között nagy bajjal bé törekedni, a' hol a' falu fekszik, határja 2 nyomásbéli, rozstot és kukoriztát jól terem, szénája sásos és tsátés, de azért a' marhatartásra alkalmas.”²⁹ 1828-ban Nagy Lajos néhány fontos statisztikai adatot is közölt munkájában. Lukán ekkor a helvét hitvallást követőknek, azaz a reformátusoknak templomuk van (kőtemplom, épült 1806-ban). A falu 48 házában 68 római és görög katolikus mellett 278 református és 15 zsidó élt, azaz a falunak 361 lakosa volt.³⁰ Fényes Elek méltán híres és napjainkban reprint kiadást is megért földrajzi lexikonában (szótárában, 1851.) ugyancsak gyarapítja ismereteinket néhány adattal Luka történetét illetően. „Luka, magyar falu, Zemplén vármegyében, a Bodrog közben, Sáros Patakhoz keletre ½ mérföldnyire: 30 kath., 278 ref., 16 zsidó lakossal, református templommal, 312 hold szántófölddel. A helységtől délre messze kiterjedő nádas tavak s mocsárok láthatók. Földesura: Vécsey.”³¹ Fényes adatait összevetve Nagy Lajos fenti, 1828. évi adataival azt tapasztaljuk, hogy Fényes csak 30 (feltételezhetően csak római) katolikust mutat ki, 23 év múltán 38 fővel kevesebbet, mint Nagy Lajos. Viszont figyelembe kell venni, hogy Nagy Lajos 68 római és görög katolikusról emlékezett meg, míg Fényes csak egyszerűen katolikusról, 30 katolikusról szólt. Vagyis, míg Nagy Lajosnál az összlakosság 361 fő volt, addig Fényesnél csak 324. Ha ehhez a számhoz hozzátesszük a hiányzó görög katolikusok feltehetően 30–35 fős létszámát, 354, illetve 359 főt kapunk; mindössze 2 fővel kevesebbet, mint amennyiről Nagy Lajos szólt. Igen fontos adalék Fényes Eleknél, hogy a faluban református templomot említ. Nyilvánvalóan azt a legalább második templomát a falunak, amelyet egy régebbi helyébe 1806-ban építettek. Fényes határozott adatot említ a szántóföld nagyságára vonatkozóan is, 312 holdat. Vagyis a négy és félezer holdas határ mintegy 7%-át. Azaz van ugyan földművelés, de oly csekély mértékben, hogy nem meghatározó jelentőségű Luka 19. század derekának – lecsapolás előtti – életében, amikor is a község lakosságának nem a földművelés volt a fő foglalkozása.

Egyetemi hallgatóként gyakran kellett forgatnom Csánki Dezső Hunyadiak-kori történeti földrajzát. Az 1890-ben megjelent első kötetében esik szó Lukáról.³² Csánki adatai a falu névalakulása szempontjából fontosak. Az elsők között vetette fel, hogy a Luka falunév a Lukács személynév egyik származékából származik.

Az eddig említett „forrásaim” mindegyike a feudalizmus keretei között, a lecsapolás előtti természeti környezetben élő kicsi jobbágyságnak mutatta be valamilyen formában, röviden, kevés adattal. Tájékozódásom azonban nem zárult le ezeknek a forrásoknak a megismerésével. Igyekeztem a 19. század második felétől származó ismertetésekkel, leírásokkal is megismerkedni. Már csak azért is, mert mai vagy közelmúltbéli helyzetünket sokkal jobban meghatározzák az utóbbi másfélszáz év gazdasági, társadalmi és kulturális változásai, mint a korábbiak. Ebből a másfélszáz éves korszakból csupán két olyan mozzanatot említek, amelyek gyökeresen megváltoztatták a Bodrogköz, illetve Luka természeti és társadalmi struktúráját. Az egyik az 1848. évi jobbágyszabadítás, a feudalizmus felszámolása

²⁹ VÁLYI ANDRÁS: Magyar Országának leírása. Második kötet. Budán, 1799. 552.

³⁰ „Luka, HC. Dom. 48. RGC. 68. AHC. 278. Heb. 15. Sum. 361.” – LUDOVICO NAGY: Notitiae politico-geographico-statisticae incluti regni Hungariae partiumque eidem adnexarum. Tomus primus. Budae, 1828. 447.

³¹ FÉNYES ELEK: Magyarország geographiai szótára. III. Pest, 1851. 50.

³² CSÁNKI DEZSŐ: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. I. kötet. Bp. 1890. 356.

volt, a másik pedig a folyamszabályozás, ármentesítés, a régi „vizes világ” eltüntetése. Az ezután ismertetendő, korábbról megismert „forrásaim” már erről a megváltozott Bodroghalomszóról, Lukáról adtak képet.

Közülük elsőként az egyik legfontosabb forrásomról, az úgynevezett *Borovszky-féle* nagyszabású, milleniumi Magyarország Vármegyei és Városai című sorozatban megjelent, *Borovszky Samu* által szerkesztett Zemplén vármegye és Sátoraljaújhely rendezett tanácsú város című kötet egészét, illetve a kötet *Vende Aladár* által írt Luka címszavát említtem.³³ Minthogy ez a faluismertetés egyrészt magába foglalt minden korábbi leírást, adatot; másrészt mert minden későbbi ismertetés, leírás alapja lett, szükségesnek látszik szó szerint közölni: „Luka, magyar kisközség a Bodroghalomban, 135 házzal és 1025, nagyjából ev. ref. vallású lakossal. Postája Alsóberecki, távirója és vasúti állomása Bodroghalomszóra. Innen vette nevét az ősi Lukai család, mely első birtokosa volt. 1400-ban az Isépiek kapnak itt részeseket. 1425-ben Beke Mártont és Ricsei Ambrust iktatják be némely részébe s ez időben Lyuk néven szerepelt. 1438-ban az Agóczyak, Bacskaiak és Széchiek ellentmondanak az Ondaiaknak Luka birtokbavétele miatt, 1569-ig az Agóczy és a Bacskay család birtoka, ekkor azonban Rákóczy György, Kálnássy Ferencz és Deregnyei Pál kapnak reá királyi adományt, mindazonáltal az 1598-iki összeírásban még Bacskay Miklós is szerepel és vele együtt Kálnássy Ferencz, Szokoly Péter és Rákóczy Ferencz. 1600-ban a Daróczyak merülnek fel, 1603-ban Bocskay István és Soós György, 1754-ben Kálnássy és II. Ferencz iktatják némely részébe, míg 1774-ben Vécsey Józsefet, Klobusitzky Pál, Boronkay Menyhért, Olchváry Pál és a Mezőssyék a földesurai. Legutóbb báró Jósika Samunak volt itt nagyobb birtoka, mely ma idegen kézen van. Jelenlegi nagyobb birtokosa báró Vécsey Béla. A község 1885-ben majdnem egészen leégett. A református templom 1806-ban épült. Az egyház úrasztali kelyhet őriz 1670-ből. Idetartoznak Bús- és Kengyel-tanyák, mely utóbbi a XIV. században még község volt s a XVI.-ban már pusztá s a Szerdahelyiek és a Perényiek birtoka. Két dűlőjének neve figyelemre méltó. Az egyik a Pusztaszög, a másik a Varjánostó. Ez utóbbihoz az a monda fűződik, hogy mikor a török világban a község még vízzel volt körülvéve, a törökök a falut el akarták foglalni, de egy Var János nevű révész olyképpen pusztította el őket, hogy egyenként vitte át a törököket kis lélekvesztőjén, s útközben, a sás között a vízbe fojtogatta.”

Ahogy láttuk, *Vende* főleg birtoklástörténeti adatokat mutatott be. Érzékeltetve, hogy községünknek elég változatos birtoklástörténete volt. Ezt az is magyarázza, hogy legtöbbször csak részbirtokokról volt szó. A község nevének eredetéről semmit se mond, csupán arra tért ki, hogy róla nevezték el az ősi Lukai családot. Birtoklástörténeti szempontból jelentős az a közlése, hogy a későbbiekben a község legnagyobb birtokosaként szereplő Vécsey család József nevű őse 1774-ben kapott itt részbirtokot. Vagyis, a Vécseyek 1774 óta bírták Luka határának nagy részét. Fontos adata, hogy a község 1885-ben majdnem teljesen leégett. Talán elsőnek mondja el a Var János mondát. Mindezek mellett fel kell figyelniünk a lakosság létszámára vonatkozó adataira is. Eszerint Lukának 1905-ben 135 házában 1025, „nagyjából” református lakosa volt.

Ez a *Borovszky–Vende-féle* leírás szolgált alapul *Gulyás József*nek is, 1933-ban, amikor is a *Ladányi Miksa* szerkesztette Magyar Városok Monográfiája sorozatban kiadott Sárospatak és vidéke című kiadványban – már nem Lukáról, hanem – Bodroghalomszóról szóló

³³ VENDE ALADÁR: Luka i. m. 1905. 78–79.

szócikkét megírta.³⁴ Gulyás József Bodroghalom 156 házában 1762 lakosról írt. Elismételte Vende Aladár birtoklástörténeti adatait és megemlítette *Szemere Miklós*: A lukai pap című versét, a Var János monda mellett. Meg kell jegyezni, hogy annakidején, Bodroghalom történeti vázlata összeállításánál ezt a Gulyás József-féle leírást használtam. Meglehetősen kritikátlanul és figyelmetlenül. Gulyás József ebben a faluismertetésben következetesen Vass Jánosról, Vass János-tóról beszélt, Var János helyett. Ezt a hibás írásformát kritikátlanul átvettem és én is Vass Jánosról, Vass János tóról írtam. Tehát nem sajtóhibáról van szó ebben az esetben, a sajtóhibáktól különben hemzsegő kis kiadványban, ahogy *Fehér József* jóindulatúan egy lábjegyzetében feltételezi, rövidre fogott faluismertetésem újraközlése (1996) során.³⁵ A Sárospatak és vidéke című összeállítás immár Bodroghalomra vonatkozó mondandója értékesebb része az adattári részben található. Ahol is feltüntetik a lakosság létszámát: 1762. Feljegyezték a református lelkész (Vitkay Bertalan) és a református iskola tanítóinak (Molnár Mózes igazgató, Balogh József, Makray Emma, Vargányi Gizella, Pless Ilona, Léby József) neveit. Megemlítik, hogy a faluban postaügynökség és Hangya Szövetkezet működik. Felsorolják a község 5 legnagyobb birtokosát (báró Vécsey Béla, özv. Olcsváry Lajosné sz. Schulcz Tekla, Szabó Lajos, Tóth András, Nemes Vásárhelyi Nagy László). Két cipészről (Borsós György és Czinczár György), egy foglalkozását nem folytató cukrászról (Nemes Vásárhelyi Nagy Dezső), valamint az 1891-ben (családi) malmot alapító Nemes Vásárhelyi Nagy Sándorról és vitéz Zádor János bíróról tesznek említést.³⁶

Eredetileg én is olyan színesnek, érdekesnek gondoltam a Bodroγκόzt, mint ahogy *Ecsedi István* A Bodroγκόz rejtelmek című, több részes leírásából (1925) el tudtam képzelni.³⁷ Ecsedi igazán érdekeltő leírásában nem árulja el egy szóval sem, hogy a Bodroγκόzban hol, melyik bodroγκόzi településen, illetve határában járva találta magát a „vizek világa”-ban, hol találkozott a „keblén kígyót melengető” emberrel, hol talált „nádból való” kutat, hol vendégeskedett a „lápi emberrel”, akit „az ég madarai táplálnak”, aki „kézzel fogja, hamuban süti a halat”, aki „éjjel szigonyász”, „kövön süti a palacsintát”... Ecsedi minden bizonnyal a Bodroγκόz feletti vizes tájain, nádtengerében, Kezézslő, Viss, Zalkod közelében járt, de bizvást mondhatjuk, hogy akár Luka határában is járhatott volna. Tájéleírása egyes részei az egész Bodroγκόzra, így Lukára is ráillettek. Az, hogy hogyan, milyen mértékben illettek rá Ecsedi leírásának egyes részei Lukára, a *Csikvári Antal*-féle megyeismertetésből se nagyon derül ki. Csikvári Antal 1940-ben kiadott munkájában nemcsak az első világháború után kialakult bodroγκόzi helyzetről nyújt jó összefoglaló képet, hanem szemmel tartva a Bodroγκόzra, Zemplén megyére vonatkozó 1920–1940 közötti kutatásokat, népszámlálási stb. eredményeket egy ma már nélkülözhetetlen kézikönyvet alkotott Lukára–Bodroghalomra vonatkozóan is.³⁸

Csikvári az elsők között állt ki a község régi nevének (Lukács) Luka családnévből való származtatása mellett. Tudtunkra adja, hogy 1927-ben a falu nevét, a lakosság kérésére, Bodroghalomra változtatták, hogy az első világháborúban több mint 200 lukai vett részt, s

³⁴ GULYÁS JÓZSEF: Bodroghalom i. m. 1933. 208–209.

³⁵ DANKÓ IMRE: Bodroghalom. FEHÉR JÓZSEF (összeállította): Bodroghalom múltjából. Bodroghalom, 1996. 26–27. Újraközlés.

³⁶ Bodroghalom. (Adattár). LADÁNYI MIKSA (szerk.): Sárospatak és vidéke i. m. 273–274.

³⁷ ECSEDI ISTVÁN: A Bodroγκόz rejtelmek. Poros országutakon. Útirajzok. Debrecen, 1925. 5–19.

³⁸ CSIKVÁRI ANTAL (szerk.): Zemplén Vármegye. Vármegyei Szociográfiák. 11. Bp. 1940. A Bodroghalomra vonatkozó rész: 190.

hogy közülük sok hősi halált halt. Fontosak statisztikai adatai is. A község területe: 4689 hold, a lakosok száma pedig 1900. Visszaidézi az 1930. évi népszámlálás adatait, amikor is Bodroghalom 269 házában 1788 lakos volt. Vagyis, a lakosság létszáma 10 év alatt 112 fővel gyarapodott. Bodroghalom társadalmát csak a lakosok egyházi hovatartozása alapján tagolta. Eszerint a községben 529 rkát., 483 gkat., azaz 1012 katolikus mellett csak 712 református élt és még 42 izraelita lakosról adott számot. Nem törődve most azzal, hogy Csikvári számításaiba miféle hiba csúszott be (amennyiben a római és görög katolikusok 1012, a reformátusok 712-es száma és a 42 izraelita mindössze 1766 főt tesz ki: az 1940-ben feltüntetett 1900-as lélekszámnál 134; az 1930-as lélekszámnál pedig 22 fővel kevesebbre rúg), arra kell rámutatnunk, hogy a község lakosságában az eredeti magyar (református) lakosság létszáma részben lassú folyamatként, részben pedig tragikus hirtelenséggel (kivándorlás, első világháborús veszteségek, s a 20–30-as években való elvándorlás) fogyott, míg a nagyszámú beköltözők megmagyarosodott, már csak magyarul beszélő római és görög katolikusok voltak. Még Csikvári se mutatta ki a községbe betelepült cigányság létszámát, pedig ahogy a Luka-Bodroghalom névváltoztatás egyik indoklásából is tudjuk: Bodroghalmon az 1930–40-es években „nagyszámú” cigányság élt, akik feltehetően nagyobb részt római, vagy görög katolikusok voltak.³⁹ A Csikvári-féle ismertetés aztán felsorolta, hogy a körorvos Sárospatakon, a legközelebbi gyógyszertár Sátoraljaújhelyen, a község „állandó piaca” Sátoraljaújhelyen, vasútállomása Sárospatakon van, s hogy a községben továbbra is postaügynökség működik.

Előzetes tájékozódásom során némi levéltári, vagy levéltári jellegű ismeretekhez is jutottam. Természetesen nem bodroγκőzi vagy éppen lukai-bodroghalmi érdeklődéstől vezettetve, hanem főleg egyetemi hallgató koromban történeti, néprajzi, névtani stb. szeminárium munkák, feladatok vonzatában. A fentebb már említett *Bél Mátyás*-féle kéziratba való betekintésen kívül az Országos Levéltárban tájékozódtam a 16. századi birtokviszonyokról, az Országos Széchényi Könyvtárban *Molnár András* (Zemplén) megyeleírásáról, és *Pesty Frigyes* helynévgyűjteményéről. Az első katonai felmérés adatairól a szegedi egyetem Földrajzi Intézetén keresztül tájékozódtam. Sárospatakon pedig lehetőségem nyílt betekinteni a Tiszáninnen Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményeinek Adattárában őrzött faluszociográfiai gyűjtésekbe-adatokba. Azóta ezeket az anyagokat valamilyen formában – leginkább részleteikben – már kiadták és nagyszerű forrásaivá váltak mind a helytörténeti-honismereti-, mind pedig a történeti, néprajzi, történeti néprajzi, névtani kutatásoknak. Úgy, ahogy ezt éppen Luka-Bodroghalom esetében, *Fehér József* kiváló összeállításában – Bodroghalom múltjából – is láthatjuk.⁴⁰

Nagyjából ilyen ismeretekkel rendelkeztem a Bodroγκőzt, Bodroghalmot illetően, amikor 1954 őszén Sárospatakra kerülve nekiláttam a Hegyalja, a Hegyköz, a Bodroγκöz és mindenekelőtt Sárospatak feltérképezéséhez, a Rákóczi Vármúzeum újrendezéséhez, a muzeológiai munka kiszélesítéséhez.⁴¹

³⁹ MIKESY SÁNDOR: A névszépítésről. Magyar Nyelv, LIX. 1963. 216–221. – „Bodroghalom pedig 1927 előtt Luka. (A bodroghalmiak nem szeretik, ha a sárospatakiak őket lukaiaknak mondják, mert a lukai melléknévhez az ott lakó sok cigány miatt a „megbízhatatlan, csaló” jelentés is kapcsolódik.)”. 217.

⁴⁰ FEHÉR JÓZSEF (összeállította): Bodroghalom múltjából. Bodroghalom, 1996.

⁴¹ DANKÓ IMRE: A sárospataki Rákóczi Múzeum története. SOLYMÁR ISTVÁN (szerk.): Magyar múzeumok 1945–1955. Bp. 1955. 145–148.

Bodroghalmon 1954 kora őszen jártam először. Leküzdvé a közlekedési nehézségeket és felülemelkedve az akkori idők zaklatottságából következett bizalmatlanságon, sikerült sok mindenben tájékozódnom; megfigyelnem, gyűjtenem. Természetesen Bodroghalomban nemcsak egyszer jártam. 1955 elején is útba ejtettem a falut, több alkalommal is. A bizalmatlanságot ugyan nem sikerült legyőzőm, de nagyon sok értékes megfigyelést tehettem, adatot gyűjthettem, bár (elsősorban) a lehetetlen közlekedési viszonyok következtében bodroghalmi helytörténeti előadásomat nem tartottam meg. Ellenben az el nem mondott előadás vázlata – mini monográfia – elkészült és kiadásra is került a már többször említett kiadványban.

Bodroghalmon is, mint minden más felkeresett bodroγκközi faluban, elsősorban a község települési, benépesülési, az építkezés kérdései felől érdeklődtem. Bodroghalom esetében különösen sokat kérdezősködtem a község nevérol, névváltoztatásáról, a falunév eredetéről, valamint a halászatról, mint egykori feltételezett főfoglalkozásról. Sárospatakról elkerülve zempléni – hegyközi, hegyaljai, bodroγκközi – gyűjtéseimet, kutatásaimat abba hagytam. Gyűjtött adataimhoz csak néhány esetben nyúltam, amikor is 1964-ben megírtam a bodroγκközi Hosszúrét települési viszonyairól szóló dolgozatomat,⁴² 1970-ben pedig megjelentettem a Bodroγκköz és közvetlen környéke régi vízrajzának adattárát,⁴³ illetve 1972-ben, amikor is közreadtam bodroγκközi halászszótár-összeállításomat.⁴⁴ Mindezekben a feldolgozásokban számos bodroghalmi adat-vonatkozás is található, bár kimondottan Bodroghalommal sohasem volt szándékomban behatóbban foglalkozni.

Azóta sokat fordult a világ; a Bodroγκköz kutatásában is nagy fellendülés tapasztalható.⁴⁵ A honismereti mozgalom, a helytörténeti kutatás-gyűjtés országos kiteljesedése a Bodroγκköz tekintetében is meghozta a maga gyümölcseit. Egész sereg helyi – amatőr – gyűjtő-kutató fejlődött „profivá” ezekben a munkálatokban. Munkájukat nagyszámú, kiváló kutató segítette, miközben ők maguk is a Bodroγκköz kutatóivá váltak. *Kántor Mihály, Nagy Géza, Kováts Dániel* nevei mellett *Bakó Ferenc, Balassa Iván, Bodó Sándor, Janó Ákos, Valter Ilona* és sokan mások neveit említhetjük.⁴⁶

Különösen *Balassa Ivánra* és *Janó Ákosra* hívjuk fel a figyelmet, mint olyanokra, akik önálló tanulmányokban vázolták fel a Bodroγκköz kutatásának állapotát és jövőjét.⁴⁷

Sajnálatos módon ezekből a kutatásokból is kimaradt Bodroghalom. Csak érintőlegesen foglalkoztak vele, említették s ha valaki mégis írt róla, megelégedett a Szemere Miklóstól megénekelte híres-neves lukai pap históriájának és a *Berecz Károly* által megverselt Var János mondájának felemlegetésével.⁴⁸ *Kováts Dániel* munkássága hozott változást

⁴² DANKÓ IMRE: A bodroγκközi Hosszúrét települése. A miskolci Herman Ottó Múzeum Évkönyve, IV. 1964. 143–163.

⁴³ DANKÓ IMRE: Adattár a Bodroγκköz és közvetlen környéke régi vízrajzához. A miskolci Herman Ottó Múzeum Évkönyve, IX. 1970. 375–409.

⁴⁴ DANKÓ IMRE: Bodroγκközi halászszótár. A miskolci Herman Ottó Múzeum Évkönyve, XI. 1972. 449–505.

⁴⁵ Vö. JANÓ ÁKOS: A Bodroγκköz néprajzi irodalma i. m.; BALASSA IVÁN: Néprajzi feladatok a Hernád és a Tisza között. A Sárospataki Rákóczi Múzeum Füzetei 19. Sárospatak, 1960.

⁴⁶ KÁNTOR MIHÁLY (Cigánd), NAGY GÉZA (Karcas), KOVÁTS DÁNIEL (Bodroγκköz), SZÜCS ISTVÁN (Vajdác-ska), BAKÓ FERENC, BALASSA IVÁN, BODÓ SÁNDOR, JANÓ ÁKOS, VALTER ILONA (Bodroγκköz)

⁴⁷ Vö. JANÓ ÁKOS: A Bodroγκköz néprajzi irodalma i. m. és BALASSA IVÁN: Néprajzi feladatok a Hernád és a Tisza között i. m.

⁴⁸ SZEMERE MIKLÓS: A lukai pap. Több helyen megjelent: JANKÓ JÁNOS rajzával a Hazánk s a Külföld 1868. évi 9. számában; NAGY GÉZA: Bodroγκközi történetek című munkájában, 1989-ben, az 53–55. oldalakon. Leg-

Bodroghalom kutatásába is. Kováts Dániel, mint a sátoraljaújhelyi Kossuth Gimnázium tanára, szervezője és irányítója lett iskolájában az úgynevezett társadalmi néprajzi-népnyelvi gyűjtésnek, illetve jobban mondva a gyűjtőpályázatoknak. Igen szép eredménnyel Bodroghalom vonatkozásában is. Kováts Dániel tanítványai pályadíjnyertes, de különben is értékes gyűjtéseiből szerkesztette meg és adta ki az *Abaúj-Zemplén népéletéből* című kiadványt, 1971-ben.⁴⁹ A kiadvány alcíme is beszédes: A sátoraljaújhelyi Kossuth Gimnázium Kazinczy Körének gyűjtése. Ebben a kiadványban kapott helyet Tóth Ildikó: A határhasználat Bodroghalmon,⁵⁰ Munkaszervezet az aratásnál (Bodroghalmon),⁵¹ Bodroghalom új élete (*Szépréti Lászlóval* közösen),⁵² Falusi gyerekek játékaik⁵³ című dolgozatai mellett *Tar Emília: A bodroghalmi kenyér*,⁵⁴ *Váradi Mária: A gyermekek a paraszti munkákban* (Bodroghalmon),⁵⁵ *Zecva Ilona: Népies gyógyítás a Bodroghalmonon* (nagyobbára bodroghalmi adatokkal)⁵⁶ című dolgozata. Ezek a dolgozatok (pályamunkák) és a hozzájuk szükséges gyűjtések 1970-ben készültek, illetve mentek végbe. Szinte hihetetlen, hogy mily nagy hatással voltak a geográfusokra, etnográfusokra ezek a szárnypótlások. Nyomukban haladva szinte újra felfedezték a Bodroghalmon és igyekeztek a fehér foltokat felszámolni, a korábbi gyűjtéseket, feldolgozásokat felmérni, rendszerezni és egy újabb, lendületbe jövő kutató-gyűjtőmunkának az alapjaivá tenni. Az első nagyszabású összegzés néprajzi jellegű volt. *Balassa Iván* 1975-ben adta ki hatalmas néprajzi monográfiáját a Bodroghalmonról, *Lápok, falvak, emberek. Bodroghalmon* címen.⁵⁷ Balassa monográfiája még inkább mozgásba hozta a kutatókat, munkájának rendkívül nagy hatása volt. A geográfusok Balassa megállapításait földrajzi, történeti földrajzi adatokkal igyekeztek alátámasztani.⁵⁸

utóbb pedig FEHÉR JÓZSEF: Bodroghalom múltjából. Bodroghalom, 1996. 68–69. – Hasonlóképpen BEREZ KÁROLY: Var–János-tó című „népregéje” is több helyen megjelent. Zemplén Naptára az 1900-ik évre. 17. évfolyam. 31–34.; Szerepel BEREZ KÁROLY: Bodroghalmi rigó dalok című verseskötetében is. Sátoraljaújhely, é. n. (1900?); NAGY GÉZA: Bodroghalmi történetek. Pácin, 1989. 56–60. és legutóbb: FEHÉR JÓZSEF: Bodroghalom múltjából i. m. 63–66. – Szemere Miklósról (1802–1881) HÖGYE ISTVÁN: Neves újhelyiek. Életrajzi lexikon. Zempléni Füzetek 4. Sátoraljaújhely, 1986. 78. tájékozódhatunk. Berecz Károlyról (1855–1905?) FEHÉR JÓZSEF: Berecz Károly, a Bodroghalmi verselő néptanítója. Széplalmon, 2. 1989. 325–335. Közben, a 327–330 oldalakon, közli a Var János-tó népregét is.

⁴⁹ KOVÁTS DÁNIEL (szerk.): Abaúj és Zemplén népéletéből. A sátoraljaújhelyi Kossuth Gimnázium Kazinczy Körének gyűjtése. Sátoraljaújhely, 1971. Külön fel kell hívni a figyelmet Kováts Dániel bevezető tanulmányára.

⁵⁰ TÓTH ILDIKÓ: A határhasználat Bodroghalmon. KOVÁTS DÁNIEL (szerk.): Abaúj-Zemplén népéletéből i. m. 56–59.

⁵¹ TÓTH ILDIKÓ: Munkaszervezet az aratásnál. KOVÁTS DÁNIEL (szerk.): Abaúj-Zemplén népéletéből i. m. 207–214.

⁵² TÓTH ILDIKÓ-SZÉPRÉTI LÁSZLÓ: Bodroghalom új élete. KOVÁTS DÁNIEL (szerk.): Abaúj-Zemplén népéletéből i. m. 228–231.

⁵³ TÓTH ILDIKÓ: Falusi gyerekek játékaik. KOVÁTS DÁNIEL (szerk.): Abaúj-Zemplén népéletéből i. m. 310–314.

⁵⁴ TAR EMÍLIA: A bodroghalmi kenyér. KOVÁTS DÁNIEL (szerk.): Abaúj-Zemplén népéletéből i. m. 70–76.

⁵⁵ VÁRADI MÁRIA: A gyermekek a paraszti munkában. KOVÁTS DÁNIEL (szerk.): Abaúj-Zemplén népéletéből i. m. 203–206.

⁵⁶ ZECVA ILONA: Népies gyógyítás a Bodroghalmonon. KOVÁTS DÁNIEL (szerk.): Abaúj-Zemplén népéletéből i. m. 366–375.

⁵⁷ BALASSA IVÁN: Lápok, falvak, emberek. Bodroghalmon. CZINKE FERENC rajzaival. Bp. 1975.

⁵⁸ ESZTERGOMI ZOLTÁN: Településföldrajzi vizsgálatok a Bodroghalmonon. Borsodi Földrajzi Évkönyv. Miskolc, 1982. 85–101.; ESZTERGOMI ZOLTÁN: A Bodroghalmon természetföldrajzi vázlata, különös tekintettel a hidrográfiai viszonyokra. Borsodi Földrajzi Évkönyv. Miskolc, 1983. 116–140.; BAGOLY JÁNOS: A Bodroghalmon és Latorcza vidékének természetrajza. Új Minden Gyűjtemény, 3. Brastislava, 1984. 7–49.; BORSY ZOLTÁN-FÉLEGYHÁZI

De nem akartak lemaradni a néprajzosok se. Néprajzi vonatkozásban nagy jelentősége volt 1986-nak. Amikor is szeptember 22-én, Sárospatakon külön konferenciát tartottak a Bodrogházi foglalkozó etnográfusok, tevékenységük összehangolása érdekében. A konferencia anyaga még 1986-ban megjelent és további lendületet adott a bodrogházi néprajzi kutatásoknak.⁵⁹ Ezután néprajzosaink is egymás után készítették el és adták ki a Bodrogházi vonatkozó munkáikat.⁶⁰ Mégis úgy tűnik, hogy a hetvenes-nyolcvanas évek bodrogházi kutatásainak az élén a geográfusok jártak. Ismerve földrajzosaink komplex szemléletét és emberföldrajzi, társadalomföldrajzi szempontjait, azt kell mondanunk, hogy kutatásaik, illetve közleményeik java része úgynevezett etnogeográfiai feldolgozás volt. Ezekben a kutatásokban messzemenően érvényesültek a *Marosi Sándor–Somogyi Sándor* kezdeményezte táj kutatási törekvések.⁶¹ Helyileg leginkább *Frisnyák Sándor* és munkatársai, a Bodrogházi vonatkozásában főleg *Boros László* igen magas szintű kutató- és feldolgozó tevékenységben.⁶² Bármily értékes és nagy, jelentős munkákat létrehozó időszak is köszöntött a hetve-

ELEMÉR–LOKI JÁNOS: A Bodrogházi természetföldrajzi viszonyai. Bodrogházi. Ember–táj–mezőgazdaság. Miskolc, 1988. 1–92.; BOROS LÁSZLÓ: A folyószabályozások hatása a Bodrogházban a társadalmi és gazdasági folyamatokra. Észak- és Kelet-Magyarországi Földrajzi Évkönyv 4. Tokaj–Nyíregyháza, 1977. 223–233.

⁵⁹ VIGA GYULA (szerk.): Fejezetek a Bodrogházi néprajzból. (Az 1986. szeptember 22-én Sárospatakon rendezett tájkonferencia anyaga.) Néprajzi vidékek Borsod–Abaúj–Zemplén megyében, V. A miskolci Herman Ottó Múzeum Néprajzi Kiadványai, XIX. Miskolc, 1986. – Tartalma: HÖGYE ISTVÁN: A Bodrogházi. (Történeti vázlat és levéltári források) 5–8.; SISKÁ JÓZSEF: A Bodrogházi népmozgalma. 9–20.; DANKÓ IMRE: A Bodrogházi régi vízrajza és vízi élete. 21–28.; CSERI MIKLÓS: A Bodrogházi népi építkezésének vázlata. 29–36.; BODÓ SÁNDOR: A bodrogházi legelő építményei. 37–46.; KOVÁTS DÁNIEL: A Bodrogházi népi nyelvű sajtóságaiból. 47–52.; NAGY GÉZA: Társasmunkák a Bodrogházban. 53–62.; VIGA GYULA: Néhány adat a páncsi Karcsa hasznosításához. 63–72.; JANÓ ÁKOS: A Bodrogházi néprajzi irodalma. 73–99.

⁶⁰ KÁNTOR MIHÁLY: Bodrogházi len- és kendermunkák, szöttek. A Sárospataki Rákóczi Múzeum Füzetek, 20–22. Sárospatak, 1961.; BODÓ SÁNDOR: A bodrogházi állattartás kutatásának problémái. Múzeumi Kurír 5. 1971. 17–21.; SISKÁ JÓZSEF: A Bodrogházi népi textilművészete. A Sárospataki Rákóczi Múzeum Füzetek, 26. Sárospatak, 1986.; SISKÁ JÓZSEF: A bodrogházi termelői gazdálkodás évszázadai. Széphalom, 1. Sátoraljaújhely, 1986. 199–221.; BODÓ SÁNDOR: A Bodrogházi állattartása. Borsodi Kismonográfiák, 36. Miskolc, 1992.; SISKÁ JÓZSEF: Ruszinok a Bodrogházban. Széphalom, 6. Sátoraljaújhely, 1994. 323–332.; SISKÁ JÓZSEF: Bodrogházi malmok. Széphalom, 9. Sátoraljaújhely, 1997. 155–166.; FÜGEDI MÁRTA: Adatok a Felső-Bodrogházi hagyományos textilműveléséhez. VIGA GYULA (szerk.): Európából–Európába. Tanulmányok a 80 esztendő Balassa Iván tiszteletére. Néprajzi Látóhatár, VI. 1977. 1–4. Bp.–Debrecen, 1977. 394–406.; DÁM LÁSZLÓ: A Felvidék népi építészete népi, történeti tagolódása. FRISNYÁK SÁNDOR (szerk.): A Felvidék történeti földrajza. (A Nyíregyháza 1998. április 1–3-án megtartott tudományos konferencia előadásai.) Nyíregyháza, 1998. 475–480.

⁶¹ BORSY ZOLTÁN: Bodrogházi. MAROSI SÁNDOR–SZILÁRD JÁNOS (szerk.): A tiszai Alföld. Bp. 1969. 33–36. A Bodrogházi három részre tagolja: 1. Középső Bodrogházra; 2. a Tisza jobb oldalának alluvialis síkságára; 3. a Bodrogházi bal oldali alluvialis síkságára. – KÖSA LÁSZLÓ–FILEP ANTAL: A magyar nép táji-történeti tagolódása. Néprajzi Tanulmányok. Bp. 1975. 72. A Bodrogházi Felső-Bodrogházra, Nagyrétre, Hosszúrétre és Bodrogházra osztja. Uo.: 72–73. Bodrogházi. A Bodrogházi DNY-i része, Szigetköz néven is emlegették. – MAROSI SÁNDOR–SOMOGYI SÁNDOR (szerk.): Magyarország kistájainak katasztere. I–II. Bp. 1990. Bodrogházi az 1. 6. 13. kódszámon, az I. kötet 161–165. oldalain tárgyalja. Tárgyalja a domborzati viszonyokat (168.), a településeket (a 2. számon Bodrogházról, 162.), a földtani adottságokat (162.), az éghajlatot (163.), a vízrajzot (163–164.), a növényzetet (164.), a talajfajtákat (164–165.), a sajátos táji adottságokat (165.).

⁶² FRISNYÁK SÁNDOR: Adalékok a Bodrogházi történeti földrajzához (18–19. század). FRISNYÁK SÁNDOR: Tájak és tevékenységi formák. (Földrajzi tanulmányok.) Észak- és Kelet-Magyarországi Földrajzi Évkönyv 2. Miskolc–Nyíregyháza, 1995. 161–181.; BOROS LÁSZLÓ: Adatok a Bodrogházi agrár-földrajzához. BOROS LÁSZLÓ: Tokaj és környéke. (Földrajzi tanulmányok.) Észak- és Kelet-Magyarországi Földrajzi Évkönyv, 4. Tokaj–Nyíregyháza, 1997. 193–202.; BOROS LÁSZLÓ: Adalékok a magyarországi Bodrogházi társadalomföldrajzához. BOROS LÁSZLÓ: Tokaj és környéke. (Földrajzi tanulmányok.) Észak- és Kelet-Magyarországi Földrajzi Évkönyv, 4. Tokaj–Nyíregyháza, 1997. 203–222.; BORSOS BALÁZS: A Bodrogházi gazdálkodásnak néhány vonása a szabályozás

nes-nyolcvanas években a bodrogi közti kutatásokra, azt kell megállapítanunk, hogy a kutatók java része megint csak a Bodrogköz egészére vonatkozott és csak néhány kimagasló esetben foglalkoztak egy-egy bodrogi település kérdéseivel. Bodroghalom is csak mint egy adat szerepelt ezekben a tanulmányokban.

Bodroghalom esetében egy érdekes és felettebb értékes összesítő jellegű helytörténeti irányultságú forráskiadványról beszélhetünk, 1996-ból. *Fehér József* nagy gonddal válogatott és összeállított „forrásgyűjteménye” kezdeményezés jellegű is.⁶³ Hasonló kezdeményezésről egy kis dunántúli-zalai falucska esetében tudunk.⁶⁴ Böde annak köszönhetette a *Hála József és Horváth Gyula* által szerkesztett *Néprajzi dolgozatok Bödéről* című könyvecskét magát, és benne Hála József és Horváth Gyula összeállítását – *Adalékok Böde megismeréséhez* –,⁶⁵ ami nem más, mint a falu nevének elemzése során minden lehető történeti, néprajzi, nyelvészeti, névtani stb. adat felsorolása; annak köszönhetette, hogy *Barabás Jenő*, a kiváló etnográfus, egyetemi tanár ott született 1920-ban. Az említett esetben azonban ez az adattári felsorolás a kevésbé lényeges. Fontosak viszont azok a kis, rövid tanulmányok, amelyeket Barabás Jenő tanítványai helyszíni gyűjtések alapján készítettek.

Fehér József összeállítása is arról győző meg, hogy a következőkben, főleg egykori gyűjtéseim alapján, azokról a dolgokról írjak, amelyek még a Fehér József összeállítása után is tisztázásra szorulnak. Mondandómat ennek megfelelően három tárgykör köré csoportosítottam. Ezek a következők: 1. A község nevének végleges tisztázása. 2. A község települési, majd benépesülési kérdései. 3. A község gazdálkodása és árucseréjének tendenciái.

Amikor Bodroghalmon jártam és utánakérdeztem a falu régi nevének, a név eredetének, jelentésének, a kérdésben a legnagyobb bizonytalanságot tapasztaltam. Sokan sehogy se akartak válaszolni ezekre a kérdésekre, mások azt mondták, hogy nem tudják, de nem is érdekli őket ez a kérdés. Különben is már nem hívják a falut Lukának, miért kell akkor egyáltalán „felhánytorgatni” ezt a dolgot. Azoknak a vélekedésében, akik a (kár) „felhánytorgatni” kifejezéssel háritották el maguktól a kérdést, valamiféle sértődöttséget sejtettem akkor, és most, közel fél évszázad múltán is. Valami ilyesmit: méltánytalanságot, csúfolkodást sejtetek az efféle nyilatkozatok mögött, nyilvánvalóan összefüggésben azzal, hogy a Luka nevet lekicsinylőnek, becsmérőnek, sőt sértőnek vették annak idején is és akik tudnak róla, annak érzik még ma is. Akik mégis nyilatkoztak a Luka névvel kapcsolatos kérdéseimre, határozottan kétféleképpen nyilatkoztak. Az egyik csoport – és ez volt a nagyobb – határozottan kiállt amellett, hogy ez „tót név”, a „tótoktól származik”, merthogy a luka szó a szlovákban „rétet, olyan vizes mezőt” jelent, mint amilyen a falu régi környezete, határa is volt. Az így nyilatkozók egy része azonban nem állította, hogy a falut akkor „tótok” alapították volna. Volt azután egy kis csoport, akik egyértelműen és határozottan magyar elnevezésnek mondták a Luka-t és hozzátették vélekedésükhöz azt is, hogy a honfoglaláskor idetelepült magyarok adták a kis falucskáknak ezt a nevet. Nagyon érdekesen ezeknél a vá-

előtt a helynévanyag alapján. VIGA GYULA (szerk.): Európából–Európába. Tanulmányok a 80 esztendő Balassa Iván tiszteletére. Néprajzi Látóhatár, VI. 1997. 1–4. szám. Bp.–Debrecen, 1997. 328–339.

⁶³ FEHÉR JÓZSEF (összeállította): Bodroghalom múltjából. Társzerkesztő és lektor: KOVÁTS DÁNIEL. Kiadta Bodroghalom község Önkormányzata. Bodroghalom, 1996.

⁶⁴ HÁLA JÓZSEF ÉS HORVÁTH GYULA (szerk.): Néprajzi dolgozatok Bödéről. Liber Memorialis Barabás Jenő hetvenedik születésnapjára. Szentendre, 1990.

⁶⁵ HÁLA JÓZSEF–HORVÁTH GYULA: Adalékok Böde megismeréséhez. HÁLA JÓZSEF–HORVÁTH GYULA (szerk.): Néprajzi dolgozatok Bödéről i. m. 11–53.

laszadóknál se vetődött föl a kérdés, hogy jó-jó, de hát ha magyarok által adott magyar névről is van szó, mit jelent a szó, honnan, miből származott. Egyik középkori kérdezt egyenesen a református paphoz igazított, mert mint mondta „mink nem értünk ehhez, de a nagytiszteletű úr az nagyon is jártas ezekben a dolgokban, tessék őhozzá fordulni. Nagyon rendes ember, nagyon kedves, biztosan segítségére lesz”. A nagytiszteletű úrhoz nem mentem el ezzel a kérdéssel, mert hiszen én nem tanult ember véleményére voltam kíváncsi, hanem a lakosságéra.

Tekintettel arra, hogy Bodroghalom régi neve – Luka – eredetére, jelentésére nézve mindmáig bizonytalanságban van nemcsak a közvélemény, hanem a történész-, nyelvész-, névtanosi társadalom is, szükségesnek látszik Luka nevének eredetét, jelentését véglegesen tisztázni. Annál is inkább, mert Bodroghalom esetében az eredeti falunév – Luka – használatának fontos szerepe van a település létrejötté, kialakulása, etnikai viszonyainak megállapítása és a település kontinuitásának igazolása terén. Annak igazolására, hogy a kérdés – Luka nevének eredete, jelentése – nincs lezárva, mi sem jellemzőbb, mint az, hogy Valter Ilona a Bodroghalmi honfoglalás kori településtörténetéről szóló kiváló tanulmányában községünk települési viszonyairól szólva azt állapította meg, hogy: „Sajátosan egyéni jellege volt a Bodroghalmi középső részének, Vajdácská, Bodroghalom, Karcsa környékének. Itt folyt a legtöbb apró, bővizű ér, itt volt a legtöbb tó. A terület nagy része vízenyős, mocsáros rét, felszabdálva az erek által, amelyek egymással összefüggő, bonyolult rendszert alkottak és aszályos nyarakon előfordult, hogy teljesen kiszáradtak. Dúsan termő növényzet miatt legeltetésre nagyon alkalmas terület volt. Emberi letelepedésre ezen a vidéken az apró, egymástól elszigetelt homokdombok adtak lehetőséget.”⁶⁶ Ezt követően kijelentette, hogy Luka neve szláv eredetű, a luka – vizes rét alapján –, és válaszol arra a vélekedésre is, hogy a falu nevét nem tartja pusztai személynévből alakult névnek.⁶⁷ Valter Ilona véleményét valószínűleg a Pesty Frigyes helynévgyűjteményébe 1865-ben beküldött helynév-összeállításból vette, ahol is ez olvasható: „Gyanítani lehet, hogy tót bevándorlók alapították; Luka tót nyelven rétet jelent. Ma mindenki magyar és csak magyarul ért”.⁶⁸ Kiss Lajos etimológiai helynévszótárának első, egykötetes kiadásában, 1983-ban, Lukát határozottan szlovák eredetűnek mondta (luka – rét).⁶⁹ Viszont a második javított és bővített kiadásában már „pusztai személynévből keletkezett magyar névadással” alkotott helynévnek állította.⁷⁰ Kiss Lajos revideált álláspontjából kiindulva két dolognak kell nyomába erednünk. Először is annak, hogy a Luka név, mint személynév mikor tűnik föl először és hogy milyen eredetűnek, származásának tudja a névtudomány. Másodszor pedig arra volnánk kíváncsiak, hogy a Lukács személy (család-)név Lukára való alakulására van-e másutt példa, analógia.

A Luka személynév sokkal korábban feltűnt, mint a Luka helynév. Legkorábbi említését 1138-ból a dömösi prépostság adományleveléből ismerjük (Lukeu egy, a Cuppan nevű

⁶⁶ VALTER ILONA: Régészeti adatok a Bodroghalmi honfoglalás kori településtörténetéhez. A miskolci Herman Ottó Múzeum Évkönyve, IV. Miskolc, 1964. 131.

⁶⁷ VALTER ILONA: Régészeti adatok a Bodroghalmi honfoglalás kori településtörténetéhez i. m. 136.

⁶⁸ TAKÁTS LAJOS: Helynevek Luka községe részéről, 1865. Közli: FEHÉR JÓZSEF: Bodroghalom múltjából i. m. 53–54.

⁶⁹ KISS LAJOS: Földrajzi nevek etimológiai szótára. Harmadik (változatlan) kiadás. Bp. 1983. („Egykötetes kiadás.”) 114–115.

⁷⁰ KISS LAJOS: Földrajzi nevek etimológiai szótára. I–II. Bővített és javított kiadás. Bp. 1988. Bodroghalom: I. kötet 225.

faluban élő jobbágy neve).⁷¹ 1211-ből egy, a Lukács névből való keletkezésére utaló személynévvel együtt ismerjük (In villa Pechel isti sunt vdornici...Luca...Lucas...; In villa Tupundi...Lucas...).⁷² A Várad Regstrumból 1213-ből (162. pont: ...pristaldus...nomine Lucas; Pristaldo Luca de villa Kouachi).⁷³ 1214-ből (187. pont: ...coadiuvantibus castri Bichoriensis iobagionibus scilicet Luca principe exercitus...)⁷⁴ és 1216-ből ismerjük (...castrenses Bichoriensis de villa Gyan, coadiuvantibus Luca principe exercitus...).⁷⁵ 1217-ből (...iobagionum Bichoriensium scilicet Luce hodnogionis, Petri...).⁷⁶ 1219-ből (Lucas sacerdos de villa maioris Geken; Feier de vila Borozlou impetiit Aruam et fratrem eius Lucam de villa Senguer...),⁷⁷ 1220-ből (...Basilius abbas de Curu et curialis comes eius Lucas...),⁷⁸ 1221-ből (...castrenses...Bichorienses cum iobagionibus eorum scilicet Luca...),⁷⁹ 1234-ből (...Bagha filius hodnogionis Luce; Lucas ministerialis ecclesiae de Curud...),⁸⁰ 1237–1240-ből is tudunk egy Luca nevű udvari emberről (...vdornici...napotes Poth comitis, filii llemeres (Hilmeres), Luca cum cognatis...),⁸¹ 1295-ből pedig a Herény nemzetség Tivány-ágából származó István (I.) fiának Luka a neve.⁸² A 14. században azután már gyakrabban előfordul. 1330-ban a Záh (zách) nemzetség Felicián ágából származott egyik család neve Luka.⁸³ Egy 1337-ből származó adat azért is fontos számunkra, mert arra is például szolgál, hogy hogyan lett helynév, vagy legalábbis helységnév fontos, meghatározó jelentőségű része. 1337-ben „I. Dobáknak Lukától származó unokái osztoztak a közös vagyonban. Luka fiai kapták Nyénye falu északi részét, vagyis a mai Luka-Nyénye falut...”.⁸⁴ Erről a Luka-Nyénye, Balassagyarmathoz közel eső Hont megyei faluról több adattal is rendelkezünk. 1369-ből („Nyene Luca vocata”);⁸⁵ a 15. század elejéről (Lwkanyeny).⁸⁶ A Luka helynévvel, községünk nevével először 1358-ban találkozunk az Anjou-kori Okmánytár egyik oklevelében (possessióként, azaz birtokként szerepel: possessio Luka; abból az alkalomból esik róla szó, nevezik meg, hogy Lukai János úr birtó-

⁷¹ SZABÓ DÉNES: A dömösi prépostság adománylevele (1138/1329.) Magyar Nyelv, XXXII. 1936. 54–57. – Lukeu jobbágy neve: 56.

⁷² FEHÉRTÓI KATALIN: Árpád-kori kis személynévtár. Nyelvészeti Tanulmányok 25. Bp. 1983. 208.

⁷³ Uo. 208. – Vö. JOHANNIS KARÁCSONYI et SAMUELIS BOROVSKY (curis et laboribus): Regestrum Varadiense examinum ferri candentis ordine chronologico digestum... Bp. 1903. 162. nr.

⁷⁴ FEHÉRTÓI KATALIN: Árpád-kori kis személynévtár i. m. 208. – Vö. J. KARÁCSONYI et S. BOROVSKY: Regestrum Varadiense i. m. 162. nr.

⁷⁵ FEHÉRTÓI KATALIN: Árpád-kori kis személynévtár i. m. 208. – Vö. J. KARÁCSONYI et S. BOROVSKY: Regestrum Varadiense i. m. 163. nr.

⁷⁶ FEHÉRTÓI i. m. 208.

⁷⁷ FEHÉRTÓI i. m. 208. – Vö. J. KARÁCSONYI et S. BOROVSKY i. m. 225., 226. nr.

⁷⁸ FEHÉRTÓI i. m. 208. – Vö. J. KARÁCSONYI et S. BOROVSKY i. m. 245. nr.

⁷⁹ FEHÉRTÓI i. m. 308. – Vö. J. KARÁCSONYI et S. BOROVSKY i. m. 272., 273. nr.

⁸⁰ FEHÉRTÓI i. m. 208. – Vö. J. KARÁCSONYI et S. BOROVSKY i. m. 300. nr.

⁸¹ FEHÉRTÓI i. m. 208.

⁸² KARÁCSONYI JÁNOS: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. III. kötet első fele. Bp. 1901. 178.

⁸³ KARÁCSONYI i. m. 143.

⁸⁴ KARÁCSONYI i. m. I. kötet. 413.

⁸⁵ BAKÁCS ISTVÁN: Hont vármegye Mohács előtt. Bp. 1971. 160. (OL. – DL. 70128.).

⁸⁶ Uo. 162. (OL. – DL. 69634), továbbá: Lwka Nyenye, Luka Nyenye, 1502. OL. – DL. 70139.

kot vásárol Bereczki Jánostól).⁸⁷ 1405-ben pedig a Zsigmond-kori Oklevéltár egyik oklevélében szerepel.⁸⁸

A szélesebb körű tájékozódás kedvéért a Luka helynévnek utánanéztem a Pesti János szerkesztette Baranya megye földrajzi nevei című hatalmas helynévgyűjteményben. Hat tiszta Luka helynévformával és további 35 származékkal találkoztam. Legtöbb helyen nem fűztek megjegyzést a Luka helynév eredetére vonatkozóan az adatokhoz, viszont 6 esetben horvátból származtatják, ahol is a luka szó vizes rétet, ligetet jelent. A Luka nevet egyetlen esetben sem hozzák kapcsolatba a Luka, vagy a Lukács személynévvel.⁸⁹ Ezekkel a baranyai Luka helynevekkel kapcsolatban meg kell jegyeznünk, hogy kivétel nélkül újabb névalakulások és horvátok által lakott helységeken fordulnak elő.

Ugyanezt a vizsgálatot elvégeztem a Somogy megyei helynévanyagban is. Itt kicsit másként alakult a helyzet. Öt tiszta Luka helynév mellett 4 Luka-származék helynevet találtam. Az eredetre vonatkozóan egy esetben mondják, hogy „az adatközlők szerint magyar jelentése »mérge«». Agyagos föld, nehéz művelni”. Pótlólag meg kell jegyeznem, hogy a Somogy megyei helynévtárban 19 Lukács származék helynevet találtam. Közülük többen megjegyezték, hogy „Nevét egykori tulajdonosától kapta”. Itt, a Somogy megyei Luka helyneveknél és származékaiknál is meg kell említenünk, hogy Somogy megye horvátok által is lakott helységeiben, határaitban fordulnak elő.⁹⁰

A Zala megyei helynevek gyűjteményében is hasonló eredményre jutottam. Az 1 tiszta Luka helynév mellett 12 Luka-származék nevet találtam. A Luka név eredetére vonatkozóan egyetlen esetben, a Luka-horgos zalaboldogfalvi helynévvel kapcsolatban jegyezték meg, hogy „Horgos Luka nevű egykori tulajdonosától” származik.⁹¹

Nehezebb feladat a Luka személynévet a Lukács személy- családnevből leszármaztatni. Először is arra kell a figyelmet felhívni, hogy a Lukács személy-, illetve családnév a 12–14. század folyamán ritka személy- és családnév volt. Elannyira, hogy Fehértói Katalin Árpád-kori személynévtárába fel se vette. A Lukács névforma nyilván később terjedt el. Erről győződött meg az is, hogy a Nagy Iván-féle hatalmas családtörténeti lexikonban szereplő 11 tiszta Lukács névformával bíró család szereplése is későbbi, zömében a 16. századból származik, illetve ekkor említik őket először.⁹² A további 5 Lukács névből egyszerűen származó családnévből (Lukácsi, Lukácsy, Lukácsffy stb.) is ezt a tanulságot vontam le: ezek se „ősi” alakulású családnevek, csak a 16. század táján lehet róluk hallani.⁹³ Az igazi meglepetés azonban az volt, hogy közvetlenül a Lukács névből alakult Lukácsi, Lukácsy

⁸⁷ TASNÁDI NAGY GYULA (szerk.): Anjou-kori Okmánytár. VII. köt. Bp. 1920. 184.

⁸⁸ MÁLYUSZ ELEMÉR (összeállította): Zsigmond-kori Oklevéltár. II/1. kötet (1400–1406.) Bp. 1956. 478. (3925. tétel).

⁸⁹ PESTI JÁNOS (szerk.): Baranya megye földrajzi nevei. I–II. Baranya Monográfia Sorozat. Pécs, 1982. I. köt.: 186., 190., 193., 203., 219., 355., 362., 363., 374., 384–385., 386., 385., 388., 390., 402., 423., 454., 455., 458., 527., 579., 653., 663., 737., 890., 913., 921., 923., 937., 948; II. köt. 510., 830.

⁹⁰ BALOGH LAJOS, HAJDÚ MIHÁLY, HOSSZÚ FERENC, KIRÁLY LAJOS, MARKÓ IMRE LEHEL, ÖRDÖG FERENC, PESTI JÁNOS, SZABÓ JÓZSEF, SZABÓ LÁSZLÓ (közöttették): Somogy megye földrajzi nevei. Bp. 1974. 276., 362., 567., 827., 828.

⁹¹ PAPP LÁSZLÓ és VÉGH JÓZSEF (szerk.): Zala megye földrajzi nevei. Zalaegerszeg, 1964. 63., 77., 115., 135., 137., 163. 163.

⁹² NAGY IVÁN: Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal. Hetedik (VII.) kötet. Pest, 1860. 198–201.

⁹³ Uo. 201., 202., 203.

stb. családnév mellett 11 olyan családnévet találtam, amelyek a Luka személynévből alakultak (Lukas, Lukai, Lukay, Lukechevich, Lukacsik, Lukaviczky, Lukanics, Lukatic, Lukits, Lukovich, Lukovszky stb.) jóval korábban, mint a Lukács névből a Lukács név-származékok.⁹⁴ Nagy Iván ebben a csoportban említi a Zemplén megyei Lukán birtokos, ősi, de már kihalt Lukay családot is.⁹⁵

Lukács családnévek után kutatva néztem át a Kempelen Béla-féle magyar nemes családokról készített hatalmas kimutatását is.⁹⁶ Itt 40 Lukács névből származott Lukács család adatait néztem át. Kempelen 37 tiszta Lukács családnév mellett mindössze 3 Lukács-származékot említett. Ez a három családnév is a Lukács és nem a Luka névből származott.

Ezek a családnévi vizsgálatok arról győzték meg, hogy községünk esetében is lehetséges lehetett, hogy a falunév a Lukács névből származott, bár ennek nem nagy a valószínűsége, viszont az biztos, hogy valamely Luka nevű ember megszerezve ezt a területet, esetleg vele valami kis, kezdetleges települést is, feltehetőleg a 11–12. század fordulóján, a saját nevét adta, vagy adták a környezetében élők a falucskának. Ez a pusztai személynévből helynév-helységnév adási mód a 10–13. századi magyarság sajátos, rá jellemző, mondhatjuk, hogy etnikus szokása volt. Ez a helynévforma: Luka adja azután a későbbiek során, valószínűleg a 13–14. század fordulóján táján az i-képző hozzáadásával a végleges családnévet: Lukai, vagy Lukay. Esetünkben tehát arról van szó, hogy a Luka nevű birtokosról elnevezett Luka falu adta a birtokos család nevét: Lukay. Erről a Lukay családról mondta Nagy Iván, hogy „Zemplén vármegye kihalt családja, mely hajdan bírta azon megyei Luka helységet”.⁹⁷ A családtörténeti irodalomból ismerünk más Luka családokat is. Közülük elsőnek a régi Hont megyei Luka családot említem, akiktől Nyénye falu egy részét Lukanyényének nevezték el, ahogy arról már szó esett az előzőekben is.⁹⁸ Kempelen Béla ezután még 4 Luka családot sorol föl, úgymint az (imecsfalvi, székely család) Luka családot,⁹⁹ a Luka (alias Nagyszegi) családot,¹⁰⁰ egy 1559-ben birtokadományban részesült Luka családot¹⁰¹ és az 1754–55. évi Sopron megyei nemesi összeírásban szereplő Luka Márkot és Luka Györgyöt, illetve családjukat.¹⁰²

Tekintetbe véve, hogy a falunévadás egyértelműen „magyar módra” történt, biztonsággal feltételezhető, hogy az itt, a Bodroghközben birtokot szerző és leteleplő Luka és házanépe is magyar volt. Hozzátehetjük még azt is, hogy Karácsonyi János Bodroghköz megszállására vonatkozó megállapításai alapján feltételezhető az is, hogy Luka az ősi Baksa nemzetség egyik leszármazottja. Karácsonyi ugyan azt mondja, hogy „a Baksa nemzetség ősi fészket meghatározni lehetetlen... De azon körülmény, hogy 1271-től kezdve folytonosan a Bodroghközön, vagy ennek közelében szereznek birtokokat s ezek kedvéért

⁹⁴ Uo. 201–202., 203–205.

⁹⁵ Lukai, vagy Lukay család. Uo. 204.

⁹⁶ KEMPELEN BÉLA: Magyar nemes családok. VI. kötet. Khár – Lyulats. Bp. 1913. 436–442.

⁹⁷ NAGY i. m. 204.

⁹⁸ KEMPELEN i. m. 434–435.

⁹⁹ Uo. 435.

¹⁰⁰ Uo. 435.

¹⁰¹ Uo. 435.

¹⁰² Uo. 435.

mátravölgyi jószágait is föláldozzák, úgy tűnteti föl a Baksa nemzetséget, mint a melynek Bodrogköz a hazája”.¹⁰³

Ami pedig a helységnév alakulás nyelvészeti-névtani oldalát illeti, Kálmán Béla véleményéből kell kiindulnunk. Kálmán Béla a Luka személy-, illetve családnévet az apanévből lett vezetéknévek között tárgyalja. Kijelentve, hogy a Luka névforma a Lukács személynévből alakult (több más rokonával: Lukácsa, Lukos, Lesta [a Leustachius-ból]) együtt.¹⁰⁴ Közelebb visz a névalakulás nyelvi mechanizmusának megismeréséhez Hajdú Mihály véleménye. Hajdú Mihály a Lukács–Luka alakváltozást a képzéssel alakult becenevek közé sorolja. Mégpedig az egyszótagú zárt rövidülések után (egyelemű képzővel) -a képzővel alakult személynévnek mondja.¹⁰⁵

A Luka helynév tisztázása során nem hagyhatjuk említés nélkül *Benkő Samu* véleményét. A kiváló erdélyi művelődéstörténész *Lukafalván* született és több munkájában is foglalkozott szülőfaluja nevének eredetével, jelentésével. Legtömörebben azonban *Murokország. Művelődéstörténeti barangolás szülőföldemen* című munkájában vette szerebe-számba idevonatkozó ismereteit (*Benkő Samu: Murokország. Művelődéstörténeti barangolás szülőföldemen*. Kriterion. Bukarest, 1972. 15–17.). Benkő Lukafalva – Luka helynév származtatását és jelentését Kálmán Bélára, Bárczi Gézára, Gergely Lajosra, Sükösd Istvánra, Szabó T. Attilára, Benkő Lorándra, Teiszler Pálra és még sokan másokra való hivatkozással, nyelvészeti, névtani elemzéssel meggyőzően és véglegesen tisztázza a Luka helynév *Lukács személynévből* való alakulását.

Végezetre a Luka helynévvel kapcsolatos „névszépítés”-ről kívánok szólni. Mikor Bodroghalmon jártam, sok embertől megkérdeztem, hogy emlékszik-e még a falu régi nevére és hogy mikor, miért változtatták meg? Feltűnően sokan, általában akkor 40–50 év körüli emberek úgy nyilatkoztak, hogy nem is tudják, hogy falujukat régebben nem Bodroghalomnak hívták. Csak néhány idősebb embertől hallhattam, hogy bizony tudják, a falut régen, a Horthy-időkhöz – mondta az egyik beszélgetőtársam – Lukának hívták. De hát nem tűrhették, hogy „mindig az anyjuk lukára menjen ki a beszéd, meg hogy lukainak, olyan lógós eszű, luka-kuka embereknek csúfolják őket” hát maguk kérték, hogy változtassanak a falu nevéen. „Változtattak is, mert az akkori pap, meg a Vécsey báró járt el a dologban. De abba már nem volt a falunak beleszólása, hogy miről, kiről nevezzék aztán el”. Sárospatakon is utánakérdeztem a dolognak. Ott néhány kispataki embertől azt a felvilágosítást kaptam, hogy a lukaiak mind gazemberek, csúrik-csavarják a szót, becsapnak mindenkit, aztán akire azt mondják, hogy lukai, hát az lehet, hogy nem is lukai, de biztosan gazember”. Eszerint tehát a lukai jelzővel is csúfolták, sértették a jó lukaiakat. A sárospataki Kalajkán pedig annak nyomoztam utána, hogy mit értenek a lukai jelzőn, ha rájuk mondják. „Hát azt, hogy csaló, tolvaj népek vagyunk, azzal illetnek itt sok cigányt”. Egy másik lukai utam alkalmával annak próbáltam utánanézni, hogy mi összefüggés van Bodroghalom cigánysága és a lukai jelző között. Mint kiderült, a bodroghalmi cigányok – legalábbis úgy mondták – semmit se tudtak a sárospataki cigányok sértő gúnynevééről. Arról pedig nem voltak hajlandók nyilatkozni, hogy a bodroghalmiak tényleg furfangos, csaló, tolvaj gazemberek. Azt talán mondanom sem kell, hogy bodroghalmiaktól ezt meg sem mertem kérdezni. Mindenesetre Mikesy Sándor cikkében elbizonytalanít a névszépítés ügyében, ami-

¹⁰³ KARÁCSONYI I. M. I. köt. 163–164.

¹⁰⁴ KÁLMÁN BÉLA: A nevek világa. IV. átdolgozott kiadás. Debrecen, 1989. 77.

¹⁰⁵ HAJDÚ MIHÁLY: Magyar becézőnevek (1770–1970). Nyelvészeti Tanulmányok, 18. Bp. 1974. 63.

kor azt írta, hogy: „A bodroghalmiak nem szeretik, ha a sárospatakiak őket lukaiaknak mondják, mert a lukai melléknévhez az ott lakó sok cigány miatt a 'megbízhatatlan, csaló' jelentés is kapcsolódik”. Ebből az idézetből ugyanis nem derül ki – legalábbis nekem nem, hogy Bodroghalmon lakik-e sok cigány, vagy Sárospatakon, hogy kiknek a nevéhez kapcsolódik hát a sértő, gyalázkodó tartalom.¹⁰⁶

Az egykori Luka, ma Bodroghalom „névszépítésével” Mező András is foglalkozott. A névváltoztatást először azzal indokolja, hogy a luka-lüke köznévvvel csúfolták a lukaiakat. Másodszor pedig szó szerint idézi Mikesy általunk is fentebb idézett véleményét.¹⁰⁷ Különbözőben a névváltoztatás történetével legbehatóbban egy rövid, de több helyen leköszölt tanulmányában Fehér József foglalkozott.¹⁰⁸ Úgy gondolom, hogy Fehér József jól fogja meg a névváltoztatás lényegét, amikor „szégyenlős” faluról, a „szégyenlős falu” névváltoztatásáról írt. Bár továbbra is kérdés marad, hogy a bodroghalmiak, akkor még lukaiak mit szégyelltek, mit találtak szégyelni valónak, azt, hogy a Luka lukat, valakinek a lukát jelentette-e, vagy pedig a lukaiakat előnytelen tulajdonságaik miatt lukaiaknak nevezték és a lukai melléknév elsőrenden nem származási és lakóhelyet jelentett, hanem valami egészen mást. Ilyen jelentéssel találkozhatunk néhány falucsúfoló mondókában, szövegben is.

Másodszorban, annak idején Bodroghalom települési, benépesülési kérdéseire kívántam figyelni. A község települési viszonyairól első látásra és némi bejárással szerzett megfigyelések alapján azonnal megállapíthattam, hogy szigorúan zárt szigettelepülésről van szó. A településen belül pedig szalagtelkes utcás településről. Luka egykori elszigeteltségének a jelei, bizonyosságai még 1954-ben is jól látszottak. Az az út, amely Vajdácska alatt „beágazott” Lukára, illetve Bodroghalomba, a falu délnyugati végén véget ért. Azok, akik Tiszakarádra akartak menni, nem mehettek Lukán keresztül, le se tértek Vajdácska alatt a Hosszúrétet megkerülő, Karádra tartó útról, hanem egyenesen mentek a „száraz úton” Lukát elkerülve, Lukára be se nézve. „Hát kérem ugye, ez volt a világvége. Nemhogy a madarak se jártak erre, de még a pataki diákok se, amikor még gyalog járták az eklézsiákat, meg, amikor mentek haza, át a Tiszán. Pedig annak nagy sora volt. A csapatokban menő diákok nagy vidámságot hoztak az egész vidékre” – mondogatták többen is emlékezve nagyapjuk elbeszéléseire. Nem hagyott nyugodni a dolog, és meg is találtam ennek a diákutazásnak egyik jó leírását. *Toldy Elemér* közölte *Panka Károllyal*, a pataki diákvilág anekdotakincse szerkesztőjével a következő emlékezést, leírást: „A pataki diákok életében nagy esemény volt a hetvenes évek elején, mikor megnyílt a szerencs–sátoraljaújhelyi vasúti vonal. A vonat megnyitása előtt a diákok gyalog jártak haza és legációba. A Tiszát akkor még nem szabályozták s gyakran megtörtént, hogy óriási területeket öntött el... A szabolcsiberegi meg a Szatmár megyei fiúknak híres Tisza-átkelője volt a leányvári rév, a Bodroghköz közepe táján. Karavánokban érkeztek ide a diákok és ha várni kellett a kompra, énekelni kezdtek...”¹⁰⁹ Az „utca” dereka táján, annak a nagyjából északkelet–délnyugat irányba, hosszan elnyúló homok dombhát legmagasabb pontján, közvetlen környezetéből is kiemelkedve áll, állt a falu akkor még egyetlen temploma, a református templom.¹¹⁰ A templom

¹⁰⁶ MIKESY SÁNDOR: A névszépítésről. Magyar Nyelv, LIX. 1963. 216–221. Az idézet: 217.

¹⁰⁷ MEZŐ ANDRÁS: A magyar hivatalos helységnévadás. Nyelvészeti Tanulmányok 22. Bp. 1982. 280.

¹⁰⁸ FEHÉR JÓZSEF: Egy „szégyenlős” falu névváltoztatása. Honismeret, XIII. 1985. 5. 42–43.

¹⁰⁹ PANKA KÁROLY (szerk.): A pataki diákvilág anekdotakincse. I. köt. Bp. 1927. 195.

¹¹⁰ KOVÁTS J. ISTVÁN (szerk.): Magyar Református Templomok. II. köt. Bp. 1942. 507. – VÁRADY JÓZSEF: Tiszáninnen református templomai. Debrecen, 1989. 49.

helye mindenképpen ősi templomhelynek látszik. Középkori temploma viszont nem volt, ilyenről Valter Ilona sem tesz említést.¹¹¹ Az első templom valószínűleg a reformáció hatására, a 17. század vége felé épülhetett, mégpedig paticsból.¹¹² Erről a régi, első templomról már 1954-ben sem tudott senki semmit se. Egyetlen tárgyi emlék szól csak arról, hogy a 17. század második felében már virágzó református egyház működött itt, hogy nyilván volt neki valamilyen temploma is. Ez a tárgyi emlék nem más, mint a lukai eklézsia 1670-ből származó kelyhe.¹¹³ Azt, hogy Lukán a 17. század harmadik harmadában virágzó református eklézsia élt, és hogy templomának is kellett lennie az is igazolja, hogy a Vécsey-kastély a 17–18. század fordulóján épült és elképzelhetetlen, hogy olyan helyen, ahol a földesurak egyike – legnagyobbika – ilyen nagyméretű, elsőrendű tervek alapján mestermunkával készült kastéllyal bírt, eltűrte volna, hogy faluja egyöntetűen református lakosságának ne legyen temploma.¹¹⁴ Ennek a régi, valószínűen első és paticsfalúnak mondott templomnak a sorsáról szinte senki se tud semmit. Balogh Ilona, a magyar fátornyokról-templomokról összeállított nagyszerű katalógusa említést se tett róla.¹¹⁵ Egy dolog biztos: a 19. század elejére megszorodott hívek igényeit már nem elégítette ki ez a régi templom, és rászánták magukat, hogy új, kőtemplomot építenek. Minden valószínűség szerint az elbontott régi paticsfalú templom helyén kerek 6 éven át, 1806–1812 között építették, erősen provinciális barokk stílusban ezt, a ma is fennálló templomot. Torony nélkül; egyetlen homlokzati tornyát csak 1875-ben kapta.¹¹⁶ A lassú, de folyamatos gyarapodás, lakossági létszámemelkedés azt eredményezte, hogy 1926-ban egyharmadával kibővítették (a déli végén) a templomot úgy, hogy az üléshelyek száma 250-re emelkedett.¹¹⁷ Luka római katolikus egyháza ismeretlen időben, de az 1400-as éveknél nem korábban keletkezett. A 14. század első harmadából származó pápai tizedjegyzékekben nem szerepelt. Nyilván temploma se volt. Ha a 15–16. század fordulójára körül építettek is valamiféle kis kápolnát, az is fából készülhetett, vagy paticsepítmény lehetett. Arra nézve, hogy ezt a középkor végi kis fatemplomot, vagy paticsepítményt a falu és a környék reformátussá válásakor a reformátusok esetleg átvették volna és ez lenne, lehetne az a paticsfalú régi templom, amit a 18. század végén, vagy a 19. század elején felszámoltak, semmiféle adat, figyelemre méltó említés se található sehol. Amikor betelepülés révén a 18. század végétől kezdődően római katolikus lakosai is adódtak a falunak, a római katolikus közösség, mint filia Alsóbereckihez tartozott. A görög katolikusoknak is hasonló volt a helyzete. A lukai görög katolikus egyházzal, ami akkor a bodrogszerdahelyi görög katolikus egyház filiája volt (ma a vajdácskaié) a református templom építésének kezdő évéből, 1806-ból ismerjük az első említést. Templomuk ugyanúgy, ahogy a római katolikusoknak, nekik sem volt. A római katolikusok a görög katolikusokkal összefogva, közösen építették fel 1964-ben a bodroghalmi római katolikus (a görög katolikusokkal közös használatú) templomot.

Az eredeti település határvonalai jól megfigyelhetők voltak és meggyőzően tanúskodtak arról, hogy a lecsapolás után épült településrészek veszélyes helyekre épültek: árterüle-

¹¹¹ VALTER I. m. 1–55.

¹¹² VÁRADY I. m. 49.

¹¹³ KOVÁTS I. m. 49.

¹¹⁴ GENTHON ISTVÁN: Magyarország műemlékei. Bp. 1951. 148.

¹¹⁵ BALOGH ILONA: Magyar fátornyok. Néprajzi Füzetek 1. Bp. 1935.

¹¹⁶ GENTHON I. m. 148.

¹¹⁷ VÁRADY I. m. 49.

tekre. Beszélve erről a kérdésről többen azt válaszolták, hogy nem volt mit tenni: a faluban már sehol se volt hely újabb házak építésére, meg aztán „itt mérték ki az új parcellákat”, ezekre az új megülesű területekre az „idegenek tették le, amijük volt”, nem sokat, mert „szegény tótok, meg oroszok voltak ezek, olyan olcsó napszámosfélék”, akik itt próbáltak szerencsét, mert „odahaza tán éhez is haltak volna”. Nem cigányok voltak, hanem „tótok, meg ruszinok”, a tótok rómaiak (római katolikusok), a ruszinok meg görögök (görög katolikusok) voltak. „Nem telepítette, meg hívta ezeket ide senki, úgy lassan, egyenként jöttek”, majdnem hogy észrevétlenül. „De hát régen kezdődött ez meg, talán még akkor, amikor az öregek, már mint a nagyapáink kivándoroltak, azután helyet hagytak maguk után másoknak. A szolgálatban is, mert ők azután többet nem napszámoskodtak se a Vécseyéknél, se másutt. Ezek meg rá voltak szorulva. Aztán olcsóért is vállalták a munkát. De hát nem is volt abban köszönet, mert hát soha se csinálták az efféle munkát, nehéz is volt nékiek, meg nem is értettek hozzá.” A betelepültek, akik közt sok volt a „hozott asszony” és az „ideházasodott” legény is, mégpedig többen Sátorajauhelyből, Károlyfalváról, Végardóról, Olaszliszkáról, Dámócról. A betelepültek szinte kivétel nélkül római, vagy görög katolikusok voltak és betelepülésük, a többi bodrogházi faluhoz hasonlóan, befolyásolta az eredeti, az őslakosoknak vehető reformátusok arányának alakulását. Ezt az arányeltolódást érdekesen érzékeltette *Takáts Lajos* vajdácskai körjegyző, 1865-ben, a *Pesty Frigyes* helynévgyűjtő kérdéseire adott válaszában, ezt írva: „664 lakossal, kik vallásukra nézve nagyrészt reformátusok, van templomuk, papjuk s meglehetősen felszerelt iskolájuk, azonban nem kivételbe vehető a Rom. Cath., óhitű s Zsidó vallású lakók is, kik majd nem feles számmal találhatunk”.¹¹⁸ Gyakori a római katolikus–görög katolikus vegyes házasság, arról is meggyőződtem, hogy gyakoribb a görög katolikus–református vegyes házasság, mint a római katolikus–református. Akkor, 1954-ben senki se mondta, vallotta magát se szlováknak, se oroszoknak (ruténnek), és senki se beszélt (mi több, senki se tudott) se szlovákul, se ruszinul. Minthogy a már említett Takáts Lajos jegyző 1865-ben úgy nyilatkozott, hogy Luka lakossága „már jelenleg kész magyarokból áll, kik más nyelven érteni sem képesek”,¹¹⁹ arra is gondolhatunk, hogy Lukára nem közvetlenül a tiszta szlovák, illetve orosz (rutén) területekről jöttek a betelepülők, hanem valamelyik közelebbi magyar lakosságú településről, ahol viszont már megtanultak magyarul, és Lukára már mint magyarok, csak magyarul beszélők érkeztek. Ennek a feltételezésnek ellent mond, hogy 1806-ban, amikor Lukán 130 görög katolikust tartottak nyilván, azt is feljegyezték, hogy a görög katolikus prédikáció nyelve ruszin és magyar.¹²⁰ Úgy tűnik, hogy amennyiben a betelepült római katolikusok szlovákok voltak, hamar elmagyarosodtak, mert Lukán szlovák nyelvűségről, nyelvhasználatról nem tudunk, Sirácky, Ján Luka nevét meg se említi a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei szlovák lakosságú települései között.¹²¹ Amennyiben a görög katolikus vallású lakosságot ruszin (ukrán) származásúaknak vesszük, akkor betelepülésükre, létszámukra legmegbízhatóbb adatokat az egyházi feljegyzésekből, összeírásokból nyerhetünk. Így például Tamás Edit a Munkácsi Görög Katolikus Egyházmegye 1792. évi összeírása alapján közli, hogy Lukán,

¹¹⁸ Helynevek Luka községe részéről, 1865. FEHÉR JÓZSEF: Bodroghalom múltjából i. m. 83.

¹¹⁹ Uo. 1865/83.

¹²⁰ TAMÁS EDIT: A Bodrogház népeisége a XVIII–XX. században. Vallási és nemzetiségstatisztikai feldolgozás. A Sárospataki Rákóczi Múzeum Füzetek 35. Sárospatak, 1999. 178.

¹²¹ Slovenské osídlenie v terasaj zupe Borsod-Abov-Zemplín. JÁN SIRÁCKY a kolektív: Slováci vo svete. I. köt. Martin, 1980. 47–48. Luka-Bodroghalmot nem említi.

ami Bodrogszerdahely filiája, 1792-ben 21 görög katolikus élt.¹²² Továbbá, Tamás Edit Udvari Istvánnak a munkácsi görög katolikus püspökség lelkészsegeinek 1806. évi összeírását feldolgozó munkájára hivatkozva állítja, hogy 1806-ban Lukán, ami továbbra is Bodrogszerdahely filiáléja, 130 görög katolikus, feltehetőleg ruszin, vagy csak már ruszin származású görög katolikus élt. Megjegyzi az összeírás alapján, hogy Lukán a prédikációt ruszinul és magyarul kell mondani.¹²³ Különben az ukránok (ruszinok) betelepülésére vonatkozóan érdemes Paládi-Kovács Attila nagy, összefoglaló tanulmányát is átnéznünk.¹²⁴ Egyébként ezeknek az etnikai, inkább vallási és főleg családszervezeti kérdéseknek az egyzakt megválaszolására megvan a lehetőség. Az anyakönyvekre alapozott családrekonstrukciós feldolgozással fényt lehetne deríteni ezekre a kérdésekre is.

1954/55-ben Bodroghalmon nem láttam cigányokat. Nyilván voltak, de nem az utcán tartózkodtak, hanem valahol dolgoztak. Egy azonban biztos: Bodroghalmon régen se volt sok cigány és ma sincsen. Egyes tájékoztatás szerint ma talán 100 cigány élhet a faluban, mindannyian rendes, dolgos munkás emberek. Mindezekre a kérdésekre bőven ad választ Tamás Edit az éppen most megjelent, A Bodroghalmon népeisége a XVIII–XX. században című nagyszerű munkájában.¹²⁵ Bodroghalom népességszáma alakulására álljon itt egy kis, összefoglaló statisztika.

Év	Házak száma	Lakosok száma	Reformátusok száma	Római katolikusok száma	Görög katolikusok száma	Izraeliták száma
1549		kb. 50–60				
1598	34	kb. 100–120				
1600	29	kb. 100–120				
1784	29	175	168			
1792					21	
1806					130	
1828	48	361	278		Együtt: 68	15
1851		324	278	30		16
1858		325	280	30		15
1869	100	668	376	135	130	27
1880		841	430	175	186	53
1890		984	517	222	204	40
1900	269	1025	528	250	211	15 (1 ev.)
1910		1316	329	356	288	45
1920		1329	603	384	315	27
1930	269	1766	712	529	483	42

¹²² TAMÁS i. m. 176.

¹²³ TAMÁS i. m. 178.

¹²⁴ PALÁDI-KOVÁCS ATTILA: Ukrán szórványok a 18–19. században a mai Magyarország északkeleti részén. Népi kultúra – Népi társadalom, VII. Bp. 1973. 327–367.

¹²⁵ Bodroghalom cigány lakosságára nézve: 1910-ben 32 cigány, a lakosság 2,4%-a, 1990-ben 17 cigány, a lakosság 1,2%-a élt a községben. TAMÁS i. m. 34. – Görög katolikusokra; feltételezhetően ruszinokra nézve UDVARI ISTVÁN (szerk.): A munkácsi görög katolikus püspökség lelkészsegeinek 1806. évi összeírása (Vasvári Társaság Füzetek 3. Nyíregyháza, 1990.) alapján TAMÁS i. m. 178. A görög katolikusok száma 130. Bodrogszerdahely filiáléja, az összeírás szerint a faluban a görög katolikusok mellett római katolikusok és reformátusok élnek, a prédikáció nyelve ruszin és magyar. TAMÁS i. m. 178.

Év	Házak száma	Lakosok száma	Reformátusok száma	Római katolikusok száma	Görög katolikusok száma	Izraeliták száma
		2050	807	639	575	21 (gkel.3, egyéb 5)
1949	373	2232				
1960	489	2165				
1965	493	1808				
1970		1965				
1980		1664				
1990		1456				
1993		1406				
1995	514	1453				
1999	517	1540				

A fenti számokat sokféle szempont szerint lehet elemezni. Sajnos, a vallási (egyházi) statisztikára 1949-től kezdődően mindmáig nincsenek adatok. De ha nincsenek is, azt az ismert adatokból kivilágító tendenciákból is megállapíthatjuk, hogy az eredeti, a 16–17. század fordulóján még egyöntetűen református lakosság, ha számbeli fölényét, illetőleg majd többségét még hosszú időn át meg is tartotta, sőt ha abszolút számokban rendkívül lassú és kisméretű növekedést is mutatott, arányait tekintve azonban mindinkább fogyott és fog még ma is.

A lukai református magyarság is aktív részese volt annak a folyamatnak, amit Tamás Edit oly sokszor, de nem elégségesen idézett könyve, *A nyelvileg egységesülő, magyarosodó Bodrogek köz című fejezetében foglalt össze.*¹²⁶ Mint már az előzőekből tudjuk, Luka lakossága már a múlt század derekára teljes mértékben asszimilálódott, nyelvében magyar lett, s ma nincsen senki Bodroghalmon, aki akár szlovákul, akár ruszinul tudna beszélni, és annak vallaná magát. Visszakanyarodva a falu nevének 1927-ben történt megváltoztatásához, azt is feltételezhetjük, hogy nem értvén a Luka név eredetét, jelentését, magyar, sőt jellegzetesen magyar voltát, mint idegen, nem magyar helységnevet változtatták meg – nagyon szerencsés módon – „magyarra”.

Egyébként a helyi kultúrára és az abból fakadó közéleti, gazdasági tendenciákra a református szellemiség nyomta rá a bélyegét. Fényesen bizonyítja ezt az, hogy a helyi mondanokban, igaz történetekben gazdag Bodroghalom három legismertebb – a falu nevét messze földön ismertté tevő – helyi „története” szigorúan a luka-bodroghalmi református egyházhoz, papjaihoz kötődik. A lukai pap országosan ismert alakja híven kifejezi a magyarság németellenességét; az északkeleti, kuruc hagyományokban gazdag országrész politikai felfogását, hangulatát. Vagy a papját meglopó, de azért templomozó lukai ember „lebuktatásának” históriája ugyancsak a lukai református egyházhoz, paphoz kötődik.¹²⁷ A harmadik, a lukaiakat elhíresítő igaz történet pedig egyenesen a lukaiak vizes világbeli földművelésére, termelőmunkájára vet fényt. Ugyanis, a nagytiszteletű úr prédikációja alatt elaludt gyülekezetet, hogy felriassza, azt kiáltotta, hogy „Kukk! Lukaiak, kölesben a bika!” Gyorsan felriadt erre a gyülekezet és mindenki rohant kifelé a templomból, menteni a kölest, a falu

¹²⁶ TAMÁS i. m. 25–27.

¹²⁷ BALASSA i. m. 12–13.

kenyerét a bikától. A jeles esetet Berecz Károly is megverselte, elárulva azt is, hogy a lukaiaknak a 19. század első felében egyik legfontosabb, ha nem a legfontosabb terménye a köles volt.¹²⁸

Harmadjára arra szeretnénk néprajzi eszközökkel rámutatni, hogy a Bodroghközön is, jelesül Lukán is érvényre jutott a feudális rend, itt is érvényesültek a rendi társadalom törvényei, szokásrendje. Valamint arra, hogy a feudális rend keretei között igenis folyt, nem is eredménytelen termelőmunka; földművelés és állattenyésztés. Ennek igazolására ismertetjük Luka 1549. évi birtok- és társadalmi viszonyait. Luka birtokán 1549-ben a két Bacskay-testvér, György és Gergely osztozott. Mindkettőjüknek Ágcsernyőn, Agócsen, Szögön is voltak birtokrészeik. Bacskay Gergelynek Lukán 3 portája (jobbágytelke) volt 2 zsellérral és 1 „egyéb”, adófizetés alól mentesített, illetve kedvezményezett személlyel (ez a személy leginkább pásthor lehetett). Bacskay Györgynek 3,5 portája volt és 1 zsellére.¹²⁹ Vagyis Luka területe be volt vonva a telekgazdálkodásba. A Lukán kimutatott 6,5 telek arra vall, hogy kevés területet vontak be a gazdálkodásba, s hogy a földesuraknak máshol is kellett birtokaiknak, birtokrészeiknek lenni ahhoz, hogy valóban jó, számottevő birtokaik legyenek, hogy ne mind birtok-földnélküli kisnemesek tengessék életüket. Így volt az említett falvakban Gergelynek további 3,5 portája volt és 5 zsellére, valamint 1,75 „egyéb” szolgáló népe, azaz Gergelynek összesen 6,5 portája, 7 zsellérje és 2,75 „egyéb”, de se szolgálattal, se adóval nem terhelhető embere volt. Györgynek pedig másutt további 6,5 portája és 4 zsellére volt; azaz összesen 10 portával, 5 zsellérral és 0,75 „egyéb”-bel gazdálkodott.¹³⁰

Feltűnő, hogy jobbágyokat nem említene, jöllehet a gazdálkodás alapjául a jobbágytelket, a telekrendszert vették. 1541-ben, tehát 8 évvel korábban Lukán még kevesebb jobbágytelket írtak össze, mindössze 5,5-öt. A korszak zaklatottságára mutat, hogy egyrészt a birtokosok gyorsan váltották egymást, másrészt, hogy nem adtak számot az üres portákról-jobbágytelkekről és ennek következtében 1548-ban, tehát egy évvel az általunk kissé részletesebben ismertetett birtokviszonyok előtt, 16, illetve 17 portát írtak össze a faluban.¹³¹ Itt nyilvánvaló tévedésről, valamiféle elírásról lehet szó, mert a lukai jobbágytelkek száma sohasem emelkedett még a 8 fölé se (egyedül 1572-ben, amikor 8,5 portát írtak össze a faluban). Mint ahogy azután, 1549-ben, ismét csak 6,5 portáról adtak számot.

Ezeknek a 16. századi összeírásoknak az a lényege, hogy igazolják a telekrendszerben való gazdálkodás tényét, tehát a feudális gazdasági és társadalmi rend meglétét és a nehéz időkben való fenntartása mellett azt is, hogy a falu, Luka a 16–17. században is lakott, folyamatosan lakott volt. Ez a „folyamatosan lakottság” adott lehetőséget arra, hogy például a reformáció elterjedjen, általánossá váljék közöttük, és arra is, hogy kialakulhassanak azok a helyi mondák, amelyek azokat a történeti mozzanatokat őrizték meg, hogy hogyan, sokszor ravasz, furfangos, de mindig éberséget, bátorságot, helytállást is megkövetelő úton-módon szabadultak meg nagy, esetleg a falu pusztulását is jelentő bajoktól, veszedelmektől. Mint ahogy ezt láthatjuk a lukai Var János mondájában is.

¹²⁸ Uo. 76–77.

¹²⁹ MAKSAJ FERENC: Magyarország birtokviszonyai a 16. század közepén. II. kötet. Bp. 1990. 1049.

¹³⁰ Uo. 1062.

¹³¹ VALTER ILONA: A Bodroghköz honfoglalás kori és középkor településtörténete i. m. 1974. 51.; VÖ. FEHÉR JÓZSEF: Bodroghalom múltjából i. m. 19., 29. Ez utóbbi helyen feljegyzést találunk az 1565. évi dézsmára vonatkozóan: „1565-ben 48 gelima (48x30 kéve) és 8 kéve vetésű gabonát dézsmáltak. Akkor az éves termés 480 gelima. Egy gelima kb. 2 kassai köből x 130 kg gabonanemű. Egy fő évi kenyérszükséglete terménybe átszámolva: 8–8 q. Ez a termés kb. 120 ember számára elegendő, ami a portaszámra vetítve megfelelő.”

Magáról a gazdálkodás rendjéről, szerveztségéről, eredményeiről csak a későbbi korok, a 18. századi urbáriumból és egyéb leírásokból szerezhetünk tudomást. De minden urbáriumi tájékozódásnál jobb, lényegesebb források az úrbérrendezéskor készült felmérés – a híres 9 pontra-kérdésre adott jobbágyi válaszok – adathalmaza, 1784-ből. Abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy ezt a hatalmas iratmennyiséget a közelmúltban kiadták és magyarázatokkal látták el. Takács Péter és Udvari István: Zemplén megyei jobbágy-vallomások az úrbérrendezés korából című nagy, háromkötetes forráskiadványából idézzük a Lukára vonatkozó részt.¹³²

360.

Luka

I. Semmi urbáriumok nincsen.

II. Contractusok sem volt e/k/koráig, melnek kötelezése szerint az jobbágyi szollgálatokat végeztek, hanem csak a régi szokáshoz tartották magokat.

III. Urbáriumok s contractusok nemlétevel, mind a lakoss gazdák, mind a zsellérek eleitől fogva csak az bevett szokás szerint, aki mostanság szokásban tartatik, viselték magokat, melly az hatodik, következő punctumban vöben fog leírattni.

IV. Haszonvételek:

1. Az helység határa két nyomásban vagyon, melynek mind a két járása, mikor az Úr Isten a föld termésére alkalmas üdöket szolgáltat, valamit szoktak vetni, mindeneket megtermi. Ugyanitt/ gabonát, zabot, árpát, kukoricát, melynek termésével kenyérnek szükségét segítik. S több eféléket, jelesül pedig gabonát, ollyat melyből a téstás étket is jóízűn megehetik.

2. Kaszáló réttyek nagyobb résziben olyan vagyon, melyek marha téli legelésre alkalmas széna csináló füvet terem. S vannak ollyatén kaszálók, melyeken sarjút is kaszálhatnának a száraz üdójárásban, hogyha jó rendtartás volna, s a vidéki marha is kaszálójokra ki nem csapna. De többnyire szénájok is, midőn az árvíz nem uralkodik, annyi terem, hogy sarjúra nincs szükség, azért is szokásban soha nem volt közöttök.

3. Patakon és Újhelyben jó piacok vagyon, ahol minden nap akárminemű naturáléjukat eladhatták, és kétórányi járóföldnyire ezen helységhez.

Baromvásárra is ugyan Újhelyben és Gálszécsben s Keresztúrbán, olykor pedig Kisvárdára is el szoktak jární, mely városok három mérföldnyire fekszenek ezen helységhez. Ha pedig hizlalt sertések vagyon itt, helyben is megveszik a pataki mészárosok, úgy nemkülömben mészárszékre való szarvasmarhájok is, ha volna, az pataki és újhelyi mészárosok szinte úgy megvennék.

4. Marhalegelő helyek vagyon elegendő.

5. Marhaitató vizek is vagyon.

6. Mikor az mak/k/ termésének ideje vagyon, szomszéd berecki, karosi és karcsi határokon lévő erdőkön szoktak mak/k/olni, váltóra.

7. Rendszerint való gyümölcsfajok nincs, hanem némely gazdának egy-két diófája s öt-hat szilvafája vagyon magok házitelkén. Káposztát, egyéb féle kerti zöldséget magok kertekben, mely vetemények szeretik itt való tenyésztéseket, s aki serénykedik, azoknak veteményeiben az újhelyi vagy pataki piacra bévihatik, azokból egy-két polturát kaphat.

8. Nagyobb része határoknak csupa nádságból áll. Gyékények is terem, lehetne gyéként csinálni, de annak mesteriségében gazdasszonyok nem iparkodnak. Hanem egynémely közülök szatyort szokot/t/ kötni, s egy szatyort eladhatnak 9 krajcáron, aki restelkedik kötésben.

9. A tárkányi só-depositoriumban lévő sóvitel által prosperálhatnának valami pénzbeli keresetet, de a/h/hoz való szerszámot nem tartanak.

10. Kapával az pataki promontoriumon és az újhelyin szoktak pénzt keresni.

11. Len- és kenderáztató helyek vagyon.

12. Malomba Patakra járnak, azonkívül az újhelyi malmokba és az szerdahelyibe is.

13. Az urak engedelmeiből csikászhatnak s halászhathnak, valamikor ideje van, melyből egy-két forintot kaphat egynémely gazda.

14. Dohányt is esztendőnként termesztenek, melyből kevés pénzbeli hasznocskájok van. A pataki piacokon csomónként is eladhatták.

¹³² TAKÁCS PÉTER–UDVARI ISTVÁN: Zemplén megyei jobbágy-vallomások az úrbérrendezés korából. Periférián Könyvek 3. I–III. Nyíregyháza, 1995., 1996., 1998.

15. Kötösást is terem a mezejek, aki nem restelli, Patakon is eladhattya.

Károk:

1. Ezen helység egész határával együtt/ t/ környös körül nádas, rétes fertők között/ t/ helyeztetik, kinek fekvése természetű önként mutattya káros s terhes állapottyokat, valahányszor a Tisza kiárad, azonnal terjeszkedik a rét-ségre, és nádas, rétes fertőköt ellepven, kimenekületektől elrekeszti. Midőn a víz árjának nagyobb özöne van, aratás ideig is marhájukkal kimeneteknek nem lehet. S ámbár elapad is, a fertő sár miatt igen nehéz határokból való kijárások. Élelmek folytatására, a sok gazolást nem győzi a kevés lakos nép. Ezen terhes kijárások s ke-léseken kívül pedig az nagyobb árvizek alkalmatosságával szántómezejeknek jobb és /z/sirosabb fölgyeit némely részben vetéssel elborította.
 2. Kaszálóréttyek ámbár ugyan szükségekre elegendő, de az árvizek miatt/ t/ káros, és nagy része csak csupa sás. Készült szénájoknak behordása pedig nehéz, midőn az hosszas szárazság rajtok nem segít.
 3. Piacok ugyan Patakon és Újhelyen jó adatik, de ha valamit bévisznek is elladni, még a szárazra kimehetnek, sok gázolással esik kijárások. Csolnakon is, szeles üdőkben alkalmatlan és veszedelmes.
 4. Erdejek nem lévén, tűzjár dolgában szűkölködnek. Ha jó, és szarvasmarhával járhatva téli út szolgál, szomszéd határokról pénzen szerzik. Épületeire valót nehezen kapnak.
 5. Nem kevés fogyatkozások/ na/ k tulajdonítyák, hogy búzatermő fölgyök nincs, ami van, mind csak gabonatermő homokból áll.
 - V. A kéz mezőre őszi s tavaszi vetését tekintvén, némelyek 20, némelyek/ ne/ k 16, kinek pedig 12, né-melyeknek annál is kevesebb posonyi mérővel bevezethető szántófölgye vagyon. Kaszálóréttye hasonlóképpen kinek 8, kinek 6, kinek 3 szekérrel való szénát terem. Szántómezejek/ ne/ k pedig mind felső járásban némely része sovány, ritka homokból, az tő között/ t/ fekvése miatt/ t/ az alsó járás földekre trágyát nem hord.
 - VI. Ezen helységen lévő m/ é/ l/ t/ ós/ g/ os báró Vécsey urak eő n/ agysá/ g/ ok része alá tartozandó szabadmeneteli la-kosok úrdolga váltáság fejében készpénzül fizetnek 4 r/ énes/ f/ orin/ t 30 krajcár/ t, azonkívül annelölte zálog alat/ t/ másnál lévén, fizettek 4 v/ onás/ f/ orinto/ t, és 7 köböl alá szántottak, most pedig munka fejében kész-pénzre fizetésén kívül 26 napra is telik, amint dolgoznak. Azonkívül szüreti munkával is tartoznak, még a szüret tart.
 - Te/ kin/ t/ t/ es Klobusiczky Pál uram részén lévő jobbágy és taxás lakosok készpénzt fizetnek, és 12 napot dolgoz-nak. Aki jobbágy, fizet készpént 5 r/ énes F/ orin/ t 48 kr/ ajcár/ t, a szabadmeneteli lakos 4 r/ énes/ f/ orin/ t és 6 kr/ ajcár/ t. Te/ kin/ t/ e/ tes Boronkay Menyhért uram részül a taxás fizet 4 v/ onás/ f/ orinto/ t, vagyis 3 r/ énes/ f/ orin/ t és 28 kr/ ajcár/ t, és nyári szolgálatban 4 napot, szüretkor pedig, még abban tart, legfellyebb négy-öt napot szolgál.
 - Te/ kin/ t/ e/ tes Olcsváry Pál uram taxása an/ n/ yi taxát fizet úrdolga váltásban, mint az Boronkay úré, s annyi nap dolgozik.
 - N/ emzes/ vi/ t/ é/ z/ l/ Mezősy Gábor uram embere készpénzül fizet 2 r/ énes/ f/ orin/ t és 59 kr/ ajcár/ t, és szüreten által gyalog szokot/ t/ dolgozni, és 20 kévő kötő sásat aratott úrdolga fejében.
 - VII. Mindenik földesúr részéről itt lakos gazdák kilencedet fizetnek mindenféle termésből, úgy mint gabonából, árpa, zabból, kukoricából s lenből is, de két esztendőnél fogva len-, kender-dézma váltásban zsákot adnak, és vallyák azt, hogy ezen nemes v/ árm/ egyben más földesuraságnál is bévedett szokásban vagyon az kilenced-béli dézma. Az kilenceden kívül adnak egy-egy pár teknősbékát, s egy veder csikot, s olykor tojást is, ha szűki van az uraság konyháján, egyéb adózást nem adnak. A királyi dézmát készpénzül fizetik a pactum sze-rint: úgy, mint a több helységek.
 - VIII. Semmi pusztá nincs ezen helységben.
 - IX. Ezen helységnek lakosai majd mindnyájan szabadmenetelűek.
- Luka. 1772. október 2.
- Vallomástevők: Réz Miklós +, Isaky Benjamin +, Lukács György +, Szakács Péter +, Szakács János +.
- (A község pecsétje)
- Összeíró biztosok: Melchior Beniczky, Petrus Szirmay.¹³³

¹³³ TAKÁCS PÉTER–UDVARI ISTVÁN: Zemplén megye jobbágy-vallomások az úrbérrendezés korából i. m. III. kötet. 1998. 44–47. Vö. TAKÁCS PÉTER–UDVARI ISTVÁN: Adalékok a 18. századi zempléni vásárok és vásározó zempléni lakosok történetéhez. Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXVII. 1989. 359–381., valamint – bár Lukát nem említi: SISKÁ JÓZSEF: A bodrogi közti termelő gazdálkodás évszázadai. Széphalom 1. 1986. 208–209.

Úgy érezzük, hogy különösebben felesleges magyarázni ezeket a „vallomásokat”, hiszen közérthetőek. Legfeljebb azt kell megjegyeznünk, hogy nem volt urbáriumok, szerződésük se, hanem a szokásokban megrögzött hagyományos rend szerint viszonyultak a földesurakhoz és folytatták a földrajzi adottságoktól erősen korlátozott gazdálkodást. Jobbágyság, telkes gazda voltaképpen nincsen, a zsellérség a domináns, az összeírók szinte megrójják a lakosságot, hogy restek, tudatlanok, nem használják ki – más falvaktól eltérően – a természeti adottságokat jövedelmük fokozása érdekében. Ugyanakkor kitűnik, hogy földműveléssel – gabonatermesztéssel – rendszeresen foglalkoznak, termelő tevékenységüknek ez (gabona = rozs) volt az alapja.

Ezekből a vallomásokból kitűnik, hogy szükség volt Lukán is urbárium készítésére, a jobbágyszellér és a földesúr közti viszony szabályozására. Luka urbárium 1774. január 31-én készült el.¹³⁴ Teljes mértékben az előzőekben szó szerint közölt jobbágysallomásokra épült; az általános rendelkezésen túl messzemenően érvényesítette a helyi sajátosságokat. Meghatározta a helyi jobbágysallom nagyságát: (22 hold szántó + 2 pozsonyi mérőre való, azaz 1100–1300 négyszögöl házhelyből és 8 kaszás rétből; körülbelül 15 ezer négyszetméter nagyságú rétből állt). Fölsorolta az öt földesúr (báró Vécsey József, Klobusitzky Pál, Boronkay Menyhért, Oltsváry Pál, Mezőssy Gábor) jobbágysallomait, köztük mindössze egy röghöz kötöttet (Vaszily Jánost, a Klobusitzky Pál jobbágysallomát) találunk a 14 szabadmeneteli mellett. Csak a névtani érdekesség miatt említjük meg, hogy a báró Vécsey József szabadmeneteli jobbágysallomai között két Lukás családnévűt is találtunk.

A legjelentősebb észrevétel azonban az, hogy nem voltak egész jobbágysallomok; csak töredék sallomok voltak, ami azon túl, hogy az általános szegénységre vallott, azért is rossz, mert 1848-ban, a jobbágysallomfelszabadításkor igen hátrányos helyzetet teremtett. Mindenesetre ez az urbárium volt érvényben egészen 1848-ig. Az emellett való gazdálkodást, társadalmi rétegződést írta le 1784-ből az első magyarországi népszámlálás.¹³⁵ Amikor is a falu 29 házában 175 lakos élte a maga szegényes életét. Illetve Molnár András 1799-ben, mindmáig kéziratban lévő munkájában. Molnár András szerint „Luka magyar falu, lakosai mindannyian reformátusok... határja két nyomásra osztatik, szántóföldjei a vizek és tavak között a homokokon vannak, mind tiszta rozst és jó kukoricát teremnek. Réteje igenis bőven van, de vízállásos lévén az egész határ, széles sás csáté a szénája, de azonban marhatartásra alkalmas. Ezen helység annyira a tavak közé szorult, hogy az Alsóberecki száraz mezőről fél óráig menő gátakon kell nagy-nagy bajjal bétörekedni azon száraz homokra, ahol a falu fekszik”.¹³⁶

Ebbe a falustruktúrába hozott alapvető változást a jobbágysallomfelszabadítás, majd pedig a Bodroghalom lecsapolása, ármentesítése. Mindkét folyamatnak nagy irodalma van, a legfontosabbakra már előzőleg hivatkoztunk is. Ezúttal csak két mozzanatra szeretnénk rámutatni. Az egyik az, hogy már a jobbágysallomfelszabadítás megkezdte a nagyarányú elszegényítést, amit aztán az ármentesítés után az tetézt be, hogy a szárazzá vált területek legjobbjait és legtöbbjét a földesurak szerezték meg és csatolták birtokaikhoz, a parasztságnak jóformán semmi se jutott. Arról is volt már szó, hogy Lukán is előbb kivándorlásba, majd pedig ag-

¹³⁴ FEHÉR JÓZSEF: Luka birtok urbárium. Bodroghalom múltjából i. m. 30–31.

¹³⁵ DANYI DEZSŐ–DÁVID ZOLTÁN: Az első magyarországi népszámlálás (1784–1787) KSH Bp. 1960. 278–279.

¹³⁶ MOLNÁR ANDRÁS: Tckintetes, nemes, nemzetes Zemplén vármegye leírása. Luka. FEHÉR JÓZSEF: Bodroghalom múltjából i. m. 22.

rársocialista-földosztó mozgalomba torkollott a szegénység. Az elkeseredést csak fokozta, hogy 1885-ben majd az egész község leégett. A termelés tekintetében pedig az a nagy változás állt be, hogy minden más korábban termesztett növényfajta hátrányára erőteljesen előretört a kukorica és a burgonya termesztése, illetőleg nagyon hátrányos helyzetbe került, majdhogynem megszűnt a halászat és különösen a csikászat. A nagy kiterjedésű rétek, legelők felszámolásával eltűntek a nagy gulyák, nyájak is, az állattartás napi kihajtásos, istállózó állattartássá alakult át. Napjainkra az ősi piachelyekhez való ragaszkodás, a Patakra, Újhelyre járás megerősödött.

Ezen a fejlődés-soron azért mentünk át gyorsan, vázlatosan, hogy betekintést nyújtsunk abba a hibás felfogásba, amely szerint a 16–19. századig, a régi vizes világban területünkön nem folyt szinte semmiféle agrártermelés, hogy a Bodrogház és benne Luka-Bodroghalom községe mindmáig elmaradott, még mindig a „vizes világ” keserveit nyögő, se földműveléssel, se iparral nem foglalkozó vidék.

„Az vitte ki az embereket Amerikába, ami most elviszi a bányákba, meg el a városokba. Mindenikük úr, nagy gazdag akart lenni. Azt nem mondom, hogy éppen munka nélkül, de hát ez is belejátszott. Inkább arról volt akkor is szó, mint most a tévészcsénél. Ugye dolgoznak-dolgoznak az atyafiak, igazán jól, abba nincsen is hiba. Gyarapszik is a tszcs, már ezzük van, meg amazzuk, csakhát legfeljebb a tévészcsé lesz gazdag nem én, nem én, aki az igát húzom. Nem látjuk mi hasznát annak a nagy munkának, amit nap, mint nap viszünk a szövetkezetbe, hát akkor meg mi értelme van az egésznek, ugye, fogják magukat a magyarok és odamennek, ahol azt hiszik, hogy a haszonbul is részesülnek. A lukai ember mindent megtermelt magának idehaza, régen is meg most is megtermelné ha hagynák. Régen is megtermelt itt minden, csakhát akkor is másé volt a haszna, a lukajiaknak jutott belőle a legkevesebb. Hát búzát – igen – azt nem igen termesztettek az öregek se, de rozsot, meg kétszerest annál inkább. Aztán meg itt volt az a sokminden ingyen-világ! A kukoricát bevetettük babbal, le se lehetett róla vagdosni, a régiek mondták, hogy ették a súlymot vagy mit, hát én mán nem is tudom, hogy mi az. De meg hát itt volt a tömérdek hal, vagy méginkább a csik. A régiek mondták, hogy teknősbékát is ettek, de tán nem ők maguk, hanem az urak, mert hogy igen jó ízű húsa volt. Nohát ez már nem mára, hanem még tegnap-, vagy tegnapelőttre eltűnt. Nincsen már ingyen semmi. Hát azért még most is megesik, hogy kiszúrjuk jövet-menet a kanálisból, vagy valamelyik vízállásbul a halat, villával, amikor jövünk vissza a munkából. Csík az meg már végleg nincsen. Legutóbb, akkor volt, amikor most az oroszok bejöttek. Nagy volt a szegénység, meg még azt is elvitték, ami nem volt, hát akkor jöttek elő megint a csíkok. Én utálom őket, meg nem ettem volna belőle egyet se, biztosan kihányom, de volt aki kedvelte, kézi kaskával merték ki őket a vizekből. De hogy oda hogyan lettek, mikor és mennyien, ki tudja, egyszer csak volt csík. Aztán valahogy úgy eltűntek, ahogy előjöttek. Valamikor, meg tán most is tiltják a halászatot, azt tudom, hogy a horgászathoz is papír kell. De hát a régi világban, akár kellett hozzá engedély, akár nem, volt belőle elég, meg ha itt esett jól a halfogás, hát átmentünk itt a karosi-karcsi határba, hát ott már aztán igazán nem üldözték a halászokat...”

Pedig a csikászatnak nagy múltja volt, éppen Luka-Bodroghalmon is. Ahogy *Trócsányi Zoltán* klasszikusan leírta a „csikos káposztával” („aminél nincs jobb eledel a világon”) kapcsolatban: „A Tisza, Bodrog és a Berettyó vidékén januárban, februárban fonott kassal szekérszámra fogják a csikot a folyók árterületein. A szegény embereknek ilyenkor minden hordója, teknője csíkkal van tele, de régen a nagyurak is kedvelték s vizes hordókban ho-

zatták föl a fővárosba, ha vendégeiknek valami ingyenc étellel akartak kedveskedni”.¹³⁷ A csik különben a görög katolikusok kedvelt böjti eledele volt. Ungvárról, meg még feljebb való helyekről csikkupek is rendszeresen jöttek Lukára, hogy szekereken, hordókban elvigyék a csikokat.

Ami a népelet egyéb részeit illeti, *Dám Lászlónak* a Bodroghköz népi építészetére, de Bodroghalomra is vonatkozó megállapításaira kell utalnunk. Eszerint a Bodroghköz építkezési képe erősen alföldi jellegű, több és többféle felföldi hatással. A vázszerkezetes sövényfal volt rá a jellemző, a sárpítkezés csak századunkban terjedt el. A tetőfedés minden esetben nád volt.¹³⁸

Többen foglalkoztak a Bodroghköz s benne olykor-olykor Luka-Bodroghalom len- és kenderfeldolgozásával, textilművészetével. *Ébner Sándor* a bodroghközi szötteseket mutatta be,¹³⁹ *Kántor Mihály* a bodroghközi len- és kendermunkákkal, szöttesekkel foglalkozott összefoglaló módon,¹⁴⁰ *Siska József* pedig a bodroghközi népi textilművészet egészét tekintette át,¹⁴¹ *Fügedi Márta* viszont, bár csak Felső-Bodroghköz textilkultúrájával foglalkozott, munkájában az egész Bodroghköz textilkultúrájára vonatkozóan tett új, rendszerező jellegű megállapításokat.¹⁴² *Takács Béla* pedig a többek között bodroghközi textilmunkákat is értő módon gyűjtő bodroghalmi nagytiszteletű asszonyt, Molnár Pálnét mutatta be egyik cikkében.¹⁴³

Bodroghalmi látogatásaimkor igyekeztem ezeknek a népművészeti vonatkozásoknak is utánanézni. Be kell vallanom, hogy nem nagy sikerrel. Beszélgető partnereim, ha akadtak egyáltalán, mindig visszakanyarodtak a falu gazdasági életében bekövetkezett változásokhoz. Különösen aggasztotta őket a tehenek, általában a szarvasmarhák sorsa, a kialakuló új világban. „Nem tudjuk, hogy mi lesz, hogy lesz ezekkel a tehenekkel is. Hát azt mondták, hogy kettőt meghagynak. Hát meg is hagytak, vagy én nem vittem be, nem is itt van a baj, hanem ott, hogy nincsen mivel tartani őket, vagy el kell adni, vagy be kell vonni ezeket is közösbe, de hát így lesz ez a disznóval is. Kukoricához hozzá nem jutsz, ha megfeketedsz, akkor se, hát akkor mitől hízzon az a szerencsétlen. Pedig hát micsoda tehenek voltak itt, meg milyen jól tejeltek, milyen jól lehetett velük, a tejjel élni, meg hát pénzelni is. A közösbe meg, szegények, hát vannak, vannak, megvannak, de magam se tudom, aki pedig állatgondozó lettem, hogy mi a bajuk, csak azt tudom mondani, hogy a régi gondozás hiánya. Ahogy a lovaknak lába kélt 44–45-ben, bizony szégyenszemre még arra is rávetemedtek egyesek, hogy a tehenkét fogták be a kocsi elé.”

¹³⁷ TRÓCSÁNYI ZOLTÁN: Kirándulás a magyar múltba. Bp. 1937. 63.

¹³⁸ DÁM LÁSZLÓ: A Felvidék népi építészetének táji, történeti tagolódása. FRISNYÁK SÁNDOR (szerk.): A Felvidék történeti földrajza. (A Nyíregyházán 1998. április 13-án megtartott tudományos konferencia előadásai.) Nyíregyháza, 1998. 475–480. A Bodroghköz: 478.

¹³⁹ ÉBNER SÁNDOR: Bodroghközi szöttesek. Magyar Népművészet, 5. Bp. 1921.

¹⁴⁰ KÁNTOR MIHÁLY: Bodroghközi len- és kendermunkák, szöttesek. A Sárospataki Rákóczi Múzeum Füzetei, 20–22. Sárospatak, 1961.

¹⁴¹ SISKÁ JÓZSEF: A Bodroghköz népi textilművészete. A Sárospataki Rákóczi Múzeum Füzete, 26. Sárospatak, 1986.

¹⁴² FÜGEDI MÁRTA: Adatok a Felső-Bodroghköz hagyományos textilkultúrájához. VIGA GYULA (szerk.): Európából – Európába. Tanulmányok a 80 esztendő Balassa Iván tiszteletére. Néprajzi Látóhatár, VI. 1997. 1–4. Bp.–Debrecen, 1997. 394–406.

¹⁴³ TAKÁCS BÉLA: A „lukai” papné. Reformátusok Lapja, VI. 1962. 29. 3.

Nem szeretném ezt a hosszúra nyúlt cikket ezekkel a lesújtó, 1954-ben lejegyzett vélekedésekkel befejezni. Már csak azért se, mert ez az egész írás egyfajta köszöntő, jókívánság-mondó összeállítás volna *Kováts Dániel* barátunk, a Bodrogház, Zemplén, Abaúj jeles kutatója 70. születésnapja alkalmából. De meg azért se, mert tudom, hogy ha sok változás, vihar, megpróbáltatás után is, de a Bodrogház, mi több Bodroghalom gazdasági, társadalmi és kulturális életében is sok minden előrelépés, haladás is történt azóta, nem is szólva arról, hogy milyen biztató, milyen reménydús jövő áll előtte.

VIGA GYULA–VISZÓCZKY ILONA

Néhány szempont a paraszti kultúra változásának vizsgálatához (Bodrogi példák alapján)

1. A *hagyomány* és a *változás*, a *tradíció* és az *innováció*, mai szóval leginkább *modernizáció* kérdése nem csupán a kultúra és a társadalom kutatójának közkeletű problémája, hanem közönségesen hozzátartozik a 20. század végi ember mindennapjaihoz is.* A fogalmak, amelyek igazából nem ellentétes jelentésűek, a kutató számára valójában az őket összekapcsoló – időbeli és térbeli – szakaszok miatt érdekesekek: a változás mikéntjéért és időrendjéért, megfordítva a változást megelőző állapot rekonstruálásáért – már ha egyáltalán van a hagyományos kultúráknak és társadalmaknak olyan metszete, amiben azok állapota állóképként értelmezhető. Valószínűleg nincs, talán nem is lehet, a szó szoros értelmében véve, csak *változó kultúra*, csak *alakuló, változó társadalom* képzelhető el, s a hagyományos, tradicionális műveltség és társadalom csak a külső, jobbra késői szemlélő számára változatlan.

Mégis, a változás tényét, folyamatát, annak periódusait, a tempója által (is) eredményezett táji variánsait, ill. a paraszti műveltség így létrejött regionális típusait a magyar parasztság életmódjának és kultúrájának vélhetően minden korábnál mélyrehatóbb átalakulása óta tünteti ki megkülönböztetett figyelemmel a néprajz: a második világháborút követő fél évszázad során. A változások mibenlétének és mikéntjének értelmezése azonban messze nem csupán szaktudományi kérdés. Az adott kultúrában és társadalomban élő egyén esetében is döntő az egyéni hajlam, habitus, abban, hogy inkább a megszokotthoz, a megöröklöthöz ragaszkodik-e, a lehető legkevesebb változtatással továbbviszi az előző generációtól szerzett örökséget, vagy – könnyebben-nehezebben – alakít annak részletein. Az előzőekhez hasonlóan meghatározott személyiségében a kutatói hajlam, habitus is, csöppet nem függetlenül attól a társadalmi közegtől, amiben az illető él. Európában a társadalmi haladásról, a fejlődésről folytatott értelmiségi gondolkodás az elmúlt századokban vagy a távoli kontinensek alacsony fejlődési fokon álló népeit, vagy az európai parasztokat jelölte meg – saját társadalmának kritikájaként – mintául.¹ A magyar nemzeti kultúra megkonstruálásának időszakában a hagyományában is erősen

* A tanulmány az OTKA T. 22885. számú kutatási támogatás segítségével készült.

¹ HOFFMANN TAMÁS 1998. 11.

megosztott magyar társadalom különböző rétegei alapvetően más jelentőséget tulajdonítottak saját identitástudatukban az egyes társadalmi rétegek tradíciójának, köztük a korábbi századokban domináns parasztok kulturális örökségének.²

Persze nem csupán a kulturális örökség kérdéséről van szó, hanem arról is – ahogyan *Kósa László* a szlovákiai magyar kisebbség kapcsán azt megfogalmazta³ – hogy milyen kultúra kerül a hagyományos műveltség helyébe. A trianoni határokon kívül rekedt magyarság vonatkozásában a kérdés a néprajz számára is különös hangsúllyal vetődik fel: kutatásunk a kisebbségben élő magyarság műveltségét igen gyakran változatlanoknak, az archaikumok gyűjtőmedrének, a magyar népi kultúra egykor volt állapota letéteményesének tartotta. Legutóbb *Liszka József* a (cseh)szlovákiai magyarság *populáris kultúrájának* 1918–1998 közötti helyzetét összegző tanulmányában utal arra, hogy nem csupán annak 1918 beli állapotát nem ismerjük kellő módon, de különösen hiányzik a 20. századi változások számbavétele.⁴ Nem egyszerűen a határon túli kutatás problémája ez, hanem az egyetemes magyar néprajzé, annak ellenére, hogy a második világháborút követő etnográfiai és folklorisztikai vizsgálatok, nem beszélve a társadalomnéprajz szempontjairól, megkülönböztetett figyelmet szenteltek a változások kérdésének. (Nem vitás persze, hogy a határainkon kívül rekedt magyar csoportok műveltségét csak rájuk jellemző hatások is érték századunk folyamán.) Liszka említett fogalom-kijelölése önmagában is változásokra utal – igaz, elsősorban a néprajz vizsgálati tárgyát illetően.⁵ Nem kizárt, hogy a *változás* fogalmilag éppen úgy nem egyértelmű, mint a *hagyomány*, ami nem meglepő, hiszen a kettő lényegileg nem választható külön egymástól.

A hagyomány értelmezése a néprajz tudománnyá válása és intézményesülése óta sokat változott, de tartalma ma is vitatott. A 19. században még jobbára a folklór egészével azonosították, hasonlóan *Györffy István* 1939-ben még az elődeinkről ránk maradt szellemi javakat érti alatta, szemben a *hagyaték* és az *örökség* kifejezésekkel jelzett, objektívalódott tárgyi javakkal, amelyek ugyancsak az előző generáció(k)ról maradtak fent.⁶ Az újabb kutatások a tradíciót igyekeznek leválasztani magáról a kultúráról, s olyan törvényszerűségnek tartják, amely maga nem része a kultúrának. *Istvánovits Márton* szerint a hagyomány a kultúra grammatikája, kifejezetten olyan szimbolizált jelrendszerek összessége, amelyek a megtanuláselsajátítás folyamatában jutnak a különféle típusú közösségek tagjainak birtokába, s szervezik azok működését.⁷

² HOFER TAMÁS 1989. 59–75.

³ KÓSA LÁSZLÓ 1987. 219–227. Különösen 219.

⁴ LISZKA JÓZSEF 1998a. 169–171.

⁵ LISZKA i. m. 169–171., A népi kultúra – populáris kultúra fogalmak változásához és értelmezéséhez összegzően: HOFER TAMÁS 1994. 233–247.

⁶ GYÖRFFY ISTVÁN 1993. 7.

⁷ ISTVÁNOVITS MÁRTON 1979. 393.

Nagy teret szentel a hagyomány problematikájának Szabó László, aki társadalomnéprajzi elveibe ágyazva jeleníti meg ezt a kérdéskört. A jórészt saját korábbi eredményeit szintetizáló összegzésének számos megállapításával magam is egyetértek: mindenekelőtt azzal, hogy kultúra nélkül hagyomány nem létezik. Nem tartom viszont elfogadhatónak azt a vélekedését, hogy a hagyomány nem tekinthető történeti kategóriának, hogy a néprajztudomány érdeklődési körébe tartozó, rendszeresen, hosszabb időn át visszatérő tevékenységek ugyanazon körülmények között ismétlődnének, valamint azt sem, hogy – az előzőektől egyáltalán nem függetlenül – az egymástól térben és/vagy időben távoli tárgyi jelenségeket bármilyen módon össze lehetne kapcsolni a hagyomány kérdéskörével.⁸

2. Ha a *hagyományt* a generációk között átörökölt kulturális örökség értelmében használjuk, akkor a műveltség nagy tömbjeit lényegében kiemelhetjük a *tradíció* köréből. A táji feltételekhez való alkalmazkodás rendje, annak eszközei, a mezőgazdálkodás technikái és szerszámai, a kézműves technológiák önmagukban nem tartoznak a tradíció körébe. Különösen nem, ha figyelembe vesszük, hogy a paraszti tevékenységet az európai feudalizmus tulajdonlási és birtoklási rendje, a szolgáltatások rögzített formái, Magyarországon az Árpád-kor végén – éppen az elsődleges mezőgazdasági zónában – rögzülő településhatárok, s még számos más tényező szervezett struktúrában működteti. A termőtájak kialakításának lehetősége a feudális keretek között éppen úgy nem spontán folyamat, ahogyan nem az a legelőterületek hasznosítása, vagy a határhasználat kötött rendjében a különféle növénykultúrák helye és kiterjedése. Mindezek persze egészen nem függetlenek a hagyománytól és a hagyományozódástól. A termelés technikájának és eszközeinek, eljárás módjainak működtetése mentén az átörököltetés – hol vékonyabb, hol erősebb – szálaival generációkat kapcsol össze. A termőterületek adottságait éppen úgy nem kell újratanulnia a parasztember fiának, ahogyan a különböző kézművesek a mesterség megtanulása/megtanítása során egyszerre ismerik meg a többgenerációs tudásokat és a legújabb, „korszerű” szakmai fogásokat. Önmagában a társadalmi viszonyokat és viszonylatokat, a közösségen belüli hierarchiát sem kell a különböző generációknak újra elsajátítaniuk, ahogyan azokat az eszméket sem, amelyek azok átalakítására, megreformálására jönnek létre. Ennyiben a tradíció valóban nem közvetlen része a kultúrának, hanem értelmezhető annak grammatikájaként, csak-hogy azonnal értelmét veszíti, ha nem nevezzük meg konkrétan a helyét, működési területét. Nincs általában „hagyomány”, ilyen módon az mégis elválaszthatatlan a kultúra szövetétől. S nem is csak a szájhagyományra kell itt gondolnunk, hanem az utánzás, a gesztusok, a mintakövetés szerepére is, éppen úgy a munkatechnikákban, mint a táncban, a különböző terek elfoglalásában, akár a társadalmi hierarchia átörököltetésében. A társadalmi szerepek átadása sem független a hagyománytól, nélküle éppen úgy elképzelhetetlen volna a paraszti mentalitás, mint a nemzettudat

⁸ SZABÓ LÁSZLÓ 1993. 98–103. passim. Vö. VIGA GYULA: A hagyomány és a változás néhány kérdése a magyar népi kultúrában. Sajtó alatt a Damjanich Múzeum Évkönyve 1999. évi kötetében.

megformálódása. S nem csupán paraszti kultúrára igaz ez természetesen, hanem – más összetevőkkel – a parasztok sorából régen kivált kézművesek, kereskedők s más társadalmi csoportok tradíciójára is.

3. Ha a kultúra bonyolultan összetett szerkezetét tekintjük, akkor egyértelmű, hogy annak összetevői más-más jelentőséggel bírnak az egész struktúrájában, s szerepüknek megfelelően eltérő megváltozásuk/megváltoztatásuk lehetősége, valamint a változásuknak a műveltség egészének állapotára gyakorolt befolyása.⁹ Gunda Béla markánsan megkülönbözteti az *átvétel* és a *hatás* szerepét: az előző nem vagy csak részleteiben alakítja át az átvevő közösség műveltségének állapotát, az utóbbi viszont befolyással van az átvevő csoport (Gundánál etnikum) gazdasági és társadalmi helyzetére, akár egész életmódjára, az oda beilleszkedő elemek új folyamatokat indíthatnak el, amelyek kihathatnak a megelőzők korábbi működésére is.¹⁰

A fentiek összefüggésében különös jelentősége van a műveltség korszakhatárainak, s a változások értelmezhetetlenek a hosszabb történeti metszetek nélkül.¹¹ Különösen a történeti-agrártörténeti kutatások az európai kontinens históriájában mind térben, mind időben markáns határokat húztak, amelyek egyszersmind *korszakhatárok*: kifejezik, hogy a térbeli különbségek az időbeliekkel mennyire adekvátak, s miként változnak az évszázadok során. Értelmezik, hogy gyorsul-e vagy lassul a változások tempója, s azt is, hogy milyen feltételek gyorsítják vagy lassítják az átalakulás ütemét. Megrajzolja a történeti kutatás az európai mezőgazdálkodás nagy tömbjeit – szerkezetében homogénebbnek mutatja azt, mint ahogy az a néprajzi atlaszok lapjain megjelenik –, s igazolja azt, hogy a különbségek hátterében inkább szervezeti kérdések, jobbra társadalmi eltérések tapinthatók. Mindez csöppet sem független a társadalom szerkezetétől: a mezőgazdaság modernizációja összefügg a technikai fejlődéssel, a mezőgazdaságon kívüli ágazatokkal, a kézművesség, az ipar, egyáltalán a társadalmi munkamegosztás színvonalával is. Azok a térségek, ahol gyengén fejlettek a városok, a parasztok adják a társadalom zömét, s a mezőgazdálkodás foglalja el a területek nagyobb részét, ott lassabb a fejlődés, lassú az innováció, s merevebb mind a társadalom, mind a műveltség struktúrája.

Mindez magába foglalja a regionalizmus alapvető problematikáját is. Az európai régiókon belül is alrégiók rajzolódnak ki, amelyeken belül egymáshoz alig hasonlítható tájak, vidékek mutatkoznak. Mára egyértelmű, hogy ezek eltérő műveltsége nem csupán a megváltoztathatatlan földrajzi feltételek és az ember tájátalakító tevékenysége révén létrejövő új feltételek életmódra gyakorolt hatását tükrözi, hanem a nehezen változtatható társadalom jellegét is. Mindezek együtt konzervatív,

⁹ GUNDA BÉLA 1958. 567–576.

¹⁰ GUNDA i. m. 569–570.

¹¹ A néprajz történetiségéhez összegzően: PALÁDI-KOVÁCS ATTILA 1991. 125–133.

alig mobilizálható struktúrákat eredményeznek.¹² (Aligha vitatható, hogy mindezek hatása máig esélyegyenlőtlenséget jelent a különböző hazai tájak népe számára.)

A gazdálkodás és a társadalom egészére kiható változások – Gunda fentebb idézett kifejezésénél maradva – *hatások* jobbra nem a műveltségéből, nem az életmódból fakadnak, nem immanens folyamatok összegződése, hanem a paraszti kultúrán és társadalmon kívülről, főleg „felülről” indulnak el. Több ilyen említetünk a feudális időszből is – pl. telepítések, vlach-jog, úrbérrendezés stb. –, de legmarkánsabban megragadható a jobbágyszabadtás társadalmi-gazdasági következménye,¹³ a paraszti műveltség átalakulására és táji differenciálódására gyakorolt hatása.¹⁴ Amennyire egyértelműen korszakhatár a paraszti polgárosodásban a jobbágyszabadtás, olyan nyilvánvaló az is, hogy egy-egy táj népi (paraszti) műveltségének alakulásában van folytonosság az e fontos cezúra előtti és utáni állapotok között. Magunk meghatározó változásnak tekintjük a magyar Alföld nagy tájatalakító munkáját, a vízrendezést is, amit – mind a gazdaságra, mind a paraszti társadalomra gyakorolt hatása miatt is – valóban nem alaptalan *második honfoglalásnak* nevezni.¹⁵ Századunkban nagy jelentőséget kell tulajdonítanunk – az ugyan-csak nem belső fejlődés révén – létrejött trianoni határok hatásának, a második világháborút követő földosztásnak majd az azt rendkívül gyorsan követő kollektivizálásnak, s úgy tűnik – bár tanulságai ma még nem beláthatók, – hogy ilyen hatás az 1989 utáni változás is a hazai agrártársadalomban.

4. Ha a Bodroghözben a paraszti életmód és műveltség 20. századi átalakulását kívánjuk röviden számba venni, akkor a ható tényezőknek éppen olyan hierarchikus sora rajzolódik ki, mint amilyen a műveltség egész struktúrája. Az egyes hatások az életmódban, a kultúrában alapvető, azok egész állapotára kiható változásokat idéznek elő, mások csak annak részleteit formálják, s nem járnak strukturális módosulással, sem a társadalom szerkezetének átformálódásával.¹⁶ Ahogyan a paraszti műveltség egyaránt tartalmaz nagy területeket és kiterjedt csoportokat jellemző, általános vonásokat és regionális, ill. lokális elemeket, ugyanolyan módon hierarchizáltak a változtató hatások is. Vannak folyamatosan ható, s lassú változást előidéző tényezők akár a műveltség természeti környezetében is, s vannak gyors folyamatok, amelyeknek tempós lefutásuk a társadalmi, kulturális következményei is. Az alábbiakban elsősorban az általunk vizsgált tájat ért hatásokat, ill. az azok következtében létrejövő átalakulásokat vesszük számba, különös figyelmet szentelve természetesen annak, hogy azok egyformán érvényesülnek-e a terület egészén, vagy maguk is előidéznak további regionális hatásokat. Tisztában vagyunk azzal, hogy a szóba jöhető ható tényezőknek és az általuk indukált változ-

¹² Összegzően: KÓSA LÁSZLÓ 1991.

¹³ Lásd: SZABÓ ISTVÁN (szerk.) 1965. I–II. kötet tanulmányait, valamint Balázs György (szerk.) 1998.

¹⁴ KÓSA i. m. (1991)

¹⁵ FRISNYÁK SÁNDOR 1990. 98., IKVAI NÁNDOR 1991. 329–337., VIGA GYULA–VISZÓCZKY ILONA 1997. 167–174.

¹⁶ GUNDA i. m. 569–570.

soknak csak egy részét sorolhatjuk fel ebben az írásban, további vizsgálatok szolgálják majd a problematika kiszélesítését és megoldását.

4a. A létfenntartás rendszere nem értelmezhető a táji környezet nélkül, az abban végbemenő változás jobbára az adott környezetben élők generációinak tájálakító tevékenysége révén valósul meg. Az ember és a földrajzi környezet alakítható része leginkább abban a folyamatban érintkezik, aminek során az emberi tevékenység a kultúrtájat kialakítja.¹⁷ Ahogyan az európai parasztok mindenhol az erdő és a víz rovására tudják kitágítani élettevékenységük kereteit, úgy a Bodroghköz területén is ezek a gazdálkodás extenzív kiterjesztésének lehetőségei. A Bodroghköz területén a 13. századtól folyamatosan zajlik az erdők irtása, hasonlóan a honfoglalás korában egyetlen összefüggő erdőséghez hasonlítható Kárpát-medence más tájaihoz. Először a települések környékén, magasabban fekvő tölgyesek lesznek a fejszék áldozatai, s a kiemelkedő térszíneken, főleg a Zempléni-szigethegység belsejében fekvő magaslatokon húzódó tölgyesek jelentősége egészen a 19. század derekáig megmarad a sertéskondák makkoltatásában. A települési folyamat és a gazdálkodás kiterjesztése évszázadokon át párhuzamos az erdők és a vizek visszaszorításával. Az erdő és a vízjárás, ill. ártér egymással is szoros kapcsolatban van, s a vízrendezés és az erdőirtás folyamata számos vonatkozásban egymásba kapcsolódik. A legkisebb kárt a 19. század elejéig az ártéri és síksági galériaerdők szenvedték el, azok kivágásának feltétele volt a vízrendezés is: az erdőállomány kiirtásának utolsó nagy szakasza egybeesett a Bodroghköz vízszabályozásával.¹⁸

A Bodroghköz kiterjedt legeltető állattartásának takarmánybázisát a 19. század derekáig éppen az erdők és az ártéri legelők, ill. a vízjárta rétek szénatermése képezte. Az erdők kiirtása visszavetette a gazdálkodás ezen ágazatát, majd amikor az 1880-as évekre egészében átalakult a földhasznosítás szerkezete, s a reliktum-szerűen megmaradt külterjes legelők és a falvak közös legelői mellett egyre inkább a téli istállózás lett jellemző. A szarvasmarhák száma 1895–1911 között megnövekedett.¹⁹ Az állattartás, főleg a szarvasmarha gazdasági dominanciája azonban vidékünkön egészen a közös gazdálkodás kezdetéig kimutatható, jóllehet a tájon belül erőteljesen differenciálódott ezen ágazat jelentősége.

A tájálakító tevékenység hatására a szántóterületek aránya megnőtt (a domborzati tényezők miatt a Bodroghköz felső, ill. alsó területein nem egyenlő mértékben). Amíg – *Frisnyák Sándor* számításai szerint – 1865-ben az összes földalapból a Felső-Bodroghközben a szántók 37,4%-kal, az Alsó-Bodroghközben mindössze 19,6%-kal részesedtek, addig a folyószabályozási, árvízmentesítő és lecsapolási munkák eredményeként 1897-re ez az arány már 57,1%, ill. 49,2% volt. A gyepterülete a Felső-Bodroghközben 31,0%-ról 21,6%-ra, az Alsó-Bodroghközben pedig – a

¹⁷ LIMB, H. H.: *Climate, History and the Modern World* (London, 1982) című munkáját idézi: RÁCZ LAJOS 1994. 313., Vö. még: R. VÁRKONYI ÁGNES 1992.

¹⁸ BOGOLY JÁNOS 1992. 20., FRISNYÁK SÁNDOR 1996. 27–30.

¹⁹ BODÓ SÁNDOR 1992., FRISNYÁK SÁNDOR 1996. 27–28., VIGA GYULA 1996. 8–64.

mocsarak lecsapolása révén – 24,7%-ról 34,7%-ra növekedett. Leginkább kifejező azonban a hasznavehetetlen területek változása: 17,2%-ról, ill. 42,9%-ról 7,5%-ra, ill. 9,9%-ra zsugorodott a művelésbe nem fogható részek aránya. Megnőtt a mikrotáj népességeltartó képessége, s az ártéri gazdálkodás elemei egyre inkább reliktumként mutathatók ki a termelő gazdálkodás mellett.²⁰ A természeti táj átalakításának az egész paraszti társadalmat és kultúrát átformáló hatása volt: ezeknek egy része közvetlenül, másik része közvetve hatott vissza a műveltség állapotára.²¹ Nem hagyható figyelmen kívül, hogy ezt a nagy munkát éppen a paraszti társadalom alsó rétege végezte el. A nagy tájátalakító tevékenység mögött azonban – s ez a műveltség történetében az előzőhöz hasonlóan fontos –, napi küzdelem zajlott a táj, a közösség és az egyén természeti környezetének formálásában, a természet és a tenyésztés napi sikereinek érdekében. Ezek mind az emberi tevékenység eredményeit igyekeznek kitágítani a természet szabta határokig, vagy – ha az lehetséges – akár azokon túl.²²

A fentiek együttesen a gazdálkodás strukturális változását jelzik, ami azonban annak ellenére ellentmondásos folyamat – elsősorban a helyi társadalom szerkezeté, a népesedéstörténet és birtoklástörténet sajátosságai miatt –, hogy a tájátalakítás és a lassú paraszti polgárosodás közötti párhuzam a Bodroghöz műveltségének alakulásában kitapintható.²³ Az ármentesítés, a vízrendezés sok tekintetben átformálta a települések létfenntartási szisztémáját, vele együtt átalakította a korábbi település-hierarchiát is. Mindez azonban elsősorban a mezőgazdálkodás extenzív növelése, s nem jelenti azt, hogy a parasztüzemek termelési szerkezetében is lezajlott volna a változás. Továbbra is megmarad az eladásra nevelt/hizlalt szarvasmarha tartásának túlsúlya, valamint a gabonatermelés prioritása. Az utóbbi azonban – az ármentesítés és az árterek hasznosítása közötti differenciák másodlagossá válásával – a búzatermelés szerepének növekedését is jelenti a homokhátak tradicionális rozstermesztésével szemben. Az ugar fokozatos elhagyásával a kapás takarmánynövények és a vetett takarmányok is terjednek a századfordulótól, ezek azonban sokfelé – a kétnyomósos határhasználat keretei között – a homokos fordulóföldekben, a rozssal felváltva kapnak helyet. Egészében növekszik az istállózás jelentősége, az állattartás azonban nagyon sokféle típusú üzemszervezetbe illeszkedik, s a nagy, jobbára víz menti legelőkkel rendelkező falvak gazdasági előnye megnő a szűk határu, kis legelőterületű településekkel szemben.

Az értékesítés nehézségét elsősorban az okozza, hogy a a Bodroghoz jobbára hasonló adottságú tájak vesznek körül. A belső piacok gyengék voltak, a társadalmi munkamegosztás kezdetleges fokon állt, hiányoztak a városok, így jószerével az

²⁰ Idézi: BOROS LÁSZLÓ 1996. 58–59.

²¹ SZABÓ LÁSZLÓ 1996. 152–158.

²² VIGA GYULA 1997. 7–8.

²³ KÓSA LÁSZLÓ 1991. A jobbágyfelszabadítás paraszti kultúrára gyakorolt hatásához újabban összefoglalóan: BALÁZS GYÖRGY (szerk.) 1998.

önellátás lehetőségei voltak biztosítva. Kivételt a már jelzett állatkereskedelem képezett, amit elsősorban Kárpátalja területe felé hajtottak eladni. Az értékesítés lehetőségeivel is összefüggött, hogy – leszámítva a Tisza mente néhány települését – megmaradt a szarvasmarha igázásának domináns szerepe is, s nagyon későn, a második világháború előtt kezdtek csak elterjedni a mezőgazdaságban a másutt már közkeletű technikai újítások (vetőgép, ekekap stb.).

A táji kapcsolatok egész rendjét átalakította a trianoni döntés. A homogén történeti tájat az első világháború utáni békerendszer határmegvonása kétfelé szakította, s a Bodroghöznek mind a magyarországi, mind a csehszlovákiai oldalát hátrányos gazdasági helyzetbe hozta. A Felső-Bodroghöz egysége a Kárpátalja felé megmaradt, de ez csak részben pótolta a vidék népének korábban jobbra Sátoraljajúhely irányába való gazdasági kapcsolódását, piaci lehetőségeit. A csehszlovákiai oldalon maradt bodroghözi falvak közül korábban 20 volt olyan, amelyiknek a népessége rendszeresen felkereste Sátoraljajúhely piacait, vásárait.

Keveset oldott ezen a feszültségen, hogy – éppen az új térszerkezet feltételeihez igazodva – Királyhelmecec regionális szerepköre valamit erősödött a két háború közötti évtizedekben. A visszacsatolt magyar felvidéken Királyhelmecec azon ritka települések közé tartozott, ahol évente 12 vásárt tartottak, sokadalmait valamennyi bodroghözi falu népe felkereste (Érsekújvár, Losonc és Nagykapos volt még hasonló helyzetben.)²⁴ A bécsi döntés hét esztendőre 630 négyzetkilométer területet és 45 734 főt csatolt vissza Magyarországhoz Zemplén vármegye középső területén. A lakosságnak csaknem 70%-a őstermelő volt, 12,7%-át foglalkoztatta az ipar, 2%-át a közlekedés és 3,2%-át a kereskedelem. Hasonlóan azonban Csehszlovákiához, a magyar Felvidék keleti része lényegesen fejletlenebb volt a nyugatinál, beleértve a térkapcsolatok szervezettségét is.²⁵

Tovább rontotta a térség esélyeit a második világháború utáni határmegvonás, ami keletre is lezárta a Felső-Bodroghöz falvainak gazdasági életterét. Ekkor már nem csupán a természetes észak–déli irányú kereskedelmi utak zárulnak le, s a Kárpát-medence centrumához való intakt kapcsolódás lehetősége vesz el a Felső-Bodroghöz települései számára, hanem megszűnik a Kárpátalja vásárainak vonzása is. Megszakadt a Tisza-völgy természetes közvetítő szerepe is a szomszédos nagytájak között. Ez a Felső-Bodroghöz településeinek egy részét azért is visszavetette, mert a hagyományos mezőgazdálkodásból előremutató kitörési pontokat éppen néhány növény termesztésében és ezek Ungvár, Munkács, Csap piacán való értékesítésében vélték megtalálni (korai burgonya, dinnye, káposzta, zöldségfélék stb.). Ágcsernyőnél véget ért a Bodroghöz szlovákiai oldalán levő falvak számára is nagy jelentőségű vasútvonal. Igaz, nyugati irányban – Bodrogszerdahely, Legegyemihályi, s főleg Kassa céllal – továbbra is folyt a szállítás, mindez azonban nem oldotta meg falvaink értékesítési gondját. A Bodroghöz falvainak egy része valósá-

²⁴ FARKASFALVY ERVIN 1938. 1082.

²⁵ THIRRING LAJOS 1938. 1017., 1024., FARKASFALVY i. m. 1082.

gos gazdasági vákuumba, földrajzi „zsákba” került, a határmegvonás megakasztotta az amúgy is nagyon lassú és ellentmondásos fejlődésüket. A csehszlovák államban olcsóbb iparcikkek a Felső-Bodrogtörz népet segítették, a magyarországi oldalon az élelmiszer és az élőállat volt olcsóbb. A két oldal gazdasága között a csempészet nem elhanyagolható tényezőként volt jelen.²⁶

4b. A mezőgazdálkodás táji feltételeinek átalakulását a Bodrogtörzben rendkívül ellentmondásos társadalmi folyamat kíséri és követi, ami számos vonatkozásban rányomta a bélyegét magára a hagyományos paraszti kultúra átalakulására is. Nem csupán a jobbágyfelszabadítás jogi aktusa, de az újonnan művelésbe vett területek sem oldottak a bodrogtörzi parasztok földéhségén, s a táj népességének igen jelentős része nem kapott esélyt az önálló paraszti gazdálkodásra. Annak ellenére, hogy a Bodrogtörz népessége lassabban nőtt, mint a művelésbe vett területek,²⁷ a vidék – hasonlóan Zemplén vármegye más részeihez – a kivándorlás egyik legnagyobb kibocsátója maradt, s az életképtelen töredékpárcellán élők, ill. zsellérek jelentős része az egyházi és világi nagybirtokokon, ill. századunkban a különböző bérlők által használt mezőgazdasági nagyüzemekben kapott időszakos munkát. A 19. század utolsó éveiben a Bodrogtörz területének 43%-át a nagybirtokok foglalták el,²⁸ a táj munkaerő-egyenlegét nem lehet megvonni az időszakos vándormunkások mozgalmaitól. A vándorlatok, a summásmunka, a szőlővidékekre való nap-számos-vándorlás (Tokaj-Hegyalja, Szőlőskő, Kis- és Nagytörz, Királyhelmet) csak igen csekély, a mezőgazdaságon kívüli tevékenységgel egészült ki századunk elejéig (slipperfaragás, kőbányászat, kendertörés stb.). Ezzel együtt, a népesség jelentős része sokféle tevékenységgel igyekezett megkeresni a kenyerét, s a saját földjét művelő kis- és középparaszti réteg műveltségéhez a különböző vándorlatok hatására számos új elem is társult.²⁹

Ha nem is meghatározó a szerepe a táj mezőgazdálkodásában, de nem hagyható figyelmen kívül az idegen ajkú vándormunkások szerepe. Bár a *kepés aratás* a bodrogtörzi szegénység számára közönségesen a megélhetés egyik formája, különösen a Felső-Bodrogtörzben él a ruszin vándorlatok emléke. Fel-felbukkan nyomuk a táj délebbi részének uradalmi kapcsán is. A Felső-Bodrogtörz falvaiban kimutatható a ruszin szolgalegények nyoma, akik nem csupán munkát vállaltak, hanem olykor le is telepedtek falvaikban.³⁰

A második világháborút közvetlenül megelőző években, s a háború elején a bodrogtörzi falvakból is vonzott munkaerőt a németországi summásmunka. A hagyomány szerint, Németországból hozták haza az időszakos munkások a modern, szögletes kormányú kerékpárokat az 1940-es évek elején.

²⁶ VIGA GYULA 1994. 243–247.

²⁷ BALASSA IVÁN 1956. 3–5., i. m. DÓKA KLÁRA 1977. 120.

²⁸ RÁCZ ISTVÁN 1980., MAILÁTH JÓZSEF 1896. 174., KISS KÁROLY 1896. 48.

²⁹ Összegzően: VIGA GYULA 1996. 65–91.

³⁰ VIGA i. m. (1996) 82–88., VIGA GYULA 1996a. 325–330.

A gazdálkodás modernizációja szempontjából is meg kell említenünk az amerikai kivándorlók problematikáját. Zemplén vármegye korábbi munkaerőmérlegét a 19. század utolsó harmadában alaposan átalakította az Újvilágba áramló kivándorlás. A vármegyéből – jobbára annak felső területeiről – mintegy 50 000 ember vándorolt ki. Ezek többsége zsellér volt, akik korábban az időszaki mezőgazdasági munkásság derékhadát alkották. Távozásukkal munkaerőhiány alakult ki, ami nagy számban hozta Zemplén középső és alsó részeinek uradalmaiba Galícia, a kárpáti peremterületek, nem ritkán a magyar Alföld munkavállalóit.³¹

Az Amerikában munkát vállalók közül számosan hazatértek néhány év után. A szerencsésebbek némi pénzt hoztak, amiből megvehettek egy-egy darabot a korábban áhított földből, módosítva valamelyest falujuk népének birtokstruktúráját. A bodroglók szerint az amerikaiak kezdték el – kinti minta alapján – a háztetők bádoggal való befedését. Voltak közülük, akik cséplőgépet vásároltak, többen béreltek, s kisvállalkozóként csépezték a parasztok gabonáját.³²

Egészében bizonyos, hogy az egészségtelen birtokstruktúra, a faluhatár gyenge megtartó ereje, a kezdetben kényszerből vállalt vándormunka, az időszakos elvándorlás mind olyan tényező, ami bontja a tradicionális paraszti társadalmat és kultúrát. Ezek révén olyan új ismeretek, javak kerülnek a közösség birtokába, amelyek – kisebb-nagyobb területen – segítik a modernizációt, urbanizálódást. Ugyanakkor a paraszti mentalitás, a földhétség konzerválja a hagyományokat: a földhöz jutás vágya, az elődöktől tanult munkaeszközök és technikák jobbára a reprodukciót segítik, s nehezebben változtathatók. A konzervatív *parasztfalvak* működése és kultúrája, az ott élők műveltsége és habitusa a 20. század elejétől egyre inkább elüt a gazdálkodásában, társadalmában tagoltabb településektől. Ennek regionális részletei és a táji tagoltságra gyakorolt hatása további vizsgálatok tárgyát képezi.

4c. Mind a gazdálkodás, mind a társadalom, de hasonlóan a paraszti kultúra változásának is döntő állomása a közös gazdálkodás létrejötte. Mindez messze nem természetes fejleménye a paraszti gazdálkodás üzemszervezetének, s az egész paraszti életmódnak, mégsem hagyhatjuk figyelmen kívül, mert hozzá foghatóan gyors és mélyreható változást más módon nem tanulmányozhatunk. A kollektivizálást követő folyamatok – éppen a paraszti társadalom rendkívüli differenciáltsága miatt – ellentmondásosak, s „felülről” érkező gazdasági, társadalmi és politikai hatásokkal terhesek. Ebben a vonatkozásban igen sok hasonlóság van a határ két oldalán fekvő bodroglók falvak történetében: a kollektív gazdálkodás hasonló elveken nyugodott. Ugyanakkor aligha tévedünk, ha úgy véljük, hogy a bodroglók falvak marginális helyzete, az alternatívák hiánya is hozzájárult a kollektivizálás viszonylag gyors elfogadásához. Egészében nem vitatható, hogy a kollektív gazdálkodás modernizálta a bodroglók falvakat, megnyitotta azokat a nagyvilág felé,

³¹ Etnografický Atlas Slovenska, 10. Bratislava, 1990., FAJTANOVÁ, LUBICA 1978. 74., KISS i. m. 48., MAILÁTH i. m. 174.

³² Az amerikaiak kérdéséhez: FEJŐS ZOLTÁN 1980. 293–327.

s felgyorsította a polgárosodás tendenciáit. Egészében természetesen nem lettek jobbak a Bodroghöz táji adottságai és gazdasági térkapcsolatainak rendje sem alakult pozitívan,³³ kezdetben a szövetkezetek is továbbviszik a magángazdálkodás helyi hagyományait. A szocialista tervgazdálkodás azonban gyakran figyelmen kívül hagyja a regionális adottságokat, ami megterheli a saját paraszti hagyományait a közösbe magukkal vitt parasztok, társadalmi rétegek viszonyát. A módosabb paraszti réteg a szövetkezetet a bajok forrásaként emlegeti, a föld nélküli szegénység könnyebben idomul ahhoz. Gyorsan lebontják az új viszonyok a hagyományos paraszti társadalom szerkezetét, a társadalmi munkamegosztás átalakulása pedig jószerével uniformizálja a települések műveltségi arculatát. A mikrovizsgálatok ugyanakkor alkalmasak részben az előzményekből fakadó, részben az új feltételekhez igazodó sajátos vonások megragadására. A magyarországi falvakban intézményesült a szövetkezet mellett a háztáji gazdaság, ami – önálló gazdasági tevékenységként – igen jól jövedelmezett. Rengeteg munkával igaz, de némi készpénzhez jutott a falusi népesség, amiben az egyes települések táji adottságai, termelési hagyományai és – az értékesítésben megjelenő – helyzeti energiái is tükröződtek. Mindezek a települések esélyegyenlőtlenségét hangsúlyozták. A magyarországi oldalon főleg a jószágbiztalan és a zöldség-, gyümölcsstermesztés, a vasúthoz közel fekvő szlovákiai falvak számára főleg a zöldségtermesztés a jövedelmező. A csehszlovák állam a mezőgazdasági termelvényeket jó áron vásárolta fel, s szállította az ország északi-északnyugati, hegyesebb vidékeire és a városokba. Nagy felvásárlás zajlott például Perbenyik vasútállomásán, ami a kisériesiek vagyonosodásának fő letéteményese volt az 1970-es, 1980-as években.

A két ország szociálpolitikája és az olcsó hitelek mellett, az előzőek is szerepet játszottak abban, hogy az 1960-as évek végén, de főleg az 1970-es években épül az új lakóházak zöme, az 1950-es évektől általánossá váló elektrifikáció korszerűsíti a háztartásokat és a gazdaságokat is. A rádió, a televízió, az 1980-as évek végétől általánosan elterjedő telefonhálózat egészen más dimenziókat ad a műveltség kiterjedésének és szerkezetének is.

A közös gazdálkodás időszaka a társadalmi mobilitás megerősödését is jelenti. Igen sokan elhagyják falvaikat, s megnő az ingázás jelentősége is. (Az 1980-as évek második felében Csehszlovákiában minden harmadik dolgozó a lakóhelyén kívül dolgozott.³⁴ A Bodroghöz szlovákiai oldalán jelentős munkaerőt akkumulál az ágcsernyői vasúti átrakóhely.) Közelben kevés a munkahely, a nagy távolság gyakran végérvényesen kiszakítja a népesség egy részét falujából. A falun élő, de a faluközösség életében már kevésbé részt vevő, nagyobb jövedelemmel rendelkező, de a falusi infrastruktúra hiányait szenvedő sajátos réteg tovább bontja a tradicionális paraszti társadalmat.³⁵

³³ Vö. FEHÉR ALAJOS (szerk.) 1988. kötet tanulmányait.

³⁴ GYURGYIK LÁSZLÓ 1990. 141–143.

³⁵ BOHM ANTAL–PÁL LÁSZLÓ 1985. 173–190.

Hasonlóan ellentmondásos hatású az 1989 utáni állapot: a privatizáció nem mindenütt sikeres, a vizsgált falvak továbbviszik öröklött hátrányukat. Kevés a tőke, gond az értékesítés, a modernizációnak ismét komoly gátjai vannak. A munkaerő ma is olcsóbb, mint a korszerű eszközök. Az újjászülető magángazdaságokban jobbra nem is a fiatalok dolgoznak, hanem a közép- és idősebb generáció, s nagyobb részben eleik hagyományos gazdálkodásának elemeit rekonstruálják. Nem véletlen, hogy a szlovákiai oldalon az egyben maradt kiskérsi szövetkezet az átalakulás – szinte egyetlen – pozitív példája.³⁶

5. Amint arra fentebb utaltunk, a földrajzi környezet, ill. annak átalakulása, az ahhoz is alkalmazkodó termelő gazdálkodás, a gazdasági kapcsolatok térszerkezete közvetlenül vagy közvetve hatott a hagyományos társadalomra, egészében pedig a tradicionális kultúra állapotára. A tradicionális amúgy sem jelenti a kultúra állapotának változatlanlanságát, sokkal inkább a társadalom konzervatív jellegét, ami természetesen rávetül a műveltség jellegére és állapotára, de nem akadályozza meg annak átalakulását. Egészében nem áll ellent a fölbontó-átalakító hatásoknak, sokkal inkább arról van szó, hogy az egyes régiók, ill. műveltségi csoportok változásának tempója, s a társadalom szerkezetének átalakítására gyakorolt hatása különbözik egymástól.³⁷ Mindez elsősorban a társadalmi haladás kérdéskörében jelenik meg, s csak közvetve a kultúrában. Minden társadalmi változás magával hozza a néprajzi jelenségek átalakulásának, változásának folyamatát is, ám ez igen eltérő sebességgel zajlik mind a társadalom, mind a kultúra szerkezetében.³⁸

A fenti tényezők mellett azonban számos olyan lokális adottságot, jellemzőt is meg kell említenünk, amelyek inkább csak színezték a műveltség állapotát, gyorsították vagy lassították a változásokat, de feltétlenül szerepet játszottak abban, hogy a vizsgált tájon belül hasonló jegyeket felmutató falucsoportok szerveződtek, ill. egyes falvak másságukkal, a környezetüktől eltérő vonásokkal tűntek ki. Ezeket *Kósa László* számba veszi a polgárosodás folyamatát befolyásoló tényezőkként,³⁹ ezen a helyen elsősorban konkrét táji-települési vonatkozásaira utalunk.

5a. A tradíció és a változás egyik kimetszésében a vizsgált terület etnikai és vallási viszonyai, ill. azok történeti alakulása jelenik meg. Annak ellenére, hogy a történeti Magyarország északkeleti részében a 20. századi viszonyok alapján nem lehet egyértelműen összekapcsolni egymással az etnikumokat és a vallási felekezeteket, nem kétséges, hogy a vallásnak, a felekezeteknek döntő szerepük van az egyes népek identitástudatának megőrzésében. Különösen így van ez a Bodroghöz reformátusságával, ami egészében magyar ma is a táj mindkét oldalán.⁴⁰ A vidéknek az északkeleti magyar tömb műveltségéhez való illeszkedése, a Bodroghöz

³⁶ VIGA GYULA–VISZÓCZKY ILONA: A hagyományos gazdálkodás változásai. Sajtó alatt Kiskérsi történeti néprajzi monográfiájában.

³⁷ KÓSA i. m. (1991) 58.

³⁸ GUNDA i. m. 567.

³⁹ KÓSA i. m. (1991)

⁴⁰ Vö. BARTHA ELEK 1987. 238–247.

szlovákiai oldalának is döntően magyar nyelvű népessége ellenére, ezen a tájon az elmúlt századokban intenzív migráció zajlott, s a műveltség mai arculatának megformálásában többféle náció is szerepet játszott. A nyugati és a keleti kereszténység találkozott ezen a tájon, s a történeti Zemplén területén a 18. század derekától négy vallási és három nyelvi körzet mutatható ki. A Bodroghköz ma Magyarországhoz tartozó falvai mellett, már a 18. században is színmagyar volt *Ladmóc*, *Battyán*, *Kaponya*, *Ágcsernyő*, *Királyhalmec*, *Kisgéres* és *Bodrogszentes*. Bár a mai határt övező sávban a szlovák oldalon is erős volt Sárospatak hatása, mégis, a települések többségén – a magyar mellett – ruszin és szlovák népesség is kimutatható, s alapvetően a kevert görög katolikus, római katolikus és református vallás a jellemző.⁴¹ A többségi reformátusság homogén magyar tömbjéhez képest, a Felső-Bodroghköz településeinek története római katolikus magyar és szlovák, görög katolikus magyar és ruszin csoportokat körvonalaz, amihez képest elenyésző a térségben a kis létszámú evangélikus szlovákság jelentősége.⁴²

Az elmúlt század határmódosításai, közigazgatási és egyházi átszervezései arányaiban módosították a felekezeti viszonyokat, de érdemben nem változtattak a Bodroghköz etnikai arculatán. A múlt század végén a bodroghközi járás területén a reformátusság létszáma kétszerese volt a római katolikusságnak és háromszorosa a görög katolikusságnak. 1938-ban, a bécsi döntés után a három nagy felekezet megközelítőleg egy-egy harmaddal rendelkezett a terület népességéből – a római katolikusság kevéssel előzte meg a reformátusságot, s mindkét felekezet pár ezer fővel a görög katolikusokat.⁴³ A Felső-Bodroghközben a három nagy vallás integráló ereje formálta a műveltséget, nem befolyásolva azonban a magyarság létszámbeli dominanciáját, ugyanakkor színezve azt a szlovák és ruszin csoportok – leginkább a hitéletben és a jeles napi szokásokban megnyilatkozó – kulturális specifikumaival. Ebben érdemi változás annak ellenére nem történt az elmúlt fél században, hogy a nemzetközi politikai helyzet rendre kiélezte a szomszéd országok viszonyát, ami erősen visszahatott a – főleg magyar, kisebb részben ruszin – nemzeti kisebbségre is. Amíg azonban a magyarság létszámbeli fölénye Szlovákia délkeleti sávjában egyértelműen érvényesült, addig a ruszinok önálló kisebbségként sem igen jelenhettek meg.⁴⁴

A nyelvében egységes, vallási összetételében is kevésbé tagolt magyarországi Bodroghköz kulturális arculata ebben a vonatkozásban sok tekintetben mást mutat, s a kultúra vizsgálata számára is más feladatokat ad, mint a több nyelvű, vallásában pedig alapvetően tagolt szlovákiai Felső-Bodroghköz. A nyelvi folyamatok a szlovák oldalon éppen úgy feltárára várnak ma még, mint a kisebbségi lét számos kér-

⁴¹ KALÁVSKY, MICHAL 1994. 312–314.

⁴² A 18–19. század vallási és etnikai arculatához: TAKÁCS PÉTER–ÚDVARI ISTVÁN 1992. 13., BENDÁSZ ISTVÁN–KÖI ISTVÁN 1994. 97–109.

⁴³ KISS i. m. 47–48., BALOGH PÁL 1908. 205–210., THIRRING LAJOS 1938. 1023.

⁴⁴ GYÖNYÖR JÓZSEF 1989.

dése, ill. annak a tradícióra gyakorolt specifikus hatása.⁴⁵ Vagyis semmiképp nem tartható ma már az a kutatói gyakorlat, hogy a Bodroghöz a vizsgálatokban a magyar népi kultúra archaikus elemeinek gyűjtőmedréként, olykor kifejezetten reliktum-területeként jelenik meg.

5b. A Bodroghöz adminisztratív központjai, az uradalmak gazdasági centrumai nem elsősorban központképző funkcióik miatt érdekesek számunkra, hanem annak illusztrálására, hogy jelenlétük miként befolyásolta a hagyományos műveltség arculatát. A trianoni határmódosítás egészében átszabta a közigazgatás szerkezetét, s az új *szolgabírói székhelyek* és a *körjegyzőségek* székhelyei érezhetően előnyt élveztek a polgárosodás, az urbanizáció folyamatában. Mindez éppen úgy belső elmentésekhez, rivalizáláshoz vezetett, mint a második világháború után a *járási székhelyek* kijelölése, az adminisztráció hálózatának kiépítése, az összevont *termelőszövetkezeti központok*, *közös tanácsú községek központjai*, *körzetesített iskolák székhelyei*, s számos más, lokális centrum kijelölése.

Nagy jelentőséget kell tulajdonítanunk a hagyományos kultúra egyes összetevőinek változásában a *határőrség* és a *csendőrség* jelenlétének. A megosztott vidéket összekapcsoló, gyakran hosszú időn át tétlenségre kárhoztatott határátkelő helyek nem csupán a gyér átmenő gazdasági forgalom állomásai, de a rendszeresen változó szolgálati állomány, a más vidékekről származó fiatal férfiak révén is kihatott az érintett falvak hagyományára (pl. viselet polgárosulása).

A vasút fontos szervezője a gazdasági kapcsolatoknak. A Bodroghöz – különösen annak magyarországi területe – ebben a vonatkozásban sem volt szerencsés helyzetben. A helyi vasútállomás nagyban segíti az értékesítést, abban közvetlen szervező erőként jelenik meg (pl. Perbenyik). Az autóbusz-közlekedés nem volt képes átvenni a vasúttól annak a piacozásban betöltött szerepét. A Felső-Bodroghöz közlekedési érrendszerének középpontjában álló vasút nem egyszerűen közlekedésföldrajzi-gazdasági stratégiai adottság, de a műveltség terjedésének fontos tényezője: a polgárosodás számos összefüggésében a vasúton jár térségünkben.⁴⁶

A gazdasági térszerkezettel és a település urbanizálódásával is összefüggött a *boltok* száma, típusa és forgalma. A két háború közötti időszakban különösen a zsidó kereskedők szerepe domináns a Bodroghöz településein, s egyértelmű, hogy kínálatukkal formálták a divatot: mind az általuk árult textíliák, mind később a konfekció termékek gyorsították a hagyományos viselet leváltását.⁴⁷

Sajátos adottságként, de a hagyományos paraszti műveltség szempontjából sem elhanyagolható tényezőként kell számolnunk a földesúr, a kastély jelenlétével (Pácín, Perbenyik). Ennek csupán egyik összetevője a gazdasági-társadalmi kap-

⁴⁵ A szlovákiai magyarság néprajzi kutatásának eredményeiről és ellentmondásairól legújabbban: LISZKA JÓZSEF 1998.

⁴⁶ A bodroghözi vasút problematikájához: PALOTÁS ZOLTÁN 1990. 45–48.

⁴⁷ A kérdésről részletesen: VIGA GYULA: A tradíció és a változás néhány jellemzője a Bodroghöz népi műveltségében (Karcsa és Pácín példája).

csolat, viszony: a Bodroghöz egészségtelen birtokstruktúrájában persze ez sem elhanyagolható tényező. A táj világi és egyházi földesurai, 20. századi nagy bérlői igen sok családnak és számos cselédnek adtak rendszeres – nehéz munkával megszerzett – kenyeret. A kastély a helybelieknek általában munkát adott, nem kellett elvándorolniuk a szegényeknek, nincsteleneknek a falujukból. Azokban a falvakban azonban, ahol a földesúr – az év hosszabb-rövidebb szakaszában – lakott, a kastély és személyzete, az uraság és családja, a meg-megjelenő vendégek mintaként is hatottak a paraszti társadalomra, s befolyásolták annak kulturális változását, polgárosodását. Miközben a nagybirtok gazdálkodása térségünkben jobbra az olcsó munkaerőn nyugodott, s a parasztok dicsérőleg emlegetik a földesurat, aki nem veszi el a kenyerüket mezőgazdasági gépek üzembe állításával, az érintkezések más színterén a változások gyorsítójaként formálja a tradicionális paraszti kultúrát a kastély és lakói. A környező parasztfalvak népe azt mondja a földesúri központokról, hogy az ott élők általában „többet láttak” náluk: nem csupán papjukat, tanítójukat meg a jegyzőt, hanem másfajta urakat, városi embereket, s megtapasztalhatták azt, hogy van másfajta *illem* is.⁴⁸ A ruházkodásra, a viselet alakulására a kastélybeliek közvetlenül is hatottak: az ott dolgozó cselédek is elkülönültek öltözetükben a falubeliektől, s mintaként szolgáltak a többieknek. A kastély árnyékában élő páciniak például többet adtak a divatra, ruházkodásra, mint a szomszédos Karcsa népe.

5b. A fentiekén kívül számos külső és belső tényező alakítja a tradicionalitást és a változás/változtatás készségét. Ma még mindezek sem általánosságban, sem a konkrét területen nem kellő mélységben feltártak. Megítélésünk szerint a közösség belső jellemzőinek, tulajdonságainak vélt vonások is jobbra a külső adottságokra, feltételekre vezethetők vissza, legfeljebb nem könnyen ismerjük fel abban a koherens tényezőket.

Bizonyos, hogy a vallásnak – mind az egyén számára, mind a hitélet közösségi gyakorlásában –, de az egyházszervezés adminisztratív, területi vonatkozásainak is van szerepe a tradicionalitásban. Falvainkban nem ritka, hogy – különösen a századelőn – két vagy több felekezet egyetlen templomba járt, s rendszeresen látogatták egymás istentiszteletét is. Amennyire toleránssá tette ez az ott élőket más vallásúak felé, egy-egy markánsabb személyiségű, konzervatívabb lelkipásztor olykor éppen úgy szembe tudta állítani egymással a falu felekezeteit, ill. a közeli, szomszédos falvak népét. Mindezek számos, objektív módon talán meg sem ragadható összefüggésben hatottak ki a hagyományörzés és az új befogadásának készségére, a hitélet területén túl is.

Összefüggés látszik a tradicionalizmus és az egyes közösségek identitástudata között is. Ezt számos tényező motiválja. Egyik legfontosabb a kisenemesi tudat, ami olykor annak ellenére konzervál hagyományokat és különít el társadalmi rétegeket, hogy a létfeltételekben, az életmódban és a műveltség egészében jószerével azonos

⁴⁸ Nagy Géza szíves szóbeli adata, amiért ezúton mondunk neki köszönetet.

hagyományokat követnek (pl. Nagygéres). Mint korábbi vizsgálatunk igazolja, nem csupán a társadalmi viszonyokat, hanem a változások befogadásának készségét is befolyásolhatja az endogámia (pl. Kisgéres).⁴⁹

A tradícióval szoros összefüggést mutat a tanulás, oktatás. Könnyebben megragadhatók azok a vonatkozásai, amelyek – pl. a két háború között divatos gazdasági iskolák, gazdatanfolyamok stb. révén – magára a mezőgazdasági termelés technikájára, eszközkészletére hatottak, vagy amelyek, elsősorban nők számára, kiegészítő foglalkozásokat/jövedelmeket népszerűsítettek (csuhéfonás, kosárfonás stb.). Árnyaltabb problémákat vet fel az iskolázás az identitástudat, az azzal is összefüggő tradíció vonatkozásában. Falvaink idősebb nemzedéke számon tartja, hogy az adott település mennyi tanult embert adott: ki lett orvos, ügyvéd, katonatiszt, esetleg pap, később termelészövetkezeti vezető stb. Igyekeznek erősíteni is ezen személyiségek kötődését a faluhoz: ez nem csupán az elmúlt évtizedek „kijáró” politikai szisztémájában volt fontos. A közeli oktatási intézmények – s itt elsősorban a sárospataki kollégiumra és a teológiára kell gondolnunk –, kifejezetten erősíteni igyekeztek a diákjaik, hallgatóik kötődését a szülőföldhöz, sőt, igyekeztek körükben megszervezni a lokális hagyomány kutatását.⁵⁰

Nagyban függött a falubeli tanító/tanár személyiségétől, hogy milyen súlyt fektetett a helyi hagyomány megismertetésére és megőrzésére, magára a magyarságtudat kialakítására, aminek formálása sokszor táplálkozott a lokális tradíció elemeiből. De befolyásolta azt a lelkész kötődése is a tájhoz, településhez: akár elszármazott volt, akár megismerni akarta a lokális hagyományt, kapcsolatot talált ebben a híveivel. Mind az iskola, mind az istentisztelet alkalmas lehetett különféle műveltségi elemek megtartására, megerősítésére, de újakkal való kicserélésére, leváltására is. A pap és a tanító státusa az adott településen kifejezte ezen szerepüket.

A polgárosodás folyamatában átalakulnak a társadalmi normák, értékek is. Kifejezetten szembetűnő ez például a munkaszeretet, a munkához való viszony vonatkozásában. A munkaközpontú paraszti társadalomban a munkabírási, a produktív hasznosság, az ahhoz szükséges fizikai kondíció és mentális készség előkelő helyet foglalt el az egyén társadalmi helyének kijelölésében. Konkrét vizsgálataink azt jelzik, hogy a gyorsabban polgárosuló település (vizsgálatunk Pácinról szól) népe lenézi a mindenáron dolgozó, általa *kaparkodónak* tartott szomszéd falu (Karcsa) népét, megszólja azért, mert halálra dolgozza magát, miközben keveset „él”, nem élvezni munkája gyümölcsét, s ugyanúgy gondolkodik, mint elei. A megítélést persze összekapcsolják a kulturálódás és a kulturáltság fokával, ill. annak hiányával, tehát a maradiságot állítják szembe a maguk kétségkívül polgárosultabb szemléletével és helyzetével.⁵¹

* * *

⁴⁹ VIGA GYULA 1994a. 333–348., VIGA i. m. (1996) 166–183.

⁵⁰ ÚJSZÁSZY KÁLMÁN 1936.

Összegzésként megállapíthatjuk, hogy a hagyományos paraszti műveltség szerkezetét a polgárosodás folyamata minden korábbinál erőteljesebben megváltoztatta. A tulajdonlás új formája éppen úgy, mint a modernizáció, az urbanizálódás, eltérő tempóban, s regionálisan is különböző módon hatott a hagyományos kultúrára és társadalomra. A sok összetevőben hasonló, részleteiben azonban eltérő táji-ökológiai adottságok, az azokhoz való alkalmazkodás formái, az összefüggésükben változtatható gazdasági-technikai tapasztalatok, a helyi közösségek öröklött normái és azok átalakulásának módja a 20. századi paraszti műveltség állapotában is lokális változatokat eredményezett. Az egyes települések sok tekintetben hasonló, számos részletében viszont specifikus életmódja, az ott élők eltérő habitusa, az öröklött tudás és annak átalakulása/átalakítása ugyancsak sajátos kulturális arculatú falvakat, ill. falucsoportokat hozott létre. A változás folyamata, annak mikéntje egészében nem ad választ arra, hogy az egyes közösségek miért és miben különböznek egymástól, ugyanakkor ennek vizsgálata, akár a műveltség legapróbb elemeinek szintjéig indokolt. Beleértendő ebbe az egyes falvak egymásról kialakított – jórészt ugyancsak öröklött – vélekedése is, hasonlóan az egyes falvak önképének alakulásához. Ez véleményünk szerint, szorosan összefügg a változás, a polgárosodás fokával és az arra való hajlandósággal is. Annak ellenére, hogy a modernizáció nem elsősorban a közösség hajlamának kérdése, de nem is független attól. Az eltérő adottságok egy része öröklött, s nem változtatható, más részük azonban – éppen a vizsgált Bodroghöz esetében – a 20. századi politikai, gazdasági, társadalmi hatások következménye, s mint ilyen meglehetősen ellentmondásos és esélyegyenlőtlenségeket is teremt. A vizsgált táj népe akkor is örököse ilyen módon elődei életmódjának, műveltségének, ha azt maga különösebben nem vállalja. A modernizáció, a polgárosodás folyamata nem számolja fel egészében a tradicionális műveltséget: annak mélyén ott kristályosodik mindaz, amiben az utódok jószerével azonosak alig ismert elődeikkel.

⁵¹ Vö. 41. számú jegyzettel.

Irodalom

BALASSA IVÁN

1956 Földosztó mozgalmak a Bodroghözben 1898-ban. Sárospatak

BALÁZS GYÖRGY (szerk.)

1998 A jobbágyfelszabadítás és hatása a paraszti kultúrára. Budapest

BALOGH PÁL

1908 Statisztikai adatok Zemplén vármegye néprajzához. Adalékok Zemplén vármegye történetéhez, 73–78., 170–173., 205–211., 322–330.

BARTHA ELEK

1987 Az egyházak szerepe a nemzetiségi kultúra megőrzésében. Folklor és tradíció IV. 238–247. Budapest

BENDÁSZ ISTVÁN–KOI ISTVÁN

1994 A Munkácsi Görögkatolikus Egyházmegye lelkészségeinek 1792. évi katalógusa. Nyíregyháza

BODÓ SÁNDOR

1992 A Bodroghöz állattartása. Miskolc

BOGOLY JÁNOS

1992 Királyhalmec. Királyhalmec és a Felső-Bodroghöz természetrajza és történelme. Bratislava

BOROS LÁSZLÓ

1996 A folyószabályozások hatása a Bodroghözben a társadalmi és gazdasági folyamatokra. Seminar k 150. výročíu založenia Združenia pre reguláciu Tisy v Medzibodrozi, 56–72. Kráľovský Chlmec

BÖHM ANTAL–PÁL LÁSZLÓ

1985 Társadalmunk ingázói – ingázók társadalma. Budapest

DÓKA KLÁRA

1977 A Bodrog szabályozása. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XVI. 105–132. Miskolc

ETNOGRAFIČKÝ ATLAS SLOVENSKA. BRATISLAVA, 1990.

FALTANOVÁ, ĽUBICA

1978 Sezónna migrácia poľnohospodárskych robotníkov. Slovenský národopis, 73–82.

FARKASFALVY ERVIN

1938 Kereskedelem. A magyar Felvidék visszacsatolt részének statisztikája. Magyar Statisztikai Szemle XVI. 1080–1082.

FEHÉR ALAJOS (szerk.)

1988 Bodroghöz (Ember – táj – mezőgazdaság). Miskolc

FEJŐS ZOLTÁN

1980 Kivándorlás Amerikába a Zemplén középső vidékéről. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XIX. 293–327.

FRISNYÁK SÁNDOR

1990 Történeti földrajz. Budapest

1996 Az Alsó-Bodroghöz helye és szerepe a Kárpát-medence földrajzi munkamegosztásában (18–19. század). Seminar k 150. výročíu založenia Združenia pre reguláciu Tisy v Medzibodrozi, 22–55. Kráľovský Chlmec

GUNDA BÉLA

1958 Műveltségi áramlatok és társadalmi tényezők. *Ethnographia* LXIX. 567–577.

GYÖNYÖR JÓZSEF

1989 Államalkotó nemzetiségek Csehszlovákiában. Bratislava

GYÖRFFY ISTVÁN

1993 A néphagyomány és a nemzeti művelődés. A Néprajzi Látóhatár Kiskönyvtára 1. Debrecen

GYURGYIK LÁSZLÓ

1990 Ingázás Szlovákiában – adalékok egy társadalmi-gazdasági jelenség megközelítéséhez. Új Mindenes Gyűjtemény 9. 139–156. Pozsony

HOFER TAMÁS

1989 Paraszti hagyományokból nemzeti szimbólumok – Adalékok a magyar nemzeti műveltség történetéhez az utolsó száz évben. *Janus* VI. 1. szám 59–75. Pécs

1994 Népi kultúra, populáris kultúra. Fogalomtörténeti megjegyzések. KISBÁN ESZTER (szerk.): *Parasztkultúra, populáris kultúra és a központi irányítás*, 233–247. Budapest

HOFFMANN TAMÁS

1998 Barna vagy fekete (Néprajzi elméletek német nyelven). Népi kultúra – Népi társadalom XIX. 9–26. Budapest

IKVAI NÁNDOR

1991 Ökológia és agrokultúra. (A hagyományos gazdálkodás és a környezet összefüggései a Kárpát-medencében). A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXVIII–XXIX. 329–337. Miskolc

ISTVÁNOVITS MÁRTON

1979 Hagyomány. Magyar néprajzi lexikon 2. 393. Budapest

KALAVSKY, MICHAL

1994 Vallási és nyelvi viszonyok Zemplénben a 18. század derekán. LISZKA JÓZSEF (szerk.): *Interetnikus kapcsolatok a Kárpát-medence északi részén*, 312–315. Komárom – Dunaszerdahely

KISS KÁROLY

1896 A Bodrogek köz- és mezőgazdasági szempontból. A Bodrogekői Tiszaszabályozó Társulat Monographiája, 45–60. Budapest

KÓSA LÁSZLÓ

1987 Integrálódás és differenciálódás. Etnokulturális folyamatok a szlovákiai magyarok legújabb történetében. *Folklor és tradíció* IV. 219–227. Budapest

1991 Paraszti polgárosulás és a népi kultúra táji megoszlása Magyarországon (1880–1920). Debrecen

LISZKA JÓZSEF

1998 „Tudománynak kezdetiről”. Budapest–Dunaszerdahely

1998a A (cseh)szlovákiai magyarság populáris kultúrája (1918–1998). Vázlat. TÓTH LÁSZLÓ (szerk.): A (cseh)szlovákiai magyar művelődés története (1918–1998), 168–206. Budapest

MAILÁTH JÓZSEF (szerk.)

1896 A Bodrogekői Tiszaszabályozó Társulat Monographiája (1846–1896). Budapest

PALÁDI-KOVÁCS ATTILA

- 1991 A történeti források szerepének változása a magyar néprajzban. UJVÁRY ZOLTÁN (szerk.): Történelem, régészet, néprajz, 125–133. Debrecen

PALOTÁS ZOLTÁN

- 1990 A trianoni határok. Budapest

RÁCZ ISTVÁN

- 1980 A paraszti migráció és politikai megítélése Magyarországon 1848–1914. Budapest

RÁCZ LAJOS

- 1994 A történeti idő és a földrajz. KULCSÁR ÁRPÁD–SZULOVSKY JÁNOS (szerk.): Korok, régiók, társadalmak, 311–325. Budapest

SZABÓ ISTVÁN (szerk.)

- 1965 A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában (1848–1918), I–II. kötet. Budapest

SZABÓ LÁSZLÓ

- 1993 Társadalomnéprajz. Debrecen
1996 Tájátalakítás és a kultúra egységesülése. Társadalom, etnikum, identitás, 152–158. Debrecen

TAKÁCS PÉTER–UDVARI ISTVÁN

- 1992 Szlovák nyelvű paraszti vallomások Mária Terézia korából. Adalékok zempléni ruszin és szlovák községek történetéhez. Vasvári Pál Társaság Füzetei 7. Nyíregyháza

THIRRING LAJOS

- 1938 Terület és népesség. A magyar Felvidék visszacsatolt részének statisztikája. Magyar Statisztikai Szemle XVI. 1014–1026.

ÚJSZÁSZY KÁLMÁN

- 1936 A falu. Útmutatás a magyar falu tanulmányozásához. Budapest

R. VÁRKONYI ÁGNES

- 1992 Pelikán a fiaival. Budapest

VIGA GYULA

- 1994 A csempészet emlékei a Bodroghözben. UJVÁRY ZOLTÁN (szerk.): Történeti és néprajzi tanulmányok, 243–247. Debrecen
1994a Falucsúfolók a Felső-Bodroghözben. KOVÁTS DÁNIEL (szerk.): Széphalom 6. 333–348. Sátoraljaújhely
1996 Hármaskor. Fejezetek a Bodroghözben változó népi kultúrájáról. Miskolc
1996a Ruszin szolgaleányok a Bodroghözben (Néhány adat az időszakos munkásvándorlások interetnikus vonatkozásaihoz). KATONA JUDIT–VIGA GYULA (szerk.): Az interetnikus kapcsolatok kutatásának újabb eredményei, 325–330. Miskolc
1997 Alakuló tájban változó kultúra. Honismeret 3. szám 7–10.

VIGA GYULA–VISZÓCZKY ILONA

- 1997 Adalékok a Felső-Bodroghöz vizeinek hasznosításához. Széphalom 9. 167–174. Sátoraljaújhely

BENKE GYÖRGY

A hagyományos kerámia Sárospatakon

Sárospatak gazdag múltjához hozzátartozik a fazekasipar, a kerámiakészítés. A patakiak tudják ezt. Az ország erre a részére látogató turisták, egyéni és csoportos látogatók és idegenvezetők azonban itt a történeti emlékeket keresik, és a városnak az iskolai oktatásban és a közművelődésben évszázadokon át játszott országos jelentőségű szerepéről beszélnek. Ha kerámiáról van szó, akkor irány Hollóháza, ahol valóban nagyszerű kiállítás várja a látogatókat, és ott a múlt gazdagságából és a jelen szépségéből maradandó élményt kapnak.

A múltban azonban Sárospatak a fazekasiparnak is központja volt, és az értők és érdeklődők a jelenben is tudnak a sárospataki kerámiáról. Patak földrajzi fekvése a nyersanyag – az agyag és kétféle fontos festék – gazdag lelőhelyét biztosította mindig is. A 16. században az ország nagy részén megbénult az ipari, kézműipari tevékenység a török megszállás miatt; a felvidéki városok pedig lendületesebb fejlődésnek indultak. Patakon is felvirágzott a szellemi tevékenység is, a különböző ipari munka is. Az akkor itt található négy erőteljes iparág közül – szőlőművelés, halászat, malomkögyártás és fazekasság – ez utóbbi volt a legvirágzóbb. A legelső céhet Sárospatakon a fazekasok állították. Legelső írásos feljegyzések a 17. századból valók: egy akkori összeírás szerint három fazekas működött, és ezen három családot értsünk, ne is csak a szűk családot, hanem a nagycsaládot: Tószeren (Kis-patakon), Alsó-Hóstáton (Bodrog menti Hústácon) és Petrahón (Bodroghalászon).

Rákóczi György idejében a habánok telepedtek meg Patakon, a mai Fazekas soron. Idejövetelük szám szerint is megnövelte a fazekasok számát. 50 ember – és természetesen asszony – foglalkozott a fazekasmunkával. Éppen a habánok pataki sorsa mutatja, hogy mennyire azonos volt az a kollégiuméval. Comenius után és útján jöttek ide – őket is elűzték Morvaországból, mint Comeniust, és itt őket is befogadták. Amikor azonban a kollégiumnak innen menekülnie kellett, nekik is el kellett hagyniuk Patakot.

A 18. század elején újjáalakult a fazekascéh, és ettől kezdve számuk szaporodott. A múlt század 40-es éveiben érte el a csúcspontot a fejlődés. Ekkor 36 mester dolgozott Patakon. Legényeikkel (segédjeikkel), inasokkal, tarkázó asszonyokkal és napszámosokkal együtt 80-100 embernek adott kenyeret ez a munka. Majdnem kizárólag a Fazekas soron éltek és dolgoztak. Tegyük ehhez hozzá egy újabb kori adatot: Domanovszky György 1968-ban megjelent könyvében írja, hogy ma az egész országban 20 fazekasműhely működik!

Patakon is, mint országszerte 100 év alatt, nagymértékben visszaesett e nagy múltú kézműipar. Ennek megvolt a nyomós oka. Tisztes, de sovány kenyér volt a fazekasoké. Kemény fizikai munkával járt az agyagásás, a „rögözés”, a festékásás, és nagy szakértelmet kívánt a munkamenet minden fázisa. A ráfordított munka és tehetség nem volt arányban sohasem a jövedelemmel. A fazekasmesterek jövedelmének felső határa valamivel az átlagiparosoké alatt maradt, alsó határa pedig valamivel a jobb napszámosoké és szőlőmunkásoké fölött volt. Nem csoda, hogy a századfordulón a kivándorlók között éppen erről a tájról olyan sokan, százalékosan aránytalanul sokan voltak a fazekasok.

A 18. századtól kezdve név szerint is ismerünk sok pataki fazekast. Illő és méltó, hogy néhány mesterre és családra emlékezzünk, amikor a pataki fazekasokról szólnak: Csicseri József, Lévy Mihály, Szerencsi Mihály, Kiss István, Lukovics János, Rozsák Mihály, Molnár János, Czibere András, Gergely János és még néhány tagjában, leszármazottjában köztünk élő Szkircsák család (Bertalan, Bertalanné, Ferenc).

Amíg nem „gyáriásították”, „nagyüzemesítették” a fazekasmunkát, Sárospatakon a paraszti társadalomban szükséges és használt tárgyakat készítettek. A magyarországi fazekasmesterséggel foglalkozó szakemberek a múlt század közepétől e század közepéig tartó korszakot a parasztkerámia korszakának nevezik. A vásárlóközönség, a fogyasztók ebben az időben majdnem teljes egészében a paraszti társadalomból kerültek ki. A készítmények nagy része háztartási és egyéb használati tárgy volt. Sokkal kisebb mértékben készültek díszedények, csupán díszítésre való figurák, mint az újabb időben. A használati tárgyak elhelyezése úgy történt egy parasztcsalád házában, hogy azok egyben a konyha vagy szoba feldíszítésére is szolgáltak. A készítők és vásárlók felüdítésére és szórakoztatására készültek még gyermekjátékok. Faluzó fazekasok ebből adtak ajándékot az őket, szekerüket, portékájukat egy-egy éjszakára befogadó családoknak, ha kisgyermekek voltak a családban. Búcsú- és vásárfiaként is kedvelt ajándéktárgyak voltak ezek. Móra Ferenc a Kincskereső kisködmön című könyvében olyan édes-búsan énekl meg a „körtemuzika” történetét... Füttyölők, bukszák, állati figurák mind ilyen célból kerültek ki a mesterek és játékos kedvű inasok keze alól.

A használati tárgyak formájában nem sok különbség van szinte évezredek óta, hisz az anyag meghatározza a formát. Annál színesebb és árulkodóbb a díszítés és színezés a különböző korokból és mesterektől való darabokon. Itt is ugyan az anyag és a forma meghatározó, így tulajdonképpen a 4 évezreddel ezelőtti mezopotámiai fazekas rokon minden idők és minden hely fazekásával. (A négyezer évvel ezelőtti Mezopotámiából való az első legrégibb korongolt lelet). Mégis vannak bizonyos határok és stílusok e téren is. A patakiak a Felső-Tisza-vidéki stíluscsoportokhoz tartoznak. Sárospatak–Szatmárnémeti vonaltól keletre levő vidék ez, fel egészen a Kárpátokig, sőt kimutatható a rokonság az ukrainai stílussal. A Szkircsák család is (tehát a legutolsó családi vállalkozásban dolgozó pataki fazekascsalád)

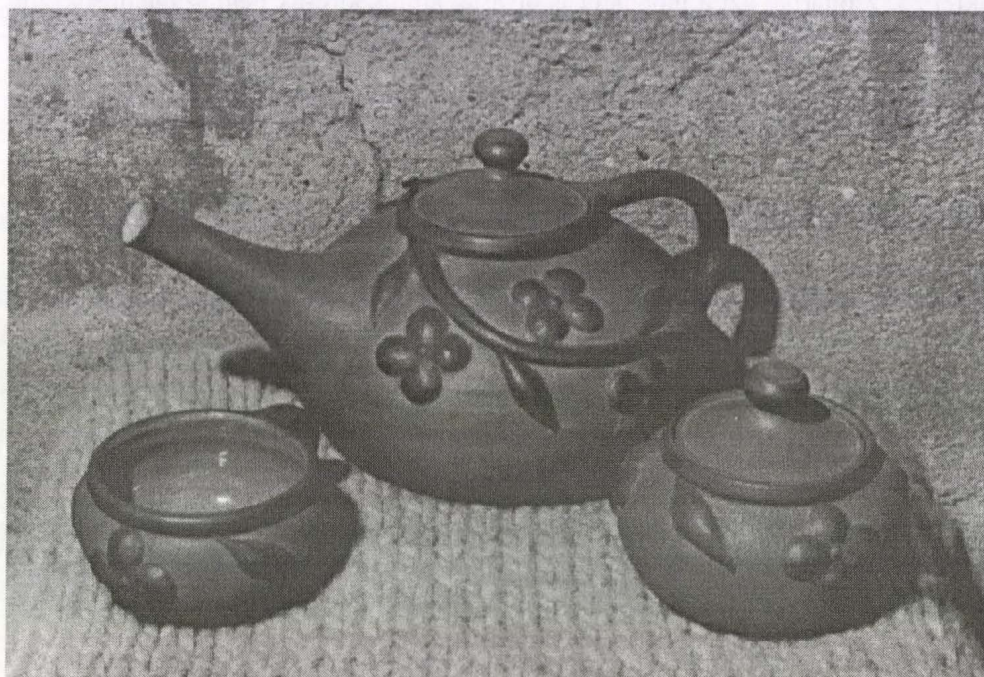
Felső-Zemplénből származott ide; ungvári szakmatanulás, majd a kötelező vándorlás után telepedett meg az első Szkircsák mester Patakon.

Kaleidoszkópszerűen színes az edények mintázása. A színezésben különböztek egymástól a különböző vidékeken élő mesterek. Patakon kezdetben világos volt az alapszín, majd ezt felváltotta a sötét, és ezt díszítette a négy fő szín: a fehér, veres, fekete és zöld. Tudni kellett azt a mestereknek, hogy melyik tájegység, sőt falu mit szeret, mit vásárol szívesen. (Tehát maga a faluközösség zsúrizta a készítményeket). A két leggyakoribb és legismertebb virágdísz a fakó és veres színekkel festett rózsza és ugyancsak két színből álló fürtös virág volt. E virágok stilizált virágok voltak. Az ipari készítmények hatására, velük mintegy konkurálva jelentek meg a konkrét virágok: tulipán, gyöngyvirág, akácvirág. Mindmáig vitatott ezek művészi értéke.

Személyes élményeim is vannak a pataki Szkircsák családdal kapcsolatosan. A 40-es évek elején első vagy második gimnazista osztályunkat akkori földrajztanárunk, Harangi László elvitte a Fazekas sorra a Szkircsák-féle, akkor már egyetlen pataki fazekasműhelybe. Maradandó élményt jelentett annak látása, a munkafolyamatok végignézése, sőt megmutatták a Bodrog-parton azokat a gödröket, ahonnan az anyagot ásták ki. 1957. augusztus 1-jén pedig mint segédlelkész én is ott álltam Szkircsák Bertalanné koporsójánál Darányi Lajos pataki lelkipásztor mellett, aki a 25. zsoltárból azt a mondatot is olvasta, ami Szkircsák néni szájából sokszor elhangzott imádságképpen is: „lásd meg szegénységemet és gyötrelmemet”, és igazán csak ő, családja és a fazekasdinasztiák tudják, hogy milyen valóságosan kifejezte ez a zsoltáridézet a fazekasok életmódját és sorsát. Ebből az életmódból és sorsból nőttek ki díszes virágok, hogy tányérokra és szilkéken, fazekakon és vázákon elkerüljenek paraszti otthonokba, hogy derűt és szépséget lopjanak be sokszor nagyon szürke és szegényes életükbe.

1953-ban özv. Szkircsák Bertalanné a népművészet mestere kitüntető címet kapta meg a siklói Gerencsér Sebestyénnel és a karcagi Kántor Mihállyal együtt, elsőként a fazekasok között. Román János így értékeli Szkircsák Bertalanné művészetét: „egyéni művészete” a polgári ízlés általánosító és sablonizáló ornamentikáján túllépett és sikerült neki a pataki korszak művészeti értékeit átmenteni. Domanovszky György pedig ezt írja róla: „a hagyományos sárospataki és parasztstílust művelte, és bár alig tett a régi díszítményhez valami újat, munkásságával, igen fejlett kompozíciós készsége révén méltó pontot tett e nagy múltú fazekasműhely történetének végére. Nagyon reméljük, nincs pont annak a művészetnek a végén, melyet ő és előtte és vele együtt mások itt Patakon műveltek.”

A paraszti életformának vége, amely igényelte ezeket a pataki fazekasok által készített edényeket. A családi műhelyek is megszűntek, hogy az új technika megtalálja az új formák új díszítéseit, ahhoz elengedhetetlenek a régiek ismerete. A pataki fazekasok művészetét mint tiszta forrást használják Patakon továbbra is.

Oszlanczi Erika: Kerámiák

PETERCSÁK TIVADAR

Paraszti állattartás a bodrogi Vissén**Egy szakköri gyűjtés anyaga¹***Bevezetés*

Viss a Bodrogköz délnyugati részében fekvő község. Már az 1381-ből származó családi levéltárakban szerepelt a neve. Földesurai igen gyakran változtak, a Csicseri-család 1452-ben kezdte benépesíteni.² Az elmúlt száz év során a falu lakossága megkétszereződött.³

Év	1869	1900	1930	1941	1949	1960	1963
Lakosság	698	1072	1236	1328	1433	1487	1276

A falu lakói földműveléssel és állattenyésztéssel foglalkoztak, s ez biztosította a lakosság nagy részének megélhetését. A két világháború között még sokkal több a mezőgazdaságból élők száma, mint az 1960-as években. 1960-ban már nagyobb az iparban, közlekedésben, kereskedelemben vagy egyéb helyen dolgozók aránya. A következő táblázat 1900-tól 1960-ig mutatja be az összes lakosság gazdasági ágankénti megoszlását.⁴

Év	Mezőgazdaság	Ipar	Közlekedés	Kereskedelem	Egyéb
1900	873	107	10	18	64
1930	1010	93	39	17	77
1941	1116	113	45	17	37
1949	1155	103	53	14	108
1960	640	364	266	40	177

¹ A sárospataki II. Rákóczi Ferenc Művelődési Ház néprajzi szakköre vezetéssel 1974-ben közös gyűjtőúton vett részt a bodrogi Vissén. Kovács Dániel sátorlajújhelyi szakkörében szerzett tapasztalataim alapján megszervezett szakkör tagjai – Fasimon János, Gyurcsó András, Kmetz Magdolna, Kecskés István, Király József, Kovács Zoltán, Lengyel Gizella, Majdanics Miklós, Sohajda Borbála, Szalipszki Péter, Takács József, Terjék József, Timári István – által gyűjtött anyagból összeállított pályamunka eddig még nem került publikálásra. Az 1974-ben készült dolgozatban még nem használhattuk fel Bodó Sándor bodrogi kutatásainak eredményeit. Vö. BODÓ SÁNDOR: A Bodrogköz állattartása. Miskolc, 1992.

² Szabolcs vármegye. (Szerk.: DIENES ISTVÁN.)

³ Borsod-Abaúj-Zemplén megye története és legújabb kori adattára. Miskolc, 1970. 658.

⁴ Ua. 659.

Dolgozatunkban Viss község hagyományos paraszti állattartását mutatjuk be. Ezen belül is főleg a szarvasmarhatartással, lótarással, sertéstartással és baromfitartással foglalkozunk, hiszen ezeknek az állatoknak volt a legfontosabb szerepük a gazdálkodásban, táplálkozásban.

A falu lakossága két csoportra oszlott: a szegényebbek (5-20 holdas gazdák) csoportját nevezték *gazdaközösségnek*, a módosabbakét pedig *közbirtokosságnak*. A jó minőségű földek voltak a közbirtokosságé a határ északi, északnyugati részében, a rosszabb földek pedig a gazdaközösségé a határ keleti és déli részében. A jó föld humuszban gazdag barna talajú volt, *nyirokföldnek* nevezték, a rosszabb minőségűt *homokföldnek* hívták. A faluban ismerték a nyomásos gazdálkodást és *forgónak* nevezték. Ez a gazdálkodás az 1930-as évek körül szűnt meg. A gazdaközösségnek meg volt szabva, hogy mit vethetnek a nyomásokba, a közbirtokosságnak nem. Az első nyomásba őszi kalászos került, főleg rozs. A második nyomásba tavaszi kalászoszt vetettek és kapást ültettek. A rozsnak nagy jelentősége volt, mert a környéken élő zsidók fölvásárolták és eladták. Ezért nagyon sok rozst és más gabonafélét termesztettek. A harmadik nyomást ugarként hagyták meg.

Az ugaron legeltettek is. Ha úgy helyezkedett el ez a nyomás, hogy a dűlőútról nézve a föld hátsó részére esett, akkor *csapást* kellett hagyni, hogy a marha be tudjon járni rajta. Az ugarföld végébe tőköt, dinnyét ültettek. A föld elejére nem volt szabad magas szárú növényt vetni, hogy a mezőőr végigláthassa az egész szántóföldet. Akinek volt trágyája, szántás előtt megtrágyázta az ugart, akinek nem, az csak zölden leszántotta.

A falunak volt külön legelője is, nemcsak az ugaron legeltettek. A két legelőből az egyik árvédelem alatt állott, ez volt a belső legelő, a másik pedig a külső legelő.

A nyomásos gazdálkodás megszűnése után a földekbe más növényeket (lucerna, lóhere) is vetettek. Volt a falunak egy külön földdarabja, az ún. *kenderföld*, ebbe mindenki olyan növényt vetett, amelyet akart. A szőlődombok se tartoztak a nyomásba, ugyanúgy, mint a lecsapolt mocsarak. Ezeket általában legelőnek vagy kaszálónak használták, mert megművelni nem lehetett. A faluban nem volt föld parlagon, csak akkor hagytak ilyet, ha a víz elöntötte.

A vissi határban nem volt irtásföld sem, de emlékeznek, hogy a szomszédos olaszliszkai határban az első világháború körüli években erdőt irtottak. Ezek az irtásföldek sem tartoztak a nyomásba, és mindenki azt vetett bele, amit akart.

A tagosítás az 1860-as években történt a faluban.

1945 előtt két *földbirtokos* volt a faluban, ezek 280 kat. h., illetve 7-800 kat. h. szántófölddel rendelkeztek. A kb. 5-7 nagygazdának 80-100 hold földje volt. A lakosság nagy része a 10-50 holdas kiscgazdákhhoz tartozott. A falu negyedrésze *zsellér* volt, akiket *napszámosoknak* is neveztek. A zselléreknek kb. egy hold földjük is volt, lovat tartottak és főleg fuvarozással, kubikolással foglalkoztak. 1945 előtt a módosabb gazdánál béresek, cselédek is voltak, aratáskor pedig *kepeket* fogadtak.

Voltak a faluban olyan munkaalkalmak, amikor a családok közösen dolgoztak. Ha árvíz volt, akkor az egész falu együtt védekezett. *Géplésnél* és a termény hazahordásánál a rokonok, jó szomszédok segítettek egymásnak. A segítséget mindig vissza kellett adni. Egynapi lovas fuvarért egynapi kaszásmunka járt. Egynapi szántást pedig kétnapi gyalogmunkával viszonyoztak.

Szarvasmarhatartás

A gazdák tehetségtől függően tehénnel vagy ökörrel és lóval dolgoztak. A szegényebbek (6 holdasok) gyakran ígázták a tehenet, a módosabbak lóval vagy ökörrel végezték a mezőgazdasági munkát.

Régebben a *magyar* szarvasmarhát tartották a faluban. Az 1930-as évektől a *magyar szürkét* a *tarka* marha váltotta fel, de még a '40-es években is volt néhány magyar fajta. A magyar szarvasmarhát jobbnak tartották, mint a tarkát, mert erősebb, szívósabb és igénytelenebb volt, de kevesebb tejet adott.

Amikor a család növekedésével a föld felaprózódott, egy-egy gazdának kevesebb jutott, akkor ígázták inkább a teheneket. A kis földterület mellett ugyanis nem volt mód külön teheneket és külön ökröket tartani. A marhák száma attól függött, hogy ki milyen ügyesen gazdálkodott a földjével és a vagyonával, valamint attól, hogy mennyi földterülete volt.

A szarvasmarha tenyésztése

A falu tehenei két *csordába* jártak, az egyik a gazdaközösségé, a másik a közbirtokosságé volt. Az 1930-as évekig a bikák is a csordával együtt legeltek, gondozójuk a *csordás* volt. Egy-egy csordával rendszerint két bika járt, de előfordult, hogy 5 bikájuk volt. A pásztor ismerte mindenkinek a tehenét, és ha észrevette, hogy *folyatott*, akkor bejelentette a gazdájának. Ezért élelmet vagy pénzt kapott. Az 1930-as évektől a bikákat nyáron is a *bikaistállóban* tartották, gondozójuk a pásztor volt vagy külön *apaállat-gondozót* fogadtak. A bikaistálló a pásztor házában volt, aminek a helyreállításáról, karbantartásáról a *legeltetési társulat* gondoskodott. Egy bikát rendszerint három évig lehetett tartani, azután kiselejtezték. Az első világháború előtt még a legeltetési társulat elnöke és a jegyző ment bikát választani és teljesen tetszésükre volt bízva, hogy honnan, illetve milyen bikát vásároltak. A két világháború között azonban már csak a járási felügyelővel együtt lehetett menni bikát választani.

A tehenet az ellés előtt néhány héttel már nem fogták be. A hetek száma attól függött, hogy milyen nagy szükség volt a tehénre. A háziak az ellés előtt megmosták a kezüket és bezsírozták, hogy segíteni tudjanak a tehénnek. Az elléshez hívtak olyan gazdát, aki már tapasztaltabb volt az ilyen dolgokban, ha nem, akkor maga a házigazda vezette le az ellést. Ehhez ugyanis minden gazda értett. Ha világra jött a kisborjú, megsózták egy kicsit, hogy az anyja jobban nyalja. A kisborjút néhány napig az anyja mellett hagyták, később oldalra kötötték egy karóhoz, hogy a tehén

meg ne tapossa. Az első tej egy részét megittatták a borjúval, a többi a moslékba öntötték. Az első tej neve *gyenge tej*, a két-háromnaposat felforralták és ezt a túrószerű ételt *gurászkának* hívták. A kisborjút nyolc hétig szoptatták, vagy a kifejt tejjel itatták. Sokan nem hagyták szopni a borjút, mert az „összetörte a tehén tőgyét”.

A kisborjúknak főleg a *Bimbó*, *Virág*, *Gyöngyi* neveket adták. Gyakran azonban a színükről is elnevezték őket, vagy női, illetve férfinévet kaptak. A születendő borjú nemére következtettek abból, hogy karácsony reggelén ki érkezik először a házba. Ha asszony jön, akkor üszőborjú, ha férfi érkezik, akkor bikaborjú születik.

Az ellés után nyolc-tíz héttel választották el a borjút. Ez úgy történt, hogy egyre kevesebb tejet és egyre több szalastakarmányt, abrakot adtak neki. Egy bőrdarabba szögeket vertek, ezt a borjú orrára kötötték úgy, hogy a szögek kifelé álltak (*szúróka*). Ha a borjú szopni akart, megszurta a tehén tőgyét, így az nem hagyta magát.

A faluban a bikaborjút a *miskároló* herélte ki. A hivatásos miskárolók főleg a Hegyközből jöttek, de gyakori volt az is, amikor öreg tapasztalt pásztorok heréltek. A borjút az istállóban a falhoz szorítva herélték, a sebet zsírral, olajjal vagy *savóval* kenték be. Voltak azonban olyanok is, akik bagólével vagy hamuval dörzsölték be. A miskárolók felszerelése mindössze két kés és az állatot rögzítő kötél volt, amit egy tarisznyában tartott. A hivatásos miskárolók valamilyen hintőport hordtak magukkal, amivel beszórták a sebet. A heréket csak a pásztorok készítették el, megfőzve vagy sütvé fogyasztották.

Istálló

A jószágot télen az istállóban tartották, és ezt az épületet a faluban *ólnak* vagy *istállónak* nevezték. Az istállót rendszerint az utcával ellentétes oldalon, a kert felől építették, a lakóház végébe, azzal egy fedél alá. Csak a nagyobb gazdáknál volt külön az istálló. Még az első világháború előtt előfordult olyan ól, amelynél a jószágok a *pitvaron* keresztül jártak. Elterjedt forma az, hogy az istálló a szoba, konyha és kamra után következik.

Az istálló építéséhez *válykot* is használtak, de gyakoribb volt a *paticsfalú* vagy *vert falú* ól. A vert falat vagy *sárfalat* úgy készítik, hogy először *megvágják* a sarat, és szalmát szórnak rá. Az egészet megtapossák, és villával kezdik rakni a ház falát. Egyszerre 80-100 cm magasságban készítették el, megvárják, amíg kiszárad, és csak akkor folytatják tovább. Ezt a munkát általában jó ismerősök vagy barátok együtt végzik. Az istálló falának soha nem ástak alapot, csak a jól ledöngölt földre rakták.

A kisebb istállókon rendszerint egy, a nagyobbakon esetleg két ajtót hagytak, amit *tolózárral* vagy *akasztóval* zártak. Az istállónak egy kisméretű ablaka is volt, a nagy ólakon még külön *szellőt* is hagytak a jobb szellőztetés érdekében.

Az istállók tetőszerkezete a lakóházával együtt szarufás volt, amit akácfából vagy tölgyfából készítettek. A kisebb gazdák az istálló padlásán tárolták a szálata-karmányt, kukoricát. A tetőt náddal vagy zsúppal fedték hozzáértő emberek. Ehhez a munkához használták a 30-40 cm hosszú *nádfelverőt* vagy a *színvonót*.

Az istálló tartozéka volt a *fészter* és a *pelyvatartó*, sok helyen pedig nyáron a *nyári jászol*hoz kötötték a marhákat. A nyári jászolnak nem volt meghatározott helye a portán, de rendszerint a lakóház mögött vagy a csűr mellé építették fából, és szalmával vagy kukoricaszárral fedték.

Vissen a marhát és a lovat együtt tartották az istállóban. Az ól egyik végében volt a szarvasmarha, a másikban a lovak és egymástól *strajfával* választották el őket. Az istállóban az állatokat a *jászol*ból etették, amit az ajtóval szembe, a fal mellé állítottak. A *jászolyt* fából készítették és a *lábakat* belülről bedeszkázták. A lovak és a marhák jászla között semmi különbség nincs. A jószágot a jászol elején lévő hosszú rúdhoz, a *jászolprém*hez kötik kötéllal vagy láncsal. A kisborjúnak az istálló egyik sarkában kis jászolt készítettek.

Régen a cselédfiúk vagy a legények gyakran az istállóban aludtak egy *dikón*. Világítóeszköznek olajméceszt, később petróleumlámpát használtak. Ezeket falba vert deszkán tartották vagy az ólajtóra akasztották. Az istálló takarításához seprüt, vasvillát és lapátot használtak. A trágyát *sarogjával* vagy *targoncával* hordták ki a *trágyadombra*. A trágyát akkor hordta ki a gazda, ha már úgy látta, hogy *ganajozni* kell. *Hídlást* régebben nem használtak, de most már ismerik a faluban. Először egy gödröt ásnak az istálló legmélyebb pontján, hogy a trágyalé ide folyjék össze. Ezt tölgyfával vagy akácfával fedik be, hogy az állatot elbírja. A hídlást akkor ürítik, ha megtelt.

Alomnak szalmát, sást és olyan takarmányt használnak, amit a jószág már nem evett meg. A szalmát kazalban tartották, amit általában a telek hátsó végén helyeztek el. Ősszel az udvaron és kertben összesöpört falevelet is almozásra használták.

A szarvasmarha takarmányozása, gondozása

A faluban használatos legfontosabb termesztett takarmánynövények: lucerna, lóhere, *bökköny*. A szénát a lecsapolt területeken, réteken kaszálták. A legjobb szénának a vadlóherést tartják, ami az árterületeken belül terem. A szegényebbek az olaszliszakai rétre is jártak kaszálni.

Az első kaszálást rendszerint Péter-Pálkor kezdték, s ezt a szénát *anyaszénának* nevezik. A második kaszálás augusztus közepén, végén volt. Ezt a takarmányt *sarjúnak* vagy *sarnyúnak* hívják. A rokonok segítettek egymásnak a kaszálásban, és ilyenkor mindig a legjobb kaszás ment elől. A kaszások a réten étkeztek. Reggelire szalonnát ettek, ebédre pedig gulyáslevest, disznóhúst, *túrós galuskát* és *kóttessüteményt* vitt nekik a gazdasszony vagy a fia. Az uradalmakban pénzért is kaszáltak, egy napra egy pengőt és egy fél liter bort kaptak. A lekaszált füvet jó idő esetén három nap múlva *forgatták* és 5-6 nap múlva gyűjtötték össze. A *takarást* a

lányok, asszonyok, gyerekek végezték. E munkához kis *gereblyét*, *brúgót*, *favillát* és *rudakat* használtak. A szénát először kisebb csomókba, *rudasokba* hordták össze, majd a férfiak rakták nagyobb *boglyákba*. A boglyarakás úgy történt, hogy amíg érte, a földről rakta a gazda, majd a boglya tetejére állva *betetézte*. Nagysága szerint kétféle boglyát ismertek: *egyszekeres*, illetve *kétszekeres*. A szénát csak boglyába halmozták, de a lóherét és lucernát lecsonkolt fára vagy háromágú, ún. *spanyollosas* szárító állványra rakták. A takarmányt a gyakori tüzesetek miatt csak szeptember végén vagy októberben szállították haza. Ilyenkor a szekér két oldalára egy-egy rudat kötöttek, hogy növeljék a rakodási felületet. A szénahordáshoz legalább két ember kellett: az egyik adogatta a szénát, a másik rakta a szekeret. A szekér sarkain *szarvat hajtottak* és e közé tették a szénát. A szekér rakása általában a férfiak dolga volt, de a szénát a nők is *feladogatták*. A takarmányt az udvar félreeső részén kazalban tárolták vagy a *csűrben*, esetleg a padláson helyezték el.

A szénaféléken kívül a szarvasmarha téli takarmányozására használták az árpaszalmát, zabszalmát, töreket, kukoricaszárát, répát, tököt és darát. Ha kevés volt a széna, akkor télen *szecskát* etettek a marhával. A szecskát a csűrben vágta meg kerekesszecskavágón tavasz-szalmából (árpa és zab) és szénából, illetve lóheréből. Télen töreket is etettek a jószággal, utána egy *pofa szénát* kapott. A szecskavágáshoz általában három ember kellett: egy etette, kettő hajtotta. Egy alkalommal több napra való szecskát készítettek, amit a csűrben tároltak és alkalmanként kosárral vitték be az ólba. Gyakori volt, hogy az egy etetéshez szükséges szecskát az istálló egyik sarkában elhelyezett *szecskaládában* tartották. A kazalban tárolt szénát *horoggal* húzták ki, és villával vitték az állatok elé. Amikor alul már sok szénát kihúztak, akkor felülről kaszával vagy *szénavágóval* levágták. Tél elején kukoricaszárral is takarmányozták a marhát, amit a faluban *górénak* vagy *csutkának* neveznek. Az etetésig csomóba rakva a kertben állt a kérébe kötött kukoricaszár. Két marhának egy alkalommal egy kévét adtak. A marhák csak a levelét ették meg, a szárát meghagyták. Ezt a maradék takarmányt *ízéknek* nevezték és folyamatosan eltűzelték.

A téli takarmányozás a legeltetés befejezése után, tél elején kezdődik és májusig tart. Télen kétszer etettek: reggel és délután. A gazda reggel 3-4 órakor kelt fel, sőt adott a jószágnak, kitakarította a jászolt és elkezdte az etetést. A tehén reggelre *csutkát*, töreket és szénát kapott, de a fejőstehénnek és az ígás állatoknak répával kevert darát is adtak abraknak. Ezt a szalastakarmányok után kapták *abrakosládában*. Előfordult, hogy az öregebb tehénnek moslékot is adtak. A gazda az etetés alatt *hányta ki* a trágyát és *pucolta* meg a jószágot *vakaróval* és *kefével*. Ezeket a szerszámokat boltban vásárolták és az istállóban egy polcon tartották. Az etetés után az állatokat kihajtották a kúthoz és a *válóból* itatták meg. A faluban sok gémeskút volt, a válókat pedig fatörzsből faragták. Télen előfordult, hogy *vödöröztek*, vödörrel hordták be a vizet az istállóba.

Nyári legeltetés

Azokat a pásztorokat, akik a hazajáró marhákat legeltették, *csordásoknak*, azokat pedig, akik egész nyáron éjszaka is kint maradtak az állatokkal, *gulyásoknak* nevezték. A falu közösen fogadta a pásztorokat, a *legeltetési társulat elnöke* és a *választmányi tagok* választották. A faluban két legeltetési társulat volt, az egyik a gazdaközösségé, a másik a közbirtokosságé. A társulat legfontosabb tisztségviselői: *elnök, jegyző, pénztárnok, gazda*. Az elnök irányította az egész társulatot, a jegyző készítette a jegyzőkönyveket és az adókimutatásokat, a pénztárnok beszédte a legelőbért és intézte a pénzügyeket, a gazda az apaállatok gondozására felügyelt.

A faluban a két legeltetési társulatnak külön csordása volt. A pásztorok maguk jöttek ajánlkozni, és közülük választották ki a legmegfelelőbbet. Régebben csak magyar ember lehetett pásztor, ma már előfordul cigány is. Minden évben rendeztek választást, volt, amikor elküldték, volt, amikor megmaradt a pásztor, az utóbbit nevezték *marasztásnak*. A pásztort már októberben megfogadták és január elsején kellett beállnia. Ha a régi pásztor maradni akart, akkor az elnök megkérdezte egy-két gazdának a véleményét. Ha ők is úgy gondolták, hogy maradhat a pásztor, akkor megmaradt. Olyan is volt, amikor összegyűltek a vezetőségi tagok, és ők döntötték el, ki legyen a pásztor. Év végén az egész legeltetési társulatot összehívták, s ekkor volt a *számadás*. A gazdák ilyenkor mondták meg, hogy jónak találják-e a pásztort és megmaradhat-e vagy nem. A számadáson a vezetőség ismertette, hogy mennyi kiadása és bevétele volt a társulatnak.

A pásztornak régen újévkor kellett beállnia, újabban áprilisban. A más faluból jött pásztornak a legeltetési társulat biztosított *pásztorházat*, ott lakott az egész családjával. A holmijai átszállításáról a társulat gondoskodott.

A pásztornak a csorda nagyságától függően egy vagy több bojtárja volt, rendszerint a gyerekei közül. A bojtárból akkor lett pásztor, ha önállóvá vált, vagyis megnősült.

A faluban a marhapásztornak volt a legnagyobb becsülete.

A pásztor fizetése főleg természetbeni volt: 28-30 q termény (fele búza, fele árpa), egy kis krumpli, *paszuly*, borsó és egy kevés pénz, amit *angoriának* neveztek. Ha valakinek délre hazajáró tehene volt, attól a pásztor évente egy fél kenyeret kapott. Az első kihajtáskor adták még a pásztornak az ún. *bocskorpénzt*. Régebben előfordult, hogy a magános pásztor ebédet is kapott a gazdától. A pásztor bérét a választáskor egy összegben állapították meg, majd elosztották a marhák számával és így megtudták, hogy egy tehen után mennyit kellett fizetni. A fizetésen kívül a pásztor 600-800 négyeszőgöl földet is kapott a falutól.

A pásztorok nem jártak templomba, vagy csak nagyon ritkán. Karácsonykor kántálni járt a pásztor, elkürtölt az ablak alatt egy egyházi éneket és köszöntőt mondott. Ezért bort és *kőtt tészta*t kaptak az ablakon keresztül. A pásztorok még most is járnak kántálni a családjukkal együtt. Ha a pásztor azok közül, akinek az állatait őrizte, nem ment el valakihez kántálni, az nagyon nagy sértésnek számított.

Újévkor, húsvétkor, pünkösdkor, cséplés és disznóölés idején a reggeli kihajtáskor kapott a pásztor egy kis pálinkát és tésztafélét.

A pásztor öltözete: nagy karimájú keménykalap, lobogós ujjú ing, *rézgombos mellény*, széles gatyá, szűr, nyáron bocskor, télen csizma. Volt külön ünneplőruhájuk is. Az öltözőküket a vásáron vették. A pásztor felszereléséhez tartozott a faragott bot, díszített *karikás*, bőrtarisznya, *sallangos zacskó* és a tajtékpipa. A bojtárok öltözete és felszerelése is hasonló volt. A pásztorok a rövid nyelű karikást használták. A nyele faragásokkal, berakásokkal, bőrsallangokkal volt díszítve, az ostort pedig szíjból fonták. Ha hajtották a csordát, vagy össze kellett terelni az állatokat, ezzel csaptak közéjük. Általában magukkal hordták az ostort, ha nem, akkor a kútágasba vert szögére akasztották. A bot legegyszerűbb díszítése az volt, hogy még fiatal korában bevagdalták a botnak való hajtást, és ott görcsök keletkeztek. A botot mindig magukkal hordták, jó volt rátámaszkodni a legelőn. A bot végére faragott csontot vagy ólmot is tettek.

A pásztor mindig annyi kutyát tartott, amennyire az állatok tereléséhez szüksége volt. A kutyákat egymástól szerezték be és a legelőn tanították a csorda terelésére. Még kiskorában lecsípték a kutya metszőfogait, hogy meg ne harapja az állatokat.

A legeltetést májusban kezdték és október végéig tartott. A pásztor még napfelkelte előtt kürtöléssel jelezte, hogy ébredjenek az asszonyok, fejjék meg a teheneket. *Fejőre nevezetű nótának* is mondták. Napfelkeltekor kürtszóval ment végig a falun, és hajtotta ki a legelőre az állatokat. Délre csak a fejősteheneket és a borjasokat hajtották haza, a többiek a gémeskútnál, a *dellőn* deleltek. A legelőt négy részre osztották és szakaszosan legeltették. A csorda szétterülve legelt, elől ment az egyik bojtár, hátul a pásztor. Ha a csorda hátulját kellett előre zavarni, akkor rákiáltottak a kutyára: „Eriggy a hátuljára”!, ha vissza kellett fordítani a csordát, akkor: „Eriggy az elejére”! – kiáltottak a kutyára. Az elveszett jószágért a pásztor felelt. Azokra az állatokra raktak csengőt vagy kolompot, amelyek elkóboroltak, vagy vezérállatok voltak.

A pásztor a marhák viselkedéséből meg tudta állapítani, hogy milyen idő lesz. Ha a jószágok mozgolódtak, nem fértek a bőrükben, akkor eső jött. Az idő múlását a következőképpen állapították meg. Beverték egy nagy szöget a kútágasba, és egy kör mentén egyenlő beosztásokat rajzoltak. A szög árnyéka a nap állása szerint változott, ebből tudták meg, hány óra van.

A legelő a legeltetési társulathoz tartozó gazdák közös tulajdonát képezte. Azt, hogy egy gazda mennyi állatot hajthatott ki a legelőre, a föld területe határozta meg. Egy *fertály földhöz* egy *legelőjog* tartozott. Egy jogra egy kifejlett marhát, *számosmarhát* vagy két *növendéket* hajthattak.

A naponta hazajáró csordán kívül két gulyája volt a falunak. Az egyik a *szűzgulya*, amelyikbe a növendékállatok tartoztak, a másik az *ökörgulya*. A két gulyát Olaszliszkára hajtották, mert ott jóval nagyobb és jobb minőségű legelő volt. Mindkét gulya május elejétől novemberig maradt a legelőn. A két gulyának külön-

külön volt gulyása, akik bojtárt fogadtak maguk mellé. A gulyás bére állatonként 10 liter búza és egy kevés pénz volt. A gulyának fából *karámot* ácsoltak éjszakára, de ha hidegebb volt az idő, akkor karám nélkül is együtt maradt a gulya. A gulyásoknak egy vesszőből font kunyhó szolgált menedékkül. Ősszel, amikor már hidegebb volt, a pásztorok a gulya közé feküdtek. A gulya az 1960-as években a termelőszövetkezet megalakulása után szűnt meg.

A szarvasmarha haszna

A tinót 3-4 éves korában, főleg tavasszal törték be. A tinókat úgy jármolták, hogy előreötöttek két tanult ökröt és utána a két tinót. Volt úgy is, hogy csak két tanulatlan tinót fogtak a járomba. Ilyenkor az egyik ember ment a tinók előtt, a másik pedig kötéllel irányította őket. Szántásnál a barázdában jobb oldalon ment a *hajzás*, a bal oldalt *kezesnek* hívták, s ezt vezette a gazda. A tinókat a férfiak törték be szekérbe fogva. Ha a tinó nem indított, megverték. Ha a kezes ökörnek jobbra kellett tolnia, akkor azt mondták neki: *csáá*, ha balra akartak kanyarodni, akkor a jobb oldalra szoltak: *prukk* vagy *prikk*, illetve: *hó ide nee*. Az irányító szavakat a járomhoz szoktatáskor tanítják a tinókkal. Amelyik szót mondták, abba az irányba húzták a betanításkor az állatot a szarvára kötött kötéllel. Nyáron zöld gallyat raktak a szarvukra, ami menet közben elzavarta a legyeket. A tinó betanításához kb. két hét kellett. Bikát nem törtek igába, de hogy el ne puhuljanak, rönköt húztak velük.

A jármos teheneket rendszeresen fejték. Ha friss ellős volt, akkor naponta háromszor, télen, és ha nem volt friss fejős, akkor kétszer fejték. Az igástehen kevesebb tejet adott, mert vagy *eljárta* vagy elcsorgatta a tejét. A tehenet csak akkor vezette a gazda bal oldalról, ha ki kellett térni valami elől, vagy másik útra kellett fordulni. Máskor azonban felültek a szekérre vagy a *rúdra*, hogy könnyebb legyen legrani, ha a tehen rosszfélre megy. A szarvasmarha irányítására kevesen használtak gyeplőt, ezt *pányvakötélnek* nevezték.

Ha két különböző erejű marhát fogtak a járomba, akkor az erősebb felől a jármot a szekérrúdhoz kötötték, hogy ne tudja a másikra tolni. A járom részei: *toló*, *aljdeszka*, *bélfa*, *járomszögek*, *nyakszög*. A járom legfontosabb részét, a *tolót* a Hegyközből hozták, a többi részt pedig maguk a gazdák faragták ki. A *járomszöget* régebben keményfából készítették, de gyakori a vas járomszög is. A *nyakszög*, amivel a szekérrúdhoz rögzítették a jármot, mindig vasból készül. Betöréskor a jármot zsírral kenték be, hogy ki ne sebesedjen a marha nyaka. Azt a marhát fogták be először, amelyik nyugösebb volt, a jó ökör vagy tehen a *körne* szóra magától bedugta a fejét a járomba. Ha a két marha két irányba járt, akkor a szarvukat a rúdhoz kötik, vagy csak egyszerűen veréssel szoktatják le róla. A teheneket kenderből font ostorral hajtották. Ahol ökör volt befogva, ott a *restellő ostort* használták. Ennek 2 m hosszú volt a nyele, a kenderből font része pedig 2,5 m. A marhákat főleg szántásra, terményszállításra használták, de a piacra és a malomba is jártak velük.

A fejőstehenek száma elsősorban a vagyoni helyzettől függött. A szegényebbek a fejőstehenet igázták, de az ökörről és lóval gazdálkodók is tartottak néhány fejőstehenet.

A fejés az asszonyok dolga. Mindig ülve és a tehén jobb oldaláról fejtek. A fejéshez tiszta vizet vittek, amivel lemosták a *tőgyét*, majd puha ronggyal letörölték. A fejődedényt *zsojtárnak* vagy *rocskának* hívták, és a bognárok készítették Erdőbényén és Tokajban, főleg fenyőfából. A *fogantyúval* szemben volt a kiöntő, amit *pintyökének* is neveztek. Fejés közben négy lábú székre ültek, amit a házigazda készített.

A tejet saját szükségletre és eladásra fejték. Eladni a pataki, tolcsvai és lisztkai piacra hordták, ma a termelőszövetkezet gyűjti be.

Az ellés után fejt friss tejet *gyenge tejnek* hívták. A tejet *csuprokban*, más néven *köcsögökben* tárolták, a tejfelt *szilkébe* rakták és vajat köpültek belőle. A fennmaradt folyadék neve *író*, amit *törtkrumplival* vagy *szárazkrumplival* fogyasztottak. Az aludttejet lábasba tették és gyenge tűzön melegítették. Ha össze-ment, akkor egy ritka szövésű zacskóba öntötték és valahová felkötötték, hogy a *savó* kicsorogjon belőle. A savót az állatoknak adták moslékba, de volt olyan is, hogy az emberek itták meg, mert azt tartották róla, hogy tisztítja a tüdőt. A túróból *tejfeles túrót*, *túrós sztrapacskát*, *túrós gombócot* és *túrós derelyét*, más néven *restderelyét* készítettek. A túrót oltott mésszel összekeverve az asztalosok ragasztóanyagnak is használták.

Túrót eladásra is vittek a piacra. Ilyenkor darabokra vágták, vagy gömb alakúra gyúrták össze, ez volt a *csomótúró*. A piacon nem volt külön mérték a mérésére, hanem a csomóknak állapították meg az árát.

A vaját fából készült *küpillővel* készítették. Ellés után, amikor még sok a tej, hetente kétszer is köpültek vajat. A csuprokat, köcsögöket egy fából készített és az udvaron felállított *csuporszáritón* szárították.

Eladásra csak a módosabb gazdák hizlaltak öregedő jószágot, újabban a bikákat is hizlalják. A hizlalást a tél elején kezdték el és februárban, március végén adták el a jószágot kupeczeknek, vagy a *székgazdák* (mészárosok) vették meg, illetve vásáron értékesítették. A hizlalás idején zab-, kukorica- és árpadarát, lóherét és jó szénát etettek a marhával.

A vásáron olyan jószágot vett mindenki, amilyenre éppen szüksége volt. Ha eladták az igásat, mert nem volt jó a gazdának, akkor vett helyette egy másikat. Vagy ha volt 3 tejelője, de nem volt csak egy igása, akkor eladott egy tejelőt és vett helyette egy igás állatot. Nagy marhavásárok Tokajban, Bodrogkeresztúron, Rakamazon voltak, kisebbek pedig Sárospatakon és Olaszlisztkán. A vásárra hajtás előtt a marhát szépen megtisztították, a szarvát zsírral kenték be, hogy fényes legyen. A hizlalás végére az állat *megvetkezett*, vagyis lehányta a régi szőrt. A vásárra korán reggel indultak és külön csoportba állították az ökröket és fejősteheneket. Ha valaki levágásra vett jószágot, megtapogatta a *farát*, a *szegvít*, és így állapította meg az állat kövérségét. Ha igázásra vették a jószágot, akkor megvezettették, és azt

nézték, hogy nem veri-e össze a lábát. Az alku megkötése után az fizette az áldomást, aki eladta a jószágot.

A faluban vágóhíd is volt, ahol minden pénteken vagy szombaton vágtak marhát. Volt olyan eset is, amikor az állatot *sakter*, más néven a *meccő* vágta le. Marhát vágtak még kényszerhelyzetben is, pl. amikor az állatnak eltört a lába vagy olyan betegsége volt, amit nem tudtak meggyógyítani.

A faluban az elhullott jószágot a *dögtér*be vitték. Ez a falutól távolabb lévő terület volt, ahol elásták az elpusztult marhát.

A szarvasmarha trágyáját a szántóföldek javítására használták, ezenkívül még a lakóházak földpadlóját is ezzel kenték be hetente egyszer, a hétvégén, hogy ne repedezzen fel a föld. Ez úgy történt, hogy egy kis trágyát sárral és vízzel összekeverve *mázoló csutakkal* a földre kenték a háziasszonyok. Még akkor is bekenték a padlót, ha meszelés közben mészs csöppent rá, ez befedte.

Vissre csak a második világháború után került állatorvos. Addig a beteg állatokat hozzáértő emberek gyógyították. A gyógyításért pénzt nem fogadtak el, csak ételért, italért csinálták. A kovács is értett az állatgyógyításhoz. Főleg érvágást alkalmazott, és a vér színéből állapította meg, hogy mi baja van az állatnak.

A szarvasmarhával kapcsolatos babonák, hiedelmek közül a rontás ellen a faluban is védekeztek. Sokan hitték, hogy a boszorkányok megrontják a tehenet és ilyenkor véres tejet ad. Boszorkánynak azokat az asszonyokat tartották, akinek sok tejet adott a tehene. A rontás ellen úgy védekeztek, hogy átfúrták a tehen szarvát és pamutot tettek bele, az ólajtóra pedig mésszel keresztet mázoltak. A megrontott tehenet tömjénnel megfüstölték, vagy vízbe 9 darab faszenet tettek és ezzel mosták meg a jószágot. Luca napján megfüstölték a teheneket, hogy ne fogjon rajtuk a boszorkány rontása. Ezen a napon két seprűt tettek az istállóküszöbre, rá egy ponyvát, s ezen keresztül háttal tolták be a tehenet, így hitük szerint a boszorkány nem ronthatta meg.

Azt tartották, hogy a dús szemöldökű, éles, barna szemű asszonyok szemmel meg tudják verni a kisborjúkat. A beteg állatot lepedővel letakarták és parázs fölött tömjénnel megfüstölték.

Lótartás

A ló tenyésztése

Lovat főleg a nagygazdák tartottak, de a zselléreknél is előfordult, hiszen néhányan éppen a lóval való fuvarozás biztosította a megélhetést. A nóniusz, arabs, lipicai, angol telivér lovakat szerették, ezek közül is a deres, pej és egér szőrűeket.

A faluban két *csődör* volt, mindkettő az államé. A csikót 3 éves korában, tavasszal vitték csődörhöz, *fedeztetésnek* vagy *hágatásnak* nevezték. A hágatást a *csődörös* végezte, akinek *kisegítője* volt. A kanca hátsó lábaira *bocskort* húztak,

hogy meg ne rúgja a csődört. Vastag posztóból és bőrből készítették, és csatos szíjjal kapcsolták a *csülökre*. A gazdák 50 kg zabot adtak a hágatásért.

A hasas lovat jobban kímélték, vigyáztak rá, hogy meg ne *húzassák*. Ellés előtt elkarámolták, hogy a másik ló meg ne rúgja, „*strajfa közé tették*”. A hasas lóval ugyanazt a takarmányt etették, mint a többivel. Sokszor egészen az ellésig dolgoztatták.

A ló mindig az istállóban ellett, és nem nagyon segítettek neki, mivel úgy mondják, hogy a ló nagyon könnyen ellik. A kiscsikót 7-8 hónapos koráig az anyja mellett hagyták, csak az elválasztás után kötötték külön jászolhoz, ami az anyja *fáránál* volt. A kiscsikónak születése után rögtön nevet adtak. A leggyakoribb csődörnevek: *Sanyi, Bogár, Rigó, Kesely, Csillag, Remény*. Kancanevek: *Olga, Baba, Marcsa, Margit, Julcsa, Bözsi*. Ellés után 9 nap múlva vitték ismét fedeztetni a kancát, és két hét múlva fogták könnyebb teher elé.

A csődörceikót általában 3 éves korában herélte a *miskováló* vagy az állatorvos. A miskováló tavasszal jött és egyszerre több lovat is kiherélt a faluban. A csikót az udvaron leterített szalmára döntötték úgy, hogy a lábait kötéllel összehúzták. Volt olyan gazda, aki herélés előtt nem adott enni a lónak, hogy amikor ledöntik, ne-hogy valami baja legyen. A miskoválók éles késsel heréltek, a sebet zsírral, olajjal vagy savóval kenték be. Gyakran emberi vizelettel locsolták. Herélés után járkáltatták a lovat, és csak másfél hét múlva fogták be újra. A kiherélt lovat *heréltnek* nevezték.

A lovak takarmányozása, igázása

A lovat a szarvasmarhával egy istállóban tartották, de *strajfával* választották el egymástól.

A lónak – a gazda tehetsége szerint – naponta kétszer, nagy munkák idején háromszor adtak abrakot. Az abrakot általában a kamrában, a *zabos ferslógban* tárolták. Kukoricadarával, zabbal abrakoltak, egyszerre 20-30 kilót is készítettek. Az abrakot a jászolból etették. Emellett szálastakarmányokat – réti szénát, lóherét, lucernát, árpaszalmát – etettek. Ezeket a takarmányokat a jászol fölötti *rácsba* rakták. A rács létra formájú alkalmatosság, amit a falba vert karókra helyeztek és felül a padláshoz rögzítették. Újabban a lovat is takarmányozták búzaszalmából és kukoricaszárból vágott szecskával. A szecskavágás legrégebbi módja az, amikor a *górét* és a szalmát egy tuskón baltával vágják össze, és sós vízzel keverve etették. Ma már csak kerek szecskavágót használnak.

A lovat mindig rendszeresen takarmányozták, a rendes gazda még nagy munkák idején is kifogta a lovat és úgy etette. Nyáron *válóból* itatták a lovakat, csak télen fordult elő, hogy vödörrel hordták be a vizet az istállóba. Régen szokás volt tavaszi időszakban csoportosan legeltetni a lovakat. Az is előfordult, hogy a csordával együtt legeltették a lovat, de ez veszélyes, mert a teheneket megrúghatja.

A hosszú téli éjszakákra szénát vagy árpaszalmát tettek a lovak rácsába, és a gazda többször kiment megnézni az állatokat.

A lovat a reggeli etetés idején a gazda pucolta kefével, vakaróval, a sörényét még fafésűvel is ápolta. A vakarás, kefézés után egy marék szalmából két csutakot készített és ezzel egyszerre csutakolta a lovat. A harapós lovat pucoláskor lenyűgözték. Ha megizzadt a ló vagy sár volt, akkor este is csutakolták. Amikor a gazda megtisztította a lovat, a vakaróval barázdákat húzott az istálló előtt, hogy mindenki láthassa, hogy tiszta a jószág. Ha sár volt, felkötötték a lovak farkát. Kétféle kötési mód volt: a *kurvás* volt az egyszerűbb, akik jobban értettek hozzá, azok *csapóra* kötötték. Lakodalom idején szalagot fontak a lovak farkába, nyakukba csengőt is akasztottak.

A csikót általában 3 éves korában vitték a kovácshoz. A faluban két kovács dolgozott, a lovak patkolását *vasalásnak* nevezték. Ilyenkor megkötötték a lovat, a gazda fogta a lábát, a kovács meg patkolta. Volt a műhely mellett négy oszlop vagy *culáp*, e közé vezették be a rúgós lovat. *Pipát* tettek az orrára, amivel megszorították az orrát, így könnyen felemelhették a lábát. Ezt a módszert *ökörvasalásnak* nevezték.

A csikókat kétéves korukban kezdték a hámoshoz szoktatni. Ez úgy történt, hogy az anyja mellé fogták és először csak könnyebb terhet húztak velük. Ezt úgy nevezték, hogy *lógóba*, *könnyesdibe* fogják a csikót. Ekébe csak akkor fogják, ha a hámos már megszokta. Rendszerint az anyjával szántott, ilyenkor először az anyja ment a barázdában, később *forgatták* a csikót, hogy mind a két oldalt megszokja.

A lószerszámokat Sátoraljaújhelyben, Nyíregyházán szíjgyártóktól vásárolták. Kétféle zablát használtak: a *trenzli* vagy *német zablát* és a *feszítő* vagy *karikás zablát*. A feszítő zablát biztonságosabbnak tartották. A *kantárt* és a *hámos* cifra sallangok díszítették. A lószerszámokat a kamrában tartották, mert az istálló levegőjében hamar tönkrement volna. Csak akkor ápták a szerszámokat, amikor már kezdtek használttá válni. Ekkor *lukréciával* vagy bőrpuhító zsírral kenték be. Egy jó lószerszám 15-20 évig is eltartott.

A lovat úgy fogta be a gazda, hogy még az istállóban rátette a hámos, fejére a kantárt, kivezette az udvarra, rákötötte a *hámfára* az *istrángot* és végül bekapcsolta a szíjakat.

A székér részei: *tengely*, *kerék*, *sorogja*, *lőcs*, *szekéralja*, *hámfák*, *székéroltal* és *székérrúd*.

A jobb oldalra fogott lovat *rudasnak*, a bal oldalit *nyergesnek* nevezték. A tanuló, *lógóscsikót* mindig jobb oldalra kötötték és csak az anyja után fogták be. A fogatolás sajátos módja volt, amikor három lóval húzták a szekeret. A harmadik, *lógós* lovat is hámba fogták, a szekeret a hátsó tengelyhez erősített *lógós rúddal* húzta. A lovak irányító szavai: indításkor: – *No!*; megálláskor: – *Hóó!*; balra: – *Hozzá!*; jobbra: – *Tülled!* A lovat *gyeplővel* irányították a székérről. Hétköznapi deszkán ültek, amit ünnepélyesebb alkalmakkor *karosülésre* cseréltek ki. Szántáshoz is ugyanazt a gyeplőt használták, meghosszabbítva.

Eladásra is neveltek lovat, amit kupeczek vásároltak fel, de egymásnak is eladták. A gazdák jobban szerettek vásáron venni lovat. Megfigyelték ilyenkor, hogy nem kehes-e, nem *pókos*-e, a korát pedig a fogából állapították meg. Az újonnan vásárolt lovat hazavitték, és azonnal bekapcsolták a gazdálkodásba.

Sertéstartás

Saját szükségletre és eladásra egyformán tartottak disznót. A malacok száma elsősorban a család vagyoni helyzetétől függött, de egy disznót még a zsellérek is igyekeztek tartani. A hizlaláshoz szükséges takarmányt részes munkával keresték meg. Általában mangalicát tartottak a zsírjáért.

A sertésállomány beállítása, tenyésztése

A sertéseket a *disznóól*ban helyezték el, ami elé *karámot* is építettek. Az ól a *hátsó udvarban* állt, külön az istállótól. A falát deszkából készítették, vagy levertek néhány karót és vesszővel befonták. Volt úgy, hogy a kismalacoknak hídlásos disznóólat készítettek. A disznóólat szalmával fedték, arra pedig két *culákot* raktak, hogy el ne vigye a szél. Padlás is volt a disznóólon, ahová a tyúkok tojhattak. Az ólat annyi részre osztották, ahány disznó volt. A disznóólat a gazda építette, nem meszelték, csak járvány idején, ha kötelező volt. A disznók favályúból ettek.

A sertésállomány beállítását kismalaccal vagy hasas disznóval kezdték. A disznókat Patakon, Tokajban, Nyíregyházán, Gáván vették a heti vagy a havi vásárokon. A gazda és a gazdasszony együtt ment vásárolni, mert ha nem volt szekér, hazahajtották a malacot. A vásárlásnál arra ügyeltek, hogy jól eszik-e a disznó, nem szomorú-e, mert akkor biztos van valami baja. Régen a mangalicát vették jobban, mert annak sok zsírja van. A hízót ősszel vásárolták, az anyakocát inkább tavasszal. Ezeket addig zárták az ólba, amíg meg nem szokták a helyet.

A disznót hat hónapos korában eresztették a kanhoz. A *rühető* kocát arról lehetett megismerni, hogy nem evett, kuncogott és megnőtt a *megyi*. A rühetés a pásztor házánál történt vagy a nyájban. A falunak egy-két kanja volt, ezeket a *kon-dás* gondozta. Ezért kapott egy malac után egy vagy fél véka krumplit, egy-két liter babot és egy kis pénzt. A kan is kijárt a legelőre.

Az a jó, ha a disznó őszre vagy tavaszra *fial meg*. Az anyakocát fialás előtt egy héttel már nem engedték a nyájra. Fialáskor a koca csomóra rakja a szalmát, fészket készít a kismalacoknak. Arra kellett néha vigyázni, hogy agyon ne nyomja a kismalacokat. Az anya a fialás után jobb takarmányt kapott – krumplis moslékot adtak neki korpával és árpával –, hogy több teje legyen. A malacokat nyolchetes korukban választják el a kocától, de már négyhetes korban tört krumplit és árpadarát is kaptak. Az anyakocát fialás után 4-5 héttel már kiengedték a legelőre és 8-9 hét múlva *bűg* fel újra. A kismalacoknak soha nem adtak nevet, esetleg, ha a gazdasszony nagyon kedvelte valamelyiket, *Kicsinek* vagy *Kucukámnak* becézte.

A kanokat vagy a pásztor vagy hozzáértő parasztember herélte ki nyolchetes korukban. Most már az állatorvos heréli. A kivágott herét a kutyának dobták. A kockákat ősszel miskárolták.

Legeltetés

A disznókat nyáron reggel 5-6 órától este 6-ig a külön disznólegelőn tartották. A nyáj őrzőjét *kondásnak* nevezték, akit újévkor fogadott a *legeltetési társulat* vagy *bizottság*, általában egy évre. A kondás mindig a falu legszegényebb embere volt. A fizetséget természetben kapta, a mostani kondásnak azonban már készpénz fizetése van. Egy malac után egy vagy fél véka krumplit és egy-két liter *paszulyt* fizettek. A kondás vagy a pásztorral közös házban, vagy a maga készítette kis vályogházban lakott a falu szélén.

Reggel a kondás mindig későbbben hajtott, mint a csordás. Ökörszarvból készült kürtön kürtölt, a háziasszonyok erre a jelre hajtották ki az utcára a disznókat. Első kihajtáskor minden családból ketten-hárman hajtották a disznókat vagy kukoricával csalogatták a legelőig és ott a kondás gondjaira bízta. A kondásnak a bojtár segített és volt egy-két kutyája is. A kondás felszerelése: *kürt, bot, karikás ostor*. Az ételmet egy vászontarisnyában, a *szeredásban* hordta magával. A nyáj delelőhelye víz közelében és fák árnyékában volt.

A kondást megbecsülték a faluban, bár a pásztorok között a legalacsonyabb rendű volt.

Nyáron a legelőre járó disznónak is adtak kevés moslékot reggel és este.

Hizlalás, disznóölés

A disznót augusztusban fogták be hízőnak, amikor már bővebben volt takarmány. Napjában háromszor kapott az ólban kukoricát, darát, utána pedig ivóssal is ellátták. A disznó körüli munkát, így az etetést is, rendszerint a gazdasszony végezte. A férfiak csak a disznóól takarításában segítettek. A disznót elsősorban saját szükségletre hizlalták, de a módosabbak el is adták a hízót.

A disznóölés ideje december, január hónap, amikor már jól meghízott. A disznóölést megelőzte a bevásárlás, a háziasszonyok *gerslit*, borsot, paprikát vettek. A disznóölés reggelén a háziak és a segítségül hívott rokonok korán keltek. A háziasszony pálinkával kínálta meg mindenkit. A disznót rendszerint a gazda vagy hozzáértő ember vágta. Szerdán és pénteken sosem vágta disznót a böjt miatt. A gazda és a férfiak feladata volt a disznó perzselése, felbontása, ők sózták be, töltötték a hurkát, kolbászt. A háziasszony főzte a *gerslit*, a segítségül hívott asszonyok pedig a belet tisztították, *hurolták*.

Mielőtt a gazda leszúrta volna a disznót, kötelet kötöttek a lábára és azzal húzták ki a disznóólból. Ehhez volt leginkább szükség segítségre. A disznót a nyakánál szúrták le, a vérét tálba eresztették. A perzselés az udvaron történt szalmával, közben villával igazították. A perzselés után szalmacsomóval ledörzsölte a *pernyét*,

majd késsel tisztára kaparta a disznó bőrét. Kaparás közben meleg vízzel öntözték. A disznót a hasáról bontották még az udvaron, majd bevitték a konyhába. Csak ezután ültek le reggelizni. Sült vért ettek és boros teát ittak. Délelőtt bontották szét a disznót, készítették a hurkába, kolbászba való tölteléket. Az asszonyok pedig *torost* (toroskáposzta) készítettek ebédre. A disznóölés során használatos eszközök és szerszámok: *disznóölő kés, hurkatöltő, sózóteknő, fatálak*. Délután töltötték és főzték meg a hurkát, kolbászt, süttették ki a tepertőt, sózták be a szalonnát és a húst.

Este *disznótort* rendeztek, amire a rokonságot is meghívták. Vacsorára húsleves, sült húst, hurkát, kolbászt, torost ettek és bort ittak.

Másnap a gyerekek hordták szét a *kóstolót* a rokonoknak, szomszédoknak. A tányérra rakott húst, kolbászt, hurkát *kenyérruhában* vitték.

A zsírt *bödönben* és *cserépfazikban* tárolták. A szalonnát és húst sózóteknőben sós vízzel locsolták, majd füstölőbe vitték. Régen a pitvar fölött a szabadkéményben füstölték a sonkát és a szalonnát egy hétig. Ma már külön épített *füstölőben* tartósítják a húsféléket, ahol fűrészporral tüzelnek. A füstölt húst, szalonnát a kamrában tárolják.

Baromfitartás

Vissen az aprójószágot együttesen *apróléknak* vagy *baromfinak* nevezik. A két világháború között főleg tyúkot, libát, kacsát, gyöngytyúkot és néhol pulykát is tartottak. A gyöngytyúkot régen és most is *gyöngyösnek* hívják. A gyöngytyúk szeret magasra szállni, ezért palánkkal, vagyis magas deszkakerítéssel kerítették körül. Nem is nagyon szerették a gyöngytyúkot tartani, mert még a kút *korbájára* is felszállt. A baromfitartás régen nem pénz kérdése volt, mert keltették a kiscsirkét.

A baromfit az ún. *kurnyikban*, *tyúkketrecben*, tyúkólban vagy *tyúküllőben* tartották. Amíg a Gérus-tó nem volt „kanalizálva”, addig a kacsák, libák oda jártak le, néha napokig is elmaradtak, de ott megtalálták a szükséges élelmet. A tyúkólat az udvar hátsó részén helyezték el, fából vagy vályogból építették. Ehhez deszkaföljárót készítettek, amit *láptónak* neveznek. A tyúkok szeretnek a meggyfán és az eperfán ülni, így estére a gazdasszonynak össze kellett őket szedni. Ezen kívül a tyúkok a *disznóól padon* (padlás) is hálnak.

A sárga kendermagos, fehér és fekete tyúkok nem mind egyformán jó kotlósok. Inkább az aprófajta, kisebb parasztyúk ült meg a tojáson. Ezeket nem kellett rostával leborítani, csak amelyik nyugtalanul keltett. A keltetést márciusban, áprilisban végezték. Az ültetés előtt gyertyafénynél vagy lámpánál megnézték a tojást, hogy van-e benne szem, s ha volt, akkor alárahatták. Ha valaki tyúkot akar ültetni, akkor először a maga tyúkjá alá rakja a tojást, mert ha másnak adna hamarabb, az elvinné a szerencséjét. Tyúkültetés idején, ha vendég érkezett a házhoz, gyorsan leültették, hogy a kotlós is nyugodtan üljön a tojáson. Ugyanezért kellett a gazdasszonynak karácsony viliáján sokat ülni az asztalnál. A tyúk alá akkor igyekeztek rakni a tojást, amikor a templomból jönnek kifelé az emberek, hogy a csirkék úgy

keljenek ki, ahogy az emberek özőnlenek ki a templomból. A tyúknál kb. másfél hét, a kacsánál két hét múlva ismét megnézték a tojást. Ha sötét volt, akkor megmaradt, *megkötött* a csirke. Volt, aki tíz kotlót is ültetett egyszerre és ha szerencséje volt, mind jól keltett. Általában délután vagy este rakták a kotlós alá a tojást, bögrében tengerit meg vizet adtak neki. Előfordult, hogy kotlós helyett kappant is ültettek. Amelyik kotlós nem akart ülni a tojáson, azt *polozszal* (tojás) szoktatták a fészekre. Ilyenkor vesszőből font *borítót* vagy rostát raktak rá.

A kiscsirkének egynapos korában tojást, darát adtak, míg a kacsák túrót is kaptak. A fiatalabbakat *csirkének*, majd *jércének* hívják, később *tyúknak* nevezik. Ha a gazdasszony etetni akarja a baromfiakat, a tyúkot *cibe-cibe*, a kacsát *tás-tás*, a libát pedig *buzsukám* kiáltással hívja magához. Télen kukoricát, zabot, *bugamagot*, kenyérbelet adtak a baromfiaknak, nyáron pedig ezen kívül zöldet: pl. salátát, lucernát, *lúdhúrt*.

A libát és a kacsát télen tömással hizlalták. Ha a liba *szemet kapott*, akkor elvitték ahhoz a falubeli asszonyhoz, aki értett a szemkivételhez és ő kivette a *gégájából*. Ehhez az asszonyhoz vitték a tyúkokat, ha nem tudtak megtojni, mert ő meg tudta fordítani benne a tojást.

A libának és a kacsának a tollát is hasznosították. A tollat vagy *tallut* az eladó lányoknak gyűjtötték össze vagy pedig edényért cserélték el. Egy lány nem mehetett férjhez, ha nem volt hat párnája és egy dunnája. A közös tollfosztók nagyon vidáman zajlottak. A lányokon és asszonyokon kívül legények is voltak itt, akik olyan történeteket meséltek, amelyek megnevettették a lányokat és repült a toll. Ilyenkor az asszonyok kukoricát főztek és fánkot sütöttek. A tollon kívül a tojás is értékes volt. A tyúkok rendszerint szalmás helyen tojtak. Amelyik tyúk nem akart egy helyre tojni, akkor annak egy tojást hagytak a fészekben, amit *polozsnak* vagy *polozsnának* hívtak. A tojást piacra vitték eladni, főleg Tolcsvára, Liskára és Patakra jártak.

A baromfiak ellenségei a tetvek és a ragadozó madarak. A tetvek ellen úgy védekeztek, hogy hamuval beszórták a fészket, vagy *petrós vízzel* mosták le, illetve hagymás zsírral kenték be a tyúkot. Ha valamelyik csirke megbetegedett, akkor paprikába mártott szalonnát dugtak bele, s ettől jobban lett. A ragadozó madarak ellen nem nagyon tudtak védekezni, egyszerűen csak rákiabáltak és elhessegették. Tojásszaporítás céljából szárított akácfalevelet forráztak le és ezt adták a tyúkoknak.

December 13-án, Luca-napján éjfélkor *megsutulták* a tyúkokat és ezt mondták: „Az én tyúkom tojjon, tojjon, a szomszédé kotkodáljon!” Ha valaki csirkével álmodott, megszámolta, hogy hány darab volt és azt a számot tették meg a *lutriján*. A baromfiak mozgásából és viselkedéséről az időjárásra is következtetni tudtak. Ha a tyúkok sokat szaladgáltak az udvaron, akkor szeles idő lesz.

A tyúkok csontosabb részéből, pl. a *kókus ernyő*ből (oldalborda), nyakából, fejéből, lábából levest főztek, a többi részét különbözőképpen készítették el. Gyakori volt a *töltött csirke*, *rántott csirke*, *tejfeles paprikás*, és sajátos étel a *kukó* (töltött tojás, abarált riskásával, füstölt sonkával és petrezselyem zöldjével).⁵

⁵ Adatközlők: Varga Lajos 77 éves; Varga Lajosné 71 éves; Varga János 66 éves; Varga Jánosné 51 éves; Sima György 71 éves; Sima Györgyné 64 éves; Mátyás Ferenc 72 éves; Mátyás József 77 éves; Kónya Balázs 74 éves; Kiss Gábor 62 éves; Smók Zsigmond 85 éves; Gazdig Bertalan 60 éves; Fűrjesi Ferencné 63 éves; Pongrácz Mihályné 73 éves; Fűrjesi Kálmánné 68 éves; özv. Szabó Béláné 77 éves.

SISKA JÓZSEF

Bodrogközi kocsmák és vendégfogadók

Asszonyszomorító, Apák boltja, Bömbölde, Dorbézoló, Dühöngő, Családszegényítő, Csapszék, Ivó, Kocsmá, Krimó, Lajbiszagगतó, Nápojka, Vigadó... Ez mind annak a speciális intézménynek a szinonim elnevezése, amelyről a következőkben írni szeretnék.

A múlt

A vendéglátóhelyek létrejöttében egy növénynek, a *szőlő*nek volt döntő jelentősége. A belőle készített *bor* bizonyult az idők folyamán jól konvertálható áruvá. A Földközi-tenger medencéjében kialakult ókori kultúrák tették a *hegy levét* kedélyt javító, sok esetben a rossz minőségű ivóvizet kiváltó itallá. A görögök a homéroszi időkben már külön helyiségekben, a *katagógiák*ban árusították a bort. A rómaiaknál *caupona* volt a borkimérés helye. A nagy kiterjedésű birodalom útjai mentén kiépítették a jelentős hasznót hozó, az utasokat étellel, itallal, szállással ellátó *deversóriumok*, azaz *fogadók* láncolatát.¹

A Kárpát-medencében letelepült magyarság vándorlásai során már megismerte a *bort* és a *sört*. A pannóniai részekben a rómaiaktól magas fokú szőlőkultúrát örökölték. A feudális rendben az *italmérés* a királyi haszonvételek (*Iuria Regale*) sorába tartozott, amelyet a birtokadományokkal együtt egyházi és világi hűbéreseire ruházott át a mindenkori uralkodó. Az idevágó legkorábbi adat Szent Istvántól származik: 1006-ban a nyitrai káptalannak adta az Előváros és Újváros között fekvő falut, annak határával, mészárszékével, vásártartási és *italmérési* (*Educillatione*) jogával együtt.²

A bodrogközi helységek kocsmáztatásáról a 16. századot megelőző időkben semmi konkrétumot nem találtam. A környék hiteles helye a leleszi konvent gazdag irattára Pozsonyban, a Szlovák Állami Levéltárban van; ennek tanulmányozására nem volt lehetőségem. A publikált okmánytárak és más nyomtatásban megjelent források átnézése során csak közvetett adatok kerültek elő.

¹ BALLAI KÁROLY 1943. I. 16.

² BALLAI i. m. I. 51.

A tájegység szigethegyein folytatott szőlőművelésre vonatkozó írott források a 14. és 15. századból valók. A *kövesdi szőlő*kről 1323-as, a *szentesi szőlő*kről 1423-as birtokosztály számol be.³

A kistáj északkeleti vidékén, a Tisza, Bodrog, Latorca folyók révein vezettek át azok a korai századokban is nagy forgalmú utak, amelyek a Felvidéket Erdéllyel összekötötték. Ezek közelében alakultak ki a bodrogi közti vásáros helyek. *Helmecen* már egy 1211-es keltezésű irat említi a piacot. *Szerdahely*ről 1358-ból, *Lelesz*ről 1415-ből, *Nagyvár*kányból 1415-ből, *Perbenyik*ből 1425-ből van hasonló adat. *Helmecen* és *Leleszen*, a két mezővárosban ebben az időben országos vásárokat tartottak. Zsigmond király 1407-ben megengedte a leleszi bírónak, hogy élelemszerzés céljából a városba érkező kereskedők vitás ügyeit teljes joggal eldönthesse.⁴

A szőlőtermesztés, a forgalmas tranzitutak, a piacok és vásárok létezése mind a kocsmák, mind a vendégfogadók tájegységi működésének lehetőségét sugallják. Bár a szájhagyománynak sokszor kevés a valóságmagja, mégis kénytelen vagyok itt megemlíteni a témába vágó bodrogi közti történeti mondát. A fáma szerint jó Mátyás királyunk a cseh rablólovagok 1458-as, végardói szétveretése után megfordult vidékünkön. Koldusnak öltözve útjába ejtette a szerdahelyi Bodrog-rév közelében, az országút mentén fekvő *zompodi kocsmát*, amelynek bérloje – együttműködve a cseh martalócokkal –, sok betérő vendéget szabadított meg ingóságaitól, nem egyszer az életétől. Mátyással is próbálkozott, de pórul járt. *Szomotoron* még a század első felében állt az a hatalmas nyárfa, amelyen a történet szerint a zompodi kocsmárost sokáig kötélben lengette a szél.⁵

A bor értékesítésére hozott királyi rendeleteket több alkalommal finomították. Legismertebb ezek közül Ferdinánd 1550. évi I. dekrétuma, amelynek 35. és 36. cikkulusa több századon át etalonnak számított. A két törvénycikk szerint a szőlőhegygel bíró településeken a jobbágyság *Szent Mihály*tól (szeptember 29.) *Szent György*ig (április 24.) árusíthatja borát a *belső kocsmában* és a *sokadalmakban* (piac, vásár). Az év többi napján a földesúré volt ez a lehetőség. Szőlővel nem bíró helyeken Szent Mihálytól karácsonyig adhatták el a pórnépek kapával, vagy más külső szőlőmunkával szerzett, esetleg pénzen vett boraikat. A földesúr saját jobbágjai közül választott kocsmárosnak arra rátermett személyt, aki működése idejére mentesült a robot alól és minden eladott veder bor után négy magyar dénárt kapott.⁶

A révek közelében, az országutak mentén épült *külső kocsmákat* egész éven át a földesúr birtokolta. Ezekhez gyakorta töredékrész telki állomány is tartozott szántóföldekkel, kaszálóval. Az ilyen vendéglátóhelyeket általában szabadmenetelű emberekkel, főleg idegenekkel üzemeltették, bérlet formájában. A tájegység ven-

³ VALTER ILONA 1974. 25–26. *Zichy* I. 224–225, *Zichy* VI. 407, *Leleszi Elenchus* I. 24. 0. 38., *Sztáray* II. 159.

⁴ VALTER i. m. 27, *Zsigmondkori* II. 5337.

⁵ BEREZ KÁROLY 1901. ZN. 46–54.

⁶ Magyar Törvénytár (MT) II. 274–277.

déglői közül írott forrás a *nagygéresi vendégfogadót* említi először. 1522-ben ebben az épületben verekedtek össze Várdai Ferenc, erdélyi püspök *Ladmócról* mészkövet szállító kisvárdai szekerei Pálóczy Antal, zempléni ispán fegyveres kíséretével.⁷

A 17. század első felében Miskolci Csulyak István alsózempléni református esperes több ízben tartott a bodrogekői eklézsiákban egyházlátogatást. Az 1625. évi vizitációja alkalmával vetette a *szentesi* hívei szemére, hogy telente fonót és ivót tartanak fenn, holott ezt a keresztyén regulák szigorúan tiltják.⁸

Thököly Imre kuruc vezér 1684-ben konfiskáltatta a tájegységünk 21 falujában birtokos báró Sennyey család ingó és ingatlan vagyonának harmadát. A *kassai prefektusán* keresztül adatott írásbeli utasítást a *nagytárkányi udvarbíró*nak az újsütetű szerzemény precíz üzemeltetésére. „...Szorgalmatos gondgya legyen Provisor Urunknak az majorságra, szántásra, vetésre, *szőlők munkájára*...Az *korchmákon contiuné italt árultassa* az Fiscus számára. Lészen jó jövedelme belőlök. A *vendégfogadók, korchmaházak* jó épségben conserváltassanak, azoknak hasznát edgyedül az Fiscus számára Convertáltassa. Se maga italját, se másét, se akárkiét ne árulhassa, de másnak se engedgye árulni... Az korchmákból derekas haszna szokott lenni, ezen jószágokban, ezért Provisor Urunknak szorgos gondgya legyen, hogy szüntelen *bort, sert, égettort, méhsert* árulhasson az Fiscus számára. Ha ital nélkül van az korchma, Provisor Urunk adgya meg... Ispánokat, tiszteket, molnárokat, vincelléreket, *vendégfogadókat az praefectus híre nélkül ne amoveálja és helyekbe másokat ne fogadjon*...”⁹ Az udvarbíró feljegyzése szerint Nagytárkányban *serfőző és borégető ház* működött. A kocsmákban árult italok készítését tehát helyben végezték, helyi alapanyagokból. A korabeli források szerint a sörtpörkölt árpából, komlóból, vízből, valamint kisebb mennyiségben adalékként használt rozsból és zabból főzték.

Szőlőtörkölyből komlóval erjesztettek cefrét, amelyből párolták az *égettort*, azaz a *törkölypálikát*.

A *méhsert* nagy méztartalmú sonkolyra öntött vízből, kevés komlóval *pezsdítették* és különféle aromás növényekkel ízesítették. A leányvári Tisza-rév közelében működő *vendégfogadóról* a Sennyey család peres iratai tudósítanak. Az 1756-os keltezésű okmányokból kiderült, hogyan foglalták el az épületet a bejárat fölött függő *cégér* levételével. Csak sajnálni lehet, hogy sem a vendégfogadó nevééről, sem a cégérábrázolásról nem esik szó.¹⁰

A több ágra szakadt Sennyey család pácini birtokrészének 1759-es számadásában találtam rá a *leányvári, pácini, perbenyiki, szentesi, tárkányi* kocsmákban el-

⁷ Diplomatikai Levéltár. Esterházy. No: 89172. Magyar Országos Levéltár. (MOL)

⁸ Protokollum Venerabilis Tractus Zempliniensis. Kgg. 17. I. kötet Sárospataki Református Kollégium Levéltára.

⁹ Urbaria et Conscriptiones E. 156. Fasc. 115. No: 13. MOL.

¹⁰ Zempléni Levéltár (ZL) Sátorajjájhely. Loc. 45. No. 175.

adott borok mennyiségi adataira. A jelzett évben az öt kocsmában összesen 48 hordó bor fogyott el a szentesi nagypincében tárolt, *Bárí*ból, *Szerednyér*ről, *Tállyár*ról, *Tolcsvár*ról és *Újhely*ből származó nedűből. A hordók ürtartalmát nem jegyezte fel Bessenyei András udvarbíró.¹¹

A Mária Terézia-féle úrbérrendezés alkalmával minden egyes bodrogi közti településen írásban rögzítették a belső kocsmák használati rendjét, az érvényben lévő 1550-es dekrétum szellemében. 1772-ben *Királyhelme*c, *Kiskövesd*, *Nagykövesd*, *Szentes* számított szőlőtermelő helynek. Az itteni italkimérőket használhatták a helyi lakosok hét hónapig, a többi helyen csupán negyedévig, boraik értékesítésére.¹²

Az 1784-ben fejezték be a Bodrogközben az első katonai térkép elkészítésének munkálatait. Ennek során minden olyan szilárd anyagból készült és nagy befogadóképességű vendéglátóhelyet, italkészítő üzemet listára vettek, amelyre számítani lehetett a hadvonulások idején a tisztek beszállásolásánál, ellátásánál.

Körtvélyespusztán 2, Battyánban, Perbenyikben, Vékén, Zétényben 1-1 vendégfogadó állt. Nagytárkányban pedig egy *pálinkaégető* volt a felmérő tisztek szerint.¹³

No	Bélyben	Bess. ad.	
		érf.	érf.
16	Földesig Öngyűlő szőlő pincével együ.	12 pnt	10
23	Langyosi Risheli szőlőma. Hár alás. Rish. ha.	130	-
24	„ Risheli szőlőma. 6. szőlő 6. szőlő	50	-
25	Beszelis alás	100	-
26	Besbenyilbe szőlőma. alás	000	-
27	Dobai szőlőma	220	-
IV. Zétény.			
10	„ Molnár háza. 6. szőlőma	-	-
11	Bély háza	-	120
Dámokos.			
12	Dámokos háza	-	12
13	Bély háza	-	12

A Sennyey család 1820–1821-es vagyonszeirásának részlete

¹¹ 1008/d. LOC. 45. No: 180. ZL.

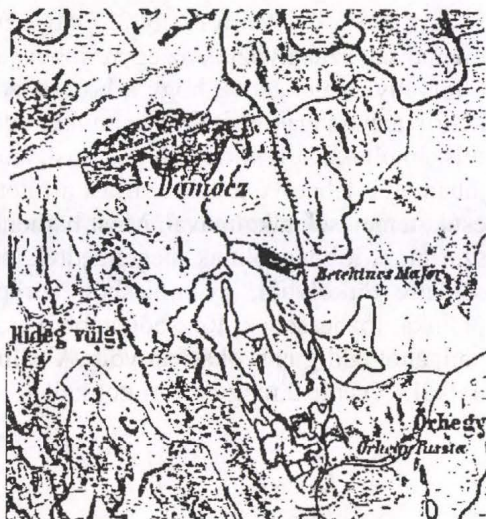
¹² IV. 1001/B. LOC. 95. ZL.

¹³ CSORBA CSABA 1990. 121. 126, 164, 166.

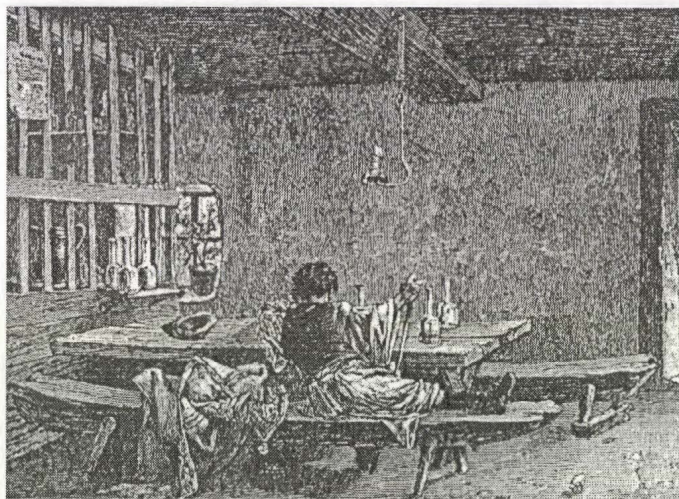
A Sennyeiek bélyi ágának 1820-as és 1821-es inventáriumában feljegyezték a *csapszékek*, *kocsmák* és *állások* épületeinek becsértékét. Attól függően, hogy avult vagy jó állapotú, milyen járulékos építménnyel (kút, pince, istálló) rendelkező ingatlanról van szó, az ár 30 és 300 rajnai forint között változott. Egy jó állapotú jobbágyház ára 40 Rft, míg a *Bélyi pályinkaház* 1200 Rft, mint összehasonlító két szélső érték.¹⁴

Ebben az összeírásban szerepelt először kocsmánév. A bélyi vadaskertben üzemelt a *Zöldág Csapszék*, Dámóc határában pedig a Betekincs Állás.¹⁵

A megyegyűlés protokollumában talált bejegyzés szerint 1826-ban a kiscigándi jobbágyok nehezményezték, hogy földesuraik a tehetősebb gazdákat „*korcsmárosoknak fordítván a közadó fizetése alól szabadokká teszik*”, és így sok adóteher jut a többiekre.¹⁶

Térképrészlet a Betekincs Majorral. 1858.

19. századi kocsmabelső (Rajz: Pataky László, 1891.

¹⁴ VII/2. f. Loc. 205. No: 1. ZL.

¹⁵ VII/2. f. Loc. 205. No: 2. ZL.

¹⁶ IV. 1001/g. 164. k. 297. p. ZL.

Az 1836. évi VI. törvény 2. §-ában újra rendezték a bormérés ügyét és fundamentálisan szabályozták az egyre jobban elterjedő pálinkafőzést és -értékesítést. Ez a törvény megengedte, hogy a borosgazdák a helységen kívül fekvő szőlőhegyeiken is adhassanak el italt a számukra eddig tiltott hónapokban. A sík vidékieknél felszámolták azt a korlátozó passzust, amely csupán csak a helyi földesúr kocsmájában tette lehetővé a borvásárlást a tiltott időszakra eső esküvők, keresztelők, búcsúk, temetések alkalmával. Most bárholnan, bárkitől megvehették, saját belátásuk szerint. A jobbágyoknak megengedték, hogy nagy tételű eladásra vagy saját szükségletre törkölyből, gyümölcsből, borból, borseprűből, krumpliból, kukoricából pálinkát főzhessenek. Rozsból, zabból csak az olyan felvidéki megyékben volt szabad, ahol eddig is szokásban volt. A pálinkaüstöktől – a mennyiségre való tekintet nélkül – évente 2 magyar forintot kellett a helyi földesúrhoz befizetni.¹⁷

Pálinkafőzés. Kistárkány, 191. (Petrik Andor fotógyűjteményéből)

1837-ben a szabolcsi másodispán keresi meg levélben Zemplén vármegyét, hogy az teremtsen rendet a *cigándi* határban, közel a Tiszához található *Kurgó* vagy más néven *Bugyi* kocsmában, mert az ott összegyűlő kétes elemek tolvajlásaikkal veszélyeztetik a közeli Dombrád lakóinak békességét.¹⁸

A Szabolcs Vármegyei Tűzkármentesítő Egyesület irataiból ismerhetjük meg a közigazgatásilag hozzájuk tartozó bodrogzugi helységek kocsmáit. A *kenézlői* révben a *Farkas kocma* 11 öl hosszúságú, 4 öl széles. Falai vályogból készültek és fedele zsindely. A *zalkodi kocma* 12 öl hosszú, 4 öl széles. Fala vert agyag, dupla-deszkás padlása, tetőszerkezete, ajtóí, ablakai fenyőfából vannak. Fedőléke nád.

¹⁷ MT. VI. 29–30.

¹⁸ IV. 1001/g. 186. k. 12. ZL.

Ugyanilyen anyagokból van az udvarán lévő istálló. A hasonló méretű és szerkezetű *vissi kocsmát* a „*Reformáta Egyház*” bírja és idegen bérlővel üzemelteti.¹⁹

1844-ben már a szabolcsi elsőispán sürgeti az 1837-ben kifogásolt cigándi kocsmá felszámolását Zemplén megyénél.²⁰

1847 nyarán egy illusztris utazó, *Petőfi Sándor* szekerezett át a Bodroghöz északi vidékén. A témába vágó tapasztalatait így írja le:

„...De amennyire jól lakott e jelenésekkel szemem, annyira megéhezett gyomrom, midőn délután két óra tájban Királyhelmecekre értem. Fölfegyverkezett étvágygyal rohantam a kocsmába és ott haltam volna meg éhen, ha történetesen nem lett volna kocsisom tarisznyájában kenyér és szalonna, mert a korcsmárosnak egy árva falatka ennivalója sem volt. Ne is legyen! – kiálték fel dühömben, hanem mint aztán jól laktam kocsisom emberségéből, mégiscsak kívántam, hogy adjon az Isten a kocsmárosnak is kenyeret és szalonnát vagy vöröshagymát, mert zsidó a jámbor...”²¹

A *zsidók* Lengyelország 1772-es, első felosztása után, a nagy orosz pogromok elől menekülve, tömegesen özönlöttek el Északkelet-Magyarországot. Ebben az időkből megyénkben a felső járásokban húzták meg magukat, majd a folyamatos utánpótlás miatt fokozatosan délre rajzottak. A magyar földesurak előszeretettel fogadták be a vagyonukat pénz formájában zsebben hordozó jövevényeket, hiszen egy-egy külső kocsmá bérbeadásánál mindig ők kínálták a legtöbb bérleti díjat. Az 1792 óta vezetett helyi taxás összeírásokból nyomon követhetjük térfoglalásukat.²²

Béres Mihály *kisgéresi* főbíró és Kovács András 1848-ban tett panaszt a megyén, *Spiegel Bernát* helyi kocsmabérlő ellen, aki a református egyház tulajdonában lévő *Szeles kocsmát* a falu határában már évek óta bérelte. 1848. január 8-án az épület leégett. Az is, ami benne volt. A bérlő kérésére a községi előljárók felbecsülték a kárt.

A kocsmaházat 250 Ft-ra, a pálinkafőző fazekat minden kellékével együtt 225 Ft-ra, az összes bútort 100 Ft-ra, a megégett alapanyagot, a *tengerit* 32 Ft-ra, a szóban bement 9 hordó pálinkát pedig semmilyen értékre nem taksálták, mivel a darabszámot nem tudta a kocsmáros minden kétséget kizáróan bizonyítani. Aztán ezen a tényen felháborodva Spiegel összeszedte a faluban élő hitsorsosait, *Grünfeld Ignácot*, *Grünstein Bernátot*, *Fixer Sámuel*t, *Czucker Ábrahámot*, *Weisz Sámuel*t, akikkel, mint tanúkkal kalkuláltak egy szép summát a pálinkáról, majd Botka József főszolgabírónál feljelentették a kisgéresi előljárókat, hogy egy megszely pálinkáért lettek volna hajlandók elfogadni az általuk becsült kárösszeget.²³

¹⁹ IV. A. 19. Szabolcsi Levéltár, Nyíregyháza.

²⁰ IV. 1001/h. 397. k. No: 40. ZL.

²¹ PETŐFI SÁNDOR 1956. 65–66.

²² MT. XV. 370–378. 394–396, IV/1005. F. 1792–1848. ZL.

²³ IV. 1001/g. 405. k. ZL.

Az 1848-as törvények csak felületesen foglalkoztak a korcsmáltatás régi rendszerének felszámolásával. A szabadságharc miatt nem nagyon jutott idő a részletek kidolgozására. 1848. augusztus 28-án az alsóház az adók oldaláról közelítette meg ezt a kérdést. A mellékadók sorában megnevezték az *italmérés*i adót. Ez még kiegészült a szeszes italokra kivetett *fogyasztási*, a vendéglátó épületekre kirótt *ház*-, az értékesítést végzőkkel fizetendő *jövedelemadóval*. Az italmérési adót öt kategória alapján kellett fizetni, attól függően, hogy hol működtek. A pesti belváros italmérései évente 40, a külvárosiak 20, a 10 000 lakosnál nagyobb településeken 10, a 4000 lélekszám fölöttiekben 5, az összes többiben 2 pengőforint volt ez az adó. Az ételt árusító vendéglők 50%-kal, a szállást is biztosító fogadók pedig 100%-kal növelt tarifát fizettek.²⁴ A kocsmák és fogadók a jobbágyfelszabadítás után is a régi földesurak tulajdonában maradtak. Ezek jó részét a zsidók vásárolták meg. 1869-es népszámláláskor felvett adatok tájékoztattak az egyes településeken található vendéglátóhelyek számáról, az elhelyezkedéséről, a tulajdonosáról és az egyben lakásul is szolgáló építmények beosztásáról. A Bodroghözben ekkor 6 külterületi kocsmá volt. Pálfölde határában a *Lecse*, Kisdéres határában a *Szeles*, Dámóc határában a *Mulass*, a *leleszi* határban a *Latorca*, a *leányvári* és a *kenézli* határban a Tisza partján lévő *Rév kocsmá* fogadta az átutazó vendégeket.

A két *mezővárosban*, a lakosság számának megfelelően több volt a számuk. Királyhelmeceken hat, Leleszen három helyen lehetett az időt mulatni. Négy helmeci vendéglátóhelynek a neve ismert: *Nesze kocsmá*, *Szarvas kocsmá*, *Tulipán kocsmá* és a *Rigó szálló*. A községekben a lélekszámtól függően 1–2 kocsmá volt, kivétel ez alól Cigánd, ahol a szinte egymásba épült két településen (Nagycigánd és Kiscigánd) két kocsmá és egy vendéglő üzemelt. Az ekkor 52 helységet magába foglaló Bodroghözben 105 nyilvános italmérő vállalkozás működött.²⁵

1888-ban a XXXV. és XXXVI. törvénycikkkel rendezték – a lassan kialakult kapitalista viszonyoknak megfelelően – a vendéglátás általános szabályait. Ezek szerint a szeszes italok kimérése feletti rendelkezési jog kizárólagosan az államot illeti, csak az előírt engedélyeztetési procedúrával lehet a régi árusítóhelyeket fenntartani és újakat megnyitni. A felsoroltak ellenőrzését a pénzügyi hatóságok jogkörébe utalták. Kártalanítással rendezték azok veszteségét, akik a régebbi jogok alapján birtokolt szeszkimérési privilégiumoktól elestek.²⁶ Az így kialakult bodroghőzi vendéglátó üzlethálózat változását a mindenkori gazdasági konjunktúra befolyásolta elsősorban. A trianoni békeszerződés kettévágta a tájegységet, ezért a többször említett tranzitút forgalma a minimálisra zsugorodott. Ez a hat, külső helyen lévő kocsmá végleges megszűnéséhez vezetett. A megcsönkített országban az 1921. évi IV. törvénycikk fogalmazta újra az italmérés szabályait, amelyek az 1949-es államosításokig maradtak érvényben. A zsidók kereskedelmi monopóliu-

²⁴ BALLAI i. m. I. 155.

²⁵ IV. 1004/b. LOC. 362. ZL.

²⁶ MT. XV. 370–378.

mát a szövetkezeti mozgalomnak sikerült több éves munkával megtörni. Gróf Károlyi Sándor volt az, aki Széchenyi István terveit követve próbált meg gátat vetni a vidéki népeiséget nyomorító rablókapitalizmusnak. A minden morálnak fittyet hányó uzsorások elleni harcban az összefogást és szövetkezést szorgalmazta. Az *Országos Magyar Gazdasági Egyesület* kebelén belül elvbarátai segítségével létrehozta a *Gazdaszövetséget*. Ennek a szervezetnek a vezetői döntöttek úgy, hogy a mezőgazdasági kis- és nagybirtokosokat saját irányítású, országos hálózattal bíró termelő–értékesítő és fogyasztási szövetkezettel mentik ki a galíciai fináncstőke szorításából. Az elgondolásuk megvalósítására 1898. január 23-án megalakították a *Hangya Szövetkezetet*.

Az előkészítés munkálataiban részt vállalt *Mailáth József* gróf, aki még az év júliusában a helyi lakosságból toborozta össze a *perbenyiki Hangya Szövetkezetet*. Sikerült a nemes mozgalomnak megnyernie a többi bodrogi nagybirtokost, akik a helybeli papok, jegyzők, tanítók aktív közreműködésével másfél évtized alatt minden települést hatókörükbe vontak. A Hangya Szövetkezetek kedvező áron vásárolták fel a mezőgazdasági árukat, olcsón biztosították a fogyasztási cikkeket és a királyhalmeci székhelyű *Bodrogi Takarékpénztár*on keresztül alacsony kamatozású hitelt nyújtottak az arra rászorulóknak.²⁷

1945 után a Hangya Szövetkezetek üzlethálózatának, a deportálás miatt gazdátlanul maradt zsidó ingatlanok konfiskálásával indították el Magyarországon a *Földműves Szövetkezeteket*, Csehszlovákiában pedig a *Jednota Spotřebné Družstvo*, az *Egység fogyasztási Szövetkezeteket*. A hírmondóként megmaradt magánüzleteket az 1949-es államosítással semlegesítették.

A szövetkezetek többszöri körzetesítésével, 1975-ben alakították meg a *Bodrogi ÁFÉSZ-t* (Általános Fogyasztási és Értékesítő Szövetkezet), Cigánd székhellyel. 1990-ig a *Sárospataki és Sátoraljaiújhegyi ÁFÉSZ*-szel közösen uralták a magyarországi falvak üzleteit. A csehszlovákiai részen pedig a *Töketeremesi Jednotához* tartoztak a Tiszacsérnyőbe vezető vasútvonalon működő egységek kivételével a vendéglátóhelyek.

A szocialista tervgazdálkodás prosperálásának éveiben a lepusztult üzletek helyett újakat építettek, a még használható épületeket felújították, korszerűsítették. Általában a települések központi részében, tervtervek alapján jöttek létre a boltot és a vendéglátó üzletet magában foglaló épületkomplexumok.

A viszonylagos jólét, a technikai fejlődés különféle profilú üzletek kialakítását tette lehetővé. Magyarországon az *italbolt*tá eufemiált *kocsmák* mellett sorra nyitották a *büfét*, *falatozót*, *cukrászdát*, *presszót*, *éttermet*. Csehszlovákiában a *kocsmák* kávézóval, vendéglővel, étteremmel, szállodával és a nagy forgalmú utak mentén *csárdával* és *autósbüfével* egészült ki. A vendéglátóhelyek specializálódásának folyamata a nagyobb lélekszámú lakóhelyeken: *Bodrogszerdahelyen*, *Cigádon*, *Királyhalmecen*, *Leleszen*, *Ricsén*, *Tiszacsérnyőben*, *Tizsakarádon* figyelhető meg.

²⁷ Hangya 1923. 17–18, 23–24, 53–54.

A szocialista gazdasági rend végét jelentő 1990-es évben a nem hivatalos forrásból származó adatok szerint 120 vendéglátóüzem működött az 56 népesebb és a 15 tanyszerű települést magában foglaló *Bodroghözben*.

A jelen

A kapitalizmus visszatérése a kistáj lakosságának zömét mindkét országban kedvezőtlenül érintette. A mezőgazdasági üzemek leépülése, az ipari munkahelyek megszűnése, a tiszecsernyői átrakókörszet forgalmának meredek zuhanása rendkívüli módon megnövelte az előregedés miatt amúgy is nagyszámú nyugdíjas és a járadékból élők rétegét. A fizetőképes kereslet visszaesése főleg a melegkonyhás egységeket és szállodákat érintette negatívan. A kisebb településeken azonban a vendégek elmaradása miatt kellett bezárni a tágas kocsmákat. Mindezek következtében más munkalehetőség hiányában többen a saját házuk egy szobájában, a kertjükben olcsó anyagokból felhúzott építményekben, sokszor a bezárt szövetkezeti üzlet közelében nyitottak italkiméréseket. Sokan vannak, akik csak néhány évig bírták a versenyt és tönkrementek. A néhány szerencsés ember jó helyzetválasztásával, speciális ételek és italok, különféle árkedvezmények biztosításával talpon maradt. Napjainkban a régi szövetkezeti egységek sorra húzzák le a redőnyt és helyüket az új vállalkozások veszik át, amelyek száma örökké változik. Az 1998-as terepbejárásom során 130 működő vendéglátóhelyet sikerült az adatközlők segítségével összeszámolni a Bodroghözben.

A vendéglátás és a közösségi élet

A kocsmá, írásos forrásokkal bizonyítottan már a középkorban fontos szerepet töltött be a települések férfilakosságának életében, szórakozásában. A tágas, asztalokkal és lócákkal berendezett *ivószobában* csak kis szegletet foglalt el a kármentő lécekkal körbevett *csapszék*, hogy minél többen beférjenek. A mezővárosokban egész éven át korán nyitottak és későn zártak ezek az intézmények. Tevékenységüket csak az egyházi szertartások alatt és a sátoros ünnepek némelyikén korlátozták. A falvakban a mezőgazdasági munkák dandárja idején csak kora reggel és késő délután üzemeltek. Télen a városi társaikhoz hasonlóan. Az út menti kocsmák és vendégfogadók igény szerint, sokszor éjjel is fogadták a vendéget.

A kocsmajárók jelentős része a társaság és a játék kedvéért töltötte ilyen helyen szabadidejét. A középkorban a kockavetés, malomjáték és a kártyázás volt a leggyakoribb szórakozás.²⁸ A 19. századtól jelent meg a biliárd, a teke és a sakk. A 20. században tovább szélesedett a választék, legutóbb játékautomatákkal.

²⁸ SZABÓ ISTVÁN 1969. 234–235.

Lacikonyha a zemplénagárdi majálison, 1984. (A külön nem jelölt képek a szerző felv.)

Az apróhomoki Barackos büfé

A kocsmák és a vendégfogadó volt a helye az egykori legényavatásoknak, a táncmulatságoknak, a különféle egyesületek zárt körű rendezvényeinek, politikai szervezkedéseknek, választási kortesgyűléseknek. A táncmulatságok időpontját illett a korabeli szokásoknak megfelelően megválasztani. A tájegység északi részén közismert hiedelemmonda szerint, a *körtvélyesi vendégfogadó* azért süllyedt el a mellette lévő *Feneketlen-tóban*, mert a legszentebb gyásznapon, *nagypénteken* tartottak benne zenés vigadalmat. Egyesek Isten büntetésének, mások az egész megyét megrázó 18. századi földrengésnek tulajdonítják a szomorú eseményt. Régebben a vajt fülűek minden nagypénteken éjszaka hallani vélték a tó fenekéről kiszűrődő zenét és a táncoló lábak *dübögését*.

A politika öregbítette a *bélyi Tisza étterem* hírnevét patinássá. A csehszlovák válság idején *Leonyid Iljics Brezsnyev* Tiszacsernyőben találkozott *Alexander Dubčekkel* és *Ludvig Svobodával*. 1968. július 29-én a megegyezés reményével folytatott tárgyalást malacpecsenyés vacsorával szerették volna zárni, de a cseh protokoll szakács a rendelkezésre álló idő rövidségére, a hiányos technikai felszerelésre hivatkozva nem vállalta az étel elkészítését. Ekkor kereste meg a protokollfőnök *Kusnyér Lászlót* Bélyben, úgy dél körül, hogy tudna-e este hat órára öt sült malacot produkálni. Azzal a kikötéssel vállalta el, ha ő választhatja ki a helyi *állami gazdaság* telepén a nyersanyagot. A helyben lakó kollégákat megkérte, hogy hozzanak még három elektromos sütőt az étterem konyháján üzemelő kettőhöz. Hiába igyekezett a legkisebb méretű malacokat kiválasztani, csonkítás nélkül egyik sem fért be a tűzhelyekbe. Egy isteni szikra segítette az élelmes üzletvezetőt ahhoz, hogy egy fél óra múlva a *királyhelmeci pékség* kenyérsütő kemencéjén pirulhassanak a malacok. A közel egy óráig tartó procedúra nem járt eredménnyel, a malacok rágósak maradtak. Már vészesen zsugorodott az idő a vacsora kezdetéig, ezért úgy döntött, hogy lesz ami lesz, a nagyobb hőerejű és rövidebb sütőidejű péksüteményes kemencébe is berakják a malacokat. Délután öt órára készültek el a ropogós pecsenyével. Szirénázó államfői kocsikonvojjal vitték azokat a tiszacsernyői *Usvít (Pirkadat) szálloda* konyhájára, hogy különféle köretekkel feldíszítve szolgálják fel az étteremben. Brezsnyev feldühödve a csehszlovák vezetők makacsságán, tíz perccel a vacsorakezds előtt felállt a tárgyalóasztaltól és átvonatozott Csapba.

A vendéglátóhelyek voltak minden korban az információs központok is. Itt hányták-vetették meg a kisebb közösség és a világ dolgait. Az újságok megjelenését követően minden igényesebb tulajdonos kötelességének érezte, hogy legalább egy napilapot és egy hetilapot járasson a vendégek tájékoztatására. A Hangya kocsmák például már az 1930-as években rádiót vásároltak. Sok helyen itt volt az első készülék az egész településen.

A vendégek megkárosítását a hatóságok a korai időktől kezdve tiltották és szankcionálták – mint azt a nagyobb városok statútumaiból megtudhatjuk. A mérőeszközök ürtartalmának viasszal való csökkentése mellett megemlíti a minőségromlást is.

Sokszor megesett, hogy a hevesebb vérmérsékletű emberek erőpróbát kezdeményeztek más vendégekkel, nem mérve fel annak saját magukra és az adott helyiség berendezésére gyakorolt rossz hatását. A Bodroghözben *kutya-kanafőresznek* nevezett kocsmái marakodásból származó károkat mindig a kezdeményezőnek kellett rendezni, és a megtámadottat jelentősebb mennyiségű *gólyatejjel* – pálinkával – kellett kibékíteni, az ősi íratlan szabályok szerint.

A vendéglátóhelyek elnevezései

A bevezetőben mindazon szinonim fogalmakról írtam, amellyel az üzleteket szerte az országban illették. A levéltári forrásokban előforduló fantázianeveket szintén rögzítettem. Ezek zömmel 19. századiak, de ez nem jelenti azt, hogy korábban nem léteztek volna ilyenek.

Azokban a helységekben, ahol egy vendéglátóhely működött, nem volt szükség megkülönböztetésre. Ahol már több volt belőlük, ha másként nem, hát a tulajdonos nevét használták a megkülönböztetésre. Vendégfogadó fantázianevet általában az országutak mentén felépült kocsmák és fogadók viseltek, vagy a nagyobb városok hasonló helyei. A középkor kezdeti szakaszában az írástudatlan vendégek cégérek alapján tájékozódhattak. A borkimérések örökzöld koszorúba helyezett szalma- és forgácskötegekkel tájékoztatták arról a vendégjelölteket, hogy aznap világos vagy vörös, ó- vagy újbort mérnek. Ezeket a jeleket minden felnőtt férfinak illetett ismer-ni.²⁹

Régi bodroghözi cégérleírásokat nem találtam az átnézett levéltári forrásokban. A tanulmányhoz mellékelte fotókon a mai portálokat láthatjuk az árureklámokkal és cégfeliratokkal egyetemben. Egyedül Nagyhomokon fényképezhettem olyan vendéginvitáló kocsmarigmust, amely századunk első negyedében még országszerte általánosnak számított:

*Régi helyén megújulva,
Szórakozni hívja, várja
vendégeit a
Homoki Koccintó*

A 19. századi nevek között van olyan, amely felszólítja, behívja a leendő vendégeket: *Betekincs, Mulass!* Utal a környezetre: *Tiszaparti, Lecse* (erdő), *Zöldág*, az uralkodó légköri viszonyokra: *Szeles*, a kiszolgálás minőségére: *Nesze!* A kisebb helyeken általában a tulajdonosról nevezték el a vendéglátóhelyeket: *Klein Kocsmá, Hangya Kocsmá, Vécsi Vendéglő, Fodor Szálloda*. A szocialista rendszerben ezeket az egységeket számokkal és profiljuk feltüntetésével tartották nyilván. Főleg a vendéglőknek, éttermeknek volt fantázianeveik: *Bodrog, Fehér Akác, Hársfa, Latorca, Pirkadat, Tisza*. Napjainkban ismét reneszánszát éli a névadás. Nagyon kevés helyen maradt meg a profil köznévként. A vendégek találhatnak ki ezeknek

²⁹ BELLAI KÁROLY 1927. 67.

frappáns elnevezéseket, amelyeket aztán az adott település teljes lakossága megismer és átvesz. A bodroghalmi *Gyepes kocsmá* például azért kapta nem hivatalos nevét, mert a falu végi gyepen áll. A *Boci kocsmá* tulajdonosa előzőleg állattenyésztő volt. A karcsai *Árnyas kocsmá* nyárfák árnyékában egzisztál. A nagyrozvágyi *Vén Bika kocsmá* helyén állt a községi apaállat ólja. A királyhelmei *Cicibár* tulajdonosnőjének dús kebleiről kapta népi nevét. Önmagáért beszél a leleszi *Lajbiszaggató kocsmá*, *Késdobáló kocsmá*, a bélyi *Korhelytanya* és tiszacsernyői *Lumpoló kocsmá*.

Az egész Bodroghközét átfogó, helyszíni adatgyűjtés, a már nyomtatásban megjelent és a levéltári források együttes eredményeként adom közre a teljesnek nem nevezhető üzletnévlistát.³⁰ A történeti neveknél nem tüntettem fel külön az 1772-es adatokat, akárcsak a Hangya Szövetkezet és az ÁFÉSZ minden lakott helyet behálózó üzletláncolatát sem. A kimutatás a felbukkanás évszámával jelölt, levéltári dokumentumokból gyűjtött nevekkal kezdődik, majd a századunk elejétől az 1990-ig használatos népi és hivatalos elnevezésekkel folytatódik, végül az 1998-as, helyszínen feljegyzett, kurziváltan szedett üzletnevekkel zárul.

Alsóberecki: Hausman kocsmá, *Bodroghparti söröző*, *Csokány bisztró*; Apróhomok: *Barackos büfé*; Ágcsernyő: Ponyvás kocsmá (1881), Zimmermann kocsmá, Zsidó kocsmá, *Berta kocsmá*, *Fantázia büfé*; Bacska: Weisz kocsmá, *Furikné kocsmája*; Battyán: Vendégfogadó (1784), Beck kocsmá, Samu kocsmá, *Zúgó kocsmá*, *Virágoskert büfé*; Bély: Zöldág csapszék (1820), Katz kocsmá, Koroscenkó kocsmá (Korhelytanya), Park büfé, Rósenfeld kocsmá, Szabó kocsmá, *Omnia kávézó*, *Tisza étterem*. Bodroghalom: Presszó, Orstein kocsmá, *Boci kocsmá*, *Gyepes kocsmá*, *Nagykocsmá*; Bodrogszentes: Ivó (1629), Ausländer kocsmá, Braun kocsmá, Kulcsár kocsmá, Mondél kocsmá, *Lingó büfé*; Bodrogszentmária: Batthyány csárda, Neumanné csárdája; Bodrogszerdahely: Artinovics kocsmá, Erdélyi vendéglő, *Bodrog étterem*, *Nyárfás büfé (Topol)*, *Szputnyik vendéglő (Sputnik)*; Bodrogszög: Schön kocsmá, *Gesztenyés kocsmá*; Bodrogvécs: Heisler kocsmá, Füstös kocsmá; Boly: Klein kocsmá, Stausz kocsmá, *Andriskóék kocsmája*; Cigánd: Bugyi kocsmá (1837), Kurgó kocsmá (1837), Fodor szálloda, Ecker vendéglő, Kelemen kocsmá, Molnár kocsmá, Omascsik kocsmá, Sleiber kocsmá, Weisz kocsmá, *Ági presszó*, *Fenyves kocsmá*, *Jocker söröző*, *Hársfa büfé*, *Strand büfé*, *Tisza vendéglő*; Cséke: Lang kocsmá; Györgyutató: Kocsmá; Dámóc: Betekincs kocsmá (1820), Mulass kocsmá (1869), Klein kocsmá, Vaszily kocsmá, *Kati koccintója*; Dobra: Kalapos kocsmá, Kovács kocsmá, *Gólya büfé*; Felsőberecki: *Nagykocsmá*, *Strand büfé*; Kaponya: *Ibolya bár*; Karcsa: Goldstein vendéglő, Lidi kocsmája, Lebuj kocsmá, Náci kocsmá, *Árnyas kocsmá*, *Borozó*, *Bumbi büfé*, *Presszó*, *Tóparti kocsmá*; Karos: Rapcsák kocsmá, Székely

³⁰ CSIKVÁRI ANTAL 1940. 1–252, GULYÁS JÓZSEF–KÁNTOR MIHÁLY 1933. 241–311. NAGY GÉZA 1994, SZATHMÁRY JÓZSEF 1987.

Az üresen álló Szomotori Halászsárda, 1998.

A karosi italbolt és élelmiszerbolt közös épülete, 1998.

A Homoki Koccintó portálja, 1998.

vendéglő, Nagykocsmá, Faház büfé; Kenézlő: Farkas kocsmá (1843), Nagykocsmá, *Gondúzó kocsmá, Íves büfé*; Királyhelmece: Nesze kocsmá (1869), Rigó szálló (1869), Szarvas vendéglő (1869) Tulipán kocsmá (1869), Bergel vendéglő, Dudás büfé, Gedajlovics kocsmá, Fried kocsmá, Engel kocsmá, Eperjessy kocsmá, Keller vendéglő, Kulik kocsmá, Lebuj kocsmá, Lénárt kocsmá, Margetán kocsmá, Mészáros kocsmá, Préró vendéglő, Prián kocsmá, Sport étterem, Talpaló kocsmá, *Admirál kocsmá, Art club, Family fagyizó, Fehér Akác étterem (Biely Agat), Hársfa Szálloda (Lipa), Helló fagyizó, Ibolya büfé, Karolina Autósbüfé (Motocest), Mária kocsmá, Média presszó (Cicibár), Panda bár, Privát kávéház (Cafe), Szlatina söröző*; Kisgéres: Szeles kocsmá (1848), Perlstein kocsmá, Rosenberg kocsmá, Szépasszony kocsmája, *Tip-Top büfé, Trió kocsmá, Oncsai kocsmá*; Kiskövesd: Goldstein kocsmá, Roth kocsmá, *Kocsmá*; Kispatak: *Autós büfé, Kikötő kocsmá, Vár söröző*; Kiszóvágy: Friedmann kocsmá (Dübögő), *Kocsmá*, Kistárkány: Grünfeld kocsmá, Ungár kocsmá, *Strand büfé, Kékszilvás kocsmá, Tiszagyöngye Panzió*; Kisújlak: Keller kocsmá, Neufeld kocsmá, *Faház kocsmá (Butyka)*; Körtvélyes: Vendégfogadó (1784), Taub kocsmá, *Tamán kocsmá*; Láca: Neumann kocsmá, *Határ borozó*; Lelesz: Bömbölde kocsmá, Lajbiszagató kocsmá, Kulik kocsmá, Swarcz kocsmá, Weisz kocsmá, *Latorca étterem, Késdobáló kocsmá, Parti bár*; Nagygéres: Vendégfogadó (1522), *Nagykocsmá, Kanyar bisztró*; Nagyhomok: *Homoki koccintó*; Nagykövesd: Eidilisz kocsmá, *Korona Vendéglő, Karcsaparti*

A kenézlői Íves büfé, 1998.

A királyhelmeci Hársfa (Lipa) szálloda, 1998.

Büfé; Nagyrosvány: Nagykovcsma (Vén Bika); Nagytárkány: Hermann kovcsma, Krausz kovcsma, Aranyszarvas Vendéglő, Czetőék kovcsmája, Kuglizó kovcsma; Örös: Gerenyi kovcsma, Kovács kovcsma, Soltészék kovcsmája, Xénia Disco; Pácin: Steinberger kovcsma, Anna bisztró, Bárókerti kovcsma, Eperfa kovcsma, Horgásztá-

*A királyhelmeci Magán kávéház
(Privat Café), 1998.*

nya büfé, Presszó, Rózsakert büfé, Tér söröző, Vadaskert Fogadó; Pálfölde: Lecse kocsmá (1858), Krausz kocsmá, Mária disco; Perbenyik: Garay kocsmá, Klein kocsmá, Polák kocsmá, Stark kocsmá, Szuhay kocsmá, Tóth vendéglő, Fabutyka kocsmá, Fedor kocsmá, Olenyisákné kocsmája, Resti (vasúti büfé); Pólyán: Hegedűs kocsmá, Lefkovich kocsmá, Juhász kocsmá; Rad: Manger kocsmá, Pankulics kocsmá, Nápojka (kocsmá), Révleányvár: Tiszaparti vendégfogadó (1756), Friedmann vendéglő, Presszó, Kocsmá; Ricse: Soróf kocsmá, Vécsi vendéglő, Weinstock kocsmá, Gödör söröző, Juhászút vendéglő, Mini söröző, Pityókás kocsmá; Semjén: Deák kocsmá, Lövenkopf kocsmá, Tibi kocsmája; Szinyér: Rosenbluth kocsmá, Kocsmá; Szolnocska: Kádas kocsmá, Pribék kocsmá, Tami kocsmá, Nyirfa vigadó; Szomotor: Zompodi kocsmá (1458), Rubin kocsmá, Hersko kocsmá, Halászcsernye, Bán fagyizó, Kávézó, Kocsmá; Tiszacsernye: Nagykocsmá, Vadász büfé; Tiszakarád: Beiber kocsmá, Kramer kocsmá, Róth kocsmá, Bodó büfé,

Diófa kocsmá, Jancsi kocsmá, Tisza étterem, Zsiga kocsmá; Tiszacsernye: Román kocsmá, Szálkás kocsmá, Tölgyfás kocsmá, Lumpoló kocsmá (Darebák), Horizont büfé, Panda disco bár, Pirkadat szálloda (Usvit), Resti (vasúti étterem), Sztár büfé; Vajdác: Güntler kocsmá, Bambi büfé, Nagykocsmá, Jim Beam disco; Véke: Vendégfogadó (1784), Berger kocsmá, Kocsmá; Viss: Pettyes kocsmá, Sport büfé; Zalkod: Takács kocsmá, Hircsóék kocsmája; Zemplénagárd: Grósz vendéglő, Trattner kocsmá, Gomba büfé, Kanyar büfé, Kereszt melletti kocsmá, Presszó; Zétény: Vendégfogadó (1784), Kastély kocsmá, Péteri kocsmá, Strausz kocsmá. Budkeék kocsmája, Gold büfé.

A bodrogi földrajzi nevek között található néhány, amely kapcsolatos a korabeli vendéglátással.

Boly: Kocsmahomok, Dámóc: Kocsmaföld, Kiskövesd: Mulató, Nagykövesd: Mulató, Vajdác: Kocsmarét.

Irodalom

BALLAI KÁROLY

1927 Magyar kocsmák és vendégfogadók a XIII–XVIII. században Budapest

BALLAI KÁROLY (szerk).

1943 A magyar vendéglátóipar története I–II. Budapest

BERECZ KÁROLY

1901 Mátyás király meg a zompodai kocsmáros. Zemplén Naptára, Sátoraljaújhely

BOROS LÁSZLÓ

1994 Adatok Felső-Zemplén 19. századi szőlő- és borgazdaságához. Néprajzi Látóhatár. III. évf. 3–4. sz. 205–218. Debrecen

CSIKVÁRI ANTAL (szerk).

1940 Zemplén vármegye. Budapest

CSORBA CSABA (szerk).

1990 Zemplén vármegye katonai leírása. Miskolc

GULYÁS JÓZSEF–KÁNTOR MIHÁLY

1933 Sárospatak és vidéke. Budapest

HANGYA SZÖVETKEZET (saját kiadás)

1923 A Hangya Termelő-Értékesítő és Fogyasztási Szövetkezet első huszonöt éve. Budapest

KAMERER ERNŐ–LUKCSICS PÁL–NAGY IMRE–NAGY IVÁN–VÉGHÉLY DEZSŐ (szerk).

1871–1931 A zichi és vásónkeői gróf Zichy család idősb ágának okmánytára I–XII. Pest–Budapest

MÁLYUSZ ELEMÉR–BORSA IVÁN (szerk).

1956–1997 Zsigmondkori oklevéltár I–V. Budapest.

NAGY GÉZA

1994 A magyarországi Bodrogek földrajzi nevei. Pácin

NAGY GYULA (szerk).

1887–1889 A nagymihályi és sztárai gróf Sztáray család oklevéltára I–II. Budapest

PETŐFI SÁNDOR

1956 Útirajzok, naplójegyzetek. Budapest

SZABÓ ISTVÁN

1969 A középkori magyar falu. Budapest

SZATHMÁRY JÓZSEF

1987 Királyhelme és környéke helynevei. Budapest

VALTER ILONA

1974 A Bodrogek honfoglalás kori és középkori településtörténete. Agrártörténeti Szemle. 1974. évf. 1–2. sz. 1–55. Budapest

ADATKÖZLŐK: Berta Józsefné, Czap Sándor, Demeter Zoltán, Ivanega Iván, Kocsi László, Kozma János, Kusnyér László, Siska-Brezo János, Tóth Mihály, Vaszily Imre.

NAGY GÉZA

A karcsai határ vizeinek néprajzi vonatkozásai

Karcsa a Bodrogtőz legrégebbi, már a honfoglalás korában is meglevő községe. Zemplén megyében fekszik. 1920-ig a királyhelmeci, 1920 és 1950 között a ricsei, 1950-től pedig a járások megszűnéséig a sátoraljaújhelyi járáshoz tartozott.

1. A vizek szerepe a nép életében a lecsapolás előtt

Karcsa határa 1896-ig, a lecsapolásig igen gazdag volt álló- és folyóvizekben. A 7500 kat. holdat kitevő határt északon a csehszlovák határt jelentő „hajózható” csatorna zárta le, délen pedig majdnem a Tiszáig ért. A falu a Karcsa partjára települt, ma pedig ez a víz ketté osztja a falut. A határt a lecsapolásig mocsár, nádas, számos ér, patak, tó borította. A lecsapolás után viszont már csak a nevek utalnak erre.

A ma élő idős emberek sem láttak már ezekből semmit. Legfeljebb apjuktól, nagyapjuktól hallottak a vizekről, a mocsárról, a nádasról, mert a lecsapolás csak igen lassan tudta kiszárítani azokat. A Pesty Frigyes gyűjteményében¹ található helynevek közül sokról tudják, hogy az a maga idejében víz volt (tó, mocsár, patak, vizenyős rét, lapos stb.). Ezek a régi víznevek ma is használatosak, de száraz szántóföldeket, legelőket vagy többé-kevésbé vizenyős kaszálókat jelölnek; némelyikről a fiatalabb nemzedék tagjai már nem is tudják, hogy néhány évtizede még víz volt.

Több álló- és folyóvíz is volt a határban a szabályozás és lecsapolás előtt, melyekről a ma élő emberek már nem is tudnak. Ilyen folyóvíz volt a ma is meglevő, de már jelentékenyen elsekélyesedett Karcsa, mely nemcsak e határnak, de a Bodrogtőznek is legnagyobb folyója volt, s mely a bodrogtői vizek nagy részét összeszedve a Tiszába folyt. Van itt olyan patak, illetve tó is, mely már az 1200-as években kelt adománylevelekben is szerepel (pl. a *Pálhalála mocsár*, a *Nagy-láp*). Az *Ördögös-tó* vizében a monda szerint egy nagy sárkánykígyó lakott; a *Kerek-örmény* úgy keletkezett, hogy „hajdan a több felől jövő patakokon a víz össze folyt és itt megütközött”. Az állóvizek közül is említsünk meg néhányat (a mai írásgyakorlatnak megfelelő alakban): *Sásas-tó*, *Sulymos-tó*, *Kolokányos*, *Tiszta-mocsár*,

¹ KOVÁTS DÁNIEL (szerk.): Sárospatak és Sátoraljaújhely környéke Pesty Frigyes helynévtárában. A Sátoraljaújhelyi Kazinczy Ferenc Múzeum Füzetek III. Sátoraljaújhely, 1998. 76–77.

Tiszta-tó, Cakó-mocsár. Vizenyős rét vagy lapos volt a *Bika-rét*, a *Mester-rét*, a *Lapos*, a *Hamu-rét*, a *Pap gödri* stb.

A falu határában levő vizek nem alkottak összefüggő vízterületet. Volt köztük sok száraz terület is, főleg dél felé. Az egyes vizekből *gorondok*, *gerindek*, itt-ott alacsony homokdombok emelkedtek ki, másutt hosszúkas *hátok*, két víz között a *közök*, a kanyarulatoknál és az elágazásoknál pedig a *szegek*, *szögek*, *zugok*, *szuglyok*, *szugolyok* voltak a többé-kevésbé használható száraz területek. Ilyenek voltak: *Farkas gorondja*, *Zsé-gorond*, *Holt-Kengyel-tó gerindje*, *Nebáncsfal gerindje*, *Mester-gorc*, *Nagy-gorc*, *Somos-domb*, *Magos-part*, *Kígyós-homok*, *Galamb homoka*, *Hosszú-homok*, *Nyár-szög*, *Cseke-szög*, *Pálhalála szuglya*, *Kis-szigetek*, *Karcsi-sziget*. A falu határát uraló Karcsa egyes részeit is nevekkal különböztette meg a nép. Ilyenek: *Kisnád*, *Víziborda*, *Tekerület*, *Urak fürdője*, *Kondorok tisztása*, *Magos-part*, *Lápszár*, *Jóműved*, *Keskeny-Karcsa*, *Bika-fenek* stb. A falu határának déli részén *Szigetek* néven nevezték a Nyírig terjedő területet, mert itt szigetként emelkedtek ki a mocsárból a szárazulatok.

A határban szerte elterülő álló- és folyóvizek táplálója a Bodrog és a Tisza volt. Tavasszal a hegyekből hozott hólétől, ősszel a nagy esőzésektől megáradva kilépett a medréből, és a szabályozás előtt akadálytalanul terjeszkedett szét a síkságon. A szabályozás után is gyakran kiöntött – például 1913-ban és 1924–25-ben –, mert a gát kezdetben alacsony volt. Míg a gátakat magasabbra nem emelték, a szabályozás utáni állapotok sokban hasonlítottak a szabályozás előttiéhez. A szabályozás előtt olyan víz vette körül a falut, hogy a csónakokat a kútághoz kötötték ki. Áradáskor minden álló- és folyóvíz medre, de minden lapos is megtelt a Tisza, a Bodrog, esetleg a Latorca vizével. A megáradt vadvizek körülvették Karcsát és a Bodrogköz falvait is. Úgy, hogy nemcsak Karcsán, de ebben az időben a többi faluban is nélkülözhetetlen közlekedési eszköznek számított a *csónok*.

Mikor a folyók visszahúzódtak medrükbe, a határ vizei is leapadtak, de nem száradtak ki a következő áradásig, hacsak erős aszály nem volt. A vizek összeköttetésben voltak egymással. Egyik patakából, érből a másikba folyt a víz. Az erek, patakok néhol egész hálózatot alkottak, elágaztak, találkoztak, s rendszerint vagy a Karcsa, vagy a Tisza szedte össze őket.

Abban az időben nem volt – nem is lehetett – olyan mezőgazdálkodás a karcsai határban, mint ma. Földművelés a vizek közötti száraz földeken, valamint a vizekből kiemelkedő szárazabb hátakon, gorondokon volt lehetséges, de itt is nagy nehézségekkel kellett megküzdeni. Sok kiemelkedő gorondot csakúgy felvert a vízi növényzet, mint a vízmedreket, másokat pedig ellepett a sok bokor, cserje, tüskés gaz. Ezt a tényt sok helynek a neve is mutatja. Így találunk a határban *Vesszős*, *Gaz*, *Rakottyás*, *Ákacos*, *Nyárjas*, *Kökényes*, *Töviskes*, *Mogyorós* elnevezésű helyeket.

A határ a lecsapolás után is csak hosszabb idő múltával száradt ki annyira, hogy a rendszeres földművelés mindenütt megindulhatott. A vízjárta földek – bár pihentek voltak – míg teljesen ki nem száradtak, kevés termést adtak. A vizek in-

kább az állattenyésztésnek kedveztek, hisz dús legelők és kaszálók voltak. A sűrű rakottyasokban alig tudott járni a gulya. A jószág a vízparton legelészett, a sekély vízbe beállhatott hűsölni, szállása pedig a gorondokon volt. Odahúzódott éjszakára, de ott is delelt. A jószág delelőhelyén nagy fák voltak, alatta hűvös volt, ott a jószág nyugodtan delelhetett. Amíg pedig a jószág delelt, a pásztorok tüzet raktak, és főztek maguknak. Pásztoemberek névadásából származhatott a *Szállás-dűlő*, a *Ba-goly-szállás* elnevezés. Ez utóbbi két név a *szállásból* a későbbiek folyamán *tanyá-vá* fejlődött. Csak néhány bodrogi falu földrajzi nevei között találunk erre példát, például Ricse és Cigánd neveinél.²

Rendes körülmények között minden őszön hazahajtották a gulyát. Nem tudta azonban senki emberfia hazahajtani, ha nagy sárvíz volt. A vízen még csak át tudott menni valahogy a jószág, de a feneketlen dágványban elmerült. Volt ilyenkor dolga a gulyásnak és segítőinek. A süllyedő, keservesen bőgő állatot annak hasa alatt átdugott rudakkal próbálták kiemelni, szárazabb helyre vinni. Ha nem sikerült, a gulyás vallotta kárát; ha az ő hibájából történt a dolog, saját marháiból kellett az elpusztult jószágért adni, ráadásul a pásztori tapasztaltságán, a hírnévén igen nagy csorba esett. Nem kockáztatták meg a tapasztalt gulyások a nagy dágványon való átkelést, inkább kint maradt a gulya télire. Persze, ez is kockázatos dolog volt. Nehezen élt meg a jószág ilyenkor, mert a hó alól kellett kikeresnie táplálékát.

A dús füvű rétek kaszálókul szolgáltak. Minden telekkel rendelkező jobbágy vagy földes gazda a magáét kaszálta. A földdel nem rendelkező zsellérek elmentek napszámba a jobb módúakhoz. 70 krajcár, majd később 1 forint 20 krajcár volt a napszám kaszáláskor. Ez igen jó kereset volt abban az időben, hiszen 6 napi kaszálással a napszámos megkereste egy pár csizma árát.

Füvet és erdőt bőven nevelt régen a karcsai határ, de áradásos években gabonafélét bizony keveset. Nem véletlenül írt erről a karcsai pap így: „...kevés igényű sokat nélkülöző, s az esztendő minden szakában vegeterianus életmívelő nép. Csak annyi gabonája terem, amennyit a kepén keres, kukoricát felében termel az uraságnál, ha kap”.³ Ínséges időkben előfordult, hogy a tengericsutkát is megőrölték, s a liszthez keverték, hogy kenyeret süthessenek. Ugyancsak kenyérpótlásként használták egy sásféle lisztes gyökerét, melyet *kotorcának* neveztek. „Bizony csikrul, halrul, vizimadárral élt a mocsarak lecsapolása előtt Karcsa népe. Gyakran emlegetik ebből az időből, hogy sült hallal ették a főtt halat.” Volt abból bőven.

Akkor még bárki halászhatott, sem engedély, sem vízbérlet nem kellett hozzá. Mindenki annyit fogott, amennyire éppen szüksége volt. De nem kereskedtek a hallal. Hivatásos halász a faluban alig volt kettő-három, de azok is először a földjüket művelték, csak azután „szinte szabadidejükben” foglalkoztak a halászáttal. A hivatásos halászok főleg az olyan halászeszközöket használták, melyekkel egymaguk is halászhattak. Így szerszámaik között az első helyen volt a varsa és az eme-

² Vö.: NAGY GÉZA: A magyarországi Bodrogi köz földrajzi nevei. Pácin, 1994.

³ A karcsai ref. egyház jegyzőkönyve, 113.

lőháló. Nem jelentette azonban ez azt, hogy nagyobb, több ember munkáját igénylő halászszer számmal nem halásztak volna. Ezt azonban általában bérelték a karcsai hivatásos halászok évente két-három alkalommal. Ilyen, több ember munkáját igénylő halászszer szám volt a gyalom. A karcsai halászok évente tavasszal és ősszel gyalmasztak. Téli gyalmaszásukhoz több ember kellett, mert a gyalmot a jég alatt kellett elvezetni addig a lékig (vékig), ahol kihúzták a jég alól a gyalmot. A gyalmaszásához rendszerint a rokonságot használták fel segítségül, de ha a rokonság nem lett volna elég, akkor másokat is megkértek a segítségre. A hivatásos halászok a kifogott halat vesszőből font haltartóban tárolták eladásig. Mert ők eladták azt a mennyiséget, amennyire már nem volt szükségük. A lecsapolás előtt erre nem volt példa, mert hiszen akkor hivatásos halászok Karcsán csak az említett kis számban voltak. Ők pedig igen ritkán fogtak annyi halat, hogy eladásra kerülhetett volna a felesleg. Így piacra nem is vitték, hanem helyben próbálták meg értékesíteni.

A megfogott halat mind a hivatásos, mind a nem hivatásos halászok mindig hazavitték, s otthon készítette el a gazdaasszony. Olajban, zsírban sütve vagy paprikásnak készítették el a kifogott halat. Volt időszak, amikor a falu sertéseivel etették fel a halat. Ez akkor következett be, amikor az áradás után a víz visszahúzódott, s a vízzel korábban elöntött területen ottmaradt a rengeteg hal.

A csíkot a sáros, iszapos, sásas helyeken fogták tapogatóval vagy kosárral, de előfordult az is, hogy pusztá kézzel lehetett fogni. Ha kosárral fogták, letették a vesszőkosarat úgy, hogy a kosár öble a csíkászó felé nézzen. A kosarat körülta-posta, *körüldencelte* a sásban vagy sárban a csíkászó, majd felemelte a kosarat. A kosárba került csíkot kivette. A kifogott csíkot mindig vízzel telt edényben vitték haza. Karcsán a lecsapolás előtt nagyon szerették a csíkot. Egyrészt mert könnyen lehetett tárolni, hiszen otthon csak egy kis vermet kellett neki ásni, vizet önteni a verembe, s a beletett csík sokáig életben maradt, mert befúrta magát a verem alján lévő sárba, és maga fölé habot fújt. Másrészt könnyen elkészíthető ételt lehetett készíteni a csíkból. Megfőzhatték káposztalevesben; elkészíthették úgy is, mint a toroskáposztát, a fejét levágva, belsejét kiszedve cserépből készített csíknýáron meg is süttették.

A Karcsában a sekélyebb részeken, a kisebb vizekben rákot is foghattak kosárral, de szabad kézzel is. A rákkal nem kellett semmit tenni, csupán a fővő vízbe kellett beledobálni. Mikor megfőtt, már lehetett páncéljából kifordítani és fogyasztani is. Rákot azonban csak azokban a hónapokban lehetett használni táplálkozásra, amelyekben nem volt „r” betű.

A nádasban, mocsárban, vízben élő madarak nagy része is táplálékul szolgált az itt élő embereknek. Böven volt is madár mindenütt a határban, hiszen ebben az időben nem zavarta senki őket, s mindegyik megtalálta a maga létfeltételeit. Legjobban a vadkacsát, vadlibát kedvelték. Aki meg akarta fogni őket, az csendesen a fészkéhez lopózott akár csónakkal, akár a vízbe ereszkedve, s úgy fogta meg. Fogták úgy is, hogy egy nagy tököt kivájtak, s aki meg akarta fogni a kacsát vagy a libát, az a tökhéjat a fejére húzta, s beállt a vízbe úgy, hogy a madarak nem vehették

észre. Amikor rászálltak a tökhéjra, vagy annak közelébe mentek, a fogó megfogta őket.

Ették a vízityúkot és a vízicsirkét is, ha meg tudták őket fogni. A *libuc* (bíbic), az „átkozott madár” azonban nem kellett senkinek. Nem ették a bölömbikát és a gémekeket sem. Azt a falut, melynek legényei vadliba helyett a gémet ették, a mai napig is „gemesek”-nek csúfolják. Érdekes azonban, hogy a gazdag madárvilág ellenére a falu határában alig találunk néhány olyan nevet, mely ezt a gazdagságot dokumentálná. Összesen három madárra utaló nevünk van a földrajzi nevek között. A *Libuc-homok*, a *Keselyűs* és a *Galamb homoka*. Halra, halászatra utaló nevünk is csak kettő van a falu határában, az egyik a *Varsa-homok*, a másik pedig a *Csíkvermes*. A Szarvas-kút és a Szarvas-tó nevű földrajzi nevek – véleményem szerint – azt az időszakot rögzítik, amikor a határban volt szarvas is, a lecsapolás előtt a nagy kiterjedésű mocsári erdőkben.

Asszonyok, gyermekek, férfiak gyakran mentek csónakon tojáást szedni. A tojásszedés mindig eredményes volt, mert a nádasban rengeteg madárfészek volt. Költés idején hamar megtelt a csónak orra. Főleg a vadkacsa és a vadliba tojását kedvelték. Az *ülőstojást* szerették a legjobban, mert – ahogy mondták – abban már hús is volt.

Legalább annyi méhészt volt a faluban, mint ahány halász volt a lecsapolás előtti időben. Erre utal az a három földrajzi név is, mely megtalálható a falu határában. Ezek: *Mézes-homok*, *Mézes-gödör*, *Belincs méhese*. A bodrogi mocsarak lecsapolása előtt a *Belincs* területén egy Belincs nevű embernek volt kinn a határban méhese. Az 1863-as térkép még *Belints méhese* néven jelöli ezt a helyet; a terület neve ma már nem utal személynévre.

Az erdőben levő méhesekben köpűben tartották a méheket, de igyekeztek a lyukas fákban levő vadméhek mézét is megszerezni. A vadméheket az odvas fák-ból élve kifogni nem lehetett, csak ha rajzott, és a raj faágra szállt. Ilyenkor a köpűt kézzel vagy – ha magasabb ágra szállt a raj – kétágú villás faágra szűrve kézzel, esetleg egy másik rúddal ütögetve azt az ágat, melyen a raj volt, belerázták a köpű-be, majd azt lefordították. A faodúban levő mézhez csak úgy tudtak hozzáférni, ha a méheket az odúban valamilyen nedves anyag füstjével megfojtották. Ha ez megtörtént, akkor az odú hátulján lyukat vágtak, s ott kiszedték a mézet a sonkollyal együtt. A köpűben tartott méhek mézét is fojtással szedték ki a köpűből. A méz táplálék és orvosság is volt. A lépet kiolvasztva oltóviasznak használták, de nagyobb részét eladták. Minden évben megjelent ugyanis a faluban a *sonkolyos tót*, aki felvásárolta a méhtartóktól az összegyűjtött sonkolyt. Gyolcsot, szövőpamutot, kaszát, kapát, edényfelét vásárolhattak tőle.

A növényvilágból a sulyom lisztes termése nagy ínségben kenyérpótló volt, egyébként csemegeként fogyasztották. A Karcsa medréből gereblyével húzták ki, s a kiszedett növényről leszedték a háromágú szűrős termését. Szedték úgy is, hogy gubadarabot kötélre kötve húzták a csónak után időnként felhúzza, s a gubadarabra ragadt sulyomtermést kiszedték a gubadarabból. Az összegyűjtött sulymot a padlá-

son szárították, és szárítva vagy megfőzve csemegeként fogyasztották annak lisztes belét. A gyermekek csemegeként szopogatták a vizekből felszedett édeskés gyékénytöveket. Egyébként itt is ínségtáplálék volt a lecsapolás előtt ennek a gyékénynek a töve. *Kotorcának* nevezték, s hogy a faluban gyakran fogyasztották, azt bizonyítja, hogy a karcsaiakat *kotorcásoknak* is nevezték, ha gúnyolódni akartak velük.

Az erdőben található táplálék is fontos kiegészítő tápláléka volt az embernek és az állatnak egyaránt. Karcsa határában a lecsapolás előtt hatalmas kiterjedésű mocsári tölgyerdők voltak. Az itt termett makkot a falu sertéseivel legeltették fel addig, amíg a földesúr ki nem tiltotta a falu sertéseit a tölgyerdőkből. Ettől kezdve csak bér fizetése mellett makkoltathattak a karcsaiak az erdőben. Az asszonyok viszont az erdőből vadkörtét szedtek. Zsákban vitték haza, de fogyasztani csak bizonyos érlelés után lehetett. Az összeszedett vadkörtét szalma között érlelték, s amikor télre *megszotykosodott*, gyümölcs helyett fogyasztották. Az erdők, a fák a falu határának földrajzi neveiben elég szép számmal megtalálhatók még ma is. Ezek: *Tölgyes, Berek alja, Rakottyás, Nagy-égés, Dobrosnya, Apacs egre, Gyűrös, Kökényes, Nyír, Nyárjaska, Gyurka erdeje, Fenyves, Nagy-erdő, Becskedi-erdő, Nyárszög*. Egyébként abban az időben veszedelmes volt az erdőben barangolni, mivel farkas és vaddisznó, no meg a kígyók különböző fajtái megtalálhatók voltak itt. Megesett az is, hogy az erdőben gyűjtögetőket ezek az állatok megtámadták.

Az állat- és növényvilág azonban nemcsak táplálékot nyújtott az itt élőknek, hanem egyes állatokat, növényeket orvosságnak is használtak különböző betegségek ellen. Így például a *cakó* (gólya) húsát megfőzve köszvény ellen fogyasztották. Egyébként táplálékként nem fogyasztották a gólyahúst. Ugyancsak köszvény ellen ették a *csúszót* (kígyót) is. A falu határában nagyon sok csúszó élt, amit bizonyítanak az *Ördögös* és *Kígyós-homok* határrésznevek is. A falut körülvevő vizekben nagyon sok kígyó élt. Az ember is, az állat is irtózott tőlük. Ha a kisgyermeket megverték szemmel, vízisiklóbört kellett szerezni. A siklónak a bőrét el kellett égetni, s annak a füstjével füstölték meg a szemmel vert gyermeket. Állítólag ezután eltűnt a rontás róla.

Betegség esetén alkalmazták a *piókát* (piócát, nadályt) is. A gutaütött vagy nagyon vérmes embert, továbbá a tüdőgyulladásos beteget pióccával gyógyították, de alkalmazták minden más betegség ellen is, amit már semmilyen szerrel nem tudtak meggyógyítani. A pióka fogása úgy történt, hogy az ember beleállt a vízbe, s a lábába ragadt piókákat a hátukra hintett sóval szedte le. A nagyobb, feketébb *lúpiókát* (lópiócát) gyógyításra nem használták. Ma is alkalmazzák a piókát magas vérnyomás kezelésére.

Az állatokkal kapcsolatban kell szólnunk a szúnyog által terjesztett maláriáról. Hajdan, a nagy vizek idején a lakosság sokat szenvedett itt a Bodroghözben ebben a betegségben. Már akkor is próbálkoztak ellene a legkülönbözőbb szerekekkel, de nem sok eredménnyel. Leginkább tiszta borecettel kenték be magukat, esetleg pálinkás tejet ittak ellene.

A *teknősbéka* emberi és állati orvossággul szolgált. A Bodroghközben nem ették. A teknősbékát a falu határában levő mocsarakban fogták. Páncélját az ember fájós torkának, a tehén megdagadt tőgyének gyógyítására használták úgy, hogy a fájós részt azzal *kerekítették* meg. Az eleven teknőst a moslékban tartották sertésvész ellen. Az volt ezzel kapcsolatban a hiedelem, hogy ha a sertés teknősbékáról kapja a moslékot, nem pusztul el sertésvész miatt.

A növényvilágban is sok orvosságnak valót találtak a régi asszonyok. Kár, hogy ezekre a maiak már nem emlékeznek. Van azonban olyan fa, melyet még ma is gyógyszerként használnak. Ilyen az égerfa, melynek porrá tört *cirkója* a legmélyebb sebet is begyógyítja. A borban megfőzött kéreg is orvossággul szolgált.

A ruházat díszítésére használták a daru tollát és a vidra bőrért. Régen sok vidra lehetett a határban, illetve a Karcsában. Ma már alig van belőle. A darut rendszerint az orvvadászok vagy a madarászok ejtették el. Eladták a tollát a piacon, az azzal kereskedő embereknek. Ezek az emberek azután kissé meghajlították, kétpengős nagyságú kis piros rózsát adtak a darutoll mellé. Ezzel felszerelve a tollat a legények a kalapjukhoz így tűzték. Drága volt abban az időben a darutoll, de legény nem lehetett meg darutollas kalap nélkül.

A falu határában levő nagy erdők tölgyei épület- és tűzifául, valamint bútornak való faként szolgáltak a lakosoknak. Akkor még nem kellett takarékoskodni vele. A százados, vastag törzsű tölgyfából készült a csónak, a híd, a *bödönkút*. A vizek partján sok fűz- és nyárfa volt. A *ficfa* a tölgy mellett a régiek leghasznosabb fája volt. Különösen akkor, mikor már az erdőket *kiirtították*. Hajlékony vesszőiből készült a paticsfalú házak fala, a sövénykerítés, és készítettek fonást egyéb építkezési, gazdasági és halászati célra is. A nyárfával együtt a fűz volt a tekenővájás és a fakanálkészítés nyersanyaga. A fűz- és nyárfáknak a mainál nagyobb jelenlétét bizonyítja a *Veresficfa-homok*, a *Szil-homok*, a *Fizes*, a *Nyárjaska*, a *Nyár-szög*, a *Gyűrős*, a *Szájuk*, a *Barackos* stb. helynév.

A nádat télen vágták, amikor a víz már befagyott. Ha azonban nyáron aszály volt, sor kerülhetett a nádvágásra akkor is. A levágott nádat főleg háztetőkre használták, de készíthettek belőle kerítést, s használták az ereszt oldalának is. Az 1872-es tűzvészig a falu minden épülete – még a templom is – nádfedeles volt. Ugyancsak felhasználták a falu határában termett gyékényt. A gyékényből sonkolyos kosarat, borsótartót, szakajtót, köpűt készítettek. A gyékénytárgyak készítésével főleg a cigányok foglalkoztak már abban az időben is.

A nép a természetben talált nyersanyagokat felhasználta élete fenntartására, védelmére vagy munkája eszközeként, de még így is nagyon nehezen tudott megélni, mert gyakran nem volt kenyere. Mégsem estek kétségbe. A képek (részes aratók) a munkájukért kapott terményt itthon örölték meg. Kezdetben vízi- vagy szárazmalomban, később gőzmalomban.

2. A vizek szerepe a nép életében a vízszabályozás után

A Tisza és a Bodrog szabályozása az eddig akadálytalanul kiáradó folyót gátak közé szorította, ezáltal az árvizek gyakoriságát csökkentette. Ezután nemigen volt már víz, ami táplálja a határ sok álló- és folyóvizét. Kezdetét vehette a lecsapolás. De mint ahogy az első gátak nem feleltek meg mindig a követelményeknek, és nem minden esetben tudták a falut az árvíztől megőrizni, éppen így a vizek lecsapolása sem vezetett azonnal a kívánt eredményre. A sok víz levezetése, medrüknek kiszárítása csak lassan haladhatott. Ezért a faluban a lecsapolás utáni életviszonyok még sokáig és sokban hasonlítottak a lecsapolás előttihez.

Az állóvizek helyén ma már jórészt szántóföldek vannak, csak itt-ott találunk még vizenyős rétet, mély fekvésű lapos területet, melyben esős évben meggyűlik a víz. Ezeket a lecsapolás után kaszálónak használták. Ilyen volt a határban a *Ballagfolyvány* nevű terület, mely a lecsapolás előtt a Nagyjánosok jobbágybirtokához tartozott. Ezt a területet feloszthatatlan kaszálóként használta a család a jobbágyfelszabadítás után is. A kaszálható területet közösen kaszálták le, majd a lekaszált fűvet osztották el aszerint, kinek mennyi joga volt a területben. Mert voltak teljes joggal, fél és negyed joggal rendelkező Nagyjánosok. A lecsapolás után erről a területről a Karcsába vezették le a vizet, mely a lecsapolásig tulajdonképpen a környező homokhátak vízgyűjtő területe volt.

A patakok vizét részben árkok vezették le, részben a lecsapoláskor ásott *kanálik*sok (csatornák) vitték a Tiszába. A volt vizek területének nagyobb része kiszáradt, egy ideig legelőként, kaszálóként használták, majd feltörték, s szántóföld lett belőle. Ilyen terület volt a ma még *Setét-ér*ként, *Sásasként* ismert terület. Vannak olyanok, melyeknek sással benőtt vizenyős medre legelő vagy kaszáló lett, végül pedig vannak a határban patakok, melyekben ma is van víz, de jóval kevesebb, mint régen. Nyáron többnyire ezek is kiszáradnak (*Pálhalál-ér*, *Folyó-ér* egy része, *Szarvas-tó*, *Sós-tó*, *Ördögös-tó*, *Nádas-tó*, *Mételyes-tó*, *Lapos-ér*, *Kerek-tó*, *Esdér*, *Arany-tó*, *Balazs-ér*, *Sáros-tó*, *Béka-tó*, *Kengyel-tó*, *Horgas-tó*, *Tiszta-tó*, *Kecskés-tó*, *Jóműved-tó*, *Pap-tó*) a Karcsa, a *Folyó-ér*, a *Széles-ér*, a *Lápszár* kivételével.

A hajdani vizek nagy része eltűnt, velük együtt eltűnt a régi világ is. Az egykori nagy erdőkből csak kisebbek maradtak meg, de van olyan terület is a határban, ahol már csak a név emlékeztet a régenvolt erdőre (*Hosszú-homok-erdő*, *Barackos*, *Nyár-szög*, *Szaj-lyuk*, *Dözs verme*, *Nagy-szekeres* stb.). Eltűntek a nádasok is (*Nagy-láp*, *Telek-láp*, *Nádas*, *Nádas-tó*, *Nyitra-gát*, *Péter-kert lápja*, *Kisnád*, *Sásas*, *Balazs-ér*, *Papavas*, *Sáros-tó*, *Kengyel-tó*, *Horgas-tó* stb.), csak a Karcsa partján maradt meg szegélyként. Ma azonban már ez a nádas is elegendő a nádszükséglet fedezésére.

A nádat télen vágják, amikor a jég már megbírja az embert. A nádvágók rongyokba csavart csizmában dolgoznak részben a hideg, részben pedig a jég síkossága miatt. A nádat többnyire régi kaszapengéből készített rövid nyelű nádvágó kaszával vágják. A nádvágó bal kezével több szál nádat összefog, a jobb kezében

tartott kaszával pedig a jég felett 15-20 cm magasságban elvágja a nádszálakat. Ezt a nádmennyiséget nevezik *mariknak*. Tisztás helyen a levágott *markot* lefekteti, s ráteszi a következőt. Tövet töre fektet. Mikor van egy *kévényi* (tehát körülbelül annyi, amennyit egy ember két karjával át tud fogni), akkor új *csomót* kezd rakni. A csomók sorban fekszenek egymás mellett, tövel egy irányban. Csak a napi munka végeztével kötik át őket megcsavart fűzfavesszővel vagy dróttal. Ekkor már *kévének* nevezik az összekötött csomót. A kévéket fekvé hagyják, vagy *felállongatva* hármassával-négyesével egymáshoz támogatják. Általában minden este szekeren vitték haza az aznapi vágást. A letört, összetöredezett nádat a nádvágás befejezésével felgyújtották, hogy a következő esztendőben akadálytalanul nőhessen az új hajtás. Tűzveszélyessége miatt ma már a ház fedésére nem használnak nádat. Az is hozzátartozik ehhez, hogy lassanként kihalnak azok az emberek is, akik értették a nádfedél készítését.

Gyékényt szintén a Karcsa széle ad a falunak. A cigányok ma is úgy dolgozzák fel, mint régen, csak éppen kevesebb tárgyat készítenek belőle. A gyékénykosarat ugyanis felváltott a vesszőkosár, a gyékényből készült *köpűket* teljesen kiszorította a kaptár. A gyékény szakajtókosár helyett abban az időben, amikor még a házaknál sütöttek kenyeret, nyárfából faragott fatálakat használtak, de ma már erre sincs szükség, miután a kenyeret falun is a boltban veszik.

A fűzfának még nagyobb hasznát veszik, mint régen. A XIX. század végén is paticsházakat építettek a faluban, s ezeknek a háznak a fala vesszőfonásból készült, melyet sárral tapasztottak be kívülről-belülről. A fűzfavessző és a fűzfa tehát fontos anyag volt Karcsa lakóinak munkálkodásában a felhasznált anyagok között. A mocsarak lecsapolása után eltűntek a paticsházak, ugyancsak eltűntek a régen általánosan használt vesszőfonással készített gömbölyű hátú boglyakemencék, a vesszőből font és betapasztott szabdkémény-vázak, a baromfíól, a hátsó tűzfal, a szegényebbek által készített tengerikas, a sövénykerítés, a nyitott méhes. A megkorhadtt tövű kútágas köré is kútkávaszerű kerítést fontak jó méteres magasságban, s agyagot döngöltek bele. Ugyancsak vesszőből fonták a kutak káváját, de még a kútkáva fedelét is. A fűzfa szinte örökéletű volt addig, amíg egyéni gazdálkodást folytattak a falvakban. Vesszőből fontak kosarat, szekéroidalt, szekérkast, kenyértartót. Fűzfavesszőből készült a tapogató, a csíkkas, a haltartó s némely helyen a varsa is. Fűzfavesszőből készítettek a gyermekek sípot, játékját, melyhez nád nyíl-vesszőket használtak.

A vízi és vízparti növények közül orvosságnak használták a fehérvirágú tündérrózsát (*Castilia alba* L.) és a sárgavirágú tavirózsát (*Nuphar luteum* L.), melyeknek nagy, kerek levelét gyomor- és lábdaganatra, a fekete nadálytő (*Symphytum officinale* L.) gyökerét csonttörés összeforrasztására és más betegségek gyógyítására, az orsófüvet (*Equisetum* L.) köhögés és köszvény ellen. Vizek partján szedték a harmatkását, a vízigyöngyöt. Az égerfát is úgy használták orvosságul, mint régen, mert az orvosságok receptje anyáról leányra szállt.

A nádasokkal együtt eltűnt a gazdag madárvilág is. Csak néhány tőkés- és cigánykacsa, vízityúk, bibic, dobosgém, szárcsa tengődött a Karcsa ritka vízínövényei között. Tojást szedni ma már nem járnak, mert nem is érdemes. Ha nádvágás közben fészket találtak, a tojásokat hazavitték. A vadkacsát ma már nehezebben lehet megfogni, mivel nem olyan sűrű a növényzet a Karcsa partján, hogy észrevétel nélkül meg tudnák közelíteni.

A víz nemcsak veszedelmet jelentett az itt élő népnek, hanem hasznos is volt. Nemcsak a lecsapolás előtt, hanem utána is. Ivásra, mosásra, fürdésre is használták. A falu lakóinak nagy része egészen az 1940-es évek végéig a Karcsa vizét itta. Ennek több oka is volt:

Aki a Karcsához közel lakott (*Ócskafalusiak*) az a Karcsára járt vízért.

Karcsa-vizet ivott az, aki a lágy tóvizet jobban szerette, egészségileg jobban bírta a kemény kútvíznél.

A Karcsa-víznek nagy előnye volt, hogy nyáron sohasem volt olyan hideg, mint a kútvíz, így a hőségtől, munkától felhevült ember bátrabban ihatta.

Azok is a Karcsa vizét itták, akiknek a kútjában kellemetlen ízű víz volt, akinek a jó vízű kút a lakásától távolabb esett, mint a Karcsa. Kútvizet főként azok ittak, akiknek jó vízű kútjuk volt, vagy messzebb laktak a Karcsától.

Amikor az Ócskafaluban, a Templom-dombon megfűrták az első kutat, az onnan nyert víz vas íze ellenére szinte egy csapásra megszüntette az Ócskafalu lakóinak Karcsa-víz ivását. Amíg a Karcsa vizét itták, a család ivóvízzel való ellátása elsősorban a lányok, fiatalasszonyok, esetleg a suhancfiúk feladata volt. Kezdetben cserépkorsóban hozták a Karcsáról az ivóvizet, később egyre jobban kezdett terjedni a kék vagy piros zománcú gyári bádogganna és a zománcozott *vedér* használata. De még ezek sem tudták kiszorítani a cserépkorsókat, mert azokban tovább hűvös maradt a víz. A folyóvíznél – különösen ha a határba vizet vittek – ez fontos volt. A kútvizet, ha megmelegedett, ki lehetett frissre cserélni, de a határból a Karcsára – ha attól messzebb dolgoztak – nem mehettek friss vízért, mert az sok időbe telt volna. Ezért a Karcsa-vízzel telt cserépkorsót a hűvösben rendszerint beásták a földbe. Így védték az átmelegedéstől.

A bádogedényeket vagy üzletben, vagy pedig a vásárról vették, a cserépedényeket viszont a faluban. Cséplés után, augusztus végén, esetleg szeptember első felében megjelentek a faluban szekereikre pakolt cserépedényeikkel a fazekasok. Főleg Gömör megyéből jöttek, de árulták itt edényeiket alföldi, mezőcsáti és pataki fazekasok is. Rendszerint a Templom-dombon pakolták ki áruikat, s terményért árusítottak. Egyszeri, kétszeri töltéssel adták el az edényeket. A korsókat a hozzá illő ürmértékű fazékba töltött terményért lehetett megvenni.

A vizet a Karcsáról vagy két bádoggannában és két korsóban, vagy négy korsóban hozták. A két bádoggannát vagy két korsót rendszerint kézben vitték, a két korsót pedig hosszúkendőre kötve vállon átvette vitték úgy, hogy az egyik korsó hátul, a másik elől volt. Ha a határba mentek, a korsót lány vagy asszony vitte vagy kézben, vagy a hátára kötött batyuban (*ajdában, zajdában*). A házban az ivóvizet –

akár korszóban, akár kannában vagy vedérben volt – az asztal alatt tartották, az asztalon pedig a vizespohárnak volt a helye. A vizespohárba vagy kannafedőbe a kannából öntötték, a vedérből merítették. A korsót pedig felvették a kézbe, és a cseccsen keresztül ittak belőle.

A Karcsa vizét mosásra is használták. Főleg akkor volt ennek óriási jelentősége, amikor a ruházkodásban, a házban használatos textíliákban a vászonneműké volt a vezető szerep. A vászonneműket nem „kéz közt” mosták, hanem szapulták. A szapuláshoz lúgot készítettek, majd a beáztatott ruhát a szapulóba rakva ezzel a felforrósított lúggal locsolták. A szapulóban levő ruha tetejére hamvast tettek, erre pedig főleg akác- és fűzfahamut tettek. A forró lúgot erre öntötték. Ez átjárva a szapulóba tett ruhát, a szapuló alján levő szalmacsapon lecsurgott, kioldva a vászonruhában levő koszt. A többórás szapulás után másnap kiszedték a ruhát a szapulóból, és talicskán vagy háton elvitték kimosni a Karcsára.

A Karcsán a sekély parti vízben térdig vagy valamivel térden felül a vízbe állva a mosószékre tették a ruhát és úgy sulykolták. Minden ruhadarabot addig sulykoltak, amíg csavaráskor tiszta vizet nem eresztett. Ezután kicsavarva a Karcsa szélén levő fákra, bokrokra, esetleg tiszta gyepre terítették szikkadni. Majd vették a következő darabot, s azzal is így tettek. Ha befejezték a ruhamosást, a kimosott ruhát hamvasba kötötték, s háton vagy talicskán vitték haza. A sulykolás rendszerint csoportos munka volt, több asszony dolgozott együtt. Mindenki a magáét sulykolta, s közben megbeszélték a falubeli eseményeket. A Karcsán mosni (dörzsölve, szappanozva) nem szoktak. Ha valaki a finomabb (gyári) textíliákat ki is vitte, mosdótálat is vitt, s a Karcsából merített vízben a parton mosta „kéz közt” a mosdótálban a ruhát. A sulykolást télen is végezték, amikor befagyott a Karcsa. Kivágták a *mosóvéket* (léket), melléállították a mosószéket, s onnan végezték a sulykolást.

A fonalmosást is a Karcsán végezték. Ez igazi csoportos munka volt, mert a fonalmosásban a szomszédasszonyok, komaasszonyok, rokonasszonyok segítettek. Mikor már az összes szösz megfonták, ki kellett a fonalat mosni. Előtte azonban ezt is szapulni kellett. A fonalmosásra még akkor sor került, amikor jég volt a Karcsán. A fonalmosás tehát a Karcsa jegén történt. A kivágott lék szélére rakták oda a mosószéket, úgy, hogy az bele ne csússzon a vízbe. A mosószék elé deszkát tettek, amire a mosóasszony felállhatott. Így nem fázott annyira a lába. Volt aki csizmájára rongyot csavart, hogy ne csússzon a jégen. Az előző napon kiszapult, megkelt fonalat féldarabonként többször is jól megrázogatták a vízben úgy, hogy mindegyiket ketten fogták a két végén. Akinek a hideg vízben „beleütött a kezébe” a hideg, az a víz partjára kivitt meleg vízbe, a *kézzvízbe* dugta a kezét, és ott tartotta egy kis ideig. A fonalmosás mindig télen történt, hogy még a tavaszi mezei munkák kezdete előtt meg is szöhelessék a fonalat. Egyébként csak a Karcsában szoktak fonalat mosni, más vízben nem.

Ugyancsak a Karcsában áztatták nyár végén a kendert. Áztatni igazán csak állóvízben lehet, bár Cigándon, Tiszacsermelyen és Tiszakarádón a Tiszában is áztattak, csak másféle módon, mint az állóvízben. A kender és a len eláztatásakor egy

több méter hosszú sáskötelet ráfektettek a vízre, s erre merőlegesen rárakták a kévéket 2-3, esetleg több sorban úgy, hogy az első sorban lerakott kenderkévék töve felé a második sor kévéinek a hegye került, s a kévéknek a dereka feküdt a sáskötelen. Miután a kenderkévéket rárakták ily módon a sáskötél egyik felére, a sáskötél másik felét a felső kévesoron visszavezették az alsó kötélvéghez, s a két véget összekötötték. Ezután szalmát raktak a kévesorra, majd a szalmára annyi iszapot, hogy az teljesen a vízbe nyomja a kévéket. Az így eláztatott kender- vagy lencsomó neve *kút*. Ha több volt a kender vagy len, akkor esetleg több kútba is áztattak. A kút tetejére a tulajdonosa szalmából csóvát tett, és gallyakkal befedte, hogy a kacsák és libák ne tudjanak rákapaszkodni.

Ha folyóvízben áztattak, akkor a sáskötél egyik végét a kötél végéhez levert karóhoz kötötték. A kötél közepéhez is leverték egy karót, s a kötelet itt is rögzítették a karóhoz. Ezután a két karó közé a kötéltre rakták a kévéket, majd amikor befejezték a kévék rakását, a sáskötelet átvezették a kévéken, és ezt a végét is a karóhoz rögzítették. Ezután itt is szalmát és sarat tettek a kendersorra. A karót azért verték le a kút két végénél, hogy a víz sodra el ne vigye a kendert. Állóvízben azonban erre nem volt szükség.

Az áztatás ideje függött az áztatandó növény mivoltától, az évszaktól és a földtől, amelyben termett. A len átlag 4-5 napig, a virágos kender 6-7 napig, a magvas kender nyáron 7-9 napig, tavasszal 9-10 napig, ősszel két hétig is ázott. A sokáig ázott kender vágás, *tilolás* közben szakadt, az ázatlan a vágáskor keménynek bizonyult, nehéz volt elvágni, kitilolni, de fonala és így vászna is erősebb volt. Az ázó kendert és lent nem őrizték, amíg a vízben volt. Az áztatás ideje alatt kétszer is megnézték az ázó kendert, s *látót* vittek az ázó növényből. Elvágták, s ha jónak tartották, mentek *kihányani*, kimosni a vízből. Ez úgy történt, mint áztatáskor, csak fordítva. Rossz ruhába öltöztek, a sarat kapával leszedték a kenderről vagy lenről, a szalmát is levették a kútról. Ezután a kendercsomót egyik végén megbontva a kévék hegyét jobb kezük élével végigsimították, hogy a virág és a levél lejjön róla, majd a kévét széthúzva a vízben *me glögybölték*, kimosták, és a tiszta kévét kiadták annak, aki kivitte a partra, és ott egymásnak támogatva csomókba rakta őket, hogy a víz lefolyjék róluk. Ha mind kimosták, szekérre rakva hazavitték.

A kender mérgező anyagától a halak „megbolondulnak”, majd elpusztulnak. Ez azonban ritkán történt meg a Karcsa vizében, mivel soha annyi kender nem került a vízbe, amely veszélyes lett volna a halakra. Legfeljebb azon a területen történt csak halpusztulás, ahol a kenderáztatás volt. Márpedig ez a Karcsa területének még a fél százalékát sem tette ki.

Nyáron fürödtek is a Karcsában. A férfinép többnyire csak vasárnap délután ért rá, hétköznapi elfoglalta a mezői munka. A *vászonnép* (asszonyok, lányok) – ha nem volt munkájuk a mezőn – hétköznapi délután, ha munkájuk volt, rendszerint napszállta után ment fürödni. A gyermekek mindig ráértek, de a Karcsára csak a nagyobbakat engedték el felügyelet nélkül. A nők *viselő*, azaz hétköznapi ruhában fürödtek, a férfiak kék vászonból vagy kékfestő kötényükből alakítottak ki úszó-

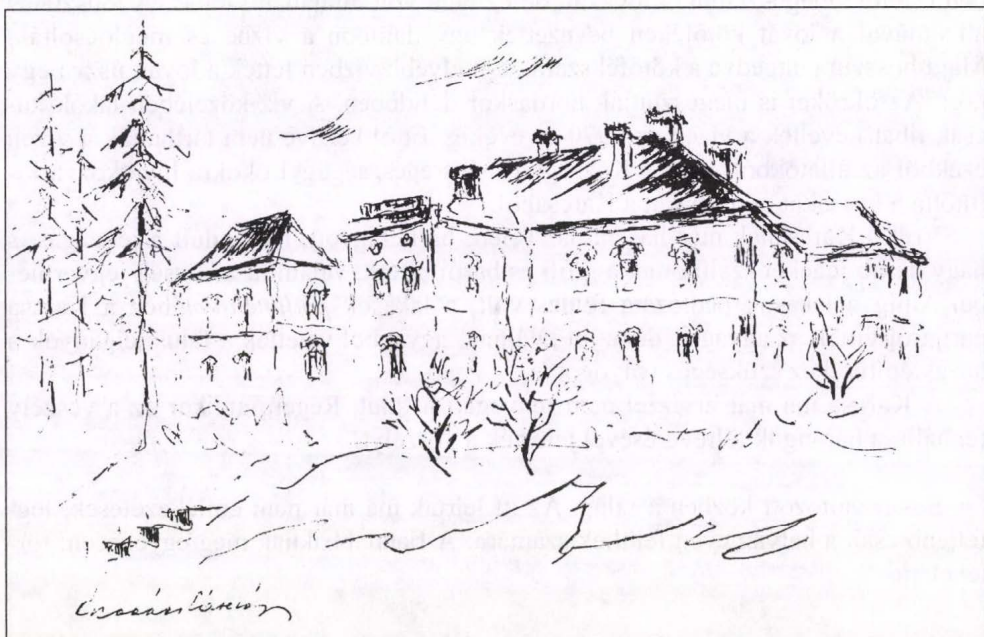
nadrágot. A kisebb gyermekek csupaszon fürödtek mindig. Régen majdnem mindenki tudott úszni, ma azonban már kevesebben. Az idősebbek lekicsinylően beszélnek a fiatalabbak úszási tudományáról. Ma is inkább a férfiak úsznak, a nők nemigen. Ha úsznak is, csak kutyamódra tapossák a vizet. A vízbefúltat csákllyával húzzák ki. A vízbefúlt hirtelen halálán nagyon sajnálkoznak.

1945 előtt nemcsak emberek fürödtek a Karcsában, hanem állatok is. Nyáridőben estefelé megúszatták a lovakat, de ez nem volt általában szokás. A lóúsztatás alkalmával a lovat kötőféken bevezették egy darabon a vízbe és meglocsolták. Majd hosszúra engedve a kötőfékszárat, a mélyebb vízben tettek a lovak úszva egy kört. Az ökröket is megúsztatják hordáskor délidőben. A víz közelében lakók kacsát, libát neveltek a vízen az 1970-es évekig. Ettől kezdve nem tarthattak a vízen ezekből az állatokból, mert a Községi Tanács egészségügyi okokra hivatkozva tiltotta a kacsákat és a libákat a Karcsából.

Volt a Karcsának más haszna is. Télen, ha befagyott, megindult a jégvágás, s nagy darab jegeket szállítottak a grófi és bárói birtok, valamint a község jégvermébe. Amíg a lakások padlózata földes volt, a lakások *pádimentumához* a Karcsa partjáról vitték az agyagot, de az itt található agyagból vetették a falusi cigányok a házak építéséhez szükséges vályogot is.

A Karcsa ma már árvízzel nem fenyegeti a falut. Régen, amikor ez a veszély fennállt, a harangok félreverésével jelezték a veszélyt.

Sokat változott közben a világ. Az itt leírtak ma már nem emlékezetesek, legfeljebb csak a hatvan éven felüliek számára. A fiatalabbaknak meg egyenesen: történelem.

É. Kovács László: Felsővadászi Rákóczi-kastély

BENCsik JÁNOS

Egy tiszacsegei jobbágy-paraszt család kitörési kísérletei (Egy kísérlet családfakutatásra [1774–1945])

Aligha van olyan történész, avagy történelem iránt érdeklődő egyén, akit ne érdekelne saját családjának és felmenőinek (őseinek) személye, azok emberi sorsa, cselekedetei. Esetenként a közösségben vállalt szerepe. Csak alapos és hosszas kutatás eredményeként léphetnek ki a ködös – múltbeli – személytelenségből és ezáltal lehetnek racionálisan megragadható elődök (ősei) a téma iránt érdeklődőnek. A családok rendszerint a nagyszülők ismeretéig hatolhatnak visszafelé az *egyéni sorsok kusza szövetének* felfejtésében. Ebből következik, hogy az *unokák* (ego) ismerik, ismerhetik természet adta előnyeik révén a *nagyszüleit*, jobbra csak e múltba tekintés révén tartják számon az „előttük volt” három generációt. S miként egymást követik a jelen után, a jövőben a generációk, *emberöltő* (30 életév) emberöltőre halmozódik, úgy merülnek alá a történelmi múltban az egyének, összedomódnak az egyéni sorsok, ezáltal lesznek, ezáltal válnak személytelenné.

E kronologikus társadalomszemlélet segítségével bontakoznak ki az igényelt és követelményként hangoztatott családfa kutatásának feladatai. A *tradicionális társadalmakban* (mint pl. a magyar falu társadalma is) a szóbeli hagyományozódásra hagyatkozva az elérhető időhatárok „volt ez már vagy 100 éve is” formulában fogalmazódik meg. Ez pedig a nagyszülők és unokák által átölelt idő, az un. *három emberöltő* (három generációs idő). Ez lehetett az írásbeliség hiánya miatt a társadalom paraszti igénye. Mi azonban tovább akarunk haladni a múltba és pedig az írott források biztosította határokig.

A társadalom szövetét alkotó *kiscsaládok* (háztartások) vizsgálata általában objektív nehézségekbe ütközik (ilyen a forrásszegénység). Egy-egy történelmi általánosítás által lefedett képlet alól kilógnak, előtűnnek ezek, éppen ezért velük való törődés, ezek vizsgálata pontosabbá, finomítottabbá teheti a társadalmi mozgásról, fejlődésről alkotott *totális képet*. Ebben segíthetnek egy személy által vezetett különböző rendeltetésű *naplók*, s egyéb *íráss feljegyzések*. E műfaji források mutatják a parasztság igényét saját létük megőrzésére.¹ Olykor elég csak egy-egy Biblia lapjaira került kronologikus jegyzetek (születés, halálozás adatai) ahhoz, hogy tájékozottassanak.²

A fentiekből következik, hogy nehéz olyan *családi krónikát* írni (szerkeszteni), amely egyetlen család történetét akarja nyomon kíséni évszázadok alatt, esetünkben a késő feudális és kezdeti polgárosodás évtizedeiben. Nos a továbbiakban arra vállalkozom, hogy

¹ KOVÁSSY ZOLTÁN: Borsod megye képe egy I. századi napló tükrében. HOMKözl. 1. 137. 54–61.

² BENCsik JÁNOS: Egy forrás a parasztcsaládok geneológiájának ismertetéséhez. (Tiszaladány). Szülőföldünk, 1. 132. 8–12.

családom krónikáját összeszerkeszem, miközben hozzákötöm a családfáját, az egyes személyeket és a folyamatot is.

Mi volt, mi lehetett egy jobbágycsaládnak keretet adó jelenség, melyek determinálták, olykor megbéklyózták a családot, annak tagjait. Milyen keretek közül kellett kitörnie egy jobbágy-zsellér család tagjainak ahhoz, hogy kitörjön a korábbi, számukra kedvezőtlennek ítélt keretből, hogy utat leljenek az érvényesüléshez.³ Más szempontból ugyan ennek a családnak kötöttségeit gazdasági körülményeik határozták meg.

A *családfakutatás* gyakorta a középkorban vette kezdetét. Rangos főúri familiák egyenesen a honfoglaló őseinkig vezették fel ősök sorát, s az így szerkesztett családfájukra ropant büszkék voltak; lehettek is. Ezek történelmük során híre és névre (hírnévre) tettek szert. Jeles szereplők számottevő anyagi előnyökhöz juttatták a családot, az utódokat. Kik aztán örítették is, kiváltképp a donációs leveleket (etc.). Mert tehették is, összeállították az *ősök galériáját*.⁴ A múlt század közepén pedig kötetbe kerülésüket anyagilag is támogatták.⁵

A társadalomban az átmenetet az arisztokratáktól a jobbágyság felé a *kisnemesség* alkotta. Az *armalisták* mentalitása hasonló volt, de nem azonos, a fő- és középnemesség mentalitásához, *életmódjukban* azonban többé-kevésbé rokon a jobbágy-paraszti osztály tagjaival. Körükben már nem dívott a pontos családfa-kutatás, jobbra az *armális* szerzett ősüket, annak nevét tartották számon, sőt az armális ajándékozásának pontos idejét sem emlegették, talán a haditettüket vagy egyéb jeles eseményt hagyatékozták atyáról fiúra.⁶ Mert hogyha a lány jobbágy állapotú férfihoz ment nőül, kiesett a kiváltságos osztály tagjai sorából, gyermekei is nemtelenek lettek. Az elmondottakból kitűnik, hogy a kisnemesség nem illesztette családját a történelem folyamatába, számukra a *kiváltság*, az ehhez való jog volt a fontos. Kivétel talán az 1848-as szabadságharc.

Szemben a nemesi osztály gyakorlatával, a jobbágy-paraszság már nem hivatkozhatott olyan ősökre, kiktől családjuk valaminő előnyt örökölt. Ellenben jeles ősökhöz tapadó cselekedetet (főbíró volt), találkozott egy-egy betyárral,⁷ „egy-egy nagy erejű hős” virtuskodásba; beleszakadt terhes szekér emelésébe,⁸ vagy/és a példák sorakoztathatók vég nélkül. A jobbágy ősök beleolvadnak a mondák, a helyi mondák és a népmesék világába, éppen a boszorkány és táltos világ hiedelmei révén.⁹ A jobbágycsaládok ősei beleolvadnak a helyi

³ A sematikus történelemszemlélet mintegy kalickába zárja az egyes családokat, honnan nem látszik kitörési lehetőség.

⁴ A nemesi kastélyok, kúriák egyik jellegzetes része az ún. „Ősök galériája”, ahol a festett és rajzolt ősök arcképcsarnoka kapott helyet.

⁵ NAGY IVÁN: Magyarország családai czimerekkel és nemzedékutalozatokkal. Pest, 1857. I. 289.; *Bencsik* család győrgyői és füzesmagyari. Részint székel, részint birtokol Bars, Nyitra, Pest, Sáros és Szabolcs vármegyében.

⁶ A szóbeli hagyományozódás törvényei. Vö. az e tárgyban fogalmazott dolgozatokat.

⁷ Vö. A jeles polgári állatorvos Deli Mátyás történelmi alakjával. MÓRICZ PÁL: Hortobágyi legendák. 1928. Debrecen

⁸ Apám beszélt el a Balázs nagybátyja történetét, aki egy kátyúba ragadt terhes szekeret megemelt, s közben ráordított lovaíra, amik kirántották abból. Eközben úgy megemelte magát, hogy „megszakadt” a virtus szülte alkalomkor.

⁹ Téli estéken, olykor „tanyázní” mentünk egy kedves ismerős családhoz, vagy fordítva. Ez nem volt rendszeres. Amikor új személyek jöttek, akkor előkerültek a táltos- és boszorkánytörténetek. Bárczi Bözsi néniék pedig a tisztaörvényi kincses dombról elmondták, hogy ott Szent György-napján éjfélkor tüzes szekér kerekek gördültek alá, jelezvén, hogy ott kincs van elásva.

mondák és a népmesék színes világába. Ebben segít a közösség, a faluközösség által őrzött és táplált *boszorkányhiedelmek*, nem egyszer a *táltosvilág hiedelmek*re. Egy-egy természetes személy élete során olyan eseményeken ment keresztül, amely révén *átemelik* a népi hitvilág régióiba. Nagyapa által megélt boszorkányos história,¹⁰ vagy az apa által emlegetett természeti jelenség misztifikálódik, s ez a személy is átlényegül és máris az egységes faluközösség gazdag világához, hiedelemvilágához kapcsolódik. Alkalmas ilyesmire egy-egy túlzottan vallásos életvitel, búcsújárás, s számtalan utazás, vásárolás, katonáskodás, mind-mind szabad teret nyit az ésszel ellenőrizhetetlen történeteknek, az irracionálisnak. Ebben a színes és tarka világban egyetlen fogódzó van: a *családnév*¹¹ és a *földrajzi nevek* együttese.¹²

Amikor diplomás történelemtanárként megkezdtem munkámat e területen, s a források közelébe kerülve mindjárt kutatni kezdtem családom történetét, pontosabban családfakutatásba kezdtem. Korán rá kellett jönnöm, hogy a „névtelen” tömegből kiragadni,¹³ majd a kívánt mértékig megrajzolni egyetlen jobbágycsaládot, szinte lehetetlen. A késő feudális társadalom települései (parasztfalvak, mezővárosok) népi közösségét csakis egységében, közösségként, a helyi kézművesekkel, kereskedőkkel (etc.) együtt lehet tanulmányozni. Az ún. településközösség létének, tevékenységének minden mozzanata ebben a közegben folyt, a családok, a háztartások egymással szorosan összefonódva alkották a *tevékenységi szférát*; a termelést, az értékesítést stb. Közösségben élték mindennapjaikat, együtt ünnepeltek, meghatározott rítus és szokásrend szabályozta létüket. A közösség együtt termelt; földközösségben, legeltető közösségben, erdőművelésben; erdőművelés, vagy legeltető társulat.¹⁴ A termelés területén is a hagyományokhoz való ragaszkodás volt a jellemző. Ebből kiindulva a *kiscsaládokat* e közösség tagjaiként foghatjuk fel és ekként tanulmányozhatjuk. A valamilyen eltérés és újítás már ok volt a kiemelkedésre, pl. először alkalmazta a vetőgépet valamelyik parasztagazdaság. E bevezetőben a faluról, a hagyományos termelői közösségről kellett általánosságban fogalmazni.¹⁵ A jobbágy, paraszti létre jellemzőket.

Napjainkban a családfakutatás reneszánszát éljük, mindössze annyi a változás a folyamatban, hogy bővült az ősök iránti érdeklődők köre. Éspedig első renden a kíváncsiak, az óhaza iránti vonzódástól vezéreltetve keresik-kutatják ősüket. Ehhez társul a szerterajzott lakosság, kik aztán időtlen időig kiszakadtak ősük fészkeiből, falujából, s mit sem tudnak az ott folyt egykori életről. A családfakutatás napjainkban egyfajta polgári igény, a családok felértékelődése, szeparálódása és a társadalom széthullása diktálta igény, sőt a túl-

¹⁰ Anyai nagyapám, Herbák István, ő mondta, hogy mikor a lányhoz járt, egyik éjfélkor az egyeki vályogvető gödör mellett haladt el, meglepte, hogy egy csapat liba úszkál a vízen, erősen zsvajogtak. Ő észre sem akarta venni, amikor elhaladt, utánakiáltott egyik, hogy gyere utánam... ő beleesett egy gödörbe, s reggelig ki sem tudott mászni.

¹¹ Jellemző ragadványnév Csegén a „Bibliás” Szabó-család. Több példát olvashatunk ugyanonnan Papp József: Ragadványnevek Tiszacsege, Debrecen, 1970. In: KLTE. Nyelvtud. Int. Évkönyve. 1–101.

¹² TERGE LAJOS–TÓTH KATALIN: Polgári járás földrajzi nevei. 1970.

¹³ A „névtelen” meghatározással csinján bánok, hiszen ez nem minősítő jelző, hanem a tömeg egyes tagjainak azonosságára utalok ezzel. Vö. SZABÓ ISTVÁN: A magyarság életrajza, Bp. 1341.

¹⁴ A gazdálkodás területén a példákat lehetne végtelenségig halmozni. Csak pl. PETERCSÁK TIVADAR, BODÓ SÁNDOR munkáiból.

¹⁵ BALOGH ISTVÁN: Málé vető. Etn.

zó önbecsülés, az egzisztencia megjelenése. Szívesen alkalmazzák a névátírást. Minden jogcím nélkül a nemesi névváltozat (ssy, vagy sy) használata.¹⁶

Családom (BENCSEK) ősei római katolikusok voltak, akik az ugyancsak római katolikusok lakta Egyek községben a 18. század végén bukkantak fel. A rendelkezésünkre álló családi emlékezet és írott források segítségével az 1700-as évek utolsó negyedéig tudunk visszakövetkeztetni. EGYEK-ről tudjuk, hogy az *egri káptalan birtoka* volt, az egykori Szabolcs vármegye legdélnyugatibb sarkában, a Hortobágy, Tisza folyó és Csege alkotta szögben. Ma Hajdú-Bihar vármegyében, a Tisza bal partján fekszik.¹⁷

A török hódoltság alatt feltehetően a reformáció korai évtizedeiben, a 16. században lett reformátussá Egyek lakossága. A török kiűzését követően a 18. század közepéig, utolsó harmadáig zavartalanul birtokolta Egyek falut és a település határát a *reformátusok jobbagy-paraszti közössége*. Ennek feltétele volt, hogy teljesítsék az *egri káptalan* 1700-ban Kassán kelt *donációs levelében* rögzített kötelezettségeket.¹⁸ Lássuk tehát Egyek történetét akkortól, amikor a káptalan különböző okon beleavatkozott a faluközösség életébe, tevékenységébe.

A paraszti terhek növekedésével az *egri káptalan* más birtokán is szemben találjuk magunkat.¹⁹ Egyek esetében azonban a nagy távolság miatt különösen súlyos volt a szentmargitai majorság kiépítésével együtt járó robotolás terhe. De a lényeges szántóföldi munkákon túl útjavító, hídépítő, legelőt gondozó kötelezettség is terhelte az egyeki jobbagyokat. Terhes számukra a miskolci fuvarozás, a munkácsi katonai *vekturázás*, a margitai és a folyási major és bacsóház körüli kötelezettségek. Ennek nyomán annak lehetünk tanúi, hogy a paraszti közösség minden alkalmat megragadott annak érdekében, hogy tiltakozzék az állami és földesúri terhek ellen. Tiltakozásuk első ismert állomása 1758. A községi bíró nem engedelmeskedett a tiszttartó parancsának. Nem állított katonát, pedig a káptalan Egyekre 10 katona kiállítását vetette ki.

A főbíró (Szép Mihály) a községgel tartott, ezért „nem talált” a helységben „olyatén részeseges, dologtalan és rossz életű emberek”-et, akiket összefogdoshattak volna katonának. A tiszttartó a bírót harmadmagával „halálra kötöztette oly keményen, hogy a karjaikat, hacsak ki nem törte volna, jobban hátra nem köthette volna. Melly kötözés miatt a karjaik öszve dagadoztak.” „Míg nem lesz katona, addig nem bocsátja el!” – mondotta. A „választott emberek” többen felmentek a tiszttartóhoz. Követelésükre, hogy engedje szabadon a bírót társaival egyetemben, „a káptalan katonája kardot rántott, az emberekhez vagdalt, és kinek süvegét, kinek bundáját, kinek szűrít meg is vágta.” Amikor Geder István parasztleány „a királyi parancsolatot kérte... a Tiszttartó a nyakravalóját kiszakasztotta... s a káptalan katonája (kardját) elvette és az ott lévő embereket verte-ütötte (vele).” Sőt a katona a puskájába „golóbist is eresztett.” Más tanú szerint így történt a dolog: „Lénárt István (polgári tiszttartó) egy bizonyos napnak éjszakáján mintegy éjfél tájban ide érkezvén Egyekre, hívatta magához az akkori bírót. Szép Mihályt harmadmagával, kiktől is a Nemes Káptalan

¹⁶ Pl. Magi = Maghy, Újfalusí = Újfalusy, Szulovszki = Szulovszky.

¹⁷ FÉNYES ELEK: Magyar ország geographiai szótára, Pest, 1851.

¹⁸ BENCSEK-MÓDY-SZALAY: Tanulmányok Egyek múltjából. Hajdúörszörmény, 1981. Hajdúsági Közlemények 3.

¹⁹ BENCSEK-OROSZ: Tanulmányok a Tokaj várostörténetéhez I-II. Tokaj 1936. OROSZ ISTVÁN: Földesúri támadások a hegyaljai mezővárosok ellen a XVIII. század második felében. Agr. tört. Szemle: 1976.

részére az akkori Prussius Háborúra²⁰ állítandó katonák eránt tudakozott és ki nem állításának okát is kérdezte tőlük, melyre a Bíró a lehetetlenséggel mentvén magát, azonnal a Tisztartó a Bírót harmad magával keményen öszve kötöztette, melyet midőn a lakosok meg tudták, azonnal mindnyájan a kik közülük érkezhettek és nem csak a parancsolt lakosok egyező akarattal szabadítására mentek... El is szabadították...." Valaki közülük még a harangot is félreverte. Az esettel kapcsolatban Szunyoghy főszolgabíróhoz panaszt tettek az egyekiek.

De nemcsak antifeudális színezetű „zenebona” tanúi lehetünk. A község paraszti közösségét belső ellentétek is feszítették. Valószínűnek látszik, hogy az 1760-as évek elején kelt az a levelük, amelyben bíráik ellen tesznek panaszt a földesúrnál. „A Nemes Vármegye portióban deceptálta (megcsalta), Bírák uraimék a helysége repatriált (kivetett) adót egészen megvették... A quartély tartást a Vármegye portio(já)ban acceptálta (elfogadta), de Bírák minden Szegény Ember portióját készpénzül (is) megvették... A Helység életbeli és gabonabeli benefitumait (jövedelmét) illeti minden esztendőben feles búzát, árpát, zabot szoktak a helység számára vetni... ezt a mennyiséget a (helység lovai) nem eszik meg.” Letagadják az előjárók ezt a terményt, noha „lehetne a helység szegénységet quartélyosi abrakkal segíteni” ebből. „A csapszék hasznát (nem veheti e helység)... mert Bírák Uraimék közül némelyek éjjel-nappal többnyire benne laktak, s annak hasznával vissza éltek.” Közülük Bucsay György, Fene János és Diószegi István egyik éjjel összeveszett, a lármára az „ispán úr is fel kelt ágyából.”

Ez egyik oka lehetett annak, hogy 1764-ben a helység hangadói, „zene bonás” emberei „Bírót, Tanácsot magoknak teccése szerént választottak.” „Noha három alkalmas személyt kiadván (kijelölván a földesúr), nem tetszett nekik. Más Bírát, úgy az egész tanácsot le tévén újakat tettek.” A község bizalmát élvező főbíró Rósa Mihály negyedtelkes gazda lett.

A földesuraságok úriszék előtt vonták felelősségre a falut, mely alkalommal „a lármának... oka hét emberre sült, s hogy több lármát ne okozzanak a Helységből proscibáltattak (kiíratnak, elbocsájtattak).” Előbb azonban deresre húzták társaikkal egyetemben őket. 40–40 pálcaütés elszenvedése után *Földváry Kiss Istvánt, Gazdag Mihályt, Bagdy Ferencet, Fogarassy Jánost, Nagyhajú Szabó Györgyöt*, 30 pálcaütés után *Lóczi Balogh Andrást* (hetedik hiányzik a felsorolásból) kiűzték Egyekről; „Szent Mihály napig ne csak a helységből ki menjenek, de sehol az Egri Egyház Jóságába is be ne fogattassanak.” S mert *Szatmári János* és *Taricska György* a „pártosodott népnek mintegy előjárói voltak, a deresen 30–30 palcát kaptak. Utoljára pedig *Imre Istvánt, Tolnai Jánost, Csende Istvánt, Kerekes Mihályt* és *Kasza Istvánt* sújtották 24–24 „kemény pálca büntetéssel.”

Az előbbieken is szó esett a katonatartásról, amely más falvakkal együtt az egyeki jobbágyok számára is súlyos teher volt. Szép Mihály főbíró azzal akarta elhárítani a katonatartás (a quartély tartás) terhét a jobbágyokról, hogy felpanaszolta, nem építenek erre a célra is alkalmas lakóházakat és istállókat az egyekiek. „A quartélyos katonáknak alkalmas házat, alig valamelyek találtnak, kik pedig vagynak, azoknak szüntelen viselniük (kell a terheket)... mások pedig... nem gondolnak velle, csak bebújhassanak, s kibújhassanak házokból.” A földesúrtól „parancsolat több ízben (volt) kiadva, hogy jó alkalmas házakat építsenek, különben kik nem építenek lakóul (a faluban) meg nem szenvedtetnek, de az Órátul fogvást is a Fatens egy jó házat is hogy építettek volna, nem tudja.” Másutt így idé-

²⁰ Ekkor zajlott a hétéves háború (1756–1763).

zik a földesúri parancsot: „Különben aki házat nem épít, ez okra nézve is nem léssen maradások az Helységben.”

Innen ered az, hogy az 1772-es vizsgálat 9. pontja az után érdeklődött: „Mivel lakó Házaik a lakosoknak igen romlandók és alkalmatlanok nagyobb részint vannak, parancsolta-e a Földes Uraság, több ízben is alkalmatos házaknak építését a végre, hogy az illocált és transemnális milíciáknak (itt levő és átvonuló katonaság) alkalmatos mind választható, úgy szálló házaik lehessenek?” E kérdésre adott válaszokból megismerhetjük a paraszti lakóházak és ólak építési módját is.²¹ *Bagdi Péter* (30 éves, 2 tehén, 2 ökrös, gazda) háza, amely 8 Ft-ra becsültetett sövényből és nádból készült. *Nemes Gerőcs János* (4 lovas, tehén, gazda) háza „csak sövényből felépített vala és sárral bé tapasztva.” *Imre István* (47 éves, 2 ökrös gazda) házát 17 esztendeje *válogból* építette. *Sajtos Péter* (53 éves, 4 ökrös, két tehén, gazda) házát *válogból* építette, az istállót nádból. *Juhász Kiss Mihály* (juhász) házát nádból építette, sárral volt tapasztva.

Az egyekiek 1765. március 20-án újabb kérelmező és panaszos levelet írtak a földesuraságnak. „Sokaknak a mindennapi kenyérékéje sem lehet a szüntelen való esső szakadások miatt, Isten kegyelméből a tavaszi szántásnak is ideje jelen vagyon, ebben is egy részről az időnek változó és álhatatlan volta miatt, más részről a *Földes Uraság robotája miatt* (!) dolgainkban előre nem mehetünk... Szüntelen rajtunk lévén a Nemes Vármegye executorai... ezen tavaszi munkánk, melyből esztendeig való subsistentiankat (megélhetés) várhatnánk, meg ne gondolhatnánk bennünket. Mostan is 50 emberünk Margitára tövis irtani ment és Miskolczra kőhordani kell mennünk... Termény egy része a mezőben veszett, más része nyomtalan a *kertünkben* veszett.” Ebből a panaszoslevélből, s más vallomásokból arra is következtethetünk, hogy Egyek is *kétfeltelek, ólas-kertes település* volt.²²

Ugyanakkor azt is kérték, hogy „a korcsmából kevés részt engedni szíveskedjék,” ti. a káptalan. Tudnunk kell, hogy ekkor tájban *Antal János* görög árendás bérelte a földesúri kocsmá- és mészárszék-tartás jogát, évi 650 Ft-ért. Majd az 1772-es vizsgálat során bukkan föl újra e haszonvétel, amikor is a földesúr, az immár vegyes vallású helységnek adta bérbe (500 Ft-on) e haszonvételt. Jól jött a káptalan érvei között ez a bérlemény, amellyel saját kegyességét tudta bizonyítani a vizsgálat során.

A sérelmet szenvedett közösség több alkalommal fordult panasszal a földesúrhoz, a vármegyéhez, a „Királyi Fenséghöz”. Hol panasz volt ez, hol pedig esedezés. „...egy néhány esetben folytattak lármázó pöröket,” – fogalmazták meg az egyik földesúri nyilatkozatban. A növekvő terhek miatti folytonos és erélyes tiltakozás egyik forrása lehetett az 1753-as *mezőtúri és hódmezővásárhelyi parasztfelkelés*, amelynek ideológiai kapcsolatait a Borsod megyei Igriciig (e tájon át), a szomszédos Tiszafüredig nyomom kísérelhetni. Egy Mezőtúrról származó juhász (Kiss Mihály) pedig azok között szerepelt, akiket legelőször kiharcolt Egyekről a káptalan. Elképzelhető tehát, hogy a *felkelést* mozgósító, a tiltakozást megerősítő hatása eljutott Egyekre is. Ezért is fogalmazott az uradalmi ispán, Szabó Mihály is 1767-ben a következőképpen: „...az Egyeki Bírák ellen pártos köz népek éttcakai titkos gyűlések és tractájuk volna, közikben menvén, hogy megtudhassam mit dolgozzanak, zene-bonáskodókat meg tekintem... kik is 1764-ben a Földes Uraság ellen ma-

²¹ In: Tanulmányok Egyek múltjából. Heves megyei Levéltár káptalani ir. XII. 2/b. 23-as doboz D2, F3, Fr2.

²² A kétfeltelek települések leírását GYÖRFFY ISTVÁN után adjuk meg, aki tipikusként Hajdúböszörményt írta le. GYÖRFFY ISTVÁN: Magyar föld-magyar nép. é. n. kötetben közölve.

gok vakmerőségével tett Bírónak Rósa Mihályhoz rációját censurázták...írást akartak a vármegyéhez...”

Külön is foglalkoznunk kell a jobbágyközösség elleni későbbi vád 19-es pontjával, amely végül is a földesúr panaszaként fogalmazódott meg. Eszerint a „kiparancsolt lakosok különösen nem kívántak az Egyeki határon szántani, vetni, azt marha nyomásnak hagyván, és az Ohati pusztán szántván...” Mire a jobbágyok képviselői így védelmezték magukat: „Valamikor szükségesnek látták a lakosok, ez előtt is, most is egyenlőképpen szántottak és szántják az Egyeki határt, hanem minek utána egyik része meg soványodott volna, azon határnak a sok szántás miatt, által mentek akkoron... a ki parancsolt lakosok az Ohati pusztára szántani azért, hogy azon el soványodott föld pihennyen... a régtől való fel vett szokás a lakosok között, hogy néhánkor termést reményelvén Ohaton is száncsanak.” Más tanú pontosabban fogalmazott: „Az Egyeki lakosok az Ohati pusztára kéntelek voltak szántani menni, mivel az Egyeki lakosok számához képest azon Egyeki határ szoros. Aminthogy ez előtt is, minek előtte a Méltóságos Uraság Nagy Ivánt meg ültette, az Egyeki lakosok az egész Nagy Ivánt árendálták az ... Uraságtól.”

* * *

Az elmondottak mintegy a káptalan 1769-es döntésének előzményeként foghatók fel, amikor is a lakosság egy részét kiüzte Egyekről. Úgy látjuk, hogy az antifeudális beállítottságú faluközösség, Egyek református parasztsága terhes lehetett a földesuraság számára. Ehhez társulhatott, s minden bizonnyal társult is a káptalan vallási türelmetlensége. Alapjában mégis az látszik legindokoltabbnak, hogy az 1767-ben meghirdetett *Mária Terézia-féle urbáriumi törvény* bevezetése előtt a földesuraság döntésre akarta vinni Egyek protestáns jobbágyaival folytatott vitáját, illetve azt megelőzően akarta megvalósítani a rekatolizációt, nehogy a bekövetkező *királyi urbárium* a rebellis hajlandóságú egyekieket állapotukban rögzítse, s később akadályokba ütközzék szándéka megvalósítása során.

A káptalan vadoló álláspontja egyértelműen kitűnik azokból az indokokból, amelyeket az első alkalommal elbocsátott parasztokkal és *armalista nemesekkel* szemben hozott. A továbbiakban a vizsgálatok is ekörül mozogtak. Az egykorú forrásokban hol a földesúr, hol a faluközösség igazának bizonyítására alkalmas érveket, tényeket olvashatunk bőséggel.

Bár az egyekiek földesurukkal szembeni magatartása vitathatatlanul antifeudális jellegű, s több megnyilatkozásuk arra enged következtetni, hogy a jobbágyok minden alkalmat megragadnak, hogy a mind súlyosabb földesúri és állami terhek alól kibújjanak, a káptalan nem erről az oldalról indított támadást ellenük. Noha ők nem riadnak vissza az uraság képviselőivel való összeütközéstől sem. Az egyekiek földesura, a káptalan jobbnak látta, ha kálvinista voltukat használja ki támadása során. Valószínűen egy átgondolt stratégiáról, talán egy már kipróbált személyről határozott úgy, hogy beveti az egyekiek ellen.

A káptalan elsőként (1768-ban) is római katolikus plébánost küldött Egyekre, azzal a nyilvánvaló szándékkal, hogy plébániát szerveztessen abban a községben, ahol korábban egy valláson (kálvinista) voltak. *Für Imre* plébánosnak adott, s a tanúk által többször idézett préposti utasításban nyílt hadüzenet fogalmazódott meg. „Ne aludjak – mondja a plébános – , hanem zavarjam a népet!” Mások szájából így hangzott el: „Ne aludjak, hanem keljek fel, kössem fel bocskoromat, zavarjam a népet!” Egyik alkalommal maga kijelenti, hogy „ha egy hónapig prédikálnék, mind megtérnének,” ti. az egyeki reformátusok. *Für Imre* Egyekre érkezésével egy időben természetesen „beszivárogtak” az első római katolikusok is a tele-

pülésre. Ők lettek az egyházközösség alapítói. Az első római katolikus telepések 1768-ban kerültek a keresztek anyakönyvébe. Ekkor ez az egy bejegyzés történt. A következő évben (1769-ben) már 4 keresztelest, egy házasságkötést és 13 halálesetet jegyzett be Für Imre plébános az ekkor felfektetett egyeki katolikus anyakönyvekbe. „Jött egy Bencsik Gergely, ki már tavaly (1768) is itt kaszált, mint Ispány Uram beszéllette 12 ökrös gazda lett volna, de el szökött... Ispány Uram üzette is Tisza Nánásig (utolérte), de azt mondotta, nem neki való föld az Egyeki” – olvashatjuk a katolikusok beszivárgásával kapcsolatban.

Ugyanakkor a földesúr, az egri káptalan megvonta az egyeki kálvinista prédikátortól a támogatást, korábban ugyanis „szántó földet és kaszálót adott (részére), szintén úgy mint egy Gazdának, azolta pedig nem!” Nem vállalta tehát a *kegyúri* kötelezettségeket tovább, következésképpen a közönséget sújtotta ezzel a döntésével. *Vallásuk anyagi és jogi fundamentumát támadta meg a kegyúri támogatás megvonásával.*

Csak további támadásként fogható fel az is, hogy a római katolikus plébániát a református lakosokkal építtette fel a földesúr. Annak „felállítására egészen kellett vályogot meg vetni, fáját meg hordani, fedélnek nádat adni, úgy egész fel állításán dolgozni. „Nádat az Ohati réteken vágta, melyet be kellett hordani, de ki kellett adni a dézsmát is belőle.” Ugyanis idegen földesuraság nádtermelő rétjéről hozták a szükséges tetőfedő anyagot. Nagy Ferenc egyeki református jobbágy 1769. október 23-án tett tanúvallomásából egyértelműen kirajzolódik a földesúri szándék: „úgy dolgoztattya a földes Uraság, olyan súlyosan (az egyeki protestánsokat), hogy innét el széleggyenek, és helyettek pápistákat szállítsanak...”

Itt említtem meg, hogy a régi lakosok terhet az is súlyosbította, hogy a lassan cserélődő lakosságból az újonnan telepedettek három évig mentesek voltak a földesúri szolgáltatások alól. Azért is esik terhesen az új telepések efféle megkülönböztetése, mert rövidesen kiűzeti a földesúr a protestánsok csaknem egyharmadát.

Hangsúlyoztam, hogy a római katolikus plébános betelepítését első lépésnek szánta a káptalan. Számítása beigazolódott, mert az egyház képviselőjének pusztá megjelenése nyugtalanságot okozott, alkalmas volt a különböző találgatásokra. Milyen sorsot szánnak földesurai a kálvinistáknak? De ez csak nyitányként fogható fel. 1768 tavaszán „a Ntgy Prépost itt lévén – hangzik a tanúvallomás –, az inassa a tanút (Nagy Ferenc 1768. évi főbíró) és a nótáriust félre híván, mondotta, vigyázzanak kentek magokra, mer mihelyt az Egri Püspök ide érkezik, a Kegyelmetek templomát minden bizonnyal el veszi.” Ettől kezdve a kálvinisták a templomot zárva tartották, s közösen elhatározták, „ha csak kénytelenek nem lévén vele, fel nem nyitják, sőt a prédikátornak meg mondták (az egész helység nevével), hogy a Templomot fel ne nyissa!” Hat hét múlva „vizitatio végett, minden előre való hír adás nélkül... be érkezett volna az egri püspök.” A helybeliek, a főbíró és az akkori prédikátor, Kabai András fogadására elébe mentek.

A püspök látogatásakor tehát már feszült, robbanékony hangulat uralkodott a várható fejlemények miatt. Mindenki biztos volt a faluban, hogy itt nagy dolgoknak kell történniük. Mint hogy történt is. A főpapok ebéd után, útba ejtve a református iskolamester házát, elindultak a templomhoz, amelyet „a község tartván a futamodott hírtől,” állandóan zárva tartott. Amikor a falubeliek látták, hogy a papság a templom felé tart, „még az asszonyok is sírva és nagy lármával szaladtak a templomhoz.” *Fene János* a helység nevével protestált, „s egy általában meg mondotta, hogy a templomot ki nem nyitják.” A prépost, aki az akció központi szereplője volt haragra gyulladt, és megparancsolta, hogy a templom ajtaját vágják be. Mire előállott a faluban kvártélyozó „regement kovácsa és az ajtót fejszével kezdte vágni.” Az így megrongált ajtót a protestáns előjárók megnyitották. A prépost néhányadmagá-

val bement, a püspök kíséretével kívül maradt a cinteremben, miközben többek hallatára ezt mondotta: „Be nem megyek, ha engemet annyira nem méltóztattak, hogy önként meg nyitották volna. Hanem akkor be megyek, a midőn enyém leszen, valamint Tisza Örsön cselekedtem, hogy parancsoltam és el vették, s el veszem, úgy ide sem jövök, ha nem csak parancsolom, s el veszem.”

Hiába tiltakozott a prédikátor: „... mind addig a Templomot nem engedi el venni, valamíg a Felségtől Pecsétet vagy parancsolatot nem mutat (a prépost)!” „Sebemben van, de nem mutatom meg nektek,” – volt a válasz. A prépost durván kirohant a kálvinisták vallása ellen: „Olybá tartom beszédedet, mint vallásodat, vagy mint a ganajt, ha az úton találom is ki rúgnám. *Neked pedig gazember, parancsolom, hogy 24 óra alatt innét ki takarodj!* Ti nektek pedig Bírák parancsolom, hogy 24 óra alatt ezen gazembert, a prédikátorotokat, ha ki nem külditek, az egri Tömlöczben rohadtok el...” Mit tehetett a közösség, betartotta földesura nagyon szigorú parancsát „siratván sokak a (távozó) prédikátort”.

A történetekből megállapíthatjuk, hogy a káptalan, mint földesúr a faluszervezetre akarta mérni az első csapást azzal, hogy a prédikátorral, az oskolamesterrel rendelkező protestáns közösséggel így szembehelyezkedett. Joggal elmondható, hogy a harcot a faluval együtt szervező, folytató prédikátor eltávolításával a közösség összetartó erejét gyengítette meg. További (itt majd döntő) lépésre csak a következő tavaszon szánta el magát. Közben a faluban fokozódott a nyugtalanság. Valós és valótlan hírek keringtek a helységben arról, hogy a reformátusok nem járhatnak csak 1779 pünkösdjéig templomukba. Utána elveszik az épületet a katolikusok részére. Szegedy József ismeretlen illetőségű obsitos katona azt terjesztette, hogy „haszontalan leselkedtek bizony itt Bátya – így a bírónak –, mer három esztendő múlva torna ásni való kálvinista sem marad Egyeken.”

Egyek közössége az erőszakos, durva beavatkozás hatására máris bomlásnak indult. Még a földesúri parancs megérkezése előtt elköltözött a faluból Fene János, Boronkai János, Mártony János, Polonka János, Barta János, Kovács György. Fene János saját szájából hallották, hogy „az Új Lakosokkal, akik akkor kezdték Egyekre származni, nem kívánna (együtt) lakni.” E vallomás lényege pedig az, hogy a káptalan már a földesúri kitiltást megelőző hónapokban megkezdte a katolikus jobbágyok toborzását Egyekre. A beköltözés is megindult.

Érthetően az 1768-ban súlyosan provokált kálvinista közösség panaszt tett a *Királyi Felségnél*, majd a Helytartó Tanácsnál is. „Nagy durcásan” bejelentették, hogy elmennék a faluból, olvashatjuk a földesúri érvelésekből. Ezzel egy időben ismeretlen tettesek felgyűjtötták az uraság egyeki szárazmalmát és felégették rakáson levő nádját.

1769 húsvét másodnapján (március 21-én) az egri káptalan képviselője kihirdette a templom előtt a földesúri parancsot, azt hogy *44 egyeki református jobbágyot az uraságok kiutasítanak Egyekről*. Az ellenük felhozott érvek pedig a következők voltak: Már úgy is el akartak menni, ezt írásban is bejelentették a káptalannak is: Többen el akartak menni a faluból; Nem szántják-vetik az egyeki határt (amiből a földesúrnak kára származik); Elégedetlenséget szítottak a katonaaállítás terhe ellen; Az uraság által javallt és a falu által elfogadott bírót és esküdteket „hatalmasul lehányták” és a maguk jelöltjét állították hivatalba; Számosan nem építettek megfelelő lakóházat, amivel a katonatartás kötelezettsége alól akartak kibújni; Többen közülük jött-ment személyek ide szegényen érkeztek, s igen gyakran az uraság engedélye nélkül telepedtek be Egyekre; „zenebonás” emberek, akik ráadásul közönséges gazdák csupán; S végezetül 1768-ban gyűjtogattak és a prépostnak nem engedelmeskedtek (nem nyitották ki a templomot). „Ezek...az őszi tavaszi vetést takarják el, a

kilencedeket adják ki belőle, a többit vihetik akár hová...s ezek keressenek maguknak más jobb Földes Urat!”

A kiűzöttek neve és jobbágyi állapotuk:
(Az eredeti sorrend szerint!)

Kalóz András (egésztelkes)	Bokor Mihály (egésztelkes)
Vörös Mihály (egésztelkes)	Svéda Pál (egésztelkes)
Tót Vámosi György (egésztelkes)	Széles János (egyekés)
Kis Sánta János (zsellér)	Halász Szabó György
Kiss Pál (négyökrös)	Ondy Mihály
Csénda István (hatökrös)	Ambrus György (jó tehetségű)
Csurgó Ferenc	Fekete Mihály
Gulyás Nagy Márton	Szilágyi Mihály (hatökrös)
Fodor Mihály	Kerekes György
Varga György	Varga András (négyökrös)
Kun Mihály	Rosa Mihály (negyedtelkes)
Papp György (zsellér)	Megyeri Pál (zsellér)
Varga Péter	Szűcs Pál
Piros György	Bagoly György
Sütő István (négyökrös)	Tarjáni Kis Mihály (zsellér)
Kerekes György (?)	Juhász Kis Mihály
Imre István senior	Kasza György (féltelkes)
Bagdy Péter (negyedtelkes)	Sajtos Péter (negyedtelkes)
Bajnok Miklós armalista (1/4 telkes)	Geröcs Sámuel (armalista)
Geröcs János armalista (1/4 telkes)	Valkó János armalista (negyedtelkes)
Bikfalvi György armalista	

A kiutasítottak közül időközben egy gazda meghalt, öten pedig „megalázták magukat”, s földesúri engedéllyel megmaradhattak a faluban: Kalóz András, Bokor Mihály (Jánosnak a fia), Tarjáni Balogh János, Veress Mihály, Nagy András. Ha a névsort áttekintjük, akkor láthatjuk, hogy az armalista nemesek benne szerepelnek. A családok vagyoni állapota is figyelmet érdemlő.²³ Adatsorunkból majd bizonyítottan látható a paraszti közösség súlyos megcsönkítése.

A faluban maradtak jobbágyi állapota stb.

Összesen 94 család, a lakosság 60,7%. Féltelkes 8 személy, negyedtelkes 35 személy, zsellér 40, házatlan zsellér 11 személy. *Birtokukban maradt 12,75 jobbágytelek!*

A kiűzöttek ügyében már 1769. április 29-én vizsgálatot folytattak le a hatóságok. Az ekkor tett tanúvallomásokból egyértelműen kitűnik, hogy a káptalan ezzel az akcióval szétzúzta a faluközösséget. Megindult a kitelepedés. Nagy Ferenc is így fogalmazott: „maga is keresett magának lakóhelyet, látván azt, hogy el pusztul a Helység, ha ezek, a kiket a Földes Uraság elküldött, el mennek, mivel a Tehernek elviselésére elégtelenségeket által látták.” Más tanú is így látta: „Az egész Helység is, következőképpen amazoknak kihajtásokkal által látván meggyengülésüket, a meg maradtak köz megegyezésből folyamodtak a

²³ Elsősorban az ingóság, mindenekelőtt az állatállomány volt tekintélyes, pl. a Nemes Geröcs család birtokában.

vármegyéhez, mivel meg ijedtek azon, hogy az Ő Felsége quantuma, a Földes Úr robotája rajtok el viselhetetlenné válik.” „... a meghagyottak is elszélednek, mint is már keresik imitt-amott jövődő lakhelyiket.” Így költözött Fene János *Debrecenbe*, Széles János *Tiszacsege*-re, Szilágyi Gergely kiköltözött „quartélyos házából, ... Csenda István Karcag-Újszállásra, Nagy Pál *Tiszaszállásra* kezdte szállíttatni javacskáit. Ondi György és Kun Mihály is már menőfélben vagynak...”

A vizsgálat során meghallgatott egyeki parasztek sorra megcáfolták a földesúr által hangoztatott vádpontokat: „Igaz, hogy néhányszor az Egyeki Lakosok közül egy-két ember máshová vette lakását... Helyükbe (azonban) Gazda Emberek fiai, rész szerint olyanok, akik magukat a szolgálatból letették, mentek mindjárt.” Itt is elmondták, hogy az egyeki határ elégtelen, szűk a jobbágyaság számára, és ha a hagyományos módon a háromnyomásos rendszerben gazdálkodnak, akkor kevés a szántóföld részükre. A zenebonáskodó hét személy 1765-ben elvette méltó büntetését, tehát nincs jogi alapja az ügy felemlegetésének. Az 1768-as gyűjtögetés vádját sem tudták a most kiűzöttekre rábizonyítani. A kiűzöttek egyébként is jó adófizető, tehetős gazdaemberek voltak. De akadt közöttük kiváló szolgálo is.

A földesúri akció a továbbiakban arra irányult, hogy a megmaradt kálvinista falurész lakóit minden eszközzel elvadítsa a településről. Érthetően a kálvinisták újabb panaszaiban már az „új lakosok”, a római katolikusok szerepe is jelentős, illetve újra és újra megfogalmazódik ellentmondást szülő helyzetük, amelyet beköltöztetésükkel a káptalan idézett elő. Kézenfekvő volt – mint írtam is – az a panaszu, hogy a telepesek nem viselik a közterheket. Emiatt kifogásolták azt is, hogy a telepesek közül nem mindenki „tehetős facultású gazda,” noha hamisul azt állítják magukról. Felsorolták panaszos levelükben, hogy egy „Faragó nevű lakos a conscriptiokor többet adott fel, mint amennyi facultása volt,” „Urcsa Gergely a vármegye conscriptorainak 6 ökröt, 4 lovat adott fel, holott csak 3 lóva volt.”

A kiűzött lakosok nem egyszerre települtek ki a helységből. „A káptalanolt lakosok nem hajtattak ki mindjárt Tavasszal, hogy az Uraság parancsolattya el érkezett, hanem némelyeknek közülük kaszálás után, némelyeknek ősszel, némelyeknek télben is kellett ki menni.” Ahogyan az új lakosok érkeztek, úgy „tolták ki” őket. Házaikat az urasági ispán, a nagyiváni bíró és a helybeli előjáróság képviselői *becsülték* meg. Igen gyakran oly panaszszal, hogy kevesebbet adtak érte, mint amennyit ért volna. De az is előfordult, hogy még ezt az alacsony becsértéket sem adta meg a beköltözött. Olykor az ispán fizette ki a vételárat, hogy a kiköltözést ez se akadályozza. Hamis az az állítás, hogy belenyugodtak volna otthonuk elvesztésébe, érvelnek az egyekiek, „sőt inkább siránkoztak rajta”.

A kiűzöttek közül 15 család addig nem akarta elhagyni Egyeket „...amíg a Felséges Udvarhoz be adott Instantiajukra... válaszok nem érkezne...” De ezeknek is ki kellett költözni otthonaikból, ezért mások házában zsellérként vonták meg magukat. Mikor a földesuraság ezt a makacsságot megunt, avagy elérkezettnek látta az időt (1771 nyarán) a cselekvésre, újra parancsot adott, hogy „ha 15 napok alatt ki nem akarnának költözni, Egerbe tömlöczre hányattassanak és marhájuk a káptalan polgári udvarbírája keze alá hajtassanak.” Közülük előbb 13-an kimentek és „a határba földkunyhókat csináltak, ... a kettő pedig nem akarván menni, az ispány által mindenek szekérre rakatván a Határba ki küldetett.” Az így kiűzöttek közül heten mégsem nyugodtak bele sorsukba, ismét visszajöttek a faluba, s „ki istállóban, ki pedig más Gazdánál zsellér képpen lakik...” A faluban *lappangók* pedig: *Nemes Gerőcs János, Nemes Vallykó János, Nemes Bajnok Miklós, Bagdi Péter, Sajtos Péter, Juhász Kiss Mihály és Tarjáni Kiss Mihály*. Az ellenük felhozott újabb vádak között ezek szerepelnek majd: Nem teljesítették a szolgáltatásokat, nem robotoltak. Vonó marháit

kat, fejős teheneiket, sertéseiket, némelyek még heverő marháikat is az egyeki határon le-
geltették. Adót nem adtak, kvártélyos katonát nem tartottak.

*Kimutatás az egyeki jobbágyok által a káptalannak fizetett kilenced terményekről
az 1763 és 1771 közötti években (a községi előljáróság számadásából)*

Évek	Őszi búza			Tavaszi búza			Árpa			Zab			Köles		
	a	b	c	a	b	c	a	b	c	a	b	c	a	b	c
1763	37	—	—	12	2	10,5	24,2	—	—	3	3	14,6	—	—	—
1764	129	4	—	209	8	10	18,2	—	—	—	—	5,75	—	—	—
1765	2	10	1,2	65	4	54,5	25	—	—	1	3	6,25	—	—	—
1766	—	—	—	170	14	8,5	29	—	—	2	12	3,3	—	—	—
1767	243	1	—	122	7	53,5	28,25	—	—	2	4	6,5	—	—	—
1768	152	3	—	10,6 vontató			—	55,2	—	—	—	—	—	—	—
	3,4 vontató			10,6 vontató						2,6 vontató					
1769	404	10	—	3	8	—	—	35	—	7,75 vontató					
				12,5 vontató											
1770	263	12	—	86	16	—	—	—	—	9	11	—	15	—	—
	1,5 vontató			12,8 vontató						6,7 vontató 3,3 petrence					
1771	209	9	—	—	—	—	—	33,6	5,5	—	—	—	3 kéve		
	31,8 vontató			43,6 vontató						0,5 vontató					

(búza, a = kereszt, b = kéve, c = boglya; árpa, a = boglya, b = vontató, c = petrence,
zab ua. = búza, köles a = kereszt, b = boglya, c = vontató)

Ekkor azonban már 1772-öt írtak. Közben eltelt három év, megszűnt az új telepések adómentessége is. *Új helyzet állott elő.* Részben a káptalan kivédhette a kálvinisták kifogását, amiért a római katolikus új lakosok nem adóznak, részben azonban az új lakosok is elvesztették türelmüket. Bevett szokás szerint többen fogták magukat és elköltöztek a faluból: Gréczi András, Csík Ignác, Franyó Lőrincz, Régény András, Ungvári Ferenc, Balási Lőrinc, Faragó Ferenc, Szalai József, Uracs Gergely „ezen helységből elmentek... azért... mert amit a Méltóságos Földes Uraság ígért vala még nem adta nekik...” Mit is ígért nekik a káptalan? Balási Gergely így fogalmazta meg: ... „az Uraság nekik azt ígérte, hogy itten Egyeken 50–60 Catolikus Gazda ellakhatik és hogy itten egy Református sem fogna maradni ...” Az egyeki plébánostól 1769-ben azt hallották „hogy következő télen egy kálvinista se fogna a Helységben telelni”.

A válságos években a közteher egészében azokra hárult, akik a kálvinisták közül a faluban maradtak. Most, hogy a katolikusok is mozgásba jöttek, továbbra is bizonytalan volt, hogy mások nyújtanak-e nekik segítséget a közterhek viselésében. Azok a katolikusok, akik maradni akartak, felmentek Egerbe, hogy emlékeztessék a prépostot ígéreterre. „De semmi választ akkor Eő Nagysága nem adott, hanem őket nagyon el pirongatta.” Visszajöve számosan Püspökladányba készülődtek. Csak úgy tudta a káptalan lecsillapítani őket, hogy újabb egy évre elengedte részükre a földesúri dézsmát.

Az is természetes, hogy a plébános jelenléte állandó okot szolgáltatott a nyugtalanságra. Maga kereste is az alkalmat az összeütközésekre. 1770. október 27-én elment a kálvinisták egyik gyülekezetére, akik éppen a „református belső személyek marasztalásának” okán voltak együtt Szép Mihály gazda lakásán. Szipőcs György a helybeli katonaság hadnagya (!), Pintér Ferenc római katolikus főbíró és Mréna Ádám kántor társaságában lépett közübük. Az asztalnál ülve aztán vitát provokált arról, hogy „ki lenne az emberséges em-

ber”. Közben súlyosan sértegette a református vallást, és annak híveit, akik szerinte eretnek, ezért nem is emberek. Magát Simon István 24 éves új prédikátort is vitára kényszerítette, akit azzal sértett meg, hogy maga sem tudja, hogy mit mond a híveinek. Erre új tápot kapott a felekezetek közötti ellenségeskedés.

Az új lakosokat a kálvinisták, érthető okon nem látták szívesen falujukban, hiszen azok részint szomszédjaik házában, részint sajátjukban éltek. Többször volt közöttük tettlegességig fajuló vita, mire az új lakosok panasszal fordultak a káptalanhoz: „... a Reformátusok nem csak káromolnak, és azzal ijesztgetnek, hogy három esztendő múlva egy bottal sírva meggyünk el, hogy két tél, és két nyár által meg próbálják, hány Matyók maradnak közöttük ...hanem még a külső pásztorokat is arra ingerelték, hogy ide jöven a korcsmára bennünket csúfoljanak, káromoljanak és verjenek ...” Úgy látszik, hogy a falu vezetése is megoszlott. A főbíró már római katolikus gazda volt, a kaszálókat azonban református esküdtek osztották.

Ma úgy ítéltük meg, hogy a *kritikus esztendő 1773 volt*. Ekkorra kellett megszerkeszteni Egyek urbáriumát is, minthogy meg is szerkesztették. „... Egyeken az úrbéri rendeletet is a protestánsok kárára hajtották végre. Ekkor (1773) a faluban 105 református család élt. Az úrbéri rendelet szerint Egyek község az első osztályba sorozott prossessio volt, vagyis egy egész telek 28 hold szántóból és 10 kasza alá való rétből állt. A felosztás pedig a következőképpen történt: minden egyeki katolikus teljes sessiot kapott, a reformátusok közül pedig 11 gazda fél sessiot, 57 negyedtet. Zsellérnek maradtak, tehát nem kaptak földet 24-en, házatlan zsellérek pedig 13-an.

Kimutatás az egyeki jobbágyságok telki állományáról

Évek	Családfő	Egész telek	Fél telek	Negyed telek	Zsellér	Házatlan zsellér	Összes telek
1767	120–139	11	21	34	35	19	30
1770	94	–	8	35	40	11	12,75
1773	159	30	19	64	33	13	55,5

(Megjegyzés: 1767-es adatokban a családfők száma kikövetkeztetett. 1769–70-es adatsor csak a maradt reformátusokat mutatja. Az 1773-as adatsor az új urbáriumban szereplő többségben római katolikusokra vonatkozik.)

Csaknem bizonyos, hogy az úrbérrendezésnek ez a megoldása végleg megpecsételte a falu református lakosságának a sorsát, mert bizonyosan nem vállalhatták az újabb, most már nemcsak megalázó, hanem anyagilag is kisemmiző feltételeket tartalmazó urbáriumot, inkább elhagyták a helységet. Egyek 1773. december 7-én aláírt urbáriumában egyébként már így szerepelnek a régi református jobbágyságok. Úgy látszik, a telet még a helységben húzták ki, 1774 tavaszán aztán kiköltöztek. A kiköltözöttek (ők önként azt vállalták) a korábban kiüldözöttekkel együtt a nincstelenségben osztoztak.²⁴ Egy részük, talán a zömük a szomszédos csegei *Árkus mellett* épített ideiglenes otthont magának. Földkunyókban húzták meg magukat, várva sorsuk jobbira fordulását. *Vay Miklós* csegei földbirtokos taksásai lévén, ideiglenes faluszervezetet hoztak létre. A kiköltözést követően 101 gazdának saját kunyhója volt, 28-an mással laktak egy kunyhóban, 15-en pedig más helységben tartózkodtak. Az 1779-es összeírásuk alkalmával már megfogalmazták, s így vallottak terveikről: „Mi vagyunk nyolcan külön kenyeres gazdák, azokkal edjüt akik az ótátul fogvást lakásukat hozzánk vették, ti. négy ember, Papp György csikós, Pozgány István És Lakatos Jánosné

²⁴ BENCsik JÁNOS: A egyeki református jobbágyság sorsa a XVIII. század végén. Múzeumi Kurir 26. sz.

két veje.” Miért tartózkodtak ott, amikor „otthon sem bizonyos házatok nincsen, sem templomok?” – teszik fel a kérdést számukra. „*Mi egyedül azért tartózkodunk hogy Ecclesiánkat akarjuk úgy mint volt egészen fel tartani* oly móddal, hogy Mi Teleki Erdélyi Gróff Eő Nagyságával sok intántiánk által úgy conveniáltattunk és contractusra is lépünk... hogy ha ... Királynénk(tól) meg nyerhetnénk, ... a gróftul ki adatott földet, úgy mint ... Békés Vármegyében lévő Csudabola nevű pusztát meg szálljuk jövő (1780) Szent György Napjára mind azokkal edjüt, akik az országban széjjel oszlottak.”²⁵

Ezek pedig: *Bakonszögön* 6 család, *Monostorpályiban* 6 család, *Tiszaszöllősen* 3 család, *Tiszaszentimrén* 3 család, *Tiszafüreden* 7 család, Füredhez tartozó *Kócs pusztán* 4 család húzta meg magát. *Debrecenbe* 4 család költözött, *Tiszadadára* pedig hárman vették magukat. *Karacs Zsigmond* még további helységeket sorol fel: Tiszaderzs, Földes, Sáp, sőt Bácska, ahol szintén előfordultak egyekiek.²⁶ Úgy látszik egyre távolabb sodródtak volt otthonuktól az egyekiek. Ezek közül aztán többről le is kell mondani a maradék közösségnek, bizonyára azért, mert nem akartak sorsközösséget vállalni a maradottakkal.

A folyamat, mármint Egyek rekatolizálása, és a káptalan ama célkitűzése, hogy egy új, erős jobbágyfalut hozzon létre a zenebonáskodó kálvinisták otthonában, ezzel befejeződött. A katolikussá lett település már úgy rendezkedett be, ahogy azt földesura óhajtott. Bár nem tudni, mennyire és mikorra lett faluközösséggé az új lakosság.

Érdemes volna nyomon kísérni az egyekiek, a volt kálvinista közösség további sorsát, mert történetük számos ponton homályban maradt előttünk. Annyit tudunk róluk, hogy egy csoportjuk elköltözött az Arad megyei kamarai pusztára, Kisperegre. Utódaik ma is ott élnek. Megőrizték vallásukat, és a Tisza vidékéről magukkal vitt hagyományos kultúrájuk számos elemét. Származásuk tudata mélyen él bennünk, éppen református papjaik történelemörző, hagyományápoló törekvései révén. Ebben nagy érdemeket szerzett Szondy lelkes, aki 1887-ben megjelentette a községről és a pereg egyház történetéről írott tanulmányát.²⁷

Még két tényt kell megemlítenem: Az új (a római katolikus) egyekiek és a csegei reformátusok között évszázados ellentét élt, s él napjainkig. Ritka az összeházasodás, s egymást, ahol csak lehetett kicsúfolták, gúnyolták. Megfigyelték rossz szokásaikat, s ha alkalom kínálkozott, felelgettek. Verekedéseknek is van emléke. Miért e nagy ellenségeskedés, mondhatni gyűlölet? Már Polgárral nincs ez?

Felvetődik az a kérdés, hogy mit nyert, mit nyerhetett a földesuraság (az egri káptalan) ezzel a kierőszakolt lakosságcserével? Az kitűnik, hogy meg akart szabadulni azoktól a jobbágycsaládoktól, melyek nem vállalták fel a különböző jobbágyi terheket. Bizonyára kényelmetlen volt számára, hogy ezek éppen reformátusok voltak, s ezzel járt együtt, hogy

²⁵ Csudaballa a Vayak birtoka is volt, innen eredhetett az egyeki kiűzöttek (illetve a Vayak taksásainak) érdeklődése a pusztá iránt. HAAJ Lajos: Békés vármegye hajdana, Pest, 1870. 156. 1774. szept. 15-én kelt levelükben az új nagyprepost megkeresésére azt válaszolják az egyeki száműzöttek, hogy „... a nép széjjel létében egymást meg nem érthették...” A hely pedig Csege alatt. Aláírták Kalóz András, Nagy Ferenc, Nagy János, és ifjú Nagy Ferenc. Ekkortájt a *Bucsai pusztá* is szóba jött, ahová a tiszánánaiak is által akartak költözni, amint hogy átköltöztek. Az egyekiek velük akartak tartani.

²⁶ KARACS ZSIGMOND: Mi lehet azoknak a sorsa, akik nem költöztek Kispereg? Múzeum Kurir, 32. sz. Debrecen 1380. 24–27. Ugyancsak ő említi, hogy 1720-ban nagyobb számú egyeki költözött Törökszentmiklósr. Mind ez, mind a korábban idézett adatok beillenek az Alföldön uralkodott korabeli állapotokba.

²⁷ SZONDY GÉZA: A kisperegi református egyház és Kispereg község története. Arad. 1887 és 1912. (2. kiadás!)

nem tudta kifejezteni az odahelyezett plébános a nevelési feladatát (nevezetesen a jobbágyi engedelmességet szorgalmazó tételt). Az is látható az egykori forrásokból, hogy ragaszkodott ahhoz, hogy az új *telepesek*, akik megülik Egyeket elegendő *facultással* rendelkezzenek, vagyis legyen lakóház építéséhez elegendő pénzük, s a földműveléshez pedig alkalmas igavonó állatuk. Első lépcsőben érkezők, a kitelepültektől a földesúr megbízottja (ispán) közbejöttével vásárolták meg lakóházaikat, portáikat. Tehát tehetős jobbágyokat várt a földesúr Egyekre.

Jegyezzük meg azt is, hogy a jobbágycsaládok az áttelepüléssel 3 éves tehermentességet élveztek. Ez az idő minden bizonnyal elegendő lehetett ahhoz, hogy az új lakóhelyen *berendezkedjenek* (építkezés, földfoglalás, szántás-vetés, felkészülés a telelésre) az *egyéni* háztartások, s a *faluközösség megszerveződjön* (bíróállítás, különféle feladatokra megfelelő embert keressenek és állítsanak), meginduljon a földművelés és az állattartás, ehhez megfelelő szervezeti kereteket kellett helyreállítani az új lakosoknak (pl. legeltetési rend, nyomásos gazdálkodáshoz dűlők kijelölése, az újraosztásos rendszer funkcióba állítása, vagy csordák és ménések szervezése, pásztor kiválasztása). Eközben az egyes családoknak meg kellett találni a közösségen belül a nekik megfelelő „beosztást”, a termelésben a célszerű helyet.

Az egyeki református parasztközösség elhagyta faluját, s helyükbe a földesúr, a káptalan új telepeseket toborzott. Ez az 1770-es és 80-as években lezajlott erőszakos akció, illetve annak eredményeként bekövetkezett népességcsere hatására, Egyek lakóinak száma gyorsan felfeződött, a jobbágylakosság viszonylag rövid idő alatt regenerálódott. Ennek egyik oka nyilvánvalóan az volt, hogy ekkorra már lezárultak a 17. századra jellemző belső mozgások, a nagy telepítési akciók, s így ritkábban adódó lehetőségeken kapva kaptak bizonyos jobbágycsoportok. Másik oka pedig az lehetett, hogy a földesúr minél hamarabb pótolni igyekezett a birtokát elhagyó jobbágyságot.²⁸

A második történelmi tény, amelyre az előzmények vizsgálatakor ki kell térnünk, a népesség számának és a falu határának egymáshoz való arányítása. Ennek szemléletes bemutatására alább egy táblázatot állítottunk össze, amelyben a tanulmányunk célját képező Egyek község mellett, a kirajzás irányába eső települések (Tiszacsege, Polgár, Hajdúnánás, Hajdúböszörmény) is szerepelnek. A táblázat adataiból kiolvasható az, hogy a 19. század második felében Egyek túlnépesedik, illetve környezetéhez viszonyítva az egy főre eső háttér rész (kh-ban kifejezve) alacsonyabb, mint a felsorolt helységekben.²⁹

²⁸ Az első magyarországi népszámlálás (Bp. 1960) adatai alapján megállapíthatjuk, hogy Egyek lakossága 343 család, 1262 fő, Csege lakossága 333 család 1594 fő Polgár lakossága 522 család, 2501 fő.

²⁹ A táblázat összeállításához felhasználtam: FÉNYES ELEK: Magyarország geographiai szótára, Pest, 1851., továbbá a népszámlálás adatait a megfelelő évekből, a Statisztikai Közlemények alapján.

*Összehasonlító táblázat a népesség számának alakulása
és az egy főre eső földterület arányában*

Helység	Egyek	Tiszacsege	H.-bőszörmény	H.-nánás	Polgár
Terület (kh)	9808	23 000	57 830	46 447	61 981
Lélekszám 1851	5284	1 756	—	—	3 854
Átlagterület	3,8	13,1			16,0
Lélekszám 1870	3318	3 107	19 208	13 198	6 892
Átlagterület	2,95	7,4	3,0	3,5	8,9
Lélekszám 1881	3639	2 918	19 035	13 957	8 092
Átlagterület	2,7	7,8	3,0	3,3	7,6
Lélekszám 1891	4348	3 789	21 238	14 457	9 387
Átlagterület	2,2	6,7	2,7	3,2	6,6
Lélekszám 1900	4759	4 121	25 070	—	10 608
Átlagterület	2,0	5,3	2,1	—	5,8

Külön is hangsúlyoznunk kell, hogy az egyeki határ már a betelepülést követő évtizedekben szűknek bizonyult az uralkodó jellegű extenzív közösségi állattartás szükségletei számára. Ennek következményeként az egyeki közösség az egri káptalan (földesura) szentmargitai pusztájából bérelt legelőt, szilaj gulyái, ménesei, juhnyájai, esetenként sertéskondái számára. A fenti gyakorlat folytonosságát bizonyítja az is, hogy a népi terminológiában (még Hajdúböszörményben is ismerik!) él egy „Kisegyek” földrajzi név, amely a szentmargitai puszta *Hattanyással* szomszédos határ részét jelöli. Ennek analóg esetével találkozhatunk másutt is, nevezetesen a volt káptalan földön kiépült tanyaközpontot, *Bagótát* a polgáriak körében a terület régi bérlőiről, a nyíregyházi gazdákról „Kisnyíregyházának” nevezik.³⁰

Az anyakönyvi adatokból az derül ki, hogy az 1830-as, 1840-es években a zsellérnépesség kezdi meg a kiköltözést szülőfalujából, Egyekről. Őket mind a csegei, mind a szomszédos káptalani uradalmi tanyákon megtalálhatjuk. Így költözött Csegére az 1830-as években a Bencsik család is, akik előbb a Nagymajorban, majd Csegén, utóbb az 1850-es években Szentmargitán gazdasági cselédek. Egy évtizeddel később aztán tömegesen tűntek fel az egyekiek a *káptalani tanyákon*. Az *Egyekről idetelepült névadó családok*.³¹ Balázs (1867), Bene (1875), Bencsik (1856), Bezzeg (1872), Bódi (1871), Bukta (1874), Borbély (1866), Csőke (1871), Csetneki (1878), Dobos (1871), Fülepi (1865), Füz (1885), Györkér (1863), Holczer (1879), Horváth (1865), Huszánk (1865), Juhász (1869), Kaló (1880), Kardos (1866), Katona (1864), Kovács (1864), Kiss (1864), Köteles (1866), Lukács (1849), Makk (1872), Máji (1872), Manó (1871), Mezei (1884), Mészáros (1865), Molnár (1879), Morvai (1865), Mucza (1865), Munkácsi (1866), Oláh (1870), Puskás (1872), Radics (1868), Rente (1860), Simon (1843), Szabó (1869), Szakácsi (1844), Szögédi (1888), Tóth (1864), Török (1888), Trügel (1888), Ugrai (1865), Urbán (1869).

³⁰ Szabolcs-Szatmár megyei Levéltár, act. pol. fasc. 43. No. 834., 1843., Heves megyei Levéltár, Nagyprepost-sági Iratok, fasc. I. No. 32. Div. P. XII. 2/c. 1822. További adatokat lásd: NYAKAS MIKLÓS: A hajdúváros pusztulásától a jobbágyfelszabadításig (In: Polgár története, szerk. BENCSIK JÁNOS) 193. oldal. Polgár, 1974.

³¹ Polgár, római katolikus egyház anyakönyvei.

A felsorolt családok a legkülönbözőbb munkákat végzik az uradalomban, béresek, kondások, gulyások, csikósok, juhászok, kisiparosok stb. A kapitalizálódás lehetővé tette, hogy a tekintélyesebb pásztorok, *tanyagazdák*, kisiparosok kiemelkedjenek közülük, s feltűnedeznek a szomszédos helységekből. Részt vesznek Tiszagyulaháza, majd Újtikos községek alapításakor. Ezek a Mezeiek, a Radicsok és Berkesek.

Ennek a folyamatnak mintegy magyarázata az, hogy az egyekiek nem vállaltak munkát a területükkel határos Hortobágyon. Zoltai Lajos 1925-ben azt írja: „feltűnő, hogy a Hortobágy szomszédos Egyeket és Nagyivánt egyetlen pásztor sem képviseli ebben a pusztai társaságban.”³² Így csakis a káptalani földeken kereshették megélhetésük forrását. A fent jelzett népességmozgásnak a résztvevői minden bizonnyal a szegényebb családok tagjai voltak, akik saját földdel, esetenként még lakóházzal sem rendelkeztek.

Az 1880-as években már egy más természetű kirajzás, kitelepülés tanúi lehetünk Egyek esetében is. A faluban lokálisan is átrétegződik a lakosság. A mai Vöröshadsereg útja két oldalán, a szőlőskert melletti utcasort módos családok házhelynek megvásárolták, s az 1880-as években sorra rangosnak számító lakóházakat építettek. A nagyjából egységes utcakép annak a gazdasági konjunktúrának az eredménye, amely ebben az időben az egyeki mezőgazdaságot is fellendítette. A következő évtizedekben megjelennek az egyeki vállalkozó kedvű parasztnak Hajdúnánás, Hajdúböszörmény ármentesített, ún. *Rét* határrészén, s ott tanyát *árendálnak*, esetenként 8–10 kh földet, tanyát vásárolnak. Akad közöttük természetesen *tanyás, dohányos és gazdasági cseléd* is, de ezek száma nem lényeges.

A hajdúnánási *Rétre* települtek:³³ Ádám (1896), Bencsik (1897), Berkes (1901), Bódi (1898), Debrődi (1904), Deli (1899), Domán (1897), Fülöp (1896), Gulyás (1904), Homonnai (1898), Horváth (1898), Ináncsi (1899), Katona (1895), Kovács (1895), Mezei (1896), Nagy (1898), Németh (1905), Major (1905), Polyák (1911), Rente (1900), Szabó (1897), Szincsák (1903), Trungel (1897). Többségük földbérlet és földműves, akik 25–40 év közötti életkoruk alapján ítélve eredményesen gazdálkodhattak, s gyökeret is vertek a hajdúváros talajába. Szülőfalujukhoz való kötődésüket az jelzi, hogy mintegy 80%-uknak egyeki lány a felesége is.

Hasonlóan népes a hajdúböszörményi *Rétre* költözötték száma is.³⁴ Budai, Berkes, Bencsik, Balogh, Czinege, Debrődi, Domán, Farkas, Gulyás, Hajdú, Katona, Kovács, Major, Mészáros, Molnár, Nagy, Német, Polyák, Pásztor, Radics, Szabó, Szanyi, Szincsák, Tóth, Török, Trungel, Varga, Zsolyomi. Tanúi lehetünk annak is, hogy e családok esetenként Hajdúnánásról Hajdúböszörménybe, vagy fordítva költözködnek, keresve azt, hogy hol kapnak alkalmasabb életlehetőségeket. E családok között többen rokonságban vannak egymással, így a rokoni kötelékek alapján történt vállalkozás is feltételezhető. Természetesen egy-egy család több személlyel is képviselteti magát. Így a Szincsákok, a Dománok, a Debrődiek, a Katonák két-három házas férfitagot számlálhatnak az 1894–1905 közötti anyakönyvi adatokban.

Összehasonlításként közlöm, hogy a szóban forgó időszakban az egri káptalan tanyáira Tiszacsegéről alig költöznek munkát kereső és vállalkozó családok. Hajdúböszörményben mindössze öt, Hajdúnánáson pedig egyetlen család sem vállalt árendálást vagy más munkát.

³² ZOLTAI LAJOS: A hortobágyi pusztaság magyar eredetiségéről. Debreceni Képes Kalendárium, 1925. 69.

³³ Hajdúnánás, Állami anyakönyvek.

³⁴ Hajdúböszörmény, Állami anyakönyvek.

Az egyekiek munkavállalási hulláma			
Év	1845–1890	1894–1904	1894–1904
Helység	Szentmargita	Hajdúnánás	Hajdúböszörmény
Családfő	57	32	38

Témánk szempontjából hasonlóul tanulságos a század elején jelentkező *kivándorlási hullám is*, amikor számos egyeki férfi vállalkozott arra, hogy Amerikában, az *ígéret földjén* keresse megélhetését.³⁵

1905-ben Sipos, Kiss, 1906-ban már Német, Molnár, Bódi, Szanyi, Kovács, Szegedi, Sinkovics, Puzsár, Sóska, Antal, Hajdu, Hegyi, Czinege, Asztalos, Szendrei, Tamás, Kovács, Herceg, Makula, Fülep, Kozma, Balázs, Bene, Domán, Arany, Trungel, Sári, Brukner, Vincze, Pózmán, Ménesné, Kiss, Kovács, Gulyás, Szanyi II., Major, Pap, Molnár II., Zelei, Vaskó, Herbák, Szincsák, Berkes, Gecse, Sári, Csepregi, Lipardi, 1908-ban Zelei, Domán, Breznőczki, Ugró, Domán stb. váltanak útlevelet és mennek tengerentúlra munkát vállalni.

Az egyekiek egy része eleve magával viszi Amerikába családját is, vagy a következő években utaznak a családfőt követve a feleség és a gyermekek tengerentúlra. Ezek természetesen is kivándoroltak. Tiszacsege esetében alig van példa az ilyen kivándorlásra. Ezeket a faluban számon tartják (pl. Tuza József).

Egyeken az utolsó kitelepedési hullám az 1920-as években zajlott le. Egy részük Tiszafüred irányában (a Brüchner testvérek, Muczák), mások a tiszacsegei *Kismajor* felosztott birtokrészre települnek (Debrődi, Trungel, Major, Kiss László).

Az elmondottak alapján megállapíthatjuk, hogy Egyeken a népesség az adott területéhez mérten annyira megnövekedett, hogy több hullámban kitelepedésre kényszerülnek a lakosok.

1. Az első hullámban a szomszédos urasági tanyákra szegődtek el a szegényebb (zselér) családfők gazdasági cselédnek, esetenként pásztoroknak.

2. A paraszti földtulajdon kapitalizálódása révén az 1890-es években olyan családok települtek ki Egyekről, akik vállalkozó kedvűek, a hajdúvárosokban tanyát bérelnek, majd ennek sikerét kihasználva tanyaföldet vásárolnak.

3. A megélhetésüket keresők egy része vállalja az Amerikába való kitelepedést is.

4. Utolsó hullámban a közeli helységek (Tiszacsege, Tiszafüred) szántóföldjeit vásárolják meg a tökével rendelkező kisparasztok.

Hogy túlnépesedésről van szó, s e szorító gazdasági kényszer hajtja a családokat idegenbe, azt a szomszédos Tiszacsege adatai is bizonyítják. Itt jóval nagyobb a határ, s bár nagybirtokosok osztozkodnak rajta, mégis, noha szűkösen, de megélhetést biztosít a falubelieknek. A csegeiek aztán a Hortobágyon is pásztorkodnak, majd távirdamunkások lesznek.

*A kivándorlás adatai 1905 és 1921 között*³⁶

1905	1906	1907	1908	1909	1910	1911	1912	1913	1914	1920	1921
Egyekről:											
2	21	53	20	10	5	1	5	1	11	5	8
Tiszacsegéről:											
2	18	26	1	2	1	–	4	–	1	–	1

³⁵ Hajdú-Bihar megyei Levéltár, Alispáni iratok.

³⁶ Az előzőekben közölt adatokat egy tanulmányban írta meg a szerző, és pedig Egyek község népesedési viszonyai a 19. század közepétől és annak hatása. In: Múzeumi Kurir 27. sz. 18–23.

Az őseim; A családok eredete

Miközben a kutatással előre haladok egyre gyarapodnak őseim családjai, ahogyan egy-egy anyagi ág csatlakozik a családfánkhoz, mindenik ősanya hozza a saját családfágazatát. Kis lélekszámú település esetében, mint amilyen Egyek, kiderülhet, hogy felmerő történetük során már előzőleg rokonságban voltak egymással. Ezek a családok át-meg átszövik a település egész társadalmát.

A Bencsik név (őseim)

Ez a családnév (vezetéknév) minden látszat ellenére sem ritka. Vannak tájak, vannak települések, ahol sűrűbben fordulnak elő, másutt azonban ritka vagy egyenesen hiányoznak. Különösen gyakori a Nyírség peremén, továbbá a Békés megyei szlovákok között, s ennek nyomán a Békésről és Szarvasról kirajzoltak között Nyíregyházán.

Kutatásaim állása szerint először a török hódoltság első századában bukkanunk a Bencsik családokra. Az adóztatást szolgáló *török defterek*ben fordulnak elő Bencsik családok.³⁷ Miután e kort követő állapotok fokozott veszélyt jelentettek a *gyaurok* társadalmára, éppen ezért feltehetően, aki csak tehette északra menekült. A Felvidéken aztán az őslakos szlovákokkal keveredtek. A törökök kiűzését követő nagy népmozgás hulláma sodorták őket újra az Alföldre. Feltehető, hogy élt emléükben az „Alföld Kánaán” képzete. Ezért is jöttek aztán a telepítési akciók révén elsősorban a Békés-Csanád-i pusztásodott tájra (Szentandrás, Szarvas, Csaba). Majd innen egy részük a Kállay grófok hívására a szlovákokkal együtt költözött Nyíregyházára, s onnan szóródhattak széjjel a tájon.

Ez az ős-vállalkozás a Bencsik família esetében.

Nos, a *Bencsik família* egyik korai vállalkozásaként tarthatjuk számon az Egyekre településüket. Az elsők között kapunk hírt Bencsik *Gergely*ről, aki Egyek határában szénát kászált. Amikor üzőbe fogták, elmenekült és Tiszanánán érték utol. Kérdésükre azt vallotta, hogy nem alkalmas neki ez a határ (1767). Nevével a későbbiekben nem találkozunk. A régi lakosokkal történt pereskedés szövegeiben bukkanunk az egyik első családtag Bencsik *Jánosra*. Ő 1772-es investigacio alkalmával jelent meg tanúként a vizsgálódást végzők előtt. Eszerint három éve lakik Egyeken. 6 ökre, 5 tehene, 4 lova, 20 juha volt. Gerőcs János (református, kisnemes házat vásárolta meg 25 forintokon. Más alkalommal megírják, hogy 47 éves. Így tehát, amikor 1769-ben Egyekre költözött 44 éves (tehát családos ember lehetett.).

Az új egyekiekről nem tudjuk, hogy honnan költöztek a Tisza mellékre. Ezzel együtt azt sem ismerjük, hogy vajon a Bencsik família hol lakott előzőleg. Ez utóbbi esetben felvetődik Mezőkövesd neve. Erre az egyeki rk. egyházi anyakönyvekben van utalás, de más jelből is erre következtethetünk. A szabad mezőváros lakosai tömeges kitelepülésére nincsen adatunk, noha a káptalan több alkalommal értesíti őket ilyen értelmű engedélyéről. Egyébként is, Egyek esetében hivatkoznak az előzőleg ugyancsak rk. lakosokkal betelepült Tiszaörs, illetve Nagyiván esetére. A hazai történelemben ismert *jobbágy migráció*, mely a 18. század jobbágytársadalmára annyira jellemző volt, a század végére elúlni látszik.

³⁷ VERANCsICS A.–KRAMMERER J.: Magyarországi török kincstári defterek. Bp. 1890. 1540–1639. A Szolnoki szandzsák. CXXXVII; Nánás 83 ház(tartást) írtak össze itt. Benne *Bencsik János*. Ugyancsak előfordul e családnév RÁCZ ISTVÁN (szerk.): Hajdúnánás története, Hajdúnánás. 1973. Bencsik 1739., 1758. Nánásra szökött. BOROVsZKY SAMU: Szabolcs vmegye. Bp. 1900. 95–99.

BENCSIK CSALÁD (1753–1999)

VI. BENCSIK ANDRÁS 1753–1790 hk: 1771	ÚJ ERZSÉBET			
V. BENCSIK (I.) MÁTYÁS 1774– hk: 1804	MÁRJÁSI ANNA	BARTA MIHÁLY VIGH SÁRA	DELI MÁTYÁS KATONA ANNA hk: 1801	MOZSÁRANDRÁS ALE ANNA hk: 1814
IV. BENCSIK (II.) MÁTYÁS 1805– hk: 1837		BARTA SÁRA 1822–1874	DELI JÓZSEF MOZSÁR APOLLÓNIA hk: 1858	
III. BENCSIK (I.) ISTVÁN 1856–1921 hk.: 1886			DELI KATALIN 1865–1924	
II. BENCSIK (II.) ISTVÁN 1898–1975			HERBÁK ERZSÉBET 1911–1982	
I. BENCSIK JÁNOS 1933–		hk: 1979	SZIGETHI ANNA 1935–	

(Megjegyzés: Külön táblázatban a Herbák család, külön tanulmányban a Szigethi család.)

HERBÁK ÁGAZAT

HERBÁK MÁTYÁS UJJ BORBÁLA	hk: 1805	MUCZA PÁL TRUNGEL ROZÁLIA	
HERBÁK ISTVÁN KOVÁCS ROZÁL	hk: 1825	MUCZA PÁL DEBRŐDI ERZSÉBET	
HERBÁK FERENC 1828	hk: 1853	MUCZA ERZSÉBET 1833	KISS BÁLIN SZILÁK JOHANNA
HERBÁK ISTVÁN 1871–1934	hk: ?	KISS MARGIT 1883–1954	
HERBÁK ERZSÉBET 1911–1982			

Sem adat, sem valószínűsíthető ok nem szól amellett, hogy az egyeki új lakosok tovább is mozgásban maradtak volna. Azonban a nyugtalanságukkal tovább is számolnunk kell, amely azonban nem a *jobbágyszöke*kben öltött formát.

A tanulmányozott telkes jobbágy családom az Egyekre településsel, úgy tűnik, nem tudta megoldani a sorsának alakítását, hanem arra kényszerült, hogy tovább keresse a megoldást. Szorult lett helyzetük, hiszen az apa korán meghalt, így a gyermekek a jobbágyi állapotból kikerültek s zsellérré lettek. Így a (I.) Mátyás gyermekük megházasodván az Egyekkel szomszédos Vay-birtok *Nagymajorjában* vállaltak munkát.³⁸

A Vay- köznemesi család egyébként már akkor szimpatikus lehetett az egyekieknek, amikor a reformátusokat befogadták a falujukba, Csegére. Sőt, azokat is ideiglenes otthonhoz segítették, akik nem szándékoztak széjjelszóródni, hanem egy tömbben maradtak bízva a „jó király”-ban. Ezért a majorjaikban kerestek és találtak munka- (és megélhetési) alkalmat az új egyeki római katolikusok. Ha összehasonlítjuk a zsellér helyzetét az egyeki faluközösségben illetve az urasági majorban, bizonyára az utóbbi javára billent a mérleg. Így hát a Bencsik (II.) *Mátyás* is ott élt és dolgozott a majorban. A helyzetét azzal is stabilizálta, hogy benősült Csegére. 1837-ben feleségül veszi *Barta Sárát*, egy csegei negyedtelkes jobbágy lányát. Bátor lépés volt ez részéről, hiszen egy református közösségbe került ezzel. Igaz, menyasszonya áttért a római katolikus vallásra, bizonyára tette ezt a házasság okán.

Hiába volt a házasságkötése, a családjával nem költözött Csegére, hiszen a telekhányad „várományosa” volt csupán. Így továbbra is urasági cseléd maradt. Időközben zajlott az 1848-as forradalom és szabadságharc. Talán ez sodorta a *káptalani földre*, hiszen az 1850-es években *Szentmargita pusztán* pásztorságot vállalt, s mint számadó állt szerződéses viszonyban az előző földesúrával. A pásztorember társadalmi állapotára nézve, sokkal szabadabb jogállása volt, mint az urasági cselédnek. „Nem parancsoltak neki”.

A címben fogalmazott téma, nevezetesen a történelmileg meghatározott keretek közül *kitörési kísérletek* fogalmát értelmeznünk illik. A továbbiakban el kell mondanunk egyebek mellett azt, hogy általában a késő feudalizmusról, tanulmányaink során *elnagyolt kép* alakult ki bennünk, mely gondolkodásunkat jellemzi, s ennek nyomán e korról, emberi viszonylatairól *sematikus kép* él a társadalmi tudatban: a rossz és embertelen földesúr (pl. Döbrögi) és a megnyomorított jobbágy (pl. Tiborc). Ezáltal nem valós ez, hiszen többször lehetünk tanúi annak, hogy egyes jobbágycsaládok, sőt falvak nem nyugodtak bele a helyzetükbe, abba, melyet a feudális jog kijelölt részükre. Keresték az utat-módot e keretek szétfeszítéséhez, a kitörésre; hogyan szabadulhatnak ki a mindenkori „jelen” meghatározott élet-keretei közül. Ennek egyik legmarkánsabb formája volt a 18. századi *jobbágy migráció*.

A szökött jobbágyok nem *spontán* indultak új otthont keresni. Előbb felfigyeltek egy terjedő hírre, hogy valamely földesúri birtokra jobbágyokat keresnek, s ahol mentesek lesznek a számonkéréstől. Már is adott volt a cél. Így lehetett Egyek esetében is, amikor a 18. század utolsó harmadában a *lakosságcsere* zajlott. Országos érdek húzódott e népmozgalom-számba menő jelenség mögött. Egyébként nem élveztek volna az érkezett parasztok bizonyos ideig tehermentességet. A pusztásodott táj (pl. Békés m.), az üres falvak (pl. Polgár), csak akkor váltak fokozott haszonvételi forrássá, ha oda *munkás kezek* érkeztek. Ha nem volt vállalkozó, akkor hatósági engedéllyel toborzást szerveztek, a toborzók kedvezőbb feltételt, ígéretesebb otthont emlegettek.

³⁸ PAPP JÓZSEF: Tiszacsege, Debrecen 1967.

A földesúri szándék Egyek esetében is tetten érhető, hiszen országos tendenciát láthatunk abban, hogy a káptalan egyeki jobbágysai fokozott kisajátítására törekedett. Egyre nagyobb teher nehezedett a jobbágyfalvakra, olykor a mezővárosokra is. E század első negyedétől vette kezdetét a hosszú „békés” korszak, melynek eredményeként formálódott, átalakult a társadalom igénye.

A 18. század első negyedével zárult le egy hosszú, háborús korszak (1526–1711), hazánkra is békés évszázad következett (1711–1848), ez a zavartalan fejlődés, gazdasági kibontakozás, a *barokk* kornak nyitott teret. Az uralkodó osztály körében olyan igények jelentek meg, melyhez több pénz kellett. A városi polgárság, városlakó nemesek, egyházi méltóságok, továbbá maga az egyház rangos otthonokat építettek (barokk kastélyok), a városlakók pompájukkal emelték a település vonzerejét (pl. Eger), az egyház, elsősorban a római katolikus egyház (számos templomot építtet), a tekintélyes építkezések mögött gazdag méltóságok álltak patrónusként. A építkezések mellett az életmód átalakulása a lakberendezés pompázatában, az étkezési szokások, a rafinált konyhavezetésben, az öltözködés módosulásában is megnyilvánult. Nos, mindehhez elengedhetetlen volt a pénz. Fokozni kellett a bevételeket. Ennek *egyik* forrása a hagyományos, a robotoló jobbágyfalvak terheinek fokozása, *másik* forrása pedig a saját mezelésű majorsági földek növelése. A majorságok és állattartó szállások első renden a jobbágyi robottal számoltak, mint ingyen munkaerővel.

Egyek földrajzi környezetében ekkor épült a csegei Vay-ak *nagymajori* vadászkastélya, ahol kiterjedt állattartás is dívott. A polgári határon pedig majorság kezdte meg üzemeltetését, elsősorban *Folyáson* és *Szentmargitán*. Arra is akad példa, hogy pusztá helyre faluközösséget telepítettek (pl. Nagyiván).

Maguktól a református egyekiektől tudjuk, hogy Egyek határa nem volt alkalmas a szántó-vető gazdálkodásra. Ezért is, meg azért is, hogy ily módon szabaduljanak a telekhányaddal járó jobbágyi terhektől, szívesen vállaltak a szomszédos határon szántóföldi bérletet (pl. Ohat). A lakosságcsere során azt is hangsúlyozták, hogy az új lakosok tökeerősek legyenek.

Az 1848-as forradalom a falvak jobbágycsaládjai életében megszüntette a feudális eredetű köztartozásokat; az ambiciózus egyének ettől kezdve élhettek a szabad *polgár státuszukkal*. Még meg sem szokták az új helyzetet, nem tanulták meg mit jelent a „polgár”-jog számukra, amikor kitört a *szabadságharc*. Azok a falvak és mezővárosok, ahol a változás nem hozta meg az óhajtott, a várt, sőt követelt eredményt (pl. Polgár m. város), nem lelkesedtek a szabadságharcban való részvételért.

A feudális személyi függést ugyan eltörölték, de megmaradt a gazdasági kényszer és kiszolgáltatottság. Még nem zajlottak le az *úrbéri perek*, s a parasztnak a saját kezelésű birtokállománya még nem alakult át polgári birtokká.

Ha arra utalok, hogy az egyik őszám (Bencsik II. Mátyás), éppen akkor cserélte fel a Vay-ak *Nagymajorját* a káptalan szentmargitai először állattartó szállásával (majd szántóföldi majorjával). Azért, hogy ott pásztorkodjon; s ugyan akkor költözött át a családfő (Bencsik I. Mátyás) a menyé szülőfalujába Csegére, hol a *nász* (Barta Mihály) negyedtelkes jobbágy volt. Mindössze a zsellér legelő és a zselléri állapot tartozékainak várományosa volt, de csak az úrbéri pereket követően. Csegén a Bencsik család *fuvarozással* kereste kenyerét. A jó fuvarosokról számos történet forgott közszájon. Elsősorban a csegei *országos rév* adott munkát számukra. A Tiszán ide érkezett és innen indított árut (úsztatott fa, só, gabona) szállították Debrecenbe és visszafelé. Vagy a Felvidék felől érkező (Eger, Rima-

szombat) áruval szekereztek az Alföld belseje felé. Ettől kezdve a lótarás, a jó lovak biztosították a család megélhetését. Elszakadtak a szántóföldektől, a lótarás, tenyésztéshez, igázás haszonvételéhez kapcsolódott a Bencsik család.

Ezzel vette kezdetét a dédnagyszülők és nagyszülők létért való mindennapos küzdelme. Népes családja volt az egymást követő két generációnak, ezért fokozott kötelesség hárult az apákra családjuk eltartása miatt. A nagyapám (István I.) még figyelemmel kísérte a család származási helyét, vagyis visszanősült Egyekre az 1880-as évtizedben. Igaz, hogy egy árva lányt vett feleségül (Deli Katalin). Izzig-vérig pásztor volt, az is maradt, amíg csak felbírta a *karikás ostort*. Jobbára a nagy állatokat kedvelte. Az apja mellett bojtárkodott, majd önállósulása után az ároktői *Gólyáson* volt számadó, családostól ott élt. Majd helyzetük javítására törekedvén egy évtized múlva *debreceni fődre*, *Ohat* pusztára, valamelyik pusztabérlő gulyája mellé szegődött el *számadó gulyásnak*. Mondhatjuk egész életét a gulya mellett a legelőn töltötte, esetenként családjával együtt. Éppen ezért a „szöghatári” temetőbe temették gyakorta elhalt kisgyermeküket. A pusztalakóknak Egyek, Ohat, Telekháza hármashatáránál lévő halom tájékán volt temetőjük. A század fordulóján beköltöztek Csegére ők is. Dédnagyanyám (Barta Sára) Csegén hunyt el. Fia ettől kezdve az ő sírjába hantolta el csecsemőkorban elhunyt csemetéit. Apám mindig úgy emlegette e sírhelyet, a nagyanyám és a *kistestvérek* nyughelye ez. Halottak napján arra is jutott egy-egy csokor őszirózsa, utoljára 1943-ban, amikor az összes sírra (5 sírhely) maguk csinálta őszirózsa élővirág-koszorút készítettek. Mint gyermek megkapott ez a szokatlan aktus.

Ezzel beköszöntött a 20. század. Nagyapám az aktív pásztorkodásból kiszorulván, alkalmi munkából tartotta el 6 tagú családját. Kisebb, heverő állatot (ökör, borjú) teletetését vállalta a nagymajori Berzsenyesben.³⁹ De nem vetette meg a vesszőhántást sem. Mindig az uraságok gulyáit vagy csordáit őrizte. Nem szeretett perelni a közös gulyák tulajdonosaival. Egy gazda, egy parancsoló – mondogatta.

Az apám sokat emlegetett nagybátyja, Mátyás (III.) örökölte a szülei csegei házát, amely helyén ma a Bástya út 1. sz. alatt sátorbetűs ház áll. János fia (unokatestvérem) a század elején kísérletet tett arra, hogy meggazdagodjon, kitörjön a zsellérség biztosította eddigi sorsból, 1907-ben kiment Amerikába.⁴⁰ Siker kísérte vállalkozását, ki akarta utaztatni családját is, de felesége, Sallai Borbála ángyom nem volt hajlandó arra, hogy odahagyja szülőfaluját, rokonságát. Így hát hazajött János bátyám is az „ígéret földjéről”.

Eközben apám (István II.) felcseperedett, 1910-ben jeles eredménnyel befejezte az elemi iskolát. Akkor gondolni sem tudtak a továbbtanulásra. Rálépett ősei útjára, amikor *elbírta a kaszát*, szénakaszálni bandába állott, sőt 1–2 év múlva aratóbandába kaszásnak szerződött. Így érte az I. világháború, amikor is, 18 évesen bevonultatták katonának munkaszolgálatra 1916-ban. Toronyszerelő ácsnak jelentkezett, egy-egy cimborájával együtt. Az erdélyi gáz- és olajmezőkön dolgoztak (Izszacsals, Dicsőszentmárton, Bázna, Magyar-sáros). 1919-ben szabadult, mert a román új hatóságok alig engedték el a jó szakemberként számon tartott magyar munkaszolgálatosokat. Előbb azonban mindenikőjüket megbotozták. Apámra 75 botot róttak ki. A szinte nyomorékká vert fiatalembernek nem sok kilátása maradt. Szülei koldusszegényen éltek Csegén. A 3 lány elmenekült a faluból a háború nyomó-

³⁹ Bencsik (I.) István teletető pásztor lévén, e szolgálata Erzsébet-naptól Szent György-napig tartott. Béré pedig havonta 1 mázsa búza, 2 kg szalonna. Elegető tüzelő (gally) továbbá fűtelék szalma.

⁴⁰ Hajdú-Bihar m. Levéltár, Alispáni iratok, Bencsik János 1907-ben II. 13-án nyújtotta be útlevélkérelmét. Terve Fiumén keresztül Amerikába utazni. 201. sz. 1907.

ra elől. Az egyik (Mária) időközben egy katona gyermekét megszülvé, a falu szégyene elől hagyta el Csegét.

Apám a háborúban elszenvetettekért a Nagyatádi-féle földreform során 2 kh földet kapott. Néhány év múlva ugyanabban a dűlőben újabb 2 kh szántót vásárolt meg, a Pásztor-féle „tagot” Ezen akció során érintett terület a Nagymajori uraság *Paptova* birtokrész peremén, az *Alsórét*en volt. Itt vásárolhattak a csegei kisbirtokosok is a *Kismorotva* északi partjáiig, ez a dűlő volt az igen jó talajú Alsórét a *Madarászó* érig. Ez után terült el a *Bencskó*, a Nagymajori uraság kiváló kaszálórétje. E határrész keleti dűlőjében kapott „vitézi” tagot egy egyeki Antal, 10 holdas kisbirtokot.

Apám, a csaknem nyomorék fiatal, de ambiciózus legényember hozzálátott a gazdálkodáshoz. A falu gyógyszerésze (Juhász) azt tanácsolta kímélje magát, ezért baromfi kiskereskedőségre adta fejét. Az induló kölcsöntökét a gyógyszerész adta, kinél az egyik nővére szolgáló volt. A Juhász gyógyszerésznek tállyai családi kötődése volt. Itt voltak szolgálók apám nővérei, Mária (1888) és Piroska (1892). Az utóbbi egy tállyai Lengyel János nevű katonához ment feleségül. Családjával haláláig Tállyán élt.

Az apám (István II.) az 1920-as évek végén váltani szeretett volna. Megházasodott, párválasztásában is e célt követte, amikor a házához (albérletbe) egy dolgos és rendes *sumáslányt* hozott (Herbák Erzsébet 1911.). 1931-ben összeálltak, frigyüket gyermekáldás kísérte, István IV., aki 11 hónapot élt, de halálába nem nyugodtak bele soha. *Rontást* vélték mögötte. A *Nagyállu Simonné*t tartották boszorkánynak.⁴¹ Ezért a *tárkányi jósnő*höz is elszekereztek szüleim, hogy megismerjék a *valóságot*. Apám nem örökölt házat, s építeni sem tudott, csupán egy házhelyet *íratott*, a hataj falurészen frissen osztottak közül (Kazinczy u. 44.). Ide építkezett 1935-ben. Közben jöttek a gyerekek: János 1933, István 1934, s egy halva született fiú.

1931-ben egy tízholdas tanyát bérelt az *Intán parton*, a Cseresznye-féle tanyát részben, Sneider Tóth tanyát részben. E határrész szikes, sovány talajú, nem igazán alkalmas a kapások termesztésére, csak az őszi, tavaszi kalászosok díszlettek benne.

Időközben gazdasági tragédia következett be, éspedig egyetlen gazdasági évben öt lovat temetett el. Az elpusztult állatokat a tanyaföld peremén az *Inta-ér* holtmedrében ásta el, miért is évek múlva 10 nap községi zárkára ítélték. Fel kellett hagynia a bérleménnyel. Mindössze a 4 kh saját földön gazdálkodott tovább, mégpedig fizetett ígát fogadott, s úgy dolgoztatta birtokát. A családja kedvéért 1941-ben ősszel egy fejős tehenet vásároltak (Rózsai, zsemleszínű). Időközben a gyors elhatározású anyám rábírta, hogy felköltözzenek a *Hataj*ról a „faluba” (Óvoda u. 10.), hogy közelebb legyen az iskolához a család. Régi nád-fedelű, 3 osztatú, középtűzpadkás konyhájú ház (valóságos múzeum), a „Ráveri Hajdú” familia otthona volt. Másik évben Kocsis Jenő kerékgyártó mestertől két *harmadfü* üszőt vásároltak, a gulyáról hajtottuk haza a két szilaj marhát. Majd tanúja voltam, miként törtek be (!) az igába. Mit szenvedett eközben az ember is, az állatok is az irányváltásban. Apám a lovakat kedvelte. Azt szerette igazán, az illet a temperamentumához.

1939-ben kezdtem meg az iskolai tanulást. Nem volt divatos ekkortájt az óvoda a faluban, úri passzióknak tartották. Mikor készültünk az 1939-es télre, apám elvitt az utcabeli mesterhez Vaskor Sándorhoz, hogy mindhármunknak *rogyós szárú* bokszcizmát csináltasson. Ez volt életem első és utolsó csizmája is. A János gyermek jó tanuló volt, szeretett is-

⁴¹ E ragadványnevet felvette gyűjteményébe Papp J. is. Lásd. PAPP JÓZSEF: Ragadványnevek Tiszacsegén. Debrecen, 1970.

kolába járni, tanítói felfigyeltek rá. Így esett rá a választás, hogy a *falusi tehetségmentő* akcióban, az eddigi két csegei diák után (Kiss György 1942., Barta Balázs 1943.), ő is középiskolába kerüljön. Így vett részt 1944. aug. 24-én Debrecenben az ösztöndíj-jelöltek vizsgáján. A front miatt csak 1945-ben kezdhetette meg az iskolát Debrecenben. Innen már számos alkalommal megfogalmaztam családom törekvéseit, azt a pályaképet, amelynek alakításában magam is részt vettem.

Apám úgy ítélte meg az 1945-tel bekövetkezett helyzetet, hogy úgy folytatja az életet, mint eddig. Felújította szociáldemokrata múltját (az 1920-as években az ácsszakmában akart elhelyezkedni, Budapesten. Ezért be kellett lépnie az SZDP-be. Vidéken szó sem lehetett az effajta pártmunkáról). De nem vállalt aktív szerepet. Ezzel egy időben bejelentette a *Földosztó Bizottságnál* (elnök idős Icsu János) földigényét. Arra számított, hogy 1 hold *Tisza*közt kap majd, mely kiválóan alkalmas kertészkedésre. E határrész egyébként e szerepet töltötte be a csegeiek gazdálkodásában, később a téeszésítéskor *háztáji* területként szerepelt. De a F. B. úgy határozott, hogy a 4 tagú Bencsik családnak elegendő a saját tulajdonú föld. Ez erősen bosszantotta és sértette apámat, hiszen (mondta), olyanok kaptak földet, akik nem képesek megművelni azt (Pl. Gerőcsék 10 holdat, s a faluvégi cigánytelep „Három rózsza” családjai rendre kaptak területet, kik nem is dolgoztak azokon).

Zsadányi Zsolt: Úton hazafelé

Zsadányi Zsolt: Széphalom

BERECZ JÓZSEF

Szabadművelésből – népnevelés

A kimaradt fejezet Zemplén közművelődés-történetéből

Fejezetek Sátoraljaújhely közművelődés-történetéből című tanulmányomat 1981-ben a Borsodi Könyvtári Krónika III. kötetében adtam közre. Ebben a 19. századi előzmények, majd a századforduló s a két világháború közötti időszak iskolán kívüli szervezett népművelési tevékenységi formák vázlatos áttekintése után részletesen elemeztem az 1945–1948 közötti ún. *szabadművelődési* korszakot. Majd az 1958-ban megjelent *művelődéspolitikai irányelveket* követő időszakból azokról a sátoraljaújhelyi kulturális teljesítményekről értekeztem, amelyek túlmutattak a helyi kereteken, kiterjedtebb hatásúknak bizonyultak. Mint például az országos szintűnek elismert *Édes anyanyelvünk* elnevezésű ifjúsági nyelvművelő verseny, amely – a szintén Kazinczy nevével fémjelzett *Szép magyar beszéd* verseny mellett – új lehetőséget, alkalmat teremtett arra, hogy a középiskolás diákokat, a szakmunkásképző iskolák tanulóit anyanyelvük tudatos csiszolására, a lényegre törő gondolkodásra, s a választékos kifejezésre egyaránt serkentse.

Vagy mint a Kovács Dániel sátoraljaújhelyi korszakának egyik legnagyobb hatású szellemi vállalkozása, a *honismereti szakkör* munkája volt. Ebben elsődlegesen közművelődési tevékenységet folytattak a fiatal kutatók. A szakkör tagjainak többsége otthoni „hozománnyal” gazdagította a néprajzi kutatási eredményeket. Ezek a diákok a bodrogi, a hegyközi falvakból jöttek az újhelyi gimnáziumba. Olyan környezetből, ahol a szűkebb vagy a tágabb családi körben még gyakran találkozhattak a tárgyi és szellemi néphagyományokkal. Azok a tudományos intézmények hasznosítottak legtöbbet az újhelyi diákok „téglahegyéből”, amelyek felismerték és hirdették, hogy az egész országra kiterjedő társadalmi gyűjtés nélkülözhetetlen a teljesség igényével készülő hazai tudományos feldolgozásokhoz. Például a Néprajzi Múzeum és a Nyelvtudományi Intézet rendszeresen küldött módszertani útmutatókkal segítette a sátoraljaújhelyi szakkör munkáját. A fiatal kutatók legnagyobb és legértékesebb vállalkozása az volt, hogy – a felnőtt kutatókkal együttműködve – részt vettek az akkori sátoraljaújhelyi járás egészére kiterjedő földrajzinégygyűjtésben. Ennek a munkának az elvégzését sürgette, hogy a mezőgazdasági szerkezet átalakulásával, a falusi életforma gyökeres megváltozásával feledésbe merülnek a nyelvtudomány és a történettudomány számára pótolhatatlan becsű helynevek, foglalkozási elnevezések.

Hasonlóképpen országos rangú szakmai műhellyé vált Sátoraljaújhely a hazai néptáncművészetben. Ennek különösen emlékezetes hatású megjelenése volt az 1971. március 21-i országos bemutató. A műsor első felében eredeti bodrogi és hegyközi táncokat mutattak be ottani falusi együttesek. A második részben ugyanezeknek a táncoknak a színpadi feldolgozásait láthatta a szakmai közönség, az ország különböző részeiből érkezett amatőr együttesek előadásában. A kísérlet – hogy egy jól körülhatárolható néprajzi tájegy-

ség táncművészetét fejlődésében mutassák be – igen tanulságosnak és sikeresnek bizonyult. Széles körben hatottak a bemutató elméleti tanulságai is. Több felszólaló hangsúlyozta: az újhelyi kísérlet meggyőzően tanúsította, hogy a népművészet szakértőinek az adhat új elményeket, ha ismételten és behatóan tanulmányozzák szakterületük forrásvidékeit. Ugyancsak országos tanulságú példával szolgált Sátoraljújhelyen az ugyanez év őszén megrendezett Észak-Magyarországi Gyermektánc Fesztivál. A gyermekegyüttesek bemutatói jól esően lepték meg az ország minden részéből idegyűlt néprajzosokat, táncszakembereket. Kitűnt, hogy ezen a vidéken még él sok olyan táncos-énekes gyermekjáték, amely motívumaival az emberiség gyermekkorát is idézi. És ezeket az elemeket érdemes tudatosan is megőrizni, felhasználni.

Nem foglalkozott azonban a megjelent tanulmányom az önálló Zemplén megye utolsó időszakában az 1940-es évek végén folytatott hivatalos közművelődési tevékenység bemutatásával. A mostani, hézagpótlásnak szánt dolgozat ennek az időszaknak a népművelési szemléletében és gyakorlatában bekövetkezett változásokat kívánja dokumentálni, túlnyomórészt primér levéltári források révén.

A helyi változások nyilvánvalóan annak a gyökeres politikai irányváltásnak szerves következményei, amelyek az egész ország sorsát további évezredekre meghatározták. A művelődéspolitikában – amelynek része a népművelés elmélete és gyakorlata is – a változás lényege az, hogy a szabadművelődési korszak korábbi, a helyi körülmények figyelembevételével nyomatékkal hangsúlyozó gyakorlata helyébe a szigorú központi utasításos működési rendszert iktatta be.

Az új irányzatra való áttekintés meghirdetése Sátoraljújhelyen 1948. április 17-én történt, azon a regionális konferencián, amelyet a városháza tanácstermében rendeztek Abaúj, Borsod, Heves, Nógrád, Zemplén megyék vezető képviselői, s szabadművelődési felügyelőinek részvételével. *Gombos Ferenc* miniszteri tanácsos, a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium főosztályvezetője előadását részletesen rögzíti a konferencia jegyzőkönyve. Ebből valók a következő idézetek:

„...fordulóponthoz jutott el a magyar társadalom élete... Most az új helyzetben újonnan kell foglalkoznunk a művelődési eszményt és újjá kell alakítanunk a művelődési munka szerkezetét. A demokrácia első éveiben a politikai élet struktúrájának megfelelően a szélesen értelmezett koalíció szellemében alakult a művelődési munkánk mind a módszerben, mind annak szervezetét illetően. Különösen sajátos terméke volt ennek a helyzetnek a szabadművelődési tanácsok rendszere... Az volt a hivatásuk, hogy a felszabadulás után kibontakozó és differenciálódó művelődési munkát összehangolják.

Az új helyzetet egyfelől a társadalmi fejlődés gyorsított üteme és radikálisabb iránya, másfelől a koncentrációs és racionalizálási törekvés jellemzi...

Minthogy a művelődéspolitikai függvénye a gazdasági és politikai rendszernek, nyilvánvaló, hogy annak jellegét, módszerét és szervezetét megszabja az új helyzet. Művelődési munkánkat fokozottabban kell bekapcsolnunk a társadalomépítés szolgálatába... A széles tömegekben tudatosítanunk kell az új társadalmi helyzetet, s képesítenünk kell őket az új helyzetből adódó feladatok vállalására... A művelődési munkának eddig lazán értelmezett koalíciós szellemét és jellegét föl kell számolni egy zártabb egység és radikálisabb szemlélet érdekében. Ugyancsak szorosabbra kell fűzni a szakminisztériumok, szakhivatalok és a társadalmi szervezetek kapcsolatát, elő kell mozdítani ezek jobb együttműködését... Fontos feladat, hogy a tömegek ne csak értelmi úton, hanem érzelmi alapon és etikai meggyőződéssel fogadják el a társadalmi fejlődés törvényszerűségeit... A Szovjetunió közművelődési

helyzetéről írott s magyar nyelven is megjelent könyv ismerteti ennek a közművelődési munkának legfontosabb alapelveit. Hangsúlyozza az állami szerveknek a szakszervezetekkel és a családdal való együttműködését, kimondja, hogy a művelődési munka szocialista tartalmú, de nemzeti formájú... Ezek az alapelvek magyar vonatkozásban is megszívlelendők.”

A tanácskozáson jelen volt *Aczél György*, a Magyar Kommunista Párt akkori Zemplén megyei első titkára hozzászólását a szabadművelődési jelentések mennyiségi szemléletének kritikájával kezdte. A továbbiakban elemezte, hogy kik és hogyan vezetik a szabadművelődési tevékenységet: „A demokratikus vezetők mellett a szabadművelődés egyik vezetője a papság. Mi szívesen látjuk a papokat... de csak azokat a papokat, akik nem ellenségei a demokráciának... hanem építői a nép hatalmának kulturális téren. A papságot nem akarjuk kizárni, de ellenőrzés nélküli munkát senkinek sem engedünk meg.” Majd elítélően szólt a „se hideg, se meleg” szabadművelődési vezetőről, akik közönyösen veszik „azt a nagy fordulatot, ami megtörtént.”

A közvetlen és a távlati tennivalókat így fogalmazta meg: „A szabadművelődés feladata a reakció ideológiai nyesegetése és teljes visszaszorítása. Csináljon közvélemény-kutatást és állapítsa meg, hogy mik azok a politikai, gazdasági, szakmai kérdések, amelyek aktuálisak, érdeklik a népet... Ezenkívül ellenőrző apparátusnak is kell lennie a művelődés terén. El kell érni, hogy frázis helyett igazi történelemszemléleten alapuló hazafiságot vigyen a magyar népbe. Meg kell értetni a néppel a nemzetközi összefüggéseket... Nagy szerepe van társadalmi téren is, ahol a társadalmi fejlődést kell tudatosítani konkrét és érthető példákkal.”

Gombos Ferenc miniszteri tanácsos a konferencia összefoglalójában önkritikusan elismerte, hogy a szabadművelődés új szervei nem tudnak kellőképpen bekapcsolódni a nagy tömegmozgalmakba. Ezenkívül súlyos akadálya volt a munka sikerének az anyagiak hiánya. „A demokratikus kormányzat bevallotta is csak az utóbbi időben fordult érdeklődésével a szabadművelődési munka felé. Az elmúlt esztendőket a kísérletezés esztendeinek kell tekintenünk. Kétségtelen, hogy tág teret adtunk az egyéni kezdeményezéseknek. Ennek a lehetőségét a jövőben is fenn kell tartani, de az is bizonyos, hogy az egész munkának határozottabb irányítást kell adni és gyorsabb tempót kell diktálni.”

A sürgetés ellenére csak több hónapos előkészítő munka után alakult meg 1948. december 29-én Sátoraljaújhelyen a *Zemplén vármegyei kerületi Szabadművelődési Tanács*, az iskolán kívüli nevelés szerveinek újjáalakításáról szóló 10.640/1948. sz. kormányrendelet, valamint annak végrehajtása tárgyában kiadott 232.814/1948. VIII. V.K.M. sz. rendelkezés alapján.

Az alakuló ülés jegyzőkönyve szerint *Bognár György* megyei szabadművelődési felügyelő ismertette a testület feladatkörét. Rámutatott arra, hogy az iskolán kívüli nevelés minden kérdésében a kerületi Szabadművelődési Tanács illetékes tanácsadó szerve a szabadművelődési felügyelőnek, valamint irányító és ellenőrző testület. Hatalmas területen kell a munkát áttekinteni, figyelemmel kísérni, értékelni, színvonalát emelni, a népi demokrácia művelődéspolitikájának nagy céljaihoz szabni. Majd ismertette az új értelmezésű szabadművelődés jelentőségét, melynek hatása az egész társadalomra kiterjed. Kifejtette, hogy a parasztság felé irányul elsősorban a munka. A falu dolgozóinak a téli hónapokban úgyszólván korlátlanul rendelkezésükre álló szabadidő hatalmas érték. Harc folyik azért, hogy ki foglalja el ezen szabadidőt és milyen tartalommal tölti meg. A falusi kulturális munka frontja tehát harci terület. A front egyik oldalán a demokrácia erői felszámolják az évszáza-

dos kulturális elmaradottságot, megismertetik a haladó kultúra értékeit, küzdenek a babonáság, a tudatlanság és a haladást gátló megszokások ellen. Másik oldalon a reakció erői állanak, akik tudatlanságban, babonáságban, szellemi sötétségben kívánják továbbra is tartani a dolgozó népet. A reakció jól érti a módját, hogy befurakodjon a kulturális munka területére. Azért teszi ezt, hogy megzavarja a dolgozók ezreinek gondolkodását. Ennek elhárítása érdekében igen nagy éberség és hatalmas feladatok várnak a szabadművelődési tanácsra. A szabadművelődés területén a demokrácia erőinek kell tartani a vezető szerepet és irányítást. Szorosabbra kell fűzni a tömegszervezetek egységét a klerikális és kulák befolyás alatt álló kulturális tevékenységgel szemben. A megyei tanács és a helyi szabadművelődési bizottságok feladatához tartozik örködni efelett is. Ehhez a munkához kéri a felügyelő a tanács minden tagjának hathatós közreműködését.

A tényleges irányítás a régióban továbbra is a megyei szabadművelődési felügyelő hatáskörébe tartozott. Magát a felügyelőt és hivatali apparátusát pedig közvetlenül a Vallás és Közoktatásügyi Minisztérium illetékes főosztálya irányította. A minisztériumi főosztály már 1949. január 2-i dátummal megküldte átiratát Sátoraljaújhelynek is a „Felügyelői könyvtárak selejtezéséről”. Korszakjellemző a kísérő szöveg:

”...a hivatali kézikönyvtárból az alábbi könyvek selejtezését rendelem el. A kiselejteztet könyveket foglalja selejtezési jegyzékbe és a jegyzéket terjessze fel a minisztérium számvevőségének V/b. osztálya.”

A selejtezésre ítélt művek között szerepelnek már a koalíciós időszakban vezető szerepet játszó, a német megszállás idején az ellenállási mozgalomban életüket is kockáztató közismert személyiségek könyvei is, többek között: *Kéthly Anna*: Demokratikus közoktatás; *Kovács Imre*: Agrárpolitikai feladatok; *Gellért Sándor*: Bál az udvarban; *Gellért Sándor*: Halálra táncoltatott lányok; *Sinka István*: Fekete bojtár vallomásai; *Eckhardt Ferenc*: Magyarország története; *Dudás Sándor*: A magyar parasztszövetség közművelődési tanfolyamai; *Kelemen Sándor*: Az erdélyi helyzet; *Hegyaljai Kiss Géza*: Kossuth; *Vályi Nagy Géza*: Gábor Áron című művei. S olyan szakmunkák is, amelyeket a szabadművelődés kezdeti korszakában vezető posztokon tevékenykedők írtak: *Katona Géza*: Népművelési útmutató; *Tamás József*: 27 szabadművelődési előadás; *Tamás József*: 21 időszzerű népművelési előadás; *Tamás József*: Népművelés Somogyban. Ezek a javarészt szakmunkák még zárt anyagként sem maradhattak a megyei szabadművelődési felügyelőségeknél. A főosztály átirata ugyanis úgy intézkedett, hogy a „kiselejteztet könyveket pedig mindezek után a Diapozitív központba, Bp. VI. Rippl Rónay u. 26. küldje el.”

A társadalmi testületnek számító megyei Szabadművelődési Tanács után 1949. január 31-én a városháza tanácstermében megalakult „az iskolán kívüli nevelés és tömegszervezeti oktatás vármegyei irányítását ezentúl ellátni hivatott vármegyei bizottság” is. Ennek alakuló közgyűlésén a dirigens már nyíltan a Magyar Dolgozók Pártja sátoraljaújhelyi városi szervezetének kulturális felelőse, *Sallai Sándor* volt, aki bejelentette: „... az MDP kultúrpolitikai feladatul tűzte ki a legközelebbi időre a szabadművelődési mozgalom bevonásával a dolgozó tömegeknek művelődési eszközökkel való demokratikus nevelését, a kulturális elmaradottság felszámolását, és a párt előtt álló döntő feladatoknak kulturális eszközökkel való népszerűsítését.”

A továbbiakban megállapította, hogy a városunkban folyó kulturális munkára eddig a szervezetlenség és tervszerűtlenség volt jellemző. A hibák és mulasztások kiküszöbölésére közvetlen feladat: „A szabadművelődési mozgalom újjászervezése, hogy a párt vezető szerepének biztosításával teljes mértékben vezesse és központilag irányítsa kulturális életét.”

A következő felszólaló, *Mikulka Mihály*, a városi szabadművelődési ügyvezető elismerte, hogy „a régi szabadművelődési tanács és bizottság nem végzett eredményes munkát, mert munkájuk elszigetelődött”.

Majd megint Sallai Sándor vette át a szót, s ismételten hangsúlyozta: „A szabadművelődési bizottságnak az MDP irányítása mellett kell működnie... A bizottság előzetes hozzájárulása nélkül nem lehet semmiféle kulturális előadás!... Ebben az ügyben Göndör György elvtárs, MDP városi propagandista megkeresést fog intézni az államrendőrség sátorlajújhelyi kapitányságához, hogy a kulturális élet politikai színvonalának biztosítása és fejlesztése érdekében, hogy a reakció behatolása a kulturális munka területére megakadályozható legyen, a kapitányság csak abban az esetben adjon ki kulturális, vagy ilyen színezetű rendezvényekre engedélyt, ha a bizottság a kérvényen az engedélyezést javasolja.”

Az új rendszerű központi irányításra jellemző adalék, hogy a községi szabadművelődési bizottságok átalakítására vonatkozó, a megyei szabadművelődési felügyelő által kiküldött írásos instrukció egyértelművé teszi: az új bizottságokban már csak a MDP irányításával működő társadalmi és tömegszervezetek képviselői kaphatnak helyet. S utasításnak tekintendő a hivatalos átirat következő mondata: „Felhívom ügyvezető urat, hogy... az MDP helyi titkárságával a tagok, s az elnök személyére vonatkozó kérdéseket tárgyalja le!”

A megyei szabadművelődési felügyelőnek kötelessége volt havi összesítő jelentést küldeni a VKM-nek, a miniszternek címezve. Az 1949. évi első jelentésben a következők olvashatók: „A reakció igyekszik az amerikai rádió rémhíreivel bizonytalanságot kelteni, különösen az esti bibliaórákon, amelyen keresztül igyekeznek elvonni a dolgozókat az általuk rendezett oktatási és kulturális alkalmakról. Jó kultúrműsorokkal, vendégcsoportok szerepeltetésével, központi előadók kiküldetésével és a tömegszervezetek aktív munkába állításával sikerült a reakciót nagymértékben leszorítani... A megyei pártbizottságok és tömegszervezetek megyei titkársága a legjobb előadókat jelölte a Szabad Föld Téli Estéken előadások tartására és ezzel nagyban emelkedett az előadások színvonala.”

A tömegoktatásról szóló részben a jelentés megemlíti, hogy a legutóbbi oktatási értekezleten „a megyei pártbizottság oktatási felelősei felszólalásukban beismerték, hogy az analfabétizmus felszámolása érdekében keveset tettek”. Ezért határozat született, mely szerint: „Átpolitizáltan kell végezni az analfabéta oktatást. A tanfolyamokat a Párttal és a tömegszervezetekkel együttesen kell szervezni. Elsőrendű feladat az analfabéta tanfolyamokon a politikai nevelés, mert ezen keresztül ismerik fel szükségét a tanulásnak. A Szovjetunió pedagógusainak példamutatása alapján fogják további munkájukat végezni.”

Problémaként vetődött fel az üzemi kultúracsoporthoz szerepeltetése a Szabad Föld Téli Estéken. Ezért a szervezők úgy határoztak, hogy az üzemi kultúracsoporthoz csak munkaidő után vonhatják be társadalmi szereplésre, hogy az üzemi termelésben semmiféle kiesés és fennakadás ne legyen. De szerepeltetésükről nem lehet lemondani, mert vidéken „óriási a jelentősége annak, hogy a munkásság a fejlettebb szocialista kultúrát viszi a falu dolgozói közé és ez nagyban erősíti a munkás és a paraszt dolgozók közötti barátságot. A falu szocialista átalakítását is nagyban elősegítik az üzemi munkások jó népművelő munkájukkal.”

Az öntevékeny falusi színjátások gondjait is felveti a jelentés: „... igen komoly formában vettük fel a harcot a selejtes, giccses és a letűnt polgári életformát visszatükröző szindarabok ellen. Bár a kultúracsoporthoz sikerült megértetni a rossz darabok likvidálásának szükségességét, most, hogy új darabokat ajánlani nem igen tudunk, mind gyakrabban jönnek olyan kéréssel, hogy a „Piros bugyelláris” a „Sárga csikó”, a „Betyár Bandi” és az ehhez hasonló darabok előadására engedélyt adjunk...” Groteszkül jellemző példát is említ a

jelentés a régi népszínművek aktualizálási kísérletére: „Legutóbb az olaszliszkai MNDSZ kultúrcsoportja szedett elő egy régi darabot, s abban a szereplők nevét, címét megváltoztatva (főszolgabíró helyett járási főjegyző, csendőr helyett rendőr szerepelt), de a régi szöveggel akarta előadni. Idejében sikerült a helyi ügyvezető ébersége folytán tudomást szerezni róla és megakadályozni a darab tanulását.”

A politikai szempontból kiemelkedőnek minősített rendezvényekről külön összefoglaló jelentést is kellett küldeni a minisztérium számára. Ilyen megkülönböztetett ünnepnek számított 1949-ben az „Anyák napja”, mert rendezvényei összekapcsolhatók voltak a közelgő, „közös listás” népfrontos választások előkészületeivel. A megyei szabadművelődési felügyelő beszámolója így dokumentálja, hogy a május 8-i ünnepségek középpontjában az anyák napja volt: Az úttörők szebbnél szebb díszdobozokat ajándékoztak az édesanyáknak. A dobozok belsejében a választás sikerét és a Népfront népszerűségét hirdető feliratok voltak elhelyezve. Az ünnepségek helyét virágokkal, zöld ágakkal, zászlókkal és demokratikus jelszavakkal díszítették fel. Hatalmas táblák hirdették: A magyar anyák a Népfront harcos erői”, „Az igazi hazaszeretet példaképe a Szovjet anya.” Megnyugtatóan mindehhez még hozzáfűzi a jelentés, hogy „... a helyi rendezőbizottságok közös összefogással állították be az egésznapos programba az anyánapi műsort is ott, ahol politikai nagygyűlések voltak”.

Egy héttel később pedig már postázza a megyei szabadművelődési felügyelő az 526/1949. sz. ügyiratot a minisztériumnak. Kezdő mondata: „A választási kampány kulturális munkájának kiértékelt jelentését az alábbiakban teszem meg.” A kampány fő eseménye Zemplénben, hogy a budapesti Nemzeti Színház társulata május 14-én este Sárospatakon mutatta be *Kárhozó a szőrösszívű* című ötfelvonásos aktuális darabot, amelyet „Major Tamás elvtárs, a Nemzeti Színház igazgatója rendezett, aki kerületünk képviselőjelöltje. Az előadás előkészítését a sárospataki pártszervezet és a helyi szabadművelődési bizottság, s a szabadművelődési ügyvezető együttesen végezték. A rövid idő alatt a szervezésben nehézségek mutatkoztak, ezért az előkészítő értekezleten Deák Balázs megyei instruktor és Bogdár György szabadművelődési felügyelő is részt vettek, akik gyakorlati útmutatással az előkészítést helyes irányba terelték. A felelősök kiválasztása után minden előkészület megtörtént a siker érdekében.

A délután érkezett művészegyüttest a sárospataki várban fogadták impozáns külsőségekkel. A párt, a népfront, a tömegszervezetek, iskolák küldöttei aktuális feliratokkal, virágcsokrokkal fogadták a vendégeket. Az esti előadásra a rövid idő ellenére is oly arányú tömegmozgalmat reméltek, hogy 10–15 ezer főnyi hallgató várható a szabadterre tervezett előadásra. Az esőzés miatt azonban a környék lakosságának mozgósítását le kellett állítani, mert a város legnagyobb helyiségébe kb. 3000 ember fér be. A zsúfoltságig megtelt Mudrány-teremben 3000 felnőtt hallgatta végig igen nagy érdeklődéssel és lelkesedéssel az előadást.

A Nemzeti Színház művészei kitűnő játékot mutattak be... A közönség ráismert az életben is feltalálható kizsákmányoló kulákra és megérezte a darabból az osztályharc jelentőségét... A vármegye politikailag leggyengébbek közé tartozó községében a jól sikerült előadás nagyban feljavította a választási hangulatot.”

Petőfi Sándor halálának 100. évfordulójáról országsszerte ünnepségsorozaton emlékeztek meg. A zempléni települések szabadművelődési ügyvezetőit így utasította az ünnepség helyi rendezésére a megyei felügyelő – szó szerint átvéve a VKM 257. 167/1949. VII. ö.o. számú átiratának instrukcióit: „Az ünnepségek országos jellegű *politikai* ünnepségek lesznek és ezért felhívom – annak sikeres megrendezése érdekében haladéktalanul hívja össze a

helyi szabadművelődési bizottságot, a Párt helyi vezetőségével és a tömegszervezetekkel részletesen beszélje át az ünnepség megrendezésével kapcsolatos kérdéseket és a legapróbb részletekig dolgozza ki az ünnepség sikerét biztosító napi munkatervet a felelősök nevének feltüntetésével. A dekorálásában központi jelszó: »A néppel tűzön vízen át!« A műsor összeállításánál tartsa szem előtt, hogy *az ünnepség ne irodalmi, hanem politikai esemény* legyen. Cél: a demokratikus patriotizmus elmélyítése. Igazi hazafiság, a népek szabadsága, gyűlölet a belső bitangok ellen. Az ünnepségek lefolyásáról és hangulatáról szóló jelentést augusztus 1-én okvetlenül tegye postára, ennek betartásáért ügyvezető munkatársamat személyesen teszem felelőssé.”

Az augusztusi beszámoló jelentés szerint „Zemplén vármegye kultúrpolitikai életét augusztus hóban a következő akciók határozták meg:

1. A VIT (a Magyarországon rendezett Világifjúsági Találkozó ünnepségei)
2. A termésbegyűjtési verseny megyei kampánya.
3. Az új kenyér ünnepe.

„Politikai szempontból az eredmény: a béke harcos megvédésének tudatosítása, a termésbegyűjtési verseny gyorsítása, az új Alkotmány ismertetése. Minden alkalommal a Szovjetunió és az MDP szerepének további tudatosítása.”

A szeptemberi szabadművelődési munka kiemelt feladatai: Alkotmányunk ismertetése.

A Rajk-banda perének kiértékelése. Ötéves Tervkölcson jegyzésének előkészítése. Béke-ünnep előkészítése. Az őszi szántás-vetési munkák elvégzésének elősegítése kulturális vonalon. Részlet a havi beszámoló jelentésből: „Az 5-éves Tervkölcson jegyzésének tudatosítására és széles körű propagálására a hivatal 12 diavetítőgépét és a hangos keskenyfilm-mozigépét használtuk fel elsősorban. Tehergépkocsra szereltük fel a mozigépet, a hangszórót és a mikrofont. A teherautón a műszaki kezelőn kívül egy, a párt által megbízott politikai felelős és 6 népnevelő járt községről községre. Községenként kb. 1 órát töltöttek, amikor is hangszórón mozgalmi dalokat, indulókat közvetítettek a község utcáin, és mikrofon segítségével röpgyűléseket tartottak, felvilágosító előadásokkal. Majd a vármegyei jegyzés kiemelkedő adatait közölték s így jegyzésre buzdították a falusi dolgozókat. A délutáni és esti órákban pedig mozielőadást tartottak, melynek keretén belül szintén folytattak propagáló népnevelő munkát...

A tervkölcsonjegyzéssel kapcsolatban kiemelkedő esemény volt Sátoraljaújhelyben, ahová *Béki Ernő*, a Magyar Pedagógusok Szabad Szakszervezetének országos főtitkára személyesen jött le, hogy így emelje ki azt a tényt, hogy a tervkölcsonjegyzésben a Zemplén megyei Pedagógus Szakszervezet lett az országos első. A vármegye pedagógusai és a tömegszervezetek képviselői jól sikerült kultúrműsor keretében ünnepelték meg ezt. Hasonlóan nívós ünnepséget rendezett a Magyar–Szovjet Társaság a sátoraljaújhelyi klubjában. A központi előadó a Sztálini 5-éves tervről tartott igen nívós előadást. A nagyszámú dolgozó lelkesen ünnepelte a Sztálini 5-éves tervet, a magyar Tervkölcson, valamint Sztálin és Rákosi elvtársakat.”

Már 1950. januári keltezéssel került postára az 1949-es esztendő utolsó hónapjáról beszámoló megyei felügyelői jelentés. Ennek élén olvasható a decemberi „Sztálini műszak” értékelése: „A Sztálini műszak előtt az üzemek átlagos teljesítménye 132% volt, mely a Sztálini műszak alatt 186%-ra emelkedett. A sátoraljaújhelyi Dohánygyár december 24-e helyett már 22-én befejezte a 3 éves tervét!... Az 5 éves terv elé bizakodóan tekintenek és a Sztálini műszak jó teljesítményeit átvitték az 5 éves Terv megindítására.

Ezerféle változatban mutatkozott meg a szeretet a sok-sok levélben, melyet asszonyok és férfiak írtak s amelyekben hálájukat, köszönetüket fejezték ki Sztálin elvtárs felé, aki a népek békéjének legfőbb védelmezője a világon.”

Áttérve az ideológiai nevelőmunkára, a jelentés közli, hogy „A reakció szervezeten klerikális vonalon jelentkezett... Főbb irányvonaluk az amerikai rádió híreinek terjesztése és zavarkeltés. Ezen a vonalon az 5-éves Terv ellen agitált, illetve suttoztak azzal, hogy háború lesz és a tervet nem tudják megvalósítani.”

A népnevelő munka erősítése érdekében „a párttal együttesen megszervezett falujáró kultúrcsoportok kitűnő felvilágosító munkát végeznek”.

„A tömegszervezetekkel is a legszorosabb együttműködésben vagyunk. Különösen elmélyült az együttműködés, amióta megalakítottuk az új megyei Népnevelési Bizottságot.” Ez a bizottság minden kedden ülésezik, és ilyenkor „beszámolunk arról, mit tettünk az elmúlt héten a népnevelési munka sikere és feljavítása érdekében és további feladatokat tűzünk ki a következő hétre”.

A tömegoktatásról szóló fejezetből megtudható, hogy Sátoraljaújhelyen, Sárospatakon, Szerencsen, Tállyán és Tokajban 9 természettudományos előadássorozatot rendeztek, a hallgatók létszáma 590 fő volt. A megfelelő előadók felkészítésére a Pedagógus Szakszervezet 5 helyen tartott előadóképző tanfolyamot. A jelentés megállapítja: „A szakelőadók természettudományos vonalon jól felkészült elvtársak. A hallgatóknál a fejlődés kimutatható. Nemcsak jegyzetekből készülnek, hanem az előadásokhoz vágó irodalmat is tanulmányozzák... megállapítható, hogy a hallgatók tudományosan is érdeklődnek a problémák iránt. A „Szikra” kiadó Természettudományi Kiskönyvtárának füzeteit széles körben propagáljuk és terjesztjük.”

Panaszolja viszont a jelentés, hogy a minisztériumból küldött *Népművelési Híradót* nem mindenki olvassa el. Több helyen a szabadművelődési ügyvezető sem! „A tömegszervezetek megyei vezetői, sőt a pártbizottságok is félretették a Híradót későbbi olvasásra... a jövőben értekezleteinken... egy-egy probléma megtárgyalásánál hivatkozni fogok a Híradóra és számon kérem tőlük, hogy mit is olvastak belőle... Az ügyvezetőknek pedig beszámoló jelentésükben írni kell arról, hogy mi érdekelte őket a legjobban, hogyan használták azt fel és milyen kívánságaik vannak a Híradóval szemben.”

Erre az átmeneti időszakra szembeszökően jellemző a központosított népművelési tevékenység elnevezésének variabilitása. Az ügyiratokban a helyi ügyintézőket továbbra is „szabadművelődési ügyvezető” cím illeti, a gyakorlati munkafolyamatot többnyire „népművelő” tevékenységként emlegetik, az 1950. év elején keltezett hivatalos jelentés fejlécén pedig már *Zemplén megyei Népművelési Központ, Sátoraljaújhely* olvasható. – Nomen est omen.

DANKÓ GÉZA

Emlékképek és gondolatok a Sárospataki Nyári Kollégiumról

*„Laudamus veteres,
sed nostris utimur annis.”*

1.

Amikor emlékeimet rendezgetem, a mottóul választott római kori mondás éled újjá gondolataimban. Kissé szabad fordításban: dicsérjük elődeinket, de a jelenben élünk. Hasonló tartalmú felirat, mint népi bölcsesség olvasható helyenként régi székely kapukon: Tiszteld a múltat, építsd a jelent, munkáld a jövőt! Majdnem minden nép közmondáskincsében megtalálható az elődök megbecsülésére felhívó gondolat, mellette az is, hogy tördjünk a mával.

Ezeket a szentenciákat érzem legkifejezőbbeknek ahhoz, hogy megtaláljam a kulcsot a pataki scola több évszázados múltjának és a XX. században élő, szerteágazó tevékenységének megértéséhez, illetve a Nyári Kollégium országos jelentőségű, egyedülálló működéséhez.

A mottó értelmezése két megoldáshoz is vezethet. A gondolat felfogható úgy, hogy csak a múltra támaszkodva lehet eredményesen dolgozni – a megszokott utat követve. Ám bizonyos ellentét feszül a mondaton belül: tiszteljük a régieket, de fontosabbak a jelen új kihívásai, a megszokottól eltérő válaszlehetőségei. Képszerűen kifejezve: bármilyen mélyre nyúlnak gyökerei egy virágzó gyümölcsfának, életét a fa együttese adja. Koronája alakítható, évről évre újítható, változik. A gyökerek nélkülözhetetlenek, de termését csak a jelenben szüretelhetjük. Comenius egykori pedagógiai elvei ma is elfogadhatóak, de megvalósításuk csak a XX. század végének követelményeihez illesztve hozhat eredményeket.

Így született meg a Nyári Kollégium létrehozásának gondolata. Ez a sajátos iskolaforma, átlépve földrajzi, politikai határokat, szétsugározza a magyar kultúra hagyományait és jelenét mindazoknak, akik genetikailag kötődnek hozzá.

Régi barátomnak, egykori egyetemi évfolyamtársamnak, dr. Kováts Dánielnek és jó sorsomnak köszönhetem, hogy én is hozzáadhattam a kultúra közös kincséhez, melyből mindannyian, magyar pedagógusok és külföldi diákok részesülhettünk nyári munkánk során. Nem céлом értékelő elemzést, átfogó képet adni, inkább csak feleleveníteni egy-egy tipikus részletet, mintha kaleidoszkópon nézném a múltat.

2.

Először 1977 nyarán, majd ezután többször is feltettem magamnak a kérdést, mi késztet arra, hogy három hétre lemondjak az iskolai vakáció kínálta lehetőségekről, hogy nyugod-

tan élvezhessem a szorgalmi idő utáni pihenést, a családi együttlét örömeit, és mindezek helyett jelentkezzem óraadó tanárnak Patakon. A válasz több ok együttese. Alföldi ember lévén vonzott a hegyvidék közelsége. Mint magyar–angol–francia szakos tanárnak jó alkalmat jelentett nyelvgyakorlásra a találkozás élő idegen nyelvekkel, az amerikai angol furcsaságaival. Elém tárult a hagyományokban szinte kimeríthetetlenül gazdag város és környékének története. Érdekesnek, változatosnak ígérkezett a tanítás szokatlansága.

Az északkeleti országrészt mint kirándulásokat vezető pedagógus már régebből ismertem annyira, hogy bizonyos tájékozottsággal irányíthattam diákjaimat a közismert emlékhelyeken. Bár iskolámtól, a kecskeméti Bányai Júlia Gimnáziumtól messze esett Zemplén vidéke, szívesen vállaltuk az utazás fáradalmait a látnivalók kedvéért. Mielőtt azonban találkoztam volna „nyári diákjaimmal”, ki kellett egészítenem meglévő ismereteimet. Érdekelte az is, hogyan jött létre és miért éppen Sárospatakon a Nyári Kollégium. Kérdéseimre jórészt két kulcsszó nyitotta meg a válaszok sorát: a vár és a híres, nemzedékeket nevelő schola, valamint egy karizmatikus egyéniség, dr. Újszászi Kálmán teológiai professzor, akinek oly sokat köszönhet a város. Nem mellőzhetem őt, amikor emlékeimet idézem.

Már az 1965-ös amerikai útja során céljának tekintette, hogy élő kapcsolatot teremtsen az Újvilág és az Óhaza református közösségei között. A következő években tovább erősödött a kölcsönös szándék a kapcsolatok bővítésére – kiegészülve azzal a céllal, hogy az észak-amerikai másod-harmad generációs fiatalok, akik talán még nem is jártak Magyarországon, megismerhessék valamennyire szüleik, nagyszüleik, rokonságuk hazáját. Néhány heti itt-tartózkodásuk során megerősítést nyerjenek már meglévő nyelvi-történelmi-művészeti ismereteikben, vagy mint teljesen tájékozatlanok belekóstoljanak mindezekbe. A tanultakat „látóutakkal” (kirándulásokkal) és életkoruknak megfelelő nyári időtöltéssel kiegészítve maradandó élményekkel térjenek vissza otthonukba. A Magyarok Világszövetsége is bekapcsolódott a tervek megvalósításába intézményi és anyagi téren, szakmai segítséggel, de az vitathatatlan, hogy dr. Újszászy Kálmán fáradhatatlan munkálkodása, levelezése vezetett ahhoz, hogy 1972 nyarán megindulhasson az első évfolyam.

Idé kíváncsiak Bárcki Géza professzor gondolatai az I. Anyanyelvi Konferencia megnyitása alkalmával elmondott beszédéből: „... az anyanyelv a leghatásosabb kapocs, mely az embereket összefűzi... gondolataik, érzelmeik kifejezésének ösztönös eszköze ... ez kovácsolja egységbe az öt világrészbe szétszóródott magyarságot, ez ad nekik szellemi múltat, hozzáépítve a magyarság viszontagságos története évezredeinek emlékét...”. Majd 1973-ban, a második konferencián hozzátette: „... nem csupán a nyelvvel foglalkozik, hanem más területeket is magában foglal konferenciánk... történelem, néprajz, irodalom, művészetek stb...” Mindezek a részterületek szerephez jutottak egyrészt Sárospatakon a fiatalok számára, másrészt Debrecenben a tanároknak tervezett munkában.

Újszászy professzor, aki ugyan nem vett részt a rendszeres oktató tevékenységben, mégis odaajándékozta egyéniségét, emberségét, magyarságát. Következetes szigorúságot, ugyanakkor megértő segítőkészséget kért a nyaranként 3–4 hétre eggyé váló tantestülettől a fiatalok javára. Az, akit Amerikában Mr. Sárospataknak neveztek, aki beutazta a fél világot, szerény külső megjelenése mellett mélyeséges hittel, kiapadhatatlan szellemi erővel bírt. Ilyen szellemben vezette Kovács tanár úr is – vagy ahogyan diákjai szólították tisztelettel és bizalommal – Dani bácsi óráit. Ezt akkor tapasztaltam, amikor 1974 júliusában meglátogattam őt az Erdélyi János Kollégium egyik termében. Kezdő csoporttal foglalkozott. Órája alatt azon gondolkodtam, hogy lehet motiválni középiskolás korú fiatalokat arra, hogy számukra idegenül hangzó, nehéz nyelvvel birkózzanak nyár közepén, amikor minden arra

csábítja őket, hogy élvezzék a természet örömeit. A teremben egy hosszú asztal körül ült mintegy 10–12 fiú és lány Kováts tanár úr szavait figyelve, ismételve, kérdéseire válaszolva. Kedves ügyetlenséggel, de nagy igyekezettel vettek részt a közös munkában. A légkör egyszerre volt komoly és szinte családiasan közvetlen. Utánozhatatlan összhatása a patinás épület falai közt diáknemzedékek során kialakult szellemiségnek, illetve a vezető tanár barátságos, és eredményekre törő óravezetésének, sajátos módszereinek köszönhetően. Ez az élmény és barátom kérése hatott rám, amikor 1977-től órákat vállaltam a „Bodrogparti Athén” nyaranként feléledő intézményében.

3.

Abban az időben már kipróbált napirend, jól működő szervezeti felépítés segítette a pedagógiai munkát, a szabadidős programok kialakítását. A szakmai felügyeletről, az anyagiakról az Anyanyelvi Konferencia Védnöksége gondoskodott, ugyanakkor a napi tennivalókat helyben kellett intézni. 1977-ben kb. 60 résztvevő jelentkezett – főleg az USA és Kanada területéről, de Nyugat- és Észak-Európa különböző országaiból is jöttek fiatalok. Hat csoport indult a nyelvi szintnek megfelelően. A kezdők is hoztak magukkal némi szókincset, ami ugyan bizonytalan volt, bár segítette a gyorsabb haladást. A középszinten lévők adták az igazi gondot, hiszen önértékesen vallották, beszélni tudnak, csak írásuk kíván javítanivalót, holott helytelen beidegződések nehezítették a velük való foglalkozást. A kezdők számára szükséges volt egy közvetítő nyelv, rendszerint az angol, esetleg a francia vagy a német. A tanítás során a legfontosabb célkitűzés a beszéd-kommunikáció megalapozása, gyakoroltatása, fejlesztése volt.

Voltaképpen három és fél hetes időtartam állt rendelkezésre a tanításhoz. Hétfőtől péntekig így alakult a napirend:

8 ³⁰	–	10	két nyelvi óra
10	–	10 ³⁰	énekóra
10 ³⁰	–	11	tízórai szünet
11	–	11 ⁴⁵	nyelvi óra
12	–	12 ⁴⁵	magyarságtanórák óra

Ébéd után fakultatív foglalkozások (faragás, rajzolás, agyagozás, labdajátékok, úszás, filmvetítés stb.) kínáltak különféle lehetőségeket a szórakoztató ismeretszerzésre vagy felüdülésre. A magyar nyelv tanításához többféle anyag várt tanárra és diákra, a „Tanuljunk magyarul” című sorozat könyveiből (Magyar szavak világa. Beszéljünk magyarul! Hogy mondjuk helyesen?), míg a kezdőknek nagy segítség volt dr. Kováts Dániel munkája, a Kévs szóval magyarul. Mivel ez utóbbit használtam, szeretném közelebbről bemutatni.

A szerző elsődleges szempontnak tekintette a beszédközpontúságot. Ezt az elvet hangsúlyozta dr. Ginter Károly is, a budapesti Nemzetközi Előkészítő Főiskola tanára, aki az Anyanyelvi Konferencia Védnökségének megbízásából látta el a szakmai felügyeletet. Ő lektorálta a nyelvkönyv második, javított kiadását, amely 1982-ben jelent meg változatlan címmel. dr. Kováts Dániel, a Comenius Tanítóképző Főiskola tanára olyan megbízható munkaeszközt adott így tanár és diák kezébe – gyakorlati tapasztalatok alapján – amelyet bármilyen előképzettségű csoportban eredményesen lehetett használni.

A könyv mintegy 600 szót ölel fel a 14–18 évesek életkori sajátosságainak és a helyi körülményeknek (diákélet nyáron, kirándulások, helynevek) megfelelően – munkáltató jelleggel. 18 egységből (leckéből) áll, a tanítási napok számához igazodva. Érdemes megfi-

gyelni pl. a 12. egység felépítését. Címe: Keljetek fel! Humoros rajzos jelenettel indul, amely egy hálóterem reggeli rendetlenségét illusztrálja álmos diákokkal. Ez így megkönynyíti az utána következő szituációs párbeszéd megértését:

- Jó reggelt, fiúk! Keljetek fel!
- Ilyen korán keljek fel? Hány óra van?
- Fél nyolc. Mindenki gyorsan csináljon rendet!

* * *

Az egységen belül a *B*-től *D*-ig terjedő kis részekben a felszólító módú igealakok drilljei találhatók, mintamegoldásokkal kezdve. Íme egy példa:

A: Kati néni sétál.

B: Sétálj te is!

a) Barátom tanul,

...

Az *F* rész egy kis történet, kb. 25 sornyi, főleg párbeszédből álló szöveg. A reggeli tenivalókról szól, a téma összefoglalásaként, és az előző egységek szókincséből is merít:

Reggel a szobában

Szombat reggel van. Fél nyolc után Laci bemegy Józsi és Béla szobájába. Józsi már ül a széken, Béla fekszik az ágyán.

– Jó reggelt, fiúk – mondja Laci. – Öltözzetek fel!

...

A szöveg végén a tankönyv szórakoztató jellege kerül előtérbe egy tréfás kis történetben:

Szabó úr nagyon szeret enni. Az orvos azt mondja neki:

– Kedves Szabó úr, ne egyen semmit, csak gyümölcsöt és főzeléket!

A beteg megkérdezi:

– Ebéd előtt vagy ebéd után?

A *G* rész feladatsora gyakorlásként, házi feladatként is alkalmazható. Legutoljára kb. 30 szóból álló szójegyzék található, oszlopokra bontva, más-más szófajjal. Így zárul a téma, áttekinthető keretbe foglalva az egy tanítási napra szánt anyagot. Hogy mennyi maradt meg a diákfejekben mindezekből, azt nehéz lett volna pontosan lemérni, de előfordult, hogy spontán módon is elhangzottak egyszerűbb magyar mondatok rövid párbeszédként folyosón vagy ebédlőben, a kezdő csoportokban tanuló fiatalok körében.

4.

Igazi pedagógiai kalandozásra készítetett a magyarságismeret gyűjtőnévhez kapcsolódó munka. Egyrészt a sokrétű, gazdag témasor, másrészt a szemléltető anyagok felkutatása, kiválogatása, a bemutatáshoz szükséges technika használata, angol vagy más idegen nyelvű közvetítése. A teljesség igénye nélkül álljanak itt a témakörök:

1. Honnan ered a magyar nép és a magyar nyelv?
2. A Kárpát-medence földrajzi jellemzése.
3. A honfoglalás, az államalapítás, az Árpád-ház.
4. A magyarországi művészet kezdetei.
5. A magyar középkor.

6. Hazai román és gótikus építészet.
7. Függetlenségi harcok a török és a német ellen.
8. A nyelvújítás, a magyar felvilágosodás.
9. A reformkor és a szabadságharc.
10. XIX. századi nagy íróink.
11. A magyar kultúra a XIX. században.
12. Magyarország XX. századi fejlődése.
13. Az új magyar irodalom nagy alkotói.
14. A magyar népzene.
15. A magyar nép díszítőművészete.
16. Hazánk jellegzetes tájegységei

A magyarságismeret tanítása angol nyelven folyt, rendszerint két csoport összevonásával. Megoldhatatlan feladatnak tűnt, amikor először próbálkoztam végigvezetni a témákat. Figyelembe kellett venni az életkori sajátosságokat, az idegenből hozott ismeretanyagot, amely országokként különbözőnek bizonyult. A tudós Comenius elvei keltek életre újra meg újra, amikor némi tanári ügyeskedéssel „megjelentek” a honfoglaló magyarok, térképre applikált képeslapok vagy más jelzések segítségével. Nemegyszer meghökkentő, de logikusan hangzó kérdéssel leptek meg óra közben. Pl. miért nem vándoroltak tovább a törzsek nyugat vagy dél felé? Kevesebb háborúskodás lett volna. Szent István királyt lehetne diktátornak nevezni? – Ilyen és ehhez hasonló kérdéseikre alig sikerült nyomban kielégítő választ adnom. Párhuzamokat kerestem az európai népek múltjából, csak hogy nem minden amerikai vagy kanadai fiatal ismerte megfelelően az Óvilág történetét.

Volt, aki furcsállotta a patriotizmus minduntalan felbukkanó jelentőségét. Így felesleges önértékesedésnek minősítette azt, amit a múzeumban tapasztalt a kuruc kori relikviák termében. Szokás szerint a csoportos látogatáskor halk énekszóval emlékeztünk meg a néhez történelmi időszakról. „Megkötöm lovamat...”

– Nem való az éneklés a múzeum falai közé – jegyezte meg egy diák. Másnap valamennyire megértettem vele, mit fejez ki az ismert dallam szövege, és hogy mit jelentett a közösség számára.

Egyébként a nemzeti hovatartozás tudata nem okozott gondot senkinek. Természetesnek vették, hogy egy-egy kosárlabda-mérkőzésen a kanadai franciák „Vive la France” kiáltással buzdították egymást. – Gárdonyi regényének filmváltozata felcsigázta érdeklődésüket, de főleg a meseszöveg, az egri hősök helytállása érintette meg őket, nem pedig valamilyen ellenség-kép kialakulása.

A Patakon tartózkodó, sokféle helyről érkező fiatalok számára beszédtemaként, a barátkozási folyamat részeként jelentkezett az, hogy valaki pl. Svédországból vagy Franciaországból jött. Az „Illustis Schola Sáros-Patachina” mint nyári „alma mater” jó szívvel fogadott mindenkit, bárhonnan került erre a tájra.

A magyarságismeret tanításához, a szemléltetéshez igen jelentős segítségnek bizonyult dr. Dörnyei László budapesti főiskolai tanár hézagpótló, gazdagon illusztrált könyve, amely történelmi alakokat, képzőművészeti alkotásokat, műemlékeket elevenített meg és adott az oktatásban részt vevők kezébe.

5.

A kollégák, az alkalmi nevelőtestület körében szívesen dolgoztam nyaranként. Barátokra leltem, sokféle egyéniséggel találkoztam. Bár nem hangoztattuk, mégis egyöntetűen arra gondoltunk, hogy munkánk valamiféle küldetés diákjaink és hozzátartozóik javára. Mindig örömmel figyeltük a tanfolyamot záró ünnepi műsort, amikor versek, dalok, táncok forgatagában visszakapjuk azt, amitadtunk. Reménykedtünk abban, hogy diákjaink maradandó élménnyel távoznak Sárospatak vendégszerető városából.

Köszönet illeti tanártársaimat minden segítségért. Emlékező szívvel gondolok Dr. Kováts Dánielre, aki oly sokat tett a szervezésben, az adminisztratív feladatok elvégzésében is, és aki példát adott arra, hogyan kell megnyerni a diákokat a közös cél eléréséhez, a magyar nyelv, a táj és történelem megismerésének útján.

NAGY KÁROLY

Miért nem volt Ózdnak középiskolája 1945 előtt?

Amikor 1991-ben megjelent „*A putnoki állami polgári fiú- és leányiskola története. 1916–1948.*” című könyvem, a másfél évtizedig tartó gyűjtő- és kutatómunkám során többször megfordult a fejemben a címben megfogalmazott kérdés. Könyvem megjelenése után kezdtem kutatni a választ a feltett kérdésre. Ugyanis az Ózdról és az ózdi gyárról megjelent írások, könyvek szinte mindegyikében megfogalmazták a szerzők, hogy a Rimamurány–Salgótarjáni Vasmű részvénytársaság (továbbiakban RMST illetve RIMA) urai állandóan ügyeltek arra, hogy a gyárban dolgozók gyerekeit ne iskoláztassák középfokú, illetve gimnáziumban vagy felsőbb iskolákban. Ugyan miért? Ugyanis akkor nem lesz megfelelő szakemberutánpótlás az ózdi gyárban. Ez a megállapítás a kialakult helyzetet rögzítette és fogalmazódott meg. Ugyanakkor senki le nem írta, be nem bizonyította, hogy a gyár vezetői hogyan, mi módon gördítettek akadályt az ózdi munkások gyerekei elé, hogy ne szerezenek magasabb műveltséget. Ennek jártam utána és levéltári dokumentumokkal bizonyítom álláspontomat, állításaimat, amiről a következőkben részletes tájékoztatást szeretnék nyújtani.

Előtte azonban néhány gondolattal foglalkozom a már említett könyvemről írt tartalmi ismertetésével. Miért? Elsősorban azért, a velem egykorú barátom dr. Kováts Dániel a *Szülőföldünk* megyei periodikának a 16–17. számában a következőket írta az említett könyvről: „A putnoki polgári iskola megszületése az egyik nagyon érdekes részlet a könyvben; mely nem kevés tanulsággal jár jelenünkre vonatkozóan is. Megtudjuk, hogy a putnokiak régi vágya volt a polgári iskola, hiszen megközelíthető távolságban nem volt olyan középfokú intézmény, ahol a gyermekeket iskoláztathatták volna az elemi elvégzése után. A község vezetői úgy vélték, hogy lakóhelyük rangját az intézményrendszer tervszerű bővítésével emelhetik. S 1913 nyarán a képviselő-testület polgári fiú- és leányiskola létesítését határozta el. Ehhez a községnek jelentős terhet kellett vállalnia; az első világháború nehéz éveiben, de 1916 szeptemberében – ideiglenes elhelyezéssel – megkezdődhetett a tanítás.

Azért szóltam erről kiemelten, mert – érzésünk szerint – ennek az iskolának egész történetét, sőt utóéletét is ez a szemlélet hatotta át: *Putnok és vonzáskörzete magáénak érezte, féltő szeretettel óvta és támogatta polgárját.* Abban is megmutatkozott ez, hogy a háború, a Gömört különösen érintő trianoni békekötés, a gaz-

dasági élet válságos évei ellenére az iskolát életben tartották, gyarapították, impozáns új épületbe helyezték. És ezzel válik indokolttá az iskolatörténet másik példavértékű részlete, amely a társadalmi közegbe való beilleszkedésével foglalkozik.

Gondoljuk el: a putnoki polgári iskola létrehozása után hamarosan *Gömör vármegye tíz hasonló intézménye közül ki tudott emelkedni vonzásának intenzitásával*. Az 1920-tól érvényes új határok között pedig nemcsak Dél-Gömör egyetlen középfokú iskolája, hanem a szomszédos borsodi részéke is, hiszen *Ózdról* is idejártak a polgáristák (köztük a kötet szerzője a második világháború éveiben.) Nagy Károly munkájának egyik legnagyobb értéke, amikor adattárának tanulságait is beleértve – szemléletesen föltárja, mi mindent jelentett a polgári iskolázás lehetősége a Putnokkal kapcsolatban lévő települések – köztük Ózd népének is. Egyszerűen: *lehetőséget az egyéni felemelkedésre, a lehetőségek felszínre kerülésére, a humán kultúra terjesztésére*. Ezért kell nagy elismeréssel gondolni az iskolaalapítókra, köztük a községi képviselő-testület felelősen gondolkozó tagjaira, az áldozatokat vállaló szülőkre, Serényi Béla gróf patrónus szerepére, a helyi kezdeményezést felkaroló kultuszminisztérium tisztségviselőire.

A putnoki állami polgári iskola történetéről szóló könyv így nemcsak a helytörténet értékes teljesítménye, hanem bizonyító és ösztönző dokumentuma a helyi értéktudatnak is. Ennek a kettős feladatvállalásnak sikeres teljesítéséért illeti elismerés a szerzőt s munkájának közzetevőit.” fejezi be méltatását dr. Kováts Dániel. S ezekért a gondolatokért emeltem ki méltatásából az iménti részleteket. Ugyanis ezek alátámasztják és igazolják mindazt, amit a továbbiakban a témával kapcsolatban kívánok leírni.

Az 1922-es kiadású Révai Nagy Lexikon XV. kötetének 16. oldalán a következőket olvashatjuk Ózdról: Ózd nagyközség Borsod vármegye ózdi járásában, 6062 magyar, tót és német lakossal; a járás székhelye, bíróság, adóhivatal, vasúti állomás. A rimamurány-salgótarjáni vasmű rt. jelentékeny ipartelepe, nagy vasgyára és vaskohója, községi és magánkórháza s több munkásjóléti intézménye van.”

Oktatási intézményekről a lexikon nem tesz említést, mert csak hatosztályos elemi iskolái voltak – ezek között is a legnagyobb a vasgyár által fenntartott társulati, köznyelven a „gyári iskola”. Húsz évnek kellett eltelnie ahhoz, hogy az akkor „négy közép”-nek számító polgári iskola megalakuljon, de erről majd később.

Most azonban előbb vizsgáljuk meg, hogy mikor és hogyan merült fel az igény a középiskola iránt Ózdon. Mikor tettek konkrét lépéseket az ózdi illetve Ózd környéki munkások ennek érdekében.

Már 1919-ben Ózd és vidéke lakosai kérelmet adtak be a vallás és közoktatásügyi magyar királyi miniszterhez, melyben Ózd és vidéke részére polgári iskola létesítésének engedélyezését kérik. Ennek teljes szövegét ismertetem:

„Alulírott ózdi és Ózd környéki lakosok azon alázatos kéréssel bátorkodunk Nagyméltóságod színe elé járulni, miszerint méltóztatna kegyes lenni Ózdon egy polgári iskola létesítését engedélyezni.

Kegyelmes urunk. Legnagyobbbrészt munkások vagyunk s érezzük, hogy tudásban van az erő. Nem a szellemi proletárok számát akarjuk gyermekeinkkel szaporítani, hanem azt akarjuk, hogy belőlük intelligens, hazájukat szerető, művelt és nem felművelt iparos generációt nevelhessünk, de nem tudjuk őket taníttatni, mert Ózdon polgári iskola nincs. A legközelebbi iskola Putnokon és Miskolcon van, ennél fogva a szegényebb szülők nem járathatják gyermekeiket oda, mert a mai nehéz viszonyok mellett egyikünk sem képes gyermekeinkért oly magas összeget áldozni, amennyiért őket csak lakással is ellátni hajlandók. Másodszor: a gyermekek ruhával és lábbelivel való ellátása szinte lehetetlen ez pedig ily hosszú útra fűtetlen kocsikban nélkülözhetetlen. Harmadszor: a vonat Ózdról 4 óra 10-kor indul reggel, s akár Putnokra, akár Miskolcra indulnak, már legalább 3 órákor fel kell kelniök, (vidékieknek még ennél hamarább), hogy idejében a vonathoz érjenek. Az ily korai felkelés és állandóan hideg ételek élvezése mellett ily gyenge gyermekek teljesen elsatnyulnak eltekintve attól, hogy tanulásra idejük sem marad, mert este 18-19 órákor érkeznek haza. Tekintettel arra, hogy a gyermekek hideg ételen élnek egész nap, meleg reggelivel látandók el, kénytelen az anyjuk is még ennél korábban felkelni, hogy azt előkészíthesse, és így az egész napot nehéz munkával töltve, még az éjjeli pihenéstől is megfosztatik.

Kegyelmes Urunk! Ezen szent cél eléréséért 15 község (Nádasd, Járdánháza, Arló, Csepány, Somsály, Bolyok, Vasvár, Szt. Simon, Ózd, Uraj, Susa, Sajóvárkony, Bánszállás, Center, Sajónémeti és Sajópüspöki) közel 25 ezer lélek esedezik, az iskolai engedélyezésével Ózd és vidéke népének igen régi és leghőbb vágya teljesezne. Gyermekeink akik tanulni és művelődni vágnak, hálásan áldanák kegyelmes urunk atyai jóindulatát.

Midőn ezen kérésünkkel atyai szívéhez fordulni bátorkodunk reméljük, hogy a kultúra nagy embere, szeretett hazánk nagy fia nem zárja el tanulni vágyó gyermekeinket a tudás bírásától és bennünket esengő szülőket alázatos kérésünkkel kegyes lesz meghallgatni és nem fog elutasítani.

Alázatos kérésünk ismétlése mellett maradunk Kegyelmes Urunknak alázatos szolgálói.”

Az imént ismertetett kérelmet a minisztérium másolatban megküldte a Borsod vármegyei tanfelügyelőnek, aki a kérelem másolatát megküldte az Ózdi Vas és Acélgyár igazgatóságának azzal, hogy értesítse az igazgatóság a királyi tanfelügyelőt arról, hogy a kérelmezett polgári iskola létesítésekor lehetne-e remélni valamilyen anyagi támogatást.

Erre a megkeresésre Faragó Gyula a következőket válaszolta levélben a tanfelügyelőnek:

„Megkeresésére van szerencsénk az ózdi munkásságnak polgári fiú- és leányiskola felállítása iránti kérelmét illetőleg a következőket megjegyezni: Vállalatunk évtizedek óta úttörője és áldozatkész híve a kultúrának s a volt egész Magyarország nyolc vármegyéjére kiterjedő bányászati és kohászati telepein a műhelyt mindenkor követte az iskola. Természetes tehát, hogy az ózdi munkásságnak azt a törekvé-

sét is, hogy Ózdon polgári fiú- és leányiskola létesíttessék s ez úton a fiatal munkásságnak mód nyújtsák fokozottabb iskoláztatásra és művelődésre; a magasabb kulturális színvonal szempontjából csak helyeselnünk lehet. Ennek dacára nem mulaszthatjuk el, azon sajnálatos tapasztalatunknak kifejezést adni, miszerint a fiatal munkásság fokozottabb iskoláztatásra és művelődése, nem azt eredményezte, hogy több tanultsággal és a magasabb kultúrszínvonallal bíró munkásság nevelődjék belőle, hanem az ellenkezőjét azt, hogy az így iskolázott fiatal munkások a kézi munkát már nem tekintik hozzájuk méltó foglalkozásnak, ezt megvetik és szaporítják a munkás társadalomban helyüket nem találó elégedetlen elemeket. Sajnos de tény, hogy a több iskoláztatás nem a munka iránti kedvet és ragaszkodást, hanem a munka megvetését és lenézését eredményezte.

Bizonyos, hogy ezen sajnálatos tapasztalatoknak a magyarázata az iskoláztatási rendszerben keresendő.

Mindezekről eltekintve természetesen az arra hivatott állami tényezők elbírálására kell bízunk azt, hogy az ózdi munkásság előterjesztett kérelme amennyiben teljesíthető, a magunk részéről azonban megjegyezzük, hogy a vállalat a hatosztályú népiskolák, az iparostanonc- és ismétlő iskolák fenntartásával a saját feladatát kimerítettnak tartja és tekintettel arra, hogy a társulat ezen iskolák fenntartására ez idő szerint egy millió koronát fordít, további anyagi áldozatokra csakis a vonatkozó törvényes kereteken belül vállalkozhatnak.

Az esetleg felállítandó polgári iskola valamint az ahhoz szükséges működő tanárok elhelyezése Ózdon csakis megfelelő új építkezések által oldható meg, s ez csak a község feladatát képezhetné, melyen belül a társulat mint a község legnagyobb adófizetője amúgy is kiveszi a maga részét. RMST-Acélgyára”

Ugyancsak hasonló kéréssel fordult a Tanfelügyelőség az ózdi főszolgabíróhoz, hogy tájékoztassa őt arról, hogy Ózd község részéről miféle hozzájárulást lehetne remélni a kérvényben jelzett polgári iskola számára.

Ez követően a tanfelügyelő egy későbbi időpontban személyesen is járt Ózdon, mikor is többnapos iskolalátogatást is végzett és találkozott a főszolgabíróval és Faragó Gyula gyárigazgatóval és ezt követően tett jelentést a tapasztaltakról a VKM-nek, melynek lényege a következő:

Az ózdi községi képviselő-testület úgy határozott, hogy sem telket, sem épületet nem tudnak adni, hanem évi 10 ezer korona hozzájárulást biztosítanak. Ezek szerint az érdekeltség hozzájárulása alig jöhetett számításba. Így tehát a polgári iskola Ózdon csakis az állam erejéből létesülhetne, s ehhez esetleg telket biztosítana a községi eljárás.

Faragó Gyula gyárigazgató a következőképpen nyilatkozott a felállítandó polgári iskola ügyében a tanfelügyelőnek: Ő a magyar nemzeti haladásnak, fellendülésnek erős támasza a gyártelepen. Ennek dacára nem tartja célszerűnek a munkásság és különösen a gyár szempontjából a polgári iskola létesítését Ózdon, mert adatokkal igazolta, hogy amelyik munkásgyerek a polgári iskolát elvégezte, az már nem állott be inasnak a gyárba, hanem úr akart lenni. Így a társadalomra nézve nem

lesz hasznos a polgári iskola, mert tanultsága nem volt elég hivatali állás betöltésére.

A gyárigazgató szerint a vasgyár és a környező bányák szempontjából olyan típusú iskolára volna szükség, amely a gyakorlati pályára előkészít. Például szerinte az elemi 6 osztályának elvégzése után 2 évi s a mostaninál jobb tantervvel bíró tanonciskolába járna a tanuló s annak elvégzése után 2 évi tisztán szakirányú iskola következne, amelyben gépészeti, kohászati szakosztály lenne.

Ennek elvégzése után a tanulót azonnal alkalmaznák bányafelőrnek, vasgyári előmunkásnak stb. Ilyen irányú iskolát a társulat is bőven támogatna.

Ugyanakkor a tanfelügyelő iskolátogatási tapasztalatai alapján azt is megállapította, hogy az elemi iskolákra kitűnő gondot fordít a társulat s egészen biztos, hogy ezeknél jobb elemi iskolák nincsenek. A tanítókat úgy díjazták, hogy pl. az igazgató fizetése s más pénzbeli illetménye 20 ezer koronánál több évente (1920-ban). A tanítók családi pótléka egy gyermek után évi 2400 korona.

Ezek az adatok azt mutatják, hogy a tanügyre áldozni kész a társulat. Mivel a polgári iskola nem a társulat érdeke s ilyen iskola fenntartására nem kötelezhető, maga a társulat nem vállalkozik polgári iskola létesítésére. Viszont ha a község által adandó telek elfogadásával maga az állam építené fel a polgári iskola épületét, arra lehetne számítani, hogy a társulat az iskola fűtéséhez szükséges szén adományozná.

Ezek után úgy nézett ki, hogy nem volt kilátás arra, hogy Ózdon a község és a gyár nagyobb arányú támogatását biztosítani lehetne a polgári iskola felállításához.

Mint arról már korábban szóltam, a gyár és a bányák érdeke szempontjából olyan típusú iskolára volna szükség, amely egyenesen ezen művek céljaira nevelné az ifjúságot. Vagyis csak olyan végzettséget adó iskolára van szükség Ózdon, amilyen képesítésű és szakmájú emberekre szüksége van az ózdi gyárnak. Ezt támogatja, mert ez a gyár érdeke.

Ebben az ügyben a tanfelügyelő felterjesztést tett a Vallás és Közoktatásügyi Minisztériumnak. Az erre vonatkozó miniszteri rendelet teljes egészében megküldte Faragó Gyula gyárigazgatónak a következő megjegyzéssel:

„A gyárigazgató hasson oda, hogy az iskola létesítése a társulat hozzájárulásával? illetve támogatásával biztosíttassék. A megoldást úgy gondolnám, hogy a tanerőket az állam alkalmazná és fizetné, az iskola dologi szükségletéről pedig az RMST Rt. gondoskodna. Itt lehetne aztán megállapítani részletesen, hogy mit vállal a társulat. Mindenesetre szükséges volna mindjárt kezdetben a megnyitandó I. osztály számára tanhelyiséget biztosítani valamely épületben.”

Az ózdi társulati iskolaszék elnöke (Faragó Gyula gyárigazgató) 1922 februárjában levelet írt Nehéz János királyi tanfelügyelőnek Miskolcra, amelyben a következőket írja:

1. Az iparostanonc iskolánkat már a múlt iskolai évben három évfolyamra fejlesztettük, amelyben a rajzot már a kezdők, haladók és szakrajz csoportokban tanítjuk. Megfelelőleg a miniszteri tantervnek.

2. Az általános irányú iparostanonc iskolától teljesen függetlenül megszerveztük és felállítottuk az *Ózdi bányászati és kohászati szakiskolát*, amelynek szabályzatát és tantervét a m. kir. pénzügyminisztérium 78732 szám alatt 1921. augusztus hó 23-án jóváhagyta. Ezen szakiskolát 1921. szeptember hó 1-én 30 növendékkel meg is indítottuk. Az iskolát szintén teljes egészében a társulat tartja fenn.”

Ennek a szakiskolának csupán egy szépséghibája volt, hogy csak az RMST Rt. vállalat üremeiben ismerték el és csak ott volt érvényes. Végbizonyítványa nem jogosított továbbtanulásra. A gyár vezetői megalakítottak egy olyan 4 évfolyamos magániskolát, amelynek kezdő évfolyamait a szakembszükséglet szerint indították, tehát voltak olyan évek, amikor első évfolyamok nem indultak több éven át. Teljes neve: *Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt. Bányászati és Kohászati Szakiskolája Ózdon*. A tanítás az ózdi gyártelepi iskola tantermeiben folyt, minden anyagról az üzem gondoskodott, a tanulónak biztosította a könyveket, író- és rajzszerket, ugyanúgy az oktató mérnököknek és oktatóknak is.

A felvett tanulóknak a szakiskolával párhuzamosan szakmát is kellett tanulniuk, de az úgynevezett tanonciskolában. Nem volt szükséges járni az elméleti órákra, csak a gyakorlati képzést kellett elvégezniük. Ezért már a harmadik évben megszerezték a lakatos, hengerész, olvasztár, esztergályos stb. segédlevelet, vagyis felszabadultak. A negyedik év utáni záróvizsgán a gyárigazgatón kívül megjelent az országos bányakapitány is. A záróvizsga színvonala és komolysága megfelelt a szakközépiskola érettségi szintjének.

Abban az időben az Ózd környéki bányák is a RIMA tulajdonában voltak, és a bányász középvezetők képzését is ilyen módon oldották meg. Ez az iskolatípus nem tanfolyam jellegű volt, hanem ténylegesen iskola, amelyben 4 éven át szeptember 1-jétől június végéig folyt a tanítás. Ez volt az alapja a későbbi, 1945. évi dolgozók technikumának, amely országosan az elsők között, egyesek szerint legelsőként oldotta meg a munkásifjak középiskolai szakképzését, ezért joggal tekinthető a dolgozók szakközépiskolai oktatása ősenek.

Mint korábban írtam, 20 évet kellett várni arra, hogy Ózdon polgári iskola legyen. A második világháború előtt voltak olyan foglalkozási ágak, amelyek a korabeli szóhasználatnál a „négy középhez”, vagyis a középfokú iskolák 4 osztályának elvégzéséhez voltak kötve. Ez lehetett a 8 osztályos gimnáziumok alsó négy, vagy a polgári iskolák négy osztálya.

A polgári iskolát az Új Magyar Lexikon V. kötetének 451. oldalán a következőkben határozza meg: „általános és főképpen gyakorlati műveltséget nyújtó középfokú iskolatípus volt. Magyarországon 1868-ban szervezték az elemi iskola negyedik osztályát elvégzettek számára; 4 osztálya volt. Elvégzése a szakirányú középiskolákba való felvételre jogosított, de lehetővé tette az elhelyezkedést alacsonyabb tisztviselő pályán is (pl. minisztériumi segéd- és számtisztek, postahivatali kiadók, adóhivatalnokok, pénzügyőrök stb.). Főleg a városok és nagyközségek kispolgárságának volt az iskolája. Az általános iskola létesítésével megszűnt.”

Ózdon ilyen típusú iskola nem volt 1942-ig, ezért a szakirányú középiskolákban továbbtanulni szándékozó tanulók kénytelenek voltak Putnokra 20 km távolságra átjárni – többek között én is, mint arról már korábban szoltam – ez igen megterhelő volt. Ezért merült fel ennek gondolata immár sokadszor a két világháború közötti időben, viszont ezt mindig megakadályozták. Úgy látszik 1942-ben megérett a helyzet arra, hogy ez megvalósuljon, vagyis hogy Ózdon legalább egy polgári iskolát kellene szervezni, amely részben megoldaná a lakosság ilyen irányú igényét. Ennek a gondolatnak a felkarolója volt az akkori apátplébános Dr. Rubovszky Ferenc, akinek sikerült nemcsak iskolát szervezni, hanem épületet emelni és római katolikus szerzetesnővéreket biztosítani a tanításhoz. Zárda épült az iskolával egy időben az „Isteni Megváltó Lányai” szerzetesrendi apácák számára, akik között tanári diplomával rendelkező nővérek is voltak. A római katolikus egyházközség ülésén, 1942 júliusában a jelen volt képviselő-testületi tagok mindegyike igennel szavazott, vállalták az iskola fenntartását és ezzel megalakult Ózd első középfokú iskolája, amely alapja volt az érettségit adó iskolák szervezésének. A leányiskola teljes neve: „Ózdi Római Katolikus Polgári Leányiskola”.

Az iskola szervezése dr. Rubovszky Ferenc apátplébános érdeme, de a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium, a Rimamurány Salgótarjáni Vasmű Rt. vezérigazgatósága, valamint Ózd nagyközség is hozzájárult adományával. Az iskola elhelyezése nem okozott gondot, mivel 1943 őszére a felépült zárdaiskola földszinti termeiben volt hely számára.

A református egyház vezetői 1944-ben kezdtek a polgári iskola szervezéséhez. A gondolat Dóczy Antal református lelkészben merült fel, és nagyon aprólékos munkával sikerült megindítani a tanítást igen egyszerű körülmények között. Az igazgatói teendőket Dobos Etelka polgári iskolai tanár vállalta magára. Az 1944/45-ös tanévet 2 osztály fejezte be.

A református polgári iskolának nem volt önálló épülete, fennállása során először egy Endresz György úti bérelt lakásban, majd a gyári iskola termeiben működött (délutáni tanítással), később ismét egy Endresz György úti bérelt lakásban folyt a pedagógiai munka. Az igazgatói teendőket az 1945/46-os tanévtől Katona László látta el az államosításig.

Igyekeztem a történész szemével végigkísérni a Megyei Levéltárban található Borsod vármegye királyi tanfelügyelő levelezéseit és a tett intézkedései alapján, a címben megfogalmazott kérdésre a megnyugtató választ megadni, szigorúan a tények alapján. Ime láthattuk, hogy az Ózdi Vasgyár vezetői csupán a szakképzést támogatták, hogy a befektetett pénz profitot termeljen, mert ez volt az érdekük.

Végül azonban nemcsak polgári iskolája, hanem gimnáziuma is lett Ózdnak, ezzel egy időben pedig közgazdasági szakközépiskolája is.

Befejezésül nézzük meg, hogyan létesült Ózdon gimnázium és közgazdasági szakközépiskola 1945-ben?

1945-ben az idő előrehaladtával, valamint a szülőkkel folytatott megbeszélések során egyre inkább előtérbe került a létesítendő gimnázium ügye az Ózdi Nemzeti

Bizottságban is. Kuzmann György, a Nemzeti Bizottság titkára feljegyzésében erről a következőket írja:

„1945. június 12. az a sorsdöntő napja az ózdi magyar állami gimnáziumnak, amelynek a helybeli Nemzeti Bizottság határozatilag kimondta, hogy a Kultuszminisztériumnak javaslatot tesz középfokú iskola, pontosabban gimnázium megszervezésére Ózdon. A Nemzeti Bizottság engem tisztelt meg azzal a bizalommal, hogy az írásbeli érintkezés felvételére, illetőleg szóbeli tárgyalásokra kijelölt.

„Kultuszminiszter Úr! Ózd és környéke ma az újjáépítés jegyében él, nélkülöz és dolgozik. De nem mond le arról, sőt halasztást sem tűr a tekintetben, hogy a munkásgyerekek számára a művelődés, a tanulás és az érvényesülés útja megnyíljék.”

A Nemzeti Bizottság 1945. június 18-án felterjeszti a VKM-hez (Vallás és Közoktatásiügyi Minisztérium) a kérelmet az Ózd területén létesítendő gimnázium ügyében, amelyre a következő válasz nagyon hamar, már júliusban megérkezett.

Az ózdi gimnáziummal párhuzamosan jött létre 1945-ben az ózdi kereskedelmi középiskola is. Megalakulásában igen nagymértékben közrejátszott a második világháború befejező szakasza, melynek során az ózdi tanulni vágyó fiatalok nem vagy csak nagy nehézségek árán juthattak el a távoli városok középiskoláiba.

Az iskola 1946/47-es évkönyvében a következőket olvashatjuk:

„Az ózdi szülők gyermekeinek rendkívüli nehézségei és Ózd társadalmának fejlődése arra indították az ózdi római katolikus egyházközséget, hogy kereskedelmi középiskolát szervezzon. Ez meg is történt, s a Kereskedelmi és Szövetkezetiügyi Miniszter engedélye alapján az iskola 1945. szeptember 1-jén megnyílt.”

Végre megvalósult Ózd munkásváros és környéke lakói régtől óhajtott vágyalma. 1945-ben egyszerre két középiskolája lett Ózdnak.

Felhasznált források

Borsod vármegye királyi tanfelügyelőség 1919–1922 év közötti levéltári iratai, a témával kapcsolatban.

Ötvenéves az Ózdi Gimnázium. 1945–1995. Szerkesztette: SOLTÉSZ JÓZSEF, Ózd. 1995.

KONSTANTIN JÓZSEF

**Viselkedési normák és minták
a sátoraljaújhelyi Kossuth Lajos Gimnázium és
Szakközépiskola végzősei körében
1988-ban és 1998-ban
Egy tíz év után megismételt szociológiai felmérés tanulságai**

A viselkedés- és érzelmkultúra megnyilvánulásainak térénuma a mindennapi élet; a többnyire jelentéktelennek látszó sok-sok gondolat, érzés és cselekvés összességében mégis a valóság elsődleges szférája. 1988-ban azt kutattuk, hogy az érettségi előtt álló fiatalok magatartását milyen minták alakítják; tíz év elteltével pedig azt, hogy az értékek felmutatásában és elfogadásában milyen elmozdulások tapasztalhatók. Egy fiatal élet akkor tud kiteljesedni, ha a felnőtt és kortársi nemzedék mintegy *sensus communis*-szal – közmegegyezéssel gondolkodással és érzülettel – fel tud mutatni neki egy fényes csillagot, amely jó irányba kormányozza őt.

Előljáróban elnagyolt, kiragadott vonásokkal az osztályokat mutatjuk be. Az 1988-ban végzett három osztály 77 tanulójának a többsége etikai szempontból a gyermeki felelőtlenség állapotából eljutott addig, hogy az egyén horizontján túlnéző személyiséggé váljék. De azért nem is kevesen az iskolát nyűgnek tekintették, és egy énközpontú szemlélet kezdte meghatározni lépéseiket. Ám a legkiválóbbak a jót belső indíttatásból tették, és életvitelüket már megpróbálták „a nehéz a szép” maxima magasához igazítani.

1999-ben a 74 érettségiző körében – különösen a továbbtanulni szándékozókánál – egy pragmatikus diákmentalitás tűnik szemünkbe, amelynek már fontos jellemzője a napi kis célokon való túltekintés. A felelősen gondolkodó legjobbak kifejezésre juttatják, hogy a velük való törődés, a rájuk sugárzott szellemi energia megtérül majd, jó erkölcsi befektetés. Ám a tanárok a többség magatartásával nincsenek megelégedve, és úgy vélik, hogy sokakból hiányzik a jó belátás, és nem igazi tudás megszerzésére törekednek, hanem csupán felvételi jegyekért tanulnak. Való igaz, majd látni fogjuk, hogy sokuk tudatában nem áll össze egy tárgyilagos ön- és világkép. Az egyik szerényebb képességű osztályban különösen a fiúk hajlamosak önmaguk túl- és a külvilág alábecsülésére: „a meleg vér gyakran erősen nagyító üveg”. De hallgattassék meg a másik fél is, az ő panaszaik alapján: sok esetben a szülőknél, tanároknál igen nagyok az elvárásaik velük szemben; nekik szinte minden felnőtt parancsol, ezt vissza sem utasíthatják. És bizony többüknek is a családjuk szétesése árnyékolta be gyermek- és ifjúkorát.

A felmérés első hat kérdése a felelősségérzettel és a munkavégzéssel, tanulással, illetve ez utóbbi motiváltságával foglalkozik. Témakörünkben azért van mindezeknek fontos jelentősége, mivel jelenünkben egy nárcisztikus embertípus van kialakulóban, amely a kül-

világot csak abból a szempontból hajlamos értékelni, hogy az hasznot vagy veszteséget jelent-e számára. De közöttünk van egy másik típus is, amely személyiségét önfegyelmével, alázattal gyümölcsözővé kívánja tenni.

1. FELELŐSSÉGVÁLLALÁSBAN NAPJAINKBAN A KÖVETKEZŐ CSOPORTOKAT FIGYELHETJÜK MEG:

A) CSAK FORMÁLISAN VÉGZIK EL FELADATUKAT, ÚGY-AHOGY ELEGET TESZNEK AZ ELŐÍRÁSOKNAK, DE MUNKÁJUK EMBERI KIHATÁSAI, VÍSZONYLATAI NEM ÉRDEKLIK ŐKET. ŐK AZ „EGYMÁSRA MUTOGATÓK”.

B) A FELADATOKAT RÁBÍZATÁSNAK FOGJÁK FEL, ÉS IGYEKEZNEK LELKIISMERETESEN ELVÉGEZNI.

C) TRAGIKUS „TÚLVÁLLALÓK”, AKIK RENDSZERINT BELEROKKANNAK MUNKÁJUKBA. ŐK SORSUKAT PÉLDÁNAK SZÁNJÁK.

VÉLEMÉNYED SZERINT ISMERETSÉGI KÖRÖDBEN A FELNÖTTEK SZÁZALEKOS MEGOSZLÁSBAN, MILYEN ARÁNYBAN TARTOZNAK AZ EGYES KATEGÓRIÁKBA?

Az átlagos százalékszám

	1988-ban	1998-ban
A)	40	43
B)	43	42
C)	17	15

A felnőtt felelősségvállalás dolgában, látjuk, a fiatalok véleménye elmarasztaló, és elgondolkodtat az enyhén hanyatló tendencia is. Szeretnénk hinni, hogy társadalmunkban nem a formális feladatfelvállalók vannak többségben, hanem csak a jobbító szándékú fiatalkori idealizmus vezette az ikonokat, amidőn azokat keményen megnyomták a tanulók.

A második kérdésben az után érdeklődtünk, hogy a nemsokára életbe kilépők milyen maguk választotta rábízásokkal azonosulnak.

2. A FELELŐSSÉG MINT CSELEKVÉS MINDIG IDŐBEN ELŐRE IRÁNYUL. MOST IV. OSZTÁLYOS KORODBAN PÁLYAVÁLASZTÁS ELŐTT ÖNMAGADON KÍVÜL KIÉRT ÉS MIÉRT ÉRZEL FELELŐSSÉGET? (RÖVID SZÖVEGES VÁLASZT KÉRÜNK.)

A válaszok többsége pozitív tartalmú, és ha az elszánásból tett is lesz, a véleményt nyilvánítók nem lesznek felelőtlen felnőttek. Néhány választ szó szerint idézünk: „Felelősséget a barátaimért érzek, különösen, ha gondjaik vannak. – Szeretném, ha szerettemnek bajuk nem esne. – Jövőmő munkahelyemen jó döntéseket kívánok hozni, hogy mind többek boldogulását elősegítem”.

Am kritikai megjegyzést kell tennünk még az ilyen típusú válaszokkal kapcsolatosan is, mivel a másokkal való törődés szinte kivétel nélkül a szűk ismeretségi és rokonsági körön belülre irányul majd. Még nem érintette meg őket a kereszténység és más vallások etikájának magasabbrendűsége: „Ha csak azokkal tesztet jót, akik nektek is jót tesztet, mi jutalmatok van?” Mindezt viszont nem a tanulókat kell elmarasztalni, hiszen korunkban a társadalom és az iskola is a kognitív ismereteket részesíti előnyben, és az emberi intellektus egyéb területei – például a szellemi képzelőerő és az erkölcsi ítélőképesség – nincsenek művelés alá fogva. Így aztán nem kell amiatt sem neheztelnünk, hogy a válaszok között

posztmodern frivolitásokra (vagy csak diák-jópofáskodásra) is ráakadunk. Például: „Felelősséget a kutyámért, a teknőcömért és a zsebpénzemért érzek. – A haverok és a bulik érdekelnek”. Az állatok juttatják eszünkbe, hogy az 1988-as felmérésben egy tanuló e kérdésre adott válasza ez volt: „Felelősséget érzek a természet még meglévő értékeiért”. Igaz viszont az is, hogy akkor egy teljes amoralitásról tanúskodó megnyilatkozással is találkoztam: „Senkiért és semmiért nem érzek felelősséget”; most ilyenekkel nem.

A mi középiskoláink – szemben a reformpedagógia intézményeivel, pl. a Waldorf-iskolákkal – a tanulót főként a tanuláshoz való viszonyával minősítik. Természetesen minden időben a tanulás volt és lesz is a diák elsődleges feladata, jóllehet e munkának nem jellemzője, mint a felnőttének, hogy általa a végzője átalakítja maga körül a természeti és human világot. Mégis, a tanulói köteleességteljesítés, ha céltudatos és értelmes, a jövőben gyümölcsöző lesz; a jelenben pedig fejleszti a szellemet, és leköti, illetve az egészség állapotában tartja a fiatal fizikumot. Am ha ezt a tanuláshoz való viszonyulást, a szorgalmat reálisan akarjuk lemérni, akkor előbb figyelembe kell venni: az érintettek értékesnek tekintik-e a megtanulandót, kellően motiváltak-e erre?

3. A KÖZÉPISKOLÁBAN TANULT TÁRGYAK, TANANYAGOK MILYEN MÉRTÉKBEN KÖTÖTTÉK LE A FIGYELMEDET, MENNYIRE TEKINTED AZ ELJÖVENDŐ PÁLYÁDON HASZNOSNAK ŐKET? ÉS EGYÁLTALÁN MENNYIRE FOGALKOZTÁL KEDVVEL VELÜK?

Százalékos megoszlás:

	25%	50%	75%-ban
1988-ban	10	45	45
1998-ban	6	40	54

Ha az iskolát szolgáltatásnak fognánk fel, úgy panaszkönyvbeírásnak is tekinthetnénk mind a két minősítést, ugyanis a tanulók fele 50%-os mértékben sincs megelégedve a nekik nyújtottakkal. De az enyhe javuló tendencia némi bizakodásra ad okot. Valószínű, hogy az egyre több továbbtanuló véli úgy, hogy a tanáraik által nyújtott tudásismeret jó esélyt ad nekik a felvételihez: másfelől az iskolák közötti tanulókért folytatott verseny a tanítás színvonalát emeli. Míg a felelősségvállalás az utóbbi tíz év történéseinek a negatív hozadékaira irányította figyelmünket, ez a kérdés a pozitívakra. A tisztességes verseny képességeket szabadít fel. A lefojtott társadalomban az egyén, aki helyett más gondolkodik, nem tud szerezni „élettudományt”, hiányzik belőle a lelki súly: összességükben ők a „mesterkelt nép”.¹

E témában a másik kérdés és a válaszoknak számszerű összesítése, a szorgalommutatók a tanulói önértékelés tükrében:

4. HA A KÖZÉPISKOLÁS TANULMÁNYI MUNKÁDAT OSZTÁLYOZNI KELLENE A TELJESÍTŐKÉPESSÉGED, SZORGALMAD SZERINT, MILYEN KALKULUST ADNÁL MAGADNAK?

A) OSZTÁLYOZD ÖNMAGAD SZORGALMÁT, HELYEZD EL EGY 1-TŐL 10-IG TERJEDŐ SKÁLÁN!

B) UGYANILYEN ÉRTÉKSZÁMMAL AZ OSZTÁLYKÖZÖSSÉGED ÁTLAG SZORGALMI SZINTJÉT IS FEJEZD KI!

¹ Széchenyi tanításai. Szerk.: FEKETE JÓZSEF és VÁRADI JÓZSEF. Egyetemi Nyomda, Bp. é. n. 225–227.

Szorgalmi átlagszám

	Saját	Osztályé
1988	5,7	5,4
1998	6,3	5,8

Ezek az értékek meglehetősen alacsonyak, hiszen a bevett ötös osztályozási rendszerben még a középest sem érnék el. A félszívvel végzett tanulás okait keresve az állhat első helyen, hogy sok tanulót értelmetlenül vesznek fel a középiskolába, ahol a későbbiekben a megalapozatlan és el nem fogadott elvárásoknak nem tudnak és nem is akarnak megfelelni. De hibás lehet az iskolai-tanári oldal is, mivel a „tudáspiacon” tudni-nem-értelmes ismeretekkel is megjelenik. Úgy látszik, az iskola mindig „lekési” az életet; Kazinczy sárospataki tanulmányait befejezve ezt mondta: „Mindent tudtam, mit feledni kellett”. Valószínűleg a ma iskolája is rákényszerül majd, hogy szabaduljon ismeretballasztoktól. A két felmérés összehasonlítása ismét ambivalens megállapításokra készíthet. Egyfelől örülhetünk a magasabb átlagnak, bizonyára a versenyhelyzet, amely a tanulókra is vonatkozik, mind többeket arra eszméltet: nem szabad hagyni, hogy a véletlenek, a körülmények rendelkezzenek velünk; ellenkezőleg, kinek-kinek saját akaratából kell elérni élete jobb, de akár még bal partját is. Ám az 1998-as számok láttán egy másik aspektusból a szemlélő összehúzza a szemöldökét, hiszen a tíz évvel ezelőttiek vélekedése az önmaguk és társaik teljesítményéről tárgyilagosabb volt, mivel csekély volt az eltérés a két átlagszám között.

A következő három kérdésben már a felnőttkor társadalmi viszonyairól kellett a tanulóknak véleményt formálniuk.

5. SZERINTED 10 FELNŐTT KÖZÜL HÁNY VÉGZI JÓL, MEGBÍZHATÓAN A MUNKÁJÁT?

A válaszok átlagokban: 1988 – 5,5; 1998 – 5,6. A felnőttek körében végzett felmérésében a szociológus 1978-ban 5,9-es átlagot kapott; tehát a fiatalok napjainkban kritikusabb szemmel nézik munkamoráljukat.²

6. VÉLEMÉNYED SZERINT KORTÁRS NEMZEDÉKED ELHELYEZKEDÉSÉBEN, TOVÁBBTANULÁSÁBAN MI A LEGFONTOSABB TÉNYEZŐ:

- A) A RÁTERMETTSÉG, TEHETSÉG;
- B) SZÜLŐI ANYAGI HÁTTÉR;
- C) SZÜLŐI ÖSSZEKÖTTETÉS, ÚN. „KAPCSOLATI TŐKE”?

A megválaszolás lényege: 1988-ban a kérdezettek 48%-a, napjainkban 52%-a véli úgy, hogy a rátermettség, a tehetség a nagyobb érték. A csekély pozitív irányú elmozdulás nem fedi el a komor valóságot: a diáktopika is úgy látja, hogy itt Kelet-Közép-Európában státusz, pozíció elérésében az érdem csak félig érvényesül. Rendszerek jöhetnek és mehetnek, ez a társadalmi zárvány marad. Baross Gábor egyszer kifakadt, mondván, neki kell elhelyezni vasúttiszti posztokon csaknem az összes érettségien megbukott dzsenriifjoncot. Szekfű Gyula a Három nemzedékben a 30-as évek nepotizmusáról ír keserűen;³ azután „a szocialista összeköttetés”, végül a „kapcsolati tőke” idejét éltük, illetve éljük meg.

A következő kérdést csak az 1998-as kérdőívbe iktattuk be, mert az utóbbi tíz évben a foglalkozási körökben is átrendeződés következett be, és nem éréktelen, hogy a tanuló

² HANKISS ELEMÉR–MANCHIN RÓBERT–FÜSTÖS LÁSZLÓ: Életmód, életminőség, értékrendszer 1–3. k. Népművelési Intézet, Bp., 1978. 96.

³ SZEKFŰ GYULA: Három nemzedék és ami utána következik, Egyetemi Nyomda, Bp., 402–416.

származik a magyar iskolaügynek abból, hogy felülről lefelé építkező struktúrájú.⁵ E posztfeudális „öskövület” megmutatkozik abban is, hogy minden iskolaszint a felette lévő elvárásainak kíván megfelelni. Metaforikusan egy-egy intézmény nem „önnön fényére büszke”, hanem arra, amit kölcsönkap, ami felülről vetül rá. A téveszme beivódott a pedagógus köztudatba, és mint látjuk, tanítványaikba is. A középiskolai tanárt az minősíti, hogy hány tanítványát vették fel egyetemre, főiskolára.

Egy kis kitérőt téve itt említjük meg, hogy véleményünk szerint a jelenlegi felvételi rendszer, maga alá gyűrve a középiskolát, rendkívül sok kárt okoz a korszerű nevelés és oktatás ügyének.

A következő kérdés-kettős a szülői nevelés gyakorlata és a tanulói önneveltség mértéke felől tudakozódott. Feltevésünk az, hogy az a fiatal lesz teljes értékű felnőtt, aki már 18 éves korára belsővé tett normákkal képes tetteit szabályozni.

9. HOGYAN VÉLEKEDSZ, OSZTÁLYTÁRSAID TÖBBSÉGÉT:

A) KEMÉNYEN, SOK TILTÁST ALKALMAZVA;

B) ENGEDÉKENYEN, ELNÉZŐEN;

C) ÖNÁLLÓSÁGRA, DE BELSŐ KONTROLLT IS KIALAKÍTVA NEVELTÉK?

A vélekedések összesítése százalékos arányban:

	1988	1998
A)	2	12
B)	54	49
C)	44	38

Előrelépés, hogy az osztálytársi vélekedés szerint a B) kategóriába kevesebb tanulót soroltak, de sajnálatos az A) növekedése és a C) csökkenése. A szülőknek még a fele sem érti igazán a mesterségét. Az elkényeztetett gyerek, majd a felnőtt is a környezetétől várja az újabb és újabb vágyai kielégítését. A személyes problémái és a maga állandó védelme töltik ki világát. Az ilyen ember, ha sikertelenség éri, nem küzd, és hamarabb szolgál kétes vagy rossz ügyeket.⁶ Paradox módon a mostani felmérésben ugyanabban az osztályban, az egészségügyiben együtt van túlreprezentálva a tiltó és az engedékeny nevelés. A szélsőségek találgoznak: egy valószínűsíthető magyarázat: a többségben vidéki szülő egyik része a szigorúbb, tradicionális nevelést részesíti előnyben, a másik rész pedig talán még gyermekkorában saját bőrén érezte a kelet-közép-európai prolongálódott szegénységet, és most legalább gyermeke kívánságait szeretné kielégíteni.

Egy újabb kérdés nyomán a viselkedésnek az etikai délköre alá tartozó egyik megnyilvánulásáról, mégpedig az önuralom gyakorlásáról kívántunk információt szerezni. Az ifjúság-kutatásunkba kis transzformációval A. Schweitzer egyik tételét építettük be: ő hőst csak lemondásban ismer el. Véljük, hogy a mindennapok frontján való helytállásban az ifjú embernek a maga visszafogására, önkontrolljára van szüksége gyakorta.

⁵ FERGE ZSUZSA: Az iskolarendszer és az iskolai tudás társadalmi meghatározottsága. Akadémiai Kiadó. Bp., 1976. 55–57.

GAZSÓ FERENC egyetemi előadásai; Miskolci Egyetem, Szociológiai Intézet; 1997/1998. tanév, II. szemeszter. Jegyzet.

⁶ NÉMETH LÁSZLÓ: Ha most lennék fiatal. In: Sajkódi esték; Magvető Kiadó; Bp., 1974. 337–339.

10. VÉLEMÉNYED SZERINT KORTÁRSCSOPORTOD HÁNY %-A TUD PARANCSOLNI MAGÁNAK (ÁLLHATATOSSÁGOT, LEMONDÁST GYAKOROLVA), HOGY MINTEGY ÖNJUTALMAZÓ VISELKEDÉSSSEL TÁVOLI JÖVŐJÉT SZILÁRDABBAN ALAPOZZA MEG?

A válaszok összesítve: 1988 – 51%; 1998 – 42%, tehát hanyatlást kell itt megállapítanunk, kis szójátékkal kommentálva a változást: a fogyasztói társadalom az erkölcsöt is fogyasztja.⁷ E sokgyökerű baj egyik eredője bizonyára az elégtelen és helytelen szülői nevelés. A szülők sűrű teendőik miatt a törődést „cuccokkal” helyettesítik. De a közmorál is a fiatalok igazi érdekei ellen dolgozik: az egyéni szabadság túlzó kikövetelése ellensúly és kötelezettségvállalás nélkül félrevezető, ártalmas. A dolgozatíró tanácstalan e kérdésnél, midőn az egészségügyi osztály mutatószámát kell értelmezni. 1988-ban ők voltak a húzóerő 64%-os értékkel, ma viszont a visszahúzó erő 37%-kal. Akkor a jó eredménynek azt a hipotetikus indoklást adtuk, hogy ők többségükben kollégisták, idegenben élnek, mint nagylányoknak is inkább maguknak kell a tisztességet megőrizni. Továbbá a kórházi gyakorlatok, itt a szinte már felnőtt felelősséget igénylő ügyletek formálták őket tetteik kihatásával is számoló fiatalokká. Mindezek a körülmények ma is fennállnak, de mintha kevesebb kihatással lennének a jövőépítésre.

A következő kérdés személyükben szólította meg a fiatalokat; a felmérőlapot név nélkül töltötték ki, így őszintén megnyilatkozhattak.

11. BOLDOGNAK, KIEGYENSÚLYOZOTTNAK TEKINTED-E GYERMEK- ÉS IFJÚKOROD? HA NEM, MI VOLT AZ, AMI CSALÁDOTOKON BELÜL (VAGY AZON KÍVÜL) MEGNEHEZÍTETTE ÉLETED?

A válaszok megoszlása

	Kiegyensúlyozott	Nem kiegyensúlyozott
1988	88%	12%
1998	77%	23%

Köztudott, hogy a társadalmi átalakulásunk igazi vesztesei a fiatalok; a megkészszerződött negatív válasz is ezt támasztja alá. Egyéni-családi és társadalmi gondok-bajok kibogozhatatlanul összefonódva együttesen idézték elő, hogy sok tanulónak nem volt felhőtlen, szép gyermek- és ifjúkora. Ezt igazolja a következő kis válogatás a szöveges válaszokból: „Családunk szétesett, én nem éppen megfelelő társaságba menekültem otthonról. – Az osztályközösségem nem a legjobb, és ez elszomorít egy kicsit. – Nálunk állandó a rohanás, szüleim keveset foglalkoznak velem. – Munkahelyi problémák keserítik meg a napjaim. – A gondokról én gondoskodtam.”

Csak az utóbbi kijelentés hangzik cinikusan, a többi mind együttérzésünket válthatja ki. Ám azért az összesítés még mindig arról tanúskodik, hogy a tanulók többsége nem sérült lélekkel indul a felnőttkorba, és képes lesz hinni az élet értelmes rendjében.

A következő négy kérdésben arra kívántunk feleletet kapni, hogy milyen erős a tanulók kötődése a szülői házhoz. Az egyén és a makrotársadalom között a család a legfontosabb összekötő kapocs és egyszersmind a normaátörökítő közösség. Napjainkban a fiatalok a pedagógusoktól inkább csak ismereteket kapnak, jobb esetben intellektuális élményeket is. Így ez a viszony sem, sőt még a diák-diák kapcsolat, a barátság sem járul hozzá kíváncs-

⁷ W. RÖPKE: Korunk társadalmi válsága című művének ismertetése; Hittel, 1991. 2. sz.

mértékben a fiatal-karakterstruktúra legszemélyesebb elemeinek a kialakításához. Ezért is az életben való eligazodás alapismereteit, a „szociológiai egyszeregyet” mindenki a családi körben szerzi meg.

12. MINDKÉT SZÜLŐDET, CSAK AZ EGYIKET VAGY EGYIKET SEM AKAROD KÖVETNI MINTAKÉNT?

Válasz:	Mindkettőt	Egyiket	Egyiket sem
1988	38%	26%	36%
1998	27%	35%	38%

A kérdés és utána a válaszadók százalékarányban, 1988. és 1998. évi sorrendben.

13. TERVEZETT PÁLYAVÁLASZTÁSOD, TOVÁBBTANULÁSOD:

- A) ELSŐSORBAN SZÜLEID HATÁROZTÁK EL; 4; 1
 B) KÖZÖSEN, ŐK ÉS TE; 58; 55
 C) VAGY CSAK TE HATÁROZTAD, ILL. HATÁROZTÁTOK EL? 38; 44

14. SZÜLEID BIZALMASAID-E?

Igen – 70; 74; Nem – 30; 26.

15. EGY SZOCIOLÓGUS MEGÁLLAPÍTÁSA SZERINT „MAGÁNMITOSZAINKKAL” UGYANÚGY GYÖKEREZÜNK A HAZAI TALAJBAN, MINT KOLLEKTÍV TÖRTÉNELMÜNKKEL. CSALÁDOD ÖRÖKÍT-E RÁD ÉLETMINTÁT, EGY-EGY ÉRDEKES, VONZÓ EGYÉNISÉGŰ HOZZÁTARTOZÓ, ROKON ALAKÍTOTTA-E JELLEMED?

Igen – 60; 58; Nem – 40; 42.

A tanulók valamivel kevesebb, mint kétharmada szeretné beépíteni személyiségébe a szülői életmodellt. Keresgethetnénk az egyharmados kisebbség miatt: „miért nem érti a gyümölcs a fát?” De az is meglehet, hogy esetükben a szülők érdemtelenek a követésre vagy az ő korszerűtlen gondolkodásmódjukon túl szeretnének lépni. Sajnálatos persze, hogy 11%-kal több a két-szülős megtagadott tekintély. Ez a tendencia korunk jellemzője. K. Lorenz etológus mutatott rá, hogy napjainkban a nemzedéki ellentét már-már nacionalista düh-színezetet nyert. Szerinte egy kultúra mint létfenntartó mechanizmus csak akkor működik jól, ha a tradíciók változtathatatlansága és az emberi alkalmazkodó képesség egyensúlyi állapotban van. Ha az első feltétel kerül túlsúlyba, „élő kövületek” alakulnak ki (pl. az ókori Egyiptom), ha viszont túlságosan gyors a változékonyság, úgy – mint két végét – terrorizmus és szektásodás üti fel a fejét.⁸

Németh László aforizmája: korunkban „az emberbőrbe kötött művek ideje jött el”, vagyis a művészi alkotásoknál nagyobb, vonzóbb hatása van a jól megalkotott életeknek. Ezért kérdeztük meg a tanulókat, hogy családjukban van-e példaképük. Az 1998-as válaszból néhány: „A nagyszüleimhez kötődöm, mert ők már elképzelték számomra a helyet a jövőben, és azt szeretnék, ha tervük szerint élnék. – Szüleim vallásosan neveltek, úgy, hogy mindenkit tiszteljek, bárhogyan viselkednek is velem. – Családomban értéknek számít az összetartozás, a bizalom, az önkritika, a tisztelet s a szeretet. – Egy aktív kórházi dolgozó sokban formálta jellemem.”

Külön lajstromba lehetne szedni az átörökölt anyai és apai tulajdonságokat. A két princípium egymást kiegészítő értékeket képvisel; szerencsésnek mondhatja magát az a

⁸ K. LORENZ: Ember voltunk hanyatlása, Cartafilus Kiadó, é. n. 227–229.

fiatal, akire mind a két szülő testál életmintát. Anyai tulajdonságok a 15. kérdés válaszaiban: óvás, kitartás, lelkiismeretesség, jószívűség, dolgozóság, optimizmus; apaiak: logikus gondolkodás, sikeresség, higgadtság, a vélemény kimondása, precizitás, nyugodt kiegyensúlyozottság.

A nemleges válaszok is tanulságosak: „Családom életfelfogása régies. – Szüleim és tanárain csak 14 éves korig tudtak hatni rám. – Manapság a tv és a filmek alakítják a jellemünket. – Én a saját utamat járom, nem akarok senkire sem hasonlítani.”

A 16. kérdést azért tettük fel, hogy megtudjuk, a fiatalok miként vélekednek társaikról: az érettségi előtt állók csakugyan érettek-e jellemben. Az ilyen fiatalban ugyanis kinyílik egy belső szem, és meglátja: cselekedeteivel szabályozni tudja, hogy jó vagy rossz érje őt az életben. Tulajdonképpen a Platónnal kezdődő európai tudományos-filozófiai gondolkodás nagy üzenete is ez: „Emberek, vegyétek kezetekbe sorsotok irányítását, ennek formálása jobbára tőletek függ!”⁹

16. EGY SZOCIÁL-PSZICHOLÓGUS MEGÁLLAPÍTÁSA SZERINT AZ EMBEREK KÉT CSOPORTRA OSZTHATÓK:

A) EGYIK RÉSZÜKNÉL A VISELKEDÉS (V) TELJES MÉRTÉKBEN A KÖRNYEZETI HATÁSOK (X) FÜGGVÉNYE; KÉPLETBEN: $V=F(X)$

B) A MÁSIK CSOPORTBA AZ ÖNMAGUKAT IRÁNYÍTANI TUDÓ SZEMÉLYISÉGEK TARTOZNAK. ESETÜKBEN JOBBÁRA A KÖRNYEZETI HATÁSOK A SAJÁT VISELKEDÉSÜK FÜGGVÉNYEI, MERT ÁLTALÁBAN HELYESEN VÁLASZTJÁK MEG BARÁTAIKAT, PÁLYÁJUKAT STB. TEHÁT EZEKNÉL: $X=F(V)$. VÉLEMÉNYED SZERINT OSZTÁLYTÁRSAID MILYEN SZÁZALÉKOS MEGOSZLÁSBAN TARTOZNAK A KÉT CSOPORTBA?

	A) csoport	B) csoport
1988	52%	48%
1998	53%	47%

A ma fiataljai, mint a tíz évvel ezelőttiek, sajnálatos módon, azt konstatálták, hogy a többség sodródó. Csak reménykedhetünk, hogy élettapasztalatot szerezve közülük is sokan karakterekké válnak.

Ezután a viselkedés etikai mozgatórugóit vizsgáltuk, kíváncsiak voltunk a fiatalok véleményére: a három táborba – a cinikus önzők, az idealista „másokért csatázók” és a realista egyensúlytartók – milyen arányban sorolják be a felnőtteket, társaikat; és saját magukat hogyan helyezik?

17. ETIKAI SZEMPONTBÓL HÁROM VISELKEDÉSMINTÁT KÖVETNEK AZ EMBEREK:

A) VAN, AKI AZT TESZI, AMIT A MÉLTÓSÁG, A KÖTELESSÉG, A BELSŐ TARTÁS VAGY A VALLÁS DIKTÁL A SZÁMÁRA. AZ ILYEN EMBER ELKERÜLI A HAZUGSÁG KÉNYSZERÉT, BÁR ÍGY ELŐNYÖKTŐL ESIK EL.

B) ELÉRENDŐ CÉLJA ÉRDEKÉBEN FÉLRETOLJA AZ ERKÖLCSI NORMÁKAT IS.

C) A NORMÁKNAK VALÓ MEGFELELÉST ÉS A CÉLMEGVALÓSÍTÁST – NEHEZEN EGYENSÚLYOZVA – MEGPRÓBÁLJA ÖSSZEEGYEZTETNI.

⁹ H. G. WELLS: A világtörténelem körvonalai, Genius Kiadó, Bp., 1925. 182–183.

HOGYAN VÉLEKEDSZ, FELNÖTT ISMERETSÉGI KÖRÖDBEN MILYEN A HÁROM CSOPORT SZÁZALÉKOS MEGOSZLÁSA? MILYEN AZ OSZTÁLYKÖZÖSSÉGEDE? TE HOVA SOROLOD MAGAD?

E statisztika meglepetésekkel is szolgál.

Viselkedésminta követése (Százalékos arány)

	Felnőtt			Osztálytársi			Saját		
	A)	B)	C)	A)	B)	C)	A)	B)	C/
1988	31	33	36	27	29	44	18	9	72
1998	24	39	37	18	48	34	17	15	68

Eddig nem voltak jelentősek az eltérések a két felmérés adatai között, de bizony a jellemes idealisták és pragmatikusok helyére túlon túl sok normaszegő lépett. Az önismerettel már 1988-ban is hadilábon álltak a fiatalok (1. a saját besorolást), vagyis a bibliai száalkagerenda parabola illet rájuk is, mint illik a mostaniakra is. De az aggasztó, hogy most a megkérdezettek társaikról 48%-os arányban feltételezik, hogy életvitelükre az erkölcsök megtagadása jellemző. A közhelyeszerű mentség ismerős: korunkban a hűség, az eskü és az adott szó hitele és érvénye veszendőben. Szociológusok arra mutatnak rá, hogy minden napjainkban és a közéletben is jelenlévő ellenségeskedő, gyűlölködő beállítódás a bizalom hiányából származik. E bizalom képessége csak a családon belül alakulhat ki.¹⁰

Andorka Rudolf az utolsó tanulmányában – melyet már betegágyából diktált, és így szellemi végrendeletének is tekinthető – a családdal foglalkozott.¹¹ Ennek védelmére hívott fel, mert ha izolálódnak az egyének és nem élnek egymásért, akkor menthetetlenül kiüresednek a nagyobb társadalmi közösségek is.

18. A CSALÁDDAL KAPCSOLATOSAN KÉT ELTÉRŐ VÉLEMÉNYT ÜTKÖZTETÜNK; VÁLASSZ, MELYIK ÁLL HOZZÁD KÖZELEBB!

A) A CSALÁDRÓL SZINTE SEMMI JÓT NEM LEHET ELMONDANI. EZ AZ INTÉZMÉNY A NŐK ELNYOMÁSÁNAK ÉS A GYEREKEK SZEMÉLYISÉGFEJLŐDÉSE ELTORZÍTÁSÁNAK AZ ESZKÖZE. ITT TALÁLHATÓK MEG A LELKI BETEGSÉGEK ÉS PSZICHIÁTRIAI PROBLÉMÁK LEGFŐBB OKAI IS. E FELFOGÁS HÍVEI A YUPPIK IS, A SIKERES FIATAL AMERIKAI ÜZLETEMBEREK; TÖBBSÉGÜK ÚN. SINGLE, VAGYIS EGY HEDONISTA, ALTERNATÍV MAGATARTÁST KÖVET. E TÁBOR TOLERÁNSABB A HOMOSZEXUALITÁS ÉS A MŰVI ABORTUSZ KÉRDÉSÉBEN IS.

B) A HAGYOMÁNYOS CSALÁD BIZTOSÍTJA LEGINKÁBB A GYERMEK EGÉSZSÉGES SZOCIALIZÁCIÓJÁT, ÉS A FELNÖTTEK SZÁMÁRA IS KÉPES EGYENSÚLYT BIZTOSÍTANI AZ EGYÉNI ÖNMEGVALÓSÍTÁS ÉS A TÁRSADALMI FELELŐSSÉGVÁLLALÁS KÖZÖTT. A BETEGSÉGEK GYÓGYÍTÁSA, ELVISELÉSE ÉS AZ ÖREGKOR MEGÉLÉSE IS ITT LEHET A LEGHUMÁNUSABB. A JELENBEN, A FELSZÍNES EMBERI KAPCSOLATOK KORÁBAN ÉRZELEMGAZDAG LÉGMŰR CSAK A CSALÁDBAN ALAKULHAT KI.

A 74 válaszadó öt kivételével mind családpárti; ez örömteli, és csak reménykedjünk, felnőtt korukban sem fog megváltozni a véleményük, és a mostani szó, valamint a majdani tett fedik egymást.

¹⁰ KOPP MÁRIA–SKRABSZKI ÁRPÁD: Magyar lelkiállapot, Végeken Alapítvány, Bp., 1992. 64–76.

¹¹ ANDORKA RUDOLF: Család és népesedés, Valóság, 1997. 7. sz. 15–35.

Vallatára fogtuk a tanulókat az ifjúkori szerelemmel kapcsolatosan is. Két felfogás közül választhattak, és hogy az ezek közötti különbség képi-konkrét – ne csupán fogalmi – szemléletességben is előtűnik álljon, Arany Jánost hívtuk segítségül. Mint ifjúember az al- teregőja, Bolond Istók „Az első nőszemélyhez, kit talál / Hajlik zománcos, tiszta szerelem- mel, / Előtte az tündérszép ideál...” Ellenben mikor Klárcsi kisasszony, a színésztársa sze- relem nélkül felajánlkozik: „Istók az olcsó kegyet / Megútálá, mint borban a legyet.”

19. A SZERELEMRŐL KÉT, SOK TEKINTETBEN EGYMÁSTÓL ELTÉRŐ VÉ- LEMÉNYT KÖZLÜNK ITT. AZ EGYIK SZENT-GYÖRGYI ALBERTÉ (A), A MÁSIK NÉMETH LÁSZLÓÉ (B). VÁLASSZ, MELYIKET TARTOD A MAGAD SZÁMÁRA ELFOGADHATÓNAK!

A) „A SZEKUALITÁST A VALLÁS BŰNKÉNT ÍTÉLTE MEG A HÁZASSÁG ELŐTT ÉS AZON KÍVÜL, VISZONT SZENTSÉGET TULAJDONÍTOTT NEKI A HÁ- ZASSÁGBAN. A MAI FIATALOK TÚLTESZIK MAGUKAT EZEN. RÉGEN A SZÜ- ZESSÉG ERÉNY VOLT, ÁM SOK ESETBEN KIEGYENSÚLYOZATLAN IDEG- RENDSZER LETT ENNEK A KÖVETKEZMÉNYE. JÖTT A PENICILLIN ÉS A „PI- RULA”. A GYÖTRŐ SZEKUALITÁS LÉNYEGES FORDULÓPONTJA AZ EMBERI- SÉG TÖRTÉNETÉNEK. A NEMI ERKÖLCSÖT RÉGEN A PIRULAHÍÁNY, ILLETVE A TERHESSÉGTŐL VALÓ FÉLELEM SZÜLTTE.”

B) „AZ EMBERÉLETNEK NAGY FŰSZERE, HOGY A TERMÉSZET KÉT SZÓ- LAMRA – A KÉT NEMRE – KOMPONÁLTA; AZ EMBERISÉG EGYIK FELE REJ- TÉLY, JÁTÉK ÉS SERKENTÉS A MÁSIK SZÁMÁRA. DE AZ EMBER AZ ÖRÖM- NEK EZT A FORRÁSÁT IS MEG TUDTA MÉRGEZNI, HOL ZSARNOKI TILALMÁ- VAL, HOL TÚLZÓ, EGÉSZSÉGTÉLEN KULTUSZÁVAL. MA MÁR AZOK A BÉK- LYÓK, AMELYEK A SZERELMET POKOLLÁ TEHETTÉK, LEHULLTAK; A NE- MEK NINCSENEK ELZÁRVA, A NŐ KERES, TEHÁT NEM KELL ELADNIA MA- GÁT. A VÁLÁS LEHETŐSÉGE IS MEGVAN, ÍGY A TÉVEDÉST NEM KELL SORS- SÁ RÖGZÍTENI. A SZERELEMMEL ÚGY LÁTSZIK, MÉGIS TÖBB A BAJ, MINT BÁRMIKOR. AHOL A BIZTOSÍTOTSÁG ÁLLAPOTA ÉLVEZETEKRE ÁLLÍT BE, A SZERELEM IS AZZÁ ZSUGORODIK (S UNALMASNAK ÉRZI AZT A SOK MÁS- FÉLE ÉRTÉKET, AMIHEZ A MÁSIK NEM FELFEDEZÉSE KÖZBEN LEHET EL- JUTNI.) PEDIG A FIATALKORI SZERELEMNEK NAGY TITKA ÉPP A RÁÉRÉS, AMI KÉSŐBB VAGY ELDURVULT KOROKBAN OLY SIETŐS, ITT HOSSZÚ ÚT, AMELYEN MINDEN LÉPÉSNEK MEGVAN A HOL ÉDES, HOL FÁJDALMAS, AZ ÉRZÉKISÉGET EGYSZERRE SZÍTÓ ÉS FÉKEZŐ MEGLEPETÉSE.

A két felfogás százalékos megoszlása:

	A)	B)
1988	25	75
1998	13	87

Ez az eredmény – a 98-as pozitív változással – visszabillenti a mérleget, amely különö- sen a viselkedésminta követésében erősen 1988 felé húzott. Ha a kinyilvánított ifjúi véleke- dések mögött gyakorlatra átváltódó szándék is lesz, akkor reméljük, hogy a válaszadók éretten, felelősen készülnek a párválasztásra és családalapításra. Azért is helyénvalónak tartjuk a Németh László-i szerelemfelfogás többségi elfogadását, mert az igen közel áll E. Fromm szociálpszichológusnak az elgondolásaihoz. Ennek lényege pedig az, hogy a szere-

lemnek nem szabad megnagyobbított, kettős önzéssé válni, és a szerelmeseknek el kell jutni egy olyan fokra, ahol a szerelem több mint erős érzés – ígéret, sőt döntés, tehát akarat és kötelezettségvállalás dolga is.¹²

Néhány olyan kérdés következik, amelyet csak az 1998-as felmérésbe vettünk fel; az élet sokat változott, a posztmodern korban 10 év önmagában nagy idő, és ehhez jött nálunk a „politikai paradigmaváltás”. Időszerűek lettek új felvetések, másokat pedig elhagytunk.

A vallásos hit megléte, illetve hiánya felől kívántunk ismereteket szerezni. A kérdés %-os válaszokkal:

20. A VALLÁSSAL ÉS HITTEL KAPCSOLATBAN NÉGY ATTITÜDÖT, SZEMÉLYES VISZONYULÁST LEHET MEGKÜLÖNBÖZTETNI:

A) TEMPLOMBA JÁR, RÉSZT VESZ A HITÉLETBEN:	26%
B) NEM TEMPLOMJÁRÓ, DE HISZ ISTENBEN:	53%
C) NEM VALLÁSOS:	20%
D) KIMONDOTTAN VALLÁS- ILLETVE EGYHÁZELENES:	1%

A teológus felfogás szerint a vallás az egyén és Isten közötti viszony, és egy magatartásmódot is sugall (a mi kultúránkban a Tízparancsolat betartását). De a vallásról szóló ismereteket is egy rendszerbe szedi, sőt az élet ún. végső kérdéseire is megpróbál feleleteket adni az egyénnek. Szemben az ideológiákkal, az „államvallásokkal”, amelyek csak a sematikus-ént tudják megszólítani, van mondanivalója a halálról, vigaszt nyújt a hozzátartozók elvesztésében. Az ateizmus szerint viszont a vallás művilág, az ember elérhetetlen vágyainak a kivetítése, sőt – lévén hamis tudat – akadályozza a jobb világért folytatott harcot. Megjegyezzük, hogy korunkig a virágzó kultúrák mindegyikének szerves alkotórésze volt a transzcendens hit. Az utóbbi másfél évszázad magyar művelődéstörténetének néhány jelesétől idézünk egy-két gondolatot e témában. Széchenyi tanítása szerint a vallás van több, de erény csak egy, és bár szerinte is a rítusokban sok a „betanult mondóka”, ő mégis azt tanácsolja Béla fiának, aki nem szívesen járt templomba, hogy a vallásra, mint „erkölcsi szervezőtőre” szükség van (Az élet más területein is van sok bevett szokás, ami a kívülállónak érthetetlen.)¹³ Arany János is imádkozni tanítja a kisfiát, mert a hit balszam az élet okozta sebekre. Németh László érvei pedig a vallásos nevelés mellett a következők: az emberekben él az aszkétai és egy gyülekezeti ösztön, és ezeket ki kell elégíteni. A hit hatására a világ, „a végzet szóba áll velünk, és megszelídíthető, egy szent lehet”, mint ahogy az ember is azzá válik. Másfelől mivel az ember szerinte még kiskorú, mint „járókára” a vallásra még szüksége van.¹⁴

A fiatalok mintha mindezt éreznék, ugyanis a többség valamilyen formában vallásos, illetve hisz. Azon a tényen viszont az egyházaknak lehetne elgondolkodni, hogy miért olyan nagy a B-arány az A-val szemben. De nem szabad elhallgatni azt sem, hogy korunkban, midőn a megtévesztések és félrevezetések technikája soha nem látott tökélyre tett szert, a hit álarcában Istentől igen távol álló érdekek és rögeszmék is jelentkeznek. A középkori ember még komolyan vette Istent, a mai viszont, midőn a cél az anyagi jólét és a személyiségpiacon való érvényesülés, többnyire eszközként használja fel konkurenciaharcában.

¹² E. FROMM: A szeretet művészete, Helikon Kiadó. é. n. 68–73.

¹³ Széchenyi István intelmei Béla fiához, Magvető Kiadó, Bp., 1986. 73–75.

¹⁴ NÉMETH LÁSZLÓ: A vallásos nevelésről. In: Sajnódi esték; Magvető Kiadó, Bp., 1974. 13–19.

Az adatok elemzéséhez még azt fűzzük hozzá, hogy Tomka Miklós szociológus egy 1989-es, felnőttek körében végzett felmérésében az A és B kategóriába együttesen 20%-kal kevesebben (és a C- valamint D-be ugyanennyivel többen) sorolták be magukat.¹⁵ Ez részben arra enged következtetni, hogy a fiatalok fogékonyabbak a hit iránt, részben a kötelező ateista nevelés megszüntte eredményezte a változást. Európában vallásossági mutatók tekintetében középhelyet foglalunk el; tájékozódásképpen egy nemzetközi felmérésből csupán a két szélső értéket mutatjuk be.¹⁶

Kategóriák

	A)	B)
Svédország	16%	38%
Írország	65%	96%

A szociológiában anómiának nevezik a társadalom életének azt az állapotát, amikor a normák meggyengülnek, az értékek összezavarodnak. Ezzel párhuzamosan az államrend is meggyengül; nincs, aki büntessen, nincs, aki jutalmazzon. Ilyen helyzetben a család és az egyén felelőssége rendkívüli módon megnövekszik, mivel különösen a fiatalok körében erősödik a hajlam a deviáns viselkedésre is. Látni fogjuk, középiskolásaink ettől még meg tudják magukat óvni.¹⁷

21. A FIATALKORI DEVIÁNS VISELKEDÉS OKAIT KERESVE KÉT VÉLEMÉNYT ADUNK ITT ELŐ, AZ ELSŐ A TÁRSADALOM, A MÁSODIK INKÁBB AZ EGYÉN FELELŐSSÉGÉT HANGSÚLYOZZA; SZERINTED MELYIKNEK VAN NAGYOBB VALÓSÁGTARTALMA?

A) A CSÖKKENŐ ÉLETÖRÖMÖK KORÁBAN ÉLÜNK, ÉS EGYRE FOGY AZ ÉRTELMESES CSELEKVÉSEK LEHETŐSÉGE IS. A JÓ TRADÍCIÓK ÁTADÁSÁBAN TÖBBNYIRE A SZÜLŐK SEM JELESKEDNEK, ÉS AZ ÍGY MAGÁRA MARADT FIATAL NEM TUD ÉLETÉVEL MIT KEZDENI.

B) SOK FIATAL SZEMBEFORDUL A TÁRSADALMI NORMÁKKAL, VAGY PEDIG EGY PASSZÍV LELKI TARTÁS JELLEMZI ÖKET. A KÖVETKEZMÉNY: A FELELŐSSÉGVÁLLALÁSTÓL MENEKÜLNEK, ÉS ÚTJUK SZÓRAKOZÁSI SZENVEDÉLYBE, MÁMORKERESÉSBE VAGY A BŰNÖZÉSHEZ VEZET.

Az A) – 15%-os és B) – 85%-os eredményből az olvasható ki, hogy a kérdést megválaszolók valószínűleg nem lesznek önsorsrontók. Ők is – miként az érett társadalmak közvélekedése is – a botlást, kisiklást inkább egyéni okokra és kevésbé strukturálisakra vezetik vissza.

A 22. kérdés összesített válaszokkal:

VÉLEMÉNYED SZERINT A FIATALOK HÁNY SZÁZALÉKA ÉL VALAMILYEN DROGGAL?

A) A FEJLETT NYUGATI ORSZÁGOKBAN	49%
B) MAGYARORSZÁGON	21%
C) DIÁKTÁRSAID KÖZÜL	6%

¹⁵ TOMLA MIKLÓS: Vallás és vallásosság. In: Társadalmi riport, 1990; 534–556.

¹⁶ ANDORKA RUDOLF: Bevezetés a szociológiába. Osiris Kiadó, Bp., 1997. ; A. GIDDENSTÖL átvett értékvizsgálat, 554.

¹⁷ R. K. MARTON: Társadalomelmélet és társadalmi struktúra. Gondolat Kiadó, Bp., 1980. 325–327. l.

A kábítószer-fogyasztás eme vélt értéke csaknem megegyezik az országos illetve nemzetközi kutatások számadataival.¹⁸ Megnyugtató, hogy a középiskolások közül kevesen teszik magukat tönkre szántszándékkal, viszont nyugtalanító, hogy a fiatalok egyéb rétegeinek jelentős része elindult egy végzetes úton. Ami pedig a Nyugatot illeti e téren, helyes lenne nem követni.

A 23. tesztünket kis változtatással a Magyar Háztartási Panel 1994. évi felvételének a kérdőívéből vettük át, hogy az anómia és az elidegenedés tüneteit vizsgáljuk.¹⁹

KORUNK NAGY KIHÍVÁSA AZ ELIDEGENEDÉS, A TÁRSADALMI VISELKEDÉST SZABÁLYOZÓ NORMÁK MEGGYENGÜLÉSE. ENNEK MÉRTÉKÉT FEJEZD KI A SAJÁT SZEMÉLYES VISZONYULÁSAID SZEMPONTJÁBÓL!

A) MILYEN GYAKRAN ÉRZED ÚGY, HOGY ÉLETEDNEK NINCS CÉLJA, ÉRTELME?

Soha – 22%; néha – 66%; sokszor – 12%.

B) A KIJELENTÉSSEL – HOGY KORUNKBAN AZ EMBER AZT SEM TUDJA MÁR, MIBEN HIGGYEN – AZ EGYETÉRTÉSED:

Nemleges – 20%; Részbeni – 66%; Teljes – 14%

A fiatalok körében regisztrált eredmények sokkal kedvezőbbek, mint az MHP-é, amelyet az a felnőttek körében rögzített. Valamivel kevesebb a tudatosan formált jövőjéről leszakadt, érzéketlenné vált fiatal (12%), mint felnőtt (17%). De lényegesen kevesebb az olyan ifjú, aki úgy véli, hogy megrendült volna a normákba vetett hite (14%), mint felnőtt (46%).

Információkat kívántunk szerezni afelől is, hogy az érettségi előtt állók mivel töltik a szabadidejüket. Ezt a felmérést elvégeztük 1988-ban is; most az összehasonlításban mellőzzük a százalékos arányokat, csupán a különféle időtöltések sorrendiségét közöljük.

24. A SZABAD IDŐ ELTÖLTÉSÉNEK KÜLÖNFÉLE FORMÁIT SOROLTUK ITT FEL

	1988	1998
A) BARÁTI TÁRSASÁG KÖRÉBEN IDŐTÖLTÉS	1.	1.
B) SPORTOLÁS	3.	3.
C) UNATKOZÁS VAGY ÁLMODOZÁS	4.	5.
D) CSALÁDI MUNKAMEGOSZTÁSBÓL RÉSZVÁLLALÁS	2.	2.
E) SPECIÁLIS SZÜKEBB ÉRDEKLŐDÉSI KÖR	5.	4.

Jóleső érzéssel könyvelhetjük el, hogy a barátkozás, a társas együttlét került az első helyre mindkét felmérésben. A barátság segít megnyitni a bezárt ént, általa a fiatalok eleget tudnak a világgal; egymásra hatnak és egymástól csiszolódnak, méghozzá kényszer és feszesség nélkül. Már Comenius is a nevelődésben azt tartotta kívánatosnak, hogy „minden magától folyjék, távol legyen a dolgoktól az erőszak” (Magna Didaktika). Azért is örövendetes ez az első hely, mert sajnos felnőtt társadalmunkban a barátság „hiánycikk”. Utassi Ágnes szociológusnő végzett kutatásokat e területen, és megállapította, hogy nyolc felmért európai ország közül nálunk a legmagasabb a baráttal nem rendelkezők aránya.²⁰

¹⁸ ELEKES ZSUZSA–PAKSI BORBÁLA: Magyarországi középiskolások alkohol- és drogfogyasztása. Népjóléti Minisztérium, Bp., 1996. 104.

¹⁹ Magyar Háztartási Panel, 1993. A felmérés eredményéről ANDORKA R. i. m.-ben számol be; 539.

²⁰ UTASSI ÁGNES: Baráti kapcsolatok. In.: Társadalmi riport, 1990. Statisztikai adatok; 484–486.

Kedvező változás 1988 után, hogy az unatkozás és speciális tevékenység sorrendisége felcserélődött. Valószínű, hogy a dolgába belefelejtkező diáktípus nem megszállottan sikerorientált, hanem a tevékenység maga érdekli, és művelésével közhasznot is szolgál. Másfelől az unatkozó és szentimentális álmodozó típus rendszerint csak másodélményben részesül és légvárépítő.

Utolsó összetett kérdésünkben az a szándék vezetett, hogy a tizennyolc évesek a viselkedésüket irányító értékekkel kapcsolatosan szint valljanak. Tíz érték közül lehetett hármat elfogadniuk és hármat elutasítaniuk. A 74 tanuló így 222 pozitív és ugyanennyi negatív választ adhatott, ezeket mint szavazatokat értékenként lebontva tüntetjük itt fel.

25. AZ EMBEREKET TÖBBNYIRE ÉLETCELOK, ÉRTÉKEK VEZÉRLIK HÉT-KÖZNAPJAIKBAN ÉS MÉG INKÁBB FONTOS DÖNTÉSEIKBEN. EZEK KÖZÜL AZ ÉRTÉKEK KÖZÜL ITT TÍZET SOROLUNK FEL ABC-RENDBEN, KÉRJÜK, VÁLASZD KI KÖZÜLÜK A SZÁMODRA HÁROM LEGSZIMPATIKUSABBAT, ÉS KÜLÖN A HÁROM MELLÖZHETŐT, ELLENSZENVEST.

	Szavazatok	
	Pozitív	Negatív
A) ANYAGI ELŐREJUTÁS, SZERZÉS.	42	15
B) BELSŐ MEGELÉGEDETTSÉG, NYUGODT ÉLET.	50	2
C) A CSALÁD FONTOSSÁGA; „AZ A BOLDOG, AKI OTTHON BOLDOG”.	45	5
D) FATALISTA, BELETÖRÖDŐ ÉLETSZEMLELET.	3	68
E) HEDONIZMUS; A LEGFONTOSABB, HOGY JÓL ÉREZZE MAGÁT AZ EMBER.	11	31
F) HIT VAGY NEMESEBB ESZMÉK SZOLGÁLATA MINDENNÉL ELŐBBRE VALÓ.	3	27
G) MEGBECSÜLTSG; A MÁSOK JÓ VÉLEMÉNYE RÓLUNK IGEN LÉNYEGES.	20	10
H) MUNKA; AZ ÉLETNEK ÉRTELMET AZ ALKOTÁS, AZ ÖRÖK TEVÉKENYKEDÉS AD.	20	9
I) SIKERORIENTÁLTSG; MINDIG ÉLEN LENNI, FELÜLKEREKEDNI.	8	41
J) A SZABADSÁG, KÖTETLENSÉG MAXIMÁLIS BIZTOSÍTÁSA AZ EGYÉNI ÉLETVITELBEN.	20	14

Az értékek egyenlő arányban két csoportra oszthatók: öt inkább individualisztikus és materiális jellegű, öt viszont jobbra közösségi és spirituális; az előbbieket: A, D, E, I, J; az utóbbiak: B, C, F, G, H.

Lehet neheztelve sokallni az A értékre adott pozitív válaszokat, de megértőeknek kell lennünk, ha arra gondolunk, hogy „javakra kiéhezett” társadalom vagyunk. A szocialista éra ugyanis még a kistulajdont is felszámolta, megfosztva az embereket a gazdálét örömetől és felelősségétől. Bálint György szociológus-publicista már a 30-as években észrevette, hogy a magyar értelmiségnek egy tekintélyes része, mivel nincs egzisztenciális alapja, „egyenese jellem és gerinc” híján van és kiszolgálja a mindenkori hatalmat.²¹

²¹ BALINT GYÖRGY: A középosztály gerince. In.: Az utolsó percek, Szépirodalmi Kiadó, Bp., 1971. 72–74.

A B kérdésre adott sok igenlő válasszal mintha az előbbi csorbát köszörülnék ki a tanulók. Elgondolkodtat, hogy bár szociológiai értelemben nincs együtt járásban a két mutató, az A) és B), mégis 18 fiatal egyszerre szavazott mind a kettőre. Mindenesetre itt a sok elfogadó válasz arra enged következtetni, hogy megfogalmazóinak már van élettapasztalatuk, és sokra tartják a független nyugalmat.

A család fontossága mellett már a 18. kérdésben is állást foglaltak a tanulók. Abszolút és elutasító értelemben is a legtöbb pontot a fatalizmus kapta. Az utóbbi években közíróink tolla nyomán szinte kezdtük elhinni, hogy pesszimista, egykedvű társadalom vagyunk – ám a középiskolások ennek kategorikusan ellentmondanak. Elutasítják a hedonizmust is, és talán ezért is bízhatunk abban, hogy ők nem válnak konzum-emberekké. Talán öntudatlanul is azok, akik a fogyasztást mint boldogságforrást leszavazták, egy görög filozófus-maximának kívántak megfelelni: „Az áll legközelebb az istenséghez, akinek a legkevesebb kielégítetlen vágya van”.

Viszont nem nyerhetik el az eszményekben még hinni akarók tetszését azok, akik elutasították az ádámí és fausti emberideált, miközben erősen preferálták az egyén szabadságát. De azért meg kell érteni őket is, a többséget, akik az árral úsznak. D. Reisman szociálpszichológus hívja fel a figyelmet arra a jelenségre, hogy ma már a kívülről irányított emberek korát éljük.²² Az 1945 előtti nemzedékek gyermekei elfogadták és a sajátjuknak érezték a szülői útmutatásokat. A Nyilas Misiket arra nevelték, hogy dolgozzanak, tanuljanak és imádkozzanak. A társadalmi felemelkedés igénye készítette e parancs kiadására a szülőket és engedelmessegre az ifjakat; mint pszichológiai iránytű épült bele az érületbe és tudatba. Felettes énként is működött ez náluk erős önkontrollal. Tehát a Munka, Hit és Tudás eszményített fogalmakká nemesedtek előttük. Ők voltak a belülről irányított fiatalok. A jelenben viszont a szülő többnyire már nem tud eszményeket átadni, mivel ő sem hisz bennük; csökkent tekintéllyel áll gyermeke elé, így aligha lehet példa. Közben pedig a fejlett államok progresszív iskolája túlzott mértékben a tanulói személyiség kiteljesedését és a kortársi csoportba való beilleszkedését állítja előtérbe; az utóbbi időkben a mi oktatásunk is ebbe az irányba halad.

Végül is az értékválasztás témáját pozitív végkicsengésű magállapítással lehet lezárni. Szép számmal vélték úgy a válaszadók, hogy jó dolog megbecsülni lenni, és ez bizonyára egészséges becsvágygal többre sarkallja őket. Sokan életüket becsületes munkavégzéssel kívánják hasznossá tenni, és ellenszenvesnek tartják a másokon való felülkerekedni akaró beállítódást. Az ilyen együttélési normarendszer lehetővé tenné, hogy az érték a szellemi és fizikai munkához és annak gyümölcsehez kötődjék, nem pedig a pénzhez vagy az azt helyettesítő szimbólumokhoz.

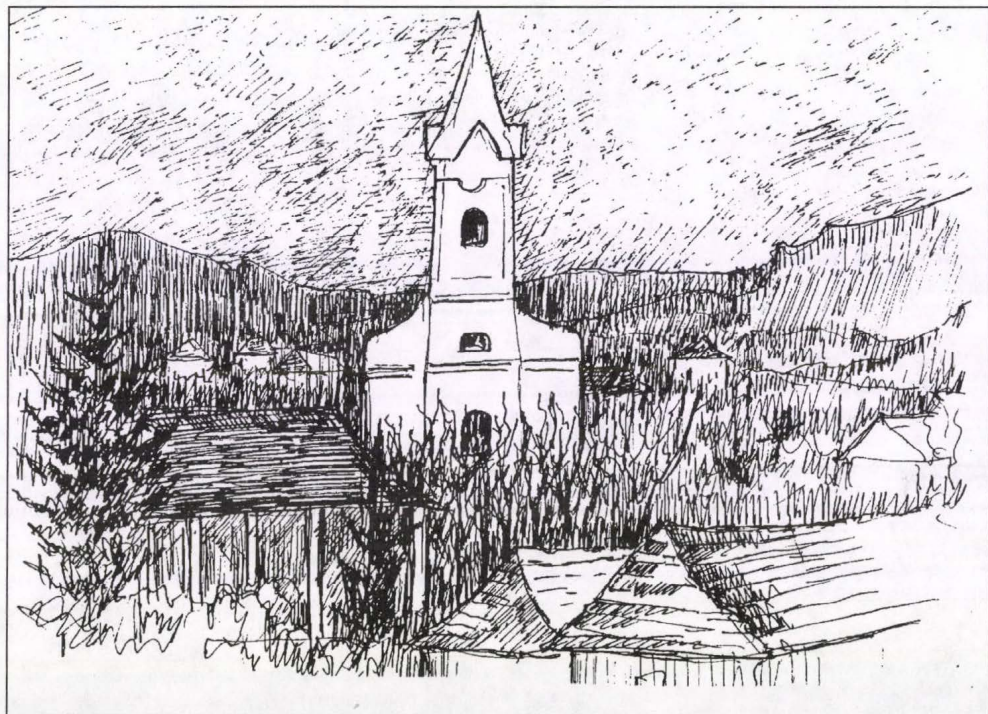
Hogy a két felmérés tükréből ránk néző személyiségkép közül melyik a tisztább, vonzóbb – ezt nehéz eldönteni. De azt biztos megállapíthatjuk, hogy egyik sem visszatetsző, amelytől csalódottan el kellene fordulni. A célratörő tanulás, a szabad idő jobb felhasználása a jelen fiataljait tünteti fel kedvezőbb színben; viszont a tíz évvel ezelőttiek az erkölcsi normák betartásában tűntek ki inkább. A felmérésből kiviláglik a tanulói igény, hogy az iskola a jövőben ne „tudásgyár” legyen, hanem inkább „emberséglaboratórium”.

²² D. REISMAN: A magányos tömeg. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Bp., 1968. 186–189.

Ehhez mi tesszük hozzá, hogy a felszabaduló tanári és diák szellemi energiát – ti. ha tananyag-maximum helyett -optimumot nyújt majd az iskola – eszményeket is felmutató nevelésre kell fordítani. A fiatalok elé a múltból és a jelenből olyan embereket kell példaképként állítani, akik életrealista és/vagy transzcendens céljaik érdekében másokért is cselekednek, és közben embertársaikat nem tekintik eszköznek.

Kazinczy írta egy barátjához intézett levelében, hogy nevelni annyi, mint hagyni, hogy a gyermekek jó emberek között forgolódjanak.²³

²³ Kazinczy Ferenc Péchy Imréhez írt levelében fejt ki e gondolatot; In.: Jót és jól; Kazinczy-breviárium, 219.

Lavotha Géza: Fonyi rajz

HARANGI LÁSZLÓ

Imreh Zsiga bácsi megdicsért...¹

Most nem óriási glóbuszt hozott ki Atlaszként a vállán a rajzterem mögötti szentélyéből, a szertárból, ahol csendéleteit szokta festegetni, nem is ölnyi nagy kockát cipelt a hóna alatt, hanem hunyorogva, fanyarul mosolyogva egy korsót tett le az osztály elé egy állványra, pontosan bemérve a magasságot, hogy a kicsike Kapitány Miklós és Simon Béla is beleláthasson.

Csoszogva, rakodva elhelyezkedtünk a nyiszogó, imbolygó hokedliken, elővettük otthonfelejtett, a bésektől kölcsönkért rajztáblánkat, felszegeztük az utolsó tízpercben rohanva megvásárolt rajzlapunkat, hogy megkezdjük kétórás rembrandti ujjgyakorlatunkat, és a halhatatlanság számára megörökítsük a mezőcsáti fazekasság remekművű, ámbár kissé kopott tejeskőcsögét. Térdem közepére – ahogy a tanár úrtól tanultuk – én is rátettem a rajztáblát, majd nekitámasztottam az asztalnak, amikor egyszercsak ott magasodott felettem Zsiga bácsi, kopott, elnyűtt ruhájában, krétafehér arccal, pislogva, mint mindig, és így szólt: „Állj csak fel, kisöreg!”

Leült a helyemre, valami cinóberpiros árny futott végig az arcán, a szeme szürkességébe is mintha egy kis ultramarinkék keveredett volna, átszellemülten elkezdett alkotni. Úgy, ahogy gyakran láttuk őt a Toronyalja utcában, vagy az avasi pincék alatt a Jézus kútjánál festőállványa mögött méregetve az arányokat, kevergetve a színeket. Először a horizontvonalat rajzolta föl, húzta meg, amely fölött rálátunk az asztalra, de nem látjuk a szekrény tetejét. Ceruzámat karnyújtásra szeme előtt tartva vízszintesen, függőlegesen felvázolta a dimenziókat, majd hirtelen kavargó, hullámzó mozdulatokkal orbitális pályákat, köröket és ellipsziseket varázsolt a rajzlapra, amelyek teljesen behálózták a fehérséget, de vastagabb kötegeiben mintha sejteni lehetett volna a készülő mű jelentését, a modellül szolgáló korsót. Zsebéből egy gyufásdoboz nagyságú radírt vett elő, és hosszas meditáció után a segédvonalak hálózatát eltüntette, miközben guminudlikkal lett tele a pad, táska, a kikészített tízórai, hogy a megmaradt, végleges segédvonal mentén végre értelmet kapjon mindaz, ami eddig történt, megjelenjen a tárgy vonalrajza, amelyet már így egyértelműen, minden kétséget kizáróan húzott meg. A fény-árnyék kettősséget tenyerével finoman szétkent grafitpor segítségével állította elő, amelyet ceruzám hegyéről reszelt le. Remekmű született, ezüstösen, fátyszerű könnyedséggel ott ál-

¹ Ezt az öregdiák megemlékezésemet szeretettel és tisztelettel adom át Kovács Dániel barátomnak 70. születésnapjára, akivel együtt voltunk gimnáziumi és egyetemi diáktársak, és azóta is meleg barátság fűz össze bennünket.

lott az asztalon a korsó, szinte érezni lehetett tapintásán a benne lévő tej melegét, illatát.

Elégedetten állt fel, hogy a hátralévő időben a többiek korrekcióját is elvégezte. Műbírálatából az igényes művész-tanár szólt, kissé gunyoros, tréfás hangon, semmint a mindenáron dicsérni akaró tanár bácsi: „Ez túl kövér...”, „Jó, csak kicsit sovány...”, „A forma elfogadható, csak elégett és füstös lett...” Gyerekről gyerekre ment végig az osztályon. Az egyik örökmozgó pernahajder nyálás vakarása, zsírfoltos ujjlenyomata azonban kiváltotta az Isten haragját. Zsiga bácsi dühösen felkiáltott, úgy, ahogy szabadkézi rajzórán, ha valaki vonalzót és körzőt használt, és Zsiga bácsi észrevette. Repült is ilyenkor a vonalzó az ablakon keresztül ki a Szinvába, a körző meg a folyosó kövén szánkázott.

– Szerencsétlen, beteg ember, nyomorúságos kis patkány!

Az osztály ereiben megdermedt a vér. Lassan közeledett felém. Nyugodtan ültem, mint egy múzeumőr, aki nem alkotója, csak őrzője a kiállított értékeknek.

Zsiga bácsi ekkor megállt mellettem. Arca felragyogott, haragja elmúlt, és biztató, meleg, baráti hangon így szólt:

– Jól van, kisöreg, kitűnő munkát végeztél. Nagyszerű a formaérzéked, a fényárnyék ábrázolásod is tökéletes. Csak így tovább, még sokra viheted!

Azóta, életem során, ha a panelházak megdöntött téglatestjeit látom, tudom, hogy az alap- és a lapos tetővonalak meghosszabbításai Zsiga bácsi égiszében rajzot vázoltak, és az ősszeállításukkal megalkották a városképet.

P. s.:

Imreh Zsigmond festőművész-rajztanár (1900–1956) két műve a Magyar Nemzeti Galéria állandó kiállításán mint nemzeti kultúrkinccs kapott helyet, az Akadémiai Kiadó Magyar Életrajzi Lexikona megemlékezik róla mint neves festőművészről, monográfia is megjelent életművéről.

JÓSVAINÉ DANKÓ KATALIN

Ismeretlen ábrázolások a Vörös-toronyban

A sárospataki Vörös-torony, a lakótorony műemléki helyreállítása a legutóbbi évtizedben folyt, s eredményeit tekintve jelentős, mind a feltárás és kutatás új eredményeit, mind a restaurálás módszerét, gyakorlatát tekintve.

A vár építéstörténete átíratott¹, s ma már a népszerűsítő irodalom révén, kiállítási tárlatvezetések segítségével lassan átmegy a köztudatba a vár Perényi Péter-kori eredete.² Bár még az 1997-ben megjelent Megújulások kora c. Új képes történelem könyvben Perényi Péter, mint a Vörös-torony átépíttetője, s nem építtetője szerepel!

A helyreállítási munkák során a megépült nehézállvány lehetőséget adott olyan mértékű megfigyelésekre, s falkutatásra, a homlokzat 20 nyíláskeretének kibontásával a falszövet, falazat, javítások összehasonlító elemzésére, melyek mindeddig csak „vágys, elképzelések szintjén” szerepeltek.

Így kerültek elő azok a falkarcok, bekarcolások is, melyek eddig az ismeretlenség homálya által, s elfalazva rejtve voltak. Lelőhelyük a felső védőfolyosó délnyugati fordulója, mely a második emelet földemjében, „befalazva” a XVII. század második fele óta várták, hogy napfényre kerüljenek.

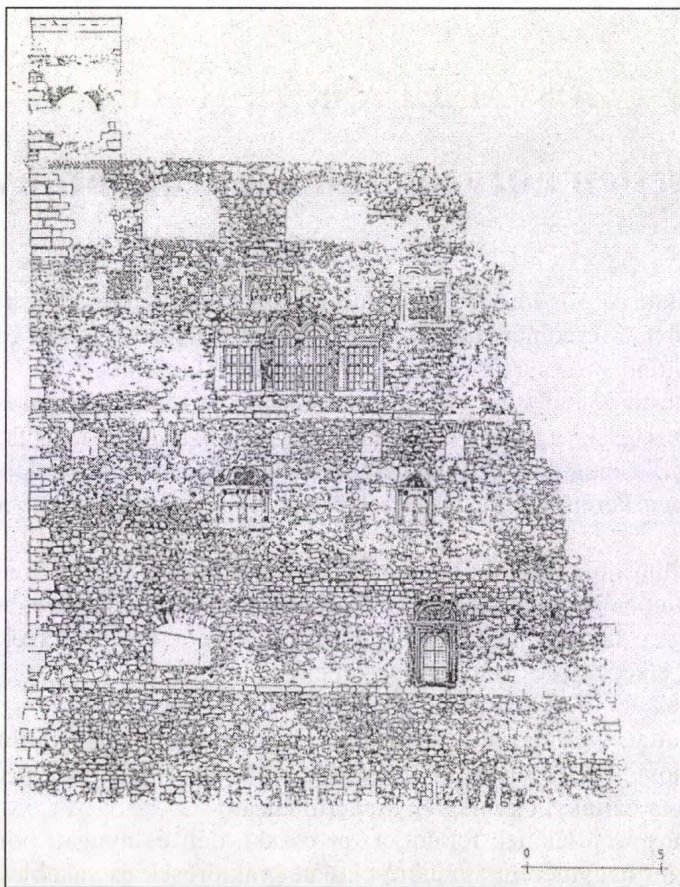
A figyelmes szemlélőnek feltűnt, a vár északi, déli és nyugati homlokzatán a legfelső, 5. szint nagyméretű ágyúlőrései alatt „vaklőrés és vakablakok”, elfalazott nyílások látszanak, melyek a torony második emeleti szintjéről nem közelíthetők meg.

A felvetett kérdésekre a válaszadás lehetősége éppen a műemléki helyreállítás kapcsán adódott, vagyis kívülről lehetett az elfalazásokba bebontani, s feltárni a nyílásokat és a mögöttük húzódó felső védőfolyosót, a II/a szintet, s bejutva megfigyeléseket tenni. A helyreállítás – M. Anda Judit tervei alapján – megvalósította a legfelső szintről, az ágyúteraszról külső lépcsőn történő megközelítést, így a felső védőfolyosó délnyugati fordulója az érdeklődők számára feltárult.

Az ötszintes lakótorony sajátosan egyesíti a hadászati és lakófunkciót, szintenként váltakozva.

¹ FELD ISTVÁN–SZEKÉR GYÖRGY: A sárospataki Vörös-torony építéstörténetének vázlata. Tanulmányok Gerő László nyolcvanötödik születésnapjára. Szerk. PAMER NÓRA Bp. 1994 169–196.

² FELD ISTVÁN–J. DANKÓ KATALIN : Sárospatak Vörös-torony. TKM Kiskönyvtár 536 Bp. 1996

Sárospatak, Vörös-torony, DNY-i homlokzat

Az alsó szint védőfolyosója a többágú lőréseivel a szakirodalomban korábban kulcsszerepet játszott a kekezésben. A vár első monográfusa, Divald Kornél elmentmondást látott a lőrések formája – melyek tűzfegyvereknek felelnek meg – s a torony Árpád-kori kekezése között³, míg Dercsényiek álláspontja szerint nyíllövésre használták a lőréseket.⁴

Ők kezdték el az olaszbástya feltárását, mely a 70-es évekre fejeződött be, s ezáltal a feltöltésből előkerültek, s a homlokzaton láthatóvá váltak a többágú keskeny lőrések. A belsőben, a pinceszint helyreállításával, Détsy Mihály tervei alapján a védőfolyosó, a termék téglaburkolatot kaptak, s a vermek, kút kitisztítva tanúsították az egyedülálló építészeti emlék egykori hadászati szerepét. A lőrések

³ DIVALD KORNÉL: A sárospataki vár. 1902. 243.

⁴ DERCSÉNYI DEZSŐ–GERŐ LÁSZLÓ: A sárospataki Rákóczi-vár. Bp. 1953.

talpgerendái, a védőfolyosó boltozatában a szellőzőkürtők, melyek a lőporfüst elvezetését szolgálták, a tűzfegyverek, szakállas puskák alkalmazását, így közvetve a torony építésének idejét is bizonyítják.

A bejárat szint, a földszint védelmét nagyméretű ágyúlörések biztosítják, s az őrség, az udvar személyzetének tartózkodására szolgáló boltozott terekben egyszerű reneszánsz kerettel jelennek meg, mint ablakok. A lakófunkciót a kandalló, reneszánsz kökeretes ajtó és árnyékszékek teszik teljessé.

Az első emeletnek, az eredeti elképzelés szerint, katonai-védelmi szerepet szántak, s az alsó szint löréseinek mintájára a védőfolyosó megismétlődött volna.

A keleti külső falsíkon a feltárás és a bemutatás tanúsítja, hogy építés közben módosult az elképzelés, s a védőfolyosó nem itt épült ki, hanem fél szinttel magasabbra, az első emelet boltozott tereinek – a kincstár, levéltár s a pitvar – födémjébe került. Ez a „középső kerengő” már egyágú lörésekkel és égtájként 1–1 megfigyelőnyílással ellátott fülkével, keresztfolyosóval rendelkező védőfolyosó, mely körbefutja a tornyot. Szemmel tartható volt a belső vár, de a tekintet a külső vár legérzékenyebb pontjait is belátta, s a katonai védelem biztosította a keleti, és déli oldalt is.

Az első emeleten lakóterek lehettek, a reneszánsz timpanonos ablakokkal, gazdag építészeti faragványokkal, ajtókkal, gyámkövekkel díszített boltozott terek.

Később itt kapott helyet a kincstár és kancellária, mely a „középső kerengő” keresztfolyosója, s kémlelőnyílása révén ellenőrzés alatt állott. Nagy teherhárító ívek tartják a födémbe húzódó „középső kerengőt”.

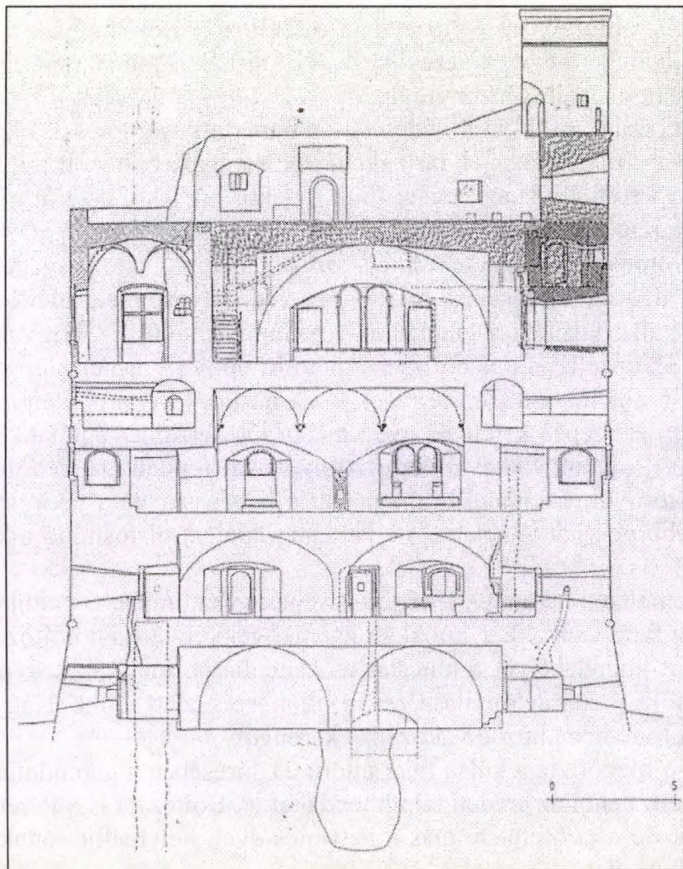
A kerengő megőrizte a külső falat áttörő 21 lörésében a gerendafészkek lenyomatait, fészkeit, néhol az eredeti talpgerendákat is. Boltozata is a Perényi-kori állapotot tükrözi, de a járófelülete már a hetvenes évek helyreállításának eredménye, klinkertéglá burkolat.⁵

Az első emelet födémjében húzódó védőfolyosós szintet a torony legreprezentatívabb tereivel a második emeleti lakóterek követték a Perényi-korban: a síkfödémű ebédlőpalota, s ehhez keletről csatlakozó lakóterek, a fiókos boltozatú kis palota, a kandallós pitvar és az árnyékszékkel ellátott, dongaboltozatos hálókamra.

Az építészeti faragványok, ablakkeretek és a leltárak valószínűsítik, hogy Perényi Péter korában volt még egy emelet, mely a későbbi módosítások, s a tulajdonosváltásokkal összefüggő korszerűsítések, átépítések miatt mára „csak” építészeti rekonstrukciókban jelenhet meg, s szemlélhetjük a Perényi-kori állapotot.

A nagyterem, és a keleti csatlakozó lakóterek a mai szemlélőnek a XVII. századi állapotot tükrözik, hatalmas pilléreivel, boltozatával, s a ma is használatos bejáratával.

⁵ DÉTSZY MIHÁLY: A sárospataki vár helyreállítási munkái 1963–1972-ben. Magyar Műemlékvédelem 1971–72. Bp. 1974.

A torony K–Ny-i irányú metszete

De ezt megelőzően is átalakították, mely a felső védőfolyosó kialakításával hozható összefüggésbe. Az ebédlőpalota földemjében, követve a torony szintenkénti megerősítését, ide is védelmi célzattal, lőréses folyosót építettek, melynek mikéntjére a falkutatás eredményeit publikáló Feld István korábbi tanulmánya nyújt kellő ismeretanyagot.

Ez az átépítés megszüntette a Perényi-kori torony legfelső szintjét és ezzel együtt a tetőszerkezetét, de nem semmisítette meg maradéktalanul, hanem a faragott kökereteket felhasználta és beépítette az újonnan kialakított felső védőfolyosóba, de ezt megelőzően a déli fal alsó részén is hatalmas nyílást alakított ki és a nyugati falazatba két nagyméretű ágyúlőrést vágott. (A folyosó éppen elhúzó fölöttük, ahogy a homlokzati rajzon is látható!)

A déli falban szélesebb, (2,33 m), a nyugati és északi oldalon jóval keskenyebb (1,56 m), boltozott folyosót alakítottak ki. Feltehetően a természetes védelem adta

a lehetőséget, s ezért a folyó felőli déli oldalon a Perényi-kori keretek felhasználásával három ablakot helyeztek el, a stratégiailag érzékeny nyugati és északi oldalon már egyszerű lőrészekkel biztosították a védelmet. Az így létrejött védőfolyosóba az új síkfödémeket kapott ebédlő palota délkeleti sarkából lehetett feljutni, de feltehetően az északnyugati sarokból is elérhető volt, egyszerű kőkeretes, reneszánsz ajtókon keresztül. (Ezek az ajtók maradtak eredeti helyükön.)

A dolgozat témáját képező bekarcolások a délnyugati sarokban kerültek elő, egyrészt a déli oldalra nyíló ablak belső falsíkján, lakat és a törökös alak környezetében, másrészt a nyugatra nyíló íves kis csonka ablak északi kávján, a vár bekarcolás.⁶

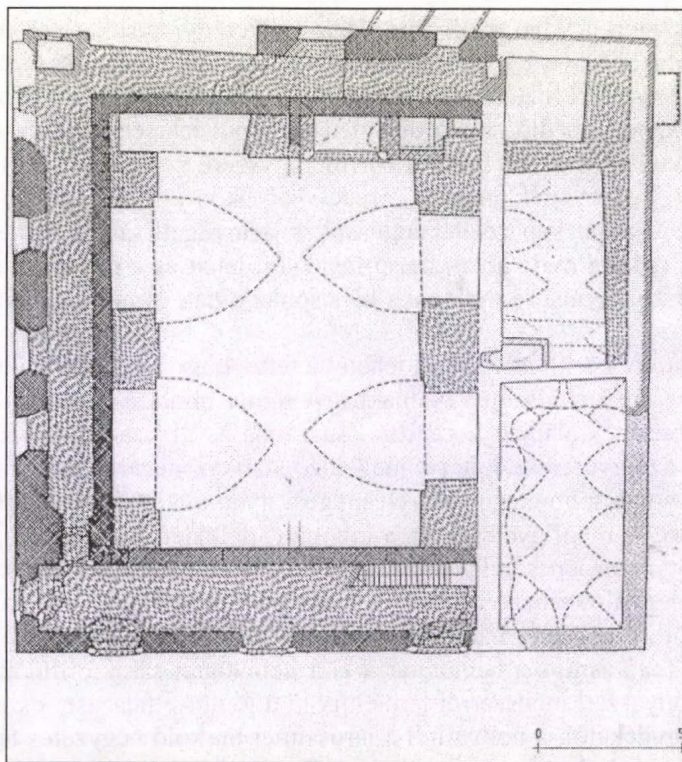
A Vörös-torony körüli állványzat lehetővé tette, hogy a külső falsíkról bebontsunk a déli két szélső elfalazott vakablakba. A tömör elfalazás törtkőből készült, a habarcs összetételének alapján Lorántffy Zsuzsanna XVII. század második felének építkezéséhez, az ágyúterasz építését megelőző statikai megerősítéshez kapcsolható. A kibontás során többretegű meszelés, égési nyomokat mutató kávak, könyöklők kerültek elő. A megfigyelések és a kibontott délkeleti falsarok megerősítette, hogy a folyosót a mai lépcsőfeljárat helyéről közelítették meg, s a járószintje megegyezik a jelenlegi alsó pihenőszinttel. Feltehetően lépcsőfokkal emelték a szintet a déli nyílás fölött, s ezáltal a harmadik nyílásnál magasabbra került a járószint. A teljes mértékű feltárássra, s a bemutatásra is a délnyugati sarokfordulóban volt lehetőségünk. Bányászati módszerrel termeltük ki a tömör elfalazást, s szabadítottuk ki a boltozat töredékétől, a boltváltól a járószintet burkoló négyzetes tégláig a folyosó szakaszát. A boltvált a járószinttől 1,70 m-ről indult, s a sérült, elpusztult boltozat magassága így csak becsülhető. A folyosó belmagassága cca 2,5 m lehetett. A nyugatra néző kis íves ablak északi kávjának kibontása az északra nyíló íves reneszánsz kőkeretelésű kisajtó feltárását is eredményezte, mérete: 1,84 magas, 1,1 m széles. Mindkét szárkövén kőfaragójegy. Az egyszerű profillal tagolt keret hasonmása a bejárat szint ún. őrség szobájában is fellelhető (árnyékszék ajtó).

Ezt az ajtót eredeti helyén „in situ” falazták be, még a küszöb köve is előkerült. Az ajtó kapcsolta össze a déli és nyugati folyosót.

A helyreállítás során a nyugati és északi folyosószakaszok kutatására is lehetőségünk nyílt, melyeknek befalazott lőrésai láthatók a homlokzaton. A nyugati oldal folyosóját az első lőrésig, mintegy 6,5 m-en kibontottuk, s ezzel érzékelhető a déli és a nyugati szakasz funkcionális különbözősége, amint erre fentebb is utalás történt.

Az északi, várudvar felőli szakaszon az északkeleti sarkon bontottunk be. Ezen a homlokzaton mára csak két lőrés maradt, s a homlokzaton a külső fal lepusztulásával a folyosó belső fala látható a visszaugrott falsíkon – a falsík visszaugrása megfelel a folyosó szélességének.

⁶ Régészeti Füzetek 1988., 1991.

A torony II/a szintjének alaprajza

A második emeleti nagytermet, vagy öreg palotát három oldalról védelmi céllal, a földémben húzódó folyosóval látták el, feltehetően Perényi Gábor vagy Dobó Ferenc idejében. A nyugati homlokzat kis íves ablaka, saroklevél motívumával Perényi Gábor építkezéseihez köthető. Bár az építkezésekre vonatkozó írott forrásokkal nem rendelkezünk, mégis a XVI. század végének katonai helyzete, a török és tatár hadak támadásai veszélyeztették a várost (1599), ami indokolja mind a város erősítését, mind a torony védelmi erejének növelését. Mindenesetre már 1612–13-ban felvett leltárak azt tanúsítják, hogy a nagyterem környékén olyan helyiségek voltak, melyek a keleti lakóterekkel nem azonosíthatóak, de elképzelhetőek a II/a szinten.

A védőfolyosót az 1656-os nagy építkezés szüntette meg, amikor az ágyúállások számára az újabb szint terhelése miatt, statikai célból elfalazták, s az öregpalotát fiókos dongaboltozattal, a keleti lakóterek keskeny falait melléfalazásokkal, harántívekkel erősítették.

A védőfolyosó DNy-i kis íves reneszánsz ajtaja

Meglepetésként hatottak azok a bekarcolások, melyek a délnyugati forduló megszélésében láthatók. Közülük is kiemelkedő egy várbekarcolás, török alak sátorral, és lakatok.⁷

Eddig ismeretlen várbekarcolás befoglaló mérete, szélessége 24, hossza 48 cm. Legszenbetűnőbb a sátortetővel lefedett magas torony, íves bejárattal, fölötté nagyméretű órával, a sátortető alatt nyitott körüljáró, melyet oszlopok és kettős korlát hálósan tagol. A gúla csúcsán gombos rúdon háromszögű zászló leng. A to-

⁷ MNM Adattár 88–99.

rony másik oldala mintegy tükörkép, eltérés a kicsit szélesebb kapu, és kissé oválisra sikeredett, s tagolatlan óraformában mutatkozik, mindegyiken öt óra olvasható. A zászlórúdon itt nem leng zászló. A torony két oldala kiterítve jelenik meg, s ezekhez kapcsolódik a féleresztes lefedésű külső fal és gyilokjáró, kisebb tornyai sáttortetővel és gombbal, illetve kereszttel végződnek. A perspektivikus ábrázolás a falak csatlakozását is érzékelteti a torony mögött. A kapuhoz vezető út sematikus vonalrajz, tükörképrajz elnagyolt, s a későbbiekben leegyszerűsödött formában meghosszabbították.

Hasonló karcolat ismert 1576-ból a gyulafehérvári székesegyházból, toronnyal és tornyos várfallal, hasonló csúcspízzel, mely a székesegyházat ábrázolja.⁸

Formája, arányai, részletei alapján joggal feltételezhetjük, hogy az őrt álló katonára nem csupán firkált, hanem a pataki vár XVI. század végi, XVII. század eleji állapotát karcolta be a meszelt falfelületbe. Ezáltal eddig ismeretlen várábrázolás birtokába jutottunk, mely jól összekapcsolja a vár 1560 és 1685-ből fennmaradt, ismert ábrázolásait, mellettük egy „köztes” állapotra utaló ábrázolással gazdagodtak ismereteink.⁹

A déli falon nagyméretű (magassága 59 cm, szélessége 77 cm) bekarcolás témája kissé megmozgatja a fantáziát. Gyakorlatlan a rajzoló s nagyon leegyszerűsített befoglaló formákkal dolgozik, négy vízszintes tagolással osztja a mezőt, az alsóban középre bejáratot rajzol a talajra, mely szögletes formát íves áthidalással, s fölötte vonalkázással, farkasfoggal díszít.

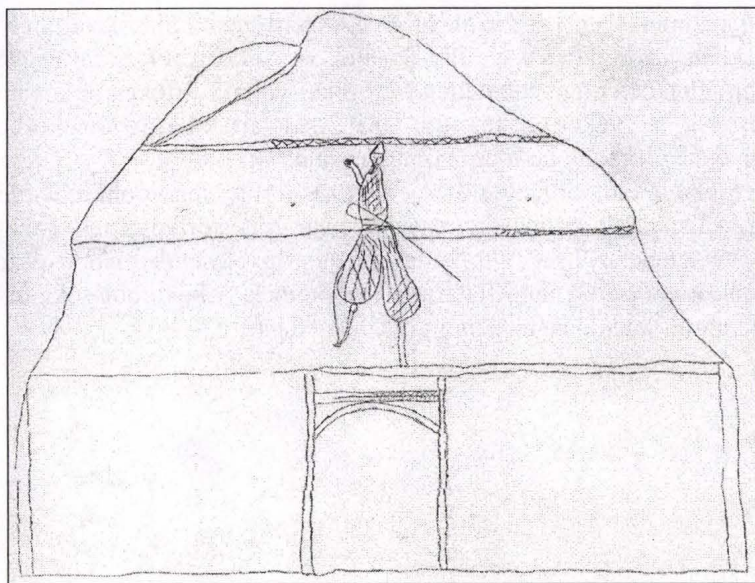
A bejárat fölé emberalak kerül, aránya megegyezik a bejáratral, igazán úgy értelmezhető, hogy benn van a térben, mert enyhén íves vonallal lezárt a kétsávú mező. Az elválasztó vonalak farkasfog díszítéssel hangsúlyozottak, s mivel balról jobb felé húzódik (nincs végig), feltételezzük, hogy a rajzoló balkezes volt! Az ember viselete, különösen csúcsos süvege, bő, térdig érő bugyogója és lábbelije, törökös. Bajuszt és kecskeszakállt visel. Fegyverét bal oldalán hordja, kivont kard, míg jobbát felemelve tartja. Ruházatát rácsos vonalkázással hangsúlyozta a rajzoló. Feje felett íves lezárási és keskenyedő a legfelső mező. Török miniatűr ábrázolásai mutat rokonságot, így formája, s részletei alapján török harcost és sátrát ábrázolt a rajzoló, esetünkben az őrszolgálatot teljesítő katonára.¹⁰

Lehetséges, sőt az sem kizárt, hogy élményét a török elleni háború valamely csatájában szerezte, s ezért jeleníti meg a falfirkán.

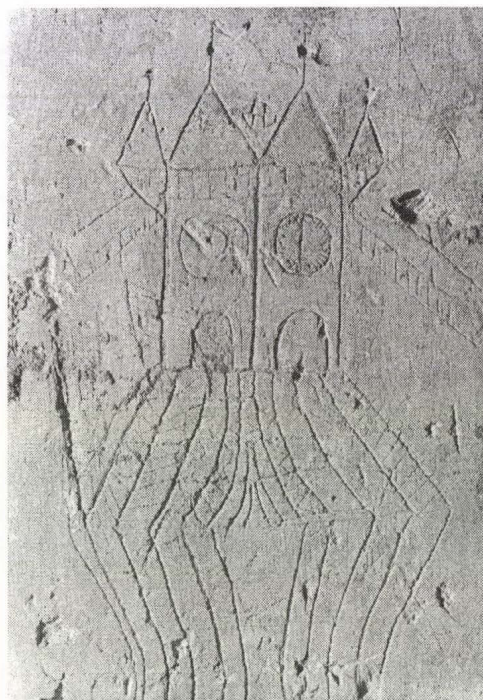
⁸ Az analógiára Vámosi Katalin hívta fel figyelmem, szívességét köszönöm. ENTZ GÉZA: A gyulafehérvári székesegyház. 1958. 41–42.

⁹ L. KATONA IMRE: A sárospataki Rákóczi-vár ismeretlen XVII. századi ábrázolása az Iparművészeti Múzeum habán gyömbértartóján. HOM Évkönyve V. 320–326.

¹⁰ FEHÉR GÉZA: Török miniatűrök 1978.

Falkarc, török sátor és alak ábrázolásával

Várbekarcolás

Falkarc – lakatok

Végül szólnunk kell még azokról az egyszerű bekarcolásokról, melyek a mindennapjaikban használatosak voltak, lakatok és patkó. Ezek a vastárgyak a várak mindennapi életének elengedhetetlen tartozékai voltak. Értékeiket kovácsolt vasládákban őrizték, melyeket nagyméretű lakatokkal zártak be. A lópatkó befejezetlen rajza talán éppen a szolgálat megszakítására utal.¹¹

Összefoglalva elmondhatjuk, hogy a Vörös-torony legutóbbi műemléki helyreállításához kapcsolódó kutatások nemcsak a vár építéstörténetének, ismereteink újraértékelését tették szükségessé, hanem a megfigyeléseink tovább gazdagították, finomították a vár eddig még feltáratlan értékeinek, a bekarcolásoknak, falfirkáknak bemutatását, jelentőségükre irányítva a kutatást.¹²

¹¹ A füzéri, diósgyőri várátások kovácsoltvas leleteit.

¹² A rajzokat SZEKÉR GYÖRGY és KISS MÁRIA, a fotókat VÁRADI LÁSZLÓ készítette. Köszönet érte.

VERES LÁSZLÓ

Zemplén vármegye céhes kézművesipara a 19. század elején

Zemplén ipartörténetének irodalma igen gazdag.¹ A feldolgozások többsége természetszerűleg egy-egy iparág bemutatásával foglalkozik, vagy pedig egy adott település iparfejlődésébe enged bepillantást.² Zemplén vármegye kézművesipartörténetének legátfogóbb, s szinte teljes mértékben levéltári kutatásokon alapuló feldolgozását *Román János* szolgáltatta.³ Kutatásának eredményei két szempontból is egyedinek minősíthetők. Egyrészt hatalmas tényanyagot kínál számunkra a 16–17. század időszakából, és betekintést enged az egyes szakmák történetébe, a technológiai folyamatokat is megismertetve. Másrészt pedig a tényanyag elemzésével az északkelet–délnyugat irányban hosszan elnyúló vármegye kézművesipartörténetének általános tendenciáit vetíti elénk. Ez utóbbi során egy nagyon figyelemre méltó megállapítást tesz a céhekre vonatkozóan. Mint az utóbbi időben egyre többen, ő is tanúbizonyságot tesz amellett, hogy a céhek története az iparfejlődésnek csupán egy területe, amely sok szempontból látványos vonulata ugyan, de nem feltétlenül meghatározó eleme. Az országban sok helyütt, de különösen Zemplén vármegyében – és annak legfejlettebb területén, Tokaj-Hegyalján – bizonyíthatóan a termelési és értékesítési egyensúly felbomlása következtében jöttek létre a céhek. Vagyis, akkor vált szükségessé a szakmai, gazdasági és erkölcsi összetartozás jogi körülhatárolása, amikor már az egyes mesterségek képviselői többet termeltek, mint amennyit értékesíteni tudtak az adott termelési viszonyok között, az adott termelési árak mellett.

Román János nagy jelentőségű feldolgozásában 49 Zemplén vármegyei céhalapítást bizonyít, 20 iparágban levéltári források és szakirodalmi adatok alapján.⁴ A

¹ A bőséges irodalmat I. JANÓ ÁKOS: Sárospatak és vidéke helytörténeti és néprajzi irodalma című bibliográfiában. Miskolc, 1987. Documentatio Borsodiensis VI.

² A megjelent feldolgozások sokaságából kiemelésre érdemes: BODÓ SÁNDOR: Mezővárosi és falusi kézművesség Észak-Magyarországon. In: Paraszti társadalom és műveltség a 18–20. században II. Mezővárosok. Szolnok, 125–140.; TAKÁCS BÉLA: A Zempléni-hegység üvegutái. Budapest, 1968.; ROMÁN JÁNOS: Zemplén megye XVI–XVII. századi iparának szakmai és mesterségei, különös tekintettel a Hegyaljára. Borsodi Történelmi Könyv, Miskolc.

³ ROMÁN JÁNOS: Zemplén megye falusi és mezővárosi iparának termelési viszonyai a XVI–XVII. században. In: MAKKAI LÁSZLÓ (szerk.): Jobbágyletek és parasztgazdaság az örökös jobbágyság kialakulásának korszakában. Tanulmányok Zemplén megye XV–XVII. századi agrártörténetéhez. Budapest, 1966. 563–632.

⁴ ROMÁN JÁNOS i. m. (1966.) 585–587.

céhalapítások számbavételekor nagymértékben támaszkodott *dr. Visegrádi János* újhelyi piarista tanár feldolgozására.⁵ Visegrádi azoknak a céheknek a létezését fogadta el, amelyeknek voltak alapítólevelei, vagy a megsemmisült alapítóleveleknek bizonyíthatóan hiteles másolatai. A piarista tanár 45 cég eredeti, vagy másolatban lévő privilégiumát bányászta elő a levéltárakból, amelyeket a 16–18. században alapítottak. Ezek az alábbiak:

	Alapítólevél kelte
Bodrogkeresztúr	
csizmadiacég	1721
szabócég	1726
Gálszécs	
vargacég	1633
szabó- és szűcscég	1747
Homonna	
mészárosceg	1630
szűcscég	1640
csizmadiacég	1642
fazekascég	1679
takácsceg	1679
vargacég	1679
lakatosceg	1718
Olaszliszka	
csizmadiacég	1647
szűcscég	1647
szabócég	1648
Mád	
szabócég	1724
csizmadiacég	1724
Nagymihályi	
szabók, gombkötők és szűcsök	
közös céhe	1674
mészárosceg	1677
csizmadiacég	1698
Sárospatak	
csizmadiacég	1598
lakatosceg	1613
szíjgyártócég	1616
kovácsceg	1648
gombkötőceg	1709
szabócég (az újhelyiekkel közösen)	1569
kispataki vargák céhe	1609
fazekascég	1723

⁵ VISEGRÁDI JÁNOS: Zemplén vármegyei céglevelek. A sátoraljaiújhelyi Római Katolikus Főgimnázium Értesítője 1908–1909. Sátoraljaiújhely, 1909. 3–29.

	Alapítólevél kelte
Sztropkó	
összes céh egyetemes alapítólevele	1575
Tállya	
csizmadiacéh	1642
vargacéh	1695
szabócéh	1727
Tokaj	
sebészek céhe	17. század vége
lakatos-, szíjgyártó- és csiszárcéh	1610
csizmadiacéh	1647
szabócéh	1616
gombkötőcéh	1751
Terebes	
csizmadiacéh	1692
Sátoraljaújhely	
szűcscéh	1603
vargacéh	1639
asztalos-, lakatos-, kocsigyártó- és üvegescéh	1727
Varannó	
szabócéh	1569
vargacéh	1570
csizmadiacéh	1725

Román János és Visegrádi János kutatási eredményei lényeges eltérést mutatnak. Ez önmagában természetes lenne a kutatási intervallumokat szem előtt tartva, hiszen Román a 16–17. századi, Visegrádi pedig a céhek létezésének teljes időszakára vonatkozó dokumentumokat tanulmányozta. Azonban csak a 16–17. századi céháállításokat vesszük figyelembe, akkor még jelentősebb az eltérés. Román 49 céhalapításával szemben Visegrádi csak 31 céh létezését tudta a meglévő privilégiumok alapján kimutatni. A két kutató közléseit tanulmányozva megállapítható, hogy Román János több esetben egy-egy céhnél két alapítási időpontot is felmutat. Így kétszer szerepelteti a homonnai szabó- (1569, 1609), a nagymihályi tímár- (1654, 1677), és a sztropkói vegyescéhet (1575, 1583). Homonnán (csapócéh 1630), Nagymihályon (kerékgyártócéh 1698), Sárospatakon (borbélycéh 1607, kaszáscéh 1661), Tállyán (sarukészítő céh 1695), Tokajban (gombkötőcéh 17. század vége), Újhelyben (szabócéh 1569, csizmadiacéh 1686) sorakoztat elő olyan céhalapításokat, amelyeket Visegrádi János nem ismert. A két kutató céhalapításokra vonatkozó vizsgálatait összevetve azt szűrhetjük le, hogy Zemplén vármegyében a 16–17. században 45 céh működött 11 településen, s ezek száma a 18. században 55-re növekedett, immáron 13 helyen látva el feladatukat.⁶ A céhek számán kívül még az iparostestületek területi elhelyezkedése is egy fontos következtetésre nyújt

⁶ Meg kell jegyeznünk, hogy a céhalapítások időpontjára vonatkozóan Román János és Visegrádi János adatai eltérőek. Pl. Román János a sárospataki fazekascéh alapítását 1572-re teszi, Visegrádi pedig 1723-ra.

alkalmat. A 13 zempléni mezővárosban a vegyes céheket is figyelembe véve a 16–18. században mintegy 20 mesterség jutott el a céhalapításig. Észak-Zemplénben Varannó és Homonna iparosai jártak élen a céhszervezésben. Mellettük még léteztek iparos érdekvédelmi szervezetek Gálszécsen, Sztropkón és Terebesen, de összességében jóval kevesebb, mint az említett két mezővárosban. Dél-Zemplén mezővárosaiban – valamennyi hegyljai mezőváros – 25 céhszervezet volt, vagyis a települések számát figyelembe véve valamivel kedvezőbb az arány, mint Észak-Zemplénben, ahol döntő részben a ruházati ipar képviselői alkották az iparostestületeket (varga, szabó, szűcs, csapó, takács, tímár, csizmadia). A szolgáltatóipart csak a fazekasok, kerékgyártók képviselték. Tokaj-Hegyalján már erőteljesebben jelen volt a szolgáltatóipar (az észak-zempléniekén kívül üveges, asztalos, lakatos, órás, borbély, kocsigyártó), ám valószínűleg annak is köszönhető, hogy a bor értékesítése átlagon felüli megélhetési lehetőséget biztosított az itt élőknek. Meg kell még említenünk azt is, hogy sajátos módon Zemplén északi és déli részén egyaránt csak a mészárosmesterség jutott el az élelmiszeriparban a céhszerveződésig.

A céhprivilegiumok alapján szembetűnő, hogy a zempléni iparos szervezetek csupán alig ötöde 18. századi alapítású és hiányoznak a 19. század elején létesült céhek. Joggal vetődik fel a kérdés, hogy valós képet szolgáltatnak az eddigi kutatások? A magyarországi céhek megszüntetésére, vagy legalábbis a céhek számának csökkentésére a 18. században többször történtek kísérletek. A bécsi udvar helyesnek minősíthető gazdaságpolitikai elképzelései azonban nem igen jártak sikerrel. A 18. század és a 19. század eleje kedvezett a céhek alapításának, egyes kutatók e korszakot a céhrendszer másodvirágzásának is nevezik.⁷ Több, Zemplén ipartörténetével foglalkozó írás bizonyítja, hogy e vármegyében sem múlt el nyomtalanul a céhek másodvirágzásának kora, és az említett 20 szakmai szerveződésen kívül jóval több létezhetett itt is. A valós kép felvázolásához a 19. század eleji zempléni céhes kézművesipar részletesebb bemutatása nyújt segítséget. A 19. század elején ismét a gazdaságpolitikai érdeklődés központjába kerültek a céhek. Az elképzelések szerint reális helyzetképet kellett alkotni az iparosok számbavételét követően, megoldási javaslatokat kellett kidolgozni a céhes ipar gondjainak megoldására, mely során eszközként jött számításba elsősorban a testületek fenntartási költségeinek csökkentése, elviselhetővé tétele, a vegyes céhek létesítése és a céhek életének újbóli szabályozása, új céhalapító levelek kiadásával. Az előírásoknak megfelelően Zemplén vármegye is létrehozta a maga bizottságát, amely 1829-ben egy nagyon részletes kimutatást készített a megye céhes kézművesiparáról és a konkrét helyzetet értékelve tett javaslatot a céhek reformjára.⁸ A vizsgálatok során 19 településen vettek számba céhes iparosokat a környékbeli landmeisterekkel együtt, külön kimutatást készítve a zsidó iparosokról és a kontárokról is. A terjedelmes összeírás

⁷ DOMONKOS OTTÓ: *Magyarország Néprajza III. Kézművesség*. Budapest, 1991. 17.

⁸ Borsod-Abaúj-Zemplén megye Levéltára, Zempléni Lt. IV–1001/p./40. Deputatiók Ao. 1829. iratanyag adatait hasznosítom a továbbiakban.

adatait összegezve 3887 céhes iparos tevékenykedett Zemplén vármegyében szakmánkénti csoportosításban, az alábbiaknak megfelelően:

	Mester	Segéd	Inas	Összesen
szabó	328	63	55	446
magyar csizmadia	876	117	137	1130
német csizmadia	101	44	38	193
kalapos	33	6	6	45
szűcs	130	30	18	178
gubás	36	10	12	58
gombkötő	29	16	5	50
festő	29	4	2	35
takács	86	3	6	95
tímár	174	45	28	247
mézeskalácsos	5	2	–	7
zsemlyesütő	8	3	4	15
mészáros, hentes	52	27	4	83
kőmetező, faragó	7	2	1	10
téglavető	4	2	2	8
kőműves	41	96	6	143
ács	108	16	29	163
üveges	18	7	5	30
kerékgyártó	71	11	10	92
bodnár	230	70	62	362
esztergályos–csutorás	4	–	–	4
ötvös	3	1	–	4
sárgarézöntő	3	–	–	3
vörösrézöntő	5	2	1	8
bádigos	5	1	–	6
lakatos	53	17	7	77
kovács	166	35	35	236
szíjgyártó	30	6	5	41
nyereggyártó	15	1	1	17
köteles	33	10	6	49
rostás-szítás	10	–	–	10
fésűs-csutorás	20	2	7	29
szappanos	13	–	–	13
órá	9	–	–	9
Összesen	2737	659	491	3887

Az 1829. évi céhes iparosokat számba vevő kimutatás többféle vizsgálathoz szolgálhat segítségül. Számunkra most elsősorban azok az adatok lényegesek, amelyek a céhes ipar általános helyzetképek felvázolásához szükségesek. A kimutatásban 34 mesterség szerepel, tehát lényegesen több, mint ahány a 16–18. századi céhprivilegiumok alapján kimutatható volt. Ez arra enged következtetni, hogy olyan mesterségek művelőit is számba vették, akik Zemplénben 1829-ig nem szerveződtek céhekbe, háziiparszerűen végezték tevékenységüket, mint pl. a bodnárok, téglavetők, kőfaragók, vagy pedig más megyebeli céhek vidéki mesterei voltak. Így pl. a sárga- és vörösrézöntők, rostások, szítások, esztergályosok stb. Feltűnő, hogy az összeírásban nem szerepelnek fazekasok, pedig köztudomásúan a táj nagy múltú fazekasközpontokkal rendelkezett.⁹ Nyilvánvalóan ez valamilyen hibán, tévedésen alapul. Mind a mesterségek számát, mind pedig az iparúzők létszámát tekintve a ruházati ipar dominált, mint a 16–18. században is. Azonban mellettük már jelentőssé vált a fémfeldolgozó és a fafeldolgozó szolgáltatóipar, melynek csak egyes mesterségeit fedezhettük fel a korábbi időszakokban. A 16–18. századi céhprivilegiumok alapján feltételezhető, hogy a szakismereteket igénylő építőipari tevékenységet idegen, elsősorban felvidéki mesterek végezték komolyabb építkezéseknél. A 19. század elején már az építőipart nagyszámú iparos képviselte Zemplén mezővárosaiban, hiszen az ácsok, kőművesek, üvegesek száma majdnem annyi volt, mint a fémiparban tevékenykedőké, köztük a fontos feladatokat ellátó kovácsoké. Nagyon fejletlennek látszik a számadatok tükrében az élelmiszer- és a vegyipar. Az utóbbinál teljesen hiányzik a gyertyaöntő mesterség. Ebből következően úgy tűnik, hogy a mosás, tisztálkodás során nélkülözhetetlen szappan és a világítás fontos eszközének számító gyertya készítése háziiparszerűen történt.

Az egyes mesterségek képviselőit településekhez kötve a korábbi századokban tapasztalt arányok módosulását észlelhetjük.

A 100 főnél több céhes iparosságú zempléni mezővárosok 1829-ben

Sátoraljaújhely	643 fő
Homonna	389 fő
Tállya	307 fő
Tokaj	229 fő
Sárospatak	177 fő
Mezőnagymihály	148 fő
Varannó	147 fő
Sztropkó	137 fő

⁹ L. ROMÁN JÁNOS: A sárospataki kerámia. Magyar Népművészet XXI. Budapest, 1955.

Annak ellenére, hogy az észak-zempléni városok iparos népessége látványosan megnövekedett, a 19. század elejére Dél-Zemplén lett a megye céhes iparfejlődésében meghatározó, ahol az összeírt iparosok kétharmada tevékenykedett. Az itteni mezővárosok közül is Újhely vált fontos ipari központtá. Iparosainak száma majdnem annyi volt, mint Pataké, Tállyáé és Tokajé együttvéve.

Az 1829. évi Zemplén vármegyei kimutatás jól példázza azt is, hogy a kézművesipari tevékenység kevés ember számára nyújtott biztos megélhetést. A céhes mesterek száma több mint kétszerese volt a segédekének és inasokénak. Feltűnően alacsony volt az inasok száma. A mesterek nagyobb része egyedül dolgozott, vagy legfeljebb 1 segéddel. Csak olyan szakmákban alkalmaztak több segédet és inast, ahol a munkavégzés jellege nagyobb létszámot követelt meg, mint pl. az építőipari, vagy fémfeldolgozó tevékenységeknél.

A céhes ipar helyzetét felmérő bizottság feladata volt az is, hogy információkat gyűjtsön az egyes településeken működő céhekről. A bemutatott céhprivilegiumok és a tanúvallomások alapján megközelítőleg az a kép bontakozik ki előttünk, amelyet Román János és Visegrádi János felvázoltak, vagyis a céhek 16–18. századi alapításúak voltak és néhány esettől eltekintve funkcionáltak, az alábbi létszámú iparosokat tömörítve (a felsorolásban a fazekascéhek nem szerepelnek, mivel az 1829. évi kimutatás nem közöl a mesterségre vonatkozó adatokat):

	Létszám (fő)
Bodrogeresztúr	
csizmadiacéh	25
szabócéh	25
Gálszécs	
vargacéh	15
szabó- és szűcscéh	16
Homonna	
mészárosceh	26
szűcscéh	34
csizmadiacéh	126
takácsceh	63
vargacéh	0
lakatosceh	5
Olaszliszka	
csizmadiacéh	30
szűcscéh	3
szabócéh	10
Mád	
szabócéh	10
csizmadiacéh	35

	Létszám (fő)
Nagymihály	
szabó-, gombkötő- és szücsceh	36
mészárosceh	6
csizmadiaceh	55
Sárospatak	
csizmadiaceh	71
lakatosceh	10
szíjgyártóceh	7
kovácsceh	9
gombkötőceh	4
szabóceh	36
vargaceh	0
Sztropkó	
vegyescéh	42
Tállya	
csizmadiaceh	145
vargaceh	0
szabóceh	33
Tokaj	
lakatos-, szíjgyártó-, csiszárcéh	8
csizmadiaceh	75
szabóceh	42
gombkötőceh	8
Terebes	
csizmadiaceh	29
Sátorajjájhely	
szücsceh	20
vargaceh	0
asztalos-, lakatos-, kerékgyártó- és üvegescéh	2
Varannó	
szabóceh	15
vargaceh	0
csizmadiaceh	35

A kimutatásból érzékelhető, hogy a vargamesterség lényegében megszűnőben volt, hiszen csak egyedül Gálszécsen éltek még ilyen mesterek. A szabó- és csizmadiacehek minden településen nagy létszámúak voltak. Viszont több iparostestületben sokszor a tízet sem érte el a mesterek száma. A működő zempléni céhek 995 iparost tömörítettek magukba, ami azt jelenti, hogy Zemplén vármegye kézművesiparosainak több mint kétharmada kívülrekedt. 19 mesterségnek egyáltalán nem volt szervezete.

A céhes ipar megreformálására felállított vármegyei bizottság a kézművesek számát és a meglévő céhek helyzetét tekintve arra a logikus következtetésre jutott,

hogy olyan vegyes céheket kell alapítani, amelyekben a rokonszalmák művelői helyet kaphatnak. A bizottság az egyes települések adottságaihoz igazodva dolgozta ki elképzeléseit, melyek megvalósulásának bemutatása és életképességének értékelése külön feldolgozást igényel.

Zemplén vármegye 19. század eleji kézművesiparának helyzetéről összegezőképpen megállapíthatjuk, hogy az elmúlt századokhoz képest többszörösére növekedett az iparosok száma. A kézművesipar-fejlődés centruma áthelyeződött a hegyaljai mezővárosokba. A 19. század elején még mindig a 16–18. századi alapítású céhszervezetek biztosították a termelés, értékesítés szabályozásának kereteit, s új céhalapítások hiányában 19 iparág mintegy 2,5 ezer művelője rekedt a céhszervezeteken kívül. Zemplén vármegye iparüggyel foglalkozó bizottsága a vegyes céhek felállításában látta a megoldást, ami nem jelentett végső megoldást a válságban lévő céhes iparban, csupán néhány évtizedre elodázta a legégetőbb kérdéseket.

Teller István grafikája

CSORBA CSABA

Kép és történelem

Gondolatok Kazinczy metszetgyűjteménye ürügyén

1. Bevezető

Zemplén vármegye levéltárának egyik különgyűjteményét Kazinczy Ferenc állította össze. Az ő eredeti kézírásában olvasható ma is az „Előintés. A jól vagy rosszul nevezetes emberek kézíratai aszerint érdemlik meg figyelmünket mint az ő arcképeik, magunk sem értjük, mint esik, de érezzük, hogy hozzájuk, a nem ismertekhez közelebb tétetünk, midőn képeiket látjuk, midőn illehetjük a papírost, melyen kezek nyugodott. S a hatás nagyobb, ha együtt látjuk az elhaltakat, bár a jókat a rosszakkal öszvekeveredve. De az sem rossz, szívünk még forróbb tisztelettel vonzódik a jók felé, midőn a gonoszoktól elborzad. Ezek voltak az okok, melyek által arra indítottam, hogy az efféléket kiszedjem a magok helyeikből s együvé köttessem itt, hogy midőn levéltárunk oly vendégeket látand belépni küszöbén, kik itt múlathatnak, gyönyörrel és haszonnal forgathassák végig a minden becset felülmúló Gyűjteményt. Kérkedés nélkül szabad említenem, hogy a képek, és a lemásolt és sok eredeti kézírások az én ajándékaim, által hoztam azokat Autographiai Gyűjteményemből, melyet a külföld is ismer. Bár amit itten kezdek, tovább is folytattassék. A maradék érdemli gondjainkat. Kazinczy Ferenc.”¹

Kazinczy nevezetes arckép- ill. történelmi metszetgyűjteményének csupán kis töredéke került Zemplén vármegye levéltárába, nagyobb hányadától pénzügyi nehézségei miatt megválni kényszerült. Felajánlotta ezeket (könyvtára egy részével együtt) a Debreceni Református Kollégiumnak. Mivel azonban az elzárkózott a vételtől, a Sárospataki Református Kollégium Könyvtárába került, vétel útján. A 30 kötetbe rendezett anyagból ma is megvan 29 kötet (eredetileg 1081 rézmetszetet tartalmaztak). A gyűjtemény legnagyobb része arckép (461), a városokat, várakat, csataképeket, tájakat ábrázoló metszetek száma 360, végül a számra legkisebb, azonban talán legértékesebb hányada térkép (119).²

¹ Zemplén vármegye levéltára. Sátoraljaújhely. Zemplén vármegye levéltára történetére és Kazinczy Ferenc levéltári működésére vonatkozó iratok gyűjteménye. Közli HÖGYE ISTVÁN: Kazinczy Ferenc és családjára vonatkozó iratok, dokumentumok Zemplén vármegye levéltárában. Sátoraljaújhely, 1990. 63–64.

² A metszetgyűjtemény ismertetése HARSÁNYI ISTVÁN: A Sárospataki Ref. Főiskola Metszet-gyűjteménye. Bp. 1911. Vö. SZ. KÜRTI KATALIN: Kazinczy és a debreceni művészeti élet. Széphalom III. Sátoraljaújhely, 1990. 95–118., CSATKAI ENDRE: Kazinczy és a képzőművészetek. Bp. 1983.

Amellett, hogy Kazinczy gyűjtötte a régiek kézírását (aláírását) őrző dokumentumokat, továbbá a régi nagyokat ábrázoló metszeteket, gondolt arra is, hogy saját korának jelesei (beleértve saját magát is) se maradjanak megörökítetlenül. Így írt erről egyik levelében 1802-ben Csokonai Vitéz Mihálynak: „Némely ember annyira szégyenli megvallani, hogy hiú, hogy magát nem festeti, ha reá módja van is. S egyszer elkapja a halál s a megmaradtak kesergik, hogy elveszett barátjoknak ezt az emlékeztető árnyékát nem bírják...”³ 1817-ben gr. Gyulay Lajosnak írja: „nekem gondom vala magamra...én 23-szor vagyok festve”.⁴ Figyelmet érdemel az a felfogása is, hogy eszményített, fiatalkori portrék (is) készüljenek, amelyek a jeles személyiségeket erejük teljében mutatják.⁵

Zemplén vármegye levéltárában kialakított autográf gyűjteménye egyes lapjaira Kazinczy megjegyzéseket is írt. I. Rákóczi György 1644. évi levelének a fejedelem saját kezével írt utóiratának rövidítéseit feloldotta, hozzátéve, hogy „kihagyá a vocalisokat, mint a keleti nyelvek íróji”.⁶ Az egyik arckép aláírását tévesnek minősíti, mivel az szerinte nem hg. Eszterházy Pált, hanem gr. Eszterházy Miklóst ábrázolja.⁷

Magyarázatokat fűzött Kazinczy a pecsétekhez is (jórészt országos főméltóságok, nagy történelmi családok címeres pecsétjeinek lenyomatait válogatta össze).⁸

Kazinczy azzal is törődött, hogy a vármegye a levéltár számára megvásárolja a legfontosabb történelmi szakkönyveket. Ezeket áttanulmányozta, s beleírta a kötetekbe megjegyzéseit, javításait, kiegészítéseit. Nagyon lényeges a történeti ábrázolások kritikájának története szempontjából a Nemzeti Múzeum 1818. évi, József nádor arcképét is közlő ismertetőjébe írott megjegyzése: „A későbbi időknek. József császári királyi hercegnek, országunk nádorának itt álló képénél hívebben festett képét óhajtani nem lehet. Úgy látjuk itt ezt a bennünket szerető s általunk imádtott unokáját a nagy Theréziának, mintha elevenen állana előttünk.”⁹

Kazinczy 1831. augusztus 23-án hunyt el kolerában. A vármegye adós volt 1826–1830 közötti levéltárnoki napibérével. Bodó Lajos táblabíró jelentése szerint ugyanis ezekben az években „nem folyvást ugyan, de még éjjelenként is sokat dolgozván s különösen a históriabéli tárgyakat 18 vastag kötetekbe összeszedvén bé is köttette s az eredeti írásokat a maga költségein szerzett képeknek oda való ragasztásával ékesítette. Amennyiben ebbeli munkálkodásai mint a Leveles Tárnak díszére, mint a közhaszonra bőven szolgálhatnának...”¹⁰

³ Idézi Sz. KÜRTI i. m. 108.

⁴ Uo. 108–109.

⁵ Vö. SZABÓ PÉTER: Kazinczy portré-esztétikája. *Ars Hungarica* 1983/2. 277–282.

⁶ HÖGYE ISTVÁN összeáll.: Kazinczy Ferenc és családjára vonatkozó iratok... Sátoraljaújhely, 1990. 65.

⁷ Uo. 66.

⁸ Uo. 70.

⁹ Uo. 97–98.

¹⁰ Uo. 101. Mindezért 360 napra szóló napibért javasoltak, ami 288 ezüst forintot tett ki (uo. 102.)

Mindezekből világos lehet az olvasó számára, hogy Kazinczy Ferencet a magyar történeti ikonográfia egyik legkorábbi művelőjeként is elismerés illeti.¹¹

2. A magyar történelem korai képes feldolgozása

Történelmünk legkorábbi képes feldolgozása a Képes Krónika, amelynek készítéséről a címlapon olvasható első mondat egyértelműen tájékoztat: „Az Úr 1358. esztendejében, áldozócsütörtök nyolcadába eső kedden (= május 15.) kezdtem ezt a krónikát a magyarok régi és legújabb tetteiről, származásáról és gyarapodásáról, győzelméről és merészségéről. Különféle régi krónikákból szedegtettem össze, átvéve helyes megállapításaikat és teljesen megcáfolva tévedéseiket...”¹²

A Képes Krónika a 14. század hasonló európai vállalkozásainak sorába illeszkedik. A franciák és az angolok ugyanígy elkészítették a maguk „képes krónikáját”, amelyek országuk történetét a kezdetektől feldolgozták, többnyire iniciálékba komponált ill. önálló képekkel ékesítve.

A 147. miniatúrával ill. iniciáléval díszített Képes Krónika ábrázolásait Csapodiné Gárdonyi Klára írta le a legrészletesebben.¹³ A miniatúrákat történeti-művészettörténeti szempontból ugyanekkor Dercsényi Dezső elemezte.¹⁴ Összefoglalóan a következőt állapította meg róla: „A Képes Krónika XIV. századi életünknek páratlan tükre.”¹⁵ Mindemellett azért azt sem hallgatta el, hogy például épületek (várak, városok, templomok) tekintetében nyugati sémák alapján készültek a Krónika képei.¹⁶ A címerábrázolásokat Bertényi Iván külön tanulmányban elemezte.

Mindezek után azt tapasztaljuk, hogy a Szilágyi Sándor szerkesztette milleniumi tíz kötetes országtörténetről kezdve (A magyar nemzet története) napjainkig minden képes történeti tudományos és ismeretterjesztő feldolgozás, valamennyi általános és középiskolai történelmi tankönyv a 10–14. századi magyar történelmet elsősorban a Képes Krónika miniatúráival ábrázolja. Ez a tény arra mutat, hogy a (középkori) képes ábrázolások forráskritikája Magyarországon sok vonatkozásban a történettudomány ismeretlen elemének számít.

¹¹ Kazinczy levéltárosi tevékenységére lásd HÖGYE ISTVÁN: Zemplén Levéltára. Sátoraljaújhely. H. n. 1985. (több kiadásban). Kazinczy Ferenc metszetgyűjteménye Zemplén Levéltárában. I–II. sorozat. Gyűjtötte és összeállította HÖGYE ISTVÁN. Sátoraljaújhely, 1992. a Kazinczy Ferenc Társaság kiadásában 50 metszetet közöl (HÖGYE ISTVÁN kísérő tanulmányával). A mindössze 500 példányban megjelent kiadvány azóta könyvészeti ritkasággá vált. E sorok írója tervezte Kazinczy sárospataki metszeteinek hasonmás formában történő közzétételét is, azonban erre már nem kerülhetett sor, mivel 1993-ban Borsod-Abaúj-Zemplén megyéből Budapestre távozott.

¹² A Képes Krónika hasonmás kiadását és fordítását a Helikon Kiadó gondozta. Bp. 1987. Az idézett rész BELLUS IBOLYA fordítása (uo. 5.).

¹³ Uo. 129–143. (A Képes Krónika kódexének leírása, története és illusztrációi)

¹⁴ Uo. 81–110. (A Képes Krónika és kora)

¹⁵ Uo. 98.

¹⁶ Uo. 97–98.

A középkori miniatúra-művészet gyakorlatának ismeretében egyértelmű, hogy a Képes Krónika képanyaga csupán az 1340/50-es évek tükre lehet. Sőt még az is kérdéses, hogy ennek az erősen behatárolt időszaknak is mennyiben lehet „hű” tükre.

Akik kritikátlan lelkesedéssel elárasztják a középkori tárgyú kiadványainkat a Képes Krónika miniatúráival, azok azzal érvelnek, hogy a történelmi események képi illusztrálása elengedhetetlen, s azzal kell beérnünk, amink van! Ha „hiperkritikus” módon „mindent” elvetünk, akkor „képi múltunkból nem marad semmi”, s ezt nem vállalhatjuk föl. A kiadók még mindehhez kereskedelmi érveket is felhoznak: az emberek igénylik a képeket, csak a látványos képekkel illusztrált könyv az igazán kelendő és az senkit nem érdekel, hogy valójában hiteles-e a kép, annál is inkább, mert bizonyos képfajták immáron egy évszázada „minden” könyvben benne vannak. Az emberek szeretik és keresik ezeket!

Az érvelések lefegyverzőnek tűnhetnek, az egyetlen gondot csupán az okozza, hogy semmi köze az érveknek a történettudományhoz. Az alapkérdés a következő: a történeti forráskritika azonosan ítéli-e meg a szövegek, a tárgyak és a képi ábrázolások valóságát, vagy sem? Lényegében ugyanis háromféle történeti forrás létezik: hiteles, részben hiteles és nem hiteles. Ha ilyen kategóriákba soroljuk be az írott (és a tárgyi) forrásokat, akkor semmi sem indokolja, hogy a képi forrásokkal kivételt tegyünk.

Tehát, ha például bizonyos királyainknak nem maradt fenn eredetiben egyetlen oklevele, pecsétje vagy pénze sem, nem tölthetjük be ezt a fájó űrt nyilvánvalóan nem hiteles ilyen típusú más korból származó forrásokkal. Ha egyes királyainknak elpusztult a sírjuk, az elpusztult sír (és valóságos földi maradványaik) helyett nem mutathatunk be más korból származó, nyilvánvalóan nem hiteles relikviákat úgy, mintha azok eredetiek lennének. Mindezek tekintetében a történettudomány (s a régészet) vita nélkül egyetért. Képi ábrázolások kérdésében azonban más a helyzet. Ebben a tekintetben lényegében a történeti forráskritika úgyszólván teljes hiánya jellemző a közép- és török korról foglalkozó magyar történettudomány egészére.

Egyértelműen le kell szögeznünk, hogy ha egy történeti tárgyú cikk, tanulmány vagy könyv adott kor ábrázolására nem hiteles ábrát (is) közöl, az lényegében meghamisítja a történelmet! Még akkor is hamisításról, a történeti tudat deformálásáról beszélhetünk, ha az ábrázolás mellé írt szövegben ott szerepel a kép készítésének ideje ill. az arra való utalás, hogy az valójában nem hiteles dokumentuma az adott kornak. Ugyanis a Képes Krónika igazán színpompás, szemet gyönyörködtető ábrái csakúgy, mint a múlt századi történeti festészet és szobrászat legkiemelkedőbb alkotásai (Feszty-körkép, Vajk megkeresztelése, a Szt. Istvánt, Szt. Lászlót és másokat ábrázoló szobrok, stb.) olyannyira lekötik az olvasó (néző) figyelmét, hogy a szöveg pontosító utalásaira nem is figyel. Pszichológiailag voltaképpen ugyanaz a helyzet, mint a dohánytermékeket reklámozó plakátok (képes hirdetések) esetében: A dohánytermék (márka) neve, s a reklámkép marad meg a néző emlékezetében (még akkor is, ha netán harcos antinikotinista), s nem a képhez vi-

szonyítva jó taktikai érzékkel a perifériára szorított „szükséges rossz” szöveg, ami arra utal, hogy a dohányzás káros az egészségre...

A mai ember Árpád fejedelmet olyannak látja (képzeli el), ahogyan őt Feszty Árpád, vagy Munkácsy Mihály, vagy ahogyan a millenniumi lovas szobor megjeleníti. Szent István a Képes Krónika miniatúráit, a koronázási palást ábrázolását vagy budai várbeli lovas szobrának alakját juttatja a legtöbb ember eszébe. A felsorolt ábrázolásokban annyi a közös, hogy történetileg egyike sem hiteles. A koronázási palást látszólag nem illeszkedik a sorba, hiszen egyértelműen Szt. István korabeli. Bizonyos elemei, az István kezében lévő lándzsa, országalma, s a fején lévő korona annyiban hitelesek, hogy ilyen hatalmi jelvényei lehettek első királyunknak.¹⁷ Csakhogy nem „pontosan ilyen” lehetett egyik sem. S nem „pontosan olyan” volt a ruhája, alakja vagy arca sem, mint a paláston látható. Nagyon egyszerű oka van ennek: A 6–14. századi európai keresztény művészek lényegében soha (!) nem törekedtek a valóság pontos, a mai fogalmaink szerinti természetű ábrázolására. Sem épületek, sem emberek, sem tárgyak tekintetében. Az ábrázolások stilizáltak, minden esetben „típust” jelenítettek meg, nem egyént, nem adott tájat, építményt, vagy tárgyat.

Ez azt is jelenti, hogy a Képes Krónika csak részben lehet „hű” tükre a 14. század közepének. A címképen Nagy Lajos alakja (s mellette álló udvari emberei) nyilvánvalóan nem portrészzerűen hitelesek egyetlen részletükben sem. Ugyanígy nem tekinthető ilyennek az apja, I. Károly alakja sem a Krónika miniatúráján.¹⁸ Az épületek és tárgyak tekintetében ugyanez a helyzet. Semmi okunk arra, hogy feltételezzük, Nagy Lajosnak lehetett olyan trónja, mint amilyeneken ülve a Képes Krónika ábrázolja. A királyi lakosztály sem olyan lehetett, mint a „Szent István születése” vagy a „Zách Felicián merénylete” jelenet elénk tárja. Természetesen sem a rozgonyi csata, sem az említett merénylet, sem a Bazarád elleni elkeseredett küzdelem a hegyszorosban nem tartalmaz valós elemeket, – fantáziaképek.

Az, hogy milyen volt a 14. század közepének viselete, fegyverzete, milyenek voltak palotáink kívülről vagy belülről, milyenek voltak használati tárgyaink, hiteles tárgyi emlékekből ismerhetjük meg. Ezeket a régészet tárta fel száz- és ezer-számra. Lehet, hogy nem annyira „látványosak” ezek, mint a megszokott színes képek, ám hitelesek. Igaz, hogy a régészet a teljesen elpusztult emlékeket nem ké-

¹⁷ Szt. István lándzsájának, mint hatalmi jelvénynek a különleges fontosságára legutóbb Bóna István, az MTA rendes tagja hívta fel a figyelmet 1999. március 18-án az MTA Felolvasó Termében tartott székfoglaló előadásában.

¹⁸ Az utóbbi időben a magyar történeti irodalom a Caroberto névre keresztelt első Anjou királyunkat – bár még mindig nem következetesen – kezdi I. Károlynak nevezni. A múlt században gyökeresedett meg a Caroberto magyarítása: Károly Róbert. Ez a valójában soha nem létezett, soha a középkorban le nem írt névforma aztán meggyökeresedett, s minden tankönyvünkben ez található meg. Holott e királyunk minden (!) oklevelében I. Károlynak nevezte magát: vö. KRISTÓ GYULA és MAKK FERENC vál., szerk. Károly Róbert emlékezete. Bp. 1988. Jellemző, hogy az új 200 Ft-os bankjegy is Károly Róbertként szerepel a neve. Ami legalább annyira abszurd, mintha Petőfi nevét visszaváltoztatnánk Petrovicsra! Ráadásul a főváros egyik fontos útját még ma is „Róbert Károly körútnak” nevezik...

pes újraalkotni. Viszont még ez a tény sem jelenti azt, hogy bizonyos részletek megismeréséről végképp le kell mondanunk. Az adott korból származó, velünk szomszédos, vagy valamiféleképpen kapcsolatban álló országok szerencsésen ép-ségben megmaradt hiteles emlékei jó analógiával szolgálhatnak.

A művészettörténész Dercsényi Dezső a Képes Krónikát a 14. század „páratlan” magyar tükrének véli. A megfogalmazás azonban valójában téves. Mert a Krónikának van „párja”: ez a 108 lapos Magyar Anjou Legendárium.¹⁹ Ez a „kép-regény” három gyűjteményben szétszóródva és megcsonkítva maradt ránk, mintegy egyharmada hiányzik. A legjelentősebb keresztény szentek (köztük a magyar föld szentjeinek) életét mutatja be. A királyi udvar hercegeinek (talán Andrásnak) oktatása céljából készíthették. Jól látható rajta például egy jellegzetes magyar kocsi ábrázolása, amelyhez hasonló középkori (pl. jánosréti) oltárképeinken is feltűnik.²⁰

A hiteles (egyénytett) ember- és viseletábrázolások a 14. századi sírköveken tűnnek fel először. Ilyenek magyarországi viszonylatban a fennmaradt pannonhalmi apáti sírkövek (Szigfrid apáté 1365-ből, Czudar László apáté 1372-ből), s külföldön egész sor sírkő.²¹

1488-ban Theobald Feger budai könyvkiadó a következő gondolatokkal vezette be Mátyás királyhoz intézett ajánlásában Thuróczy János mester latin nyelvű történeti művét, „A magyarok krónikáját”: „gondoskodtam róla, hogy Magyarország királyainak tetteit Felséged dicsőségére a legnagyobb gondnal és a leghibátlanabbul kinyomtassák. Igen csinos festett képeket is mellékeltem hozzá, hogy az olvasással járó fáradalmakat a képek változatossága enyhítse, s a könyv ezzel is kellemesebb legyen mindenki számára. Találkozzék tehát tetszéssel, felséges király, kíséreltem és elhatározásom...”²²

A krónika magyar fordításához írott utószavában Horváth János fontos megállapításokat közöl az illusztrációkról. A Krónika brünni kiadását 41 magyar vezér és király szöveg közti arcképével illusztrálták. Miként már Varjú Elemér is megfigyelte, valójában csak 36 nyomódúcot használtak föl a képekhez. Ennek tudható be, hogy a Péter királyt ábrázoló metszet elénk kerül, mint V. László király képmása, Sámuel király képét I. Ulászló képeként is viszontláthatjuk. Mindezt Horváth János a következőkkel magyarázza: „a nyomdász eleve számított rá, hogy az egyszerű körvonalas és kevés árnyékolással készült fametszeteket utóbb kiszínezzik, s az eltérő színezés az eredetileg azonos fametszetrajzokat szinte a felismerhetetlen-

¹⁹ Magyar Anjou Legendárium. Hasonmás kiadás. A bevezető tanulmányt írta, a legendaszövegeket összeállította és a kiadást sajtó alá rendezte LEVÁRDY FERENC. Bp. 1973. (szakmailag ellenőrizte DERCSÉNYI DEZSŐ!)

²⁰ Vö. KRISTÓ GYULA főszerk.: Korai magyar történeti lexikon (9–14. század). Bp. 1994. 423–424.

²¹ Vö. Károly Róbert emlékezete, Bp. 1988. Marosi Ernő válogatta képanyagában közölt sírköveket. Pannonhalmára legújabbban Mons Sacer. Pannonhalma 1000 éve. Pannonhalma, 1996. I. köt. 312–313.

²² THURÓCZY JÁNOS: A magyarok krónikája. Az 1486-ban Augsburgban nyomtatott, az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött ősnymtatvány színezett fametszeteinek hasonmásával illusztrálva. Ford. HORVÁTH JÁNOS. Bp. 1978. 12.

ségig megváltoztatja...”²³ Mindezek alapján nem csodálkozhatunk azon, hogyan összegzi a képek hitelességének kérdését Horváth János: „Az arcképek természetesen képzeletbeliek, helyenként azonban észrevehető, hogy a metszetkészítő a Krónika szövegének ismeretében alkotta meg metszetét.”²⁴ Az azonban, hogy pl. Attila hun nagykirály krónikabeli leírásának többé-kevésbé megfelel a metszet, nem jelenti azt, hogy bármely apró részletében is hiteles Attila-portré lenne. Annál is inkább, mert a Krónika Attilát bemutató szövegrésze maga sem hiteles!

„A Krónika egyetlen élő uralkodóról, Mátyás királyról emlékezik meg, akiről tehát a fametsző nem sablonos, hanem karakterisztikus, egyéni képet adhatott volna. Ez a karakterisztikum a fametszeten abból áll, hogy Mátyást egészen fiatalon, csaknem gyermekarccal, szakálltalanul és bodrosan csavarított hajjal ábrázolja. Mátyás király azonban a Krónika készültekor, 1488-ban, életének ötvenedik éve körül jár, tehát ez az ábrázolás sem mondható hitelesnek.”²⁵

Természetesen a csatajelenetek sem hitelesek, csupán azt mutatják, milyen volt a 15. század utolsó harmadában használt fegyverzet (no de erre vonatkozólag a Krónika ábráinál vannak pontosabb képeink, s jó néhány eredeti fegyver is). Mindezek után azt várnánk, hogy e fantáziaképeket mellőzik történeti tárgyú kiadványaink. Ám nem ezt teszik, hanem nyakra-főre „hasznosítják” a bőséges illusztrációs anyagot. Különösen bőségesen merít belőle az Officina Nova kiadásában 1993-ban (s később több kiadásban) megjelent, nagy sikerűnek mondható Királyok könyve c. kiadvány, amelynek képanyagát Rappai Zsuzsa válogatta.²⁶

A török kor időszakában a felhasználható ábrázolások száma a középkorhoz képest ugrásszerűen megemelkedik. Hazánk csaknem két évszázadon keresztül szinte folyamatosan csatatérnek számított, s ennél fogva a korabeli Európa figyelmének középpontjába került. Rölapok, majd újságok, könyvek garmadája ontotta a híreket magyar földről a szenzációra éhes nyugati olvasóknak. S nemcsak leírták az eseményeket, s azok főszereplőit, hanem igyekeztek minél több vonatkozást képekben is bemutatni. Csakhogy azok, akik e képeket készítették, ritka kivételtől eltekintve nemhogy Magyarországon nem jártak, de gyakran még a közelébe sem jutottak. Nem láttak sohasem eleven törököt, sem magyar katonát, sem magyar falut, sem magyar várost, még kevésbé várat. S ahol várostrom folyt, vagy nyílt ütközet, ott aztán végképp hiába keresnénk művészeket, akik megörökítik irónnal vagy ecsettel az eseményeket. A személyek ábrázolásai csakúgy, mint a helyszínek, az események, az építmények, többnyire fantáziaképek. Ezek a korabeli embe-

²³ Uo. 462.

²⁴ Uo. i. h.

²⁵ Uo. 462–463.

²⁶ GÁSPÁR ZSUZSA és HORVÁTH JENŐ szerk.: *Királyok könyve*. Bp. 1993. A rangos szerzői gárda (*Bertényi Iván, Kalmár János, Szabó Péter, Diószegi István*) kitűnő szövegeihez válogatott középkor- és török kori képek a történeti forráskritika teljes hiányáról árulkodnak. Csak reménykedhetünk abban, hogy a tervezett új kiadás más képanyaggal jelenik meg. Bár az effajta változtatás a kiadóknak nem érdeke, hiszen jelentős többletköltséggel jár. A történelem képi megghamisítása napjainkban nem számít bűnnek. Sőt a nagyon akadémikusodó szerző magára mairadhat „aggályoskodásával”.

rek hírigényét tökéletesen kielégítették, hiszen nemigen akadt, aki megcáfолhatta volna a messzi nyugaton a képek olykor feltűnően primitív bárgyúságát. Ezek a képek tehát csupán abból a szempontból tekinthetők történeti forrásnak, hogy azt mutatják, a korabeli Európa milyennek láthatta a magyar földet, az ott hadakozókat. Bizony erősen torz tükör volt...

Ám ezeket a képeket szinte kivétel nélkül, mint „hiteles” ábrázolásokat használja a szakirodalom és az ismeretterjesztő irodalom egyaránt, s ennek megfelelően a tankönyvek is. A régebbi reprodukciós kiadványok (Rózsa György: Régi várképek, ill. Csataképek) a könyvaukciók magas áron licitált sikerdarabjai, s az eredeti metszetek is az antikváriumok ill. aukciók egyre magasabb áron értékesíthető „kincsei”.²⁷ Rózsa György összeállításában jelent meg legutóbb a „Városok, várak, kastélyok. Régi magyarországi látképek” c. magyar–német–angol nyelvű igazán reprezentatív képes kiadvány, amely vegyesen tartalmaz 16–19. századi képes ábrázolásokat.²⁸ Dilich vagy Sibmacher hitelesnek nem tekinthető Pest-Buda ábrázolásai mellett Buják, Csesznek, Eger (1596), Fülek, Simontornya stb. képei is az egykori művészek fantáziájának szüleményei. Fülekről csak annyi megjegyzést olvashatunk, hogy a kompozíciónak a vár csupán „háttéré”, Simontornya „középkori eredetű mocsárvár” (ez sem felel meg így a valóságnak), s a megjegyzés: „Fekvése a vedután nem felel meg a valós helyzetnek”.²⁹ Aki látott hiteles Fülek, vagy Simontornya képet (jó néhány ilyen van a Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Képcsarnokában, amelynek Rózsa György évtizedeken keresztül a vezetője volt!), annak számára ordító a különbség a valóság és a közölt fantáziaképek között. Sem a helyszínnek, sem egyetlen falnak sincs köze a valósághoz. A síkon fekvő Simontornya meredek sziklás hegyen... Ennek ellenére ezt az ábrázolást eddig minden Simontornyával foglalkozó cikk vagy könyv közölte, pusztán mert a képen ott a felirat: „Simontorna”. Sőt akadt nem egy olyan régész, történész, művészettörténész, aki megpróbálta megmagyarázni, hogy a képnek vannak „hiteles” részletei. Megható ez a ragaszkodás a dokumentumokhoz. Oly szegény régmúltunk forrásokban, hogy még a hamisakat is glóriával övezik egyesek, s foggal-körömmel ragaszkodnak hozzájuk. S jaj annak, aki galád módon a történeti kritika fegyveréhez nyúl...

²⁷ Vö. CSORBA CSABA: 17. századi végváraink a veduták és tervrajzok tükrében. *Studia Agriensia* 5. Eger, 1985. 131–151. bőséges irodalommal, a hiteles vár- és városképek teljességre nem törekvő jegyzékével. A legfontosabb metszeteket közlő könyvek és tanulmányok részletes kritikájával. Tekintettel arra, hogy vidéki kiadványban jelent meg, bizonyára sokak figyelmét elkerülhette. Az azóta megjelent szakirodalomban csak a legkritikább esetben találtunk rá hivatkozást. Azok, akik a képek történeti forráskritikáját addig is mellőzték, a továbbiakban sem változtattak álláspontjukon, s még arra sem méltatták, hogy állításaival vitatkozzanak.

²⁸ RÓZSA GYÖRGY: Városok, várak, kastélyok. Régi magyarországi látképek. Bp. 1995.

²⁹ Uo. 51. és 111.

Jellemző, hogy az újabb „tízkötetes” Magyarország története R. Várkonyi Ágnes szerkesztette részét (1526–1686) illusztráló korabeli metszetek (vár- és városképek, jelenetek, arcképek) igen tetemes hányada nem hiteles.³⁰

3. Történelmünk képi ábrázolása 19–20. századi történeti irodalmunkban

A millenniumi tízkötetes országtörténet jellegzetessége, hogy a korabeli történeti festészet legjelesebb alkotásait is közölte, pompás reprodukciók formájában. Ezek úgyszólván elnyomták látványosságukkal az eredeti és valóban hiteles tárgyakat, ábrákat. Ám volt a millenniumi sorozatnak néhány olyan erénye is, amelyet hiába keresünk az újabb akadémiai „tízkötetesnél” vagy más kiadványoknál. Egyik legszembeütőbb dolog az illusztrációk nyomásának minősége. A századfordulón megjelent „Magyar történelmi életrajzok” sorozat, az akkori tízkötetes „A magyar nemzet története” és néhány más mű olyan minőségben közölt képeket és 16–19. századi iratokat, hogy laikusok a kötetekből kiemelt mellékleteket forgatva gyakran azt hiszik, hogy eredeti okmányt ill. eredeti nyomtatványt tartanak a kezükben, hiszen még a papír tekintetében is igyekeztek megtévesztésig utánózni az eredetit! Az újabb akadémiai történeti-művészettörténeti kiadványok képanyaga viszont megdöbbenően silány. A képek egy része olyannyira kicsinyített, hogy még nagyítóval is csak elmosódó szürke foltokat láthat sok esetben az olvasó. A térképek reprodukálása terén még elszomorítóbb a helyzet. Ezek szinte kivétel nélkül használhatatlanok. Csupán az állapítható meg a képekről, hogy térképek, de általában egyetlen részletük sem kivehető szabad szemmel... Szembetűnő az is, hogy a régi sorozatok minden eszközzel arra törekedtek, hogy minél több kézírást, s főleg aláírást reprodukáljanak. Újabban ez csak a legritkábban fordul elő. Pedig az aláírás (s a kézírás) az egyéniség hű tükré. Elemzésének elhagyása történetírásunk súlyos fogyatékosága.³¹

A múlt században, amikor az érdeklődés igen erőteljesen múltunk felé (is) fordult, képes hetilapjaink egyik kedvelt témája volt történelmi emlékhelyeink bemutatása. Elsősorban a Vasárnapi Újság, aztán az Ország Tükré, a Hazánk s a Külföld, a Magyarország és a Nagyvilág járt élen ezen a téren. Rajzolóik keresték fel a magyarországi és külföldi csatahelyeket, s illusztrációkat készítettek ezekről, csakúgy, mint a nevezetes városokról, várakról, templomokról, kolostorokról, egyéb romokról, régészeti, iparművészeti emlékekről stb. Mérnökök egész sora foglalkozott váromjaink felmérésével (Henszlmann Imre, Myskovszky Viktor, Könyöki József és mások).³² Szerencsére egyre több fénykép is készült. A rajzok és fotók többsége

³⁰ Magyarország története 3/1–2. köt. Bp. 1985. Erre levélben hívtam fel a szerkesztő figyelmét, aki sajnálattal volt kénytelen válaszelevelében kritikámat elfogadni...

³¹ Kísérletet tett történeti kézírások elemzésére ÁCS KLÁRA: Vallanak a betűk. Személyiségek és életutak pszichografológiai megközelítése (Magvető. Bp.) c. kötetében.

³² Vö. CSORBA CSABA: Regélő váraink. Bp. 1997., folytatása Legendás váraink címmel várhatóan 1999-ben jelenik meg. A két kötet együtt 150 vár leírását és múlt századi képét tartalmazza. A tervezett harmadik kötet (kb. 150 vár) kézírata is kiadásra vár.

ma az országos Műemléki Hivatal fotó- ill. tervtárában található meg. A képes levelezőlapok leggazdagabb gyűjteményét a szerencsi Zempléni Múzeum őrzi.³³

A múlt századi rajzok és felmérések jelentős része azonban igen erős kritikára szorul. Az alaprajzi felmérések pontatlansága olykor megdöbbentő. Különösen az igen lelkes amatőr várkutató nyugalmazott katonatiszt, Soós Elemér munkái esetében ajánlatos az óvatosság. A távlati rajzok terén is érdemes – ahol lehet – a fényképet összevetni az eredetivel ill. a máig meglévő falakkal. Azt tapasztaljuk, hogy részletek tekintetében (s olykor ezek igen fontosak lehetnek!) a múlt századi rajzolóknak rendkívül „nagyvonalúak”. Vagy egyszerűsítanak, vagy elhagynak, „átalakítanak” bizonyos részeket. Jellemző ez a külföldiekre is, különösen az ókori Kelet emlékeinek első rajzainál szembeszökő a pontatlanság. A környezet rajza általában a legbizonytalanabb. Általában igyekeztek minél romantikusabb képet alkotni, s a hatásos kompozíció érdekében megengedettnek számított némi „kegyes csalás” is. A lényeg az olvasó érdeklődésének felkeltése volt, s ennek a képek általában mara-déktalanul eleget is tettek...

Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képen c. sorozat rajzos ábrázolásai, majd a Borovszky Samu szerkesztette Magyarország vármegyei és városai c. sorozat kötetei igen nagy mennyiségű történeti képanyagot közöltek, hasonlóképpen családtörténetek, városi és megyei monográfiák. A régészeti és iparművészeti tárgyi anyag közlésében meghatározó szerepet kapott az Archaeologiai Értesítő c. folyóirat.³⁴ A millenniumi reprezentatív kiadványok után a két világháború közötti gazdag termésből ki kell emelnünk a Domanovszky Sándor szerkesztésében megjelent művelődéstörténeti összefoglalás öt kötetét.³⁵

1945 után a műemléki topográfia, majd a régészeti topográfia kötetei, a község- és városmonográfiák, s a szórványosabb megyemonográfiák, a múzeumi- és levéltári valamint könyvtári évkönyvek és egyéb kiadványok, a Magyarországi művészet megjelent kötetei, a Corvina, később a Helikon Kiadó, majd más kiadónál megjelent képzőművészeti albumok, a kiállítási katalógusok igen nagy képanyagot tettek hozzáférhetővé.³⁶ A képek reprodukciós színvonala igen különböző. Az 1980-as évek eleje óta javult annyit a nyomdai színvonal, hogy többé-kevésbé elfogadható a képanyag minősége, bár – főleg helyi kiadványok esetében – még manapság is találkozunk megdöbbentően gyenge nyomással. Különösen kirívóan

³³ Vö. PETERCSÁK TIVADAR: A képes levelezőlap története. Eger, 1997.

³⁴ Vö. BODOR ANTAL–GAZDA ISTVÁN: Magyarország honismereti irodalma 1527–1944. Bp. 1984. (az 1944-es kiadás bővített utánnomása), KOSÁRY DOMOKOS: Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába I–III. Bp. 1951–1959., BANNER JÁNOS: Bibliographia Archaeologica Hungarica 1793–1943. Szeged, 1944., BANNER JÁNOS–JAKABFFY IMRE: A Közép-Dunamedence régészeti bibliográfiája a legrégibb időktől a XI. századig. Bp. 1954. és folytatásai.

³⁵ DOMANOVSKY SÁNDOR szerk.: Magyar művelődéstörténet I–V. Bp. é. n. (megjelent hasonmás kiadásban is. Sajnálatos módon az utóbbi kiadás képeinek nyomása szégyenletesen gyenge minőségű.)

³⁶ Bibliográfiai felsorolásuktól terjedelmi okokból el kell tekintenünk. Adataik különféle általános és szakbibliográfiákban többnyire hozzáférhetőek. A helyi kiadványok viszonylag legteljesebb bibliográfiáját az 1980-as évek óta a Honismeret c. folyóirat közli.

gyenge a CEBA Kiadó Magyarország megyei kézikönyvei sorozat fekete-fehér és színes képanyaga, amely az 1950/60 évek leggyengébb minőségű kiadványait is alulmúlja. Tetézi mindezt az, hogy a képek nagyobb része primitív amatőr felvétel, amely történeti-művészettörténeti tekintetben szinte használhatatlan. A címerek színes ábrái a szivárvány színeiben tündökölnék, ami – tekintettel a címetan szigorú színelőírásaira – korántsem tekinthető dicsőségnek...³⁷

Az eddig összegyűlt gazdag képanyag kritikai megrostálása még várat magára, s többségüket a kutatás, a kiadványok nem értékesítik. Az egyik legkirívóbb példa talán Albrecht Dürer képeinek történeti hasznosítása: Leginkább Zsigmond királyról (mint német–római császárról) festett portréját ill. másolatát reprodukálják. Teszik ezt annak ellenére, hogy Dürer a képet több mint fél évszázaddal Zsigmond halála után festette. Bár láthatóan felhasználta Zsigmond életében készült, azaz korabeli hiteles ábrázolásokat, mégis a történeti hitelesség azt követelné meg, hogy a korabeli képek közül válasszuk ki a leghitelesebbet! Mint ahogy ha egy múlt századi író, politikust akarunk képpel bemutatni, akkor nem halála után készült festményt, rajzot vagy szobrot közlünk róla, hanem életében készült képet vagy egyéb ábrázolást. Folytatva a dűneri példát: csupán egyszer került közlésre (javaslatomra) egy kis színes képe három törökről.³⁸ Más képeit, mint egy 1498-as színes, páncélos lovas képét, vagy 1500-ból egy nürnbergi ünneplő ruhás nő képét eddig nem hasznosították.³⁹ Hasonlóképpen hiába javasoltam reprodukálásra egy Magyarország történetét bemutató reprezentatív kiadványba Dürernek az apjáról, id. Albrecht Dürerről 1490-ben készített olajfestményét.⁴⁰ Ez azért felbecsülhetetlen értékű magyar történelmi relikvia, mivel Dürer apja Gyuláról vándorolt ki német földre. Tehát a róla készült portré az egyetlen hiteles, nem idealizált (!!!) kép, amit 1526 előtt magyar(országi) emberről készítettek, ami máig fennmaradt. Aligha jut eszébe sajnós a firenzei Uffizit látogatóknak (köztük szerencsére egyre több magyarnak), hogy a Dürer-kép egy honfitársunkat ábrázolja. Az ő képe helyett inkább krónikák fantáziaképeivel tömjük tele történelmi szak- és ismeretterjesztő, valamint tankönyveinket...

A millenniumi tízkötetes országtörténet után következő nagy, reprezentatív összefoglalás, Hóman Bálint és Szekfű Gyula „Magyar története” képek nélküli,

³⁷ A CEBA sorozatban Borsod-Abaúj-Zemplén megye kézikönyvét DR. TINER LAJOS szerkesztette. A megye történetét összefoglaló rész képei között (26. o.) a vizsolyi templom belsejét ábrázoló kép aláírása: A vizsolyi Árpád-kori altemplom (!!!). A füzéri vár képe (27. o.) aláírásába az ábrázolást „rég”-nek minősíti, ami nem történeti kategória. A 31. oldalon a Zrínyi–Wesselényi összeesküvés három kivégzettjének képaláírása: A sárospataki (!!!) összeesküvők kivégzése. Az ordító szarvashibákat hosszú oldalakon lehetne még sorolni. A szöveg jelentős része és a képválogatás egészében dilettáns munkának számít.

³⁸ CSUKOVITS ENIKŐ: Liliom és holló. Új Képes Történelem. Bp. 1997. 101. HEINZ LÜDECKE: Albrecht Dürer (Corvina, Bp. 1978. 44.) alapján.

³⁹ LÜDECKE i. m. 52–53. kép. Mivel a budai polgároknak intenzívek voltak a nürnbergi kapcsolatai, ezért joggal feltételezhetjük, hogy a gazdag budai polgárásszonyok ugyanúgy öltöztek, mint a nürnbergiek, vagyis a budai polgárásszonyokról hiányzó késő középkori ábrázolások bizvást pótolhatók lennének az említett Dürer-képpel.

⁴⁰ LÜDECKE 26. kép (fekete-fehér reprodukció), színes reprodukciója: Emma Micheletti: Firenzei múzeumok. Bp. 1995. 87. o. A firenzei Uffizi Képtára őrizi.

csupán térképek és táblázatok illusztrálják. Hasonlóképpen képek nélküli a Molnár Erik szerkesztette kétkötetes Magyarország története is.⁴¹

Először az 1930-as években készült magyar történelmi képeskönyv. Újabb, hasonló vállalkozás Cennerné Wilhelmb Gizella képeskönyve, amely 1849-ig dolgozta fel Magyarország történetét. Kosáry Domokos szerkesztésében a „Magyarország története képekben” a kezdetektől a 20. századig dolgozza fel képekben történelmünket.⁴²

A Móra Ferenc Kiadó sok kiadást megért, az 1960/70-es évektől kiadott Képes történelem sorozata (az 1990-es években is változatlanul vagy szinte változatlanul jelentették meg egyes köteteit) elárasztotta iskoláinkat, amelyek könyvtáraiban, szaktantermeiben méteres hosszúságban sorakoznak példányai. Ezt hivatott felváltani az Új Képes Történelem sorozat. Ennek egyetemes történeti részét a Larousse kiadása alapján az Officina Nova jelentette meg húsz kötetben. A magyar történelmet feldolgozó sorozat a Magyar Könyvklub és a Helikon Kiadó közös vállalkozásában 1996–1998 között jelent meg. Mind a két utóbbi sorozat is sikeresnek számít, ami annak a bizonyossága, hogy az olvasóközönség igényli a képi tájékoztatást.

A Magyar Könyvklub (Officina Nova) kiadásában, a „krónika” sorozatban jelent meg „A magyarok krónikája”.⁴³ Közép- és török kori képválogatásában ugyanazokkal a hibákkal találkozhatunk, mint a korábbi – említett – képes kiadványokban, vagyis feltűnően sok a hitelesnek nem tekinthető ábrázolás, s a képválogatás egészen látszik a sietség és átgondolatlanság. Még a 19–20. századi rész sem mentes olyan szarvashibáktól, amelyekre aligha lehet elfogadható magyarázatot találni. Így Jókai 1860-as évek elején megjelent művei mellé nagy íróknak nem korabeli képét helyezték, hanem legalább egy évtizeddel későbbit, pedig a megfelelő ábrázolás könnyűszerrel hozzáférhető lett volna...

Az utóbbi évtizedekben az a jellemző történetírásunkra, hogy egyre élesebben kettéválk a „képes történelem” és a „kép nélküli történelem”. A történettudomány központi folyóiratai (Századok, Történelmi Szemle) nem közölnek képeket, csak úgy, mint az újabb folyóirat, az Aetas. A Levéltári Közlemények, a Levéltári Szemle sem közöl általában képeket. A régészeti-művészettörténeti folyóiratok azok, amelyek – magától értetődően – képes közleményeket jelentetnek meg. Az egyetemi-főiskolai tankönyvek, jegyzetek sem közölnek képeket. Tehát úgy nő fel nemzedékek óta a kutatók és tanárok egymást követő generációinak sora, hogy csak „érintőlegesen” találkozik történeti ábrázolásokkal. Ezek ismerete, kritikája semmilyen vizsgán nem követelmény, már csak azért sem, mert az oktatók többségének képi ismeretei is bizony fogyatékosak (tisztelet a kivételnek!). A történelmi

⁴¹ HÓMAN BÁLINT–SZEKFÜ GYULA: Magyar történet. Bp. 1936. (öt- és nyolckötetes kiadások), MOLNÁR ERIK szerk.: Magyarország története I–II. köt. Bp. 1964. és két további jav., bőv. kiadásban (1967, 1971).

⁴² CENNERNÉ WILHELMB GIZELLA: Magyarország történetének képeskönyve 896–1849. Bp. 1962., KOSÁRY DOMOKOS szerk.: Magyarország története képekben. Bp. 1971. (további három kiadás: 1973, 1977, 1985).

⁴³ Szerk. GLATZ FERENC. Készült az MTA Történettudományi Intézetében. Bp. 1996.

tankönyvek képi anyaga elborzasztóan primitív, s alig akad kivétel még a legújabb kiadványok között is.⁴⁴

Az ismeretterjesztő folyóiratok (História, Rubicon stb.) és könyvek (a Corvina, a Helikon, a Gondolat Kiadó, s újabban sok más kiadó kötetei) a képes kiadványok. Hovatovább a képes történeti kiadvány szinte automatikusan ismeretterjesztő jelleget takar. Mind a História, mind a Rubicon közé- és török kori képanyaga rendkívül szegényes. Többnyire olyan régi kiadványokból válogatnak képanyagot (főleg a Képes Krónikából), amelyek „kéznél vannak”, nem vállalják a több fáradsággal és több költséggel járó, esetleg nehezebben hozzáférhető, s főleg hiteles képanyag beszerzését. Még a képaláírásoknál sem közlik soha (!), hogy azok az ábrázolások nem hitelesek. A Rubicon egyik legutóbbi tematikus száma (1998. 9–10.) a „Magyar középkor”. Címlapján Képes Krónika miniatűrök s alattuk a 19. századi történelmi festészet szolid művészi színvonalú alkotásai. A 82 oldalt vagy krónikáink hitelesnek nem tekinthető képei, vagy a történelmi festészet „reprezentáns” darabjai illusztrálják. Elvértve találunk csak valóban hiteles képi dokumentumot. S a hamis történelemszemléletet sugalló ábrázolások egyikénél sem olvasható az a megjegyzés, hogy nem hitelesek! Holott még a figyelemfelhívó, figyelmeztető intés is hiábavaló lenne, mert az olvasóra inkább hat a – többnyire nagy méretű – kép, mint a szöveg! A történelmi festészeiről a számban cikket író Basics Beatrix meg sem említi, hogy e képek minden történelmi alapot nélkülöznek, s többségük a magyar festészetnek sem remekműve (főleg nem az adott folyóiratszámában közöltek).

A „komoly” tudományos szakmonográfiák többségét évtizedeken keresztül az Akadémiai Kiadó jelentette meg, ezekben csak elvértve vannak képek, legfennebb térképek ill. néhány régi metszet reprodukciója, mutatóban. A közé- és török kort kutató történészek többsége teljességgel járatlan a történelem „képi világában”. Vagy képek nélküli történelmet írnak, vagy ha ez „elkerülhetetlen”, akkor többnyire néhány szakember az, akit az egyes kiadók megbíznak a kép-válogatással. Ebből a gyakorlatból többnyire az következik, hogy a szöveg és a kép csupán lazán illeszkedik egymáshoz. A szöveg írója ugyanis nem tudja, hogy az általa írtakhoz milyen ábrákat illesztenek utólag hozzá. A képanyag lektorálásra gyakorlatilag sohasem kerül.

Az emberben az a kérdés bujkál, hogy egyes történészeknek vajon milyen képük lehet a múltról, ha műveikben sorozatosan és következetesen nem hiteles ábrázolások láthatók (vagy semmilyen ábrázolás). Pedig egy-egy történelmi személyiség hiteles arcképe, egy-egy esemény hiteles helyszínének ismerete nem lehet lenyegtelen.

Nem tartozik a ritkaságok közé, hogy történészek olyan eseményekről írnak, amelyek helyszínén sohasem jártak, olyan építmények (pl. várak) ostromáról értekeznek, amelyről még hiteles képet sem ismernek, ill. hitelesnek hisznek fantázia-

⁴⁴ A tankönyvek vonatkozásait nem részletezzük. Vö. CSORBA CSABA: Történelemtankönyveink képei. Iskolakultúra 1995. 11–12. sz. 70–74.

képeket. Teszik ezt akkor, amikor nem pénzügyi vagy egyéb – elháríthatatlan – akadályai vannak a hiteles képi ismeretek megszerzésének.

A helyszín lehető ismerete még akkor sem mellőzhető, ha hiteles képekkel (pl. jó fotókkal) rendelkezik a történész, mert csak akkor alkothat igazán reális képet a maga számára az eseményekről, ha a helyszínt is tanulmányozta. Természetesen magát a helyszíni tanulmányozást is meg kell tanulni. Éppen olyan szakképzést igényel ez, mint pl. az oklevélolvasás, az oklevélkritika elsajátítása. Ezt azonban az egyetemeink–főiskoláink nem oktatják, sohasem oktatták. Csupán régészet szakon számít természetesnek az a követelmény, hogy a kutató minél több helyszínt megismerjen (pl. régészeti terepbejárás keretében), s természetesnek (elengedhetetlenek) számít a részletes, nagy léptékű térképek tanulmányozása is.

A Kállay István szerkesztésében megjelent történeti segédtudományi kézikönyvben Cennerné Wilhelmb Gizella foglalta össze a történeti ikonográfia alapfogalmait.⁴⁵ Nemrégiben Bertényi Iván szerkesztésében látott napvilágot egy új kézikönyv, amelyben Basics Beatrix alig tíz oldalon próbált e témakörrel áttekintést nyújtani.⁴⁶ Ezek az áttekintések néhány – alapvetően helyes – kritikai alapelvet ismertetnek, azonban szerzőik e szép elveket a gyakorlatban többnyire nem alkalmazták. S e rövid áttekintések önmagukban alkalmatlanok arra, hogy bárki az alapjait elsajátítsa a képek forráskritikájának, s arról végképp nincs szó, hogy a képi és szöveges történelem hogyan képezhet egyetlen, szorosan összetartozó egységet.

A kilátások a jövőre nézve meglehetősen baljóslatúak. Az elüzletiesedett tankönyvpiacra a felsőoktatás új tankönyvei képeket nem tartalmaznak. Áraik így is reménytelenül magasnak tűnnek a komolyan érdeklődők pénztárcájához és a könyvtárak pénzügyi lehetőségeihez képest. S amit nem tanítanak meg az egyetemeken és főiskolákon, azt a későbbiekben – néhány ritka kivételtől eltekintve – sohasem pótolják. Így maradnak az általános és középiskolai tankönyvek tele hamis ill. rosszul megválasztott képi anyaggal, s egy ilyen képi iskolázottságú olvasóközönség számára a könyvkiadás bármilyen képes történeti bővít rászózhat, csak szép, színes, harsány és mozgalmas legyen.⁴⁷

Mivel közép- és török kori építményeink nagyobb része vagy elpusztult, vagy csonka ill. teljesen átépítették, nagyon fontos lenne, hogy látványos, színes, tudományos alaposságú rekonstrukciós képeken lehessen ezeket bemutatni. A régészeti leletek alapján egyes korok életmódja, viselete, használati eszközei, fegyverei is bemutatathatók rekonstrukciós rajzokon. Ezekből is nagyon kevés van, főleg nincse-

⁴⁵ KÁLLAY ISTVÁN szerk.: A történelem segédtudományai. Második, bővített kiadás. Bp. 1986. 331–344.

⁴⁶ BERTÉNYI IVÁN szerk.: A történelem segédtudományai. Bp. 1998. 40–50.

⁴⁷ Ezt az „amerikanizált” áltörténeti blöfföt a televízió tömegével önti ránk. S az elborzasztóan primitív sorozatoknak (pl. Herkules, Xéna stb.) a nézettsége oly nagy, hogy ez a tény komoly aggodalomra adhat okot. Sőt a Spektrum tv látszólag igényesebbnek tűnő történelmi sorozataiban is bántóak olykor az anakronizmusok. Gyakran megdöbbentően szegényes és primitív az ókor és középkor viszonylatában a képi anyaguk, s a hiteles képek keverednek a fantáziaképekkel.

nek egységes stílusban készült művészileg és történetileg egyaránt értékes és hiteles sorozatok. Egy-egy magyar kiadó ilyen ábrázolások készítését képtelen a mai piaci viszonyok között pénzügyileg vállalni, pontosabban nem áll arányban a befektetett pénz a várható haszonnal. Így inkább mellőzik a kockázatot, hiszen a könyvpiacra bármilyen látványosan illusztrált kötet eladható, függetlenül a történeti hitelességtől. Mint ahogy arra sem akadnak vállalkozók, hogy a magyar történelem legfontosabb helyszíneinek mai állapotáról jó fotók készüljenek. Külföldi magyar vonatkozású helyekről csakúgy, mint az itthoniakról. Különösen szembe-szökő, hogy a légi fényképezést mily kevésbé hasznosítja történettudományunk.

Mivel azokban a tudományos és ismeretterjesztő kiadványokban, amelyek a közép- és török kor történetét dolgozzák föl, a hiteles képek aránya rendkívül rossz (átlagosan az összes ábrázolásnak alig tizede, vagy még kevesebb), az olvasók tudatába a sokszor ismételt hamis képek olyannyira beleivódnak, hogy a történelem-szemlélet „szerves részévé” válnak, s az ellenük való fellépés valóságos „szentségtörés” számba megy.

A kétezredik év, az egész világ számára a figyelem középpontjába kerülő évforduló jó alkalom lenne az eddigi hiányosságok pótlására, s új szemléletű történeti munkák készítésére. Az előkészületeket figyelve úgy tűnik, hogy fordulatra, áttö-résre, szemléletváltásra nem sok kilátásunk van kép és történelem viszonylatában.

Teller

Teller István grafikája

TAMÁS EDIT

Adalékok Vámosújfalu XIX. századi népességéről

A Bodrog partján fekvő Vámosújfalu Tokaj-Hegyalja egyik települése. A XIX. század közepén a következő sorokat írta Fényes Elek erről a Tokaji járásban található faluról: „Vámos-Ujfalú, magyar falu, Zemplén vármegyében, kies vidéken, 250 ref., 90 r. kath., 80 g. kath, lak. ref. templommal. Határa 2519 3/4 hold. 14 7/8 telek után birnak a gazdák 1055 2/4 holdat, közös gyeplegelő 260 3/ hold., erdő melly legelőnek szolgál a víz mellett 515 h., dézmás szőlő 221 3/ h., beltelek 105., tavak nád nélkül 291 2/4, utak, gödrök stb. 70 hold. Földe mindent megterem kivált trágya után; vize a Bodrog, és a hegyekből lejöő 2 patak. Erdejében 4 kisedet halászható tó találatik. F. u. Brezenheim Ferdinánd hg., és 1/2 curiát bír Leveleki Molnár György. Ut. p. Liszka 1/4 mfl.!” A település népességszámának változását a II. József-féle népszámlálás, a XIX. század első felének népességösszeírásai ill. 1869-től a 10 évente ismétlődő népszámlálások eredményeinek segítségével követhetjük nyomon. Utóbbiak felhasználásával ismerhetjük meg a XIX. század II. felének lakosságát. A település népességtörténete, népességfejlődése összhangban van szűkebb környezete, a Hegyalja ill. tágabb környezete, Zemplén megye népesedési folyamataival.

Magyarország XVIII. század végi népességéről, a népesség jogi állapotáról a II. József-kori népszámlálás² (1784–87-ben) nyújtja az első hiteles adatokat. Ezek a számok megbízhatóak, egy nagy lélekszámú országról tanúskodnak. Eszerint 476,7-an élnek átlagosan egy településen a 206 415 lakosú Zemplén megyében. A Tokaji járás települései a legnagyobbak (1358 fő/település). A Hegyalja népes mezővárosai között ott találjuk Tokajt (2957), Tarcalt (2786), Tolcsvát (2220), Bodrogkeresztúrt (1815), Erdőbényét (1789), Olaszliszkát (1678). A járás falvai már jóval kisebbek, közöttük a két legkisebb Vámosújfalú (267 fő) és Sára (166 fő). A sztrópkói (átlagosan: 254 fő/település), a mezőlaborci (á: 325 fő/település), a bodrogközi (á: 342 fő/település) területen találunk hasonló lélekszámú falvakat ebben az időszakban a megyében. Láthatjuk, hogy Vámosújfalú 267 lakosával jóval kisebb mint az átlagos hegyaljai települések. 59 házában 62 család lakik. Átlagban négyen-öten élnek egy fedél alatt. A családok kicsik, 4,3 tagúak. 129 férfi és 138

¹ FÉNYES ELEK 1851: Magyarország geographiai szótára II. Pest 236.

² Az első magyarországi népszámlálás (1784–87) 1960. KSH könyvtára Bp.

nő alkotja a közösséget a Kamara birtokában lévő kisközségben. A férfiak közül 55 (42,63%) házas, 74 (57,36%) nőtlen. Találunk közöttük 1 papot, 10 nemesembert, 1 polgárt, 30 parasztot ill. 24 paraszt örökösét, 20 zsellért és 4 egyéb foglalkozásút. A fiúk (1–17 évesek) aránya: 29% (38 fő), köztük: a gyermek korúak (1–12 évesek) száma 30 fő, a serdülő fiúk száma 8 fő. Miként a számadatokból is kitűnik, női többség van a településen (51,68%).

1. táblázat: Vámosújfalú vallási megoszlása 1828 és 1941 között

Év	Össz. lakosság	Vallás						
		Katolikus		Református		Zsidó	G.-kel	Egy.
		R. kat.	G. kat.	Ref.	Evan.			
1828	578	264–45,7%		304–52,6%		10 1,7%	–	–
1851	420	90 21,4%	80 19,0%	250 59,5%	–	–	–	–
1880	507	122 24,1%	97 19,1%	243 47,9%	1 0,2%	44 8,7%	–	–
1890	506	118 23,3%	82 16,2%	255 50,4%	1 0,2%	50 9,9%	–	–
1900	523	152 29,1%	69 13,2%	255 48,8%	2 0,4%	45 8,6%	–	–
1910	648	206 31,8%	84 13,0%	301 46,5%	4 0,6%	43 6,6%	–	–
1920	627	155 24,7%	77 12,3%	360 57,4%	4 0,6%	30 4,8%	–	1 0,2%
1930	649	199 30,7%	54 8,3%	371 57,2%	–	25 3,9%	–	–
1941	786	229 29,1%	87 11,1%	429 54,6%	–	40 5,1%	–	1 0,1%

A férfiak mezőgazdasággal foglalkoznak, meglepően sok nemes él a faluban.

Az 1772/73-ban készült felekezeti kimutatás magyar nyelvű településként tünteti fel Vámosújfalut, ugyanakkor nem jelzi helyi plébánia jelenlétét.³ Ezzel szemben az 1784–87-es előbb említett adatsorban már szerepel egy helyben lakó pap. Az 1806-os görög katolikus összeírás Tolcsva filiájaként Vámoskissfalun néven említi a 103 fő alkotta magyar nyelvű közösséget.⁴

A XIX. század első felében-közepén a település népességfejlődését Nagy Lajos⁵ és Fényes Elek⁶ munkái nyomán vázolhatjuk fel. 40 év elteltével a település lakossága jelentősen megnőtt (578 fő, 74 ház, 7,8-es átlagos családnagyság), közelelt a megyei adatokhoz (623 fő/település), ugyanakkor jelentősen elmarad a járási átlagtól (1358 fő/ település). A számok tükrözik: a megyében mindenütt jelentősen nőtt a lakosság száma (Tolcsva: 3629, Tarcál: 3217, Erdőbénye: 2909, Olaszliszka: 2556).

Fényes Elek (1807–1876) a XIX. század kiváló statisztikusa több művében foglalkozott Magyarország statisztikai, földrajzi és történelmi viszonyaival. „*Magyarország geographiai szótára*” című és a bevezetésben már idézett munkájában végigtekintette a településeket. A Fényes Elek által közzétett adatok szerint Vámosújfalunak kevesebb lakosa van mint 1828-ban volt, 420 fő. Eközben a megyében (711 fő/település) egyre népesebbek településeink. A tokaj-hegyaljai mezővárosok lakossága ezzel szemben csökkent. A század elején tapasztalt nagyarányú népességnövekedést az 1831–32-es, első magyarországi kolerajárvány pusztításai („koleralázadás”) mérsékeltek.

Az előbb említett két összeírás azonban nemcsak a lakosok számát jegyezte fel, hanem megadta a felekezeti megoszlást is, míg Fényes Elek nemzetiségi szempontból is besorolta a településen élő népességet. Mindkét adatsor jól mutatja, hogy Vámosújfalun református többségű (52,6–59,5%) település.

Az első népszámlálás: 1869

1869-ben tartották az első hivatalos népszámlálást. Ennek az egyéni adatlapjai fontos forrásként hozzáférhetőek a Zempléni Levéltárban. A kérdőívezők házanként, azon belül háztartásonként írták össze az állandó lakosokat Vámosújfaluban is. Az adatlapok feltüntették a lakosok születési évét, helyét, vallását, családi állapotát, foglalkozását, írni–olvasni tudását. Ugyanakkor a házakról, a hozzá kapcsolódó melléképületekről, az állatállományról is fontos információkat tartalmaznak.

³ Lexicon locorum regni Hungariae... 1773. Magyarország helységeinek 1773-ban készült hivatalos összeírása. 1920. Budapest 302.

⁴ *A munkácsi görögkatolikus püspökség lelkészsegeinek 1806 évi összeírása*. 1990. szerk.: UDVARI ISTVÁN Nyíregyháza 143

⁵ Nagy Ludovicus 1828: *Notitiae politico-geographico-statisticae in clyti regni Hungariae*. 1–2. Buda

⁶ FÉNYES ELEK 1851: *Magyarország geographiai szótára* 1–2. Pest.

Az 1869-es népszámlálás adatai kiemelkedően magas népességet mutatnak Vámosújfaluban (567 fő).⁷ Csak 40 év múltán, 1910-ben sikerül felülmúlni az ekkor regisztráltat (2. táblázat). Ez a számadat dinamikusan növekvő népességet feltételez a XIX. század közepén a településen. Ez a jelentős növekedés a magas természetes szaporodásból következik és a pozitív vándorlási különbözetből származik. A településen élők 27,7%-a más helységben született. A nők esetében magasabb ez a szám, 31,1% (93 fő), míg a férfiaknál alacsonyabb 23,9% (64 fő). A 157 beköltöző közül 76-an (48,4%) Zemplén megye közeli településeiről érkeztek a faluba.

A szomszédos megyékből is költöztek a településre: Abaújból 47-en, Szabolcsból 12-en. A közvetlenül nem szomszédos Borsodból ill. a távolabbi Pest megyéből 4–4-en, Békésből, Nyitrából, Krassóból, Szepesből 1–1 ember érkezett. Külföldi születésűek is éltek ebben az időben Vámosújfaluban: Ausztriából 4, Németországból és Olaszországból 2–2, Lengyelországból egy érkezőt regisztráltak.

2. táblázat: Vámosújfaluba lakossága születési hely szerint csoportosítva
(az 1869-es népszámlálás adatai alapján)

Születési hely	Férfi	Nő	Összesen
Vámosújfaluba	204 76,1%	206 68,9%	410 72,3%
Alsóberecki	1	–	1
Makkoshotyka	2	1	3
Legenye	1	–	1
Szegi	1	–	1
Tolcsva	7	7	14
Olaszliszka	4	7	11
Zsadány	1	1	2
Monok	1	2	3
Bodrogszög	1	–	1
Sárospatak	1	1	2
Rafajóc	1	–	1

⁷ Zempléni Levéltár–Sátoraljaújhely: XV. 16. Zemplén megyei 1869. évi népszámlálási iratok levéltári gyűjteménye 1869. 105. doboz. Vámosújfaluba.

Születési hely	Férfi	Nő	Összesen
Mád	1	2	3
Erdőbénye	1	–	1
Sára	1	3	4
Isztáncs	1	–	1
Nagykázmér	1	–	1
Szécskeresztúr	1	–	1
Legyesbénye	1	–	1
Bodrogszerdahely	1	–	1
Girincs	1	–	1
Tarcal	–	2	2
Végardó	–	2	2
Sátoraljaújhely	–	3	3
Tokaj	–	1	1
Petrahó	–	2	2
Poruba	–	1	1
Szinyér	–	1	1
Károlyfalva	–	1	1
Hrabóc	–	4	4
Sztropkó	–	1	1
Kistoronya	–	1	1
Hosszúláz	–	1	1
Regmec	–	2	2
Zemplén megye összesen	30 11,9%	46 15,4%	76 13,4%
Gibárt	1	1	2
Göncruszka	3	6	9

Születési hely	Férfi	Nő	Összesen
Regéchuta	2	4	6
Beret	1	–	1
Baksa	–	1	1
Tornyosnémeti	1	–	1
Szalánc	–	1	1
Szántó	–	1	1
Csány	1	1	2
Kázsmárk	1	1	2
Erdőhorváti	2	3	5
Hejce	1	1	2
Györke	–	1	1
Korlát	1	–	1
Baskó	–	1	1
Vizsoly	–	1	1
Telkibánya	1	2	3
Pálháza	2	–	2
Komlóska	3	1	4
Ismeretlen	–	1	1
Abaúj megye összesen	20 7,5%	27 9,0%	47 8,3%
Szabolcs	1	–	1
Döge	1	–	1
Viss	1	3	4
Kenézlő	1	1	2
Dada	1	–	1
Vencsellő	–	2	2

Születési hely	Férfi	Nő	Összesen
Prügy	–	1	1
Ismeretlen	–	1	1
Szabolcs megye összesen	5 1,9%	8 2,7%	13 2,3%
Szendrő	–	1	1
Berente	–	1	1
Gelej	–	1	1
Csát	–	1	1
Borsod megye összesen	–	4 1,3%	4 0,7%
Kerepes	1	–	1
Dunakeszi	–	1	1
Isaszeg	–	2	2
Pest megye összesen	1 0,4%	3 1,0%	4 0,7%
Nyitra: Szokolca	1	–	1
Békés: Orosháza	1	–	1
Krassó: Lugos	1	–	1
Szepes: Lőcse	1	–	1
Más megyéből	4 1,5%	–	4 0,7%
Ausztria: Bécs	–	1	1
Ausztria: Klagenfurt	2	1	3
Németország	–	2	2
Olaszország	2	–	2
Lengyelország	–	1	1

Külföldi születésű	4 1,5%	5 1,7%	9 1,6%
Nem helybeli születésű összesen	64 23,9%	93 31,1%	157 27,7%

3. táblázat: Vámosújfalú lakosságának családi állapota 1869-ben, %-ban

Családi állapot	Férfi	Nő	Összesen
Házas	40,3%	36,1%	38,1%
Nőt./Hajadon	56,3%	53,2%	54,7%
Özvegy	3,4%	10,4%	7,1%
Elvált	—	0,3%	0,2%

A beköltözők között 41-en ide a faluba nősültek vagy jöttek férjhez. 26 máshol született házaspár telepedett le Vámosújfaluban. A máshol születettek között találjuk az Alsóbereckiből ide származott jegyzőt, a Szokolcáról érkezett református lelkészt, a monoki szőlőfelügyelőt, a tolcsvai csizmadiát, a korláti zsidó kocsmáros, a húsméréssel foglalkozó zsidót Erdőhorvátiból, a pálházi cigány kovácsot, kinek felesége károlyfalvai. A beköltözők közül 8-an szolgálóként keresik kenyerüket Vámosújfaluban. Az itt működő malom munkásai sem falubeliek: a molnár szécskeresztúri, a molnárlegény legyesbényei, a mázsáló kázmárki. Az ugyancsak itt dolgozó asztalos családjával (felesége, lánya, fia) Ausztriából (Klagenfurt, Bécs) érkezett. Ugyancsak a külföldi születésűek között találjuk az olasz vasúti vállalkozót, kinek két leánya Németországban született, bizonyítva, hogy apjuk más-más helyeken vállalt munkát. A földmunka-vállalkozó szintén Itáliából érkezett, evangélikus felesége és anyósa németországi, leánya a Krassó megyei Lugoson született, ugyancsak a család változó lakhelyére utalva. Lengyelországban az egyik zsidó vallású asszony született, kinek férje sem helybeli, Szabolcs megyei.

A beköltözők vallási megoszlása is változatos: 46–46 református ill. római katolikus, 36 zsidó, 24 görög katolikus, 4 evangélikus, 1 görögkeleti.

Mindez a nagyarányú beköltözés hozzájárult a lakosság ilyen jelentős megnövekedéséhez. Az 1869-ben összeírt lakosság családi állapotát a 3. táblázat mutatja: Magas és természetesen hasonló a házasságban élők aránya a nők és a férfiak esetében (108–108).

Ezek az értékek valamelyest különböznek a II. József-féle népszámlálás adataitól. (Akkor a férfiak 42,6%-a volt házas, ez a szám most 40,3%-ra csökkent.)

4. táblázat: Vámosújfalú lakosságának vallási megoszlása 1869-ben

Vallás	
Református	277 – 48,85%
Róm. katolikus	145 – 25,57%
Gör. katolikus	89 – 10,40%
Evangelikus	5 – 0,88%
Gör.-keleti	1 – 0,17%
Zsidó	50 – 8,81%
Összesen	567 – 100,00%

A település vallási megoszlását a 4. táblázat mutatja. 1828-tól 1941-ig egyértelműen láthatjuk a református vallás meghatározó szerepét. Az adatok 50%-körüli értékeket mutatnak (1851: 59,5%, 1869: 48,85%). Szembeötlő, hogy a népszámlálási adatokban jó 10%-kal kisebb az arányuk a Fényes Elek által összeírtaknál. A római katolikusok aránya a XIX. század közepén 21,4%, 1869-ben a lakosság negyede tartozik a felekezethez, 25,57%-kal. Ekkor a 145 fős közösségben 46-an (31,7%) beköltözők, nem a településen születtek, hozzájárulva ezáltal a 4%-os aránynövekedésükhöz is. A görög katolikusok aránya – a népszámlálási adatokra tekintve – 1851-ben és 1880-ban a legmagasabb, 19,0% ill. 19,1%. 1869-ben nagyon alacsony a jelenlétük (csak 1930-ban kevesebb %-osan), 10,4%. Annak ellenére mindössze 89-en vannak, hogy 24 beköltözővel is számolhatunk (1851: 80 fő). Közösségük száma majd 1880-ban 97 fő, azután fokozatosan csökken, ingadozik számuk. Az 5 evangélikusból négyen külföldről költöztek a faluba. A görög-keleti egyházhoz tartozó hívő szintén nem őslakos.

A XIX. század első felében csak néhány főt számláló zsidóság (1828: 10 fő), 1869-ben jelenik meg nagyobb számban és arányban a településen a statisztikákban. Bevándorlásuk az 1850-es és 60-as évekre esik. A zsidók bevándorlása Zemplén megyébe 1840–50 között a legerősebb Galícia felől. Az alsó-zempléni településeket, így Vámosújfalut is a XIX. század közepén éri el a bevándorlók hulláma belső vándorlásuk révén. Fényes Elek adataiban nem szerepelnek zsidó vallású lakosok, 1869-ben az 50 izraelita vallású közül 36 frissen betelepülő. 1890-ig hasonló a számuk. Azután az általánosan jellemző elvándorlásuk következményeként csökkenő lesz számuk.

5. táblázat: Vámosújfalú lakosságának anyanyelvi megoszlása 1880–1941 között

Év	Össz. lakosság	Anyanyelv				
		Magyar	Német	Szlovák	Rutén	Egyéb
1880	507	478 94,3%	3 0,6%	12 2,4%	—	4 0,8%
1900	523	514 98,3%	1 0,2%	8 1,5%	—	—
1910	648	624 96,3%	3 0,5%	1 0,2%	—	20 3,1%
1920	627	624 99,5%	2 0,3%	—	—	1 0,2%
1930	649	648 99,8%	1 0,2%	—	—	—
1941	786	783 99,6%	1 0,1%	2 0,2%	—	—

6. táblázat: Vámosújfalú lakossága az 1869-es népszámlálás adatai alapján

	Férfi	Nő	Összesen
A lakosság megoszlása nemenként	268 47,26%	299 52,73%	567 100%
Foglalkozás			
jegyző	1 0,6%	—	1 0,3%
ref. lelkész	1 0,6%	—	1 0,3%
ref. néptanító	1 0,6%	—	1 0,3%
földműves	101 63,1%	11 6,3%	112 33,3%
fűvaros	2 1,3%	—	2 0,6%
juhász, bojtár	3 1,9%	—	3 0,9%
kereskedő	1 0,6%	—	1 0,3%
háztulajdonos	1 0,6%	—	1 0,3%

szőlőfelügyelő	1 0,6%	—	1 0,3%
csizmadia	1 0,6%	—	1 0,3%
vasúti vállalkozó	1 0,6%	—	1 0,3%
bérlő	1 0,6%	—	1 0,3%
kocsmáros	2 1,3%	—	2 0,6%
földmunka vállalkozó	1 0,6%	—	1 0,3%
húsmérés	1 0,6%	—	1 0,3%
megyei útcsináló	1 0,6%	—	1 0,3%
molnár	1 0,6%	—	1 0,3%
mázsáló a malomban	1 0,6%	—	1 0,3%
asztalos	1 0,6%	—	1 0,3%
csordás	2 1,3%	—	2 0,6%
cigány kovács	1 0,6%	—	1 0,3%
kocsis	3 1,9%	—	3 0,9%
katona	2 1,3%	—	2 0,6%
napszámos	16 10,0%	18 10,2%	34 10,1%
szolgáló	12 7,5%	12 6,8%	24 7,1%
háztartás	—	134 76,1%	134 39,9%
varrónő	—	1 0,6%	1 0,3%
nincs feltüntetve	1 0,6%	—	1 0,3%
Összesen foglalkozást feltüntetett személy	160 59,7%	176 58,9%	336 59,3%

A népesség foglalkozás szerinti megoszlásából egyértelműen kitűnik, hogy a faluban a mezőgazdaság játssza a fő szerepet. Az összeírt férfiak 63,1%-a földművesként dolgozik, 10%-uk napszámosként, 7,5%-uk szolgálóként, cselédként ugyancsak a mezőgazdasági termelést segíti. Az átalakuló kor jegyében már vasúti vállalkozó, földmunka-vállalkozó is él a településen, de találunk kereskedőt, szőlő-felügyelőt, csizmadiát, kocsmárost, mészárost, fuvarost is. A faluban működő malom foglalkoztatja a molnárt, a mázsálót, az asztalost.

1869-ből rendelkezésünkre áll egy állatösszeírás is. Eszerint a falu meghatározó háziállata szarvasmarha: 63 tehén, 45 igavonásra használt ökör van a településen. Borjút mindössze 6-ot nevelnek. 41 lovat tartanak: 19 kanca, 18 herélt, 4 csikó. A sertés még nem elterjedt a korban, mindössze 35-öt jegyeztek fel. Néhány család tart (107 db), egy 100 darabos nyáj egy család tulajdona. A kor édesítőszere a méz. Többen méhészkednek, 54 méhkast számláltak össze. Az állatállomány körül 3 juhász, 2 csordás dolgozik.

Egy református többségű hegyaljai kis település XIX. századi egyik népességtörténetének egyik jelentős forrásanyagába, az 1869-es népszámlálás adatlapjaiba pillanthattunk be. Számomra legérdekesebb és ezen forrás segítségével leginkább megfogható folyamat a népesség 1850–60-as években zajlott migrációja. Ezen feldolgozás része annak a tervnek, hogy a zempléni települések népességmigrációját az adott korban szeretném feldolgozni. Jó néhány települést sikerült már ilyen szempontból áttekinteni. Egyszer ezek majd egy egységes tanulmánnyá ötvöződnek. Bízom azonban abban, hogy egy-egy település adatai is külön-külön fontosak és érdeklődésre tarthatnak számot.

KAMODY MIKLÓS

Emlékezés Kazinczy Ferenc nyomán az 1831. évi kolerajárványra

A 19. század első harmadában igen nagy veszély fenyegette a Habsburgok birodalmának keleti részét, benne hazánkat, annak lakosságát. Az Indiából származó veszélyes járvány, „a ragadós epemirigy”, köznyelven kolera, miután az országhatárig hatmillió áldozatot szedett, hazánkban is felütötte a fejét. A járvány terjedését a Galíciából söt, fát szállító tutajosoknak, vándorkereskedőknek tulajdonították.

A járvány megfékezése érdekében a közigazgatási hatóság 1830. december 28-án Galícia felől lezáratta az országhatárt. 1831. januárban az egy hónapig tartó lezárást feloldotta, de helyette a határon megfigyelő táborokat, zárt körzeteket (karantént) állítottak fel a bejövők számára. Mivel ez sem bizonyult elegendőnek és a járvány tovább terjedt, május 29-én ismét határzárát rendelték el.

A fertőzés továbbterjedésének megállítása érdekében a helységek között minden személyes érintkezést igyekeztek megakadályozni. A lakosság levelezését erősen korlátozták, a leveleket, iratokat az akkori leghatásosabbnak vélt módon, miután átluggatták, vegyszeres oldat gőzével átjáratták. Az óvórendelkezéseket a járási szolgabírók foganatosították és betartásukat ellenőrizték.

A hívatlan vendég igen rosszkor érkezett. Magyarországon találkozott a polgáriasodási mozgalom megindulásával, hozzájárult annak erősödéséhez. A polgáriasodás sok, lakosságot újként érintő problémát vetett fel, mely feltárta a meglevő társadalmi berendezkedés, a feudális rendszer elavultságát, korszerűtlenségét.

Feltáruktak az évszázados társadalmi ellentétek a föld nélküli, vagy féltelken gazdálkodó, az elszegényedő „hétszilvafásnak” nevezett nemesség és a gazdagon költekező döllyfös nemesurak között, akik a bécsi udvar kegyéből a napóleoni háborúk során a hadi szállításokból bőven részesültek. Ellentét feszült az önkényeskedő hatalom és a tájékozatlan, könnyen megfélemlíthető, félrevezethető szegény-paraszt között.

A közhangulat és a járvány

A feszültségek az időközben fellépett kolerajárvány miatt még hatványozódtak és a forrongás közelségéig jutottak. A pesti eseményekről Kazinczy személyesen, meg barátai útján értesült, amit aztán a zempléni barátainak leveleiben megírt. 1831. július 14–15-én Pesten az egészségügyi szervek néhány személynél megállá-

pították a kolera előfordulását. A terjedés megakadályozása érdekében a két várost összekötő hajóhidat megbontották. Minderről a városi hatóság ahelyett, hogy a lakosságot az érdekükben tett intézkedésekről részletesen tájékoztatta volna, alapot nyújtott a rémtörténetekre. Gyanús lett a lakosság előtt, hogy az egyetemi vizsgákat előrehozták, az iskolákat bezárták, ugyanakkor a vidéken lakó tanulók hazatérését a kordonok akadályozták.

A járvány miatt bezárt üzletek, gyárak munkásai összefogva a pénz és élelem nélkül maradt diákság több százas tömegével, ellenfelei lettek a hatósági rendelkezések betartására kirendelt katonai egységeknek.

A kolera megyék szerte gyorsan terjedt, hatására Zemplén, Sáros, Gömör és Szepes vármegyékben a jobbágyság körében zendülés tört ki. A fertőzés megakadályozására kiadott rendelkezéseket a kulturálatlan jobbágyság a kellő felvilágosítás hiányában a felszabadítási törekvésük szándékos akadályozásának tartotta. A kutak vizének túlzott vegyszeres fertőtlenítése egyes helyeken mérgezést okozott, melyben szándékosságot gyanítottak. A szigorú kordonok meggátolták a felvidéki nemzetiségi lakosság részes-aratói munkában való részvételét, amivel egész téli gabonaszükségletüket tudták biztosítani. Most ezt veszélyeztetve látták.

A feszült helyzetben az urasági kastélyokat, udvarházakat feldúlták, több közigazgatási személyt, szolgabíró, patikáriust megvertek és a további kegyetlenkedéseket katonai közbelépéssel sikerült meggátolni.

A lelkipásztori segítség

A járvány megállítása a korabeli társadalom jobb összefogását igényelte volna. Egyedüli segítséget a katolikus egyház nyújtotta, melynek papjai napról napra látták híveik pusztulását, magukat is kiteve a járvány veszedelmének.

Posta- és bélyegtörténeti kutatóként 1980 februárjában névre szólóan fordításra és megfejtésre kaptam egy latin szövegű nagyobb terjedelmű levelet, mely 1831-ben az eperjesi postán került postai kezelésbe, rajta a posta kerek névbélyegzője, valamint a továbbítás útvonalának jelzése és a lerótt viteldíj. Az első fordítás során láttam, hogy fontos egyházi rendelkezést tartalmaz, kellő papi segédlettel a teljes fordítást elvégeztem.

A levelet az Eperjesi Egyházmegye vezetője, Gergely püspök küldte 1831. július 16-án 936. számmal hivatalos levélként. Zubriczky Mihálynak Zdobaba mint utasítást, lelkipásztori instrukciót a kolera idejére. A levelet és annak mellékleteit másolatban közlöm:

936. sz.

Postapecsét
lenyomata

Lelkipásztori instrukció
a kolera idejére

Az Eperjesi püspöktől

Kedves Fiunk, tisztelendő Zubriczky Mihálynak, a zdobai plebánosnak, a kassai főesperesség tényleges főesperesének, valamint a szántói főesperesség adminisztrátorának és az eperjesi Szentszéknak (egyházi bíróság).

Szigorúan hivatalos
Kassa útján

ZDOBA

A levél szövege:

Kedves Fiam! Tisztelendő Esperes Úr! Kedves Adminisztrátor Úr és Mindnyájan!

Tudom, hogy veszedelmes kolera-betegségről a hivatalos közleményekből és más forrásokból már értesült, – erről biztos vagyok. Mióta a vész Galíciából hazánkba jött, egyre sürgetőbb a szükségessége az egyházmegyei intézkedéseknek híveim felé. Így az egészségügyi hatóságok legszigorúbb intézkedései is hatékonyabbak lesznek. Papjaimért és híveimért súlyos felelősséget érezve, a Galíciával szomszédos egyházmegye főesperességének már adtam ki körlevelet 110. és 851. szám alatt, a főesperesség területén a betegség terjedését közölve. A további intézkedésre Kedvességét ezennel hivatalosan felkérem és egyben küldöm azt a lelkipásztori eligazítást, amely a betegek ellátásával foglalkozik. Az intézkedéseket az illetékes lelkipásztorok tartsák be. A lelkipásztoroknak tessék ezt minél előbb továbbadni a főesperesség területén. Ha netán szükség lenne még további részletesebb útbaigazításra, a megoldandó kérdéseket tessék felterjeszteni.

Atyai- püspöki áldásomat adva maradok Főtisztelendőségnek 1831. július 16-án Eperjesen

legodaadóbb atyja:

Gergely püspök

936: 1831. sz.

Lelkipásztori Eligazítás

az Eperjesi Egyházmegye lelkipásztorai részére, azoknak a lelkipásztori ellátásáról, akik netán a kolera betegséget megkapják, valamint az ebben a betegségben elhunytak temetésénél betartandó intézkedésekről.

1. §

A lelkipásztorok teendői a betegek ellátása előtt, lelkipásztori ellátáson (gyóntatás, áldoztatás, kenet) kívül.

1. Amilyen veszélyes a kolerás betegekkel való érintkezés, annyira szükséges, hogy a lelkipásztor tájékoztassa híveit az állami hatóságok és az egészségügyi szervek már kiadott és a jövőben napvilágot látó intézkedéseiről a betegség terjedésének megállítására. Erről újra és újra, minden alkalmat kihasználva beszélni, az intézkedések pontos végrehajtását követni kell, amint ezt az Egyházmegyei Hatóság 110. és 851. számú rendelkezései és a jövőben megjelenő utasításai szigorúan megkövetelik.

2. A lelkipásztor ajánlja, hogy egymást gyakran ne látogassák, – az öltözködésben, ételben, italban teljes tisztaságot és önmérsékletet tartsanak, különösen este és éjszakára a láb és a torok-gyomor legyen tiszta. Ha valakin a betegség kezdeti jelei mutatkoznak, ajánlani kell a betegnek a látogatástól és a szeszes italtól való teljes tartózkodást, az ételben és italban való teljes elkülönülést valamint mindazoknak az intézkedéseknek szigorú betartását, amelyeket a kiadott orvosi utasítások tartalmaznak. Utasoknak a házba való befogadását a legszigorúbban tiltsák meg, hacsak hivatalos irattal nincsenek ellátva.

3. Ennek a rettenetes betegségnek olyan nagy a romboló ereje, hogy a legegészségebb embert is néhány óra alatt letöri, a haldoklót rendszerint nagyon nagy fájdalmakkal kínozza. Így az örök életre való előkészítése, (papi) ellátása nagyon nehéz, sőt sok esetben

teljesen lehetetlen. Ezért a lelkipásztor gyakran kérje híveit, hogy ezekben a kritikus és nehéz időkben komoly büntudattal végezzék el gyónásukat és áldozzanak meg, amíg egészségesek. Így ha netán jelentkezik a betegség és bizonyossá válik az örökkévalóságba vezető távozás, lelkipásztoraikat mentesítsék a betegellátás gondjaitól.

4. Az egyes lelkipásztorok tartsák szem előtt a mi Üdvözítőnk ígérését: KérjeteK és adatik nektek! – Bármit kértek az Atyától az én nevemben, megadom nektek! – Amit kértek tőlem az én nevemben, megadom nektek! Teljes bizalommal legyenek az isteni Gondviselés felé. A 851. sz. Egyházmegyei Körlevélben előírt könyörgéseket tartsák meg híveikkel áhítattal és szünet nélkül. Egyénileg is buzgón imádkozzanak ennek a kegyetlen betegségnek megszűnése érdekében. Emlékezzenek a niniveiek példás esetére, akik az őket fenyegető büntetésről az Istenhez való komoly visszatéréssel megmenekültek.

5. Az a tapasztalat, hogy ez a betegség különösen azokra ragad, akik gyengén tápláltak, vagy a test táplálására szükségeseK nem eléggé fogyasztják, vagy a ruhákat nem tartják tisztán. Ezért a lelkipásztorok híveiknek ezen a téren is buzgón segítsenek és minden lehetőt tegyenek meg, arra gondolva, hogy a minden javak Osztogatójától mindezért százszoros jutalmat és örök életet nyernek az ő félelmetes megjelenésének napján.

6. Kérni kell a híveket, hogy ahol a betegség jelentkezik, minden emberileg lehetőK tegyenek meg a védekezés érdekében. Az ilyen eseteket, ha a hatóságok minden intézkedése ellenére is mutatkoznak, a lelkipásztorok azonnal jelentsék. Ezenkívül mindenkor minden lehető egészségügyi segítséget adjanak meg. Így többek között az ágyak legyenek letakarva (megvetve), legyen rendszeres étkezés, a lábakat hideg vízben mossák, a (lázás) testet hideg (száraz) ronggyal vagy puha szőrmével hűtsék; készítsenek virágokból teát: sámbort, ticiát, kamillát vagy száraz mentát, így ezt igyák; az izzadságot fékezve, törüljék; a beteg szobájának levegőjét az ablakok és ajtók gyakori nyitásával frissítsék; az illemhelyet fertőtlenítsék (olvashatatlan részlet, hogy hogyan történjék a fertőtlenítés); a beteget mindig jól takarják be, melegen és tisztán tartsák; a nagyobb széken, edénybe ürülő székletet a házból vigyék ki.

7. Kérni kell a híveket arra, hogy a betegeket emberi szeretetből és keresztény kötelességből szívesen úgy ápolják, hogy tőlük fertőzést ne kapjanak vagy más egészségeseknek a betegséget át ne adják. Akik saját otthonukban beteget ápolnak, mások házába ne menjenek és saját házukba se engedjenek másokat.

8. A lelkipásztorok a betegek ellátása és a betegség átvételének elkerülése érdekében naponként könyörgjenek az Istenhez.

II. §

A lelkipásztorok teendői a betegeKnek a halálra való lelki előkészítésénél (ellátásánál).

1. Amennyiben az állami hatóságok ezzel a betegséggel kapcsolatban már kiadott vagy kiadásra kerülő intézkedései a lelkipásztoroknak a betegek látogatását megengedik, a lelkipásztorok hivatásukhoz méltó módon legyenek készen betegeik ellátására. Tartsák egyik legfontosabb kötelességüknek a haldoklók ellátását. Annál készségesebben és annál gyorsabban menjenek a betegek ellátására, minél közelebb állnak a halálhoz. A lelkipásztorok ennek a betegségnek tombolásakor ne húzódnak vissza, nehogy a betegek végzetes és végső szükségükben lelki vigasz nélkül maradjanak.

2. A lelkipásztorok a kolerában szenvedő beteg ellátására lehetőleg reggel menjenek, de sohasem üres gyomorral, hanem mindig valamelyes étel vétele után.

3. Ha netán vasárnap vagy ünnepnap hívják a lelkipásztort a beteghez, akkor is valamint egyen reggeliként és csak ezután menjen a beteghez. Innen visszatérve, ha már a misét nem tudják megtartani, csak a papi zsolozsmát mondja el vagy a maga módján imádkozzon. Egyébként saját buzgóságából is, a néppel együtt a templomban imádkozzon és amennyire a körülmények engedik, a népnek szentbeszédet is tartson.

4. Azonban könnyen megtörténhet, hogy az énekes mise alatt, az oltártól hívják (a lelkipásztort a beteghez!). Ilyen esetben, ha a hívás mise közben még a kánon előtt érkezik, ha sajnálva is, a misét hagyják abba és siessenek a beteghez. Ha a hívás kánon közben vagy után jön, akkor a misét minél hamarabb fejezzék be, hogy minél előbb mehessenek a beteghez.

5. Kolerás beteghez indulva az orrot, száját... (olvashatatlan részlet) fertőtlenítsék borecettel vagy úgynevezett toredanum-ecettel. Vigyék magukkal, a beteg házában tartsák orruk elé és szippantsanak belőle. De a toredanum-ecetet csak mértékkel használják; csak bizonyos meghatározott mennyiséget, amennyit egyszerre az előírások szerint bevenni lehet. Ezen kívül salviát, mentát, eszenciát és levendulát kell összekeverni két fél borecettel. Ezt az egész keveréket jól lezárt edényben egy ideig melegen kell tartani, majd könnyedén összerázni, majd egy kevés ecetet még hozzáönteni; amikor pedig használni akarják, egy kevés kámfort is tegyenek bele.

6. Izzadtan, kimelegedve ne közeledjenek a beteghez, hanem amennyire lehetséges, nyugodtan, fel nem hevült testtel, nyugodt idegizzattal. A tapasztalat ugyanis azt mutatja, hogy a megizzadt, felhevült, vagy a félelemtől felizgatott test a beteggel való találkozáskor nagyon könnyen átveszi a betegséget.

7. Amikor a házhoz érkeznek, a ház legyen kiszellőztetve, nehogy a huzat a beteget bántsa, akit mindig jól be kell takarni. Ekkor izzó vasa, vagy téglára, vagy köré borókát kell szórni és borecetet hinteni s a házat ki kell füstölni, a padlót klórral kevert vízzel fel kell mosni. Az a helyzet, hogy egy egységnyi vízhez két egységnyi Lóth-féle klórt kell keverni, amennyiben az edénybe befér.

8. Ha a hatóságok megengedik a kolerás beteg házába való belépést, a lelkipásztorok a házba belépve a szájukba morzsányi borókát, vagy angyali gyökeret, vagy parányi kámfort tegyenek, egy kicsit rágják meg. A nyálat sose nyeljék le, hanem köpjék ki.

9. A beteget kezükkel alig érintsék. Inkább bizonyos, de nem nagy távolságban maradjanak, annyira, hogy a beteg leheletét közvetlenül ne vegyék be a tüdejükbe.

10. Ajánlatos, hogy a beteg ne üljön, hanem mindig állva fogadja a lelkipásztort. Az Oltáriszentséget ne tegyék az asztalra, hanem inkább kezükben, a mellükénél tartsák, amíg kell; a betegnek fa- vagy fémkanállal adják. Áldoztatás után a fakanalat, nyelénél fogva, égessék el; ha fémkanállal történt az áldoztatás, a fémkanalat borecettel erősen vegyített hideg vízben kell jól megmosni.

11. Ennek a betegségnek több kínja mellett a beteget hányingerrel is gyötri. Ezért a lelkipásztornak kell eldöntenie, a körülmények alapján, hogy az Oltáriszentséget adhatja-e a betegnek.

12. Lehet, hogy ennek a betegségnek ereje az emberi test életerejét rövid időn belül letöri és nem hagy sok időt. Ilyenkor a lelkipásztor feladata, hogy a kolerás beteget a gyónásra előkészítse. A bűnökre és azok minőségére vonatkozólag csak a legszükségesebb kevés kérdést tegye föl a gyónónak. Más fölösleges kérdésekkel ne húzza az időt, nehogy a legfontosabb lelkipásztori teendő az idő rövidsége miatt lényegében elmaradjon.

13. Ez a veszedelmes betegség rohamosan végez áldozataival. Ezért a betegeket nem lehet ellátni kenettel és apostoli áldással olyan ünnepélyes formában, mint ahogy azt a szertartáskönyvek előírják. A végső áldás megadható, ha a beteg kéri; de a betegség fertőzéses terjedése miatt csak az állami hatóságok rendelkezéseinek betartásával. A szertartáskönyv alapján csak röviden (adják a végső, apostoli áldást) és lehetőleg ne a beteg szobájában, hanem kívülről, pl. a pítvarból, ha van, ha lehetséges. Csak a kenet megadására menjenek be a szobába, a kenetet pedig vagy egy darab rongy, vagy bot segítségével adják a betegeknek. A rongyot, botot a dolog után azonnal el kell égetni.

14. Amikor a betegek a kenet szentségét adják, a takarót, amellyel a beteg fedve van, nem hirtelen, hanem lassan, fokozatosan vegyék le. Elég a beteget csak a homlokán, szemén, fülén, orrán és lábán megkenni, – nehogy a beteg megfázzon a hidegben a takaró levétele miatt, amíg a mellét, kezét, lábát, megkenik; – másrészt nehogy hozzáérjenek az egészséges hozzátartozók a beteg testéhez, vagy netán fertőzést kapjanak.

15. A betegnek halálát előre látva, kérjék őt az Isten akarátában való teljes belenyugvásra; nyugodt lélekkel fogadja, bármit is hoz a Gondviselés; jó szóval vigasztalják és erősítsék őket. A hozzátartozókat megfelelő érvekkel segítsék, nehogy elkeseredjenek. Adjanak jó tanácsokat a beteg ápolására vonatkozólag így: gyakran adják a nyolc uncia hideg vízzel kevert kámfort, fel nem forralt mézet vagy kamillát, kanalanként. A beteg testét kívülről száraz ronggyal vagy kámforral átitatott ruhával töröljessék.

16. Ha úgy történe, hogy a plébánosnak a beteggel való találkozást a hatóságok tiltják, vagy a beteg a plébános megérkezésekor már haldoklik, a halálra való előkészítést már ne tegyék. Ilyen esetben csak általános feloldozást adjanak, a fennálló rendelkezések szerint és a körülmények adta lehetőségek figyelembevételével röviden imádkozzanak a beteg bűneinek bocsánatáért.

III. §

A lelkipásztorok teendői a kolerás betegek ellátása után.

1. A kolerás betegről hazatérve, a lelkipásztor kezét, arcát, száját tiszta hideg vízzel mossa meg. De még jobb, ha borecettel kevert, kevés borókéval vegyített vízzel teszi. Ruháit és különösen lábbelijét, a hozzávalókkal együtt, tegye ki a szabad levegőre. Majd klór és vitriol (kénsav) keverékéből készült füsttel járassa át, vagy a vegyületben mossa ki. Az alsóruhát, a fehérműt is gyakrabban váltsa és a szabad levegőn sétálva, a test bizonyos felfrissülését segítse elő.

2. A betegekért, a betegek ellátásánál esetleg előforduló hiányosságokért Isten irgalmát alázattal kérjék.

3. A betegségből felgyógyultaknak ajánlják, hogy minden alkoholos italtól tartózkodjanak, hidegben legyenek, mérsékelten éljenek, komoly ételeket csak fokozatosan fogyasztanak, – nehogy visszaessenek a betegségbe (amely kezdetben sokkal végzetesebb szokott lenni) és így magukat életveszélybe sodorják.

IV. §

A lelkipásztorok teendői azoknak a temetésénél, akik kolerában haltak meg.

Amikor a lelkipásztor megtudja, hogy valamelyik híve ebben a betegségben meghalt és a lakhelyét is ismeri, a temetés szertartásának elhagyásával a házhoz ne menjen, hanem a harangszó után a kántorral együtt menjen a templomba és a temetést ott végezze el. Az elhunyt teste marad a háznál. Ha több halott van egyszerre, az összesekért végezze a temetés szertartását. Meghatározott időben menjen ki a temetőre, a kiásott sírt szentelje meg szen-

telt vízzel. Ekkor a holttestet lebecsáthatják (a sírba) és elhantolhatják azok, akiknek ez a dolguk. Ezután hazamegy (a lelkipásztor).

A temetésért a hívektől nem kell kérni semmit. - A lelkipásztor így elkerülheti azt a veszélyt, amelynek kitenné magát, ha a temetést a háznál végezné, a holttest közelében, – igaz kötelességének a hátrányára. De amíg a népet ez a betegség pusztítja, az ilyen temetésekért a lelkipásztor semmi stólat ne kérjen és el sem fogadjon.

Kelt Eperjesen, 1831. július 16-án

Gergely püspök

A püspöki levelet Zdobáról Zubriczky Mihály főesperes lemásoltatva a kerületbeli plébániákhoz elküldte e sorok kíséretében:

Tisztelendő Plébános Urak!

Kedves Testvéreim Krisztusban!

A küldemény, két melléklettel, egészségügyben az Egyházmegyei Hatóságtól, mindenki érdekében a fent nevezett Uraknak - kiadva. Maradok a továbbiakban imáikba és testvéri szeretetükbe ajánlva,

Uraságaitoknak, alulírott

1831. aug. 4

Zdobán

Krisztusban alázattal

Zubriczky Mihály főesperes

Ferenc császár intézkedik

Az események ismeretében már I. Ferenc király is jónak látta a kedélyeket lecsillapítani. A pásztorlevél megjelenése után egy hónapra, augusztus 19-én kiadott nagypecsétes rendelkezése a Habsburgokra jellemző szigorú megtorlás fenyegetésével látott napvilágot.

A királyi rendelet felsorolja a zendülők rémtetteit, utalt a nemesi kúriák feldúlására, rendteremtésre hivatott szolgabírák, orvosok, patikáriusok elleni kegyetlenkedésekre.

A rendelettel megparancsolta, hogy: „az elkövetett gonosztettek megbánásával házaikba térjenek vissza előbbi foglalkozásukhoz, nemcsak minden kihágástól, önkényes vakmerősködéstől gondosan őrizkedjenek, hanem a megyebeli előljáráshoz, amelyek a királytól származó hatalom erejénél fogva munkálkodnak, készséggel és engedelmességgel legyenek, hogy a földesuraságnak járó jobbágyi szolgáltatásokat a fennálló szerződések szerint a tőlük való engedelmes függés mellett készségesen teljesítsék és a csendet és a békességet annál inkább tartsák be...ellenkező esetben szoros fenytést s az engedetlen jobbágyot követő legsúlyosabb büntetéseket vonzván magukra.”

A király rendeletében teljhatalommal megbízta báró Eötvös Ignác kamarást, Sáros megye főispánját, kövessen el mindent, hogy a parasztfölkelést minden erővel verje le, számolja fel.

A „gonosz lázadók” megfékezése a királyi biztosnak sikerrel járt, a katonaság a két vármegyében rendet teremtett. Kezdetét vette a számonkérés, érvényesült az akció-reakció törvénye. A falvak népe megbánta tettét, maguk védelmére másokat hibáztatott, vádolt be. A börtönök megteltek elfogottakkal, akiket Újhelyben, Patakon és Terebesen szigorú vizsgálat elé állítottak. Pesten százhetven személyt fogtak le és vontak felelősségre. A legsúlyosabb büntetése elhárítása érdekében a nádor sem tudott fellépni.

József nádor Pest városának vezetőit hibáztatta: „Miolta a nemzet bizodalma engem a nádori méltósággal megtisztelt, mindenkor azon voltam, hogy a nemzethek szolgálhassak. A kolera megakadályoztatására tett intézeteim csupán azon okból eredtek. Vérzik szívem, hogy a közönség nemcsak át nem látta szükséges voltokat, sőt bal magyarázatokat adott nekik, de inkább vérzik, hogy egy gyermekekből álló csoport, melyben Pest városának dicsőségére semmi birtokost nem volt, dühös rendetlenségével végső módokra kényszeríté a bátorságra ügyelő rendet, s ami az ilyen esetekben elkerülhetetlen, sok ártatlan fejére halált is húzott. Mély fájdalom fogja el szívemet, hogy tisztí pályámnak, melyet több mint harminc esztendő elfolyása alatt egy csepp polgári vér sem fertőztete, végefelé már több ember vesztével kellett megjegyeztetnie. Nem vehetem jó néven a törvényhatóságnak, hogy a közvélekedésről tisztje szerint jó előre nem értesített. Ha ezt tette volna, a borzasztó esetnek soha meg nem lehetett volna történni.”

A járvány a szigorú rendelkezések hatására szűnni kezdett. Októberben a király kegyelmet hirdetett, az életben maradtakat szabadon engedték. Az elítéltek és a halállal sújtottak számáról korabeli iratok nem adtak számot. A kolerában elpusztultakról is csak megközelítő adatok ismertek: – Újhelyben minden huszonötödik, Tolcsván a kilencedik, Olasziban, Sárán, Zsadányban a negyedik ember kiholt.

Kazinczy Ferenc utolsó napjai

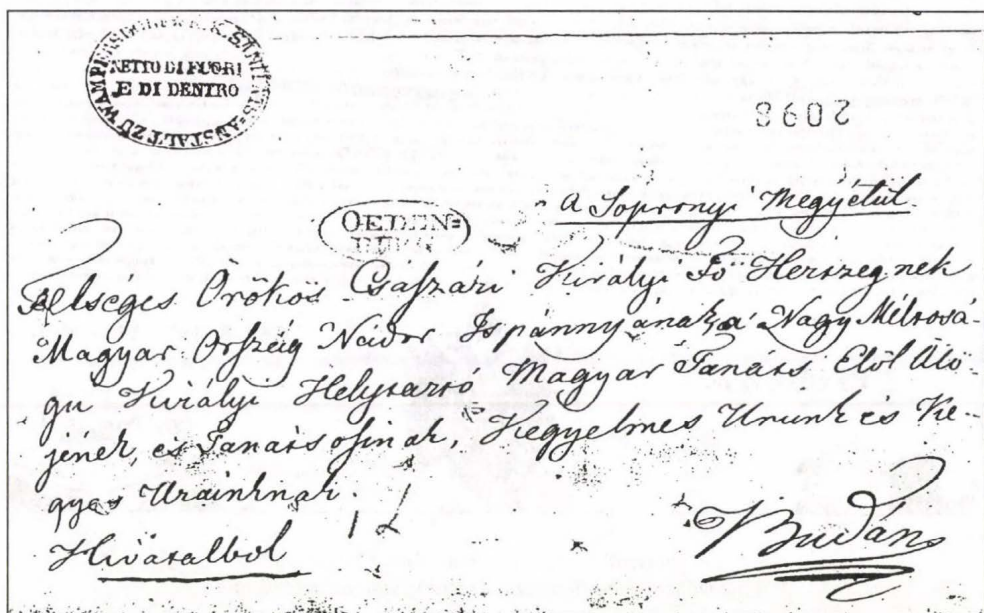
A szent öreg Szemere Pál társaságában tett öt hónapos kimerítő utazása végén Patakra érkezett. 1831. június 29-én elvált Szemere barátjától és hazafelé vette útját. Újhelyben másnap kolera ügyben helyi gyűlést tartottak, melyre maga is element. Miután értesült Újhely közeli elzárásáról, azt nem kívánta megvárni, sietett övéihez Felsőregmecre.

A hetvenesztendő fáradt irodalmár, a nagy levelező, élete utolsó heteiben is igyekezett tájékoztatni barátait a kolerával kapcsolatos pesti, kassai atrocitásokról, tapasztalatairól. Utolsó levele augusztus 20-án kelt Mocsáry Antalnak címezve, abból kitűnik, érezte a reá leselkedő végzetet, mert ezt írta: „En még élek és házam népe is, de az Úr keze rajtam is érezteti a súlyát...”

A levelet már nem fejezhette be, néhány nap múlva szeretett leánya, Eugénia pótolta; „Mély bánattal kell jelentenem a szegény atyám halálát, mely augusztus 23-án történt; a rettenetes kolera betegségbe esett 21-én, s harmadnap múlva elhagyott bennünket az áldott. Pecsétlenül találtuk ezt a levelet, ez volt az utolsó melyet írt életében...

Kazinczy Eugénia”

Kazinczy Ferenc „áldott” emlékét a kolerajárvány történetével így köti egy csokorba a gyászoló emlékezet.¹

A Bélygmúzeumban kiállított egyetlen koleralevelet Ódenburgban adták fel 1831 nyarán. A levelet átlukasztás után fertőtlenítették. Annak igazolásául a fertőtlenítő állomás bélyegzőjét „NETTO DI FUORI E DI DENTRO” felirattal a levél hátoldalán alkalmazták. A levél címzése; Felséges Örökös Császári Királyi Főhercegnek Magyar Ország Nádor Ispánjának a Nagyméltóságú Királyi Helytartótanács Elöl Üljének és Tanácsosainak Kegyelmes Urunk és Kegyes Urainknak

¹ Az emlékezés nagy részben az ismert Kazinczy-irodalom felhasználásával készült. Ezúton mondok köszönetet dr. Sutorcsik József forrói plébános úrnak az egyházi vonatkozású szöveg szakszerű fordításáért, szíves közreműködéséért.

OLÁH JÓZSEF

Az 1831. évi koleralázadás a kettős uradalomban

A XIX. sz. legpusztítóbb járványa 1817-ben Bengáliából indult ki, s mire Magyarországot is elérte, áldozatainak száma már meghaladta a 6 milliót. Az „epekórság, görcsmirigy, napkeleti hányszékélés” néven emlegetett nyavalyának, a kolerának a kórokozóit a Kárpátokon túli Kolomeából hurcolták be hozzánk. Elterjedésének a hatóságok a határ lezárásával, katonai őrszemekkel, vesztéggzárral, a kutak fertőtlenítésével, Lehoczky kassai seb-orvos preventív bizmosos gyógymódjának alkalmazásával próbálták útját állni. Nem sok sikerrel. Sem hazánkban, sem kontinensünkön nem sikerült feltartóztatni és 1832-ben már a tengerentúlon, az Újvilág keleti partjain, New Yorkban és Philadelphiában szedte áldozatait.¹

Magyarországi elterjedését minden bizonnyal elősegítette az 1830-as szűk esztendő, amelynek hátrányos következményei elsősorban az északkeleti területek lakosságát sújtották. Ugyancsak ők szenvedték meg leginkább az 1831 bő termést ígérő évben a járvány miatt életbe léptetett személyi mozgásszabadságot, így a távolabbi munkavállalást korlátozó intézkedéseket is. A növekvő elégedetlenséget az elszenvedett korábbi sérelmek (allodizálás, irtásföldek elvétele, közlegelők kisajátítása, túlzott robotoltatás, uzsora és egyéb törvénytelenések) csak tovább mélyítették és fokozták.²

Így a járványt szükségképpen jobbgymegmozdulás követte, egyik-másik helységben nemegyszer meg is előzte. Ezért nevezik ezt a kettős indíttatású jobbgymozgalmat – véleményünk szerint igen találóan – koleralázadásnak.

Az 1831. év sárospataki és regéci uradalmakbeli eseményeiről részben „a cholera idején tett levelezésekből, részben más forrásokból szerezhetünk tudomást.”³

Az első helyi információval 1831. jún. 19-én, a tállyai perceptor szolgált, aki azt jelentette a központnak, hogy „itt az a szomorú casus van, hogy a colera miatt Tokaj bé van zárva”.⁴

Ugyanezen a napon Tomsics István járási főszolgabíró „futólevelében (currensében)” a közelgő veszedelemre hívta fel a figyelmet s megtiltotta

az idegenek utazását,
az ismeretleneknek való szállásadást,
a koldusoknak a helyváltoztatást, a járás elhagyását.

¹ TILKOVSKY LÓRÁNT 1955. 42–44., 51., 54.

² Uő. 1955. 9–12., 16–17.

³ Országos Levéltár. Bretzenheim levéltár (a továbbiakban: OL. Br. It.) OL. Br. It. 104. cs. Cholera idején tett levelezések 1831-ik évben.

⁴ Uo. 50. cs. BK. IV. 739.

Egyben kötelezte a helybeli bírakat, a betegséggel és annak tüneteivel kapcsolatos leírat lakosság előtti ismertetésére és magyarázatára, a nótáriusokat pedig arra, hogy rendelkezését „párba” leírják és a helység ládájába elhelyezzék.⁵

Újhelyben „jun. 28-án üt ki a kolera”, amikor is a helység orvosai Danielisz János és Bereznay István voltak.⁶

Prónay János tállyai számtartó 1831. júl. 5-én azt jelentette az inspektoroknak, hogy „a fonyi jobbágyoknak nagyobb része, a hiteles tudósítás, tapasztalás és megvizsgáltság után, az élelem nem letelek miatt olly állapotba vannak helyhezsettve, hogy ha tsak az Uraság az élelem megkeresésére munkát és módot nem ad, és fel nem tanál, sem a földes uraságnak eleget tenni, sem pedig magoknak rendesen és a maga utyán dolgozni majd tsak nem tehetetlenek és erőtlének”.

Egy nappal később, júl. 6-án Dutsay János újhelyi számtartó arról számolt be „a Te-kintetes Úrnak, hogy nem tsak helységünkbe, de alább még közel levő szomszédságunkba is, ollyan zúgás, ollyan veszedelmet könnyen maga után húzható kifejezések hallatszanak, hogy ha tsak mi hamar katonaság vidékünket meg nem lepi, egy helylen adjon valaki okot a nép meg bosszantására szomorú következésünket érünk – hijjába papol a pap, mert azt félre magyarázzák, hijjába inti az ember őket, mer egyettértőnek a Pappal declarálják, egy szóval az ember tanátsát el fogadni már nem is akarik, azt felelvén a nép, az urak méreggel öletik a szegény embert, nintsen pestis, se olly veszedelmes ragadós nyavallya, mint elő adják.”

Ugyanezen a napon Fonyból, az ottani ispán azt közölte, „hogy nagy zúgás van úgy annyira hogy Plébános úr azt mondta volna hallgatóinak senki be ne vegye azt az orvosságot, a kik be vették azonnal meg betegedtek meg is haltak mely dolog tsak ugyan világos.”⁷

„Az epekorság nyavalya” elfojtására a megyeszékhelyen, az uradalmak egyik mezővárosában, Sátoraljaújhelyen 1831. júl. 7-én „vészbizottságot” alakítottak, amelynek „előülölje Kossuth Lajos, a város ügyésze, a Felügyelő Kar Actuariusus” lett.⁸ Ugyanekkor – a bizottságon belül – Gönczy Sámuel gondjaira bízta az éhezőket, Balázsházy János táblabíró úrra a piacot,⁹ Lehoczky László táblabíróra pedig „a házanként található betegek” felügyeletét. „A Gyanús Házaknak, vagy azokból kihaltaknak és azoknak elzárattatásokra, Várta vagy Strázsa kiállításra” tállyai Nagy Lázár uradalmi főfiskális kapott megbízást. „A gyanús helyekről jövő s ide oda kóborló,” bármely „gyanús személyekre” és a „temetések-re” való felügyeletért „Tettes Kossuth Lajos Tábla Bíró Úr” lett a felelős. Egyidejűleg kimondták azt is, hogy a kóborlók, gyanús helyekről jövők, s akármely gyanús személyek iránt is a legszorosabb felvigyázások lesznek, s az erről szóló jelentéseket az illetékesek „Kossuth Lajosnak teszik s a halottakat is neki jelentik”. „A Cholera Ispotálynak, s abban

⁵ DONGÓ GYÁRFÁS GÉZA 1906. 236–237.

⁶ Uő. 1907. 320.

A bártfai krónikában ugyanakkor az olvasható, hogy „1831. jun. 29-én ütött ki a kolera”. Ezen időben tört ki Zemplén vármegye északi részében a pórlázadás. DONGÓ GYÁRFÁS GÉZA 1895. 22–23.

⁷ Iratok jelzetét I. a 3. jegyzetnél.

⁸ TILKOVSKY LÓRÁNT 1955. 164. Erről még azt írta, hogy „mellőzni voltam kénytelen azokat a bővebb kifejtest igénylő adatokat, amelyek a fiatal Kossuth Lajosnak a felkeléssel kapcsolatos szerepére vonatkozóan előkerültek”.

⁹ Így lett későbbi neves mezőgazdasági szakírónk a koleralázadás szemtanúja és első krónikása: BALÁSHÁZY JÁNOS 1832.

lévő rendnek fenntartására s elintézésére minden szükségsekben Tettes Fekete Pál Úr” az illetékes.¹⁰

A bizottság (Gönczy, Balásházy, Lehoczky, Nagy, Fekete) vezetésével és speciális feladatokkal is megbízott Kossuth azonnal intézkedik, s még júl. 7-én elrendeli, hogy „temetőt vágassanak ki”.

Továbbá, hogy a tegnapi sír „mésszel hintessen be”.

„Azon embernek” a szekerét, „a ki a halottakat ki hordja, tessék az adott pénzből deszkával körülvetetni, hogy ha Koporsója nem lenne is valamelyiknek, a nép irtóztatása nélkül eltemettethessen.

Magát a temetést pedig ekképpen szabályozta:¹¹

1. Mindenféle hitű halottat „6 lábnyi mélységű és szélességű Sántzal” körül vett temetőbe kell vinni.

2. A sírokat 8 lábnyi mélységre, halottanként 3 lábnyi szélességűre kell kiásni.¹²

3. Orvosi vizsgálat után a sírásónak az elhunytat „nem kézzel, hanem hegyes póznára tsinált vass horoggal, vagy szinte pózna nyéllel készült és kötéllel össze húzható vas fogóval” kell megfogni, „anélkül, hogy ruhája le huzatna,” majd kétkerekű talyigára vagy szekérre kell tenni.

4. „A temetést egyedül maga a Sírásó viszi véghez... minden más kíséret és a harangozás is tilos.”

5. „A sirbatétel előtt – anélkül, hogy a halotthoz nyulna – a sírásó a ruhát le húzza.”

6. „A Sírásó a halottnak ágybelijét és ruháját a sir mellett megégeti a leg utolsó darabig”, – annak hamvait a halottra szórja és a sírt betemeti.

7. Ezután a sírásó a helység utolsó házában másik ruhát vesz fel „s az előbbenit levétvén fel eresztett Chlór Mészbe mártva”, majd „egész testét megöblíti, szekeret, szerszámot, lovakat” is.

8. „A Sírásó ezen veszteglésből csak temetés végett eresztethetik ki.”

9. Az utolsó halott eltemetése után „a Sírásók 42 napi veszteglésbe téttesenek”.

10. A temetőt állandóan örök vigyázzák.

Járványkórháznak Sátoraljaújhelyben „Kossuth Lajos a Veszteglő Háza felügyelő Táblabíró”, a „Város alsó végén a Kőbánya mellett levő Mendl-Róth-féle uradalmi állásos vendégfogadó”-t jelölte ki. Az ottani további tevékenységéről ekképpen számolt be bizottsági társainak:

„Az ott, annak előtte Choleraba meghalt uradalmi Hajdúnak ott maradt ruháit elégettem, a szobákat és állást kitisztíttattam, Konyha sóra öntött Vitriol gőzzel kifüstöltettem, Chlórmeszes vízzel be fecskendeztettem, s forró téglára öntött úgynevezett Haramia eczettel óránként rendszeren füstöltetni rendeltem.” „Az épületnek déli részében lakó Kortsmáros zsidó Mendel Róth Július 10-én estve 10 órakor cholerában meghalván” 11-én eltemettetett. Háza népét „és az eltakarítására vállalkozott embereket” azután elkülönítettem, ellátásukat megszerveztem, az örök tennivalóit napi parancsban szabályoztam.¹³

¹⁰ DONGÓ GYÁRFÁS GÉZA 1906. 168–170.

¹¹ Uo. 238–239.

¹² Egy láb 0,31 m. Így a járványtemetőt körülvevő sánc 1,86 m szélességű és ugyanilyen mélységű volt. A sírok mélységét 2,48, szélességét 0,93 m-ben szabta meg.

¹³ DONGÓ GYÁRFÁS GÉZA 1900. 6.

Újhelyben 1831. júl. 10–26-a között, tizenkét nap alatt – csak a kórházba vitt betegek közül – 107 pusztult el. Legkevesebb (2) 15-én, legtöbb (12) július 16-án. A kórházban naponként átlagosan heten haltak meg.¹⁴ A két „teljes hónapon át kegyetlenül dühöngő járványban” a város 7065 lakója közül „az egész idő alatt megbetegedett 1600, meghalt 500” (csaknem minden negyedik, ill. tizenkettedik személy).¹⁵

Sátoraljaújhely környékén, az egykori Bányácskán, a mai Széphalmon a helység névadója, a jakobinus mozgalom résztvevője, a magyar nyelvújító mozgalom elindítója, a népes családja sorsáért aggódó Kazinczy Ferenc is a járvány áldozatául esett. 1831. aug. 18-án levélben tájékoztatta Kiss Jánost, a „tuladunai vármegyeék ág. ev.” superintendensét a koleráról, Újhely bezárásáról és a parasztlázadásról. „A levél írása után, maga is ötöd és nem negyednapra – mint Toldy Ferenc állítja – u. m. augusztus 23-án a kolera áldozata lett”. Szóban forgó levelét, tíz másikkal együtt, már özvegye adta postára... Mindenikhez papírszeletkét mellékelve, hogy t. i. K. F. aug. 23-án, keddi napon meghalt.”¹⁶

A dühöngő járvány környékbeli áldozatairól a választott előljárók, egyházi személyek, uradalmi tisztek azt közölték, hogy

Baskón aug. 16-ig meghalt 25 személy, 18-an betegen fekszenek, 18-an pedig reconvalensnek (gyógyultak);

Erdőhorvátiban júl. 18-ig a halottak száma 100, júl. 21-én 185,

Fonyban júl. 28 – aug. 17-e között 209, aug. 20-ig még további 5 személy;

Komlósán júl. 22-én 49,

Mogyorósán júl. 17-én 3,

Regécen aug. 17-én 23 halálesetet tartottak nyilván.

Tállyán júl. 11-én 5, később naponként 34 áldozatot is kivittek a temetőbe.¹⁷

„Mivel a veszedelmes nyavalya nem hogy szűnne, hanem meg naponként jobban dühösödik” az uradalom is megtette a maga köz- és önérdekeket szolgáló intézkedéseit. Aug. 16-án az egyik számtartó „azon szegény gyámoltalan Betegekhez, kiknek semmi segedelme, és körülöttük senki nem volna ki szolgálló, az Helységbe állandóul két ember” rendelt, „kik naponként az uradalom cassájából 30 kr-kat ha a Ttes ur jóvá hagyja, fognak kapni.”

Egy másik uradalmi tiszt, Dienes János ispán aug. 21-én nemcsak arról tájékoztatta az inspektort, „hogy hála Istennek a cholera nálunk meg szűnt, de Regéztéken és Mogyorósán kezdi magát mutogatni”, hanem arról is, hogy „az őszi élet be hordására magam személyesen meg kértem Fonyi nemeseket, hogy illy nyomorúságos időben segitenének a Mlgos Uradalmon. Nem is szerenszerűen mert a Csonkásan termet őszi gabonát velek be takarí-

¹⁴ Uő. 1906. 239.

¹⁵ Az egész vármegyében pedig 17 768. DONGÓ GYÁRFÁS GÉZA 1898. 284. Zemplén megye monográfiájában Újhelyről hasonló, a megyéről eltérő adatokat emlitenek. A megye első alispánja 1832. jan. 18-án azt jelentette a közgyűlésnek, hogy a megyében 40 439 kolera-megbetegedést és 18 672 halálesetet regisztráltak. DR. BOROVSKÍ SAMU é. n. 145., 462; Mivel Fényes Elek a megyében 274 685 lakossal számolt, a betegek és a halottak arányát a népesség létszámához képest 14,72, 6,8%-ra tehetjük és azt is megállapíthatjuk, hogy a megbetegedetteknek fele (46,17%-a) pusztult el a járványban. *Fényes Elek* 1836–40. 398–424. Hozzáink közel hasonló eredményre jutott a koleralázadás történetírója is, aki félmillió megbetegedést és negyedmillió halottat említ. TILKOVSKÝ LÓRÁNT 1955. 53.

¹⁶ DONGÓ GYÁRFÁS GÉZA 1898. 314–316.

¹⁷ Iratok jelzetét 1. a. 3. jegyzetnél. Fonyban a halottak száma (214), a lakossági létszám (1304) 16,4%-a, valamivel meghaladta a megyei átlagot.

tottam és asztagba rakodtam, mivel itt a jobbágyok kéresem mellett sem engedelmeskedtek.”¹⁸

A szolgálat megtagadó fonyiak mellett, az ellenállás végletesebb, erőszakosabb formáját választották az „ujhelyi járásbeli” és a magyarországi lázadók. Az utóbbiak mozgalmát aug. 6-án robbant ki. Egy nappal később a környéken feltűntek az első katonai egységek, köztük Rühling kapitány százada, amely aug. 12-én szétverte a felkelőket.¹⁹ A koleralázadást végül is kilenc ezred katonaság fojtotta el.

Megtorlasként, a teljhatalmú királyi biztossá kinevezett báró Eötvös Ignác alkancellár, Sáros megyei főispán nádori engedéllyel működtetett rögtönítélő bíróságai Zemplénben 64 halálos ítéletet hoztak.²⁰

A ma Szlovákiához tartozó Varannóban és környékén aug. 29–31-én tizenkét lázadót akasztottak fel. Amint a krónikások feljegyezték, az eperjesi hóhér Neuman Károly 36, a kassai Generál József 4 lázadón hajtotta végre a kiszabott ítéletet.²¹

A mozgalom leverői, a nemesség szabadítói meggyeszerzte ismert és tisztelt hősöké váltak. Ilyenné lett Szölényi (akkor még Weingartner) százados is, aki „a környéken összefogdosott 50–60 főnyi” Terebesre, „a lázadás főfőszékébe” kísért „uri népet”, kihasználva a jobbágyok hiszékenységet „egy általa készített nagy pecsétetes levéllel, mint a császár küldötte” kiszabadította „a vérszomjas tót parasztok kezéből”.²²

Az 1831. évi járványnak és lázadásnak, már a korabeli orvosok szerint is, a „nyomorúság” volt „az egyik oka” és áldozatainak többsége a legszegényebbek közül került ki.²³

Az általa kiváltott „társadalmi sokk” a politikai élet katalizátorává vált és a fennálló viszonyok tarthatatlanságára irányította a közvélemény figyelmét, felerősítette a társadalmi haladásért, a jobbágyság felszabadításáért folytatott politikai küzdelmeket.²⁴

¹⁸ Iratok jegyzetét 1. a. 3. jegyzetnél.

¹⁹ TILKOVSKY LÓRÁNT 1955. 103., 117., 119.; KORPONAY JÁNOS 1866–1870. 14. A lázadás valódi központja térségünkől északabbra: a töketerebesi, a gálszécs-varannai fennsíkon, a Nagymihály alatti sík vidéken alakult ki. A felvidéki megyék mozgalmát Zemplénben 78, Szepesben 31, Sárosban 25, Abaújban 19, Gömörben 6 helység lakosságát ragadta magával. A megyebeli földesurak közül: gróf Szapáry Péterné, gróf Erdődy György, gróf Almásy család, gróf Schmidegh, Lónyay Gábor, gróf Barkóczy, gróf Forgách, báró Meskó, Klobusiczky, Vladár, Szulyovszky, gróf Desseffy Sámuel, Bujenovits Eduárd birtokain pusztított. A résztvevők száma kb. 45 000 volt. TILKOVSKY LÓRÁNT 1955. 139–140., 31.

²⁰ Szepesben 47, Gömörben 4, Abaújban 3, Sárosban 1, összességében 119 halálos ítéletet mondtak ki. (A kivégzettek között 5 kismes: 4 férfi és 1 nő is akadt). A kisebb vétkesek, a gyerekek és az öregek is – mintegy négyezren – 80 vessző-, 70 bot- vagy 60 korbácsütés elszívásával bünhődött. Az okozott kárt, ugyanúgy mint az 1514-es parasztháború idején, megtérítették a jobbágyokkal. A kártérítési perek évekig elhúzódtak. TILKOVSKY LÓRÁNT 1955. 143–147.

²¹ DONGÓ GYÁRFÁS GÉZA 1907. 320–321.

²² A szabadító 1848/49-ben honvédtiszt, s idős korában, 1887. aug. 27-én halt meg. DONGÓ GYÁRFÁS GÉZA 1899. 319.

²³ Vö. Magyarország története 1790–1848. 2. k. 1980. 674–678.

²⁴ A koleralázadás belpolitikai és Kossuth formálódó, egyre radikálisabb programjára gyakorolt hatására 1. SZABÓ ISTVÁN 1952. 514., 516–518., 519–520., 526., 547.

Irodalom

BALÁSHÁZY JÁNOS

1832 Az 1831-ik esztendői felsőmagyarországi zendüléseknek történeti leírása. Pest

DR. BOROVSZKI SAMU

é. n. Zemplén vármegye és Sátorajaujhely rt. város. Apolló Irodalmi Társaság. Budapest. 145., 462.

DONGÓ GYÁRFÁS GÉZA

1895 Adalékok Zemplén vármegye történetéhez. 22–23.

1898 284., 314–316.

1899 319.

1900 6.

1906 168–170., 236–237., 238–239.

1907 320–321.

FÉNYES ELEK

1836–40 Magyarországnak s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statisztikai s geográfiai tekintetben. Pest. III. 398–424.

KORPONAY JÁNOS

1866–1870 Abaúj vármegye monográfiája, Sárospatak 141.

Magyarország története 1790–1848.

1980 Akadémiai Kiadó. Budapest. 2. k. 674–678.

SZABÓ ISTVÁN

1952 Kossuth és a jobbágyfelszabadítás. Századok. 3–4. 514., 516–518., 519–520., 547.

TILKOVSKY LÓRÁNT

1955 Az 1831. évi parasztfelkelés. Művelt Nép, Tudományos és Ismeretterjesztő Kiadó. 9–12., 16–17., 31., 42–44., 51., 53–54., 103., 117., 119., 139–140., 143–147., 164.

DIENES DÉNES

Abaújnádasd

Egy hajdanvolt magyar református anyaegyház

Abaújnádasd¹ helység a történelmi Abaúj vármegyében, Kassától délkeletre, mintegy 15 kilométerre található, a Hernád folyó völgyében. Árpád-kori település.² Első okleveles említése 1270-ből való, amikor az Aba-nem birtoka. 1288-ban *Dénes mester* Nádasdot 100 Márka megváltás fejében a fiává fogadott *Amadé nádorra* hagyta. Aba-nembeli *László* magtalan halála után, 1335-ben, a helységet *Drugeth Vilmos* nádor kapta meg. A XIV. század végén a *Cudar* (Zudar) család birtoka. Zsigmond király 1397-ben vizsgálatot rendelt el *Olnadi Zudar Péter* bán özvegye és fiai, *Simon* és *Jakab* panaszára *Perényi János* mester ellen, aki az előbbiekné nádasdi jobbágyaitól egy hordó bort és négy lovat elvételéért.³

A helység reformációjáról konkrét adatokkal nem rendelkezünk. Nem valószínű azonban, hogy az átlagtól eltérő utat járt volna. Kezdetben bizonyára Gönc és Kassa kisugárzása itt is éreztette hatását, és a lutheri tanítás a XVI. század derekára már átalakíthatta Nádasd vallási életét.

Megbízhatóan dokumentált adataink már a meglévő *református* (azaz helvét hitvallású) egyházközségről beszélnek. Az első ilyen információ az 1585. évi tizedjegyzékekből származik, amikor Makói (más olvasat szerint Máthai) Bálint prédikátor nyugtájával igazolta, hogy a dézsmából a neki járó részt átvette.⁴ Ettől kezdve ez a forrás folyamatosan tartalmazza a lelkipásztorok nevét 1627-tel bezárólag. *Negyvenkét* esztendő alatt *tizenegy* prédikátor szolgált a nádasdi anyaszentegyházban. (A már említett Makói [Máthai] Bálint mellett Korlátfalusi Pólya Pál, Ceglédi István, Kisvárdai B. Gáspár, Gönci Szőlős Pál, Fényi Máté, Basinus János, Bagoši János, Bakos János, Benedicti Mátyás, Somodi Jónás). Ez az arány az átlagnak megfelel, hiszen a papmarasztás szokása szerint, amikor egy-egy prédikátor alkalmazása egyetlen esztendőre szólt, a lelkipásztorok gyakran változtak. Az is előfordult – Nádasdon is –, hogy nem egymás után következő két ciklusban meg-

¹ Dr. Kovács Dániel szülőhelye. (Trianon után Csehszlovákiában előbb *Nadašt'*, ma Szlovákiában *Trstené pri Hornáde*.)

² GYÖRFFY GYÖRGY: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. Bp. 1963. 121.

³ Történelmi Tár 1901. 54.

⁴ ZOVÁNYI JENŐ: Protestáns lelkészek nyugtatványai régi tizedjegyzékek mellett. Magyar Protestáns Egyház-történeti adattár XIII. 1929. 8.

választották ugyanazt a prédikátort, tehát némelyik lelkész évek múltán tért vissza korábbi szolgálati helyére.

Gönci Szőlő Pálról érdekes adalékot olvashatunk Abaújbár egyházlátogatási jegyzőkönyvében. Tanúként hívták annak igazolására, hogy egy darab szőlőt régi jusson bír az eklézsia a telkibányai határban. Tanúságot pedig a nádasdi prédikátor azért tehetett hitelesen, mert „*ugian kapalt is benne Geonczy iffiu legeny koraban*”.⁵

Ezekből a feljegyzésekből azt is megtudhatjuk, hogy Nádasd leányegyháza (filiája) volt Zsadány és Szkáros (Eszkáros). Nádasd anyaegyházi jellege bizonyára nem volt véletlen. Következhetett abból, hogy régi egyházas hely volt. Az 1332–35. évi pápai tizedjegyzékekben már feltüntetik egyházát, míg Zsadány és Szkáros nem rendelkezett plébániával.⁶ Nádasd vezető szerepe az említett szomszédait tekintve a reformáció során sem változott meg. Befolyásolhatta ezt a három község népességének nagysága és az ebből fakadó gazdasági erő is. Az 1427-ben felvett kamarahaszna-jegyzék Szkároson 15, Zsadányban 36, Nádasdon (Cudar Jakabné birtokában) 61 portát rögzített.⁷ Ez igen tekintélyes szám, népes falut sejtet, legalább ötszáz lakossal. Az 1553. évi összeírás szerint Nádasd, Zsadány és Szkáros egyaránt Czéczey Péter birtoka. Nádasdon 32, Zsadányban 14, Szkároson pedig 18 portát regisztráltak.⁸ Czéczey vallási magatartásáról nincs adatunk, általában elmondhatjuk azonban, hogy azokon a helyeken, ahol a földesúri akarat nem szegült ellene – amiről elenyésző esetben van tudomásunk – ott mindenütt elterjedt a reformáció szelleme, így feltételezhetjük, hogy ő sem akadályozta azt birtokain.

Abból a tényből, hogy Nádasdot és filiáit a XVI. század nyolcvanas éveiben a helvét hitvallású abaúji (kassavölgyi) egyházmegye kebelében találjuk, arra következtethetünk, hogy a három község lakossága magyar etnikumú volt. Míg ugyanis a felvidéki németek és szlovákok kitartottak a lutheri tan mellett, addig a magyarság a svájci reformáció talaján született hitvallási irányt fogadta be, annak bullingeri–kálvini (Zürich-Genf) ötvözetével.⁹

A lelkész névsoron túli részletesebb információkat az első egyházlátogatási jegyzőkönyvből nyerünk. A abaúji egyházmegye XVII. századi iratanyaga elpusztult vagy lappang valahol, így tehát különösen is becses az a jegyzőkönyvi töredék, amely az 1600–1614 közötti évekből maradt ránk.¹⁰ A Nádasdra vonatkozó feljegyzés sem maradt meg teljes épségben. A gazdáktól nyert lelkészi javadalom tételeit nem is tudjuk rekonstruálni. Viszont kibetűzhető, hogy temetési stólát 12 dénárt kapott a lelkész, a keresztelés fizetsége egy tyúk és egy kenyér volt, valamint minden koma egy-egy „pénzzel” (dénárral) tartozott, s ez utóbbi tételt „komapénz-

⁵ Sárospataki Református Kollégium Levéltára Kgg. V. 15. Abaújbár.

⁶ GYÖRFFY i. m. 55–57.

⁷ ENGEL PÁL: Kamarahaszna-összeírások 1427-ből. Bp. 1989. 36.

⁸ Magyarország birtokviszonyai a 16. század közepén. Szerk. MAKSAY FERENC. Bp. 1990. 89–93.

⁹ RÉVÉSZ IMRE: Magyar református egyháztörténet 1520 tájától 1608-ig. Debrecen, 1938. 137.

¹⁰ Sárospataki Református Kollégium Levéltára. Kgg. V. 15.

nek” nevezték. Ettől kezdve már folyamatosan olvashatjuk a jövedelmet rögzítő adatokat.¹¹

„Zantho föld minden niomasra anni mint egy’ iobbagjanak. Reth kettő vagion Pap rete. Az Templom körül való diófak Papsaghoz valok. Zabad erdeie az keöz erdeőbeól. Oktava borbol, buzabol, baranbol, mehbeól. Az malombol Penteki iaras. Mesternek Nadasrol es Sadanibol semmi jóvedelem nem iar, hanem Scaros eppen cziak nekj fizet. De ugi hog az Octava Scarosbol az pastornak iar es nem az mesternek.

Sadan filialis

Minden iobbagjtol ackeppen az mint Nadasdon per omnia accidentia.¹² Reth, Zantho feöld nincz. Az Praedicatorsaghoz valo hazat egienlőkepen tartoznak eppiteni. Özvegiektől harom sing’ vaszon minden ez ket helből. *Az fejedelemből Octava iar mi(nden)ből. Sadaniban valo zolgalatnak törvemje illen hog AZ. Giorgi naptulfogva Z. Mihal napigh vasarnap dellest iar ki az pr(aedi)cator. telben kedden Scarosbanis.*

Mester jövedelme

Skaros Filialis Ecclesia cziak az mesternek fizet. De az Mesternek fizet az szerint, mint az Nadasdiak es Sadaniak, az octava kiveól, mely az Papnak iar. Ex beneplacio¹³ az Udvarbol minden holnapon egy’ egy’ fel kóból buzat adnak: az míg Scaros meg’ epeül. *Tmetestül (dénár) 12, fele az pradedikatore. Eőreókseg’ leveltül (dénár) 12 mjnd az harom heliából. Regtul fogva valo jóvedelem Scarosban hatvan keve, fel heliestul 30 keve.*

A XVII. század elején a nádasdi reformált eklézsia leányegyházaival közösen viselve a terheket prédikátort és iskolamestert tartott. Nem tartozott a gazdag egyházak közé, bár nem nélkülözte a földesúri támogatást. Ezt az egyik kifejezetten patrónusi javadalmi tétel mellett az is igazolja, hogy a lelkész egy jobbágytelek nagyságú földet bírt, ami ilyen megnevezésben csak földesúri adomány lehetett.

Az eklézsia XVII. századi életéről sokkal többet nem mondhatunk. Adataink csupán azt igazolják – s ez sem kevés –, hogy az egyházközség folyamatosan létezett. Nádasd nem szerepel azon helységek között, amelyeket a gyászévtized során (1671–1681) vallásában megháborítottak.¹⁴ Majd az abaúji egyházmegye 1692-ben tartott zsinatának egyik végzése villantja fel az egyházközség életének egy epizódját: „A Nádasdi Ecclesiabeli Schola Mester tovább hogj Sadányban lakják a Sz(ent) Generalis (Zsinat) nem engedi, hanem Nadasdon kell lakni a’ régi szokás szerint”.¹⁵ Majd 1694-ben Sánta Dorottya nádasdi lakos akart elválni férjétől Ternei Pétertől, amit azonban a zsinat házassági bírósága nem engedélyezett.¹⁶ Az 1697. évi egyházmegyei zsinat pedig a lelkész és a tanító viszályával foglalkozott. „Jablonkay János Nádasdi Preadikator a Mesterével Bogdányi Mihállyal altercalvan, tettzett a Sz(ent) Synodusnak, hogy Sibi mutuo reconcilientur et Rektor

¹¹ A későbbi, de mindenképpen XVII. századi betoldásokat dőlt betűvel adjuk, a szöveget betűhíven közöljük.

¹² A mellékjövadmekkel.

¹³ Jótetszésből, jóakarattól. A patrónustól nyert járandóság szakkifejezése.

¹⁴ ZSILINSZKY MIHÁLY: A magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalásai 1647–1687. Bp. 1893. 502.

¹⁵ SRKL-t. Protokollum. Abaúj R. A. III. 3/5. 620.

¹⁶ Uo. 628.

ex Ecclesia exterminatur”.¹⁷ Ezek szerint a tanító volt a vétkes, mert bár a zsinat a kölcsönös kibékítésre igyekezett, a rektort kiközösítette az egyházból, azaz csak a megfelelően tanúsított bűnbánat után gyakorolhatta hivatalát. Ennek a békétlenkedésnek köszönhetjük, hogy adatunk van arról, miszerint az eklézsia lelkészt és tanítót is alkalmazott a XVII. század végén, s valószínűleg végig a század folyamán, hiszen az idézett 1692. évi végzés a régi szokásra hivatkozik.

Úgy tűnik tehát, hogy Nádasd nagyobb megrázkódtatások nélkül vészelte át az erőszakos ellenreformáció évtizedeit, majd a kuruc háborúkat is. Legalábbis a rendelkezésünkre álló források nem szólnak a vallásban való megháborításáról. A református eklézsiák első hivatalos összeírása idején, 1728-ban, nyilvános vallásgyakorlással rendelkező anyaegyház, s filiái is a régiek, Zsadány és Szkáros, lelkipásztora pedig Szentgyörgyi Mihály.¹⁸ Tíz évvel később újra felbukkan az egyházközség neve, amikor az 1738. évi abaúji egyházmegyei zsinat Kocsi Istvánt rendeli ki rektornak.¹⁹

A háborítatlanságot Nádasd annak köszönhetette, hogy protestáns birtokosai voltak. A kassai Váradi család a XVII. század elején nyert nemességet, s a század közepén többek között már Nádasdot és Szkárost is megszerezte Forgách Miklós özvegyétől.²⁰ A következő évszázadban Nádasd, Szkáros és Zsadány Váradi Anna és Mária kezével (Sóvári) Soós István, illetve Bónis Zsigmond birtokába jutott. Csoma József úgy tudta, hogy a Czéczey család által 1478-ban épített nádasdi templomot Soós Ferenc építette újjá romjaiból a XVIII. század első felében.²¹ A Soós és a Bónis család tagjai a református egyház pártfogói voltak. Soós István a pataki kollégium főkurátora volt a XVIII. század elején.²² A Pozsonyban 1671-ben lefejezett mártír Bónis Ferenc unokája, György támogatásának köszönhetően 1740-ben a szkárosi leányegyház anyaegyház lett.²³ 1783-ban Zsadány is anyaegyházzá alakult.²⁴ Így ezek a filiák elszakadtak Nádasdtól.

Nádasd háborítatlansága azonban csak az 1760-as évekig tartott. Egy 1764. január 4-én kelt levelében Petrahay János esperes azt írja, hogy „Soós Imre Úr” Nádasdra „plebanust” vitt be.²⁵ Arra gondolhatunk, hogy katolikusok – az összefüggések szerint szlovák és magyar vegyes etnikumú csoportok – telepítésével a

¹⁷ Uo. 637.

¹⁸ CSÁJI PÁL: A magyarországi református eklézsiák és prédikátorok első hivatalos összeírása 1725–1729. Egyháztörténet 1958. 50.

¹⁹ SRKLt. R.A. III. 3/5. 692.

²⁰ CSOMA JÓZSEF: Abaúj-Torna Vármegye nemes családjai. Kassa 1897. 628.

²¹ Uo. 514.

²² SRKLt. A. III. 393.

²³ Uo. D. CXXXI. 74.079.

²⁴ Uo. D. CXXXI. 74.092.

²⁵ Uo. A. XI. 3322. Egy alább ismertetendő iratban Bónis György Soós Pált, nem pedig Imrét említi. Csoma József nem tud a család ezen tagjairól, Nagy Iván viszont igen. Vö. Magyarország családai czimerekkel és nemzedei táblákkal X. Pest 1863. 307–308. Lehetséges, hogy Bónis György mellett a Soós család is megosztva birtokolta Nádasd egy részét.

helység vallási homogenitása megtört, s talán a földbirtokos, a Soós família valamelyik tagja, maga is katolizált. Az alább előadandó ügy erre enged legalábbis következtetni. Történt ugyanis, hogy az 1760-as évek elején a nádasdi református prédikátor meghalt. Az egyházmegye nem tudta azonnal pótolni hiányát, de amint az esperes írta, hogy „más gazda bé ne avassa magát” egy lévitát, azaz lelkészé még nem avatott tanítót küldött ki a szolgálatok végzésére. Nem is lett volna ezzel baj az első adandó temetésig. Amikor ugyanis (1763-ban) az egyházfi gyermeke meghalt, s a lévita el akarta temetni – hiszen a szentségek kiszolgáltatásán kívül minden szolgálatot végezhetett – a plébános három embert maga mellé vevén, útját állta a temetési menetnek, ő akarván elvégezni a szertartást. A református nép azonban ellenállt, mire a plébános a lévitát elfogatta és a Soós-kúria udvarán a kutyák közé láncra köttette. A szerencsétlen tanító – akiről egyébként az ügyet előadó esperesnek nem volt jó véleménye – megszökött, s ezt súlyosbító körülménynek ítélve, a vármegyére citálták. A huszadik század végi naiv olvasó azt gondolná, hogy a vármegye kivizsgálgatván az ügyet elmarasztalta a plébánost. A vértelen ellenreformáció korszakának is emlegetett XVIII. században azonban ez másként történt. Ezt már Bónis György leveléből tudjuk meg, aki részbirtokosa volt Nádasdnak, s éppen a református jobbágyok tartoztak hozzá.²⁶ A nádasdi plébános ugyanis nem elégedett meg a lévita megalázásával és bevádolásával, hanem a reformátusokat tovább provokálta. „Az nádasdi részeg paraszt embereket az Plebanus rajtok vitte és öletni parancsolta őket, a’ mint is nagy gyilkosságok estek volna köztök, ha egy emberem kezében egy vas villa nem akadt volna, mellyel defendálták magokat az ajtón állván, félvén az nagy veszedelemtől, az alatt amidőn rajtok rohantak, más egy szegény emberem menvén az úton oda való Prédikátorunkkal együtt, s ebben az lármában semmit nem tudván, meglátta az Plebanus, mindjárt kiáltott: »üssétek, öllýétek ez is Kálvinyista Kutya!« Meg is verték, mert soha holta napjáig egészséges ember nem lesz belőle, és tíz bot is esett reá az mint referáltak, egy marhábul sem ment volna több vér ki, mint belőle kiment”. Természetesen Bónis György patrónusként, jobbágyai védelmében intézkedni próbált, a szolgabíró azonban nem engedte, hogy betekintsen a vármegye által felvett nyomozati jegyzőkönyvbe, mondván, hogy az alispán megtiltotta. A vármegyei hatalom és a brutális – mint láttuk nem vértelen – ellenreformáció nádasdi bajnokainak cinkosságát jelzi, hogy a botrányos verekedést követően néhány nappal a Soós-udvar majorosa fejszével rátört a református bodnárra, s kijelentette: „megöllek ilyen adta teremtettem, mit csinálók az Kálvinyista Kutya Lelkednek, mert az Vármegye is megparancsolta, s adott reá szabadságot, hogy csak öllýünk, valahol találunk benneteket”.

Felvetődhet természetesen, hogy a nádasdi reformátusok elfogultan adták elő sérelmüket. Az ügy 1765-ben már a királynő előtt volt, aki éppen elmarasztalni ké-

²⁶ SRKLI. A XI. 3392. Az alábbi idézetek is itt.

szült a reformátusokat, bizonyára a vármegye „elfogulatlan” jelentése alapján.²⁷ Majd egy 1770-ben kelt iratból arról is értesülünk, hogy egy földesúri intézkedés következtében a nádasdi reformátusok parókiájukat is elveszítették, vagy legalábbis kedvezőtlen cserére kényszerültek.²⁸

Igen valószínű, hogy Soós Imre (vagy Soós Pál) nem csak plébánost hozatott katolikus jobbágysági lelki gondozójául, hanem a templomot is átadta részükre. Ennek körülményeit nem ismerjük, de következik abból a tényből, hogy a reformátusoknak imaházuk volt, mellette haranglábbal, egy XIX. századi leírás szerint. Maga az imaház Soós János fundusán állt, s „valaha mint kamara használtatott”²⁹ Feltehető, hogy a Soós család a XVIII. század végén megosztva bírt Nádason, a család református ága kisebb birtokrészhez jutott, akinek védőszárnyai alatt meghúzhatták magukat a kálvinista lakosok.

A reformátusok itteni élete csak a Türelmi Rendelet (1781) után vehetett kedvezőbb irányt. A katolikusok betelepítése azonban nem csak a felekezeti homogenitást törte meg, hanem megváltoztatta a helység etnikai összetételét is, hosszú távon igen kedvezőtlenül befolyásolva a magyar őslakosság nyelvi-etnikai megmaradását. Ez pedig kihatott a református eklézsia életére is, aminek alább látjuk példáit.

Egy 1799. évi kimutatás Nádason 20 protestáns családot tüntetett fel (1 ágostai és 19 helvét hitvallású), s ez a közösség gyermekekkel, valamint szolgálkával együtt 87 lelket számlált.³⁰ Nádasi leányegyháza Felsőkéked, ahol 11 család volt református. 1818-ban a két egyházközségben összesen 134 fő élt. Természetes, hogy az ilyen kis közösség csak nagy nehézségek árán volt képes fenntartani az önálló gyülekezeti életet. Soós János földbirtokos jelentős támogatása nélkülözhetetlen volt a gyülekezeti tagok buzgósága mellett, hogy biztosítva legyen a lelkész megélhetése. A patrónustól való függést így figurázza ki egy 1798-ban született pasquillus.³¹

*Nádason a Papnak nints semmi Lisztája,
Minden levetskéje Urak grátiája,
Mellyért is szegénynek rongyos a Dókája,
Csak kínlódik itten az Úrnak Szolgája.*

A nem túlságosan nagy fizetésen hűségesen pásztorolták az egyházat: Bodolai Gergely 1766–1774, Bodolai István 1775–1801, Gondol Pál 1801–1809, Lengyel Sámuel 1809–1813, Szilágyi András 1813–1845, Nagy Gábor 1845–1894, Sütő Kálmán 1894–1901.

²⁷ Uo. A. XI. 3495.

²⁸ Uo. A. XIV. 4558.

²⁹ SRKLT. RA. VI. 5/2 1876. augusztus 7.

³⁰ SRKLT. RA. VI. 5/2. 1799–1916. A további adatok is ebből a gyűjteményből, csak a kiemelt adatokat jegyezzük külön.

³¹ SRKLT. Kcs. II. 4/6.

A maroknyi reformátusság megmaradni törekvését mutatja, hogy bár közegyházi segítséggel, de 1836-ban új parókia építésébe is belekezdett az egyházközség.

A XIX. század közepén, 1847-ben, Nádasdon és Felsőkéken 167 református élt. Nádasdon, amely megosztva özv. Soós Jánosné Ambrózy Antonin és Csoma Sámuel birtoka volt, nem lakott földesúr. Soós Jánosné azonban férje emlékére továbbra is patronálta az egyházat, s a lelkésznek fizetett „10 köből életet” s 40 forintot. A nem éppen tehetős gazdák között – 1 egész, 6 féltelkes és 17 zsellér – mindössze egyetlen hátralékos maradt a lelkészi járandóság tekintetében. A gazdák (és a három kékedi földbirtokos) 8 köből 2 véka búzát, 20 köből gabonát és 49 forintot fizettek a lelkésznek. Gazdálkodhatott a prédikátor 12 köblös szántón és 8 embervágó nagyságú réten, amelyeket a gyülekezet tagjai műveltek papjuknak. Tanítót nem tarthatott az egyházközség, hanem a gyerekek oktatása is a lelkész feladata volt, tanulónként 1 forint és 1 csirke ellenében. 1847-ben 8 gyermek járt iskolába, de járhattak volna 12-en „egy kis külső kényszerítés mellett”.

A tagosítás során, 1862-ben, az eklézsia a lelkész fizetésére egy telki állományt nyert (28 kis hold) „a minden felekezetességen felyül emelkedett Catholikus földbirtokosok kegyéből, kik között különösen kiemelkedő Tekintetes Sóvári Soós Sándor és Tekintetes Gedeon István urak”³² Ezen kívül kapott még ugyanerre a célra 4 köblös erdőt és a szinai határban fekvő 4 embervágó rétet. Az egyházközség magkapta a birtokában volt 2 vékás földet és a harangozó részére nyert még 1 vékás szántót. Valóban nagylelkű tett volt majdnem háromszorosára növelni a lelkész használatában lévő földterületet, amivel a kicsiny nádasdi eklézsia számára biztosították a lelkészi állás fenntartását. A XIX. század vége táján a lelkészi földek bevétele – melyeken búza, rozs, burgonya, árpa és takarmánynövény termett – 1944 koronára rúgott, míg a munkáltatással járó kiadások 201 koronát tettek ki.³³ Természetesen ez az érték a terméstől függően hullámzó volt.

Soós Jánosné 1872-ben végrendeletében 2000 forintot hagyományozott a nádasdi eklézsia számára. Szüksége is volt az egyháznak minden támogatásra, mert 1871. szeptember 3-án a paplak, melléképületeivel együtt, porig égett. Újjáépítése mellett felvetődött a templomépítés gondolata is. Az oratórium már igen avult állapotban volt, ráadásul, mint fentebb szó volt róla, csak szükségből alakították az eredetileg gazdasági melléképületet imateremmé a XVIII. század közepe táján. Kendra János építőmester 1877-ben el is készítette a költségvetést 999 forint 40 krajcár összegben, s bár írástudatlan volt, megrajzolta (vagy megrajzoltatta? mindenestre keze X vonásával ő jegyezte) a tervezett épület alap- és alakrajzát is.³⁴ A szükséges fa- és kőanyag egy részét az egyháztagok természetben ígérték. Az építkezésre azonban még 13 évet várni kellett. Ez a késedelem egyrészt abból adódott, hogy az egyházmegye nem járult hozzá a Soós Jánosné hagyatékából tőkésített

³² SRKlt. R. A. VI. 5/2. a lelkész beszámolója az esperesnek 1862-ben.

³³ SRKlt. R. A. VI. 5/2. é. n.

³⁴ SRKlt. R. A. VI. 5/2. 1877. márc. 12.

összeg megbontásához, amivel a nádasdiak részben szerették volna fedezni a kiadásokat. Másrészt pedig a hagyatékából Berkovics Ojzea nádasdi kereskedő 200 forintot kölcsönvett.³⁵ Az akció írásbeli rögzítését későbbre halasztották – a lelkész megbízott benne – amikor pedig sort kerítettek volna erre, a kölcsönvevő fél hallani sem akart róla. Mire az egyházközség észbe kapott és végrehajtást kért volna, Berkovics minden vagyonát vejére íratta. Az egyházmegyei kiküldött a lelkészt tartotta elmarasztalandónak az adminisztrációs mulasztás miatt, s javasolta a 200 forint ráterhelését. A jelentős összeg azonban elveszett, komoly vérvesztést okozva az egyházközség gazdálkodásában. A templom építésébe végül 1890-ben fogtak, mivel életveszélyes állapota miatt az imatermet végképp be kellett zárni.

A templom felépítéséig az istentiszteletek számára Kováts Géza helybeli ágostai hitvallású földbirtokos biztosított helyiséget kastélyában. Az építkezés 2095 forintba került. Akadoztak erre a célra: Jakabfalvy Ferenc, az egyház főgondnoka, Fekete Bertalan (mindketten felsőkékedi földbirtokosok), Kováts Géza és Gedeon István nádasdi birtokosok (az utóbbi római katolikus vallású), Kiss Ida kékedi postamesternő, Kaduk Jánosné, M. Kaduk János, M. Kaduk István, M. Kaduk József, Cs. Kaduk András, Vajczik András, Kaduk János, Kaduk István, Kaduk József, G. Kaduk András, F. Kaduk András, Botka Jánosné, Vojtsik István, Szabó János, Tálás György, Cs. Szabó Mária, Német András, összesen mintegy 470 forint értékben. A templomszentelési istentiszteleten 1890. augusztus 24-én Kun Bertalan püspök hirdette az ígét.³⁶

A nádasdi eklézsia folyamatosan anyagi nehézségekkel küzdött. Az egyházi felsőséghez küldött segélykérő levelek szinte egymást érték. A XIX. század utolsó évtizedében a lelkészi minimálbért évi 1200 koronában állapították meg, a nádasdi egyház azonban csak 800 koronát tudott fizetni papjának.³⁷ Az elesettséget különösen is érzékelteti az iskolaügy helyzete, amint ezt 1895-ben leírták: „Az abaújnádasdi ev. ref. egyház abban a szomorú állapotban van, hogy nincs iskolája mind a mai napig, s az iskolaköteles gyermekek a lelkész konyhájában kénytelenek szorongani a lelkész által tartott tanítás ideje alatt. Nagyon természetes, hogy ily helyzetben a tanítás nem éri el célját, s a kettőzött fáradság mellett is jórészt sikertelen marad, nem is említve azon körülményt, hogy egy szűk, és különben is lefoglalt konyhában való összezsúfolása 23–25 tanulónak, merőben veszélyezteti az egészségi állapotokat”.³⁸ Természetesen adódik a kérdés, hogy egy ilyen csekély lélekszámú, erőtlén egyházközséget miért tartott a református egyház anyaegyházi státusban? Ez részben következett abból, hogy a század második felében komoly feszültséget okozott a lelkészképzésben a túltermelés. A református egyháznak minden parókiára szüksége volt, hogy elhelyezkedhessenek a papi pályát választók.

³⁵ Uo. 1880. márc. 24.

³⁶ SRKLT. R. A. IV. 3/14. 1891. évi egyházlátogatás.

³⁷ SRKLT. R. A. VI. 5/2. 1900. okt. 9.

³⁸ Uo. 1895. aug. 27.

A kérdésre adható felelet másik részét pedig maguk a nádasdiak fogalmazták meg. „Alig vagyunk egy nehányan, a kik a nádasdi ev. ref. egyházat alkotjuk, feltartván egyszersmind a magyarságot is, a túlnyomólag tótajkú és róm. cath. vallású községben”.³⁹ Másutt részletesebben szólnak erről: Az iskolaügy átszervezése azért fontos, „hogya mentől nagyobb mértékben, és lehetőleg könnyű szerrel sajátíttassuk el gyermekeinkkel édes hazánk nyelvét. Nálunk, e 900 tótajkú róm. katolikust számláló községben csak elvétve hangzik a magyar szó, s az is a mieink ajkáról; de mert a mi kevés számú hitrokonaink rá vannak utalva már szétszórtságuknál fogva is a tót atyafiakkal való gyakori érülkezésre, nehezen haladhatnak a magyarosodás útján, s bizvást elmondhatjuk, hogy annyit tud a mi népünk magyarul, amit a templomban és az iskolában elsajátított.”⁴⁰

Fényes Elek statisztikája szerint Nádasd „tót-magyar falu, Abauj vármegyében, a Hernád völgyében, egy gyönyörű felemelkedett helyen, 998 kath., 7 evang., 89 ref., 50 zsidó lakossal”.⁴¹ Ez tehát a XIX. század közepén, s amint a fentebbi idézet mutatja, a század végére sem történt változás. A reformátusság folyamatosan veszítette el magyar azonosságtudatát, s nyelve is kopott, hiszen a mindennapos érintkezésben a többségi szlovák nyelvet használták a községben. Valószínű, mint fentebb utaltunk rá, hogy a XVIII. századi telepítés során érkeztek a szlovákok a községbe, talán vegyesen magyar ajkú katolikusokkal, de bizonyára nagyobb számarányban. A római katolikus istentisztelet nyelve a latin volt, s ha volt is szentbeszéd anyanyelven, az valószínűleg a többségben lévők nyelvén szólt, így a magyar ajkú katolikusok is elszlovákosodtak. A reformátusság száma stagnált, s jelentős kisebbségben maradt az általa képviselt magyar ajkú lakosság. A nádasdi református anyaszentegyház etnikai végvár volt, melynek bástyái azonban a XIX. század vége táján leomlófélben voltak.

Az bizonyos, hogy a nádasdi reformátusok erejükhöz mérten támogatták ezt a bástyát. Saját erőből és Abauj vármegye területére kiterjedő gyűjtésből 1907-ben iskolát építettek az akkor 34 fő iskolaköteles gyermek számára. Ugyanakkor tornyot is emeltek a templomhoz.⁴² A közel 1300 koronába kerülő építkezésre 536 koronát adtak össze a testvérgyülekezetek, abaúji községek, különféle szervezetek.

Az egyházközségi anyagi nehézségei és a századfordulón a lelkeszi pályára lépők között jelentős számban meghanyatlott küldetéstudat együttesen eredményezte, hogy Nádásra nem a legkiválóbbak törekedtek. Így azután kiegyensúlyozott gyülekezeti élet helyett civódások jellemezték az eklézsia mindennapjait. Egyik lelkipásztora például 1909 húsvétján – mivel a legátus nem érkezett meg – felháborodott, hogy neki prédikálnia kell. Hihetetlen, de azt is kifogásolta, hogy a hívek el-

³⁹ Uo. 1890. aug. 17.

⁴⁰ Uo. 1895. aug. 27.

⁴¹ FÉNYES ELEK: Magyarország geographiai szótára. Pest 1851. III. 125.

⁴² SRKLT. R. A. VI. 5/2. 1906. nov. 29. 1907. aug. 26.

mentek az ünnepnapon a templomba, mégpedig túl korán.⁴³ Szolgálati során gyakran részeg volt, az említett ünnepen pedig a szószéken két könyvből hosszadalmasan keresgélte a felolvasandó prédikációt.⁴⁴ S bár az esperesi hivatalban Kassán megfogadta, hogy jó útra tér, de semmit sem változott, így néhány hónap múlva a gyülekezet kérésére áthelyezték. Utódában sem az ideális pásztort kapták a nádasdi reformátusok. Az új pap, egy huszonéves fiatalember, állandóan önmagával foglalkozott, sorozatos betegségekre hivatkozva gyakran hagyta magára a gyülekezetet, ugyanakkor orvosokkal igazoltatta, hogy nem idegbeteg. Attól sem riadt vissza, hogy iskolai szabálytalanságok címén, saját gyülekezetét feljelentse a királyi tanfelügyelőnél. Az esperessel és másokkal folyamatosan perlekedett és pereskedett. A szerencsétlen fiatalember végül elborult elmével hagyta el a lelkési pályát, viselkedése azonban évekig zaklatottságban tartotta a gyülekezetet.

Pedig a nádasdi reformátusság templomos, összetartó közösség volt. Mi sem bizonyítja jobban, hogy anyanyelvéhez való föltétlen ragaszkodása miatt nem volt rest újabb terheket magára venni önálló tanítói állás szervezésével, amikor 1911-ben a minisztérium megszüntette a lelkész-tanítóságot. Kész volt lakást biztosítani, igaz, hogy a fizetésnek (1000 korona) csak ötödét tudta előteremteni, a hiányzó részt államsegélyből fedezték.⁴⁵

Ebben az időben az iskola felszerelését ezek a tárgyak alkották: „Egy tábla állvány, kétféle vonalazású, egy darab fekete tábla, egy asztal, egy karosszék, tíz ülő- és írópad, Magyarország fali térképe, Abaúj megye fali térképe, egy számológép, Czukrász féle fonomimikai fali táblák, Tomcsányiné féle vezérkönyv az írás tanításához, Nagy László féle vezérkönyv a beszédértelem gyakorlásához, egy nemzeti színű lobogó és egy címer (a vallási- és közoktatásügyi miniszter ajándéka), egy ivó vödör, egy ivó bögre, két ruhafogas.”⁴⁶

A templomi készlet 5 darab úrvacsorai, illetve keresztelési edényből – közöttük volt a Máriássy Anna által 1670-ben adományozott aranyozott ezüstkehely, és a Sóvári Soós családtól ajándékozott ezüstantányér, rajta a família címerével – valamint 33 terítőből állt.⁴⁷

A mélyen igazságtalan trianoni béke következtében a nádasdi reformátusok kétszeresen kisebbségbe kerültek. Hiszen Abaújnádasd a Tiszáninnen Eger- és Csehszlovákiához csatolt 140 egyházközsége között volt.⁴⁸ Felértékelődött az eddigieken túl is a református egyház magyarságot megtartó szerepe. Az egyházlátogatási jegyzőkönyvekből kiderül, hogy a téli „vallásos összejöveteleken” a szépirodalom kifejezetten ebből a szempontból kapott helyet.

⁴³ Uo. 1909. ápr. 24.

⁴⁴ Uo. 1909. ápr. 26.

⁴⁵ SRKLT. R. A. VI. 5/2. 1912. ápr. 18.

⁴⁶ SRKLT. S. A. III. 3. Rovatos ívek

⁴⁷ Uo.

⁴⁸ Református Egyetemes Névtár 1935. Bp. 1935. 111. Ez egyébként 39%-is veszteséget jelentett a történelmi Abaúj, Borsod, Borsod, Gömör, Torna, Ung és Zemplén megye református egyházközségeit tekintve.

Az egyházközségi élet átlagosnak mondható a két háború között. Itt is, mint oly sok egyházközségben, az ősi liturgiai formát követve, diktálás után énekeltek, a templomban hangszer (orgona vagy harmónium) nem volt. A száz főt alig meghaladó reformátusság részvételi aránya a templomba járásban azonban igen magas volt. Úrvacsorával szinte minden felnőtt élt, s általában gyakorolta vallását. A heteköznapi istentiszteleteken is – különösen az ünnepeket előkészítő bűnbánati héten – alkalmanként *harminc* fő vett részt. A gyermekek számára megszervezték a vasárnapi iskolát hitmélyítő szándékkal, amit *húsz* körüli számban látogattak is. Kovács Lajos lelkipásztor odaadó hűséggel pásztorolta gyülekezetét.⁴⁹

Az 1941. évi statisztika felvétele idején Abaújnádasd ismét az anyaország része volt, lakossága 1363 fő, melyből 134 lélek volt református. A felsőkékedi szórványban mindössze 8 református élt.⁵⁰

A háború után a szlovákiai magyar kisebbség a korábbinál még nehezebb helyzetbe került. A maroknyi nádasdi reformátusság fokozatosan elvesztette magyar nyelvét. (Azonos utat járt be a szomszédos Zsadány, Eszkáros és Hernádcsány is.) Ebben közrejátszott az, hogy a hetvenes években radikálisan és tendenciózusan csökkentették a magyar nyelvű istentiszteleti alkalmakat, főként arra hivatkozva, hogy a fiatalság nem tud magyarul, holott templomba főleg az idősebbek jártak. A nyolcvanas években már csak havonta egy alkalommal volt magyar nyelvű igehirdetés, a kilencvenes években pedig már olyan lelkész szolgál be Hernádcsányból, aki egyáltalán nem beszél magyarul. Havonta egyetlen szlovák nyelvű istentiszteletet tart Nádasdon.⁵¹

⁴⁹ SRKLT. RG. VI. 5/3. Egyházlátogatási jegyzőkönyvek.

⁵⁰ A Magyarországi Református Egyház Egyetemes Névtára 1941. Bp. 1941. 141.

⁵¹ E dolgozat szerzője személyesen találkozott a Nádasdra beszolgáló lelkipásztorral 1998 októberében.

Csomós Zoltán

Csomós Zoltán: 1848/49 emlékére

POZBAI DEZSÖNÉ

Nyugtalan idők Nádasdon (1848–1850)¹

„*Nádasd*: Tót-magyar falu Abaújvár megyében a Hernád völgyében, egy gyönyörű, fel-emelkedett helyen. 998 katolikus, 7 evangélikus, 89 református, 50 zsidó lakja. Katolikus parókia, templom. Három kastély. Jövedelmes vizimalom. Földes urai: Soós, Csoma, Bónis, Fekete, Czékus. Utolsó posta: Kassa.”²

„*Abaúj megye az 1848-49-iki függetlenségi hadjáratban, nemcsak tekintélyes hadállításaival, hanem területén lefolyt hadműveletek szempontjából is előkelő helyet biztosított magának a hadtörténetben ... a nemzeti mozgalmak kezdetén a nemzetőrséghez szolgáltatotta fiait, mely a nemzetőrségről szóló t. cz. értelmében Abaújban 2 zászlóaljából és 3 lovas századból állott, később a vármegye a helyi csapatokon kívül még 1 honvéd-zászlóaljat (a híressé vált vörös-sipkás 9-iket) és 2 önkéntes gyalog, meg 1 önkéntes lovas századot állított fel, mely mozgó csapatokból a 9-ik honvéd zászlóalj Vitális őrnagy parancsnoksága alatt a verseczi, az önkéntes századok pedig a pozsonyi táborba vezényeltettek. Az Abaúj megyei 34-ik sorgyalogezred 3 zászlóalja hasonlóképen a magyar ügy szolgálatába állott.*”³

* * *

„Az élet lehetetlen körülmények között is
megpróbál élni...”
(Orbán Ottó)

1848. április 11-én V. Ferdinánd király szentesítette, az országgyűlés pedig törvénybe iktatta a Magyarország függetlenségét és polgári átalakulását biztosító törvényeket. Az áprilisi törvények közül a nemzetőrségről, a jobbágyfelszabadításról szóló törvények, az ősiség, a tized eltörlése, a közteherviselés, a törvény előtti és vallási egyenlőség kimondása, a népképviselő törvénybe iktatása hozta *Nádasd* lakóinak életébe a gyors és rendkívüli változásokat, mert itt is ledöntötte a nemzetet alkotó társadalmi osztályok közötti válaszfalakat úr és jobbágy, nemes és nem nemes között. A törvények végrehajtása során kialakult viszályok, a kényszerű forradalmi jellegű hadszervezés, nemzetiségeink belső szerveződése nem tették lehetővé, hogy a vágyott polgári átalakulás a törvények szabta úton, békés körülmények között menjen végbe. A sokféle gyökerű országos társadalmi nyugtalanság – mint cseppben a tenger – tükröződik Nádasd abaúji falu és környéke életében.

¹ Kováts Dánielnek, születésnapjára, az 1848-49-es forradalom és szabadságharc éveinek 150. évfordulóján.

² FÉNYES ELEK: Magyarország geographiai szótára III. 1844. – A község hivatalos neve 1902 után: *Abaúj-nádasd*. A trianoni döntéssel Csehszlovákiához került; 1938 és 1944 között magyar fennhatóság alá tartozott. Ma község Szlovákiában *Trstené pri Hornáde* néven.

³ SZIKLAY-BOROVSKY: Abaúj-Torna vármegye és Kassa. Magyarország vármegyéi és városai I. Bp., 1896.

Az áprilisi törvények életbe léptetése után Szemere Bertalan rendeletére – első alispán báji Patay Sámuel idejében – Abaúj megye képviselő választmánya május 10-én hozott határozata nyomán kiküldöttek jelentek meg a falvakban az előre megjelölt napokon „a legújabb törvénycikkelyeknek helységenkénti kihirdetése különösen a népet és a földesurakat érdeklő törvénycikkelyeknek a kiadott utasítás szerinti megmagyarázása végett”. A mindenütt nagy számban megjelent polgárok előtt, leginkább a népet érdeklő 8., 9., 10., 13. és a 22. törvénycikkeket olvasták el és magyarázták. „Az 1848-iki 9. törvénycikk egyedül az úrbér és azt pótló szerződések alapján eddig gyakorlatban volt szolgálatok; robot, dézsma és pénzbeli fizetések megszüntetéséről rendelkezik; a majorságból szerződés vagy bármi mód mellett bírt javakra ki nem terjed.” Ahol a nagybirtok tulajdonviszonya kétséget nem szenved, a volt jobbágynak, zsellérnek eddigi fizetési és egyéb kötelezettségeiket teljesíteni rendelik. Ennek megtagadása esetén pedig a törvény a bíraskodást és elégtételt egyedül a megyei törvényhatóságok első alispánjaira bízta.

A nemesi társadalom a haza iránti szeretetből, a polgárosodás és a társadalmi egyenlőség megvallásaképpen önként és ingyen mondott le nemesi előjogairól, földbirtokai egy részéről a jobbágyság javára, és vált adófizető polgárrá a közterhek viseléséből a katonáskodást továbbra is vállalva. Sok gazdálkodó hozzávetőleges számítás szerint a jövedelme felét, egykori kisnemesek a negyedét, némely uradalom 60 százalékát vesztette a jobbágytelekekről és a jobbágmunkáról való lemondással. Az országgyűlés „nemzeti becsületből” biztosította a földértékben való kártalanításukat. A jobbágyságnak az új törvények a személyi szabadság, a vallásbeli és törvény előtti egyenlőség mellett a földtulajdonlás lehetőségét és a kötelező katonai szolgálatot is jelentette. „Melly törvénycikkelyeket az úrbéres emberek meglegedettséggel, a nem úrbéres emberek pedig kedvetlenül fogadták – a 22. törvénycikkely iránt ellenszenv a főzéri kerületet illetőleg nem mutatkozott, s a Nemzetőrség eszméjével a lakosok megbarátkoztak” – jelentik a főzéri járásból a kiküldöttek 1848. május 19-én.⁴ A jobbágyszabadság és a nemzetőrség toborzási idejének szerencsétlen egybeesése adta a nádasdiak kezébe a fegyvert, fejébe az elégedetlenséget, szívébe a mérészséget.

A földtörvény 1848. május 8-án lépett életbe. Az úrbéres szolgálatokat a jobbágyság eddig a napig volt köteles teljesíteni. A nemességnek az adózást az őszi betakarítás után november 1. napjától kellett megkezdeni. Bár a jobbágynak és a földesurnak is „mindennemű önhatalmú erőszakoskodás eltiltatván” a törvények végrehajtása során „a jónak áldozatot hozott birtokosok vagyonának a szabadságot túlságosan értelmező polgárok erőszakos kitörései és törvényellenes foglalásai” egyre gyakoribbak. A parasztok országsszerte megtagadták a kötelező szolgáltatásokat a majorsági földéken, elfoglalták az urasági leteleket, a föld nélküli zsellérek földosztást kezdeményeztek. Különösen a szőlődézsma beszolgáltatása váltott ki viharokat ezen az őszön. A nemesség ellenállt, több helyen a földék úrbéres jellegének elvitatásával is.⁵

⁴ Jakabfalvy Ferenc kiküldött honpolgár, Bodnár Bertalan alszolgabíró, Ágh Sándor esküdt. – Štátny Archív v Košiciach Abovská župa [Kassai Állami Levéltár, Abaúj vármegye] (A továbbiakban: ALt.) I. 1498-1850. B. Az 1848/49-es forradalom éveinek iratai. Vegyes közigazgatási iratok 450. D. 58.

⁵ A földtörvény módosításával a kormány eltörölte a szőlődézsma, és kidolgozott egy törvényjavaslatot, amely a majorsági jobbágynak részére az írtás és kertészföldök állami kárpótlással történő felszabadítását tartalmazta. Országgyűlési megvitatásra tűzte ki 1849 júniusában. Erre a rosszabbodó katonai helyzet miatt már nem kerülhetett sor. Maga alá temette a szabadságharc összeomlása.

Az egyén felszabadítása és a reformok nyomán a tőkés gazdálkodás megindulása előmozdította a zsidóság érvényesülését is. Az ipar, kereskedelem területén már uralták a gazdasági életet. Miután a nem nemesek birtokbírhatósága és az ősiség törvényének eltörlése kimondatott, az országban – így Abaújban is – számtalan birtok került bérlet vagy tulajdon formájában a honosult zsidóság kezére. A zsidó földtulajdonos tökeerős rokonságában támaszt nyer, kereskedéssel foglalkozó fajtestvérei biztosítják terményeinek a fogyasztói piacot. A zsidóságnak a környezetétől elütő életmódja, vallása, főképpen látványos gazdagodása adott okot az egész országban és Abaújban is az antiszemita megnyilvánulásoknak. Annak ellenére, hogy a zsidóság csatlakozott a forradalomhoz, március végétől az ország városaiban, falvaiban zsidóverések voltak. Később is megismétlődtek, és csak az önvédelmi harc idején maradtak abba.

A Kassa környéki járások lakóinak gondolkozására hatással voltak a szlovák nemzeti-ségi szervezkedések is. Hodza, Hurbán és Štur vezetésével önállósági követelményeik között szerepelt az úrbéri, majorsági és írtványföldek felszabadítása a szlovákság számára.

A kormány először meggyőzéssel akarta lecsillapítani a népet, majd királyi biztosok kiküldésével, katonaság kivezénylésével. Abaúj megye képviselő választmányának 1848. május 25-i jegyzőkönyvében ismertetik a megyegyűléssel Szemere Bertalan 1611. sz. alatti rendeletét, mely szerint: 1) „A megháborított közrend helyreállítására fordított katonaság élrelmezése és jóléti költségeinek, úgy napi díjának megtérítése a törvényes ítéletnél fogva a vétkeseknek találandó egyénekre hármlík. 2) Ha ezeknek vagyonaiból a fenn érdekllett költségek ki nem telnének és a vizsgálatból kitűnik, hogy a vétkes tett elkövetését a város vagy helység lakóinak erélyes fellépése megakadályozhatta volna s nem tette, a város vagy helység minden lakosa vagyonaránylag fogja viselni. A rendelet közzététele a legnagyobb nyilvánossággal eszközzendő és a megyében dívatos nyelvekre való figyelemmel minden közhelyre kifüggesztendő.”⁶ Végül a belügyminiszternek 1848. június 12-i 3464. számú rendelete által „Abaúj megye a különmemű és irányú bujtogatások meggátolására utasítatik: Mivel a békétlenségek a törvényeknek a bujtogatók általi megmagyarázásából származnak, ezek szigorúan büntetendők és nyomban elfogattatni rendeltetnek.” A megye rögtönítélő bíróságot állított fel: „Lázadás, lázítás, lázadásra bujtogatás, gyilkosságok, rablások, gyűjtogatások általi megháborítások esetére. Ezen rendelet tüstént kihirdetendő és a kihirdetés után azonnal foganatba teendő.”⁷

A 22. törvénycikk értelmében 1848. április 21-én 13. sz. alatt kelt miniszterelnöki rendelet utasítja a megyéket a nemzetőrseregnek járásonkénti összeírására. A hadügyminisztérium ekkor 10 zászlóaljat és egy üteg tüzérséget szervezett. Kassán állomásozott a híressé vált 9. honvédszászlóalj. Az új őrsereg katonáinak háromévi szolgálatra kellett magukat lekötelezni, 20 pft foglalt és zsoldot kaptak. Szentpétery Péter cs. k. főhadnagy volt a honvédsereg gyűjtése céljából kirendelt toborzási személyzet parancsnoka. Az összeírást járásonként bizottságok végezték. Jelentésükben írják: „Minden helységben személyesen megjelentünk, az illető előljárókat a végett, hogy minden lakosnak birtokát és becsületességét lelkiösmertetük után bevallják – meghitelesítettük. Az életidőre nézve az anyakönyveket, vagyonra nézve az úrbéri összeírást is segédül használtuk.”⁸

⁶ ALT. I. B. 450. d. Abaúj megye képviselőválasztmányi üléseinek jegyzőkönyve.

⁷ Uo.

⁸ Uo. B. 450. d. 3. cs. Vegyes közigazgatási iratok.

A nádasdi összeírás eredménye: 52 nemzetőr. Ebből 51 gyalog, 1 lovas, 1 önkéntes, 1 császári szolgálatban volt katona, 3 izraelita. Magának fegyvert kiállítani képes 16, fegyvert kiállítani nem képes 36 személy. Van köztük két földbirtokos,⁹ 43 földművelő,¹⁰ három izraelita haszonbérlő,¹¹ Nyúlász József mesterember, a falu jegyzője, Juhay József, valamint két lelkész, Nagy Gábor és Therna Ferenc.¹²

Sorskérdés volt akkoriban: lehet-e jó katonákat faragni a fegyverhez, katonai fegyverlemhez nem szokott jobbágyrendből. A hivatalos összeírások nyomán a megyében a nemzetőrség létszáma 7436 fő. Ebből lovas nemzetőr 521 fő, akik három századot alkotnak. Őrnagyuk: gróf Török Miklós. Az első lovasszázad kapitánya: Komáromy József. A gyalogosok két zászlóaljat alkotnak: az első zászlóalj őrnagya Sóvári Soós Sándor nádasdi földbirtokos. E zászlóalj mislei 4. századának századosa Kriston László szkárosi földbirtokos, főhadnagya Gedeon István nádasdi földbirtokos. A második zászlóalj őrnagya Bárczay András.¹³ Ezek helyi csapatok voltak.

A járási főszolgabírák utasítást kaptak, hogy a kerületükben található minden löfegyvert írjanak össze, és a nemzetőrök között osszák szét. 1848. október 7-én Vitéz György, az első nemzetőr zászlóalj őrnagyhelyettese jelenti az Abaúj-Kassai Egyesült Honvédelmi Bizottmánynak az állományról: „Gyakorlásukra nézve a kassai 3. századnak nagyobb része a fegyverforgatásban is némileg jártas, de nem a megyei, mivel fegyvere nem volt. A legszükségesebb fordulatokat ugyan már némileg tudják és kevés gyakorlattal talán haszonvevők is lesznek, de vasvillánál, kaszánál és fejszénél egyéb fegyver alig van, kivéven a löfegyvereket, melyek már a századokban léteznek, vagy a szolgabíró urak beszedése után még nemzetőreink közt kiosztandók, de fegyvereink nagy része haszonvehetetlen. Ruházatjuk a kassai századokban lévő vagy 200 egyént kivéven, mondható, hogy a tiszteken kívül egyenruhájuk nincsen.”¹⁴ Az abaúji nemzetőrség még jóformán éppen csak megalkult, máris ellenség támadt a határunkon.

Az Országos Honvédelmi Bizottmány 1848 október elején a galíciai határszélen Magyarországra betörni készülő Simunich osztrák tábornok serege ellen népfelkelést hirdetett a Felvidék határszéli megyéiben. A „folytonosan táborba jövő, pillanatról pillanatra szaporodó hadsereget” a fizetésükre megkívánt költségek fedezetével a meglévő zászlóaljakba osztották be. A II. nemzetőri zászlóalj Nagyidán, Tornyosnémetiben, Göncön gyülekezett. Soós Sándor zászlóalját Kassán, Kassa-Újfalun, Mislókán vonta össze. A 10. század egy része Arany-Idkán volt elhelyezve a kincstári vagyonok őrzése végett.¹⁵ Simunich északi határunkon való betörési kísérlete meghiúsult.

⁹ Gedeon István és Soós Sándor.

¹⁰ A földművelők névsora: Budai József, Szemán György, Bartus József, Mulató Mihály, Berkovits Ádám, Barkó János, Bartkó András, Bartkó József, Tihi János, Tihi Károly, Szentiványi János, ifj. Szentiványi István, ör. Szentiványi István, Petró János, Kaduk András, Ruscák András, Herskovics József, Olexa József, ifj. Olexa János, ör. Olexa János, Olexa András, Szopkó János, Vlaszati János, Vlaszati György, Vlaszati István, Viszokay András, Viszokay József, Ruscák János, Petró György, Dojtsák József, Kaduk János, Bereczki János, Molnár János, Olexa István, Kaduk András, Kocsis János, Kovács István, Takács János, Juhász János, Bartkó András, Juhász András.

¹¹ Haimlich Hresko, Haimlich Farkas, Róth József.

¹² ALt. I. B. 450. d. 3. cs.

¹³ KORPONAY JÁNOS: Abaúj vármegye monographiája I. 144-145.

¹⁴ ALt. I. B. 452. d. 234.

¹⁵ KORPONAY i. m. I. 150.

1848. október 17-én a Megyei Honvédelmi Bizottmánynak írják a megyebeli őrnagyok: „Megszűnvn a körülmény mely a Galíciából betörni szándékozó hadtestület miatt a fenygető veszedelem meggátlására nemzetőreinknek a rögtöni táborba való szállítását előidézte, miután a földművelés körüli foglalatosságok minden gazdaember honlétét most leginkább a vetés és a szüret idején igényelnék, célirányosnak véljük az összes táborban lévő Nemzetőrségnek haza bocsájtását indítványozni; annál is inkább mivel nemzetőreink reményünk feletti buzgósággal sokkal többen érkeztek a táborba és jóakarató lelkesedésüket, hazafiságukat tanúsították, másrészt pedig a gyakorlatok, melyeket otthon minden század különben is folytathat, mostani bekövetkezett esős időben tábori helyzetünkben nem tarthatván, az azokból eredő tétlenség miatt féktelenségre okot szolgáltatnak. Végtére pedig a költség kímélése miatt is javasoljuk indítványunkat. Mivel a két gyalog nemzetőri zászlóalj napi díja kb. olyanforma kiállítás miatt mint a mostani táborban tapasztaltuk, naponkint legalább is 1049 Pfrt és 36 xrt térszen a kenyér részlegek és egyéb szállási költséget nem számolva... El nem mellőzhetjük említeni azon körülményt, hogy némely helységekben lázítók találkoztak, kik a népet a kötelessége teljesítéséből mindenképp elvonni iparkodtak. Ennek példás büntetésére szükséges, hogy azonnal haditörvényszék alakításuk és a vétkesek eleibe állíttassanak. Mire nézve kérjük a tisztelt Választmányt, méltóztassék illy haditörvényszékre a megkívántató bírakat kinevezni, avagy rendelése szerint a törvényszék kialakításával bennünket megbízni. Kelt Kassán okt. 17-én 1848. Soós Sándor I. zászlóalj őrnagya, Bárczai András II. zászlóalj őrnagya.”¹⁶

Soós Sándor őrnagy, nádasdi földbirtokos is hazavezényelhette katonáit Nádasdra. Ott hon a falu alkalmas részén folyhatott tovább a kiképzés, a gyakorlatozás. Közben hozzáállhattak a sürgőssé vált őszi munkák, a betakarítás, a szüret, a szántás-vetés elvégzéséhez, és tanácskozhattak a földtörvény nádasdi megvalósításának lehetőségeiről is. Ekkor azonban már nem volt nyugalom a faluban. Jakabfalvy Ferenc, a füzéri járás főszolgabírája szemtanúként írja le az ekkor történt rendkívüli eseményeket: „Kerületemben lévő Nádasd helységében elégedetlen emberekből egy öszveszövetkezett társaság alakulván ’comunistico-anarchiává’ kezdett fajulni az akkor, midőn 1848-ik év október havában a megye által parancsolt jelenlétemben a helység által, a köz akaratával választott bírójukat Gedeon Istvánt a bíróságból letévén, a szövöttek önkörűkből, önkaratuk és tetszésük szerint, minden tisztviselői befolyás és engedelem nélkül mást választottak.”¹⁷

Az országos események nem tették lehetővé a nádasdi nemzetőröknek sem a sokáig való otthon-tartózkodást. A külső és belső veszély növekedésével Kossuth intézkedett, hogy a jórészt polgári ruhás, kiegyenesített kaszával felszerelt portyázó csapatokból rendes dandárt szervezzenek. Ezért az abaúji nemzetőrséget három újonc honvédszászlóaljjal és egy lengyel legionárius csapattal erősítették meg, és 14 ágyút bocsátottak rendelkezésükre, amelyek felszereléséhez az abaúji társadalom adományaival járult hozzá. 1848. november 26-án Pulszky Sándor alezredest nevezték ki a kassai honvédkerület parancsnokává. A Soós Sándor vezette I. gyalog nemzetőri zászlóalj december 6-i állománya: 460 fő, lőfegyver 53. A zászlóalj 4. századában százados Jakabfalvy Ferenc, helyettese Kriston László, főhadnagy Gedeon István.¹⁸ Valamennyien a későbbi nádasdi események részesei.

¹⁶ ALT. I. B. 452. d. Felolvastatott 1848. okt. 17-én a Kassán tartott bizottmányi ülésen a jegyző által.

¹⁷ ALT. I. C. Az 1848/49-es szabadságharc leverése utáni évek iratai 459. d. Levelezés polgári és büntetőperek ügyeiben 1729/VIII.

¹⁸ ALT. I. B. 452. d.

1848. december 2-án Bécsben trónváltotatásra került sor. Az új császár, a 18 esztendő Ferenc József meghódolásra szólította fel az országot. Parancsot adott a határainkon állomásozó birodalmi haderőnek, hogy egyidejűleg hat irányból törjenek be az országba, és vonuljanak a magyar főváros ellen. A magyar országgyűlés nem ismerte el az új királyt, és elfogadta Kossuth erre vonatkozó határozati javaslatát. Ezzel nyílt háború tört ki Magyarországon és a Habsburg-ház között. Kossuth december 18-án kiáltványban szólította fel az ország lakóit népfelkelésre, a haza védelmére. Ugyanakkor rendelet jelent meg „szabad mozgó” (guerilla) csapatok szervezéséről. A kiáltvány és rendelet nyomán 30 szabadcsapat alakult. Gr. Windischgrätz cs. k. tábornagy vezetésével decemberben azonnal megindult az összpontosított támadás Magyarország ellen. Gr. Schlick cs. k. altábornagy hadosztálya az ország északi határán elsőként tett eleget a királyi parancsnak. 1848. dec. 6-án Galiciából 8 ezer főnyi seregével a duklai hágón át benyomult a szomszédos Sáros megyébe. A Pulszky által vezényelt felvidéki dandár, melynek nagy részét továbbra is a hiányos fegyverzetű nemzetőrök alkották, nem tudta megállítani a gyakorlott, jól felszerelt császári katonaság előnyomulását. Küzdve, de folytonos hátrálásban feladta Eperjest, majd december 11-én a Kassa-budaméri hegyekben elszenvedett vereség után Kassát is. A 20., a 42. zászlóalj és a hősiessen küzdő lengyel légió a lövegekkel együtt Szikszón keresztülhaladva Miskolcra gyűlt össze. A gömöri nemzetőrök Gömör megye felé Tornának, a szepesiek Lőcse felé húzódtak vissza.¹⁹ A helyi, abaúji nemzetőrök nem szereztek maguknak dicsőséget szülőföldjük védelmében a kassai csatában. „Schlick altábornagy még a magyar középhad meghátrálása előtt a rendelkezésére álló lovasságot Soós Sándor őrnagy Vajkóc falu mellett álló 2 ezernyi nemzetőrt számláló különítményének szétverésére a Tarca folyó bal partjára menesztette. Soós nemzetőrei, mielőtt még összeütközésre került volna sor, szétfutottak...”²⁰ „A lovas nemzetőr század gr. Török Miklós őrnagy parancsára idő előtt állását otthagya a Furcsa erdőbeni mellékúton a gyalogságot megelőzve, sebesen ügetve a Hernádot átgázolta és Kassa alá érve a nevezett őrnagy által szét bocsáttatott, maga az őrnagy pedig segédjével együtt a városban várta az ellenség bejövételét és ahhoz csatlakozott.”²¹

1848. december 11-én délután Schlick osztrák altábornagy összes hadaival bevonult Kassára, ahol „akkor már fehér zászló lengett és a lakosság magát csendesen viselte”. Az osztrák parancsoló a hivatalokba a trónhoz hű egyéneket ültetett. A nemzetőrség lefegyverzését, a fegyverek beszolgáltatását, a forradalmi magyar kormányzattal való szembeszállást parancsolta meg a lakosságnak. Érvénytelenítette a miniszteri rendeleteket. Megjutalmazta a magyar kormány rendeleteit semmibevevő, szabotáló egyéneket. Saját ajánlkozására gr. Szirmay István altábornagy kapott engedélyt arra, hogy sárosi és abaúji falvakból a trón részére szabadcsapatot szervezzon. Rövid idő alatt meg is alakult négy századdal sárosi illetőségű személyekből.

A magyar kormány is rendeleteket adott ki a megszállt területek lakosságának: „A belügyminiszter úrral egyetértőleg ezennel rendeltetik a következő: 1. Abaújba és Sárosba Forrón túl menni senkinek meg nem engedtetik. 2. Rendkívüli esetben csak a térparancsnok Kun Bálint kapitány úr engedelmével, az általa megpecsételt útlevéllal. 3. Ki az illető megyékben e végett kiállított örök szavára meg nem áll, arra löni fog. 4. E rendeletet az illető

¹⁹ KORPONAY i. m. I. 155.

²⁰ SZIKLAY-BOROVSKY i. m. 126.

²¹ KORPONAY i. m. I. 154.

hatóságok sietve tegyék közhírré. Miskolcz, Deczember 22-én 1848. Szemere Bertalan felsőmagyarországi teljes hatalmú kormánybiztos.”²²

Abaúj megyei intézményei Szikszóról adták ki utasításait. Az ellentétes parancsok és rendeletek megosztották a lakosságot. Zűrzavar lett úrrá Nádasdon is: „A forradalmi kormány abbéli rendelete, mely szerint az élelemnek Kassára való bevitele megtiltatott, Nádasd helységébe is elérkezvén, azt Gedeon István mint a helység bírása a népnek elől-vasta, de több lakosoknak, jelesül a szövetkezetteknek nem tetszván, ezen hirdetményt gróf Schlick ő excellenciájának bejelentették, kitől is Gedeon István úr elfogatását kapták parancsul – mellyet ámbár később – tellyesítették is.”²³ Kassa megszállása idején a nádasdiak ezen csoportja más törvénysértésektől sem riadt vissza: „Először a Vlaszati féle pénz elorozásával terhelt Dojtsákot, később az urakat kezdték fogdosni például Gedeon Istvánt, Kriston Lászlót, a német ajkú polgár Maurer Ignácot, kit éjjel, több nemei közt a meggyaláztatás és erőszaknak más helységben Felsőkéden megfogván, Dojtsák saját vallomása szerint, minden felsőbb rendelet nélkül Kassára, az osztrák tábornok elé hurcolták. Több honvédet, közöttük Róth Móríc 42-ik zászlóalj honvédet sok istenkáromlás és korhelykedés között pénztől, órájától, mindenétől megfosztották. A nádasdiak ellen a közvélemény igen fel volt ingerülve és a vidék terrorizálva.”²⁴

Schlick hadteste két hétig pihent Kassán, aztán „harácsolt javakon felhizlalt seregével” és foglyokkal Debrecen felé vonult. 1849. január 31-én Tokajnál Klapka seregétől vereséget szenvedve észak felé menekült. Klapka katonáival Kassáig üldözte. Schlick február 9-én kiűrtette a várost. Ezekben a napokban, február 8-9-én történt, hogy a nádasdi polgárok és nemzetőrök elfogásának, elhurcolásának egyenes következményeként „a Klapka által vezényelt Sereg felfelé vonulván, annak egy része Nádasd helységét megrohanta s ott nagy rémülést és több károkat okozott”.²⁵ Február 10-én Kassa örömmujongással fogadta a magyar honvédeket. Ezen a napon itt találkozott a felvidéki hadjáratát befejező Görgei és a Schlick seregét délről üldöző Klapka György. Szemere Bertalan kormánybiztos február 11-én hadijelentésben tudatta: „Kassát visszavettük!”²⁶ Írott forrásokból tudjuk, hogy „Amikor a forradalmi sereg Kassára bement, a nádasdi rendbontókat mint hazaárulókat üldözőbe vették s így sokan a császári önkéntes szolgálatot vállalták, so-

Kassát visszavettük!

Szemere Bertalan felső magyarországi kormánybiztos Miskolczon, febr. 11-ről következő napról tudott:

Kassa felső Magyarország' fővárosát ismét a' miénk.

Az ellenség febr. 9-ken nyitva fogta kiakardott városból, sive magával seregint, gyaluzatot, ártod. és lomede zászlomást és sok elfogott személyeket.

Seregünk febr. 10-ken puska tovas nélkül ment be a városi erődökbe.

Egy része dal a' fűle ellenséget, melly Torna fele irányul.

E' szerint Sáros és Abaúj megye, az urakok' fészke, és az ellenséget.

²² Miskolczi Értesítő, IX. évf. 52. sz. 1848. dec. 23.

²³ ALt. I. C. 459. d. 1729/VIII. Levelezés polgári és büntetőperek ügyeiben.

²⁴ Uo.

²⁵ Uo.

²⁶ A várost érintő hadiesemények ezután így alakultak: Február 21-én Ramberg osztrák hadteste szállja meg Kassát, és csak március 1-jén távozik. Március 3-án Blandek Ferenc vezénylete alatt tótok csapata ront a városra, és március 12-én hagyja el azt. Ezután március 26-ig nincs katonaság Kassán. Március 26-tól magyar katonaság van a városban. Június 24-én kozák lovak patkója veri fel a Malom utca csendjét.

Komáromy József többszöri felszólításai, rendeletei Jakabfalvy Ferenc füzéri járásbeli főszolgabírónak egyértelműen szigorú köteletségévé tették, hogy a nádasdiak közül azokat, akik Gedeon Istvánt és honvédeket fogtak s Kassára vitték, rögtön a megye tömlöcébe kísértesse.

A Megyei Bizottmányi gyűlés 1849. március 22-én foglalkozott Lukáts Mihály alsó-hutkai lakos ügyével, aki Péchy István cs. k. századost titokban Eperjes városáig szállíttatta és Schlick altábornagy elé vitt más honvédek feladása, elfogadása is terheli. A megyei büntetőtörvényszék azonnal kihallgatta és néhány napi letartóztatás után a további eljárásig hazaengedte. Másodízben befogását ez idáig elkerülte, mert hazulról elsőökre Hurbán seregébe állt. Schwarzenberg Frigyes migléci jegyző beadott folyamodványában előadja, hogy „hazájához tanusított hűségéért s a közügyekben tett hazafiúi kötelességeinek teljesítéséért őt, a helységbeli lakos Szaszák nevezetű zsellér Schlick ellenségi tábornagnak elárulta. A tábornagy egy csapat katonát küldött az elfogatására. Ő maga elrejtőzött, azonban feleségének tetemes megveretése után a katonák 187 frt 14 xrokig kirabolták. Ő maga is lakos társaitól, név szerint a bírák által elfogattatván Novajba, az érintett tábornagy eleibe kísértette, hol a hidegen tett kínztatása következtében lábai is elfagytak. Ezért a Megye Rendeihez folyamodik, hogy szenvedett kárainak megtérítését az állomány által kieszközölni méltóztatnának.”³⁰

A megyei gyűlés megállapítja: „Fájdalom, megyénk több helységeiben némelly lakosok haszontettekben részesülván, mégis sok, hazájokhoz hű polgárokat, sőt a haza védőit is, úgymint a pihenésre hozzájuk betért honvéd katonákat igazságtalanul rágalmazván, a haza elleneinek kiadni és azokat elfogni, Kassára bekísérni merészeltették. Így a hazaárulási bűnbe süllyedtek.” A Megyei Bizottmány határozata: minden fő- és alszolgabíró járásában köteles cselekedni, hogy az ilyen egyének, kik honvédeket vagy más polgárokat fogtak és Kassára az osztrák cs. k. hadosztály parancsnokához vitték, bebörtönöztessenek, vagyonaik pedig zár alá vétessenek. Ezekről hivatalos jelentést tegyenek.³¹

1849. március 31-én Komáromy József első alispán sürgető levelében írja Jakabfalvy Ferenc főszolgabírónak: „Panasz tétetvén az iránt, hogy különösen Zsadány, Mislye, Újvár, Nádasd helységek Nemzet őrei részint régibb hazaárulási bűnökkel lévén terhelve, részint engedetlenségüknek újabb jeleit adván a bűnösök ellen semmi nyomozás, sem pedig büntetés eddig nem eszközölthetett, ezért a Századot továbbra is tisztviselői befolyás nélkül össze nem szedhetni. Hivatalos köteletségévé teszem tehát Főszolgabíró úrnak, hogy minden honáruláshoz hasonló engedetlenséget rögtön nyomozás alá vegyen, a bűnösöket elfogassa, a megye fogházába kísértesse. Mint értesültem, különben is e Századnak Ön az 1-ső számú századosa. A gyakorlatokon lehető leggyakrabban megjelenjen. Főszolgabírói hivatalánál fogva a Helységeket bejárja, a Népet összegyűjtse, minden lehető móddal lelkesítse, a rosszakat fenyítse. Szóval, a felsőbb rendeleteknek ez érdekében multhatatlanul sikert eszközöljön.”³²

1849. április 20-án az első alispán írja Jakabfalvy Ferenc főszolgabírónak: „Hivatalba lépésem óta több ízben szólítottam már fel Önt, hogy kerületében rossz szellemű helységeket mellyek: Zsadány, Szkáros, Nádasd, melly Gedeon Istvánt, mások ismét honvéde-

³⁰ ALT. I. C. 458. d. Levelezés polgári és büntetőperek ügyeiben, 882. és 459. d. 338. Az 1729/VIII. irat mellékletei.

³¹ ALT. I. C. 459. d. 1729/VIII. sz. irat melléklete, Megyei Bizottmányi ülés jegyzőkönyvi kivonata.

³² ALT. I. C. 459. d. 1729/VIII. sz. irat melléklete.

ket fogtak el, mások felszerelési eszközöket, fegyvereket vásároltak meg, szoros vizsgálatot tartson, a bűnösöket elfogassa, hozzám kísértesse. Mind ez ideig semmi sikerét nem láttam. Ezennel tehát legszigorúbb felelet terhe alatt szólítom fel még egyszer Főszolgabíró urat tiszti kötelességeinek teljesítésére, hogy a nevezett helységeiben a vizsgálatot rögtön megtartván, a bűnösöket a legközelebbi bizottmányi ülésre ide, Kassára küldje fel.”³³ Ennek a felszólításnak sem lett eredménye. A nádasdiak egy része az erdőbe szökött újonccal szövetkezve éjjel a falvakat járta. Többek között Felsőkéken is a kocsmából lövöldözve mentek ki. A közrendre nagy számuk és fegyverzettségük miatt veszélyt jelentettek. Más részük megunva a bujkálást, lassan hazaszívárgott.

Az 1849. évi április 23–24-én tartott Megyei Bizottmányi ülés foglalkozott Berkovits Áron nádasdi izraelitának kérelmével, mely szerint: „A magyar katonaság által több nádasdi lakos vétkes kihágása miatt tetemesen megkárosított – kárának megtérítése iránt esedezik.” Ezen a megyegyűlésen Komáromy József rendeletére Nádasdra kiküldött alszolgabíró, Bodnár Bertalan beadja az általa végzett tiszti nyomozás eredményét, és a károsultak önvallomását tartalmazó jelentését. A Bizottmány megállapítja, hogy a nádasdiak megnevezett csoportja a haza elleni vétkes kihágásokat valóban elkövette. A jelentést tévő alszolgabírónak megparancsolta, hogy „a jelentésben megnevezett bűnös kihágókat haladéktalanul, a megyei csendbiztosok és pandúrok által, ha pedig azok erre elegendők nem volnának, a megye első alispánjától kikérendő szükséges katonai erővel is elfogatni, azonnal a megye tömlőcébe kísértetni kötelesek”. Az alszolgabíró által a bűnösök vagyonára teendő zárt a Bizottmány megerősíti. Végrehajtására „a megye mind az öt csendbiztosának a legszorosabb felelősség terhe alatt meghagyatott: Az alszolgabíró rendeletét véve, abban a pillanatban amint azt megkapják rögtön pandúraikkal az általa kijelölt helyre menjenek és ott a parancsot teljesítsék. Minden rendeletének haladéktalanul engedelmeskedjenek.”³⁴

Ilyen előzmények után ez időben történt a nádasdi honárulók otthon talált részének a gerillacsapat által való befogása és ingó vagyonaik elkobzása. Soós Sándor, a Nádasdon lakó volt földesúr és nemzetőr őrnagy így írta le:

„Melly nap történt legyen az eset már nem emlékszem, de úgy tartom 1849-ik év május hó elején egy nap jókor reggel vagy öt órakor hozzám (ki még az ágyba feküdtem), jött a helység bírása Rustsák István; és nagy félelem közt azt mondá: 'Az Istenért mit tsináljunk, több 200 katonánál vette körül falunkat, és már több Egyének elfogattak; a katonák enni, inni parancsolnak és gyűjtogatással fenyegetnek, a Bírák nem tudnak magukon segíteni, méltóztassék velem jönni és közbevetésével a bajon segíteni.' Én első pillanatra megijedtem, emlékezetemre jövé az azon eset, midőn február havában Klapka vezérlete alatt felfelé vonuló Sereg lakházamat feldúlván, engemet egészen kirabolt. Azt vélvén: hogy ez történni újra, felkelvén s mihamar felöltözvén a Bírónak meghagytam, hogy azonnal küldjön Felsőkékre Jakabfalvy Ferencz főbíró úrhoz, kit én az egész helység nevében kérttem arra, hogy mint kerületbeli tisztviselő a rend fenntartása s visszaélés kikerülése tekintetéből jöjjék által; Jakabfalvy Ferencz meg is jelent dél előtt Nádasdon, midőn már a katonák azon Egyének lakházaikba és udvaraikba, kiknek nevei a Századosnál lévő Rendeletbe fel voltak jegyezve, házról házra mentek. Jakabfalvy Ferencz úr velem együtt a Századoshoz jött és kérdezte tőle: vallyon ki rendeletéből legyen ő Nádasdon; Mire is az említett Százados előmutatá

³³ ALt. I. C. 459. d. 1729/VIII. sz. irat melléklete.

³⁴ ALt. I. C. 459. d. 1729/VIII. sz. irat melléklete, jegyzőkönyvi kivonat.

Kormány Biztos Komáromy József úr nyílt rendeletét, mely szerint kötelességévé tételt a feljegyzett Egyéneket befogni és vagyonukat elkobozni. E rendeletet olvasván a katonai hatalomnak ellentálni nem lehetett. Petro Györgyöt kötözve a Százados elébe hozták a katonák. Jakabfalvy úr kérésére őtet elbocsájtotta. Hogy ezen Guerilla katonák több szekereken vittek életet és más egyebet azt láttam, de mit és mennyit vittek, nem tudom. Estve felé az egész csapat elment és midőn már csendességbe jött a helység Jakabfalvy Ferencz úr is haza ment."³⁵

Jakabfalvy Ferenc főszolgabíró, szemtanú így nyilatkozott:

„A nádasdiak otthon talált részének a guerilla csapat által történt éjjeli befogása és ingó vagyonaik elkobzása, melyet én, mivel velem nem közöltetett, csak másnap déli 10-11 óra között tudtam meg, midőn Soós Sándor mint helyben lakó által felszólítottam arra, hogy mint kerületbeli tisztviselő a rend fenntartása és visszaélés kikerülése végett, nehogy ismét a Seregnek első alkalommal felvonulásán történt hibák s veszedelmek megismétlődjenek és a helység lakosai megkárosítsanak, mennek által; én azonnal mint törvényes hivatalnok kötelességeim érzetében tüstént, mégpedig gyalog siettem által, hol is a guerilla Százados, Főhadnagy és Soós Sándor úrral találkozván, a dolog mibenlétéről értesítettem, a guerilla Százados igazolván magát Comáromy főispán és Kormánybiztos ötlet csapatával kiküldött rendelete által, ki is a Hadnaggal rendelkezvén, nekem csak azon passivus állás juthatott, oda munkálni, hogy a nagyobb rossz kikerülése végett, az ellenszegülés elkerültesék, az érdeklettek igyekezvén megnyugtani és felvilágosítani az iránt, hogy mivel nekem nincs hatalmam rajtok segíteni, s bár jelenleg a Százados Komáromy Kormánybiztos egyenes meghagyásából ingóságaikat Kassára beviteti is, hozzá, vagy a Megyéhez adandó folyamodásaik által bajaikon segíthetnek. A guerillák által éjjel befogottakat pedig egy udvaron őriztetve találtam, kik közül ha jól emlékezek Soós Sándor úrral sikerült közbenvetésünk által kettőt elbocsátatni."³⁶

A gerillák által otthon talált, vagyonuktól és szabadságuktól megfosztott nádasdiak: Dojtsák József 49 éves nemzetőr, Petro János 35 éves nemzetőr, Juhász András 28 éves, Olexa András 30 éves, Szentiványi János 32 éves nemzetőr, Kocsis István 25 éves nemzetőr, Vlaszati István 30 éves nemzetőr, Gubala Mihály, Varga István, Kocsis Pál, Lovasi.³⁷ Akik Róth Móríc 42-ik zászlóaljbeli honvéd kirablásában vétkesek: Juhász András 28 éves nemzetőr, Szentiványi János 32 éves nemzetőr, Vlaszati János 40 éves nemzetőr, Vlaszati István 30 éves nemzetőr, Vlaszati György 30 éves, Rustyák János 26 éves nemzetőr, Kocsis István 25 éves nemzetőr, Takács János, Petro István.³⁸ Juhász András, Szentiványi János, Vlaszati István és Kocsis István neve mind a két névsorban szerepel. Így az elfogottak létszáma: 16 fő. Igen csekély.

A megye tömlőcébe bekísért nádasdiak lefoglalt marháit jegyzékbe vették, és sokáig a megye majorjában tartották abban a reményben, hogy dolgaik elintéződnek, ki-ki vétke fokozata szerint a törvényszék által elítéltetik. Azonban a befogottak a be nem fogottakra hárítottak mindent, az eljárás huzamos ideig állt. „A marhák élelmezése olyan hosszú időn át és azon nagy zavarokban nem volt lehetséges.” Ezért kormánybiztosi határozatra 1849.

³⁵ ALt. I. C. 459. d. 1729/VIII. sz. irat melléklete.

³⁶ ALt. I. C. 459. d. 1729/VIII.

³⁷ ALt. I. C. 459. d. 1729/VIII. sz. irat melléklete.

³⁸ ALt. I. C. 459. d. 1729/VIII. sz. irat melléklete, 336. sz. Nyugtatvány, és 1729/VIII. sz. irat 5.

május 12-én Kassán elárverezték. Eladták 1962 firt 44 krajcárért váltócédulákban, melyből a dobosnak fizetett 2 firt 30 krajcár levonása után a főszolgabíró 1960 firt 14 kr készpénzzel, nyugta ellenében a kormánybiztosnak elszámolt. Dojtsák őket a kormánybiztos nem engedte elárvereztetni, hanem az álladalom számára külön választotta és 705 váltóforint becsértékben a katonaság számára levágatta.

A befuvarozó szekereken bevitt szemestermény is kártérítés céljából került a megye majorjába. Róth Móricz honvéd a nádasdi hazaárulók által való kifosztása miatt elégtételért folyamodott. A kormánybiztos Jakabfalvy Ferenc főszolgabíró és Farkas Sándor esküdt kötelességévé tette, hogy a megye majorjába lerakott szemes terményből a kárvallott kárát, mely 75 pfirt és 22 krajcár volt, térítsék meg. Ők egy kassai serfőzőnek a tett kár összegéig eladtak 19 köből és 3 véka árpát. A pénzt a serfőző nyugta ellenében egyenesen a kárvallottnak kézbesítette, aki azt Kassán 1849. június 5-én vette át.³⁹

1849 májusában a Nádasd környéki településeken (Zsadány, Szkáros, Balogd, Lengyel-falu, Alsóhutka, Ócsvár) is erősödött a rendbontók elleni fellépés. Június 2-án Komáromy József felszólította Jakabfalvy Ferenc főszolgabírót, hogy „Ferdinándy Rudolf kassai járásba való csendbiztos által Kassára kísért hazaárulókat, köztük Veres György másképp Róka nevű zsadányi lakost vallassa ki, ellenük az eljárást folytassa le, hogy az érintett honárulókat vétségeikre vonatkozó aktaikkal együtt kedden Miskolczra a Vésztörvényszék eleibe küldhesse.”⁴⁰ A bujkáló, szökésben lévő, a császári katonasághoz szegődött nádasdi nemzetőrök és hazaárulók ellen még érvényben volt a forradalmi kormányzat által kiadott folytonos kerestetés, befogatás és vagyonelkobzási rendelet, mikor újra nagyot fordult a történelem kereke. Magyarország ellen az orosz cári és osztrák császári seregek együttes támadásának kezdete 1849. június közepe. Paskievics seregével június 24-én vonult be Kassára. Az osztrák főerőket Haynau tábornagy vezette. A szabadságharc elbukott.

Abaúj földje az orosz és osztrák seregek felvonulási területe lett. Az általuk okozott károk, bántalmazások, beszállásolások, a hadak élelmezése, a nyomukban járó kolera elszegényítette és rettegésben tartotta a lakosságot. A füzéri járás főszolgabírói jelentésében olvasható: „Szkáros, Zsadány helységek azon panaszában miszerint az Újhely felé tartó átvonuló s ott náluk szállásoló katonák által agyonterhelve vannak, az állomási helyet Csány helységébe áttétetni kérik”.⁴¹ Ez nem egyedüli eset még 1850 januárjában sem.

A szabadságharc leverését közvetlenül Haynau nyílt katonai diktatúrája követte. Feladatának tekintette a lázadó magyarok megfélemlítését és megbüntetését. „Rögtönbíráskodási rendeletében a cs. k. katonai kerületparancsnokok felhatalmaztatnak, hogy a cs. k. kerületi főispánokkal egyetértőleg rögtönítélő bíróságokat alakítsanak... A rögtönbíráskodás alá vonhatók: rablógyilkosok, rablók, szándékos gyújtogatók, lázítók, akkor is, ha szolgálatbeli vagy szökevény katonák katonai törvényhatósága alá tartoznak. A büntetés kötéllel való kivégzés; ezen ítélszék semmi más büntetést nem rendelhet... Az eljárás az ítélet végrehajtásáig legfeljebb 3 nap alatt befejezendő. Az elítéltnak a halálra készülés végett 3 óra elegendő... A kivégzettek holtteste 24 óra lefolyása után a bitófáról levéttetik, s a kivégzés helyén eltemetettik... Haynau s. k. főszertábornok.”⁴² Az ellenséges bizalmatlanság légkörével fenntartotta a félelmet, nyugtalanságot. Mindenki félt mindenkitől. Pénzzel fizették

³⁹ Uo.

⁴⁰ ALt. I. C. 459. d. 1729/VIII. sz. irat melléklete.

⁴¹ ALt. I. C. 462. d. Katonaság és csendőrség 8087/IX/1.

⁴² ALt. I. C. 462. d. U. o. 8087/IX:

meg a feljelentéseket. Ezért sok volt a rab. Minden összekeveredett. A hősökből becstelen embereket csinált a hatalom, a hazaárulókat megjutalmazta.

A császár 1849. dec. 5-én a kassai 3. kerület katonai parancsnokává Bordoló tábornagyot nevezte ki. A Kerületi Hadifőparancsnokság hivatkozva 1849. októberében 5127/K. sz. alatt kibocsátott hadügyminisztériumi parancsra elrendelte: „Minden, ezen hadi kerületbe katonai elbocsájtó bizonyítvány nélkül honjokba visszatérő honvédek, századostól lefelé, azonnal elfogassanak s ha hadiszolgálatra alkalmasak 3 pfrt foglaló mellett 8 évi capitulációra, a nélkül, hogy bizonyos ezredekbe besoroztatnának – kivéven a huszárokat – beavattassanak és a szükséges ruhaneműekkel ellátva nyomban útnak indíttassanak.”⁴³ Külföldre, főleg Olaszországba vitték őket. Az Országos Hadi Főparancsnokság közli Abaúj megyével 1350/162. D.K.G. sz. alatti rendeletét, miszerint: minden honvéd törzstisztet, ki különben a haditörvények vizsgálata alól fel van mentve besoroztatni vagy a sorkatonaság közé állíttatni vagy az állomásozó zászlóaljokhoz alkalmazni rendeli.⁴⁴

Abaúj megye 952. sz. Főnöki rendelete 1849. dec. 13-án azt parancsolja, hogy azon honvédek, kik 14 nap leforgása alatt a cs. k. hadfogadó kormány előtt nem jelentkeznek, magokat bujdoklással elvonják, szökevényeknek tekintendők és a fennálló szigorú katonai törvények szerint büntetendők. A szolgabírák és csendbiztosok is a „tömlöctetés terhe alatt” felelősséggé válnak, ha azokat a besorozandó katonákat kik a hegyekbe, erdőkbe veszik magukat el nem fogják.⁴⁵ 1850. április 15-én például Kassán, Abaúj megye főnökétől az öt járásbeli főszolgabíróknak a sokadik körlevélben elfogadási parancsot adnak ki. A 3. kerületi hadparancsnokság keresteti Kocsis András Strassaldó gyalogezredbeli közlegényt, aki Abaújban Nádasdon született, 20 éves, kistermetű, szőke hajú, sötét szemöldökű, kék szemű, kerek arcú, magyarul, tótul beszél.⁴⁶

Ezen rendeletek szerint a magyar honvédségi zászlóaljokban, hadosztályokban szolgáló nádasdi, abaúji katonákra az önkényuralom alatt halál vagy 8 évi külföldi katonai szolgálat várt. Úgy tűnt, ez lesz a sorsa a forradalmi kormány alatt be nem fogott, bujkáló nádasdi nemzetőröknek is. Aztán egy módosító rendelkezésben közhírré tétetett: „A félreértések elkerülése végett a 3. kerületi kassai hadparancsnokság közli, hogy csak azon nemzetőrök tartoznak az újoncozás és az azzal egybekötött szabadságlevél melletti elbocsájtás alá, kik bármely néven nevezendő Honvéd vagy Guerilla csapatba léptek által, nem pedig azok, kik egész osztályokban (századokban) egyik vagy másik álláspontra parancsoltattak és többnyire megfutamodás után hazatértek.”⁴⁷ Ezek otthon maradhattak, nem kellett 8 évi katonai szolgálatra jelentkezniük, jutalmul a megfutamodásért.

Az eddig tömlöcben tartott nádasdiak további sorsát az újjászervezett megyei közigazgatás új emberei intézték. 1849 őszén kezdte meg Geringer báró, az osztrák belügyminisztérium magyarországi helytartója a közigazgatás átszervezését. Az országgyűlést és a megyei önkormányzatokat megszüntették. Az új kerületek élére a trónhoz hű főispánokat állítottak. Sok idegen hivatalnokot alkalmaztak. A kassai 5. közigazgatási kerületet Péchy Imre Abaúj megyei cs. k. biztos és udvari tanácsos, Olasz János megyei főnöki hivatalvezető, Vitéz György megyei első alispán kormányozta. A füzéri járás főszolgabírói teendőit Soós

⁴³ ALT. I. C. 456. d. Rendeletek, körlevelek 453.

⁴⁴ ALT. I. C. 457. d. Uo. 961.

⁴⁵ ALT. I. C. 458. d. Levelezés polgári és büntetőperek ügyeiben 952.

⁴⁶ ALT. I. C. 463. d. Szervezési és szolgálati ügyek 2194/XVI.

⁴⁷ ALT. I. C. 463. d. Szervezési és szolgálati ügyek 1155/XVI.

Sándor, az alszolgabírói feladatokat Kleinszky Imre látta el. Az apparátus rendelkezésére állt az újonnan szervezett zsandárság, városokban a rendőrség. A legfőbb bűn és így a leginkább büntetendő, üldözendő a forradalomhoz, a szabadságharchoz való hűség, az abban való részvétel politikai vétsége volt.

A hatalomváltás után Abaúj megye éléről eltávolított volt első alispán és forradalmi kormánybiztos, Komáromy József vagyonát Péchy Imre és Olasz János rendeletére Fekete István kiküldött szolgabíró zárta, összeírását hivatalosan jelentette: „Abaúj megyében létező, jelesül Kassa városában a megyeházánál, továbbá Pányok, Újvár, Migléc, Pány és Tornynos-Németi helységekben tulajdon ingó és ingatlan javainak és birtokainak összeírására, zár alá vételére, felelet terhe alatti felügyeletet, gondviselés és általadás végett kiküldetve lévén – Tóth János várnagy és Sulgán Mátyás tizedes, név szerint felsorolt pányoki, újvári, migléczi, panyi, a szepesi bírák és tisztek valamint Bodnár Károly, Komáromy József úr tornynosnémeti ispánja jelenlétében – július 9, 10, 17, 18, 19. napjain, mindenhol a helyszínen megjelenve írtuk össze és zároltuk. Erről hites levelünket kiadtuk. Kassán, aug. 3. 1849. Fekete István s. k. Abaúj megye albírája, Nováki István eskütt.”⁴⁸

Jakabfalvay Ferenc volt füzéri járásbeli főszolgabíró, nemzetőr százados sorsába Vitéz György új megyei első alispán hozzá intézett levele enged betekintést: „Tisztelt barátom! Ön alkalmasint azon okból vonakodik hazatérni, mert tudomásaul jutott házának Kékeden Kozákok által történt megszállása, melyre azonban – leginkább tudtommal – nem politikai szereplés, hanem egy zsidó által az Orosz tábornoknak mondott izgatás, miszerint az ön lakásán sok, a közforgalomból feltartóztatott ezüst pénz mondatott lenni – adott okot. Tudtomra jutván az eset, azonnal a Cs. Kir. biztos Urhoz menék ezen ki küldetés okát megtudandó; mire azon feleletet nyertem, hogy a tisztelt biztos úr ezen kiküldetésről mit sem tud, s így nem az ő rendeletéből történt. – Jelenleg legfőbb figyelem azokra van fordítva, kik a Függetlenségi Nyilatkozatot ki mondták vagy pártolták; Ön pedig, kivel e tárgy felől többször beszélgettem, mint szintén sokat vesztett földesúr, nem csak ezt, sőt még több rendeleteit is a Magyar Kormánynak rosszalta; azért tehát így ismerve Önt, mindenkor kész vagyok Ön mellett e végből bizonytságot tenni. Önnek igaz barátja Vitéz György. Kassán augusztus 25. 1849.”⁴⁹

Ferenc József császár 1849. július 7-én Schönbrunnban kiadott határozatában „a föld-nép iránti éber gondoskodástól vezéreltetve” jóváhagyta az 1848. évi úrbériség megszüntetését kimondó törvényt, és a földért járó méltányos kártérítést is azon egyéneknek, kik fel-ségsértés vagy árulás bűnével nem terheltek. Kármentést igényelhettek Abaújban azok is, akik Komáromy József volt főispán és kormánybiztos hivatalos működése alatt sérelmeket szenvedtek. Nádasd, Zsadány, Szkáros, Balogd, Alsóhutka hazaáruló lakosaiból „panasz-kodók” lettek. Sérelmeikről most ők nyújtottak be folyamodványokat a megyei hivatalokhoz.

1850. március 22-én „Megyebeli Nádasd helysége több lakosainak cs. k. Kerületi Főispán Öméltságához benyújtott s a Megyei Főnöki hivatalhoz 1854. sz. alatti folyamodvány következtében Olasz János megyei főnök a panasz tárgyában tisztí nyomozás végett Nádasdra küldte Kleinszky Imre alszolgabírót és Palásthy András esküdtet. A panasz tárgya: „Múlt év elején, a Forradalmi Kormány alatt a gerillák által mind vagyonuktól, mind szabadságuktól megfosztottak sérelmei és kártérítési igényei. A tisztí nyomozás alkalmával

⁴⁸ ALT. I. C. 454. d. 3. cs. Császári-királyi biztos iratai.

⁴⁹ ALT. I. C. 459. d. 1729/VIII. sz. irat melléklete.

a kiküldöttek meghallgatták a panaszdöbéli bírakat, a jelenlegieket is és a meghitelesített tanúkat.” A hallottak és tapasztaltak alapján leírták az ön- és tanúvallomásokat és a tényállást. Ebből leszűrte véleményezésük: „Ez esetben az ú. n. hazaárulási bünt büntették. Ez nem egyesek, hanem a forradalmi kormány által eszközöltetett – s ha illy szigorú végrehajtásukra egyesek felhasználtattak is, ezek a Forradalmi kormány halálos büntetéssel súlyosított parancsai által sodortattak be azon örvénybe mellybe önnön életek s felebarátjok jóléte, vagyona s szabadsága szemközti ellentétbe állottak.”⁵⁰

A beadott folyamodványokból, tiszti nyomozásokból, az ön- és tanúvallomásokból kitért, hogy a nádasdiak és környékbeliek Komáromy Józsefen kívül Jakabfalvy Ferenc volt főszolgabírónak, Bodnár Bertalan alszolgabírónak és Kelcz István volt forradalmi alispánnak tulajdonítják sérelmeiket. Ezért Olasz János utasítására Soós Sándor, ebben az időben is Nádasdon lakó új főszolgabíró felkérte a megnevezetteket, hogy az őket terhelő vádpontokra 24 órán belül személyes felelősségük terhe alatt kimerítő választ adjanak. Főképpen arról nyilatkozzanak, hogy kinek a rendeletéből vagy meghagyásából adták ki utasításaitak, „a panaszolkodók üldözésére és kirablására”.⁵¹

Itt nyílt becsületesre mondhatók, hogy én vésszemről nem hallottam, nem láttam, hogy Jakabfalvy Ferenc de csak egy alkalommal mondták volna, hogy ennak, vagy annaknak vagyonát vigyék el, – hallott úgy volna mindig vele voltam; jól bizonyítottam, hogy midőn Veres Györgyöt költözve a Nádasdon elébe hozták volna a hatósághoz, Jakabfalvyék kérvénnyel elbeszéltek. – Hogy azon Guisierilla hatósághoz több sekereteket vitték el, és más egyebet azt láttam, de mit és mennyit vitték volna nem tudom. Előre fel az egész csapat elment, és midőn már eseményekben járt a helység, Jakabfalvy, ferenc de is haza ment. Attól is adtam raját keszű irasammal, és sokat beszéltemmel értezték. Bizonytalan

Kelt Nádasdon, Március 26-án 1850. János

János Soós Sándor

Soós Sándor 1850. március 26-án a nyilatkozatokat, a mellékelt 76 sorszámmal jegyzett ön- és tanúvallomásokat egy reájuk vonatkozó német nyelven szerkesztett lajstrommal együtt benyújtotta Olasz János megyei főnöknek. Ebben összegezi és egybeveti az ön- és tanúvallomásokat a vádlottak nyilatkozataival, és véleményezi a tényleges károkat. Miszerint: a 76 vallomásból egyedül a 17. sorszám alatt foglalt Veres György, másképp Róka ne-

⁵⁰ ALt. II. VI. Állambiztonsági és rendőrségi ügyek, 87.

⁵¹ ALt. I. C. 459. d. 1729/VIII. sz. irat 338., 339., 882. sz. melléklete.

vü zsadányi lakos szenvedései tulajdoníthatók a tanúk vallomása szerint Komáromy József volt kormánybiztos közvetlen meghagyásának. A többi önvallomás – a tanúk ellentmondása mellett – olyan, amelyekben a sérelmek az akkori időkben szolgált tisztviselő uraknak tulajdoníthatnak:

– Az 1. sorszámtól 17-ig a nádasdi lakosok Jakabfalvy Ferenc volt főszolgabíró urat vádolják mint sérelmeik okozóját, azt állítva, hogy az ő parancsolatára jöttek Nádasdra a forradalmi gerillák, akik őket kirabolták, és az ő egyenes rendeletére történtek az említett számok alatt a befogatások. Soós Sándor véleményezése: Egyik tanú sem említi, hogy Jakabfalvy Ferenc rablás végett hozta volna Nádasdra a katonákat. Ez hazánk törvényeivel össze nem férhet, mert főszolgabíró katonai karhatalmat soha nem rendelhetett, de nem is rendelt – sem Komáromy József – hanem egyetemben az egész Abaúj megye Bizottmánya rendelte, Szemere Bertalan volt felsőmagyarországi kormánybiztos egyenes rendeletére az akkori törvények szerint. Ennek szigorú végrehajtásáért, a tisztviselői kar ezirányú működéséért Komáromy József első alispánt tette felelőssé. Jakabfalvy Ferenc Komáromy József többszöri utasítása ellenére sem vitette el azokat a nádasdiakat, akik Gedeon Istvánt és más honvédeket fogtak. Nem tudott a gerillák Nádasdra jöveteléről sem. Kérésre és rendfenntartás miatt hivatali kötelességből ment oda a gerillák ott-tartózkodása idején, és Petro Györgyöt ki is szabadította. Az elkobzott, elárverezett marhákat a 15. sz. alatt valló Dojtsák kivételével visszakapták a károsultak. Többeknek elvett bútoraik is megkerültek. Róth Móric kárát készpénzben megtérítették. A tanúk emlékeznek arra, hogy a panaszolkodókat megkárosították, de nem bizonyítható, hogy elvitték-e tőlük a katonák éppen azon tárgyakat, melyeket beírtak, és kétséges, hogy olyan értékűek voltak-e azok, mint amilyenre az önvallók becsülték. Ezeket egyetlen tanú sem bizonyította. Olexa András és Rustsák János olyan károkat mondtak be, melyeket ők nem szenvedtek.

– A 17. sz. alatt csatolt melléklet szerint Komáromy József rendeletéből Ferdinándy Rudolf a kassai járás volt csendőrbiztosa által zsadányi egyéneket fogtak el. „De vallyon elfogattak-e nem tudatik.” A panaszkodó vagyoni káráról a tanúk semmit sem tudnak, mert soha nem rabolták ki. Ha kára volt, csak annyi, hogy a távolléte alatt mit sem kereshetett.

– A 18. sz. tiszti nyomozásban az egész panaszos sérelem abból állt, hogy az önvalló szkárosi lakos egy elkobzott tehenet váltóiban megvásárolt. Az orosz hadsereg bevonulása után ezt a tehenet kénytelen volt kiadni anélkül, hogy pénzét visszakapta volna.

– A 19–33. sz. alatti nyomozásokban a balogdiak Bodnár Bertalan volt szolgabíró urat vádolják azért, hogy a megye tömlöcébe kerültek. Kevés balogdit fogtak el, mert többnyire maguk jelentkeztek Kassán. Rövid ideig raboskodtak, mert hazabocsátották őket. Befogatásuk a Megyei Bizottmány határozatából történt. Vagyona egynek sem szenvedett kárt, csak annyiban, hogy az időt részint az erdőben kóborolva, részint a tömlőcbe ülve töltötték, földjüket nem művelhették, és mezei gazdaságukban kárt szenvedtek.

– A 34–35. sz. alatt a lengyelfalusiak olyan károkról vallottak, amelyeket gerillacsapat rablása közben szenvedtek el.

– A 36–37. sz. nyomozásokban Kelcz István forradalmi alispánt vádolják Lukáts Mihály és Pupinszky Péter, hogy ő fogatta el, és vitette őket az Alföldre 1849 májusában másodszeri fogságra. Kelcz István az alsóhutkai lakosok elfogatásáról és Alföldre kísértetéséről semmit sem tud, sem pedig vagyonukat el nem foglaltatta, erről senkinek rendeletét nem vette.

– A 38–76. sz. alatti tiszti nyomozásokban 37 egyén sérelmei és kárai okozóinak a gerillákat nevezte meg, akik elfogták, a megyei tömlőcbe kísérték őket, és vagyonukban kárt

okoztak. Egyedül a 74. sz. alatti Rosenbaum József ócsvári lakos Madarassy volt térparancsnokot vádolta elfogatásával.⁵²

A vizsgálat folytatódott tovább a nádasdi panaszosok ügyében. Kassán 1850. szeptember 25-én az Abaúj vármegyéhez tartozó zsíri, rozgonyi, nádasdi és több helységbeli kárvallottak tárgyában „kiküldött Comissio eleibe” hívják a nádasdi tanúkat, akik első alkalommal nem jelentek meg. Szeptember 27-re Kassára berendeltetni kérte őket Eperjesi Róbert ügyvéd. A tanúk – mind nádasdi lakosok – a következők: Madák Mihály, Bányai János, Hanzel András, Vlaszati Györgyné, Bartkó József, Hanzel Andrásné, Molnár András, Kovalyik János, Kulcsár András.⁵³

Jakabfalvy Ferenc a nádasdiakról írja nyilatkozatában: „A nádasdi nép néhány egyénei, azok kik irányában a legokosabb fej is, kivált ily helyzetben, alig tájékozhatja magát. Ezek semmi felsőbbségnek soha engedelmeskedni nem akartak. Körülük csak igen keveset fogtak el. A királyhoz minden most állított hűségük ellenére is, 1849 elején Ramberg oszt-rák cs. k. altábornagy által Kassáról Nádasdra küldött katonák utasítására sem adtak egy szem életet sem a császári magtárba akkor, midőn más kisebb helységek a rájuk kivetett mennyiséget pontosan beszolgáltatták. Holott a nádasdiaknak is lett volna miből.” Az egész ellene felhozott vádat hajlik a tudatlansággal párosult rosszakaratnak tulajdonítani, mely a baját a vele közvetlen érintkezésben lévő tisztviselőknek tulajdonítja. Minden alap nélkül, részletes és hiteles bizonyítás nélkül beadott káraik visszanyeréséért a Komáromy kormánybiztos vagyonának elégtelen volta esetére jó előre más, ártatlan ember vagyonát kívánják áldozatul. „Annál mélyebben érzem tehát a vádak alaptalanságát én, ki hivatalom borzasztó állását nem szívlelhetvén, lettem azt – nem akarván bomlásnak indulni státusban felsőbb védelem nélkül szolgálni – de lemondásom el nem fogadtatván, a vész idejébeni szolgálat folytatása kötelességemmé tétetett. Ha a nádasdiak által előadott üldözésekbe kedvemet találtam volna, bizonyosan nem mondom le. Tsaknem harmincezer lelket számlált Járásomat úgy kormányoztam, hogy abban a Felső Uralkodó Ház ellenében bűn el nem követtetett, egyetlen egy Népgyűlés vagy Népfelkelés abban nem rendeltetett, sem nem rendeztetett általam s nem is tartatott az egész forradalom alatt egy sem. Az engedelmesek által a Cs. sereg élelmeztetett. Fegyvert nem fogtam soha, sem mással nem fogattam, függetlenséget nem hirdettem, őszintén óhajtván Hazámnak Királyával kibékülése által javát előmozdítani; békét, tsendet parancsoltam, senkit, kivált Nádasdon nem büntettem... Zsarányból senkit be nem fogattam, sem politikai inquisitiót ott nem tartottam, sem kár alá senki vagyonát nem vettem, sem el nem koboztam... több, forradalmilag befogott művelt egyéneknek is segíteni igyekeztem; egyszóval a mérséklet legnagyobb fokán maradtam”.⁵⁴

A nádasdiak panaszaikkal megjárták a legfelső fórumokat is. 1850. november 4-én Rozgonyi Bertalan állami ügyésznek 1850. október 30-i 63. sz. alatti megkeresésére Olasz János, Abaúj megyefőnöke hivatalos használat végett megküldi „Megyebeli Nádasd helységben lakos volt jobbágyoknak Ő Kegyelmeisége báró Geringertől határozat kíséretében hozzá lejött folyamodványát”.⁵⁵ A folyamodvány és a határozat szövege nem ismeretes.

A forradalom lecsendesítése után az 1848. évi április 9. törvénycikk nyomán a parasztok által ténylegesen művelt földek úrbéres vagy majorsági jellege körüli viszályok, az úr-

⁵² ALt. I. C. 459. d. 1729/VIII. 366. melléklet.

⁵³ ALt. I. C. 461. d. Levelezés polgári és büntetőperek ügyeiben, 5942/VIII.

⁵⁴ ALt. I. C. 459. d. 1729/VIII.

⁵⁵ ALt. I. C. 454. d. Császári királyi biztos iratai 6644/6350. sz. melléklet.

béri perek tartották lázban, vajúdó nyugtalanságban az abaúji falvak népét és Nádasd lakóit is a 19. század második felében. Ennek eredménye lett a kisparaszti gazdaságok kialakulása.

Sóvári Soós Sándor és Gedeon István továbbra is Nádasdon élő földbirtokosok az 1860-as években. Jakabfalvay Ferenc a kékedi és abaújnádasdi református egyház főgondnoka. Komáromy József alispán lett Zemplén vármegyében 1867-től 1872-ig. Akkor lemondott Matolai Etele javára erről a hivatalról, és a sóvári kincstári gazdaságba ment jószágkormányzónak 1871. március 7-én.

Valamennyien túléltek a történelmi viharokat.

SZABADFALVI JÓZSEF

Mikszáth Kálmán a képviselő Herman Ottóról

Jókai Mór és Móricz Zsigmond mellett legnépszerűbb regényírónk, Mikszáth Kálmán íróvá érésének két meghatározó tényezője volt: 1878 júliusától a két és fél-éves szegedi újságíróskodása, majd ez után, 1881 májusától, az akkor alapított Pesti Hírlapnál eltöltött, hosszas parlamenti tudósítói tevékenysége. Még Szegeden megismerkedhetett a már ott képviselőködő Herman Ottóval, vagy legalábbis a friss képviselőnek a városért sokat dolgozó tevékenységével. A képviselőházban már közvetlenül figyelhette meg a közélet rejtelmeit, a kormány tagjait, a pártokat, a történelmi családokból és a polgárságból érkezett képviselőket, közöttük az egyre ismertebb tudós közéleti tevékenységét. Később maga Mikszáth is képviselő lett, sőt a nagy tekintélyű miniszterelnök, Tisza Kálmán barátjává vált, majd lassan kiábrándult a politikusokból, a napi politikából, a dualizmus korában már leáldozóban lévő feudális osztályok tevékenységéből. Ezekből a gyökerekből is táplálkozott Mikszáth Kálmán mélységes társadalomkritikája, amely szinte minden elbeszélésének és regényének alapkonfliktusát képezi.

Kossuth Lajos javaslatára Herman Ottót Szegeden, 1879-ben választották meg először országgyűlési képviselőnek. Ezután ugyanitt még kétszer újraválasztották, majd, kisebb megszakításokkal, egészen 1897-ig volt tekintélyes tagja a *tisztelt háznak*. A parlamentben kifejtett tevékenységének, 1996-ban, külön könyvet szenteltem, ott így összegeztem Herman Ottó közel húszéves képviselői tevékenységét: „Megállapíthatjuk tehát, hogy Herman Ottó korának nemcsak több tudományágat az európai színvonalon művelő tudósa volt, hanem sokoldalú közéleti személyiség is. Tevékenysége meghatározó volt a tudomány, az oktatás és a művészeti élet terén. Alkotó tagja volt a *Háznak*, folyamatosan figyelemmel kísérte a történéseket, s azokra rögtön tudott reagálni. Következetes és nagyon jól tájékozott tagja volt, beszédeit általában tények ismeretére alapozta” (Szabadfalvi, 1996. 101.). Könyvemben néhány adatot közöltem Mikszáth Herman Ottóra vonatkozó képviselőházi tudósításából, most részletesebben idéznék innen, részben azért, hogy rámutassak a nagy író ilyen irányú tevékenységére, részben pedig azért, hogy érzékeltessem azt, hogy miként élt Herman Ottó kora és kortársai tudatában. Nem szándékozom filológiai mélységekbe hatolni, részben azért, mert Mikszáth írásaiban legalább két-százszor említi Herman Ottót, ezeknek java – természetesen – egy-egy utalás, említés és felsorolás. Ha az idézetek háttérére is rá akarnék mutatni, akkor a terjedelem legalább háromszorosára dagadna. Elsősorban azokból válogattam, ahol rész-

letesebben említi Herman képviselőházi tevékenységét, amelyek hozzájárulnak emberi, tudósi és politikusi portréja gazdagításához. Fel szeretném még hívni a figyelmet Mikszáth krónikási szellemességére, mélységes humorára, szatirikus hajlamára és itt is megnyilvánuló anekdotázó kedvére. A kiválasztott adatok az 1955-ben kezdett *Mikszáth összes művei* sorozatából származnak. Az idézetek utáni szövegben csupán a kötet és az oldalszám adatait közlöm.

Mikszáth Kálmán sok alkalommal dicséri Herman Ottó felkészültségét, okos, sőt „nagy beszédeit”:

„Meddig ülsz még itt Sándor? – kérdezi tőle Herman Ottó, ki utolsó jeles beszéde óta méltán jár kidüllesztett mellet a Házban” (65:95). „Herman és Hoitsy okosan szólottak” (67:172). „Mert Herman ma is eredeti volt. Belekötött a kalendáriumokba, támaszkodva egy olyan rendeletre, amit a tridenti zsinat hozott” (66:7). „De Herman még töltelék nélkül (felkészülés nélkül) is olyan beszédet tud mondani, hogy több tartalom van benne, mint esetleg a holnapiakban, melyek még mosásában (előkészületben) vannak” (72:168). „A folyosókon semmi sincs. Ott Herman Ottó uralkodik most elmésségeivel, nagyokat ásítva közbe-közbe, mint a vérrrel jóllakott tigris” (66–69). „A vitát Herman Ottó, a Ház sárkánya indította meg, aki tüzet okád és mindig meg szokott enni früstökre egy embert, ha jó étvágya van többet is, de egyet mindenesetre. Ma Keglevich István gróf lett feltárlva. Különben sok igazat és szépet mondott Herman, különösen a dzsentrikre vonatkozólag: hogy abból kellene teremteni a középosztályt, amelyre szükség van. De ez még nem múlta idejét. Herman szokás szerint ugrált ide-oda, hol itthon volt, hol delegációban volt, hol a kontinensen és onnan recsegett, hogy ma egész Európának reszketnie kell egy trónon ülő, de talán nem egészen józan ésszel bíró ember szeszélye előtt” (74:56–57). „Számos beszédet mondott mióta tagja a képviselőháznak. De azok között a legjelentékenyebb kétségkívül mai beszéde volt. Szónokilag is szépnak mondható, ahol a közoktatást gúlához hasonlítja, melynek alapja az elemi oktatás, orma az egyetem...” (63:204–205). „Herman Ottó, aki igazán nagy szellem, bármely európai parlamentben számot tenne, tán még nagyobb, mint itt, hol szintén pozíciót vívott ki, de inkább érdekes specialitás” (71:184).

Néhány részletesebb mikszáthi jellemzést idézek még a *Ház*-béli viselkedéséről, hiszen ezek jelentek meg elsősorban a parlamenti tudósító előtt:

„Csak egyetlen baloldali padban ül egy excentrikus vézna kis ember, aki kesernyős-gúnyos arccal hallgatja Steinackert. Ez Herman Ottó, divatos parókával a fején. Haja és pártja elhullott apródonként, mindössze négyen vannak. ... Biz a szélsőbal megfogyott, mióta olyan ellenzék van, mely a kormányzást föl-fölveszi” (71:209).

„Ez a férfiú Herman Ottó, a képviselőház fenegyereke, akit azzal lehet legjobban jellemezni, hogy sokat tanult, sokat tud, sokat beszél és sokat mer. De hogy ki merje figurázni a filoxéra-biztosokat, ezt már mégsem hitte volna senki elég vakmerőnek. Szegény filoxéra-biztosok, kik utódjai levének a hajdani szalmakomiszáriusoknak, akik csak egy félfokkal vagytok különben a katasztrereknel, hogy akad még, aki bennetek megbolygasson, kik szánakozás helyett a gúny nyilait röptse felétek s, hogy az éppen Herman Ottó az ember, aki egy kis madarat is meg tudna siratni, ha a tollaiból kitepnének egyet!” (65:161).

„... hanem rosszul végezte be, mert olajat öntött a tűzre, megbirizgálván Ugron Gábort és Herman Ottót, a szélsőbal két legszilajabb leventéjét, kik talpig fegyverben alusznak örökké, s lándzsájuk három éles vége harckészen van nekiszégezve minden bajkeresőnek.

Fel is ugrott menten a két jó dalia. Ugrom a buzogányát vette elő, s reá lódítá Keglevich pajzsára ádáz haraggal, míg Herman szelíden leereszté villogó kelevészét és csak az ujjaival fenyegette meg az agrárok kevés vezetőjét” (70:92).

1885 februárjában a következőket írta a miniszterelnökről:

„...Pirosra marva a hidegtől Tisza Kálmán lépett be és letette tárcáját. A megdöbbenés fölszisszenése nem hangzott fel ... mert hisz a tárca nehéz volt (lehetett benne vagy három kiló paksaméta); mit is csinálhatott volna hát vele egyebet, minthogy letette piros támlányára, aztán leült ő is Herman Ottót hallgatni. Vajon mit mond Herman Ottó a Felsőházzal? Iniciatívával-e vagy anélkül? Egyszóval, hogy mi lakik a hosszú haj alatt?” (70:125).

„Utána felállt Herman Ottó. Okos ember ... Szeretném a mi oldalunkra, de előbb lenyíratnám azt a nagy haját a rendelkezési alap költségén. Egészen szépen beszélt, az öt éves mandátum ellen, de meg nem győzött. Ámbár megvallom, nem hallgathattam ki végig, mert egy incidens elfordította a figyelmemet beszédjéről” (71:124).

Herman Ottó autonóm egyéniség volt, nemcsak a királyság és a kormány ellen küzdött, gyakran saját pártjával is:

„Az még meglehet amit a franciák mondanak, hogy a stíl az ember. A stílt még megenge dem, de a szavak nem bizonyítanak.

Ugyan ki hinné el Herman Ottóról, arról a szelíd tudósról, ki a szegény fürjcskét is megsajnálja, ha didereg, ki kezébe fogja az isten legparányibb, leghitványabb teremtményét, a picike bogarat és örül annak is, életét szokásait fürkészi! ...

Ki hinné el komolyan Herman Ottóról, hogy mikor a tör villogását látja az orgyilkos kezében, amint nekiszegezi a király mellének, még ő kiáltja biztatólag:

– Ne reszkessen a kezed! Üsd mélyebben!” (62:187).

„Míg a zűrzavaros eszme leszűrődése így folyt, addig csupán egy alak jártkelt egyedül a folyosón. A diskuráló csoportok nem léteznek számára. Fejét lehorgasztva, s hosszú, sárgás haja, amint így aláhajolva nézegette a folyosó szőnyegét, kétfelé esett vállán. Az ember azt hitte volna, hogy valamije leesett, azt kutatja lenn a földön.

– Elvesztettél valami Ottó? – kérdi tőle egy habaréki.

– Mit keresel?

– Keresem a függetlenségi pártot, de nem találom” (70:136).

Ellene szólt minden szerencsejátéknak, attól tartván, hogy annak éppen a szegényebbek esetében nagyobb a társadalmi veszélyessége. 1886. január 24-én, a pénzügyminisztérium költségvetésének tárgyalásánál a lutri nevű szerencsejáték ellen szólalt fel. Majd ezután érdekes és szellemes közjáték állította meg a ház szokásos tevékenységét:

„Beöthy Algernon odafut Hermanhoz.

– Mondd meg Ottókám, az éveidet.

– Minek? – kérdezi Herman gyanakodva (mert nagy hajlama van a gyanakvásra).

– Szerencsésé akarom tenni gyermekeimet.

– Az én éveim által?

– Nos igen, mert beteszem a lutriba, 90 többség, 67 kisebbség, 23 differencia és a te éveid.

Az idea megtetszett sokaknak. Nosza hol a szolga? Halommal küldték a pénzt a lutriba. Egy fél óra múlva tele voltak a képviselői tárcák reskontókkal.

Ilyen foganatja lőn Herman felszólalásának a lutri ellen” (72:110–111).

A következőkben is Mikszáth Kálmán anekdota-szerűen kikerekített Herman Ottó-történetét idézem. 1990-ben egy Balaton melléki madártani megfigyelésének történetét kerekítette anekdotává, ami azért is érdekes, mert pontos leírását adta a tudós terepen járó ruházatának és munkastílusának. A történet címe:

„Herman Ottó lenyírása.

Hát úgy esett a dolog, hogy a jeles tudós a madarak húzását ment megfigyelni a Balaton mellé.

Szereti a furcsa öltözeteket az efféle kirándulásokhoz. Fején angolos parafa kalap a lábain egész derékig érő csizmák, felső testét kurta ködmön fedí, a vállára akasztva ott lóg egy kobak, egy tarisznya pogácsával, süttekkel, egy messzelátó fekete zsinóron, egy csikóbőrös kulacs, egy kisebb kulacs konyakra, egy pléhdoboz láncon, jegyzetre, a zsebből (hogy a nemzeti géniusznak is elég legyen téve) egy kosból való dohányzacskó sallangjai fityegnek ki. Már most képzeljék el ebben a ruhában Herman Ottót.

Ekképp ment el madárnézőbe a Balaton-partra.

Ott a legsűrűbb gallyú fán csinált magának egy dűcot, s már hajnalban három órakor felült, s órák hosszágig, néha délig guggolt ott csöndesen figyelve, összehúzószkodva. A madarak jöttek-mentek, csipogtak, szálltak. Eszük ágában se volt, hogy valaki kémleli őket. De Hermannak sem volt eszeágában, hogy őt valaki kémleli.

Pedig már akkor erősen szemügyre vették a somogyi juhászok és kanászok, s keresztert vetegetvén nézegettek a fára.

– Ugyan mi lehet?

– Úgy néz ki mintha ember volna.

– Minden jó lélek dicséri az urat!

Amondó vagyok, hogy nagy csapás éri határunkat. Esztendőre nem hozza meg a föld a fűvet. Ez nem jó lélek!

– Pedig olyan gúnya van rajta, mintha valami úr volna.

– Bolond kend bátya. Az úr a díványon ül ilyenkor, nem a fa tetejében. A garabonciás diák az, ha mondom.

– Csakugyan az lesz. Mit csináljunk vele?

– Üssük agyon!

A juhászok, kanászok legott kerítették vasvillákat, s egész rohamban csörtettek a fához. Közel mégsem mertek menni, messziről kiabáltak Hermanra:

– Ki vagy? Ember-e vagy lélek?

De az erdő manója nem értette meg mit kiabálnak, ahelyett, hogy megmagyarázta volna mi járásban van, még ő förmedt rá a pásztorokra:

– Mit akarnak velem?

– Gyere le, majd megmondjuk!

Addig addig csalogatták, hogy a jeles tudós végre lejtött; hajrá most ... nekirohantak, rávetették magukat, s addig el sem eresztették a kezükből, míg a hosszú hajsörénye, az ő legnagyobb büszkesége, s lengő rozsdaszín szakála le nem hullott az olló éle alatt; mivelhogy a garabonciás diák haja becses jószág, némely birkabetegségnél nagy medicina, azonkép-

pen a teheneknél, akik ha a tőgyüket egy ilyen hajjal megcsiklandozzák, jól tejelnek, sőt magának az embernek se árt ha ilyenféle haját visel a mándli gombja körül tekerve, mert az képessé teszi, hogy minden birkózásnál leverje az ellenséget.

Így mesélték el jó források a folyosón. Hogy szorul szóra így történt-e, nem vállalunk érte felelősséget. De ha így történt, Herman igazán szerencsés férfiú, mert Európa összes kutatói közül őrá illik mostmár legjobban, hogy a haja a tudományért hullt el” (97:96–97).

Gyakori országjárásai során többször került különleges helyzetbe, ezeket Mikszáth még akkor is megörökítette, amikor éppen nem volt képviselő. Ezúttal a *Herman Ottó és a vasúti bakterok* c., terjedelmesebb karcolatából csak részleteket idézek:

„A kiérdemesült néptribun és jeles tudós az ő emlékezetes tudós bukása után ismét a tudományhoz fordult. ...

A volt képviselő úr éppen Felső-Magyarországot járta be, hogy új halászati műve számára adatokat gyűjtsön. A csörgő kék színű patakok a habjaiban úszó virgonc pisztrángokkal, az acélos nyugodt vizű tavak az iszapot tűró ezüsthajú pontyokkal, márnákkal víg csík- és angolnafaunákkal, a szomorú nyírek, a piros hársak, az ünnepélyes fényük, mindez igen alkalmas környezet arra, hogy feledtesse a bukást. ...

A dolog megértésére tudni kell, hogy Szeged mintegy háromszáz vasúti munkást és alkalmazottat bevetette, a választók közé, lefizetve velük egy évre a kívánt adót. Ezzel az egyszerű eszközzel, melybe még bele se lehetett kötni, meg lehetett törni az ősi szélsőbali kerületet. ... Ezért bukkant folyton a derék Herman Ottó a vasutak mentén az ő szeretett polgártársaira. De ha már rájuk bukkant, hát mégis megbosszulta magát rajtuk.

Mikor Znióváralján járt, hogy megtekintse az ottani pisztrángtenyészetet, tisztelői, akik körülvették, azt mondták neki:

– Nem csoda ám, ha az úr megbukott Szegeden.

– Miért?

– Mert még a mi állomásunk bakterját is elvitték az úr ellen szavazni, pedig mennyire van Znióváralja Szegedtől! ...

S másnapra az egész vonalon el volt terjedve a vasutasok közt a rémhír, hogy jön Herman Ottó, jaj azoknak, akik ellene szavaztak. Az érdemes tudós már visszaérkezett a napokban a fővárosba.

– Fogtál-e sok pisztrángot – kérdezgették ismerősei.

– Fogtam, de még több baktert.

– Micsodát?

– Vasúti baktert, aki ellenem szavazott. Az én egész alföldi ellenpártomat megtaláltam a tótok között. Egy vigasztal mégis benne.

– Micsoda?

– Mégiscsak jobb tudni, hogy nem a *szegedi halászok* buktattak meg engem, hanem a vasúti bakterok” (75:38–41).

Tudósításaiiban sokszor említi Mikszáth Herman Ottó jellegzetes hosszú haját, s általában különleges kinézetét. Ezért azután jellegzetes hajáról, sőt annak levágásáról több híresztelés terjedt el, ezeket Mikszáth is többször megemlítette. Ezt a történetet 1883-ban publikálta:

„Eközben lihegve szálingóztak a terembe új meg új képviselők, friss híreket hozván az esetről:

- Hoitsyt is megdobálták!
- Az még semmi, De képzeljétek el mit tettek Hermannal?
- Ugyan mit?
- Lefogták és megnyírták a haját félrövidre.

Erre az élcre kitörne a derűtség egész erővel, ha Tisza nem kelne fel, aki kijelenti, hogy addig is, míg a panasz a mentelmi bizottságnál lesz, szigorúan fog intézkedni” (68:162).

„Csak említeni kell a nagy haját, s már elénkbe lógazza magát Herman Ottó, akit a nagy haj és a pókok tettek híressé, de nagyon lassan, mert nálunk még az ilyenfajta tudományt szörszálhasogatásnak tartják. Mikor az erdélyi ember előtt eldicsekedett, hogy tizenkét pókfajt talált a környékükön, az kétkedve rázta a fejét:

– Ugyan, ugyan, hiszen az egész világon csak háromféle pókfaj van, a közönséges pók, a keresztes és a kaszás pók.

– Már a szeme is más mindeniknek, – bizonykodott Herman.

– Ugyan, ugyan, hiszen a póknak nincs is szeme.

Egyszóval ahány ember annyi típus és annyi adoma. Ki győzné azokat elsorolni? Mél-tán mondják, hogy Magyarország az adomák és a tréfák hazája. De hát még a folyosó? Az akkor valóságos puskaorraktár. Igaz, hogy az elmésségekben sok olyan puskaorr van, amelyekkel már lőttek egyszer” (71:160).

Herman Ottó hajával kapcsolatos legextrémebb Mikszáth-anekdota a következő: Egy szép hercegné azt mondja egyszer a férjének:

– „Maga ismeri ugye Herman Ottót? Tudja-e, hogy az a legérdekesebb ember. Egy ös-
 erő az eszmékben, egy emberevő a teóriákban s egy kezes báránka a gyakorlatban. Hanem
 hát az mind semmi. Én csak azt szeretném tudni, igaz-e az róla, amit hallottam, hogy miért
 növeszti azt a nagy haját ...

– Hogy miért? – kérdezte a herceg-képviselő kíváncsian.

– Hát, hogy vannak valami különös pókok, amik, azt mondják csak az emberi hajban
 nőnek meg, és hogy azért nem nyíratkoznék Herman Ottó, hogy legyen neki egy helye, ahol
 ő a pókjait nevelheti – szól a szép hercegné és nevetett” (66:101).

Mikszáth Kálmán írásaiban többször esik szó Herman Ottó szerény, sőt kopott ruházkodásáról és szegénységéről. Képviselőházi beszédeiben maga is többször megemlítette olyankor, amikor a tudósok, a tanárok és pl. a múzeumi munkatársak szerény jövedelmét tette szóvá. Nagyon megrázónak is nevezhetjük a következő Mikszáth-idézetet, amely a magyar politika két nagy pártja, a kormánypárt és az ellenzékiek társadalmi helyzetét érzékelteti, úgymond, alulnézetben:

„S nemcsak ez a színe van meg a Háznak, hanem egy másik: az, amit nem a színek ad-
 nak az embereknek, hanem amit az emberek adnak a színeknek.

A gyűrött, színehagyott kabátok a baloldalon, a jól táplált testek átellenben: bizonyos
 választékosság van itt, ott pedig egy kis elmaradás a divattól. A szélsőbalon még magyar
 ruha is akad, a két Madarász zsinórosan ül egymás mellett, Györffy, Pető, Csanády, Kállay

János még mindig csizmában szeretik a hazát. A mozdulatok ruganyossága, testtartás, járás, nézés, mindez elüt egymástól.

Egy átláthatatlan mélység van a két párt között: a ruhaszabás.

Herman például ott van ahol van, elvan. De ültessük csak a bársonyos Gromon mellé, azonnal botrányossá válik. Andrássy Tivadar Szabó Endrével karonfogva nevető látványt nyújtana. Egyszóval a ruha teszi a pártokat, az embereket, akin a ruha gyermekkorától jól áll, arról biztos, hogy mameluk lesz, akin nem jól áll, kénytelen ellenzéki lenni” (68:115).

Itt engedtessek meg egyetlen összevetés: Herman Ottó, 1880. április 19-én, a képviselőházban szegénységéről így nyilatkozott: „Midőn magam, mint a múzeum segédőre, 600 frtra voltam szorítva, midőn nem volt módom keresetemet szaporítani, valahányszor beteg voltam, az orvos véleménye mindig az volt, hogy az alap ok a rossz táplálkozás és az egészségtelen lakás.” Helyzetét hét év múlva hasonlóan jellemezte: „Én azért nem nősültem meg, mert én részemről, mint múzeumi tisztviselő, egyszersmind állami tisztviselő voltam és az önök rendszere nekem sohasem adta meg azt a kellő alapot, a melyen családot alapíthattam volna.” Anyagi helyzete – úgy tűnik – később sem javult, hiszen azt 1894. november 30-án ismét megemlítette (Szabadfalvi 1976. 73.). A következő, már ismét Mikszáth Kálmántól származó idézetnél szeretném felhívni a figyelmet az író interpretálásának pontosságára, a hangulat megtalálására, elsősorban az „önök rendszere” említésére:

„Na hát! Herman Ottó is milyen soká volt a múzeumban kitűnő állásban. Hát miért nem alapított családot?

E szép bütönbeszédre Herman röviden felelt, azért nem házasodott meg (Halljuk! Halljuk!), mert neki, mint az állam tisztviselőjének nem nyújtott elég alapot az önök rendszere” (63:161).

Herman Ottó nagyothallása közismert volt. Képviselőházi beszédeiben maga is sokszor megemlítette. Gyakran megtette, hogy a beszédet tartó képviselő mellé vagy legalábbis annak közelébe ült le. Ezt Mikszáth Kálmán már 1881 novemberében is megemlítette már, de később is többször hivatkozott rá:

„Ugron már elment, de ott maradt Herman, s Herman mindig mond valamit. Ma olyasfélét mondott a valláserkölcsekről szónokolva, hogy *ő csak azt hiszi, amit lát*.

És csak a felét hiszi annak, amit hall.

Mínthogy pedig mindennek csak a felét hallja, amit mondanak, hát nyilván csak a felét hiszi, amit nem hall.

A papok megbotránkozva rohantak ki a folyosóra.

– Darwinizmus! Szörnyűség! Vallástalanság!” (70:116–117).

„Hát mikor végképpen lemondtak a keresésről is abban nyugodván meg, hogy azt Jókai mégiscsak halkan, a suba alatt ejtette ki, akkor egyszerre azzal jön egy ember, aki szintén keresni segített a fültanukat:

– No, találtam már egy képviselőt, aki hallotta.

– Ki az? – kérde az elnök

– Herman Ottó.

– Elég beveszem kettőnek.

Meg lévén állapítva, hogy Jókai csakugyan mondta a kifejezést” (68:190).

Mikszáth Kálmán olyan jó kapcsolatba kerülhetett Herman Ottóval, hogy felkereshette a tudóst a Nemzeti Múzeum földszintjén lévő lakásában is. Ezt így örököltette meg:

„A minap betértem Szeged város érdemes és szeretett képviselőjének, Herman Ottónak a *házi szentélyébe* is, mely vagyon a múzeumban, s tele ritkaságokkal, kitömött szárnyasokkal, spirituszba rakott amfibiumokkal (kételtűekkel).

Az ablakban alkalmas kalitkában egy kis viperát tartogat, melyre kíváncsian leskelődnek be kívülről a tanuló gyerekek. A vipera gyakran kijön házikójából a homok ámbitusra, s ott olyan hangosan sziszeg, hogy Herman Ottó édesen elmereng rajta, s álmodozón hajtja le fejét a díványra. ... Ha a vipera szótlan, s morcosan bebújik, Herman Ottó mindjárt nem tudja folytatni készülő nagy munkáját a halakról. (Nem lesz már nagy pókász többé, hanem *nagy halász*, s ez sokkal jobban fog a szegedi kerületben hangzani.)

– Vipi! Vipikém! Gyere ki a napfényre, kedves Vipikém!

A vipera már érti az ő gazdáját, s ha őt utánozva sziszegni kezd, legott ott gyűrűzik a tarka eleven pántlika homokban.

– Szegény Vipi! Itt kell hagynom – mondja az állatok patrónusa szomorúan –, Szegedre kell mennem beszámolót tartani” (67:93).

Mikszáth Kálmán sok utalást tesz Herman Ottó széles körű kapcsolataira, amely pl. Kossuth Lajoshoz, az ugyancsak képviselő, Jókai Mórhoz, illetőleg párttársaihoz fűzte. Itt most csak egyet idézek; a nagy színésznő, Blaháné látogatását a képviselőházban így örököltette meg:

„– Hogy ez a Herman Ottó milyen veszekedő természetű ember! Engedjék meg, hadd hallgassam, mit beszél. Óh! oh! Mennyire lepiszkolja a minisztereket! És megtagad tőlük mindent. Lássá, édes galambom, ez nem járja, mert miből élnek szegények?

– Ne legyen olyan bárányszívű!

– No csak nem szeretném, ha az én férjem lenne.

– Kicsoda?

– Ez a Herman ... De nini, nini, hallgassa csak éppen azt ígéri, hogy nem alapít családot az átkos közösügyi rendszer miatt.

– Van is benne valami.

– Mert az igaz, hogy az olyan ember, *aki irtózik a költségvetések megszavazásától* – sohse vegyen magának asszonyt” (63:18–19).

Tovább sorolhatnánk a Mikszáth Kálmán által megörökölt adatokat, eseményeket és történeteket Herman Ottóról, pl. a középiskolai oktatás modernizálásáról, az egyetemeken folytatandó tudományos munkáról és az ún. *harmadik egyetem* létesítéséről és annak magyar városba való telepítéséről. Harcát a színházakért, a múzeumokért. Hiszen alig akadt téma, amihez ne szólt volna hozzá. Zárásul már csak két idézetet szánok. Mikszáth mindig dicsőően szólt Herman tudományos tevékenységéről és kifogásolta azt, hogy miért nem tagja a tudományos akadémiának. Véleménye azért is figyelemre méltó, mert ezt a megjegyzését még 1882. február 11-én tette, mielőtt Herman Ottó nagy monográfiái megjelentek volna.

„Herman Ottó nem tagja a tudományos akadémiának. Ez azonban nem az ő, hanem az akadémia baja. Külföldön még jobban ismerik az ő tudományos munkásságát, mint idehaza; mert minden nagyobb munkáját sietnek lefordítani Európa művelt nyelveire. Így már ő régen tekintély volt a külföldön, míg a magyar tudományos körök magas figyelmükre kezdték méltatni. A nagyközönség kisebb része csak azt tudja talán felőle, hogy a tudományok népszerűsítése körül vannak némely érdemei, a nagyobb rész inkább csak mint újságíró és politikust ismeri.

Pedig alapos tudós, akinek egy választott szakmája van, melyet nagy előszeretettel művel, – de mely nem akadályozza abban, hogy mindenfelé kiterjessze látókörét, a szakmája határain kívül eső dolgokhoz is éles belátással, alapos készültséggel szólhasson hozzá. Számos beszédet mondott, mióta tagja a képviselőháznak. De azok között a legjelentékenyebb kétségkívül mai beszéde volt” (63:204–205).

Herman Ottó olyannyira ellenzéki képviselő volt, hogy semmi külön támogatást, kedvezményt vagy gesztust nem fogadott el korának kormányzatától. Politikája annyira *függetlenségi* volt, hogy nem fogadta el az 1867-es kiegyezést, kitarzott az 1848–49-es forradalom és szabadságharc politikai vívmányainál és Kosuthnál. Nem fogadta el a főtitkár, Arany János által felkínált tagságot a Magyar Tudományos Akadémia testületébe és nem fogadott el állami támogatást sem. Ez utóbbinak egy nagyon érdekes példáját örököltette meg Mikszáth Kálmán, *Az én kortársaim* c. 1910-ben megjelent kötetében. Az író azzal a Tisza Kálmán miniszterelnökkel beszélget, akivel a *Házban* Herman Ottó folytonosan harcban állt:

„Egyszer fölemlítettem neki a folyosón, hogy igen jeles Tudósunk, kimaradván a házból, nagyon nehéz anyagi körülmények közé jutott ezáltal.

– Azért mondd, hogy én segítek rajta – förmedt rám ingerülten. – Hogyisne! Persze! Úgy kell, hadd vesszen éhen!

S ezzel otthagytott a faképnél nagy haragosan, de az ülés végén fölkeresett, vállamra ütött s szelíden mondá:

– Megkértem Trefortot, hogy bízsa vagy bízassa meg valami munka megírásával s adjon neki annyi pénzt, amennyire szüksége van. De tartsátok titokban, hogy az én kezem benne van, mert amilyen oktondi, még el nem találná fogadni” (Mikszáth, 1910. 86–87).

Befejezésül idézek Herman Ottó beszédéből, amelyet Mikszáth Kálmánról a képviselőházban, 1886. március 12-én mondott el a közigazgatás átszervezésének tárgyalásánál, az állami centralizációs törekvések erősödése ellen:

„E kijelentés után, t. ház legyen megengedve, hogy mindenekelőtt egy némileg humoristicus általános képet vázolhassak.

E ház kebelbeli humoristája: Mikszáth Kálmán már megírta jövőbeli országgyűlés képét, megírta azon kort, midőn én ezen a helyen, mint Szent-Endre választókerületének ingyen választott képviselője fogok ülni. (*Élénk derűtség a szélső bal felől.*) Ha e humoristicus képet – és kissé csípős képet – akkor írta volna, midőn e törvényjavaslat tárgyalatott, bizton folytathatta volna a képet azon irányban, hogy akkoriban Magyarország jelenlegi miniszterelnöke arcképét árulni fogják a piacon, még pedig azon általánosan ismert alakban, a minőben az üdvöztető képét szokás árulni, tudniillik felnyitott mellel, a

melyben látunk egy vérző szívet, a vérző szívbe bele van döfve a centralisatio gyilka” (Képviselőházi Napló, 1884–1887. ülészak, X. kötet 96.).

Irodalom

LAMBRECHT KÁLMÁN

Herman Ottó az utolsó magyar polihisztor élete és kora. Bp.

MIKSZÁTH KÁLMÁN Összes Művei. Cikkek karcolatok III–XXIX. Szerkesztik: BISZTRAY GYULA–KIRÁLY ISTVÁN; BISZTRAY GYULA–REJTŐ ISTVÁN; ill. REJTŐ ISTVÁN. Bp., 1968–1987.

MIKSZÁTH KÁLMÁN

Az én kortársaim. II. Bp., 1910.

SZABADFALVI JÓZSEF

Herman Ottó a parlamenti képviselő. Miskolc, 1996.

EVVA MARGIT

Csoma József, az ember és tudós

Abaúj-Torna vármegyében egy cserháti kis faluban, Rásony községben nagy izgalom uralkodott ragyolczi Csoma Sámuel uram kúriájában.

Akkor, amikor Magyarországon éppen kibontakozóban volt a szabadságharc, amikor egyre több helyen dörögtek a fegyverek és villogtak a kardok, amikor a magyar szabadság pislákoló lángja egyre magasabban lobogott, 1848. június 27-ének hajnalán a bábaasszony egy erőteljesen síró és kapálódzó kisfiút helyezett Csománé Csáthi Gábriel Zsuzsanna asszony karjai közé, Józsefet, Csoma Sámuel uram másodszülött fiát.

Az elsőszülött fiú, István akkor már pendelyes legényke volt.

Zsuzsanna asszony, csáthi Gábriel István és fáty Fáy Borbála leánya nem tudhatta, hogy frissen született fia hírt, nevet és dicsőséget fog szerezni tudósként nemcsak a családjának, hanem egész Abaúj-Torna vármegyének, sőt Magyarországnak is. II. Csoma Sámuel I. Csoma Sámuelnek, Mária Terézia magyar királynő gárdistájának és Bónis Erzsébetnek (aki Bónis Ferenc vértanú ükunokája volt) egyetlen fiaként született.

A család már akkor is Rásonyban élt, de birtokosok voltak *Abaújban*: Berencsen, Alpáron, Csobádon, Gagyban, Bátorban, Rakacván, Kiskinizsen, Orosz Gadnán, Felső-Mérán, Szászfán, Kázmárkon, *Szabolcsban*: Újlakon és Újfaluban (Bónis örökség), *Borsodban*: Szalonnán.

A Gábriel család révén *Abaújban*: Abaújdevecserben (akkor még csak Devecser), Kéren és Gibárton.

A kis József csecsemőként vészelte át a szabadságharcot, de szülei, ellentétben a gárdista nagyapával, rejtve bár, de határozottan támogatták a magyar szabadság ügyét. A gyermek már kicsi korától magába szívta a magyar szabadság szellemét. Nevelítőit sokat tanult és már zseni gyermekkorában élvezettel járta a rásonyi határt egy-egy cserép, vagy nyílhegy után kutatva. Szülei hamar felfigyeltek fiuk éles eszére, és így az akkori szokásoktól eltérően középiskoláit Budapesten végezhette. Jogi tanulmányait a Sárospataki helvét hitvallású (Református) Főiskola akadémiai tanfolyamának hivatalos bejegyzése szerint 1865–68 között végezte. A bejegyzések tanúsága szerint: magyar jogtörténetből, nemzetközi jogból, római jogból (innen származik kitűnő latin tudása), politika és rendészet tárgyából, magyar polgári magánjogból, statisztikából, kánonjogból, enciklopédiából és protestáns egyházi jogtanból szerzett diplomát.

Ragyolczy Csoma József archeológus, heraldikus, geneológus, a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja, a Magyar Heraldikai Társaság alelnöke. 1905.

Ragyolczy Csoma Józsefné sz. Bernáthfalvy Bernáth Margit. 1900.

Közben 1866-ban édesapja, Csoma Sámuel meghalt, fiai, István és József becsülettel megosztottak az örökségen. Többek között Istvánnak jutott az osztály révén a Gábriel család örökségét képező devecseri birtok, rajta a régi Putnoki- és Fáy-házzal, míg József többek között a Szabolcs megyei Újfalut örökölte, mely Bónis-örökség útján került a család birtokai közé, és mint ilyen igen nagy értéket képviselt.

Az osztály után az akkor már 20 éves József 1868-ban rádöbbsent arra, hogy nem akar elköltözni Abaújból, nem akar a régi családi otthontól messzire lakni, ezért elcserélte Istvánnal újfalusi birtokrészét a devecseriért a rajta álló kis régi Fáy vagy Fekete-házzal és a még régebbi, valószínűleg a XVIII. század elején épült Putnoki-házzal, melynek ma már csak az alapjai látszanak ki itt-ott a föld mélyéből. Maga a belterület hatalmas volt, több mint 6 katasztrális hold, melynek közepén az ifjú Csoma az 1870-es évek elején házat kezdett építeni. Az építkezés meg-

kezdésekor elhozatta Újfaluból Tóth Mihály tisztartót (közszájon: „Miska bácsit”), és az ő segítségével elkezdődött a nagy munka. Miska bácsi egyébként haláláig Devecserben maradt, ott is van eltemetve. Az építkezés ideje alatt mind a ketten a régi Fáy-házban laktak, mely a birtok belterületének legszélén volt. Ma még ki-nyomozatlan, miért hívták ezt a házat Fekete háznak is. (Ez a ház egyébként 1949-ig állt, legutoljára iskola volt benne, majd ki tudja miért az 50-es években a Községi Tanács leromboltatta.) Míg Miska bácsi az építkezést vezette, meg gazdálkodott Csoma József birtokain, Csoma kezdetben műkedvelő régészként, később azonban egyre nagyobb szaktudással régészeti ásatásokat kezdett Abaúj-Torna vármegye több helységében. „Csoma József archeológiai tárgyú tanulmányai néhány lelet ismertetésével kezdődtek. Ismertette és leírta a zsujtai bronzleletet, az encsi éremleletet, és egy nagyobb tanulmányt szentelt az Abaúj megyében található őstörténeti nyomoknak. E tanulmányában Abaúj megyének őskori leletekben rendkívüli gazdagságára hívja fel a figyelmet. Nyolcévi kutatása eredményeit rögzíti e dolgozatában, amely új adatokkal járul Magyarország prehistorikus térképéhez. Sorra veszi az egyes lelőhelyeket, összeállítja és leírja az ott talált tárgyakat, amelyeknek nevezetesebbjeit rajzban is bemutatja. Különösen részletesen ismerteti a bronzkori leleteket, azonkívül részletesen szól a különböző halmokról és földvárakról, pontosan megjelölve, hogy az egyes leletdarabok mely gyűjteménybe kerültek. Tanulmánya alapján fogalmat nyerünk a megye jelentőségéről őskori leletekben, amely mellett Abaúj megye a középkori építészeti műemlékekben is rendkívüli gazdagságot mutat fel.

Amíg őstörténeti vonatkozásokban Abaúj megye meglehetősen gazdag területnek bizonyult, addig nemzeti őstörténelmünkre vonatkozó maradványokban meglehetősen szegénynek volt mondható. Csak a monaji lelet tárta elénk a hun-scytha temetkezésből eredő leleteket nagyobb mennyiségben. A monaji halom feltárása Csoma ásatásainak eredménye. Csoma részletesen beszámolt a halom feltárásáról és pontosan leírta az ott talált nagyszámú leletet. Két körülményt látott különösen kiemelkedőnek. Az egyik, hogy az agyaggal kitapasztott sír fenekén máglyát raktak, amelynek tüzebe lövöldözték bele ősi szokás szerint nyílaikat. Ezt a sírból kosárszámra előkerült széndarabokon kívül a sok félig és teljesen megolvadt bronzhegy is bizonyítja. A sír maga ún. palló-sír, amilyenre hazánkban más helyeken is találunk példát. A másik körülmény, amit Csoma kiemelt, az volt, hogy a sírban eltemetett alighanem hadban elhalt egyén volt, amire mutat az, hogy csak a testnek egy része, a koponya és két karcsont találtak a sírban, hiányzott továbbá a harci paripa csontváza, azon kívül csakis a zabola és a lovag fegyverzete találtak a sírban, rendetlenül egymásra hányva. Erre is találunk analógiát, főleg a külföldön, amire Csoma néhány példát is felhoz. (Áldásy Antal 1917. június 17. MTA. Csoma József emlékezete). Az 1910-ben dr. Czombor Alfréd és Kemény Lajos levéltárnokok szerkesztésében Kassán megjelent „Történelmi közlemények Abaúj-Torna vármegye és Kassa múltjáról” című folyóiratba Csoma József publikálta az Áldásy Antal által fent említett tanulmányt, részletesen felsorolva az általa és mások által

felsorolt abaúji régészeti lelőhelyeket, és az ásatások folyamán napvilágra került régészeti leleteket.

Ebben a műben paleontológiai korokra bontja az egész Abaúj vármegye területét.

Eszerint ásatásokat és adatgyűjtést végzett komoly eredménnyel kőkori telepek után kutatva: *Aranyoson, Arkán, Baktán, Baskón, Bereten, Nagy-Bozsván, Hernád-Büdön* – Földvári fennsík – „itt különösen érdekesek az agancs kalapácsok, csontok, kövületek, obsidián és kova eszközök, orsókarikák, agyagkanál, csonttű, cserépdarabok, számra 70 db gyűjteményemben.” Ugyaninnen több lelet a Magyar Nemzeti Múzeumnál (Régészeti Napló 1870 2 sz. 141. 1.), *Alsó Czeccén, Czekeházán, Detken, Devecserben* „gyűjteményemben 300 db-ra megy az itten talált kőkori maradványok száma. Devecser lakott hely volt a kőkortól kezdve, kőkori telepei a következők: 1. Káposztás kertek dűlője, 2. a berki kút környéke, 3. a parlag szőlők alja”, *Dobszán, Encsen* „Az Encs-Alsó-Méra-i út-nál a Czigányházhoz közel egy kova kalapácsot találtak, *Fancsalban, Fonyban, Felső-Fügeden, Hejcén, Homrogon, Erdő-Horvátin, Jászón, Kékeden, Felső-Kemencén, Fulló-Kércsen, Ketyen, Kiskinizsen, Komlóson, Korláton, Kovácsvágáson, Mátyásházán, Mikóházán, Felső-Mislyén, Novajon, Nyírin, Pusztafaluban, Rozgonyon, Radványban, Rásonyban, Regéczen, Göncz-Ruszkán, Selyben, Simán, Szádelőn, Szalácson, Szanticskán, Szántón, Szemerén, Szikszón, Szinyén, Téhányban, Tomoron, Újfalu* (Boldogkő) *Vadászon*. (A dőlt betűs helységekben saját maga folytatott ásatásokat.)

Művének második részében a halmokkal és a földvárakkal foglalkozik. „Abaúj megyében eddig észlelt halmok száma 38”.

Ezek közül szerinte a legfontosabbak: az apáti, a selyei, az abapusztai halom, a szentistvánbaksai 2 halom, a szemerei 2 halom és a monaji halom. Ezekről részletes leírást ad művében. A monaji halom a honfoglalás kori legfontosabb abaúji lelet.

Abaúj megyében 4 pogányvár ismeretes, a felsődobszai, a büdi, a felső-mérai és a felsővadászi pogányvárak. Ezekről részletes ismertetést ad.

Művének következő része az Abaúj megyei lelőhelyek ismertetése. Ezek nagy részén Csoma József maga is végzett ásatásokat. Úgy mint: Abaújtúr, Arka, Szent István Baksa, *Bakta, Büttös, Csáj, Felső-Dobsza, Forró* („17 db-ból álló bronzlelet gyűjteményemben”), *Gibárt, Erdőhorvát* („20 db. gyűjteményemben”), *Ináncs, Jászó, Csobád, Devecser, Kér, Kércs, Komjáti, Korlát, Lengyelfalva, Pere, Prépost és Hernád-Kércs, Regéc, Szalánc, Abaúj Szántó, Szemere, Szikszó, Tenger, Tomor, Tornyosnémeti, Boldogkővár-alja-Újfalu, Viny, Zsujta*.

A vaskorral kapcsolatban megemlíti, hogy a kelta népvándorlás idején Abaúj-Torna vármegyében egy gall törzs, a gofinok laktak (Kr. e. 4. század), akik bányaműveléssel és vastermeléssel foglalkoztak (Gibárt és Büd határa között a Gata árokban talált lelet). A népvándorlás korát a kassai lelet képviseli (Mihalik József). Honfoglalás kori emlék a monaji halom.

Ezen a művön kívül az Archeológiai Értesítőben megjelent tudományos értekezések foglalkoznak archeológiai munkásságával, de ezzel kapcsolatban a Felsőmagyarországi Múzeum XI. évkönyvében „Östörténeti nyomok Abaúj megyében” címmel jelent meg tanulmánya.

Ezek a művek, mint ahogy azt Áldási Antal is megjegyezte, tudományos munkásságának első 8 évét ölelik fel. Közben felépült a devecseri ház, mely abban az időben, 1876-ban igen tekintélyes épület volt, még ma is az. A hatalmas belterület közepén épült fel a nagy, 10 szobás kastély, mely tulajdonképpen kétfrontos ház volt.

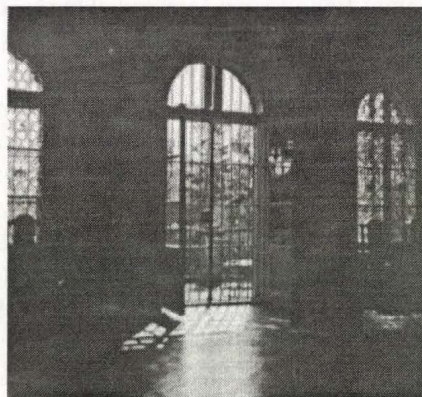

*Abaújdevecser. Csoma-Kastély.
Csoma József egykori dolgozószobája
és múzeuma*

*A devecseri ház a kert felől.
A 30-as években készült felvétel*

Az udvar felőli oldalon lévő főbejáratot az ún. „kisgang” alkotta. Ez az épületbe bemélyülő, kovácsoltvas kerítéssel lezárt veranda volt, melyből nyílt a hatalmas, ún. „nagyajtó”. A tulajdonképpeni bejárat a házba a nagyajtó mögötti négyszögletes előszobából, „vorzimmer”-ből nyílt. Innét a jobb oldali ajtó vezetett az egyik nagyszobába, az ún. „kisebédő”-be. A bal oldali ajtó az egyik kis hálósobába, az ún. „egyes”-be nyílt, mellette volt a padlásfeljáró, a nagyajtóval szemben a nagyterem, a „fegyverterem v. nagyebédő” ajtaja volt, végül pedig a bal oldali hosszú folyosó is innen nyílt, melyből a többi szobákba lehetett bejutni. A „kisebédől” nyílt a nagy háromablakos „nappali”, a kerti oldalon helyezkedett el a szalon, meg az ún.

*Csoma-kastély. Nagyebédő az ónkari-
kás ablakokkal, kijárat a teraszra*

„kisháló”, ez volt valamikor Csoma József hálószobája. A ház leglényegesebb részei a kerti oldalról hozzácsatlakozó két toronyszoba, melyek szimmetrikusan helyezkednek el a ház két végén. Ezekkel emelkedik 12-re a lakószobák száma. Ha a kertben szembeállunk a házzal, a bal oldali toronyszoba volt Csoma József dolgozószobája és múzeuma. Plafonján fakazettás mennyezet és freskók voltak. Mivel a terület menedékes volt, ezért a ház úgy lett megépítve, hogy az udvar felőli oldala földszintes volt, a kert felőli oldala pedig cca. félemelet magasságra lett felemelve.

A ház közepén elhelyezkedő fegyverterem messze kinyúlt a két oldalán elhelyezkedő szobákból és az egész komplexust egy nagy, kovácsoltvas korláttal körülvett, magasított terasz zárta le. A nagytermet a terasztól elhatároló falon két félköríves ablak, és egy nagy, ugyancsak félköríves helyezkedett el. A belső és külső ablakok között (nemcsak itt, de az egész házon) beépített vasrács volt. Egyébként a külső ablakokat nyáron mindig leszedték, és helyettük barna színű zsalugátereket helyeztek el. Visszatérve a nagyteremre, a belső ablakszárnyak üvege ónkarikás volt, melyen az ablakszárny felső traktusának közepén sima homályos üveg volt, és erre üvegfestéssel 1-1 középkori, éppen lovagi tornára készülő páncélos lovag volt festve. Összesen tehát 4 ilyen festés volt. Az ablakszárnyak közepén egy-egy jóval nagyobb üvegkarikában mindkét ablakon jobbról a Csoma-, balról a Bernáth-címer lett felfestve. Ez már 1878-ban készült, Csoma József esküvőjére. A nagyterem hosszú belső falán helyezkedett el Csoma József fegyvergyűjteménye, és híres páncéllelete. A terem közepén óriási faragott asztal állt, hat faragott székkal, melyek támlájának mindegyikén a Csoma-címer volt kifaragva. Ugyancsak itt helyezkedett el a „nagykredenc”. Az ismeretlen mester diófából faragta ki az elejét, csodálatos cirádákkal megcifrázta és minden ajtó közepébe belefaragta a Csoma-címert. Ez a bútordarab akkora volt, hogy a szalon falától a vorzimmer bejáratí ajtajáig foglalta el a falat, az alsó részt a felsőtől súlyos feketemárvány választotta el.

Ugyanezen mester faragta az asztalt és a székeket is. A nagyterem kert felőli frontja klasszicista stílusban épült. A terasz felőli homlokzatot 6 korinthoszi oszlop, valamint a fölötte emelkedő timpanont is két oldalon levő, csavart díszítéssel. A két oszlop között félkörívvel lezárt díszítménye alul két fáklyával és a félkörív alatt nyitott kagylóval hívja fel magára a figyelmet. A kagyló alatt a Csoma-címer domborműve helyezkedik el. A díszítmény fölött a csúcsíves timpanon kovácsoltvas szélkakasban végződik. A 4 ablak közül, melyek a toronyszobák és a nagyterem homlokzata között helyezkednek el, 3 rendes ablak, 1 pedig ún. vakablak. Zsalugáterrel nyáron felismerhetetlen, melyik az igazi. A jobboldali toronyszoba vendégszoba volt.

Miközben a kastély felépült, Csoma József archeológiai kutatásai kibővítéseként most már a régi templomok sírköveinek tanulmányozásába kezdett barátjával, Csergheő Gézával. Itt már az archeológia háttérbe szorul és a heraldikai, geológiai szempontok lépnek előtérbe.

„Kutatja az egyes sírköveken ábrázolt egyének családi viszonyait, leszármazását és esetleges rokonsági összeköttetéseit, de elsősorban mégis a címerek érdeklik,

amelyeket igyekszik minden oldalról megvilágítani, a bennük rejlő heraldikai tanulságokat, eredményeket levonni és megállapítani. A legnagyobbbrészt a XV. századból származó sírkövek ismertetéseiben a magyar heraldikának nem egy homályos kérdése nyert megvilágítást, vagy legalábbis terelődött a tudományos kutatás figyelme arra az útra, amelyen a kérdés pozitív megoldást nyerhet” (L. Áldásy Antal. 1917. jún. 17.).

Tudományos munkásságában egy kis pihenőt tartva ellátogat Stószra. (Észak-abaúji fürdőhely Kassa mellett, az akkori idők felkapott nyaralóhelye.) Itt ismerkedik meg 1877-ben a bájos, 17 éves bernáthfalvy Bernáth Margittal, Bernáth Simon vajáni (Ung megye) földbirtokos és felesége, Dókus Mária leányával. Az ismerkedésből szerelem lett, a szerelemből házasság, és így 1878. február 26-án Vajánban „hét megyére” szóló lakodalmat tartanak. (A hét megye: Ung, Zemplén, Borsod, Szabolcs, Szatmár, Abaúj-Torna, Sáros, Gömör).

A fiatal pár a már készen álló devecseri kastélyba költözött. Ekkor festették rá a nagyterem ablakaira a Csoma-címer mellé a Bernáth-címert.

Csoma-címer: Veres pajzsban arany griff, jobb első karmában pengével lefelé álló tört tart. Sisak dísz: a griff növekvőn, hol a tört pengéjével felfelé cölöpösen tartja. Takarók: kék–arany, veres–ezüst.

Bernáth-címer: Kék pajzsban emberi láb veres nadrágban, rövid, sárga lehajtott csizmában, előlről térdén felül aranymarkolatú görbe karddal átütve. Sisakdísz: veres mező, cölöpösen helyezett hajlott kar, markában rövid egyenes pallost tart. Takarók: veres–ezüst, kék–arany. (L. Csoma József: Abaúj-Torna vármegye nemesi családjai, valamint Kempelen Béla: Magyar Nemzeti Almanach.)

A házasságból az első 2 évben két gyermek született. Az elsőszülött István, aki 1879. október 8-án, Sarolta, aki 1880. november 15-én jött a világra. Nyugtalan szelleme Csoma Józsefet azonban nem hagyta nyugodni, és már 1879. november elején hajóra szállt, hogy Egyiptomban, a Nílus mentén „Nubiában” kutatásokat folytasson. Erről az útjáról 1888-ban Kassán jelenteti meg „Nubiában” című útirajzát.

Tudományos munkásságának eredményeit számtalan tanulmányban örökíti meg. A Turul, a Századok, a Kassa-Eperjesi Értesítő, az Abaúj-Torna vármegye Hivatalos lapja, az Abaúj-Kassai Közlöny, az Abaújszántó és vidéke, az Új Századok, az Archeológiai Értesítő, a Pannónia, Történelem-tár, Történelmi Közlemények Abaúj-Torna Vármegyéből, Család-történeti jegyzetek közölték tudományos munkáit. Összesen több mint 70 tanulmánya, tudományos értekezése jelent meg élete folyamán.

1884-ben lesz a Heraldikai Társaság tagja.

Itt egy pillanatra meg kell állnunk, ugyanis 1885. május 31-én egy nem várt jövevény zavarta meg a tudós munkáját. Hiába mondta Csoma előzőleg, hogy nem kell több gyerek! Boróka mégis megszületett, mert mindenképpen világra akart jönni! Csoma József összehúzta busa szemöldökét és közölte megszeppent feleségével, Margit asszonnyal, ha már itt van, itt van, de látni sem akarom!

őzv. vitéz Elekes Antalné
Csoma Borbála, 1937.
Csoma József legkedvesebb leánya

A múzeumba be nem teheti a lábát! Így tartott ez „három kerek esztendeig”, mikor is Csoma József éppen hazaérkezett Budapestről, a Heraldikai Társaság 1887. évi őszi üléséről, ahol a Társaság választmányi tagjává választotta. Természetesen azonnal elmélyült munkájában és az íróasztalánál ülve kiszólt a feleségének, mikor megszomjazott, „Mamókám! Kérek egy pohár vizet.” Ez máskor úgy zajlott le, hogy Margit asszony lábujjhegyen vitte be a már előre elkészített pohár vizet. De mivel azonban igen okos asszony volt, ezért előcsalta a pici kékszemű, mosolygós Borókát és kezébe nyomott egy kis tálcát, rajta az ominózus pohár vízzel és a fülébe súgta: „Borókám ügyesen vigye be a vizet Apának!” Boróka hát elindult egyensúlyozva a tálcát. Szerencsésen meg is érkezett az íróasztalhoz. De a nagy tudós úgy el volt merülve a munkájában, hogy nem is vette észre. Boróka úgy gondolta, hogy cselekednie kell. Ezért a tálcát felényújtva hízelgő kiscicaként felmosolygott rá és halkán megszólalt: – Apa, kukk! –

Csoma József egy pillanatig döbbenetn nézett a pici ragyogó, mosolygó kék szemébe, majd az ölébe kapta, összeviszta csókolta, és ettől fogva ő lett a legkedvesebb gyermeke, az ő Bókuszkája, aki egyébként az én nagyanyám volt.

Csoma József heraldikai és geneológiai kutatásaihoz a régészetet segédtudományként használta fel (Áldásy Antal). 21 tanulmánya jelent meg a Turulban és az Archeológiai Értesítőben (ebből három Csergheő Gézával közös) a régi templomi sírkövek elemzéséről, a sírkövek régészeti, címertani és családtörténeti vonatkozásairól.

1890-ben Csergheő Gézával közösen könyvet jelentetnek meg német nyelven Budapesten, „Alte Graben Denkmaller in Ungarn” (Régi síremlékek Magyarországon) címmel.

A Siebmacher's Kiadó felkérésére Csergheő Gézával közösen elkészítik a suplement kötetet a „Wappensbuch des Adels von Ungarn” (Magyarország nemesiségének címerkönyve) című műhöz, ugyancsak német nyelven, mely Nürnbergben jelent meg 1894-ben. A későbbiekben a címeres könyv fotó-utánnymása is megjelent, melyben Csoma „Bauern und Rasse” (Parasztok és faj) címmel tanulmányt írt. A Turul 1892-i évfolyamán jelent meg először, majd önálló műként budapesti kiadásban 1893-ban látott napvilágot „Olasz renaissance a magyar heraldikában” című műve.

Érdekességgként említeném meg, hogy a Heraldikai Társaságnak negyedévenként választmányi üléséről a Turul rendszeresen tudósított. Ezekben a tudósításokban szinte minden alkalommal említésre került Csoma József neve, vagy mint hozzászóló, vagy mint előadó.

Közben elkészült a nagy mű: 1897-ben Kassán jelenik az Abaúj-Torna egyesült vármegyék Monographiájának első kötete, Csoma József munkája: Abaúj-Torna vármegye nemesi családjai.

Csoma munkabírása és tudományos felkészültségére jellemző, hogy ezt a kötetet a Monographia harmadik kötetének szánták, de mivel Csoma elsőként készítette el az alkotást, amivel megbízták, így a mű harmadik kötet helyett a Monographia első köteteként jelent meg. Ezen könyv Csoma József halálának 75. évfordulója alkalmából reprint kiadásban megjelent Miskolcon 1992-ben, az Abaúji Szövetség és a Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár kiadásában, szerkesztette és az ismertetőt írta dr. Csorba Csaba.

A millenniumi kiállítás is igen nagy kihatással volt munkásságára, itt figyelt fel először a pecsétnyomók, pecsétek jelentőségére a heraldikában, ennek hatására írta „Nemzetiségi címerek nyomai az ezredéves kiállításon” (Turul XV. köt.), és a „Kar a magyar heraldikában” (Turul VI. kötet) című műveit.

Munkásságának elismeréseként a Magyar Tudományos Akadémia 1900-ban levelező tagjává választja. Székfoglaló beszédének témája a „Magyar Nemzetiségi Címerek”, melynek eredeti kéziratát az Országos Levéltár Csoma-levéltári anyagában őrzi. Ez a kézirat 1904-ben önálló műként is megjelent.

Gyermekei is kezdenek felnőni. 1900-ban Sárika ment férjhez Diószeghy László keleméri származású huszártiszthez. István, a legidősebb fiú élte az aranyifjak szokásos életét, Margit asszony pedig Bókuszkával együtt körülugrálta az időnként igencsak mord tudóst és igyekeztek a ráncokat homlokáról kisimítani.

Egyébként Bókuszka gyönyörű szép lánnyá fejlődött, de ebben az időben még igen nagy bánata volt, hogy nem vették komolyan, felnőtt számba. Az egész családnak az volt a legnagyobb kikapcsolódás, amikor a tudós apa félrerakta tudományát, összepakolta egész családját, Margit asszonyt, Pistát, Sárিকát a férjével, Bókuszkát, sőt Bernáth Zoltánt, a vajáni legidősebb testvért is, és mindannyian elutaztak Németországba, Reichinhall fürdőhelyre, ahol egy kerek hónapig magánemberként éltek, és élvezték a nyugalmat, sétáltak a „Kurparkban”, itták a gyógyvizet a „Kurhausban”, és fürödtek a kellemes vizű medencében. Még Csoma József is (fényképpel bizonyítható).

1904-ben a Heraldikai Társaság alelnökévé választotta a tudóst. Ebben az időben is egyik tanulmánya jelenik meg a másik után, majd felkérlik a Pallas Nagy Lexikontól a Heraldikai címszavak A–D-ig való összeállítására.

Időközben megjelent Nagy Iván összefoglaló műve a Magyar nemesi családokról. És bár Csoma József és Nagy Iván soha nem voltak rossz viszonyban, de voltak közöttük véleménykülönbségek, ennek ellenére Nagy Iván halála után Csoma Józsefet kérték fel Csergheő Gézával együtt, a postumus pótkötet elkészítésére.

Ez a kötet furcsa módon magyar nyelven soha nem jelent meg, még a legutolsó Nagy Iván-mű kiadásánál sem (1980-as évek), ezzel szemben 1982. január 11-én Németországban német nyelven Neustadt an der Auchban jelent meg „Der Adel von Ungarn (Magyarországi Nemesség) címmel (Széchenyi könyvtár Szk 7743/33).

1906-ban István is megnősül, feleségül veszi a Fügödön élő Bideskuti Mihály és Fáy Zsuzsanna leányát, Teréziát, kivel először Kassán, majd Fügödön, végül 1911-től, amikor Csoma József megépítteti részükre az abaújdevecseri ún. felső kastélyt, itt élt egész életében. Házasságából három gyermek született: Klára, László és Judith.

Boróka bálozott, otthon tevékenykedett, ő volt Devecser üdvöskéje, de az igazit még nem találta meg.

De hogy mennyire emberséges ember is volt Csoma József, nemcsak tudós, mutatja az is, hogy 1906-ban, a negyven éve a család szolgálatában álló Tóth Károly bácsit, a Csoma család legendás hírű parádés kocsisát állami kitüntetésre terjesztette fel, mely kitüntetést ünnepélyes keretek között Devecserben adták át Károly bácsinak. Károly bácsi egyébként arról is híres volt, hogy a megyében állítólag neki volt a legnagyobb, legszebb bajusza.

De tudott ám Bókuszka riadalmat is okozni. 1907–08 körül ugyancsak megijesztette imádott apukáját. Elutaztak az Adriára néhány hétre, és egyik nap Boróka elkészült. Mivel úszni nem tudott, mindenki halálra rémülten kereste. Édesapja halálra váltan kereste késő éjszakáig, lámpással a kezében. Végül megtalálták egy, a víz fölé hajló sziklán, lába megbicsaklott, és ott kuporgott szegényke. Alig bírták leemelni, úgy vitték haza. Mikor végre ágyba fektették a reszkető lánykát, édesapja csak állt mellette, és alig-alig bírt megszólalni, végre csak felsóhajtott: – Jaj, Kislyányom, Kislyányom, soha többé ne tegyen ilyet velem! Boróka fáradtan, de boldogan megszorította édesapja kezét és rámosolygott. És szent lett a béke.

Közben csak nem akart elkészülni az Abaúji Monographia második és harmadik kötete, ezért a kiadók megbízták Csoma Józsefet és barátját Kemény Lajost (kassai levéltáros), a Monographia történelmi részének megalkotására, mely 1912-ben Kassán jelent meg (Széchenyi könyvtár SZ.K. 614357).

Előzőleg 1910-ben jelent meg Magyarország vármegyéi sorozatban Abaúj-Torna vármegye teljes leírása, ebben a kötetben Csoma József – aki a sorozat szerkesztői közé tartozott – az abaúji nemesi családokat ismerteti, valamint a kassai dóm szentségházában lévő címereket (külön tanulmány is), itt ismerteti Kassa város legrégibb címerlevelét. Mindkét tanulmány már előbb is megjelent a Turul VII. kötetében, illetve a Pannóniában.

1913-ban nagy családi eseményre készültek. Boróka végre megtalálta az igazit és eljegyezte magát szentkatolnay Elekes Antal huszárkapitánnyal.

1913 augusztusában az esküvőt meg is tartották, és a fiatal pár leköltözött Zalaegerszegre, nagyapám akkori állomáshelyére. Ugyanebben az évben jelent meg

Csoma József nagy jelentőségű, mondhatni utolsó műve, „A Magyar Heraldika korszakai”.

Aztán 1914-ben kitört az első világháború. Borókának lánya születik, és a pici babával, Rózsikával (édesanyám) hazaköltözik Devecserbe, mert az imádott férjét kivitték a frontra.

Csoma József érzi a vihar közeledtét és gyűjteményének nagy részét a Felsőmagyarországi Múzeumnak (ma Kelet-Szlovákiai Múzeum, Kassa) ajándékozza.

1915-ben Boróka megövezvegyül, férje elesik a fronton, neve Abaújdevecser első világháborús hősi halottainak emléktábláján ma is szerepel.

Borókát csak nagy erőfeszítésének árán lehet életben tartani. Csoma József ugyan dolgozik még, de nehezen viseli el a súlyos terheket. Fő feladata most az, hogy Borókát megpróbálja visszarángatni az életbe. Ez a pici Rózsika lány segítségével sikerül is. 1916. Dúl a háború, nehéz a megélhetés.

1917 telén Csoma József megfázik, tüdőgyulladást kap és 1917. március 1-jén visszaadja lelkét Teremtőjének.

Múzeumi gyűjteményének egy része ma is Kassán van (dokumentálható), a többi részét a Felsőmagyarországi Múzeum 1918-ban Budapestre, a Nemzeti Múzeumba küldte (kutatás alatt).

Levéltári anyagának az a része, amely a második világháborút átvészelte, az Országos Levéltár tulajdonát képezi.

Csoma József halálára a Magyar Tudományos Akadémia 1917. június 18-i ülésén emlékeztek, emlékbeszédet Áldásy Antal mondott.

De faluja, Abaújdevecser-Encs, megyéje Borsod-Abaúj-Zemplén megye sem hűtlen hozzá, 1992. június 27-én, halálának 75. évfordulója alkalmából az Abaúji Szövetség, az Abaúji Múzeum Baráti Köre, Encs város Önkormányzata csodálatos ünnepséget szervezett, házában elhelyeztek egy fekete márvány emléktáblát, mely hirdeti a tudós munkásságát. Abaújdevecserben utcát neveztek el róla, Gulyás János helytörténeti kutató, abaújdevecseri lakos ragyolczi Csoma József életéről és munkásságáról egy összefoglaló tanulmányt készített. Ő avatta fel az emléktáblát is, az ünnepség keretében megrendezésre került tudományos emlékülés főelőadója dr. Kubinyi András, a Heraldikai Társaság alel-

*Evváné Elekes Rózsa és Evva Margit,
az unoka és dédunoka a ház udvar
felőli bejáratánál 1949-ben.
Utolsó felvétel*

nőke volt. Az Országos Levéltár képviseletében Nyúlászyné dr. Straub Éva volt jelen, a Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltárat dr. Csorba Csaba képviselte. De az ünnepségsorozat ezzel nem ért véget, mert 1998. június 27-én Csoma József születésének 150. évfordulóján ismét bensőséges megemlékezésre került sor, amikor is szülőföldjének lakosai, kiemelkedő tisztségviselői emlékeztek híres szülötükre.

PAP JÁNOS

Pálházától az Országházig

Beszélgetés Pásztor Józseffel történelemről, politikáról, közéletiségről¹

A Pásztor családnak különösen két tagja, az idősebb és ifjabb Pásztor József jelentős közéleti szereplője volt a Hegyköz közelmúlt történelmének. De hogyan is került a Pásztor család Pálházára?

A múltról azt mondhatom, amit édesapámtól hallottam annak idején. Arról beszélt, ő is a dédapjától tudja, hogy az 1710-es években kerültek a Hegyközbe. Mikor apám őseinek nyilatkozott dédapjuk, azt mondta, hogy sajnálak benneteket fiaim, hogy ilyen szegénységben hagylak itt benneteket, mert mi Erdélyben igen szép birtokot hagyunk. El kellett menekülnünk, mert fej- és jószágvesztésre lett ítélve a család a Rákóczi-féle forradalomban való részvétel miatt, ugyanis Rákóczi-tisztek voltak. De hallottam egy másik verziót is, hogy Péro és társai lázadásában vettek részt, ott voltak hadvezérek.

Abban az időben itt a Hegyközben még őserdő volt, itt húzták meg magukat. Két testvér jött ide, az egyik a Hernád-völgyi Abaúj-Devecser községbe. Ott a Pásztorok megtalálhatók voltak 1944-ig, amikor az oroszok bevonulása alkalmával halálukat lelték. Rekviráltak és ő, mint bíró meg akarta akadályozni... A másik ág azóta is itt él a Hegyközön. Egy Pásztor János feliratú sírkereszt van a temető legeljén, amelyre bele van vésve: „Itt nyugszik *Pásztor János*, a takarékos gazda.” Hallottam felőle édesapámtól is, hogy nagyon szorgalmas ember volt. Éjszakánként nem aludt többet, mint egy-két órát, állandóan hordódongát, hordót készített, s annyira haladt, azért van a „takarékos” név is, hogy öt háza volt a faluban.

*Az idősebb és ifjabb Pásztor József,
id. Pásztor Józsefné*

¹ Pásztor József (1900–1980), gazdálkodó, 1944-ben Pálháza bírója, 1947-ben Zemplén megye főispánja, termelőszövetkezet tagja, főkönyvelője. A beszélgetés Pálházán 1975-ben történt, melyet hangszalag őriz.

Arról is szeretnénk hallani, hogy id. Pásztor József hogyan emelkedett ki Pálházán, a Hegyközben a hozzá hasonló gazdálkodók közül?

Hogyan lett ő közeleti ember?

Édesapám, aki 1871-ben született, 1942-ben halt meg, már hatéves korában árvaságra jutott. Édesapját elveszítette, így az özvegy édesanyjával nehezen tudtak megélhetést találni. A gyerek már 10–12 éves korában mezőgazdasági munkát végzett, szántott, vetett, majd az 1890-es években, mint értelmesebb gazdálkodó került be a Hitelszövetkezetbe könyvelőnek. Nagyon jó írása és fogalmazása volt. Az OKH-tól, a Hitelszövetkezetek központjától több ízben kitüntetésben részesült. Az 1919. évi kommun után, az első nemzetgyűlésbe, a képviselőházba került, mégpedig a gönci kerületben. Ellenfele Bárczay Ferenc volt, kormánypárti, az akkori Munkapárt képviselője. Ő már 1910-től 10 évig volt képviselő. Tudjuk, hogy a háború alatt képviselő-választások nem voltak. Akkoriban a választás a gönci határban lévő réteken történt, a szokásos nyílt választással. A választóknak külön-külön táboruk volt saját zászlójuk alatt. A nyílt választáson, az összeszámlálás után az egyszerű többség is már győzelmet jelentett. Az egyik tábor a Munkapártiaké volt, a másik a Nagyatádi-féle Kisgazdapárté, 1918-ban, de országos párttá csak 1919–20-ban vált. A választások igen nagy örömet okoztak a kisgazda társadalomban, mert alkalmuk volt megmutatni, hogy ők is részt tudnak venni az ország kormányzásában.

A ma emberének, 1975-ben, már igen érdekes lehet, hogy hogyan is zajlottak akkor a Gönc melletti réteken a választások.

Az feltétel volt, hogy minden egyes választó községből személyesen meg kellett jelenni a választás színhelyén. Természetesen csak azok jelenhettek meg, akiknek szavazati joguk volt. A szavazati jog 21 évtől kezdődött. A 18. évtől kezdődő szavazati jog csak később lépett érvénybe. Tekintettel a nagy távolságra, Gönc Pálházához 24 km-re van, a nők ott nem jelentek meg. De hogy volt-e akkor szavazati joguk, már nem is tudom. A választási jegyzéket kifüggesztették a községi jegyzőnél, ők állították ki a törvény szellemében.

A választást a kormány írta ki. Meghatározták a választás napját, megalakultak a választási bizottságok megyénként és a kerületekben is. A választási bizottságnál kellett a jelölteknek bejelenteniük indulási szándékukat. A választási bizottságnak kellett elfogadni a jelöltséget, ez a választás a jelölt indulásának előfeltétele volt. Amikor a jelölt megkapta az elfogadásról az értesítést, akkor kezdhették nyilvános propagandába. A jelöltek felkeresték a körzetükbe tartozó községeket és lehetőleg minden községben szereztek maguknak egy megbízottat, kortest, aki a községben a választási propagandát folytatta. Ez a propaganda korábban nagy ivással, evéssel járt, de a 20-as években, amikor a kisgazdák, az egyszerűbb emberek lettek a jelöltek, nekik már nem állt módjukban nagyobb költségeket kifizetni. A nép is már belátta, hogy nem a gazdag tőkésekkel áll szemben, megelégedtek egyszerűbb propagandával is, a gyűléseken beszédek hangzottak el. Amikor elérkezett a választás napja, akkor a hozzánk 24 km-re lévő Göncön a választóknak személyesen kellett megjelenniük. Pálházáról például 10–12 szekéren ment 50–60 ember. A megérkezés után a saját pártjuk sátortáborába mentek, ott itallal, ennivalóval várták őket. A pártok szervezői igyekeztek minél több választót még az utolsó pillanatban is elhódítani ezzel a módszerrel. Sok ingatag embert kétszer-háromszor is átcsalták a saját táborukba. Éppen amikor a választás időpontjában hol tartózkodott, oda szavazott. Volt olyan is, amikor már ember-emberért ment a küzdelem, akkor száz koronáért is megvásároltak szavazatot. Sok mindent el lehetett a sikerért követni, még verekedés is előfordult.

A választási bizottságok a szavazatok összeszámlálása után a helyszínen kihirdették az eredményt. Így jutott tudomására a jelöltnek, hogy megválasztották-e? A kormánypárti jelölt mindig előnyösebb helyzetben volt.

Hogyan sikerült mégis 1920-ban idős Pásztor Józsefnek legyőznie az akkori kormánypárti jelöltet?

Ez csak azzal magyarázható, hogy nagyon megunták az emberek a háborút, a forradalom is felzaklatta a lakosságot, a falu népet, így igyekeztek egy magukhoz hasonló kisgazda embert megszerezni maguknak. Tudjuk azt is, hogy apám a Hitelszövetkezet könyvelője, ügyvezetője volt. A Pálháza központtal működő Hegyköz Szövetkezethez 18 község tartozott. Úgyszólván nem volt olyan község, ahol anyagilag ne lettek volna érdekeltek az emberek. Ez azt is jelentette, hogy a kölcsönkérésnél, a megszavazásnál minden ügyféllel el kellett beszélgetni. Így nagy ismeretiségre tett szert. Természeténél fogva is igyekezett mindenkin segíteni. Kérvényeket írt hatóságokhoz, uradalmakhoz. Ha tűzvész áldozata lett valaki, akkor a grófhöz írt kérvényt, de írt az adóhatóságokhoz, fellebbezési ügyekben. Mindenki úgy tekintett rá, mintha saját ügyvédje lett volna. Mind ezeket természetesen díjtalanul tette. Talán ennek is köszönhető az a nagy népszerűség, amely őt körülvette. Azonkívül gazdaggyűlésekre járt, tagja volt a törvényhatósági bizottságnak egészen fiatal korától haláláig. Örökös tagnak választották meg a megyén. Temetésén a vármegye is képviseltette magát.

A korteshadjáraton neki is be kellett járnia mind a 44 községet. Pálházától, Hegyköztől kezdve egészen Abaújszántóig, Dobszáig, ahol véget ért a választókerület. Mindenütt megkedveltette magát és barátokat szerzett. Így még a hatóság, a hatalom felett is fényes győzelmet aratott. A választás után Göncön több községből összeverbuválódott emberek küldöttsége kereste fel, hogy átadják a mandátumot, amely már díszes ünnepséggel járt.

Az ő választókerülete, tudjuk a történelemből eléggé szegény vidék volt. Id. Pásztor József, amikor képviselő lett, tudott-e valamit tenni, tudott-e a kisgazdák, a parasztemberek sorsán javítani? Mit lehetett egyáltalán tenni?

Emberileg ami megtehető volt, bizonyára megtette. Mint képviselőnek, más módjában volt sokféle ügyben eljárni. Közvetlen kapcsolatba került a földművelésügyi miniszterrel, a közlekedési miniszterrel, Nagyatádi Szabó Istvánnal és Mayer Jánossal. Adóügyekben igen sokszor eljárta. Rámutatott arra, hogy a Hegyköz területét nem lehetett összevetni az országos átlaggal. Itt 6–8 „magot” terem a föld csak, a lakosság erdei munkából él, főként fuvarozásból. Fuvarozási lehetőségeket is keresett, eljárta a Károlyi grófnál, hogy a fuvar le-

Ifj. Pásztor József a budapesti korszakból

hetőleg a gazdáknak juttassák. A Nagyatádi-féle földreformnál is tevékenyen részt vett. A községben ugyan nem volt uradalom, de volt 30–40 holdnyi terület, főleg belsőség, azt is igyekezett a község lakóinak kiosztani, ami sikerrel is járt.

Egyszerű gazdaember léte-re hogyan találta meg a szót az ország akkori vezetőivel, a hivatalos szervekkel, ugyanakkor a kisemberekkel, a parasztemberekkel is?

Az Isten nagy szóbőséggel áldotta meg, ugyanakkor intelligenciával is. Megállta a helyét a hivatalos körökben, de gazdátársaival még inkább. A megyegyűléseken kívül eljárt országos gazdaggyűlésekre is. Szövetkezeti kongresszusokon is többször felszólt. Rátermettsége volt ahhoz, hogy megértesse magát, elő tudja adni népének kívánságát.

Emlékszem például egy beszédére, amikor egy gazdaggyűlésen Pálházán, ahová a Hernád vidékéről is többen eljöttek, kifejtette, hogy az a vád ellenünk, hogy mi kiszagdzák ki akarjuk sajátítani az országot. Mi nem kisajátítani akarjuk – mondta, – hanem csak meg akarjuk húzni a mezsgyét, hol a határ a jogaink kivívásában, meddig lehet elmenni anélkül, hogy az embereket ne zsákmányolják ki és ne sértsék meg.

Honnan merítette ő ezeket a gondolatokat, ismerte a népi írókat, vagy a gazdák egymás között beszéltek erről?

Nem csak saját maguk között beszélgettek erről, hanem mint említettem, a Hitelszövetkezetnek könyvelője volt, oda állandóan járt a Hitelszövetkezet napilapja. Minden szombat a helybeli igazgatósággal és a felügyelő bizottság tagjaival találkoztak, politizáltak, értesülve voltak az ország eseményeiről. Hetilap is járt oda, a Magyar Lobogó, az akkori Nagyatádi-féle kiszagda lap, annak cikkei olvasták. Azért is jártak rendszeresen a bizottságok tagjai, mert a folytatásos regényekből senki sem akart kimaradni. A napi hírekről, a világpolitika eseményeiről állandóan tájékozottak voltak. Ismerték például Szabó Pált, aki állandóan írt a Magyar Lobogóban. Nagy érdeklődéssel hallgatták a Kohári-fiúk 1848-as regényt és más regényeket is egymásnak adogatták. A hazafiság ápolására akkoriban igen nagy gondot fordítottak az iskolákban, de a körjegyzőségekben is. A Kiszagda Pártnak is 48-as párt volt a neve.

A rövid képviselősége alatt igyekezett eredményt elérni. Az alig 5–6 száz lelket számoló kis Pálháza községben először 2 országos vásárjogot, majd később 6 vásárjogot szerzett. Ezt nagyon meg kellett indokolni annak idején. A község hátrányos fekvését, a sok kis község létszámát igyekezett kidomborítani. Megalapította a községi szeszfőzdét. A bőséges szilvatermés és általában a gyümölcstermés feldolgozását jelentette ez. Az állami iskolát kell még megemlíteni, amelynek megteremtése is az ő nevéhez fűződik.

Az 1922-es választáson miért nem győzött, vagy indult-e akkor?

1922-ben Bethlen István volt a miniszterelnök és neki az volt a célja, hogy a kiszagda rétegből minél többet kiszorítson, mert azok ellenzékinek számítottak az ő politikájával szemben. Akit viszont megnyert a maga politikája számára, azokat benntartotta, az úgynevezett „kirakatkiszagdákat”. Édesapám körzetében nagyon erős volt a választási küzdelem. Szinte terrort fejtettek ki a csendőrségen keresztül. A főispán, Patay Sámuel, nagyon erőszakos ember volt. Még így is csak 16 fővel maradt alul.

Most egy negyedszázadot ugorva, arra kérem, hogy az 1945 utáni évekről beszéljünk. Elég ritka lehet, hogy egy kiskisgazda családban volt országgyűlési képviselő, bíró, főispán. Mi is történt ekkor a Pásztor családban, de már az ifjú Pásztor József főszereplésével?

Én 1944 őszén lettem községi bíró. Ez úgy történt, hogy az unokabátyám, aki már több évtizede volt bíró, megbetegedett. Én akkor nem is tartózkodtam itthon, a kiürítés során a férfilakosságot nyugatnak irányították. Én nem is jutottam tovább, mint a Telkibánya határában lévő Semsey-kastély vadászkunyhójáig. Egy magyar katona kíséretében 50-en, 60-an maradtunk itt, mert nem is kaptunk helyet Telkibányán. Ebből azután hosszabb idő is lett annyira, hogy a Nagybózsván átvonuló magyar katonák parancsnoka, amikor megtudta, hogy itt tartózkodunk, utasításba adta, hogy ha 2 órán belül nem jövünk onnan el, lövetni fogja a vadászházat. Már szinte partizánnak tekintett bennünket. Így kerültem én haza – innen megszökvé. Este fogadott a faluban az akkori körjegyző, kérte, hogy vegyem át a bíróságot, mert az unokabátyám súlyos betegsége miatt képtelen azt ellátni. Ezért is maradhatam én itthon. Közben bevonultak az oroszok. Azok nehéz idők voltak, állandó rekvirálások... Nagyobb harcok csak a csehszlovák részen, Hernádcsánynál, a Hernád folyó partján alakultak ki.

Ekkor kezdődött tehát ifjú Pásztor József aktív részvétele a közéletben?

Én a közéleti szerepléssel, a politizálással már akkor megismerkedtem, amikor édesapám – 1920–1922-ben – Budapesten volt, mint országgyűlési képviselő. Én is vele mentem és ott helyezkedtem el a Futura Részvénytársaságnál. Ott voltam a képviselőházban is, ahol minden napilap megvolt, alkalmam volt miniszterekkel megismerkedni, beszélgetni, még vitatkozni is. A parlament ülésein is gyakran részt vettem. Ismerősök is gyakran megkértek, hogy vezessem be őket. Nekem könnyű bejutásom volt, a portások is ismertek. Még a képviselőházi folyosóra is beengedtek, ahol a miniszterek is gyakran megszólítottak. Amikor Budapestről hazakerültem, a politikai eseményeket, a világeseményeket állandóan figyelemmel kísértem. A háborúba többször bevonultattak, de mindig itthon maradtam, mint a Hitelszövetkezet könyvelője. A pénzügyminisztériumban fontos volt, hogy ne bűnüljön meg az élet pénzügyi téren sem.

1945-ben, amikor a rend kezdett helyreállni, az első kiírt nemzetgyűlési választáson én is felléptem, mint a Nagy Ferenc-féle Független Kiskisgazda- és Földmunkás Polgári Agrár Párt jelöltje a gönci kerületben. Egy Barta Tibor nevű, Kassáról menekült volt teológiai tanárral kaptuk ezt a körzetet. Közösén jártuk be a területet, a propagandát is együtt folytattuk. Abban az időben pártlajstromra kellett a szavazatokat leadni. A párt állította össze a jelöltek nevét. Én a miskolci Kiskisgazda Párthoz tartoztam, ott a 13. sorszámat kaptam. Mivel a választásokon csak 12 kiskisgazda jelölt futott be, így csak pótképviselői mandátumot kaphattam.

A választások után Nagy Ferenc, aki régebbi ismerősöm volt, személyesen is eljött ide a Hegyközbe. Én mentem vele a községekbe pártot alakítani. Több napon keresztül nálunk is lakott abban az időben. Sajnálta nagyon, hogy én kimaradtam a képviselőségből. 1946. decemberében a zempléni főispán, Nagy Ernő elhalálozott. Akkor beszélte meg velem, hogy én legyek az utód a főispáni székben. Így lettem én főispán 1947. március 18-a körül, ami csak 1947. november 16-ig tartott. Ez olyan rövid idő volt, hogy valami nagyot felmutatni nem tudhattam. Akkor az újjáépítés, az élet megindítása volt a cél. Én főként a tokaj-hegylajjai borvidék rekonstrukciójára szenteltem az időmet. Erőltettem a minisztériumoknál,

A kétnyelvű főispáni igazolvány

hogy áldozzanak nagyobb összegeket erre a történelmi borvidékre, vétek lenne hagyni tönkremenni.

Minden napom nagyon megterhelő volt. Képzeljük csak el, hogy mit jelent naponta 30–40 embert fogadni... Naponként 100–150 aktát írtam alá, de azokat meg is kellett ismerni és intézkedni kellett. Havonként rendszeresen kellett tartani kisgyűléseket, ahol a pénzügyi igazgatóság, a rendőrség, a bíróság jelentéseit ismertük meg. Hetenként hívtak vagy egyik vagy másik minisztériumba. Az időm nagyon ki volt töltve. Nem is nagyon szívesen emlékszem ezekre az időkre vissza.

A háború utáni Magyarországnak igen viharos időszaka volt az 1945–1950-es évekig tartó korszak. Igaz, csupán egy fél évig volt Pásztor József igen magas politikai-közeleti beosztásban, mint főispán. Az ország akkori vezetői közül kikkel találkozott? Milyen volt a kapcsolata a szovjet parancsnoksággal?

A szovjet hatóságokkal a Szövetséges Ellenőrző Bizottságon keresztül volt kapcsolat. Egy Szinicin nevű orosz ezredes volt Sátoraljaújhelyben a parancsnok. Szinicin ezredes szinte naponként bejárt hozzám. Érdeklődött minden iránt. Előfordult, hogy például tavasszal a fagykárók megállapítására az ő autóján mentünk. Akkor még nekem nem volt hivatali kocsim. A pártoktól kért elsősorban adatokat, de az én adataim nem mindig egyeztek azokkal az adatokkal. Így fordult elő, hogy azt mondtam, ha ezredes úr nekem nem hisz, akkor szálljunk fel a kocsira és győződjünk meg személyesen a valóságról. Ekkor kiderült, hogy én mondtam meg az igazságot. A Kommunista Párt meg is haragudott ezért. Annak idején ennek a pártnak itt Aczél György volt a vezetője. Az orosz ezredesnek egy Alsózsoltáról származó 1914-es hadifogoly volt a tolmácsa, de olyan házi-alkalmazott is. Akkor is ő tolmácsolt, amikor Rákosi Mátyás Sárospatakon tartott nagygyűlést, én pedig Rákosi és Szinicin között ültem.

Néhány hónap a főispáni székből

Megtudhatnánk kicsit többet erről a Rákosi-látogatásról?

Országos körúton járt akkor Rákosi. Sátoraljaújhelyt külön is meglátogatta, érdekelte a Dohánygyár. A nagygyűlést azonban Sárospatakon tartotta a főiskola kertjében, a tornaterem előtt. Itt én üdvözöltem, este pedig vacsora volt a menzán, a konviktusban. Erre a gyűlésre igen sokan eljöttek a Bodroghözéből. Rengeteg ajándékot hoztak Rákosinak. Össze-csókolódzott az ajándékot hozó lakossággal. Vagon vitte el az összegyűlt ajándékokat. Megnézett egy bélyegkiállítást. Beszéde politikai propaganda volt. Beszért a szovjetek eredményeiről. Kihangsúlyozta, hogy nekünk is be kell hoznunk a lemaradást. Természetesen akkor nekem egészen más volt a véleményem, mint kigazdapártinak, annak ellenére is, hogy vezér nélkül maradtunk. A magántulajdon elvesztésébe én sem tudtam belenyugodni.

Rákosi igen szerényen jelent meg a gyűlésen közöttünk. Az még érthető volt, hogy meglehetősen használt nyugati kocsival jött, ha jól emlékszem egy Benz-Mercedes volt. De ruházata, lábbelije olyan egyszerű munkáskínézetű volt. Ezért is tudta úgy befészkelni magát az egyszerű nép bizalmába. Rákosi legközelebbi kísérője Aczél György volt, mint megyei párttitkár, ő köszöntötte, ő volt a házigazda, ő kérte fel a beszédre is, de előzetesen én nyitottam meg a gyűlést. Üdvözöltem megyénkben és kértem, hogy sikeresen fáradozzon a magyar nép érdekében, szolgálja annak felemelkedését, amelyhez kértem Isten áldását.

Dobi Istvánnal, Rajk Lászlóval is találkozott főispánsága idején.

1947-ben, amikor a Kiszgazda Pártnak nagyválasztmányi ülése volt a Fórum Mozgóban Budapesten, Dobi Istvánt akkor ismertem meg, mint földművelésügyi minisztert. Azt hiszem előtte Kováts Béla volt a miniszter. Dobi Istvánnal, mint a Kiszgazda Párt elnökével, többször is volt módomban találkozni. Éppen az ő elnökké választásának alkalmával fordult elő az a sajnálatos eset, hogy bennünket a Fórum Moziba bezártak, nem hagyhattuk el az épületet. Bejelentették, hogy addig nem is engednek ki, míg az elnökválasztás Dobi István személyére meg nem történik. Erőszakos választás volt. Akkor mi egy Pártay Tivadar nevű

A Pásztor-udvar – az erőszakos tészesítés előtt

miskolci képviselőt akartunk elnökké választani. Dobi megválasztása után sorozatosan zárták ki a kisgazda képviselőket, azokat akiket reakciónak tekintettek. A párt akkor meg is gyengült. Dobi elnökle alatt vettem részt egy gyűlésen, mint főispán, ott zártak ki előttem vagy tíz képviselőt. Nagy volt a Dobi-ellenes hangulat, de ő igen erőszakosan lépett fel, hogy márpedig vegyük tudomásul, hogy akik nem haladnak velünk, azoknak nincs helye a parlamentben.

Rajk Lászlóval kapcsolatban az történt, hogy táviratot kaptam tőle, hogy egy bizonyos nap délelőttjén keressem fel. Meg is érkeztem. Az előszobájában találkoztam még három másik főispánnal, a Baranya és a Győr-Sopron megyeivel. A harmadikra már nem emlékszem. Egy óra várakozás alatt több ízben körüljártak bennünket az államvédelmi tisztek. Akkor a titkárnő szólt, hogy fáradjunk be. Rajk a titkárnőt kiküldte, kulcsra fordította az ajtót és barátságosan invitált egy tárgyalóasztalhoz. A szekrényből elővett egy üveg pálinkát, öt poharat hozott és öntött. Amikor elfogyasztottuk, előadta, hogy most van soron a Kisgazda Pártnak a gyűlése, ahol arról lesz szó, hogy a Kisgazda Párt a koalícióból ki akar ugrani. Fejtsünk ki mi propagandát annak érdekében, hogy erre ne kerüljön sor, mert a koalíció feltétlenül szükséges. Jelenleg még nem érett meg a helyzet arra, hogy az ország egy párt irányítása alá kerüljön. Három, négy nap múlva, de még a nagyválasztmány megkezdése előtt jelentsük neki, hogy mi az eredmény. Én utána próbáltam tudakozódni, de a pártban olyan volt a hangulat, hogy nem is erőltettük tovább ezt az irányzatot. Egyszerűen el sem

Visszatérés a gazdálkodáshoz – az 1950-es évek vége –

mentünk a gyűlésre. Legalábbis én nem mentem el. Többet nem találkoztam Rajkkal, de féltem abban az időben, amikor őt letartóztatták, mert velem tisztában voltak azok az ávós tisztek, akik többször körüljártak ott az előszobában. Azután később megtörtént az a sajnálatos kivégzés. Hallottuk, hogy őt csak felkérték arra a szerepre. Semmi bántódása nem lesz, de arra a perre szükség van Jugoszlávia miatt. A kivégzés nagyon meglepett. Visszaemlékszem a Rajkkal való találkozásra. Akkor ő azt mondta, hogy egy percig sem kételkedik abban, hogy akiket most odahívatott, nem vagyunk „haladó szelleműek”, de kijelenti, hogy olyan irányban kell mozognunk, hogy mi ne másoljuk le szorosan a szovjet rendszert. A magyar viszonyoknak megfelelő sajátos kommünt akarunk itt Magyarországon. Példának említette Jugoszláviát, ahol ugyan szocialista rendszer van, de szabad kezet hagyott magának minden téren és nem köti le magát egyoldalúan. Ezt mint irányt és elérendő célt hangoztatta...

BOLVÁRI-TAKÁCS GÁBOR

Habsburg Ottó Sárospatakon

1990. február 5-e sokak számára emlékezetes nap maradt Sárospatakon. Aznap délután Habsburg Ottó, a Páneurópai Unió elnöke, az Európai Parlament képviselője tartott rendhagyó történelemórát. Több ezer érdeklődő gyűlt össze az Árvay József Gyakorló Általános Iskola aulájában, hiszen nem mindennapi élménynek ígérkezett e jeles történelmi személyiség előadása. Ma, tíz évvel a rendszerváltozás után talán már nem okozna szenzációt egy ilyen esemény, de 1990-ben, amikor még csak kóstolgattuk az igazi szólásszabadságot, amikor még nem volt gyakorlat a történelem megszokott módon tanított eseményeihez más szemszögből hozzányúlni, amikor még bizonyos előadók tabunak számítottak – nos, ebben a helyzetben nehezen túlbecsülhető jelentőségűnek ítéltető a Sárospataki Diákegylet kezdeményezése: az utolsó magyar király, IV. Károly fiának meghívása.

A Sárospataki Diákegylet az átmenet korának szülötte volt. Közel háromszázötven tagot számlált, 15–25 év közötti fiatalokat, akik akkor vagy korábban Sárospatak valamely közép- vagy felsőfokú oktatási intézményében tanultak. Létrehozásának körülményei 1988-ra nyúlnak vissza. Amikor Zelnik Csabával, egykori gimnáziumi osztálytársammal 1988 nyarán részt vettünk a Berzsényi Dániel Irodalmi és Művészeti Társaság sárospataki nyári táborának szervezésében, megérett bennünk a gondolat egy új, generációs alapokon nyugvó öregdiák egyesület létrehozására. A példa adott volt, hiszen az országban fél tucat városban működtek öregdiák baráti körök. 1989. március 12-én tizenhét alapító tag gyűlt össze a Comenius Tanítóképző Főiskola Kollégiumának társalgójában, volt gimnazisták, volt és akkori képzősök. Kimondtuk a Sárospataki Diákegylet megalakulását. Az alakuló közgyűlés résztvevői elnökké e sorok íróját, társelnökké Zelnik Csabát, alelnökké Mezey Tamást, főtitkárrá Erdős Tamást választották. Alapszabályunk preambulumában megfogalmaztuk, hogy *„egyletünk feladata a haladó pataki hagyományok tisztaságának ápolása, továbbadása, a haladó hagyományaink újjáélesztése, a pataki szellemiség vállalása, megtartása”*. Nincs most hely arra, hogy felsoroljuk, kétéves fennállása alatt mit tett Sárospatakon a diákegylet. A résztvevők nyilván emlékeznek az 1989-es Alma Mater Napokra, az 1990 nyarán indult Nemzedéki Népfőiskolára, az 1991-es (és mind ez ideig utolsó) Diáknapokra, a nyári ifjúsági táborokra, az egylet által támogatott iskolai és közművelődési programokra. Most csupán arra a momentumra utalnék, amely alapján Habsburg Ottó látogatására sor kerülhetett. A *Sárospataki Diákegylet Tájékoztatójának* 2. száma közölte az 1989.

szeptember 21-i közgyűlésre előterjesztett munkatervet, amelynek II. fejezete 6. pontjában a következő olvasható: „*A tanulmányi színvonal emelése érdekében kezdeményezzük rendhagyó tanórák...megtartását.*”

Nos, ezek a rendhagyó tanórák sikeres ötletnek bizonyultak. Olyan kiváló szakembereket hívtunk meg előadni a pataki gimnáziumba, mint Korponay Béla professzor, a KLTE Angol Nyelvi Tanszékének vezetője, volt pataki diák, és Nagy Sándor, a Magyar Hegymászó Szövetség elnöke. Ebbe a sorba illeszkedett Habsburg Ottó vendégül látása is.

Az 1912-ben született trónörökös, eredeti nevén Otto von Habsburg-Lotharingen, már ifjúkorától a család fejének számított, de néhány évtizeddel később, 1961-ben, lemondott a trónigényéről. Széles körű nemzetközi kapcsolatait a páneurópa-eszme népszerűsítésére fordította, e mozgalomhoz egyébként már 1936-ban csatlakozott. A Páneurópai Unió 1957-ben alelnökké, 1973-ban elnökké választotta. 1979-ben a bajorországi Keresztényszociális Unió (CSU) színeiben az Európai Parlament képviselője lett. Élete során több országban élt hosszabb-rövidebb ideig, mindvégig megtartotta azonban magyar állampolgárságát (az osztrák és a német mellett). S bár IV. Károly dicsőségesnek egyáltalán nem nevezhető körülmények között kényszerült elhagyni Magyarországot, a történelem különös fintoraként a fia, évtizedek és rendszerváltozások múltán, ennek az országnak az érdekében lépett föl számos európai fórumon. Ottó volt az első a Habsburg-családban, aki képesnek mutatkozott a família történelmi szerepének elfogulatlan értékelésére, aki felülemelkedett a múltban elszenvedett sérelmeken, s aki „az én házam az én váram”-elv helyett felismerte az egységesülő Európa fontosságát. Általa a Habsburg-név új dimenziót kapott. Egy ilyen személyiség Sárospatakra történő meghívása, éppen egy újonnan induló társadalmi-politikai rend küszöbén, ígéretesnek látszott. Az igazság az, hogy az ötlet kivitelezését már annak nyilvánosságra hozatala előtt megkezdtuk. Mindehhez a véletlen is hozzásegített. 1989 júniusában ugyanis Habsburg Ottó a Debreceni Református Kollégiumba látogatott, ahol Takács Béla múzeumigazgató révén sikerült személyesen átadni az egylet meghívólevelét. Ez a következőképpen szólt:

„Kedves Képviselő úr!

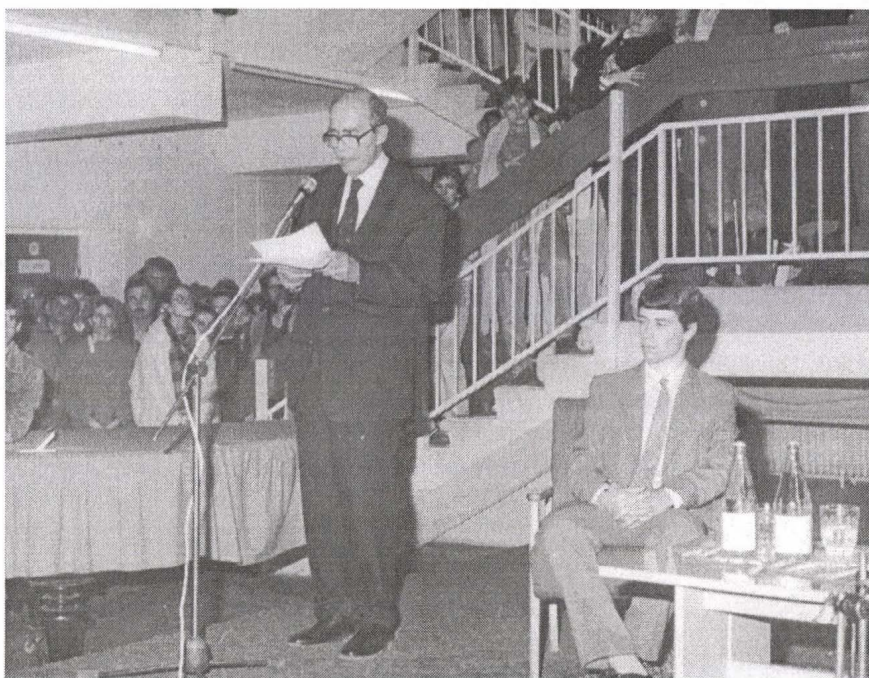
A közelmúltban alakult Sárospataki Diákegylet tisztelettel meghívja Önt, hogy látogasson el Sárospatakra, az ősi iskolavárosba. A pataki diákok és öregdiákok számára örök emlék maradna, ha találkozhatnának Önnel, történelmünk neves személyiségével.

Az időpont kiválasztását Önre bízuk, de megjegyezzük: az iskolák szempontjából a szeptember–november közötti időszak lenne a megfelelő.

II. József 1773-ban kereste fel Sárospatakot; legjobb tudomásom szerint sem előtte, sem utána a Habsburg-ház más tagja nem járt itt, bár a családnak jelentős szőlőbirtokai voltak a Hegyalján, a város pedig 1776-tól harminc éven át az Udvar kezelésében állott.

Öszintén reméljük, hogy elfogadja meghívásunkat, és hamarosan Sárospatakon üdvözölhetjük.

Sárospatak, 1989. június 21.

Habsburg Ottó előadását tartja

Magunk is meglepődtünk, hogy Habsburg Ottó milyen hamar reagált. Válaszlevele, három nappal későbbi keltezéssel, az alábbiak szerint hangzott:

Hálásan köszönöm kedves meghívását, hogy látogassak el Sárospatakra. Elvben örömmel elfogadom, csak hogy egyelőre nem tudok dátumot javasolni. Ugyanis, mivel június 18-án újra lettem megválasztva az Európa Parlament tagjaként, a közeljövőben főleg parlamentáris ügyekkel leszek elfoglalva. De minden esetre szem előtt tartom meghívásukat és minden lehetőt meg fogok tenni, hogy eljöjjenek városukba.

Habsburg Ottó választát további levélváltás követte 1989 októberében, majd 1990. január 25-én távirat érkezett: február 5-én kész az előadásra Sárospatakon! (Utóbb megkérdeztem tőle, hogy miért éppen a mi meghívásunkat fogadta el, hiszen akkortájt már tömegével kapott felkéréseket Magyarországról. Azt válaszolta: „Nézzék, maguk voltak az elsők! Ennek nem tudtam, és nem is akartam ellenállni.”)

A látogatás tehát valósággá vált. De mi, pataki szervezők – Barkó Csaba, Foky Réka, Gulybán László, Tassy Ágnes és jómagam – inkább lelkesek voltunk, semmint profik. Szerencsére a város intézményei maximálisan felkarolták az ügyet, és néhány nap alatt sikerült biztosítani a feltételeket. Jósvainé Dankó Katalin igazgatónő jóvoltából Habsburg Ottó és kísérete – hiszen vele tartott lánya, Walburga, és egy titkár is – a Rákóczi Várban kapott szállást (történelmi levegő a történelmi személyiségnek!), a vacsorát a Borostyán Szállóban rendeztük. Földy Ferenc fő-

igazgató úr biztosította a tanítóképző gyakorló iskolájának auláját – ez volt a városban a legtöbb néző befogadására alkalmas hely –, és a főiskola tanácstermét a sajtótájékoztatóhoz. S bár a protokollszabályokat alig ismertük, a program az első pillanattól kezdve zökkenőmentesen zajlott, mert Habsburg Ottó személyében nem egy merev arisztokratát, hanem egy végtelenül barátságos, közvetlen, és a formákra keveset adó politikust ismertünk meg.

Előadása – amely egyszerre volt történelmi visszatekintés és modernizációs program – mély benyomást tett a hallgatóságra. Különösen jó néven vették, hogy a képviselő úr kérdésekre is hagyott időt. A hozzászólásokra komolyan figyelt és válaszolt. Általában az volt a benyomásunk, hogy sárospataki látogatását nem „hakninak” tekintette. S minthogy a magyar nyelvet tökéletesen beszélte, kommunikációs zavar nem fordult elő.

Ha csupán ennyi zajlott volna le Sárospatakon, az is emlékezésre méltó. Ám ennél jóval több történt. Egy korábbi meghívás alapján ugyanis e napokban Tőkés László erdélyi református lelkész, a korábbi Ceausescu-ellenes mozgalom vezéralakja is Patakon tartózkodott. Az 1989. karácsonyi romániai forradalom még élénken foglalkoztatta a magyar közvéleményt, így szinte nemzetközi politikai jelentőséggel bírt az a lehetőség, hogy a két politikus találkozzon.

A találkozás létrejött, természetesen négy szemközt. Megszervezésében fontos szerepet játszott Hörcsik Richárd, későbbi országgyűlési képviselő. A nyilvános program a Városi Tanács február 6-i ünnepi ülésével zárult, ahol nemcsak Tőkés László díszpolgárrá avatására került sor, hanem Habsburg Ottó is oklevelet kapott. Ennek ötlete Takáts Gyula tanácselnöktől származott, abból a megfontolásból, hogy e jeles alkalom kapcsán elengedhetetlen, hogy a Tőkés Lászlót köszöntő Habsburg Ottó számára is emlékezetessé tegyünk az eseményt. A díszoklevél szövegében az egyszerűsége törekedtünk, s hosszas egyeztetés után az alábbi formula született:

*„Sárospatak Város Tanácsa
tisztelve személye és azon tevékenysége előtt,
mely segítséget nyújt hazánk és Európa egymásra találásához,
Dr. Habsburg Ottó úrnak, az Európai Parlament alelnökének
kitüntető díszoklevelet adományoz.
Ez az oklevél a Sárospataki Diákegylet meghívására
városunkban tett látogatása emlékére készült,
egyedi és visszavonhatatlan.”*

A sárospataki programoknak kitűnő sajtóvisszhangjuk volt, több országos napilap tudósítót delegált az előadásra és az ünnepi tanácsülésre. Az alábbiakban összefoglaljuk a Habsburg Ottó látogatásáról megjelent legfontosabb sajtóközleményeket, amelyek dokumentálják e történelmi jelentőségű eseményt.

*Habsburg Walburga, Tőkés László és felesége, Habsburg Ottó
a sárospataki díszpolgárávató ünnepi tanácsülésen*

A legrezszetesebben a *Sárospatak* című lap foglalkozott a látogatással. Az 1990 februári (XXX/2.) szám címlapján Habsburg Ottó és Tőkés László portréjai láthatóak, mellettük a lap olvasóinak írt üdvözlő szavaik. A következő oldalon olvasható Tőkés László díszpolgári beszéde, valamint Habsburg Ottó köszöntője. A 6. oldalon *Egy látogatás margójára* címmel a diákegylet elnöke foglalta össze a tapasztalatokat, a hátlapon pedig Magyar Péter László villáminterjúja olvasható (*Új demokrácia kezdődik*). A *Sárospatak* következő, márciusi száma mellékletként teljes terjedelemben közölte Habsburg Ottó előadását *Nemzetünk bízhat egy szebb jövőben* címmel.

Az *Észak-Magyarország* szintén bőven írt a témáról. Már a február 5-i szám címlapján felhívták a figyelmet az aznapi sárospataki programokra. Másnap címlapra került Nagy József *Magyarország Szent István óta Európa útján jár. Habsburg Ottó Sárospatakon* című, fényképekkel illusztrált tudósítása, február 7-én pedig *Feljegyzí a történelem. Tőkés László és Habsburg Ottó kézfogása Sárospatakon* címmel kétoldalas cikk olvasható, ugyancsak fotókkal. A szerkesztőség fontosnak tartotta, hogy a lap február 10-i számában újabb egész oldalas cikkben foglalja össze a pataki események tanulságait (*Kedves vendégek Patakon*).

A *Magyar Nemzet* február 6-i számában kiemelt címmel kapott helyet az esemény (*Rendhagyó történelemóra Sárospatakon Habsburg Ottóval*), a másnapi

számban pedig közös Habsburg Ottó – Tőkés László-interjú olvasható, Szendrei Lőrinc tollából (*Európai példa a párbeszédről. Történelmi találkozó Sárospatakon*).

A *Népszabadság* megyei tudósítója *Habsburg Ottó Sárospatakon* címmel tudósított a február 6-i, és *Tőkés László Sárospatak díszpolgára* címmel a 7-i számban.

Ritka az olyan esemény, amelynek történelmi jelentősége lezajlásának pillanatában azonnal felismerhető, hiszen a história rendszerint utólag ítél. Habsburg Ottó 1990 februárjában tett látogatását akkor ilyennek láttuk, és én ma sem ítélem meg másként. Persze nem a jövő formálására készültünk, csupán egy emlékezetes délutánra – s maga a történelem szólt közbe. Egyedülálló találkozó valósult meg Sárospatakon, egy nemcsak jelképes kézfogás egy „európai” és egy „kisebbségi” magyar sors között.

Néha egészen egyszerű pillanatok válnak kuriózzummá.

(A hivatkozott dokumentumok a Sárospataki Diákegylet irattárában találhatók.)

BALÁZSI KÁROLY

A Sárospataki Népfőiskola hatodik évtizede (1986–1996)

Evokáció és bevezetés

Boldog békeidők hajdan volt krónikásai idillikus foglalkozást űzve rótták az árkust lehiggadt öregkoruk biztos fedezékében. A közelmúlt zavaros ügyeibe nem ártván magukat, szelektív amnéziájuk segedelmével idézték vissza a messzi gyermekkoros élményeiket, tudós olvasmányait, messziről jött emberek meséit és a pórnép hamis fecsegéseit. Mondhatni – némi túlzással – apolitikus szakmát űztek. Műveik idővel hivatkozási forrássá nemesedtek, békés iskolai tananyaggá laposodtak.

A huszadik századi magyar história azonban éppen elégséges adatot szolgáltatott arra, hogy a történetírás nem veszélytelen foglalatosság. Túlságosan gyorsan követték egymást a tektonikus társadalmi változások. Vértesszőlősi Sámuel, Aba Sámuel és Tessedik Sámuel egyszerre kortársakká váltak a politikatörténeti viták pergőtüzében. Méltatóik egyforma eséllyel számíthattak a Széchenyi-díj nyilvánosságára és a Gulág-szigetcsoporthoz termékeny magányára.

Megszaggatott kis hazánkban nem nagyon preferálták az objektivitást sem a daliás szittyai időkben, sem a proletárdiktatúra szellemi sivatagában.

Mindezt csak előrebocsátott mentegetőzésként soroljuk föl, hiszen elfogult részesei lévén az alább részletezendő jelenkori eseményeknek, mi sem tetszeleghetünk az objektivitás hívságos pózában. Feltételezzük, hogy a kései utódok – ha lesznek – ugyanolyan kritikus pillantásokkal méregetik majd a mi történeteinket, mint kötekedő kamaszok nagyapó meséit. Ez rendjén való lesz, különben is az ő dolguk az ítéletalkotás. A mienk meg számot adni viselt dolgainkról, az elődökhöz való viszonyunkról, úgy, ahogy azt szubjektíve megéltük. Csak annyit ígérhetünk, hogy igyekezni fogunk az általunk ismert tényeket becsületesen rögzíteni. Ami azon túl van, csak az idő zárványában fennmaradt reflexió, vélemény, értelmezési kísérlet. Miért is ne vállalnánk: az ember választ magának történelmet. Mi is választottunk magunknak egyet.

Kísérje hát tollunkat – akarom mondani –, PC 3.07-es masinánkat áldás és jó-szerencse!

Az újjászerveződés

A leghosszabb utak is egészen apró lépésekkel kezdődnek. Teszem azt, egy vasutas családból származó – a keresztségben Kálmán nevet nyert – lipótvárosi kisdíák egy század eleji, tahitótfalui táborozáson látott először pataki diákot. A garabonciásokkal való találkozás olyan mély benyomást gyakorolt rá, hogy tanulmányait a Sárospataki Kollégiumban folytatta. Életének ezt követő több mint háromnegyed évszázadát ezek után a református egyház, a tanítás és Patak szolgálatában töltötte. Eközben a már filozófiatanár Újszászy Kálmánnak faluszeminarista diákjai javasolták egy dán mintára létrehozott népfőiskola alapítását. Pontosan 1936-ban történt, hogy Szabó Zoltán kollégájával együtt megszervezték az első bentlakásos téli népfőiskolát. Ez azután, az 1948-as erőszakos megszüntetés dátumáig, folyamatosan bővülő létszámmal és tematikával működött.

Íme az egyszerű történet. Legalábbis, ami annak látható testét, ruháját illeti. Korábbi szóhasználatunkban két kis lépés a hosszú út, a szívós erőfeszítést igénylő váltófutás kezdetén.

Nos, az újrakezdés, a népfőiskola feltámasztásának gondolata éppen ilyen egyszerű mozdulatokkal kezdődött. A Comenius Tanítóképző Főiskola két progresszív tanára ügyesen kihasználta az éberség korszakának szürkületében beállott politikai farkasvakságot. Az intézmény keretein belül, minden különösebb csinnadratta és hírverés nélkül megszervezték az első, bentlakásos, téli népfőiskolai tanfolyamot. Mértékadó forrásból származó információk szerint dr. Kováts Dániel, a főiskola legtekintélyesebb – európai műveltségű – tanára egy napon felkereste Homonnayné dr. Jób Klára kollégáját, mondaná el neki, mi is a népfőiskola lényege. Homonnayné, a művelődéstörténet oktatója a közművelődési tanszéket vezette, így mindent tudott a mozgalmról, annál is inkább, mert konkrétan ez volt diplomamunkájának tárgya. A konzultációt elhatározás, majd tett követte. Kováts tanár úr még az év őszén (1986-ot írtunk) igényes tematikát készített, Homonnayné a félévi szemesztert követő vizsgaidőszakban – főként szakkollégista hallgatókból – megszervezte az első, rövid kurzust. Ismét megtörtént egy kezdő lépés. Ám, hogy ugyanezzel a mozdulattal, egyszersmind felemeltek egy földön heverő – vagy inkább kézből kivert – stafétabotot is, csak később derült ki.

A téli tanfolyamok

Az első három-négy év afféle lopakodó időszak volt. Egyrészt a politika szélárnyékában való feltűnés nélküli meghúzódás nyomta rá bélyegét, másrészt az anyagi források szerénysége korlátozta lehetőségeinket. Mégis elmondható, hogy a pataki műhely, még ha manufaktúrális keretek között is, de kezdett újjászerveződni. A nyolcvanhetes évben eltávozásával kivált a vezetésből Homonnayné, helyére érkezett e sorok írója (aki bár pataki diák volt, jellemző módon korábbi munkahelyén, Bács megyében ismerkedett meg az illegalitásból lassan előmerészkedő mozgalommal). Ugyancsak ebben az évben érkezett dr. Dobrik István Miskolcra, aki

szintén azonnal bekapcsolódott a munkába, egyben, mint a művészeti nevelési tan-
 szék vezetője s a helyi képtár igazgatója, fokozatosan bevonta azt a jelentékeny
 szellemi potenciált jelentő háttérbázist, ami kiterjedt kapcsolatai révén rendelkezé-
 sére állt. Intelligens és finom taktikai érzékével még némi politikai háttértámoga-
 tást is meg tudott szerezni, ami korántsem volt elhanyagolható szempont a korabeli
 függőségi viszonyok bonyolult hálójában. A következő évtől egészítette ki az im-
 már négy főből álló kis csapatot a népművelő szakmából érkezett fiatal Bordás Ist-
 ván, aki néhány évvel korábban még a Tanítóképző Főiskola hallgatója volt. Kez-
 dettől fogva igen jó szolgálatot tett a középkorú tanár vezetők és a nemzedékéhez
 tartozó hallgatók kapcsolatának gördülékenyebbé tételében. Így aztán ki-ki saját
 szakmájának, előéletének és vonzalmainak megfelelően vett részt a téli tanfolya-
 mok előkészítésében és bonyolításában, noha a kétségszűbevonhatatlan tekintéllyel
 rendelkező Kováts Dániel volt a kapitányi poszt, egészen az 1990-es nyugdíjba
 vonulásáig. Ez főként a tematika összeállítását és tanáros pedantériával való apró-
 lékos kidolgozását jelentette. Igen erős irodalmi és kultúrhistoriai felkészültsége
 természetéből fakadó toleranciával, utánozhatatlan igényességgel párosult. Köz-
 megegyezéssel fogadtuk el az örökséget felvállaló mesterünknek, atyai barátunk-
 nak mi – felnőtt vezetők – magunk is. Hűségesen követtük volna talán a mai napig
 (bár az egyetértés zöld mezője nem mindig virított közöttünk), ha szegedi, önként
 vállalt emigrációja el nem távolítja Patakról, s az őt azóta is hiányoló Zemplénből,
 Abaújból. Akkortájt egy kissé túlzottnak tartottuk azt a hegemon szerepet, amit el-
 sősorban tartalmi kérdésekben nagyon lefegyverző modorral, de mégiscsak vindi-
 kált magának. Kissé több volt a protokolláris gesztus annál (előadók kegyeleti
 meghívása, nobilitásoknak szóló tiszteletkörök), mint ami megfelelt volna lázadóbb
 ízlésünknek. Törésvonallá persze sohasem mélyültek köztünk e hajszálrepedések,
 hiszen őszintén tiszteltük és becsültük mindvégig, erős szövetségesünknek tartjuk a
 mai napig. Az egyetlen komoly – mondjuk elvi jellegű – nézeteltérésről azért ér-
 demes szót ejteni, mert annak komoly tétje volt a pataki népfőiskola jövőjére néz-
 ve. A zajos rendszerváltást követően lecsengett a mozgalom romantikus, lopakodó
 korszaka. Kilépvén a (fél-) illegalitásból, döntenünk kellett a teljesen önzetlen
 amatőr státusz fenntartása, illetve az intézményesülés kifejlesztése között. Kováts
 tanár úr azt javasolta, hogy történelmi küldetésünket elvégezvén, engedjük a laikus
 népfőiskolát visszatérni az egyház kebelébe. Kisebb volt az a gond, hogy nekünk
 nem nagyon fűlt a fogunk e változathoz, hiszen mi addig is folyamatosan kerestük
 a kapcsolódási pontokat a református egyházzal és a Kollégiummal. Szerénytelen-
 ség nélkül mondhatjuk, hogy már eddigi erőfeszítéseinkhez is megkaptuk a lehető
 legmagasabb színtről érkező áldást Újszászy úr személyében, aki kezdettől fogva
 bízott bennünk. A valódi probléma abban gyökerezett, hogy az egyház, időnként
 kinyilvánított szándékai ellenére, messze nem volt olyan kondícióban, hogy fel-
 vállalhatta volna a zökkenőmentes folytatást. Azt már sosem fogjuk megtudni,
 hogy addigi vezetőnket mennyiben motiválta a közeli visszavonulása miatt érzett,
 ügy iránti aggodalom. Lett legyen bármiképp, a folytatás immár a többség és a fo-

lyamatosan bővülő taglétszámú csapat gondjaira maradt. A Kovács Dániel által vetett fundamentum pedig ma is derekasan tartja az azóta rakott falakat.

De térjünk vissza még a téli tanfolyamok tartalmi, szervezési és módszertani sajátosságaira a történeti hűség kedvéért.

A tematika állandó elemei Sárospatak történeti és kulturális értékei, hagyományai. Látogatás a várban, a kollégiumban, séta a városban. Tiszteletadás Kazinczy sírjánál, Széphalomban, ismerkedés a sátoraljaújhelyi levéltárral, helytörténeti múzeummal. Az előadások történelmi, néprajzi, helytörténeti, művészeti (zene, képzőművészet) tudományos (csillagászat, pszichológia) témákból álltak össze, egy-egy jeles, helyhez kötődő író, kritikus meghívásával kiegészülve. Az előadások rendszerint délelőtt hangzottak el, délután konzultáció, kötetlen beszélgetés szerepelt napirenden. Este ismét előadás, közös éneklés vagy játékos programok következtek.

A tizenöt-husz főből álló hallgatói csoport főiskolásokból, környékbeli fiatalokból verbuválódott. Közülük tisztségviselőket, a régi idők mintájára, önkormányzati alapon igyekeztünk választani, de ezek inkább formális jellegűek maradtak. Minden alkalommal készült viszont saját szerkesztésű alkalmi újság az egykori Kerékvágás mintájára. Címéül, belső pályázat eredményeként, a Mécsvilág nevet kapta.

Az egyhetes együttlét jó hangulatú, barátságos légkörben telt. Kezdetben nem volt a társaság közelében animátor, amit Bordás Pista bekapcsolódása később pótolta. A későbbiek során aztán ez az ambiciózus, bulldog szívósságú fiatalember a hétköznapi szervezés aprómunkája és az egyre bokrosodó gazdálkodási és kapcsolatépítő teendők során fokozatosan és szinte észrevétlenül nélkülözhetetlenné tette magát. Azért akkor még senki sem gondolta, hogy az évtized végére ő lesz a Sárospataki Népfőiskola folyamatos fenntartásának, működtetésének és továbbfejlesztésének kulcsembere.

De addig még sok élő és holt víznek kellett lefolynia a sokat látott, öreg Bodrog hallgatag medrében.

A növekedés és kiteljesedés évei

Ha emlékezetünk cserben nem hagy, az 1990-edik, a felszikrázó reménységek és az elveszett illúziók esztendeje volt. A zajos népgyűlések és világmegváltó disputák ugyan már az előző évben tetőztek, dehát a vidéki ember némi óvatos ráartással követi az országos eseményeket. Ebben az évben már a cselekvésen volt a sor. Hiszen minden vágyunk teljesült, azon kevés számú kívánságok között, amelyet valamennyien oly régen óhajtottunk. Kiűztük az idegen katonákat, elkergettük a zsarnokot, kikiáltottuk a Respublikát. Patakon még mindezekon felül át- össze- és visszacsereltük az utcai névtáblákat.

Említésre méltó, egyéb esemény nem is nagyon történt.

Már ami a súlyos közéleti eseményeket illeti, mert az immár életre keltett népfőiskola szerény keretei között ismét történt egy apró mozzanat, ami egyszerre komoly lendületet adott a közös vállalkozásnak. Váratlanul felszínre tört egy búvópatak, a pataki diákok ismét megjelentek a színen. Jószerivel a gimnázium falai között működött a Sárospataki Diákegylet, így a helybeliek, köztük a főiskola sokkal mobilisabb hallgatói sem nagyon ismerték belső életüket. Ebben az évben viszont két, sokáig emlékezetes eseménnyel írták be magukat a helyi krónika aranykönyvébe.

Először is meghívták Habsburg Ottót Patakra.

Csak úgy, diplomáciai közvetítők, protokolláris egyeztetések, egyéb faksznik nélkül. És az utolsó törvényes magyar király gyermeke, Szent István koronájának egykori várományosa, lajbiját sebtében magára kapva, hét határon át jött a diákegyletbe. Elegáns fekete limuzinjával hipp-hopp itt termett a „forradalmak orszá-lánbarlangjában”. Mint a mesében. Ebben a városban Habsburg-fi utoljára a Rákóczi vár felrobbantásával hagyott maradandó nyomokat. Igaz, akkor is csak üzent valamelyik Lipót, hogy löportorony le. Mindenesetre az egyik bástyát azóta sem sikerült még helyreállítani. Most viszont itt állt az egyik pataki iskola aulájában, hibátlanul beszélt a Nagyságos Fejedelem, Kazinczy és Kossuth nyelvét, illendően válaszolt a feltett kérdésekre, mint egzámen alkalmából egy diák. Eközben az egyleti előljáró, a pulpituson ülve celebrálta az alkalmi fórumot, olyan szakértelemmel és határozottsággal, mintha legalábbis az Európa Parlament elnöke lenne.

Takács Gábornak hívták akkoriban ezt a fejében nagy álmokat szövögető fiatalembert, akiben ma dr. Bolvári-Takács Gábort, a budapesti Táncművészeti Főiskola főtitkárát, mi több a Sárospataki Népfőiskola külügyi titkárát és örökös tanárát tisztelhetjük.

A diákegylet másik akciója nem volt ilyen látványos, de következményeiben jelentősebbnek bizonyult. Egy pályázaton annyi pénzt nyertek népfőiskolai célokra, hogy ebben az évben még további két új csoportot indíthattunk. Mondhatni közösen, mert felajánlották a támogatást az immár jelentékeny szakmai és infrastrukturális háttérrel rendelkező helyi népfőiskolának, úgy, hogy maguk is belevitték fejlesztési elképzeléseiket. Ez jól jött, mert őket kevésbé kötötték különböző óvatos megfontolások, ugyanakkor mérsékletet tanúsítottak az önállóságban.

Így ebben az évben először indítottunk három szekciót, egyidejű, bentlakásos, nyári tábor keretében, ami nemcsak mennyiségi növekedést jelentett, hanem minőségileg egy nagyságrenddel megnövelte a népfőiskola hatékonyságát. Nagy zsi-bongás, izgalmas diákelet folyt Patakon a nyár kellős közepén. A szálláson, szabadidőben, étkezések alkalmával szabadon vegyültek egymással az eltérő érdeklődési körű hallgatók, kicserélték élményeiket, tapasztalataikat, kritikai észrevételeiket. Ezen kívül közös programokat is terveztünk olyan témákban, amelyek közérdeklődésre tarthattak számot. Az átjárhatóságra ezen kívül is lehetőséget adtunk. Ez a későbbiekben olykor okozott is némi konfliktust, mégis nagyon hasznosnak bizonyult az előadók és tanárok számára is. A csoportok munkája összehasonlít-

hatóvá vált, a tárgyköröktől, tevékenységi formáktól és személyektől függő stílusváltozatok nyilvánosságot kaptak és naponta megmérettettek. Szórványosan elő is fordultak csoportváltások, tagcserék, s arra is volt precedens, hogy a következő évben másik szekcióba tért vissza egy-egy hallgató. Mindez nagy dinamikát adott – fő célkitűzéseiben mégis csak egyező – csapatmunkánknak.

A képzőművészeti, történeti és társadalomismereti osztályok tartalmi munkájáról máshol részletezőbben szólunk, e helyt a képzőművészeti szekcióról csak azért teszünk külön említést, mivel ez merőben új kezdeményezésnek számított hagyományainkban. Éltre hívásához indoklásképpen felsorolhatnánk itt a legkülönbébb érveket, de becsületesebb elárulni, hogy egy környékről származó festőművész – Czinke Ferenc – személye adta a konkrét motivációt. Ugyanis az ő intenzív lobbitevékenységére is szükség volt a pályázat elnyeréséhez. Ez persze semmit nem von le a kezdeményezés értékéből. Sőt e munkaigényes tevékenységi forma tette lehetővé, hogy ezúton apránként bekapcsolódott a tanítóképző főiskola szakanszéke is a népfőiskola hétköznapijaiba. Velük, s az őket követő művész-tanár kollégákkal csak erősödött az alakuló csapat.

Még a hagyományos – nem közhasznú, vagy profitorientált – szekciók között kell e helyt említést tennünk az 1992-ben alakult református közéleti és a határon túli magyarok csoportjairól. Mint ahogy az köztudomású, a két háború közti pataki népfőiskola a Református Kollégium keretei között született, mint annak önálló kara. Így természetes volt, hogy annak egész szellemiségét, a tehetséggondozás és értékmentés mellett, a plebejus protestanizmus erkölcsrendszere és hitvilága hatotta át. Rég halmozódó adósságot törlesztettünk hát a református szekció folyamatos programba vételével, aminek hivatott vezetésére kiváló személyt találtunk Balácsi Zoltán lelkész személyében. Az andragógiai és művelődéstörténeti támogatást ugyanitt Vinnainé Vékony Márta főiskolai adjunktus közreműködése biztosította. Nem mondhatjuk, hogy nem merültek fel bizonyos anomáliák egyházi körök és a kollégium részéről rendhagyó szekciónk és általában az újkori népfőiskola munkájával, stílusával szemben, de az erőviszonyok ekkorra már eldőlték. Így mára az egykori potenciális rivalizálás finom fenntartásokkal vegyített készséges együttműködéssé szelídült.

A határokon kívüli magyarok csoportjának önállósulása fokozatosan született meg, és formailag még mindig nem stabilizálódott. Külhonba szakadt testvéreink (Felvidékről, Kárpátaljáról, Partiumból) szinte kezdettől jelen voltak csoportjainkban, de mikor számuk elérte egy normál osztály (kb. 20 fő) létszámát, keresztszekciót szerveztünk számukra speciális programokkal. Később önálló csoportként is jelen voltak a többi között főként történeti, társadalomismereti, identitást erősítő helyismereti témák körbejárásával, több vezető közreműködése mellett. Közülük e helyt csak kettejük nevét említjük meg, abból az okból, hogy sajnos azóta már kiváltak a folyamatos munkából. Dr. Baranyai Katalin főiskolai adjunktus maximálisan körültekintő gondoskodása, és olykor a gyengéd erőszakot sem nélkülöző szekcióvezetése a kezdeti vonakodás után végül is őszi megbecsülést vívott ki

mindnyájunk előtt. Pestre költözése óta hiányoljuk a csapatból. Szolnoki Tibor történész kényszerű távozása ugyancsak pótolhatatlan vesztesége mind a kollégiumnak, mind a népfőiskolának. A Bodrog-parti Athén előjáróságának viszont (igaz nem első, ám valószínűleg nem is az utolsó) szégyenfoltja, hogy sem egy szerény tanári állást, sem egy férőhelyet nem volt módja felajánlani neki. Szentigaz, hogy Szolnoki úr, a gimnázium legjobb és legnépszerűbb tanára nem volt éppen hajlékony kompromisszumkészséggel vádolható. Az állami iskolában radikálisan demokrata nézetei, az egyházi érában szuverén egyénisége miatt nem állhatták. Így aztán az egykori filiába, a gönci, falusi iskolába szegődött kiemelkedő tudásával és megvesztegethetetlen, tanító jellemével. Sok, pártkönyvet breviáriumra cserélő, egykori kollégája nagy megkönnyebbülésére.

A civil kurázi mezsgyéjén

A hazajáró lelkek – öreg népfőiskolások – egyike, Varga András bátyánk szokta idézni hajdani, néhány holdon gazdálkodó édesapja szép szólását: talpam alatt a mezsgye, fejem fölött a csillagos égbolt. Emberhez méltó, messzehangzó válasz ez egy kimondatlan kérdésre: ki parancsolhatna nekem? Nos, elérkezett az idő, hogy egy kis civil közösség immár formálisan is a saját kezébe vegye a sárospataki népfőiskola ügyét. Ez annyiban volt újdonság, hogy míg a korábbiakban a kollégium és a tanítóképző főiskola védőernyője alatt bontogatta szárnyait a népfőiskola, mostantól – némi túlzással – a pataki polgárok szabad társulása lépett a színre az új gazda merész terveivel és fontoskodásoktól sem mentes, aprólékosan kidolgozott normatíváival.

Megalakult tehát a Sárospataki Népfőiskolai Egyesület –, 1991-ben tagja lett a valamivel korábban bejegyzett Magyar Népfőiskolai Társaságnak.

Ez még a mozgalmi szerveződések ígéretes korszaka volt. Úgy tűnt akkortájt, hogy az állami abroncsok lehulltával a civil társadalom egyetlen rohammal elfoglalja a társadalom és kultúra legfőbb hídfőállásait. Ebből sok minden meg is valósult, csak időközben valahol, valakik ismét kiénekeltek szánkából a sajtót. Ugyanis az átgondolatlan és elhamarkodott kárpótlások, privatizációk, tulajdonátrendeződések zavaros mélyvizeiben zajlott az igazi rendszerváltás, amelyből a civil társadalom és általában a cselekvő, önszerveződő közösségek szinte teljes egészében kimaradtak. (Az alkalmi zsidvásárban olcsón megkaptuk azt a viseletes lódenkabátot, amelynek zsebéből már kilopták a Kohinoor gyémántot.) De akkor ez még nem volt nyilvánvaló, az egyesületnek gombamód szaporodtak, nagyjából otthon éreztük magunkat a hazában, gazdatudattal néztünk körül a tájban. Így mi sem volt természetesebb, hogy azonnal terjeszkedni kezdett az egyesület. Az 1992-dik esztendőben tető alá hoztuk a Regionális Népfőiskolai Szövetséget. Ennek elsődleges célja a felsőmagyarországi népfőiskolák számbavétele, laza föderációba való toborozása, a legfontosabb szakmai információkkal való ellátása volt. A központ tradicionálisan Patak lett, amelyet vita nélkül elfogadott az egész térség, fő-

részt a vármegye és a határokon túli részek közül a kárpátaljai, bodrogi és partiumi magyar társulások többsége.

A térségi szerveződések másik oka az országos központ túlhatalma elleni önvédelem volt. Az egyes népfőiskolák támogatása különféle pályázati lehetőségek hozzáférhetőségétől függően differenciálódott. Hamar kiderült ugyanis, hogy a beadott tervek minősége csak az egyik faktor az elbírálásnál. A régi és új lobbik egyre meghatározóbbakká váltak az osztogatásnál. Már a szakértői hálózat is ilyen erőviszonyok alapján szerveződött, így egyre nagyobb befolyásra tett szert a Társaság, illetve annak központi irodája. Nem akarván a függőségi viszonyok új rendszerének kiszolgáltatott elemévé válni, úgy gondolkodtunk, hogy egy regionális szerveződés méreténél (és méretarányos tevékenységénél) fogva eleve kiszakított részarányt kap az egyébként jelentősen megnövekedett állami-alapítványi támogatásból. Eme elképzelésünk természetesen hiú ábrándnak bizonyult. Egyrészt, mert túlértékeljük az újszülött demokrácia adott lehetőségeit, másrészt, mert periférikus helyzetünk miatt eleve közvetítőkre szorultunk a központi és külföldi pénzforrások eléréséhez. A szerveződés arra mindenesetre jó volt, hogy komolyan vettek minket, hiszen megindult a szeparatizmus a mozgalomban is, elsősorban egyházi vonalon, így önként vállalt lojalitásunk a Társaság iránt jól jött mindkét félnek. A központnak azért, mert Patak nélkül nehezen beszélhetek volna erős, vidéki bázisokról, nekünk pedig azért, mert saját lobbistáink által lényegesen jobb pozíciókba kerülünk, a megváltozott új viszonyok között. Elértük a regionális központ státuszát, ami kiemelt támogatást jelentett, s közvetlen képviselőt a Társaság elnökségében (Bordás István személyében). A táji központ szerepét egyébként mind a mai napig betöltjük, az eredetihez képest csökkentett funkciókkal, de lényegében eredményesen. Mindezt úgy, hogy ebbéli tevékenységünk szinte csak formálisan válik el az egyesületi élettől, hiszen ugyanaz a kis csapat dolgozik mindkét minőségben, lényegében egyazon célokon.

Ezen a ponton érdemes ennek a most már stabilnak mutakozó aktív magnak, a pataki népfőiskola alkotó kollektívájának összetételével, a csoport dinamikájával foglalkoznunk, hiszen ez jobbra csak belülről érzékelhető, holott tanulságai esetleg a jövő számára is hasznosíthatók lehetnek.

Mivel e sorok írója maga is aktív részese – alkotója és szenvedője – volt az utóbbi tíz év helyi, mikrotársadalmi történéseinek, az általa vázolt kép ha akarna se igen tudna hidegen objektívált lenni.

Nézőpontja csak egy a sok lehetséges közül, mindenesetre törekszik az elfogulatlanságra és távolságtartásra, amit azzal is igyekszik érzékeltetni, hogy magáról is – ha el nem téveszti – egyes szám harmadik személyben beszél. (Garancia a hitelképességre persze nincs, hacsak az nem, hogy ma is jól érzi magát ebben a csapatban és hogy adatközlése a legteljesebb mértékig nyilvános.)

Kezdetben volt tehát Dani bácsi népfőiskolája. Felvette a folytonosság fonalát, működésbe hozta az első tanfolyamot a tanítóképző és személyes tekintélye kettős fedezékében. A szerény gépezetet jó hatásfokkal és zajmentesen üzemeltette. A

bonyodalmak akkor kezdődtek, amikor bevontuk a csapatmunkába a Bodrog-parti Athén értelmiségének színe-javát. Színe lett is nyomban a kollektívának. Fellendült az egyesületi élet.

Tanári pedantéria, jogászi akkurátusság, bonyolult ügyviteli megfontolások gazdagították kitágult horizontunkat. Dönteni csak ritkán és körülményesen tudunk, mivel nemigen fordult elő, hogy fogorvos, törvényszéki bíró és középiskolai tanár egyidejűleg szentelte volna magát a közéletnek. Komoly döntések szerencsére csak a nyári tábor előkészítésével kapcsolatban merültek fel, kis híján drámai következményekkel. A hisztériás hangulat a 93-as nyári tábor idején tetőzött, amikor egyidejűleg öt szekció nyüzsgött térben és időben igen kiélelt keretek között. A tíz, egyébként rendkívül eredményes nap alatt szinte mindenki mindenki-vel összeveszett legalább egyszer. A dramaturgiailag megszerkesztett tetőpont a záróakkordban következett be. A társadalomismereti szekció olyan humorosnak szánt paródiaműsort mutatott be kedveskedés gyanánt, hogy azzal egyidejűleg végig sértette a többi csoportot, főként azoknak agyonhajszolt vezetőit. Az ünneplés és általános lazítás helyett legott petíciógyűjtés és statáriális intézkedések követelése fogalmazódott meg, lemondásra szólítva a szekció vezetőjét (Balázi Károlyt), aki egyidejűleg az egyesület választott elnöke volt akkoriban. Az erősen szangvinikus vérmérsékletű elnök, akit teljesen váratlanul ért a méltánytalannak és kicsinyesnek vélt támadás, ahelyett hogy megkövette volna, megsértette harcostársait, minősíthetetlen szavakat vágván a kollektíva fejéhez, hangos ajtócsapással távozott a rögtönzött közgyűlés helyszínéről. Az affért követő ütésváltások sajnos megmérgezték egy időre a csapatmunkát, de végül is győzött a józan ész és az igazságosztó közvélemény. Nagy tudományú jogászok közreműködésével alapszabály-módosítást készítettünk, amelyben erősen korlátoztuk az egyszemélyes döntési kompetenciákat, megteremtettük a kültagok leválasztásának diszkrét módját. Elnök helyett három tagból álló elnökséget választottunk (Balázi, Szolnoki, Dankó) rotációs soros elnöki megbízással, a titkár (Bordás) munkáját átláthatóbbá tettük, a külügyek képviselőit kineveztük a rebellió több nyelven beszélő vezetőjét (Bolvári-Takács). Így aztán lassan helyreállt a béke és kialakult egy olyan, finom kompromisszumokon és kölcsönös megbecsülésen alapuló egyensúly, amely csak fokozta a hatékonyságot. Ez különösen a legutóbbi (1996-os) esztendőre vonatkozik, amelyben Szolnoki Tibor kiválása miatt Dobrik István látja el a soros elnöki poszt kényes feladatát.

A dolog lényege ugyanis abban áll, hogy egy kb. 8–10 főből álló, viszonylag szűk stáb dolgozik együtt úgy, hogy benne mindenki megtalálja a felkészültségének, tehetségének, munkabírásiának legmegfelelőbb státuszt. Nyugvópontra jutván az átrendeződés, úgy tűnik, hosszabb időre biztosított az egyenletes teljesítmény. Magunk izzadtuk ki, Újszászy Kálmán fejét csóválva mosolyog a felhőrégiókból.

Ami a tényleges tevékenységet illeti, rendkívül figyelemreméltó bővülés következett be az elmúlt évek során. Létrehoztuk Sárospatak legjelentősebb angol nyelviskoláját, külhoni és helyi tanárok bevonásával. A Német Népfőiskolai Szö-

vetség egyesületünknek ajándékozott eszközparkja segítségével folyamatosan működő számítástechnikai tanfolyamokat szerveztünk, kitűnő szakemberek vezetésével.

A Munkaügyi Minisztérium finanszírozásával biztosítópénztárak vezetőit képeztük ki, leendő munkaalkalmakat teremtve.

Regionális konferenciát szerveztünk pedagógusok számára az oktatási törvény-nyel és az iskolaszékek létrehozásával kapcsolatban. Az egyre szélesedő nemzetközi kapcsolatok közül kettő érdemel említést e helyt: a svéd Ölandi Népfőiskolával fenntartott diákcsera-egyezmény és a DVV-vel életrehívott gyümölcsöző együttműködés, amelyet a német népfőiskolások a DVV budapesti irodáján keresztül bonyolítanak. A szervezeti felépítés további bonyolítása céljából Stóka György főiskolai docens munkatársunkat ügyvezető elnöknek választottuk. Ettől reméljük a végletekig finomított demokratikus szabályrendszert immár operatíván is jól működtetni.

S végül, de nem utolsósorban sikerült méltó helyet találnunk – a Domján házában – egy intézményesülő népfőiskolai bázishely számára Sárospatakon. Ez objektum 1996-os átadása bizonyára új távlatokat nyit majd, az egyre inkább önfenn-tartóvá váló Sárospataki Népfőiskola számára.

Szilágyi Ferenc versei

Fáklya

Dr. Kováts Dániel 70. születése napjára

*Újhelben, Patakon fáradt a Kazinczy, a Tompa
kincsét ásva elő por s hamu leple alól,
s Móricz Zsigmondét: könyvhőse: a Fáklya sugárzó
fényével lobogón, Széphalom, Hanva*, Patak
táján; most Szögeden a Juhász és Móra nyomán jár,
ott hintvén fényét. – Áldja sokáig az Ég!*

* Itt ugyan döccen egy kissé az időmérték, de Kazinczy a szókezdő H-t néma hangzónak tekintette, s ugyancsak ő írta: „Nem botol, aki tudva s akarva hibáz.”

TÖVISEK ÉS VIRGÁCSOK

Csokonai lak- és halálozási helye

*Hajdani lakhelyemen Épszer Generál – na de hagyján;
ezt még úgyvalahogy érti a cívís a nép:
ám aztán a Profi Holiday meg a Hobby Modell shop
(e házban írák én A számóca s a halk
Estike meg Tulipán fénylő sorait, s anyanyelvem
jázminbokrairól álmoda itt a szívem)
a California fitness club s Rosa drog shop (így:
Rosa, s nem Rózsa!) – sírj s heheréssz, magyarom!
Ott a Paletta-boutique meg a John Bull Pub s mini drink bár
s harsány Mc Donald is a Piac utca során,
mely tán Broadway-vá nemesül a városatyáktól
s léssen a Nagytemplom Historical City Church,
még a Nagyerdőből, a vesző, tölgyillatu zöldből
Three Trees Park léssen s cow-boy a Puszta fia!*

Road off go-cart a Balaton szélén

*Óh, te Magyar Tenger, tündöklő partodon, ott hol
Jókai élt és írt, s Széchenyi és Garaynk
majd a szóművész Illyés, a sajkodi ébren*

Virrasztó, s merre leste, kereste a szót
 mint az ezerjófűt vagy a gombák mennyei ízét
 s áldott jó szagait Berda, s ahol figyelé
 Lőrinc a tarajos hullám mélyében a Törvényt
 s itteni ígéből szőtt ragyogó kupolát
 annak, akit szeretett; Neked is hát, szép anyanyelvünk
 akire Illyés font büszke arany Koszorút...
 s merre Tihany magasul tornyával, hol a furcsa latinba
 majd ezer éve szövék a magyar ősi igét:
 „az hodu utu rea” – azaz „a hadi útra”, – de már ma
 Road off go-cart szánt rétjeiden botorul
 túrva ki a székfűt, pipitért meg a ritka kökörcsint
 s némul az Echo is s véle az ősi igék:
 szó és nyelv, a magyar; ki a „Hős vértől pirusult”-at
 visszakiáltád, most csak töredék a szavad
 s ősi igék helyett Night Club, pub, snack, mini market
 zeng Tihany ó falain – Vajh, hova tér ez az út?
 Új Alapító Chartánkban már majd az utókor
 böngészhet, ha talál, mint a latinba’, magyart
 a brit és germán szövegekben a Haus frei, a rooms, ice
 a Tropical bar és a Riviera között
 egy-két ős honi szót: Rege, Hattyu – mennyei titkú
 nyelvünk kincseiből: mint kihaló mohikánt.

Epilógus

Hogyha az út road már, shop a bolt és country a hon: zengj
 Echo, támadj fel, hadd riadozzon a sznob;
 szólj: ki szavát, nyelvét pénzért idegenre cseréli közönnyel
 verje a sors – s veri is: szellemi pária lesz!

Mamut a fővárosban

Egy nagy Szörny lépett, taposott a szivünknek legközepébe
 rég múlásra ítelt: s fölkele holtaiból:
 rút agyarával vág, rombolja a szép kicsi kunyhót
 s nemzeti szentélyet összetapos röhögőn
 új Jégkorszaknak hidegét hozván a szivünkre, hazánkra –
 holt szörny, dőlj vissza honnan e honba jövől!
 Mert míg délszaki fényt ontasz műpálma fölé: kint
 a hajléktalanok fagynak az utcapadon.

Shop-land

Snack-, pub-, drink-ország, hol a shop már népi ízű lett
 gin-t vedel a bojtár s véle drog-ot, füveket;
 a nagy Puszta fia s barom ökre így legelész már
 s várja, hogy a mohikán sorsa elérje honát;
 mert nyelvében vész legelébb el a haza és nép:
 country lesz a honod s Hungery* (éhség) árva hazád
 kit ma üveggyöngyért vásárl meg a csalfa kufár had
 s holnap pár falu s hegy őrzi – ha őrzi neved!

* Magyarország angolul Hungary, az éhség(érzet), az éhes pedig hunger, ill. hungry

„Magyar” Tenger

Tájidegen hattyúk meg amúr s angolna evezget
 tengereden, Balaton; hol vagyon ősi fogas
 süllőd meg gardád? s a halászlé? – Pizza s a heck jár
 helyibe és beer, gin Kéknyelű, Szürkebarát
 helyett; kiskocsmák, csárdák helyébe a pub jött:
 tájidegen madarak – népidéken vizeken.

Cseh Károly versei**Aldott tájon**

Áldásos jókívánság
 a hetvenéves
 dr. Kováts Dániel
 nyelvésznek

Sátoros templomot nyújtja e helynek az Úr, s ami legszebb:
 nyelvet, s mondta: Kováts Dániel, papja legyél!

Hetvenkedő korban

Dr. Kováts Dániel
 nyelvész professzor
 szelíd hetven évére

Most a világ itt megvadul, és bög mind az oroszlán.
 Dániel, szép szavaiddal kezesítsd vadait!

Dudás Sándor verse

Jakab, a kisebb

Zuhant velem a nyár, a lomb, a tenger,
vagy én röptültem, ők pedig öveztek,
vagy ők is én vagyok ma már? Lökethet
alá bitang: a püspök is csak ember,

ki sír, zokog, ha gyáva ostobát lát
s kufárokat zsibongni templomában,
s ki szívszavát nem óvja: homlokán van,
akár a billog és jel ősi bárkán,

s ki hogyha szól, nem önmagára gondol,
s igaz szavát ha túljajongja olykor
ledér tömeg: fejük fölött is átlát,

de nem jajong lehullva rőt kövekre.
Nem élni fél, ki álmait követve,
hitében égve vállalá halálát.

Kelemen Erzsébet versei

Pesante

Húsunkba vág
a hiány
csecsemők
sírása
felszakadnak
sebek
Jalta-ízei
a nappal is
gennyes
lüktet
és repeszt
vétkétől
tisztul
a történelem

Akár a hegyek

Átíveljük
korlátaink
merevségét
a határokat

Tusnádý László versei

A szomorú üstökös

A szomorú üstökös
egész éjjel fényözönnel
olvadt szét a végtelenben.
Fájt minden széthulló része:
régi fénye, volt egésze.
Hullt az éjben fájdalommal.
Jött a messze végtelenből
szétomolni, ellobogni,
a szép előtt elloholni.
Száll a fénye ködköpenyben.

Fájó éjjel, síró nappal
éleszt holtat sugarakkal,
de meghal e virradattal.
Már senki se tudja, hogy volt:
fénye ott él a virágban,
szélben lengő gyenge ágbán,
az út fénylő, mély porában.
Haldokló fény félve rebben
virágkehelyben, harmatcseppben.

Idő-fuga

És jön a nap, fényküllőkkel ragyog,
és kél a hold, szelíden andalog;
s a szél búsong, neszez az ablakon,
bekopog most a hűvös hajnalon.

Mit üzen? A köd-ülte tájakon
mi készül? Hogy száll újabb nappalom?
És az idő fut fényküllők között,
s a táj ismét tavaszba öltözött.

Út és könny

Utamat járom, szívemet követem.
Sóhaj száll. Könny a barna köveken.
Utamat járom, szívemet követem.
Tűnődöm fájón a látott könnyeken.

Távolból

Dörren az égi vidék, jeleket kanyarít az eső-ár.
Holt avaron felszáll a kihunyt tavasz-ég nevetése.
Felhő-had gomolyog, seregek menetelnek a légben.
Szállj tova, barna hajó! Szeleteld a vizek taraj-éjét!
Hirdesd csak dacosan, nehezen sarjad dalos álom!
Rút kalapács csattan, sziszeg a fém, bármi erős volt.
Mégse maradhat, amint az alakja a tájba berótt.
Így alakulnak a szép percek. Tovaszáll a madárnép.
Az éj hangokat ad, delejes táj lesz. Hazavárnak.
S a szél ujjai fent, magasan dalokat citeráznak.

Martinák János versei

Létezés...

Elsodorja az ember életét
A létezés csillag-folyója.
Felizzik, majd átadja a fényét,
És kihunyva hullámszik tova.

Tekintetedtől újra felizzott
Az elhalni készülő parázs.
Kinyílik felettem a kék égbolt,
S fellobbannak előttem a fák.

Kiktől féltem, simogatni vágyom.
Gyermek kacag, s megrendül a lég.
Remegek, mert a fényárban fázom...
A sóvárgás vágya húz feléd–

Jelzős kapcsolatok

Nedves föld illatozása,
a zöld fű simogatása.
A tó tükrén csillanás.
Paradicsom hús sós íze,
fehér nyírfá selymes íve.
Távolban víz csobbanás.
Sárga búza hullámszája,
a táj sóvár szomjúsága.
Meginduló remegés.
Fehér dombok feszülése,

felhő-vatták készülése.
Várakozó pihegés.
A völgy bolyhos puhasága,
bársony szírom megnyílása.
Felvillanó zendülés.
Kőtől patak elválása,
forró eső áztatása.
Felsikoltó rendülés.
Mély zsibbadás zuhanása.
Fénylő űrben lebegés.

Félénk lepke

Félénk lepke csak az élet.
Sárga szárnya lebben,
s útrakél–
Mérget szív a kék virágból,
s kisodorja a világból
részegen
a játszi kedvű szél...

*Tornay Mari verse**Zempléni utak idézése*

félrehajtott fővel állt az úton
majd továbbment, mert jól tudta, sok
útja van még, úzi már a lélek

homokos dűlőút csörgő akáclevél
zsolozmaszálas deszkakerítés
POROS NAPRAFORGÓN MEGVAKULT DONGÓ

pikkelyes sztráda makett-városok közt
gázolt kutya szeme pirkadati hófelhő
SZUOKHEGEKEN FÉNYES JÉGSZILÁNK

egykedvű általút repedezett legelőn
árnyéktalan csipkebokor abroncs bádogdoboz
TYÚKTOLL LAZA HALMAZÚ KÖNYÖRTELENSÉG

kígyóvetődésű meredély-csapás
szakadék páfrány szivacsos avar
BORZONGÓ FORRÁS FÜSTÖLGÉSE

konok kaptató agyagos szederinda tekergés
tán stációt jársz ma lehet nagypéntek
FÖLÖTTED EMBERKÉK SZEMŰ KÖZÖNY

szélséperre mindigvolt országút
málló korlát fenyősurrogás harmonikaszó
ZÁRÓKÉP ÖRÖK MAJÁLISOKRÓL

derengő mélyút keserű bodzapára
bibliai fénypásmában VERGŐDŐ
SZÜRKESZEGÉLYŰ ZOMÁNCLEPKE

roppanó hegyi ösvény doromboló sziklakalácsok
tölgyes örvénylő csöndje
FOLTOKBAN A GYEREKKOR ÓARANY MOHÁJA

UTAK ÚTJAIM
ARASZOLÓ NYARGALÓ DURUZSOLÓ UTAK
MENEKÍTŐ VESZEJTŐ KVARCKEMÉNY POCSOLYÁS CSAPÁSOK

UTAK TÁRSAIM
UTAK ELLENEIM

TOPORGOK ÓLOMBOCSKORBAN VÁRJATOK
MÍG RAGYOGTOK KESERVES ÉLESEN
SZEMEMEN FEHÉR POR HÁTATOK ELFEDI

*Illés László verse**Láboddombja*

Zempléni emlékező
Kováts Dániel
dicséretére

„...mint pásztor, karjára
gyűjti a bárányokat...”
Ésaiás könyve 40;11

VÁRHEGY
STRÁZSADOMB
BALÁZS ÉR
ÖRHEGY
AKASZTÓ-HEGY
AKASZTÓ-DOMB
VÉR-DOMB
VÉRKERT
CSATA-RÉT
PÁLHALÁLÉR
REMETE HEGY
ÉHENHÓTT-DOMB
HAMU-RÉT
TEMETŐ-KERT
SZENT JÁNOS KÚT
VÁRHEGY
ARAN-TÓ
RAVASZ-ÉR
IVÓKÚT
LÁBODDOMBJA
ÖRHEGY
TEMETŐ KERT
SZENT JÁNOS KÚT

Tartalomjegyzék

BOJTOR ISTVÁN:	
Kováts Dániel életrajza	7
HÖGYE ISTVÁN:	
Kováts és rokon családok története, leszármazási táblázatokkal	13
KATONA REZSŐNÉ:	
Kováts Dánielről, a kollégáról és középiskolai tanárról	27
KÖDÖBÖCZ JÓZSEF:	
Kováts Dániel sárospataki tanítóképzős tanár és a „pataki szellem”	33
DEME LÁSZLÓ:	
„Mindenütt otthon”	49
KOLTAY GÁBOR:	
Rendhagyó levél, születésnapra	51
PETERCSÁK TIVADAR:	
A tanár és szakkörvezető Kováts Dániel	55
UJVÁRY MÁRIA:	
Emlékek Kováts Dániel tanár úrról	57
ILLÉS LÁSZLÓ:	
Hazanéző (Trstené pri Hornáde)	59
Kováts Dániel irodalmi munkássága (1955–1998).....	61
VÁCZY JÁNOS:	
Az izgató (2.).....	75
KAZINCZY FERENC A. G.:	
Kazinczy Bálint és utódai.....	87
ÁGOSTON ISTVÁN GYÖRGY:	
Gróf Török Lajos emlékezete	99
PRAZNOVSZKY MIHÁLY:	
Egy nógrádi táblabíró reformjavaslatai (Kazinczy Ferenc és Mocsáry Antal kapcsolata)	113
LAKI-LUKÁCS LÁSZLÓ:	
Epizódok a Kazinczy és a Ragályi családok történetéből. Kazinczy Ferenc borsodi kapcsolatai	125
FEHÉR ERZSÉBET:	
Kazinczy két tanulmánya Sárospatak múltjáról	133
DÁNIELISZ ENDRE:	
Egy Kazinczy-levél Arany János hagyatékában.....	147
PORKOLÁB TIBOR:	
„A hálás utókor” Az emlékelállítás mint rituális (ön)legitimáció	151
SZ. KÜRTI KATALIN:	
Kazinczy és a debreceni művészeti élet	165

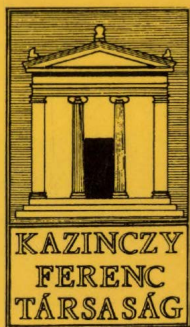
BARSI ERNŐ:	
Kazinczy Ferenc és a zene	179
DOMBÓVÁRI JÁNOS:	
Hódolat Kazinczy Ferenc szellemének	195
KISS ENDRE JÓZSEF:	
Kazinczy Ferenc a könyvtárban	207
FRIED ISTVÁN:	
Kosztolányi Dezső és Márai Sándor Kazinczy-portréja	215
SZENTIMREY-VÉN DÉNES:	
Kazinczy Ferenc: Anekdotonok	225
ISÉPY DEZSŐ:	
Néhány széphalmi Kazinczy-ereklye sorsa	241
BUSA MARGIT:	
Kazinczy Ferenc kéziratának bibliográfiájáról – Munka közben	247
KOVÁCS SÁNDOR IVÁN:	
A széphalmi nyelvmúzeum és a miskolci Kazinczy Egyetem	251
BÉKESI GÁBOR–SVÁB ANTAL:	
Kazinczy Zrínyi-jegyzetei	255
PETRŐCZI ÉVA:	
„Magyar kiadást nem említ...” – Angolok a magyar puritánokról	289
KOVÁCS FERENCNÉ:	
Dayka Gábor és 18. századi irodalmunk	297
POCSAINÉ EPERJESI ESZTER:	
185 éve született Erdélyi János	301
PÁSZTOR EMIL:	
Mikszáth Kálmán Különös házasság című regényének forrásai és a történelmi valóság	309
KOVÁTS MIKLÓS:	
Márai Sándor diákévei	319
KOMÁROMI SÁNDOR:	
Szalai Borbála (Fejezet a XX. századi kárpátaljai magyar gyermekirodalomból)	329
BARANYAI KATALIN:	
Ahol járok, ahol megyek (Czigány Lóránt életrajzi kötete alapján)	343
SZATHMÁRI ISTVÁN:	
Szenczi Molnár Albert és az abaúji, zempléni régió	351
NYÍRKOS ISTVÁN:	
Voltak-e a magyarban neutrális magánhangzók	359
HALÁSZ PÉTER:	
A moldvai csángómagyar falvak helyneveinek néhány településtörténeti tanulsága	365
HAJDÚ MIHÁLY:	
Sárospatak környéki tanyanevek	373
UJVÁRY ZOLTÁN:	
Ibykos darvai Bornemisznánál és Pázmánynál	381

BALASSA IVÁN:	
Cifra Gyuri, a Bodroghköz tudós kocsisa.....	385
DANKÓ IMRE:	
Luka – Bodroghalom.....	401
VIGA GYULA–VISZÓCZKY ILONA:	
Néhány szempont a paraszti kultúra változásának vizsgálatához (Bodroghközi példák alapján).....	431
BENKE GYÖRGY:	
A hagyományos kerámia Sárospatakon.....	451
PETERCSÁK TIVADAR:	
Paraszti állattartás a bodroghközi Vissen. Egy szakköri gyűjtés anyaga...	455
SISKA JÓZSEF:	
Bodroghközi kocsmák és vendégfogadók	473
NAGY GÉZA:	
A karcsai határ vizeinek néprajzi vonatkozásai.....	493
BENCsik JÁNOS:	
Egy tiszacsegei jobbágy-paraszt család kitörési kísérletei (Egy kísérlet családfakutatásra, 1774–1945).....	507
BERECZ JÓZSEF:	
Szabadművelésből – népnevelés A kimaradt fejezet Zemplén közművelődés-történetéből.....	533
DANKÓ GÉZA:	
Emlékképek és gondolatok a Sárospataki Nyári Kollégiumról	541
NAGY KÁROLY:	
Miért nem volt Ózdnak középiskolája 1945 előtt?	547
KONSTANTIN JÓZSEF:	
Viselkedési normák és minták a sátoraljaújhelyi Kossuth Lajos Gimnázium és Szakközépiskola végzősei körében 1988-ban és 1998-ban Egy tíz év után megismételt szociológiai felmérés tanulságai	555
HARANGI LÁSZLÓ:	
Imreh Zsiga bácsi megdicsért... ..	573
JÓSVAINÉ DANKÓ KATALIN:	
Ismeretlen ábrázolások a Vörös-toronyban	575
VERES LÁSZLÓ:	
Zemplén vármegye céhes kézművesipara a 19. század elején	585
CSORBA CSABA:	
Kép és történelem Gondolatok Kazinczy metszetgyűjteménye ürügyén	595
TAMÁS EDIT:	
Adalékok Vámosújfalú XIX. századi népességéről	611
KAMODY MIKLÓS:	
Emlékezés Kazinczy Ferenc nyomán az 1831. évi kolerajárványra.....	623
OLÁH JÓZSEF:	
Az 1831. évi koleralázadás a kettős uradalomban.....	633

DIENES DÉNES:	
Abaújnádasd	
Egy hajdanvolt magyar református anyaegyház.....	639
POZBAI DEZSŐNÉ:	
Nyugtalan idők Nádasdon (1848–1850).....	651
SZABADFALVI JÓZSEF:	
Mikszáth Kálmán a képviselő Herman Ottóról	669
EVVA MARGIT:	
Csoma József, az ember és tudós	679
PAP JÁNOS:	
Pálházától az Országházig – Beszélgetés Pásztor Józseffel	
történelemtől, politikáról, közéletiségről	691
BOLVÁRI-TAKÁCS JÁNOS:	
Habsburg Ottó Sárospatakon.....	701
BALÁZSI KÁROLY:	
A Sárospataki Népőiskola hatodik évtizede (1986–1996)	707
SZÉPÍRÁS (VERSEK)	
Szilágyi Ferenc versei	717
Cseh Károly versei	719
Dudás Sándor verse	720
Kelemen Erzsébet versei	720
Tusnády László versei.....	721
Martinák János versei.....	722
Tornay Mari verse	723
Illés László verse.....	724

ÉVKÖNYVÜNK SZERZŐI

- Dr. ÁGOSTON ISTVÁN GYÖRGY református lelkész,
Miskolc
- Dr. BALASSA IVÁN ny. múzeumi főigazgató-helyettes,
Budapest
- BALÁZSI KÁROLY művelődés-szociológus, Budapest
- Dr. BARANYAI KATALIN irodalomtörténész, Budapest
- Dr. BARS ERNŐ ny. főiskolai tanár, Győr-Sály
- Dr. BENCSIK JÁNOS ny. múzeumigazgató, Tokaj
- Dr. BENKE GYÖRGY teológiai akadémiai tanár,
Sárospatak
- BERECZ JÓZSEF szerkesztő, Miskolc
- BÉKÉSI GÁBOR irodalomtörténész, Miskolc
- BOJTOR ISTVÁN református lelkész, Fonyó
- Dr. BOLVÁRI-TAKÁCS JÁNOS történész, Budapest
- Dr. BUSA MARGIT irodalomtörténész, Budapest
- Dr. CSORBA CSABA főiskolai docens, Budapest
- DANKÓ GÉZA gimnáziumi tanár, Kecskemét
- Dr. DANKÓ IMRE ny. megyei múzeumigazgató, Debrecen
- DÁNIELISZ ENDRE helytörténész, Nagyszalonta
- Dr. DEME LÁSZLÓ egyetemi tanár, Budapest
- Dr. DIENES DÉNES gyűjteményi igazgató, Sárospatak
- DOMBÓVÁRI JÁNOS művészeti iskolai igazgató,
Sátoraljaújhely
- EVVA MARGIT helytörténész, Budapest
- Dr. FEHÉR ERZSÉBET főiskolai tanár, Sárospatak
- FEHÉR JÓZSEF múzeumigazgató, Sátoraljaújhely
- Dr. FRIED ISTVÁN tanszékvezető egyetemi tanár,
Szeged-Budapest
- Dr. HAJDÚ MIHÁLY egyetemi tanár, Budapest
- HALÁSZ PÉTER a Honismereti Szövetség elnöke, Budapest
- HARANGI LÁSZLÓ művelődéstörténész, Budapest
- Dr. HÖGYE ISTVÁN levéltárigazgató, Sátoraljaújhely
- ILLÉS LÁSZLÓ költő, Debrecen
- ISÉPY DEZSŐ helytörténész, Budapest
- JÓSVAINÉ Dr. DANKÓ KATALIN múzeumigazgató,
Sárospatak
- Dr. KAMODY MIKLÓS postatörténész, Miskolc
- KATONA REZSŐNÉ gimnáziumi tanár, Sátoraljaújhely
- Dr. KAZINCZY FERENC A. G. Svédország
- KISS ENDRE JÓZSEF könyvtárvezető, Sárospatak
- KISS FARKAS GÁBOR irodalomtörténész, Budapest
- KOLTAY GÁBOR filmrendező, művészeti igazgató,
Budapest
- Dr. KOMÁROMI SÁNDOR tanszékvezető főiskolai tanár,
Sárospatak
- KONSTANTIN JÓZSEF gimnáziumi tanár, Sátoraljaújhely
- KOVÁCS FERENCNÉ gimnáziumi tanár, Miskolc
- Dr. KOVÁCS SÁNDOR IVÁN tanszékvezető egyetemi tanár,
Budapest
- Dr. KOVÁTS MIKLÓS középiskolai tanár, Kassa
- KÖDÖBÖCZ JÓZSEF ny. főiskolai tanár, Sárospatak
- LAKI-LUKÁCS LÁSZLÓ helytörténész, Edelény
- NAGY GÉZA ny. múzeumvezető, Pácín
- NAGY KÁROLY ny. iskolaigazgató, helytörténész, Ózd
- Dr. NYIRKOS ISTVÁN egyetemi tanár, Debrecen
- Dr. OLÁH JÓZSEF helytörténész, Debrecen
- PAP JÁNOS helytörténész, Mezőkövesd
- Dr. PASZTOR EMIL ny. főiskolai tanár, Eger
- Dr. PETERCSÁK TIVADAR megyei múzeumigazgató, Eger
- PETRŐCZI ÉVA egyetemi docens, Budapest
- POCSAINÉ EPERJESI ESZTER múzeumvezető,
Sárospatak
- PORKOLÁB TIBOR irodalomtörténész, Miskolc
- POZBAI DEZSŐNÉ ny. tanítónő, szaktanácsadó, Szikszó
- Dr. PRAZNOVSZKY MIHÁLY főigazgató, Budapest
- SISKA JÓZSEF néprajzos muzeológus, Miskolc
- SVÁB ANTAL irodalomtörténész, Miskolc
- Dr. SZABADFALVI JÓZSEF ny. megyei múzeumigazgató,
Miskolc
- Dr. SZATHMÁRI ISTVÁN egyetemi tanár, Budapest
- SZENTIMREY-VÉN DÉNES egyetemi hallgató, Miskolc
- Dr. SZ. KÜRTI KATALIN művészettörténész, Miskolc
- Dr. TAMÁS EDIT történész-muzeológus, Sárospatak
- UJVÁRY Mária múzeumvezető, Putnok
- Dr. UJVÁRY ZOLTÁN ny. tanszékvezető egyetemi tanár,
Debrecen
- Dr. VÁCZY JÁNOS (1859–1918) irodalomtörténész
- Dr. VERES LÁSZLÓ megyei múzeumigazgató, Miskolc
- Dr. VIGA GYULA etnográfus, megyei múzeumigazgató-
helyettes, Miskolc
- VISZÓCZKY ILONA néprajzos muzeológus, Aszód
- Cseh Károly, Dudás Sándor, Illés László, Kelemen Erzsébet,
Martinák János, Szilágyi Ferenc, Tornay Mari, Tusnády
László versei
- Borsi Antal, Czinke Ferenc, Csomós Zoltán, Égerházi László,
É. Kovács László, Kozma István, Lavotha Géza, Oszlánczi
Erika, Pál Mihály, B. Szabó János, Tellingner István, Zsadányi
Zsolt képzőművészeti illusztrációi
- Kováts Dániel portréját Szigeti Sándor készítette

SÁTORALJAÚJHELY

1999